

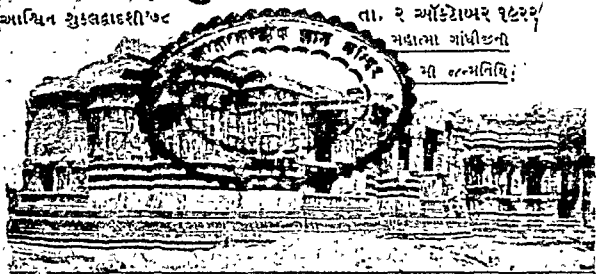
પુરાતત્વ

આશ્વિન શુક્લદ્વાદશી ૭૮

તા. ૨ ઓક્ટોબર ૧૯૨૭

મહાત્મા ગાંધીજીની

મી ૮૮મનિધિ:

વર્ષ ૧ છ.]

ત્રિમાસિક

[અંક ૧ લા.

વિષયાનુક્રમ

૧. પુરાતત્વ મંદિર દત્તાત્રેય આ. કાલેલકર ...	૧૧
૨. આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય ... દીરાલાલ ત્રિ. પારેખ ...	૬
૩. બારતીય દર્શનોની કાલતત્વ સંબંધી માન્યતા... પં. મુખલાલ ...	૧૮
૪. સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય... .. રસિકલાલ છો. પરીખ ...	૨૫
૫. સારંગદેવ વાણેશ્વરના વિ. સં. ૧૩૩૩નો શિલાલેખ... દત્તાત્રેય આ. કાલેલકર.	૩૭
૬. ખીંદ સાહિત્યનો વિસ્તાર નંદાલાલ ના. ગ્રાદ ...	૪૨
૭. પૃથ્વીના સ્વરૂપ મેદાલાલ મી. સ્વામિનારાયણ ...	૫૦
૮. ઉત્તરાપચની પાલા નરહરિ ઠા. પરીખ ...	૫૨
૯. એક ઐતિહાસિક જૈનપ્રશસ્તિ ... મુનિ પુષ્પવિજય ...	૬૧
ભમી મી. અમ્બુલ ૨૪૨ નદવી ...	૭૧
રામપ્રશ્નીય પં. બેચરાસ છ. દોશી...	૮૦
સ્વાખ્યાત:-પુસ્તકો અને ચોપાનીયાં.	૮૭
તજાલનો પ્રાચીન વિદાર ... દીરાલાલ અ. ગ્રાદ ...	૯૪
મહાદેવિ વિજયપાલ અને મહાદેવિ ધોપાલ... મુનિ મિત્રવિજય ...	૧૧૩
કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર-(અનુવાદ) ... રામનારાયણ વિ. પાઠ.	૧

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છોડલાલ પરીખ, -અમદાવાદ.

જાણીત ૩. ૫, પોસ્ટોફ ૮ આના. પુસ્તક નકલની કિંમત ૧-૮-૦, પોસ્ટોફ મુદ્દ.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્થાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં પરિણામો પ્રદર્શિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ વિશ્લેષ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આદર સૂચીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગુજરાતી, દારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને વી. ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રખ્યન્ધ સમિતિ—

- (૧) મુનિ જિતવિજયજી. --આચાર્ય.
- (૨) અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડક.
- (૩) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.
- (૪) અધ્યાપક નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.
- (૫) અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.
- (૬) રસિકલાલ જોશીલાલ પરીખ.

} મંત્રીઓ.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલે લિખ્યતે કિંચિત્ એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' પ્રત્યાદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવલ્લે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ ભા. ૧]

આધિન ૧૯૭૮.

[અંક ૧ ભા.

પુરાતત્ત્વ મંદિર.

[દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર (મંત્રી)]

ઇ સમાજ વર્તમાન સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ થઇ જાય ત્યારે એની દૃષ્ટિ ભૂત અને ભવિષ્ય તરફ જાય છે, અને જેટલે દરજ્જે આ બંને દરવર્તી કાળનું તે દર્શન કરી શકે છે તેટલે દરજ્જે તેની અંદર ઉત્સાહ અને પ્રાણ આંવી જાય છે; અને તે શક્તિ વડે તે વર્તમાન-કાલીન આપત્તિઓ સામે લડવાની દિગ્ભ્રમ ધાંધે છે અને પોતાની સુધ્ધનીતિ પણ નક્કી કરે છે. આમાં ભવિષ્યકાળ તો કાળના ગર્ભમાં હોવાથી કલ્પના વડે જ તેનું દર્શન થઈ શકે છે. પણ ભૂતકાળ તો થઇ ગયેલો હોવાથી નિશ્ચિત સ્વરૂપવાળો હોય છે.

ભવિષ્યકાળનો સ્વભાવ અનિશ્ચિતતામાંથી નિશ્ચિતતામાં આવવું એ હોય છે, જ્યારે ભૂતકાળ પોતાનું નિશ્ચિત રૂપ છોડી દહાડે દહાડે અનિશ્ચિત થતો જાય છે અને બે આપણે શ્રદ્ધા-પૂર્વક તેનો સંગ્રહ ન કરીએ તો તે પોતાના સ્વભાવ મુજબ વિસ્મૃતિમાં દૂષી જાય છે.

ભૂતકાળ એ આપણી મૂડી છે, તેનો જરાખર ઉપયોગ કરીએ તો ગત હોવા છતાં તે આપણને હાથેમાં સ્ફૂર્તિ આપ્યા જ કરે છે, અને આત્મપરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ દેશમાં રાજ્યકીય, સામાજિક અથવા સાહિત્ય-વિષયક ક્રાન્તિ થઈ છે, અથવા નવું ચિંતન આપ્યું છે, ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં લોકોએ ભૂતકાળ તરફ જોયું છે, અને તેની પાસેથી ઊંડા મેળવી છે. આ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ગુજરાતમાં પણ એ દિશામાં ઘટિત થાય એ સ્વાભાવિક હતું. રાજ-કારી હીલચાલોમાં રાષ્ટ્ર જ્યારે પરાવલંબિતતાથી કંટાળી ગયું અને પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર જ પોતાનો ઉદ્ધાર સાધી લેવાનું રાષ્ટ્રે નક્કી કર્યું, ત્યારે સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વ-સમાજ અને સ્વ-તંત્ર માર્ગે જ ઉદ્ધાર થઇ શકે એની રાષ્ટ્રને ખાતરી થઇ ગઇ; અને ભવિષ્યને માટે બધી પ્રયત્નિ કરતાં છતાં ભૂતકાળ પાસેથી 'સ્વ'નો પરિચય કરાવવાનું મુખ્ય. ગુજરાતમાં નિઃકલ્પિત ભવિષ્યમાં સ્વરાજ સ્થાપવાની આગાહીથી રાષ્ટ્રીય ચિંતણી હીલચાલ થઇ થઇ ત્યારે એની સાથે જ ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતનું સ્થાપત્ય, અને દૃષ્ટિ જરા વ્યાપક કરી દિન-દુરવાનનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન, કળા, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરે વિષયોની સોમબોજ કરવાની જરૂર જણાઇ.

રાજ્યકર્તાઓએ પોતાનું રાજ્ય અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ કરવા માટે દરેક રીતે આપણને ભલામ્યા હતા. આપણી સંસ્કૃતિ વિષે પોતાની દૃષ્ટિએ અભિપ્રાય બાંધીને સર-કારી કેળવણી દ્વારા અને અંગ્રેજી સાહિત્ય દ્વારા તેમને એટલો બધો રૂઢ કર્યો કે આપણા ભણેલા લોકોને તે જ પ્રમાણ ભાસવા લાગ્યો. તેથી આત્મગૌરવનું ભાન ઝોલું થયું, સ્વરાજ વિષેની શ્રદ્ધા મોળી પડી, સામાજિક એકતા તુટી ગઈ અને આપણો પુરુષાર્થ આડે રસ્તે જવા લાગ્યો. આટલું કાર્ય અંગ્રેજોએ એક દિવસમાં કર્યું નહિ. ધીમે ધીમે, બહુ જ ધીમે તેઓ સંસ્કારો નાખતા ગયા અને તેમણે ધારેલી ક્રાન્તિ લગભગ પૂરી કરી. આપણું થએલું તુકસાન ભરી કહાડવા માટે આપણા તરફથી સંગીન પાયા ઉપર પ્રયાસ થવો જોઈએ. ‘આપણે બહુ જ સારા હતા,’ ‘આપણું બધું શ્રેષ્ઠ હતું’—એવા પોકળ અભિમાનથી સમાધાન થવાનું નથી. બહાઈ એ તો દુર્બળતાનું જ લક્ષણ છે. પોતાની પૂરતી પીઠાન દરાવવાથી જે સ્વાભાવિક આત્મપ્રત્યય કેળવાય છે તેમાં જ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ રહેલો છે; યુરોપીઅન લોકોએ હિન્દુસ્થાન એક પતિત રાષ્ટ્ર છે તેથી તે ઝોલું સુધરેલું છે, અને તેથી ઝોછા સુધરેલા દેશોમાં પુરાતત્ત્વની કિંમત જે રીતે અંકાય છે તે રીતે ભારતવર્ષનું થવું જોઈએ, એમ માન્યું. આ દુષ્ટ પૂર્વગ્રહને લીધે યુરોપના સારામાં સારા યોગ્ય અને સજ્જન લેખકોએ પણ હિન્દુસ્થાનને અન્યાય કર્યો છે. યુરોપીઅનોએ વિગંતોની શોધખોળ માટે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમાંથી ઉત્તમ ફલપ્રાપ્તિ પણ થઈ છે. તે માટે આપણે તેમનો ઉપકાર ન માનીએ તો કૃતદંતી કહેવાઈએ. પણ ખરું જોતાં દરેક દેશના ભૂતકાળની યથાર્થ કલ્પના અને તેનું તોલન તે ભૂતકાળનો વારસો જેમને મળ્યો હશે તેઓ જ યોગ્ય રીતે કરી શકે.* આપણે અત્યાર સુધી તે કામ કર્યું નહિ એટલે યુરોપીઅન લોકો જે ખ્યાલ આપે તે જ સ્વીકારવો અથવા ચીડાઈને તેનો આંધળો વિરોધ કરવો એ જ ઉપાય આપણી પાસે હતો, પણ હવે તે દશા રહી નથી. દરેક પ્રાન્ત પોતાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વ-સંશોધનનું કામ ક્યારનું કરવા લાગ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ આવું કામ ડૉ. ભગવાનલાલ ધન્વજીના દિવસથી ચાલતું આવ્યું છે, પણ સંઘટિત પ્રયત્નો એકાદ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા થવાની જરૂર હતી અને આખા ગુજરાતને તેનો લાભ મળે એટલા માટે તે સ્વભાષા મારફતે થવાની તેટલી જ જરૂર હતી. ગુજરાતના પૈસાથી અને ગુજરાતના

* પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ વિદ્વાનોનો શુભાન કેટલી કોટિએ પહોંચી શકે છે તે ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર ડૉ. મેકડોનલ્ડના હિન્દુઓની વેદ સમજવા વિષેની લાયકાત ઉપર આપેલા અભિપ્રાયથી સમજશે: “The sole aim here being the attainment of truth, it is a positive advantage that the translators of ancient sacred books should be outsiders rather than the native custodians of such writings. The latter could not escape from religious bias; an orthodox Brahman could not possibly do so.” “અહીં ફક્ત સત્ય મેળવવાનો જ હેતુ હોવાથી ભૂતં શાસ્ત્રોના અનુવાદક શાસ્ત્રોનો વારસો મેળવનાર શાસ્ત્રી તે દેશનાં શાસ્ત્રોનો વારસો મેળવનારા કરતાં પરદેશીઓ હોય એ ખાસ ફાયદાકારક છે. આ વારસો મેળવનારા સાંપ્રદાયિક આગ્રહથી મુક્ત રહી શકે નહિ. એક ચુસ્ત બ્રાહ્મણ મુક્ત રહી શકે એ સંભવિત નથી.” પા. ૧૦, B. C. V. આ અભિપ્રાય બ્રાહ્મણ બાણીકરને માન આપવા તૈયાર કરેલ લેખમાળાના પહેલા લેખમાં દર્શાવ્યો છે.—સં.

પુરુષાર્થથી શોધખોળ થાય અને તેનાં પરિણામ પરભાષાના તાળામાં પૂરાએલાં રહેવાથી ગુજરાત તેથી વંચિત રહે એ અસ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી અને ભારે અન્યાય પણ હતો. ગુજરાતનો વારસો ગુજરાતને યથાસમય ન મળ્યો તેથી ગુજરાતને ભારે નુકસાન થયું છે. સ્વહિત વિષે પ્રજા બેદરકાર ન હોત તો લોકોએ પહેલેથી સરકાર પાસે અને પોતાના સાક્ષરો પાસે આની માગણી કરી હોત. પણ જનતા ત્યારથી સવાર. સાક્ષરરત્ન કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ જેવાઓએ પોતાની શોધખોળ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી સ્વભાષાનું ઝણુ ઉતાર્યું છે. પણ અત્યાર સુધી જેટલી શોધખોળ યુરોપીઅન ભાષામાં થઈ છે તે ગુજરાતીમાં લાવવાની ભારે જરૂર છે. અને દેશના સર્વાંગીણ ઇતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વ નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, કે જેથી તે દ્વારા કેળવણી રાષ્ટ્રીય થાય અને સાર્વત્રિક સંસ્કારિતા વધે.

આવું કામ કરવા માટે વિપુલ સાધનોની આવશ્યકતા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ગુજરાતમાં એવા અનેક લક્ષ્મીપુત્રો પડેલા છે કે જેઓ ધારે તો અઠલા જ બધી સાધન-સામગ્રી પૂરી પાડે, પણ તેમને આ બાબતમાં રસ પડતાં હજી વાર છે, અને તેથી પ્રજાકીય હિત્સાહ ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપે જ છૂટકો છે.

આવા વિચારથી 'ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર' સ્થાપન કરવાનો વિચાર થયો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની યોજના પણ એ જ અરસામાં અમલમાં આવી. તેથી ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર વિદ્યાપીઠને અંગે ક્ષમાવાનું નક્કી થયું. સંશોધનપ્રવીણ મુનિ મહારાજ શ્રીજિનવિજળએ આ કામ માથે લેવાનું કચ્છ કહ્યું ન હોત, તો બધી આદેશોએ કંપના રૂપમાં જ રહેત. મુનિ મહારાજે એ ભાર માથા ઉપર લીધો. આત્મચાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર દવિના સ્મરણાર્થે એક ધર્મગ્રંથભણ્ડાર સ્થાપવાનો અમદાવાદના શેઠ પુંજભાઈને વિચારે હતા અને તેને માટે તેમણે મહાત્માજી સાથે એક યોજના નક્કી કરેલી. તે જ યોજના મુનિ મહારાજની મારફતે પાર પડશે એવી ખાત્રીથી મહાત્માજીએ શ્રી પુંજભાઈને રૂ. ૩૦૦૦૦) ની મદદ પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં એક જ્ઞાનભણ્ડાર સ્થાપવા માટે અર્પ્ય કરવાની સલાહ આપી. આટલી પ્રાથમિક તૈયારી થયા પછી મુનિ મહારાજે પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના વિદ્યાપીઠ આગળ મૂકી અને તે અમલમાં લાવવા સાડે એક 'પ્રગ્ન-સમિતિ' નીમી. તે યોજના નીચે પ્રમાણે છે:—

યોજના

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, કળા, વિજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રદર્શિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને વૃક્ષનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સારામાં સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, ફારસી અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાએલા અલબ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.

- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાએલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપનાર એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રબન્ધ સમિતિ:—

- (૧) આચાર્ય—મુનિ જિનવિજયજી.
- (૨) અધ્યાપક—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
- (૩) અધ્યાપક—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ } મંત્રીઓ.
- (૪) અધ્યાપક—રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક.
- (૫) અધ્યાપક—રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.
- (૬) અધ્યાપક—નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

આ યોજના પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત તો ગ્રંથોના સંગ્રહ કરવાથી જ થઈ શકે. પ્રથમ કાર્ય દિવસે દિવસે દુર્ભીષ થતાં જતાં સંશોધનનાં માસિકો અને નિયતકાલિકો બનતી ત્વરાએ હસ્તગત કરવાનું હતું. ત્યાર પછી સંશોધનકાર્ય માટે અતિ આવશ્યક એવા મૌલિક અને ટીકાત્મક ગ્રંથો ભેગા કરવાનું હતું, તે કામ કરતાં ઘણો વખત ગયો અને હજી તે ચાલે જ છે. આજે એટલું કહી શકાય કે છપાએલા સંસ્કૃત, પાલી અને પ્રાકૃત ભાષાના લગભગ બધા મહત્વના ગ્રંથો જ્ઞાનભંડારમાં વસી ચુક્યા છે. બીજા અનેક વિષયોના ગ્રંથો મળીને લગભગ સવાત્રણ સહાસ્રણ હજાર ગ્રંથ આ જ્ઞાનભંડારમાં ભેગા થયા છે. જેની પાછળ લગભગ રૂ. ૨૩૨૮૨) ખર્ચવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથોનું વર્ગીકરણ કરવું અને અને તેમને સુવ્યવસ્થિત રાખવા અને સંશોધકોને કશી અગવડ વિના હાથ આવે એવી સ્થિતિમાં મૂકવા એ એક મંદિરનું હમેશનું કામ છે.

આ જ્ઞાનભંડાર કોઈ સાર્વજનિક લાયબ્રેરી નથી કે જ્યાંથી સામાન્ય વાંચકો ચોપડીઓ લઈ ઘેર વાંચી કહાડે. ‘પુરાતત્ત્વ મંદિર’ એ એક સંશોધકોની સંસ્થા છે અને તે સંસ્થા મારફતે સંસ્થામાં જ જેઓ કામ કરવા ઇચ્છે છે તેમની સગવડની ખાતર પુરાતત્ત્વ મંદિરને આ જ્ઞાનભંડાર સોંપવામાં આવ્યો છે. આમાં અત્યંત દુર્ભીષ ગ્રંથો મહાપ્રયાસે ભેગા કરીને રાખેલા છે. કેટલાક ગ્રંથો આજે નહિ તો આવતી કાલે દુર્ભીષ થઈ જાય છે તેમને ઉપયોગ મંદિરમાં અહર્નિશ થવાનો અને સંશોધકો ગમે ત્યારે ગમે તે ચોપડીનો ઉપયોગ કરી શકે એવી સ્થિતિની જરૂર હોવાથી જ્ઞાનભંડારની ચોપડીઓ વાંચકોને મંદિર બહાર કોઈ કાળે આપવામાં ન આવે એવો નિયમ મંદિરની સ્થાપના સાથે જ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં ગ્રંથોનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ થાય એટલા માટે બનતાં સુધી આજો દિવસ અને જરૂર પડે રાત્રે પણ અભ્યાસકોને માટે પુરાતત્ત્વ મંદિર ખુલ્લું રાખવાની સગવડ કરેલી છે. મંદિરના વ્યવસ્થાપકો સાથે પહેલેથી ગોઠવણ કરવામાં આવે તો રજના દિવસોમાં પણ બધી સગવડ થઈ શકે છે. જ્ઞાનભંડારનો ઉપયોગ કરવા માટે કશી ફી રાખેલી નથી. ફક્ત મંદિરના આચાર્યની અથવા મંત્રીની પરવાનગી મેળવવી જોઈએ.

જ્ઞાનભંડારની ગોઠવણ થયા પછીનું કાર્ય તે મહાવિદ્યાલયમાં અને સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાને ઉપયોગી થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું હતું. તે દિશામાં અત્યાર સુધી ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે—પાલી પાઠાવલી, પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ અને ઉપ-

નિષ્પત્ત પાઠાવલી. એ ઉપરાંત સંસ્કૃતસાહિત્યના અધ્યયન માટે અત્યંત ઉપયોગી એવો કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'પ્રાચીન સાહિત્ય'નો અનુવાદ મંદિર તરફથી ખ્હાર પડ્યો છે. આમાં રામાયણ, કુમારસંભવ, ગેધહૃત, શાકુંતલ, કાદમ્બરી, ધમ્મપદ વગેરે પ્રખ્યાત પુસ્તકોની સમાલોચના છે તેમજ પ્રાચીન રંગભૂમિ ઉપર રવીન્દ્રનાથનાં વિચારો પણ છે.

ગયા વર્ષે પુરાતત્વ મંદિર તરફથી એક 'આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા' અપાવવાની પણ યોજના કરી હતી અને તે અમલમાં મૂકાઇ હતી. આમાં ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, યોગ, સાહિત્ય, નાટક, લોકધર્મ વગેરે બિન્ન બિન્ન વિષયો ઉપર આઠ વ્યાખ્યાનો આવ્યાં છે. તે સ્વતંત્ર પુસ્તક આકારે પ્રસિદ્ધ થઇ ચુકી છે.

મંદિરની પ્રવૃત્તિનું એક નવું અંગ તે આ ત્રૈમાસિક છે જે પહેલવહેલું વાચકોના હાથમાં આવે છે. આ ઉપરાંત હવે પછીની પ્રવૃત્તિ, તે બૌદ્ધ સાહિત્ય દેવનાગરીમાં છાપી કહાડવાની અને બૌદ્ધ ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદ કરવાની ઇતિહાસકારો અને ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ બૌદ્ધ જાતકકથાઓનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે જાણે જ છે. મનુષ્યસમાજના ઇતિહાસથી ભરેલો આટલો પ્રાચીન ગ્રંથસમૂહ ખીજે ભાગ્યેજ હોય. બૌદ્ધ સાહિત્ય લોકપ્રિય કરવા માટે અને યુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્રને ઉપદેશનો યથાર્થ ખ્યાલ આવે એટલા માટે હારવડ યુનીવર્સિટીના મહારાષ્ટ્રી પાલીપણ્ડિત ધર્માનંદ કાસમ્બીએ મૂળ ગ્રંથો ઉપરથી લંબેલા યુદ્ધલીલા-સાર-સંગ્રહનો ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર થયો છે અને તે છપાય છે. આપણા હિંદુ તહેવારો અને તેમનું રહસ્ય જાણવાની અત્યંત જરૂર હોવાથી તેવા એક ગ્રંથનો પણ અનુવાદ છાપવાની તૈયારી છે. આ ઉપરાંત પાલી ભાષામાં લખાએલું 'જિન-ચરિત્ત' નામનું યુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર શબ્દકોષ સાથે છપાઇને તૈયાર થવા આવ્યું છે.

આ અને આવી પ્રવૃત્તિઓ અનુકૂળતા પ્રમાણે ચાલ્યાજ કરશે પણ પુરાતત્વ મંદિરનું મુખ્ય કામ તો ગુજરાતનો સંર્વાહીણ અને પ્રમાણભૂત એવો એક બૃહત્ ઇતિહાસ લખવાનો છે. તેના માટે સર્વ જાતનાં સાધનો એકત્ર કરી પ્રસિદ્ધ કરવાં એ અત્યંત જરૂર છે, કે જેથી ગુજરાતના અનેક સાક્ષરો એ દિશામાં પ્રયત્ન કરતા થઈ જાય અને સામાન્ય લોકોને ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો કાંઈ પણ પરિચય થાય. ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો અનેક ટેકાણે અને અનેક ભાષામાં વિખરાએલાં છે તે બધાં સ્વભાષામાં અને એકત્ર આવી જાય તો એક મોટું કામ થયું ગણાય.

કાર્યકર્તાઓનો ઉત્સાહ વધે, નવાં લોકો આ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં જોડાય, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓને આ કાર્ય પાછળ જીવન સમર્પણ કરવાની ઊંચેલા થાય અને સાધનોની અનુકૂળતા વધે, તેમ આ કાર્ય વિશાળ સ્વરૂપ પકડશે. આજે ફક્ત શરૂઆત છે. ગુજરાતમાં ઉત્સાહી સાક્ષરો જે આ કાર્યને પોતાનું ગણશે તો ગુજરાતનો જ નહિ પણ આખા ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં ગુજરાતનો શ્રેયો મહત્ત્વનો થશે. આ ત્રૈમાસિક દ્વારા સ્વદેશ-ભિમાની સર્વ સાક્ષરોને અને આ કાર્યમાં પોતાથી બનતો ફાળો આપવાને આમંત્રણ કરીએ છીએ. પુરાતત્વ મંદિર ચલાવવા માટે જોઈતો ખર્ચ વિદ્યાર્થીક તરફથી મળેજ છે. પણ જેઓ આ કાર્યનું મહત્ત્વ જાણે છે અને તેની વૃદ્ધિ વિષે ઉત્સાહ ધરાવે છે તેમની ખાસ મદદ મળે તો સ્વાભાવિક રીતે કામ વિશેષ વેગથી ચાલશે. ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આપણે સાહાય્યથી કામ જેટલું વધે છે તેના કરતાં તેમનાં પ્રત્યક્ સહાનુભૂતિ અને સહકારથી આ કામ વધારે દીપશે.

આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય.*

[હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.]

ગુ

જરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી જાણીતા વિદ્વાન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ આપેલું વ્યાખ્યાન ‘ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ,’ એ હું માતું છું કે ઘણાખરાઓએ વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું હશે જ; તેમાં તેમણે આપણા સાહિત્યની એ સુખ્ય ખામીઓ, (૧) સારો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ લખાયેલો ગુજરાતી કોશ અને (૨) ગુજરાત કાઠિયાવાડનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ, એપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. આજની ચર્ચામાં આપણે ગુજરાતી કોશ વિશે કંઈ કહીશું નહિ; તે વિષે તેમણે તે વ્યાખ્યાનમાં જ ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવા માટે જે પ્રયત્નો થયા છે તેની વ્યાપક સમાલોચના કરેલી છે. તે સમાલોચનામાં ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવાનો રા. લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ પટેલ અને રા. વિક્રલદાસ રાજરામ દલાલના ખાનગી સાહસ, એક જ વ્યક્તિના પ્રયાસ તરીકે નોંધવા જેવાં છે, જે કે તે સામાન્ય પ્રતિના છે.

ઇતિહાસ વિષે તો રા. ઝવેરીના ઉદ્દગારો અને કંઈક નિરાશાજનક લાગ્યા; પણ તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવે તેમના (વ્યાખ્યાનકર્તાના) અભિપ્રાયથી જુદા પડતાં જે સાધનો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તે પરથી, આપણા દેશનો એક પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખવાની સૂચના કરી હતી તે સાથે હું સંમત થાઉં છું. ઉદાહરણ તરીકે એલેક્ઝાંડરની ચઢાઈ પૂર્વેનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે જોઈએ તેવાં અને તેટલાં વિશ્વસનીય સાધનો નથી જતાં ભાષા, સાહિત્ય અને ધર્મના ગ્રંથો પરથી તેમજ અન્ય દેશોમાંથી મળી આવેલાં સાધનો પરથી જેટલી હદીકત તારવી કઢાય તે નવા બહાર પડેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ માં રજુ કરવામાં આવી છે અને ડૉ. વિન્સન્ટ સ્મિથે તેમના પુસ્તકમાં જે ભાગ પ્લેક-કોરો-મૂક્યો હતો તે પૂરવાનો આમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમ ભૂમિકા તૈયાર થવાથી તેમાં જે જે ખામીઓ અને જાણપ રહી જતી હશે તે નવાં સાધનો મળી આવતાં અને અભ્યાસના વધવા સાથે પાછળથી સુધારી લેવામાં અને ઉમેરી લેવામાં આવશે. એટલે તે દિશામાં આપણે નિરાશ થઈ ન બેસતાં ખંતપૂર્વક પ્રયાસ આદરવો જોઈએ છીએ. સુભાગ્યે આપણી સભાએ રણજીતરામ-સ્મારક નિમિત્તે ચાલુ સાલમાં ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનો અપાવવાની યોજના કરી છે તે, આશા છે કે, આ કાર્યમાં કંઈક અંશે સહાયભૂત થઈ પડશે.

હવે ઇતિહાસને લગતાં આપણી પાસે કેવાં અને કેટલાં પુસ્તકો છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ; જેથી આપણી ઐતિહાસિક સંપત્તિ શી છે તેનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવે. તે પછીથી આપણા દેશનો એક સારો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રચવાને શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે અને તે ઇતિહાસ કયા ધોરણે લખાવો જોઈએ તેનો આપણે વિચાર કરીશું.

પ્રથમ આપણે ગુજરાત પ્રાન્તનો ઇતિહાસ વિચારીએ. ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં નાનાં મોટાં લગભગ વીશેક પુસ્તકો છપાયાં છે પણ તેમાંનો મોટો ભાગ શાળાપયોગી

પુસ્તકો છે; જાણવા જેવાં ને મુખ્ય તો ૪-૫ જ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પહેલવહેલો રા. ભગનલાલ વખતચંદ, જેઓ સોસાયટીના પ્રથમ આસિ. સેક્રેટરી હતા તેમણે કુમારપાળ પ્રબંધ પરથી કેળવણી ખાતા માટે લખ્યો હતો; અને તે, તે વખતે શાળામાં ચાલતો હતો. તે પછી મિ. એલજી ડોસામાધજે ગુજરાતનો ઇતિહાસ સોસાયટીનું ધનામ મેળવી, ઑટ ૩૨ અને ૫૩ પરથી તૈયાર કરી રચ્યો હતો અને તે પુસ્તકની યોગ્ય પ્રશંસા થઈ હતી. દરમિયાન મિ. એલેક્ઝાંડર દિન્ડોલ ફ્રાન્સ સાહેબ જૂના ઐતિહાસિક રાસાઓની ખોજ કરી રહ્યા હતા અને તેમના તે પ્રયાસનું ફળ રાસમાળામાં પ્રકટ થયું, જે અદ્યપિ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે એક દિમતી પુસ્તક લેખાય છે. ત્યાર પછીથી સિક્કા, શિલાલેખો વગેરેની તપાસ અને શોધ થવા લાગ્યાં હતાં. તે પરથી રા. ભગવાનલાલ સંપતરામે ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ,’ એ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જે પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ જોવા જેવું છે. પણ પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનો પ્રાચીન ગુજરાત વિષેનો લેખ મુંબાઈ ગેઝીટિયરમાં પ્રસિદ્ધ થતાં તે પુસ્તક વીસરાઈ ગયું છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા બાદ ગુજરાતના ઇતિહાસની ખોટ કંઈકે અંશે દૂર થઈ અને તે પુસ્તકોના સાર રૂપ અનુવાદ નામદાર સરંદારે કવિ નર્મદાશંકર પાસે તૈયાર કરાવી ગુજરાત-સર્વ-સંગ્રહ અને કાઠિયાવાડ-સર્વસંગ્રહ એ નામથી બહાર પાડ્યા છે. તે છતાં ગુજરાતના ઇતિહાસની જે ઊણપ તેમાં રહી જતી હતી તે રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈએ ગેઝીટિયર અને અન્ય સાધન ઉપરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ બે ભાગમાં રચી પૂરી પાડી છે. પરંતુ તે પુસ્તક રચાયે લાંબો સમય વીતી ગયો છે અને ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં કેટલાંક નવાં અને વધારે સાધનો મળી આવેલા છે. તે બધા પરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ નવેસર લખાવાની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જે આપણી પાસે હાલમાં છે તે મુખ્યત્વે કરી શાળાઓ માટે લખાયેલો છે. ગુજરાતમાં કેળવણીના સ્થાપક સ્વર્ગસ્થ રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈએ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સૌ પહેલો મરાઠી પરથી મુંબાઈ એન્જ્યુકેશન બોર્ડ માટે તૈયાર કર્યો હતો. તે પછી રા. સા. માંડલિકે એલ્ફીન્સ્ટનના ઇતિહાસના મરાઠી અને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યાં અને રા. છોટાલાલ સેવકરામે મોરિસકૃત ઇતિહાસનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો. પણ સર વિલિયમ હંટરે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ રચ્યા પછી તે બધાં પાછલાં પુસ્તકો ભૂલાઈ ગયાં છે. આપણે સર્વે શાળામાં હંટરકૃત ભરતખંડનો ઇતિહાસ જ શીખ્યા છીએ. પરંતુ આ સઘળાં પુસ્તકોમાં એક મોટી ખામી એ હતી કે તેમાં પ્રાચીન હિંદનો સમાવેશ માત્ર નામનો જ રહેતો. ખરી રીતે શરૂઆત મુસલમાન સમયથી થતી. પ્રાચીન ઇતિહાસની ખામી સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે હિંદી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ત્રણ ટ્રયોમાં રચી કંઈકે અંશે પૂરી પાડી છે. તે પુસ્તકનો પહેલો ભાગ ગુજરાતીમાં સોસાયટી તરફથી છપાયો છે. વળી સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રે ‘પ્રાચીન ભારત’ એ નામે એક પુસ્તક લખ્યું હતું, તે એમના ‘આપણા પૂર્વજો’એ નિબંધ સાથે વાંચવા જેવું છે. આ પુસ્તકો વાંચતાં આપણને હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે, અને તેમાં શ્રીયુત પાત્રગીના મરાઠી પુસ્તક ‘ભારતીય સામ્રાજ્ય’નો ગુજરાતી અનુવાદ સહેજ ઉમેરો કરે છે. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં એકલું રાજતરંગિણી પ્રસિદ્ધ છે અને તેનો તરજુમો જાણીતા ‘ગુજરાતી પ્રેસ’ તરફથી બહાર પડેલો છે. પ્રાચીન હિંદનો એક સવિસ્તર અને પ્રમાણબૂન ઇતિહાસ લખાતાં હજી વિલંબ થશે. દરમિયાન સર વિન્સેન્ટ રિમચનું પુસ્તક અને રા. બ. વૈદ્યનું ‘મધ્યકાલીન ભારત,’ એ

મેં ઇંગ્રેજી પુસ્તક પરથી એક વાંચવા જેવો અને સારો ઇતિહાસ ઉપજાવી શકાય એમ છે. મધ્યકાલીન ભારતમાં ચક્રવર્તીપદ ભોગવનાર હર્ષવંશી નામ આગળ પડતું છે અને તેમના વિષે રા. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે પ્રિયદર્શનાની પ્રસ્તાવનામાં સવિસ્તર નિબંધ ભિન્ન ભિન્ન ઐતિહાસિક અને સાહિત્યની નોંધ પરથી તારવી લખ્યો છે તે ઇતિહાસરસિકો અને અભ્યાસી-ઓએ ખાસ વાંચવા જેવો છે.

મુસલમાની સમયનો ઇતિહાસ મરાઠીમાં મી. સરદેસાઈએ સવિસ્તર લખેલો છે અને તે પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયેલું છે એટલે તે વિષયમાં સ્વતંત્ર ઉદાગ થતા સુધી તે પુસ્તક સંતોષકારક થાય તેમ છે. મરાઠાના સમયનું પુસ્તક તેમના તરફથી મરાઠીમાં બહાર પડી ચુક્યું છે. તે દિશામાં નવો કોઈ લેખક બહાર ન આવે ત્યાં સુધી તે પુસ્તકના ગુજરાતી અનુવાદ કરેથી પણ આપણું કામ સરે એમ છે. તેમણે જ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શરૂઆતથી પ્લાસીના યુદ્ધ સુધીનો બ્રિટિશ સમયનો ઇતિહાસ ‘બ્રિટિશ રિયાસત’ નામથી બહાર પાડ્યો છે, જેનું ભાષાન્તર સોસાઈટી તરફથી થયું છે. તે સાથે તેના અનુવાદક રા. ચંપકલાલે લખેલું મિ. લ્યાલકૃત ‘હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય,’ એ પુસ્તક વિચારવા જેવું છે. તે સિવાય સર હેનરી કૉટનના ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ની પહેલી આવૃત્તિનો અનુવાદ સર ચીમનલાલે કરેલો છે અને લિ. વોરનર કૃત ‘હિંદનો દેશજન’ એ પુસ્તક આપણામાંના ઘણાએ હાઈસ્કૂલમાં વાંચ્યું હશે.

પ્રાન્તિક ઇતિહાસોમાં મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ડૉ. ભાંડારકરનો ‘દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ’ અને રાનાડેનો ‘મરાઠી સત્તાનો ઉદય’ એ બન્ને પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ થઈ ચુકેલા છે. છેક દક્ષિણ ભાગનો ઇતિહાસ તો સમૂળગો છે જ નહિ. બીજા પ્રાંતોના ઇતિહાસની પણ એ જ દશા છે. તે ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે કોઈ પુસ્તક ગુજરાતીમાં નથી. માત્ર કચ્છના એ ઇતિહાસ અને તે સામાન્ય પ્રકારના લખાયા છે. કેટલાક સમયથી દિ. બા. રણછોડભાઈ કચ્છનો ઇતિહાસ લખવામાં રોકાયા છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. તે પુસ્તક બહાર પડે ઘણું નવું જાણવાનું મળશે એવી આશા રહે છે. રજપૂતાનાનો ઇતિહાસ ટાંકે સારી રીતે સાચવી રાખ્યો છે. અને તે પુસ્તકનાં ત્રણ અનુવાદ ગુજરાતીમાં છપાયાં છે.

હિંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યો મહત્વનું સ્થાન લે છે. તેમનો ઇતિહાસ ભારત રાજ-મંડળ, ગુજરાત રાજસ્થાન, મધ્ય હિંદ એજન્સી વગેરે પુસ્તકોમાં સંગ્રહાયેલો છે. શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના ‘રજપૂતાણાનાં દેશીરાજ્યો,’ રા. અનંતરાય નાનાલાલે ‘આપણું હિંદનું રક્ષિત રાજ’ એ નામથી કરેલો મિ. ટપ્પરના પુસ્તકનો અનુવાદ અને રા. બા. વેદે કરેલો લિ. વોરનરના પુસ્તકનો અનુવાદ દેશી રાજ્યો વિષે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે અને તે પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે. ‘સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય’ એક ઉપયોગી પુસ્તક છે અને તે એક મુસલમાન શિક્ષકે લખેલું છે એ વધુ આનંદદાયક છે. વડોદરા સરકારે તો ‘વડોદરાના રાજકર્તાઓ’ એ નામનું એક ઉત્તમ પુસ્તક બહાર પાડેલું છે. ગાયકવાડી ઇતિહાસના શાળોપયોગી પુસ્તકો એ ચાર છે પણ જે કંઈ ખામી હતી તે વડોદરા રાજ્યના ગેઝીટિયરનાં ચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાથી સારી રીતે પૂરી પડી છે; અને તે કામ વડોદરા રાજ્યને જાણ આપે તેવું છે.

‘હિંદુસ્તાનના દેશ પરદેશના વેપારનો ઇતિહાસ’ દિ. બ. રણછોડભાઈએ અમરપૂર્વક પાંચ પુસ્તકોમાં બહાર પાડ્યો છે અને દત્તના ‘હિંદના આર્થિક ઇતિહાસ’નો રા. હત્તમલાલ ત્રિવેદીએ કરેલો અનુવાદ સૌએ વાંચવા જેવો છે.

ઘણા હિંદીઓ પરદેશમાં વસે છે પણ તેમના પરદેશના વસવાટનો ખ્યાલ આપે એવું એક પણ પુસ્તક ગુજરાતીમાં મળી આવતું નથી. ફીઝી ટાપુમાં હિંદીઓ પર બહુ બુદ્ધિમંત્ર થવા માંડ્યો ત્યારે તેમની સ્થિતિનો ચિતાર આપતું એક પુસ્તક હિંદીમાં પ્રકટ થયું હતું તેનો અનુવાદ પણ ગુજરાતીમાં થયેલો છે. બૃહદ્ ગુજરાત માટે આપણે ભારે અભિમાન ધરીએ છીએ પણ તેની સ્થિતિ માટે આપણે કેટલી ઠાણછ રાખીએ છીએ તે આપણી તેના સંબંધીની અજ્ઞાનતા પરથી પ્રત્યક્ષ માલમ પડી આવે છે. હિંદીઓના દેશ પરદેશના વસવાટ વિષે આપણી પાસે કશું સાહિત્ય ન હોય એ ઝાણું શાયનીય નથી.

શહેરોના ઇતિહાસમાં કવિ નર્મદાશંકરનો ‘સુરતની મુખતેસર તંવાંરીખ’ અને રા. મગનલાલ વખતચંદનો ‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’ અદ્યપિ ઉપયોગી માલમ પડે છે. આધુનિક પુસ્તકોમાં ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ અને કાંચિસ વખતે બહાર પડેલું ‘અમદાવાદના જીવન-વિકાસ’નું પુસ્તક, ‘તવારીખે નવસારી’ અને ‘ગોંડળનો વાર્તારૂપી ઇતિહાસ’ અને ખાસ કરીને ‘પાલનપુરનો ઇતિહાસ’ એ પુસ્તકો આપણું ખાસ ધ્યાન રોકે છે. વિનયધર્મ સૂરિએ દેવકુળ પાટક વિષે લખેલું ઐતિહાસિક પુસ્તક, આત્માનંદ સભાના માસિકમાં આવેલી તારંગા હિલ વિષેની હકીકત અને નવા માસિક ‘ગુજરાત’માં આવેલું મોદેરાનું વર્ણન એ સર્વે લેખો વાંચવા જેવા છે. ખંભાત, પુનાદરા, અને રાણપુર વિષે પણ નાનાં પુસ્તકો રચાયાં છે એ ખુશી થવા જેવું છે. છેવટે ‘ગેવાડની બહોળલાલી’એ લોકપ્રિય નિવેંદી છે અને તે વાચકને રજપુતોના ગૌરવનો સારો પરિચય કરાવે છે. પાટણ, સિદ્ધપુર વગેરે શહેરો માટે બાળોપયોગી પુસ્તકો સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યાં છે અને ઉબોધનાં ‘પુરાતન કામો’નું પુસ્તક રા. મોદીએ તૈયાર કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે સુરત, ભરૂચ, આંખાનેર, ધોળકા, ખંભાત, ઇડર, વડનગર, મોદેરા, પાટણ અને શ્રીમાળ, એ ગુજરાતના પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક શહેરોનાં સચિત્ર પુસ્તકો, સ્વતંત્ર નહિ તો ગામડાં રૂપે મિ. બર્નેસના પુસ્તકો પરથી લખાવાની ખાસ જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં આવી માહિતી બહોળી મળી આવે છે અને તેનો લાભ ગુજરાતી વાચકને આપવો એ અંગ્રેજી બહેલાનું કર્તવ્ય છે.

હિંદના ઇતિહાસના મોટા બનાવો સંબંધી સન ૧૯૧૧ માં ભરાયેલા રાજ્યારોહણ વિષે ગુજરાતીમાં ચાર પુસ્તકો મળી આવે છે, પણ સન ૧૮૫૭ ના બળવા સંબંધી સચિત્ર સ્તર નોંધ કરતું એક પણ પુસ્તક નથી એ નવાઈ જેવું છે. આનું મોટું મહાભારત યુદ્ધ થઈ ગયું છતાં એક પણ પુસ્તક સારી રીતે લખાયેલું આપણને હજી મળ્યું નથી. લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમિયાન મિ. ફેઝરના ‘ધી વર્લ્ડ એટ વૉર’ નામનાં પુસ્તકો જગત ના એ અનુવાદ ગુજરાતીમાં છપાયા હતા. તે સંબંધમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે બાવનગરનાં રાણીશી નંદ કુંવરના તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ’ પત્રમાં લડાઈ સંબંધી ઘણી ઉપયોગી અને બંધુવા જેવી માહિતી પ્રકટ થતી હતી અને તેનું વાચન આપણને અત્યારે પણ આનંદ આપે એમ છે. આપણે આજ રાખીશું કે યુરોપીય મહા યુદ્ધ વિષે સર્વદેશી માહિતી આપતું એક સાદું પુસ્તક વેળાસર ગુજરાતીમાં બહાર પડે.

હિંદુસ્તાનની લોકસ્થિતિ પર એક પુસ્તક વર્ષો પૂર્વે રા. જળવંતરાય એમ. મહેતાએ મરાઠી પરથી સોસાયટી માટે લખ્યું હતું તે વિષય પર હવે નવું પુસ્તક લખાવાની જરૂર છે. હિંદના રાજબંધારણ વિષે પ્રો. ભટે એક પુસ્તક રચ્યું છે અને રા. મોહનલાલ ગાંધીએ હિંદી સુધારા માટે દેશમાં ભારે ચળવળ થઈ રહેલી તે વખતે મિ. રામચંદ્ર-રાવના અંગ્રેજી પુસ્તક પરથી 'હિંદી રાજતંત્ર' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. પરંતુ સન ૧૯૧૯ નો ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પસાર થયા પછી હિંદના રાજવહીવટનો ઇતિહાસ નવે નામે લખાવાની જરૂર છે.

હવે આપણે હિંદ બહારના મુલકોના ઇતિહાસ પ્રતિ જોઈએ. પ્રથમ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ લઈએ. ડેવિસના પુસ્તક પરથી રા. મોહનલાલ રણછોડદાસે અને બીજો ઇતિહાસ રા. સા. મહીપતરાએ કેળવણી ખાતા માટે રચ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસ પર ગ્રીન્ગ પુસ્તક રા. બા. જમિયતરામ શાસ્ત્રીએ મિ. બક્ષેના ઇતિહાસ પરથી તૈયાર કર્યું છે અને ચોથું પુસ્તક સ્વ. નવલરામે મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સ્કોલરશિપે જે નોટ્સ લખાવેલી તે પરથી પ્રો. ઠાકરે પરિષદ ભંડોળ કમિટી તરફથી છપાવ્યું છે અને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ ઉપયોગી જણાઈ છે. આ ઉપરાંત રા. બ. 'કમળાશંકરે' 'ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ' બક્ષેના પુસ્તકને આધારે સોસાયટીને લખી આપ્યો છે, તેમાં ભૌતિક પદાર્થો, આબોહવા વગેરે મનુષ્ય જીવન પર કેવી અસર કરે છે તેનું અસરકારક રીતે વિવેચન કરેલું છે પરંતુ તે કરતાં કંઈક વધારે રસદાયક પુસ્તક ગીઝોક્રીટ યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ છે અને તેનો અનુવાદ પ્રો. અતિસુખશંકરે કર્યો છે. વડોદરા રાજ્ય તરફથી છપાયેલું ઇલિઝાબેથ રાણીનો સમય, એ પુસ્તક પણ વાંચવા જેવું છે અને તેનો અનુવાદ રા. જીવાભાઈ પટેલે કર્યો છે. એ જ લેખકે તૈયાર કરેલું 'અંગ્રેજી રાજબંધારણનું' પુસ્તક ગઈ સાલ સોસાયટીએ બહાર પાડ્યું છે અને 'બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ' એ નામનું સચોટ જ્ઞાન-માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અને પ્રો. ભટે લખેલું પુસ્તક તે વિષયમાં કિમતી ઉમેરો કરે છે.

ઇંગ્લાંડ વિષે આપણી પાસે સામાન્ય પ્રતિનાં પુસ્તકો છે. એક સારા ઇતિહાસના પુસ્તકની ખોટ હજી રહે છે. ગ્રીન પરથી એક પુસ્તક લખવાનું કામ સોસાયટી તરફથી સોંપાયું છે છતાં આધુનિક સમયનું જર્સીન મેકાર્થી કે હરબર્ટ પૉલના પુસ્તકો પરથી એક સ્વતંત્ર પુસ્તક યોજાય તે વધુ ઇચ્છવાલાયક છે, અને તે પુસ્તક લોકપ્રિય થઈ પડશે.

યુરોપનો ઇતિહાસ પ્રથમ રા. સા. મહીપતરાએ લખેલો પણ તે પછી એ સારા ગ્રંથો, 'અર્વાચીન યુરોપ' અને 'અદ્યારમા સૈકાનું' યુરોપ, છપાયાં છે અને રા. નંદનાથ દીક્ષિતે લખેલો 'ગ્રોસ્ટેટ' પરિવર્તનનો ઇતિહાસ ઉપરના એ ગ્રંથોમાં સારો ઉમેરો કરે છે. વળી યુરોપની સંસ્કૃતિ સંબંધી જ્ઞાન આપતાં લેખીનાં એ પુસ્તકોના અનુવાદ 'યુરોપમાં બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્ય' અને 'યુરોપીય નીતિ, આચાર' નો ઇતિહાસ સોસાયટીએ છપાવ્યાં છે અને વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી બહાર પડેલું 'ઉત્તર યુરોપની પુરાણકથા' એ ત્રણે પુસ્તકો ઉપયોગી માલમ પડશે. લડાઈ પૂરી થયા પછી યુરોપનો આખો મામલો ફેરવાઈ ગયો છે અને તે શાંત થતાં હજી વિલંબ થશે એમ લાગે છે. તે પછી યુરોપનો ઇતિહાસ નવેસર રચાવો જોઈશે.

આફ્રિકા સાથે હિંદુસ્તાનને છેક પ્રાચીન સમયથી સંબંધ છે. અત્યારે પણ ત્યાં હજારો હિંદીઓ વસવાટ કરી રહેલા છે પણ તે ખંડનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી

ભાષામાં એક પણ પુસ્તક નથી, એ શોચનીય છે. જમાના પૂર્વે રા. રણછોડભાઈ ગીરધરભાઈએ 'ગિસરી લોકોનું વૃત્તાંત' એ નામનું એક ચોપાનિયું મરાઠી પરથી લખ્યું હતું. તે પછી માત્ર એક પુસ્તક જાણીતા સાક્ષર રા. મણિશંકર રત્નજી ભટે રેડારીઝ ઓફ નેશન સીરીઝમાંના 'ઇન્ડિયન' પુસ્તકનો અનુવાદ વડોદરા કેળવણી ખાતા માટે કર્યો હતો, પણ તે બસ નથી.

અમેરિકા વિષે 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની લોક સ્થિતિ'—એ નામનું પુસ્તક રા. સુનીલાલ બાપુજી મોદીએ લખ્યું છે, અને ખીલ્ડું ફિસ્કના પુસ્તકનો અનુવાદ વડોદરા રાજ્યે છપાવ્યો છે. પણ ઑસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા અને ન્યુઝીલેન્ડ વગેરે દેશોનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી.

'ઇતિહાસ સંક્ષેપ' નામનું એક પુસ્તક સન ૧૮૬૦ માં ફિટલીના પુસ્તક પરથી ગુજરાતીમાં છપાયું હતું પણ વાસ્તવિક રીતે જંગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા દોરતું પુસ્તક પ્રથમ રા. સા. મહીપતરામે તૈયાર કર્યું હતું; ને પાછળથી રા. બ. જમીયતરામે 'જંગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ,' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે પરંતુ સામાન્ય વાચકને આનંદ આપે ને રસ પડે એવું પુસ્તક તો વડોદરા ભાષાન્તર ખાતાએ ગયે વર્ષે બે ભાગમાં બહાર પાડ્યું છે, એજ છે.

જુદા જુદા દેશોના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસ અને રોમના ઇતિહાસ જાણવા જેવા છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પર તે દેશોના ઇતિહાસે ઉઠી અસર કરેલી છે. ગ્રીસના મહાન વિજેતા એલેક્ઝાન્ડરે તો હિન્દુસ્તાન પર ચઢી આવી ભારતવર્ષ પર સ્થાયી અસર કરેલી છે છતાં તે બનાવની આપણા પ્રાચીન પુસ્તકોમાં દશી નોંધ મળતી નથી. રા. ગીરધરભાઈએ મરાઠી પરથી ગ્રીક લોકોનું વર્ણન અને રા. સા. મહીપતરામે ગ્રીસદેશનો ઇતિહાસ લખ્યા છે પણ એ પુસ્તકોથી આપણને સતોષ થાય તેમ નથી.

ઇંગ્લાંડની રોમન રાજ્ય સાથે ઘણી વાર સરખામણી કરવામાં આવે છે. પણ તે રોમન સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ જાણવાને એક પુસ્તક આપણી પાસે નથી. પેસીફીસ અને સેન્ટ્રીસ, સીઝર અને સીસેરોના દેશ વિષે આપણે કંઈ ન જાણીએ એ ખરેખર શરમાવનારું છે. સૌસાઈટી તરફથી તે બે દેશોના ઇતિહાસ લખવાનું કામ સોંપાયું છે પણ તે પુસ્તકો તૈયાર થઈ ક્યારે બહાર પડશે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ.

ફ્રાંસે તો હિન્દુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા બ્રિટિશ સામે ખાંથ બીડી હતી; વળી ફ્રેંચ રેવોલ્યુશને જંગતના ઇતિહાસ પર ઉઠી છાંપ પાડેલી છે. ગુજરાતીમાં રા. સુનીલાલ મોદીએ ફ્રાંસની ઉત્થલપાથલ વિષે અને એક પારસી મિ. ખોરીએ ફ્રેંચ-જર્મન લડાઈ વિષે એમ બે પુસ્તકો લખાએલાં છે. પણ ફ્રાંસ દેશના સમગ્ર ઇતિહાસની જિણંપ રહી જાય છે અને તે જાણુ મિ. ખોડ્લી કે ખીખ કોઈ એવા અંધકારના પુસ્તક પરથી પુરાવાની જરૂર છે.

જર્મનીનું નામ તો સૌ કોઈને પરિચિત થઈ ગયું છે. તેનો ઉદય આધુનિક છે અને તેના ઇતિહાસમાંથી નાની મોટી દરેક પ્રજાને કંઈને કંઈ શીખવાનું મળે તેમ છે, છતાં જર્મની વિષે એક જ પુસ્તક ગુજરાતીમાં બહાર પડ્યું છે અને તે મરાઠી પરથી 'જર્મનીની ઉત્પત્તિ' એ નામે જ્ઞાનવર્ધક અંધમાળામાં છપાયું છે.

જર્મનીની જેમ જાપાન જેને પૂર્વના જર્મન તરીકે જાણખાવવામાં આવે છે તેમના વિષે મોટી રસો-જાપાની લઢાઈ થયા પછી ત્રણ પુસ્તકો, રા. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ, મિ. શંકના અને રા. રા. છોટાભાઈ પટેલે લખેલાં બહાર પડ્યાં છે પણ, જોકોમાંના 'પચાસ વર્ષનું જાપાન' કે એવા બીજા કોઈ ગ્રંથ પરથી એક નવા પુસ્તકની ખોટ હજી રહે છે.

ઈશિયાની સોવિએટ સત્તા જગતના રાજસાસનમાં એક નવીન અખતરો અજમાવી રહી છે; તે પૂર્વેના ઝારનો અમલ પણ વીસરાય તેમ નથી. એ દેશ વિષે એક નાનું પુસ્તક સોસાઈટીએ બહાર પાડેલું છે પણ તે દેશની શક્તિ અને સામર્થ્યનો તે ભાગ્યેજ કંઈ ખ્યાલ આપી શકે. ઈશિયાનો મામલો હામ ખેસતાં તેનો ઇતિહાસ જગતને કંઈ જુદું જ શિક્ષણ આપશે.

ચીનને તો આપણે પડોસી રાજ્ય કહી શકીએ. જુના કાળથી આપણા તેમની સાથે સંબંધ છે. પશ્ચિમની બધી મોટી પ્રજાઓ ચીનમાં પોતાનો પગપેસારો મજબુત કરવાને અનેક પ્રકારના યત્ન આદરી રહી છે તે સમયમાં તે દેશનો માત્ર ઇતિહાસ જાણવાને પણ આપણે સાવ બેદરકાર રહીએ એ વાંજળી નથી. ચીનની સંસ્કૃતિ વિષે એક નાનું પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ હમણાં જ બહાર પાડ્યું છે, તે જોવા જેવું છે.

આસુરી અને બાબી લોક, અને મેદી અને પારસી લોક, તેમના વિષે રા. રણછોડભાઈ ગીરધરભાઈએ ગુજરાતમાં કેળવણીની શરૂઆતમાં મરાઠી પરથી જે નાના લેખો લખ્યાં હતાં. વડોદરા રાજ્ય તરફથી રા. બ. ગોવિંદભાઈએ 'પૂર્વ તરફના દેશોનો સુધારો' અને હાલમાં બહાર પડેલું 'પેલેસ્ટાઇનની સંસ્કૃતિ' એ પુસ્તકો છપાયાં છે. છતાં મધ્ય એશિયા, બ્યાંથી અનેક ધર્મો ઉદ્ભવ્યા છે તેના ઇતિહાસ વિષે, આસિરિયા, બાબ્લીઆ, અને પેલેસ્ટાઇનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે વાંચવાને એક સારા અને મોટા પુસ્તકની ઇચ્છા કોણ નહિ કરે?

માત્ર ધરાન વિષે પારસી ભાષાઓએ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો લખેલાં છે; તેમાં મિ. કાપડિયાનો 'પારસી સંસ્કૃતના ઉદય અને અસ્તનો ઇતિહાસ' ત્રણ ભાગમાં, મિ. બરજેરજી પાલનજીનો ગ્રંથ 'તવારિખે સાસાનિયન' મિરજા દાજરનો 'નામે ખુશરવાન' નામના ફારસી પુસ્તકનો અનુવાદ, મિ. બમનજી બહેરામજીએ લખેલી 'ધરાનની મુખતેસર તવારિખ' અને મિ. જમ-સેદજી શરામજીનો 'ધરાનના પાદશાહોનો ઇતિહાસ' જેવા જેવા છે; તે પુસ્તકો પ્રાચીન ધરાનના ઇતિહાસનો સારો પરિચય કરાવે છે છતાં આધુનિક પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહેવાને સર પારસી સાધુસના ઈરાનના પુસ્તકનો સાર ગુજરાતીમાં લખાવો ઘટે છે. ધરાન વિષે છેલ્લામાં છેલ્લું અને પ્રમાણભૂત પુસ્તક તે જ છે. વળી શિરદોસીનું 'શાહનામું' ધરાનના ઇતિહાસનો એક પુસ્તક તરીકે તથા એક મહાકાવ્ય તરીકે અને પારસીઓ હિંદમાં આવી વસ્યા તેની નોંધ કરતું કાવ્ય 'હિસે સંજાણુ' એ ખાસ વાંચવા જેવા છે. વળી પારસીઓની હકીકત નોંધતું 'પારસી પ્રકાશ' નામનું પુસ્તક બહાર પડેલું છે, જે રેકર્ડ્સ માટે કિમતી છે. તેવાં જ ઘોરણે હિંદુઓની હકીકત નોંધ કરતું એક પુસ્તક યોગ્ય તો તે આવકારદાયક થઈ પડે.

છેવટે બેચાર છુટા છવાયાં પુસ્તકો નોંધ કરવા જેવાં રહી જાય છે. એક તો 'લંકાનો ઇતિહાસ', પણ તે પુસ્તક તદ્દન નજીવું છે અને લંકા વિષે એક સાદું પુસ્તક રચા-

વાંતી જરૂર છે. રા. બ. વૈદ્યના 'મહાભારત' નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ રા. મોહન-લાલ દવેએ કરેલો છે પણ તે પછી રા. બ. વૈદ્યે 'મહાભારતનો ઉપસંહાર' એ નામે એક મોટું પુસ્તક મરાઠીમાં રચ્યું છે અને તેનો સાર ગુજરાતીમાં આપાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. 'રામાયણ રહસ્ય', એ નામનું પુસ્તક પ્રો. રામદેવના પુસ્તકનો અનુવાદ છે અને તે રા. બ. વૈદ્યના પુસ્તકથી નિરાળું છે. મહાભારતની નીતિ કથાઓ નામનું પુસ્તક બંગાળી પરથી ગુજરાતીમાં હપાયું છે તે, વિદ્યાર્થી ભાષ્યોએ અવશ્ય વાંચવા જેવું છે.

મૃગશીર્ષ નામનું પુસ્તક 'ગુજરાતી ગ્રેસ' છાપ્યું છે તેમાં લોકમાન્ય તિલકે માનવ-જાતિનો મૂળ નિવાસ ઉત્તર ક્રુવમાં હતો, એ વાત ચર્ચવામાં આવેલી છે; પણ તે પછી હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ લા માં પ્રો. જમ્જેસ માનવ-જાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઓસ્ટ્રેલિયા બોહોબિયામાં હતું એનો વાદ ઉભો કર્યો છે. પણ તે સંબંધમાં એક નવો વાદ પ્રો. અવિનાશચંદ્ર દાસે 'ઝેનેટિક્સ ઇન્ડિયા' એ નામના પુસ્તકમાં રજૂ કર્યો છે. તેમણે માનવજાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન હિંદુસ્તાનના ઉત્તરભાગે શિવાલિકમાં હતું એ પક્ષ બહુજ અસરકારક અને આકર્ષક રીતે રજૂ કર્યો છે. તે પુસ્તક વાંચતાં આપણને આનંદ ઉપજે છે. તેમનો તે અભિપ્રાય વિદ્વાનોમાં એકદમ સ્વીકારાય કે નહિ એ જૂદાં પ્રશ્ન છે, છતાં તે વિષે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તે પુસ્તક નવો પ્રકાશ પાડે છે; અને તે વિચારશ્રેણિ આપણી સમક્ષ એક નવું જ દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે છે.

અંતમાં ગુજરાતી ભાષામાં ઇતિહાસને લગતાં જે બહુવા જેવાં અને મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકો છે તેની આપણે ઉડતી તપાસ કરી ગયા. તે વિષયમાં આપણું ભડાળ કેવું ને કેટલું છે અને ક્યાં અને કેવાં પુસ્તકોની ખામી છે તે પણ આપણે જોઈ લીધું. હવે તે પરથી આપણી સભા તે દિશામાં કેવાં પગલાં લઈ શકે તે વિચારવાનું રહે છે.

આ પરથી જણાઇ આવશે કે, આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય તદ્દન નીરસ અને કંગાલ છે. અને તે ફક્ત ઉપયોગ પૂરતું લખાયું છે. ઘણાં ખરાં પુસ્તકો તો અંગ્રેજી અને મરાઠીના અનુવાદો જ છે. ખરી રીતે આપણે અહિં ઇતિહાસના સાહિત્યનો વિકાસ જ થવા પામ્યો નથી તો પછી સ્વતંત્ર પુસ્તકો ક્યાંથી સંભવે? અને વંણી જ્યાં સુધી ઇતિહાસનાં પુસ્તકો સારી રીતે લખાય નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી ગદ્ય ગૌરવભર્યું, જેમદાર અને આકર્ષક થવાની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે.

હવે આપણી પાસે ગુજરાતના ઇતિહાસનાં જે સાધનો ઉપલબ્ધ છે તેનું સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરી લઈએ જેથી તે સાધનોનો નવેસર અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાનું અને તે પર ચર્ચા કરવાનું કામ આપણી સભા ઉપાડી લઈ શકે.

એક મહાભારતના કાળથી આપણે પૌરાણિક ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની કારકમાં હજુ પણ હજારો હિંદુઓને આકર્ષી રહી છે પણ શ્રીકૃષ્ણજીવનની કથા અને તે કાળનો ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન માત્ર મહાભારત, હરિવંશ અને ભાગવત છે. તે સિવાય ખોટા વિશેષ હકીકત મળતી નથી. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ 'કૃષ્ણચરિત્ર' અને રા. જીવનલાલ અમરશીએ 'કૃષ્ણજીવન' એ બે પુસ્તકો બંગાળી પરથી લખેલાં છે અને તે સારાં છે, પરંતુ ભાવિકોને તો રા. બ. વૈદ્યનું 'કૃષ્ણજીવન' વધારે આકર્ષક અને આનંદદાયક માત્રમ પરશે.

તે પછી મૌર્યરાજ્ય ગુજરાતમાં હતું એમ સુદર્શન તળાવ પરના શૂદ્રામાના લેખ ઉપરથી માલમ પડે છે. ચંદ્રગુપ્તે પોતાના સાળા પુષ્પગુપ્તને ગુજરાતનો સુબો નિમ્નો હતો અને તેણે સુદર્શન તળાવ પણ બંધાવ્યું હતું. ગિરનાર પરના અશોકના શિલાલેખ જંગ-પ્રસિદ્ધ છે. ઉપરના લેખમાંજ તેના પ્રતિનિધિનું નામ તુષ્પપ દર્શાવેલું છે. તે યવન વિદેશી નામ છે. ગુજરાતમાં મૌર્ય અમલ વિષે આથી વિશેષ હકીકત મળતી નથી પણ ગ્રીક એલચી મેગેસ્થનિસની નોંધ અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ચોતરફ પ્રસરેલો હતો અને મૌર્યસામ્રાજ્ય એ હિંદના ઇતિહાસનું એક ઉજ્જવલ પ્રકરણ છે.

મૌર્યવંશનો નાશ થતાં ગુજરાતમાં બાકરીઓ-ગ્રીક સત્તા જામી હતી એમ મિનેન્ડર અને એપોલોડોટસ વગેરેના સિક્કાઓ કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવે છે તે પરથી માલમ પડે છે. અને તે હકીકતને ગ્રીકવૃત્તાંતો પુષ્ટિ આપે છે. મિનેન્ડરનું નામ તો બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં મિલિન્દ નામે અમર થઇ ગયું છે અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બાકરીઓ-ગ્રીક અમલના પુષ્કળ અવશેષો મળી આવે છે. એલેક્ઝાંડર સાથે આવેલા ગ્રીકોમાંના કેટલાક એશિયામાં વસ્યા હતા પણ ડો. દેવદત્તનું એમ માનવું છે કે, પૂર્વેથી બાકરીઓમાં ગ્રીક થાણું હતું. આમ ગ્રીકોબાકરીયન અમલનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. બાકરીઓ વિષે પ્રો. રાલિનસને એક ઉપયોગી પુસ્તક રચ્યું છે અને કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયામાં એ વિષે એક જીવંત પ્રકરણ આપેલું છે. તે પરથી બાકરીઓ-ગ્રીક અમલ વિષે પુરતી માહિતી મળે છે.

તે અરસામાં જ શક લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યા જેમાંનું એક ટોળું ગુજરાતમાં સત્તા જમાવી બેઠું અને તે પશ્ચિમના ક્ષત્રપો એ નામથી ઓળખાય છે. ક્ષત્રપો વિષે ઘણી ખરી માહિતી તેમના સિક્કાઓ અને કચ્છ, કાઠિયાવાડ તથા નાશિકમાંથી મળી આવેલા તેમના લેખો પુરી પાડે છે. તેઓ વિદેશી હતા છતાં બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાના દાખલા તેમના લેખોમાંથી મળી આવે છે. પાછળથી તેમનાં નામો પણ હિંદુ જેવાં લાગે છે. વળી ક્ષત્રપ લેખોમાં નાગરી લિપિ પ્રથમ વપરાયેલી જેવામાં આવે છે. અને તેમના સમયમાં નાગરો ગુજરાતમાં આવી વસ્યા એવી હકીકત હાલમાં બહાર પડેલા 'નાગરોત્પત્તિ' નામના પુસ્તકમાં જણાવેલી છે.

ગુજરાતમાં શકયુગનો આરંભ ક્ષત્રપોએ ચાલુ કર્યો. તે પ્રવર્તાવવાનું માન એકવાર નાહાપાનને અપાતું હતું પણ મિ. હુબરીલ તેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે મુકે છે અને બીજા સાધનો પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે તે શકયુગ શરૂ કરવાનું માન કનિષ્કને ઘટે છે. ક્ષત્રપ સત્તાને એકવાર ત્રૈકુટકવંશના ઇશ્વરસેન તરફથી ડબલ થઇ હતી પણ તે ઝાઝો વખત ટકી ન હતી. પણ આ આડ વાર્તા થઇ. ક્ષત્રપ વંશનો અંત તો ગુપ્તરાજ્યે આણ્યો હતો. લગભગ ચારસે વર્ષ ક્ષત્રપોએ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું છતાં તેમના અમલ વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ. તેમના સિક્કા પરથી તેમની વંશાવલી નક્કી કરવામાં આવી છે પણ તે કરતાં તેમના શિલાલેખો વધારે મહત્વના છે અને તે પરથી તે સમયની કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ઉત્તરના ક્ષત્રપો સાથેના તેમના સંબંધ વિષે અથવા દક્ષિણના સાતકર્ણ સાથે થયેલા યુદ્ધ વિષે વિશેષ જાણવાની ઇતેજારી રહે છે જ. ક્ષત્રપો

વિષે પ્રો. રેપ્સને બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાંના તેમના સિક્કાઓની સમાલોચના કરતું એક સુંદર પુસ્તક લખ્યું છે. ડો. દેવદત્તને કચ્છમાંથી મળેલા નવા લેખો તેમાં ઉપયોગી ઉમેરો કરે છે, તે પરથી જ પ્રો. હુશીલ નાહાપતનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે મૂકે છે. આમ ક્ષત્રપો વિષે એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયેલાં છે કે તે પરથી ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ નવેસર અને તે સારી રીતે લખી શકાય. આપણે ઇન્ડીયન કે એકાદ સભાસદ તે કામ હાથ ધરશે.

ગુપ્ત અમલ મૌર્યસામ્રાજ્યની જેમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન લે છે. તે રાજ્યો પ્રતિભાશાળી હતા અને તેમને ચક્રવર્તીનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમાંના સમુદ્ર-ગુપ્તને તો પૂર્વના નેપોલિયનની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પણ આ રાજ્યે કરેલા ગુજરાતના વહીવટ વિષે આપણે બહુ ઓછું જ જાણીએ છીએ. વળી તે અમલ ગુજરાતમાં લાંબો સમય ટક્યો ન હતો. હજોના હુમલા શરૂ થયા તે સાથે ન્યાં ત્યાં અધોધધી વ્યાપી રહી. આ હજોની ચઢાઈ વિષે ગયે વર્ષે રા. બ. કેશવલાલ દુવે એક વિદ્વાપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું તે એ સમયનો ઇતિહાસ સમજવાને બહુ મદદગાર થાય એમ છે.

તે અરસામાં વલ્લભી અને ગુજ્જરાએ દેખાવ દીધો. છઠ્ઠા સૈકામાં વલ્લભી રાજ્ય પૂર્ણ જહોજલાલીમાં હતું. ચીના-સાધુ-પ્રવાસી હુએનસંગે તે રાજ્ય વિષે દિમતી માહિતી આપી છે. સત્રાટ્ હયેં તો પોતાની કુંવરી વલ્લભીરાજ્યને આપી તે રાજ્ય સાથે સંબંધ જોડ્યો હતો, પણ તે વંશ કેવી રીતે નાશ પામ્યો તે વિષે અનેક તર્કવિતર્ક ચાલે છે. વખતે આરખોએ તે રાજ્યનો નાશ કર્યો હોય, માત્ર તેમના તાંત્રપત્રો સારી સંખ્યામાં મળી આવે છે, જે તે કાળનો રાજવહીવટ જાણવાને દિમતી સાધન પુરાં પાડે છે.

ગુજ્જરાનું નામ કવિશ્રી બાણના હર્ષચરિતમાં પહેલ વહેલું મળી આવે છે અને બીજા સાધનો પરથી એમ જણાય છે કે ગુજ્જરાનું રાજ્ય પ્રથમ રજપૂતાણામાં હતું અને શ્રીમાલ તેની રાજધાની હતું. ગુજ્જરા કોણ હતા અને ક્યાંથી આવ્યા એ હજી ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન છે. ગુજ્જર અને રાષ્ટ્રકૂટોના લેખો પરથી માલમ પડે છે કે પાછળથી ગુજ્જરા કનોજમાં જઈ વસ્યા હતા ને તેમને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો સાથે વારંવાર યુદ્ધ થતાં હતાં. વળી તે સમયના આસપાસનાં નાનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. આ ગુજ્જરામાંનું એક રાણું એમ કહેવાય છે કે દક્ષિણમાં જઈ વસ્યું હતું અને તે દક્ષિણના ચાલુક્ય નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને બીજે એક ભાગ જે ગુજરાતમાં આવી રહ્યો તે સોલંકી કહેવાય છે. તે પૂર્વે ગુજરાતમાં આવડા વંશની હસ્તીત જૈન પ્રબંધમાંથી મળી આવે છે પણ તેની પૂરતી રૂપે બીજે કોઈ સ્વતંત્ર આધાર મળતો નથી. તે આવડાઓ ગુજ્જરાની એક શાખા હતી અને તે એક નાતું ખરિયા રાજ્ય હશે એમ અનુમાન ચાય છે.

ગુજ્જરા વિષે ડો. દેવદત્તે એક વિચારપૂર્ણ લેખ લખેલો છે તેમાં મિ. હર્નસે કેટલોક ઉમેરો કરેલો છે. કનોજના ગુજ્જર રાજ્ય વિષે સર વિન્સન્ટ સ્મિથનો નિબંધ ખાસ દિમતી છે અને ગુજ્જરા ક્યાંથી આવ્યા તે સંબંધમાં સર જોર્જ ઓર્બરસનનો પહોરો અને ગુજ્જરાની બાબત પરનો લેખ સારી માહિતી આપે છે. રા. બ. વેલે 'મધ્યકાલીન

ભારતમાં શ્રીમાલના ગુજર્ણે વિષે થોડુંક લખેલું છે પણ બીજા ભાગમાં હું માનું છું કે તેઓ તેમના વિશે વિશેષ ઉદ્ધૃત આપશે.

સોલંકીના અમલ પૂર્વેના ગુજરાતનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે હિંદનાં મોટાં રાજ્યો સાથે સંકળાયેલો રહે છે. ગુજરાતના ક્ષત્રપો માત્ર હાકિમો હતા અને ઉત્તરની મુખ્ય સત્તા સાથે તેમનો સંબંધ હતો. તે પૂર્વે મૌર્ય સામ્રાજ્યની ઉદ્ધૃત ઉપર નોંધેલી છે અને ક્ષત્રપો પછી આવનાર ગુપ્ત રાજ્યે ઉત્તરમાંથી પોતાની સત્તા અહિં વિસ્તારી હતી. વલ્લભી રાજ્યનો વિસ્તાર બહોળો હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ બહારથી આવ્યા હતા એવી દંતકથા છે. અને વળી તે વખતે હર્ષની સત્તા સર્વોપરિ હતી. આ બધી ઉદ્ધૃત વિચારતાં ગુજરાતે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય ભોગવ્યું હોય અને પોતાની સત્તા વિસ્તારી હોય એવું બહુ ઓછું જાણવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતનો ઉદય સોલંકી સાથે શરૂ થાય છે. સોલંકીના આવ્યા પછી આ દેશનું ગુજરાત નામ પડે છે. તેમના સમયમાં ગુજરાત એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે બહાર આવે છે અને તેઓ ગુજરાતનો વાવટો ચારે દિશાઓમાં ફરકાવે છે, અને એક બળવાન રાજ્ય તરીકે ગુજરાતની કીર્તિ વધારે છે.

સોલંકીના ઇતિહાસ માટે તે સમયમાં લખાયેલા જૈન ગ્રંથો જેવા કે ક્ષાત્રપ, કુમારપાળ પ્રબંધ, કુમારપાળ ચરિત્ર, રત્નમાળ, પ્રબંધચિંતામણિ વગેરે ઉપયોગી માહિતી પુરી પાડે છે. અને તે બધા ગ્રંથો ગુજરાતીમાં છપાયા છે. વળી સોલંકીઓના થોડાક-ત્રણ-ચાર તામ્રપત્ર મળેલાં છે અને મૂળરાજે બોલાવેલા ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોનું ‘ઔદિચ્ય પ્રકાશ’ તપાસવા જેવું છે. રાખેંગાર અને લાખાપુલાણી સાથે સોલંકીઓને યુદ્ધ થયેલાં તેના અનેક દોહરા અને સોરઠા કચ્છ કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવે છે, એ કંઈક સાહિત્ય પણ સંચકાવાની અને વિચારાવાની જરૂર છે. એ સમયમાં મહમદ ગીઝનવીએ સોરઠી સોમનાથ પર ચઢાઈ કરી હતી તેની ઉદ્ધૃત ફારસી ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. સદ્ગત મિ. ફરકરિયાએ સોમનાથનું લિંગ પોલું કે નક્કર હતું તે વિષે ભારે વાદ ઉઠાવ્યો હતો, તે પણ આ સંબંધમાં જેવા જેવો છે.

તેજ પ્રમાણે તેમના પછી ગાદીએ આવેલા વાઘેલાઓ વિષે સામેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી અને વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર, જે સોસાઈટીએ છપાવ્યાં છે તે વાંચવા જેવાં છે. એ સિવાય ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય સીરીઝમાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે જે તે સમય પર નવીન પ્રકાશ પાડે છે. દેવગિરિના ચાદવો સાથે ગુજરાતને પૂર્વે સંબંધ હતો તે સિંહણે ભરૂચ પર કરેલી ચઢાઈ જેની નોંધ હમીરમદન પુસ્તકમાં થઈ છે તે પરથી માલમ પડે છે. વળી વાઘેલાઓનો એક લેખ ઇડરના મોરલીધર મંદિરમાંનો જે સ્વર્ગસ્થ તનસુખરામભાઈએ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં એડીટ કર્યો હતો તે પણ વાઘેલા વિષે ઉપયોગી ઉદ્ધૃત આપે છે.

આમ તે કાળ માટે સાધનો કે પુસ્તકોનો ટોટો નથી. માત્ર તે બધાં સાધનોનો નવેસર અભ્યાસ, સમાલોચના અને વિવેચન થવાની જરૂર છે.

કરણ વાઘેલાનો અંત કેવી રીતે આવ્યો એ તો જાણીતી વાત છે પરંતુ તે ચઢાઈએ ગુજરાત પર કેવી અસર કરી હતી તેનું આખેહુળ વર્ણન આપણને ‘કાન્હડે પ્રબંધ’માંથી મળી આવે છે. આ અરસામાં ઉત્તર ગુજરાતના શહેરો તુટી પ્રજા દહિણ

તરફ વધતી આવી અને તેથી સ્વ. ગોવર્ધનરામે તેને 'બ્રમણયુગ' કહ્યો છે અને તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને રા. મણિલાલ વ્યાસે એડિટ કરેલા 'વિમલ પ્રબંધ'માંથી મળે છે.

સન ૧૮૧૨ માં મુસલમાની રાજ્ય અમદાવાદમાં નવું સ્થપાયું ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં દિક્ષીના મુલતાનોની સત્તા ચાલતી અને તે ખીલજી અને તથલખ પાદશાહોની હકીકત ઇલિયટ અને હાસેનનાં પુસ્તકોમાં, જેનો સાર સ્ટેનલી પુલે 'મધ્યકાલીન ભારત' (Medieval India) માં આપ્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે.

ગુજરાતના મુસલમાન ઇતિહાસ માટે તો આપણી પાસે 'મિરાતે સિકંદરી,' 'મિરાતે એહેમદી,' 'દિરિસ્તા,' અને બીજા ગ્રંથો છે. પૂર્વે કવિ બાળાશંકરે તે દ્વારસી ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રયાસ આદર્યો હતો પણ તેનું કશું પરિણામ આવ્યું ન હતું. અત્યારે ઉપર જણાવેલાં દ્વારસી પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદ જો કે અપૂર્ણ છે છતાં ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય એવા છે. તે સિવાય અમદાવાદની સલ્તનતનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં સિદ્ધાઓ પણ મદદગાર થાય છે અને યુરોપી પ્રવાસીઓની નોંધ દિમતી ઉમેરો કરે છે. અહિં એટલું નોંધવું જોઈએ કે ઉપર જણાવેલા દ્વારસી તવારિખોના જે ઇંગ્રેજી અનુવાદ થયા છે તે જોઈએ તેટલા સંતોષકારક અને ખાતરીવાળા નથી. તેમાં ઘણી ખામીઓ રહી ગયેલી છે તેથી તે પુસ્તકોના નવાં અનુવાદ ગુજરાતી કે ઇંગ્રેજીમાં કોઈ સારા દ્વારસી અભ્યાસીને હાથે થાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આપણે ઇચ્છીશું કે જહુનાય સરકાર જેવો કોઈ ગુજરાતી અભ્યાસી તે ખાસી પુરી પાડે.

મોગલ રાજ્યનો ઇતિહાસ જણાવવાને તો સાધનોની ખોટ નથી. તેમણે બાંધેલા મહેલો, મસીદા, દરિયા અને મિનારા તે રાજ્યની બળ્યતા અને ગૌરવની સાક્ષી પુરે છે; અને તે સમયની સમાજસ્થિતિનો ઇતિહાસ 'આઈ-ને-અંકબરી' પુરો પાડે છે. તે ગ્રંથમાં ગયે વર્ષે ગ્રે. મોલેટે 'અંકબરના સમયનું દિવં,' એ નામનું ઇંગ્રેજી પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે તે જોવા જેવું છે. જહાંગીરનામું, બર્નિયર અને ટેવર્નિયરનાં પ્રવાસપુસ્તકો, મનુસીની નોંધ અને ઔરંગઝેબના ઠાગણા અને બીજાં તવારિખનાં પુસ્તકો ઉપયોગી યથા પડે એવાં છે.

મોગલોની પડતી ચતાં ગુજરાતમાં મરાઠા અને પેશ્વાનું જોર જતમ્યું, પણ તે સમયમાં અશાંતિ અને અંધાધુની જાહેર હતાં. પેશ્વાના દ્વંદ્વરોમાંથી અને બીજાં સાધનો પરથી તે ઠાગણો ઇતિહાસ સારી રીતે ઉપજતી યથા તેમ છે.

સન ૧૮૧૮ માં પેશ્વા સાથે તહનામું ચતાં અંગ્રેજ સત્તા ગુજરાતમાં સ્થાપી યથા બ્રિટિશ સમયનો ગુ. ઇતિહાસ તદન આધુનિક છે; તેને માત્ર એ વર્ષે થયું છે. તે ઇતિહાસ પ્રગવિકાસની દૃષ્ટિએ લખાય તે અગત્યનું છે. છેલ્લાં એ વર્ષમાં બ્રિટિશ અમલ નીચે જુદી જુદી દિશામાં આપણે ટેટલા આગળ વધ્યા છીએ અને અત્યારે આપણી સ્થિતિ થી છે, તે જણાવવાને ગીલ્કર્સેસ્ટેટરના 'મેદિંગ એન્ડ મોડર્ન ઇન્ડિયા'ની જેમ આધુનિક ગુજરાતનો એક સારો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ. તેને માટે સાધનો બહોળાં અને વિષ વિષ પ્રકારનાં છે. વર્તમાન, ભૂતકાળ જોડે જોડાયેલું છે અને બધાં જોડાં માર્ગ નક્કી કરવાને આ ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને બહુ સંકાપભૂત થાય એમ છે.

ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતા

[પંડિત સુખલાલ સંઘવી.]

ચીની વિચારશીલતાનો અભ્યાસ કરવા છતાંનારે તેઓના વિચારની સરણિ અને વિચારના વિષયો તપાસવા જોઈએ. અનેક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિષયોમાં આર્યોની યુદ્ધિ દોડી છે. આ લેખમાં તે બધા વિષયો ઉપરના તેઓના વિચારની નોંધ લેવાનો ઉદ્દેશ નથી. આ લઘુ લેખદ્વારા એટલું જ પ્રદર્શન કરવા ધારેલ છે, કે કાળના સંબંધમાં આર્યોના વિચાર પ્રાચીન સમયમાં કેવા હતા અને તેમાં વળત જતાં કેવું અને કેટલું પરિવર્તન થયું.

વિશ્વની વિવિધતા અને કાળતત્ત્વ

જગતની વિવિધતાનું ઊંડાણ યુદ્ધિના ઊંડાણ કરતાંયે ઘણું છે. તેથી હજી સુધી યુદ્ધિ જગતની વિવિધતાનો પાર પામી શકી નથી, પણ તે પાર પામવા તો અલક્ષિત કાળથી મથ્યા કરે છે. મનુષ્યજાતિની યુદ્ધિએ અનેક વિવિધતા સાથે એ પણ વિવિધતા જોઈ કે એક જ ક્ષેત્ર કે દેશની અંદર જુદે જુદે વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ દેખાય છે. ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં એક જ વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ નજરે પડે છે. એક જ દેશમાં એક જ વખતે જાતજાતનાં જણો કે અનાજોનો પાક એક સરખો નથી આવતો. હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં અમુક જાતનાં ફળોની પ્રધાનતા હોય છે; તો વસંત અને ગ્રીષ્મમાં બીજી જાતનાં ફળોની; જ્યારે વર્ષા અને શરદ ઋતુમાં કોઈ ત્રીજી જાતનાં ફળોનો ઉત્સવ હોય છે. એક વખતે જુવાર, બાજરો વગેરે ધાન્યો ખેતરોને શણગારે છે, ત્યારે બીજી વખતે ઘઉં, ચણા વગેરે સ્પર્ધાથી તે કામ કરે છે. એક વખતે ગરમી કપડાંને લેતાં રોકે છે, જ્યારે બીજી વખતે કેટલોક વખત ખોરાક સિવાય ચલાવી શકાય પણ કપડાં સિવાય ચલાવી શકાતું નથી. એક વખત એવો હોય છે કે જ્યારે મેઘનું દર્શન વ્રત ખાતર પણ દુર્લભ હોય છે, ત્યારે બીજી વખત એવો પણ આવે છે કે સૂર્યદર્શનના નિયમવાળાઓને કેટલાક દિવસો સુધી તેનું દર્શન ન થવાથી ઉપવાસ કરવા પડે છે. આ પ્રાકૃતિક ફેરફારોના મૂળ કારણ તરીકે અત્યારના શોધકો ભલે તાપક્રમની ન્યૂનાધિકતા અને વાતાવરણની ભિન્નતા સ્વીકારે, પણ પ્રાચીન કાળમાં એમ મનાતું હતું કે આ દેખાતાં પ્રાકૃતિક સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બધાં પરિવર્તનો માત્ર તાપક્રમ કે હવાપાણીની ભિન્નતા ઉપર જ અવલંબેલાં નથી. તે ઉપરાંત પણ બધાં પરિવર્તનોનું કાંઈ ખાસ કારણ હોવું જોઈએ; એનું કારણ માન્યા સિવાય પ્રાચીન કાળના લોકોની યુદ્ધિ પરિવર્તનોનો ખુલાસો કરી શકતી નહિ. અને તેથી જ જૂના જમાનામાં કાળતત્ત્વ ઉપર વિચાર થવા લાગ્યો. આ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનમાં દાખલ થયો, અને તેણે મતભેદની અનેક પાઘડીઓ પહેરી. ભારતવર્ષ તાત્ત્વિક વિચાર માટે પ્રસિદ્ધ છે; ખાસ કરીને પરોક્ષતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં તો તે એકલું જ છે. એટલે આજે આપણે સંક્ષેપમાં જોઈશું કે કાળના સંબંધમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન શું કહે છે.

કાળના સંબંધમાં દર્શન-ભેદ

ભારતીય દર્શન સુખ્યપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાય છે: વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ.

ક. વૈદિક સાહિત્યનો મૂળ આધાર વેદ અને ઉપનિષદો છે. વેદો અને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વવિચારણાનાં છૂટાં છવાયાં ખીજ છે. પણ તેમાં તે વિચારણાઓએ સ્પષ્ટ; ક્રમબદ્ધ અને સમ્યક્તિત્ત્વ દર્શનોનું રૂપ પ્રાપ્ત નથી થયું. તેથી જ આંખણે વેદ કે ઉપનિષદોમાંથી કાળતત્ત્વને લેગતી ચોક્કસ માન્યતાઓ મેળવવા અશક્ત હીએ. એ માન્યતાઓ મેળવવા દર્શનકાળ તરફ આવવું જોઈશે, અને દર્શનિક સાહિત્ય તપાસવું પડશે. વૈદિક-દર્શનનોના-સ્મૃત્ત-રીતે જ ભાગ કરવામાં આવે છે: વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા; કાળતત્ત્વની માન્યતાને સ્પષ્ટ સમજવા માટે એ જ દર્શનોના એ વર્ગો કરવા ઉચિત છે: પહેલાં વર્ગને સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી અને ખીજને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદીના નામે ઓળખીશું.

(અ) પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિક, ન્યાય અને પૂર્વમીમાંસાનો સમાવેશ છે.

૧. કૌશીતકિ, છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર, મૈત્રી આદિ અનેક ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થળે પ્રસંગે પ્રસંગે 'કાળ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો છે. તે બધા પ્રસંગો વાંચનાર અને વિચારનારને આ માફક ધ્યાન સ્પષ્ટ થશે. 'કાળ' શબ્દના પ્રયોગનાં સ્થળો માટે 'ઉપનિષદ વાક્ય કોશ' જોવો.

૨. પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિકદર્શન સાથે ન્યાયદર્શન અને પૂર્વમીમાંસાને રાખવાનું કારણ એ છે કે તે બન્ને દર્શનો પ્રમેયના સંબંધમાં મુખ્યપણે વૈશેષિક દર્શનની માન્યતાનાં અનુગામી છે. ન્યાયદર્શનનો પ્રધાન વિષય પ્રમાણ-ચર્ચાનો છે. તેમાં પ્રમેય-ચર્ચા છે ખરી પણ ફક્ત તે સંસાર અને મોક્ષના કાર્ય-કારણભાવને સમજાવવા પૂરતી છે. (આ માટે જુઓ. "આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થબુદ્ધિમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવફલદુઃખાપયર્ગાસ્તુ પ્રમેયમ્"-ગૌતમસૂત્ર, અ. ૧, આ. ૧, સૂ. ૧, પૃ. ૮૮ (ચૌખંબા સંસ્કૃત સીરીઝ.) સમગ્ર જગતના પ્રમેયોની ચર્ચામાં તે ઉતર્યું નથી. તે બાજતમાં તેણે વૈશેષિકના સિદ્ધાંતો સ્વીકારી લીધા છે. વૈશેષિકદર્શન મુખ્યપણે જગતના પ્રમેયોની ચર્ચા કરે છે. તે ચર્ચા પ્રમાણ-ચર્ચાની પ્રધાનતાવાળા ન્યાયદર્શનને સર્વથા માન્ય છે. આ જ કારણને લીધે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનોનો ભેદ ક્રમે ક્રમે મટતો ગયો છે. અને તેથી જ ન્યાયશાસ્ત્ર એ નામ સાંભળતાં જ તે બન્ને દર્શનો ખ્યાલમાં આવે છે. ઉક્ત બન્ને દર્શનોના મૂળ સૂત્ર-અથો ઉપર તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન દીકા-અથો હોવા છતાં પાછળથી કેટલાક નૈયાયિકોએ એવા ન્યાય-વિષયક અથો રચેલા છે કે જેમાં વૈશેષિકદર્શનની પ્રમેય-ચર્ચા અને ન્યાય દર્શનની પ્રમાણ-ચર્ચાનો સંગ્રહ કરી બન્ને દર્શનોનું સંધાન કરી દીધેલું છે. આ જગતના અથોમાં સૌથી પહેલું સ્થાન તત્ત્વચિંતામણિનું છે. તેના કર્તા ગંગેશ ઉપાધ્યાય નવીન ન્યાયશાસ્ત્રના સૂત્રધાર કહેવાય છે. જે કે ગંગેશ ઉપાધ્યાયના પહેલાં પણ ઉદયનાંચાર્યે કુસુમાંજલિ વગેરે પોતાના અથોમાં વૈશેષિક અને ન્યાય બન્ને દર્શનોની માન્યતાનું સંધાન કરેલું છે, પણ તે સંધાન પરિપૂર્ણ રૂપમાં ગંગેશ ઉપાધ્યાયે જ દીધેલું હોવાથી તેનું માન તેઓને ધટે છે. ગંગેશ ઉપાધ્યાય પછીના નૈયાયિકોમાં ઉક્ત બન્ને દર્શનોનું સંધાન કરી ન્યાયઅથ લખનાર તર્કસંગ્રહના પ્રણેતા અન્નભટ્ટ અને સુક્તાવલિના રચયિતા વિશ્વનાથ તર્કચંચાનન એ પ્રસિદ્ધ છે.

પૂર્વમીમાંસા એ ઉત્તરમીમાંસાનું પૂર્વાગ અને નિષ્કટવર્તિ દર્શન કહેવાય છે ખરું પણ તેનું કારણ એ નથી કે તે ઉત્તરમીમાંસાના પ્રમેયો સ્વીકારતું હોય. તે પ્રમેયના વિષયમાં વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનને જ મુખ્યપણે અનુસરે છે. (ઉદાહરણાર્થ-તેની 'ઇન્દ્રિય' સંબંધી

(વ) ખીજવર્ગમાં બાકીનાં ત્રણ એટલે સાંખ્ય, યોગ અને ઉત્તરમીમાંસાનો સમાવેશ થાય છે.^૧

અ-(૧) વૈશેષિકદર્શનના પ્રણેતા કણ્વદેવે ક્રમિકે કાળતત્ત્વને અંગે ચાર મૂત્રો રચ્યા છે.^૨ તેમાં પ્રથમ મૂત્રમાં કાળતત્ત્વને સ્વતંત્ર સ્થાપિત કરવા દેટલાંદે લિંગો વર્ણવ્યાં છે. તે કહે છે કે અમુક વ્યક્તિ અમુક વ્યક્તિથી જ્યેષ્ઠ છે અગર કનિષ્ઠ છે, તેની પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ તેમજ વિવિધ કાર્યોમાં થતી યોગપદ્ધતિ, ચિર અને ક્ષિપ્ર પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ કાંઈ તત્ત્વ સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ. આ સ્વતંત્ર તત્ત્વ તે કાળ. પછીનાં ત્રણ મૂત્રોમાં તે ત્રણ કાળને દ્રવ્યરૂપ માને છે, નિત્ય માને છે, એક માને છે અને સદૃશ કાર્યોના નિમિત્ત કારણ તરીકે ઓળખાવે છે.

માન્યતા વાંચો તત્ત્વ દ્વિવિધમ્, વાહ્યમભ્યન્તરં ચ, વાહ્યં પञ्ચવિધં વ્રાણરસનચક્ષુ-સ્ત્વક્ષ્ત્રોત્રાત્મકમ્ । આન્તરં ત્વેકં મનઃ । તત્રાદ્યાનિ ચત્વારિ ચ પૃથિવ્યપ્તેજો-વાયુપ્રકૃતીનીત્યક્ષપાદદર્શનવદભ્યુપગમ્યન્તે । શ્રોત્રં ત્વાકાશાત્મકં તૈરભ્યુ-ગતમ્ । વયં તુ-‘દિશઃ શ્રોત્રં’ इति दर्शनाद्दिग्भागमेव कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं શ્રોત્રમાચક્ષ્મહે ॥ ” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૪, સૂ. ૪, પૃ. ૩૬ જૈમિનિસૂત્ર-શાસ્ત્ર-દીપિકા). પૂર્વમીમાંસા કર્મકાંડવિષયક વૈદિક શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા અને ઉપપત્તિ કરતું હોવાથી, તે જ્ઞાનપ્રધાન ઉત્તરમીમાંસા (વેદાંત દર્શન) નો માર્ગ સરલ કરે છે. તે જ કારણથી તે તેનું પૂર્વાગ યા નિકટવર્તિ દર્શન કહેવાય છે. પ્રમેયની માન્યતામાં તો પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા વચ્ચે આકાશ પાતાળનું અંતર છે. એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ. પૂર્વમીમાંસા આત્માનું અનેકત્વ સ્વીકારે છે, પરમાણુ વગેરે જડ દ્રવ્યોને સ્વતંત્ર માને છે, મોક્ષમાં નૈયાયિકોની પેઠે બુદ્ધિ વગેરે શુભોત્તો નાશ અને આત્મદત્તો અભાવ માને છે.

(વાંચો “મુક્તિસ્વરૂપમ્—કિમિદં? સ્વસ્થ ઇતિ, યે હ્યાગમાપાયિનો ધર્મા બુદ્ધિસુખદુઃસ્વેચ્છાદ્વેષપ્રયત્નધર્માધર્મેસસ્કારાસ્તાનપહાય યદસ્ય સ્વં નૈજં રૂપં જ્ઞાનશક્તિસત્તાદ્રવ્યત્વાદિ તસ્મિન્નવતિષ્ઠત ઇત્યર્થઃ । યદિ તુ સંસારાવસ્થા-યામવિદ્યમાનોઽપ્યાનન્દો મુક્તાવસ્થાયાં જન્યત ઇત્યુચ્યતે તતો જનિમત્વાદ-નિત્યો મોક્ષઃ સ્યાત્ ” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૫, સૂ. ૫, શાસ્ત્રદીપિકા ઉપર રામકૃષ્ણપ્રણીત યુક્તિસ્નેહપૂરણી સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા પૃ. ૪૫). ત્યારે વેદાંત દર્શન પ્રધાનપણે એક જ આત્મા અગર બ્રહ્મને વાસ્તવિક સ્વીકારી, તે સિવાયના સકલ પ્રમેયોને માત્ર માયિક કહે છે, અને મોક્ષમાં અખંડાનંદ માને છે.

૧. ખીજ વર્ગમાં સાંખ્ય સાથે યોગને રાખવામાં આવ્યું છે, તે તો સમજાય તેવું છે. કારણ યોગદર્શન સર્વાંશે સાંખ્યદર્શનના જ પ્રમેયો સ્વીકારે છે. તે બંને વચ્ચેનો ભેદ પ્રકટ ઉપાસનાની અને જ્ઞાનની ગૌણ પ્રધાનતાને આભારી છે, પણ વેદાંતદર્શન જે પ્રમેયની અખંડતામાં સાંખ્યથી બિલકુલ જૂદું પડે છે તેને સાંખ્યદર્શન સાથે રાખવાનું કારણ એ છે કે આ આદિ પ્રમેયોના સ્વરૂપના વિષયમાં તે બંનેનો પ્રબળ મતભેદ છતાં કાળના નિમિત્ત તરીકે તે બંને સમાન છે.

૨. “અપરસ્મિન્નપાં યુગપચ્ચિરં ક્ષિપ્રમિતિ કાલલિજ્ઞાનિ ॥ ૬ ॥ દ્રવ્યસ્વ-નિત્યત્વે વાયુના ભાવાત્કારણે ભાવેન ॥ ૮ ॥ નિત્યેષ્વભાવાદનિત્યેષુ દર્શન, અ. ૨, આ. ૨. (શુબ્રશાંતી પ્રેસ).

(૨) ન્યાયદર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ ઋષિએ, કણ્ઠપણુ સંબંધી પોતાના પંચાધ્યાયી સૂત્રગ્રંથમાં કોઈ પણ સ્થળે કાળતત્ત્વને સિદ્ધ કરવા કે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા કાંઈ પણ કશું નથી. તેનું કારણ એ છે કે તે ઋષિ પોતાના દર્શનમાં પ્રધાનપણે પ્રમાણુની જ ચર્ચા કરે છે, અને પ્રમેયની બાબતમાં વૈશેષિકદર્શનને અનુસરે છે. છતાં તેઓએ એક સ્થળે પ્રસંગવશ દિશા અને કાળને નિમિત્ત કારણરૂપે વર્ણવી^૧ એમ સૂચન કર્યું છે કે તેઓ કાળતત્ત્વના સંબંધમાં વૈશેષિકની માન્યતાને મળતા છે. (૩) પૂર્વમીમાંસાના પ્રણેતા જૈમિનિ ઋષિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વ સંબંધી કાંઈપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે; અને તે એ કે તેઓના મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય કર્મકાંડવિષયક વૈદિક મંત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. છતાં પૂર્વમીમાંસાના પ્રામાણિક અને સમર્થ વ્યાખ્યાકાર પાર્થસાર્થ મિશ્રેની શાસ્ત્રદીપિકા ઉપરની દીકા યુક્તિસ્નેહપૂરણી સિદ્ધાન્તચંદ્રિકામાં પં. રામકૃષ્ણે^૨ કાળતત્ત્વ સંબંધી મીમાંસક મત બતાવતાં વૈશેષિકદર્શનની જ માન્યતાનો સ્વીકાર કરેલો છે. ફક્ત તેઓ વૈશેષિક દર્શનથી એટલી જ બાબતમાં જુદા પડે છે કે વૈશેષિકો કાળને પ્રેરક માને છે અને તેઓ મીમાંસકને મતે કાળને પ્રત્યક્ષ માને છે.

ચ-(૧) સાંખ્યદર્શનમાં સ્વતંત્ર અને મૂળતત્ત્વ એ છે: પ્રકૃતિ અને પુરુષ. આ બે સિવાય કોઈ તત્ત્વ તે દર્શનમાં સ્વતંત્ર સ્વીકારાયેલ નથી. આકાશ, દિશા અને મન સહ્યાં સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિના વિકારો છે. તેથી તે દર્શનમાં 'કાળ' નામનું કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી. તે દર્શન પ્રમાણે કાળ એ એક પ્રાકૃતિક પરિણમન માત્ર છે. પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પરિણમનશીલ છે. આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જડ જગત પ્રકૃતિના વિકાર માત્ર છે. વિકાર અને પરિણામની પરંપરા ઉપરથી જ વિશ્વગત બધા કાળસાધ્ય વ્યવહારોની ઉપપત્તિ સાંખ્યદર્શન કરી લે છે. એ હકીકત સાંખ્યદર્શનના મૂળ સૂત્રમાંથી જ તરી આવે છે.^૩ (૨) યોગદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ પંતજલિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વના સ્વરૂપના સંબંધમાં સ્વરૂપ પણ સૂચન કર્યું નથી; પણ તે દર્શનના પ્રામાણિક ભાષ્યકાર વ્યાસ ઋષિએ ત્રીજા પાંદના બાવનમાં સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રસંગે કાળતત્ત્વનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આલેખ્યું છે. જે બરાબર યોગદર્શનમાંનું સાંખ્યદર્શનના પ્રમેયોને બંધબેસતું છે. તે કહે છે કે મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ આદિ લૌકિક કાળવ્યવહારો યુદ્ધિકૃત છે-કલ્પનાજનિત છે. તે કલ્પના કણોના યુદ્ધિકૃત નાના મોટા વિભાગો ઉપર અવલંબેલી છે. કણ એ વાસ્તવિક છે. પણ તે મૂળતત્ત્વ રૂપે નહીં. માત્ર કોઈ પણ મૂળતત્ત્વના પરિણામરૂપે તે સત્ય છે. જે પરિણામનો યુદ્ધિથી પણ બીજો વિભાગ ન થઈ શકે તેવાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિણામનું નામ કણ છે. તેવી કણનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે-“એક પરમાણુને પ્રથમ પોતાનું ક્ષેત્ર છોડી બીજું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલો વખત વીતે છે^૪ તેજ વખતનું અર્થાત્

૧. જુઓ “વિન્દેશકાલાકાશોષ્યપ્યેયં પ્રસક્કઃ” અ. ૨, આ. ૧, સૂ. ૨૩, પૃ. ૨૫૪ (ચૌખાયા સીરીઝ). ૨. “નાસ્માકં વૈશેષિકાદિવદપ્રત્યક્ષઃ કાલઃ કિન્તુ પ્રત્યક્ષ યથાસ્મિન્દ્રશ્ણે મયોપલબ્ધ હત્યનુભવાત્ । અરૂપસ્યાપ્યાકાશયત્પ્રત્યક્ષત્વં મવિષ્યતિ ।” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૫, સૂ. ૫, પૃ. ૪૫.

૩. “દિક્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ” સાંખ્યપ્રવચન, અ. ૨, સૂ. ૧૨.

૪. આ જ પરમાણુની ગતિનો દાખલો પ્રથમચનસારમાં આચાર્ય કુંદકુંદે આપેલ છે અને તેના દીકા ગ્રંથોમાં તે જ વાત સ્પષ્ટ થયેલ છે. જુઓ અ. ૨, ગાથા ૪૬ આદિ.

પરમાણુપરિમાણ દેશના અતિક્રમણમાં લાગતા વળતરું નામ 'ક્ષણ' છે. આ રીતે જોતાં ક્ષણ એ માત્ર ક્રિયાનો અવિશાળ્ય અંશનો સંકેત છે. યોગદર્શનમાં સાંખ્યદર્શનસમ્મત જડ પ્રકૃતિતત્ત્વ જ ક્રિયાશીલ મનાયેલ છે. તેની ક્રિયાશીલતા સ્વાભાવિક હોય તેને ક્રિયા કરવામાં અન્ય તત્ત્વની અપેક્ષા નથી. તેથી યોગદર્શન કે સાંખ્યદર્શન ક્રિયાના નિમિત્ત કારણ તરીકે વૈશેષિકદર્શનની પેઠે કાળતત્ત્વને પ્રકૃતિથી ભિન્ન-સ્વતંત્ર નથી સ્વીકારતા, એ બાબત બરાબર સાબીત થાય છે. (૩) 'ઉત્તરમીમાંસા' આ દર્શન, વેદાંતદર્શન યા ઔપનિષદિક દર્શનના નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ બાદરાયણે ક્યાંકએ કાળતત્ત્વના સંબંધમાં સ્પષ્ટ લખ્યું નથી પણ તે દર્શનના પ્રધાન બ્યાખ્યાકાર શંકરાચાર્યે માત્ર બ્રહ્મને જ મૂળ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વ સ્વીકારી અન્ય સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ જડ જગતને માયિક અગર તો અવિદ્યા-જનિત સાબીત કરેલ છે. તેથી જ શંકર વેદાંતનો સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં એટલો છે કે "બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા" આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રકૃત કાળને જ નહીં પણ આકાશ, પરમાણુ આદિ તત્ત્વોને પણ સ્વતંત્રતા માટે સ્થાન જ નથી. જે કે વેદાંત દર્શનના અન્ય બ્યાખ્યાકારો રામાનુજ, નિંબાર્ક, મધ્વ અને વલ્લભ કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમાં શંકર સિદ્ધાંતથી જૂદા પડે છે, પણ તેઓના મતભેદનું મુખ્ય ક્ષેત્ર આત્માનું સ્વરૂપ અને જગતની સત્યતા કે અસત્યતા એ છે. કાળતત્ત્વ સ્વતંત્ર નથી તે બાબતમાં વેદાંત દર્શનના બધા બ્યાખ્યાકારો એકમત છે.

જ્ઞ—વૈદિક દર્શનની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતાઓ જોયા બાદ જૈનદર્શન તરફ નજર આવે છે. અને પ્રશ્ન થાય છે કે જૈનદર્શન સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી છે કે અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી? આનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર એટલો જ મળે છે કે જૈનદર્શનમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની માન્યતાના બન્ને પક્ષો સ્વીકારાયા છે. જેકે વખત જતાં જૈન-સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં ફેલાયું અને પુષ્ટ થતું ગયું, પણ તેના ઉત્થાનના બીજા પૂર્વ-દેશ બિહારાન્તર્ગત મગધ પ્રદેશમાં જ રોપાયેલાં. ઉપર્યુક્ત વૈદિક જ દર્શનોના સૂત્રકારો પણ મોટે ભાગે મગધની સમીપના મિથિલા દેશમાં જ થયેલા. જૈન દર્શન અને વૈદિક દર્શનોની માત્ર ક્ષેત્રવિષયક જ સમાનતા નથી પણ તેઓની સમાન-કાલીનતા પણ નિશ્ચિત છે. આ સમાનક્ષેત્રતા અને સમાનકાલીનતાનો પ્રભાવ જૈનસાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતા કાળતત્ત્વ સંબંધી પૂર્વોક્ત બન્ને પક્ષોથી પ્રધારે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે આપણે તપાસી જોઈએ કે જૈનદર્શનના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર અને ન માનનાર એ બે પક્ષો ક્યાં ક્યાં ઉલ્લિખિત થયેલ છે. તે ઉપરાંત એ પણ જોવું બાકી રહે છે કે વૈદિક સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષે અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષે કાળનું જેવું જેવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, જૈન સાહિત્યના ઉક્ત બન્ને પક્ષોએ પણ તેવું તેવું સ્વરૂપ જ વર્ણવ્યું છે કે તેમાં કંઈ ફેરફાર છે?

આ બન્ને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આખ્યા પહેલાં એક વાંત ખાસ જણાવી દેવી યોગ્ય છે, અને તે એ કે જૈનદર્શનનું સાહિત્ય શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બે શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગયું છે. બ્યારે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળતત્ત્વને લગતી ઉપર્યુક્ત બન્ને માન્યતાઓ મળે છે, ત્યારે દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં ફક્ત કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર એક જ પક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્વેતાંબર પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભગવતી,^૧ ઉત્તરાધ્યયન,^૨ છવાભિગમ, પ્રમાપના^૩ આદિ આગ-
મોમાં કાળ સંબંધી ઉપર્યુક્ત બનને પક્ષો ઉલ્લિખિત થયા છે. દિગંબરીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં
પ્રવચનસારમાં^૪ સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વનો એક માત્ર પક્ષ છે. શ્વેતાંબર મધ્યમકાલીન સાહિત્યમાં
વિશેષઆવશ્યકભાષ્ય,^૫ ધર્મસંગ્રહણી^૬ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ^૭ આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બનને
પક્ષો નિર્દિષ્ટ છે. દિગંબરીય મધ્યમકાલીન સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થતી^૮ ત્રણ દીકાઓ^૯ (સર્વા-
ર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક, શ્લોકવાર્તિક), ગોમ્મટસાર^{૧૦} આદિ ગ્રંથોમાં એ પૂર્વોક્ત એક જ પક્ષ
જણાય છે. શ્વેતાંબરીય અર્વાચીન સાહિત્યમાં દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ,^{૧૧} યુક્તિપ્રબોધ,^{૧૨}
લોકપ્રકાશ આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બનને પક્ષો પોપાયેલા છે.

બીજો પ્રશ્ન કાળતત્ત્વના સ્વરૂપને લગતો છે. વૈદિકદર્શનસ્વીકૃત કાળતત્ત્વ સંબંધી
ઉક્ત બનને પક્ષો જૈન દર્શનમાં છે, એટલા પૂરતું એ બનને દર્શનોતું સામ્ય છતાં સ્વરૂપની
બાબતમાં જૈન દર્શન વૈદિક દર્શનોથી બિલકુલ જુદું પડે છે. સ્વરૂપ સંબંધી અનેક
માન્યતાઓ જૈન સાહિત્યમાં છે. તેની વિવિધતા બેતાં પરોક્ષ વિષયમાં મનુષ્યની યુદ્ધિ
કલ્પનાનાં કેવાં ચિત્રણો આલેખે છે, તે વાત વધારે સાબીત થાય છે. ન્યારે વૈદિક
સ્વતંત્ર કાળપક્ષ કાળને એક વ્યાપક અને નિત્ય માને છે ત્યારે જૈન સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વ-
પક્ષમાં ચાર જુદી જુદી માન્યતાઓ છે. પહેલી માન્યતા કાળને અલુમાત્ર અને એક
સ્વીકારે છે.^{૧૩} બીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળ એક તત્ત્વ છતાં મનુષ્યક્ષેત્રપ્રમાણુ છે, 'અલુ-

૧. જુઓ શતક ૨૫, ઉદ્દેશ ૪, સૂ. ૭૩૪, પૃ. ૭૩.

૨. અધ્યયન ૨૮, ગાથા ૭-૮, પૃ. ૫૫૮. ૩. પદ ૧, સૂ. ૩, પૃ. ૮. આ
સર્વે આગમો સુરતના દેવચંદ લાલભાઈ તેમજ આગમોદ્ય-સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ
છે. ૪. જુઓ અ. ૨, ગાથા ૪૬, ૪૭, વગેરે. ૫. ગાથા ૯૨૬ તથા ૨૦૬૮-આ ગ્રંથ
જિનભદ્ર ગણી ક્ષમાશ્રમણે રચેલ છે. તેઓ હરિભદ્ર સુરિના પહેલાં નિઃકટવર્તિ થયેલા મનાય
છે. ૬. આ ગ્રંથ આડમી નવમી શતાબ્દીમાં થયેલ શ્રી હરિભદ્રસુરિએ રચેલ છે. જુઓ
ગા. ૩૨ તથા મત્તયગિરિ દીકા. ૭. જુઓ અ. ૫, સૂ. ૩૮-૩૯, ભાષ્યવ્યાખ્યા શ્રીસિદ્ધ-
સેન દ્વારા. ૮. આ ગ્રંથને શ્વેતાંબર, દિગંબર બનને સંપ્રદાય પ્રમાણુ તરીકે એક સરખી
રીતે સ્વીકારે છે, જોકે બનને સંપ્રદાયમાં કેટલાંક સૂત્રો ઓછાં વર્તાં છે અને પરિવર્તન
પણ પામ્યાં છે. કેટલેક સ્થળે સૂત્રમાં વિશેષ ભિન્નતા ન હોવા છતાં પણ બનને સંપ્રદાયના
વ્યાખ્યાકાર આચાર્યોએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણુ તે તે સૂત્રોનો જૂદો જૂદો અર્થ દર્શો
છે. તેના ઉદાહરણ રૂપે કાળ સંબંધી સૂત્રો ઉપરની જેડ સંપ્રદાયના આચાર્યોએ દરેલ વ્યાખ્યા
જોવા જેવી છે. ૯. અ. ૫, સૂ. ૩૯-૪૦ ઉપરની ત્રણ વ્યાખ્યા. ૧૦. જુઓ છવકાંડ.
૧૧. આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં સત્તરમા-અઠારમા સૈદ્ધાંતમાં થયેલ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ
રચેલ છે. તેમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર બનને સંપ્રદાયોની કાળ સંબંધી સમગ્ર માન્યતાઓ
વિચારપૂર્વક વર્ણવાયેલ છે. આ વિષયના છગ્ગાસુ માટે આ એક જ ગ્રંથ પર્વામ છે. જુઓ
"પ્રકરણ રત્નાકર", ભા. ૧, પૃ. ૩૮૭, ગા. ૧૦." ૧૨. આ ગ્રંથમાં પણ શ્વેતાંબર, દિગંબર
બનને સંપ્રદાયની સમગ્ર કાળસંબંધી માન્યતાઓતું એક પ્રકરણ છે. તેના પ્રજેતા ક.
મેધવિજયજી છે. તે એક સારા વિદ્વાન અને યશોવિજયના સમકાલીન દત્તા. ગ્રંથ અસુદ્રિત છે.
૧૩. આ માન્યતા યુક્તિપ્રબોધમાં હોવાતું સ્મરણ થાય છે. આ વિચાર લખતી વખતે તે
મંથ પાસે ન હોવાથી એકસ પૂરાનો આપી શકતો નથી.

માત્ર નહીં. ત્રીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક છે ખરું પણ તે આજુમાત્ર નથી, મનુષ્ય-
ક્ષેત્રપ્રમાણુ નથી કિન્તુ લોકવ્યાપી છે. ચોથી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક નહીં પણ અસંખ્ય
છે, અને તે બધાયે પરમાણુ માત્ર છે. આ ચોથી માન્યતા એકલા દિગંબર સંપ્રદાયમાં
સ્વીકૃત છે. બાકીની ત્રણ માન્યતા શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે,

વૈદિક અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ મુખ્યતઃ પ્રકૃતિપરિણામને અગર વેદાંતની દૃષ્ટિએ
માયિક વિલાસને કે બ્રહ્મવિવર્તને કાળ કહે છે, ત્યારે જૈન અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ ચેતન
અચેતન એ બન્નેના પરિણમનને કાળ કહે છે. સાંખ્ય અને યોગ ચેતન તત્ત્વને ક્રેટસ્થ નિત્ય
માનતા હોવાથી તેના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ માત્ર જ પરિણામી છે અને તેથી જ તેના
મત પ્રમાણે પ્રાકૃતિક પરિણામ જ કાળ છે. વેદાંત દૃષ્ટિ અનુસારે જગત માયિક અને
બ્રહ્મનો વિવર્ત છે તેથી તેની દૃષ્ટિએ કાળ એ એક માયાવિલાસ અગર તો બ્રહ્મવિવર્ત
છે. પણ જૈનદર્શન ચેતન અચેતન બન્નેને વાસ્તવિક અને પરિણામી માનતું હોવાથી તેના
મત પ્રમાણે ચેતન અચેતન બન્નેનો પર્યાયપ્રવાહ કાળ મનાય છે.

ગ-બૌદ્ધદર્શનનું સાહિત્ય વિશેષ જોવામાં આવ્યું નથી. જે કાંઈ થોડું જોવામાં આવ્યું
છે તે ઉપરથી અત્યારે એટલું જ કહી શકાય છે કે બૌદ્ધમતમાં કાળ સ્વતંત્ર તત્ત્વરૂપે
મનાયેલ નથી.

ઉપસંહાર

આર્ય સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતી કાળતત્ત્વને લગતી માન્યતાઓનું ઉપર જે સંક્ષેપમાં
વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, આશા છે કે તે વર્ણન આર્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓને
અસ્પર્શ પણ ઉપયોગી થશે.

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય

૧

સંસ્કૃત નાટકની પ્રાચીનતા.

[રસિકલાલ છાટાલાલ પરીખ]

આ

ધર્મવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળાના છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે મેં સંભવિત મતોની ચર્ચા કરી છે. હવે સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય કેટલું પ્રાચીન છે, વિદ્યમાન નાટકો કેટલાં છે, અને તે કયા કાલ-ક્રમમાં છે એ બતાવવાનો મારો ઉદ્દેશ છે. આ લેખમાં પહેલાં વિષય ચર્ચો છે.

વિદ્યમાન નાટકોમાં પ્રાચીનતાનો દાવો કરતાં ત્રણ કવિઓનાં નાટકો છે: ભાસનું નાટકચક્ર, શુદ્રકનું મૃચ્છકટિક, અને કાલિદાસનાં નાટકો. આ ઉપરાંત તુર્કસ્તાનમાંથી મળી આવેલાં બે ખણ્ડિત બૌદ્ધ નાટકો છે. પ્રતોની લિપિ ઉપરથી પ્રો. લ્યુડર્સે તે નાટકોને ઇસવીસનના પહેલા સૈકામાં મુકે છે; અને બેકે નાટકો અત્યંત ખંડિત છે. તોપણ તે સમયમાં નાટકની હયાતીના પૂરાવા તરીકે સખળ સાધન છે.^૧ કુશનનો સમય ઇ. સ. ૨૦-૨૨૫ ગણાય છે.^૨ એટલે તે નાટકોનો સમય આ ચરસામાં તો નિર્વિવાદ-પણે મુકી શકાય.

ભાસના નાટકચક્રનો પ્રશ્ન અત્યંત વિવાદ્યસ્ત છે; એટલે તેની ખાસ ચર્ચા કર્યા પહેલાં તેને કાલક્રમમાં એકદમ સ્થાન આપવું એ ચોગ્ય નથી લાગતું. મૃચ્છકટિકનો પ્રશ્ન ભાસના 'દરિદ્ર ચારુદત્તમ્' સાથે ગુચ્ચવાયો છે, એટલે પ્રસ્તુત ગવંધણામાં તેને પણ એક કોરેજ મુકવાની ફરજ પડે છે. કાલિદાસનાં નાટકો વિષે એ જાતનો મતભેદ નથી. એટલે અત્યારે પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં તે કવિવરનાં નાટકોથી શરૂ કરી ભૂતકાળ તરફ આગળ વધવું ઉચિત લાગે છે.

કાલિદાસનો સમય અનિર્ણીત છે. તેને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી તે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા સુધીમાં વિદ્વાનો પોતાને ચોગ્ય લાગે તેમ મુકે છે.^૩

કાલિદાસનાં નાટકો બેતાં અને ખણ્ડિત બૌદ્ધ નાટકો ઉપરથી દૃશ્યના કરતાં જથ્થાપ છે કે આ નાટકો સાહિત્યમાં પ્રવેશ પામતી કોઈ નવી ચીજ નથી, પણ નાટકસાહિત્યનાં

૧. પ્રો. હાર્બર્નિક લ્યુડર્સે તે નાટકોનું સંપાદન કરી જર્મન ભાષામાં લાંબી પ્રસ્તાવના સાથે ૧૯૧૧ માં બર્લીનમાં તે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. નાટકોની પ્રતોની લિપિ કુશનના સમયની છે એમ લિપિજ્ઞોની સરખામણી કરી પ્રો. લ્યુડર્સે સિદ્ધ કરે છે. જુઓ, Bruchstücke Buddhistischer Dramen-ની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૧ Darnach würden unsere Fragmente aus der Zeit um den Beginn der christlichen Ära stammen. 'માટે આપણા ખણ્ડિત ભાગો ખ્રીસ્તી સંવતની લગભગ શરૂઆતમાં આવે છે.'

૨. જુઓ Smith, Early History of India. પા. ૨૪૮.

૩. જુઓ પ્રો. કે. ઇ. મુવ ફ્રેન્ચ 'પરાક્રમની પ્રસાદી'ની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૪ (આવૃત્તિ ૫ મી), અને પ્રો. મેકડોનલ્ડ ફ્રેન્ચ 'His. of Sanskrit Literature' પા. ૨૨૫.

પરિપક્વ કૃણ છે. અને તેથી આ સમય પહેલાં નાટકોની હયાતી હોતી જોઈએ એ તર્કને પૂર્ણ અવકાશ મળે છે. વિદ્યમાન સાધનોની મદદથી હવે આપણે એ નિર્ણય કરવાનો છે કે આ કરતાં નાટક અને નાટકસાહિત્ય કેટલું પ્રાચીન છે.

આ શોધ કરીએ તે પહેલાં નાટકની હયાતી કલ્પવામાં સાધનરૂપ જે શબ્દોની ચર્ચા કરવી આવશ્યક છે. મારા પહેલા વ્યાખ્યાનમાં નાટકનો 'નૃત્ય' સાથે કેવી રીતે સંબંધ છે તે મેં જણાવ્યું છે. હવે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે ઉલ્લેખોમાં આપણે નૃત્ય અને નાટકનો કેવી રીતે વિવેક કરવો? આનો નીકાલ નટ અને નર્તકનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે વિવેક કરવામાં આવે છે તેનાથી થાય છે. સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં તિલ્કાન્ત પ્રકરણમાં જે વાર નટ ધાતુનો ઉલ્લેખ આવે છે, તેમાં ખીજ ઉલ્લેખમાં કૌમુદીકાર નીચે પ્રમાણે રીકા કરે છે:

નટ નૃત્તૌ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं चिवेकः । पूर्वं पठितस्य नाटयमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाटयम् । घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्र-विक्षेपमात्रं नृत्तम् ।

'નટ' ધાતુ નૃત્યના અર્થમાં છે. આ પ્રમાણે પહેલાં તે કહેવાઈ ગયો છે. સાં આ વિવેક કરવાનો છે. પહેલાં કહેલાનો 'નાટય' અર્થ છે, કે જે કરનારાઓ નટ કહેવાય છે. જેમાં વાક્યાર્થનો અભિનય હોય તે નાટય. પણ ઘટાદિગણમાં આવતા (એટલે કે ચાલુ) નટનો અર્થ નૃત્ય અને નૃત્ત થાય છે કે જે કરનારા નર્તક કહેવાય છે. જેમાં પદના અર્થનો અભિનય હોય તે નૃત્ય; જેમાં કેવળ ગાત્રનું હાલન ચાલન હોય તે નૃત્ત. +

આ રીતે વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નટ શબ્દ આપણે જે અર્થ માટે અંગ્રેજી શબ્દ 'એક્ટર' વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં વપરાય છે; અને નર્તક શબ્દ સાધારણ નાયનારના અર્થમાં છે. સાહિત્યમાં પણ સાધારણ રીતે આ વિવેક સચવાતો હશે. નર્તક શબ્દ વધારે વ્યાપક હોવાથી નટને માટે વપરાય એ સંભવિત છે. ૪

સાધારણ નૃત્ય કરનાર નર્તક છે એનો ખીજો પૂરાવો વાત્સ્યાયન કામસૂત્રની જ્યમંગલા રીકામાં મળે છે. નૃત્યની ટુંકામાં વ્યાખ્યા આપી આ પ્રમાણે તેનો ભેદ પાડે છે. "તદ્ દ્વિવિધમ્ । નાટયમનાટયં ચ । તથોક્તં.

स्वर्गे वा मर्त्यलोके वा पाताले वा निवासिनाम् ।

कृतानुकरणं नाटयमनाटयं नर्तकाश्रितम् ॥ "

'તે (એટલે-નૃત્ય) જે પ્રકારનું છે: નાટયમાં આવતું અને તેમાં તહિ આવતું. આ પ્રમાણે કહેવાય છે.

स्वर्ग लोक, मर्त्य लोक અને पातालમાં રહેનારાઓના કાર્યનું અનુકરણ તે નાટય. નર્તકના ઉપર આધાર રાખનાર અનાટય. ૫

+ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી પા. ૧૯૬ નિ. સા. આ.

૪. જુઓ ભરત નાટયશાસ્ત્ર, વોચશ્રેષ્ઠાં સ્મૃતિ ચૈવ સ્તમ્ભયન્તિ સ્મ નૃત્યતામ્ । શ્લો. ૩૨ નિ. સા. આ.

૫. વા. કા. સૂ. પા. ૩૩. યૌખમ્યા સંસ્કૃત સીરીઝ.

આ રીતે જોતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે સાધારણ નૃત્ય કરનારા નર્તક કહેવાતા હશે; અને નાટકમાં અભિનય કરનારા નટ કહેવાતા હશે.

આટલા ઉપરથી એ નિષ્પન્ન થાય છે કે જ્યાં જ્યાં 'નટ નર્તક' નો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં નટ શબ્દ નાટકના સૂચક તરીકે લેવો જોઈએ. (અહીં આ પણ પૂર્વાપર સંબંધની અપેક્ષા તો છે જ.) અને એના સંબંધમાં આવતા 'રંગ' આદિ શબ્દોનો નાટ્યગૃહ વગેરે અર્થ કરવો જોઈએ.

પ્રથમ સાધન તરીકે ભરત મુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનનું કામસૂત્ર લઈએ. આ બન્ને ગ્રંથોના ચોક્કસ સમય વિશે હજી ઘણો મતભેદ છે. મી. કાલુનો એવો મત છે કે નાટ્યશાસ્ત્ર ઇસવી સનના પાંચમા સૈદ્ધાંત પહેલાનું છે, અને તેઓ એવો તર્ક કરે છે કે તે ઇસવીસનના પહેલા સૈદ્ધાંતમાં રચાયું હોય. મી. પ્રો. રેગનનો પણ એવો મત છે કે તે ઇસવી સન પછીનું છે.^૬

દા. સ્. નો રચનાર મલ્લનાથ વાત્સ્યાયન ઇસવી સનના ત્રીજા સૈદ્ધાંતમાં થયો હશે એવો પ્રો. યાકોબીનો મત છે.^૭

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર જોતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે આનું શાસ્ત્ર રચાય તે પહેલાં નાટકનો સાહિત્ય અને અભિનય કલા તરીકે ખૂબ વિકાસ થયો હોવો જોઈએ. આર્થવિદ્યા-વ્યાખ્યાનમાળામાં મેં નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર નાટકના સ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરથી સહેલાંથી સમજાય છે કે ઉંચી કેટિના નાટકસાહિત્યનું અવલોકન ક્યાં વિના ભાંજેજ. એવી કલ્પના શાસ્ત્રકાર બાંધી શકે. અભિનય કલાની બાબત નાટ્યશાસ્ત્રના તે વિષયના અધ્યાયો વાંચ્યાથી સ્પષ્ટ થશે. આ ઉપરથી જો એમ કલ્પનાં કરીએ કે નાટ્યશાસ્ત્ર રચાયું તે પહેલાં કાંઈ નહિ તો ખસો ત્રણસો વરસોથી નાટક રચાતાં હશે તો તે વધારા પડતી ન ગણાય.

૬. જુઓ. Ind. Ant. પુ. ૪૬, પા. ૧૮૩; અને મી. ગ્રોસેટ સંપાદિત ભરત નાટ્યશાસ્ત્રની પ્રસ્તાવના.

૭. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૪૭, પા. ૧૮૯ અને પુ. ૪૦. પણ પ્રો. કે. હ. કુવ કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયનને અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે. (જુઓ મેળની મુદ્રિકા, આ. પાંચમી) ચાણક્ય એ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યદાતા હતો, એટલે દા. સ્. નો સમય ઇસવી સનનો એવો સૈદ્ધાંત ગણાય. આ પ્રમાણે જો ગણીએ તો પછી-કર્તૃયા કુન્તલ: શાતકર્ણિ: શાતવાહનો મહાદેવો મલયવર્તી જધાન' (કા. સ્. પા. ૧૪૯ ચૌ. સં. સી.)-આ ઉલ્લેખને ક્ષેપક ગણવો ?

શાતવાહનના વંશજ હોવાનો દાવો કરતા અનેક શાતકર્ણિ નામધારી આ-પ્રંશાળ-ઓમાં સૌથી પ્રાચીન નાનાધારના શિલાલેખવાળો છે. એને જો ખારવેલનો સમકાલીન ગણીએ તોપણ તે ઈ. સ. ના બીજા સૈદ્ધાંતમાં જ મુકાય. પ્રો. દેવદત્ત બાંધારકરના મતે તો આ વંશની સ્થાપનાનો સમય ઈ. પૂ. ૭૩ છે. ઉપરનો ઉલ્લેખ પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો વાત્સ્યાયનનું દા. સ્. ઇસવી સનના બીજા કે પહેલા સૈદ્ધાંત પછી જ મુકાય. જુઓ. Early His. of India-Smith પા. ૧૪૯ Early His. of the Deccan, Dubreuil અને Ind. Ant. પુ. ૪૯, પા. ૩૦.

પ્રો. યાકોબી જે કે વાત્સ્યાયનને ઇસવી સનના ત્રીજા સદ્દમાં મૂકે છે પણ તેઓ કયુલ કરે છે કે વાત્સ્યાયને પોતાના ગ્રંથમાં અનેક જૂના ગ્રંથોનો સાર આપ્યો છે અથવા સમાવેશ કર્યો છે. આ બાબત કા. સુ. તું પહેલું પ્રકરણ જેતાં આપોઆપ સમજાય એવી છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એમાં જે લોકસ્થિતિનું વર્ણન છે તે ઘણા સદ્દઓથી ચાલતા આવતા જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. અને આ બાબતને આપણા દેશના રીતરીવાજોનું સ્થાયિત્વ ધ્યાનમાં લઈએ તો ટેકા મળે છે.

કામ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખો મળે છે: ત્રીજા અધ્યાયના વિદ્યાસમુદ્દેશ નામક ત્રીજા પ્રકરણમાં ચોસઠ કલાઓનો નામનિર્દેશ કર્યો છે—જેમકે ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, આલેખ્ય વગેરે. તેમાં આગળ જતાં એકત્રીશમી અને બત્રીશમી વિદ્યાઓ તરીકે ‘પુસ્તકવાચનમ્’ અને નાટકાલ્યાયિકાદર્શનમ્ (નાટક અને આખ્યાયિકા દર્શન)નો ઉલ્લેખ છે. આમાં નાટક જેતાં આવડવું એ નાગરિકે જાણવાની એક કળા ગણાતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આખ્યાયિકાદર્શનથી રામલીલા જેવા મોટા આખ્યાયનને ભજવી જતાવવાનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

ત્યારપછીના ‘નાગરિકવૃત્ત’ પ્રકરણમાં ‘નૈમિત્તિક કર્મ’ ગણાવતાં સૌથી પ્રથમ ‘ઘટાનિબન્ધન’ ને મૂકે છે. ઘટાનો અર્થ ટીકાકાર ‘દેવાનુદ્દિશ્ય યાત્રા ઘટા’ એવો કરે છે. પછીના સૂત્રોમાં તેમાં નાગરિકોએ શું કરવું એનું વર્ણન છે, ‘પક્ષસ્ય માસસ્ય વા પ્રજ્ઞાતેઽહનિ સરસ્વત્યા ભવને નિયુક્તાનાં નિત્યં સમાજઃ ॥૨૭॥ “પખવાડીઆ અથવા માસના (તહેવાર તરીકે) પ્રસિદ્ધ દિવસે સરસ્વતીના ભવનમાં નીમેલાઓનો નિત્ય (એટલે નિયમ પ્રમાણે યુક્ત્યા વિના) સમાજ.

(‘નીમેલાઓ એટલે નૃત્ય કરવા કરાવવાને નીમેલા નટો, નાગરિકો વગેરે. તેઓનો સમાજ એટલે કે પોતાનું કામ કરવા ભેગા થવું તે, કે જે પ્રવૃત્ત થતાં નાગરિકો સામાનિક થાય.’ ટીકા.)

કુશીલવાશ્વાગન્તવઃ પ્રેક્ષણકમેષાં દ્વયુઃ ॥ ૨૮ ॥

“ખડારથી આવેલા નટનર્તકો એમને પ્રેક્ષણ આપે.”

પછીના ત્રણ સૂત્રોમાં નટાદિકોને કેમ સત્કાર કરવો એની સૂચનાઓ આવે છે.

આ ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘સમાજ’ શબ્દ ‘સંગીત અને નાટક માટે ભેગા થએલા’ એ અર્થમાં વપરાય છે. ખીણું એ સમજાય છે કે તહેવારોને દીવસે યાત્રાપ્રસંગે આવા ‘સમાજ’ કરવા એ નાગરિકની ફરજ ગણાતી.

આ બન્ને ગ્રંથોથી આટલું નિષ્પન્ન થાય છે: ઝોઝામાં ઝોઝા ઇસવી સનના પહેલાના અને પછીના બખ્ખે સદ્દઓમાં નાટકો રચાયાં હશે, ભજવાતાં હશે, અને કલારસિક નાગરિકો તેને એક ધાર્મિક ફરજ તરીકે ઉત્તેજન આપતા હશે. આ બન્ને ગ્રંથો આ રીતે સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે.

૮. સરખાવો ભવભૂતિનાં નાટકોમાં સંનિપત્તિશ્ચ ભગવતઃ કાલપ્રિયનાથસ્ય યાત્રાપ્રસંગેન નાનાદિગન્તવાસ્તવ્યો મહાજનસમાજઃ । આદિષ્ટશ્ચાસ્મિ વિદ્વજ્જન-પરિષદા યથા કેનચિદપૂર્વપ્રકરણેન વયં વિનોદયિતવ્યાં ઇતિ । વગેરે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભવભૂતિનાં નાટકો આવી ‘યાત્રા’ અથવા ‘ઘટા’માં ભજવાતાં હશે.

હવે ઇસવી સન પૂર્વે પહેલા ત્રણ સૈદ્યઓમાં નાટકની હયાતી માનવાનાં બીજાં જે મુખ્ય સાધનો છે તેની પરીક્ષા કરીએ.

તેમાં સૌથી પહેલું પતંગલિનું મહાભાષ્ય લઈએ. મહાભાષ્ય લખાયાનો સમય સર ભાણ્ડારકરે ઇ. પૂ. ૧૪૪-૪૨ તરીકે નક્કી કર્યો છે.^૯ તેમાં નાટક ભજવાયાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે:

इदं तु कथं वर्तमानकालता—कंसं घातयति, बलिं बन्धयतीति चिरहते कंसे, चिरबद्धे च बलौ । अत्रापि युक्ता । कथम् । ये तावदेते शौभिका नाम ते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति । (મહાભાષ્ય, ૩. ૧. ૨, સ. ૨૬. ચૌ. સં. સી. પા. ૪૬)

“કંસને મરાવે છે, ‘વલિને બંધાવે છે’ એમાં લાંબા વખત પહેલાં મરાએલા કંસ માટે અને બંધાએલા બલિ માટે અંદીઆ શી રીતે વર્તમાનકાળ ? અંદીઆ પણ યોગ્ય છે. આ જે શૌભિકા (નટોના વ્યાખ્યાનોપાધ્યાય, [કૈયટ] એટલે ઉસ્તાદો) છે તે કંસને પ્રત્યક્ષ મરાવે છે, અને બલિને બંધાવે છે.”

આ ઉદ્દેશ્યથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પતંગલિના સમયમાં ‘કંસવધ,’ અને ‘બલિબંધ’ એ નામનાં નાટકો ભજવાતાં હશે. આ નાટક ભાસનું ‘કૃષ્ણબાલચરિત્ર’ છે એમ સાક્ષર શ્રીયુત કેશવલાલ ધ્રુવનું માનવું છે.^{૧૦}

આ ઉપરાંત ‘નટ’ નો અને ‘રંગ’ નો બીજો ઉદ્દેશ્ય પણ મહાભાષ્યમાંથી મળે છે.

नटानां स्त्रियो रंगं गता यो यः पृच्छति ‘कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं ‘तद्य, तद्य’ इत्याहुः । (મ. ભા. પા. ૭. વૉ. ૩ ઓ. સં. સી.)

‘રંગભૂમિ ઉપર ગએલી નટોની સ્ત્રીઓ તેમને જે પૂછે છે કે ‘તમે કેની, તમે કેની’ ત્યારે કહે છે કે ‘તારી, તારી.’

વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં જે ઉદાહરણ રૂપ લેવાય એ લોકોને જાણીતી અને પ્રચલિત વ્યાખ્યા હોય એમ અનુમાન કરવું અયોગ્ય ગણાય નહિ.

કલિંગના રાજા ખારવેલ અને અશોકના શિલાલેખોના ઉદ્દેશ્યોથી એમ નક્કી કરી શકાય છે કે રાજાઓ નાટકમંડળીઓને અને જાહેર જલસાઓને ઉત્તેજન આપતા હશે.

ખારવેલ ઇ.પૂ. ૧૬૦ ના અરસામાં મુકાય છે; અશોકનું રાજ્યારોહણ ઇ. પૂ. ૨૭૩-૭૨ માં મુકાય છે.^{૧૧}

ખારવેલના હાથીગુફા લેખની પાંચમી પંક્તિ આ પ્રમાણે છે:

૯ જૂઓ. ઇન્ડી. એન્ડી. પુ. ૧. પા. ૩૦૨.

૧૦ જૂઓ, ‘સાસુ’ સ્વમ, પ્રસ્તાવના. પા. ૧૧ આ. ૧. કેચિત્ત કંસમક્તા ધત્યાદિ વામ્મનો ગંબંધ પ્રો. કેશવલાલ ધ્રુવ નાટકના સંબંધમાં લે છે એ યોગ્ય લાગતું નથી. એનો સંબંધ પછી આવતા ગ્રંથિકે જોડે છે. જુઓ મહાભાષ્ય પ્રદીપોદ્યોત. પા. ૨૨૮ બો. મં. સી. ની આગતિ. કથાયાં ઘાત્યમાનાયાં દિ ચક્કારો ભવન્તિ મચ્છ દન્યતે કંસઃ ધત્યાદિ અને તેની ઉપરનો ભાગ.

૧૧. જુઓ. Early History of the Deccan by Dubreuil. પા. ૧૨ અને Early History of India, Smith.

‘ગાંધર્વવેદવુધો દંપનતગીતવાદિતસંદસનાદિ ઉત્સવસમાજકારાપનાદિ ચ કીડાપયતિ નગરી’ ઇત્યાદિ. (પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૧, સં. મુનિ જિનવિજય)

‘ગાંધર્વવેદ જાણનાર દંપ (?) વૃત્ત, ગીત અને વાદિત્ર ને ખતાવી ઉત્સવ સમાજ કરાવી નગરીને વિનોદ કરાવે છે.’

અહીં આ રાજાને ગાંધર્વવેદ જાણનાર એટલે સંગીતમાં નિપુણ કહ્યો છે, વૃત્ત, ગીત, વાદિત્ર વગેરેના જલસા કરી ઉત્સવ અને ‘સમાજ’ પણ કરાવે છે. આ ‘સમાજ’ શબ્દ અમુક ખાસ અર્થમાં વપરાય છે. કા.સ. ના ઉલ્લેખમાં આપણે જોયું હતું કે ત્યાં ‘સમાજ’ નો અર્થ તહેવારને દિવસે ‘સંગીત અને નાટક માટે ભેગા થતા નટો અને નાગરિકોની સભા’ એવો થાય છે. આ સંબંધથી એનો અર્થ ‘રંગભૂમિ’ એવો પણ થાય છે. (આગળ જુઓ.)

અશોકના શિલાલેખમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે.

न च समाजो कतऽवो । बहुकं हि दोसं समाजमिह पसति देवानं प्रियो प्रियदत्ति राजा । अस्ति पि तु एकचा समाजा साधुमता देवानं प्रियस प्रियदत्तिनो राज्ञी । (Inscriptions of Asoka, ed. by Bhandarker, Part I. गिरिनार पाठ.)

‘સમાજ ન કરવો. દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સમાજમાં બહુ દોષ જુએ છે, પણ એક પ્રકારના સમાજ છે કે જેને દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સારા ગણે છે.’

આમાં જે પ્રકારના સમાજનો ઉલ્લેખ છે. એક દોષયુક્ત હોવાથી અશોક તેની મના કરે છે. બીજો પ્રકાર એને સંમત છે. આ જે પ્રકારના સમાજના અર્થ વિષે વિકાસોમાં મતભેદ હતો. પણ ગ્રો. દેવદત્ત ભાણડારકરે અનેક પૂરાવા અને અવતરણોથી એમ નક્કી કર્યું છે કે અશોકે પ્રતિબંધ કરેલો સમાજ એ જાતનો હતો કે જ્યાં મીઝ-બાનીમાં માંસ પીરસવા પશુઓનો વધ થતો; અને બીજા પ્રકારનો સમાજ જે એને સાધુમત છે તે ‘રંગ’ અથવા ‘પ્રેક્ષાગાર’ ના અર્થમાં છે કે જ્યાં લોકોને મલ્લયુદ્ધ, નર્તક (નાચનાર), નટ (નાટક ભજવનાર) વગેરેના જેલો જેવા નોતરવામાં આવતા. આવા સમાજ રાજાઓ અનેક વાર કરતા હશે તે બાબત મહાભારત, હરિવંશ, ઇત્યાદિ-માંથી ઉતારા આપી અને ઉપર જણાવેલ ખારવેલ અને દક્ષિણના ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણી પોતાની પ્રજાને ઉત્સવ અને સમાજ વડે ખુશ કરતા એવા શિલાલેખોના ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ કરે છે.^{૧૨}

મી. એન. જી. મજુમદાર આ સમાજ-શબ્દનો વધારે ચોક્કસ અર્થ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.^{૧૩} તેમાં ઉપર જણાવેલા કામસૂત્રના અને શિલાલેખોના ઉલ્લેખ ઉપરાંત જાતકો-માંથી જે ઉલ્લેખો આપ્યા છે.

એમાં કણ્વેરજાતકમાં ‘સમજ્જં કત્વા’ નો અર્થ ‘નાટક કરવું’ એવો થાય છે, અને ‘સમજ્જમણ્ડલ’ નો અર્થ ‘રંગભૂમિ’ થાય છે. બીજા ઉલ્લેખમાં ‘સમજ્જ’ નો અર્થ ‘મલ્લ યુદ્ધ’ સ્થાન’ એવો થાય છે. આ ઉલ્લેખો ઉપર ચર્ચા કરી મી. મજુમદાર

૧૨. જુઓ ઇન્ડી. એન્ટી. પુ. ૪૨, પા ૨૫૫-૫૬.

૧૩. જુઓ ઇન્ડી. એન્ટી. પુ. ૪૭, પા. ૨૨૧-૨૩

એમ અનુમાન દહાડે છે કે સમાજ એ 'theatre' (થીએટર) ના અર્થમાં પારિભાષિક શબ્દ છે.^{૧૩}

અશોક આ ખીજા પ્રકારના 'સમાજ' ને 'સાધુમત' ગણે છે. તે ઉપરથી તે તેને સારી રીતે ઉત્તેજન આપતો હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. બંધાં આવા ઉત્સવો. અને સમાજ ન થતા હોય એ સાધારણ રીતે સારા રાજ્યનું ચિન્હ નથી એમ નીચેના રામાયણના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે:

નારાજકે જનપદે પ્રહૃદનટનર્તકાઃ ।

ઉત્સવાશ્ચ સમાજાશ્ચ વર્ધન્તે રાષ્ટ્રવર્ધનાઃ ॥

(અયોધ્યાકાણ્ડ)

રાજા વિનાના દેશમાં સંતુષ્ટ નટો અને નર્તકો અને રાષ્ટ્રને વધારનાર ઉત્સવો અને સમાજો વધતા નથી.^{૧૪}

આ બન્ને શિક્ષાલેખોના ઉલ્લેખોની ચર્ચામાંથી એટલો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ખીજા અને ત્રીજા સદ્દશમાં 'સમાજ' બહુ લોકપ્રિય સંસ્થા હશે. ખાવાપીવાના પ્રાણી-હિંસાજનક સમાજનો અશોક મહારાજ પ્રતિબંધ કરે છે; અને જેના વડે વૃત્ત, ગીત, વાદ્ય, નટકલા ઇત્યાદિ લલિત કળાને પોષણ મળે એવા સમાજને ઉત્તેજન આપે છે; આ સમાજમાં જેને આપણે નાટક કહીએ છીએ તે પણ ભજવાતાં હશે એ. શ્લોકામૃતથી કલ્પી શકાય એમ છે. તેના માટે ખીજા સમય પૂરાવા પણ છે કે જેથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે તે સમયમાં નાટક એ બાણીતી વસ્તુ હતી

આ પૂરાવા આપણને જાતકોમાંથી મળે છે. જાતકોનો સમય ઈ. પૂ. ત્રીજા સદ્દશ પહેલાનો છે અને તેમાં વર્ણવેલી લોકસ્થિતિ તો યુદ્ધના પહેલાની પણ હશે એવું વિદ્વાનો માને છે.^{૧૫}

મી. ક્રીસ્તી એવી માન્યતા છે કે જાતકમાં આપણા અર્થમાં નાટકનો ઉલ્લેખ નથી; અને કારણ એ આપે છે કે તેમાં નાટક ભજવ્યાનું વર્ણન નથી. પણ આ કારણ અમને બાધક લાગતું નથી. જે નટોનો, રંગભૂમિનો, નાટકનો અને એને લગતી ખીજા બાબતોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય તો નાટકની હયાતીનું અનુમાન કરવામાં ઉપરના કારણને બાધક ગણવું પ્રામાણિક નથી.

હવે જાતકોના ઉલ્લેખો તપાસીએ.*

એક વારાંગના ગૂઝ યમ ગએલ પોતાના યારને શોધવા નટોને બોલાવી કહે છે કે 'તુમ્હાકં અગમનદ્વાનં નામ ન અત્યિ । તુમ્હે ગામનિગમરાજધાનીયો ગન્ત્વા

૧૩. મર્ટિન ડૉ. ટ્રીન્કેન્ટ સ્મીથે પણ આ અર્થ સ્વીકારેલો છે. જુઓ. Ind. Ant પુ. ૪૮, પા. ૨૩૫.

૧૪. આ રીતે રામાયણનો ઉલ્લેખ પણ તે સમયમાં નાટકો હોવાના મતને પુષ્ટિ આપે છે. તે નટ અને નર્તકોનો વિરોધ કરે છે.

૧૫. જુઓ Manual of Indian Buddhism by H. Kern પા. ૨. અને 'જાતક માલાના અંગ્રેજી અનુવાદના પહેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના. ક્રીસ્તી પણ એવી જ માન્યતા છે.

(*ઉલ્લેખો ગદ્યા શાક્રઓલ સંપાદિત જાતકમાલામાંથી લેવામાં આવ્યા છે. ઉપર જણાવેલ કણ્વેરજનકનો ઉલ્લેખ ત્રીજા પુસ્તકના એકસામા પાને છે.)

સમજ્જં કત્વા સમજ્જમંડલે પટમં ણ્વ હમં ગીતં ગાયેય્યાથા તિ ણટં સિચ્ચા-
પેતિ' ઇત્યાદિ.

‘તમે ન જાઓ એવી એકે જગા નથી. તમે ગામો શહેરો અને રાજધાનીઓમાં જઈને ‘સમાજ’ કરીને ‘સમાજ મણ્ડલ’માં સૌથી પહેલું આ ગીત ગાવું’ આ પ્રમાણે નરને શીખવાડે છે.’

કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં અમુક ગીત ગાવાનો નરોમાં રીવાજ હશે એમ માનીએ તોજી શુભ રીતે શોધ કરવાના આ ઉપાયની ઉચિતતા છે. અને આ રીવાજ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે આ ‘નટકાર્ય’ નાટક હોવાનો સંભવ છે.

આ જાતના ‘નટસમાજ’ અને ‘નટ’ કે ‘નટક’ ના ઉલ્લેખો બીજાં જાતકોમાં મળે છે. ૫૩૮ માં જાતકમાં એક બાળકને લોભાવવાના ઉપાય તરીકે ‘નટસમાજ’ કરવામાં આવે છે. અને ૫૪૩ માં જાતકની છઠ્ઠી કથામાં ‘જાટકે’ એટલે ‘નટકો’ જોઈ નાગ શરમાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.^{૧૬}

નાટક કરાવવાનું જ્યાં સ્પષ્ટ કથન હોય એવા નીચે પ્રમાણે બે ઉલ્લેખો છે:

‘રાજા પુત્તં રજ્જે અભિસિચ્છિત્વા નાટકાનિ સ્સ પચ્ચુપટ્ટાપેસ્સામીતિ સાસનં પેસેસિ। વૉ. ૪. પા. ૧૦૫ જ. ૪૫૮.

‘રાજા પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરી ‘એને માટે નાટકો કરાવું’ (પ્રત્યુપસ્થાપયિ-
વ્યામિ) એમ ધારી હુકમ મોકલાવે છે.’

‘અથ સ્સ સોલસવસ્સકાલે રાજા રજ્જં દાતુકામો દેવીં આમન્તેત્વા ‘મહે પુત્તસ્સ તે રજ્જં દત્વા નાટકાનિ ઉપટ્ટપેસ્સામ’। ઇત્યાદિ. વૉ. ૫. પા. ૨૮૩ જ. ૫૩૧.

‘હવે એના સોળમા વરસે રાજ્ય આપવાની ઇચ્છાવાળો રાજા દેવીને બોલાવી કહે છે કે હે ભદ્રે, તારા પુત્રને રાજ્ય આપી આપણે નાટકો કરાવીએ.’

આ ઉલ્લેખો જાતક કાળમાં નાટકની હયાતી કલ્પવાનાં પૂરતાં પ્રમાણ છે. આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે અશોકના સમયમાં અને તેની પહેલાં નાટકો જાણીતાં હશે અને ‘સમાજ’ માં નાટકો ભજવાતાં હશે.

મહાભારત અને હરિવંશના ઉલ્લેખોની પણ અહીંઆ જ તપાસ કરી લેવી જોઈએ. ગ્રો. હોપ્કીન્સનો એવો મત છે કે ‘જેને આપણે ખરું નાટક કહીએ એવાથી મહાભારત અગ્રાત છે. જે કાંઈ પરિચય છે તે ‘pantomime’ ‘પુતળીઓના નૃત્ય’નો જ છે. ઉપર જણાવેલી બાબતોની ઉપેક્ષા કરીએ ૧૭૭ તો જ મહાભાષ્યમાં જણાવેલ નાટ્યપ્રયોગનું અનુમાન થઈ શકે; અને તે પણ ‘તમાસા જેવા’ (સાંભળવા નહિ) એ શબ્દોને સામાન્ય અર્થમાં લઈએ તો સંભવે. આખ્યાનકારો નાટકની રીતે આખ્યાન કરતા હશે એમ

૧૬. તતો દારકા નામ સમજ્જત્થિકા હોન્તીતિ તં પચ્ચહિ દારકસત્તેહિ સદ્ધિ રાજાઙ્ગણે નિસિદાપેત્વા નટસમજ્જં કારેસું. સેસદારકા સમજ્જં દિસ્વા ‘સાધૂ’ તિ વદન્તિ, મહાહસિતં હસન્તિ। વૉ. ૬. પા. ૭. બીજો ઉલ્લેખ એજ વૉલ્થુમના ૧૯૧ માં પાને છે.

૧૭ જ. ખાસ બાધક કારણો આ પ્રમાણે છે: ‘અભિનયનો ઉલ્લેખ નથી. શૌભિક વર્ગોનો ઉલ્લેખ નથી. ‘જેવું’ એ સામાન્ય શબ્દ જ વપરાય છે. અને ‘રંગ’ આદિ નાટકના સંબંધમાં લઈ શકાય એવા શબ્દો ‘પુતળીનૃત્ય’ ના સંબંધમાં ઘટાવી શકાય છે.’ ઇત્યાદિ.

મહાભાષ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાટકની રચના નહિ હોય. તે સાંભળવાના વિષય છે, નહિ કે જોવાના.^{૧૭૭}

આ અભિપ્રાય સાથે હું સર્વથા એકમત થઇ શકતો નથી. પણ એમના અભિપ્રાયોના રદીઓ આપું તે પહેલાં એટલું કબુલ કરી લેવું જોઇએ કે મહાભારત જેવા વિપુલ કાવ્યમાં નાટકને લગતા જેટલા ઉલ્લેખોની અપેક્ષા રાખી શકીએ તેટલા નથી. પણ હોપકીન્સ સાહેબે જે ઉતારા આપ્યા છે તેમાંથી તો નાટકની માહિતીનું અનુમાન નીકળે છે.

‘અકાલજ્ઞાસિ, સૈરન્નિ શૈલૂપીવ ચિરોદિપિ । આના ઉપર તેઓની નોંધ આ પ્રમાણે છે. ‘નટીની જેમ તું આંસુ પાડે છે,’ (thou weepst like an actress) એ વાક્ય ઉપરથી કેાઇ ઉતાવળથી એમ અનુમાન ન કરે કે અહીંઆ ખરા નાટકનો ઉલ્લેખ છે. પુતળીના નાચમાં એ આંસુ પાડવાનું દર્શાવી શકાય છે. ૧૨, ૩૬, ૨૫ માં આવતા ‘રંગત્ત્વી’ શબ્દને પણ આવી રીતે સમજવો.’

અહીંઆ ‘ચિરોદિપિ’ નો અર્થ thou weepst ‘તું આંસુ પાડે છે’ એટલેજ શક્ય નથી પણ ‘અવાજ કરીને રેવું’ એવો અર્થ છે; અને હજી સુધી પુતળીઓને બીસો પાડતી સાંભળી નથી. વળી શૈલૂપીનો ઢાંગલી અથવા પુતળી અર્થ થતો નથી.^{૧૮૦} એટલે આ ઉલ્લેખ નટીને જ લાગુ પડે છે એમ માઈ માનવું છે. ‘રંગત્ત્વી’ શબ્દને પણ ઢાંગલીના અર્થમાં લેવો એ દષ્ટ રીતે ‘most reasonable’ ‘વધારેમાં વધારે સચકિત’ છે એ અમે કહી શકતા નથી. ^{૧૮૧}

ખીન ઉલ્લેખમાં નાટક શબ્દ આવે છે:

નાટકા વિવિધાઃ કાવ્યાઃ કથાલ્પાધિકારિકાઃ । પણ આ શ્લોક પછીથી ઉમેરેલો છે એમ હોપકીન્સ સાહેબનું માનવું છે.

તે સમયમાં નાટક નહિ હોવાના પુરાવા તરીકે કૃત્તનાટમાં શીકનો જાતકો ઉપરથી બાંધેલો અભિપ્રાય તેઓ ટાંકે છે. પણ મેં પૂર્વે બતાવ્યું છે કે જાતકો સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે.

હરિવંશમાં રામાયણને નાટક તરીકે બજવી બતાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. (પ્રક. ૨૪૦) અને હોપકીન્સ સાહેબ એ બાબત સ્વીકારે છે.

એમનો બીજો વાંધો એવો દેખાય છે કે ‘જોવું’ એવા સામાન્ય શબ્દ ઉપરથી દ્રશ્ય-અદ્રશ્ય નાટકનું અનુમાન કેમ થઇ શકે ? પણ આ તો બાપા ઉપર જુલમ કર્યા બરાબર છે. નાટક, નૃત્ય, સાધારણ તમાસા એ બધા માટે સામાન્ય રીતે આપણે ગૂર્જરાતીમાં ‘જોવું’ એ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં કુચ્છ ધાતુ અથવા તેના પર્યાય વપરાય છે. અને કહેવાની ધૃષ્ટતા હૈં તો અંગ્રેજીમાં પણ Let us go to hear

૧૭ ય. જુઓ. The Great Epic of India. પા. ૫૭.

૧૮ અ. જુઓ શબ્દકોશ, વાચસ્પત્ય, અમરકોશ વગેરે.

૧૮ ય. “Even in XII, 36, 25, રક્ત્ત્વી ‘stage-woman’ may perhaps most reasonably be explained as the equivalent of the actress mentioned above.” P. 56. G. E. I.

a drama or a play' એમ કોઇ ભાગ્યે જ કહેતું હશે. ત્યાં પણ 'see' 'witness' ક્રિયાપદોનો જ ઉપયોગ થતો હશે. આવી જ્યારે ભાષામાં રૂઢિ પડી ગઇ હોય ત્યારે સાંભળવાનો ઉલ્લેખ નથી માટે અમે 'નાટકનું' અસ્તિત્વ નહિ માનીએ એમ કહેવું સંયુક્તિક લાગતું નથી. નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકને દૃશ્યશ્રવ્ય ક્રીડનીયક કહેવું છે પણ સાધારણ વ્યવહારમાં તો તે દર્શનનો જ વિષય ગણાય છે. છેવટે તેઓ સાહેબ જે એમ કહે છે કે આખ્યાન એ કેવળ સાંભળવાનો જ વિષય છે તેની વિરુદ્ધ ઉપર જણાવેલ વા. કા. સૂ. નો 'આખ્યાન દર્શન' નો ઉલ્લેખ સુધી શકાય છે. આખ્યાનમાં જે કે જેવા દરતાં સાંભળવાનું વધારે હોય છે તો પણ તેના માટે દર્શન શબ્દ વપરાયો છે એ ઉપરથી સમન્વય છે કે 'શ્રવણ' ને આ બાબતમાં પ્રમાપક ગણવું યોગ્ય નથી.

આ ચર્ચામાંથી એટલું તાત્પર્ય નીકળે છે કે મહાભારતમાં જેકે નાટકના હોવા નેકે એટલા ઉલ્લેખો નથી તો પણ નાટકથી મહાભારત અજ્ઞાત છે એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી.†

ચાણુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ નાટકનું અનુમાન કરવાનાં સ્પષ્ટ સાધનો છે. ગ્રે. યાકોબીના મત પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્ર એ વાસ્તવિક^{૧૯} રીતે ડ્રાટિલ્યનું છે એ અનેક આન્તર પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે કે તે ગ્રંથ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સદ્દમાં સુધી શકાય.

नटनर्तनगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवाः कर्मविघ्नं न कुर्युः । (पा. ४८)

‘નટ, નર્તક, ગાયક, વાદક; વાગ્જીવી અને કુશીલવો કર્મવિઘ્ન ન કરે.’

અહીં આ ‘નટ’ એટલે નાટક ભજવનાર એવો અર્થ લેવો ઘટે છે; કારણ કે એને મળતા ખીજા કામ માટે જુદા જુદા શબ્દો આપ્યા છે.

પૈસા આપ્યા વિના કોઇ ખેલ ન જુવે એ સંબંધમાં ત્રીજે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

प्रेक्षायामनंशदः स्वस्वजनो न प्रेक्षेत । प्रच्छन्नश्रवणेक्षणे च.....निग्रहेण द्विगुणमंश दद्यात् ।*

‘ભાગ નહી આપનાર પોતાનો સ્વજન પ્રેક્ષામાં જુવે નહિ. જાનોમાનો સાંભળે અને જુવે તો એણે બમણો ભાગ આપવો.’

અહીં આ શ્રવણ અને પ્રેક્ષણ બન્નેનો ઉલ્લેખ છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

જૈન આગમોમાં જેમકે કલ્પસૂત્ર, રાયપસેણીયસુત વગેરેમાં પણ ‘નાટક’ના અનેક ઉલ્લેખ મળે છે.

આ રીતે ઇ. પૂ. ૪૦૦ સુધી નાટકની હયાતી આપણે કલ્પી શકીએ છીએ. તેનાથી પહેલાં પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં પણ નાટકને લગતા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે.

† રા. રા. ચિં. વિ. વૈદનો અભિપ્રાય વધારે સંયુક્તિક છે. “નાટકાંચા ઉલ્લેખ મહાભારતાંત આહે. નાટક કરણાન્યા બ્રાહ્મણાંચા ષ નટાને સ્ત્રીવેષ વેતલ્યાચા હિ ઉલ્લેખ આહે; પરંતુ કોણત્યાહી ગ્રંથાચા અથવા ગ્રંથકારાચા ઉલ્લેખ નાહિ ઇત્યાદિ. પા. ૬૫૫ શ્રીમહાભારત-ઉપસંહાર.

૧૯. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૪૭. પા. ૧૯૫.

* અર્થશાસ્ત્રના આ બે ઉલ્લેખો માટે હું મારા મિત્ર રા. રામનારાયણ વિ. વાદકને આભારી છું.

બિનચ માટે 'અભિનેય અર્થ' શિષ્ટ સાહિત્યના રૂપમાં નહિ તો લોક પ્રચલિત કથા, આખ્યાયિકારૂપે હશે એમ કલ્પના કરવી શક્ય છે.

આનાથી આગળ સ્થિર પગલે જવું શક્ય નથી.

આ ગવેપણામાંથી હું ધારું છું કે એટલું જોઈ શકાશે કે હિન્દુસ્થાનમાં નાટક ઇસવી-સમ પૂર્વે સાતમા સૈકામાં હયાત હશે. તે વખતે તે કેવા સ્વરૂપનું હશે તે આપણે ચોક્કસ કહી શકતા નથી. અહિંઆ બીજાં એ પણ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે. ઇ. પૂ. ૭૦૦ થી તે ઇસવીસનની શરૂઆત સુધી નાટક સાહિત્યનો કાંઈ અવશેષ રહ્યો નથી એ આશ્ચર્યકારક નથી? આનો જવાબ આપવો દુષ્કર છે અને રહેલો પણ છે. વસ્તુ નાશ ગમે તે કારણથી થાય; આપણે બધાં કારણો શી રીતે જાણી શકીએ? નાશ પામ્યું છે એટલી બાબત સિદ્ધ છે. છતાં કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. સંભવ છે કે કોઈ જૂના પુરાણા જ્ઞાન ભંડાર-માંથી આપણને પ્રાચીન નાટકો જડી આવે. વળી મોંશીઅર પૌલ રેગનાં^{૨૨}ની એક કલ્પનાનો વિસ્તૃત ઉપયોગ કરીએ તો કહી શકાય કે એ જૂના જમાનામાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નાટક ચોક્કસ સ્વરૂપ લેતું નહિ હોય; અને લેતું હશે તો ભજવનારા પોતાને અતુલ રીતે તેને ફેરવી નાખતા હશે અને જે સમયમાં જે 'રૂપ' વધારે લોકપ્રિય તે હોવે અને પહેલાંનાં નષ્ટ થઈ જાય. આ દૃષ્ટિએ આપણે કહી શકીએ કે ઋગ્વેદનું પુરુવા-ઉર્વશી સૂક્ત એ પહેલું અને હાલ પ્રસિદ્ધ વિક્રમોર્વશીય-એ એકજ નાટકનું છેલ્લું રૂપ હશે. પણ આ કલ્પનાનો વિષય છે. અને તેથી આપણે પહેલા જવાબથી જ સંતુષ્ટ રહેવું પડે છે.

આમરણમાં સારંગદેવ વાઘેલાનો

સંવત ૧૯૩૩ નો શિલાલેખ

[દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ હિસકળકર, એમ. એ.

ક્યુરેટર, વૉટસન મ્યુઝીઅમ, રાજકોટ.]

મરણ નવાનગર સંસ્થાનમાં એક મોટું ગામ છે. તે જામનગરથી પૂર્વ દિશામાં ૪૨ મૈલ અને મોર્વી સ્ટેશનથી ૧૮ મૈલ છે.

તે મેરામણ ખવાસના વંશજોનું જામીરીનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાંના દરબારગઢમાં આ શિલાલેખ કોઠાની એક દિવાલમાં બેસાડેલો છે.

જે શિલા ઉપર આ લેખ કોતરેલો છે તે લંબાઈમાં ૩ ફુટ ૮ ઇંચ અને પહોળાઈમાં ૧ ફુટ છે. તેના લિખિત ભાગની લંબાઈ

૩ ફુટ અને પહોળાઈ ૩ ફુટ છે. લેખ ૫ પંક્તિઓમાં લખાયેલો છે. તે સારી સ્થિતિમાં છે. દક્ષત ડાબી બાજુનો થોડો ભાગ ઘસાઈ ગયેલો હોવાથી પ્રત્યેક પંક્તિની શરૂઆતના ત્રણ અક્ષરો વંચાય એમ નથી. પણ ઘણા ખરા અક્ષરો આસપાસનો સંબંધ જોઈને બેસાડી શકાય છે. વિશેષ તુકસાન એટલું જ થયું છે કે પાંચમી લિટીની શરૂઆતમાં દાનકર્તાનું એટલે આ લેખના પ્રવર્તકનું નામ જે નક્ક થયું છે તે આપણે જાણી નથી શકતા.

લેખની ભાષા સંસ્કૃત ગદ્ય અને લિપિ દેવનાગરી છે. અક્ષરોના ઢબ સંબંધમાં એટલું જ લખવાનું કે 'અ' નું સ્વરૂપ બીજા અક્ષરો કરતાં જૂના વખતનું લાગે છે. માત્રા લખવાની પદ્ધતિ જૂની છે: તે અક્ષર ઉપર ન લખાતાં અક્ષર પાછળ એક ઉભી લિટીથી બતાવેલી છે. જેમ—ઘાર્પ, જ્યયટ, ઈકતુ, ઈદવ, ઐષદ, ચાપાત્કટ, સારાયર, ભાજ, ઈયાડર્થ અને સમોપ. પરંતુ બધાં બે માત્રાનું કામ હોય છે ત્યાં એક માત્રા અક્ષર ઉપર અને બીજી તેની પછવાડે લખેલી છે. જેમ—રાઘો, ઈસોરાપૂ, અને પ્રતિપાત્તો.^૧

મૂળ લેખ^૨

[૧]—[સ્વનિસ્ત ધીનપ્રશિક્ષકમસંગ્રહ ૧૩૩૩ વર્ષે જ્યેષ્ઠ શુક્ર ૫ ચૈત્ર માસ]

આ લેખના અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે નીચેના શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. આ શ્લોકો આ લેખના અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે નીચેના શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે.

આ લેખના અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે નીચેના શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. આ શ્લોકો આ લેખના અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે નીચેના શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે.

૨. સ્વં વસન્તઃ હરિદ્વત આચાર્યે તૈવાર કરેલી અને રાજકોટના વૉટસન મ્યુઝીઅમમાં સંગ્રહીત કરેલી છાપ (રશિંગ) ઉપરથી.

૩. આ પ્રમુતિ ચંદ્ર દારી નાખેા, બ્રહ્મથી હિરકિત કરેલી લાગે છે.

[૪] [વરણે] ચાપોત્કટવંશસરોવરરાજહંસચાપોત્કટપ્રજાપરિપાલકરાજક-
શ્રીભોજદેવસુતરાજ૦

[૫] [...નિવ માતૃસોયના (?)] અ(થે)યોડ્ય શ્રીસુમતિસ્વામિદેવપૂજનાય
દધિમતીનદીસમીપે વાટિકા પ્રદત્તા ॥

ભાષાન્તર

સ્વસ્તિ શ્રી રાજ વિક્રમના સંવત ૧૯૩૩ ના વર્ષમાં જેટ શુદ્ધ ૫ ને રવિવારે
માળવા પ્રાંતમાં ધૂમકેતુજી જેવો, ગુજરાત દેશનો ઉદ્ધાર કરવામાં વરાહ^૫ જેવો, મુળના
બલ વડે મધ્ય જેવો, સાંતમે ચક્રવર્તી, મહારાજાધિરાજ શ્રી સારંગદેવના કલ્યાણકારી
અને વિજયી રાજ્યમાં, સૌરાષ્ટ્ર દેશનો અધિકાર ચલાવવા માટે (તેણે) નિમેલા શ્રી
પાદહ વગેરે પંચના અમલમાં આજે અહીં શ્રી આંખરણમાં આવડા વંશ રૂપી સરોવરમાં
રાજહંસ સરખા અને આવડા લોકોને પાળનાર રાણક શ્રી ભોજદેવના પુત્ર રાજ૦... (એ)
પોતાની માતા સોયના(?)ના કલ્યાણ માટે દધિમતી નદી પાસે શ્રી સુમતિ સ્વામી દેવના
પૂર્ણના ઉપયોગ માટે વાડી આપી.

વિવેચન

લેખમાં આવેલા મહારાજ સારંગદેવ આણહિલવાડ પાટણના ચૌલુક્ય (વાઘેલા) રાજા
અબ્જુનદેવનો પુત્ર સમ્રાટ સારંગદેવ છે. પાટણના આ છેલ્લા વૈભવશાલી સમ્રાટ
સારંગદેવ પછી એક પરાક્રમી હિંદુ સામ્રાજ્યનો કાયમને માટે નાશ થયો અને મૂળરાજના
વખતમાં ઉદય પામેલો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં મધ્યાહ્ન ઉપર આવેલો
આણહિલપાટણનો વૈભવસ્ય^૪ સારંગદેવ સાથે જ અસ્ત પામ્યો. જેનું બીજરોપણ મૂળરાજ
કર્યું અને જેની મોટી મોટી શાખાઓ જયસિંહના વખતમાં ચારે દિશામાં પ્રસરી ગઈ તે
વિશાળ અને લોકોને સુખ આપનાર ચૌલુક્ય વંશવૃક્ષને સારંગદેવ પછી કરણ વાઘેલાના
વખતમાં મુસલમાનોએ જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યું.

સમ્રાટ સારંગદેવના ત્રણ શિલાલેખો ૩૦ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ ગુજરાત ગેઝેટી-
યરના પાન ૨૦૪ ઉપર અતાવેલા છે. એક સં. ૧૩૩૨ નો કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર ગામમાં નિકળેલો,
બીજો સં. ૧૩૪૩ નો સોમનાથપાટણમાં મળેલો, અને ત્રીજો સં. ૧૩૫૦ નો આણુ પર્વત ઉપર
વસ્તુપાળના મંદિરમાં કોતરેલો. તે સિવાય તેના ત્રણ નવા શિલાલેખો મળેલા છે: એક ઉપરનો,
બીજો સં. ૧૩૪૬ નો કાઠીયાવાડમાં જુનાગઢ પાસે વંથલીમાંથી મળેલો, અને ત્રીજો
ખંભાયતમાંથી મળેલો સં. ૧૩૫૨નો મુનિ જિનવિજયજીએ પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહમાં લેખાંક
૪૪૯ તરીકે છપાવેલો છે.

ઉપરના લેખે સારંગદેવની કારકીર્દીની સુદૃઢતામાં કાંઈ વધારો કર્યો નથી. પણ તે ઉપરથી
અન્યત્ર ન આવેલી બહુજ ઉપયોગી માહિતી મળી આવે છે.

માળવાના રાજાઓ સાથે ચૌલુક્ય રાજાઓનું વૈર વંશપરંપરાનું હતું એમ લાગે છે.
ચૌલુક્ય રાજા પહેલા ભીમના વખતમાં માળવાના રાજા ભોજ પોતાના સેનાપતિ કુલચંદ્રને
આણહિલવાડ ઉપર સ્વારી કરવા મોકલ્યો હતો. ભીમરાજ તે વખતે સિંધના રાજા સાથે

૪. એટલે માળવા દેશને હેરાન કરનાર.

૫. વરાહ અવતારની અહીં દર્શના કરેલી છે.

૬. આ લેખ થોડા દિવસમાં અન્યત્ર પ્રગટ થશે.

લક્ષ્મી હતા. એટલામાં 'કુલચંદ્રે અણહિલવાડ હુંડી લીધું; અને તેથી તે 'જયપત્ર' લખને ગયો.^૭ પણ સાથે સાથે વૈરનો પાયો નાંખતો ગયો. સિદ્ધરાજે માળવાના પરમાર રાજા નરવર્મા અને તેના પુત્ર યશોવર્મા સાથે બાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરી લગભગ સં. ૧૧૯૨માં માળવા ખાલસા કર્યું જે ઉપરથી તેને 'અવન્તિનાથ' બીરદ માન સાથે મળેલું હતું.^૮ પછી માળવાના બલ્લાળ રાજાએ બ્યારે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ચૌલુક્ય રાજા કુમાર-પાળે પોતાના માંડલિક આશુના રાજા યશોધવલને તેના ઉપર મોકલી તેને પકડી મારી નાંખ્યો.^૯ તે જ પ્રમાણે સારંગદેવના પૂર્વજ લવણપ્રસાદ અને વીરધવલને પણ માલવરાજાની સાથે લડાઈ કરવી પડી.^{૧૦} સમ્રાટ વીસલદેવના તામ્રપત્રોમાં તેને 'માળવાના રાજાનો ગર્વ ઉતારનાર' એવું વિશેષણ આપ્યું છે.^{૧૧} ઉપરના લેખમાં 'માલવધરાધૂમકેતુ' શબ્દસમુચ્ચય ઉપરથી લાગે છે કે સારંગદેવે પણ માળવાના રાજાનો પરાભવ કરી તેના મનમાં પોતાને વિશે બહુ જ બીતિ ઉત્પન્ન કરી હતી.

સમમ ચક્રવર્તી પદ સારંગદેવને શક્ત આજ લેખમાં લગાડેલું છે. વાઘેલાનું વંશવૃક્ષ શિલાલેખો ઉપરથી નીચે પ્રમાણે માલુમ પડે છે:—

અર્જુનરાજ → લવણપ્રસાદ → વીરધવલ → વીસલદેવ → અણ્ડનદેવ → સારંગદેવ.

એટલે સારંગદેવ પોતાના વાઘેલા વંશમાં છઠ્ઠો રાજા છે, અને ચક્રવર્તી રાજા તરીકે તો ત્રીજો જ છે; કેમકે પ્રથમના ત્રણ રાજાઓ મુખ્ય ચૌલુક્ય રાજાઓના માંડલિક તરીકે હતા. વાઘેલા વંશનો પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા તો વીસલદેવ જ દહેવાય, અને અણહિલવાડ પાટણના સિંહાસન ઉપર તે જ પ્રથમ બેઠેલો. ત્યારે સારંગદેવને સમમ ચક્રવર્તી પદ કેવી રીતે લાગે? સારંગદેવના વંશનું નામ વાઘેલા લૌકિક છે. તેના મૂળ પુરૂષ અર્જુનરાજને અણહિલવાડ પાટણના સમ્રાટ કુમાલપાલ પાસેથી કોઈ વિશેષ કામગિરી માટે બ્યાધપક્ષી નામના ગામની જમીન મળેલી હતી. તેથી તેનું તથા તેના વંશજોનું નામ વાઘેલા પડેલું.^{૧૨} પરંતુ એ બધા જાતે ચૌલુક્ય જ હતા. મુખ્ય વંશની એક શાખામાં અર્જુનરાજનો જન્મ થયેલો. આખું પર્વત ઉપરના વસ્તુપાળના મંદિરવાળા લેખમાં

“ઈત્યોલુક્યધીરાણાં ઘંશે શાખાવિશેષકઃ ।

અર્જુનરાજ ઇતિ ક્યાતો જાતસ્તેજોમયઃ પુમાન્ ॥”^{૧૩}

એમ આવ્યું છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી મૂળરૂપે સ્થાપેલો મૂળ ચૌલુક્ય વંશ અને અર્જુનરાજે સ્થાપેલો વાઘેલા વંશ બે એક જ હતા તેમાં કંઈ શંકા નથી. મૂળ-રાજાથી સિદ્ધરાજ જયસિંહના પિતા દર્જી સુધી પાંચ રાજા વિશેષ પરાક્રમી ન હતા અને તેઓનું રાજ્ય ચક્રવર્તી નામ મેળવવા પૂરતું વિશાલ થયેલું ન હતું. જોને સારી રીતે ચક્ર-

૭. જુઓ ગુજરાત ગેઝેટીયર, પા. ૧૬૩.

૮. જુઓ ઓર્ફોઓલેક્ટલ સર્વે, વેસ્ટર્ન સરકસનો ૧૯૧૨-૧૩ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ.

૯. જુઓ પ્રાચીનજનલેક્સસંગ્રહ-અવલોકન, પા. ૧૦૬.

૧૦. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૯.

૧૧. જુઓ ઈડીયન ઍટીકરી ૬-૧૯૧ (માલયાધીશમાનમર્દન).

૧૨. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૮.

૧૩. જુઓ પ્રાચીનજનલેક્સસંગ્રહ, પા. ૭૮.

વર્તી કહી શકાય એવો રાજા તે સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ હતો. સંવત્ ૧૧૯૬ ના તેના દોહદમાં મળેલા લેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે સૌરાષ્ટ્ર અને માળવાના રાજાઓને કેદમાં નાખ્યા હતા, સિંધુરાજ અને બીજા રાજાઓનો નાશ કર્યો હતો અને ઉત્તર દેશના રાજાઓ તેની હકુમત માનતા હતા. કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરમાં સં. ૧૧૯૫ ના શિલાલેખ ઉપરથી કચ્છ પ્રાંત તેના તાબામાં હતો એમ માલુમ પડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે પિતૃપ્રાપ્ત રાજ્ય અણહિલવાડ પાટણનો બહુ જ વિસ્તાર કર્યો અને કેટલાક પ્રબળ રાજાઓને માંડલિક બનાવ્યા. ચૌલુક્ય વંશમાં મહાસમ્રાટોનાં બીરદો પ્રથમ જયસિંહને જ લગાડવામાં આવેલાં છે. મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, પરમ ભદ્રારત્ન, અવન્તિનાથ, ત્રિભુવન ગંઠ, સિદ્ધચક્રવર્તી, જરજરબિંબુ વિગેરે વિશેષણો તેના નામ સાથે જોડાયેલાં લેખોમાં મળી આવે છે. ત્યારે પ્રથમ સમ્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહ થયો. દ્વિતીય તેના પછી સિંહાસન ઉપર બેઠેલો કુમારપાલ, તૃતીય અનંયપાલ, અને ચોથો મૂળરાજ (બીજો). મૂળરાજ પછી સિંહાસન ઉપર બીજો ભીમ બેઠો, પણ તે સાવ નબળો હોવાથી પ્રબંધકારો વંશાવળી આપતી વખતે મૂળરાજ પછી ભીમ (બીજા)નું નામ ન લેતાં વાઘેલા રાજાઓનું જ નામ આપે છે; ૧૪ અને મેં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તે વંશનો પ્રથમ સમ્રાટ વીસલદેવ હતો. એવી રીતે સારંગદેવ સાતમો સમ્રાટ થયો—

૧ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ૨ કુમારપાલ, ૩ અનંયપાલ, ૪ મૂળરાજ (બીજો), ૫ વીસલદેવ, ૬ અણ્ડનદેવ, ૭ સારંગદેવ.

સૌરાષ્ટ્રદેશાધિકારી પાલક વિષે કાંઈ વધારે માહિતી મળતી નથી. સૌરાષ્ટ્ર જ્યારે ચૌલુક્ય સમ્રાટોના તાબામાં હતું ત્યારે તે પ્રાંત ઉપર એક મોટા અધિકારીની નિમણૂક પાટણથી થતી હતી એમ શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. એટલુંજ નહીં પણ તે વખત અધિકારીઓની એક પ્રાંતથી બીજા પ્રાંત ઉપર બદલી પણ થતી હતી. ૧૫ સૌરાષ્ટ્રમાં નાના મોટા જે રાજાઓ તે વખતે હતા તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ દેખરેખ આ પ્રતિનિધિની રહેતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહે પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર તાબે કર્યો અને તેના ઉપર ‘સજ્જન’ નામના પ્રતિનિધિની નિમણૂક કરી ત્યારથી પાલક સુધી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર કોણ કોણ અધિકારીઓ નિભાયા તેની થોડી થોડી માહિતી મળી શકે છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે ગુજરાતનો ચૌલુક્યોના વખતનો ઇતિહાસ અત્યારે પણ વિસ્તારથી લખી શકાય એમ છે. વાંટસન સાહેબે કાઠીયાવાડ ગેઝેટીયરમાં આપેલો તે વખતનો ઇતિહાસ તો તદ્દન અપૂર્ણ છે એમ સહજ જણાય છે.

‘આપોત્કટ’ એ આવકાનું સંસ્કૃત રૂપ છે. કોઈ ઠેકાણે ‘આવોત્કટ’ એમ પણ રૂપ મળી આવે છે. અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના થયા પહેલાં જ આવકા લોકોનું ગુજરાત અને કચ્છના વચલા પ્રદેશમાં એક નાનું રાજ્ય હતું અને તેની રાજધાની પંચાસર કરીને હતી જે જગ્યા હમણાં વઢિયાર દેશમાં આવેલી છે એમ સં. ૪૯૦ ના નવસારીમાંથી મળેલા

૧૪. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૬.

૧૫. પોરબંદર તાબે કાંટેલાના સં. ૧૩૨૦ ના શિલાલેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મહારાજા વીસલદેવે ‘સલક્ષ’ ને પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રનો અધિકારી કર્યો હતો, અને તેને જ પછી લાટ દેશનો અધિકારી નિભાવ્યો. જુઓ પ્રાચીનજૈનજ્ઞાન—અવલોકન પા. ૮૬

પુલિકેશી જનાશ્રયના તામ્રપત્ર ઉપરથી માલુમ પડે છે. યદ્યપિ આ રજપૂત કોમ પહેલાં કચ્છમાં અને કાઠીયાવાડના ઉત્તર પ્રાંતમાં વસાયેલી હતી, તોપણ પછીથી સોમનાથપારણ, દીવ, વગેરે ભાગોમાં તે લોકોએ વસ્તી કરી.^{૧૬} ઉપરના લેખમાં જે ચાવડા ભોજનું નામ આવેલું છે તે એક નાનો રાજ-ગંગીરદાર હતો એમ તેની સાથે લગાડેલા રાણક શબ્દ ઉપરથી અને તેના ઉપર સમ્રાટ સારંગદેવના અધિકારીની સત્તા હતી આ ઉપરથી જણાય છે. રાણક ભોજનો ચારસો પાંચસો વરસ આગળ થયેલા વનરાજ ચાવડાના વંશ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ હતો કે કેમ એ કહેવું અશક્ય છે.

મુમતિસ્વામી જૈનોના પાંચમા તીર્થંકરનું નામ છે. ચાવડા રાણક ભોજના પુત્ર જૈનધર્માનુયાયી હતા એમ એના ઉપરથી લાગે છે. આ મંદિરનો હમણાં કાંઈ પત્તો અવશેષ રૂપમાં પણ મળતો નથી. કદાચ મુસલમાન લોકોએ તેનો સમૂળ નાશ કર્યો હશે. કેમકે શુબરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાના એક સરદારનો પુત્ર દાવર-ઉત્ત-મુલક દરીને આમરણમાં ફોજદાર હતો. તેણે લોકોને બહુ હેરાન કર્યા હતા. એક રજપૂતના હાથથી તે સં. ૧૫૬૬ માં મરી ગયા પછી તેના નામથી મુસલમાનોએ એક પીરની જગ્યા બનાવી.^{૧૭} તે વખતે કદાચ આ જૈન મંદિરને ધક્કો પહોંચ્યો હશે.

સાડા છસો વરસ પહેલાં આમરણનું નામ એમ જ હતું એ હકીકત આપણને આ લેખમાંથી જ મળે છે, અને તે ગામ ઓછામાં ઓછા સાતસો વરસનું જૂનું છે એમ જણાય છે. ભાડવામાંથી મળેલા વલ્લભી સંવત ૨૫૨ (વિક્રમ સં. ૬૨૭) ના વલ્લભીના રાજ ધર-સેન પીળના તામ્રપત્રમાં 'અમ્બરેણ' નામક એક મોટા ગામનું નામ આવેલું છે.^{૧૮} તે યદિ હાલનું આમરણ જ હશે તો તેની પ્રાચીનતા ચોક્કસ વરસ ઉપર જાય છે.

દધિમતી નદી સંબંધમાં સ્વ. વસુભટ્ટ હરિદત્ત આચાર્ય એક નોંધ કરી રાખેલી છે તે એમ છે-^x આ લેખમાં જે દધિમતી નદી લખી છે તે હાલની 'દેમધ' નદી જ છે, કેમકે તે આમરણથી ૧ ગાઉ પશ્ચિમ દિશામાં વહે છે અને તે ટંકારા પાસે થઈ ટંકારા અને તગ્નધ વચ્ચે ટંકારાથી ઉતરમાં થઈને ઝીઝાડા ખેંદર પાસે દરિયાને મળે છે. દધિનું દંદી રૂપ થાય છે. તેનું દેહ અને તેનું દે અને મંતીનું મધ રૂપ થયું, એટલે દધિમતીનું દેમધ રૂપાંતર થયું છે.

૧૬. જુઓ ડૉ. ઝેન્ડેલીયર, પા. ૧૫૦.

૧૭. જુઓ કાઠીયાવાડ ઝેન્ડેલીયર, પા. ૩૫૬.

૧૮. આ નામપત્ર ઉપરનો લેખ મેં 'વાના આંકરકર ઓરિએન્ટલ મન્ડેરીટ્યુરની ઓનસમાં ૧૫૫૧૧ માટે મોકલ્યો છે.

ત્યાર બાદ ‘અવદાન’ સાહિત્ય આવે છે. અવદાન એટલે ઉદાત્ત કાર્ય, પરાક્રમ. આ વિશાળ સાહિત્યમાં યુદ્ધની તથા લેખના પૂર્વજન્મની વાતો આવે છે. લેખાંની કેટલીક વાર્તાઓ તો ઘણી આનંદદાયક અને અદ્ભુત છે. લેખમાં મુખ્યત્વે કરીને અવદાનશતક, દિવ્યાવદાન, રૂપવતી-અવદાન, કલ્પદ્રુમ-અવદાન, દ્વાવિશત્ય-વદાન, ભદ્રકલાવદાન, વિચિત્રકર્ણિકાવદાન, સુમગધાવદાન, અવદાન-કલ્પ-લતા, વ્રતવન્દમાલા, જાતકમાલા (વૌધિસત્ત્વાવદાન) ઇત્યાદિ ગ્રંથો આવે છે. આમાંનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો હજી સુધી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી. જાતકમાલાનો લેખક આર્યશર કરીને છે. એ ગ્રંથ હારવર્ડ ઓરીએન્ટલ સિરીઝમાં એચ. કર્ન સાહેબે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ઉપરાંત અવદાન-કલ્પલતાનો કેટલોક ભાગ રા. બ. શરચંદ્રદાસ તથા પં. હરિમોહન વિદ્યાભૂષણે બંગાળ એશિયાટિક સોસાયટી મારફતે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

ત્યાર પછી મહાયાન બૌદ્ધપંથના ખાસ સ્તંભરૂપ મહાયાનસૂત્ર અને ‘નવધર્મ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ એવાં વૈપુલ્યસૂત્ર આવે છે, જેમાં અષ્ટસાહસ્રિક-પ્રજ્ઞાપારમિતા, સદ્ધર્મપુણ્ડરીક, લલિતવિસ્તર, લંકાવતાર, સુવર્ણપ્રભાસ, ગણ્ડવ્યૂહ, તથાગત-ગુહ્યક, સમાધિરાજ અને દશભૂમીશ્વર એમ નવ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આમાં લલિતવિસ્તર વિષે ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે; સદ્ધર્મપુણ્ડરીક સેંટ પીટર્સબર્ગ-માં ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં ‘બીખ્લીઓથેકા યુદ્ધિકા’ નામની ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું; અને લેવું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્ન સાહેબે ‘સેક્રેડ યુક્સ’ ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ કર્યું છે. મહાયાન પંથમાં અવલોકિતેશ્વર, અમિતાભ, મંજુશ્રી આદિ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો કલ્પવામાં આવ્યાં છે, અને લેખનાં વર્ણન તથા ગુણકીર્તન માટે કરણ્ડવ્યૂહ, સુસ્વા-વતીવ્યૂહ, ગણ્ડવ્યૂહ આદિ પુસ્તકો રચવામાં આવેલાં છે. લંકાવતારમાં શાક્યમુનિ યુદ્ધ સાથે લંકાના રાજા રાવણની મુલાકાતનું વર્ણન આવે છે ! રાવણ લેખને ધર્મ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછે છે અને યુદ્ધ લેખના ઉત્તરો આપે છે. તે ઉત્તરો બૌદ્ધ ધર્મની યોગ્યાર શાખાના સિદ્ધાંતોને મળતા છે. વળી તે ગ્રંથમાં સાંખ્ય, વૈશેષિક, પાશુપત, આદિ મતોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. લેખમાં એક ભવિષ્યવાણી ભાગવામાં આવી છે કે “મહારા નિર્વાણ પછી સો વર્ષે વ્યાસ ઉત્પન્ન થશે, જે મહાભારતની રચના કરશે. ત્યાર બાદ પાંડવ, કૌરવ, નન્દ, મૌર્ય, શુભ અને મ્હેચ્છ વંશના રાજાઓ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થશે; ઇત્યાદિ.”

માધ્યમિક શાખામાં નાગાર્જુન કરીને એક મહા વિદ્વાન ઇ. સ. ના બીજા કે ત્રીજા સૈકામાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. લેખે માધ્યમિક શાખાના સિદ્ધાંત અનુસાર માધ્યમિકકારિકા, ધર્મસંગ્રહ આદિ ગ્રંથો લખેલા છે. બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ગ્રંથો આવેલા છે.

ક. પાલી ભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય:

પાલી ભાષાના બૌદ્ધ ગ્રંથો અતિ પ્રાચીન છે એમ સામાન્ય માન્યતા છે. લેખમાં ખાસ કરીને તિપિટક (ત્રિપિટક) એ મહત્વનો ગ્રંથ છે. તિપિટક એક પુસ્તકનું નામ નથી, લેખમાં તો અનેક પુસ્તકોનો સમાવેશ થયેલો છે. જેમ સનાતનધર્મીઓ માટે વેદ, તે જૈનો માટે આગમો, તેમ હિનયાન પંથના બૌદ્ધો માટે તિપિટક પ્રમાણ-ભૂત ગ્રંથો છે. તિપિટકનું કદ મહાભારત કરતાં લગભગ ત્રણ ગણું થાય. તે ક્યારે અને

આં રચાયાં, કેણે રચ્યાં વગેરે કહેવું સુરેલ છે. કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે તેમની રચના મૂળ પાટલિપુત્રમાં થઈ હતી; અને પછી અશોક રાજાનો પુત્ર મહિંદ જ્યારે ધર્મ-પ્રચાર કરવા સિંધોનમાં ગયો ત્યારે તે તેને પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો.^૪ ત્રિપિટકોમાં રાજગૃહ અને વૈશાલીની સભાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ પાટલિપુત્રમાં થયેલી સભાનો ઉલ્લેખ નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ બે સભાઓના સમયની વચમાં તેમની રચના થઈ હશે. ત્રિપિટકોનો કેટલોક ભાગ નિઃસંશય પ્રાચીન છે, અને કેટલોક અવાચીન લાગે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. આ ગ્રંથના ભાષાંતરો અને રૂપાંતરો સિંહલી, ખમ્મી, ચિની, જાપાની વગેરે ભાષાઓમાં થયેલાં છે. એને ત્રિપિટક કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમાં ત્રણ પિટકો (ટાપલીઓ, સમૂહો) છે: ૧ સુતપિટક, ૨ વિનયપિટક, અને ૩ અભિ-ધમ્મપિટક. એક મત એવો છે કે પ્રથમ સુત અને વિનય એમ બે જ પિટકો (દ્વિપિટક) હતાં.^૫

૧. સુતપિટક. એમાં ગૌતમબુદ્ધના ઉપદેશોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તેના પાંચ નિકાય અથવા વિભાગ પાડેલા છે: દીઘનિકાય (દીર્ઘનિકાય), મઙ્ગલમ-નિકાય (મધ્યમનિકાય), સંયુત્તનિકાય (સંયુક્તનિકાય), અંગુત્તરનિકાય અને સુદ્ધનિકાય (સુદ્ધનિકાય). આ પાંચે વિભાગોમાં બુદ્ધ ભગવાને પોતાના શિષ્યસમુદાયને આપેલો ઉપદેશ, તેમના પરસ્પર સંવાદો, તથા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે શિષ્યોએ વારંવાર પૂછેલા પ્રશ્નો અને તેમના ઉત્તરોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. આ સદ્યજા (૧૮૩) સંવાદો એટલા ગહન છે કે તેમાંનું એકેક સૂત્ર એકેક વ્યાખ્યાનનો વિષય થઈ શકે એમ છે. દીઘનિકાય માં દીર્ઘ એટલે લાંબા સંવાદો છે. મઙ્ગલમ-નિકાયમાં મધ્યમ લંબાઈના સંવાદો છે. સંયુત્તનિકાયમાં એકજ વિષય ઉપર ભિન્ન ભિન્ન શિષ્યો સાથે થયેલા સંવાદોનો સંગ્રહ છે. અંગુત્તરનિકાય માં બૌદ્ધધર્મના માનસ-શાસ્ત્ર તથા નીતિશાસ્ત્રના સૂત્ર બનેલા સંવાદો અલગ દાદેલા છે. અંગુત્તરનિકાય સૌ નિકાયોમાં મોટો છે. સુદ્ધનિકાયમાં ન્હાના ન્હાના સંવાદો આવેલા છે. તેના પંદર પેટા વિભાગો કરેલા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧ સુદ્ધકપાટ, ૨ ધમ્મપદ, ૩ ઉદાન, ૪ ઇતિવુત્તક, ૫ સુત્તનિપાત,

૬. બુદ્ધોએ ત્રિપિટકોમાંના દીઘનિકાય ગ્રંથ ઉપરની અટ્કયા (ટીકા) નું પાલીભાષામાં રૂપાંતર કરતી વખતે લખ્યું છે કે—

સીહલદીપં પન આમયાથ ઘસિના મહામહિન્દેન ।

ઠપિતા મીહલભાસાય દીપવાસિનમત્થાય ॥

અપનેત્વા તત્તોહં સીહલભાસં મનોરમં ભાસં ।

તન્નિતન ચાનુચ્છઘિકં આરોપેતો યિગતદાસમ્ ॥

[‘આ અટ્કયા મહામહિન્દે સિંહલદીપમાં આણી, અને આ દીપવાસી જનોના હિતાર્થે તે સિંહલી ભાષામાં લખી. એ સિંહલીમાંથી કાઢી દૂં મનોરમ અને શાસ્ત્રાનુકૂળ એવી નિર્દોષ પાત્રી ભાષામાં તે ઉતારી હું. ’]

—ચૌદ્ધપદે.

૫. જુઓ Oldenberg's Vinaya Pitakam, vol. I, p x; તથા સરખાવે તાનિ પદ્ધ્યંજનાનિ સાધુકં ડગ્ગદેત્યા સુત્તે ઔતરેતથ્યાનિ યિનયે સંદમ્મે-તપ્પાનિ ।

—મહાપરિનિવ્યાનસુત્ત.

૬ વિમાનવત્થુ, ૭ પેતવત્થુ, ૮ ચેરગાથા, ૯ ચેરીગાથા, ૧૦ જાતક, ૧૧ નિદેસ, ૧૨ પટિસંભિદામગ્ગ, ૧૩ અવદાન, ૧૪ બુદ્ધવંસ અને ૧૫ ચરિયાપિટક.

સુદ્ધકપાઠ—આ ન્હાતું પુસ્તક નવીન શીખાઉ લોકો માટે છે. તેમાં મનુષ્યદેહની રચના, અસ્થિ, મજ્જા, સ્નાયુ વગેરે ૩૪ વિભાગો સંબંધી થોડીક માહિતી આપેલી છે. તેના આરંભમાં નીચેનો દીક્ષા-મંત્ર આવેલો છે:—

બુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ ।

ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ ।

સંઘં સરણં ગચ્છામિ ॥

ધમ્મપદ—આ ગ્રંથમાં ધાર્મિક અને નૈતિક વિષયના, પણ પરસ્પર સંબંધ વિનાના ૪૨૩ શ્લોકો સંગૃહીત કરેલા હોય એમ જણાય છે. સઘળા શ્લોકો બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નીતિ અને સંયમના ૨૬ વિષયો (ચર્ગ) માં વહેંચી નાખેલા છે; અને દરેક વિષયમાં દસથી વીસ શ્લોકો મૂકેલા છે. એમાંના કેટલાક શ્લોકો મહાભારત, મનુસ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ ઉપરની એક પ્રાચીન દીક્ષા છે. તેમાં પ્રત્યેક શ્લોક માટે એકેક વાત આપેલી છે, જેમાં કાણે, ક્યારે અને કેવી રીતે અમુક શ્લોક કહેવો હતો એ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. આ વાતો સરળ પાલી ભાષામાં લખેલી છે, અને ઘણી ખરી રસપ્રદ છે. પ્રાચીનકાળમાં નાલંદા, વિક્રમશિલા વગેરેમાં જે મ્હોટી મ્હોટી પાઠશાળાઓ હતી, ત્યાં અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ, તથા ગિરિગુણો અને વિહારોમાં રહેનારા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓ, સંસારી અને વૈરાગી સર્વ એક સરખી રીતે, આ ગ્રંથનું ભક્તિપૂર્વક પઠન કરતા હતાં.

ઉદાન—ઘણીવાર બુદ્ધ ભગવાન અમુક અનાવ ઉપરથી અગર કાંઈક અદ્ભુત ચીજ જાણી અગર સાંભળીને એકાએક ઉલ્લાસમાં આવી જતા, અને તે પ્રસંગે તેમના મુખમાંથી કાંઈક રસભરિત અને કાવ્યમય શબ્દો નીકળી જતા. આવાં વચનોમાં કાંઈક અદ્ભુત ધાર્મિક ભાવના ઝળકતી હતી. તેમના શિષ્યો તે વચનો લખી લેતા. ઉદાનમાં આવાં ૮૨ વચનોનો સંગ્રહ કરેલો છે.

इतिवुत्तकं—આ પુસ્તકમાં પણ બુદ્ધનાં ૧૨૦ વચનો આપેલાં છે. તેનું નામ इतिवुत्तक પડવાનું કારણ એ છે કે તેમાં પ્રત્યેક વચનની આગળ इति वुत्तं ભગવતા ‘ભગવાને આમ કહ્યું’ એવા શબ્દો મૂકેલા છે. આ પુસ્તક ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ જેટલું પ્રાચીન હશે એમ ગ્રો. હીસ ડેવિડ્સ જણાવે છે.^૬

સુત્તનિપાત—આ પુસ્તકમાં ૭૦ છંદોબદ્ધ સૂત્રો આપેલાં છે. તેના પાંચ વિભાગ પાડેલા છે. પહેલા ચાર વિભાગમાં દરેકમાં ન્હાનાં ન્હાનાં ૫૪ પદો છે, અને પાંચમામાં એક લાંબું કાવ્ય છે.

વિમાનવત્થુ અને પેતવત્થુ—આમાં ગરૂડપુરાણની પેઠે સ્વર્ગ, નરક અને ત્રેત સંબંધી હકીકત આપેલી છે.

ચેરગાથા અને ચેરીગાથા—ચેર એટલે સ્થવિર અથવા વૃદ્ધ (વડીલ) પુરૂષ, અને ચેરી એટલે સ્થવિરા, વૃદ્ધ (વડીલ) સ્ત્રી. બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધેલાં સાધુ સાધ્વી-

એને અનુક્રમે ચેર અને ચેરી કહેતા. પહેલા અંથમાં ગૌતમબુદ્ધનો વખતના ૨૬૪ મુખ્ય ચેરોનાં, અને બીજામાં ૭૩ ચેરીનાં—ધાર્મિક કવનો આપેલાં છે. ત્હેમની નીચે આપેલી દીકામાં તે તે લેખકની જીવનકથા પણ આપેલી છે. આ કાવ્યો-ઉપરથી બુદ્ધકાલીન સ્ત્રી-પુરુષોની દિનચર્યાનું ઠીક દિગ્દર્શન થઈ શકે છે. તે સમયમાં સ્ત્રીઓને કેટલી સ્વતંત્રતા અપાતી હતી, તથા ત્હેનો ત્હેમણે કેવો સહુપયોગ કર્યો છે તે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. ચેરીમાંની ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ જેટલી ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણીમાં આગળ વધેલી હતી, તેટલીજ તેઓ માનસિક કેળવણીમાં પણ વધેલી હતી. ત્હેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો ઉંચા પ્રકારનાં હોઈ ઉત્તમ ભાવનાનું દર્શન કરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ત્હેમાંની એક વાત નીચે આપું છું:-

રાજગૃહમાં રાજ બિંબિસારના એક આશ્રિતને સોમા નામની એક કન્યા હતી. ત્હેણે જૌદધર્મનેા ઉપદેશ સાંભળીને, તે ધર્મની દીક્ષા લીધી, અને પોતાની વિક્રતા તથા સદાચરણથી થોડાજ વખતમાં ત્હેણે અર્હત પદની પ્રાપ્તિ કરી. આવસ્થિમાં એક દિવસ તે અંધ નામના ઉઘાનમાં જૂઠા નીચે બેઠી હતી, તેવામાં ‘માર’ (સેતાન) ત્હેની પાસે આવી ખોલવા લાગ્યો:

યં તં હસીહિ પત્તવ્વં ઠાનં દુરભિસંભવમ્ ।

ન તં દ્વંગુલિપંજ્જાય સક્કા પપ્પોતુમિત્થિયા ॥

‘પુરુષોને પણ હર્ષભ એવું જો ઉચ્ચપદ તે, બે આંગળીથી પરીક્ષા કરવી એ જેવું રોજનું કામ છે એવી સ્ત્રીઓને; ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય?’

અહીં ‘બે આંગળીથી પરીક્ષા કરવી’ એનો અર્થ દીક્ષાકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે: સ્ત્રીઓ ચૂલા ઉપર ચોખા રંધાવા મૂકે છે. આ કામ તેઓ ૭ વર્ષની ન્હાની ઉમરથી કરવા માંડે છે. ઘણા લાંબા વખતના અભ્યાસ પછી પણ ચોખા ચડ્યા કે નહિ, તે તેઓ એકદમ જોઈને કહી શકતી નથી. બે આંગળી વડે ચોખો દબાવીને પરીક્ષા કરે તો જ ત્હેમને ખબર પડે કે ભાત થયો કે નહિ. આવી મૂઠ સ્ત્રીજાતિના હૃદયમાં ધર્મનાં મૂઠ તત્ત્વો ઉતરવાં એ કેવળ અશક્ય છે એમ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

આ શ્લોક સાંભળી સોમાએ ઉત્તર આપ્યો:

इत्थिभावो नो किं कयिरा चित्तमिह सुसमाहिते ।

ज्राणमिह वत्तमानमिह सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥

सव्वत्थ विहता नन्दि तमोक्खन्धो पदालितो ।

एवं जानाहि पापिम निहतो त्वमसि अन्तक ॥

‘જો અમારું ચિત્ત સ્થિત થયું અને અર્હત માર્ગનું જ્ઞાન મેળવી સત્ત્વધર્મનેા સાક્ષાત્કાર થયો, તો પછી સ્ત્રીસ્વભાવ શું કરવાનો હતા? એટલે હે પાપી માર! તું જાણી લે કે અંધન આપોઆપ વડી જાય છે અને અજાનરથી અંધકારનો નાશ થાય છે; ત્હારી યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ છે.’

આવી અનેક આનંદદાયક વાતો ત્હેમાં આપેલી છે.

જાતકકથા—‘જાતક’ એટલે ‘જન્મ સંબંધી.’ ગૌતમબુદ્ધના પૂર્વજન્મો સંબંધી વાતોનો સંગ્રહ આ અંથમાં કરેલો છે. એ કથાઓ ત્હેમણે પ્રસંગોપાત્ત પોતાના શિષ્યવર્ગ આગળ કહેલી એમ માનવામાં આવે છે.

આ કથાઓ યુદ્ધના સમયમાં તેમજ ત્યાર પછી પણ ઘણા જ પ્રચારમાં આવી હતી એમ લાગે છે. સાંચી, અમરાવતી, બહારત વગેરે સ્થળે તો આ કથાઓનાં નિર્દર્શક ચિત્રો પણ મળી આવે છે. આવી લગભગ પાંચસો કથાઓનાં નિર્દર્શક ચિત્રો પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી ક્ષા-હિયાન પોતે જોયાનું જણાવે છે. હુએનત્સંગ પણ પોતાના 'ભારતીય પ્રવાસવર્ણન'માં જતક-કથાઓના બે ત્રણ ઉદ્યેગો કરેલા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ કથાઓ સુમારે બે અઢી અઞ્જન વર્ષ પ્રાચીન હોય, તરત જ લોકપ્રિય બની હતી.

આ કથાઓ જે કે યુદ્ધના પૂર્વ જન્મ વિષેની હોવાનો દાવો કરે છે, તો પણ તે ઉત્કૃષ્ટ ધાર્મિક અને નૈતિક ગ્રંથની ગરજ સારે એમ છે. ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાંતો સૂત્ર રૂપે લોક સમક્ષ મૂકવા કરતાં વાર્તામાં વણીને મૂકવાથી તે જ સિદ્ધાંતો આપોઆપ સચોટ અસર કરે છે. હિતોપદેશ, પંચતંત્ર, ઇસપનીતિ વગેરે પુસ્તકો આ જાતનાં છે. તેમાં પણ જતકકથાઓની છાયા જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે આસર, હિરોડોટસ વગેરે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોમાં કેટલીક જતકકથાઓ એમ ને એમ ઉતારેલી જણાય છે! રામાયણ, મહાભારતની કેટલીક કથાઓનું સામ્ય પણ જતકકથાઓમાંથી મળે છે, જેમ કે દશરથ-જતક, કત્યહારી-જતક, વગેરે. જતક-કથાઓની સંખ્યા લગભગ પાંચસો ઉપર છે.

નિદેસ (નિર્દેશ)—‘સુતનિપાત’ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધ ઉપરની આ માત્ર ટીકા છે. તેનો લેખક યુદ્ધનો સારીપુત્ર નામનો એક સુખ્ય શિષ્ય છે એમ માનવામાં આવે છે.

પટિસંભિદામગ્ગ (પ્રતિસંબોધમાર્ગ)—બૌદ્ધ અર્હતોની દિવ્ય દૃષ્ટિ વિષે આ પુસ્તકમાં લખેલું છે.

અપદાન—આમાં અર્હતોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. વુદ્ધવંસમાં ગૌતમ યુદ્ધ અને તેમની પહેલાં થઈ ગયેલા ચોવીસ યુદ્ધોનાં જીવનચરિત્રો આપેલાં છે. ચરિયાપિટકમાં ગૌતમ-યુદ્ધના ચોત્રીસ પૂર્વ જન્મની હકીકત આપેલી છે. ગ્રંથ અપૂર્ણ છે.

૨. વિનયપિટક—

આ ગ્રંથસમૂહમાં ભિક્ષુઓએ પાળવાના નિયમોનો સંગ્રહ કરેલો છે. તેમાં પાંચ ગ્રંથોનો સમાવેશ થયેલો છે: ૧ પારાજિકા, ૨ પાચિત્તિયાદિ (આ બે ગ્રંથો મળીને સુત્તવિમંગ નામનો વિભાગ બને છે. તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તના નિયમો આપેલા છે); ૩ મહાવગ્ગ, ૪ ચુલ્લવગ્ગ (ક્ષુદ્રવર્ગ) (આ બે ગ્રંથો મળીને સંઘક નામનો વિભાગ થયેલો છે.) અને ૫ પરિવારપાઠ (પરિશિષ્ટ): આ ઉપરાંત મિક્સુ-અને મિક્સુણીપાતિમોક્ષ (મિક્સુ-મિક્સુણી-પ્રાતિમોક્ષ) નામના ગ્રંથમાં બૌદ્ધ સાધુ અને સાધ્વીઓના દોષોનું વર્ણન તથા તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો વિષે જણાવેલું છે. પરંતુ સુત્તવિમંગને આ વિષયમાં વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવે છે.

૩. અમિધમ્મપિટક—આ ગ્રંથસમૂહમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનું વિવેચન કરેલું છે. તેમાં સાત ન્હાનાં ન્હાનાં પુસ્તકો છે. ૧ ધમ્મસંગણિ, ૨ વિમંગ, ૩ ધાતુકથા, ૪ પુગ્ગલ-પજ્જતિ, ૫ કથાવત્થુ, ૬ યમક, ૭ પટ્ટાન.

સઘળા બૌદ્ધગ્રંથોમાં આ પુસ્તકો કંઠજુ અને નીરસ છે.

આ ઉપરાંત પાલી ભાષામાં બીજા કેટલાક છૂટક ગ્રંથો છે. તેમાંના સુખ્ય ત્રીયે પ્રમાણે છે:—

મહાપરિનિવ્વાનસુત (મહાપરિનિર્વાણસૂત્ર) --આમાં ગૌતમ બુદ્ધના અંતિમ ત્રણ માસની જીવનચર્યા આપેલી છે. તેમાંથી બૌદ્ધધર્મનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો, તત્કાલીન આચારવિચાર, સમાજનીતિ, રાજકીય સ્થિતિ વગેરેનું જ્ઞાન મળી શકે છે.

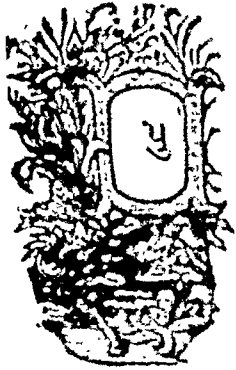
મિલિન્દપન્થો (મિલિન્દપ્રશ્નઃ) --આ ગ્રંથમાં બેક્ટ્રીયાના રાજા મિલિન્દ (Menander) અને બૌદ્ધ સંન્યાસી નાગસેન વચ્ચે થયેલાં ધર્મવિષયક સંવાદ આપેલા છે. એ સંવાદ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપે એવો છે. આ ગ્રંથની રચનાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ હશે એમ વિદ્વાનોનો મત છે.

દીપવંસ અને મહાવંસ --સિંહલદ્વીપના આ બે પ્રસિદ્ધ પાલી ગ્રંથો ઇ. સ. ના ૪-૫ માં શતકમાં લખાયેલા છે. તેમાં સિંહલના ઇતિહાસ આપેલો છે. મહાવંસ ગ્રંથ મહાનામ નામના એક સિંહલી પંડિતે રચેલો છે. તેમાં ૧૦૦ અધ્યાયો છે. તેમાંના ૩૭ માં અધ્યાયમાં બુદ્ધધોપતું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. આ બુદ્ધધોપરચિત્ર વિસુદ્ધિમગ્ગ નામનો ગ્રંથ સાહિત્ય, દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરેનો અપૂર્વ ભંડાર છે. મહાનામ પંડિત બુદ્ધધોપનો સમકાલીન હોવાથી તેણે લખેલું ચરિત્ર વિશ્વસનીય માની શકાય.

ક. અન્યભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય. ૭

લલિતવિસ્તર, બુદ્ધચરિત, સંદર્ભપુણ્ડરાક્ આદિ કેટલાક ગ્રંથોનાં ચિની તથા ટિબેટી ભાષામાં ભાષાંતરો થયેલાં છે, તથા તેમના આધાર પર તે તે ભાષામાં નવીન પુસ્તકો રચાયાં છે. ટિબેટી ભાષામાં રત્નધર્મરાજ નામના એક બૌદ્ધ ભિક્ષુએ આવો એક ગ્રંથ લખેલો છે. તે પ્રમાણે ખીજ પણ એવી જાતના કેટલાક ગ્રંથો છે. ‘ક્યાંગ-૨’ નામના ટિબેટી ગ્રંથસંગ્રહમાં ‘ગ-છેરેશ્વ’ નામનો એક બૌદ્ધ ગ્રંથ છે જે અઘાપિ અપ્રકાશિત છે. સંસ્કૃતના મહાભિનિષ્ક્રમણસૂત્ર નામના ગ્રંથનું ચિની ભાષાંતર ઇ. સ. ના ૬ ફા સૈકામાં થયું હતું. એમ પ્રો. હિસ ડેવિસ જણાવે છે. આ ઉપરાંત લલિતવિસ્તરનાં ચાર ભાષાંતરો ચિની ભાષામાં થયાં છે. છેવટનું ભાષાંતર ‘હાન’ વંશના રાજાની દાર-દાર્દિમાં એટલે કે ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં થયું હતું. અશ્વધોપના બુદ્ધચરિતનું ચિની ભાષાંતર ધર્મરક્ષ નામના બૌદ્ધ પંડિતે ઇ. સ. ના પાંચમા શતકમાં કર્યું હતું. લંકાવતાર-સૂત્રનું ચિની ભાષાંતર ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં સુગવંશીય રાજાની દારદાર્દિમાં ગુણ-ભદ્ર નામના એક પંડિતે કર્યું હતું. આ ઉપરાંત મહાપરિનિવ્વાનસુત, જાતકનિવાન, મહાવંસ આદિ ગ્રંથોનાં પણ ચિની ભાષામાં ભાષાંતરો થયાં છે. વજ્રચ્છેદિકા નામનો ગ્રંથ જાપાની બૌદ્ધોનો ખાસ મૂલ્ય ગ્રંથ છે. જાપાનમાં બૌદ્ધધર્મના અનેક ગ્રંથો છે. બ્રહ્મ-દેશમાં મહંમદગચુ નામનો એક ગ્રંથ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એ મૂળમાં એકાદ પાલી ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. તેમાં આપેલું બુદ્ધનું ચરિત્ર જાતક-કથાઓમાં આપેલા ચરિત્ર સાથે ઘણું ખડું મળતું આવે છે. આ ઉપરાંત ખીજ કેટલાક સંસ્કૃત અને પાલી ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો તેમાં થયેલાં છે.

પૃથિવીનું સ્વરૂપ

[પ્રો. જ્ઞાલાલ વિમનલાલ સ્વામિનારાયણ]

રાજોમાં પૃથિવી આવી જેવી સપાટ છે એવું વર્ણન છે. સારું મેં પર્વતમાં સંતાઇ જવાથી રાત્રિ પડે છે. પૃથિવીને કોઈનારાણું ઉગ્રહી રહ્યા છે. આવી વાતોંઓ પુરાણમાં આવવાથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ સમજે છે કે બારતવાસીઓની જ્યોતિષશાસ્ત્ર ગ્રંથોથી આવવાઓ માલમ છે. પણ વસ્તુતઃ તપાસ કરતાં તેવું કંઈ જાણીતું નથી.

પૃથિવીને કોઈ ધારણુ કરી રહ્યું છે એ માન્યતાનું અવગણન શ્રીમાન બાસ્કરાચાર્યે નીચેના શ્લોકમાં કર્યું છે:

મૂર્તો ધર્તા ચેદ્ધરિઞ્વાસ્તતોડન્યમ્
તસ્યાપ્યન્યોડસ્યૈવમત્રાનવસ્યા ।

અન્યે કર્ણ્યા ચેત્સ્વશક્તિઃ કિમાયે
કિં નો ભૂમેઃ સાદૃમૂર્તેશ્ચ મૂર્તિઃ ॥

‘જો પૃથિવીને ધારણુ કરનાર કોઈ મૂર્તિમાન વ્યક્તિની આપણે કલ્પના કરીએ તો આપણે તેના પણ ધારણુ કરનાર ખીજની કલ્પના કરવી પડશે. ખીજને ધારણુ કરનાર ત્રીજને માનવો પડશે. આવી રીતે અનવસ્થા પ્રસંગ આવશે. છેલ્લા ધારણુ કરનારમાં પોતાની શક્તિ છે એવું માને તો પહેલામાં જ સ્વક્રીય શક્તિથી આકાશમાં સ્થિત છે એમ નહીં માનવાનું શું કારણ છે? પૃથિવી કંઈ જેવી તેવી નથી; પૃથિવી સાક્ષાત્ અદૃશ્ય શકરતું શરીર છે.’

પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, જેના બળે તે ખીજ પદાર્થોને પોતાની સમીપ ખેંચે છે. આકર્ષણેલા પદાર્થો જાણે પડતા હોય એવો ભાસ થાય છે.

આકૃષ્ટિશક્તિશ્ચ મહી તયા યત્
સ્વસ્થં ગુરું સ્વાભિમુખં સ્વશક્ત્યા ।

આકૃષ્યતે તત્ પતતીવ ભાતિ
સમે સમન્તાત્ ક પતત્તિવ્યં સ્વે ॥

‘પૃથિવીમાં આકર્ષણશક્તિ છે. પૃથિવી પોતાની આકર્ષણશક્તિથી ભારે પદાર્થને પોતાની તરફ ખેંચે છે. તે પદાર્થ જાણે પડતો હોય એવું જણાય છે. પૃથિવી ચારે બાજુએ આકાશના પરિભ્રાણુતુલ્ય છે. પછી પૃથિવીનું પતન કેવી રીતે સંભવે ?’

પૃથિવી ભારે પદાર્થને ખેંચે છે એવું બાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે. કુદા જેવો હલકો પદાર્થ હવાને લીધે આમ તેમ ઝેલાં ખાય છે. તેથી શરૂઆતમાં એમ લાગે છે કે કુદાને પૃથિવીના આકર્ષણની અસર નહિ થતી હોય. પણ ખરી રીતે કુદાને પણ પૃથિવી ખેંચે છે. પવનની

ગતિને લીધે ડુદું આમતેમ ગોથાં ખાતું ધણાં લાંબા સમયે પૃથિવી ઉપર પડે છે. નિર્વાત પ્રદેશમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે તો લોહનો કદડો અને ડુદું સરખા જ વખતમાં પૃથિવીની સપાટીએ પહોંચે. આ તારતમ્ય ભાસ્કરાચાર્ય સ્પષ્ટ કરી ચક્રા નથી, પણ આકર્ષણના સિદ્ધાન્તને તો તેમણે ઉપલા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો છે. ન્યુટનના પહેલાં લગભગ ૭૦ વર્ષ ઉપર ભાસ્કરાચાર્ય આકર્ષણના સિદ્ધાન્તને (Law of Gravitation) રજૂ કર્યો છે. જ્યારે પૃથિવી ગોળ છે એવું તમે પ્રતિપાદન કરો છો ત્યારે આપણને તે શા સાર થાળીના જેવી સપાટ લાગે છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભાસ્કરાચાર્ય નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:

સમો યતઃ સ્યાત્ પરિધેઃ શતાંશઃ

પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તનીયાન્ ।

નરશ્ચ તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કૃત્સ્ના

સમેવ તસ્ય પ્રતિભાત્યતઃ સા ॥

‘કાંઈ પણ વર્તુલના પરિધિનો સોમો ભાગ સીધા જોવો દેખાય છે. તેવી રીતે પૃથ્વીનો ગોળ ધણો મોટો હોવાથી અને માણસ ધણો નાનો હોવાથી તે માણસને પૃથ્વી સપાટ જણાય છે.’

પૃથ્વીની ઊંચા ચંદ્ર ઉપર પડવાથી ચંદ્રગ્રહણ થાય છે, કાલિદાસના રઘુવંશમાં ચૌદમા સર્ગના ૪૦મા શ્લોકમાં શ્રી રામચંદ્ર કહે છે:

અવૈમિ ચૈનામનઘેતિ કિન્તુ

લોકાપવાદો વલગ્નાન્ મતો મે ।

છાયા દિ ભૂમેઃ શશિનો મલત્વે-

નારોપિતા શુદ્ધિમતઃ પ્રજાભિઃ ॥

‘સીતાજીને હું પાપરહિત માનું છે. પણ લોકાપવાદ અને બલગ્નાન્ લાગે છે. નિર્ભળ ચન્દ્રમાના ગ્રહણ તરીકે પૃથ્વીની ઊંચાને ગણવામાં આવે છે. આવી રીતે પ્રજાનું તથું નથી. આમાં પૃથ્વીની ઊંચા ચન્દ્ર ઉપર પડે છે એવું વર્ણન છે. પૃથ્વીની ઊંચા ચન્દ્ર ગ્રહણ વખતે ચંદ્રને ઢાંકે છે. ચંદ્રગ્રહણ વખતે ઘેરાયેલો ભાગ વર્તુલાકાર હોય છે તેથી ઊંચા નાંખનાર પૃથ્વી ગોળ હોવી જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય છે. આવી રીતે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પૃથ્વી દડા જેવી ગોળ માનવામાં આવેલી છે. હવે પૃથ્વીનું અને ચન્દ્રનું પરિભ્રમણ કેવી રીતે થાય છે, દિવસ અને રાત્રિ કેવી રીતે લાંબાં ટુંકાં થાય છે તે વિષયો ઉપર આપણા પૂર્વજોના સિદ્ધાન્તનું હવે પછીના લેખમાં વિવેચન કરીશું.

x. મસ્લિનાથ ‘મલત્યેન’ નો અર્થ ‘કલંક’ એવો કરે છે. નન્દરગીકર ખીંછી દીકા-
ઓના આધારે તેનો ‘eclipse’ ‘ગ્રહણ’ એવો અર્થ કરે છે.

ઉત્તરાપથની યાત્રા*

[નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ]

નામાં રમતની મજા રમનારની કુશળતા ઉપર તેમજ તેના હાથમાં આવેલાં પાનાં ઉપર આધાર રાખે છે. અથવા એમ કહીએ તો ચાલે કે અમુક જાતનાં પાનાં હાથમાં આવે તો અમુક માણસ તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે એ જોવામાં જ રમતની અધી મજા રહેલી છે, અને તેમાં જ તે માણસનો પૂરો પરિચય પણ થાય છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ એ હિંદુસ્તાનની ભૂમિ, તેની રચના અને તેની પરિસ્થિતિના હિંદુસ્તાનમાં આવેલા લોકોએ કેવો ઉપયોગ કર્યો અને તે દ્વારા પોતાની કષ્ટનાઓ અને આકાંક્ષાઓ કેરી રીતે પ્રત્યક્ષ કરી એનો ચિતાર છે. હિંદુસ્તાનના પહાડો અને નદીઓ અને વિશાળ મેદાનો એ અહીંના લોકોનું મૂળ ધન કહેવાય. આર્ય લોકોએ પોતાની સગવડ પ્રમાણે દેશના કેવા વિભાગ પાડ્યા અને તેમાં પોતાની વૃત્તિ મુજબ ક્યાં ક્યાં અને કેવાં સંસ્કૃતિનાં મથકો એટલે કે શહેરો સ્થાપ્યાં એ આ પ્રકરણમાં જોઈશું. માણસના રીતરિવાજો તે તે સમાજના સ્વભાવ ઉપર જોટલો આધાર રાખે છે તેટલો જ પરિસ્થિતિ ઉપર પણ રાખે છે અને તેથી આ દેશના વતનીઓએ દેશના કેવા વિભાગ પાડ્યા હતા એ જોવું બહુ જ ઉપયુક્ત છે.

હિંદુકુશ અને સુલેમાન પર્વત વચ્ચે આવેલા આલિહક અને ગાંધાર દેશ એ કુદરતી રીતે પડેલા વિભાગ છે. તે જ પ્રમાણે સિંધુ અને તેના કુટુંબમાં જમણી બાબુની જે ત્રણ નદીઓ અને ડાબી બાબુની પાંચ નદીઓ મળીને સમસિંધુદેશ એ પણ એક કુદરતી વિભાગ છે. અનેક નદીઓનું પાણી એકત્ર કરવાનું કામ સમસિંધવ (પંજબ) કરે છે, તેમ એ નદીઓનું પાણી સાયવીને આગળ લઈ જઈ અનેક મુખ દ્વારા પશ્ચિમ સમુદ્રને અર્પણ કરવાનું કામ સિંધુદેશ કરે છે.

સમસિંધવ અને સિંધુનો પશ્ચિમ તરફનો સૂકો પણ વત્તો જોઈએ ઈજ્ઞદ્રૂપ પ્રદેશ અને પૂર્વ તરફનો ગંગા યમુનાનો ભેજવાળો પ્રદેશ તથા તેની નીચેનો દશાણુનો પ્રદેશ, એ જેની વચ્ચે આવેલો ઉત્તર અને રેતાળ પ્રદેશ એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વનો છે. સતલજ અને યમુના વચ્ચે આવેલો ખલાવત અને કુરૂદેશ તથા સૌવીર અને સૌરાષ્ટ્ર એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વના ભાગ છે. ખલાવત એટલે સરસ્વતી અને દશ-કૃતી એ જે નદીઓ વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ. એની દક્ષિણમાં કુરૂક્ષેત્રની હત્યારી ભૂમિ છે. આ ભૂમિના હાથમાં ભારતવર્ષનું ઉત્તરાપથનું આધિપત્ય રહેલું છે. ત્યાર પછી રાજપૂતાનાનો વેરાન મુલક આવે છે. એક વખતે સરસ્વતી અથવા હિંકરા નદીના પ્રવાહથી આ પ્રદેશ અત્યંત ઈજ્ઞદ્રૂપ હતો. આજે ત્યાં નહાવા માટે પણ પાણી મળવું અશક્ય છે. સૌવીર એ સિંધુની પૂર્વમાં અને કચ્છ, કાઠિયાવાડની ઉત્તર કે ઇશાનમાં આવેલો છે. સૌવીરની પશ્ચિમ તરફ નહાની નહાની દશ નદીઓવાળો દશાણુ મુલક છે. અવન્તી અથવા માલવ

* સત્યાગ્રહ-આશ્રમના રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર તરફથી થોડા જ વખતમાં પ્રસિદ્ધ થનાર 'આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ' એ નામના પુસ્તકમાંનું આ એક પ્રકરણ છે.

એ તેનું પ્રખ્યાત નામ છે. માળવામાંથી જ ચર્મણવતી (ચંબલ) નદી ઉત્તર તરફ વહી જમનાને મળે છે. ચર્મણવતીથી મધ્યસ્થ હિંદુસ્તાનના એ વિભાગ પડી જાય છે. ચર્મણવતીની ઉત્તરમાં મત્સ્ય અને શૌરસેન દેશ આવેલા છે. ત્યાંથી જમના ઝોળાંગીએ એટલે ગંગા યમુના વચ્ચેનો અંતર્વેદીનો પ્રદેશ; એ આર્ય સંસ્કૃતિનું પિયર ગણાય. આ અંતર્વેદીના ઉત્તર-વાયવ્યમાં કુરૂપાંચાળ અને પૂર્વ તરફ કાશીકોશલ. એ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત મહત્વના પ્રદેશ છે અને તેથી જ બનારસ અને પ્રયાગ એ હિંદુધર્મનાં સૌથી મોટાં શહેરો ગણાયાં છે. અહીંથી પૂર્વ તરફ જમ્મુએ એટલે વિદેહ અથવા મિથિલા અને મગધની સામ્રાજ્યભૂમિ આવી જાય છે. મદ્ર (શિયાળકોટની આસપાસનો મુલક), માળવા અને મગધ આ ત્રિકોણમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનાં રાજકીય કેન્દ્રો આવી જાય છે.

મગધની પૂર્વમાં આવેલાં અંગ, વંગ, ગૌડ, પ્રાગ્જ્યોતિષ અને કામરૂપ એ પ્રદેશનું સ્વરૂપ તદ્દન જૂદું જ છે. અને એનો ઇતિહાસ પણ જૂનો જ છે. આ આર્ય લોકોના ઉત્કર્ષના મુલકની દક્ષિણમાં વિન્ધ્યપર્વત, નર્મદાનદી અને દરડકારણ્યનું મહાકાન્તાર આવી ગયું છે. અને વચમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ માળવા સુધી જમ્મુએ તો પુંડ્ર, ઉત્કલ, વત્સ, ચેદિ વગેરે દેશો આવેલા છે. છેક પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠિયાવાડનો દીપકલ્પ અલગ છે.

આવા આ મુલકમાં નદીની સગવડ જોઈ અથવા લક્ષરી કે વેપારી મહત્વ વિચારી આપણા લોકોએ શહેરો વસાવ્યાં હતાં, તેમની થોડી વિગત અહીં આપી છે.

આપણે વાયવ્યથી આ શહેરો જોતા આવીએ. ત્યાં આપણું ધ્યાન એકદમ આકર્ષે એવું શહેર તો તક્ષશિલા છે. આ શહેર પંજાબમાં રાવળપિંડી જિલ્લામાં હાલના શહાધેરી નામના ગામડા પાસે હતું. કેટલાંક વર્ષ થયાં ત્યાં પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી ખોદકામ શરૂ થયું છે, અને ત્યાં સ્તૂપો તથા મૂર્તિઓ જડી છે. તક્ષ-શિલાનો અર્થ કાતેલી શિલા અથવા નાગરાજ તક્ષકની શિલા એમ થાય. શહેરનું નામ ત્યાંની શિલ્પકળાને લીધે પડ્યું હશે અથવા તે તક્ષકે વસાવ્યું તેથી પડ્યું હશે. સિકંદર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે તે જાહાજ-લાલીવાળું શહેર હતું. હિંદુસ્તાનની કારીગરી અને વિદ્યાના વિનિમયનું એ એક ખારે મથક હતું. વૈદ્યવિદ્યા માટે તક્ષશિલાની ખ્યાતિ દૂર દેશો સુધી પહોંચી હતી. મધ્ય એશિયા-માંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાના માર્ગે ઉપર આવેલું હોય તેને વિદ્યા અને વેપારનું કેન્દ્ર થવાથી અત્યંત અનુકૂળતા હતી.

તક્ષશિલાની પશ્ચિમ તરફ એકદમ સરહદ ઉપર પેશાવર આવેલું છે. આનું મૂળ નામ પુરુષપુર હતું. કનિષ્ઠે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય વિસ્તાર્યું ત્યારે ત્યાં રાજધાની કરી હતી. તક્ષ-શિલા અને પુરુષપુર એ ગાંધાર દેશનાં મુખ્ય શહેરો હતાં. કાશુલનદીની બાજુમાં કુનાર અને સિંધુનદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ગાંધાર. હાલના રાવળપિંડી અને પેશાવર જિલ્લા ઉપરાંત સ્વાત અને હોતીમર્દન અથવા યુસફઝાદનો પ્રદેશ તેમાં આવી જતો.

રામાયણમાં ગંધર્વ દેશનું નામ આવે છે અને તેની રાજધાની પુષ્કરાવતી અથવા પુષ્કલાવતી જણાવી છે, તે કદાચ આ જ ન હોય ?

પેશાવરથી વાયવ્યમાં હિંદુકુશની પેલી પાર બંદખ નામનું શહેર પ્રાચીન સમયમાં બહુ વિખ્યાત હતું. થીક લોકો તેને બંદિયા તરીકે ઓળખતા. હિંદુકુશના વાયવ્ય છેડા ઉપર તે આવેલું હોવાથી પેલી પારની નીચ ભૂમિ ઉપર તેનો સરસ દાખ રહેતો. લક્ષ્મીનું

મથક હોવા ઉપરાંત તે વેપારનું પણ મથક હતું. ચીન, ઇરાન અને હિંદુસ્તાન જેવા ત્રણ સુધરેલા દેશોની સરહદ ત્યાં મળતી હોવાથી ત્રણે વચ્ચેનો વ્યવહાર બદખની મારફત ચાલતો. વિદ્યા, વેપાર, હુન્નર, કળા અને સંસ્કૃતિની પરસ્પર લેવડદેવડ ત્યાં થતી. બૌદ્ધોના વિહારો ત્યાં હતા અને બૌદ્ધ વિદ્યા ત્યાંથી પ્રદેશમાં પ્રસરતી. એની આસપાસના પ્રદેશમાં કાબુલ, કંદહાર, હિરાત, બેખારા, સમરકંદ વગેરે શહેરો આવેલાં છે. ગ્રીક ક્ષત્રિયોની પ્રાચીન કાળમાં તે રાજધાની હતું.

આ બદખ પાસે જ બામિયન કરીને એક સ્થાન હતું, ત્યાં હજુ લોકોનું મુખ્ય રહેઠાણ હતું. ત્યાંથી તેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરતા. હજુ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે રાજ્ય જમાવ્યું ત્યારે તેમણે પંજાબમાં શાકલ હાલના શિયાળકોટને પોતાની રાજધાની બનાવ્યું. રાજા મિલિન્દ અથવા મીનેન્ડર અહીં રહેલો. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં શાકલ મદ્ર લોકોની રાજધાની હતું. શાકલમાં હજુ લોકોએ એક દુર્ગમ કિલ્લો બાંધ્યો હતો.

મિલિન્દ મહાયાન બૌદ્ધધર્મમાં ખૂબ રસ લેતો. પણ મહાયાન સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા તો કનિષ્ઠે જ કરી. કનિષ્ઠે કાશ્મીરમાં શ્રીનગરની પાસે આવેલા કુણ્ડલવનમાં એક ‘સંગીથિ’ અથવા પરિષદ ભેગી કરી હતી.

આ બધાં શહેરો સિંધુનદીના સામ્રાજ્યની અંદર આવેલાં હતાં. ત્યાંથી મધ્ય દેશમાં આવતાં પ્રથમ કુરુક્ષેત્રનું દર્શન થાય છે. કુરુક્ષેત્ર ભગવદ્ગીતાને લીધે દરેકને મહોડે છે જ. ભારતીય યુદ્ધ આ જ સ્થાન પર થયેલું. કુરુક્ષેત્રમાં હાલના પતિઆળા રાજ્યનો પૂર્વ ભાગ તથા દિલ્હી પ્રાંત આવી જાય છે. આ કુરુક્ષેત્ર પાસે જ સ્થાણવીશ્વર છે જે આજે થાનેશ્વર નામથી ઓળખાય છે. સ્થાણવીશ્વરમાં શ્રીહર્ષના પિતાની રાજધાની હતી.

ત્યાંથી પાસે જ ગંગાને કિનારે હરદ્વાર છે. હરદ્વાર એ સંન્યાસીઓની તપોભૂમિ છે. શ્રીવ્યાસે અહીં જ પોતાના અનેક ગ્રંથો લખેલા એવી લોકોમાં માન્યતા છે. હરદ્વાર એ સંસ્કૃત વિદ્યાનું એક મોટું ધામ છે અને બાર વર્ષે ત્યાં કુંભમેળો પણ ભરાય છે. હરદ્વારથી દક્ષિણમાં જઈએ એટલે યમુના અને કાલિન્દીને કાંઠે આવેલા હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થ એ બે શહેરો આવે. કૌરવ પાંડવોની રાજધાનીઓ તરીકે મહાભારતમાં એ વિખ્યાત છે. હસ્તિનાપુર અથવા ગજસાહુવ્ય એ કૌરવોની રાજધાની હતું. ગંગા નદીની રેલમાં આ નગર હાલમાં ખીલકુલ ઘોવાઈ ગયું છે. એની પાસે જ અગ્નિદિશામાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવેલું છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ હાલના દિલ્હી પાસે જ છે. અનુર્નિ ખાંડવવનનો નાશ કર્યો ત્યાં યુધિષ્ઠિરે આ નગર વસાવેલું. ખાંડવવનમાં નાગ લોકો રહેતા. તેમનો અનુર્નિ ઉચ્છેદ કર્યો. તેનો બદલો નાગરાજ તક્ષકે પરીક્ષિત ઉપર લીધો. ઇન્દ્રપ્રસ્થ અસલ જમના નદીને કાંઠે હતું, પણ હાલમાં નદીનો પટ બદલાવાથી નદી ત્યાંથી દૂર છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થને ખાંડવપ્રસ્થ પણ કહે છે.

ખાંડવવન હાલના મુઝફ્ફરનગરથી થોડેક દુરે હતું.

હાલની દૃષ્ટિએ જેમને ઐતિહાસિક સાધનો ગણાય તેમાંના જૂનામાં જૂનામાં મથુરાનો ઉલ્લેખ છે. મથુરા એ મધ્યદેશની રાજધાની હતું. યમુનાને કાંઠે તે વસેલું છે. શરણેનો અહીં રાજ્ય કરતા. શ્રીકૃષ્ણ અહીં જન્મેલા. શૈથુનાગતા વખતથી મથુરાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

કુશાન રાજાઓના સમયમાં બૌદ્ધો તથા જૈનોનું તે મ્હોટું મથક હતું. શુંગ રાજાઓના સમયમાં પાટલીપુત્ર દરતાં પણ તેની ભૌગોલિક સ્થિતિને લીધે તેનું મહત્ત્વ વિશેષ હતું. શાહિયાન તથા હુએનસાંગના વખતમાં તે બૌદ્ધોજલાલીમાં હતું.

અત્યારે પણ ઘણા લોકો ત્યાં જત્રાએ જાય છે. સાત પવિત્ર પુરીઓમાં તેની ગણના છે. આજે આપણે વૃંદાવન વગર મથુરાનો વિચાર કરી શકતા નથી, તે બન્ને એટલાં બધાં પાસે છે. વૃંદાવન એ શ્રીકૃષ્ણની બાલ્યકાળની ભૂમિ. વૃંદાવન કાળે કરીને નટ ચયું હતું તે જંગાળના વૈષ્ણવસાધુ ચૈતન્યના ઉત્સાહથી ફરી સ્થાપિત થયું. હાલમાં વૃંદાવનનાં મંદિરો હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે, અને તેમાં વિશેષતા એ છે કે સ્થાપત્યના બધાં નમુનાઓ ત્યાં એકત્ર થયા છે.

મથુરા ને વૃંદાવન જેમ શ્રીકૃષ્ણના બાલ્યકાળનાં સ્થાન છે તેમ મ્હોટપણની તેમની રાજધાની દ્વારકા. દ્વારકા દૂર પશ્ચિમ દિશાએ હિંદુસ્તાનનો છેડો છે. અહીંથી હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વરાઈ કરનાર કાળવન જેવાનો અંદાજસ્ત કરવો એ શ્રીકૃષ્ણને સ્વેદનું લાગ્યું હતો. દ્વારકા એ સાત મોક્ષદાપી પુરીઓમાંની એક છે. તેમ જ પુરાણપ્રસિદ્ધ ચાર ધામમાંનું એક ધામ છે. શંકરાચાર્યના ચાર મઠમાંનો એક મઠ અહીં છે.

દ્વારકા શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની ખરી, છતાં શ્રીકૃષ્ણનું કાર્યક્ષેત્ર તો હસ્તિનાપુર, ઇન્દ્રપ્રસ્થ અને કુર્ષ્કેત્ર જ હતું.

હવે આપણે સ્વેદ પૂર્વ તરફ જઈએ એટલે કાન્યકુબ્જ આવે છે; હાલમાં એ કનોજ નામથી ઓળખાય છે. વિશ્વામિત્રના પિતા ગાધિરાજની એ રાજધાની હતું, ત્યારે તે ગાધિપુર કહેવાતું. શ્રીદર્શના પહેલાં મીખરી રાજાઓની તે રાજધાની હતું. આ ચંદેરના નૈઋત્યભાગમાં બૌદ્ધોના મ્હોટા મ્હોટા વિહારોનાં ખડેરો છે.

સાત પુરીઓમાં પ્રથમ સ્થાન પામેલું શ્રી રામચંદ્રનું જન્મસ્થાન અયોધ્યા તે હવે આવે છે.

યુક્તપ્રાંતમાં કૌશાલ્ય હરદ્વામાં ગોગરા નદીને કિંડે તે આવેલું છે. સરયુ એ ગોગરા નદીનું પ્રાચીન નામ છે.

રામાયણની અયોધ્યાનગરી હાલમાં નાચ પામેલી છે. એક વિસ્તૃત ઉમાળ-ભૂમિ તેને ફેલાણે દેખાવામાં આવે છે. તેની પાસે અણુપિયા કરીને અપમંચ પામેલા નામનું ગામ છે.

કોશલ દેવ (હાલના અયોધ્યાપ્રાંત)ની તે રાજધાની હતું.

જોડકાગમાં કોશલ દેવના હનરોગ્ય અને દમિત્વોગ્ય એવા બે બામ પડી ગયેલા જણાય છે. સરયુ નદી બે બામને વુદા પાડતી. હનરોગ્યની રાજધાની યાસ્તી હતી અને દમિત્વની સામે હતી. સાકેત ક્યાં આવેલું તે અત્યારે નહીં કરી શકાતું નથી. અયોધ્યાને જ જોઈ લોકો સાકેત કહેવા લાગ્યા અથવા તો અયોધ્યાની પાસે જ તે ચંદેર લોક. જોઈ માલિયામાં સાકેતને ખાતવવાના એક મ્હોટા ચંદેર નદીને પર્વતેનું છે.

અયોધ્યામાં જૈન લીયંકર આદિનાથનો જન્મ કરેલો.

જોડકાગમાં અયોધ્યા આજાર લોક એમ ગણતું નથી, પરંતુ મુખ સમગ્ર સમુદાયને ખાતરીપૂરવા પાતાની રાજધાની ફેરવેને અયોધ્યામાં કરી, ત્યારે ને ફરી આગાધીયો

આવ્યું હતું. ગુપ્તરાજ્યોએ અયોધ્યાનાં રામચરિત સાથે જોડાયલાં પવિત્ર સ્થળોનો પુન-રુદ્ધાર કર્યો હતો.

ઉપર જણાવેલું શ્રાવસ્તી હાલના અયોધ્યા પ્રાંતમાં જ છે. તેની પાસે જૈતવન વિહારમાં રહીને બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ કરેલો. આ શ્રાવસ્તીના સુદાત્ત નામે એક દાની વેપારીએ જૈત નામના રાજ પાસેથી એક મ્હોટું ઉધાન ખરીદી લઈ એ વિહાર ખંધાવી આપેલો. શ્રાવસ્તી બૌદ્ધોનું એક મ્હોટું યાત્રાનું ધામ ગણાતું.

ઉત્તરની દિશા છોડી દક્ષિણ તરફ આવીએ એટલે પ્રયાગરાજ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રયાગ એટલે પવિત્ર નદીઓનો સંગમ. અહીં ગંગા અને યમુના ઉપરાંત ગુપ્ત સસ્વતીનો પણ સંગમ થાય છે માટે આ સ્થાનને પ્રયાગરાજ અથવા ત્રિવેણી કહે છે. લક્ષ્મી દક્ષિણે પ્રયાગ બહુ જ મહત્વનું છે અને ગંગા યમુના જેવી મ્હોટી નદીઓનું સંગમસ્થાન હોવાથી વેપારનું પણ તે મ્હોટું મથક હતું. આ સંગમ ઉપર પરમ પવિત્ર અક્ષયવટ છે, જે ઉપરથી સંગમમાં કૂદી કેટલાક લોકો દેહત્યાગ કરતા. આખરે અકબરે આ વટની આસપાસ કિલ્લો બાંધ્યો. આમ તેણે આત્મહત્યા પણ અટકાવી અને આસપાસનો પ્રદેશ પણ કાયમમાં આણ્યો. પ્રયાગ કુંભમેળાનું એક સ્થાન છે.

પ્રયાગ પાસે જ કૌશામ્બી છે. વત્સદેશની એ રાજધાની. ભગવાન બુદ્ધ કૌશામ્બીમાં રહેલા. કથાસરિતસાગરનો ઉદ્દયનરાજ અહીં રહેતો. શ્રીરામચંદ્રનું ચિત્રકૂટ પણ અહીંથી બહુ દૂર નથી. આજે પણ લોકો ચિત્રકૂટની યાત્રાએ જાય છે. જો લોકો ત્યાંથી ખજરાટો અને ભાદુટનાં ખડેરા જોવા જાય તો તેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ અને શિલ્પ વિષે ઘણું જાણવાનું મળે.

હિંદુઓની ત્રિસ્થળયાત્રામાં પ્રયાગ, જનારસ અને ગયા આવે છે. જનારસ એ આપણું પવિત્રમાં પવિત્ર શહેર છે. જનારસ તે જ દેવનગર. અહીંની લિપિ તે જ દેવનાગરી.

જનારસનું પ્રાચીન નામ વારાણસી છે. વારણા અને અસી એ નદીઓની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાં તે વસેલું છે. જનાર રાજ્યએ તે વસાવેલું, એમ પણ કહેવાય છે, તેને માટે કાશી નામ પ્રચલિત છે.

આપણા દેશનું આ એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શહેર છે. રામાયણ તથા મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. પણ શહેરનો બહુ ઇતિહાસ મળતો નથી. એ અહીં પોતાના કાંઠા પર આવેલાં ઘાટો અને મકાનો પાડવાનું કામ પહેલેથી જરાબર કર્યું છે.

સાત પવિત્ર પુરીઓમાં તેની ગણના છે અને અત્યારે પણ આખા દેશમાં યાત્રાનું મ્હોટામાં મ્હોટું ધામ છે. સંસારથી નિવૃત્ત થયેલા ઘણા માણસો મરણની વાટ જોતા અહીં રહેવા આવે છે.

અહીંનું કાશીવિશ્વેશ્વરનું મંદિર અને મણિકર્ણિકાનો ઘાટ સુંદર અને વિખ્યાત છે.

પ્રાચીનકાળથી તે આજ સુધી તે બ્રાહ્મણવિદ્યાનું અને સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રખ્યાત ધામ રહેલું છે. વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવા ખાતર હિંદુ લોકોએ જેટલું દાનધર્મ કર્યું છે તેનો મ્હોટો ભાગ જનારસને જ મળ્યો છે અને તેથી જુના કાળથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ વગર

ખર્ચે અહીં અધ્યયન કરતા આવેલા છે. બનારસનાં અવસરની પદ્ધતિ, અને મધ્યવર્તી સત્તા વિના અનેક વિદ્વાનોના સહકારથી બનેલું વિદ્યાપીઠ એ દુનિયામાં અપૂર્વ છે.

બનારસ પાસે જ સુંદર આંખાતાડીઆથી વીંટળાયેલું સારનાથ છે. પ્રાચીન કાળમાં એને ઋષિપત્તન કહેતા.

ગોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી બુદ્ધ ભગવાને ત્યાંથી ઉપદેશ શરૂ કર્યો. બૌદ્ધ લોકોનું એ મહોદું યાત્રાનું ધામ ગણાય છે. અશોકનો બંધાવેલો સિંહસ્તંભ ત્યાં પદાર્થસંગ્રહાલયમાં આજે પણ જોવાને મળે છે.

આ અને હવે પછી જે શહેરો આવે છે, તે બધાં બુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્ર સાથે જોડાયેલાં છે. તેથી આપણે તેમની તે ક્રમમાં જ યાત્રા કરીશું. બુદ્ધ ભગવાનના પિતા શામ્યવંશી શુદ્ધોદન કપિલવસ્તુમાં રહેતા. આ સ્થાન દ્વેઝાયાદથી ઇશાનકોણમાં ૨૫ માઇલ દૂર છે. કપિલવસ્તુની પાસે લુમ્બિનીવન નામના ઉદ્યાનમાં બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. શુદ્ધોદને બુદ્ધને પોતાની રાજધાનીમાં જોલાવ્યા ત્યાર પછી તે ન્યગ્રોધવિહાર નામના ત્યાંના એક વિહારમાં રહેલા.

બુદ્ધ ભગવાન ગૃહત્યાગ કરી ખૂબ ફર્યો. પણ આખરે નિરંજનરાત્રીને કાંઠે તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એ તેમની તપોભૂમિને બુદ્ધગયા કહે છે. હાલના ગયા ક્ષેત્રથી ૭ માઇલ પર તે આવેલું છે. બુદ્ધગયાનું મંદિર ભવ્ય છે. જે પિંપળના ઝાડ નીચે બુદ્ધ ભગવાનને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેને ગોધિવૃક્ષ કહે છે. મૂળ વૃક્ષ હાલમાં નથી. અલ્પકાલા પાદના અક્ષયવરનો આ ઝાડ સાથે સંબંધ છે એમ જોળા લોકો માને છે.

ગયા એ શ્રાદ્ધ કરવાનું પવિત્ર તીર્થ છે અને તે દ્રશ્યનદીને કાંઠે આવેલું છે. ગયામાં એક ધર્મશિલા ઉપર વિષ્ણુનું પદચિહ્ન છે. તેના ઉપર પિંડ આપવામાં આવે છે.

આપણા લોકોમાં એકતા સાધવાના બહુ જ અદ્ભુત ઉપાયો છે. લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે વિષ્ણુનો એક પગ ગયામાં અને બીજો પગ મક્કામાં છે. અક્ષયવરનું જડ અને થડ પ્રયાગમાં છે અને તેનાં ડાળાં પાંખળાં બુદ્ધગયામાં છે. આ ઉપરથી પ્રયાગથી બુદ્ધગયા સુધીનો મુલક બૌદ્ધ ધર્મની અસર નીચે એક વખતે સામઠો આવેલો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. હિમાલયમાં પણ ઉત્તરાખંડમાં આવેલા કેદાર નામના લિંગનો બીજો છેડો નેપાળમાં પશુપતિનાથના મંદિરમાં છે એમ પણ લોકો માને છે.

કલકત્તા, કામપ્પા, કાશી, જ્વાલામુખી વગેરે દૂર દૂરનાં શાકતોનાં મંદિરોની એકતા પણ દક્ષિના યત્રમાં પ્રાણત્યાગ કરનાર સતીના ચળના દકડા કરી વિષ્ણુએ વિખેરી નાંખ્યા અને મહાદેવને ચાંત કર્યા, તે બધા ત્યાં પડેલા એવી કથાકારો સાધી છે.

ગોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી બુદ્ધ ભગવાન પોતાની સેવા કરનાર સાધીઓને મળવા સારનાથ ગયેલા, પણ પછી તેમણે આખા બિહાર પ્રાંતમાં વિહાર કર્યો. આવસ્તી, જેતવન, કૌશામ્બી, રાજગૃહ, કુશિનારા વગેરે સ્થાનો તેમણે પાવન કર્યા. રાજગૃહ અથવા રાજગિરિ એ પટણા જિલ્લામાં દક્ષિણ તરફ આવેલું છે. હાલમાં તે ખરેખર હાલતમાં જ છે. રાજગિરિની ટેકરી ઉપર જૂની દિવાલની નિશાની હજી જોવાળી સકાય છે. બુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન અગત્યનાં પિતા જિંબિસાર અથવા શ્રેણિકે તે બંધાવેલું છે.

મગધદેશ (દક્ષિણબિહાર)ના રાજા જરાસંધની રાજધાની તરીકે મહાભારતમાં જે ગિરિનજપુર આવે છે, તે આજ સ્થાને હતું એમ મનાય છે.

ચાળીસ વર્ષ ઉપદેશ કરી આખરે યુદ્ધ ભગવાન કુશિનગર અથવા કુશિનારામાં પરિનિર્વાણ પામ્યા. કુશિનારા અયોધ્યાની ઉત્તરે નેપાળની તરાઈમાં એક ન્હાતું ગામકું છે. અશોકે ત્યાં યુદ્ધ ભગવાનનું એક સ્મારક બાંધ્યું હતું. યુદ્ધ ભગવાનનું ધર્મચક્ર ત્યાં કોતરેલું છે.

ભગવાન યુદ્ધ અને તેમના સમકાલીન મહાવીરસ્વામીના સંબંધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલું મ્હોટું શહેર વૈશાલી છે. વૈશાલી બિહારના હાજીપુરથી ૧૮ માઇલ છે. હાલ તેને વેસારા કહે છે.

વજ્રી લોકોની લિચ્છવી નામની શાખાનું અહીં રાજ્ય હતું. વિદેહ અને મગધ વચ્ચે આ આવેલું હોવાથી અને લિચ્છવી જેવા ન્હાના પણ બળવાન રાષ્ટ્રના હાથમાં હોવાથી તેનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું.

સાતપુત્ર વર્ધમાન મહાવીરસ્વામી આ વૈશાલીના કુંદપુર અથવા કુંદગામ નામના એક પરામાં જન્મ્યા હતા. યુદ્ધના નિર્વાણ પછી બીજી બૌદ્ધ સંગીથિ વૈશાલીમાં જ મેળવવામાં આવી હતી. જૈન લોકોના પવિત્ર સ્થાનોમાંના પાવાપુરી અને પાર્શ્વનાથનો અહીં ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ. પાવાપુરી રાજગિરથી નૈઋત્યમાં દશ માઇલ છેટે છે. મહાવીર-સ્વામીને ત્યાં નિર્વાણપ્રાપ્તિ થઈ હતી. પાર્શ્વનાથ એ હાલ પારસનાથ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પાર્શ્વનાથ રાજગૃહ અને યુદ્ધગયાથી દક્ષિણમાં છે.

મગધદેશની રાજધાની અને આર્યાવર્તની લાંબા વખતની સામ્રાજ્યધાની તે પાટલીપુત્ર. આ શહેર હાલના પટણાની પાસે, ગંગા અને શોણના સંગમ ઉપર આવેલું.

રાજગૃહ પછી મગધદેશની તે રાજધાની બન્યું. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં શિશુનાગ વંશના ઉદય નામના રાજાએ તે બંધાવ્યું. નંદ રાજાઓથી તે ગુપ્ત રાજાઓ સુધી તે મગધદેશની રાજધાની રહ્યું. ગુપ્ત રાજાઓના વખતમાં તેનું નામ કુસુમપુર હતું. હુએનત્સાંગે તેને પડતી હાલતમાં જોયેલું.

મૌર્યસામ્રાજ્યમાં આ શહેરે પૂરી જાહોજલાલી ભોગવી હતી. લંબચોરસ આકાર-વાળા આ શહેરની લંબાઈ નવ માઇલ અને પહોળાઈ દોઢ માઇલની હતી. ૬૪ દરવાજા અને ૫૭૦ ઘુરજવાળા કોટથી તે રક્ષાયેલું હતું, વળી તેની આસપાસ ૬૦૦ ફીટ પહોળી અને ઘણી ઉંડી ખાઈ હતી. ચંદ્રગુપ્તમૌર્યના સમયમાં કોટની દિવાલ લાકડાની હતી, તથા ઘણાં ઘરો પણ લાકડાનાં હતાં; પણ અશોકે તે દિવાલ તોડી પાડી અને પથ્થરનો કોટ ચણાવ્યો. તેના વખતમાં શહેરમાં ઘણા સ્તૂપો અને વિહારો હતા થયા.

હાલ પાટલીપુત્ર જે સ્થળે હતું ત્યાં ખોદકામ ચાલે છે, અને જુની કારીગરી તથા કોતરકામના ઘણા નમુના હાથ લાગે છે.

પાટલીપુત્ર જેમ રાજનગરી હતી તેમ નાલંદા એ વિદ્યાનગરી હતી. મ્હોટા મ્હોટા ચીની પંડિતોને વિદ્યાદાન આપવાનું માન અહીંના વિદ્યાપીઠને છે. ચીની પ્રવાસીઓએ આ વિદ્યાપીઠનું વર્ણન બહુ જ વિગતપૂર્વક અને આદર તથા ઉત્સાહભરે કરેલું છે.

પટણા જીલ્લામાં હાલ રાજગિરની ઉત્તરમાં સાત માઇલ ઉપર બારગાંવ કરીને જે ગામ છે ત્યાં નાલંદાનાં ખડેર છે.

અને મગધરાજની મુખ્ય વ્યાપારનગરી તે તામ્રલિપિ ખંદર. તે જ હાલનું તામ્રલુક. પુરાણોમાં અતિપ્રાચીન શહેર તરીકે તેનો ઉલ્લેખ છે. તામ્રલિપિના પ્રાચીન રાજ્યની તે રાજધાની હતું.

ફાહીયાન અને હુએનત્સાંગ આવ્યા ત્યારે તે ખંદર હતું અને બૌદ્ધવિદ્વાનું, મ્હોટું મથક હતું. ગળી, રેશમ તથા તાંબુ ત્યાંથી નિકાસ થતાં. તાંબાની સાથે સંબંધ હોવાથી તેનું નામ તામ્રલિપિ પડેલું જણાય છે.

પુરાણોમાં દરિઆથી આઠ માઇલ દૂર હોવાનું તે જણાવેલું છે. અત્યારે તામ્રલુક રૂપનારાયણ નદીને કાંઠે દરિઆથી સાઠ માઇલ દૂર છે. નદીના પૂરાણથી જમીન ધીમે ધીમે પણ કેટલી બધી બધાતી જાય છે તેનું દૃષ્ટાન્ત અહીં મળે છે.

અહીંથી દૂર દૂર દેશ સુધી વહાણો જતાં. સિંહલદ્વીપ જેને તામ્રદ્વીપ અથવા તામ્રપર્ણી પણ કહેતા, ત્યાં જવાનું આ જ ખંદર હતું. તેથી પણ તામ્રલિપિ નામ પડવાનો સંભવ છે.

મગધસમ્રાટો પોતાના પશ્ચિમ તરફના રાજ્ય ઉપર રાજપ્રતિનિધિ દ્વારા રાજ્ય કરતા. અશોક, અશ્વમેધ જેવા રાજપુત્રોને રાજ્ય ચલાવવાનો વસ્તુપાક ઉજ્જયિનીમાં મળેલો. ઉજ્જયિની એ અવન્તી અથવા માળવાની રાજધાની. લોકપ્રસિદ્ધ વિક્રમરાજના નામ સાથે ઉજ્જયિની જોડાયેલું હોવાથી અને વિદ્યા તથા જ્યોતિષને માટે પણ પ્રખ્યાત હોવાથી ઉજ્જયિનીનું મહત્ત્વ અસાધારણ છે. તે ઉપરાંત ઉત્તરના સર્વ પ્રદેશોના જૂન-કચ્છ (ભરૂચ) જેવા પશ્ચિમના ખંદેરો તરફ જવાના રસ્તા ઉજ્જયિની વટાવીને જતા, તેથી ઉજ્જયિનીની જહોજલાલી સ્વાભાવિક રીતે લાંબા વખત સુધી ટકી હતી. ઉજ્જયિની પણ પુણ્ય પુરીઓમાંની એક છે. દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંનું મહાકાળેશ્વરનું સ્થાન અહીં છે. મહાકવિ કાલિદાસે આ ઉજ્જયિની અને સિંધા નદીને અમર ઠર્યા છે. ઉજ્જયિનીને અવન્તિકા પણ કહે છે. જૂના વખતમાં ઉજ્જયિનીમાં મ્હોટી વેધશાળા હતી. કૃત્તિકાની એકદમ પાસે હોવાથી જ્યોતિષના અભ્યાસ માટે આ સ્થાન અતુલ્ય છે. આપણા લોકો અંકાંશની રીતે આત અહીંથી જ ગણતા આવ્યા છે.

અવન્તીના પૂર્વ તરફના પ્રદેશને કશાણુ અથવા આકર કહેતા. તેની રાજધાની વિદિશા હતી. દીપનિકાય ગ્રંથમાં અવન્તીની રાજધાની તરીકે માહિષ્મતી નામ આપેલું છે. વિદિશાને જ હાલ બિસ્સા કહે છે. બિસ્સારજ્યોને નામે ઓળખાતા પાંચ સ્તૂપો અહીં છે; તેમાંનો એક સાંચીસ્તૂપ. સાંચીસ્તૂપ હાલના બિસ્સાથી સાડા પાંચ માઇલ દૂર છે. સાંચીસ્તૂપની દારીગિરી બહુ જ પ્રાચીન અને બહુ જ મુંદર છે.

સાંચીની પાસે (બોપાળના રાજ્યમાં) હાલના બિસ્સાથી ત્રણ માઇલ દૂર બેસ અને બેતવા (બેતવતી) નદીના મંડપ ઉપર બેરોડાનગર નામે શહેર હતું. દયાર્થદિયની જૂની રાજધાની ત્યાં હતી.

મદાયશમાં તેને ચેતીય, ચેતીયનગર તથા ચેતીયગિરિ (ચૈત્યગિરિ) કહેલું છે.

બેસીનગરમાં એક સ્તંભ જડ્યો છે જે તક્ષશિલાના હેલિયોડોરસનો બંધાવેલો કહેવાય છે.

જૂની કારીગરી અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ છેક પૂર્વ તરફ આવેલા ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિનો આ સાથે જ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ બંને સ્થાનો ઉત્કલમાં કટક પાસે આવેલાં છે. ઉદયગિરિમાં જે બે શુક્રાઓ છે, તેમાંની હાથીશુક્રમાં ખારવેલનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ હમણાં થોડાં જ વર્ષ ઉપર મળી આવ્યો છે.

ઉત્તરાપથ અથવા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના મહત્ત્વનાં સ્થળો આપણે જોઈ ગયા. આના જેવાં બીજાં હજારો અને લાખો સ્થાનો કાળના ઉદરમાં અલોપ થઈ ગયાં હશે. એકે એક સ્થળ આપણા પૂર્વજોના પુરુષાર્થનું અધિષ્ઠાન છે. વિદ્વાનો અને વીરો, રસિકો અને વૈરાગીઓ, કળાધરો અને કવિઓ આ સ્થાને વિચરતા. આર્યવંશમાં જે જે કાંઈ ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને ઉજ્જવળ છે તે બધું આ સ્થાનોમાં જ ભજવાયલું અને ફેળવાયલું છે. એકે એક સ્થાન આપણે માટે પવિત્ર તીર્થ છે. તેમનું નામસ્મરણ અને માહાત્મ્યવર્ણન પુણ્યપ્રદ અને ઉત્સાહવર્ધક છે. સંગીન ફેળવણી જેમને લેવી હોય તેમણે આ સ્થાનોનો પરિચય કરવો જ જોઈએ. અને બની શકે તો તેમનું દર્શન પણ કરવું જોઈએ. ત્યારે જ સ્વદેશના ઇતિહાસનું રહસ્ય આપણી રંગરંગમાં ઉતરશે, અને પૂર્વજો વિષેના અભિમાન સાથે તેમનું પરાક્રમ પણ આપણે ધારણ કરી શકીશું.

એક ઐતિહાસિક જૈનપ્રશસ્તિ

[મુનિ પુણ્યવિજય]

તોએ અને જૈનાચાર્યોએ જેમ પોતાના પ્રાચીન સાહિત્યની રક્ષા કરી છે તે પ્રમાણે ગૌરવભર્યા જૈનેતર સાહિત્યનું પણ રક્ષણ તેમજ પોપણ તે તે ગ્રંથોના ઉતારા^૧ કરાવી, તે તે ગ્રંથો ઉપર દીકા-ટિપ્પણ^૨ આદિ રચી, અનેક પ્રકારે કૃત્યું છે. આ પ્રકારનું રક્ષણ તેમજ પોપણ ખંડનાત્મક દષ્ટિ-થી જ કરાવું હતું તેમ નહીં, કિંતુ ગુણગ્રાહિપણથી અને સાહિત્યવિલાસિ-તાથી પણ. આના ઉદાહરણરૂપે શ્રીમાન્ હરિભદ્રચરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય તથા

શ્રીમાન્ યશોવિજયોપાધ્યાય આદિના ગ્રંથોમાં આવતાં અવતરણો^૩ જસ થશે. ગુજરાતના જૈનેતર દવિઓના ગૌરવભર્યા શ્રીવત્સરાજ વિરચિત ‘રૂપકવટ્ક,’ કાયસ્થકવિ સોઠલ વિરચિત ‘ઉદયસુન્દરીકથા’ આદિ ગ્રંથોનું રક્ષણ પણ પાટણના જૈન ભંડારોમાં જ થયું છે.

જેમ જૈનોએ સાહિત્યસેવા અનેક પ્રકારે કરી છે તેમ ગૂજરાતના મહાપુરુષોના—રાજા મહારાજાઓ, તેમના મહામાત્યો, તે તે સમયે વિદ્યમાન સાહિત્યવિલાસી ધનાઢ્યો અને ધર્માત્માઓના, અને તે તે સમયનાં પાટનગરાદિની જાહોજલાલી ધ્યાદિ—ના અવદાતોની રક્ષા પણ અનેક પ્રકારે કરી છે. આ પ્રકારોના આપણે ચાર વિભાગ કરીશું—૧. તેમના ચરિત્રગર્ભિત ગ્રંથો, ૨. તેમના નામાદિગર્ભિત શિલા લેખો,^૪ ૩. ગ્રંથકારોએ પોતાના

૧. મહાકવિ રાજશેખર કૃત ‘કાવ્યમીમાંસા’ ગ્રંથ જે બરોડા ઓરિએન્ટલ સિરિઝ તરફથી છપાઈને બહાર પડ્યો છે તેની ત્રણ કૉપીઓ જૈનભંડારમાંથી જ મળી હતી. પૌદ્ગલગ્રંથ ‘કમલશીલ સતીક’ ની કૉપી પણ જૈનભંડારમાંથી મળી છે. શુભલીમત કે જે પ્રાચીન છે તે મતનો પણ એક ગ્રંથ પાટણના તાડપત્રના જૈનભંડારમાં વિદ્યમાન છે. આ પ્રમાણે ન્યાય, કાવ્ય-નાટક, અલંકાર, ન્યાયોત્પ, નીતિ આદિના અનેક ગ્રંથો વિદ્યમાન છે કે જેની કૉપી અન્યત્ર ન પણ મળે.

૨. દિગ્નાગના ન્યાયપ્રવેશ પર હરિભદ્રની દીકા, ધર્મોત્તર ઉપર મહાવાદિનું ટિપ્પણ, રૂદ્રના કાવ્યાલંકાર ઉપર નમિસાધુની દીકા, મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશની માણિમયદ્રકૃત કાવ્યપ્રકાશસંકેતદીકા પંચકાવ્ય ઉપર અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોની દીકાઓ, કાદંબરી ઉપર ભાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્રની વિસ્તૃત દીકા અને મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયોપાધ્યાયની વિસ્તૃત દીકા. આ પ્રમાણે અનેક ગ્રંથો. પર દીકાઓ રચાઈ છે.

૩. “एवं क्रमेण ‘पपा’ सदृष्टिः ‘सतां’ मुनीनां भगवत्पतञ्जलिभदन्त-भास्करचन्द्रभगवदत्तवादीनां योगिनामित्यर्थः” યોગદષ્ટિદીકા, પત્ર ૧૫. “तथा ‘वृद्धिरादैच्’ इत्यत्र भगवता भाष्यकारेणावस्थापितम्” હેમ કાંબ્યાનુશાસન-વિવેક, પત્ર ૧૭૩ ઇત્યાદિ.

૪. વ્યાશ્રયમહાકાવ્ય, કુમારપાલપ્રતિજ્ઞોધ, કુમારપાલચરિત્ર, મોહપરાજ્ય નાટક, વિમળ-પ્રબધ, વસ્તુપાળચરિત્ર, સુકૃતસાગર, ઇત્યાદિ.

૫. ગિરિનાર, શત્રુંગ્ય, આબુ, તારંગા આદિ મહાતીર્થોના લેખો.

અંથોના પ્રારંભમાં ૬ અંતમાં ઉલ્લિખિત તે તે વર્ણનયુક્ત પ્રશસ્તિઓ અને ૪. અંથોના લખાવનારે તેના અંતમાં લખાવેલ પ્રશસ્તિઓ. બ્યાંસુધી ઉપર્યુક્ત પ્રકારના અંગોમાંનું એક પણ અંગ અપૂર્ણ હોય સાંસુધી ગૂજરાતની વિભૂતિઓનું સંપૂર્ણ અવદાત આપણે બાણી શકીએ નહીં. આ બે દારણુથી આવા પ્રકારના સાહિત્યના સંગ્રહની આવશ્યકતા બેવાએલી છે. પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિને આપણે ચતુર્થ વિભાગમાં દાખલ કરીશું.

આ પ્રશસ્તિમાં બાણાવેલ ‘પેથડશાહે ચાર જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા, મંદિરકે પણ કેટલુંક અંથોદ્ધારનું કાર્ય કર્યું, અને પર્વતે પણ પુસ્તકભંડાર સ્થાપ્યો’ ઇત્યાદિ ઉલ્લેખથી તેમજ મહારાજા કુમારપાળે મંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળે પેથડશાહ આદિએ અનેક ભંડાર સ્થાપ્યાના અન્ય ઠેકાણે મળતા ઉલ્લેખોથી જ ગૂજરાતના ઇતિહાસના જોતોએ કરેલા કાર્યની સહેજે ઝાંખી થાય છે.

‘જિણદાસમહત્તર’ इति तेन रचिता चूर्णिरियम् ॥

सम्यक् तथाऽऽम्नाय.....भावादत्रोक्तं यदुत्सृजम् ।

मतिमान्याद्वा किञ्चित्तच्छोध्यं श्रुतधरैः कृपाकलितैः ॥ १ ॥

श्री शीलभद्रसूरीणां शिष्यैः श्रीचन्द्रसूरिभिः ।

विंशकोद्देशके व्याख्या दृढ्या स्वपरहेतवे ॥ २ ॥

वेदाश्वरुद्रयुक्ते ११७४ विक्रमसंवत्सरे तु मृगशीर्षे ।

माघसितद्वादश्यां समापितोऽयं रवौ वारे ॥ ३ ॥

इति श्री निशीथचूर्णिविंशकोद्देशकव्याख्या समाप्ता ॥ ग्रंथाग्रं
संख्या २८००० ॥

સ્વસ્તિ શ્રીપ્રભુવર્દ્ધમાનભગવત્પ્રાસાદવિભ્રાજિતે

શ્રીસંળડેરપુરે સુરાલયસમે પ્રાગ્વાટવંશોત્તમઃ ।

આમ્ભૂર્ભૂરિયશા અમ્ભૂત સુમતિભૂર્ભૂમિપ્રમુપ્રાર્ચિત-

સ્તજ્જાતોઽન્વયપદ્મભાસુરરવિઃ શ્રેષ્ઠી મહાનાસડઃ ॥ ૧ ॥

સન્મુખ્યો મોષનામા નયવિનયનિધિઃ સુનુરાસીત્તદીય-

સ્તભદ્રાતા વર્દ્ધમાનઃ સમજનિ જનતાસુ સ્વસૌજન્યમાન્યઃ ।

અન્યૂનાઽન્યાયમાર્ગાઽપનયનરસિકસ્તત્સુતશ્ચળ્ડસિંહઃ

સપ્તાઽસંસ્તત્તનૂજાઃ પ્રથિતગુણગણાઃ પેથડસ્તેષુ પૂર્વઃ ॥ ૨ ॥

નરસિંહરત્નસિંહૌ ચતુર્થમલ્લસ્તતસ્તુ સુજ્ઞાલઃ ।

વિક્રમસિંહૌ ધર્મણ ઇત્યેતેઽસ્યાનુજાઃ ક્રમતઃ ॥ ૩ ॥

સળડેરકેઽળાહિલપાટકપત્તનસ્યા-

ઽઽસન્ને ય એવ નિરમાપયદુચ્ચૈત્યમ્

स्वस्वैः स्वकीयकुलदैवतवीरसेव्यश-(?)

क्षेत्राधिराजसतताश्रितसन्निधानम् ॥ ४ ॥

वासाऽवनी तेन समं च जाते

कलौ कुतौ स्थापय देवहेतोः ।

वीजापुरं क्षत्रियमुख्यबीज-

सौहार्दतो लोककरार्द्धकारी (?) ॥ ५ ॥

अत्र रीरीमयज्ञातनन्दन प्रतिमान्वितम् ।

यश्चैत्यं कारयामास लसत्तोरणराजितम् ॥ ६ ॥

योऽकारयत्साचिवपुङ्गवचस्तुपाल-

निर्मापितेऽर्घुदगिरिस्थितनेमिचैत्ये ।

उद्धारमात्मन इव ब्रुडतो ह्यऽपार-

संसारदुस्तरणवारिधिमध्य इद्धः ॥ ७ ॥

गोत्रात्रे(गोत्रेऽत्रै)वाऽऽद्याप्तविभ्वं भीमसाधुविधित्सितम् ।

यः पित्तलमयं हैमद्वदसन्धिप्रकारयत् ॥ ८ ॥

चरमाजिनवरेन्द्र स्फारमूर्ति विधाय

गृहजिनवसतौ प्राप्तिष्ठपच्छुद्धलग्ने ।

पुरजस्ततरदेवौकःस्थितायां च तस्यां

समहमातिलघोः श्रीकर्णदेवस्य राज्ये ॥ ९ ॥

खरससमयसोमे १३६० बन्धुभिः पद्भिरेव

समामिह सुविधीनां साधने सावधानः ।

विमलगिरिशिरःस्थादीश्वरं चोज्जयन्ते

यदुकुलतिलकाभं नेमिमानम्य मोदात् ॥ १० ॥

निजमनुजभवं यः सार्थकं श्राक् चकार

विहितगुरुसपर्यः पालयन् साङ्गपत्यम् ।

कलसकलकलासत्कौशली निष्कलङ्कः

पुनरपि पङ्ककार्पाद् यो हि यात्रास्तथैव ॥ ११ ॥

विभिः कुलकम् ।

मुनिमुनियक्ष १३७७ मिनेऽन्द्रे दुर्भिक्षविलक्षदीनजनलक्षान् ।

धीक्ष्याऽनूनान्नानां दानात्स्वस्थांश्च यः कृतवान् ॥ १२ ॥

समयश्रुतिफलमतुलं स्वगुरोर्योऽथैकदाऽवबुध्य सुधीः ।
 सकलं विमलं सततं सदागमं श्रावय मम त्वम् ॥ १३ ॥
 इत्यर्थितवांस्तस्मै गुरौ प्रवृत्तेऽकरोत्तथा कर्तुम् ।
 तद्गतवीरगौतमनामार्चा रैरजतटङ्कैः ॥ १४ ॥
 तेनाऽर्हणाधनेनालेखयदाप्नोक्तिकोशसचतुष्कम् ।
 सत्यादिसूरिवचनात् क्षेत्रनवक उत्तवान् वित्तम् ॥ १५ ॥
 त्रिभिः कुलकम् ।

तत्तनयः पद्माहस्तदुद्भवो लाडणस्तदङ्गभवः ।
 अस्ति स्माऽऽह्णसिंहस्तदङ्गजो मण्डलिकनामा ॥ १६ ॥
 श्रीरैवतावुदमुतीर्थमुखेषु चैत्यो-
 द्वारानकारयदनेकपुरेण्वनल्पैः ।
 न्यायार्जितैर्धनभरैर्वरधर्मशालाः

यः सत्कृतो निखिलमण्डलमण्डलीकैः ॥ १७ ॥
 वसुरसभुवनप्रमिते १४६८ वर्षे विक्रमनृपाद् विनिर्जितवान् ।
 दुष्कालं समकालं बह्वन्नानां वितरणाद् यः ॥ १८ ॥
 वर्षेषु सप्तसप्तत्यधिकचतुर्दशशतेषु १४७७ यो यात्राम् ।
 देवालयकलितां किल चक्रे शत्रुञ्जयाद्येषु ॥ १९ ॥
 श्रुतलेखनसङ्घार्चाप्रभृतीनि बहूनि पुण्यकार्याणि ।
 योऽकार्षीद् विविधानि च पूज्यजयानन्दसूरिगिरा ॥ २० ॥
 व्यवहर इत्याख्योऽभूदक्षस्तत्तनूज एव विजिताख्यः ।
 वरमणकार्ङ्गनाम्नी सत्त्ववती जन्यजनि तस्य ॥ २१ ॥
 तत्कुक्ष्यऽनुपममानसकासारसितच्छदास्त्रयः पुत्राः ।
 अभवन् श्रेष्ठाः पर्वत-डुङ्गर-नरवदमुनामानः ॥ २२ ॥
 तेष्वस्ति पर्वताख्यो लक्ष्मीकान्तः सहस्रवीरेण ।
 पोर्द्वाप्रमुखकुटम्बैः परीवृतो वंशशोभाकृत् ॥ २३ ॥
 डुङ्गरनामा द्वितीयः स्वचारुचातुर्यवर्यमेधावान् ।
 पत्नी मङ्गादेवी रमणः कान्हाख्यसुतपक्षः ॥ २४ ॥
 स्वकारिताऽर्हत्प्रतिमाप्रतिष्ठां
 विधाप्य तौ पर्वतडुङ्गराभिधौ ।

वर्षे हि नन्देपुतिथौ १५५९ च चक्रतुः
 श्रीवाचक(?)स्थापनसन्महोत्सवम् ॥ २५ ॥
 खर्तुतिथिर्मित १५६० समायां यात्रां तौ चक्रतुः सुतीर्थेषु ।
 जीरापल्लीपाश्वर्थाऽर्चुदाचलाद्येषु सोछासम् ॥ २६ ॥
 गन्धारवन्दिरे तौ झलमलयुगलादिसमुदयोपेताः ।
 श्रीकरूपपुस्तिका अपि दत्ताः किल सर्वशालासु ॥ २७ ॥
 कृतसङ्घसत्कृती वाचाचयतां चादापयतां तौ च रूप्यनाणकयुग्म् ।
 ददतुश्च सितापुञ्जं समस्ततन्नागरिकवणिजाम् ॥ २८ ॥
 कृतवन्तौ तावित्यादि विहितचतुर्थयत्रादरौ सुकृतम् ।
 आगमगच्छेशश्रीविचेकरत्नाख्यगुरुवचनात् ॥ २९ ॥
 अथोत्तमौ पर्वतकान्हनामकौ

सार्थोद्यमौ सूरिपदप्रदापने ।

आकारितानां च समानधार्मिणाम्

नानाविधस्थानसमागतानाम् ॥ ३० ॥

पुंसां दुकूलादिकदानपूर्वकं

समस्तसद्दर्शनसाधुपूजनात् ।

महामहं तेनतुरुत्तरं तौ

पवित्रचितौ जिनधर्मवासितौ ॥ ३१ ॥ युग्मम् ।

आगमगच्छे विभूतां सूरिजगानन्दसद्गुरोः क्रमतः ।

श्रीमद्विचेकरत्नप्रभसूरीणां सदुपदेशात् ॥ ३२ ॥

शशिमुनितिथि १५७१ मितवर्षे समग्रसिद्धान्तलेखनपराभ्याम् ।

ताभ्यां वषवहर-परवतकान्हाभ्यां सुकृतरसिकाभ्याम् ॥ ३३ ॥

पदक्रतुपङ्केकामितेऽन्दे १६६६ वृद्धतपगुरुणाम् ।

श्री हीरविजयमूरीभरमभूणां प्रवरशिष्यः ॥

श्रीकनकाविजयगणि-रामाविजय श्रेयोत्र ॥ संवत् १७३५ वर्षे

आपाढमासे कृष्णपक्षे ९ तिथौ सोमवारे श्रीस्थंभतीर्थे माणिक्योक्तमध्ये

पारुचाडामध्ये लिपीकृतम् ॥ ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ छ ॥

પ્રશસ્તિનો સાર

૧ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીના મંદિરથી અલંકૃત સંડેરપુર (સાંડેરા)માં પ્રાગ્વાટવંશીય (પોરવાડ) જાતીય, સુમતિશાહનો યશસ્વી અને રાજમાન્ય આલૂ નામનો પુત્ર હતો. તેનો પુત્ર શ્રેષ્ઠી આસડ હતો.

૨ આસડનો ન્યાયવાન, વિનયી અને સજ્જનમાન્ય મોપ (મોક્ષ) નામનો પુત્ર હતો, અને મોપનો ભાઈ વર્ધમાન હતો. તેને ચંડસિંહ નામે સદાચારી પુત્ર હતો. ચંડસિંહને સાત પુત્રો હતા. તેમાં સુહૃથી મોટા પેથડ હતો.

૩ પેથડને ક્રમથી છ નાના ભાઈ હતા—નરસિંહ, રત્નસિંહ, ચતુર્થમલ (ચોથમલ), મુંગલ, વિક્રમસિંહ અને ધર્મણુ.

૪ પેથડે અણુહિલપાટક પત્તનની પાસે આવેલ સંડેરકમાં પોતાના ધન વડે પોતાની કુલદેવતા અને વીરસેશ (?) નામના ક્ષેત્રપાળથી સેવાએલ અથવા રક્ષિત મોહું ત્રૈત્ય-મંદિર કરાવ્યું.

૫ આ શ્લોકનો આશય સમજાતો નથી.

૬ પેથડે વીળપુરમાં * સ્વર્ણમય પ્રતિમાલંકૃત તેમજ તોરણથી યુક્ત એક મંદિર કરાવ્યું.

૭ અને આણુગિરિમાં મહામાલ્ય શ્રીવસ્તુપાળકારિત નેમિનાથના મંદિરનો—અપાર સંસારસમુદ્રમાં હુપતા પોતાના આત્માના ઉદ્ધારની જેમ—ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

૮ તેમજ પોતાના ગોત્રમાં (?) થઈ ગએલ ભીમાશાહની કરાવતાં અપૂર્ણ રહેલ પિત્તલમય આઘાત—આદીશ્વરની પ્રતિમાને સ્વર્ણથી દઢ સંધિવાળી કરી (?).

૯-૧૦-૧૧ તથા ચરમ જિનવરની—મહાવીરની મનોહર મૂર્તિને તૈયાર કરાવી ર્ધરમં-દિરમાં [પરોણારૂપે] સ્થાપન કરી અને તે મૂર્તિને સંવત ૧૩૬૦ માં, કે જ્યારે લઘુવયસ્ક મહારાજા કર્ણદેવ (કરણદેવો) રાજ્ય ચલાવતા હતા તે વખતે, શુભવિધિના સાધનમાં સાવધાન પેથડે છ ભાઈઓની સાથે મહોત્સવપૂર્વક નગરના મોટા મંદિરમાં શુભ મુહૂર્તે ઉસ્થાપન કર્યા બાદ સિદ્ધાયળમાં આદીશ્વરને અને ગિરનારમાં નેમિનાથને ભેરી પોતાના મનુષ્યજન્મને પવિત્ર કર્યો. તદનંતર ખીજી વખત સંઘપતિપણું સ્વીકારી સંઘની સાથે છ યાત્રાઓ કરી.

૧૨ સંવત ૧૩૭૭ના દુષ્કાળ વખતે પીડાતા અનેકજનોને અન્નાદિકના દાનથી સુખી કર્યા.

૧૩-૧૪-૧૫ એક વખતે ધર્માત્મા પેથડે ગુરૂ પાસે જિનાગમશ્રવણનો ઘણો લાભ જાણી પોતાને તે સંભળાવવા માટે ગુરૂને પ્રાર્થના કરી. ગુરૂ તેને સંભળાવવા માટે પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેણે તેમાં આવતા વીર-ગૌતમના નામની ક્રમશઃ સ્વર્ણ-રૂપ્ય નાણકથી પૂજા કરી. તે પૂજાથી એકઠા થએલ દ્રવ્ય વડે શ્રીસત્યસૂરિના વચનથી તેણે ચાર જ્ઞાનભંડાર લખાવ્યા. તેમજ નવક્ષેત્રમાં પણ અન્ય ધનનો વ્યય કર્યો.

* આ પ્રતિમાઓ પચઘાતુમય હોય છે. પણ તેમાં સ્વર્ણનો ભાગ વધારે હોવાથી સ્વર્ણમય કહેવાય છે.

૧ આ પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર આણુજમાં કરાવ્યો હોય. ર્ધનાઠય ગૃહસ્થોએ પોતાના ઘરમાં પૂજાને માટે રાખેલ જિનપ્રતિમાદિ સામગ્રી જ્યાં રહે તેનું નામ ધરમંદિર ગૃહ-પ્રાસાદ છે. ૩. આ પ્રતિમાસ્થાપનવિધિ સાંડેરામાં સંભવે છે.

૧૬ પેયડનો પુત્ર ૫૬, તેનો લાણુ, લાણુનો આલ્હણુસિંહ, અને તેનો મંડલિક નામનો પુત્ર દતો.

૧૭ મંડલિકે ગિરનાર આશુ આદિ તીર્થોમાં ચેલ્યોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા પોતાના-ગોપાર્જીત ધનથી અનેક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. તેમજ તે અનેક શાળાઓની માનીતો દતો.

૧૮ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૮૮ ના દુકાળ^૧ વખતે શોકોને અન્નાદિ આપી દુકાળને એટલી સાથે છતી લીધો.

૧૯ તથા સંવત્ ૧૪૭૭ માં સુર્યનય આદિ મદાનીયોની યાત્રા કરી.

૨૦ તેમજ જમાનદશ્વરિના ઉપદેશથી પુસ્તકલેખન, સંપૂર્ણ આદિ વિવિધ ધર્મ-કૃત્યો તેણે કર્યા.

૨૧ મંડલિકનો વ્યવહાર^૨-વિગ્રિત નામનો પુત્ર દતો. તેને વરમણુદાસ નામે સ્ત્રી હતી.

૨૨ તેની કુટુંબીય માનસમાં હંસસમાન પર્વત, ડુંગર અને નર્મદ નામના ત્રણ પુત્રો દતો.

૨૩ તેમાં પર્વત સદઅરીર (પુત્ર) તથા પોર્મઆ (બાપો) આદિ કુટુંબની સાથે વંચતી શોભા વધારનાર દતો.

૨૪ અને બીજો ડુંગર—જેને મંગારેવી બાપો અને શાન્તા નામનો પુત્ર દતો—વંચતી શોભા વધારનાર દતો.

૨૫ પર્વત-ડુંગરે (જે બાહ્યોએ) પોતે તૈયાર કરાવેલ મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠા (અંગન-૩ ચલાશ) કરાવીને સંવત્ ૧૫૫૬ માં સ્થાપનમહોત્સવ કર્યો.

૨૬ સં. ૧૫૬૦ માં તેમણે શરાવણી (શરાવણ), પાર્વનાથ, અર્જુન આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી.

૨૭-૨૮ તરનંતર મંબાર બંદરમાં^૪ તેમણે દરેક શાળામાં-વપાત્રવમાં શ્રેતમય (?) પુગલાદિની સાથે દરપચૂની પ્રતિષ્ઠા અર્પણ કરી. તેમજ સંપનો સત્કાર કરી નગરનિવાસી વખિયૂજનોને રૂપાનાજીની સાથે સાકરનાં પડીકાં અપાવ્યાં.

૧. આ દુકાળ તેમજ તે પછીના બે વર્ષોના દુકાળની શુચના બન્ય પ્રશસ્તિમાં પણ વિદ્યમાન છે. “અષ્ટાષ્ટાદિપર્વચિત્રવમનુમદામાયણે સમગ્રજુલે મુખિરે છોજાદાર-સપ્તજીનિ નિતરાં વરુવકાવ્યાંવમાર્ગે.” આદિ શ્લોકો. જૈન મંથર-૨મ દેશ, પૃ. ૯, આ ૮-૧ માં મીમાન્ડુનવિગ્રવચ મંપાતિન જાનામવના અંતમાં ઉલ્લિખિત પ્રશસ્તિ.

૨. અર્જુ, મોલી આદિની જેમ મંપાદી રૂઢ વચ્ચેવ મજ દંડા રોકેલો.

૩. પ્રતિષ્ઠામાં રેવનારોષણ નિમિત્તે શાળા વિપાત્રવિદેશને “અંગનવપાત્ર” અને છે.

૪. આ મંબાર ગામ, અર્થે અહીંના જગદેવ ગામમાં આવેલું છે. એની આસપાસના પ્રોલમાં એ પણ એક તીર્થસ્થાન જેવું જણાય છે. ઉપર વર્ણવેલામાં આવેલું કાપીવીર અને આ તીર્થ, “શાલી-મંબાર” ગામ સાથે જોડાઈ રોકેલ પ્રોલ છે. આ મંબાર ગામ તે સમયમાં મેહલ દ્વારિત મંબાર જગદેવ છે જેના તીર્થેલ દોઝમોવાવ, વિજયમણિનિ, વિજયદેવમદામાયણ અને દોઝવિજયમણિનિ વિશે ૨૬૦૫ પર્વવાદ આવેલો છે. આમજ મદામદ નામથી આવી સંવત્ ૧૩૩૬ માં મંબાર તીર્થસ્થાન કાપીને આજી મુદ્દ અવસરજી અવસરજી આજી મુદ્દે વખતે એ અવસરજી આજી અવસરજી

૨૯ ઇસાદિ સુકૃતો કર્યા પછી આગમગચ્છીય શ્રીવિવેકરત્નના ઉપદેશથી ચતુર્થ ત્રત (અહ્યર્ચ) પ્રત્યે આદર કર્યો.

૩૦-૩૧ જિનધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા, પવિત્રચેતસ્ક અને વિવેકરત્નને આચાર્યપદ અપાવવા માટે ઉદ્યમવાળા પર્વત અને કાન્હે (કાકા ભત્રીજા) મહોત્સવમાં બિન્ન બિન્ન સ્થળોએથી આવેલ સાધર્મિકોને રેશમી વસ્ત્રાદિના દાનપૂર્વક તેમજ સમસ્ત સાધુસમુદાયના સન્માનપૂર્વક મહાન મહોત્સવ કર્યો.

૩૨-૩૩ આગમગચ્છનાયક શ્રી જ્ઞાનદસૂરિના ક્રમથી થએલ શ્રીવિવેકરત્નપ્રબસૂરિના ઉપદેશથી સંવત્ ૧૫૭૧ માં-સમસ્ત આગમ લખાવતાં-સુકૃતેષી વ્યવહાર પર્વત-કાન્હાએ [નિશીથચૂર્ણિ પુસ્તક લખાવ્યું છે.]

સંવત્ ૧૬૬૬ માં હીરવિજય સૂરીશ્વરના શિષ્યોએ [લખાવ્યું],
કનકવિજય રામવિજય, સંવત્ ૧૭૩૫ ના અપાડ વદિ ૯ સોમવારે ખંભાતમાં માણેક ચોકમાં ખારવાડામાં [આ પુસ્તક] લખ્યું છે.

પ્રશસ્તિમાંથી તરતી મુખ્ય બાબતો

આ પ્રશસ્તિના નાયકો સાંડેરાના રહેવાશી તેમજ પ્રાગ્વાટજાતીય હતા.

આમાં કુલ તેર પેઢીઓનાં નામો આવ્યાં છે. પણ તેમાંથી મુખ્યતા પુણ્ય કૃત્યો છૂટી પેઢીએ થએલ પેથડે, દશમીએ થએલ મંડલિકે અને ખારમીએ થએલ પર્વતે જ કર્યાં છે,

પેથડાનાં સુકૃતો—સાંડેરામાં મંદિર કરાવ્યું, વીજપુરમાં એક ચૈત્ય સ્વર્ણમય (પંચ-ધાતુમય) પ્રતિમાયુક્ત મંદિર કરાવ્યું. આગુજમાં વસ્તુપાળકૃત નેમિનાથના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ભીમાશાહની અપૂર્ણ પ્રતિમાને પૂર્ણ કરાવી. સાંડેરામાં મહાવીર-પ્રભુની પ્રતિમા સંવત્ ૧૩૬૦ માં સ્થાપન કરી. તે સમયે લઘુવયસ્ક કર્ણદેવ રાજ્ય કરતા હતા. છ વખત સિદ્ધાચલ આદિના સંઘ કહાડી યાત્રા કરી. ૧૩૭૭ ના દુકાળમાં લોકોને અન્નાદિક આપી સહાય કરી. સત્યસૂરીના કથનથી ચાર જ્ઞાનકોશ લખાવી સ્થાપન કર્યાં.

ચાતુર્માસ રહેલા હતા. હીરવિજયસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિ વગેરે એ સૈદ્ધાન્ત તપાગચ્છના સમર્થ આચાર્યો—યતિઓ ઘણી વખતે આ ગામમાં આવેલા અને સેંકડો યતિઓની સાથે ચાતુર્માસ રહેલાના ઉદ્દેશો વારંવાર ઉક્ત અંથોમાંથી મળી આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે એ સ્થળ ઘણું જ પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ શ્રાવકોથી ભરેલું હશે. આજે તો ત્યાં ફક્ત ૫-૨૫ ઝુંપડાઓ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જૂનાં મંદિરનાં ખંડેરો ગામ બહાર ઉભાં દેખાય છે. વત્ત મમાનમાં જે મંદિર છે તે ભરચૂનિવાસી ગૃહસ્થોએ હાલમાં જ નવું બંધાવ્યું છે. એ સ્થળે ફક્ત એ મંદિરના ખંડેર શિવાય બીજું કંઈ પણ જૂનું મકાન વિગેરે પણ જણાતું નથી. અઢીસો ત્રણસો વર્ષ પહેલાં જે સ્થળ આટલું બધું ભરભરાટીવાળું હતું તેનું આજે સર્વથા નામ નિશાન પણ દેખાતું નથી તેનું કંઈ કારણ સમજાતું નથી. સાંના લોકોને પૂછતાં અમને કહેવામાં આવ્યું કે—એક વખતે એ ગામ ઉપર દરિયા ફરી વળ્યો હતો અને તેના લીધે આખું શહેર સમુદ્રમાં તણાઈ ગયું હતું. પરંતુ આ લેખેવાળી જિન-પ્રતિમાઓ અને મંદિર કેમ બચવાં પામ્યાં અને બાકીનું શહેર કેમ સંપૂર્ણ નષ્ટ થઈ ગયું તેનું સમાધાન કંઈ અમને અદ્યાપિ થઈ શક્યું નથી. શોધકોએ આ બાબતમાં વિશેષ શોધ કરવાની જરૂર છે.—સં. [પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ].

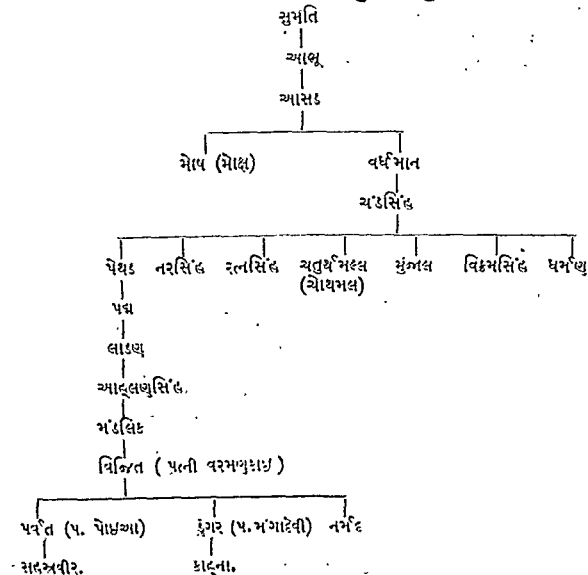
મંડલિકનાં પુણ્ય કૃત્યો—ગિરિનાર, આણુ આદિમાં ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. કેટલાંક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. ૧૪૬૮ માં દુકાળ વખતે લોકોને અન્ન-વસ્ત્રાદિ આપી મદદ કરી. ૧૪૭૭ માં શત્રુજ્યાદિની યાત્રા કરી. જ્યાનંદ સૂરીના ઉપદેશથી અંથલેખન, મંથ-ભક્તિ આદિ ધર્મકૃત્યો કર્યા.

પર્વતનાં સુકૃત કૃત્યો—સંવત્ ૧૫૫૯ માં પ્રતિમા સ્થાપન કરી. ૧૫૬૦ માં આણુ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી. ગંધાર બંદરમાં દરેક ઉપાશ્રયમાં દૃષ્યસૂત્રની પ્રતો આપી અને ત્યાંના રહેવાસી વણિક લોકોને રૂપાનાણા સાથે સાકરનાં પડીકાં આપ્યાં. વિવેકરત્નના આચાર્યપદપ્રદાનનો મહોત્સવ કર્યો. વિવેકરત્નના ઉપદેશથી અંથભાંડાગાર સ્થાપન કરવા માટે પુસ્તકો લખાવતાં સંવત્ ૧૫૭૧ માં પ્રસ્તુત નિશીથચૂર્ણિ-પુસ્તક લખાવ્યું.

આ પ્રશસ્તિથી બે દુકાળની માહિતી મળે છે: એક સંવત્ ૧૩૭૭ નો અને બીજો સંવત્ ૧૪૬૮ નો.

વિવેકરત્નની આચાર્યપદવી સંવત્ ૧૫૬૦ અને ૭૦ ના વચ્ચે થઈ છે.

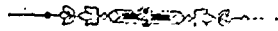
પ્રશસ્તિ ઉપરથી ઉપજતું વંશવૃક્ષ

અંતિમ વક્તવ્ય

પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિ 'નિશીથચૂર્ણિ' તથા 'વિશોદ્દેશકવ્યાખ્યા' ના અંતમાં ઉલ્લિખિત છે. (ચૂર્ણિકાર જિનદાસ મહત્તર છે. અને વ્યાખ્યાકાર શીલભદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ છે. વ્યાખ્યા સંવત્ ૧૧૭૪ માં બની છે.) આ પ્રશસ્તિ જે આદર્શ ઉપરથી ઉતારી છે તે પુસ્તકના લખાવનારની નથી પણ જેના ઉપરથી આ પુસ્તક લખાયું છે તે પુસ્તકની પ્રતિકૃતિ જેના ઉપરથી થઇ છે તે પુસ્તકના લખાવનારની આ પ્રશસ્તિ છે, કારણ કે તે પુસ્તકનો ઉતારો સંવત્ ૧૫૭૧ માં થયો છે. તેના ઉપરથી હીરવિજયસૂરિના શિષ્યોએ સંવત્ ૧૬૬૬ માં પ્રતિકૃતિ કરાવી. અને તેના ઉપરથી ૧૭૩૫માં ખંભાતમાં ઉતારો થયો કે જેના ઉપરથી આ પ્રશસ્તિ ઉતારી છે. આ પ્રશસ્તિમાં અશુદ્ધિઓ ઘણી હતી તેને સુધારીને આપી છે. ફક્ત જ્યાં ખાસ અન્ય કલ્પના કરવાનો અવકાશ હોય તેવે સ્થળે મૂળ પાઠ રાખી શુદ્ધપાઠ કોષ્ટકમાં આપ્યો છે.

આ પુસ્તક પાટણના રહેવાસી સદ્ગત શેઠ અંબાલાલ ચુનીલાલના ભંડારનું છે. તે ભંડાર હાલ પાલીતાણામાં આણંદજી કલ્યાણજીની દેખરેખમાં છે; હાલ તેનો વહીવટ પાલીતાણાના રહેવાસી માસ્તર કુંવરજી દામજીના હાથમાં છે, જેમની ઉદારતાથી આ પ્રશસ્તિ વાચકોના નેત્ર આગળ પ્રાપ્ત થઇ છે. આ સ્થળે આ ત્રણેનાં નામને આપણે ભૂલીશું નહીં.

જામી

[મૌલવી અબ્દુલ ઝકર નદવી]

કવિનું નામ અબ્દુર રહેમાન, ઈસ્લામ ગુરૂદીન અને તખ્લુસ જામી હતું. એમના પિતાનું નામ નિઝામુદ્દીન અહમદ અને દાદાનું નામ શમસુદ્દીન હતું. એમના બાપદાદા અસલ અસફાહાનના વતની હતા, અને દસ્ત નામના મહોલ્લામાં રહેતા, એટલે ખરી રીતે જોતાં કવિ અસફાહાની છે. પણ કાળ-ચક્રના કપાટામાં એમના બાપદાદાને અસફાહાન છોડવું પડ્યું, અને તેઓ

પુરાસાન જીલ્લાના જામ શહેરમાં આવી વસ્યા. એ શહેરની નજીક આવેલા એક ગામમાં હિન્દી સન ૮૧૭ ના શઆબાન મહિનાની ૨૩મી તારીખે કવિનો જન્મ થયો, અને એથી એમણે પોતાનું તખ્લુસ 'જામી' રાખ્યું. હઝરત ઇમામ અય્ય હનીફાના સૌથી મોટા શાગિર્દ ઇમામ મહમદના તેઓ વંશજ છે, એથી એમના કુટુંબ પર સરસ્વતીદેવીની કૃપા હમેશાં ઉતરતી આવી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે કુટુંબના માણસો ન્યાયાસન અને ધર્માસન પર બિરાજતા અઘાપિ પર્યંત નજરે પડે છે.

વિદ્યાભ્યાસ:—કવિ જરા મોટા થયા એટલામાં તો તે વખતમાં ચાલતો સાધારણ અભ્યાસ એમણે પૂરો કરી નાંખ્યો, અને અરબીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સરસ્વતીની પ્રસાદી પામેલા એમના પિતા પુત્રનો અરબીનો વધતો જતો શોખ જોઈ કવિને હેરાત લેઈ આવ્યા, અને ત્યાં તેમને 'કુરાને શરીફ' કંઠસ્થ કરાવી અરબી ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવાડવું શરૂ કર્યું. તે પછીથી તેમને મદરસે નિઝામિયામાં દાખલ કર્યાં. ત્યાં સહભાગ્યે મૌલાના જુનેદ ઉસૂલી જેવા લાયક ઉસ્તાદ મળી ગયા. મૌલાના પોતાના વિષયમાં ધણા જ પ્રવીણ હતા અને તેથી તેમના હાથે શીખવામાં કવિને ઓર આનંદ આવતો. તલ્ખીસલ મિફતાહ જેવા પુસ્તકની સાથે સાથે તેમણે સુતવ્વલ જેવી મોટી દિતાળ પણ પઢવા માંડી, અને એ વિષયમાં પારંગત થઈ પોતાના ઉસ્તાદનો આશીર્વાદ મેળવ્યો. તે પછીથી કવિ સમરકન્દ ગયા અને ત્યાં સૈયદ શરીફ જુરજનનીના શાગિર્દ રથીદ ખ્વાજા અલી સમરકન્દીની સેવામાં થોડો કાળ રહ્યા. એવી જ રીતે થોડા દિન અલ્લાહમા તફતાઝાનીના સૌથી બડા શાગિર્દ ચહામુદ્દીન મહમદ પાસે ગાળ્યા. તે વખતમાં હૈયત (ખગોળવિદ્યા) ના વિષયના ધણાજ બારીક અભ્યાસી એક આલિમ સમરકન્દમાં રહેતા હતા અને તેમને લોકો કાજી ઇમ કહેતા. કવિને આ વિષયનો શોખ થઈ આવ્યો અને એથી એમણે તેમના વ્યાખ્યાનોમાં હાજરી આપવી શરૂ કરી. આ વિષયના બીજા આલિમ મૌલાના અલી કોશજીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાં પણ તેમણે શરૂ કર્યાં. પોતે વિદ્યાસંચયના કાર્યમાં ધણી જ ખંત અને ઉલટ ધરાવતા, અને એ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવામાં જ તેમને આનંદ આવતો. એમનામાં સ્વમાન રજે રજે ભર્યું હતું, અને પોતાની ઇજ્જત આપરૂનો ખ્યાલ તેઓ કદાપિ ન બૂલતા. એ વખતમાં કાજી ઇમ અને ખ્વાજા અલી સમરકન્દીની સ્વારીઓ નીકળતી, અને તે વખતના વિદ્વાનો અને જ્યોતિષિઓ સ્વારીમાં આગળ આગળ ચાલતા. પણ કવિને આવી બાબતની ભારે ઝીડ હતી એટલે પોતે કોઈ દિવસ સ્વારીમાં જતા નહિ. આ વિષયોનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યા પછી કવિ હેરાત પાછા આવ્યા અને પોતાના કામમાં મદગુલ થઈ ગયા.

શુદ્ધસંચાર અને સંતતિ:—કવિએ હેરાત આવી હેરાત પાસે આવેલા મઝારે ખાખાં

નામના સ્થાનમાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો. પાસે શકીરેતે રહેવાની એક મોટી ખાનકાહ હતી. પોતે ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કરી પોતાની જીંદગી આસાથેશથી ચીતાવવી શરૂ કરી. તે પછીથી ખ્વાજા શઆદુદ્દીન દાશગરીની પૌત્રી અને ખ્વાજા દલામની પુત્રી સાથે કવિએ શાદી કરી. એનાથી કવિને ચાર પુત્રો થયા. પણ એ ચારેમાંથી માત્ર એક જ જીવતો રહ્યો, બાકીના ત્રણે મરી ગયા. પહેલો તો જન્મીને તુરત જ સીધાવ્યો. બીજો સરીયુદ્દીન એક વરસ જીવતો રહી હિજરી સન ૮૮૧ માં મૃત્યુ પામ્યો. ત્રીજા દીકરા ઝયાઉદ્દીન યુસ્ફ દેનો ૮૮૨ હિજરીમાં જન્મ થયો અને તે લાંબી મુદત સુધી જીવ્યો. આ દીકરાથી જ કવિનો વંશ કાયમ રહ્યો અને આને જ માટે કવિએ બહારિસ્તાન અને શરહે મુલ્કા જમી નામનાં પુસ્તકો લખ્યાં. ચોથો દીકરો જહીરુદ્દીન ૮૯૧ હિજરીમાં જન્મ્યો અને તે જ સાલમાં મરી ગયો.

પ્રેમ અને સૌંદર્ય:—પ્રેમ એ યુવાનીનું એક આવશ્યક અંગ ગણાય છે અને તેમાં વળી સૂરીનો મોજલો સ્વભાવ ભળવાથી સોના પર સોહાગની અસર થાય છે. ધરાનની દિલચસ્પ કુદરતી લીલા તેમાં ટફકા પૂરે છે અને એથી હઝરત જમી જેવા પણ તેની વિસ્તારેલી જળમાંથી ભાગ્યેજ બચી શકે છે. એથી એમની કાવ્યશક્તિ પ્રેમનાં કાવ્યો તરફ સહસા ઢળી પડે છે, અને પાણીદાર મોતી ટપકવાં શરૂ થાય છે. જુઓ, તીચેની નજમમાં આશક બનવાને તે કેવી રીતે ઉત્તેજિત કરે છે:—

નજમ:

અસીરે ઇશક શવ કે અન્દેશા ઇન અસ્ત;
હમા સાહિબદિલાંરા પેશા ઇન અસ્ત,
અસીરે ઇશક શવ કે આઝાદ બાશી,
ગમશ બર સીના નેહ તા શાદ બાશી.

અર્થ:—ઇશકનો કેદી થા, કારણ કે (દુનિયામાં) ફિકર એની જ છે. આપણું સાહિબદિલોનો ધંધો એનો જ છે. ઇશકનો કેદી થા, જેથી તું આઝાદ થઇશ. વિયોગનું દુઃખ હૃદય પર ધાર, જેથી તું ખુશ થઇશ.

વળી પાછા ઇશકની મહદિલમાં જામ પર જામ ચઢાવી તે કેવાં એહોશ બની જાય છે, અને લહરમાં આવી જઇ ઇશકની તરફ કેવી ખૂબીથી ધશારો કરે છે:—

નજમ.

બહમદુલ્લા કે તા બૂદમ દરીન દર,
બ રાહે આ શકી બૂદમ સુબુક સેર;
અગરચે મૂહે મન અકનૂન ચૂશીર અસ્ત,
હનૂઝમ ઝાકે ઇશક મ દર ઝમીર અસ્ત.

અર્થ:—ખુદાની તારીફ કરો કે હું આ (દુનિયા રૂપી) મંદિરમાં રહ્યો ત્યાંસુધી ઇશકના રોહમાં હરિણગતિએ જ રહ્યો છું. જો કે મારી દાહીના વાળ દૂધ જેવા સફેદ થઇ ગયા છે છતાં ઇશકની લહજજત મારા દિલમાં તેવી ને તેવી જ તાજ છે.

હઝરત સઆદીની માફક પોતે પણ આ દુનિયાના સૌંદર્યને પ્રભુના સૌંદર્યનું પ્રતિબિમ્બ સમજતા, અને એથી એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આ વાતનો ધશારો નજરે પડે છે. મૌલાના શહાબુદ્દીનનો ખૂબસૂરત સાહિબઝાદો એક દિવસ હેરાતથી બહોખ્શાન

જોતો હતો. તેને જોતો જોઈને તેના સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થઈ હજરત જામીએ નીચેનું કાવ્ય ગાઈ સંભળાવ્યું:—

અશઆર

ખાઝમ ઝ દીદએ અથે ગુલ ખવાન્દાન ચે મી રવી ?

આકમ ચૂ ગુલ ફગન્દે ઝહામન ચે મી રવી ?

અઝ અરકે સુખ દીદએ મા કાને લઆલ શુદ,

અથે સંગદિલ તૂ સૂચે બદાખ્શાન ચે મી રવી ?

અર્થ:—અથે હસતા ગુલાબ! પાછો આવ, તું ક્યાં જાય છે? પાલવમાંથી ફેંકી દીધેલા ગુલાબની માફક તેં માફ દિલ વિખી નાંખ્યું, તું ક્યાં જાય છે? મારી આંખોનું નીર ખૂટી ગયું. હવે તો લોહીનાં આંસુ ટપકે છે. અથે સંગદિલ! મારી આંખો લાલ માણેકની ખાણુ બની છે, હવે બદાખ્શાન ક્યાં જાય છે? (બદાખ્શાન માણેકને માટે પ્રસિદ્ધ હતું.)

સૂફીવાદ:—સૂફીવાદ મૌલાના જામીનો પેઢીદરપેઢી ઉતરી આવેલો વારસો હતો. કવિના પિતા નિઝામુદ્દીન અહમદ પોતે સાહિબદિલ સૂફી હતા અને ફકીર સંતોની જ હરહમેશ સોખતમાં રહેતા, અને હજરત જામી નાની ઉમ્મરના હતા ત્યારથી જ તેમને પોતાની સાથે તેઓની પાસે લેઈ જતા. ૮૨૨ હિજરીમાં ખ્વાજા મહમદ પારસાહ હેરાત આવ્યા ત્યારે પાંચ વરસના જામી પણ પોતાના પિતાની સાથે ખ્વાજા સાહેબને મળવા પહોંચી ગયા હતા. ખ્વાજા સાહેબે એમને પોતાની સામે બેસાડી ધ્યાન ધર્યું અને એની હજરત જામી પર જે અસર થઈ તે વિષે કવિ પોતાની નરહાતુલઉન્સ નામની કિતાબમાં લખે છે કે, “હજી સુધી હું એ અનુભવી રહ્યો છું.” હજરત જામી જો કે જાતજાતના શેખો પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરતા હતા પણ સમરકન્દથી અબ્બાસ પૂર્ણ કરી હેરાત પાછા ફર્યા તે પછી ખ્વાજા બહાઉદ્દીન નકશખન્દીના પટ શિષ્ય ખ્વાજા શઆહુદ્દીન કાશગરીનો જ તેમના પર વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો અને તેમની જ અસર નીચે તેઓ હરદમ રહ્યા કરતા. હજરત જામીએ કેટલાંયે વર્ષ સુધી ખ્વાજા કાશગરીની સોખતમાં રહીને ધીર ચિત્તે સૂફીની તપસ્યા આદરી અને તે એટલે સુધી કે તપસ્યા કરતાં કરતાં સર્વ કન્દોથી મુક્ત થઈ તેમનું દિલ એક પરબ્રહ્મની મસ્તીમાં ડોલવા લાગતું. કલાકોના કલાકો અને દિવસોના દિવસો આવી મસ્તીમાં જ પસાર થઈ જતા ‘તેનું તેમને જ્ઞાન રહેતું નહિ. સન ૮૬૪ હિજરીમાં ખ્વાજા શઆહુદ્દીન પૂર્ણ ચૈતન્યમાં મળી ગયા ત્યારે હજરત જામીએ પોતાના વિરહદુઃખનો પ્રરદદ મરસિયો બનાવ્યો તે નીચે ઉતાર્યો છે:—

શએર

દર્દા કે પાકખાજ અઝ જહાં બરફત

પાક આન ચૂનાં કે આમદે બૂદ આનચૂનાં બરફત.

અર્થ:—અપસોસ કે પાક આદમી દુનિયામાંથી ચાલ્યો ગયો; જેવો પાક આવ્યો હતો તેવો જ પાક ચાલ્યો ગયો.

થોડા દિન બાદ હજરત જામી ખ્વાજા અબ્દુલ્લા અહરારના પ્રસંગમાં આવ્યા. તેમની એમને ચાર વાર મુલાકાત થઈ. પહેલી વાર સમરકન્દમાં થઈ, બીજી વાર હેરાતમાં

થઈ, ત્રીજી વાર મરવમાં સુલતાન અબુ સૈયદે ખ્વાજ સાહેબને મુલાકાતે બોલાવ્યા હતા તે વખતે થઈ. ચોથી વાર ઉમર શેખ મીરજાં અને સુલતાન મહમદ મીરજાં વચ્ચેનો ટંટો પતાવવા ખ્વાજ સાહેબને સમરકન્દ બોલાવ્યા હતા ત્યારે થઈ. તે પછીથી ફરતાં ફરતાં તાશકન્દમાં ફરીથી ખ્વાજ સાહેબ સાથે હજરત જમીનો ભેટો થયો હતો અને ઘણા દિવસ સુધી બંને એક બીજાનાં સમાગમમાં રહ્યા હતા. મૌલાના જમી ખ્વાજ સાહેબની વિદ્વતાની અથાગ પ્રશંસા કરતા. એક પ્રસંગે તેઓ લખે છે કે, “મેં ખ્વાજ સાહેબને એકવાર અરજ કરી કે મોહીયુદ્દીન આરબીની કિતાબ ટુલુહાત મફયામાં કેટલીક વાતો એવી છે કે તે પોતાની મેળે મગજમાં નથી ઉતરતી. ખ્વાજ સાહેબે એ કિતાબ મંગાવી વાંચી જોઈ અને પછીથી એ કિતાબ પર એવું રહસ્યપૂર્ણ પ્રવચન કર્યું કે એની પૂરેપૂરી મતલબ મારી સમજમાં આવી ગઈ એટલું જ નહિ પરંતુ મારી બધી શંકાઓનું સમાધાન થઈ ગયું.” ખ્વાજ સાહેબ પોતે પણ મૌલાના જમી પર ખાસ ભાવ રાખતા, અને પોતાની અંતરંગ શિષ્યમંડળીમાં તેમને જ સૌથી અધિક સમજતા. આથી ખુરાસાન વગેરે સુદ્ધમાંથી જો કોઈ તેમના શિષ્ય થવાને આવતું તો તેમને પોતે સરાઈથી કહી દેતા કે, ‘જ્યારે ખુદ મૌલાના જમી ત્યાં મોજૂદ છે તો પછી આટલે દૂર આવવાની તકલીફ શા માટે ઉઠાવે છો?’ કવિ પોતે નકશખન્દીના વંશ જ હતા એટલે પોતાને તમામ ડીથીઓ મળી ચૂકી હતી, છતાં જાહિરી શરીઅતનું પૂરેપૂરી રીતે પાલન કરવામાં તેઓ ધડીભર ન ચૂકતા, અને શરીઅતના કાનનથી એક તસુબર પણ ચસવામાં તેઓ નામોશી સમજતા. ખ્વાજ શઅફુદ્દીનના પરલોકવાસ પછી હજરત જમી તેમની ગાદી પર આવ્યા એટલે લોકોને શિષ્ય બનાવવાનું કામ તેમના પર આવી પડ્યું. પહેલેથી જ શિષ્ય બનાવતી વેળા તેઓ ઘણી સંભાળથી કામ લેતા એટલે તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ગાદીનશીન થયાની શરૂઆતમાં બહુ ઓછી રહેતી. પણ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમના પ્રતિભાસૂચનો પ્રકાશ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમના શિષ્યોની સંખ્યામાં ખૂબ ભરતી થવા માંડી, તે એટલે સુધી કે તેમનો સમકાલીન કવિ દૌલતશાહ સમરકન્દી પોતાની તઝકેર તુશ શોઅરામે લખે છે કે, “મૌલાના પાસે દુનિયાની ચારે કોરથી લોકોનાં ટોળાં ને ટોળાં ગુરૂપ્રસાદ લેવા આવે છે અને આલમના સુલતાનો પણ તેમના આશીર્વાદ અને કૃપાને માટે ઉત્સુક રહે છે.”

કચ્છાખાની હજ:—કવિને કચ્છાખાની હજ કરવાનો ઘણા વખતથી મનસુખો હતો. કેટલીયે વાર હજ કરવા જવાનો મનસુખો કર્યો પણ કાંઈ ને કાંઈ વિઘ્ન આવી પડતું અને જઈ શકાતું નહિ. સન ૮૭૭ હિજરીમાં પોતે પાકો નિશ્ચય કર્યો, અને રવી-ઉલ-અવ્વલની ૧૬ મી તારીખે હેરાતથી હજ કરવા નીકળી પડ્યા, અને નીશાપુરને રસ્તે ખુસ્તાન, કઝવેન થઈ હમદાન પહોંચ્યા. હમદાનના બાદશાહ મીરજાં મિનોએહરે પૂરા હાક-માફથી એમનું સ્વાગત કર્યું, અને ત્રણ દિવસ તેમની આખી મંડળીને મહેમાન રાખી. તે વખતમાં બગદાદ જવાનો રસ્તો ભયવાળો હતો તેથી પોતાની લશ્કરની ટુકડી લેઈ બાદશાહ પોતે બગદાદ સુધી એમને વળાવી આવ્યા. કવિ જમાદીઉરસાનીના મહીનામાં બગદાદ પહોંચ્યા, ત્યાં લોક પહેલેથી જ તેમના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. એમના આવવાની ખબર સાંભળી એમનો શિષ્ય પીરે જમાલ અરાકી પોતાની શિષ્યમંડળી

સાથે સામે આવ્યો. શહેરના લોકોએ પણ બડી ધોમધૂમથી એમનું સરવસ કાઢી સ્વાગત કર્યું. થોડા દિવસ બગદાદમાં આરામથી ગાળ્યા બાદ ખીજ પવિત્ર સ્થળોનાં દર્શન કરતાં કરતાં કવિ-પુણ્યપવિત્ર દરબલામાં પધાર્યા. દરબલાથી પાછા ફરતાં એક લાગણીથી ઉભરાતી ગઝલ બનાવી. તેની પહેલી બે કૃત્રિમ નીચે પ્રમાણે છે:—

ગઝલ

કર્મ જ દીઠે પાક સૂચે મશહુદે હુસેન;

હુસ્ત ઇન સફર બ મઝહુદે ઉશાકે ફૈઝે અયેન.

અર્થ:—શહીદ હુસેનના મૃત્યુથી પુનિત થએલી ભૂમિ પર હું લોટી પડ્યો. આશકોના મઝહુબમાં આ પુનિત ભૂમિનાં દર્શન કરવાં એ હરેક આશકની ફર્જ છે.

લગભગ ચાર મહીના કવિનો મુકામ બગદાદમાં જ રહ્યો. રમઝાન મહીનો પૂરો થતાં છુલુલિતની નમાજ પઢીને કવિ મહીના તરફ રવાના થયા, અને ઝીકાહના છેલ્લા અકવાડીઆમાં પુણ્ય ભૂમિ મહીના પહોંચ્યા. જુઓ નીચેની નજમમાં તેઓ કેવો આધીનતાસૂચક ઉદ્ગાર કાઢે છે!

નજમ

યા રસુલિલ્લાહ નમી ગાયમ કે મેહમાને તૂ અમ,

યા ફકીર તઆમે જવ અઝ રીઝએ ખાને તૂ અમ;

ગર ન દારમ અફસરે શાહી બસર ઇન બસ કે હુસ્ત,

ગર્ફને તસલીમ ઝીરે તોફે ફરમાને તૂ અસ્ત.

અર્થ:—ઓ અલ્લાહના પયગમ્બર! (મહમદ સલ્લલ્લાહો અલ્લેહ વસલ્લમ): હું નથી કહેતો કે હું તારો મહેમાન છું કે તારા દસ્તરખાનાના દુકા વીણી ખાનાર ફકીર છું. આ નાચીજમાં એ લાયકાત ક્યાંથી? આ માથા પર બાદશાહોનો મુગરે નથી. હું તો તારા ફરમાનની સામે ગર્ફને બૂકાવનાર બન્યો છું.

રસૂલિલ્લાહની પવિત્ર કબરનાં દર્શન કરતી વેળા એમણે જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તેનો એકેક શબ્દ કવિના હૃદયની પ્રતીતિ કરાવે છે.

નજમ

યા શફકિલ મુઝનબીને બારે ગુનાહ આબુરદે અમ,

બર દરત ઇન બાર બા પુરતે દોતા આબુરદે અમ;

અરમએ રહેમત બર કુશા મૂહે મુફેદે મન નિગર,

ગરએ અઝ શરમીન્દગી રૂહે સ્યાહ આબુરદે અમ.

અર્થ:—હે ગુન્હાની શપ્થાચત કરનારા! ગુન્હેગાર ગુન્હાની પોક લેકને તારા દાર પર આવ્યો છે. ગુન્હાના બેગને લીધે એની દમર વગીને બેવડી ચમ્મ ગઈ છે, અને શરમના માર્યા મ્હો પર કાળાચ છાઈ ગઈ છે. દયાનિધિ! તારી દયામય દ્રષ્ટિ બોલ, અને જરા આ ધોળી દોંડીના વાજ તરફ નજર કર.

બહરીઈદ વાળા શુર જિલ દિનખના મહીનામાં કવિ મફે પધાર્યા અને ત્યાં દર્શન

કરી પાછા મહીના આવ્યા. મહીનામાં થોડા દિવસ સુકામ કરી કવિ દમાસ્કસ આવ્યા અને ચાલીસ દિવસ દમાસ્કસમાં રહી હલખ ગયા. દમાસ્કસમાં ત્યાંના મુખ્ય કાજ મહમદ હીજ-કરીના હાથે કવિને હદીસની (મહમદના ફરમાનો કંઠસ્થ કર્યાંતી) સનદ મળી. હલખથી કવિ તખરીઝ આવ્યા. તખરીઝના હાકિમ સુલતાન હુસેન બેગ પોતાના અમીર ઉમરાવોની સાથે કવિનું સ્વાગત કરવા સામે આવ્યા. થોડા દિવસ ત્યાં પડાવ નાંખી પોતાની માતાની ખીમારીના ખખર સાંભળી કવિએ ડેરે ઉઠાવ્યો, અને હેરાત તરફ દૂર કરી. કવિ સન ૮૭૮ હિજરીના શાઅબાન મહીનાની અઢારમી તારીખે હેરાત પાછા ફર્યા, અને સત્તર મહિનાની મુસાફરી કરી પોતાના દિલમાં વસી રહેલો હજ કરવાનો શોખ પૂરો કર્યો. આ મુસાફરીથી એમને કેવળ ધર્મલાભ થયો એટલું જ નહિ. પણ હુન્યવી કાયદો પણ હોસિલ થયો. જે જે સ્થળે એમની પધરામણી થઈ તે તે સ્થળ એમની પધરામણીને લીધે મશ-હર થઈ ગયા અને એમની વિદ્વતાની છાપ યોમેર બેસી ગઈ. મુસાફરીના ખીજા કેટલાક પ્રસંગોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે મોટી મોટી સભાઓમાં પોતે પોતાની વિદ્વતા અને વ્યક્તિતાનો સભાજનોને પરિચય કરાવ્યો અને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી સંવેને છક કરી દીધા.

ખાદશાહી તેડાં:—સાધારણરીતે વિદ્વાન અને કવિજનોની એ શ્રિયાદ હોય છે કે તેમની આ બેકદર દુનિયામાં કદર થતી નથી, અને એથી એમના ઘણાખરા લખાણોમાં એ વિષેની શ્રિયાદો જ નજરે પડે છે. હજરત જમી બે માત્ર કવિ જ હોત તો કદાચ તેમને પણ દુનિયાની નાકદરદાનીનો સ્વાદ ચાખવો પડત અને એ વિષય પર નજમો લખવી પડત. પણ સદ્ભાગ્યે પોતે ભલાભોળા સૂફી અને ગાદીનશીન બુઝરગ હતા એથી જ્યાં જ્યાં એમની પધરામણી થતી ત્યાં ત્યાં લોકો એમને છાતી ને છાતી પર રાખતા. હું હમણું જ કહી ગયો તે પ્રમાણે પોતે જ્યારે હમદાન પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના ખાદશાહે એમનું સુંદર સ્વાગત કર્યું હતું. પોતે બગદાદ પહોંચ્યા ત્યારે લોકોના આગ્રહને વશ થઈ એમને ત્યાં ચાર મહીના સુધી સુકામ કરવો પડ્યો હતો. એમની સભામાં કેવળ વિદ્વાનો, ઉલમાઓ, કાજીઓ, સૂફીઓ અને સુફતાહો (શતવા પઢનારાઓ) જ નહિ આવતા પણ બગદાદના હાકિમ ખલીફ બેગ જેવા અમીર ઉમરાવો પણ આવતા અને એમના ઉપ-દેશામૃતતું પાન કરતા. હજ કરી પાછા ફરતાં જ્યારે દમાસ્કસમાં પોતાનો સુકામ હતો ત્યારે કુસ્તુન્તુનીઆ (કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ) ના સુલતાન મહમદ શતેહને એમની પધરામણીની ખખર પડી. ખખર પડતાં વેત જ સુલતાને ખવાજ અતાઉલ્લા ફિરમાનીને ૫૦૦ અશરરીઓ આપી રવાના કર્યો અને ખીજા ૧૦૦૦૦૦ અશરરી મોકલવાનો વાયદો કરી ખવાજ સાહેબની આરશત કહાવ્યું કે હજરત જમી સાહેબ કુસ્તુન્તુનીઆ થોડા દિવસ પધારવાની કૃપા કરે, કારણ કે હજરત સાહેબ જેવા બુઝરગની કૃપાદષ્ટિ ઢળે તો તે સુસ્કેલ નથી. સંબોગવશાત્ સુલતાનની મોકલેલી સ્વારી દમાસ્કસ પહોંચી ત્યાં તો કવિની સ્વારી દમાસ્કસથી રવાના થઈ હલખ પહોંચી ગઈ હતી. કવિ પોતે એકાંતપ્રિય, સંતપ્રકૃતિવાળા આદમી હતા. રાજદરબારના તેડાંથી તેમને ગભરામણ છૂટતી. હલખમાં એમણે આ વાત સાંભળી ત્યારે તુરત જ પોતાના હેરાતબુ ઉઠાવીને ત્યાંથી તખરીઝ રવાના થઈ ગયા કે રખેને સુલતાનના મોકલેલા માણસો આવી પહોંચે અને પોતાને કુસ્તુન્તુનીઆ ઘસડાવું પડે. તખરીઝમાં તખરીઝના હાકિમે કવિને પોતાના શહેરમાં રોકાઈ જવા પ્રાર્થના કરી

પણ કવિએ પોતાની માતાની માંદગીનું કારણ જણાવી ત્યાંથી ચાલતી પકડી. કવિ હેરાત પહોંચ્યા ત્યારે સુલતાન હસેને જાતે ન આવી શકવાથી પોતાના વજીર અલીશરને ખીજ અમીર ઉમરાવો સાથે કવિનું સ્વાગત કરવા મોકલ્યા અને તેઓ બી ધામધૂમથી કવિને હેરાતમાં લેઈ આવ્યા. આથી માલૂમ પડે છે કે પોતાના વતનમાં પણ કવિ આમ લોક તેમજ અમીરઉમરાવોના માનીતા હતા, અને તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા. તખ્તેઝના શાહ યાકુબ બેગે કેટલીયે વાર કવિને તખ્તેઝ બોલાવ્યા પણ કવિએ એકાંતમાં રહી, સૂઝીઆના છંદગી ગાળી, સરસ્વતીનું સેવન કરવાનુંજ પ્રિય માન્યું. બંગાળાના સુલતાન જલાલુદ્દીને કવિને કેટલાંયે તેડાં મોકલ્યાં, પણ પોતાની માતાની વૃદ્ધાવસ્થાનું બહાનું કાઢી કવિએ જવાની નાજ પાડ્યાં કરી.

શુશ્રુષ્વલાવઃ—કવિ પોતે સંત પ્રકૃતિના માણસ હતા. પોતાને ત્યાં મહેમાનોનો હરહંમેશ ભરાવ રહેતો. જે કે ખાનકાહની તરફથી ચાલતું લંગરખાનું ચાલુ હતું છતાંયે એમનું જોજનાલય મહેમાનોથી ભરચક રહેતું. વિદ્વાનો, કવિજનો, સાધુસંતા અને ક્ષીરોનો એમને ત્યાં ન્હાનોશો મેળો ભરાતો, અને એ દરેકની સાથે તેઓ ઘણા એખલાસથી વર્તતા. પોતે ઘણા ઓછાબોલા અને ધીર સ્વભાવવાળા આદમી હતા, અને નિરર્થક વાતોની તેમને ભારે ચીડ હતી. જ્યારે કોઇવાર એવા નિરર્થક વાતોડીઆઓ સાથે એમને પ્રસંગ પડતો ત્યારે પોતાને અત્યંત કષ્ટ થતું. એકવાર કોઇ ભાઇસાહેબ બાણાપર બેસી નોકરને વડવા લાવ્યા: “નિમક કેમ નહિ લાવ્યો? નિમકથી જ ખાવાનું શરૂ કરવું જોઇએ એ ભૂલી ગયો?” કવિએ જરા હસીને કહ્યું: “નમક ખાવાની ચીજોમાં નાંખેલું જ છે.” પણ આટલેથી જ ભાઇસાહેબ શાંત ન રહ્યા. એક ખીજ ભાઇ જે હાથે રોટલી તોડીને ખાતા હતા. તેમને કહ્યું કે “જે હાથે રોટલી તોડવી એ ખોટું છે.” કવિએ કહ્યું કે “ખીજ કોઇ માણસની સામે ખાતી વખતે તાકતું એ એથીયે ખોટું છે.” ભાઇસાહેબ બોલી હકયા, “ખાતી વખતે વાતો કરવી એ મહમદ પયગમ્બર સાહેબનો હુકમ છે.” હઝરત નભીએ જણાવ્યું: “એ વાત બરાબર છે પણ બકબક કરવી એવો હુકમ ક્યાં છે?”

પોતે જે કે ઘણા સખ્ય અને ધીર પ્રકૃતિવાળા આદમી હતા છતાં કોઇ કોઇવાર હાસ્યરસનીયે વાતો કરતા, પણ તે રસ સખ્યતાની હદની બહાર કદિયે રેલાતો નહિ. એકવાર સમરકન્દના કોઇ નામગીન શાસ્ત્રી મૌલાના મઝીદ હેરાત પધાર્યા અને મીરઝા બાબરને ત્યાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો. દરબારી મન્સિસમાં એક દિવસ મૌલાના નભી પણ જઇ ચડ્યા. મીરઝા બાબરે મૌલાના મઝીદને સવાલ કર્યો કે “ઇમામ હુસેનને મરાવનાર યઝીદ પર લ્યાનત વર્ણવવી વાજિબ છે કે નહિ?” મઝીદે જવાબ આપ્યો: “હરૂ ગીઝ” નહિ, કારણ કે પોતે દિબ્લાના રહેવાસી હતા અને લગભગ તમામ લોકોએ તેમને બહીશ માન્યા હતા.” મીરઝા બાબરે મૌલાના નભી તરફ મોં ફેરવ્યું એટલે હઝરત નભી સાહેબે જણાવ્યું: “સદ લ્યાનત બર યઝીદ, વ સદ લ્યાનત દિગર બર મઝીદ.”

(સો લ્યાનત યઝીદપર અને સો લ્યાનત ખીજ મઝીદ પર અથવા સો લ્યાનત ખીજ વધારે.)

એક ઉગતા કવિએ એમને એકવાર જણાવ્યું કે “મેં દીવાને હાકિજ, દીવાને કમાલ અને સદકલએ જનાથે અમીરનો જવાબ લખ્યો છે.” મૌલાનાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હાં હીક. માત્ર કુરાનનો જવાબ લખવો બાકી રહી જાય છે.”

હેરાતમાં એક સાહેબ કવિ હોવાનો દાવો કરતા અને શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં પોતાની જાતની ગણના કરતા. તેઓ એક દિવસ મૌલાના પાસે આવી કહેવા લાગ્યા: “મેં આપની એક ગઝલ પર ગઝલ લખી છે” અને એમ કહી પોતે પોતાની ગઝલ ગાઇ સંભળાવી; પછી મૌલાનાની ગઝલની આ પહેલી ટુકડા પઢીને

બસ કે દર જાં ફગારવ ચરમે બેદાર મ તૂઈ,
હરકે પયદા મી શવદ અઝ દૂર પિન્દારમ તૂઈ;

(મારા દિલમાં જલન ઉઠી છે, અને આંખમાંથી ઉંઘ ઉઠી ગઈ છે. તારી પેદા કરેલી ચીજ જોઈ છું કે દૂરથી જ તને ઓળખું છું) મનઃક ઉઠાવી કે ગર ગાવ આ બર પયદા શવદ (ગાય આ ગયેડો જોઈ છું), મૌલાનાને કહ્યું, ‘પિન્દારમ તૂઈ’ (કે તુરત તને ઓળખું છું.)

મૌલાના જામીની સાથે એક લેભાશુ કવિરાજ રહેતા હતા. સાગરી એમનું તખલ્લુસ હતું. એક દિવસ એમણે આવી શરમાવ્યું કે, “હું કોઈ નવી કવિતા બનાવું છું ને લોકો ચોરી લે છે.” મૌલાના એમની આ વાત સાંભળી મુસ્કુરાયા અને એ વાત પર બે શબ્દોર બનાવી.

શબ્દોર

સાગરી મી શુદ્ધ દુહાદાને મગ્યાની બુદ્ધે અન્દ,
હર કુળ દર શબ્દોરે મન ચક મગ્યાનીએ ખુશ દીદે અન્દ;
દીદમ અન્દર શબ્દોરહાથે ઉસરા ચક મગ્યાની ન દારત,
રાસ્ત મીશુદ્ધ ઉ કે મગ્યાનીહા ઉસરા દુહાદીદે અન્દ.

અર્થ:—સાગરીએ કહ્યું કે મારી કવિતામાં અર્થ નજરે ચઢે છે કે ચોર લોકો ચોરી કરી જાય છે. મેં એની કવિતા જોઈ તો અંદર અર્થ જ ન મળે. બીયારો સાચું જ કહેતો હતો કે ચોર લોક એનો અર્થ ચોરી ગયા છે.

બીજે દિવસે આ શબ્દોર હેરાતમાં ઘેરે ઘેર પહોંચી ગઈ અને નહાતા નહાતા બાળકોને પણ મ્હોડે ચઢી ગઈ. બીયારા કવિરાજ જે રસ્તેથી નીકળતા તેરસ્તે આ શબ્દોર સંભળાવી લોકો એમને છેડતા અને એમની પજવણી કરવામાં મણા ન રાખતા. છેવટે કંટાળીને કવિરાજ મૌલાના પાસે આવ્યા અને ફરિયાદ કરી કે: “મૌલાના સાહેબ આપે આ શો ગજબ કર્યો.” મૌલાનાએ જવાબ આપ્યો: “જો અસલ શબ્દોર તો એ છે કે “શાબ્દોરી મી શુદ્ધ” (કવિએ કહ્યું કે) લોકો તમને છેડવાને ખાતર “સાગરી મી શુદ્ધ” (સાગરે કહ્યું કે) કહી દે છે. ભલા, એમાં મારો શો ઇલાજ?” બીયારા કવિરાજ!

મૃત્યુ:—હજરત જામીનો અંતકાળ હવે પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. એમની ઉંમર ૮૦ વરસની થઈ ચૂકી હતી. સન ૮૯૮ હિજરીમાં મોહર્રમ મહીનાની ૧૩ મી તારીખે રવિવારના દિવસે કવિની તખીઅત લથડી એમના ભાવિક શિષ્યોએ દવાદાઝ કરવામાં જરાયે

કમીના નહિ રાખી, પણ બીમારી એવી રીતની લાગુ થઇ હતી જેનો કાંઈ ઇલાજ જ ન હતો. છેવટે મોહરેમની ૧૮ મી તારીખે શુક્રવારના રોજ તેઓ ખૂબ કમજોર થઈ ગયા અને નાડી મંદ પડી ગઈ. જે વખતે જુમ્હાની (શુક્રવારની) અઝાન થઈ રહી હતી અને પાસેની મસ્જિદનો મુઅઝીન (અઝાનનો સાદ પાડનાર) લોકોને ખુદાની તરફ બોલાવી રહ્યો હતો ત્યારે પોતે લખ્યેક ! (હાજર જનાજ !) કહી આ દુનિયામાંથી વિદાય થયા. એમના જનાજની સાર્થે સાથે મોટા મોટા હુદમાઓ, ફકીરો અને અમીરો ચાલતા હતા અને સુલતાન હુસેન પોતે, એમનો વઝીર અમીરઅલી શેર તેમ જ બીજા શાહજાદાઓએ જનાજને પોતાના ખભાપર કબરે લેઈ મઝારે ખ્યાબામાં એમના ગુરૂ ખવાજ શઆહુદીન કાશગરીની બાબુમાં જ એમના દેહને દફન કર્યો અને એમની કબર પર એમના બાવિઠ ભક્ત વઝીર અમીરઅલી શેરે એક મોટા ધુમ્મટ બનાવ્યો અને એક દર્દીઓ મરસિયો રચી કેતરાઓ. બીજા કવિજનોએ તેમજ વિદ્વાનોએ પોતાનો શોક જાહેર કરવા જૂદા જૂદા મરસિયા બનાવ્યા અને હાજર રહેલા લોકોને ગાઈ સંભળાવ્યા.

આ રીતે મૌલાના જામી પૂર્ણ શાન્તિની ચિરનિદ્રામાં સ્થ ગયા !x

રાજપ્રશ્નીય

[દ્વાશી બેચરદાસ જીવરાજ]

જપ્રશ્નોય ' નામનું એક સૂત્ર છે, જે ઉપાંગરૂપ છે; અને બાર ઉપાંગોમાં તેનું સ્થાન બીજું આવે છે. જેન સંપ્રદાયમાં ૧૨ અંગસૂત્રો છે અને ૧૨ ઉપાંગસૂત્રો છે—કયું સૂત્ર કયા અંગનું ઉપાંગરૂપ છે, તે વિષે નીચે પ્રમાણે સમજવાનું છે:—

“ અજ્ઞાનિ દ્વાદશ, ઉપાજ્ઞાનિ અપિ અજ્ઞૈકદેશપ્રપञ्च-
રૂપાણિ પ્રાયઃ પ્રત્યજ્ઞમેકૈકભાવાત્ તાવન્તિ એવ. તત્ર અજ્ઞાનિ
આચારાજ્ઞાદીનિ પ્રતીતાનિ, તેષામુપાજ્ઞાનિ ક્રમેણ અમૂનિ:—

૧. આચારાજ્ઞસ્ય ઔપપાતિકમ્. ૨ સૂત્રકૃદજ્ઞસ્ય રાજપ્રશ્નીયમ્. ૩ સ્થા-
નાજ્ઞસ્ય જીવા(જીવા)ભિગમઃ. ૪ સમવાયાજ્ઞસ્ય પ્રજ્ઞાપના. ૫ ભગવત્યાઃ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિઃ.
૬ જ્ઞાતાધર્મકથાજ્ઞસ્ય જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિઃ. ૭ ઉપાસકદશાજ્ઞસ્ય ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિઃ. ૮
અન્તકૃદશાજ્ઞસ્ય કલ્પિકા. ૯ અનુત્તરૌપપાતિકસ્ય કલ્પવતંતિકા. ૧૦ પ્રશ્નવ્યા-
કરણસ્ય પુષ્પિતા(કા). ૧૧ વિપાકશ્રુતસ્ય પુષ્પચૂલિકા. ૧૨ દૃષ્ટિવાદસ્ય
વૃષ્ણિદશા—વણિહદશા. (અન્ધકવૃષ્ણિદશા).

અંગો બાર છે અને એક એક અંગનું ઉપાંગ એક એક હોવાથી ઉપાંગો પણ
બાર છે. તે આ પ્રમાણે:—

અંગસૂત્ર—ઉપાંગસૂત્ર.

આચારાંગ—ઔપપાતિક. સૂત્રકૃતાંગ—રાજપ્રશ્નીય (?) રાયપસેણી. સ્થાનાંગ—જીવા-
ભિગમ. સમવાયાંગ—પ્રજ્ઞાપના—પત્રવણા. ભગવતી—સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ. જ્ઞાતાધર્મ—જમ્બૂ-
દ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ. ઉપાસકદશા—ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ. અન્તકૃદશા—કલ્પિકા. અનુત્તરૌપપાતિક—કલ્પવતંસિકા.
પ્રશ્નવ્યાકરણ—પુષ્પિતા (કા). વિપાક—પુષ્પપૂલિકા. દૃષ્ટિવાદ—વણિહદશા.

—(જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પૃ. ૧ બા. ૦)

ઉપર જણાવેલો અંગ અને ઉપાંગોનો આનુક્રમિક ઉલ્લેખ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથમાં મળી
શકતો નથી. નંદીસૂત્રના મૂળમાં 'શ્રુતજ્ઞાન' ના વિભાગો દર્શાવતાં આ જાતનો ક્રમિક
ઉલ્લેખ દર્શાવ્યો નથી. જો કે તે ઉલ્લેખમાં આ ૧૨ ઉપાંગોનો નામનિર્દેશ કરેલો છે, પરંતુ
ઉપાંગ તરીકે નહિ, તેમ અસુક અંગનું અસુક ઉપાંગ છે એ રીતે પણ નહિ, અર્થાત્
નંદીસૂત્રના મૂળમાં તેમ ટીકામાં કોઈ પ્રકારે ઉપાંગનો તેમ તેના ક્રમનો ઉલ્લેખ મળે
છે તે આ પ્રમાણે છે:—

“ તં સમાસઔ દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—અંગપવિહં, અંગવાહિરં. સે કિં તં
અંગવાહિરં ? અંગવાહિરં દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—આવસ્સયં, આવસ્સયવહરિત્તં

ચ. સે કિં તં આવસ્સયં ? આવસ્સયં છલ્લિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—સામાઈઅં, ચઙ-
વીસત્થઓ, વંદણયં, પઠિકમણં, કાઁસ્સગ્ગો, પચ્ચક્ખાણં. સે કિં તં આવસ્સય-
વઈરિત્તં ? આવસ્સયવઈવિત્તં દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—કાલિઅં ચ, ઉકાલિઅં ચ.
સે કિં તં ઉકાલિઅં ? ઉકાલિઅં અળેગવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—દસવેઆલિઅં,
કાપ્પિઆકપ્પિઅં, ચુલ્લકપ્પસુઅં, મહાકપ્પસુઅં, ઉવવાઈઅં,^૧ રાયપસેણિઅં,^૨ જીવા-
ભિગમો,^૩ પળ્લવણા,^૪ મહાપળ્લવણા, પમાયપ્પમાયં, નંદી, અણુઓગદારાઈં, દેવિ-
દત્થઓ, તંદુલવેઆલિઅં, ચંદાવિજ્ઞયં, સૂરપળ્લત્તી,^૫ પોરિસિમંડલં, મંડલપવેસો
વિંજ્ઞાચરણાવિનિચ્છઓ, ગણિવિજ્ઞા, જ્ઞાણવિભત્તી, મરણવિભત્તી, આયવિસોઠી,
વીયરાગસુઅં, સંલેહણાસુઅં, વિહારકપ્પો, ચરણવિહી, આઁરપચ્ચક્ખાણં, મહાપ-
ચ્ચક્ખાણં—એવમાઈ. × સે કિં તં કાલિઅં ? કાલિઅં અળેગવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—
ઉત્તરજ્ઞયણાઈં, દસાઓ, કપ્પો, વવહારો, નિસીહં, મહાનિસીહં, ઇસિભાસિઆઈં,
જંઘૂદીવપન્નત્તી,^૬ દીવસાગરપન્નત્તી,^૭ ચંદપન્નત્તી, સુદ્ધિઆ વિમાણપવિભત્તી, મહ-
હિઆ વિમાણવિભત્તી, અંગચૂલિઆ, વગ્ગચૂલિઆ, વિવાહચૂલિઆ, અરુણોવ-
વાણ, ગરુલોવવાણ, ધરણોવવાણ, વેસમણોવવાણ, વેલંધરોવવાણ, દેવિંદોવવાણ,
ઉદ્દાણસુણ, સમુદ્દાણસુણ, નાંગપરિઆવણિઆઓ, નિરયવાલિયાઓ, કાપ્પિ-
આઓ^૮ કપ્પવટિસિઆઓ,^૯ પુષ્કિઆઓ,^{૧૦} પુષ્કચૂલિઆઓ,^{૧૧} વળ્લી-
દસાઓ^{૧૨}—એવમાઈયાઈં. ”

“ સંક્ષેપથી વિચારીએ તો ‘શ્રુતગ્ન’ એ પ્રદારતું છે:—અંગરૂપ અને અંગ સિવા-
યતું. અંગ સિવાયતું ‘શ્રુતગ્ન’ એ પ્રદારતું છે—આવશ્યક અને આવશ્યક સિવાયતું.
આવશ્યકતા છ પ્રકાર છે:—સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તથ, ઘંદનક, પ્રતિક્રમણ,
કાયોત્સર્ગ અને પચ્ચક્ખાણ, આવશ્યક સિવાયતું શ્રુતગ્ન એ પ્રદારતું છે:—કાલિક
અને ઉત્કાલિક. × વિદ્યાર્થિ શ્રુત અનેક પ્રદારતું છે:—દશધર્મકાલિક, કલ્પિતાક-
લ્પિત (કલ્પાકલ્પ), ક્ષુદ્રકલ્પશ્રુત, મહાકલ્પશ્રુત, ઔપપાતિક,^૧ રાજપ્રશ્નોય^૨(?),
જીયાભિગમ,^૩ પ્રજ્ઞાપના,^૪ મહાપ્રજ્ઞાપના, પ્રમાદાપ્રમાદ, નંદી, અનુયોગદ્વાર,
દેવેન્દ્રસ્તથ, તંદુલધેચારિક, ચંદ્રધેધ્યક (?), સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ, પોગળીમંડલ, મંડલપ્રવેશ,
વિદ્યાચરણધિનિશ્ચય, ગણિવિદ્યા, ધ્યાનવિમક્તિ, મરણવિમક્તિ, આત્મવિશોધિ,
વીતરાગશ્રુત, સંલેગનાશ્રુત, વિહારકલ્પ, ચરણવિધિ, આતુરપ્રત્યાહ્વાન, મહા-
પ્રત્યાહ્વાન-ધર્માદિ. × કલ્પિત શ્રુત અનેક પ્રદારતું છે:—ઉત્તરાધ્યયનો, દશા. કલ્પ,
વ્યવહાર, નિશીય, મહાનિશીય, ક્રપિભાષિત, જંઘૂદીપ્રજ્ઞાપિ, દોષસાગરપ્રજ્ઞાપિ,
ધંપ્રજ્ઞાપિ^૭ ક્ષુદ્રિકા વિમાનપ્રવિમક્તિ, મહતી વિમાનપ્રવિમક્તિ, અંગચૂલિકા,
યંગ્ગચૂલિકા, વ્યાગ્ગચૂલિકા, (વ્યાગ્ગપ્રજ્ઞાપિચૂલિકા), અરુણોપપાત, ગરુદો-
પપાત, ધરણોપપાત, વેલંધરોપપાત, વેલંધરોપપાત, દેવેન્દ્રોપપાત, ઉત્થાનશ્રુત;

સમુત્થાનશ્રુત, નાગપરિજ્ઞા (નાગપરિજ્ઞાપનિકા), નિરયાચલિ, કલ્પિકા,
 કલ્પાવતંસિકા, પુષ્પિકા, પુષ્પચૂલિકા અને વૃષ્ણિદશા (અંદકવૃષ્ણિદશા) ઇત્યાદિ.
 —નંદીસૂત્ર ૫૦ ૨૦૨ (સ)

ઉપર જણાવેલા નંદીસૂત્રવાળા ઉલ્લેખમાં બરાબર ક્રમવાર એ બારે સૂત્રોનાં નામો આપેલાં છે, પરંતુ તેમાંના કેટલાંક કાલિક શ્રુત તરીકે અને કેટલાંક ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે; ઉપાંગ તરીકે તો નહિ જ. [એ નામોના વિશેષ વિવેચન માટે નંદીસૂત્રને જોઈ લેવાની જરૂર છે.] જે જે નામો ઉપર અંકો લગાડ્યા છે તે એ ઉપાંગનાં નામો છે. વળી સમવાયાંગ (જુઓ મ. પ્ર. સ્વં. ૫. ૯-૧૦) સૂત્રમાં જ્યાં બારમા ‘સમવાય’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે ત્યાં ઘણાબરા બાર બાર પદાર્થોની નોંધ કરી છે, કિંતુ આ બાર ઉપાંગોનું નામ પણ લીધું નથી. માત્ર જણાવતી ખાતર જ ત્યાંની નોંધનો કેટલોક ભાગ નીચે આપેલો છે:—

“ ૧ વારસ ભિક્ષુપડિમાઓ પળ્લન્તાઓ. ૨ દુવાલસવિદે સંભોગે પળ્લન્તે. ૩ દુવાલસાવત્તે કિતિકમ્મે પળ્લન્તે. ××× ૪ ર્હસિપઞ્ચમારણ્ણં પુઢવીણ્ણં દુવાવસ નામધેજ્જા પળ્લન્તા. ૫ તેસિ ણં દેવાણં વારસહિં વાસસહસ્સેહિં આહારદ્દે સમુપ્પજ્જઈ.—સમવાયાંગ પૃ૦ ૨૧ (સ)

[૧ ભિક્ષુઓની પ્રતિમાઓ બાર છે. ૨ સંભોગ બાર પ્રકારનો છે. ૩ કૃતિ-કર્મ બાર આવર્તવાળું છે. ૪ ઇષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથિવીનાં બાર નામ છે. ૫ તે દેવોને બાર હજાર વર્ષ પછી આવતો અભિલાષ થાય છે.]

આ પ્રકારે આ બારમા સમવાયના પ્રકરણમાં ઘણા ઘણા બાર બાર પદાર્થોની નોંધ કરી છે, પણ ક્યાંય ‘ઉપાંગો બાર છે’ એમ જણાવ્યું નથી. કિંતુ એ સૂત્રમાં પણ અન્યત્ર આ પ્રમાણે તો સ્પષ્ટપણે સૂચવ્યું છે કે:—

“ દુવાલસંગે ગણિપિટકો પળ્લન્તે, તં જહા:—આચારે, સૂચગદે, ઠાણે, સમવાણ, વિવાહપન્નત્તી, ણાયાધમ્મકહાઓ, ઉવાસગદસાઓ, અંતગહદસાઓ, અણુત્તરોવવાડ્યદસાઓ, પળ્હાવાગરણાંઈ, વિવાગસુણ, દિઢિવાણ ” સમવાય પૃ૦ ૧૦૬ (સ)

“ ગણિપિટક, ઠાંદશ અંગરૂપ છે, જેમ કે:—આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશા, અંતકૃદશા, અણુત્તરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુત અને વૃષ્ટિવાદ. ”

અર્થાત્ સમવાયાંગ સૂત્રમાં પણ પ્રસંગ હોવા છતાં ઉપાંગોની સંખ્યા તેમ જ તેનો પૂર્વોક્ત અનુક્રમ જણાવ્યો નથી. વળી કુમારપાળના સમસમથી અને તેમના ગુરુ શ્રીહમચન્દ્રજીએ પોતાના કોશમાં અગ્યારે અંગોનાં અને ચૌદે પૂર્વનાં નામો તથા અર્થો આપ્યા છે (જુઓ—દેવકાણ્ઠ શ્લોક—૧૫૭—૧૫૮—૧૫૯—૧૬૦—૧૬૧—૧૬૨). કિંતુ આ ઉપાંગોના ક્રમિક ઉલ્લેખને તેમાં સંભારવામાં આવ્યો નથી. જો કે મૂળમાં અને ટીકામાં “ સાક્ષોપાક્ષાનિ અજ્ઞાનિ ” મૂળ—“ સહ ઉપાક્ષે:—ઔપપાતિકાદિભિર્વર્તન્તે—સોપા

જ્ઞાનિ”-ટીકા. એવી સામાન્ય નોંધ કરી છે, કિંતુ ‘ઉપાંગો બાર છે, અને તેનાં નામો અનુક્રમે આ છે’ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો કર્યો જ નથી—સમવાયાંગ સૂત્રમાં ઉપાંગો વા તેની સંખ્યાની નોંધ કરી નથી. માત્ર અંગો, તેની સંખ્યા અને તેમાં આવેલા વિષયો વર્ણવેલા છે. નંદીસૂત્રમાં પણ તેમ જ છે, માત્ર તેમાં ઉપાંગ તરીકે જણાવાતા એ બારે ગ્રંથોનાં નામો નોંધેલાં છે, પણ ઉપાંગ તરીકે નહિ. એથી ઇતિહાસ એમ કહી શકે ખરો કે, એ વારે ગ્રંથોની ઉપાંગ તરીકેની અને તેની ક્રમિક સંખ્યાની કલ્પના પ્રાયઃ અર્વાચીન હોય. કારણ કે, એ ગ્રંથોને ઉપાંગરૂપે સ્વયંવતા ને ઉલ્લેખો મળે છે તે અર્વાચીન જણાય છે (એવા ઉલ્લેખોમાં એક શ્રીહેમચંદ્રજ્ઞો, બીજો તત્ત્વાર્થવૃત્તિનો (પૃ. ૬૪-અમદાવાદ) અને ત્રીજો પ્રથમ જણાવેલો જંબૂદ્વીપપદ્માત્તિની ટીકાનો શ્રીહીરવિજયસૂરિજીના સમયનો એમ ત્રણ ઉલ્લેખો મળે છે) ને બીજો ઉલ્લેખ તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં નોંધાયેલો છે તેમાં તો રાજપ્રસેનકીય-ઔપપાતિક-આદીનિ” એમ લખેલું છે એટલે આગળ જણાવેલા આનુક્રમિક ઉલ્લેખમાં ને ઉપાંગતું નામ સૌથી પ્રથમ જણાવ્યું છે, તેને આ વૃત્તિ, બીજું જણાવે છે અને બીજા નામને પહેલું જણાવે છે. એ પણ ક્રમિક ઉલ્લેખની ચોક્કસ કલ્પનાને શિથિલ પાડવા જેવું છે. વળી દિગંબર સંપ્રદાયમાં (રાજવાર્તિક પૃ. ૪૯ થી ૬૪ સુ. ૨૦) જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન અને તેના બેદ પ્રભેદોનો સવિસ્તર નિર્દેશ કરેલો છે ત્યાં ઉપાંગ નામક બેદનો વા તેની સંખ્યાનો લેશ પણ ઉલ્લેખ નથી મળતો. તેમ જ તેઓના શ્રુત-સ્કંધ નામના બીજા ગ્રંથમાં સવિસ્તર નોંધ હોવા છતાં, ઉપર જણાવેલો ઉપાંગોનો વા તેના અનુક્રમનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. અને આ રીતે આગળ જણાવેલી ઇતિહાસની કલ્પના કદાચ ખરી પડી શકે.

‘રાજપ્રશનીય’ તું પ્રાકૃત નામ ‘રાયપસેનીય’ છે. હવે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ‘પ્રશનીય’ તું તદ્દન સીધી રીતે, ‘પસેનીય’ થવું અશક્ય લાગે છે. પ્રાકૃતમાં ‘પ્રશ્ન’ શબ્દનાં ‘પણ્’ અને ‘પસિણ’ એવા બે રૂપો બને છે તેથી ‘રાજપ્રશનીય’ શબ્દતું પ્રાકૃત રૂપ ‘રાયણ્દીય’ વા રાયપસિણીય’ થવું શક્ય લાગે છે. વળી તત્ત્વાર્થવૃત્તિના ઉલ્લેખાનુસાર આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આતું સંસ્કૃત નામ ‘રાજપ્રસેનકીય’ માલુમ પડે છે અને એ નામતું બરાબર પ્રાકૃત ‘રાયપસેણઈઅ’ થવા જાય છે. આ પ્રકારે બે જાતનો નામોલ્લેખ મળવાથી એવો ચોક્કસ નિર્ણય થઇ શકતો નથી કે, રાજપ્રશનીય બરાબર છે કે રાજપ્રસેનકીય બરાબર છે. એ સૂત્રમાં રાજ પ્રદેશીને લગતી હકીકત આવે છે એથી કદાચ ‘રાજપ્રશ્નમધિકૃત્ય કૃતં શાસ્ત્ર રાજપ્રશનીયમ્’ એવી વ્યુત્પત્તિને આધારે ‘રાજપ્રશનીય’ નામ બરાબર હોય. આ સંબંધે વિચાર કરતાં એક જર્મન પંડિત શ્રીયુત વેબર મહાશય જણાવે છે કે, ‘રાજપ્રનીય’ નામને બદલે ‘રાજપ્રદેશીય’ નામ આ સૂત્રને બરાબર લાગુ થાય છે. કારણ કે, એ નામ, એના વિષયને અનુકૂળ હોવાથી અન્વય-નામ છે. આથી કદાચ એમ પણ કહી શકાય ખરું કે, ‘રાજપ્રદેશીય’ ના પ્રાકૃત રૂપ ‘રાયપસેનીય’ ને બદલે ભ્રમવશે ‘રાયપસેણીય’ થઇ ગયું હોય અને પરાપૂર્વથી એતું એ જ ચાલ્યું આવતું હોય.

આચાર્ય શ્રીહરિભદ્ર જેવા પ્રામાણિક પ્રકાંડ પુરુષોએ એતું એક ચોક્કસ ધોરણ ધડી રાખ્યું છે કે, અંગસૂત્રો ગણધરપ્રણીત હતાં અને ઉપાંગસૂત્રો સ્થવિરપ્રણીત છે. એ વિષે તેઓએ આવશ્યકવૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ અન્નપ્રવિષ્ટં ગણધરકૃતમ્—આચારાદિ. અન્નપ્રવિષ્ટં તુ સ્થવિરકૃતમ્”—
આવશ્યકાદિ.—(આ૦ વૃ૦ પૃ૦ ૨૫ સ૦)

“ જે શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ છે તે ગણધરકૃત છે અને જે, તે સિવાયનું છે તે સ્થવિરકૃત છે.
ઉપરની હકીકતને આચાર્ય શ્રીમલયગિરિ અને આચાર્ય શ્રીમલધારી વગેરે પણ ટેકા
આપે છે. એ વિષે તેઓ આ પ્રમાણે જણાવે છે કે:—

“ યદ્ ગણધરદેવકૃતં તદ્ અન્નપ્રવિષ્ટમ્—મૂલભૂતમિત્યર્થઃ × યત્ પુનઃ શ્રુત-
સ્થવિરૈઃ × વિરચિતં તદ્ અન્નપ્રવિષ્ટમ્ ”—(નન્દીટીકા, મલયગિરીયા પૃ૦
૨૦૩ સ૦)

“ જે શ્રુત ગણધરકૃત છે તે અંગપ્રવિષ્ટ છે—અને જે, સ્થવિરકૃત છે તે અંગ
સિવાયનું છે. ”

“ ગણહર-થેરકયં વા ”—(પ૫૦)—વિશેષાવશ્યકટીકા મલધારીયા શ્રુતજ્ઞાનવિચાર).

“ અંગગત શ્રુત ગણધરકૃત છે અને તે સિવાયનું સ્થવિરકૃત છે. ”

રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર ઉપાંગરૂપ હોવાથી તેનો કર્તા કોઈ સ્થવિર (સાધુ) હોય તેમ
ઉપરના બધા ઉલ્લેખો સ્પષ્ટપણે સૂચિત કરે છે. એથી આપણે પણ તે જ ઉલ્લેખોના
સંવાદને પ્રામાણિક માનવાનો છે. રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર, બીજા અંગ-સૂત્રકૃતાંગ-નું ઉપાંગ
છે, તેથી એ જે વચ્ચે રહેલો અંગોપાંગીભાવ તપાસવો જરૂરનો છે. સૂત્રકૃતાંગમાં જે
જે વિષયો આવેલા છે તે વિષે આગળ (પ્ર૦ સ્વ૦ પૃ૦ ૯-૧૦) આપેલું નિરૂપણ જોઈ
લેવાનું છે. જે સૂત્રકૃતાંગ વર્તમાનમાં મળે છે તેમાં કુલ ૨૩ અધ્યયનો છે. તેનાં નામ
અને તેમાં આવેલા વિષયો આ પ્રમાણે છે:—

૧ લા સમય નામના અધ્યયનમાં વીતરાગના મંતવ્યનું સ્વરૂપ છે. ૨ જ વૈતાલીય
અધ્યયનમાં-નૈરાગ્યનો સર્વસાધારણ ઉપદેશ છે અને તે વૈતાલીય જંદમાં ગવાએલો છે.
નિર્થુક્તિકારે એ ઉપદેશને “ આદીશ્વરે આપેલો ઉપદેશ ” કહેલો છે. ૩ જ ઉપસર્ગપરિણા
અધ્યયનમાં અને ૪ થા સ્ત્રીપરિણા અધ્યયનમાં સંયમની સાધનામાં આડે આવતી અનુ-
કૂળતાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ૫ મા નિરયવિભક્તિમાં નરકોના વિભાગો બતાવ્યા છે. ૬ ઠૂા
વીરસ્તુતિદ્વારા શ્રીવીરની ચર્ચા નોંધેલી છે. ૭ મા કુશીલપરિભાષામાં કુશીલોની સ્થિતિ-દશા-
જણાવી છે. ૮ મા વીર્ય, ૯ મા ધર્મ, ૧૦ મા સમાધિ, ૧૧ મા માર્ગ, ૧૨ મા સમવસરણ
(દર્શનિકોની સભા,) ૧૩ માં યાચાતત્ત્વ, ૧૪ મા ગ્રંથ, ૧૫ મા આદાન, અને ૧૬ મા
અધ્યયનમાં સંયમને લગતા સાધારણ વિષયો નિરૂપેલા છે અને માત્ર એક બારમા
અધ્યયનમાં મતવાદિઓના વિનયવાદાદિની ચર્ચા કરી છે. ૧૭ મા અધ્યયનમાં પણ
ઉપનયની પદ્ધતિએ બારમા અધ્યયન જેવી ચર્ચા કરેલી છે. ૧૮ મા ક્રિયાસ્થાન, ૧૯
મા આહારપરિણા, ૨૦ મા પ્રત્યાખ્યાન અને ૨૧ મા અનાયારશ્રુતમાં અનુક્રમે કાયિકી
વિગેરે ક્રિયાઓનું, આહારનું, પ્રત્યાખ્યાન(પચ્ચક્રખાણું)નું અને અનાયારનું વર્ણન
આપેલું છે. ૨૨ મા આર્દ્રકીય અધ્યયનમાં હસ્તિતાપસ, ગોશાલક અને બુદ્ધવિગેરેને આર્દ્ર-
કુમારની સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં જોડીને ઉપહાસપૂર્વક પાછા પાડ્યા છે. અને છેલ્લા ૨૩ મા

નાલંદીય અધ્યયનમાં ગૌતમ અને પાર્શ્વપત્ય ઉદ્દેશ વચ્ચે નાલંદામાં થએલી ચર્ચાને નોંધેલી છે. આ પ્રકારે વર્તમાન સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં મળતા વિષયોમાં રાજ પ્રદેશી કે તેને લગતી હકીકતનું નીશાન સુદ્ધાં જણાતું નથી અને આ સૂત્રના ઉપાંગભૂત કહેવાતા ‘રાજામદનીય’ સૂત્રમાં તો રાજ પ્રદેશીનો સુધાંભ દેવ તરીકેનો અવતાર, તેની દેવમુદ્ધિ, દેવદ્યુતિ અને દિવ્ય ભોગવિલાસો તથા તેણે કરેલું દિવ્યનાટક વિગેરે વર્ણવાએલાં છે અને નિર્ગ્રંથશ્રમણ સાથે થએલા રાજ પ્રદેશીનાં જીવવિપયક પ્રસ્નો તથા ગૌતમ અને પાર્શ્વપત્ય દેશીનો આલાપ સંલાપ પણ સૂચવાએલો છે. આ રીતે એ બંને સૂત્રોનો વિષય બેતાં સૂત્ર-કૃતાંગ અને રાજમદનીય વચ્ચે જણાવેલો અંગોપાંગીભાવ ધરી શકતો હોય એમ મને લાગતું નથી. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, સૂત્રકૃતાંગ અને રાજપ્રશ્નીયમાં આવતી જીવવિપયક ચર્ચા એકસરખી જણાય છે, એને લીધે એ બંને વચ્ચે રહેલો અંગોપાંગીભાવ શા માટે ન ધરી શકે? આના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે એના (રાજમદનીયની) એ ચર્ચા જેટલી સૂત્રકૃતાંગમાંની ચર્ચા સાથે મળતી આવે છે તેટલી જ આચારાંગાદિગત ચર્ચા સાથે મળતી આવે છે, એથી એ ચર્ચા તે બે વચ્ચેના અંગોપાંગીભાવની નિયામક હોઈ શકે નહિ—શકતી નથી. છેવટ આ તપાસના પરિણામે લબ્યમાન સૂત્રકૃતાંગ અને લબ્યમાન રાજમદનીયના સંબંધ માટે જણાવતો “સૂત્રકૃતા-ક્લસ્ય રાજમદનીયમ્” એ જાતનો ઉલ્લેખ વિધતો જણાય છે. આ જાતનો કોઈ આ એક જ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ એવા બીજા અનેક ઉલ્લેખોને હું તો પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યો છું, જેમકે “ઉપાસકદશાક્લસ્ય ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિઃ” “જ્ઞાતાધર્મકથાક્લસ્ય” જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિઃ” “વૃષ્ટિવાદસ્ય” વૃષ્ટિજ્ઞદશા”-ઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં વર્ધમાનના દશશ્રમણોપાસકોનો વૃત્તાંત આવે છે અને ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં ચંદ્રને લગતું સવિસ્તર જ્યોતિષ આવે છે. જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્રમાં કેવળ કથાઓ આવે છે અને જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં જંબૂદ્વીપને લગતી એ જાતની હકીકત આવે છે, જે પ્રાંયઃ વાચકોને માટે તદ્દન પરાજ્ઞ જેવી છે, વૃષ્ટિવાદમાં દર્શનશાસ્ત્રની ચર્ચા આવે છે અને વૃષ્ટિજ્ઞદશામાં અધઃકૃષ્ણિવંશની કથાઓ ભરેલી છે—એ રીતે ૧ લા, ૨ જા અને ત્રીજા ઉલ્લેખમાં જણાવેલા તે તે ઉપાસકદશા, જ્ઞાતાધર્મકથા અને વૃષ્ટિવાદ-સૂત્રોનો અતુલ્યપૂર્વક ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ અને વૃષ્ટિજ્ઞદશા સાથે જણાવેલો અંગોપાંગીભાવ પણ શી રીતે ધરી શકે?

પ્રસ્તુત નોંધ લખાઈ રહ્યા પછી જૈનધર્મના એક પેટા સંપ્રદાયના (મૂર્તિને નંદિ માનનારા સંપ્રદાયના) અંગ અને ઉપાંગના ક્રમ વિષે જે વિચારો જણાયા છે તેને પણ અહીં દર્શાવવાની જરૂર જણાય છે. જે સ્થળે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં (૫૦ ૧) અંગ અને ઉપાંગના ક્રમનો ઉલ્લેખ થયો છે ત્યાં જ એમ જણાવ્યું છે કે:—“અપ ચ ઉપાંગક્રમે સામાચાર્યાદો કમિદ્ મેદ્વોડ્વ્યસ્તિ” અર્થાત્ અહીં જણાવેલા ઉપાંગના ક્રમથી કોઈ સંપ્રદાય જુદો પણ પડે છે એટલે બીજા કોઈ જૈન સંપ્રદાય ઉપાંગનો ક્રમ જુદો રીતે પણ જણાવે છે. એમ ધારી ચકાવે છે કે આ ઉલ્લેખ, એ મૂર્તિને નંદિ માનનાર જૈન-સંપ્રદાયને હૃદયેની પળ દરાયો હોય. દારજુ કે, તે નીચે પ્રમાણે ઉપાંગની ક્રમ જણાવે છે (જે અહીં જણાવેલા ક્રમથી જુદો પડે છે.):—

અંગ	ઉપાંગ
૫. ભગવતી	જંઘૂદીપ્રજ્ઞાપ્તિ.
૬. જ્ઞાતા	ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ અને સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ.
૭. ઉપાસકદશા	નિરયાવલિકા.
૮. અંતકૃદ્દશા	કલ્પવતંસિક.
૯. અનુત્તરૌપપાતિક	પુષ્પિકા.
૧૦. પ્રશ્નવ્યાકરણ	પુષ્પચૂલિકા.
૧૧. વિપાકશ્રુત	ટૃષ્ણિદશા.

આ લોકો દષ્ટિવાદ કે તેના ઉપાંગનો નિર્દેશ કરતા નથી. એ સિવાયનો બીજો ક્રમ તો પૂર્વ પ્રમાણે છે. આવી નહિ જેવી બાબતમાં જે આ જાતનો સંપ્રદાય-ભેદ છે તે પણ ઉપાંગના સુનિશ્ચિત ક્રમનું શૈથિલ્ય જણાવે છે.

સ્વાધ્યાય

૧. The Cambridge History of India, VOLUME I.
Ancient India. Edited by E. J. RAPSON, M. A.
Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.
Cambridge University Press, pp. 736 and 34 plates.*

કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી તરફથી છ ભાગમાં હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ પ્રકટ થનાર છે. તેમાં 'પ્રાચીન ભારત' ને લગતું પહેલું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. મહુર્મ ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મીથના 'અર્લી હીસ્ટ્રી ઑફ ઇન્ડીઆ' 'હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' પછી તે વિષય ઉપર તેના જેટલો સવિસ્તર એને મનનીય ઇંગ્લેન્ડમાં આ બીજો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ યુનીવર્સિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા બીજા ઇતિહાસોની માફક આમાં પણ એક સંપાદક નીચે વિષયના જુદા જુદા ભાગ ઉપર તે તે ભાગમાં નિષ્ણાત વિદ્વાનો પાસે તેનું નિરૂપણ કરાવી ગ્રંથ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. વિષયની વિપુલતા જોતાં આ પદ્ધતિ ઉચિત લાગે છે. પણ આવા ગ્રંથોમાં સમન્વય કરવો બહુ કઠિન છે. આ મુશ્કેલી તથા ઉત્પન્ન થતા દોષોનું સંપાદકને જ્ઞાન છે અને તેથી તેમાંથી બચવા તેઓએ થાય તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નોંધમાં તો ફક્ત ગ્રંથનો પરિચય કરાવવા પૂરતો જ અમારો ઉદ્દેશ છે. હિન્દુસ્થાનની શોધખોળને લગતા યૂરોપમાં પ્રસિદ્ધ થતા અન્ય ગ્રંથોની માફક આ ગ્રંથ પણ ત્યાંની પ્રજાને જ ઉદ્દેશીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી ત્યાં પ્રિય થઈ પડેલા કેટલાક મતો સ્વાભાવિક તરીકે સ્વીકારાઈ ગયા છે. નહિં તો આવું વાસ્તવ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં સંપાદક સ્વસ્થતાથી લખી શકે નહિ. "આ પુસ્તકમાં દેખા દેતા વિજેતાઓ અને રાજ્યકર્તાઓમાં ફક્ત એ જ વ્યક્તિઓ એવી છે કે જેને વિષે આપણને નિષ્ઠ જ્ઞાન છે—મહાન સીકંદર અને ઝોઝા પ્રમાણમાં અશોક. "

અશોક કરતાં દુનીઆને સીકંદર વિષે વધારે માહિતી છે એ વાત સાચી છે; અને એવી બીજી અનેક વ્યક્તિઓ છે કે જેને વિષે દુનીઆને સીકંદર અને અશોક કરતાં એ વંધારે માહિતી છે! પણ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં આ હકીકતને શો સંબંધ છે? સીકંદર ક્યે દહાડે હિન્દુસ્થાનનો રાજ્યકર્તા અને વિજેતા હતો કે તેને આમ મોં તે રીતે ધુસાડી દેવામાં આવે છે? સીકંદરે પોરસ ઉપર મેળવેલો ક્ષણિક વિજય એ 'જે હિન્દુસ્થાનને છતાં બરાબર ગણાય, જે પંચનદથી ભાગ્યેજ આગળ જઈ શક્યો હતો, અને જે પંચન-

* ભારતનો ઇતિહાસ. પુસ્તક ૧ હું, પ્રાચીન ભારત સંપાદક: ઇ. જે. રપ્સન, કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીના સંસ્કૃતના અધ્યાપક. પ્રકાશક: કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી પ્રેસ, પાનાં ૭૩૬ અને ચિત્રો ૩૪.

ખમાં ભાગ્યેજ ઓગણીસ મહીનાથી વધારે રહ્યો હોતો અને ત્રણ વરસમાં જેની સત્તા (?) તું નામનીશાને ન રહ્યું, અને જેનો ભારતવર્ષના વૈદિક, જૈન કે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ પણ નથી તેને જે હિન્દુસ્થાનનો (!!) રાજ્યકર્તા કહેવાય તો તો ઉપરના વાક્યનું સાર્થક્ય ખરું. અને એ દૃષ્ટિએ તો તૈમુર, નાદીરશાહ વગેરે પણ હિન્દુસ્થાનના રાજા કહેવાય ! પછી હુઝારા અને રાજ્ય સ્થાપનાર વચ્ચે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાગ્યેજ અંતર રહે !

પ્રસ્તાવનાના એકાદ વાક્ય ઉપર આટલું લખવાની દરજ પડી છે એ ખતાવવા માટે કે યુરોપીય વિદ્વાનોના તટસ્થ જણાતા ગ્રંથોમાં અન્તર્ગત થએલી કેટલીક માન્યતાઓ ખહુ કેવી વિચિત્ર હોય છે ! એથી કદાપિ હિન્દુસ્થાનની પ્રજા ઉપરરાજ્ય કરવાનો 'ભોગ-વટા હક' (Right of Prescription) સિદ્ધ થતો હશે, પણ સત્યજ્ઞાસુ ઇતિહાસ-કારને એ જાજે નહિ !

ઐતિહાસિક ગવેષણામાં 'સ્વદેશગૌરવલંગ'નો ભય જ પ્રકટ વિકારક તત્ત્વ નથી ! અસ્તુ.

ગ્રન્થની યોજના અત્યંત આકર્ષક છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં સર હાલ્ડેઈડ મેકિન્ડર વર્તમાન હિન્દુસ્થાનનું વર્ણન આપે છે. તેનો ઇતિહાસ ઘડવામાં કારણભૂત થએલી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન આપે છે. બીજા પ્રકરણમાં મી. રૅપ્સન ૧. લોકો અને ભાષાઓ, તથા ૨. ઇતિહાસનાં સાધનો એ બે બાબતો વર્ણવે છે. ત્રીજામાં ડૉ. બ્રહ્મસ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર-માંથી અને પશ્ચિમ એશિયાના પ્રાચીન શિલાલેખોમાંથી મળતી હકીકતોની સમાલોચના કરી આર્યોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે. પછીનાં પાંચ પ્રકરણો સામાજિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. 'વેદ અને બ્રાહ્મણ' વિષેનું ગ્રોથું અને પાંચમું પ્રકરણ પ્રો. એ. બી. કીથનું છે. જૈન ધર્મ વિષે છઠ્ઠું પ્રકરણ ડૉ. જે. કાપેન્ટિઅરે લખ્યું છે. બૌદ્ધ ધર્મ વિષે સાતમું પ્રકરણ ડૉ. રહાઈસ ડેવીઝનું છે, અને આઠમું પ્રકરણ જૂના બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી દ્રશ્યી શકાતી આર્થિક સ્થિતિ વિષે મીસીસ રહાઈસ ડેવીઝનું છે. સૂત્ર, રામાયણ, મહાભારત અને સ્મૃતિઓ વિષે ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨ પ્રકરણો પ્રો. હૉપ્કીન્સનાં છે. પુરાણો વિષે ૧૩ મું પ્રકરણ મી. રૅપ્સનનું છે.

પછીનાં ચાર પ્રકરણોમાં બીજા દેશોના સંબંધમાં હિન્દુસ્થાનનો હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. હિન્દુસ્થાનમાં 'પર્શિયન મુલક' વિષે પ્રો. એ. વી. વીલીયમ્સ જેક્સને પંદરમું પ્રકરણ લખ્યું છે. પ્રકરણ પંદર અને સોળ. 'મહાન સિંકંદર' વિષે મી. ઈ. આર. બીવાને લખ્યાં છે. પ્રકરણ ૧૮-૨૦ માં ડૉ. એફ. ડબ્લ્યુ. ટોમસે મૌર્યસામ્રાજ્યનું વર્ણન આપ્યું છે. પ્રકરણ ૨૧-૨૩ માં મી. રૅપ્સન મૌર્ય સામ્રાજ્યના નાશ પછી ઉદય પામેલાં રાજ્યોનું વર્ણન આપે છે. ડૉ. બાર્નેટ પ્ર. ૨૪ માં દક્ષિણના પ્રાચીન ઇતિહાસનો હેવાલ અને ૨૫ માં સિલોનના ઇતિહાસનું પૃથક્કરણ કરે છે. પ્ર. ૨૬ માં સર જહોન માર્શલ પ્રાચીન સ્મારકોનું (monuments) નું વર્ણન આપે છે અને શરૂઆતથી તે ઇ. સ. ના પહેલા સદી સુધી હિન્દુસ્થાનની કલાનો હેવાલ આપે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે વિષયનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરવા આ ગ્રન્થમાં પ્રયાસ થયો છે. હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસના દરેક અભ્યાસીએ આ ગ્રંથ વાંચવો જોઈએ એવી અમારી માન્યતા છે.

બીજા પુસ્તકમાં ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાના મધ્ય સમયથી તે સુસલમાનો આવ્યા ત્યાં સુધીનો હવાલો આવવાનો છે. આશા છે કે આ પુસ્તક જલદી પ્રસિદ્ધ થઈ અમારી ઉત્કૃષ્ટ પૂરી કરશે.

અંતનો સ્વાધ્યાય હજી ચાલુ છે. બાકીનો ભાગ આવતા અંકમાં આપવા પ્રયાસ કરીશું.

‘૨’

૨. Ancient Indian Historical Tradition, pp. 368, by Pargiter. Oxford University Press. 1922.

યો વિદ્યાચ્ચતુરો વેદાન્ સાર્ણોપનિષદો દ્વિજઃ ।

ન ચેત્પુરાણં સંવિદ્યાન્નૈવ સ સ્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

चिमेत्यल्पश्रुताद्वેદો મામયં પ્રહરિષ્યતિ ॥

‘જે બ્રાહ્મણ અંગ અને ઉપનિષદો સાથે ચાર વેદ જાણે અને જો પુરાણ ન જાણે તો તે વિચક્ષણ ન થાય. ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદને વિસ્તારવો. જેનું ‘શ્રુત’ થોડું હોય તેનાથી વેદ ખૂબીએ છે કે ‘સ્મૃતે’ આ અને છળ કરે.’

હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસની શોધખોળ કરનારાઓએ પુરાણની ઘણા સમય સુધી ઉપેક્ષા કરી છે. ‘પુરાણ’ એટલે તટાક્ષ અને ગરખાં એ માન્યતા શિક્ષિત વર્ગમાં હજી પણ ઘણી છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. પાર્સીઓ સાહેબે આ ભ્રમને દૂર કરવા બે સમર્થ ગ્રંથ લખ્યા છે. ‘ઇન્ડિયન વંશાવલીને લગતા પુરાણ ગ્રંથ’ અને ‘પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત.’ આ બન્ને ગ્રંથો ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા પછી બાંહેજ કોઈ ઇતિહાસસંશોધક પુરાણની ઉપેક્ષા કરી શકે.

ઇતિહાસના સાધન તરીકે ‘પુરાણ’ ની અગત્યતા ઘણી છે. પાર્સીઓ સાહેબ કહે છે કે ‘શોધકોએ પ્રાચીન હિન્દુસ્થાન વિષે યોતાનાં મન્તવ્યો કેવળ ધાર્મિક અને બ્રાહ્મણોએ રચેલા વેદ અને વૈદિક સાહિત્યના આધારે બાંધ્યાં છે; અને પુરાણ તથા મહાભારતાદિના શ્રુતની ઉપેક્ષા કરી છે. એટલે કે જે ગ્રંથો કેવળ ધાર્મિક અને બ્રાહ્મણોના છે, ઇતિહાસ જેનો વિષય નથી અને ઐતિહાસિક બુદ્ધિનો જેમાં તદ્દન અભાવ છે તેવા ગ્રંથોને આધારે હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ રચવામાં આવ્યો છે. જો કોઈ એમ સૂચના કરે કે યુરોપનો ઇતિહાસ ધાર્મિક સાહિત્યના આધારે રચાયો નોંધ્યો, તો એ ઇતિહાસ કેવો વિચિત્ર થાય એ સહેજે સમજાઈ જાય. યુરોપમાં જેનાથી ઉપદાસ થાય તેનો હિન્દુસ્થાનમાં હતાપણથી ઉપયોગ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ વિચિત્રતાથી ઐતિહાસિક શ્રુત-માંથી જે કંઈ મળે તેનો વિચાર કરવો એ કેટલો યોગ્ય છે તે સિદ્ધ થાય છે; પુરાણ અને મહાભારતાદિના શ્રુતની તેમજ ઋગ્વેદ અને વૈદિક સાહિત્યની પરીક્ષામાંથી જે કંઈ નિષ્કર્ષ નીકળે તે આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યો છે.’ (પ્રસ્તાવના)

* (પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત, પાન ૩૧૮, લે. પાર્સીઓ.)

પાર્શ્વટર સાહેબની 'યુક્તિ' સચોટ છે; અને પુરાણની ઐતિહાસિક સાધન તરીકેની અગત્યતા દર્શાવવા માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. પહેલું પ્રકરણ 'પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુતની સામાન્ય સમાલોચના' ઉપર છે.

'પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનેક 'શ્રુત' સચવાઈ રહેલાં છે. અને હિન્દુસ્થાન વિષે જે કાંઈ માહિતી મળે છે તે એક અથવા બીજા પ્રકારના શ્રુતમાંથી જ મળે છે. ઋગ્વેદ, પુરાણ, મહાભારત, રામાયણ આદિ ગ્રંથોમાં આવાં શ્રુત મળે છે; ઉદાહરણ તરીકે ઋગ્વેદમાંથી 'દાશરાજ સૂક્ત' અને તેમાંથી 'સુદાસ' રાજા વિષે મળતી માહિતી. પણ આવી હકીકતોને કાળક્રમમાં ગોઠવ્યા વિના ઇતિહાસ માટે વાપરવી અશક્ય છે. 'વૈદિક સાહિત્ય'માંથી મળતી ઐતિહાસિક હકીકતોની સાર્થકતા અન્ય સ્થાનેથી મળતી હકીકતના અનુસંધાનમાં જ છે. અને આ પ્રકારે 'શ્રુત' માંથી જ મળી શકે. તે બાબતોને 'શ્રુત' જ કાળક્રમમાં ગોઠવી શકે છે. આ ઉપરથી પ્રારંભમાં આપેલા શ્લોકની સૂચના કેટલી ચોક્કસ અને ઉચિત છે તે જણાઈ આવે છે. આમ વિચાર કરતાં 'શ્રુત' એ જ અગત્યની બાબત થાય છે. જ્યાં ઇતિહાસ-ગ્રંથોનો અભાવ હોય ત્યાં એ જ પ્રકારે સાધન છે; અને તે અવિશ્વસનીય નથી. અનેક કહેવતો અને સુભાષિતો ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે જૂના વખતમાં માણસોને સાચા જૂઠાના તર્જાવતનું પૂરેપૂરું ભાન હતું. તેથી એ સ્વાભાવિક છે કે તેઓ સત્યને પૃથક્ કરી સાચવી રાખે; અને 'ઐતિહાસિક શ્રુત'નો આ દષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ.'

પણ 'શ્રુત' તો ખાસ અગત્યના બનાવો બન્યા હોય તો જ નિર્માણ થાય. પ્રો. મેકડોનાલ જેવા વિદ્વાનો એમ માને છે કે 'પ્રાચીન હિન્દુસ્થાને ઇતિહાસ લખ્યો નથી, કારણ કે એણે ઇતિહાસ કયો જ નથી.'^૧ હિન્દુસ્થાન તો સ્વમની માયામાં રહેનારો દેશ એટલે તે શી રીતે પ્રારંભશીલ હોઈ શકે! પણ પાર્શ્વટર સાહેબની હિન્દુસ્થાન વિષે એવી કલ્પના નથી. 'આર્યાવર્ત'માં સ્થિર થતાં આર્યોને ખૂબ મહેનત કરવી પડી હશે. લડાઈઓ લડવી પડી હશે, જંગલો સાફ કરવાં પડ્યાં હશે, પોતાની સંસ્કૃતિ ફેલાવવી પડી હશે, ઇત્યાદિ ઘણાં સારાં નરસાં કામ કરવા પડ્યાં હશે. આ કાર્યો કરતાં સ્વાભાવિક વીરતા, પરાક્રમ વગેરેનો પણ આવિર્ભાવ થતો હશે. અને એ પરાક્રમ, વીર્ય, ઇત્યાદિ વિષે ગીતો, કથાઓ, પણ લોકમાં કહેવાતાં હશે. અને વંશપરંપરામાં પણ ચાલતાં આવે. અને ક્રમે ક્રમે આ જયકથાઓ, રાજ્યસ્થાપના જેવા મહાકાર્યોનું શ્રુત એવડું મોટું થઈ જાય કે બધી બાબતો યાદ રાખવી કઠિન થઈ પડે. અને તેથી ઘણું છોડી પણ દેવામાં આવે અને રાજાઓને, ઋષિઓને અને લોકોને રસપ્રદ ભાગ ખાસ સચવાઈ રહે. આ પ્રમાણે જે કાંઈ સચવાઈ રહે તે આવું કાંઈક હોય. મોટા વંશોની વંશાવલીઓ, પ્રસિદ્ધ રાજા અને ઋષિઓની કથાઓ, અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને માન્યતાઓ. રાજાઓ અને ઋષિઓ અગત્યની વ્યક્તિઓ હતી, અને પ્રાચીન શ્રુતો ખાસ તેમના વિષે છે.'

'પણ ઋષિઓ અને રાજાઓનાં જીવન બિન્ન પ્રકારનાં એટલે એમના શ્રુત પણ જુદી જાતનાં જ હોય. રાજાઓના શ્રુતમાં વંશાવલીઓ, તેમનાં પરાક્રમો અને લૌકિક બનાવોને પ્રધાનપદ હોય, જ્યારે ઋષિઓના શ્રુતમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોનું પ્રધાનપદ હોય. પહેલો પ્રકાર પુરાણોમાં અને મહાભારતાદિકમાં અને બીજો વૈદિક સાહિત્યમાં સચવાયો છે.'

‘આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે બે પ્રકારના ‘શ્રુત’ પ્રચલિત હતા. એક બ્રાહ્મણોનું અને બીજું ક્ષત્રિયોનું. બ્રાહ્મણોનું ‘શ્રુત’ વ્યવસ્થિત રીતે વેદ વગેરેમાં સચવાઈ રહ્યું છે એ સ્વીકારાય છે; તો ક્ષત્રિયોના ‘શ્રુત’ વિષે સંદેહ હોવાનું ખાસ કારણ શું? તે સાચવનાર માણસો હતા તે આગળના પ્રકરણોમાં બતાવ્યું છે. ‘શ્રુત’ ની શરૂઆત ત્યાં શોધખોળ અને [પ્રાચીન સ્થાનોના] ખોદકામમાંથી મળેલા પરિણામો વડે પરીક્ષા કરતાં ‘શ્રુત’ સામાન્ય રીતે વિશ્વસનીય છે એ સિદ્ધ થઈ શક્યું છે. અને તેથી અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થતી અંધશ્રદ્ધા ઉપર આપણે આધાર રાખવો જોઈએ નહિ. હાલ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે—‘શ્રુત’ ની તરફેણમાં બળવાન માન્યતા છે. જો કોઈ ‘શ્રુત’ નો વિરોધ કરે તો તે ખોટું છે એ સિદ્ધ કરવાનો ભાર એને માથે છે; અને જ્યાં સુધી એ ન થાય ત્યાં સુધી વિજય શ્રુતનો જ છે.’

આ પ્રમાણે ‘શ્રુત’ ની પ્રમાણ્યતા સિદ્ધ કરી ઉપર જણાવેલ શ્રુતના બે પ્રકારો બ્રાહ્મણશ્રુત-અને ક્ષત્રિયશ્રુત-ની પાછાંટર સાહેબ સરખામણી કરે છે. ‘પુરાણોમાં પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓ-હરિશ્ચંદ્ર, સગર, અર્જુન, કાર્તવીય, પ્રતર્દન વગેરે-નો વેદમાં ઉલ્લેખ નથી, જ્યારે શ્રંખ, મુદાસ, સ્વનયભાવ્ય-વગેરે પુરાણોને તદ્દન અગ્નિ એવા રાજાઓ માટે સૂક્તો છે. આ વિષમતા ઋષિઓની બાબતમાં પણ જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે પ્રત્યેક સૂક્તના, મણ્ડલના ઋષિઓનાં નામ વેદમાં મળે છે, ત્યારે સમગ્રની વ્યવસ્થા કરનારનો તે સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે પુરાણો અને મહાભારત અનેકવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે પરાશરના પુત્ર કૃષ્ણદૈવાયને વેદનો સંગ્રહ કર્યો છે. અને એનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણોને વેદની સનાતનતાનો સિદ્ધાન્ત સાચવવા તેમ કરવું આવશ્યક હતું.’ આવા બીજા અનેક પ્રકારના દાખલાઓથી બન્ને વચ્ચે વિષમતા અને વિરોધ બતાવી ‘વૈદિક શ્રુત’ અશ્રદ્ધેય છે એમ સાબીત કરવા પાછાંટર સાહેબ પ્રયાસ કરે છે.

બન્ને વચ્ચે વિષમતા હોઈ શકે છે અને છે. પણ વિષમતા એટલે વિરોધ એવો કાંઈ નિયમ નથી. આપણને જે વિષમતા લાગે તેનું કારણ ઘણા બનાવોનું અગ્નિ પણ હોય. વેદ જેને અગત્યનું સ્થાન આપે તે તેના સમયની અને દેશની દૃષ્ટિએ ઉચિત હોય. પુરાણના અને વેદના શ્રુત એકજ સમય અને એકજ દેશ વિભાગના છે એવું કાંઈ નથી. આવાં અનેક કારણોથી જ્યાં આપણને વિષમતા જણાય ત્યાં વાસ્તવિક રીતે આપણું અનિવાર્ય અગ્નિ પણ કારણ હોય. અને તેથી એમાંથી એક ખોટું છે, અશ્રદ્ધેય છે, એમ કહી નીકાલ લાવવાની પદ્ધતિ અતિપ્રાચીન સમયની ગવેષણામાં અમને યોગ્ય લાગતી નથી.

પુરાણને ‘ઐતિહ્ય પ્રમાણ’ ગણવાનો એમનો આશય સ્તુત્ય અને ધણે અંશે સાચો છે. પણ બીજા શ્રુત અને સાધનો અપ્રામાણિક છે એ મત સાથે અમે સંમત થતા નથી. વૈદિક સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક હોવાથી ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણોને એમાં પ્રધાનપદ ન મળે અને તેથી જે કાંઈ યોગ્ય સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય તે સાચું હોવાનો સંભવ વધારે હોય, એમ નહિ. આજ રીતે જૈન અને બૌદ્ધ મંથોમાંથી મળતી લૌકિક બાબતો પણ વિચારને પાત્ર છે. અને તેથી અમને એમ લાગે છે કે પાછાંટર સાહેબનું નીચેનું વાક્ય એમના મંથની પ્રામાણિકતા કેટલેક અંશે એમની છે. “જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મેં કદીકત લીધી નથી, કારણ કે એમાંથી ખરી મદદ મળે એમ નથી. તે ધાર્મિક છે; વૈદિક

સાહિત્ય કરતાં ઇતિહાસ સાથે એને વધારે સંબંધ નથી, અને હિન્દુસ્થાનના ધર્મના મૂળ પ્રવાહથી જુદા પડી ગયા હોવાથી પ્રાચીન શ્રુત સાથેનો એનો સંબંધ ઘણે અંશે તુટી ગયો હતો.”

પછીના પ્રકરણોમાં પુરાણો, મહાભારત, હરિવંશ, રામાયણ આદિ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી જે કંઈ મળે તેના આધારે ‘પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત’ ની પૂરેપૂરી ચર્ચા કરવા પાછુંટર સાહેબે પ્રયાસ કર્યો છે.

પછીના ૨૬ પ્રકરણોનો વિષય આ પ્રમાણે છે: બીજા પ્રકરણમાં ‘શ્રુત, તેના સંરક્ષકો, અને પુરાણોની ઉત્પત્તિ,’ ત્રીજામાં ‘પુરાણોનો વિષય,’ ચોથામાં ‘મૂળ પુરાણોનો સમય,’ પાંચમાં ‘બ્રાહ્મણોનું અને ક્ષત્રિયોનું શ્રુત,’ છઠ્ઠામાં ‘પુરાણો અને તેઓનો વંશાવલી વિષયક ગ્રંથભાગ,’ સાતમાં ‘વંશાવલીઓની સામાન્ય સમાલોચના,’ આઠમાં ‘સૂર્યવંશ,’ નવમાં ‘ઐલ અથવા ચંદ્રવંશ,’ દશમાં ‘વંશાવલીઓની સાધારણ રીતે વિશ્વાસપાત્રતા,’ અગીઆરમાં ‘નામોનો વિચાર’ બારમાં પ્રકરણમાં ‘રાજાઓની વંશાવલીઓનાં કોષ્ટક અને સમકાલીનતા’ તેરમાં ‘મુખ્ય સમકાલીનતાઓનું પ્રતિપાદન,’ ચૌદમાં ‘લઘુ સમકાલીનતાઓનું પ્રતિપાદન’ પંદરમાં ‘ચાર યુગ અને ભારતની લઘાઈનો સમય,’ સોળમાં ‘બ્રાહ્મણોનાં કુલ, અને ઋષિઓના કાલક્રમવિષયક કોષ્ટકો,’ સત્તરમાં ‘ભાર્ગવો,’ અઠારમાં ‘વસિષ્ઠો,’ ઓગણીસમાં ‘આંગિરસો અને દાણ્ડવો, વીશમાં ‘આત્રેયો અને કાશ્યપો,’ એકવીશમાં ‘વિશ્વામિત્રો,’ બાવીશમાં ‘અગસ્ત્ય, પૌલસ્ત્ય, પૌલહ, અને કૃતુઓ,’ ત્રેવીશમાં ‘ક્ષાત્ર બ્રાહ્મણો,’ ચોવીશમાં ‘શ્રુત ઉપરથી પ્રાચીન ઇતિહાસ,’ પચીશમાં ‘શ્રુતઇતિહાસ ઉપરથી સ્વયંવાતાં કૃતલાક અનુમાનો, નકશા સાથે,’ છવીશમાં ‘પ્રાચીન બ્રાહ્મણો અને વેદ,’ સત્તાવીશમાં ‘વૈદિક શાખાઓ અને આચાર્યો, અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો.’ છેવટે સૂચિ છે; અને ૨૯૪ મા પાનાની સામે ‘પ્રાચીન ભારતનો નકશો છે.’

બાકીના ભાગની આગળ ઉપર સમાલોચના આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

‘૨’

૩. શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા ગ્રંથમાળા નં. ૫ લેખક દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી. ઝંઙુ દ્વાર્મસી, એલ્ફિન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં રા. શાસ્ત્રીએ શૈવ ધર્મના ઇતિહાસ અને ગુજરાતમાં તેના પ્રચારનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરેલું છે. ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરના “વૈષ્ણવધર્મ, શૈવધર્મ” ના પુસ્તક ઉપરાંત ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી વગેરે સાધનોનો તથા સહગત રણજીતરામ વાવાભાઈએ કરેલ ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરેલ છે. પુસ્તક, શૌધબોળની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ, પ્રમાણ અને પુરાવા સાથે ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ લખાયેલું છે.

લેખકે શિવપૂજનાં મૂળ ઠેક ઋગ્વેદ કાલમાં બતાવી તેનો આજ સુધીનો મળી આવ્યો તેવો વિકાસ બતાવ્યો છે. ઇશ્વરની મંગલકર અને પ્રલયકર એ બે શક્તિની ભાવનામાંથી વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવધર્મ પ્રકટ થયા એમ એમનું માનવું છે. વેદમાં આ રૂઢથી રક્ષણ મેળવવા ઋષિઓએ ઋચાઓ ગાઈ છે. આ પ્રાર્થનાઓ સરળ થતાં એ જ રૂઢની ‘પશુપ’ તરીકે

સ્તુતિ કરી છે. એજ કલ્પના આગળ વધી રૂદ્રની “વૈદોના પરમ વૈદ” રૂપ ભાવના પ્રકટે છે. યજુર્વેદમાં આ ભાવના વધારે વિકાસ પામે છે અને તેમાં રૂદ્રની મંગલકર અને સંહારક બન્ને શક્તિઓની સ્તુતિ છે. “જે રૂદ્રો આકાશમાં અન્તરિક્ષમાં અને પૃથ્વીમાં રહ્યા છે અને જેનાં વર્ષાદ વાયુ અને અન્ન બાણરૂપ છે તેને સર્વ દિશામાં નમસ્કાર છે. તે અમારી રક્ષા કરે, તે અમને સુખી કરે, અને જેનો અમે દ્વેષ કરીએ છીએ તથા જે અમારો દ્વેષ કરે છે, તેને એના ભક્ષણ માટે રાખીએ છીએ.” રૂદ્રનાં અનેક નામ અને અનેક રૂદ્રો હોવાની કલ્પના પણ યજુર્વેદમાં છે. શૈવ ધર્મનો મહામંત્ર નમઃ શિવાય આટલા જૂના કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અથર્વવેદમાં શિવનાં કેટલાંએક નવાં નામો પ્રચારમાં આવે છે અને જૂઠાં જૂઠાં નામો જૂઠા જૂઠા દેવનાં બોધક હોય એવી રીતે વપરાય છે. વળી જેમ વેદકાલમાં દરેક દેવની મૂળ ભાવના વિશિષ્ટ શક્તિ તરીકેની હોય છે અને આગળ જતાં સર્વદેવમય બને છે તેમ રૂદ્રની ભાવના પણ છેવટે “જે રૂદ્ર અગ્નિમાં છે, જે પાણીમાં છે, જે ઔપધિલતામાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે, અને જેણે આ બધાં જીવનો કૃપા છે તે રૂદ્ર અગ્નિના રૂપમાં પરિણામ પામે છે. જૂઠાં જૂઠાં નામની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં અથર્વવેદ કહે છે કે ‘તે (બ્રહ્મ) વધ્યું, મહાન થયું, તે મહાદેવ થયો, તેણે દેવોનું ઇશિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, તે ઇશાન થયો.’ બ્રહ્મણકાલમાં આ ભાવના આગળ વિસ્તરે છે પણ છતાં રૂદ્રનું રૂદ્રત્વ ભૂલાયું નથી અને તેના સમર્થનમાં ગૃહ્યસૂત્રોમાં થતો શક્ત્યંત્ર સત્ર ટકેલો છે જેમાં બળદત્ત બલિદાન અપાતું.

ઉપનિષદકાલમાં ઉચ્ચ બ્રહ્મજ્ઞાન, સાંખ્ય અને ભક્તિની સાથે આ શિવધર્મનો સમન્વય થયો છે. શિવધર્મની આ ઉચ્ચતમ કોટિનો અન્ય શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ છે જે તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્ય બન્ને દૃષ્ટિએ એક ઉત્તમ અન્ય છે અને શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય બન્ને તેને પ્રમાણભૂત ગણે છે. આમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન, યોગ, ધ્યાન અને ઉપાસના ચારેયનો ઉપદેશ કર્યો છે. વૈષ્ણવમતમાં જે સ્થાન ગીતાનું છે તે શૈવમતમાં શ્વેતાશ્વતરોપનિષદનું છે. આ ઉપનિષદ ગીતા પહેલાંનું ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં હોવાનો સંભવ છે. આ પછી આવી જ રીતે રૂદ્રાણીની ભાવના કેવી રીતે હ્રદયભવી તે ઇતિહાસદૃષ્ટિએ બતાવ્યું છે અને પછી મહાભારતમાં રૂદ્રભક્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ પછી લિંગપૂજનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો તે બતાવ્યું છે. મંડૂક્યેદમાં “જેનો દેવ ‘શિશ્વ’ છે તેઓ આવીને યમને તુકસાન ન કરે” માટે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરેલી છે. આ ઉપરથી કોષ્ઠ લિંગપૂજકો આર્થશત્રુઓ હશે અને પછીથી તેમની પૂજપદ્ધતિ રૂદ્રભાવના સાથે જોડાવાથી લિંગપૂજ આયોજી સ્વીકારી હશે એવી કલ્પના છે. રા. શાસ્ત્રી લખે છે કે “રૂદ્ર મૂળ મરુત સાથે અગ્નિની ભાવનાનો વિકાસ હોય એવું દેખાય છે. પણ એ જંગલોના દેવનું જંગલીઓના લિંગદેવ સાથે ઐક્ય બહુ સરળતાથી થઈ શક્યું.....રૂદ્ર પૂજ સાથે જ જોડાવામાં ઉપર બતાવેલા સામ્ય સિવાય બીજું. પણ કારણ હોય, રૂદ્રદેવની કેટલીક ભાવના વખતે અનાયો પાસેથી આવી હોય, અથવા રૂદ્રનું મૂળ અગ્નિ છે તેમ લિંગપૂજમાં પણ કંઈક અગ્નિની ભાવના હોય. અસ્તુ” પૃ. ૪૧.

આ છેવટે આપેલી કલ્પના મૂંઝંધી રા. આનંદશંકરભાઈએ આપેલી લિંગપૂજની ઉત્પત્તિ તરફ અમે દર્શાવું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેઓ લખે છે “અગ્નિની બીની જ્વાળા

એ શિવની મૂર્તિ (શિવલિંગ) છે; અગ્નિની જ્વાળા સાથે ધૂમાડાની કાળી પીળી ગૂંથણી શિવની જટા, અગ્નિ પધરાવવાની વેદિ (કુંડ) તે શિવની જળાધારી ? અને અગ્નિમાં હોમાતું ધી તે શિવ ઉપર થતો જળનો અભિષેક—આ રીતે દેવની અગ્નિપૂજ તેજ પુરાણની શિવપૂજ છે ^૧ આતું વૈદિક પ્રમાણ પણ તેમણે એક વ્યાખ્યાનમાં આપેલું છે. ^૨ એટલે રૂદ્રપૂજમાં લિંગપૂજ મળી જવાનાં અનેક કારણો હશે એમ લાગે છે. ખોદ-કામથી મળી આવેલ જૂનાં લિંગોના પ્રમાણથી આર્યોએ લિંગપૂજનો સ્વીકાર કર્યાનો સમય ઇ.સ. ના આરંભની આસપાસ મૂકેલ છે.

રૂદ્રની પૂજ જૂના કાલથી ચાલતી હતી તેનો સંપ્રદાય કોઇ પાશુપતાચાર્ય નકુલીશે પ્રચલિત કર્યો. આનો ઉલ્લેખ વાયુપુરાણમાં છે. પછીથી તે મતની ચાર જૂદી જૂદી શાખાઓ થઇ છે. ૧૨ મા ૧૩ મા શતક સુધી આ મત પૂર્ણ બલથી પ્રસર્યો છે.

તે પછી શૈવસંપ્રદાય જૂદી જૂદી શાખાઓમાં વિસ્તર્યો તેની ક્રિયા, દીક્ષા, તત્ત્વ-જ્ઞાન વગેરેની સવિસ્તર હકીકત ગ્રંથમાં આપેલ છે.

આ પુસ્તક રા. ભાંડારકરના ગ્રંથનો માત્ર અનુવાદ નથી, પણ કર્તાએ ખીળા પુસ્તકોની મદદ લઈ એજ પદ્ધતિએ લખેલ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. વેદનાં પ્રમાણો આપતાં વેદનાં અવતરણો મૂક્યાં છે તેથી સંસ્કૃત જાણનારને વિષય બહુ જ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં વિસ્તરેલા શૈવસંપ્રદાય અને સોમનાથના જ્યોતિર્લિંગ વિષે ખાસ હકીકત લખેલી છે તેથી ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ પુસ્તક ઉપયોગી છે.

પુસ્તકનો વિષય સંશોધન સંબંધી હોઇ કઠિન અને કૂટ છે છતાં શૈલિ સરલ છે અને વિષયનિરૂપણ સર્વ સમજી શકે તેવું છે.

૧૨

૧. હિંદુધર્મની બાળપોથી, આવૃત્તિ ચોથી, પૃ. ૪૪.

૨. 'વસંત' ગ્રાવણ સંવત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૬, અંક ૭, પૃ. ૩૯૫:—

“વૃષભો રોરવીતિ મહા દેવો મર્ત્યો આવિવેશ એ અગ્નિમંત્રમાંથી જ શિવનું મહાદેવ નામ અને વૃષભ યાને પોદીઆ સાથે સંબંધ ઉત્પન્ન થયો છે.”

ચોપાનીઆં

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના જીનના અંકમાં પ્રિ. રાજવાડેએ યાસ્તનાં 'નિરુક્ત' વિષે ચર્ચા કરેલી છે. "અધાં નામે, અથવા ક્રિયાપદ સિવાયના બીજા અધા શબ્દો, ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે" એવા નિરુક્તકારના "નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત"ને લઇને ન ત્યેવ ન નિર્ણયાત્ "દરેક પદની વ્યુત્પત્તિ કરવી જ જોઇએ" એવો નિયમ અધારો છે અને તેથી ઘણા જ ગોટાળો ઉભા થયો છે: અનેક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ઘણી વિચિત્ર રીતે - વ્યાકરણના નિયમોથી તદ્દન ઉલટી જ રીતે—કરવામાં આવી છે; એક જ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદા જુદા અનેક ધાતુઓમાંથી છેક અસખદ્ધપણે કરવામાં આવી છે એવો પ્રિન્સિપાલ સાહેબનો મત છે. સમર્થન માટે ખૂબ દાખલા ટાંકેલા છે. છેવટે નિર્ણય આપ્યો છે કે "શાસ્ત્રદષ્ટિએ નિરુક્ત તદ્દન નિરૂપયોગી છે;" છતાં "એવા સદાપ ગ્રંથને લોકો ભણે તથા વખાણે છે એ કેવળ પૂર્વપરંપરાને લઇને. નિરુક્તમાં જો કાંઈ જાણવા જોયું હોત તો પાણિનિએ તેનો જરૂર અનુવાદ કર્યો હોત."

છતાં પ્રિન્સિપાલ સાહેબે નિરુક્તની ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગિતા બતાવી છે.

નાંગરી પ્રચારિणी પત્રિકા ભા. ૩, અંક ૧ માં શ્રીયુત ધીરેન્દ્ર વર્મા એમ. એ. નો 'મધ્યદેશનો વિકાસ' એ મથાળા નીચે એક લેખ આવેલો છે જેનો સાર નીચે મુજબ છે:-

મધ્યદેશનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે; જોકે ત્યાં મધ્યદેશ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ બ્રાહ્મણના અંતિમ ભાગમાં ઐન્દ્ર મહોત્સવની મહત્તા બતાવતાં પૂર્વ, દક્ષિણ, ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશાઓના રાજ્યોનો અભિષેકવિધિ બતાવીને પછી લખે છે કે "આ ધ્રુવ તથા પ્રતિષ્ઠિત મધ્ય દિશામાં જે આ કુરુ-પાંચાલ તથા વચ-હચીનરના રાજ્યો છે તેમનો અભિષેક થયા બાદ તેઓ રાજ દહેવાય છે."

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે (૧) "મધ્યદેશ" નો પ્રયોગ શબ્દાર્થે જ થયો છે: આર્યો જેટલા પ્રદેશમાં વસતા તેટલાનો મધ્ય ભાગ; (૨) મધ્યદેશ સંબંધવાચી શબ્દ છે-એટલે જેમ જેમ આર્યોના વાસસ્થાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ મધ્યદેશની સીમાઓ પણ વિસ્તરતી ગઈ; અને (૩) ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં મધ્યદેશમાં કુરુ-પાંચાલ, વચ તથા હચીનર. એ દેશોનો સમાવેશ થતો વચ તથા હચીનર કુરુદેશની ઉત્તરે દિમાલયની તલેટીમાં આવેલ હતો. એટલે પશ્ચિમમાં કુરુદેશથી પૂર્વે શરખાબાદની નજીક મુધી તથા ઉત્તરે દિમાલયથી દક્ષિણે અંબલ મુધી ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયના મધ્યદેશની સીમા હતી.

મધ્યદેશનું પ્રથમ સ્પષ્ટ તથા પ્રસિદ્ધ વર્ણન મનુસ્મૃતિમાં મળે છે. એની સીમાઓ નીચે મુજબ આપેલી છે: "દિમાલય તથા વિન્ધ્યાચલની મધ્યમાં તથા વિનચનથી પૂર્વે અને પ્રયાગથી પશ્ચિમે જે પ્રદેશ છે તેને મધ્યદેશ કહે છે." ઐતરેય બ્રાહ્મણ તથા મનુસ્મૃતિ એ બેના મધ્યદેશો વચ્ચે માર્ગ અંતર છે. ઉત્તરની સીમા તો બન્નેમાં દિમાલય જ

છે, જોકે વશ તથા ઉશીનરનો ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિમાં નથી. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં દક્ષિણનો ભોજપ્રદેશ મધ્યદેશમાં નથી. ભોજદેશને અવંતી એટલે માલવા માનીએ તો મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશમાં એનો સમાવેશ થઈ જાય, કારણ કે એ વિન્ધ્યાચળની ઉત્તરે છે. પૂર્વમાં મધ્યદેશની સીમા ઋષ્યાબાદની નજીકથી આગળ વધીને પ્રયાગ સુધી આવી અને એ રીતે કોશલ, વત્સ તથા ચેદિ દેશનો પણ મધ્યદેશમાં સમાવેશ થયો હતો. એટલે કે મનુસ્મૃતિના વખતમાં મધ્યદેશનો ધણો જ વિસ્તાર થયો હતો. બ્રાહ્મણ તથા સૂત્રકાલમાં જે આર્યાવર્ત હતો તે જ મનુસ્મૃતિના સમયમાં મધ્યદેશ થઈ ગયો, અને આર્યાવર્તની સીમા તો ઉત્તરે હિમાચલથી દક્ષિણે વિન્ધ્યાચલ સુધી તથા પશ્ચિમસમુદ્રથી તે પૂર્વસમુદ્ર સુધીની થઈ.

મધ્યદેશની ત્રીજી અવસ્થાનું વર્ણન વિનયપિટકમાં છે. બુદ્ધ ભગવાને મધ્યદેશની સીમાઓ આ પ્રમાણે કહેલી ગણાય છે: પશ્ચિમમાં બ્રાહ્મણોનાં ચૂન પ્રદેશ, પૂર્વમાં કનૈગલ નગરની પાસેની મહાસાલા, દક્ષિણપૂર્વમાં સલિલવંતી નદી, દક્ષિણમાં સેતકનિક નગર અને ઉત્તરમાં ઉસીરધન પર્વત. બ્રાહ્મણોનો ચૂન પ્રદેશ તે હાલનું સ્થાનેશ્વર એવું અનુમાન થયું છે. પૂર્વનું કનૈગલ ભાગલપુરની પૂર્વે ૭૦ માઇલ છે.

મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશથી વિનયપિટકનો મધ્યદેશ પૂર્વ ભણી ધણો જ વિસ્તર્યો છે-લગભગ બમણો થઈ ગયો છે. ભારતીય સભ્યતાનું કેન્દ્ર એ વખતે વિહારની ભૂમિ હતી, તેથી તેને પણ મધ્યદેશમાં ગણવામાં આવી છે એ સ્વાભાવિક જ છે.

મધ્યદેશના વિસ્તારની પરાકાષ્ઠા બૌદ્ધકાલમાં થઈ. તે પછી તેના સંક્રાંચના દિવસો આવ્યા. પ્રભુતાનું કેન્દ્ર પૂર્વથી પશ્ચિમમાં આવ્યું હતું: પાટલિપુત્રનું સ્થાન કનૈજ લીધું હતું. મધ્યદેશની સીમા પૂર્વમાં ઘટી જવાનું આ પણ એક કારણ હોઈ શકે. માર્કેડેયપુરાણમાં વિદેહ તથા મગધને મધ્યદેશમાં ગણવામાં આવ્યા નથી. કોશલ તથા કાશી સુધી જ એની સીમા ખતાવેલી છે. વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામાં (સં. ૬૪૪) તો કાશી તથા કોશલને પણ મધ્યદેશમાંથી ખાતલ કરવામાં આવ્યા છે. બૃહત્સંહિતાના મધ્યદેશમાં નીચેના દેશોનો સમાવેશ કર્યો છે: કુરુ, પંચાલ, મત્સ્ય, શરસેન, અને વત્સ. વત્સની રાજધાની કૌશામ્બી પ્રયાગની પ્રશ્ચિમે ૩૦ માઇલ ઉપર હતી, એટલે કે બૃહત્સંહિતાના મધ્યદેશની સીમા પૂર્વમાં મનુસ્મૃતિની પેઠે પ્રયાગ સુધી જ પહોંચેલી હતી.

કેટલાક પરદેશી સુસારોએ પણ મધ્યદેશનું વર્ણન કર્યું છે. ફાહિયાને (સં. ૪૫૭) મથુરાથી દક્ષિણે મધ્યદેશ આવેલો છે એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મધ્યદેશનો અંતિમ ઉલ્લેખ અલખેરનીએ (૧૦૮૭) કરેલો છે: “ભારતનું મધ્ય કનૈજ-તેની ચારે બાજુના દેશને મધ્યદેશ કહે છે. બુગોલના વિચારથી પણ એ મધ્ય જ છે, કારણ કે સમુદ્ર તથા પર્વતોથી તેનું અંતર બરાબર છે. ગરમ તથા થંડા પ્રાંતોની પણ એ મધ્યમાં જ છે તથા ભારતની પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સીમાઓની પણ એ મધ્યે જ છે. રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ પણ એ દેશકેન્દ્ર છે, કારણ કે પ્રાચીન કાળમાં એ દેશ ભારતના સઘળા પ્રસિદ્ધ વીર રાજાઓનું નિવાસસ્થાન હતો.”

સુસલમાનોના સમયમાં મધ્યદેશ ‘હિંદુસ્તાન’ એવા નામથી ઓળખાયો. મધ્યદેશના આ નવા અવતારનો પણ પહેલાની પેઠે વિસ્તાર થતો ગયો. દિલ્હીની આજુબાજુના પ્રદેશથી આરબીને સુસલમાન કારકીર્દિના અંતિમ દિવસોમાં તો આખો ઉત્તર ભારતવર્ષ

‘હિંદુસ્તાન’ એ નામથી ઝોળખાવા લાગ્યો. બ્રિટિશ શાસનના દિવસોમાં મધ્યદેશ ત્રીજા વારે ‘મધ્યપ્રાંત’ એ રૂપમાં અવતર્યો છે.

‘મધ્યદેશનું’ જૂનું રૂપ હજી પૂરેપૂરું લુપ્ત નથી થયું. હજી પણ ખટમંડુના બજારોમાં જ્યારે કોઈ હિંદુસ્તાની દેખા દે છે ત્યારે તેપાલીઓ તેને “મદેશીઆ” એવા નામથી બોલાવે છે. “મદેશીઆ” એટલે મધ્યદેશમાં રહેનાર.

‘કુ.’

“ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી”ના જુનના અંકમાં “મેરવાડાના મેર લોકોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ” એ શીર્ષક લે. કર્નલ જૉન હૉરિકનનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. લેખક પોતે એલિપટનો “હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ,” પાંડિત ભગવાનલાલનો “ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” એ વગેરે ગ્રંથો તથા લેખોને પ્રમાણુજૂલ માનીને મેર લોકોની ઉત્પત્તિ નીચે મુજબ દર્શાવે છે:—

ઇ.સ. ના પાંચમા સૈકામાં શ્વેત હજોઆ સાસનીયેના પરશીઅન સામ્રાજ્ય પર હદ્દો કર્યો; તથા મધ્યએશીઆમાં ભયંકર સંક્ષોભ થયો; એને લાઇને ઉત્તર પરશીઆના પ્રદેશોમાંથી—જ્યોર્જીઆ તથા મેડીઆની સરહદના મુલકમાંથી—જનતાનો એક મોટો પ્રવાહ દક્ષિણ તથા પૂર્વ ભણી ચાલી નીકળ્યો. આ પ્રવાહમાં મુખ્યત્વે બે જાતિઓ હતી: ગુર્જ-સ્તાનના (જ્યોર્જીઆના) ગુર્જરા તથા મિહિરસ્તાન (મેડીઆ) ના મિહિરા. પર્વતોના ધાટોને રસ્તે થઇને આ પ્રવાહ પંજાબમાં આવ્યો અને ત્યાંથી પૂર્વમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પ્રાબલ્યને લીધે તે દિશામાં ન વળતાં, દક્ષિણ ભણી સિંધુના પ્રદેશમાં વળ્યો અને સિંધ તથા પશ્ચિમ રજપુતાનામાં ફેલાયો; અને ઠેઠ કાઠિયાવાડ સુધી પહોંચ્યો. ગુર્જરા એથી થે આગળ ચાલીને ગુજરાતમાં વસ્યા. મિહિરજાતિને મૈત્રક (મિત્રસૂર્ય ઉપરથી; કારસ્તીમાં પણ મિહિરસૂર્ય) મેક, મંડ એવાં નામોથી પણ ઝોળખવામાં આવે છે. આ જુદા જુદા નામથી ઇતિહાસલેખકો ગૂંચવાયા હશે. પરંતુ, પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની દલીલોથી કાઠિયાવાડ તથા રજપુતાનાની આધુનિક મેર જાતિ તે ઉપર જણાવેલી મૈત્રક અથવા મિહિર જાતિમાંથી જ ઉતરી આવેલી છે એમ સાબીત થાય છે.

‘કુ.’

ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીના જૂલાઈના અંકમાં ‘શ્દ્ર’ ઉપર પં. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો લેખ છે. ‘શ્દ્ર’ શબ્દ ‘ક્ષુદ્ર’ માંથી નીકળેલો છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

‘ખ્રીસ્તી સંવત પહેલાં હિન્દુસ્તાનના સીકાનો વિકાસ’ એ વિષય ઉપર પી. એન. રામસ્વામીનો લેખ છે.

અગ્ગેદ (ઇ. સ. ૫, ૨૦૦૦-૧૪૦૦) માં સુવર્ણના ઉદ્દેગો પુષ્ટળ છે. અને તે સમયમાં સોનાનો સીકાઓ માટે પણ ઉપયોગ થતો હશે. મહાભારતાદિકના યુગમાં (ઇ. ૫, ૧૪૦૦-૮૦૦) પણ સોનું રૂપ ધન તરીકે ગણાતું. બૌદ્ધ યુગમાં (ઇ. ૫, ૮૦૦-૩૨૦)

સીકાઓનો વધારે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. સ્મીથના મત પ્રમાણે હાલના અર્થમાં સીકાઓ હિન્દુસ્થાનમાં ઇ. પૂ. ૭૦૦ ના અરસામાં દાખલ થયા હતા. રૂપાના સીકાઓ જાણીતા હતા. 'કહાપણ' (કાર્ષાપણ) નામના ત્રાંચાના સીકા પ્રચલિત હતા. આ ઉપરાંત યૌદ્ધ-કાળમાં હુંડીઓનો રીવાજ હતો. સીકાઓ પાડવાનું કામ સરકાર નહિ પણ વેપારીઓ કરતા. મૌર્યોના સમયમાં સીકાઓના વ્યવહાર વિષે અર્થશાસ્ત્રમાંથી માહિતી મળે છે. મૌર્ય પંછીના સમયમાં એટલે ઠેક ખ્રીસ્તી સનની શરૂઆત સુધીમાં બે પ્રકારના સીકાઓ મળે છે: દેશના અને બહારના. દેશના સીકા વિષે માહિતી શુકનીતિમાંથી મળે છે. સોનાના અને રૂપાના સીકાઓ વિષે ઉલ્લેખો છે. સોનું સુખ્ય તેમાં માપ તરીકે (Standard) અને અંક્ષરોના માટે વપરાતું. 'પણ' અને 'માસ' નામના ત્રાંચાના સીકાઓનો ખૂબ ઉપયોગ થતો. બહારના સીકાઓ ખાસ કરીને બેક્ટ્રીઅન સીકાઓ છે.

‘૨.’

તળાજનો પ્રાચીન વિહાર.

[હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ.]

કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર શહેરથી બન્નીસ માધલ દૂર 'તળાજ' નામે એક સુંદર ગામ છે. તેની વસ્તી આશરે ચાર હજાર માણસની છે. ત્યાં જવા માટે તળાજ. ભાવનગરથી એક પાછી સડક પાંધેલી છે અને બધી ઋતુમાં વાહનની સગવડ મળે છે.

ગામ ટેકરીના ઢોળાવ પર વસેલું છે એટલે ઘણા માધલ છેટેથી દેખાય છે—તેના સુંદર દેખાવ આકર્ષક થઈ પડે છે. આડંબો માધલ રહે છે ત્યારે રસ્તામાં 'શેત્રુંજી' નદી આવે છે. તેના વિશાળ પટ ઓળંગી થોડે જતાં 'તળાજ' નામની નદી ઓળંગવી પડે છે અને તળાજમાં દાખલ થવાય છે.

જે ટેકરીના ઢોળાવ પર ગામ વસ્યું છે તેને લોકો 'તળાજનો ડુંગર' એ નામે ઓળખે છે.—તળાજથી પાંચ માધલ દૂર 'ટીમાણા' ગામમાંથી સં. ૧૨૬૪ (ઇ. સ. ૧૨૦૭) નો લેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં તળાજને 'તલાજા મહારથાન' તરીકે ઓળખાવેલ છે.^૧ 'શેત્રુંજય મહારથ' ગ્રંથમાં 'તાલધ્વજ નગરી' તરીકે ઓળખાવ્યું છે અને ડુંગરને 'તાલધ્વજ ગિરિ' કહ્યો છે.

આ ડુંગરની અડખેપડખે બીજો કોમ ડુંગર નથી. આસપાસની સપાટ ભૂમિ વચ્ચે તે જુદો પડી જાય છે. તેના બે વિભાગ પડે છે. એક ભાગ 'શંકુ ડુંગર' આકૃતિનો ઉંચો છે. બીજો તેનાથી નીચો અને શિખર આગળ થોડો સપાટ છે. બન્ને પર ધવળ જિનમંદિરો શોભી રહ્યાં છે અને તેમની ફરતો સફેદ ગઠ છે. દરથી જ પ્રવાસીની દૃષ્ટિ ઉંચા વિભાગના શિખર પર ઠરે છે. અને પછી બન્ને બાજુના ઢોળાવ પર નમતાં એક તરફ તળેટીમાં વસેલું ગામ દેખાય છે. બ્યારે બીજી તરફ અન્ય ધવળ મંદિરનાં શિખરો નજરે પડે છે. આ કારણસર ડુંગરની શોભા જીલ્લતી તોરણમાળની અનુપમતા ધારણ કરે છે. રસ્તામાં આવું રમણીય દૃશ્ય મળે છે બ્યારે શિખરપરથી બીજા પ્રકારનું મનોહર દૃશ્ય મળે છે.

પૂર્વ દિશા સન્મુખ દૃષ્ટિપાત થતાં પ્રથમ ગામની બજાર અને લોકોની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. ગામને છેડે ભાંગી ગયેલા દિશ્વની રાંગ દેખાયા પછી તેની નજીકની પાળીયાની હાર નજરે પડે છે. ત્યાંથી થોડે દૂર શેત્રુંજી અને તળાજ નદીનું સંગમસ્થાન અને ત્યાંના શિવાલયો દેખાય છે. દૂર 'સરતાંનપૂર' નામનું તળાજનું બંદર દેખાય છે. તેની નજીકમાં જ સમુદ્રને ભેટતી શેત્રુંજી નદીનો વિશાળ પટ પ્રતીત થાય છે, સમુદ્રના મોજાનો ચળકાટ આંખને ભરી દે છે અને નદી, પર્વત, સંગમસ્થળ તથા સમુદ્રની ભેગી યતી શોભાનું ફરી ફરી રમરણ કરાવે છે. એક ખુણે દૂર 'ગોપનાથ મહાદેવ'ના હીપકથ્ય ઝાંખો દેખાય છે. પૂર્વ દિશામાંથી પશ્ચિમ તરફ ફરતાં કિતિજ પર શંકુજયગિરિ દેખાય છે. દિશા ચોક્કસી હોય તે વખતે શંકુજય ઉપરની હિન્નધ્વજ શિખરમાળ આનન્દ આપે છે (અને

તેવી જ રીતે ત્યાંથી તળાજની 'ટકરી' પણ દેખાય છે.) આ દિશામાં અને ઉત્તર દિશામાં નાના મોટાં ગામડાંઓ અને ડુંગરો દેખાય છે. તેમની વચ્ચે લીલાં મુઠાં ખેતર વચ્ચે થઈને વહેતી શેત્રુંજીની ગતિ દૃષ્ટિને સમુદ્રપર્યંત લઈ જાય છે.

“પૂર્વકાળમાં જવાળામુખી જેવું થતાં આ ડુંગર ઉપરથી આવ્યો હોવો જોઈએ.

દરિયાની સપાટીથી આશરે ૩૨૦ ફીટ ઉંચો છે અને તેમાં કેટલેક

સ્વ. બર્જેસ. સ્થળે ચક્રમકના પોચા પથરો મળી આવે છે.” આ મુજબ સ્વ.

જર્મસ બર્જેસે નોંધ કરી છે. તળાજમાં તેઓ ૧૮૬૯ ની સાલમાં

આવી ગયા છે અને ૧૮૭૦ માં ‘સોમનાથ, જુનાગઢ વગેરે સ્થળનાં કોટાચક્રો’ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે જેમાં તળાજની ‘એલલમંડપ’ ગુફાનો કોટો પણ આપ્યો છે. ૧૮૭૬ માં તેમણે ‘કાઠિયાવાડ અને કચ્છનાં પુરાતન અવશેષો’ પર ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. તેમાં તળાજની ગુફાઓની સવિસ્તર નોંધ (પા. ૧૪૭-૧૪૯) લીધી છે, તળાજનો ડુંકો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને જૈન મંદિરો વિશે માહિતી આપી છે. આ લેખમાં ગુફાઓ વિષેની વધુ માહિતી દેવામાં આવે છે.

ઉપર વર્ણવી તેવી સર્વ શોભાથી અધિક શોભા ડુંગરની અંદર છે અને તે તેની

મનોહર ગુફાઓમાં છે. દરથી કેટલીક ગુફાઓ દેખાય છે અને ડુંગર

ગુફાઓ. ઉપર ચડતાં ગુફાઓની હારતી હાર નજરે પડે છે. ગુફાઓની

સંખ્યા આશરે ત્રીશની છે. કેટલીક ગુફાઓ ટાંકા વગરની છે, ઘણીને

અકેક ટાંકું હોય છે અને કેટલીકને બે ટાંકા છે. કેટલીક ગુફાઓની અંદર પ્રધાન ખંડ છે જેની ફરતી ગર્ભગૃહ જેવી ઓરડીઓ છે. કેટલીક ગુફાઓ મોટી અને વિશાળ છે અને તેનો ચૈત્યગુફા તરીકેનો કે સભારથાન તરીકેનો ઉપયોગ થયો હશે તેમ અનુમાન થાય છે. આવી એક ગુફા ગઢની અંદર છે અને તેમાં હજી પણ એક ઉંચી વેદિકા છે. ગઢની અંદર એક ખીજી નાની ગુફા છે જેને લોકો ‘ધનકોડી’ તરીકે ઓળખાવે છે અને કહે છે કે એ કોડી તોડે તેને તેમાંનું ધન મળે! આ નામ અને વાત ભ્રમ ઉપજાવનાર છે; ધનની લાલચથી કોઈ તેને તોડવા લલચાય તેવું છે. મૂળ નામ ‘ગન્ધકૂટી’ (બૌદ્ધ ચૈત્ય ?) હશે તેમ માની શકાય છે.

તમામ ગુફાઓ જીર્ણ થઈ ગઈ છે; તેની ભીંતો વધુને વધુ ખરતી જાય છે. દરેકના સ્તંભ એવા તો અલોપ થઈ ગયા છે કે તે માટે આજો દળનો પથરો હોવાનું કે કુદરતના કોપનું જ કારણ ન કહી શકાય. ભૂતકાળમાં ધર્મવિરોધનાં કારણે સારાસારનો વિવેક નષ્ટ થતાં આ સ્તંભોનો નાશ થયો હશે તેમ કહી શકાય છે. સ્તંભોનો આવો એકસરખો અભાવ અન્ય સ્થળની ગુફાઓમાં નથી થયો.

ધશાન કોણમાંથી ગુફાઓની હાર શરૂ થાય છે અને દક્ષિણ દિશામાં તે પૂરી થાય છે. વચ્ચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે જવા આવવા સાડ કોરી કાઢેલ પગથી નજરે પડે છે. કેટલેક

૨. આ લેખ લખવાની શરૂઆત કર્યા પછી આ બંને ગ્રંથોની ખબર પડી. ભાવ-નગર રાજ્ય તરફથી શોધખોળને લગતા બે ગ્રંથો બહાર પડ્યાં છે પણ તેમાં તળાજની ગુફાઓનું નામનિશાન નથી. આ ઉપરથી સમજાય છે અત્યાર સુધી તળાજની ગુફાઓનું મહત્ત્વ બહુ જાણીતું નથી થયું.

૩. ઇંગ્લિશમાં તે ‘Dahgoba’ કહેવાય છે.

ઠેકાણે વરસાદનું પાણી ટાંકામાં પહોંચાડવા સાર કારી કાઢેલી નીકે પણ દેખાય છે. ગુરા-
ઓનો પત્થર બધે એકસરખો નથી: પશ્ચિમમાં 'ચંબેલીની-ગુરા' તરીકે ઓળખાતી ગુરા
આગળનો પત્થર વધારે સારો એકસરખો ને સુંવાળો માલૂમ પડે છે. ઇશાન અને ઉત્તરની
ગુરાઓનો પત્થર ખરતો અને ઢૂંટો છે. વાયવ્ય દિશામાં સૌથી મોટી, વિશાળ અને ભવ્ય
'એભલમંડપ' નામે ઓળખાતી ગુરામાં છતનો પત્થર એકસરખો અને સારો છે જ્યારે
પડખાની ભીતિનો પત્થર નબળો અને ખડબચડો છે !

આ ગુરાની ભીતિમાં નાના મોટા એવા ખાડા પડી ગયા છે કે ભીતમાંથી તે તે
સ્થળે કાંઈ કાઢી નાંખ્યું હોય, કાંઈ ઉભેડી નાંખ્યું હોય તેવા અતુ-
'એભલમંડપ.' માનને પુરતો અવકાશ રહે છે. ૨૨મી એક ડુટથી દોઢ ડુટની પર-
ચાળ છે અને તે પરથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. અત્યારે
આ ગુરામાં કાંઈ નથી ! (બર્જેસે આપેલ ફોટામાં વેદિકા લાગે છે.) કોઈ ઠેકાણે કેતર-
કામ કે કારીગિરી સચવાયેલી દેખાતી નથી. માત્ર મુખદ્વાર પર સામાન્ય કારીગિરી જળવાઈ
રહી છે અને તેનો ફોટો બર્જેસે પોતાના બન્ને ગ્રન્થોમાં આપ્યો છે. ઉપરના ભાગમાં
ઘોડાની નાળના આકારે વળેલી પાંચ કમાનો છે-તેમાંની ત્રણ વિશીર્ણ થઈ છે. તે કમાનો
નીચે જળી જેવી લાગતી કારણી છે જે અન્ય સ્થળની બૌદ્ધ ગુરાઓને મળતી છે.
બહારના ચોકમાં એક પત્થરનો લાંબો કટકો પડ્યો છે. સ્તંભનો ટુકડો હશે તેમ નથી
જણાતું, કારણ કે ઉપરના ભાગમાં ટૂટેલ ભાગની નિશાની છે તેના પ્રમાણમાં તે બહુ
પાતળો લાગે છે. આની પર કાંઈ કારીગિરી નથી. ચોકમાં કોઈ ઉભો સ્તંભ હશે અને
તેના અવશેષ રૂપે આ ટુકડો હોય તેવો સંભવ છે.

આ વિશાળ ગુરા સૌ કોઈના ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે, અને લીધેલ શ્રમનો બદલો આશ્ચર્ય
અને આનન્દમાં વાળી આપે છે તથા પૂર્વ સમયનું યથોચિત સ્મરણ આપે છે. લોકો
તેને 'એભલમંડપ' નામથી જ ઓળખે છે. તે બહુ ઊંડો અને વિશાળ છે. લંબાઈ ૭૫
ફીટ અને પહોળાઈ ૬૭ ફીટ છે. ઉચાઈ ૧૫ ફીટથી ૧૭ ફીટ સુધીની છે, કારણ કે
ઉપરની છત એક ખુલ્લી બીજે ખુલ્લી ઢળતી છે. અંદરના ભાગમાં સ્તંભ નથી અને વચ્ચે
ઉભા રહીએ ત્યારે માથે કેતું જળદ્વં દળ અદ્ધર રહ્યું છે તેનું સંપૂર્ણ ભાન થાય છે. મુખ-
દ્વાર પર ચાર સ્તંભ હશે તેમ સમજાય તેટલી જ નિશાની રહી છે.

બહારનો ચોટ વિશાળ છે અને માપમાં ગુદાથી અડધો થાય છે. તેને લીધે ગુરાની
ભવ્યતામાં અનહદ વૃદ્ધિ થાય છે. આ ગુરાનો ઉપયોગ ચૈત્યગુદા તરીકે અથવા સભા-
સ્થળ તરીકે અવશ્ય હોવો જોઈએ. તેની અંદર બે હજાર ઉપરાંત માણસો ઊંટથી અને
સુખેથી બેસી શકે તેટલી તે વિશાળ છે.

આ ગુદા વિષે એક દંતકથા કહેવાય છે. પૂર્વે 'એભલવાળા' નામના રાજાના

૪. Railings.

૫. "ધ. સ. ૧૦૦૦ (?) આસપાસ, એભલવાળાની સાતમી પેઢીએ તેના પૂર્વે
મેવાડમાંથી ઉતરી આવેલા અને નિવાસ કરેલો. ઇ. સ. ૧૨૦૦ લગભગ કોળીઓ પાસેથી
એમણે તળાબ છતી લીધેલું."—બર્જેસ.

તળાબ આસપાસનો પ્રદેશ હજી પણ "વામાક"ના પ્રદેશથી ઓળખાય છે.

વખતમાં કુંડોળજાતિના બ્રાહ્મણગોરોનો લોભ બહુ વધ્યો હતો. લોભવશ થઈ દરેક લશ્મ પાછળ દક્ષિણમાં તેઓ સોતું માગવા લાગ્યા ! આ દારણને લીધે ઘણાં ગરીબ માળાપો પોતાની કન્યાનાં લગ્ન કરતાં અટકી પડ્યાં અને થોડા વરસમાં કન્યાઓ મોટી થઈ ગઈ. તેવી કન્યાઓની સંખ્યા પણ બહુ વધી પડી. એટલે થાકીને એભલવાળા આગળ લોકોએ રાવ બાધી ને ત્રાસ જણાવ્યો. એભલવાળો વચ્ચે પડ્યો. ગોરોને મનાવવા માંડ્યા પણ માન્યા નહિ અને હઠ ન છોડી, એટલે એભલવાળાનું લોહી તપી આવ્યું. તમામ માળા પોને ધીરજ આપી તેમની કન્યાઓનું પોતે પિતા તરીકે એક જ દિવસે આ (એભલ) મંડપમાં દાન દીધું તથા નાગી તરવારે સોતું રક્ષણ કર્યું. આ અવસરનો લાભ ૧૬૦૦ કન્યાઓને મળ્યો. બ્રાહ્મણગોરો વિલખા પડ્યા ને તેમનું જોર તે દિનથી દૂર થયું.

આ દંતકથા દ્વારા ગુફાની વિશાળતા અને ભવ્યતા પ્રકટ થાય છે પણ તેટલા માટેજ અન્ય સર્વ પ્રકારે તેને ઐતિહાસિક સત્ય માની ન લેવાય. તળાબથી સાંકેક માઇલ ઉપર રાજુલાના હુંગરમાં “સાણા”ની ગુફાઓ છે. ત્યાંની મુખ્ય ગુફા ૬૮૧૧ ફીટ લાંબી અને ૬૧ ફીટ પહોળી છે. ઉંચાઈ ૧૬૧૧ ફીટ છે. તેનું નામ પણ ‘એભલમંડપ’ છે પણ તે લગ્નમંડપ થયાની હકીકત જણાઈ નથી.

એભલવાળાની ઉપરની દંતકથા સિવાય ગુફાઓ વિષેનું અન્ય કોઈ સ્મરણ લોકોમાં રહ્યું હોય તેમ માલૂમ પડ્યું નથી. ગુફાઓ પર દોરણી અલ્પ છે કે અલ્પ રહી છે એટલે વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે સાધનની પણ મદદ નથી રહી !

વળતે ગુફાની અંદરના ભાગમાંથી કોઈ સૂચક લેખ અથવા ચિહ્ન મળી આવે તે

તપાસ.

આશાએ દરેક ગુફાની ખૂબ તપાસ કરી. અધિકારમય હોડા ભાગે જોવા સારૂ સૂર્યકિરણની મદદ લીધી. એ દર્પણ વતી સૂર્યપ્રકાશની અતુક્રૂણ પડે તેમ વક્રગતિ કરતાં ગુફાના અધારા ભાગે પ્રકાશથી ઝળહળી ઉઠતા. તે રીતે જોતાં જોતાં, એક ઠેકાણે શાહુડીનું એક પીછું હાથ આવ્યું અને દક્ષિણ દિશામાં ‘ખોડિયારની ગુફા’ નામે ઓળખાતી ગુફાની અંદરના ગર્ભગૃહમાંથી, જીવતા સર્પ જેવી પ્રતીત થયેલી સવા છ ફીટ લાંબી સર્પની કાંચળી હાથ આવી ! એ રીતે ઉપરની તપાસમાં કાંઈ વળ્યું નહિ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કાંઈ પણ મેળવવાની આશા અળગી કરી. આ નિર્જન ગુફાઓમાં વસ્તી માત્ર જંગલી ભૂંડની માલૂમ પડી ! આપણું આક્રમણ તેમને પ્રીતિકર ન જ હોય તેમ હુંકાર કરી તેઓ ચાલ્યા જતાં.

એક સ્થળે એક ગુફા થોડાં વરસમાં દટાઈ જશે તેમ લાગ્યું. પણ હુંગરના ઢોળાવનો વિચાર આવતાં પાછું એમ લાગ્યું કે મોટી ધોવાઈ જતાં એક વખત દટાઈ ગયેલી ગુફા ફરીવાર દૃષ્ટિગત નહિ થતી હોય ? આ ખ્યાલથી એક બીજો વિચાર સ્ફુર્ત્યો. એભલમંડપના એક આગળ, બીજી ગુફાઓમાં તથા જ્યાં થોડાં લોકો ત્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે

૬. ‘સાણા’ની ગુફાઓ વિષે હકીકત બહેંસે પોતાના બંને ગ્રંથોમાં આપી છે. પ્રથમના પ્રકટ કરેલ ગ્રંથમાં નકશા સાથે ત્રણ ફોટા આપ્યા છે અને પાછળના ગ્રંથમાં માત્ર નકશો આપ્યો છે. પાછળના ગ્રંથના ૧૫૦મા પાને તે જણાવે છે કે તળાબ અને સાણાની ગુફાઓનો સમય ઘણો પ્રાચીન હોવો જોઈએ અને તે પશ્ચિમ હિન્દની જૂનામાં જૂની ગુફાઓ જેટલી જૂની હોવી જોઈએ.

તો વખતે દટાઇ ગયેલું કાંઇ પ્રકાશમાં આવે. આ વિષે ભાવનગર રાજ્યના અધિકારીઓનું અને આ વિષયના જ્ઞાતા અભ્યાસીઓનું અહિં લક્ષ્ય એવીએ તે અસ્થાને નથી.

પરિશ્રમણથી ન વળ્યું તે પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે તે છતાંસાએ સ્વ. કવિ નર્મદ વાળો ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં પ્રકટ થયેલો “કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ”

છતિહાર.

પણ તપાસ્યા. તેમાં આપેલા તળાજનના પૂર્વ છતિહારમાંથી અગત્યનો ભાગ નીચે મુજબ છે.

“શનુંજ નદીના ઉત્તર કાંઠાનો ભાગ ગોહિલવાડ તથા દક્ષિણ કાંઠાનો ભાગ વામાક (વાલાક્ષેત્ર) કહેવાય છે. વાલાકમાં વળા ચમારડીના વાળાઓનું રાજ્ય હતું. ન્યારે ગોહિલોએ તેમની પાસેથી વળા ચમારડી ઝુટવી લીધું ત્યારે વાળા તળાજનમાં આવી વસ્યા. તળાજનના વાળા કાકોરો વિષે ઘણી દંતકથા ચાલે છે.....વાળાઓને બારીઆ કોળીઓએ તળાજનમાંથી હાંપી મુક્યા. બારીઆ કોળી નિર્ભય ચાંચીઆ હતા તે એટલે મુઠી કે ક્ષિટિય લોકોનાં વહાણુ પણ લાગ કાંવે હુટી સેતા. આખરે ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં ભાવનગરના કાકોર અખેરાજીએ તેમની સામે ચડ્યા.....કોળીઓને તળાજનમાંથી ખસવું પડ્યું. પણ અખેરાજી તળાજન પોતાને સ્વાધીન લેવા નારાજ જણાયાથી ખંભાતના નવાખને આપવામાં આવ્યું.....ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં ભાવનગરના વખતસિંહજીએ નવાખ પાસેથી તળાજન વેચાતું લીધું, ત્યારથી એ ગામ ભાવનગરના તાબામાં રહ્યું છે. પ્રસિદ્ધ વિષ્ણુમક્ત નાગર નરસિંહમહેતાનો જન્મ આ ગામમાં થયો હતો.સરતાનપુર (જૂનું) નામ મુંહતાનપુર) એ તળાજનું અંદર છે.....(તળાજનમાં) હુસેનપીરની દરગાહ છે તેમાં એક દારસીલેખ હિજરી ૯૭૪ (ઇ. સ. ૧૫૬૬) ની સાલનો છે.”-પા-૪૧૬-૪૧૭.

આ છતિહારદ્વારા પણ ગુફાઓ સંખ્યાથી વધુ જણવા લાપક કાંઇ ન મળ્યું એટલે પછી વધુ તપાસ માટે એક જ આધાર રહ્યો. ઇ. સ. ૬૪૦ લગભગ સંશોધન. વલભીના પ્રદેશમાં ચીનદેશનો પ્રસિદ્ધ યાત્રાળુ ‘હ્યુએનત્સાંગ’ આવ્યો હતો તેને યાદ કરી તેનું વર્ણન વાંચ્યું ને નીચે મુજબ:—

૭. “ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં અખેરાજીએ તળાજન લેવાની મરજી ન દેખાડી પણ ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં તેના વારસ વખતસિંહજીને રૂપીઆ એસીદખરમાં ખંભાતના નવાખ તુરડીને વેચાતું આપ્યું. અને વખતસિંહજીએ તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દાખું.”

—“કાઠિયાવાડનો છતિહાર” ૧૯૧૬, કેપ્ટન વીટ્સવર્થેસ બેલ રચિત અને દેવોદીક્ષની પ્રસ્તાવના સહિત; પા-૧૬૬ તથા ૧૪૧.

૮. ડુંગર ઉપર ચડતાં ધ્યાન દિવામાં એક નાની ગુફા છે. લોકો તેને ‘નરસિંહ મહેતાની નિરાળ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

૯. સદરદુ દરગાહમાંથી આ લેખ લઇને ભાવનગરના બાર્ટન લાંબચેરીના સંગ્રહ-સ્થાનમાં મૂકવામાં આવ્યો છે તેમ કહેવાય છે. મજકુર લેખ ભાવનગરમાં શોધખોળ ખાતાના મનમાં પ્રકટ થયો છે.

૧૦ મી. વોટર્સના અધિપતિપ્રજ્ઞા હેઠળ બે વિભાગમાં આ વર્ણન ઇ. સ. ૧૪૦૫ ૧૯૦૬ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેનો જ આ લેખમાં નિર્દેશ થયો છે. Watters' Yuan chwang, Vols. I, II. અંદર અધિપતિની નોંધો પણ પ્રુક્ત છે. આ લેખમાં બીજા વિભાગનો જ નિર્દેશ થયો છે. હ્યુએનત્સાંગના વર્ણન માટે આ આગતિ પ્રસિદ્ધ છે.

“ ક્ષલ્પી (=વલભી) દેશનો વિસ્તાર ૬૦૦૦ લી (=૧૨૦૦ માઇલ)નો છે અને તેની રાજધાની (વલભીપુર)નો ઘેરાવો ૩૦ લી (=૬ માઇલ) ઉપરાંત છે. અહિંની નીપજ, આખોડવા અને પ્રજના આચાર વિચાર માલવ દેશના લોકોને મળતા છે. દેશ ઘણો સમૃદ્ધ અને લોકો બધી રીતે સુખી છે.

અહિં (બૌદ્ધ) વિહારો સોથી વધુ છે; અને તેમાં હીનયાન સમ્મતીય માર્ગના ૬૦૦૦ થી વધુ શ્રમણો વસે છે. દેવમંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં છે અને બિન બિન ધર્મના અતુચાચીઓ બહોળા પ્રમાણમાં વસે છે.

ન્યારે જુલૈ (=યુદ્ધ ભગવાન) પૃથ્વી પર વિચરતા હતા ત્યારે અહિં ઘણીવાર આવ્યા હતા અને જે જે પ્રદેશમાં વાસ કર્યો હતો તે તે સ્થળે (રાજ) અશોકે સ્મારક તરીકે સ્તૂપો રચાવ્યા હતા. પૂર્વના યુદ્ધ અવતારોમાંના ત્રણ યુદ્ધ આ ભૂમિમાં વિચર્યા હતા જેની પણ અહિં નીશાની મળી આવે છે.....

રાજધાનીથી અતિ દૂર નહિ (એવે સ્થળે) એક મહાન વિહાર છે જેની રચના ‘આચારે’ કરી છે. તેમાં પુસ (=મોધિસત્ત્વ) ‘ગુણમતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’ આચાર્યોએ નિવાસ કર્યો હતો અને અતિમાન્ય ગ્રંથો રચ્યા હતા.”—પા. ૨૪૬.

અન્ત વિભાગના ‘મહાન વિહાર’ પદ પર ધ્યાન ખેંચાણું અને વધુ માહિતી સારૂ અન્તમાં નિર્દેશ કરેલ નામો ધ્યાનમાં રાખી આ જ ગ્રંથની અતુકમણિકા તપાસી અને તેમાં પત્તો લાગ્યો તે તે સ્થળે અન્ય હકીકત વાંચી. તે પરથી તળાજની ગુફા એ અતિ પ્રાચીન વિહાર છે અને વલભીપુરના પ્રાચીન વિદ્યાપીઠનું સ્થાન સંભવે છે તે વિષે જે જે પ્રતીતિ થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ આ લેખમાં કર્યો છે.

“વલભીપુરથી અતિ દૂર નહિ” અને “મહાન વિહાર” એ વિશિષ્ટ લક્ષણ ખ્યાલમાં આવતાં એમ થયું કે હ્યુએન-ત્સંગે તળાજની ગુફાઓનો નિર્દેશ તો નહિ કર્યો હોય? આ મહાન વિહાર “આચાર રચિત” છે તેમ તેણે કહ્યું અને વધુમાં આન્ધ્રદેશમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ‘આચાર’ની અન્ય બે કૃતિનો ૧૧મણ પરિચય દીધો છે તે

૧૧. આન્ધ્રદેશમાં:—“રાજધાની સમીપ યુદ્ધ ભગવાનની મનોહર મૂર્તિવાળો ઉચ્ચ કળાથી શોભાયમાન, માળખંધ, ઝરખાદાર મોટો વિહાર છે, જેમાં પ્રધાનખંડો અનેક છે. તેની સન્મુખ જ સો શીટથી વધુ હંચો એક સ્તૂપ છે. આ વિહાર અને સ્તૂપ અહિંત ‘અચેલે’ (=અહિંત ‘આચારે,’ કારણ કે ચીનાઈ શબ્દ ‘સોહ-સીંગ’નું ઇંગ્લીશ રૂપાન્તર ‘Performance or Rule of conduct’ થાય અને તેનું રૂપાન્તર ‘આચાર’ શબ્દથી થાય.) રચ્યો છે. નૈઋત્ય કોણમાં અશોકે કરાવેલો સ્તૂપ છે જ્યાં યુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો હતો, અંદુલત પ્રભાવ દર્શાવ્યો હતો અને તે સ્થળે જ અસંખ્ય જનસમૂહ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો.” પા. ૨૦૯. [આ વિહાર નાશકનો કે બીજો કોણ ?]

મહારાષ્ટ્રમાં:—“આ દેશની પૂર્વ દિશામાં ઉત્તરોત્તર ઉંચાઈમાં વધતાં ટેકરાઓની હારવાળા શિખરો અને ઉભાં ખડકવાળા પર્વત દરથી દેખાય છે. તે પર્વતની હારમાં ઉડી ખીણના નીચેના ભાગમાં એક મોટો વિહાર છે. તેના બન્ધ પ્રધાનખંડો અને ઉઠાં ગર્ભ-ગૃહો ખડકમાં કોરી કાઢેલા છે. (તેમાંના) કેટલાક ટોચ ઉપર છે અને કેટલાક ખડક વચ્ચે માળખંધ ઝરખાદાર છે; અને ખીણ પર દૃષ્ટિપાત થાય તેમ કારેલા છે. આ વિહાર

વાંચવાથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે ‘આચારની કૃતિ’ તે ઇંટનો ચણેલો વિહાર નહિ પણ ખડકમાં કોરી કોટેલી ગુફાઓવાળો જ વિહાર સમજવાનો છે. એ રીતે ઇતર સામાન્ય વિહારોથી આચારના મહાન વિહારનો વ્યવસ્થેદ થયો. તેથી “વલ્લભીપુરથી અતિ દૂર નહિ” એ મુખ્ય લક્ષણ તળાળની ગુફા સિવાય અન્યતું નહિ એમ પણ સિદ્ધ થયું, કારણ કે વળા ગામની આસપાસ બીજાં એવો કોઇ કુંગર નથી કે જ્યાં તળાળના કુંગરની જેવી ગુફાઓ હોય.

એ રીતે ‘આચાર’ નામ સાથેના પૂર્વાપર સંબંધથી તળાળની ગુફાઓ એ ઇ. સ. ૬૪૦ પૂર્વેના તળાળનો મહાન વિહાર છે એટલું નિર્ણયિત થયું. (અને તેમ થતાં એમલન મંડપનું મુખદ્વાર વળા ઉપર દૃષ્ટિપાત કરે છે તે વાત સ્પષ્ટ લાગી.) આ રીતે પૂર્વકાળનો આપણી નજરનો સમય નક્કી થયો. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કયો સમય હશે તેનું અતુમાન આગળ પર કરવામાં આવશે.)

ઇ. સ. ૬૭૧-૬૯૫ માં ‘ઈર્સીંગ’ નામના બીજા એક ચીનાઇ મુસાફરે હિન્દની યાત્રા કરી હતી. વલ્લભીના પ્રદેશમાં તે આવ્યો હોય તેમ નથી વિદ્યાપીઠ. જણાયું પરંતુ હિન્દમાંના આચાર, વિદ્યાભ્યાસ અને વિહારજીવનની જે નોંધો કરી ગયો છે તે બહુ ઉપયોગી છે. આવી એક નોંધમાં વલ્લભીના પ્રદેશમાં એક મોટા વિદ્યાપીઠ વિશે ઉલ્લેખ છે તે નીચે મુજબ:—

“ચીનથી આવેલ વિદ્યાર્થીઓ.....પ્રથમ ‘પાણિનિસૂત્ર’ પરની જ્યાદિત્યની ‘કાશિકાવૃત્તિ’ કંઠાગ્ર કરે છે.....પછી ગદ્ય અને પદ્ય સાહિત્ય શીખવાની ચક્રઆત કરે છે અને ‘હેતુવિદ્યા’ તથા ‘અભિધર્મકોશ’ શીખવા પર વિશેષ ધ્યાન દે છે..... નાગાર્જુનના “ન્યાયદ્વારતારકશાસ્ત્ર”નું પરિશીલન કરતાં શુદ્ધ અતુમાન કરવાની શક્તિ કેળવે છે અને તે સર્વ યથાર્થ સમજવાની શક્તિ “જાતકમાળા”ના પરિચયથી મેળવે છે.....

એ રીતે ગુરુસમીપ બહુતાં અને બીજાને બહુાવતાં ઘણું ખર્ચ (તેઓ)મધ્યહનમાં ‘નાલન્દ’ વિહારના વિદ્યાપીઠમાં અથવા પશ્ચિમહિન્દના ‘વલ્લભી’ના વિદ્યાપીઠમાં બેસી ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરે છે.....આ બન્ને સ્થળો ‘ચીન્ના,’ ‘શીકયા,’ ‘કુંગમેન,’ ને ‘ચોયેલી’નાં ચીનનાં વિખ્યાત વિદ્યાપીઠો જેવાં છે. ૧૩

પશ્ચિમ હિન્દના ‘અચેત્તો’એ (=‘આચાર’) રચ્યો છે....અર્થિ આચાર્ય ‘દિશ્નાગે’ ચિરદાજ વાસ કર્યો હતો.”—પા. ૨૩૯.

[કેટલાક વિદ્વાનો આ વિદ્યારને નાચકની ગુફાઓવાળો માને છે. સ્વ. ડૉ. વીન્સેન્ટ સ્મીથની માન્યતા મુજબ આ અજંટાનો વિહાર છે. યાત્રાળુના વર્ણનમાં ચિત્રદામનો ઉલ્લેખ છે તે પરથી સ્મીથનું અતુમાન યોગ્ય લાગે છે.]

૧૨. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં ડૉ. ટાકાકુસુએ આ નોંધોનું ભાષાંતર કર્યું છે. “a Record of the Buddhist Religion as practised in India etc.,” by I-Tsing.

૧૩. ચારે સ્થળો ચીનમાં મસદર છે.

‘ચીન્ના’ :—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૨ અગાઉનું સ્થાપિત રાન્ય આશ્રિત વિદ્યાપીઠ છે.

આહિં પ્રતિષ્ઠિત તેમજ પ્રતિભાશાળી વિદ્વદ્ગણ ભેગો થઈ શક્યાશક્ય સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરે છે અને પોતાના અભિપ્રાયની પ્રાગ્જનન પાસે કસોટી કરાવી પોતાના જ્ઞાન તથા બુદ્ધિવૈભવ માટે પ્રખ્યાત થાય છે. (પૃષ્ઠી) રાજદરબારમાં પોતાની શક્તિનો પરિચય કરાવવા જાય છે, પોતાનું કળાચાતુર્ય પ્રકટ કરે છે અને (તે રીતે) રાજ્યાશ્રયના ઉમેદવાર થાય છે, સભામાં ઉચ્ચસ્થાન પામે છે—અપાર કૌશલ્ય પ્રદર્શિત કરે છે.”—પા. ૧૭૫-૧૭૭.

ઉપર્યુક્ત વર્ણન આપણી નજર ‘નાલન્દ’ તરફ મુખ્યત્વે ખેંચી જાય છે કારણ કે તે પ્રથમ પંક્તિનું વિદ્યાપીઠ હતું, તથા દેશ પરદેશના જીજ્ઞાસુ અને વિદ્યાભિલાષી વર્ગનું કેન્દ્ર હતું એમ ઇત્સિંગ તથા હ્યુએનત્સંગનાં વર્ણન પરથી જાણીતું છે. પરંતુ તેની પંક્તિમાં મૂકાય તેવું તથા પરદેશોની વિદ્યાપીઠની સરખામણીમાં ઉતરે તેવું અન્ય વિદ્યાપીઠ વલ્લીના પ્રદેશમાં હતું તે એટલું જાણીતું નથી થયું. વલ્લીના પ્રદેશમાં અનેક વિહારો હતા તેમ આપણે વાંચી ગયા પછી વિદ્યાપીઠોના વર્ણને યોગ્ય કોઈ વિહાર હોય તો તે કલ્પનામાં યોધિસત્ત્વ ગુણમતિ અને સ્થિરમતિના નિવાસસ્થળવાળો મહાન વિહાર હશે તેમ આવે છે. ગુણમતિ અને સ્થિરમતિએ જ્યાં નિવાસ કરી અતિ માન્ય ગ્રંથો રચ્યા તે વિદ્યાપીઠ—નાલન્દ જેવો વિહાર—નહિ હોય ? ઉત્તર ‘ના’માં આવે તેના કરતાં ‘હા’માં આવવાનો સંભવ વધારે છે.

તળાજનો વિહાર કેવો છે અને હતા તેનો ખ્યાલ કર્યા પછી વિહારજીવનની ઝાંખી કરવાની જરૂર છે કારણ કે તેમ કરવાથી પૂર્વનાં સ્મરણ સાથે ધર્મ-વિહારજીવન. વ્યવહાર પણ પ્રત્યક્ષ થાય, ગુણોનાં દર્શન સાથે માનવ જીવનની ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિઓનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય અને તેમ થાય તે ઇષ્ટ છે. આપણને નાલન્દવિહારનાં જ વર્ણનો સુલભ છે તે ભૂલવું ન જોઈએ.

ઈત્સિંગે ચૈત્યવંદનક્રિયાનું ચિત્ર આપ્યું છે તે નીચે મુજબ:—

“નાલન્દવિહારમાં ભિક્ષુવર્ગની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ત્યાં ત્રણ હજાર ઉપરાંત ભિક્ષુઓ વસે છે. બધાને એક સ્થાને એકત્રિત કરવાનું સુશકેલ થાય. આ વિહારમાં આઠ મોટા પ્રધાનખંડ છે તે ત્રણસો ગર્ભગૃહો (=ભિક્ષુગૃહો) છે. (એટલે) દરેકને અનુકૂળ પડે તેમ ચૈત્યવંદન અલગઅલગ થાય છે. એક મુખ્ય ભિક્ષુ દરેક વિભાગ પ્રેરી વળે છે. તેની આંગળ વિહારનો સેવકવર્ગ રહે છે અને તેમની સાથે સુગંધી ઘૂપ તથા પુષ્પ લઈને બાળકો ચાલે છે. તેઓ એક ખંડથી બીજે ખંડ જાય છે. અને દરેક સ્થળે ત્રણથી પાંચ શ્લોક ઉચ્ચ સ્વરથી ગાય છે. તેનો ધ્વનિ ચોતરફ ફેલાય છે. પ્રભાત (કે સંધ્યા ?) ૧૪ થતાં આ કાર્ય પૂર્ણ થાય છે. આ ગાનાર પુરૂષનું વિહાર તરફથી જૂદા જ પ્રકારનું સન્માન થાય છે.....વળી કોઈ

શીલક:—ત્યાં મોટું પુસ્તકાલય છે જેમાં રાજ્યદારા સેવા કરનાર વિક્રતસમાજ ભેગો થાય છે.

હુંગમેન:—‘શ્રમાશીન’ નામના મહાન ઇતિહાસકર્તાની જન્મભૂમિ છે. ત્યાં ‘હોહસીઅ’ નામનો કૌન્દ્યુશ્યસનો શિષ્ય રહેતો હતો.

ચોથેલી:—કૌન્દ્યુશ્યસની જન્મભૂમિમાં આવેલું છે. વિક્રતસમાજ ત્યાં ભેગો થાય છે.”

૧૪. “at twilight he finishes this duty”

કોઈ બિહુ એકાંતમાં જૂઠા બેસી ગંધકૂટી-સન્મુખ મૌનભાવે બુદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. કેટલાંક ચૈત્યમાં જાય છે અને પંક્તિબંધ બેસી, બોધે હાથદર્શ શરીરવાળી, જમીનને મસ્તક અડાડી ત્રિવિધ વંદન કરે છે. હિન્દમાં ચૈત્યવંદન આ પ્રકારનું છે. વંદન સમયે વૃદ્ધ ને અશક્ત બિહુઓને તાની સાદડી વાપરવાની છૂટ હોય છે..... બુદ્ધ (અવતાર)નાં લંકાશોની સ્તુતિસૂચક પદો પ્રથમ ગવાય છે અને તે એકસરખા લાંબા સૂરે લલકારવાનાં હોય છે એ રીતે સ્વરભંગ કર્યા વિના સૌ સાથે મળી દશથી વીસ શ્લોકો ગાય છે.”—પા. ૧૫૪-૧૫૬.

હુએનત્સંગ નાલન્દના વાતાવરણમાં સૌ કોઈને મુગ્ધ કરે છે:—“આ વિહારમાં અનેક રાજાઓ વૃદ્ધિ કરતા રહ્યા છે. અહિંની દારીગિરી ઉત્તમ અને સુંદર છે. શકાદિત્યે બંધાવી આપેલા વિહારમાં અત્યારે બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે; ત્યાં તેની તરફથી હજી પણ આગીશ બિહુઓને અન્નદાન અપાય છે.

એ વિહારમાં બિહુઓ હજારોની સંખ્યામાં છે. તેમાંનો મોટો ભાગ પ્રખર વિદ્વાનો છે: તેમાંના સેંદેડો પંકાયેલા છે અને બહુમાનથી જોવાય છે. પોતપોતાના માર્ગના નિયમો તથા આજ્ઞા પાળવામાં તેઓ બહુ દૃઢ અને નિયમિત છે. સમગ્ર હિન્દમાં તેઓ આદર્શ-ભૂત લેખાય છે. જ્ઞાન મેળવતાં અને વિવાદ કરતાં તેમને દિવસનો સમય તો ધણો ઓછો પડે છે. રાત્રિ અને દિવસ અરસપરસ પશ્ચોત્તર કરતાં-બોધ કરતાં-નાના મોટાં એકબીજાની પૂર્ણ દશા સાધે છે. વખતે તેમાં એવા પણ હોય જે ત્રિપિટકનું રહસ્ય પામી ન શકે: તેઓ શરમાઈ જૂઠા પડી જાય છે.

આ દારણેને લીધે દેશ પરદેશથી પોતાના સંશયો છેલ્લા વિધાર્થિગણો આ વિહારમાં દાખલ થતા અને પછી ખ્યાતિ પામતા. ‘આ નાલન્દના બિહુ છે’ એમ જ્યાં જ્યાં નામ પડતું ત્યાં ત્યાં તેમનું ધણું સન્માન થતું.

વિવાદશાળામાં પ્રવેશ કરેવાની ઇચ્છાવાળા દેશેદેશથી આવતા: તેમનો મોટો ભાગ વિષયના ગાંભીર્યથી દારી પાછો શરતો; અને જેઓ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન જ્ઞાનના વિષયોમાં નિપુણ હતા તેઓ જ પ્રવેશ મેળવી શકતા. આવી રીતે પ્રવેશ પામવાના સદ્ભાગી દશમાંથી બે કે ત્રણ થતા.

આ વિહારનો યશ હજી રાજનાર અને તેનું દાર્ય અવિચ્છિન્ન રાજનાર વિદ્વાન બિહુઓ..... ‘ધર્મપાલ’ અને ‘ચન્દ્રપાલ’ હતા. તેઓએ બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશની સુવાસ પ્રસારી હતી. ‘શુશ્રુભતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’ પોતાના સમયમાં જ બહુ પંદાયા હતા. ‘પ્રભામિત્ર’ની દલીલ કરવાની શક્તિ સ્પષ્ટતાના શુશ્રુમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ હતી. ‘જિનમિત્ર’નું વાક્યાતુર્ય ઉત્તમ હતું. ‘જ્ઞાનચન્દ્ર’નું ચારિત્ર આદર્શરૂપ હતું—બુદ્ધિ તીવ્ર હતી. ‘શીલમદ્ર’ની સંપૂર્ણતા તો ગુપ્ત જ રહી હતી.

આ સર્વ શુશ્રુવાન અને વિદ્વાન શ્રમણો હતા અને પોતાના સમયમાં પણ અતિ પ્રસિદ્ધ તેમ જ ઉપયોગી લેખાયેલા અન્યોના દર્તા હતા.”—પા. ૧૬૫.

આ ચિત્રો વિહારજીવનનો સારો પરિચય આપે છે. તેનો અન્તભાગ ફરીવાર ‘શુશ્રુભતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’નું સ્મરણ આપે છે. જન્મે તેમના વિહારમાં પણ નિવાસ કર્યો હતો એટલે તેમના જેટલો જૂનો તળાબનો વિહાર (અને નાલન્દનો વિહાર પણ) હોવો જોઈએ એ સમય.

નિઃસંદેહ છે; તેમના સમયનું હવે અન્વેષણ કરીએ. તેમને વિષે મી. વૉટર્સ લખે છે કે:-

“ ઇત્સીંગ એક પ્રખ્યાત ‘ ગુણુમતિ ’ વિષે લખે છે અને પોતાના સમયની નજીકનો તેને જણાવે છે. આ ગુણુમતિ આચાર્ય ‘ ધ્યાન ’માં વિશિષ્ટ હતા-(જ્યારે) આપણા યાત્રાળુ પોતે જણાવેલ ‘ ગુણુમતિ ’ને બોધિસત્ત્વ તરીકે જોળખાવે છે. તેનો જન્મ દક્ષિણ હિન્દમાં થયો હતો એમ કહે છે. ૧૫ તેની સાથે ‘ સ્થિરમતિ ’નું નામ જોડે છે. બન્નેને અન્તરચનાના સૌંદર્ય માટે નાલંદવિદ્યાપીઠમાં સન્માનિત ગણાવે છે. દક્ષિણ હિન્દમાં ૧૬ વલ્લીમાં બન્ને રહ્યા હતા અને અન્યો લખ્યા હતા તેમ કહે છે. ભિક્ષુ પરમાર્થે ઇ. સ. ૫૬૦માં ચીનાઈ ભાષામાં એક મૂળ ગ્રંથના સંક્ષેપ પરથી ભાષાંતર કર્યું છે. (તેનું નામ ‘ સૂધ-હસીઅંગલુન ’ છે.) તે નામના જ મૂળ ગ્રંથના કર્તા ‘ ગુણુમતિ ’ તે આ જ ‘ ગુણુમતિ ’ હશે ખરા. બુન્ધુ નાનજીઓ ૧૭ પોતાના ત્રિપિટકના વર્ણનના પુસ્તકમાં તે ગ્રંથનું મથાળું સુધારી ‘ લક્ષણાનુસાર શાસ્ત્ર ’ નામ જણાવે છે, પણ આ મૂળ ગ્રંથનું નામ બીજું અને જૂદું જ હોવું જોઈએ. આ ૧૮ ગ્રંથમાં વિભાષાસૂત્રનો ઉપદેશ દેનાર આચાર્ય વસુખંધુ, બવરિક (?) તથા અન્યનો ઉલ્લેખ છે અને સાંખ્યમતનો સારો પરિચય દેખાય છે.”-પા. ૧૦૮.

“ ધર્મપાળ ઇ. સ. ૬૦૦ માં ગુજરી ગયા અને ગુણુમતિ તેના કરતાં ઘણા પહેલા થયા છે.....સ્થિરમતિ-‘ મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક ’ ગ્રંથના કર્તા હતા; તેનું ચીનાઈ ભાષામાં ભાષાંતર ઇ. સ. ૪૦૦ લગભગ થયું હતું. તેમનો એક બીજો નાનો ગ્રંથ આધ્યાત્મિક વિષયને લગતો છે; તેનું ભાષાંતર ઇ. સ. ૬૯૧ માં થયું હતું.” પા. ૧૬૯. પ્રો. સુઝકીએ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં “ બુદ્ધધર્મના મહાયાન માર્ગની રૂપરેખા ” નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિના ગ્રંથોમાં ઉતારા કર્યા છે. જ્ઞાસુઓએ તે પુસ્તક મેળવી જોઈ લેવાં. પહેલો ઉતારો “ મહાયાન ધર્મધાતુ ” ગ્રંથમાંથી પા. ૨૯૯-૩૦૨ પર

૧૫. આ હકીકત ક્યાંથી મળી તે સમજાયું નથી.

૧૬. મી. વૉટર્સની સરતચૂક થાય છે. “ પશ્ચિમ હિન્દ ” જોઈએ.

૧૭. ચીન અને જાપાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા બૌદ્ધ ત્રિપિટકનું વર્ણન બુન્ધુ નાનજીઓએ આપ્યું છે. પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે. તેમાં પ્રસ્તુત નીચે મુજબ છે:-

નં. ૧૨૮૦.—‘ લક્ષણાનુસારશાસ્ત્ર ’ આચાર્ય ગુણુમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૫૫૭-૫૮૯ ના ખાનવંશન સમય દર્મ્યાન, ઇ. સ. ૫૫૭-૫૬૯ માં ભિક્ષુ પરમાર્થે ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૧૨૭.—‘ મૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાયસંગ્રહ ’ (= ‘ સર્વાસ્તિવાદવિનયસંગ્રહ ’): આચાર્ય ગુણુમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૬૧૮-૯૦૭ ના ચાનવંશ દર્મ્યાન ઇ. સ. ૭૦૦ માં ઇત્સીંગે ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૨૪૩.—‘ મહાયાનાવતારકશાસ્ત્ર ’; બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૩૯૭-૪૩૯ ના ઉત્તરલીઆન વંશ વખતે ‘ તાઓ થાઇ ’એ ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૨૫૮. } ‘ મહાયાનધર્મધાત્વવિશેષતા(?)શાસ્ત્ર ’; બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિએ રચ્યું.
 નં. ૧૩૧૮. } દેવપ્રેસા અને બીજાઓએ ઇ. સ. ૬૧૮-૯૦૭ ના ચાનવંશ દર્મ્યાન,
 ઇ. સ. ૬૯૧માં ભાષાંતર કર્યું.

૧૮. મૂળ કે ભાષાંતર ?

આપ્યો છે. અને બીજો “મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક” ગ્રંથમાંથી ૬૧ મે પાને આપ્યો છે, અને કુટનોટમાં સ્થિરમતિના સમય વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે નીચે મુજબ:—

“તેમની તારીખ (ચોક્કસ) જણાઇ નથી. પણ અત્યારે ચીનાઇ ત્રિપિટકોમાં તેના બે ત્રણ ગ્રંથો છે. તે વાંચતાં એટલું નિર્ણયિત થાય છે કે તે અશ્વમેધ પછી થયા અને નાગાર્જુનની પહેલાં કે સમકાલીન થયા હોવા જોઇએ.”

૬૦ મા. પાને પ્રો. સુક્રી નાગાર્જુનનો સમય ઇ. સ. નો ત્રીજો કે ચોથો સૈકા ગણે છે. અશ્વમેધનો સમય સામાન્યપણે ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાનો ગણાય છે. એ રીતે તળાવવિહારનો અને તાલન્દવિહારનો પણ સમય ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાથી માંડી ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકા સુધીનો હવે નક્કી થાય છે. તેથી પણ વધુ પ્રાચીન હશે પણ તેની સાબીતી હજી આપણને નથી મળી. આન્દ્ર તથા મહારાષ્ટ્રમાંની ‘આચાર’સ્થિત અન્ય વિહારોનો પણ આ જ સમય ઠરે છે એટલે જો મહારાષ્ટ્રનો વિહાર અજંટાનો જ સમજાય (લેખકના મત મુજબ આ વાત નિર્વિવાદ છે,) તો તેનો સમય પણ તેટલો જ પ્રાચીન ઠરે છે.^{૧૯}

સ્વ. બર્નેસે તળાવની ગુફાઓ જોઇ જે અતુમાન થયું છે તે સપ્રમાણ ઠરે છે:—

“હાગોબા (= ‘ધનકોડી’ તરીકે ઓળખાયેલો ભાગ) અને ગુફાઓની એકંદર ગોઠવણ પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે.

કેટલી પુરાતન હશે તે સાબીત કરવા યોગ્ય ચોક્કસ સાધનો આપણી પાસે નથી. પરંતુ ગોઠવણની સાદાઇ ધ્યાનમાં લેતાં, એમલમંડપના મુખદ્વાર પર જે કારીગરી છે તે સિવાય અન્ય ગુફાઓમાં કોતરકામનો અભાવ જોતાં (કારણ કે પછીના સમયની અન્યત્ર બૌદ્ધ ગુફાઓ છે તેમાં કોતરકામનો અભાવ નથી હોતો^{૨૦} તે ધ્યાનમાં રાખતાં) આ ગુફાઓનો સમય ધણી પ્રાચીન માની શકીએ.

ઇસવી સનની પહેલાંની પણ ગુફાઓ હશે તેવો સંભવ છે વખતે અશોકના જ વખતમાં કે તેની પછી તુરત જ (કારી કાઢેલી) હોય.”—પા. ૧૪૮

૧૯. “ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી ઇ. સ. પછી અગીઆરમા સૈકાની વચ્ચાળે આ ગુફા અસ્તિત્વમાં આવી હશે તેમ ક્રિષ્ણસન માને છે; ડૉ. વીક્સનના મત મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા સૈકાથી માંડી ઇ. સ. પછી પાંચમા હજાર સૈકા દર્મ્યાન તેમ બન્યું હશે. કારીગરોની અમુક એક એણિએ ગુફાઓમાંની એક કે બધી રચી અથવા એક જ પુરૂષની યોજના મુજબ રચાઇ તે માલૂમ નથી પડ્યું.” અજંટાના ફોટોગ્રાફો, નોંધ સાથે: લેખક મેન્ડે હક્સ: ઇ. સ. ૧૮૭૬.

૨૦. કોતરકામ પાછળથી થઇ શકે છે તેમ શરૂઆતથી પણ થઈ શકે છે. એટલે કોતરકામ હોય કે ન હોય તે મુદ્દા પર જ પ્રતિપાદન કરવું સહીસલામત નથી. સ્થિરમતિના સમય પરથી જેટલું સાબીત થાય છે તેટલું માન્ય થાય છે. તેવાં વધુ સાધનો સુલભ થતાં પ્રાચીનતા વિષે વધુ ખુલાસો અને નિશ્ચય થશે તેમાં સંદેહ નથી.

કોતરકામની ચક્રવર્તી ગુફાના પત્થરની કુદરતી રચના સાથે પણ સંબંધ છે: એટલે તે વાત પણ લક્ષ્ય બદાર ન રાખી શકાય. તળાવવિહારમાં પત્થર આજા દળનો છે તે વાત પર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે.

ગુફાઓના સમય વિષેની હકીકત પૂરી થાય છે. હવે કટલાક મતભેદો જોઈ જવાની જરૂર રહે છે.

અર્થા: પહેલી અર્થા:—ગુણમતિ તથા સ્થિરમતિ નામે એક કરતાં વધુ આચાર્યો થયા છે તે પર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં ૧૮૯૫ માં ડૉ. ટાકાકુસુએ જે નોંધ લીધી છે તેની અર્થા વોટર્સે કરી છે. વોટર્સની નોંધ વધારે માન્ય કરી શકાય. ટાકાકુસુની નોંધ ઇત્સીંગના ૧૮૧ તથા ૨૨૫ માં પાને છે; વોટર્સની ૧૬૯ માં પાને છે. બન્ને નોંધ જોવાથી મતભેદ કેમ થાય છે અને તેનું નિરાકરણ કઈ રીતે થાય છે તે માલૂમ પડશે. ઇત્સીંગનો પાઠ ટાકાકુસુએ સુધાર્યો છે! તેમાં ‘અન્ હુધ’ (= સ્થિરમતિ) નામ થાય અને ગુણમતિ નામની સાથે ‘સ્થિરમતિ’ હશે જ તેમ અનુમાન કરી ‘સ્થિરમતિ’ નામ દાખલ કર્યું છે. હુએન્ટ્સંગના વર્ણનમાં સ્થિરમતિનું નામ ‘કીન્-હુધ’ છે જે સ્થિરમતિ પ્રાચીન છે, “મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક”ના કર્તા છે અને સુઝુકીએ જણાવ્યું તેમ અશ્વઘોષ પછીના છે.

બીજી અર્થા:—હુએન્ટ્સંગે ‘મહાન વિહાર’ એટલું જ લખ્યું છે પણ તેનું નામ નથી આપ્યું. આપણે આ લેખકારા તેમાં તળાજના વિહારનો ઉલ્લેખ સિદ્ધ કર્યો કારણ કે ‘આચાર’ ની કૃતિ ગુફાઓ છે તેમ સ્પષ્ટ થયું. આચાર નામ બધે સ્થળે એક જ છે; ‘અચેલ,’ ‘ઝાચેલ,’ ‘આચાર,’ ‘સોહસીંગ’ એ સર્વ રૂપાંતર છે તેમ ભાષાંતરકારે સ્વીકાર્યું છે. અત્યાર સુધી આચાર વિષે અને તેની કૃતિ-ગુફાઓ-વિષેની સમજ ધ્યાન-બહાર રહેવાથી આ મહાન વિહાર વલભીપુરના એક શાસનમાં નિર્દિષ્ટ થયો છે તેમ માની લેવાયું છે. વલભી પ્રદેશના વિહારોને લગતાં અને પ્રસ્તુત વિષયને લગતાં બે દાનપત્રો ડૉ. બ્યુલરે બર્જેસના અધિપતિપણા નીચે પ્રકટ થયેલાં ‘ઇન્ડીઅન્ અન્ડીકવરી’ માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

પહેલા દાનપત્રમાં^{૨૧} રાજા ગૂહસેને દુકારાણીએ સ્થાપેલા ‘દુકારાણીવિહાર’ માં વસતા શાક્યભિક્ષુઓની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે ‘શમીપટ્ટવાટક,’ ‘સર્જામાનક,’

૨૧.....“તલસન્નિવિષ્ટદુઢાપાદકારિતદુઢામહાવિહારે નાનાદિગમ્યાગતા-
ષ્ટાદશનિકાયોમ્યન્તરશાક્યાર્યમિશ્વસંઘાય ગ્રાસાચ્છાદનશય્યાસનગ્લાનપ્રત્યય-
મૈષઞ્ઞ્યાદ્યુપયોગાર્થ આનુમંજીપ્રાવેશ્યપિપ્પલહંચરી^{૨૨}શમીપટ્ટવાટક...તથા મળ્ડ-
લોદ્રંગે સંસ્ક્રમાનકં દેટકહારે અન્દીયં તથા ંચોસ્સરીં પવમેતદ્ગ્રામચતુષ્ઠયં...
ઉદકસર્ગેનાતિસૃષ્ટં.....” ઇન્ડીઅન્ એન્ડીકવરી, ૧૮૭૫, પુ. ૪. પા. ૧૭૫. [તલસ-
ન્નિવિષ્ટ’ એ ‘વલભીસ્વતલસન્નિવિષ્ટ’ વાંચવું જોઈએ. જુઓ અન્યશાસન. ઇ.
એ. ૧૮૭૭. પુ. ૬. પા-૧૩. ત્યાં ડૉ. બ્યુલર લખે છે કે “વલભીસ્વતલસન્નિવિષ્ટનો
અર્થ ચોક્કસ સમજાણો છે તેમ મને ખાતરી થઈ નથી. શબ્દશ: ભાવાર્થ seated on
the own surface of Valabhi થાય. મેં પોતે ‘વલભીપુરની અંદર,’ ‘તેની દિવાલોની
મર્યાદામાં’ એવો અર્થ કર્યો છે તે પણ સંભવિત છે. પણ ‘સ્વતલ’ સમાસ કોઈ ખાસ
અર્થમાં વપરાતો હશે તેમ (પણ) લાગે છે.” આ પરથી ‘સ્વતલ’નો અર્થ શહેરમાં
અગર પરામાં સ્થાન સૂચવનાર લક્ષણે તો વાંધો નહિ આવે.

‘ નદીય, ’ તથા ‘ ચોસરી ’ નામનાં ચાર ગામો વલભી સં. ૨૬૬ માં (વિક્રમ સં. ૬૪૨, ઇ. સ. ૫૮૫ માં) અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. હુએનત્સંગે સો ઉપરાંત વિહાર વિષે લખ્યું છે-તેમાંનો આ એક દુકારાણીવાળો હશે તેમ માની શકાય છે.

ખીજ દાનપત્રમાં^{૨૨} દ્રુવસેન ખીજએ વલભી શહેરની અંદર આચાર્ય સ્થિરમતિએ રચાવેલા શ્રી ‘બપ્પપાદીય વિહાર’ માં બુદ્ધ ભગવાનની પૂજાઅર્ચા સાર, ભિક્ષુઓનાં સુખ સાધન અર્થે અને શીર્ષુ વિશીર્ષુ સમરાવવા માટે ‘ મહેશ્વરદાસેનક ’ તથા દેવભદ્રિ-પલ્લિકા નામનાં બે (કે ત્રણ ?) ગામો વલભી સં. ૨૬૯ માં (વિક્રમ સં. ૬૪૫, ઇ.સ. ૫૮૮ માં) અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. આ ‘ શાસનમાંનો વિહાર તેજ હુએનત્સંગે લખ્યો તે મહાન વિહાર હશે તેમ ડૉ. બ્યુલર માને છે, પરંતુ દાનપત્રમાં “ વલભ્યાં ” શબ્દના ઉપયોગથી તેમનો નિર્ણય માન્ય નથી રહેતો કારણ કે હુએનત્સંગેનો મહાન વિહાર ‘ વલભીથી અતિદૂર નહિ ’ એવો છે. (બંને દાનપત્રોના એકે વિહારને આ લક્ષણ લાગુ પડતું નથી.) વલભીના રહેવાસી “ વલભ્યાં ” લખે તેનો અર્થ “ વલભી શહેરમાં ” એ જ લઘુ શકાય; કેમકે પરદેશીએ તે શબ્દ વાપર્યો હોત તો તેનો અર્થ ‘ વલભીના પ્રદેશમાં ’ પણ કરી શકાત.

આ બંને દાનપત્રોમાં આવતાં ગામો વિષેની તપાસ બાવનગર, તળાજ તથા વળા આસપાસના સ્થાનિક વહીવટદારો કરશે તો વધુ માહિતી મળશે ખરી.

ત્રીજ અર્ચા:—‘ તીલકવિહાર ’ ને લગતી છે. ‘ તીલક ’ નામ ‘ તળાજ ’ અને ‘ તાલવજ ’ નામેને મળતું છે પણ વસ્તુતઃ તે અન્ય વિહારનું નામ છે. વૉટર્સે લખે છે કે

“ ઇત્સંગે પોતાના સમયના પશ્ચિમ હિન્દના ‘ તીલક ’ વિહારમાં વસતા ભિક્ષુ જ્ઞાનચન્દ્રનો નિર્દેશ કર્યો છે. નાલન્દવિદ્યાપીઠના પ્રખ્યાત ભિક્ષુઓનાં નામ હુએનત્સંગે આખ્યાં છે તેમાં જ્ઞાનચન્દ્રનું નામ પણ છે. તે બંને એક જ હોવાનો સંભવ છે.”

“ પશ્ચિમ હિન્દના ‘ તીલકવિહાર ” શબ્દો બાન્તિજનક છે અને તેમ લખવામાં વૉટર્સેની સરતચૂક થાય છે, કારણ કે ઇત્સંગે ૧૮૪ મા પાને પશ્ચિમના (એટલે ચીનની પશ્ચિમના અર્થાત્ હિન્દના, વિદ્વાન પુરૂષો વિષે લખતાં જ્ઞાનચન્દ્રનું નામ આપે છે; એટલા માટે “ પશ્ચિમ હિન્દના ” પ્રયોગ કરવામાં બુલ થાય છે. તીલકમાં વસ્તુતઃ નાલન્દથી વીસ માઈલ પર આવેલા ‘ તીલારા. ’ નામે સ્થળે હશે તેમ વૉટર્સે પોતે ૧૦૭ મે પાને લખે છે.

આ અર્ચા ઉપરિચત ચતાં તળાજનો વિહાર કયે નામે ઝાળખાયો હશે એ પ્રશ્ન થાય છે તેનું નિરાકરણ નથી ચતું. અહિં અર્ચાવિભાગ પૂરો થાય છે.

૨૨. “ વલભ્યાં આચાર્યમદન્તસ્થિરમતિકારિતશ્રીવર્ણપાદીયવિહારે ભગવતાં યુદ્ધાનાં પુષ્પધૂપગન્ધપતેલાદિક્રિયોત્સર્પણાર્થં નાનાદિગમ્યાગતાવ્યંભિક્ષુસક્લસ્ય ચ ચીયરપિષ્ઠપાતગ્લાનમૈવજાઘર્યં વિહારસ્ય ચ ચ્વન્દસ્કુટિતવિશોળપ્રતિસંસ્કારણાર્થં દસ્તયપ્રાદરણ્યં મહેશ્વરદાસેનકગ્રામે ધારાલેદસ્યલ્યાં ચ રદેયમદ્રિ-વપલ્લિકાગ્રામો...” ઇ. એ; ૧૮૭૭, પુ. ૬, પા-૧૦, ૧૨.

“ દસ્તયપ્ર ”=દાયણ (=ત્રીક, “ અસ્ત કપ્રેન ? ”) અને “ મહેશ્વરદાસેનક ”=મહાદેવપુર (દાયણની નૈઋત્યે આવેલું છે તે ગામ) એમ ડૉ. બ્યુલરે અનુમાન કર્યું છે. બુ. એ. ઇ. એ; ૧૮૭૬, પુ. ૫; પા-૨૦૪.

તળાબનું સ્થળ, વિહાર, તેનો ઉપયોગ કેવો થયો હશે તે વિષેની તથા સમયની હકીકત વાંચી વાચકવર્ગને પ્રતીતિ થશે કે અશોકના શાસનો બેયું

ઉપસંહાર.

અન્ય પુરાતન અવશેષ દાહ્યાવાડના તળાબ ગામમાં છે. પ્રાચીન મહાન વિહારનું અસ્તિત્વ બાણી સૌને હર્ષ થશે. આ વિહારને લગતા પ્રશ્નો તપાસતાં સાથે સાથે નાલન્દ અને અજંટાના વિહારના સમયનો પણ નિર્ણય થાય છે, કારણ કે નાલન્દમાં પણ સ્થિરમતિ રહ્યા હતા, તથા અજંટા ને તળાબના વિહાર એક જ પુરૂષ દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. એ રીતે નાલન્દ તથા અજંટા સંબંધી પણ થોડુંક વધુ બાણવાથી હર્ષમાં વૃદ્ધિ થશે તે નિઃસંદેહ છે.

તળાબના વિહારની એક બીજી વિશિષ્ટતા છે. અન્ય સર્વ વિહારો પાસેથી વરતી દૂર ગઈ છે પરંતુ આ વિહારની સમીપ ગામ ઘણા કાળથી વસી રહ્યું છે. વિહાર અત્યારે નિર્જન છે ને તે વરતીવાળો નહિ થાય. ભિક્ષુસંઘો અને વિદ્યાર્થીગણો પુનઃ નહિ આવે. તે જાણી થયો છે-વધુ જાણી થતો જાય છે માટે તેની રક્ષા તેમ જ સદુપયોગ અર્થે પ્રબવર્ગે અને અધિકારિવર્ગે તત્પર થવાની પૂરી જરૂર છે.

આ વિહારની મહત્તા સાહિત્યમાંથી જવાની નથી, ભૂંસાવાની નથી. તેને ચોખ્ખી વસ્તી ગઈ છે પણ તેની શાંતિ અને ભવ્યતા ચિરંજીવ છે અને રહેશે.

મહાકવિ વિજયપાલ અને તેના પિતામહ

મહાકવિ શ્રીપાલ*

[મુનિ જિનવિજય]

‘દ્રૌપદીસ્વયંવરમ્’ ના રચનારનું નામ ‘મહાકવિ વિજયપાલ’ છે. ‘અભિનવ સિદ્ધરાજ’ તું ઉપનામ ધારણ કરનાર ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજા બીમદેવની^૧ આગ્રાથી વસન્તોત્સવને પ્રસંગે ‘ત્રિપુરુષ’ દેવની સમક્ષ આ દિગ્દંડી નાટક ભજવી બતાવવામાં આવ્યું હતું. એના અભિનયનથી ગુર્જર રાજધાની અણહિલપુરની પ્રજા ખૂબ ખુશ થઇ ગઇ હતી. આ બાબત નાટકના આરંભમાં સૂત્રધારના કથનથી સમજી શકાય છે.

કવિ તરફ જોતાં આ કૃતિ ધણા જ મહત્વની લાગે છે, કેમકે એની મદદથી આપણને ગરવી ગુજરાતના એક કમલા-કાન્ત કવિકુળનો કાંઈક પતો મળે છે. અન્ય ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે કે કવિનું કુળ ધણું પ્રતિષ્ઠિત તથા સરસ્વતી-ભક્ત હતું. રાજકીય દૃષ્ટિને કારે રાખીએ તો પણ કવિના પૂર્વજોને ગુર્જર નરેશો સાથે કાંઈકે આસ સંબંધ હતા; કવિના પિતા, પ્રપિતા વગેરે રાજકવિ હતા એમ જણાય છે. આ કુળની જાતિ પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ)^૨ વૈશ્ય હતા અને ધર્મ શ્રેતાચ્ચર જૈન હતા. અણહિલપુરમાં આ કુટુંબ તરફથી સ્વતંત્ર જૈન મંદિરો તથા જૈન સાધુઓને ઉતરવા માટે ઉપાશ્રયો વગેરે બંધાવવામાં આવ્યા હતા. એ ઉપાશ્રયોમાં મહાન જૈન મુનિઓ ઉતરતા. કેટલાક અંથોને અંતે, એ અંથો તે ઉપાશ્રયોમાં રચાયા હતા એવા ઉદ્દેશો અમે જોયા છે. આ ઉપરથી^૩ લાગે છે કે આ કુળ શ્રીમાન, રાજમાન્ય તથા લોકમાન્ય હતું.

વિજયપાલનું નામ આ નાટક સિવાય બીજા ક્યાંય અમારા જોવામાં આવ્યું નથી. એની બીજી કોઇ કૃતિ પણ હજી સુધી હાથમાં આવી નથી. પરંતુ આ નાટકમાં એ પોતાને ‘મહા કવિ’ કહે છે તે ઉપરથી એણે આ સિવાય બીજા પણ અંથો રચ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે. એ અંથો નષ્ટ થયા હશે અથવા તો કોઈકે ધરના ખૂણામાં સડતા હશે. અસ્તુ.

આ મહત્ત્વી કુળ વિષે જોટલી માહિતી અમને મળી છે તે બધી અહિં આપીએ છીએ.

વિજયપાલના પિતાનું નામ, તેણે પોતે જ આ નાટકમાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે પ્રમાણે, સિદ્ધપાલ હતું. એ પણ ‘મહા કવિ’ હતા. એની સ્વતંત્ર કૃતિ અમે કદી જોઇ કે સાંભળી નથી. શતાર્થીકાવ્ય, સૂક્તમુ પાલી, સુમતિનાયચરિત્ર, કુમારપાલપ્રતિવોધ, વગેરે કેટલાક-સંસ્કૃત પ્રાકૃત અંથોના પ્રણેતા સોમપ્રભસુરિ નામે એક મહાન જૈન વિકાન થઇ ગયાં છે. તેમના છેલ્લા બે અંથોની અન્તિમ પ્રશસ્તિઓમાં સિદ્ધપાલનો ઉદ્દેશ્ય છે.

+ ‘દ્રૌપદીસ્વયંવરમ્’ ની પ્રસ્તાવના ઉપરથી-સ*.

૧. બીમદેવ બીજા ‘ગોળા બીમ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. દીક્ષીપતિ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો સમકાલીન અને પ્રતિપક્ષી. એનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૧૨૩૫-૧૨૪૮.

એ ગ્રંથ સિદ્ધપાળે બધાવેલ ઉપાશ્રયમાં રહીને સોમપ્રભસુરિએ રચ્યા હતા એવો પ્રસંગ છે. ઉદાહરણાર્થ સુમતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ જોઈએ.

સુતુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતેઃ પદં ધીમતા^૨—

મુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—

દાણિણ્યૈઃ કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્ભો જનૈર્મન્યતે ॥

તસ્ય પૌષધશાલાયાં પુરેઽણાહિલપાટકે ।

^૩નિષ્પ્રત્યૂહમિદં પ્રોક્તં.....॥

કુમારપાલપ્રતિવોધમાં પણ એવો જ શ્લોક છે:—

પુત્રસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતેઃ પદં ધીમતા—

મુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

કૃત્તં તદ્વસતાવિદં કિમપિ યચ્ચાયુક્તમુક્તં મયા

તદ્યુષ્માભિરિદ્ધોચ્યતામિતિ બુધા વઃ પ્રાજ્ઞજલિઃ પ્રાર્થયે ॥

આ ગ્રંથમાં બીજે એ ચાર ઠેકાણે પણ સિદ્ધપાલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એના કેટલાક શ્લોકો પણ આપેલા છે. એકવાર કુમારપાલ મોટો સંઘ લઈને ગિરનારની યાત્રાએ ગયો હતો. સાથે હેમચંદ્રાચાર્ય પણ હતા. હુંગરનો ઢાળ ધણો સખત હતો. વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને રાજા હુંગર ઉપર ચડી ત્યાં આવેલાં મંદિરોનાં દર્શન ન કરી શક્યો અને તેથી ધણો ખિન્ન થયો. યાત્રા પૂરી થતાં રાજધાની પાટણમાં પાછો આવ્યો તે વેળાએ તેણે પોતાના દરબારમાં “ગિરનાર ઉપર ચડવાનો સરળ માર્ગ કાણ બાંધી શકશે?” એવો પ્રશ્ન કર્યો.^૪ સિદ્ધપાલે આ વખતે તેની પ્રશંસા કરતાં કરતાં સેનાપતિ આમ્રતું નામ સૂચવ્યું:—

પ્રઘ્ઠા વાચિ પ્રાતિઘ્ઠા જિનગુરુચરણામ્ભોજમક્તિર્ગરિઘ્ઠા

શ્રેઘ્ઠાઽનુઘ્ઠાનનિઘ્ઠા વિષયસુખરસાસ્વાદસક્તિસ્ત્વનિઘ્ઠા ।

વંહિઘ્ઠા ત્યાગલીલા સ્વમતપરમતાલોચને યસ્ય કાઘ્ઠા

ધીમાનામ્રઃ સ પદ્યાં રચયિતુમચિરાદુજ્જયન્તે નદીણઃ ॥

એવું જ એક બીજે સ્થળે વર્ણન છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પાસેથી સત્પાત્રને અન્નવસ્ત્રાદિ દાનનું માહાત્મ્ય સાંભળીને કુમારપાળે એક મોટી દાનશાળા ઉઘાડી હતી અને એના અધિષ્ઠાપક તરીકે શ્રીમાલ-કુલભૂષણ નેમિનાગના પુત્ર અભયકુમાર શેઠને નીમ્યા હતા. આ

૨. આની પહેલાંના શ્લોકમાં સિદ્ધપાલના પિતાનો ઉલ્લેખ છે જે આગળ ઉપર ટાંકવામાં આવશે.

૩. અમારી પ્રતમાં એથુ ચરણુ ત્રુટિત છે.

૪. જંપડ સહા-નિસન્નો સુગમં પજ્ઞં ગિરિમ્મિ ઉજ્જિન્તે ।

કો કારવિહં સક્કો ?, તો મણિઓ સિદ્ધવાલેળ ॥

શેઠ ધણા ધર્મિષ્ઠ, પરાપકારી, દયાળુ, ચતુર તથા સરળહૃદય હતા. આવા યોગ્ય માણસની યોગ્ય પદે નીમણુંક કરવાથી સિદ્ધપાલ રાજા ઉપર ધણો ખુશ થયો અને તેને ધણો ધન્યવાદ આપ્યો. સાથે સાથે શેઠની પ્રશંસા પણ કરીઃ—

દેવ-ગુરુ-પૂયણ-પરો પરોચારુજ્જઓ દયા-પવરો ।

દક્ષો દક્ષિન્ન-નિહી સચ્ચો સરલાસઓ एसो ॥

ક્ષિપ્ત્વા તોયનિધિસ્તલે મણિગણં રત્નોત્કરં રોહણો

રેણાવૃત્ય સુવર્ણમાત્મનિ દટં વદ્ધ્વા સુવર્ણાચલઃ ।

ક્ષ્યામધ્યે ચ ધનં નિધાય ધનદો વિશ્વત્પરેભ્યઃ સ્થિતઃ

કિં સ્યાતૈઃ કૃપણૈઃ સમોઽયમર્થિલાભ્યઃ સ્વમર્થ દદત્ ॥

આ શ્લોકોના અવલોકનથી સિદ્ધપાલની કવિત્વની શક્તિનો પણ ખ્યાલ આવી શકશે. કુમારપાલ સિદ્ધપાલ પાસે નિવૃત્તિશાંતિજનક આપ્યાનો પણ કોઇ કોઇ વાર સાંભળતો. આ ગ્રંથમાં એવું એક આખ્યાન આપેલું છે. એના આરંભમાં

કડયાવિ નિવ-નિયુત્તો કહહ કહં સિદ્ધપાલ-કર્ફ ।

(કદાપિ નૃપનિયુક્તઃ કથયતિ કથાં સિદ્ધપાલકવિઃ ।) એવો ઉદ્દેશ છે.

આ ઉદ્દેશો પરી એટલું જણાય છે કે સિદ્ધપાલ સારો કવિ, હૃદય દરજ્જાનો ગૃહસ્થ તથા કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર હતા. સોમપ્રભાચાર્યે કુમારપાલપ્રતિષોધ વિ. સં. ૧૨૪૧ માં પૂરો કર્યો ત્યાં સુધી તે હયાત હતા. આથી વધારે એના સંબંધમાં કંઇ જણાતું નથી. એ ગ્રંથમાં ટાંકેલા છૂટા છવાયા કેટલાક શ્લોકો સિવાય એની બીજી કૃતિ મળતી નથી.

સિદ્ધપાલના પિતાનું નામ શ્રીપાલ હતું. એ ખરેખર મહાકવિ હતા. “કવિરાજ” અથવા “કવિચક્રવર્તી” એવી એની પદવી હતી. પ્રમાવકચરિત્ર, પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ, મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રમકરણ, કુમારપાલપ્રવચ્ચ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં એનું વર્ણન તેમ જ નામોદ્દેશ છે. ગુજરાતના મહામાત્ય વસ્તુપાલ, રાજપુરોહિત સોમેશ્વર, હકુર અરિસિંહ વગેરે જે ઉત્તમ-ગૃહસ્થ-કવિઓ થઇ ગયા છે, તે સૌમાં એનું સ્થાન હૃદય હતું. ગુજરાતેશ્વર સિદ્ધરાજ જમસિંહનો એ બાલમિત્ર હતાઃ સિદ્ધરાજ એને હમેશાં “ભાષ” કહી બોલાવતા. સોમપ્રભાચાર્યે એના ચશનું વર્ણન સુમતિનાથચરિત્ર તથા કુમારપાલપ્રતિષોધની અંતિમ પ્રશસ્તિઓમાં કરેલું છેઃ—

પ્રાગ્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમપ્તઃ કૃતજ્ઞઃ ક્ષમી

વાગ્મી સૂક્તિસુધાનિધાનમજનિ શ્રીપાલનામા પુમાન્

૫. તત્થ સિરિમાલ-કુલ-નદ-નિસિ-નાહો નેમિણાગ-અંગરહો ।

અભયકુમારો સેદ્ધી કઓ અદ્ધિટ્ટાયગો રન્ના ॥

હૃત્યંતરમ્મિ કવિ-ચક્રવટ્ટિ-સિરિયાલ-રોહણ-મયેણ ।

સુદ-યણ-ચૂહામણિણા પર્યપિયં સિદ્ધપાલેણ ॥

યં લોકોત્તરકાવ્યરંજિતમતિઃ સાહિત્યવિદ્યારતિઃ

શ્રીસિદ્ધાધિપતિઃ “કવીન્દ્ર” ઇતિ ચ “ભ્રાતે”તિ ચ વ્યાહરત્ ॥

અણહિલપુરના તે વળતના મહાન્ તથા પ્રતાપી જૈન શ્વેતામ્બર સંધનો એ એક અગ્રણી હતો. સ્વાદ્વાદરત્નોકર જેવા વિશાળ તથા પ્રભાવશાળી તર્કશ્રેયોના રચયિતા દેવસૂરિ તથા વિશ્વવિશ્રત આચાર્ય હેમચન્દ્રનો એ અનન્ય અતુરાગી હતો. વિ. સં. ૧૧૮૧ ની વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે સિદ્ધરાજની અધ્યક્ષતા નીચે જૈન ધર્મની શ્વેતામ્બર તથા દિગમ્બર નામની બે મુખ્ય શાખાઓ વચ્ચે એક ચિરસ્મરણીય તથા વિશેષ પરિણામજનક પ્રયત્ન વિવાદ થયો હતો: એ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગમ્બરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી તથા ગુર્જરીય શ્વેતામ્બરસૂરિ દેવાચાર્ય પ્રતિવાદી હતા. શ્રીપાલે આ વિવાદમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. દેવસૂરિના પક્ષનો એ પ્રતાપી સમર્થક હતો. કવિચક્રવર્તી એ વિવાદ ઉપર “મુદ્રિત-કુમુદચન્દ્ર” નામનું એક નાટક રચ્યું છે તેમાં એનો વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત છે. પ્રભાચન્દ્ર રચિત પ્રભાવકંચરિતના દેવસૂરિનામક પ્રબંધમાં પણ એ વાત છે.

સરસ્વતી તથા લક્ષ્મી જેવી બન્ને પરસ્પર (અસંહિષ્ણુ) દેવીઓની આ કવિ પર સંપૂર્ણ કૃપા હોવા છતાં પ્રકૃતિ દેવીની એના ઉપર અકૃપા હતી. કવિ પ્રસાદ્યક્ષ હતા.

ઉપર કહેલા વિવાદની હીલચાલ બ્યારે અણહિલપુરમાં ચાલતી હતી તેવામાં શ્રીપાલ પોતાના આચાર્ય દેવસૂરિને મળવા માટે તથા સિદ્ધરાજનો કાંઈક સંદેશો પહોંચાડવા માટે તેમને ત્યાં ગયા. કવિરાજને જોઈ દેવસૂરિ બોલ્યા:—

અયે કથં સિદ્ધભૂપાલવાલમિત્રં, સૂત્રં સુકવિતાયાઃ ।

કવિરાજવિરુદ્ધકમલનાલં, શ્રીપાલમાલોકયામઃ ? ॥

કવિરાજ સૂરિજીને પ્રણામ કરી બેઠા અને વિવાદપૂર્વક જવાબ દીધો:—

પાતું નેત્રાઙ્ગાલિભિસ્ત્વદ્રૂપરસાયનં વિધિહતસ્ય ।

શ્રીદેવસૂરિસુગુરો નામઙ્ગુરમસ્તિ મે ભાગ્યમ્ ॥

દેવસૂરિએ કહ્યું:—

કવીશ્વર ! અપ્રતિકાર્યોઽયં પુરાકૃતાસુકૃતપરિપાકઃ, પરં કૃતૈવ ભગવત્યા
ભારત્યા ત્વયિ ત્રિલોકાકલનકૌશલજુષઃ સારસ્વતચક્ષુષો વિતરણેન કરુણા ॥

તે સમયે ગુર્જર દેશ ઉન્નતિના ઉચ્ચતમ શિખરે હતો, માલવેશ શું કે કોંકણેશ શું પડોશનો બધા રાજાઓ ગુર્જરેશ્વરથી ડરતા. ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભુતાની વાત દૂર દૂર પહોંચી ગઈ હતી. ભારતના સઘળા પડિતો પોતાના પાંદિલતું પ્રદર્શન કરવા માટે ગુર્જર રાજ્યધાનીમાં જ આવતા. ગુર્જરપતિની વિદ્યપરિપક્વ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં

૬. આ નાટકનો સમય ચોક્કસ નથી. એ વિવાદ પછી રચાયું હશે એમ સહજ જુમાન થઈ શકે છે.

૭. વિ. સં ૧૩૩૪ માં પૂરું થયું.

આદર્શભૂત ગણાતી. આવી પરિપક્વતા શ્રીપાલ એક મુખ્ય સભ્ય હતો, ક્યા વિદ્વાનને કેવું સ્વાગત આપવું એ વિષયમાં સિદ્ધરાજ-હમેશા શ્રીપાલની જ સલાહ લેતા. આવા એક પ્રસંગનું વર્ણન “પ્રભાવકચરિત”ના હેમચન્દ્ર પ્રબન્ધ (૧૮૨-૩૦૯ શ્લોક)માં વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે, જેમાંથી થોડા ભાગ અમે નીચે આપીએ છીએ.

એક વખત ભાગવત સંપ્રદાયનો દેવભોધિ નામે કોઈ એક મહાન વિદ્વાન-કવિ અણુ-હિલપુર આવ્યો. તે અત્યંત અભિમાની હતો. એ રાજાને આશીર્વાદ આપવા સાર ન તો રાજસભામાં ગયો કે ન એણે પોતાના આગમનના ખબર રાજાને મોકલાવ્યા. રાજાને આ વાતની જાણ થતાં તેણે શ્રીપાલને કહ્યું કે આ દેવભોધિ કોઈ નિઃસ્પૃહી મહાત્મા જણાય છે. એ રાજસભામાં આવવાની દરકાર નથી રાખતો. પરંતુ આપણા દેશમાં કોઈ પણ વિદ્વાન આવે તેનો સત્કાર કરવાની આપણી ફરજ છે, માટે કહો કે હવે શું કરવું? પ્રભાચન્દ્ર કવી-શ્વરે જવાબ દીધો કે ‘મહારાજ, મને તો એ નિઃસ્પૃહી નહિ પણ આડંબરી જણાય છે. નિઃસ્પૃહી હોય તો આટલો બધો પ્રપંચ શામાટે કરે? તેમ છતાં આપ ભારતીયકત હોવાથી તેને મળવા ઇચ્છતા હો તો, મંત્રીદ્વારા તેને સભામાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલાવો. રાજાએ તે પ્રભાણે મંત્રીને મોકલ્યો. મંત્રીએ વિદ્વાન પાસે જઈ રાજાનો સંદેશો કહ્યો. પરંતુ તે વિદ્વાને જવાબ દીધો કે

આહ્વાનાયાગતા યૂયં મમ ભૂપતિદેશતઃ ।

ભૂપાલૈઃ કિં હિ નઃ કાર્યં સ્પૃહાવિરહિતાત્મનામ્ ॥

૮. કવિ યશશ્ચન્દ્રે મુદ્રિતક્રમુદચન્દ્રમાં એ પરિપક્વ થોડુંક વર્ણન દેવશ્વર તથા શ્રીપાલને મુખે કર્યું છે:—

દેવસૂરિઃ—કષ્ટાયં સ્વસભયા પરાજિતાયાં સુધર્માયાં સુધાસ્પર્ધાનુયન્ધો ધરાધીશ્વરસ્ય, કિં નાલોક્યતેડનેકચતુરાનનાઃ, કિં ન પરિસ્ફુરન્તિ ગણના-તિક્રાન્તા ગિરીશાઃ, કિં ન લક્ષ્મીક્રિયન્તે લક્ષ્મશઃ પુણ્ડરીકાક્ષાઃ, કિં ન જૃમ્ભન્તે મૂરિશો નિષ્ણયઃ, કિં નોદ્ધસન્તે વહ્વયો રાજહંસાઃ, કિં ન વિલસન્તિ સદ્વદ્વશો મૃતનયધુધાઃ, કિં ન પ્રગલ્ભાયન્તે મધ્યે સુધર્માધિકૃતમન્ત્રિણઃ ।

કવિઃ—ભગવન્ ! ફેદ્ગેય ગુર્જેરેશ્વરસ્ય સભા । તયા હિ

તાયદ્ વ્યાકરણપ્રવીણમણિતિઃ પ્રાગલભ્યમુજ્જુમ્ભતે

તાયત્કાવ્યવિચારધારધરણે ધીરાયતે ધુર્યતા ।

તાયત્કૈકયાડનુયન્ધવિપયે ઘટ્ટામિલાંપં મનો

યાયત્તો જયસિદ્ધદેયસદસિ પ્રેક્ષાયતામાગમઃ ॥

દેવ—સા કિં કલાપ્યસ્તિ યા ન પ્રેમાકુલા ચૌલુક્યચન્દ્રમસિ ।

કવિઃ—ભગવન્ । પયમેચેતત્ । તથાહિ—

ઝટ્ટા પ્રોટ્ઠિનં મન્ત્રોદ્ધરણપરિણતૈઃ કાપિતો ન પ્રકપંઃ

તન્ત્રોક્તાનૈ રસેન્દ્રાડમ્યુદયવિધિયુધૈધારિતં નોદ્ધરત્યમ્ ।

સ્માર્તૈઃ સ્ફૂર્તિર્ધૃતેને ન, ન પટિમગુણઃ સ્વેપાદિતો વેદવિદ્મિઃ

વર્ષાં ધાણસ્યવાર્ષાં વ્યરધિ ન સપિયૈર્વેન્દ્ર સિંહાસનસ્યૈઃ ॥

દેવ—કવિપુત્રર । વિદુષામગણ્ડપુણ્યલેલિતમિદં વદેધંવિધઃ

સિતિપતિઃ સમાપતિઃ ।

તથા કાશીશ્વરં કાન્યકુબ્જાધીશં સમીક્ષ્ય ચ ।

ગણયામઃ કથં સ્વલ્પદેશં શ્રીગુર્જરેશ્વરમ્ ॥

પરમસ્માદિદેક્ષૈવ ભવતાં સ્વામિનસ્તદા ।

ઉપવિષ્ટઃ ક્ષિતૌ સિંહાસનસ્થં માં સ પશ્યતુ ॥

મંત્રીએ જઈ આ વૃત્તાન્ત રાજાને સંભળાવ્યો. રાજા ઘણો વિદ્યાભિલાષી તથા વિનયી હતા. એ ઉદ્ધત વાંઝોથી એના હૃદયમાં અનાસ્થાને બદલે અધિક ઉત્કંઠા ઉપજી. તે શ્રીપાલને સાથે લઇને દેવખોધિ પાસે ગયો. વિદ્વાનોથી વીંટાયલા તથા સિંહસમાન દુર્ધર્ષ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા કૃતીશ્વરને નમસ્કાર કરી રાજા થોડીવાર તેની સામે ઉભો રહ્યો. દેવખોધિએ હાથના ઇશારા વતી પાસેના એક સુખાસન પર બેસવાનું રાજાને કહ્યું. રાજા એના જવાબમાં શ્રીપાલે રચેલો

इह हि वसति मेरुः शेखरो भूधराणा-

मिह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।

इह महिपतिदम्भस्तम्भसंरम्भधीरं

धरણितलमिहैव स्थानमस्मद्विधानाम् ॥

એ શ્લોક બોલતો બોલતો પ્રતીહાર પાસે સાધારણ આસન મંગાવીને એક ખુણામાં તે બેસી ગયો. શ્રીપાલ પણ રાજા પાસે જ બેઠો હતો. તેને જોઈને દેવખોધિએ રાજાને પૂછ્યું કે સભામાં બેસવાને અયોગ્ય (અન્ધ હોવાથી) એવો આ કોણ છે ? રાજાએ ઉત્તર દીધો કે-

एकाहविहितस्फीतप्रबन्धोऽयं कृतीश्वरः ।

कविराज इति ख्यातः श्रीपालो नाम भूमिभूः ॥

श्रीदुर्लभसरोराजे तथा रुद्रमहालये ।

अनिर्वाच्यरसैः काव्यैः प्रशस्तीरकरोदसौ ॥

महाप्रबन्धं चक्रे च वैरोचनपराजयम् ।

विहस्य सद्भिरन्योऽपि नैवास्य तु किमुच्यते ॥

રાજાનાં આ વચનોથી દેવખોધિ કંઈકે શરમાયો, પણ પાછો તરત જ ગર્વ તથા વ્યંગથી હસીને બોલ્યો:-

शुक्रः कवित्वमापन्न एकाक्षिविकलोऽपि सन् ।

चक्षुर्द्वयविहीनस्य युक्ता ते कविराजता ॥

રાજા આ દેવખોધિના સૌજન્યપૂર્ણ (?) સ્વભાવથી વાકેફ થયો અને થોડીક વાર વિદ્વદ્-ગોષ્ઠી તથા કાવ્યાનંદનો રસ લઇને પાછો વળ્યો.

શ્રીપાલના કવિત્વ તથા મહત્ત્વની કલ્પના આ પ્રસંગે પરથી આવી શકશે. એક જ દિવસમાં મહાપ્રબંધ રચનારની કવિત્વશક્તિ વિષે તો પૂછવું જ શું ? આ મહાકવિએ કેટલા ગ્રંથો રચ્યા છે એની ખરાબર માહિતી મળતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ જે જે ગ્રંથોનો નામનિર્દેશ મળી આવે છે તેમાંથી પણ કેટલા હાલ ઉપલબ્ધ છે એની પણ ખબર નથી.

અમે એની માત્ર એ જ નાનકડી કૃતિઓ જોઈ છે. તેમાં એક તો જૈનધર્મના ૨૪ તીર્થંકરોની ૨૯ શ્લોકોમાં કરેલી યમકમય સ્તુતિ છે. એ સ્તુતિની સમાપ્તિમાં આવું આશીર્વાચન છે:—

इति सुमनसः श्रीपालकविरचितनुतयः समस्तजिनपतयः अविनाशिज्ञान-
दशो दिशन्तु वः ।

વિનશ્વર ચક્ષુના વિપાકનો અનુભવ લેનાર આ સિવાય ખીલું શું માગે ?
એ સ્તુતિનો આરંભ આવી રીતે થાય છે:—

भक्त्या सर्वाजिनश्रेणिरसंसारमहामया ।

स्तोतुमारभ्यते बद्धरसं सारमहामया ॥

ખીલ કૃતિ વડનગરગ્રામકારગ્રંથસ્થિ છે, જે ‘પ્રાચીન લેખમાલા’માં છપાયેલી છે. એમાં પથ ૨૯ શ્લોકો છે. ગુજરાતના વડનગર નામના મહારથાન-પ્રાચીન નામ આનંદપુર-ની ચારે તરફ વિ. સં. ૧૨૦૮ માં સિદ્ધરાજના ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલે એક મળ્યુત પ્રાકાર-કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. એ પ્રાકારના વર્ણન તથા સ્મરણ માટે એ રચાયેલી છે. કવિના કવિત્વની પ્રસાદી આજ તો માત્ર આટલામાંથી જ આપણને મળી શકે છે. નમુના દાખલ થોડાક શ્લોકો લખએ:—

अस्मिन्नागरवंशजद्विजजनस्त्राणं करोत्यध्वरे

रक्षां शान्तिकपौष्टिकैर्वितनुते भूपस्य राष्ट्रस्य च ।

मा भूतस्य तथापि तीव्रतपसो वाधेति भक्त्या नृपो

वमं विप्रपुराभिरक्षणकृते निर्मापयापास सः ॥

+ + + +

कामं कामसमृद्धिपूरकरमारामाभिरामाः सदा

स्वच्छन्दस्वनतत्परैर्द्विजकुलैरत्यन्तवाचालिताः ।

उत्सર્पद्गुणशालिवप्रबलयप्रीतेः प्रसन्ना जनै-

रग्रान्तश्च बहिश्च संमति भुवः शोभाद्भुतं विभ्रति ॥

+ + + +

यावत्पૃથ્વી પૃથુવિરચિતાશેષમૃન્નિવેશ

યાવત્કીર્તિઃ સગરનૃપતેર્વિદ્યેત સાગરોડયમ્ ।

તાવન્ન્યાદ્દ્વિજવરમહાસ્યાનરક્ષાનિદાનં

શ્રીર્ચૌલુક્યસિતિપતિયન્નઃકીર્તનં વપ્ત્વ એપ્ ॥

एकाह निष्पन्नमहामयन्यः श्रीसिद्धराजमनिपन्नवन्धुः ।

श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्तनशस्ताम् ॥

એમાંથી ઠેરઠાક શ્લોકો તો પ્રાસાદિક શબ્દોના નમુના રૂપે ઠેરઠાક મંથનરોએ રાખ્યા છે. જાન્યુઆરી કવિની શૂકિમુષ્ણાયલીમાં નીચે મુજબ એ શ્લોકો એ કવિરાજને નામે સંબોધા છે:—

નેયં ચૂતલતા વિરાજતિ ધનુર્લેખા સ્થિતેયં પુરો
નાસૌ ગુઙ્ગતિ મૃદ્ગપદ્ધતિરિયં મૌર્વી ટળત્કારિણી ।
નૈતે નૂતનપલ્લવાઃ સ્પરભટસ્યામી સ્ફુટં માર્ગણાઃ
શોણાસ્તત્ક્ષણાભિન્નપાન્થહૃદયપ્રસ્યન્દિભિઃ શોણિતૈઃ ॥

પચ્યન્તે સ્થલચારિણઃ ક્ષિતિરજસ્યજ્ઞારભૂયક્ષતૈઃ
કથ્યન્તે જલજન્તવઃ પ્રતિનદં તાપોલ્વણૈર્વારિભિઃ ।
મૃજ્યન્તે સ્વચરાઃ સ્વરાતપાશિસ્વાપુઙ્ગે તદેભિર્દિનૈ-
ર્મીસ્પાકઃ ક્રિયતે દિનેશનિયમા.....ધ્રુવમ્ ॥

સહસ્રલિંગ અથવા હર્લભસરોવરનું પ્રશસ્તિકાવ્ય કવિરાજે કરેલું તેમાંથી બે શ્લોકો મેરુતુંગાચાર્યે પોતાના પ્રખ્યન્ધચિન્તામણિમાં ઉદ્ધૃત કર્યા છે:--

ન માનસે માઘતિ માનસં મે
પમ્પા ન સમ્પાદયતિ પ્રમોદમ્ ।
અચ્છોદકાચ્છોદકમત્ર સારં
વિરાજતે કીર્તિતસિદ્ધિર્ભતુઃ ॥

× × × ×

કોશનાપિ યુતં દલૈરુપાચિતં નોચ્છેત્તુમેતત્ક્ષમં
સ્વસ્યાપિ સ્ફુટકઞ્ઠકવ્યતિકરં પુંસ્ત્વં ચ ધત્તે ન હિ ।
एकोऽप्येष करोति कोशरहितो निष्कण्ठकं भूतलम्
मत्तैवं कमला विहाय कमलं यस्यासिमाशिश्रियत् ॥

આ છેલ્લા શ્લોકના સંબંધમાં પ્રખ્યન્ધચિન્તામણિકારે આ પ્રમાણે એક વિચિત્ર વૃતાન્ત આપ્યો છે:—જ્યારે આ પ્રશસ્તિ લખાઈને તૈયાર થઈ ત્યારે એની પરીક્ષા કરવા સિદ્ધરાજે સઘળા મતોના પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને તેડાવ્યા. સુપ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય મહાકવિ રામચન્દ્ર પણ ત્યાં હાજર હતા. એ કવિ ઘણા સૂક્ષ્મદષ્ટિ તથા નિપુણભૂતિ હતા. તેથી હેમચન્દ્રાચાર્યે આગળથી એમને કહી રાખેલું હતું કે સઘળા વિદ્વાનો શ્રીપાલની પ્રશસ્તિની એકીસ્વરે પ્રશંસા કરશે. તારે કાંઈ ન બોલવું. આસ્તુ.

એકત્ર થયેલા વિદ્વાનો શ્રીપાલની કૃતિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા—જુદા જુદા શ્લોકોમાં જુદા જુદા અલંકારો બતાવવા મંડ્યા. ખાસ કરીને ઉપર ટાંકેલા છેલ્લા શ્લોકની ઘણી પ્રશંસા થઈ. પરંતુ રામચન્દ્ર તટસ્થ બાવથી આ સઘળો તાલ જોતા બેઠા હતા. સિદ્ધરાજે એમને બોલવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે કહ્યું કે એ શ્લોકમાં બે દોષ છે: “દલ” શબ્દનો બીજો અર્થ જે ‘સૈન્ય’ કર્યો છે તે કોષવિરુદ્ધ છે તથા “કમલ” શબ્દને નિત્ય નપુંસક કહ્યો છે તે વ્યાકરણવિરુદ્ધ છે. પછી સિદ્ધરાજના આગ્રહથી “દલ” શબ્દનો જેમ તેમ કરીને સૈન્ય એવો અર્થ બેસાડી આપ્યો અને કમલ શબ્દનું નિત્યનપુંસકત્વ દૂર કરવા માટે પાક પરિવર્તન કરી બતાવ્યું. રામચન્દ્રની આવી સૂક્ષ્મદષ્ટિ જોઈને કવિઓ દિલ્ થઈ ગયા.

પણ સિદ્ધરાજની નજર લાગવાથી ઘેર પહોંચતા વેંત જ તેમની એક આંખ જતી રહી !

દેવચરિના ગુરુમાર્ગ આચાર્ય વિજયસિંહના શિષ્ય હેમચન્દ્રે નામેય-નેમિ-દ્વિસન્ધાન નામનો એક પ્રગન્ધ રચ્યો હતો જેનું સંશોધન શ્રીપાલે કર્યું હતું-એવો તે દાખના છેવટના ભાગમાં ઉલ્લેખ છે.

एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।

श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती सुधीरिमं शोधितवान् प्रबन्धम् ॥

આણુ ઉપર દેલવાડા નામક સ્થાન પર વિમળશાહનું બંધાવેલું જે 'જગપ્રસિદ્ધ જૈન-મંદિર' છે તેના રંગમંડપમાં એક સ્તંભની યાજ્ઞમાં સંગમરમરની એક પુરુષ-પ્રતિમા છે જે આ શ્રીપાલકવિની લાગે છે. આ મૂર્તિની નીચે ૮-૧૦ લીટીઓનો એક નાનકડો લેખ કેરેલો છે. અમારી પામે આ લેખની જે પ્રતિકૃતિ છે તે સ્પષ્ટ ન હોવાથી એનો ઉત્તર-ભાગ સાદા વાંચી શકાતો નથી. આરંભનો એક શ્લોક મૂસ્કેલીથી વાંચી શકાયો છે તે આ પ્રમાણે છે:—

प्राग्वाटान्वयवंशमौक्तिकमणेः श्रीलक्ष्मणस्यात्मजः

श्रीश्रीपालकवीन्द्रबन्धुरमलत्राशालतामण्डपः ।

श्रीनाभेयजिनांघ्रिपद्मधुपस्त्यागाद्भुतैः शोभितः

श्रीमान्शोभित एष सद्यविभवः स्वर्लोकमासेदिवान् ॥

(જુઓ મારો 'પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ' નં. ૨૭૧)

આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીપાલના પિતાનું નામ લક્ષ્મણ હતું. લેખ સંપૂર્ણ ઉકેલી શકાય તો આ કવિ વિશે ખીજ ઘણી માહિતી મળે. અસ્પષ્ટ ભાગના કેટલાક શબ્દો પરથી એમ લાગે છે કે એમાં શ્રીપાલના પુત્રોનો પણ ઉલ્લેખ છે. જે મૂર્તિની નીચે આ લેખ છે તે મૂર્તિ ભગવાન આદિનાથની મૂર્તિની સંમુખ હાય જોડીને જાણે પ્રાર્થના કરતી હોય એવી સ્થિતિમાં છે. સંભવિત છે કે હદાય શ્રીપાલ આ અદ્ભુત મંદિરના નિર્માતા ગુર્જ-રેશ્વર બીમદેવના પ્રગ્લવ દંડનાયક વિમળશાહના જ વંશનો હોય.^{૧૦}

શ્રીપાલના પિતાથી માંડીને આ નાટકના કર્તા વિજયપાલની દયાનીના સમયનું અનુ-માન આ પ્રમાણે થઈ શકે છે:—

૧ લક્ષ્મણ	વિ. સં. ૧૧૦૦-૧૧૫૦
૨ શ્રીપાલ	„ ૧૧૫૧-૧૨૧૦
૩ સિદ્ધપાલ	„ ૧૨૧૧-૧૨૫૦
૪ વિજયપાલ	„ ૧૨૫૧-૧૩૦૦

^{૧૦} જુઓ, જૈનદિનેશી બા. ૧૨, સંખ્યા ૯-૧૦ માં 'અગ્નિમુક્તાવલી' તથા 'શોભ-પ્રભાચાર્ય' ગ્રંથો મારો લેખ.

^{૧૦} વિમળશાહે આ મંદિર વિ. સં. ૧૦૮૮ માં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

પૂર્તિ

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

અનુવાદક:

અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડકે

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણ

પ્રકરણ ૧ લુઃ વિદ્યાસમુદ્દેશ

આન્વીક્ષકીય, ત્રયી, પવાતી અને ઠંડનીતિ એ વિદ્યાઓ છે.

૧. વિનય એટલે કેળવણી એજ એ શબ્દનો મૂળ અર્થ છે. વિવેક અર્થ તે ઉપરથી આવેલો છે.

૨. સૌથી છેલ્લા પ્રકરણમાં અધિકરણ શબ્દનો અર્થ આણુક્ય પોતે આપે છે: યમર્થમધિકૃત્યોચ્યતે તદધિકરણમ્ “અર્થ એટલે વિષયને ઉદ્દેશીને જે કહેવાય છે—લખાય છે તેને અધિકરણ કહે છે.” આ આખો અર્થ પંદર અધિકરણોમાં વહેંચાયેલો છે અને તેનું પહેલું અધિકરણ વિનય—કેળવણી સંબંધી છે. અધિકરણના પેટામાં પ્રકરણો અને પ્રકરણોમાં અધ્યાયો છે. પહેલા અધ્યાયમાં આખા અર્થનાં અધિકરણો અને પ્રકરણોનાં નામો ગણાવેલાં છે તેનું ભાષાન્તર સૌથી છેલ્લું આપીશું.

૩. આ શબ્દનો અર્થ અંગ્રેજી ભાષાન્તરકાર રા. શામશાસ્ત્રી “પ્રયોજન” એવો કરે છે, પણ એ અર્થ આપ્ટે કે ઝોનીઅર વિલિઅમ્સ આપતા નથી. “સંપૂર્ણ વિવરણ” અથવા “ગણતરી કરી જવી” એવો અર્થ આપે છે. પહેલા અધ્યાયમાં બધાં અધિકરણો અને પ્રકરણો ગણાવેલાં છે, ત્યાં અર્થકાર પોતે તસ્યાયં પ્રકરણાધિકરણસમુદ્દેશઃ—એમ કરી ગણાવે છે. ન્યાયદર્શનના પહેલા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં—

પ્રતીપઃ સર્વધિદાનામુપાયઃ સર્વકર્મણામ્ ।

આશ્રયઃ સર્વધર્મણાં વિદ્યોદ્દેશે પ્રકીર્તિતા ॥

આ પ્રમાણે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, સાં વિદ્યાસમુદ્દેશને પહેલે વિદ્યોદ્દેશ શબ્દ વાપરેલ છે, એટલે સમુદ્દેશ અને ઉદ્દેશ એક અર્થના શબ્દો જણાય છે. અર્થ-શાસ્ત્રના છેલ્લા એટલે તંત્રયુક્તિના પ્રકરણમાં સમાસચાક્ર્યસમુદ્દેશઃ એવો અર્થ કરેલો છે. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયની જયમંગલા દીક્ષાની ઉત્થાનિકામાં સમુદ્દેશસ્ય સંક્ષેપામિધાનં કહેલ છે. માટે ‘સંક્ષેપમાં કહી જવું’ એજ અર્થ અહીં સ્વીકારવો થાય છે.

૪. ગોતમ મુનિના ન્યાયદર્શન ઉપરના વાત્સ્યાયન મુનિએ રચેલા ભાષ્યમાં આન્વીક્ષકીનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે બાંધ્યું છે: પ્રત્યક્ષાગમાભ્યામોક્ષિતસ્યાન્વીક્ષણમન્વીક્ષા તયા પ્રવર્તતે इति આન્વીક્ષકો-ન્યાયવિદ્યા-ન્યાયશાસ્ત્રમ્ । એટલે પ્રત્યક્ષ અને આગમથી જણાએલી વસ્તુની આન્વીક્ષા-પરીક્ષા કરવાના પ્રયોજનથી જે શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય છે તેને આન્વીક્ષકી કહે છે; અર્થાત્ ન્યાયશાસ્ત્ર અથવા ન્યાયવિદ્યા. આન્વીક્ષકી અને આન્વીક્ષિકી એમ બંને રીતે આ શબ્દ લખાય છે.

૫. એની વ્યુત્પત્તિ વૃત્તિરસ્યામસ્તીતિ એવી આપેલી છે. એટલે વૃત્તિ-આશ્રયવિદ્યા આમાં થાય છે માટે તે વાર્તા કહેવાય છે.

મનુના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે ત્રયી, વાર્તા અને દષ્ટનીતિ એટલીજ છે—આન્વીક્ષકી તો ત્રયીનો ખાસ ભાગ છે.

બૃહસ્પતિના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે વાર્તા અને દષ્ટનીતિ એજ વિદ્યાઓ છે—લોકયાત્રા જાણનારને ત્રયી તો ઢોંગ^૭ માત્ર છે.

ઉશનસના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે દષ્ટનીતિ એક જ વિદ્યા છે—તેમાં જ સર્વ વિદ્યાઓના આરંભો સંબંધ છે.

કૌટિલ્યનો મત એવો છે કે વિદ્યાઓ ચાર જ છે; તેના વડે ધર્મ અને અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, એ જ વિદ્યાનું વિદ્યાપણું છે.

૬. લોકવ્યવહાર.

૭. મૂળમાં અહીં સંસ્કરણ શબ્દ છે. અંગ્રેજી ભાષાન્તરમાં આનો અર્થ “સંક્ષિપ્ત સાર” એવો કરેલો છે પણ તેને કોષ્ટ કોષ્ટનો આધાર નથી અને રા. શામશાસ્ત્રીએ પોતે તે અર્થ સંદિગ્ધ માનેલ છે અને ઢોંગ એવો બીજો અર્થ થઈ શકે એમ સૂચવેલું છે. વળી સંક્ષિપ્ત સાર એવો અથ કરતાં, જે ચારેય વિદ્યાઓનો એ સંક્ષિપ્ત સાર છે એવો અભિપ્રાય માનીએ તો ત્રયી એકજ વિદ્યા છે એમ પરિણામ આવે, અને વાર્તા દષ્ટનીતિને બૂઠી વિદ્યાઓ માનવાનું રહે નહિ. જે આન્વીક્ષકી અને ત્રયી એ બેનો જ સાર છે એમ માનીએ તો પણ ત્રયીનું વિદ્યામાં સ્થાન રહે છે. પણ અહીં તો આન્વીક્ષકી અને ત્રયી એ બંનેનો નિષેધ કરે છે, માટે સાર અર્થ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. સંસ્કરણ શબ્દ સંવૃ ‘ઢોંગલું’ એ ધાતુમાંથી આવેલ છે. સંવૃત્તિ શબ્દ માયાના અર્થમાં વપરાય છે. માટે ઢોંગ અર્થ ધાત્વર્થનો વિચાર કરતાં પણ યોગ્ય લાગે છે. વળી લોકાયત્રા શાસ્ત્રનો દર્શનકાર ચાર્વાક પણ બૃહસ્પતિનો અનુયાયી મનાય છે. સર્વદર્શનસંગ્રહમાંથી ચાર્વાકદર્શનમાંથી લીધેલ નીચેનો ભાગ પણ ઉપરના જ અર્થને ટેકા આપે છે. પારલૌકિક સુખ ન હોય તો વિદ્યા-વૃદ્ધ પુરૂષો દ્રવ્યના વ્યયથી અને શરીરને કષ્ટ આપીને અગ્નિહોત્ર વગેરેમાં શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, એવી દલીલ પ્રમાણભૂત નથી તેનું કારણ આપે છે કે અનૃતવ્યાઘાતપુનરુત્ત-દોષૈર્દૂષિતતયા વૈદિકમન્યૈરેષ ધર્ત્ત્વકૈઃ પરસ્પરં કર્મકાણ્ડપ્રામાણ્યવાદિભિર્જ્ઞાન-કાણ્ડસ્ય જ્ઞાનકાણ્ડપ્રામાણ્યવાદિભિઃ કર્મકાણ્ડસ્ય ચ પ્રતિશ્ચિન્તત્વેન ત્રય્યા ધર્ત્ત્વપ્રલાપમાત્રત્વેનાગ્નિહોત્રાદેર્જીવિકામાત્રપ્રયોજનત્ષોત્ । તથા ચામાણકઃ

અગ્નિહોત્રં ત્રયો વેદાશ્ચિદ્વંદં ભસ્મગુણ્ઠનમ્ ।

બુદ્ધિપૌરુષહીનાનાં જીવિકેતિ વૃહસ્પતિઃ ॥

એટલે કે અસત્ય, વિરોધ અને પુનરુક્તિના દોષથી દૂષિત હોવાને લીધે અને વૈદિક હોવાનો આડંબર કરતા ધર્ત્ત્વ લોકોએ પરસ્પર, એટલે કર્મકાણ્ડને માનનારાઓએ જ્ઞાન-કાણ્ડનું જ્ઞાનકાણ્ડને માનનારાઓએ કર્મકાણ્ડનું ખંડન કરેલું હોવાથી, અને ત્રયી જે માત્ર ધર્ત્ત્વપ્રલાપ છે તેનાથી અગ્નિહોત્ર એક અવિકાતું સાધન માત્ર છે. વળી કહેવત છે કે “અગ્નિહોત્ર, ત્રણ વેદો, ત્રણ દણ્ડ અને ભસ્મધારણ એ બુદ્ધિ અને પૌરુષ વિનાનાં લોકોની અવિકા છે એમ બૃહસ્પતિ કહે છે.” આ દલિલ બેતાં ઢોંગ અર્થ જ અમે સ્વીકારેલો છે. ગ્રો. હરમાન યાકોબીએ આ જ અર્થ કરેલો છે. (બુઓ ધન્ડિઅન એન્ડીકેપેરી, સને ૧૯૧૮, પૃ. ૧૦૪.)

સાંખ્ય, યોગ^૮ અને લોકાયત^૯ એ આન્વીક્ષકી છે.

ત્રયીમાં ધર્મ^{૧૦} અને અધર્મ^{૧૧}નું, વાર્તામાં અર્થ^{૧૨} અને 'અનર્થ'નું અને દૃષ્ટાંતનીતિમાં નય^{૧૩} અને અનયનું^{૧૪} તથા આ વિદ્યાઓનાં 'ગણાબલનું' હેતુપુરઃસર અન્વીક્ષણ^{૧૫} કરીને આન્વીક્ષકી લોકોને ઉપકારક બને છે, વ્યસન^{૧૬} અને ઉદયમાં બુદ્ધિને સ્થિર રાખે છે તથા પ્રજ્ઞા, વાણી અને ક્રિયાનું નૈપુણ્ય આપે છે.

પ્રદીપ સર્વ વિદ્યાનો; ઉપાય સર્વ ધર્મનો;

આશ્રય સર્વ ધર્મોનો; સદા આન્વીક્ષકી ગણી.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદયમાં આન્વીક્ષકીસ્થાપનાનો બીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

સામવેદ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ એ ત્રણે વેદો ત્રયી કહેવાય છે. અથર્વવેદ અને ઇતિહાસવેદ^{૧૭} એ પણ વેદો છે. શીક્ષા,^{૧૮} કલ્પ,^{૧૯} વ્યાકરણ, નિરુક્ત,^{૨૦}

૮. યોગનો અર્થ અહીં 'ન્યાય' કરવો જોઈએ. શાખદ્વંદ્વપદ્મમાં યોગના પર્યાયમાં 'નૈયાયિક' આપેલ છે. હરિભદ્રસૂરિના પદ્ધર્શન-સમુચ્ચયમાં નૈયાયિકો વિષે લખતાં અથાહો નૈયાયિકાનાં યોગાપરાભિધાનાનાં લિહ્વાદિવ્યકિરુચ્યતે । ત્યાં યોગ નૈયાયિકત્વ' બીજું નામ છે એમ કહેલ છે. તેમજ શ્રીગોતમમુનિના ન્યાયદર્શનના ૨૯ મા સૂત્ર ઉપરના વાત્સ્યાયન ભાષ્યમાં સાંખ્ય અને યોગનાં અમુક દૃષ્ટાન્તો આપેલ છે ત્યાં યોગનો અર્થ નૈયાયિક થાય છે. માટે તેજ અર્થ અહીં ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

૯ ચાર્વાકીના મતને લોકાયત કહે છે. લોકાયતનો અર્થ લોકોમાં વિસ્તરેલો એવો થાય છે.

૧૦-૧૧. અર્થ એટલે સંપત્તિ અને અનર્થ એ તેથી ઉલટું.

૧૨-૧૩. નય એટલે રાજનીતિ અને તેથી ઉલટું તે અનય.

૧૪. અંગ્રેજી ભાષાન્તરકાર આ વાક્યનો અન્વય જુદી રીતે કરે છે: "ત્રયીમાં ધર્મ અને અધર્મ, વાર્તામાં અર્થ અને અનર્થ, દૃષ્ટાંતનીતિમાં નીતિ અને અનીતિ તથા બલ અને અબલ આવે છે. આ વિદ્યાઓનું હેતુપુરઃસર અન્વીક્ષણ કરીને આન્વીક્ષકી લોકોને ઉપકારક બને છે" વગેરે. આવો અર્થ કરવામાં વાગેલું સાંખ્ય ત્રે છે. પછી નયાનય કલા પછી બલાબલ જુદું કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્મૃત્યના ૧૮ મા સર્ગના ૫૦ મા શ્લોકમાં મહિનાથ પોતાની દીકરામાં ધર્માધર્મો ત્રવ્યામર્થાનર્થો વાર્તાયાં મયાનયો દૃષ્ટાંતોત્પાં એટલુંજ અવતરણ આપે છે, એ પણ એમ બતાવે છે કે એ વાક્યોનો અન્વય એક સરખી રીતે લેવાનો છે. શ્રી. હરમાન વાકેળીએ પણ આજ અન્વય કરેલો છે. (નુઓ ઇન્ડિઅન એન્ડીકવેરી સને ૧૯૧૮, પ. ૧૦૨).

૧૫ શોધ.

૧૬ આશ્રય.

૧૭. પુરાણોનો ઇતિહાસમાં સમાવેશ થાય છે.

૧૮. વાણીના ઉચ્ચારનો વિધિ.

૧૯. વાગ્ધિમાનો ઉપદેશ.

૨૦. વેદના સંગૃહીત શબ્દોને નિષ્પદ્ધ કહેવામાં આવે છે. તેના ઉપર વ્યુત્પત્તિ સાથે વાર્તાઆદિ દીક્ષા લખી છે તેને નિરુક્ત કહે છે.

છન્દ,^{૨૧} અને જ્યોતિષ્ એ અંગો છે.

આ ત્રયીધર્મ ચાર વર્ણો અને આશ્રમોના સ્વધર્મની સ્થાપના કરવાથી લોકોને ઉપકારક થાય છે.

બ્રાહ્મણનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું કરાવવું, યજ્ઞ કરવા કરાવવા, દાન કરવું અને સ્વીકારવું.

ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, દાન કરવું, શસ્ત્રથી આભૂષિકા કરવી અને ભૂતરક્ષણ કરવું.

વૈશ્યનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, દાન કરવું, ખેતી કરવી, પશુપાલન કરવું અને વેપાર કરવો.

શૂદ્રનો સ્વધર્મ, દ્વિજોની સેવા કરવી, વાતોનાં કર્મો કરવાં અને કારી-ગર^{૨૩} તથા ભવાયાનાં^{૨૪} કામો કરવાં.

ગૃહસ્થનો સ્વધર્મ, પોતાના ધંધાથી આભૂષિકા ચલાવવી, પોતાના સરખા અને જૂદા ઋષિ (ગોત્ર)વાળા સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવો, ઋતુગામી રહેવું, દેવપિતૃ અતિથિ અને આકરોની બાબતમાં દ્રવ્યત્યાગ કરવો અને બાકી રહે તેનો ઉપભોગ કરવો.

બ્રહ્મચારીનો સ્વધર્મ, વેદનો અભ્યાસ કરવો, અગ્નિકાર્ય અને સ્નાનક્રિયા કરવી, શિક્ષાથી આભૂષિકા કરવી, ગુરુમાં પ્રાણુન્તિક^{૨૫} વૃત્તિ રાખવી અને ગુરુ ન હોય તો ગુરુપુત્રમાં અથવા ગુરુભાઈમાં.

વાનપ્રસ્થનો સ્વધર્મ, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, ભૂમિ ઉપર સૂવું, જટા રાખવી, યુગચર્મ ધારણ કરવું, અગ્નિહોત્ર અને સ્નાન કરવું, દેવતા પિતૃ અને અતિથિની પૂજા કરવી અને વન્ય^{૨૬} આહાર કરવો.

૨૧. છન્દ એટલે છન્દોનું શાસ્ત્ર.

૨૨. યજુષાગાદિમાં કાલનિર્ણય માટે જ્યોતિષની જરૂર પડતી માટે તે પણ વેદાંગ ગણાય છે.

૨૩. મૂળમાં કારુ શબ્દ છે. સુતાર, વણકર, હજામ, ઘોષી, મોચી, અને શિલ્પીનાં કામોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

૨૪. કામન્દક આ પ્રકરણમાં 'ચારણ' શબ્દ વાપરે છે. અને તેનો ટીકાકાર તેનાં કામોમાં નૃત્ય ગીત વાદ્ય ગણાવે છે.

૨૫. "જવતાં સુધી" એવો અર્થ છે. આ જ શબ્દ કામન્દક આ સંબંધમાં વાપરે છે ત્યાં જયમંગલા ટીકા તેનો અર્થ પ્રાણ પચાન્તોઽવધિરસ્યાઃ । એવો કરે છે. રા. શામ શાસ્ત્રી "જવ જતાં પણ" એવો અર્થ કરે છે. તે આ જોતાં ખોટો કરે છે.

પરિમાજકનો સ્વધર્મ, ઇન્દ્રિયસંયમ, નિષ્કર્મપણું, ૨૭ અપરિશ્રદ્ધ, ૨૮ સંગ-
ત્યાગ, શિક્ષા ભાગવી, અરણ્યમાં અનેક જગાએ રહેવું, ઘડાર અને અંદરની
શુદ્ધિ રાખવી, સર્વ તરફ અહિંસા ભાવ, સત્ય (શૌચ), ૨૯ અદ્રોહ, અકૂરતા
અને ક્ષમા.

સ્વધર્મથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ મળે છે. તેનો અતિક્રમ થવાથી વર્ણસંકરને
લીધે લોકનો નાશ થાય છે.

માટે સ્વધર્મથી રાજા, લોકોને ચળવા ન દે;

સ્વધર્મ પાળતો હુણે, આ લોક પરલોકમાં.

આર્યની રાખી મર્યાદા, વર્ણાશ્રમ તણી સ્થિતિ,

રક્ષેલો ત્રયીથી લોક રંજે, ગંજે નહિ કદા.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિધાસમુદેશમાં ત્રયીસ્થાપનાનો ત્રીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

ખેતી, પશુપાલન અને વેપારની વિધાને વાતો કહે છે. તેનાથી ધાન્ય
પશુ હિરણ્ય^{૩૦} કુખ્ય^{૩૧} અને વેઠ મળવાથી તે ઉપકારક થાય છે. તેના વડે
રાજા ખજાનો અને દણ્ડના સાધનથી સ્વપક્ષ અને પરપક્ષને વશ કરે છે.

આન્વીક્ષકી, ત્રયી અને વાતોના યોગ^{૩૨} અને ક્ષેમનુ^{૩૩} સાધન દણ્ડ છે.
તે સંગ્રહી નીતિને દણ્ડનીતિ કહે છે, જે અલબ્ધનો લાભ કરી આપે છે,
લબ્ધનું રક્ષણ કરે છે, રક્ષેલને વધારી આપે છે અને વધેલાને તીર્થમાં^{૩૪} પહોં-
ચતું કરે છે.

તેના (દણ્ડનીતિ) ઉપર લોકયાત્રાનો આધાર છે. માટે લોકયાત્રા કર-
વાની ઇચ્છા રાખનારે હુમેશાં ઉગામેલે દણ્ડે રહેવું.

દણ્ડના જેવું લોકોને વશ કરવાનું ખીલું સાધન નથી એમ આચાર્ય કહે છે.

કૌટિલ્ય તેની ના કહે છે. તીક્ષ્ણ દણ્ડવાળાથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે.
મૃદુ દણ્ડવાળાનો પરાભવ થાય છે. યથાયોગ્ય દણ્ડ કરનારજ પૂજ્ય છે. સમ-

૨૭. યમયાગાદિ ક્રિયા ન કરવી તે. એવો અર્થ જયમંગલા આપે છે.

૨૮. દાંષ્ટ લેવું કે રાખવું નહિ તે.

૨૯. શુદ્ધિ. આ પાઠાન્તર છે.

૩૦-૩૧. હિરણ્યનો સામાન્ય અર્થ સોનું થાય છે. કુખ્યનો અર્થ મોના રૂપા સિવા-
યની બધી ધાતુઓ થાય છે. હિરણ્યનો ખીજો અર્થ રજત (રૂપ) પણ શાબ્દરતનાવલી
આપે છે તે. જોતાં એમ લાગે છે કે હિરણ્યકુખ્યમાં સર્વ ધાતુઓનો સમાવેશ થતો હશે.
ચાલુક્ય કુખ્યમાં જંગલની ઉપજ પણ ગણાવે છે.

૩૨-૩૩. અલબ્ધ વસ્તુને મેળવવી તે યોગ. મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ.

૩૪. પાત્ર.

જીને અખત્યાર કરેલો દણ્ડ જ પ્રજાને ધર્મોર્થ કામમાં ચોજે છે. કામ ક્રોધથી કે અજ્ઞાનથી જોડી રીતે અખત્યાર કરેલો દણ્ડ વાનપ્રસ્થ અને પરિવાજકોને પણ ક્રોધાવે છે, તો ગૃહસ્થોની તો વાતજ શી ? દણ્ડ ણીલકુલ અખત્યાર નહિ કરવાથી માત્ર^{૩૫} ન્યાય પ્રવર્તે છે. દણ્ડધરના અભાવે બળીઓ નળ-જાને ગળી જાય છે, પણ તેના રક્ષણથી નળજો ટકી શકે છે.

ચાર વર્ણોશ્રમી લોક, રાચે રક્ષેલ દણ્ડથી.

સ્વધર્મ કર્મમાં રંગી, વર્તે છે નિજ માર્ગમાં.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદ્દેશમાં વાર્તા સ્થાપના અને દણ્ડનીતિ સ્થાપનાનો ચોથો અધ્યાય પૂરો થયો.

વિદ્યાસમુદ્દેશ સમાપ્ત.

પ્રકરણ ૨ જીઃ વૃદ્ધસંયોગ

માટે ત્રણ વિદ્યાનો આધાર દણ્ડ છે.

વિનય ઉપર આધાર રાખનાર દણ્ડ પ્રાણીઓનું યોગક્ષેમ કરનારો નીવડે છે.

વિનય કૃત્રિમ અને સ્વાભાવિક એવા બે પ્રકારનો છે. ક્રિયા તો દ્રવ્યને કેળવી શકે, અદ્રવ્યને નહિ. સેવા, શ્રવણ,^{૩૬} ગ્રહણ,^{૩૭} ધારણ,^{૩૮} વિજ્ઞાન,^{૩૯} ઊહાપોહ,^{૪૦} અને તત્ત્વનું મનન કરનારી બુદ્ધિવાળાને વિદ્યા કેળવી શકે, બીજાને નહિ.

દરેક વિદ્યાના વિનય^{૪૧} અને નિયમ, તે તે વિદ્યાના પ્રમાણભૂત આચાર્ય પાસેથી શીખવા જોઈએ.

ચૂડાકર્મ^{૪૨} થયા પછી લિપિ અને સંખ્યા ગણતાર શીખે.

૩૫. 'માત્ર ન્યાય' એટલે મોટું માછલું નાનાને ખાય તે રીત.

૩૬. શ્રુ પાસેથી સાંભળવું તે.

૩૭. સાંભળેલું સમજવું તે.

૩૮. યાદ રાખવું તે.

૩૯. વિવેક કરવાની બુદ્ધિ.

૪૦. ચર્ચા કરવી.

૪૧-૪૨. વિનય એટલે કેળવણી અને નિયમ એટલે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવાના નિયમો. Theory and practice.

૪૩. ચૂડા એટલે માથાના વાળ. બાળકના પહેલી વખત વાળ ઉતરાવવાના સંસ્કારને ચૂડાકર્મ કહે છે. તે દશ સંસ્કારમાંનો એક છે. આ સંસ્કાર પહેલે કે ત્રીજે વરસે કરવાનો છે, એમ મતુસ્મૃતિમાં વિધિ છે.

ઉપનયન^{૪૪} સંસ્કાર થયા પછી શિષ્ટ પુરુષો પાસેથી ત્રયી અને આન્વી-
ક્ષકી, અધ્યક્ષો^{૪૫} પાસેથી વાર્તા, અને દણ્ડનીતિના ઉપદેશકો અને પ્રયોજકો
પાસેથી દણ્ડનીતિ શીખે.

સોળમા વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તે પછી ગોદાન^{૪૬} અને વિવાહ-
કર્મ કરવું.

વિનયની વૃદ્ધિ માટે અને હમેશાં વિદ્યાકુશળ વૃદ્ધોના સમાગમમાં રાખવો
કારણ કે વિનયનું મૂળ વૃદ્ધસંયોગ છે.

દિવસના પૂર્વભાગમાં હાથી અથવા રથ અને શાસ્ત્રની વિદ્યામાં વિનય
મેળવવો. પાછલા ભાગમાં ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવું. પુરાણ ઇતિવૃત્ત^{૪૭} આખ્યા-
યિકા^{૪૮} ઉદાહરણ ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર એ ઇતિહાસ કહેવાય છે.

૪૪. “ઉપનયન”નો યૌગિક અર્થ ‘(શુર) પાસે લઇ જવું’ એવો થાય છે. યજ્ઞોપ-
વીત સંસ્કારને ઉપનયનસંસ્કાર કહે છે.

૪૫. રાજ્ય તરફથી જુદાં જુદાં ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખવા નીમેલ અધ્યક્ષ.

૪૬. રઘુવંશના ત્રીજા સર્ગના ૩૩મા શ્લોક નીચેની ટીકામાં મલ્લિનાથ ગોદાન
શબ્દનો અર્થ આપતાં કેશવનું પ્રમાણ આપી લખે છે ગાયો લોમાનિ કેશા દીયન્તે
લ્પન્દ્યન્તેઽસ્મિન્નિતિ વ્યુત્પત્ત્યા ગોદાનં નામ દ્વાક્ષણાદીનાં પોઢશાદિપુ ઘર્ષેણ
કર્તવ્યં કેશાન્તાલ્યં કર્મોચ્યતે । આ કર્મમાં ગો એટલે વાળ કપાય છે એવી વ્યુત્પત્તિના
આધારે બ્રાહ્મણ વગેરેના વાળ સોળમે વર્ષે કપાય છે તે કર્મને ગોદાન કહે છે. અને મનુ-
સ્મૃતિના ૨ જી અધ્યાયનો ૬૫ મો શ્લોક પ્રમાણમાં આપે છે. ત્યાં બ્રાહ્મણનો સોળમે,
ક્ષત્રિયનો બાવીસમે અને વૈશ્યનો ચોવીસમે વર્ષે કેશાન્તવિધિ કહેલો છે. પણ વાસ્ત્વિક
રોમાયણના બાલકાણ્ડના ૭ મા સર્ગમાં રામના વિવાહ પહેલાં દશરથે ગોદાનકર્મ કર્યું
એવું વર્ણન છે અને તેમાં દરેક પુત્રને ઉદ્દેશીને શતસહસ્ર ગાયોનું દાન કર્યું એવું વર્ણન
છે. એટલે કે ત્યાં ગોનો અર્થ માથાના વાળ નહિ પણ ગાય જ કરેલ છે. તે ઉપરની તિલક-
ટીકામાં લખેલ છે કે સમાવર્તન પહેલાં આ કર્મ કરવાનું છે અને તેનો વિધિ આશ્વલાયન
ધારિકામાંથી નીચે પ્રમાણે આપેલ છે:—

“ગોદાનં ચૌલયત્ કાર્યં પોઢશોઽઘ્ને તદુચ્યતે ।

અઙ્કોપયેશનં નાસ્તિ પ્રમથ્રુણાં મુણ્ઢનં મયેત્ ॥

સ્નાત્વા ચ યાગ્યતસ્તિષ્ઠન્નદ્યપિ નયેદથ ।

આદિત્યેઽસ્તમિતે યાચં વિસુજેતાન્તિકે ગુરોઃ ॥

અહં વરં દદામીતિ દયાદ્વોમિથુનં તતઃ ॥ ”

આગળ વિવાહ સંબંધી લખતાં ઠોટિલ્ય આર્થ વિવાહમાં ગોમિથુન આપવાનું લખે
છે એટલે ગોદાનનો અહીં આપેલો અર્થ જ સેવો યોગ્ય છે.

૪૭. ખરી બનેલ હકીકત.

૪૮. વાર્તા.

દિવસરાતના ણાકી રહેલ લાગમાં પૂર્વે નહિ સમજેલ સમજવું અને સમજેલાનો પરિચય કરવો અને નહિ સમજાયું હોય તેનું ફરી ફરીને શ્રવણ કરવું.

શ્રવણ કરવાથી પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રજ્ઞાથી યોગ^{૪૮} અને યોગથી આત્મવત્તા^{૫૦} આવે છે અને એ જ વિદ્યાનું સામર્થ્ય છે.

વિદ્યાથી વિનયી રાજા, પ્રજાના વિનયે રત,
અનન્ય લોગવે પૃથ્વી, સર્વના હિતમાં રત.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદ્દેશમાં વૃદ્ધસંયોગનો પાંચમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૩ જી: ઇન્દ્રિયજય

વિદ્યાવિનયનો હેતુ^{૫૧} ઇન્દ્રિયજય કામ, ધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષના ત્યાગથી કરવાનો છે. કર્ણ, ત્વચ્છા, ચક્ષુ, નિહવા અને મ્રાણુની ઇન્દ્રિયોને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધના વિષયોમાં અત્રાન્ત જ્ઞાન થવું તેને અથવા શાસ્ત્રના અનુસરણને ઇન્દ્રિયજય^{૫૨} કહે છે.

૪૯. એકાગ્રચિત્ત રાખવું તે.

૫૦. પોતાના ઉપર સંયમ-કાળુ.

૫૧. મૂળમાં વિદ્યાવિનયહેતુરિન્દ્રિયજયઃ કામ.....ત્યાગાત્ કાર્યઃ એમ વાંચ્ય છે. રા. શામશાસ્ત્રી વિદ્યાવિનયહેતુઃ ને પષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ ગણીને “વિદ્યા અને વિનયનો આધાર ઇન્દ્રિયજય ઉપર છે.” એમ અર્થ કરે છે. આ અર્થ ખરો નથી લાગતો. છેવટે આપેલ ચાણક્યમૂળમાં પાંચમું સૂત્ર ઇન્દ્રિયજયસ્ય મૂલં વિનયઃ એમ છે. તેનો અર્થ “ઇન્દ્રિયજયનો આધાર વિનય ઉપર છે” એવો છે, એટલે કે વિનયનું ફલ-વિનયનું પ્રયોજન ઇન્દ્રિયજય છે. એવો જ અર્થ આ જગાએ કરવો જોઈએ. એટલે વિદ્યાવિનયહેતુઃ એ સમાસ અમે બહુમીહિ ગણીને અહીં અર્થ કરેલો છે. આગલા વૃદ્ધસંયોગના પ્રકરણમાં પણ વિષયની પ્રસ્તાવનાનાં વાંચ્યો જોતાં આ અર્થ જ ખરો લાગે છે. તસ્માદ્વળ્લમૂલાસ્તિજ્ઞો વિદ્યાઃ। વિનયમૂલો દળ્લઃ પ્રાણભૃતાં યોગક્ષેમાવહઃ। અહીં દળ્લમૂલાઃ અને વિનયમૂલઃ એ બંને સમાસો બહુમીહિ છે.

૫૨. જય શબ્દ સંસ્કૃત જિ ધાતુ ઉપરથી આવેલ છે. આ ધાતુ અકર્મક હોય ત્યારે ‘ઉત્કર્ષ’ થવો એવો તેનો અર્થ થાય છે. આપણે એકબીજાને મળતાં ‘જય જય’ કહીએ છીએ ત્યાં ઉત્કર્ષનો અર્થ છે. સકર્મક હોય ત્યારે બીજાનો પરાજય કરવો એવો અર્થ થાય છે. તેથી જય શબ્દનાં પણ ઉત્કર્ષ અને બીજાનો પરાજય કરવો એવા બંને અર્થ થાય છે. આવી રીતે ઇન્દ્રિયજય શબ્દનાં પણ અહીં બંને અર્થો કરેલ છે. પ્રથમ અર્થ એ છે કે ઇન્દ્રિયો એવી ઉત્કર્ષશાલી થાય કે પોતાના વિષયોનું તેમને બાંન્તિ વિનાનું જ્ઞાન થાય. એ અર્થ કરીને બીજો અર્થ શાસ્ત્રાનુષ્ઠાન એવો કરે છે અને પછી એ બીજા અર્થને જ પોતે દાખલા દલિલથી મજબૂત કરે છે.

અમારા તરફથી મળતાં પુસ્તકો

૧. કારાવાસની કહાણી, વ્યાખ્યાનો, પત્રો અને લેખો. લેખક: શ્રી અરવિંદ ઘોષ	૦—૧૦—૦
૨. રાષ્ટ્રગીત, (ખંગાળી, હિંદી, હિન્દુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી ગીતોનો સંગ્રહ) સંગ્રહકર્તા: ઈંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૦—૧૦—૦
૩. હિંદ સ્વરાજ, એક સત્યવીરની કથા અને સર્વોદય લેખક: મહાત્મા મોહનદાસ ક. ગાંધી	૦—૮—૦
૪. ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો ભા. ૧	૦—૧૦—૦
૫. „ „ „ ભા. ૨	૦—૧૦—૦
૬. આટલું તો બાબુજી	૦—૬—૦
૭. સત્યાગ્રહીના સ્વાતંત્ર્યમંત્રો	૦—૦—૩
૮. લાલા લાલસિંગ	૦—૩—૦
૯. ગુલામ છલાની	૦—૨—૦
૧૦. ઈશ્મનો અસહકાર	૦—૧—૬
૧૧. અમૃતસરની વીરાંગના	૦—૧—૦
૧૨. પંડિતના અત્યાચારો	૦—૧—૦
૧૩. કાયદા સામે થવાની ફરજ	૦—૧—૦
૧૪. મુક્તધારા	૦—૬—૦
૧૫. ખેડાની લડત	૧—૮—૦

એક રૂપિયા કરતાં ઓછી રકમનાં પુસ્તકો મંગાવનારે કિંમત જોટલી ટીપ્પણી
રૂપાણ અર્થ સાથે મોકલવા કૃપા કરવી.

પ્રકાશક: ઈંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, બદ-અમદાવાદ.

અમારા એજન્ટો:

૧. એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબાઇ.
૨. વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, ટ્રામ જંકશન, પાયધોની, મુંબાઇ નં ૩.
૩. છલસા સમિતિ, લીમડાચોક, સુરત.
૪. ગાંડીય સાહિત્ય મંદિર, કેળાપીક, સુરત.
૫. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટપરા (દાડીઆવાડ).
૬. ઈંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ, જુના અબગ, બરૂચ.

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર વિરચિત) સોળપેજ કાઢન, પાન ૧૨૫.
[અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં
રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુન્તલ, કાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો
ઉપરના ગ્રંથાત્મક ગંગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે. કી. ૦-૧૨-૦

૨. પાલીપાઠાવલી, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
પ્રાથમિક ગ્રંથ. ૩૦૦ આડપેજ, પાન ૧૧૭. કી. ૦-૧૪-૦

૩. પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં
પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી. ૩૦૦ આડ-
પેજ, પાન ૧૦૬. કી. ૦-૧૨-૦

૪. ઉપનિષદ્પાઠાવલી, સંપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળ-
ભૂત રસપદ્ર તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ; પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કઠિન
શબ્દોના કોષ સાથે. ૩૦૦ આડપેજ, પાન ૧૦૦. કી. ૦-૧૨-૦

૫. જિનચરિત્ર, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુલલિત
પાલી પદ્યમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે.
(છપાય છે.)

૬. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રો.
ધર્માનંદ કોસળીએ લખેલું છે. આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મની
કથાઓ, બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. બૌદ્ધધર્મના
વિષયમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. (થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૭. હિંદુઓના તહેવારોનો ઇતિહાસ, જેમાં આપણા સઘળા તહેવારોની ઉત્પત્તિ,
વિકાસ વગેરેની સપ્રમાણ હકીકત, તે વિષેની આખ્યાયિકાઓ સાથે આપવામાં આવી છે.
ગ્રંથ થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

૮. પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા, લેખક રામનારાયણ વિ. પાંડક. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ,

તા. ૬. અમારા પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો:--

૧ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ,

૨ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, ભરૂ, અમદાવાદ
તથા જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી.

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુઝિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

સત્યં પરં ધીમહિ

પુરાતત્ત્વ

પૌષ કૃષ્ણદશમી, ૧૯૭૮.

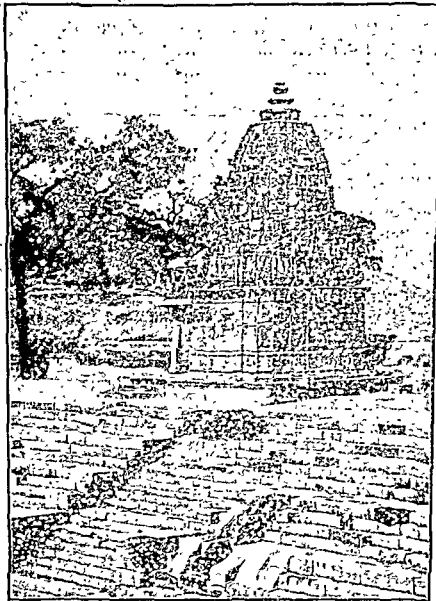
મકરસંક્રાંતિ

તા. ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૨૮.

વર્ષ ૧ લુ.]

ત્રિમાસિક

[અંક ૨ જો.

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ હોદાલાલ પરીખ,
ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

પાંચિક. લવાનમ્ ૩. ૫, પોસ્ટેજ ૮ આના. છુટક નકલની કિંમત ૧-૮-૦, પોસ્ટેજ બંધ.

વિષયાનુક્રમ

૧.	પુરાતત્ત્વમંદિરની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ ...	...	મુનિ જિનવિજય. ...	૫.	૧૨૩
૨.	વજ્ર અથવા લિન્ઢવી રાજગો ...	...	અ. ધર્માનંદ કાસમ્પી. ...	૧૨૫	
૩.	માહરવૃત્તિનો સમય ...	...	રસિકલાલ છો. પરીખ. ...	૧૫૨	
૪.	નિરુક્તશાસ્ત્ર ...	...	જેઠાલાલ ગો. શાહ. એમ. એ. ...	૧૬૨	
૫.	પ્રાચીન સમયમાં કૌરુકર્મનો રીવાજ ...	...	દુર્ગારામ કેવળરામ શાસ્ત્રી ...	૧૭૧	
૬.	માણિક્યચંદ્ર ...	...	અ. રામચંદ્ર બ. આઠવલે ...	૧૮૧	
૭.	દશ માનવધર્મ ...	...	અ. રામનારાયણ વિ. પાઠક ...	૧૮૮	
૮.	ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ ...	...	પં. સુખલાલ ...	૧૯૯	
૯.	ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ ...	...	પ્રાણજીવન વિ. પાઠક ...	૨૦૯	
૧૦.	ભાસ્કરાચાર્યની કાવ્યપ્રસાદી ...	...	હરિહર પ્રા. ભટ્ટ ...	૨૧૮	
૧૧.	સ્વાધ્યાય:-પુસ્તકો અને ચોપાનીયાં. ...	...	...	૨૨૧	
૧૨.	નોંધ ...	...	...	૨૪૧	

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, ગુની ગૂજરાતી, શરસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાએલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની ગુદી ગુદી ભાષાઓમાં લખાએલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબન્ધ સમિતિ—

- (૧) મુનિ જિનવિજયજી. —આચાર્ય.
- (૨) અધ્યાપક રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક.
- (૩) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.
- (૪) અધ્યાપક નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.
- (૫) અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.
- (૬) રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ.

મંત્રીઓ.

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ હુ.]

પૌષ ૧૯૭૬.

[અંક ૨ બે.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ.

[મુનિ જિનવિજય-આચાર્ય.]

પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય બે વિભાગ છે. એક શિક્ષણવિષયક અને બીજો સંશોધનવિષયક. ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા અને કરાવતા જે જિજ્ઞાસુ અભ્યાસરસિકોને હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન આદિનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરવો હોય તેમના માટે તે તે વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનોને મંદિરમાં નિયોજીતેવા અભ્યાસરસિકો માટે તે તે પ્રકારના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી આપતી એ શિક્ષણ-વિષયક વિભાગનું મુખ્ય ધ્યેય છે. સંશોધનવિષયક વિભાગના હેતુસ્થના બે પેઠાવિભાગો છે. તેમાં એક તો હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં રહસ્યોનું માતૃભાષામાં અવતારણ અને આલેખન કરી સર્વ સાધારણને ધરમેકે તેનો પરિચય કરાવવો અને તેમ કરી માતૃભાષાના વિચારભંડારને સમૃદ્ધ બનાવવો, એ છે; અને બીજો, આપણા દેશના પ્રાચીન પંડિતોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત-પાલી, માગધી, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી આદિ ભાષાઓમાં જે અપૂર્વ અને અનુપમ ગ્રંથરચના કરી છે, તેમાંના કેટલાક વિશિષ્ટ અને અલભ્ય-દુર્લભ જેવા ગ્રંથરચનાને અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંશોધિત-વિવેચિત કરી પ્રકટ કરવા, એ છે.

મંદિરની આ પ્રકારની યોજાતી પ્રવૃત્તિ અંતુસારે હાલમાં કેટલીક વ્યવસ્થિત યોજના ચાલુ કરવામાં આવી છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગ આદિ દર્શનનો વિશિષ્ટ અને હોડો અભ્યાસ કરાવવા માટે, દાશી અને મિથિલા જેવાં સંસ્કૃત વિદ્યાના કેન્દ્રભૂત ગણાતાં સ્થાનોમાં લાંબા સમય સુધી નિવાસ કરી ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રોમાં ઉત્તમ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરનાર પ્રગાયજ્ઞ પંડિત શ્રી મુખલાલજીની નેમણુંક કરવામાં આવી છે. તેમજ 'બૌદ્ધધર્મ' અને પાલીસાહિત્યના અભ્યાસ માટે, પ્રખ્યાત પંડિત શ્રી ધર્મોદ દેસાંજીની નેમણુંક કરવામાં આવી છે. પંડિત દેસાંજી બૌદ્ધધર્મના આસ્તિક અનુયાયી અને પાલીભાષાના પ્રૌઢ વિદ્વાન છે. મુખ્યત્વે રાજકીય વિદ્યાપીઠમાં પાલીભાષાનો પ્રવેશ કરાવનાર અને તેમ કરી આપણા ઇલાકામાં એ ભાષાનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર એજ પંડિત છે. પૂનાની પ્રસિદ્ધ ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં કેટલાક સમય સુધી પાલીભાષાનું અધ્યાપન કરાવી છેલ્લા પાંચેક વર્ષથી અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં કેટલાક પાલી ગ્રંથોનું સંપાદનકાર્ય એ કરતા હતા. ગયા અક્ટોબર માસમાં એ હિંદુસ્તાનમાં આયા

અને પોતે મેળવેલા દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાનનો વારસો જાગૃત ગુજરાતના જિજ્ઞાસુઓને આપવા માટે પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં જોડાયા છે. પુરાતત્ત્વ મંદિર અને મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને પાલી પાઠાવલી, મજ્જિમનિકાય, અભિધમ્મત્થસંગ્ગહ, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ જેવા ગ્રંથોના ચાલુ શિક્ષણ ઉપરાંત મંદિરની ગ્રંથમાળા માટે અભિધમ્મત્થસંગ્ગહ, ધમ્મસંગ્ગહણી, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ જેવા પાલીભાષાના શિરોમણિગ્રંથોનું સંશોધન અને મુદ્રણકાર્ય એમણે આરંભ્યું છે.

પં. શ્રી મુખલાલજી ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન હોઈ જૈનધર્મ અને જૈન શાસ્ત્રોના ઘણા સમર્થ જ્ઞાતા છે. એમણે આજમુખીમાં અનેક જૈન મુનિઓને ન્યાય, વ્યાકરણાદિ તેમજ જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે તથા જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાનવિષયક પ્રૌઢ પુસ્તકો લખ્યાં છે. ન્યાયભાષ્ય, યોગદર્શન અને પ્રવચનસાર જેવા દાર્શનિક ગ્રંથોનું અધ્યાપન કાર્ય કરવા ઉપરાંત ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત કરવા માટે સમ્મતિતર્ક નામે એક અતિ મહાન અને ન્યાયશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અત્યુપયોગી સાધનભૂત જૈનન્યાય ગ્રંથના સંશોધનનું કાર્ય એમણે હાથમાં લીધું છે.

મંદિરની પ્રબંધસમિતિના એક સભ્ય શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠક મંદિર માટે કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના ગુજરાતી અનુવાદનું કઠિણ કાર્ય સતત આગળ ચલાવે જાય છે.

વૈદિક સાહિત્યના અધ્યયનમાં ઉપયોગી થાય તેવું મેકડોનલનું વૈદિક ઇન્ડેક્સ, ઉપનિષદોના અધ્યયન માટે ઉપનિષદ્વાક્યકોશ, ન્યાયશાસ્ત્રોની પરિભાષા માટે મહુર્મ શાસ્ત્રી જીવદીકરનો ન્યાયકોશ, મહાભારતના અભ્યાસમાટે મહાભારતઇન્ડેક્સ, તથા પાલી સાહિત્યના અવલોકન માટે આઇલ્ડર્સની ‘પાલી ડિક્શનરી’ અને મુલરનું ઇન્ડેક્સ ઓફ પાલી પ્રોપરનેમ્સ’ આદિ જેવા ગ્રંથો તૈયાર થયા છે તેવો પ્રાકૃતભાષાના અને જૈન આગમોના અધ્યયન માટે એક નાનો મોટો ગ્રંથ ઉપસ્થિત નથી અને તેથી જૈન આગમોના ગર્ભમાં છુપાઈ રહેલી ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિની અનેક અજ્ઞાત બાબતોનું આકલન કરવું સંશોધકો માટે અગમ્ય થઈ રહેલું છે. એટલા માટે, પુરાતત્ત્વના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અતિ આગવ્યક દેખાતા આ એક વિશિષ્ટ કાર્યના અભાવને કંઈક અંશે દૂર કરવા જૈન આગમોના વિશેષ સંગ્રહની સંકલના કરવાનું કાર્ય પોતાના સહચારિઓની સહાયતાથી આ પંક્તિલેખકે આરંભ્યું છે.

*

*

*

*

*

મંદિરે કરેલા મનોરથોમાં એક સૌથી પહેલાં-આગળ દોડી આવતો મનોરથ તે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની સાધનસંપત્તિને એકત્ર કરવા રૂપ છે. પ્રાચીન ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંપત્તિની જમે-ઉધાર બતાવનારી વહિઓમાં મુખ્ય કરીને જેજ આપણી જાણમાં છે: (૧) ફોર્મસ સાહેબની રાસમાળા અને (૨) મુખ્ય જોગેટિયરનું પ્રથમ પુસ્તક. ઐતિહાસિક પંડિતો ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંપત્તિનું પરિમાણ એ જે વહિઓમાં જોઈ શકાય તેટલું જાણે છે તેટલું જાણે છે અને માને છે. પરંતુ અમારી કલ્પનામાં એ સંપત્તિનું પરિમાણ એ વહિઓમાં જાણ્યા કરતાં ઘણું વધારે હોવું જોઈએ એમ માસ્યાં કરે છે. અણુશોધેલાં અનેક જૂનાં ખડેરોમાં, અણુભાળેલાં અનેક શિલાલેખોમાં, અણુજોડેલાં અનેક જીવંત ગ્રંથોમાં, અણુચાળેલાં અનેક ગ્રંથભંડારોમાં, અણુજોડેલાં અનેક ધ્વંસાવશેષોમાં અને અણુસાંભળેલાં અનેક જનપ્રવાદોમાં એ સાધન-સંપત્તિના

અનેક અંશો હજી દટાએલી, ફટાએલી, છુપાએલી, બગડી ગએલી, સડીગએલી આદિ વિવિધ દશાઓમાં ઘણા મોટા પરિમાણમાં હસ્તિ ધરાવે તેમ લાગે છે. એ બધી સંપત્તિની તોંધ અને તેનો સંગ્રહાણો એકજ ચોપડીમાં તોંધાઈ અને જમ્મે-ઉધાર થઈ રહે તેવી સંકલના કરવાનો આ મંદિરનો એક મોટો મનોરથ છે, પરંતુ એ કાર્ય માટે જોઈતી વિદ્યાએ એવી બૌદ્ધિક અને આર્થિક સંપત્તિની સમગ્રતા ન થાય ત્યાં સુધી એ કાર્ય વિશેષભાવે ન ચલાવી શકાય એ સ્પષ્ટ છે, તે પછી યથાશક્તિ અને યથાસાધન આ દિશામાં પણ કાંઈક પ્રયત્ન મંદિરના પૂજારીઓનો અભ્યારથીજ ચાલુ છે, અને દરેક પૂજારી પોતા-પોતાનાં મુખ્ય કાર્યોમાં ગૌણરૂપે આ કાર્યની દૃષ્ટિ પણ સાથે સાથે ફેરવતો રહે છે. આના પરિણામ સ્વરૂપે જે કાંઈ વસ્તુદર્શન સમયે સમયે થતાં રહેશે તે યથાઅવસરે આ પત્ર દ્વારા પ્રકાશમાં મુકાતાં રહેશે.

વજ્ર અથવા સિંચવી રાજ્યો.

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી]

બુદ્ધના જન્મ પહેલાં અથવા જન્મ પછી થોડા વખત સુધી મધ્યદેશમાં નાનાં મોટાં સોળ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતાં એવો ઉદ્દેશ્ય અંગુત્તરનિકાયમાં બે ત્રણ ઠેકાણે મળી આવે છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં રાજ્યોની માહિતી ગ્રો. હિંસ ડેવિડ્ઝે પોતાના *Buddhist India* નામના ગ્રંથમાં (ch. I & II) અને 'Cambridge History of India' ના *The Early History of the Buddhists* નામના સાતમા પ્રકરણમાં આપેલી છે. પણ આ બંને ઠેકાણે વજ્ર અથવા સિંચવી એ બંને વિષે માહિતી બહુજ ઓછી છે. પાલીસાહિત્યમાં વજ્ર વિષે ઉદ્દેશ્ય અનેક ઠેકાણે કરેલો છે. તેમાંથી ચાર ઉતારા કું આ લેખમાં આપું છું. આ ઉતારા ઉપરથી વજ્રની જ નદિ પણ તે જમાનામાં વજ્ર જેવાં જ બીજાં કેટલાંક મહાજનસંપ્રદાય રાજ્યો હતાં તેમના રાજ્યતંત્ર વિષે પણ માહિતી વાચકોને મળશે એવી આશા રાખવી અયોગ્ય નહીં ગણાય.

આમાંનો પહેલો ઉતારો મજ્ઞિમનિકાયના મહાસીદનાદસુત્તની અટ્ટકથામાંનો છે. અટ્ટકથાના લેખકે વજ્રનો સંબંધ કાશીરાજ સાથે જોડવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે અતિ-હાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિમૂળ નિવડે છે. પણ અટ્ટકથામાંની આ દંતકથા ઉપરથી એવું અનુમાન તો ચોક્કસ કાઢી શકાય કે ઢોરો પાળવાનો ધંધો કરનારા આર્યલોકોમાંથી કેટલાક લોકોએ પાટલીપુત્રની ઉત્તરે વસાહત કરી અને હળવે હળવે એક મોટું બળવાન રાષ્ટ્ર સ્થાપન કર્યું. વજ્રની અટ્ટકથાકારે કરેલી વ્યુત્પત્તિ જુની ટીકાની પદ્ધતિને અનુસરીને

૧. થીયુત વિમલચરણ લો (એમ. એ. બી. એચ.) એ 'Kshatriya Clans in Buddhist India' નામનો એક ગ્રંથ લખનાર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એમ *Modern Review* ના નવેમ્બરના અંક ઉપરથી જાણાય છે. તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં જે આપેલા ઉતારામાંના મોટાનો ઉપયોગ કર્યો છે કે કેમ તે મારા જાણવામાં આવ્યું નથી કારણ કે તે ગ્રંથ મારા જોવામાં હજી સુધી આવ્યો નથી.

કરેલી હોવા છતાં પણ ગ્રાહ્ય નથી. ‘વૃજિનઃ’ એટલે ભટકનારા (nomads) એ સ્પષ્ટ અર્થ છે. અને તેજ અર્થ અહીંયા બંધાયેલો આવે છે. ‘લિચ્છવી’ રાજ્યની વ્યુત્પત્તિ બરાબર સમજાતી નથી; ઘણે ભાગે આ તે વખતના આર્યોના એક સમૂહ-વર્ગનું નામ હોવું જોઈએ. એટલે લિચ્છવી નામના ભટકનાર લોકોનું આ રાજ્ય હતું એવું અનુમાન નીકળે છે.

બુદ્ધનો જન્મ થયો તે પહેલાં વજ્રાની પૂર્વે વિદેહોનું રાજ્ય હતું તે ત્યાં જન્મદાદિ જેવા સુવિખ્યાત રાજ્યો થઈ ગયા એવો ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે જેવામાં આવે છે. પણ વિદેહોનું રાજ્ય શા કારણથી અને કેવી રીતે વજ્રાના રાજ્ય સાથે ભળી ગયું એ જાણવાને પૂરતાં સાધન નથી. બુદ્ધના કાળમાં વજ્રાના રાજ્યની ચતુર્સીમા આશરે નીચે મુજબ હતી:—પૂર્વે અરણ્યમય પ્રદેશ, પશ્ચિમમાં કોસલ દેશ અને કુસિનારા અને પાવાના મહાકોનાં રાજ્યો, દક્ષિણમાં ગંગા નદી ને તેની પેલી પાર મગધોનું બલાહ્ય રાજ્ય ને ઉત્તરમાં હિમાલયની તળેટીએ આવેલું જંગલ.

ખીજા ઉતારામાં, લિચ્છવી પ્રથમ કેટલા જગૃત હતા ને પછીથી ધીમે ધીમે કેવી રીતે આજસુ ખનતા ગયા તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે. લિચ્છવી લોકોમાં આજસનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં કેટલો વખત લાગ્યો તે સંબંધે અનુમાન કરવાને આ ઉતારામાં એકે સાધન નથી. પણ ચોથા ઉતારામાં વસ્ત્રધાર બ્રાહ્મણ વજ્રાઓમાં કૂટ પાડી મગધરાજ માર્જતે તેમનો પરાભવ કરાવ્યાનું વર્ણન છે અને તેમાં ઘણુંજ સત્ય હોવું જોઈએ. પણ બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી કેટલાં વરસે આ બનાવ બન્યો તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી.

ત્રીજો ઉતારો અંગુત્તરનિકાયના પંચકનિપાતમાંનો છે. આ ઉતારા ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઘરમાં ઉચ્છ્રાંખલ રીતે વર્તનારા વજ્રાના જુવાન પુત્રો પણ બુદ્ધને ઘણુંજ માન આપતા. માત્ર મને જ માન આપવાથી જુવાન વજ્રાની ઉન્નતિ થવાની નથી પણ પોતાનાં માળાપ, સેવકવર્ગ, વ્યવહારમાં જેમની સાથે પોતાનો સંબંધ હોય તે બધા લોકો તથા દેવતા, શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ એ બધાનો ચોખ્ખો સંકાર કરવો જોઈએ એમ મહાનાયક લિચ્છવી માર્જતે વજ્રાની તરુણ પેઢીને ભગવાને સંદેશો કહાવ્યો છે.

ચોથો ઉતારો મહાપરિનિર્વાણ સુત્ર ને તેની અદૃકથામાંનો છે. બધા ઉતારામાં આ સૌથી વધારે મહત્વનો છે. કાયદાને માન, ઐક્ય, સ્ત્રીઓ વિષે આદર, વૃદ્ધ રાજદારી માણસો, દેવસ્થાનો અને સાંધુસંત વિષે પૂજ્ય બુદ્ધિ વજ્રાઓમાં કેવી જગૃત હતી એ આ ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કોષ્ટ ઉપર ચોરીનો આરોપ આવતાં વજ્રાના દેશમાં તેને એકદમ શિક્ષા કરવામાં આવતી નહી. પણ જુદા જુદા અધિકારીઓની આગળ તેને ઉભો કરવામાં આવતો અને છેવટે રાજ એટલે વજ્રાઓનો અધ્યક્ષ કાયદાનું પુસ્તક વંચાવીને તેમાં કહ્યા મુજબ ચોરને શિક્ષા પ્રમાવતો. આ જુદાજુદા અધિકારીઓ કયા હતા ને તેમની ફરજ શી હતી તે જાણવાને માર્ગ નથી તોપણ તેમાંનો એક અદૃકલિંક હાલની જ્યુરીની સંસ્થાને મળતી હોવી જોઈએ એમ કહેવામાં બાધ લાગતો નથી. આ ઉતારામાં મળી આવતી માહિતીનો વિચાર કરતાં હાલમાં અમેરિકન રાષ્ટ્રમાં જે ગુણો છે

૧. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના ૧૧ મા અધિકરણમાં વૃજિક લખેલ છે અને કલિતવિસ્તરમાં પણ.

તેજ ગુણુ ઓછાવધારે પ્રમાણમાં વનજીરાષ્ટ્રવાસી લોકોમાં હતા એમ જણાઇ આવશે. આ બલાદાય રાષ્ટ્રનો સાધનત ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી એ બહુજ દિલગિરીની વાત છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાને લીધે પાશ્વી સાહિત્યમાં જે ઉદ્દેશો છે તે ઉપરથી જે માહિતી મળે તે મેળવીને જ સંતોષ લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

૧

[તેસં ઉપ્પત્તિ]

વારાણસિરજ્જો કિર અગ્ગમહેસિયા કુચ્છિમ્હિ ગમ્મો સંઠાસિ । સા અત્વા રજ્જો નિવેદેસિં । રાજા ગમ્મપરિહારં અદાસિ । સા સમ્માપરિહરિયમાનગમ્મા ગમ્મપરિપાકકાલે વિજાયનઘરં પાવિસિ । પુજ્જવન્તીનં પચ્ચૂસસમયે ગમ્મુદ્ધાનં હોતિ । સા ચ તાસં અજ્જતરા; તેન પચ્ચૂસસમયે અલત્તકપટલ-વન્ધુર્જાવક-પુપ્ફસદિસં મંસપેસિં વિજાયિ । તતો, અજ્જા દેવિયો સુવણ્ણવિંવસાદિસે પુત્તે વિજાયંતિ, અગ્ગમહેસી મંસપેસિં તિ રજ્જો પુરતો મમ અવણ્ણો ઉપજ્જેય્યા તિ ચિંતેત્વા અવણ્ણમયેન તં મંસપેસિં એકસ્મિં ભાજને પવિલપિત્વા પટિકુજ્જિત્વા રાજ-મુદ્ધિકાંય લજ્જેત્વા ગઙ્ગાસોતે પવિલપાપેસિ । મનુસ્સેહિ છદ્ધિટતમત્તે દેવતા આર-વલ્લં સંવિદહિંસુ । સુવણ્ણપટ્ટિકં ચેત્થ જાતિહિંદુલકેન વારાણસિરજ્જો અગ્ગ-મહેસિયા પજા તિ લિલિત્વા વાન્ધિંસુ । તતો તં ભાજનં ઝમિમયાદીહિ અનુપદુતં ગંગાસોતેન પાયાસિ ।

તેન ચ સમયેન અજ્જતરો તાપસો ગોપકકુલં નિસ્સાય ગંગાતીરે વિહરતિ । સો પાતો વ ગત્તં ઓતિણ્ણો તં ભાજનં આગચ્છન્તં દિસ્વા પંસુકૂલસજ્જાય અગ્ગહેસિ । અયેત્થ તં અવલરપટ્ટિકં રાજમુદ્ધિકાલજ્જનશ્ચ દિસ્વા મુચ્છિત્વા મંસ-પેસિં અદ્દસ । દિસ્વાનસ્સ એતદદોસિ સિયાં ગમ્મો, તથા હિસ્સ દુગ્ગન્ધપૂતિ-ભાવો નત્થીતિ । અસ્સમં આનેત્વા સુદ્ધે ઓકાસે ઠપેસિ । અથ અદ્દમાસચયેન દ્વે મંસપેસિયો અદ્દેસું । તાપસો દિસ્વા સાધુકતરં ઠપેસિ । તતો પુન અદ્દમાસચયેન એકમેફિસ્સા પેસિયા હત્યપાદસીસાનં અત્યાય પંચ પંચ પિલ્લકા ઉટ્ઠહિંસુ । અથ તતો અદ્દમાસચયેન એકા મંસપેસી સુવણ્ણવિંવસાદિસો દારકો એકા દારિકા અદોસિ । તેસુ તાપસસ્સ પુત્તસિનેહો ઉપ્પજ્જિ । અદ્દુટ્ઠકતો ચસ્સ સ્વીરં નિચ્ચત્તિ । તતો પમ્મુતિ ચ સ્વીરમ્મત્તં લભિ । તાપસો મ્મત્તં મુચ્છિત્વા સ્વીરં દારકાનં મુલ્લે આસિચ્ચત્તિ । તેસં ઉદરં યં યં પવિસતિ તં તં સન્નં માળિભાજનગતં વિય દિસ્સતિ ।

एवं निच्छवी अहेसु । अपरे आहु सिञ्चेत्वा ठपिता विय नेसं अञ्जमञ्जं लीना छवि अहोसि । एवं ते निच्छविताय वा लीनच्छविताय वा लिच्छवी ति पञ्चार्यिसु ।

तापसो दारके पोसेन्तो उस्सूरे गामं पिण्डाय पविसति, अतिदिवा पटिक-
मति । तस्स तं व्यापारं वत्वा गोपालका आहंसु-भन्ते, पञ्चाजितानं दारकपोसनं
पलिवोधो अम्हाकं दारके देथ मयं पोसेस्साम, तुम्हे अत्तनो कम्मं करोथा ति ।
तापसो, साधू ति पटिसुणि । गोपालका दुतियदिवसे मग्गं समं कत्वा पुप्फे-
हि ओक्किरित्वा धजपटाका उस्सापेत्वा तुरियोहि वज्जमानेहि अस्समं आगता ।
तापसो, महापुञ्जा दारका, ने अप्पमादेन वड्ढेथ, वड्ढेत्वा च अञ्जमञ्जं आवाहं
करोथ, पञ्चगोरसेन राजानं तोसेत्वा भूमिभागं गहेत्वा नगरं मापेथ, तत्थ कुमारं
अभिसिञ्चथा ति वत्वा दारके अदासि । ते साधू ति पटिसुणित्वा दारके
नेत्वा पोसेसु ।

दारका बुद्धिमन्वाय कीळन्ता विवादट्टानेसु अञ्जे गोपालदारके हत्थेन पि
पादेन पि पहरन्ति । ते रोदन्ति । किस्स रोदथा ति च मातापितूहि बुत्ता इमे
निम्मातापितिका तापसपोसिता अम्हे अतीव पहरन्ती ति वदन्ति । ततो नेसं
मातापितरो, इमे दारका अञ्जे दारके विनासेन्ति दुक्खापेन्ति, न इमे संगहेत-
व्वा वज्जेतव्वा इमे ति आहंसु । ततो पभुति किर सो पदेसो वज्जी ति वुच्चति
योजनसत्परिमाणेन ।

अथ तं पदेसं गोपालका राजनं तोसेत्वा अगगहेसु । तत्थ च नगरं मापेत्वा
सोळसवस्सुद्देसिकं कुमारं अभिसिञ्चित्वा राजानं अकंसु । ताय चस्स दारिकाय
सद्धिं वारेय्यं कत्वा कतिकं अकंसु-न बाहिरतो दारिका आनेतव्वा, इतो दारिका
न कस्सचि दातव्वा ति । तेसं पठमसंवासेन द्वे दारका जाता, धीता च पुत्तो
च । एवं सोळसक्खत्तुं द्वे द्वे जाता । ततो तेसं दारकानं यथाक्कमं वड्ढेन्तानं आरा-
मुय्याननिवासट्टानपरिवारसंपत्तिं गहेतुं अप्पहोन्तं नगरं तिक्खत्तुं गावुत्तन्तरेन गावु-
त्तन्तरेन परिकिखपिंसु । तस्स पुनप्पुनं विसालीकतत्ता वेसाली त्वेव नामं जातं ।

मज्झिमनिकायट्ठकथा ।

महासीहनादसुत्तवण्णना ॥

વળજી રાજ્યો.

૧

[તેમની ઉત્પત્તિ.]

વારાણસીરાજની પટરાણીને પેટે ગર્ભ રહ્યો. રાણીએ રાજને ખબર આપી. રાજ્યે તેની સર્વ ધૃષ્ટાઓ પૂરી કરી અને ગર્ભનું સારી રીતે પાલન કર્યું. ગર્ભ પરિપક્વ થયો એટલે રાણીએ સૂતિકાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પુણ્યશાળી સ્ત્રીઓને પ્રભાતે પ્રસવ થાય છે, આ રાણી પણ તેમાંની એક હતી; તેથી તેણે પરોડીએ અળતાના ઢગલા જેવા-મસુદના ફૂલ જેવા માંસના ગોળાને જન્મ આપ્યો. રાણીએ વિચાર કર્યો, ‘ખીજી રાણીઓ સુવર્ણબિંબ જેવા પુત્રોને જન્મ આપે છે અને પટરાણીએ તો માંસના ગોળાને જન્મ આપ્યો એમ જણાશે ત્યારે રાજ આગળ મ્હારી શ્વેતી થશે.’ અપકીર્તિના ભયથી તેણે માંસના ગોળાને એક વાસણમાં મૂક્યો, વાસણને ઢાંકી દીધું અને ઉપર રાજમુદ્રિકાની છાપ મારી તેને ગંગાના પ્રવાહમાં નખાવી દીધું. માણસે તેના ત્યાગ કર્યો કે તરતજ દેવતાએ એના પર પોતાની ચોક્કી મૂકી; અને એક સુવર્ણપટ પર ઉત્તમ હિંગોલકથી ‘આ વારણસીરાજની પટરાણીની પ્રજા છે’ એ શબ્દો લખી સુવર્ણપટને પાત્ર સાથે બાંધી દીધો. પછી તે વાસણ મોઝા-ઝોથી આમતેમ ન અથડાતાં ગંગાના સ્રોતમાં વહેવા લાગ્યું.

તે વળતે એક તાપસ ગોવાળીઆઓનો આશ્રમ લઇને ગંગાને તટે રહેતો હતો. તે મળરકે વહેસેો ગંગામાં ઉતરેસેો ત્યાં તેણે વાસણ આવતું જોયું અને એનો કાંઈ માલીક નથી એમ જાણીને લઈ લીધું. વાસણ પર અક્ષર વાળું પાટીડું અને રાજમુદ્રાની છાપ જોઇને તે ઉઘાડ્યું અને છોડીને જુએ છે તો અંદર માંસનો ગોળો જોયો. એ જોઇને તેને વિચાર થયો કે-‘આ છે તો સ્ત્રીનો ગર્ભ, છતાં એમાંથી હૃદય નીકળતી નથી કે એ કોહી ગયો નથી’ એ જોઇને તેણે વાસણને આશ્રમમાં આપ્યું અને સ્વચ્છ જગામાં રાખ્યું. પછી અર્ધે મહિને એકમાંથી માંસના બે ગોળા થયા. તે જોઇને તાપસે તેને વધારે સંભાળથી રાખ્યું. ત્યારપછી વળી અર્ધો મહિનો ગયો એટલે દરેક ગોળાને હાથ, પગ અને માથા માટે તે તે જગાએ પાંચપાંચ ફેદલા ઉઠી નીકળ્યા. ફરી વળી અર્ધે મહિને એક માંસના ગોળાનો સુવર્ણબિંબ સમેો બાળક બની ગયો અને બીજા ગોળાની બાલિકા બની ગઇ. તાપસને તેમના પર પુત્રરનેહ ઉત્પન્ન થયો. તેના અંગુઠામાંથી દૂધ નીકળવા લાગ્યું. ત્યારથી તેને દૂધ અને ભાત મળવા લાગ્યાં. તાપસ પોતે ભાત ખાતો અને દૂધ બાળકોને પાતો. બાળકોનાં પેટમાં જે જે જતું તે બધું મણિપાત્રમાં મૂક્યું હોય એમ પેટમાં દેખાતું. એવાં તેઓ પારદર્શક (નિઃશ્ચય) હતાં. કેટલાક કહે છે કે તેમને એકબીજાની જોડે સીની લીધાં હોય એમ તેમનાં શરીર એકમેકને ચોંટી ગયેલાં હતાં. આ પ્રમાણે તેમનું-નિઃશ્ચયનું અથવા લીનશ્ચયનું સિન્ધવિ એવું નામ પડ્યું.

તાપસને બાળક ઉછેરવાનાં હતાં તેથી તે સવારે ગોડો ગામમાં બિશ્વા માટે જતો અને સાંજે દિવસ વટી ગયે પાછો ફરતો. એનો એ પ્રમાણેનો વ્યાપાર જોઇને ગોવાળોએ તેને કહ્યું, “બદન્ત, તમને પ્રવર્તિતોને બાળક ઉછેરવાં એ ત્રાસરૂપ છે. અમને એ બાળકો

આપો; અમે એમને ઉછેરીશું. તમે તમારું પોતાનું કામ કરો.” તાપસે કહ્યું, “ ઠીક.” ગોવાળો બીજે દિવસે રસ્તો સમો કરીને, કૂલો પાથરીને, ધન્યપતાકા ચઢાવીને વાજાં વગાડતા વગાડતા આશ્રમમાં આવ્યા. “આ બાળકો મહા પુણ્યવાન છે, એમને પ્રમાદ રાખ્યા વિના ઉછેરીને મ્હોટાં કરજો, મ્હોટાં થાય એટલે એમને એક બીજાની સાથે પરણાવજો, દૂધના બનાવેલા પાંચ પદાર્થોથી રાજાને સંતોષીને જમીન લેજો, એ જમીન પર નગર વસાવજો અને તેમાં આ કુમારનો અભિષેક કરજો.” આટલું કહીને તાપસે બાળકો ગોવાળોને સોંપ્યાં. ગોવાળોએ “સારું” કહીને વચન આપ્યું અને બાળકોને લઈ જઈને ઉછેર્યા.

બાળકો મ્હોટાં થયાં અને રમવા લાગ્યાં. રમતાં રમતાં ઝઘડા થાય ત્યારે તેઓ બીજાં ગોવાળનાં બાળકોને હાથથી તેમજ પગથી માર મારતાં. એ બાળકો રોવા લાગતાં. કેમ રૂવે છે એમ માખાપ પૂછે ત્યારે તેઓ કહેતાં કે “આ માખાપ વિનાનાં, તાપસે ઉછેરેલાં છોકરાં અમને મારે છે.” ગોવાળો કહેવા લાગ્યા, “આ છોકરાં બીજાં છોકરાંને બગાડશે અને પગવશે. માટે આપણે એને સંઘરવાં ન જોઈએ; એમને કાઢી મૂકવાં જોઈએ. (વર્જિત કરવાં જોઈએ). તે વખતથી આસપાસનો સો યોજનનો પ્રદેશ વનજી નામથી ઝોળખાવા લાગ્યો.

પછી ગોવાળોએ રાજાને સન્તુષ્ટ કરીને એ પ્રદેશ લીધો. ત્યાં નગર વસાવીને સોળ વર્ષના કુમારનો અભિષેક કરીને તેને રાજા બનાવ્યો. પેલી છોકરીની સાથે તેનું લગ્ન કર્યું અને એવો નિયમ કર્યો કે આ પ્રદેશમાં બહારથી છોકરી લાવવી નહિ તેમજ અહીંથી છોકરી કોઈને દેવી નહિ. એમના પ્રથમ સંગથી બે બાળક અવતર્યા—પુત્રી અને પુત્ર. એ પ્રમાણે સોળવાર બે બે બાળકનો જન્મ થયો. પછી છોકરાં જેમ જેમ ક્રમશઃ વધતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનાં આરામ, ઉદ્યાન, નિવાસસ્થાન અને પરિજનના સમૂહનો સમાસ નગરમાં ન થઈ શક્યો, તેથી તેના ઘેરાવામાં ત્રણ વાર ગાઉ ગાઉનો વધારો કર્યો. આમ તેને ફરી-ફરીને વિશાલ કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ વેસાલી પડ્યું.

૨

[તેસં અપ્પમાદવિહારિતા]

કલિંગરૂપધ્રાના ભિક્ષવે एतरहि लिच्छवी विहरन्ति अप्पमत्ता आतापिनो
उपासनास्मि ॥ तेसं राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो न लभति ओतारं न
लभति आरम्पणं ॥ भविस्सन्ति भिक्षवे अनागतमद्धानं लिच्छवी सुखमाला
मुदुतलुणहत्थपादा ॥ ते मुदुकासु सेय्यासु तुलविम्बोहनासु याव सुरियुग्गमना
सेय्यं कप्पेस्सन्ति ॥ तेसं राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो लच्छति ओतारं
लच्छति आरम्पणं ॥

ઓપમ્પસંયુત્ત વ૦ ૧, સુ૦ ૫

અટ્ટકથા—

તે ફિર તદા પાતો વ ગુટ્ટાય સિપ્પસાલં ગચ્છન્તિ । તત્થ સિપ્પં હગ્ગહ-
સન્ન્યાયાદીદિ અભિયોગં કત્વા મુલ્લં ધોવિત્વા યાગુપાનાય ગચ્છન્તિ । યાગું

પિવિત્વા પુન સિપ્પસાલં ગન્ત્વા સિપ્પં ગણિત્વા સજ્ઞાયં કરોન્તા પાતરાસાય ગચ્છન્તિ । કતપાતરાસા, મા નો પમાદેન ચિરં નિદ્વોકમનં અહોસી તિ સ્વદિર-
યાટિકાસુ સીસે ચ પાદે ચ ઉપદાહિત્વા થોકં નિપાજ્જિત્વા પુન સિપ્પસાલં ગન્ત્વા
સિપ્પં ગહેત્વા સજ્ઞાયન્તિ । સાયં સજ્ઞાયં કરોન્તા ચ ગેહં ગન્ત્વા શુત્તસાયમાસા
પઠમયામં સજ્ઞાયં કત્વા સયનકાલે તથેવ કલિંગરં ઉપધાનં કત્વા સયન્તિ ।
એવં તે અક્ષવણવેધિનો વાલવેધિનો ચ અહેસું ॥

૨

[તેઓની સાવધાનતા.]

હે ભિક્ષુઓ ! અત્યારે લિન્છવીઓ લાકડાનું ઓશીકું ઢરે છે અને પ્રમાદરહિત અને
વીર્યવાન થઇને ક્વાપત શીખે છે તેથી મગધનો રાજા વૈદેહિપુત્ર અમતશત્રુ તેમનું મર્મ
બાણીને-તેમના પર ચઢાઇ કરી શકતો નથી. હે ભિક્ષુઓ ! ભવિષ્યમાં લિન્છવીઓ
સુકુમાર થઇ જશે અને એમના હાથપગ સુંવાળા અને ક્રોમળ બની જશે. તેઓ સુંવાળી
પથારી પર રૂનાં ઓશીકાં લઇને સૂર્યોદય સુધી ઉઠ્યા કરશે. ત્યારે મગધરાજા અમતશત્રુ
તેમનો મર્મ કળી તેમના પર ચઢાઇ કરી શકશે.

ઓપમ્મસંયુત્ત વ૦ ૧ સુ૦ ૬.

અરુઠકથા—

તે-કાળે તેઓ પરોડીએ ઉડીને શિષ્યશાળામાં* જતા. ત્યાં શિષ્યના સિદ્ધાન્ત અને
પ્રયોગ બંને શીખી લઇ પછી મ્હોડું ધોઇને કાંછ પીવા જતા. કાંછ પીને ફરી શિષ્યશા-
ળામાં જતા, શિષ્ય શીખતા અને સ્વાધ્યાય કરતા કરતા સવારનો નાસ્તો કરવાને જતા.
નાસ્તો કર્યા પછી પ્રભાતને લીધે લાંબો વખત ઉઘી ન જવાય એવી સંભાળ રાખીને
ખેરના કંકડા પર માથું અને પગ મૂકી થોડો વખત સૂઈ જતા અને ફરી પાછા શિષ્ય-
શાળામાં જઇ, શિષ્ય શીખી સ્વાધ્યાય કરતા. સાંજે સ્વાધ્યાય કરતા કરતા ઘેર જતા
અને સાંજનું વાળુ કરી રાતના પહેલા પહેરે સ્વાધ્યાય કરીને સુતી વખતે તે જ પ્રમાણે
લાકડાનું ઓશીકું ઢરીને સૂઈ જતા. એવી રીતે તેઓ લાંબામાત્રમાં વેધ કરનારા (અસુ-
વેધી) અને વાળને પણ વીધી નાખવાની શક્તિવાળા (વાલવેધી) થયા.

૩.

[તેસં મગચતિ પસાદો.]

एकं समयं भगवा वेसालियं विहरति महावने कूटागारसालायं ॥ अथ खो
भगवा पुञ्चण्डसमयं निवासेत्वा पत्तचीवरमादाय वेसालिं पिण्डाय पाविसि ॥
वेसालियं पिण्डाय चरित्वा पच्छाभत्तं पिण्डपातपाटिकन्तो महावनं अज्झोगाहेत्वा
अञ्चतरस्मिं रुक्खमूले दिवाविहारं निसीदि ॥ तेन खो पन समयेन सम्बहुला
ठिच्छविकुमारका सज्जानि धनुनि आदाय कुक्कुरसङ्घपरिगुता महावने अनु-

चङ्क्रममाना अनुविचरमाना अदसंसु भगवन्तं अञ्जतरस्मिं रुक्खमूले निसिन्नं
दिस्वा सज्जानि धनूनि निक्खिपित्वा कुक्कुरसङ्घं एकमन्तं उद्योजेत्वा येन
भगवा तेनुपसङ्क्रमिंसु । उपसङ्क्रमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा तुण्हीभूता पञ्ज-
लिका भगवन्तं पयिरुपासन्ति ॥

तेन खो पन समयेन महानामो लिच्छवि महावने जङ्गविहारं अनुचङ्क्रम-
मानो अनुविचरमानो अदस ते लिच्छविकुमारके तुण्हीभूते तुण्हीभूते पञ्जलिके
भगवन्तं पयिरुपासन्ते । दिस्वा येन भगवा तेनुपसङ्क्रमि । उपसङ्क्रमित्वा भग-
वन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदि ॥ एकमन्तं निसिन्नो खो माहानामो
लिच्छवि उदानं उदानेसि-भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी ति ॥

किं पन त्वं महानाम एवं वदेसि-भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी ति ?

इमे भन्ते लिच्छविकुमारका चण्डा फरुसा अपजहा । यानि पि तानि कुलेसु
पहिणकानि, पहीयन्ति, उच्छ ति वा, वदरा ति वा, पूवा ति वा, मोदका ति वा,
सक्खलका ति वा, तानि विलुम्पित्वा विलुम्पित्वा खादन्ति । कुलित्थीनं पि
कुलकुमारीनं पि पच्छालियं खिपन्ति । ते दानिमे तुण्हीभूता तुण्हीभूता पञ्ज-
लिका भगवन्तं पयिरुपासन्ती ति ॥

यस्स कस्साचि महानाम कुलपुत्तस्स पञ्च धम्मा संविज्जन्ति-यदि वा रज्जो
खत्तियस्स मुद्धाभिसित्तस्स, यदि वा रट्टिकस्स पेत्तनिकस्स, यदि वा सेनाय
सेनापतिकस्स, यदि वा गामगामिकस्स, यदि वा पूगगामणिकस्स, ये वा पन
कुलेसु पच्चेकाधिपच्चं कारेन्ति-बुद्धि येव पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

कतमे पञ्च ? इध महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहा-
वलपारिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि मातापितरो सकरोति
गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं मातापितरो सकता गरुक्ता मानिता पूजिता
कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं पालेही ति ॥ मातापितानु-
कम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलप-
रिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसे
सकरोति गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसा सकता
गरुक्ता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं

पालेही ति ॥ पुत्तदारदासकम्पकरपोरिसानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि
येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलप-
रिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि खेत्तकम्पन्तसामन्तसंवोदारे^१
सकरोति गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं खेत्तकम्पन्तसामन्तसंवोदारा सकता
गरुक्ता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं
पालेही ति ॥ खेत्तकम्पन्तसामन्तसंवोदारानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि
येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलपरि-
चितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि या ता वलिपटिग्गाहिका देवता
ता सकरोति गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं वलिपटिग्गाहिका देवता सकता
गरुक्ता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं
पालेही ति ॥ देवतानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्खा
नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलपरि
चितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि समणब्राह्मणे सकरोति गरुक्-
रोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं समणब्राह्मणा सकता गरुक्ता मानिता पूजिता
कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं पालेही ति ॥ समण-
ब्राह्मणानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

यस्य कस्सचि महानाम कुलपुत्तस्स इमे पञ्च धम्मा संविज्जन्ति-यदि वा
रज्जो खत्तियस्स मुद्धाभिसित्तस्स यदि वा रट्टिकस्स पेत्तनिकस्स यदि वा
सेनाय सेनापतिकस्स यदि वा गामगामिकस्स यदि वा पूगगामणिकस्स ये वा
पन कुलेसु पच्चेकाधिपच्चं कारेन्ति-बुद्धि येव पाटिकङ्खा नो परिहानी ति ॥

मातापितुकिच्चकरो पुत्तदारहितो सदा ।

अन्तोजनस्स अत्थाय ये चस्स अनुजीविने ॥

उभिन्नं येव अत्थाय वदञ्जू होति सीलवा ॥

१. खेत्तकम्पन्तसामन्तसंवोदारेति ये च अत्तनो खेत्तकम्पन्तानं सामन्ता
अनन्तरे खेत्तसामिना । ते च रज्जुदण्डेहि भूमिप्पमाणे गादके संघोदारे च ।

આતિનં પુન્નપેતાનં દિદ્દે ધમ્મે ચ જીવતં ।
 સમણાનં વ્રાહ્મણાનં દેવતાનશ્ચ પણ્ડિતો ।
 ચિત્તિસજ્જનનો હોતિ ધમ્મેન વરમાસવં ॥
 સો કરિત્વાન કલ્યાણં પુજ્જો હોતિ પસંસિયો ।
 ઇધેવ નં પસંસન્તિ પેચ સગ્ગે પમોદતી તિ ॥

૩

[ભગવાન યુદ્ધ પરની તેમની શ્રદ્ધા]

એક વખત ભગવાન યુદ્ધ વૈશાલી પાસે મહાવનમાં દૃટાગારશાળામાં રહેતા હતા. એક દિવસ સવારના પહોરમાં તેમણે ભિક્ષાતું ચીવર પરિધાન કરીને એક પાત્ર અને ચીવર લઈને વૈશાલીમાં પ્રવેશ કર્યો. વૈશાલીમાં ભિક્ષા માગી ભોજન કરીને તેઓ મહાવનમાં પાછા ફર્યા અને એક વૃક્ષના મૂળ આગળ વિશ્રાન્તિ માટે બેઠા. એટલામાં કેટલાક સિચ્છવીકુમાર ધનુષ સજ્જ કરીને કુતરાતું ટાળું લઈને મહાવનમાં આમતેમ ફરતા હતા તેમણે ભગવાનને એક ઝાડ તળે બેઠેલા જોયા. ભગવાનને બેઠેલા જોઈ સજ્જ કરેલાં ધનુષ નાખી દીધાં, કુતરાની ટાળીને એક બાજુએ રાખી અને ભગવાન જ્યાં હતા ત્યાં આવ્યા. આવીને ભગવાનને પ્રણામ કરી બોલ્યા ચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠા.

એટલામાં મહાનામ નામનો સિચ્છવી મહાવનમાં આમતેમ ફરતો હતો તેણે પેલા સિચ્છવીકુમારોને બોલ્યાચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠેલા જોયા. જોઈને જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં તે આવ્યો. આવીને ભગવાનને પ્રણામ કર્યા અને એક બાજુએ બેઠો. એક બાજુએ બેસીને મહાનામ સિચ્છવીએ ઉદ્ગાર દાદ્યા: “ધન્ય છે વજ્રજોતે, ધન્ય છે વજ્રજોતે !”

(યુદ્ધે પૂછ્યું:) “ મહાનામ, ‘ ધન્ય છે વજ્રજોતે, ધન્ય છે વજ્રજોતે ! ’ એ શબ્દો તું કેમ બોલ્યો ? ”

“ ભદ્રન્ત, આ સિચ્છવીકુમારો, કઠોર અને અનાડી છે. એમનાં ઘરમાં જે કંઈ ખાવાનું ભેટ આવે તે પછી તે શેરડી હોય, બોર હોય, વડુ હોય, લાડુ હોય કે સકખલકા (?) હોય તે ઉપાડી ઉપાડીને ખાઈ જાય છે અને કુળની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓની પીડ પર ફેંકે છે. એ કુમારો અત્યારે બોલ્યા ચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠા છે. એ જોઈને હું એ શબ્દો બોલ્યો. ”

(યુદ્ધે બોલ્યા:) “ હે મહાનામ, જે કોઈ કુલપુત્ર-પછી ભલે તે મૂર્ધાભિષિક્ત ક્ષત્રિય રાજા હોય, વંશપરંપરાથી રાજ્યગાદી ભોગવનાર રાજા હોય, સેનાનો સેનાપતિ, ગામનો મુખી, શ્રેણીનો શેઠ કે કુળનો વડીલ પુરુષ હોય-પાંચ ધર્મેતિ જાણે છે તેની ઉન્નતિ જ થશે, તુકસાન થવાનું નથી. ”

૧. મૂળમાં દિવાચિહાર શબ્દ છે. તેનો શબ્દાર્થ દિવસના ભાગમાં આરામ લેવો એવો થાય છે.

૨. રાજગાદીને માટે જેને ચુંટવામાં આવે તેને મૂર્ધાભિષિક્ત કહેતા.

“ જો પાંચ ધર્મ કયા ? હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર માતૃપિતાનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે, તેને સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલાં માતૃપિતા પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘ આયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, માતૃપિતાનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“ વળી, હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરોનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને, સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલાં પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરો પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘ આયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરોનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિજ થશે. નુકસાન થવાનું નથી.

“ વળી, હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર પડોશના ખેતરવાળાઓનો અને મોજડીદારો વગેરેનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલા પડોશના ખેતરવાળાઓ અને મોજડીદાર વગેરે પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, પડોશના ખેતરવાળા અને મોજડીદાર વગેરેનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે નુકસાન થવાનું નથી.

“ વળી હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર બલિ ગ્રહણ કરનાર દેવતાઓનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને સત્કાર ગૌરવ માન ને પૂજા પામેલા બલિ ગ્રહણ કરનાર દેવતાઓ પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, બલિ ગ્રહણ કરનાર દેવતાઓનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“ વળી હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર શ્રમણ અને બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે, તેને સત્કાર ગૌરવ માન અને પૂજા પામેલા શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા, અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ શ્રમણ અને બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિજ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“ હે મહાનામ, જે ડોઠ કુલપુત્ર-પછી ભલે તે મૂર્ખાભિપિંત ક્ષત્રિય રાજા હોય, વંશ પરંપરાથી રાજગાદી ભોગવનાર રાજા હોય, સેનાનો સેનાપતિ, ગામનો મુખી, શ્રેણીનો શેઠ કે કુલનો વડિલ હોય—આ પાંચ ધર્મોને જાણે છે તેની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“જે સુખ ગૃહસ્થ હોએમાં માતૃપિતાનું કામ કરે છે, સ્ત્રી પુત્રના હિતમાં તત્પર રહે છે, પોતાને આશ્રયે રહેલા નોકર આદરના હિતને માટે ઉદય કરે છે અને આત્મપરહિત માટે દાતા અને શીક્ષવાન બને છે તે મરી ગએલાં તેમજ આ લોકમાં જીવતાં સર્ગાં બધાંને તે શ્રમણ બ્રાહ્મણને તેમજ દેવતાઓને આનન્દ આપે છે. તે પુણ્યકર્મ કરીને પૂજા અને પ્રશંસાને લાયક થાય છે, અને આ લોકમાં પ્રશંસા પામે છે એટલું જ નહિ પણ મરણ પછી સ્વર્ગમાં પણ સુખ ભોગવે છે.”

૪

[તેસં વૃદ્ધિ ચ પરિહાનિ ચ]

एवं मे सुतं ॥ एकं समयं भगवा राजगहे विहरति गिज्झकूटे पव्वते ॥ तेन खो पन समयेन राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो होति ॥ सो एवमाह—अहं हिमे वज्जी एवंमहिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति ॥

अथ खो राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वस्सकारं ब्राह्मणं मगधम-
हामत्तं आमन्तेसि—एहि त्वं ब्राह्मण येन भगवा तेनुपसङ्गम । उपसङ्गमित्वा मम
वचनेन भगवतो पादे सिरसा वन्दाहि । अप्पावाधमप्पातङ्कं लहुट्ठानं वलं
फासुविहारं पुच्छ । राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो भगवतो पादे
सिरसा वन्दति, अप्पावाधं अप्पातङ्कं लहुट्ठानं वलं फासुविहारं पुच्छती ति ।
एवञ्च वेदेहि—राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो ।
सो एवमाह—अहं हिमे वज्जी एवं महिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी,
विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति । यथा च ते भगवा
व्याकरोति तं साधुकं उगगहेत्वा मम आरोचेय्यासि । न हि तथागता वितथं
भणन्ती ति ॥

एवं भो ति खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो रज्जो मागधस्स अजा-
तसत्तुस्स वेदेहिपुत्तस्स पटिस्सुत्वा भद्धानि भद्धानि यानानि योजापेत्वा भद्दं यानं
अभिरूहित्वा भद्देहि भद्देहि यानेहि राजगहम्हा निय्यासि, येन गिज्झकूटो पव्वतो
तेन पायासि ॥ यावतिका यानस्स भूमि यानेन गन्त्वा याना पच्चोरोहित्वा
पत्तिको व येन भगवा तेनुपसङ्गमि । उपसङ्गमित्वा भगवता सद्धिं सम्मोदि ।
सम्मोदनीयं कथं साराणीयं वीतिसारेत्वा एकमन्तं निसीदि ॥ एकमन्तं निसिन्नो
खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवन्तमेतदवोच—राजा भो गोतम मागधो
वेदेहिपुत्तो भोतो गोतमस्स पादे सिरसा वन्दति, अप्पावाधमप्पा-

तङ्कं लहुट्टानं वलं फासुविहारं पुच्छति । राजा भो गोतम मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो । सो एवमाह अहं हिमे वज्जी एवंमाहिद्धिके एवमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी, विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति ॥

तेन खो पन समयेन आयस्मा आनन्दो भगवतो पिट्ठितो ठितो होति भगवन्तं वीजयमानो ॥ अथ खो भगवा आयस्मन्तं आनन्दं आमन्तेसि किति ते आनन्द, सुतं, वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातबहुला ति ?

सुतं मेतं भन्ते वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातबहुला ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातबहुला भविस्सन्ति, बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किति ते आनन्द सुतं वज्जी समग्गा सन्निपतन्ति, समग्गा बुट्ठहन्ति, समग्गा वज्जीकरणीयानि करोन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-करोन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-वज्जिकरणीयानि करिस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किं ति ते आनन्द सुतं वज्जी अप्पञ्चत्तं न पञ्चापेन्ति, पञ्चत्तं न समुच्छिन्दन्ति यथापञ्चत्ते पोराने वज्जिधम्मं समादाय वचन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-वत्तिस्सन्ति, बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ।

किति ते आनन्द सुतं, वज्जी ये ते वज्जीनं वज्जिमहल्लका ते सकरोन्ति गरुकरोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति तेसं च सोतव्व मञ्चन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-मञ्चन्ती ति ।

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-मञ्जिस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किन्ति ते आनन्द सुतं, वज्जी या ता कुलित्थियो कुलकुमारियो ता न ओफस्स पसग्ह वासेन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-न ओफस्स पसग्ह वासेन्ती ति ॥

यावकीवंच आनन्द वज्जी-पे०-ता न ओकस्स पसव्ह वासेस्सन्ति, बुद्धि
येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्गा नो परिहानि ॥

किंति ते आनन्द सुतं वज्जी यानि तानि वज्जीनं वज्जि चेत्तियानि अम्भ-
न्तरानि चैव वाहिरानि च तानि सक्करोन्ति गस्सकरोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति, तेसं च
दिच्चपुव्वं कतपुव्वं धम्मिकं वल्लिं नो परिहापेन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-

यावकीवंच आनन्द-पे०-वल्लिं नो परिहापेस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द
वज्जीनं पाटिकङ्गा नो परिहानि ॥

किंति ते आनन्द सुतं वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसंवि-
हिता किंति अनागता च अरहन्तो विजितं आगच्छेय्युं आगता च अरहन्तो
विजिते फासुं विहरेय्युं ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-

यावकीवंच आनन्द वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसं-
विहिता भविस्सन्ति-पे०-बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्गा नो परिहानी ति ॥

अथ खो भगवा वस्सकारं ब्राह्मणं मगधमहामत्तं आमन्तेसि-एकमिदाहं
ब्राह्मण समयेन वेसालियं विहरामि सारन्ददे चेत्तिये । तत्राहं वज्जीनं इमे सत्त
अपरिहानिये धम्मे देसेसिं यावकीवंच ब्राह्मण इमे सत्त अपरिहानिया धम्मा
वज्जील्लु ठस्सन्ति, इमेसु च सत्तसु अपरिहानियेसु धम्मेसु वज्जी सन्दिस्सन्ति
बुद्धि येव ब्राह्मण वज्जीनं पाटिकङ्गा नो परिहानी ति ॥

एवं बुत्ते वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवन्तं एतदवोच-एकमेकेन
पि भो गोतम अपरिहानियेन धम्मेन समन्नागतानं वज्जीनं बुद्धि येव पाटिकङ्गा
नो परिहानि, को पन वादो सत्तहि अपरिहानियेहि धम्मेहि ॥ अकरणीया व
भो गोतम वज्जी रज्जा मागधेन अजातसत्तुना वेदेहिपुत्तेन यदिदं खुद्धस्स ।
अज्जत्र उपलापनाय^१ अज्जत्र मिथुभेदा । हंदं च दानि मयं भो गोतमं गच्छाम,
बहुकिंचा मयं बहुकरणीया ति ॥

यस्स दानि त्वं ब्राह्मण कालं मज्जासी ति ॥

१. अज्जत्र उपलापनाया ति ठपेत्वा उपलापनं ॥ उपलापना नाम, अलं
विवादेन, इदानीं समग्गा होमा ति हत्थि-अस्स-रथहिरज्जसुवण्णादीनि
पेसेत्वा संगहकरणं ॥

अट्ठकथा ॥

अथ खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवतो भासितं अभिनन्दित्वा अनुमोदित्वा उद्धायासना पकामि ॥

अट्टकथा-वज्जी ति वज्जिराजानो ॥ एवं महिद्धिके ति एवं महितिया राजिद्धिया समन्नागते ॥ एतेन नेसं सगग्गभावं कथेसि ॥ एवं महानुभावे ति एवं महन्तेन आनुभावेन समन्नागते ॥ एतेन नेसं हत्थिसिप्पादिसु कतसिप्पतं कथेसि, यं संधाय वुत्तं—“सिक्खिता वतिमे लिच्छविकुमारका, सुसिक्खिता वतिमे लिच्छविकुमारका, यत्र हि नाम सुखुमेन ताळच्छिगलेन असनं अतिपातयिस्सन्ति, पोखानुपोखं अविराधितं ति ॥ —[संयुत्त० ५। ४५३]

उच्छेज्जामि वज्जी एवमादि....इति किर सो ठाननिसज्जादिसु इमं युद्ध-कथमेव कथेति । गमनसज्जा होथा ति एवं बलकायं आणापेति ॥ कस्मा ? गंगाय किर एकं पट्टनगामं निस्साय अद्दह्योजनं अजातसत्तुनो आणा, अद्द-योजनं लिच्छवीनं ॥ एत्थ पन आणापवत्तिट्ठानं होती ति अत्थो ॥ तत्रापि च पव्वतपादतो महग्घभण्डं ओतरति ॥ तं सुत्वा अज्ज यामि, स्वे यामी ति अजा-तसत्तुनो संविदहन्तस्सेव लिच्छविराजानो समग्गा सम्मोदमाना पुरेतरं गन्त्वा सर्व्वं महग्घभण्डं गण्हन्ति ॥ अजातसत्तु पच्छा गन्त्वा तं पवत्तिं बत्वा कुज्झित्वा गच्छति ॥ ते पुनसंवच्छरे पि तथेव करोन्ति ॥ अथ सो बलवाघातजातो तदा एवमकासि ॥ ततो चिन्तेसि-गणेन सद्धिं युद्धं नाम भारियं, एको पि मोघप्प-हारो नाम नत्थि । एकेन नु खो पन पण्डितेन सद्धिं मन्तेत्वा करोन्तो निरप-राधो होति । पण्डितो च सत्थारा सदिसो नत्थि । सत्था च अविदूरे धुरविहारे वसति । हन्दाहं पेसेत्वा पुच्छामि । सचे मे गतेन कोचि अत्थो भविस्सति, सत्था तुण्हीभविस्सति । अनत्थे पन सति, किं रञ्जो तत्थ गमनेना ति ववखती ति सो वस्सकारं ब्राह्मणं पेसेसि..... ॥

अभिण्हसन्निपाता ति दिवसस्स तिक्खत्तुं सन्निपतन्ता पि अन्तरन्तरा सन्निपतन्ता पि अभिण्हसन्निपाता व ॥ सन्निपातवहुला ति हिट्थो पि सन्निप-तितम्हा पुरिमदिवसं पि सन्निपतितम्हा पुन अज्ज किमत्थं सन्निपतिता होमा ति ओसानं अनापज्जन्ता सन्निपातवहुला नाम होन्ति ॥....युद्धं येव आनन्द वज्जीनं पाटिकंखा नो परिहानी ति अभिण्हं असन्निपतन्ता हि दिसाविदितासु आगतसासनं न गुणान्ति ततो असुक्कगामसीमा वा निगमसीमा वा आकुला असुक्कट्ठानं चारा वा परिगुट्ठिता ति न जानन्ति ॥ चोरा पि पमत्ता राजानो नि

यञ्त्वा ^१ गामनिगमादीनि पहरन्ता जनपदं नासेन्ति ॥ य एवं राज्ञं परिहानि
होति ॥ अभिण्हं सन्निपतन्ता पन तन्तं पडत्ति सुणन्ति ततो वलं पेसेत्वा अमि-
त्तमदनं करोन्ति ॥ चोरा पि अप्पमत्ता राजानो न सक्का अम्हेहि वग्गवन्धेहि
विचरितुं ति भिज्जित्वा पलायन्ति ॥ य एवं राज्ञं बुद्धि होति ॥.....

समग्गा ति आदिसु सन्निपातभेरिया निगताय अज्ज मे किञ्च अत्थि,
मंगलं अत्थी ति विक्खेपं करोन्ता न समग्गा सन्निपतन्ति नाम ॥ भेरिसदं पन
सुत्वा व भुज्जमाना पि अलंकरियमाना पि वत्थानि निवासेन्ता पि अद्ढमुत्ता
वा अद्ढालंकता वा वत्थं निवासयमाना वा सन्निपतन्ता समग्गा सन्निपतन्ति
नाम ॥ सन्निपतिता पन चिन्तेत्वा मन्तेत्वा कत्तव्यं कत्वा एकतो व अवुट्ठहन्ता
न समग्गा बुद्धहन्ति नाम ॥ य एवं बुद्धितेसु हि ये पठमं गच्छन्ति तेसं थेंवं होति
अम्हेहि वाहिरकथा व सुता । इदानि विनिच्छयकथा भविस्सती ति ॥ एकतो
बुद्धहन्ता पन समग्गा बुद्धहन्ति नाम ॥

अपि च असुकट्टानेसु गामसीमा वा निगमसीमा वा आकुला चोरा वा
परियुट्ठिता ति सुत्वा को गन्त्वा इमं अमित्तमदनं करिस्सती ति उत्ते अहं पठमं
अहं पठमं ति वत्वा गच्छन्ता पि समग्गा बुद्धहन्ति नाम ॥ एकस्स पन कम्मन्ते
ओसीदमाने सेसा राजानो पुत्तभातरो पेसेत्वा तस्स कम्मन्तं उपत्थंभयमाना पि,
आगन्तुकराजानं असुकस्स गेहं गच्छतु असुकस्स गेहं गच्छतू ति अवत्वा
सव्वे एकतो संगण्हता पि, एकस्स मंगले वा रोगे वा अन्यस्मिं वा पन तादिसे
सुखदुक्खे उप्पन्ने सव्वे तत्थ सहायभावं गच्छन्ता पि समग्गा वज्जिकरणीयानि
करोन्ति नाम ॥

अप्पञ्जत्तं ति आदिसु पुब्बे अकतं सुकं वा वालिं वा दण्डं वा अनाहरा-
पेन्ता अप्पञ्जत्तं न पञ्जपेन्ति नाम ॥ पोराणप्पवेणिया आगतेनेव पन आहरा-
पेन्ता पञ्जत्तं न समुच्छिन्दन्ति नाम ॥ चोरो ति गहेत्वा दस्सिती अविनिच्छि-
नित्वा व छेज्जभेज्जं अनुसासन्ता पोराणं वज्जिधम्मं समादाय न वत्तन्ति नाम ॥
तेसं अप्पञ्जत्तं पञ्जपेन्तानं अभिनवसुंकादी पीळिता मनुस्सा अति उपहुतम्ह
को इमेसं विजिते वसिस्सती ति पच्चन्तं पविसित्वा चोरा वा चोरसहाया वा
हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ पञ्जत्तं समुच्छिन्तानं पवेणि-आगतानि सुंकादीनि
अगण्हन्तानं कोसो परिहायति ॥ ततो हत्थि अस्स वलकाया ओरोधादयो

यथा निवद्धं वस्तु^१ अलभमाना धामेन बलेन परिहायन्ति ॥ ते नेव युद्धकत्वमा
होन्ति न पारिचर्यकत्वमा ॥

पोराणं वज्जिधम्मं समादाय अवतन्तानं विजिते मनुस्सा अम्हाकं पुत्तं
पितरं भातरं अचोरं येव चोरो ति कत्वा छिन्दिसु भिन्दिसु ति कुञ्जित्वा पचन्तं
पविसित्वा चोरो वा चोरसहाया वा हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ येवं राजूनं परि-
हानि होति ॥

पञ्चत्तं पञ्चपेन्तानं पन पवेणि—आगतानेव राजानो करोन्ती ति मनुस्सा
हट्ठुट्ठा कसिवणिज्जादिके कम्मन्ते संपादेन्ति ॥ पञ्चत्तं असमुच्छिन्दन्तानं
पवेणि—आगतानि सुंकादीनि गण्हन्तानं कोसो वद्धति ॥ ततो हत्थिअस्स-
वलकाया ओरोधादयो यथानिवद्धं वस्तु लभमाना धामवलसंपन्ना युद्धकत्वमा
चेव पारिचर्यकत्वमा च होन्ति ॥

पोराणं वज्जिधम्मं ति एत्थ पुब्बे किर वज्जिराजानो अयं चोरो ति
आनेत्वा दस्सिते गण्हन्तं नं चोरं ति अवत्वा विनिच्छियमहामत्तानं देन्ति ॥ ते
पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे विस्सज्जन्ति । चोरो चे अत्तना किंचि अवत्वा
बोहारिकानं देन्ति ॥ ते पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे विस्सज्जेन्ति । चोरो
चे हन्तोकारिका नाम होन्ति तेसं देन्ति ॥ ते पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे
विस्सज्जेन्ति । चोरो चे अट्ठकुलिकानं देन्ति ॥ ते पि तथेव कत्वा सेनापतिस्स,
सेनापति उपराजस्स, उपराजा रज्जो ॥ राजा विनिच्छिनित्वा अचोरो चे
विस्सज्जेति । सचे पन चोरो होति पवेणिपोत्यकं वाचापेति ॥ तत्थ येन इदं
नाम कत्तं, तस्स अयं नाम दण्डो ति लिखितं ॥ राजा तस्स किरियं तेन समा-
नेत्वा तदनुच्छविकं दण्डं करोति ॥ इति एतं पोराणं वज्जिधम्मं समादाय वत्त-
न्तानं मनुस्सा न उज्झायन्ति ॥ राजानो पोराणप्पवेणिया कम्मं करोन्ति एतेसं
दोसो नत्थि अम्हाकं येव दोसो ति अप्पमत्ता कम्मन्ते करोन्ति ॥ येवं राजूनं
गुट्ठि होति तेन पुत्तं गुट्ठि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकंखा नो परिहानी ति ॥

सकरोन्ती ति.....तत्थ ये येवं महल्लकानं राजूनं सफारादीनि नं करोन्ति,
ओवादत्थाय च नेसं उपट्ठानं न गच्छन्ति, ते तेहि विमट्ठा अनोवदियमाना
कीज्जापमुता रज्जतो परिहायन्ति ॥ ये पन तथा पट्ठिपज्जन्ति तेसं महल्लकराजानो
इदं कात्तव्यं इदं न कात्तव्यं ति पोराण—पवेणि आचियत्तन्ति । संगामं पत्ता पि

येवं पविसितब्वं येवं निक्खमितब्वं ति उपायं दस्सेन्ति ॥ ते तेहि ओवधियमाना यथाओवादं पटिपज्जन्ता सक्कोन्ति राजप्पवेणिं संधारेतुं ॥

कुलित्थियो ति कुलघरणियो ॥ कुलकुमारियो ति अनिविद्धा तासं धीतरो ॥ ओकस्स पसय्हाति एत्थ ओकस्सा ति वा पसय्हा ति वा पसय्हाकारस्सेवेतं नाम ।...तत्थ ओकस्सा ति अपकस्सित्वा आकद्धित्वा ॥ पसय्हा ति अभिभ-
वित्वा, अज्झोत्थरित्वा ति अत्थो ॥ एवं हि करोन्तानं विजिते मनुस्सा अम्हाकं
गेहे पुत्तमातरो ति खेळसिंघाणिकादीनि मुखेन अपनेत्वा संवद्धितधीतरो पि
इमे राजानो वल्लकारेण गहेत्वा अत्तनो घरे वासेन्ती ति कुपित्वा पच्चन्तं पवि-
सित्वा चोरा वा चोरसहाया वा हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ येवं अकरोन्तानं पन
विजिते मनुस्सा अप्पोस्सुक्का सकानि कम्मामि करोन्ता राजकोसं वड्ढेन्ति ॥

वज्जीनं वज्जिचेतियानी ति वज्जिराजूनं विजिते रट्ठे चित्तीकतट्ठेन चेति-
यानी ति लद्धनामानि यक्खट्टानानि ॥ अब्भन्तरानी ति अन्तो नगरे ठितानि ॥
वाहिरानी ति वहिनगरे ठितानि ॥ दिन्नपुब्बं ति पुब्बे दिन्नं ॥....धम्मिकं वल्लिं
परिहान्तानं हि देवता आरक्खं सुसंविहितं न करोन्ति । अनुप्पन्नं दुक्खं उप्पा-
देतुं^१ असक्कोन्ता पि उप्पन्नं काससीसरोगादिं वड्ढेन्ति । संगामे पन सति सहाया
न होन्ति ॥ अपरिहापेन्तानं पन आरक्खं सुसंविहितं करोन्ति अनुप्पन्नं दुक्खं
उप्पादेतुं असक्कोन्ता पि उप्पन्नं काससीसरोगादिं^२ हरन्ति संगामसीसे सहाया
होन्ती ति ॥

धम्मिका रक्खावरणगुत्ती ति एत्थ रक्खा एव यथा अनिच्छितं नाग-
च्छन्ति एवं आवरणतो आवरणं यथा इच्छितं न नस्सति एवं गोपायनतो गुत्ति ॥
तत्थ वल्लकायेन परिवारेत्वा रक्खणं पव्वजितानं धम्मिका रक्खावरणगुत्ति
नाम न होति ॥ यथा पन विहारस्स उपवने रुक्खे न छिन्दन्ति, वागुरा हि
मिगं न गण्हन्ति, पोक्खरणीसु मच्छे न गण्हन्ति, एवं करणं धम्मिका रक्खाव-
रणगुत्ति नाम ॥ किं ति अनागता चा ति इमिना पन नेसं एवं पच्चुपाटित-
चित्तसंतानो ति चित्तप्पवर्त्तिं पुच्छति ॥ तत्थ ये अनागतानं अरहन्तानं आग-
मनं न इच्छन्ति ते अस्सद्धा होन्ति अप्पसन्ना । पव्वजिते संपत्ते पच्चुग्गमनं न
करोन्ति, गन्त्वा न पस्सन्ति पटिसन्थारं न करोन्ति, पज्झं न पुच्छन्ति, धम्मं
न सुणन्ति, दानं न देन्ति, अनुमोदनं न सुणन्ति, निवासनट्ठाणं न संविदहन्ति ॥

अथ नेसं अवण्णो अब्भुगच्छति, असुको नाम राजा अस्सद्धो अप्पसन्नो पव्वजिते संपत्ते पच्चुग्गमनं न करोति-पे०-निवासनट्टणं न संविदहतीति ॥ तं सुत्वा पव्वजिता तस्स नगरद्वारेण गच्छन्ता पि नगरं न पविसन्ति ॥ एवं अनागतानं अरहन्तानं अनागमनमेव होति । आगतानं पि फासुविहारे असति, ये पि अजानित्वा आगता ते, वसिस्सामा ति ताव चिन्तेत्वा आगतम्हा, इमेसं पन राजूनं इमिना नीहारेण को वसिस्सतीति निक्खमित्वा गच्छन्ति ॥ एवं अनागतेसु अनागच्छन्तेसु, आगतेसु दुक्खं विरहन्तेसु सो देसो पव्वजितानं अना-वासो होति ॥ ततो देवतारक्खा न होति ॥ देवतारक्खाय असति अमनुसा ओकासं लभन्ति.....पक्कामी ति रज्ज्वो संतिकं गतो ॥ ततो नं राजा, किं आचरिय भगवा अवोचा ति पुच्छि ॥ सो, यथा भो समणस्स गोतमस्स वचनं न सका वज्जी केनचि गहेतुं, अपि च उपलापनाय वा मिथुभेदा वा सका ति आह ॥ ततो नं राजा, उपलापनाय अम्हाकं हत्थिअस्सादयो नस्सिस्सन्ति, भेदेनेव ते गहेस्साम, किं करोमा ति पुच्छि ॥ तेन हि महाराज तुम्हे वज्जिं आरब्भं परिसति कथं समुट्ठापेथ । ततो अहं किं ते महाराज तेहि, अत्तनो संत-केहि कसिबणिज्जादीनि कत्वा जीवन्तु एते राजानो ति वत्वा पक्कमिस्सामि ॥ ततो तुम्हे किं नु खो भो एस ब्राह्मणो वज्जि आरब्भ पवत्तं कथं पटिवाहती ति वदेय्याथ ॥ दिवसभागेवाहं तेसं पण्णाकारं पेसेस्सामि ॥ तं पि गाहापेत्वा तुम्हे पि मम दोसं आरोपेत्वा बंधनताळनादीनि अकत्वा व केवलं खुरमुण्डं कत्वा नगरा नीहरापेथ ॥ अथाहं, मया ते नगरे पाकारो च परिखा च कारिता, अहं थिरदुब्बलट्ठानं च उत्तानगंभीरठानं च जानामि, न चिरस्सेव दानी तं उज्जं करिस्सामी ति वक्खामि ॥ तं सुत्वा तुम्हे गच्छतू ति वदेयाथा ति ॥ राजा सब्बं अकासि ॥

लिच्छवी तस्स निक्खमनं सुत्वा, सठो ब्राह्मणो मा तस्स गंगं उत्तरितुं अदत्था ति आहंसु ॥ तत्रेकञ्चेहि अम्हे आरब्भ कथितत्ता किर सो एवं कतो ति बुत्ते, तेन हि भणे एतूति भणिसु ॥ सो गन्त्वा लिच्छवी दिस्वा किं अकत्था ति पुच्छितो तं पयुत्ति आरोचेसि ॥ लिच्छविनो, अप्पमत्तकेन नाम एवं गरु-दण्डं कातुं न युत्तं ति वत्वा, किं ते तत्र ठानंतरं ति पुच्छिसु ॥ विनच्छयायञ्चो-हपस्मी ति ॥ तथेव ते ठानंतरं होतू ति ॥ सो सुदट्ठतरं विनिच्छयं करोति ॥ राजकुमारा तस्स संतिके सिप्यं उगण्हन्ति ॥ सो पतिट्ठितगुणो हुत्वा एकदिवसं एकं लिच्छविं गहेत्वा एकमन्तं गन्त्वा दारका कसन्ती ति पुच्छि ॥ आम कस-

ન્તી તિ ॥ દ્વે ગોણે યોજત્વા તિ ॥ આમ દ્વે ગોણે યોજેત્વા તિ ॥ એત્તકં વત્વા નિવત્તો ॥ તતો તં અઙ્ગો, કિં આચરિયો આહા તિ પુચ્છિત્વા તેન વુત્તં અસદ્દ-
હન્તો, ન મે એસ યથા ભૂતં કથેસી તિ તે સદ્દિં ભિજ્જિ ॥ બ્રાહ્મણો અઙ્ગં પિ
દિવસં એકં લિચ્છવિં એકમન્તં નેત્વા, કેન વ્યઙ્ગનેન મુત્તોસી તિ પુચ્છિત્વા
નિવત્તો ॥ તં પિ અઙ્ગો પુચ્છિત્વા અસદ્દહન્તો તથેવ ભિજ્જિ ॥ બ્રાહ્મણો અપરં પિ
દિવસં એકં લિચ્છવિં એકમન્તં નેત્વા, અતિદુગ્ગતોસિ કિરા તિ પુચ્છિ ॥ કો
એવમાહા તિ ॥ અસુકો નામ લિચ્છવી તિ ॥ અપરં પિ એકમન્તં નેત્વા, ત્વં કિર
ભીરુકજાતિકો તિ પુચ્છિ ॥ કો એવમાહા તિ ॥ અસુકો નામ લિચ્છવી તિ ॥
એવં અઙ્ગેન અકથિતમેવ અઙ્ગસ્સ કથેન્તો તીહિ સંવચ્છરેહિ તે રાજાનો અઙ્ગ-
મઙ્ગં ભિન્દિત્વા યથા દ્વે એકમગ્ગેન ન ગચ્છન્તિ તથા કત્વા સંનિપાતભેરિં ચારા-
પેસિ ॥ લિચ્છવિનો, ઇસ્સરા સંનિપતન્તુ સૂરા સંનિપતન્તૂ તિ વત્વા ન સંનિપ-
તિંસુ ॥ બ્રાહ્મણો, અયં દાનિ કાલો સીઘં આગચ્છતૂ તિ રઙ્ગો સાસનં પેસેસિ ॥

રાજા સુત્વા વલભેરિં ચારાપેત્વા નિવલમિ ॥ વેસાલિકા, રઙ્ગો ગંગં ઉત્ત-
રિતું ન દક્કસામા તિ ભેરિં ચારાપેસું ॥ તં પિ સુત્વા, ગચ્છન્તુ ઇસ્સરા તિ આદીની
વત્વા ન સંનિપતિંસુ ॥ નગરપવેસનં ન દક્કસામ દ્વારાનિ પિદહિત્વા વસામા તિ
ભેરિં ચારાપેસું એકો પિ ન સંનિપતિ ॥ યથા વિવટેહેવ દ્વારેહિ પવિસિત્વા સઙ્ગે
અનયવ્યસનં પાપેત્વા ગતો ॥

૪

[તેમની ચડતી અને પડતી.]

આ પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું છે. એક સમયે ભગવાન રાજગૃહમાં ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર
વિહાર કરતા હતા. તે દરમિયાન મગધરાજ વૈદેહીપુત્ર અન્નતશત્રુને વળગ્યો. પર
આક્રમણ કરવાનો વિચાર થયો. એણે કહ્યું, “આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપ-
શાળી વળગ્યોનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.”

હવે વૈદેહીપુત્ર અન્નતશત્રુ મગધરાજે પોતાના મહામાત્ર વરસકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું,
“તમે ભગવાન પાસે જાઓ. જઈ કરીને ભગવાનને મારા વંદન કહો તથા ક્ષેમકુશળ
પૂછો; અને કહો કે, ભગવન્, વૈદેહીપુત્ર અન્નતશત્રુ મગધરાજ વળગ્યો. પર આક્રમણ
કરવા ઇચ્છે છે. તે કહે છે કે ‘આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપવાળા વળગ્યોનો
હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.’ પછી ભગવાન
તમને જે કહે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને અહિં આવીને મને કહો: કારણ કે તથાગતો
અસલ્ય બોલતા નથી.”

“બહુ સારું” કહી, મગધરાજ વૈદેહીપુત્ર અજિતશત્રુની આગામી માથે ચડાવી વસ્ત્ર-
કાર બ્રાહ્મણે અનેક સુંદર વાહનો જોડાયાં અને તેમાંના એક સુંદર : વાહનમાં બેસીને એ
બધા સાથે પોતે રાજગૃહમાંથી રવાના થયો અને શૃંગકૃટ પર્વતની પાસે આવ્યો. જ્યાં
સુધી વાહનો જઈ શક્યાં ત્યાં સુધી વાહનમાં અને પછી વાહનમાંથી ઉતરી પગપાળો તે
ભગવાન પાસે આવી પહોંચ્યો. પરસ્પર વિનય તથા પ્રશંસાનાં વચનોતો શિષ્ટાચાર થયા
બાદ ભગવાનની સમીપ બેઠો, અને આ પ્રમાણે બોલ્યો, “વૈદેહીપુત્ર અજિતશત્રુ મગધરાજે
આપના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા છે અને આપના કુશળ સમાચાર પૂછે છે. હાલ તે વજ્રજ્ઞો
પર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે કહે છે કે આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહા-
પ્રતાપવાળા વજ્રજ્ઞોનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને જલમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.”

હવે આ સમયે આયુષ્માન્ આનંદ ભગવાનની પાછળ ઉભો ઉભો વાયુ નાખતો
હતો. ભગવાને આયુષ્માન્ આનંદને પૂછ્યું, “કેમ, આનંદ, વજ્રજ્ઞો વારંવાર સંમેલન
કરે છે તથા એ સંમેલનમાં ભગમગ બધાએ એકઠા થાય છે એમ તે સાંભળ્યું છે ને?”

“વજ્રજ્ઞો વારંવાર સંમેલનો કરે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, ભગવન્ “આનંદે
જવાબ દીધો.

“જ્યાં લગી, આનંદ, વજ્રજ્ઞો વારંવાર સંમેલનો કરી એકત્ર રહેશે ત્યાં લગી
તેમની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહિ થાય.

“આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રજ્ઞો સધળા સાથે જ બેસે છે,
સાથે ઉઠે છે અને સાથે જ કામ કરે છે?”

“હા, ભગવન્! એમ પણ સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રજ્ઞો એમ કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે,
અવનતિ નહિ થાય.

“વારુ, આનંદ, તે એમ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રજ્ઞો જે કાપડો પોતે ન કરેલો હોય
તેને અમલમાં નથી મૂકતા, જે કાપડો ધર્યો હોય તેનો ઉચ્છેદ નથી કરતા તથા પોતાના
પૂર્વજોનાં પ્રાચીન ધર્મમાં ચાલ્યા આવે છે?”

“હા, જી, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” આનંદે કહ્યું.

“જ્યાં સુધી, આનંદ, વજ્રજ્ઞો એમ ક્યાં કરશે ત્યાં સુધી તેઓની ઉન્નતિ જ
થશે, અવનતિ નહિ થાય.

“વળી, આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને, કે વજ્રજ્ઞો પોતાના વડીલોને
સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે અને તેમનું કહ્યું માને છે?”

“હા, ભગવન્, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” આનંદે કહ્યું.

“જ્યાં લગી વજ્રજ્ઞો એમ ક્યાં કરશે ત્યાં લગી, હે આનંદ, તેમની ઉન્નતિ જ
થશે, અવનતિ નહિ થાય.

“અને, આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રજ્ઞો કુલકુમારીઓ તથા
કુલસ્ત્રીઓને ઉપાડી નથી જતા તથા તેમના પર બલાહાર નથી કરતા?”

“હા, ભગવન્, એમ મેં સાંભળ્યું છે,” આનંદે કહ્યું.

“તો, આનંદ, જ્યાં લગી વજ્જીઓ એમ કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

“વળી, આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને, કે વજ્જીઓ પોતાના અભ્યંતર તેમજ બાહ્ય ચૈત્યોને સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે તથા પરાપૂર્વથી તે ચૈત્યોને અપાતા આવેલા ધાર્મિક બલિ આપવામાં બેદરકાર નથી રહેતા?”

“હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, જ્યાં લગી એમ થયા કરશે ત્યાં લગી વજ્જીઓની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

“આનંદ, તેં એમ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્જીઓએ અરહન્તોના^૧ યોગ્ય રક્ષણ માટે તથા તેમને ઉચિત આશ્રય આપવા માટે બંદોબસ્ત કરેલો છે કે જેથી દૂરથી અરહન્તો પોતાના દેશમાં આવે અને આવેલા હોય તે સુખરૂપ વિહાર કરે?”

“હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે” આનંદે કહ્યું.

“આનંદ, જ્યાં લગી વજ્જીઓ એટલું કરે છે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

હવે ભગવાને મહામાત્ય વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “એક વખત મારો વૈશાલિમાં સારન્દદ નામનો ચૈત્યમાં નિવાસ હતો. ત્યાં મેં વજ્જીઓને આ સાત કલ્યાણકારી ધર્મોનો બોધ દીધો હતો. જ્યાં લગી, હે બ્રાહ્મણ, વજ્જીઓમાં આ સાત ધર્મો હશે, જ્યાં લગી વજ્જીઓને આ સાત ધર્મોનો ઉપદેશ મળ્યા કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

આ ઉપરથી મહામાત્ય વસ્સકાર બ્રાહ્મણે ભગવાનને કહ્યું, “હે જ્ઞાતમ, આમાંના એક પણ કલ્યાણપ્રદ ધર્મવડે વજ્જીઓની ઉન્નતિ જ થાય, અવનતિ નહિ થાય, તો પછી સાત કલ્યાણપ્રદ ધર્મો ભેળા હોય ત્યારે પૂછવું જ શું? વૈદહીપુત્ર અમ્બતશ મગધરાજ યુદ્ધમાં વજ્જીઓને નહિ જીતી શકે, તેમનું મન સંપાદન^૨ ક્યાં વગર કે તેમનામાં ભેદ કરાવ્યા વગર. કીક, હે, જ્ઞાતમ, હવે અમે જાણ્યું, અમારે ઘણું કામ છે.”

“જેવી તમારી ઇચ્છા, બ્રાહ્મણ,” જવાબ મળ્યો.

પછી મહામાત્ય વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ભગવાનનાં વચનો વડે તૃપ્ત તથા પ્રસન્ન થઈ, આસનેથી ઉઠી, ચાલી નીકળ્યો.

૧. અરહન્તનો અર્થ ‘પૂજ્ય’ થાય છે.

૨. મૂળમાં અઙ્ગત્ર ઉપલાપનાયા તિ એ પ્રમાણે છે. એના ઉપર અટૂંકથામાં ટીકાકાર કહે છે—ઉપલાપન એટલે ‘વિવાદથી વળશે નહિ. હવે ભેળા થઈએ. હાથી, અથ, રથ, સોનું રૂપું મોકલીને સલાહ કરવી.’ આ અટૂંકથાનો અર્થ જોતાં પ્રો. હાઇસ. ડેવિડ્સે Sacred Books of the Buddhists, vol III, p. 81. footnote I માં આપેલો ઉપલાપના નો અર્થ બરાબર નથી.

અર્કુકથા.

વનજીઓ એટલે વનજીરાજ્યો. આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા એટલે આવી મોટી રાજ-સમૃદ્ધિથી સંપન્ન. એથી તેમનું ઐશ્ય બતાવેલું છે. આવા મહાપ્રતાપશાળી એટલે આવા મોટા પ્રતાપવાળા. એથી હાથી વગેરેનાં સૈન્યો સાથે યુદ્ધ કરવામાં તેમનું કૌશલ્ય બતાવેલું છે, એથી જ કહ્યું છે કે—“લિચ્છવી કુમારો બેશક શિક્ષિત, સુશિક્ષિત છે; તેઓ નોના કુંચી ફેરવવાના કમાડના કાણા સોસરા પણ એક પાછળ ખીજું, એમ નિરંતર લક્ષ્યવેધી બાણ ફેંકી શકે છે. (સંયુત ૦ ૫/૪૫૩)”

‘વનજીઓનો હું ઉચ્છેદ કરીશ’ વગેરેથી ઉઠતાં બેસતાં એ યુદ્ધની જ વાત કરે છે, આક્રમણ માટે સંજ્ઞા રહે. એમ સૈન્યને વારંવાર આજ્ઞા કરે છે એમ બતાવેલું છે. શા માટે? ગંગા ઉપર એક બંદર હતું તેમાં અર્ધા યોજનમાં અમ્ભતશત્રુની આણ અને અર્ધા યોજનમાં લિચ્છવીઓની આણ મનાતી હતી. ત્યાં પર્વતની તળેટીમાંથી ક્ષીમતી માલ ઉતરતો. અમ્ભતશત્રુ તો આજ નહિ દાલ નહિ એમ હજુ વિચાર જ કર્યા કરતો હોય ત્યાં લિચ્છવીરાજ્યો સઘળા સાથે મળી પરસ્પર એકમત થઈ પહેલા વહેલા પહોંચતા અને એ સઘળા ક્ષીમતી માલ લઈ લેતા. પાછળથી અમ્ભતશત્રુ જતો અને એ સમાચાર જાણી ખીજાને પાછો આવતો. તેઓ ધણી ખીજે વરસે પણ તેમ જ કરતા. હવે જ્યારે એ બહુ જ ખીજાયો ત્યારે તેણે આમ કયું. તેણે વિચાર્યું—ગણરાજ્ય સાથે લડવું એ જેવી તેવી વાત નથી. ધા ખાલી જાય એવો કાચો લડવો ત્યાં એકેય નથી. માટે કોઈક પંડિતની સલાહ લઈને કરીએ તો લાભ થાય. અને સત્યાર જેવો કોઈ પંડિત નથી. સત્યા નજીકના અગ્નિહારમાં વસે છે. મારી ચડાઈથી કંઈ લાભ થવાનો હશે તો સત્યા કંઈ નહિ બોલે, અને જો અનર્થ થવાનો હશે તો “રાજની ચડાઈથી શું થવાનું છે?” એમ કહેશે. આવો વિચાર કરીને તેણે વસ્સકાર બ્રાહ્મણને મોકલ્યો.

‘વારંવાર સંમેલન કરે છે’ એટલે દિવસમાં ત્રણ વખત સંમેલન કરે છે અને વચ્ચે વચ્ચે પણ મળતાં રહે છે. લગભગ બધાય એકલા થાય છે એટલે ગઈ દાલે મળ્યા હતા, પરમદિવસે પણ મળ્યા હતા તો વળી પાછાં આજ શા માટે એકત્ર થવું? એવો વિચાર કરી કોઈપણ ગેરહાજર રહેતો નથી..... ‘આનન્દ, વનજીઓની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય,’ એટલે જો વારંવાર ન મળે તો યોગમયી આવેલા સમાચાર ન સાંભળી શકે અને અમુક ગામડાંના પાધરમાં કે અમુક નગરને સીમાડે ઉપદ્રવ છે અથવા અમુક દેહાણે ચોર હુલા થયા છે એ ન જાણી શકે. ચોરો પણ રાજ્યો પ્રમાદી છે એમ જાણી ગામડાંઓ, નગરો વગેરેને દેજાડી દેશનો નાશ કરે. એવી રીતે રાજ્યોની અવનતિ થાય. પણ જો વખતોવખત એકલા થયા કરે તો બધા સમાચાર મળે અને લશ્કર, ગોશ્લી યતુઓને દખાવી શકે. ચોરો પણ રાજ્યો સાવધાન છે એમ જાણી દુકડીગંધ રહેવું અશક્ય માની જુદા જુદા વેરાઈ બંધ નાસી જાય છે. એવી રીતે રાજ્યોની ઉન્નતિ થાય છે.

“સપળા સાથે જ” વગેરે—જ્યારે ‘સનિપાત—બેરી’ એકત્ર થવાની ખબર આપવા

૧. તે સમયમાં લાકડાની મોટી કુંચી રખાતી હતી એટલે કાણામાંથી તીર જઈ શકે.
૨. સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્રા એટલે યુદ્ધ.
૩. બેગાં થવા માટે વગાડવામાં આવતું નગાડું.

માટે વગાડવામાં આવતા નગારાનો અવાજ સાંભળે છે ત્યારે આજે મારે ઘેર કાંઈ શુભાવસર-સાઈ ટાણું છે એમ કહી સંમેલનમાં જવાનું માંડી વાળતા નથી. પરંતુ નગારાનો શબ્દ સાંભળતા વેંત ખાતા હોય, અલકારો ધારણ કરતા હોય કે કપડાં પહેરતા હોય તો પણ તે બધું અધૂરું મૂકી સઘળા સંમેલનમાં જાય છે. સંમેલનમાં વિચાર કરી, સલાહ લઈ કર્તવ્ય કરી જ્યાં સુધી એક પણ જણ નથી ઉઠતો ત્યાં સુધી બધા નથી ઉઠતા. અને એવી રીતે ઉઠ્યા પછી પણ જોગો પહેલ વહેલા જાય છે તેમને એમ થાય છે કે અમે તો હજી આડીઅવળી વાતો જ સાંભળી છે, ઠરાવની વાત તો હજી હવે થવાની છે. એટલે કહ્યું છે કે, ઉઠે છે ત્યારે સઘળા સાથે ઉઠે છે.

અથવા, અમુક ઠેકાણે અમુક ગામ કે નગરને સીમાડે ચોર હભા થયા છે ત્યાં જઈને કોણ એ દ્રોહીઓને દબાવી દેશે એમ જ્યારે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે “હું પહેલો” “હું પહેલો” એમ કહેતા કહેતા બધા ય જાય છે. એથી કહ્યું કે તેઓ બધા સાથે જ ઉઠે છે.

જ્યારે કોઈનું કામ બગડતું હોય ત્યારે બાંછીના રાજાઓ પોતપોતાના દીકરા તથા ભાઈઓને મોકલી તેને મદદ કરે છે તેથી, કોઈ અતિથિરાજા હોય તેને “કલાણાને ઘેર જાઓ, હીંકણાને ઘેર જાઓ,” એમ ન કહેતાં બધા સાથે મળીને તેડી જાય છે. કોઈને ત્યાં કાંઈ સારો માઠો પ્રસંગ હોય, અથવા કોઈને એવું જ કાંઈ સુખદુઃખ આવી પડ્યું હોય ત્યારે સઘળા તેને મદદ આપવા જાય છે; તેથી કહ્યું છે કે તેઓ સઘળા સાથે જ કામ કરે છે.

“જે કાયદો પોતે ન ધડ્યો હોય” છત્યાદિ પૂર્વે કદી ન લીધેલ જઠાત, કર કે દંડ લેતા નથી, માટે કહ્યું છે કે જે કાયદો પોતે ન ધડ્યો હોય તેનો અમલ નથી કરતા. અમુક ચોર છે એમ ધારી આરોપ પુરવાર કર્યા વગર જ એને મારકૂટ કરવાની આજ્ઞા આપી દે તો પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવેલા વજીરધર્મ અનુસાર કર્યું ન કહેવાય. જે કાયદો ન હોય એનો અમલ કરે તો નવા નવા કરવેરા વગેરેથી લોકોને ઘણો જ ઉપદ્રવ થાય અને “આવા વજીરદેશમાં કોણ રહે ?” એમ કહી લોકો સરહદ પર ચાલ્યા જઈ, ચોર બની, અથવા ચોરોના ટાળામાં ભળી જઈ દેશને રંજડે. જે કાયદો હોય એનો ઉચ્છેદ કરે અને પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કરવેરા વગેરે જતા કરે તો કોશ ક્ષીણ થાય; જેથી કરીને હાથી ઘોડા વગેરેનું સૈન્ય તથા સ્ત્રીઓ વગેરેને જોઈતી વસ્તુ ન મળવાથી વીર્ય તથા બળમાં ઘટી જાય, અને પરિણામે સૈન્ય યુદ્ધને માટે અને સ્ત્રીઓ પરિચર્યાને માટે અયોગ્ય થઈ જાય છે.

પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વજીરધર્મને ન અનુસરે તો લોકો “અમારા દીકરા, બાપ, ભાઈઓને વગર વાંકે ચોર ઠરાવીને મારકૂટ કરે છે” એમ કહી ખીજાને દેશ તણ સરહદ પર ચાલ્યા જાય અને ત્યાં ચોર બની અથવા ચોરના ટાળામાં ભળી દેશને રંજડે.

કાયદાનો અમલ કરતાં “રાજાઓ તો પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા માર્ગને જ અનુસરે છે” એમ વિચારી લોકો સંતુષ્ટ બની હરખે હરખે ખેતી, વેપારવણજ વગેરે કરવામાં મડયા રહે છે. કાયદાનો ઉચ્છેદ ન કરતાં પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કરવેરા ઉધરાવતાં કોશ વધે છે એટલે હાથી, ઘોડા વગેરેનું સૈન્ય તથા સ્ત્રીઓ વગેરેને જોઈતી વસ્તુ મળે છે જેથી તેઓ શક્તિ તથા વીર્યસંપન્ન થઈને યુદ્ધ તથા પરિચર્યાને યોગ્ય બને છે.

પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વજીરધર્મ વગેરે-પૂર્વે વજીર રાજાઓ “આ ચોર છે; એને પકડો” એમ કહીને કોઈ ચોર રજી કરે તો તેને ચોર કહ્યા વગર વિનિશ્ચયમહામત્ત

(વિનિશ્ચયમહામાત્ર) ને સુપ્રત કરતા: તેઓ પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો એને છોડી મૂકતા, પશુ અપરાધી હોય તો પોતે કંઈ કંઈ વગર વેહારિકને (વ્યવહારિક) ને સુપ્રત કરતા. વેહારિક પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો છોડી મૂકતા અને અપરાધી હોય તો અન્તઃકારિકને (અન્તઃકારિક) સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો છોડી મૂકતા, અને અપરાધી હોય તો અર્દુકલિકને (આદ્યકલિક) સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ તેને તેવી જ રીતે સેનાપતિને, સેનાપતિ ઉપ-રાજને અને ઉપરાજ રાજાને સુપ્રત કરતા. રાજ સારી પેઠે તપાસ કરાવી નિરપરાધી હોય તો તેને છોડી મૂકતા અને અપરાધી હોય તો પ્રવેણિ-પુસ્તક (પરંપરાગત કાયદાપોથી) વંચાવતા. તેમાં જેણે આવું કર્યું હોય તેને આવેા દંડ થાય એમ લખેલું હોય છે. રાજ એનું કામ એને જતાવીને તે પ્રમાણે દંડ કરે છે. આ પ્રમાણે પુરાણ વળજીધર્મને અનુ-સરતાં લોકો નિન્દા નથી કરતા. “ રાજ્યો તો પરાપૂતથી ચાલતાં આવેલાં કર્મો કરે છે, એમાં એમનો શો દોષ? દોષ તો અમારો જ છે.” એમ વિચારી સાવધાન થઈ પોત-પોતાના ધર્મો કરે છે. એ પ્રમાણે રાજ્યોની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે કહ્યું છે કે હે આનંદ, વળજીઓની અવસ્થા ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.

સત્કાર છે વગેરે.—જો લોકો વડીલ રાજ્યોને નથી સત્કારતા, સલાહ માટે તેમની પાસે નથી જતા તો તે લોકો એમ ઉવેખાવાથી રમતગમતમાં ધ્યાન આપે છે અને રાજ્ય તંત્ર ઉદાસીન રહે છે. પશુ જેઓ તેમની પાસે જાય છે તેમને એ વૃદ્ધ રાજ્યો “ આં કરવું, આ ન કરવું ” એમ પુરાણ ધર્મો સમજાવે છે અને યુદ્ધમાં જતાં “ આવી રીતે પેસવું, આવી રીતે નીકળવું ” એમ રસ્તા દેખાડે છે. એટલે તેમની સલાહ લેવામાં આવે, તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તન કરવામાં આવે તો તેઓ રાજ-પ્રવેણિને ચાલુ રાખી શકે છે.

કુલજીઓ એટલે કુલગૃહિણીઓ—કુલવધૂઓ. કુલકુમારીઓ એટલે પરણાવેલી ન હોય એવી એમની પુત્રીઓ ઉપાડી જવી અથવા બળાઠાર કરવો એ બન્ને લગભગ સમાનાર્થ છે.....એ પ્રમાણે કરતાં દેશમાં લોકો “ અમારા ઘરમાં અમારા દીકરાઓની માતા-ઓએ મુખની લાળો ધોઈ ધોઈને દીકરીઓને ઉછેરીને મોટી કરી છે અને આ રાજ્યો એમને જળરદસ્તીથી ઉપાડી જઈ પોતાને ઘેર ખેસાડે છે.” એમ ગુસ્સે થઈ સરહદ પર ચાલ્યા જઈ ચોર બની અથવા ચોરોના ટાળામાં બળી જઈ દેશને રંજડે છે. પશુ એમ ન થાય તો દેશમાં લોકો નિશ્ચિત થઈ પોતપોતાના ધર્મો કરે છે અને રાજનો ખર્ચનો વધારે છે.

વળજીઓનાં વળજી ચૈત્યો વગેરે—ચિત્તીકૃત હોવાથી એટલે ચિત્ત દેવાથી, માનની દૃષ્ટિથી જોવાથી. ચૈત્ય એવાં નામવાળા યજ્ઞસ્થાનો—દેવસ્થાનો. અભ્યંતર એટલે નગરની અંદર આવેલાં, બાહ્ય એટલે નગરની બહાર આવેલાં. ધાર્મિક બલિ ન મળતાં દેવતાઓ બરાબર રક્ષણ નથી કરતા; ન ઉપજેલું દુઃખ ઉપજવવાને તો તેઓ સમર્થ છે, પરંતુ ઉપ-જેલા ખાંસી વગેરેના રોગો વધારે છે. યુદ્ધમાં સહાયતા નથી કરતા. પરંતુ જો બલિ મળે તો સારી પેઠે રક્ષા કરે છે અને અલબત્ત, ન ઉપજેલું દુઃખ ઉપજવવાને અસમર્થ હોવા છતાં, ઉપજેલા ખાંસી વગેરેના રોગો હરે છે અને સંભ્રામમાં સહાયતા કરે છે.

ધાર્મિક રક્ષા, આવરણ, ગુપ્તિ વગેરે--ન ધૃષ્ટેલું ન આવે એવી રીતે એમનું આવરણ કરવું એટલે આવરણ. ધૃષ્ટેલું ન નાશ પામે એવી રીતે જળવી રાખવું એનું નામ ગુપ્તિ, અને રક્ષા એટલે આવરણ તથા ગુપ્તિ. સૈન્ય વડે પ્રવ્રજિતોતું રક્ષણ કરવું એ કાંઈ ધાર્મિક રક્ષાવરણગુપ્તિ નથી. પણ વિહારના ઉપવનનાં વૃક્ષો કોઈ કોઈ નહિ, પાર્શ્વીઓ જળથી મૃગને પકડે નહિ, તળાવોમાં માછલાં પકડે નહિ એવો બંદોબસ્ત કરવો એનું નામ ધાર્મિક રક્ષાવરણગુપ્તિ છે. 'ન આવેલા' વગેરેથી તેઓ ત્યાં આવવાનું મન કરે છે કે કેમ એમ પૂછે છે. જો ન આવેલા અરહન્તો આવે એમ નથી ધૃષ્ટતા તેઓ અશ્રદ્ધ તથા અપ્રસન્ન હોય છે. પ્રવ્રજિત આવે છે ત્યારે ઉડીને સામા નથી જતા, જમને દર્શન નથી કરતા, સ્વાગત નથી કરતાં, પ્રશ્ન નથી પૂછતા, ધર્મ નથી સાંભળતા, દાન નથી આપતા, અનુમોદન નથી સાંભળતા, તથા નિવાસસ્થાન નથી જણાવતા. એટલે તેમની અપકીર્તિ ફેલાય છે કે ફલાણો રાજ અશ્રદ્ધાળુ છે--ઇત્યાદિ.

નિવાસસ્થાન નથી જણાવતા એ સાંભળીને પ્રવ્રજિતો તેના નગરની ભાગેળે થઈને જવા છતાં પણ નગરમાં પેસતા નથી. એવી રીતે ન આવેલા અરહન્તો કદી પણ નથી આવતા. આવેલા હોય તેમને પણ સુખવિહાર ન મળવાથી તથા અજ્ઞાપ્યા 'ચાલો, ત્યાં વસીએ,' એમ ધારી આવ્યા હોય તે બધા આ રાજની આવી રીતભાત છે તો અહિં કોણ વસે? એમ વિચારી આવ્યા જાય છે. એવી રીતે ન આવેલા ન આવવાથી, તથા આવેલાને સુખવિહાર ન મળવાથી એ દેશ પ્રવ્રજિતરહિત થાય છે. તેથી દેવતારક્ષા નથી થતી; અને પરિણામે પિશાચાદિને અવકાશ મળે છે.....

ચાલી નીકળ્યો એટલે રાજ પાસે ગયો. પછી રાજએ તેને "ગુરૂ ભગવાને શું કહ્યું?" એમ પૂછ્યું. તેણે, જૌતમ શ્રમણે કહ્યું હતું તેમ, "હે રાજ, વજ્રજ્યો કેમે ન જતાય એમ નથી, રક્ત તેમનું મન સંપાદન કરીને અથવા તેમનામાં ફૂટ પાડીનેજ કામ લઈ શકાય એમ છે." ત્યારે રાજએ એને કહ્યું કે તેમનું મન સંપાદન કરવા માટે તો આપણા હાથી, અશ્વો વગેરે ઓછા થાય માટે ભેદથી જ જીતવાનો કોઈ માર્ગ જતાવ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે મહારાજ, તમે સભામાં વજ્રજ્યો સંબંધી વાત કાઢજો. એટલે હું તમને કહીશ, કે "મહારાજ! તમારે વજ્રજ્યો ઉપર શા માટે આક્રમણ કરવું જોઈએ? આ રાજઓ પોતપોતાના ખેતી, વેપાર વગેરે ધંધા કરીને છોને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે" એમ કહી હું આડો પડીશ. ત્યારે તમે કહેજો કે "કેમ ભલા આ બ્રાહ્મણ વજ્રજ્યોની વાતમાં આડો આવે છે?" તે જ દિવસે પછી હું વજ્રજ્યોને ભેટ મોકલાવીશ. તે જન્મ કરીને તમારે મને આરોપી ઠરાવીને મારફટ કર્યા વગર માત્ર માફ શિરોમુંડન કરાવી મને નગરની હદબહાર કાઢી મૂકવો. એટલે હું, "એ નગરનો ગઢ તથા ખાધ મેં બંધાવ્યાં છે. હું એના એકએક નખખાં સખખાં ઠેકાણાં જાણું છું. થોડા જ વખતમાં હું એને સીધો કરીશ" એમ કહીશ. એ સાંભળીને તમારે કહેવું, "જા, જા, થાય એ કરી લેજો."

રાજએ એ પ્રમાણે બધું કર્યું.

લિચ્છવીઓએ તેના દેશવટાની વાત સાંભળી ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે એ લુચ્ચા બ્રાહ્મણને ગંગાને આ કાંઠે જ અમે નહિ આવવા દઈએ. એક જણે કહ્યું કે એ અમારે લીધે તો એને આમ થયું છે, એટલે બધાએ "તો ભલે આવે," એમ કહ્યું તે આવ્યા પછી,

“લિચ્છવી માટે તે શું કર્યું?” એમ પૂછવામાં આવતાં તેણે બધી વાત કહી. લિચ્છવી-ઓએ કહ્યું કે “હાલો રાજગો આવો ભારે દંડ કરવો એ યોગ્ય નથી.” પછી તેઓએ તેને પૂછ્યું, “ત્યાં તારો શો હોદ્દો હતો?” તેણે કહ્યું, “હું વિનિશ્ચયામાત્ર હતો.” “તો અહીં પણ એ જ હોદ્દો તને આપીએ છીએ” એમ કહી તેને ન્યાય આપવાના કામમાં નિયુક્ત કર્યો. તે બહુ સારી રીતે ન્યાય કરવા લાગ્યો. રાજકુમારો તેની પાસે શિષ્ય શીખવા આવવા લાગ્યા. પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા પછી એક દિવસ તેણે એક લિચ્છવીને એક બાવળીને લઈ જઈને “જેતી તો કરે છે ને?” એમ પૂછ્યું. “હા, કંઈ છું.” લિચ્છવીએ જવાબ દીધો. “જે બળદ જોડીને?” તેણે ફરી પૂછ્યું. “હા, જે બળદ જોડીને” જવાબ મળ્યો. આટલું કહીને એ ચાલ્યો ગયો. પછી એક બીજા લિચ્છવીએ પેલાને પૂછ્યું, “આચાર્ય તને શું કહ્યું?” પેલાએ થયેલ પ્રશ્નોત્તર જણાવ્યાં પણ એને ભરોસો ન આવ્યો અને મને એ ખરી વાત નથી કહેતો એમ વિચાર્યું. બન્ને વચ્ચે શટ પડી. બ્રાહ્મણ બીજા દિવસે એક બીજા લિચ્છવીને “આજે શાક શેવું ખાધું?” એમ પૂછીને ચાલ્યો ગયો. બીજા એક જણે એને પૂછ્યું કે “આચાર્ય તને શું કહ્યું?” અને પહેલાની પેઠે અશ્રદ્ધા થતાં એ બન્ને વચ્ચે શટ પડી. બ્રાહ્મણે વળી બીજા દિવસે એક લિચ્છવીને એક બાવળીને લઈ જઈને “બહુ જ ગરીબ છો કે શું?” એમ પૂછ્યું. તેણે પૂછ્યું, “તમને કોણે કહ્યું?” “શ્રદ્ધાળુ લિચ્છવીએ” બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો. વળી એક બીજા લિચ્છવી પાસે જઈને એને પૂછ્યું કે “તું બહુ ડરપોક છે કે શું?” “તમને કોણે કહ્યું?” એણે પૂછ્યું. “શ્રદ્ધાળુ લિચ્છવીએ,” બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો. આવી રીતે એક બીજાની ખોટી ખોટી વાતો કરીને ત્રણ વરસમાં એણે એ રાજગોમાં જે જણ એક રસ્તા પર સાથે ન ચાલી શકે એટલી બધી કડવાશ ઉભી કરી દીધી; અને પરિણામ જોવા માટે સન્નિપાતભરી વગડાવી-બધાને એકઠા કરવા માટે પડો વનજીઓ. લિચ્છવીઓ “ભલે મોટા હોય એ જ જાણ, ભલે શરો હોય એ જ જાણ, અમે તો કંઈ નથી જતા” એમ કરી ગયા નહિ. બ્રાહ્મણે જાણ્યું કે હવે સમય છે. તેણે રાજગો સંભાળાર મોકલાવ્યાં કે તાબડોતોળ ચડી આવ્યો.

રાજગો એ સંદેશો મળતાં તે ડંકા દેતો લશ્કર સાથે નીકળી પડ્યો. વૈશાલિકાએ, “રાજગો ગંગાને આ કાંઠે જ નહિ આવવા દઈએ” એમ વિચારી પડો વનજીઓ. પડો સાંભળ્યા છતાં “ભલે મોટા મોટાઓ જ જાણ” એમ કહીને લોકો ભેગા ન થયા. “નગરમાં નહિ પેસવા દઈએ. બારણાં બંધ કરીને બેસશું” એમ કહી પડો વનજીઓ. છતાં એક પણ જણ ન આવ્યો; અને રાજા ઉધાડા બારણા વાટે અંદર પેસી તેમનો જડમૂળથી વિનાશ કરી પાછો વળ્યો. *

માઠરવૃત્તિનો સમય.

[રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ]

સાંખ્યદર્શનના વિદ્યમાન ગ્રંથોમાં ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા સૌથી પ્રાચીન છે. તેના ઉપર ગૌડપાદભાષ્ય અને પર્લદર્શનટીકાકૃત વાચસ્પતિ મિશ્રની તત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા પ્રસિદ્ધ છે. એ પહેલાંની કોઇ ટીકાની ખબર ન હતી. લો. મા. ટિળકે Sanskrit Research (સંસ્કૃત રીસર્ચ) નામના ત્રૈમાસિકના પહેલા પુસ્તકના બીજા અંકમાં માઠર-વૃત્તિની પ્રતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પણ તે ટીકા ઉપર વિકાનોતું ધ્યાન ખેંચવાનું માન ડૉ. બેલ્લેલકરને ઘટે છે. તેમણે માઠરવૃત્તિના સમય અને સાંખ્યદર્શનના ઐતિહાસિક ઊદ્ભાવો સાથે એક લેખ 'ભાણ્ડારકર કોમેન્ટેરિયન વૉલ્યુમ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે લેખમાં પોતે તે ગ્રંથનું સંપાદન કરે છે એમ પણ જણાવ્યું હતું. તેમની આવૃત્તિ બહાર પડે એ પહેલાં આપણા પ્રસિદ્ધ વિકાન સહગત તનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસેથી એક પ્રત મેળવી તેટલા ઉપરથી જ તેની એક આવૃત્તિ ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝના મન્ત્રીએ પ્રકટ કરી દીધી છે. તે ગ્રંથની વિક્રતાભરી ભૂમિકા સ. તનસુખરામભાઈએ લખી છે. ગ્રંથનું સંપાદન વિષ્ણુ-પ્રસાદ નામના એક પણ્ડિતે કર્યું છે.

માઠરવૃત્તિ અભ્યાસકોતું ધ્યાન અનેક રીતે આકર્ષે છે. પ્રથમ તો ગ્રંથની ઉપલબ્ધિ નવીન છે. બીજું, ગ્રંથ વાંચતાં સહેલાઈથી જણાઇ આવે છે કે તે સરળ અને સચોટ ભાષામાં લખાએલો છે અને તેની પ્રતિપાદનશૈલી મનોરંજક છે. આ ઉપરાંત તે ગ્રંથ પ્રાચીન દર્શનોના ઇતિહાસમાં-અને ખાસ કરી સાંખ્યદર્શનના ઇતિહાસમાં-વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

આ માઠરવૃત્તિ ક્યારે રચાઈ અને માઠરાચાર્ય કોણ હતા અને ક્યારે થયા એની ચર્ચા ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ડૉ. બેલ્લેલકરે અને સહગત સાક્ષર તનસુખરામભાઈએ કરી છે. ગ્રો. કીથે પણ પોતાના Sankhya System (સાંખ્ય સીસ્ટમ) નામના ગ્રંથમાં ડૉ. બેલ્લેલકરના મતનો પ્રતિવાદ કરતી વખતે આ બાબતની થોડીક ચર્ચા ફૂટનોટોમાં કરી છે. એ બધાનાં પ્રમાણોનો સંગ્રહ કરી અને બીજાં જે કાંઈ પ્રમાણો મળે તે ઉપરથી માઠરવૃત્તિનો અને માઠરાચાર્યનો સમયનિર્ણય કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

તનસુખરામભાઈએ માઠરવૃત્તિની ભૂમિકામાં એ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે કે 'વાત્સ્યા-યન' આદિક નામોની જેમ 'માઠર' પણ ગોત્રજ નામ છે. મઠરગોત્રિયત્વાત્ માઠર-વૃત્તિ । અને એ આચાર્ય આ નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે. એમનું વિશેષનામ શું હશે એ આપણે જાણતા નથી.

માઠરવૃત્તિના સમયનિર્ણય માટે ડૉ. બેલ્લેલકર નીચેની હકીકતનો ઉપયોગ કરે છે: ઉજ્જયિનીનો પરમાર્થ નામનો એક બ્રાહ્મણ લીઅંગવંશના પુત્રી નામના બાદશાહના નિમંત્રણથી ઇ. સ. ૫૪૬માં ચીન ગયો. એણે બધા મળી ૫૦૫ ગ્રંથોનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. તેમાં એક ગ્રંથ ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા અને એક વૃત્તિ કે ટી-કાનો અનુવાદ છે. એ અનુવાદમાં મૂળગ્રંથનું કે તેના કર્તાનું નામ જણાવ્યું નથી. તેથી

આ અનુવાદનું કથું સંસ્કૃત પુસ્તક મૂળ છે એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. ડૉ. ટકકસુએ આ ચીની અનુવાદનો અને સાંખ્યકારિકાના ગૌડપાદભાષ્યની સરખામણી કરી એમાં જે તફાવત છે તે ઉપરથી એવો મત બાંધ્યો કે તે અનુવાદનું મૂળ ગૌડપાદભાષ્ય નથી.^૨ છતાં એ બન્ને વચ્ચે અવતરણો, ઉદાહરણો અને આખા ફકરાઓની સમાનતા એટલી બધી છે કે તે બન્ને ગ્રંથો-ચીની અનુવાદ અને ગૌડપાદભાષ્ય-ના આધારભૂત કોઇ ત્રીજો ગ્રંથ હોવો જોઈએ એવી દૃષ્ટના કરવી શક્ય છે.^૩ ડૉ. ટકકસુ એવો તર્ક કરે છે કે ઇન્દ્રકુશ્યે પોતેજ કારિકા ઉપર વૃત્તિ લખી હશે અને ચીની અનુવાદનું મૂળ તે વૃત્તિ હશે. ગ્રો. કીથ પણ આ તર્કને અનુમતિ આપે છે.^૪

ડૉ. બેલ્વેલકર એ ચીની અનુવાદના ફ્રેન્ચ ભાષામાં કરેલા તરજુમા સાથે માઠર-વૃત્તિની સરખામણી કરી એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે તે અનુવાદનું મૂળ માઠરવૃત્તિ છે.^૫ આ જો નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તો માઠરવૃત્તિના અર્વાચીનત્વની સીમા નક્કી થઈ જાય: એટલે કે તે ગ્રંથ ઇ. સ. ૫૪૬ પહેલાં લખાએલો હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય. ડૉ. બેલ્વેલકર એમના લેખમાં આ બાબતના પૂરાવા તરીકે બે દાખલા આપે છે. એક તો માઠરવૃત્તિ અને ચીની અનુવાદમાં કપિલ અને આસુરિ વચ્ચે જે એક જ અર્થનો સંવાદ છે તે છે. આવો સંવાદ ગૌડપાદભાષ્યમાં નથી. બીજો દાખલો એ છે કે ગૌડપાદભાષ્યમાં છેલ્લી ત્રણ કારિકા ઉપર ટીકા નથી; જ્યારે માઠરવૃત્તિમાં અને ચીની અનુવાદમાં છે.^૬ આ ઉપરથી એ બન્ને ગ્રંથોમાં ડૉ. બેલ્વેલકર મૂળ અને અનુવાદનો સંબંધ સાધે છે. ડૉ. ટકકસુએ ગૌડપાદભાષ્ય અને ચીની અનુવાદ વચ્ચે જે સમાનતા જોઈ તે ઉપરથી બન્નેના મૂળ તરીકે એક ત્રીજો ગ્રંથ કહ્યો છે. હવે ગૌડપાદભાષ્ય એ માઠરવૃત્તિનો સંક્ષેપ છે એ બાબત બન્ને ગ્રંથોને ઉપર ઉપરથી જોતાં પણ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. એટલે માઠરવૃત્તિને ગૌડપાદના આધાર તરીકે ગણી શકાય. તો તેને ચીની અનુવાદનો પણ આધાર ગણવો જોઈએ.^૭

હવે પ્રશ્ન એ છે કે બન્ને વચ્ચે મૂળ અને અનુવાદનો સંબંધ સાધવા માટે આટલું બસ છે ? ગ્રો. કીથ આટલાથી સંતુષ્ટ નથી. તેઓ એમ માને છે કે બન્ને માટે એક જ મૂળ હોય એ હજી પણ સંભવિત છે. પણ ડૉ. બેલ્વેલકર એમની માઠરવૃત્તિની આગામી આવૃત્તિમાં આ બાબત માટે વિશેષ પૂરાવા આપેલાં સુધી કોઇપણ અભિપ્રાય બાંધવો યોગ્ય નથી. વળી લો. મા. ટિળકને માઠરવૃત્તિ અને ચીની અનુવાદ સરખાવતાં બન્ને વચ્ચે તફાવત જણાયો અને તેથી તેઓ પણ માઠરવૃત્તિને ચીની અનુવાદનું મૂળ ગણતા નથી.^૮ આ રીતે આ પ્રમાણ જોડે અગત્યનું છે છતાં પણ જ્યાં સુધી ચીની અનુવાદ

૨. જુઓ Sankhya System by A. B. Keith પા. ૭૦.

૩. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૩ અને Sankhya System પા. ૭૦.

૪. જુઓ Sankhya System પા. ૭૦.

૫. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૨ અને પા. ૧૭૪ ની ૧ ફૂટનોટ.

૬. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૪ ની ૧ ફૂટનોટ.

૭. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૩.

૮. જુઓ Sanskrit Research. Vol I, No. 2, 1915, p. 108: "But

અને માઠરવૃત્તિને શબ્દે શબ્દ સરખાવી બંનેનો સંબંધ નક્કી કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી માઠરવૃત્તિનો સમયનિર્ણય કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય નહિ.

આથી માઠરાચાર્ય અને તેની વૃત્તિનો સમય નક્કી કરવા માટે બીજા પ્રમાણો શોધવાં જોઈએ. આ પ્રમાણો આપણને જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ રૂપે મળે છે. હરિભદ્ર સૂત્રીના (ઇ. સ. નો આઠમો સૈકા) પદ્ધર્શન સમુચ્ચયની દીક્ષામાં ગુણરત્નમૂરિ સાંખ્યદર્શનોના ગ્રંથોનાં નામ આ પ્રમાણે જણાવે છે: સાંખ્યાનાં તર્કગ્રંથાઃ પટિતંત્રોદ્ધારરૂપં માઠરભાષ્યં સાંખ્યસત્તત્તિનામકં, તત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદં આત્રેયતન્ત્રં ચેત્યાદયઃ ।^{૧૦} સાંખ્યોનાં તર્કગ્રંથોઃ સાંખ્યસત્તતિ નામતું પટિતન્ત્રના ઉદ્ધારરૂપ માઠરભાષ્ય,^{૧૦} તત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદ [ભાષ્ય] અને આત્રેયતન્ત્ર^{૧૧} વગેરે.

આ ઉલ્લેખ માઠરવૃત્તિને ઠીક લાગુ પડે છે. માઠરવૃત્તિની પ્રતિપાદનશૈલી અર્વાચીન દીક્ષાઓ કરતાં પ્રાચીન ભાષ્યોને વધારે મળતી છે. મૂળ કારિકાઓ અને પટિતન્ત્રનો વિષય એકજ છે; ફક્ત આખ્યાયિકાઓ અને પરવાદ છોડી દીધા છે.^{૧૨} આ આખ્યાયિકાઓ અને પરવાદ માઠરે પોતાની વૃત્તિમાં આપ્યા છે. તે ઉપરથી તે ‘ પટિતન્ત્રોદ્ધારરૂપ ’ કહેવાય એ યોગ્ય છે.

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે એકાદ માઠરાચાર્યે સાંખ્યકારિકા ઉપર પ્રમાણભૂત દીક્ષા લખી હોવી જોઈએ અને તે ઇ. સ.ના ચૌદમા સૈકા પહેલાં વિદ્યમાન હશે.

આ ઉપરાંત બીજા બે પ્રાચીન ઉલ્લેખો જૈન આગમ ગ્રંથોમાં મળે છે. નન્દીસૂત્ર અને અતુલ્યોગદ્ધારસૂત્રમાં મિથ્યા આગમોની ગણતરી કરતાં ‘ માઠર ’ નું નામ આપવામાં આવે છે. અતુલ્યોગદ્ધારસૂત્રમાં ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે. “.....કળગસત્તરી વેસિયં વડ્સેસિયં વુદ્ધસાસણં કાવિલં લોગાયતં સદિટયંતં માઠરપુરાણવાગરણનાઢગાઈ,.....”^{૧૩} થોડાક ફેરફાર સાથે એની એજ બોખત નન્દીસૂત્રમાં પણ દેહલી

on comparing it with the Chinese version in some important places, I find that the two cannot be taken as identical.”

૯. પદ્ધર્શનસમુચ્ચય. પા. ૪૩.

૧૦ મૂળમાં રૂપં પછી અને ભાષ્યં પછી પણ સ્વરૂપવિરામ છે. એટલે કે તે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથો છે એવો સંપાદકનો અભિપ્રાય લાગે છે. ઘટિરૂપં એ વિશેષણ છે અને તેજ પ્રમાણે સાંખ્યસત્તતિનામકં પણ વિશેષણ જ છે. તે શબ્દો જુદા નામ તરીકે રહી શકે નહિ. મૂળ ગ્રંથનું નામ દીક્ષાગ્રંથને આપવામાં અનૌચિત્ય નથી. રઘુવંશ ઉપરની દીક્ષાનો રઘુવંશદીક્ષાથી વ્યવહાર કરી શકાય.

૧૧ પ્રો. સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાના મત પ્રમાણે આત્રેયતન્ત્ર એ ચરકે જે સાંખ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે તેજ હશે; કારણકે તેમાં બોલનાર અત્રિ ઋષિ છે. જુઓ A His. of Indian Philosophy પા. ૨૧૩.

૧૨ સત્તત્યાં કિલ ચેડર્થાસ્તેડર્થાઃ કૃત્સ્નસ્ય પટિતંત્રસ્ય ।

આખ્યાયિકાવિરહિતાઃ પરવાદવિવર્જિતાશ્ચ ॥

૧૩. જુઓ અ. ઠા. સુ. પા. ૪૬. દેવચંદ લાલભાઈ વાળી આવૃત્તિ.

છે. “.....કળગસત્તરી વહ્સેસિયં બુદ્ધવયંણં તેસિયં કાવિલં લોગાયયં સ-
ટ્ઠિતંતં માઢરં પુરાણં ભાગવયં પાયંજલા.....”^{૧૪}

આ બન્ને શ્લોકો જૈનોના દૃષ્ટિએ અન્ય દર્શનોના આગમેના એકજ પરંપરા સૂચવે છે. એમાં ‘કનકસપ્તતિ તે સાંખ્યસપ્તતિ-ઇશ્વરકૃષ્ણની કારિકા હશે. વૈસિયં અને તેસિયં નો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. કામસૂત્રમાં વૈશિક નામનું એક પ્રકરણ છે. વહ્સેસિયં તે વૈશેષિક દર્શન છે. બુદ્ધસાસન અને બુદ્ધવયણ તે બુદ્ધસાસન એટલે બૌદ્ધદર્શન. કાવિલં એટલે ‘કાપિલ દર્શન’-સાંખ્યદર્શન. લોગાયયં એટલે ‘લોકાયત-ચાર્વાક દર્શન.’ સટ્ઠિતંતં અને સટ્ઠિતંતં એટલે પટ્ટિતન્ન-માઢરં એટલે માઠરવિરચિતગ્રંથ ઇલાદિ. પ્રાકૃતમાં ‘ઠ’ નો ‘હ’ થાય છે.^{૧૫} એ નિયમને અનુસારે માઠરનું માઢર થયું છે. ‘માઢરે રચેલું તે માઢરં.’

આ બન્ને ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આગમેના સમયમાં સાંખ્યદર્શનના ‘કાપિલ’ પટ્ટિતન્ન, કનકસપ્તતિ, ‘માઠર’ એ ગ્રંથો ખાસ પ્રસિદ્ધ હશે. બીજા દર્શનોમાં લોકાયત, વૈશેષિક અને બૌદ્ધદર્શન ધ્યાન ખેંચે છે.

સ્વેતામ્બરજૈનોના પીસ્તાલીસ આગમેમાં અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને નન્દીસૂત્ર સૌથી અર્વાચીન છે. નન્દીસૂત્ર દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતે રચેલું છે; બ્યારે અ. ઢા. સૂ. તેમના પહેલાં આર્યરક્ષિતે રચ્યું ગણાય છે. આ ગમે તેમ હોય તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વલભિપુરમાં વીરસંવત ૯૮૦માં આગમેના પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારે અનુયોગદ્વારસૂત્ર આગમ તરીકે ગણાતું હતું. પદ્માવલી પ્રમાણે દેવર્દિગણિ મહાવીર પછી ૯૮૦ વર્ષે થયા,^{૧૬} એટલે ૪૭૦ વર્ષ બાદ કરતાં વિક્રમ સંવત ૫૧૦ એટલે ઇ. સ. ૪૫૪ માં થયા ગણાય. તેમના સમયમાં અ. ઢા. સૂ. આગમ તરીકે ગણાતું હતું, તેને માટે સો વરસનો-અથવા ઓછામાં ઓછો પચાસ વરસનો ગાળો મુકીએ તો અનુયોગદ્વારસૂત્ર ચોથા સૈકાના મધ્યમાં કે અન્તમાં થએલું ગણાય. અનુયોગદ્વારસૂત્ર આર્યરક્ષિતે રચેલું છે એ પરંપરા સાચી હોય તો અનુયોગદ્વારસૂત્ર ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં આવે, કારણકે પદ્માવલિએ પ્રમાણે આર્યરક્ષિત મહાવીર પછી લગભગ ૫૭૦ વરસ પછી થયા ગણાય છે,^{૧૭} એટલે કે ઇ. સ. ૪૪માં થયા ગણાય. પણ અનુયોગદ્વારસૂત્ર આટલું પ્રાચીન હશે કે નહિ તે હજી વિવાદનો વિષય છે. પણ તેનો સમય ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા અને પાંચમા સૈકાના મધ્ય પહેલાં છે એ બાબત શંકાસ્પદ નથી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેને ચોથા સૈકાના અન્તમાં કે મધ્યમાં મુકીએ એ અયોગ્ય નથી.

માઠરાચાર્ય પોતાનો ગ્રંથ આ પહેલાં લખ્યો હશે એ રહેલાઈથી સમજી શકાય છે. હાલની છાપખાનાની પરિચિતિ ભૂલી જઈ તે સમયની પરિસ્થિતિથી વિચાર કરીએ તો કોઈ પણ ગ્રંથ લખાઈ અન્ય ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધિ પામે તે માટે સો કે ઓછામાં ઓછાં પચાસ વરસ ગણીએ તો વધારે કહેવાય નહિ. એ રીતે ગણતાં માઠરાચાર્યના ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ચોથા સૈકાની શરૂઆતમાં કે ત્રીજા સૈકાના બીજા ચતુર્થમાં મુકી શકાય.

૧૪. જુઓ ન. સૂ. પા. ૩૯૨. આ ઉલ્લેખો સૂચવવા માટે અને બતાવવા માટે હું પં. મુખલાલજી અને મુનિ નિનવિજયજીનો આભારી છું.

૧૫. ‘ટો ઢઃ’ સિ. હે. અ. ૮. પા. ૧. સૂ. ૧૯૯.

૧૬. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૧૧, પા. ૨૪૭ કલાપ્રતો લેખ.

૧૭. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૧૧, પા. ૨૪૭.

આ રીતે કેવળ બાહ્ય પ્રમાણોથી માહરવૃત્તિનો સમય ચોથા સૈદ્ધાંતના પ્રારંભમાં મુદ્દતો ઠી. બેલ્લેલકરની કલ્પનાને પણ અવકાશ મળે છે. કારણકે જે અંથ એ સમયમાં લખાયો હોય તેની પ્રતિષ્ઠા ૫૪૬ સુધીમાં જામે અને પરમાર્થ પોતાની સાથે તેને ત્રીજા લઘુ જામ એ પણ સંભવિત છે.

પણ અંહીયા એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણરત્નસૂરિના અને અનુયોગદારસૂત્રના ઉલ્લેખોથી એટલું સિદ્ધ થઈ શકે કે માહરાયાર્યે ત્રીજા કે ચોથા સૈદ્ધાંતમાં પોતાનો અંથ લખ્યો હશે. પણ તે અંથ એજ આ છપાએલો અંથ છે એમ માનવાને શાં પ્રમાણો છે ? આવી શંકાનો એકજ ઉત્તર આપી શકાય કે જ્યાં સુધી આન્તર પરીક્ષાથી અથવા બાહ્ય પ્રમાણોથી એવી શંકા ઉઠાવવાનું કારણ મળે નહિ ત્યાં સુધી પ્રતને અન્તે કર્તાનું જે નામ આપ્યું હોય તે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. એથી ઉલટું અહીં એક બાહ્ય પ્રમાણ મળે છે કે જેનાથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ જ અન્ય માહરાયાર્યની પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. વિ. સં ૧૪૦૫ (ઇ. સ. ૧૩૪૩) માં થયેલા મલ્લધારિ રાજશેખરસૂરિ પોતાના પદ્મદર્શનસમુચ્ચય નામના અન્યમાં સાંખ્યદર્શનના તર્કઅન્યોની ગણનામાં માહરનું નામ ગણાવે છે અને ઉક્તં ચ માટરપ્રાન્તે એમ કહી હસ પિવ લલ લાદ મોદ ધૃત્યાદિ શ્લોક ટાંકે છે અને એજ શ્લોક માહરવૃત્તિની છેવટે એટલે ૫૩ મે પાને આવે છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે રાજશેખરસૂરિને આજ માહર અન્યનો પરિચય હતો.

વૃત્તિમાં લગભગ ૬૧ ઉલ્લેખો છે. તેમાં ૩૬ પદ્યાત્મક છે. આમાં વેદ અને શ્રુતિનાં અવતરણો ગણ્યાં નથી. અંથોનાં નામમાં 'ગીતાસુ' અને 'સ્મરણાત' ^{૧૮} એમ કરી ભગવદ્ગીતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'પુરુષાધિષ્ઠિતે પ્રધાનં પ્રવર્તતે' ^{૧૯} એમ પશ્ચિત્તન્ત્રમાંથી એક ઉતારો લીધો છે. ૧૧ીં 'શ્રી વિષ્ણુપુરાણે ષષ્ઠેઽંશે પરાશરવચઃ' એમ કરી ત્રીજે પ્રમાણે ઉતારો લીધો છે. "ન્યક્તોન્યક્તજ્ઞવિજ્ઞાનાન્મોક્ષઃ પ્રાપ્યતે" ^{૨૦} તે ઉપરાંત પુરાણેષુ' એમ કરી સામાન્ય રીતે પુરાણોનો અને વેદપુરાણભારતમન્વાદિભ્યોઽપિ ધર્મશાસ્ત્રેભ્ય પતત્ પંચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞાનમુત્તમમ્' ^{૨૧} એમ કરી વેદ, પુરાણ, ભારત, મનુના અંથો વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરાંત પતંજલિનાં યોગસૂત્રો ટાંક્યાં છે. અને એક સ્થળે બીજાપાદના પહેલાં સૂત્ર ઉપરનું આખું 'વ્યાસભાષ્ય' નામનિર્દેશ વિના ઉતાર્યું છે. ^{૨૨} આ ઉપરાંત 'ઉક્તં ચ' એમ કરી ઘણા શ્લોકો ટાંક્યા છે જેનું મૂળસ્થાન હું હજી શોધી શક્યો નથી.

હવે એ જોવાનું છે કે આ અંથોના સમયમાં અને ઉપર જણાવેલા માહરવૃત્તિના સમયમાં કાંઈ વિરોધ આવે છે કે નહિ. આમાં ઉલ્લિખિત અંથોનો સમય હજી ચોક્કસ નથી એટલે અહીંયા તો એટલું જ બતાવવાનું છે કે તે અંથોનો સમય ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈદ્ધાંતમાં કે તે પહેલાં હોવાનું સંભવે છે.

૧૮. જુઓ મા. વૃ. પા. ૨૭ અને ૩૯.

૧૯. જુઓ મા. વૃ. પા. ૩૦.

૨૦. જુઓ મા. વૃ. પા. ૩૭.

૨૧. જુઓ મા. વૃ. પા. ૫૬ અને પા. ૮૩.

૨૨. જુઓ મા. વૃ. પા. ૩૯-૪૦.

આ ગ્રંથમાં ઉક્તં ચ, લૌકિકાનામામાણકઃ, એમ કરી જે શ્લોકો આપ્યા છે તેમાંના કેટલાક અર્વાચીન વૈદિક અને જૈન ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. પણ જ્યાં સુધી એ શ્લોકોનું કર્તૃત્વ અર્વાચીન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી તેમનો સમયનિર્ણયમાં ઉપયોગ થઈ શકે નહિ એટલે ચર્ચા ખાસ કરીને જે ગ્રંથોનાં નામ આપ્યાં છે તેટલા પૂરતી જ કરવી રહે છે. સામાન્ય રીતે વેદ, ભારત, પુરાણ અને મનુના ગ્રંથો ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દ પહેલાના છે એ બાબતમાં બહુ મતભેદને અવકાશ નથી, પુરાણ ને વિશેષ શંકા ઉઠાવી શકાય. પણ સામાન્ય રીતે પુરાણસાહિત્ય ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદ્દ પહેલાનું છે એ પાર્થકર સાહેબે સારી રીતે બતાવ્યું છે.^{૨૩} પુરાણોમાં ખાસ કરી વિષ્ણુપુરાણનું નામ લીધું છે. વીક્સન સાહેબનો એવો મત હતો કે તે ઇ. સ. ના અગીયારમા સદ્દનું છે પણ હવે એ મત સ્વીકારાતો નથી. પુરાણોની ગણનામાં વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ત્રીજું છે; તેનો સમય ચોક્કસ નથી. તોપણ તેમાં જે વંશાવલીનો અહેવાલ છે તે ઇ. સ. ના ચોથા સદ્દના અન્ત પહેલાં મંચરેલો છે; અને એ વંશાવલીનો મંચર હશે તે પહેલાં પણ તે પુરાણ વિદ્યમાન હશે એમ પાર્થકર સાહેબનું માનવું છે. એટલે તે પુરાણ ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દમાં કે તે પહેલાં વિદ્યમાન હશે એમ માનવાને વાંધો નથી.^{૨૪}

પણ પાર્થકર સાહેબ એમના હમણાં પ્રકટ થયેલ 'Indian Historical Tradition' નામના ગ્રંથમાં એમ કહે છે કે વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. ના પાંચમા સદ્દ પહેલાનું નથી. તેમાં ખાસ પ્રમાણ એ છે કે તેમાં જણાવેલ અસુરો અને દેવતાઓના વિગ્રહ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે તે આદ્ય-એટલે જૈન અને બૌદ્ધોનો પરાભવ થયા પછી બ્રાહ્મણ સત્તાની પુનઃસ્થાપનાના સમયે લખાએલું છે. (પા. ૮૦) પણ આ કલ્પના માટે કાંઈ પૂરાવો નથી. ઇ. સ. ના પાંચમા સદ્દના અરસામાં બૌદ્ધ અને જૈનોનો પ્રભાવ હાસ પામ્યો હતો એમ માનવાને કાંઈ પ્રમાણ નથી. તેથી મને એમ લાગે છે કે પાર્થકર સાહેબે 'Dynasties of Kali Age' માં કરેલી કલ્પના વધારે પ્રામાણિક છે.

પાર્થકર સાહેબ D. of K. A.માં એમ કહે છે કે ભાગવતે પોતાનો અહેવાલ વિષ્ણુપુરાણથી લીધો છે. આ જો બરાબર હોય તો વિષ્ણુપુરાણને વધારે ચોક્કસાદ્યથી ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દ પહેલાં સુધી શકાય; કારણ કે ભાગવતનો ઉલ્લેખ નન્દીસૂત્રમાં આવે છે. અને નન્દીસૂત્ર ઉપર જોયું તે પ્રમાણે ઇ. સ. ૪૫૪ પછીનું તો નથી જ. એટલે ભાગવત ઇ. સ. ના ચોથા સદ્દ પહેલું હશે એ સ્હેલાઈથી સમજી શકાય છે, અને વિષ્ણુપુરાણ તેની પણ પહેલાં જાય. વળી સામાન્ય પરંપરા પ્રમાણે પણ વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ઉચ્ચ છે.

આ રીતે જો કે વિષ્ણુપુરાણનો સમય ચોક્કસ કહી શકાતો નથી તોપણ એટલું તો જોઈ શકાય છે કે તે ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દ પછીનું જ છે એમ માનવાને ચોક્કસ પ્રમાણ નથી.

પશ્ચિમ-ધર્મકૃષ્ણની કારિકાઓ પહેલાનું છે એટલે એના સમયની ચર્ચા કરવાની અહીંયા જરૂર નથી, પણ યોગસૂત્ર અને વ્યાસભાષ્યનો સમય અર્વાચીન ગણાય છે

૨૩. જુઓ Indian Historical Tradition પ્ર. ૪, પા. ૫૧.

૨૪. જુઓ Dynasties of Kali Age પ્ર. પા. ૨૮, પે. ૫૧.

એટલે હવે તેની ચર્ચા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રો. ચાકોબી યો. સૂ. ના ચોથા પાદના કેટલાંક સૂત્રો, વિજ્ઞાનવાદને પૂર્વપક્ષરૂપે કલ્પે છે તે ઉપરથી યો. સૂ. ઇ. સ. ૪૫૦ પછીનું છે એમ માને છે; કારણ કે વિજ્ઞાનવાદના સ્થાપકો અસંગ અને વસુગન્ધુ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં થએલા તે માને છે.^{૨૫} હવે આપણે સ્વીકારી લઈએ કે તે સૂત્રો વિજ્ઞાનવાદનું ખણ્ડન કરે છે તોપણ યો. સૂ. નો સમય એટલો અર્વાચીન ગણી શકાય નહિ. પ્રથમ તો એની વિરુદ્ધ એ કહી શકાય એમ છે કે વસુગન્ધુએ વિજ્ઞાનવાદને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપી દર્શન બનાવ્યું તે પહેલાં પણ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત તરીકે વિજ્ઞાનવાદ પ્રચલિત હશે એમ માનવાને વાંધો નથી. બીજી બાબત એ છે કે વસુગન્ધુનો સમય હજી ચોક્કસ થયો નથી. ચીની મુસાફર ચવનચંગના કથન પ્રમાણે વસુગન્ધુ ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકા પહેલાંનો છે.^{૨૬} એટલે યો. સૂ. ને વસુગન્ધુનું સમકાલીન ગણીએ તો પણ ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં વિદ્યમાન હોય એમ માનવાને કાંઈ પણ હરકત નથી. આપણી સામાન્ય પરંપરા પ્રમાણે તો મહાભાષ્યકાર પતંજલિ અને યો. સૂ. કાર પતંજલિ બન્ને એક જ છે. બન્ને પતંજલિઓ એક નથી પણ બૂદ્ધા છે એ સિદ્ધ કરવા પ્રો. બુઝ્ઝ કેટલાંક પ્રમાણો આપે છે. પણ તે બધાં નિર્જળ છે,^{૨૭} સાંખ્ય અને યોગના પરમ વિદ્વાન ડૉ. ગાર્બે એમ માને છે કે પતંજલિના સમયનો પ્રશ્ન હજી નિર્ણયની અપેક્ષા રાખે છે; કારણ કે પ્રો. ચાકોબી અને પ્રો. બુઝ્ઝ-બન્ને પતંજલિઓ એક નથી તેને માટે ભાષાના અને વિચારના જે દાખલા ટાંકે છે એની વિરુદ્ધ બુનો લીગીક બન્ને એક છે તે માટે ભાષા આદિકની સમાનતા રૂપી ઘણાં કારણો આપે છે.^{૨૮} વળી જે સૂત્રોને આધારે પ્રો. ચાકોબી યો. સૂ. ને અર્વાચીન કરાવવા મથે છે તે સૂત્રો ચોથા પાદમાં આવે છે અને તે પાદ પછીથી ઉમેરાયેલો છે એમ પ્રો. દાસગુપ્ત માને છે.^{૨૯} વળી પાતંજલનો ઉલ્લેખ પણ નન્દીસૂત્રમાં છે તે ઉપરથી પણ તે પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. આ રીતે બધાં પ્રમાણો જોતાં મને એમ લાગે છે કે પતંજલિ ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકા પછીના છે એમ માનવાને સખળ પ્રમાણ નથી.

વ્યાસભાષ્યના સમય વિષે પણ એટલોજ સંશય છે. પ્રો. બુઝ્ઝ વ્યાસભાષ્યનો સમય ઇ. સ. ૬૫૦-૮૫૦ ના સમયમાં મુકે છે.^{૩૦} આ બાબતમાં પણ પ્રો. બુઝ્ઝનાં પ્રમાણો સખળ નથી. તે પ્રમાણો જરા તપાસીએ.

૨૫. જુઓ J. A. O. S. V. 31. Part I 1910.

૨૬. જુઓ સ્મીથ Early His. of India પા. ૩૨૮ ફૂ. નો. ડૉ. બેલ્વેલકર પણ એમ માને છે કે બધો પૂરાવો જોતાં વસુગન્ધુને ઇ. સ. ૨૮૦-૩૬૦ ના ગાળામાં ક્યાંક મુકવો જોઈએ. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૬.

૨૭. જુઓ દાસગુપ્તની A His. of Ind. Philosophy પા. ૨૩૨-૩૩ અને H. O. S. પુ. ૧૭, પા. ૨૭-૩૦.

૨૮. જુઓ Enc. of Religion and Ethics Vol. XII. પા. ૮૩૧.

૨૯. આખી ચર્ચા માટે જુઓ A His. of Ind. Phi. પા. ૨૩૦.

૩૦. જુઓ The Yoga-System of Patanjali. H. O. S. પુ. ૧૭, પ્રસ્તાવના પા. ૨૦-૨૧.

૧. વ્યાસભાષ્યમાં વાર્ષગણ્યના બે ઉતારા લીધા છે. વાર્ષગણ્ય વસુખન્ધુનો મોટી ઉમરનો સમકાલીન હતો. વસુખન્ધુના સમય ઉપરથી વ્યાસભાષ્ય ઇ. સ. ૩૫૦ પછીનું હશે એમ પ્રો. વુડ્ઝ માને છે. પણ મી. રીડિંગેની પ્રમાણે વસુખન્ધુનો સમય ઇ. સ. ૨૭૦-૩૫૦ ગણીએ તો વાર્ષગણ્યનો સમય ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાની શરૂઆતમાં અથવા બીજા અન્તમાં મુકી શકાય. વાર્ષગણ્યના અવતરણ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે ભાષ્યકાર કાંતો તેના સમકાલીન હોય કે તેની પછી હોય. સમકાલીન હોય તો ભાષ્યકારનો સમય બીજા સૈકાનો અન્ત અથવા ત્રીજાનો પ્રારંભ ગણાય. પછી હોય તો ભાષ્યકારને ત્રીજા સૈકાના પ્રારંભ પછી મુકવો જોઈએ. ભાષ્યકારને ત્રીજા સૈકાના પ્રારંભમાં ગણીએ તો તેના પ્રસિદ્ધભાષ્યની પંક્તિઓ ત્રીજા સૈકાના અન્તમાં અથવા ચોથાની શરૂઆતમાં થએલો માઠર ઉતારે એમાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી.

૨. પ્રો. વુડ્ઝનું બીજું પ્રમાણ એ છે કે ભાષ્યમાં દશાંશનો ઉલ્લેખ છે અને તેથી ભાષ્યકારને ઇ. સ. ના પાંચમા શતક પછી મુકવા જોઈએ. હવે જે શબ્દો ઉપરથી પ્રો. વુડ્ઝ દશાંશનો અર્થ કહાડે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. “ययैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैका चैकस्थाने ।”^{૩૧} જેમ એક રેખા સોના સ્થાને સો, દશને સ્થાને દશ અને એકના સ્થાને એક’ તેમ ઇ. અંદીઆ સાદો અર્થ એટલો જ છે કે એક રેખા જેવી કે એકકાની-‘૧’ તે ‘સો’ માં હોય ત્યારે સોને, દશમાં હોય ત્યારે દશને અને એકમાં હોય ત્યારે એકને સૂચવે, તેમ એક ધર્મી ધર્મભેદની અપેક્ષાએ ભિન્ન કહેવાય. અંદીઆ દશાંશના અર્થની મુદ્દલ અપેક્ષા નથી.^{૩૧} આ બાબત તે જગ્યાનું આખું ભાષ્ય જોતાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, તેથી તે અર્થ ઉપર બાંધેલું અનુમાન પણ અથાણ થાય છે.

૩. પ્રો. વુડ્ઝનું ત્રીજું પ્રમાણ એ છે કે શિશુપાલવધના ચોથા સર્ગના ૫૫ માં શ્લોકમાં યોગસૂત્રના પહેલા પાદનું ૩૩ મું સૂત્ર અને ભાષ્યનું અવતારણ આવી જાય છે. માથનો સમય ઇ. સ. ૬૫૦ છે તે ઉપરથી પ્રો. વુડ્ઝ આ અવતારણની મદદથી એમ અનુમાન કરે છે કે ભાષ્ય ઇ. સ. ૬૫૦ પહેલાનું નહિ હોય. પણ આમાંથી આ શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે સમજી શકાતું નથી. જો કાંઈ સિદ્ધ થાય તો તે એટલું જ છે કે માધ પહેલા વ્યાસભાષ્ય પ્રસિદ્ધ હતું અને માથે તેનું બહુ સારું અધ્યયન કર્યું હતું.

પ્રો. વુડ્ઝના પ્રમાણોથી એટલું જ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે ભાષ્ય ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના પ્રારંભ પછીનું હશે બીજા પ્રમાણોથી એમ કહી શકાય છે કે વ્યાસ ભાષ્યને ચોથા સૈકાથી નીચે લાવી શકાય એમ નથી.^{૩૨}

૩૧. પાનચલ ચો. મૂ. (આ. સં. સી.) પા. ૧૩૦.

૩૧ અ. અંદીઆ દશાંશનો ઉલ્લેખ છે એમ માનીએ તો પણ વ્યાસભાષ્યની પ્રાચીનતામાં વાંધો આવતો નથી; શાથી ને. ઇ. સ. ના સૈકાની શરૂઆતમાં ચીન બીદો પાસેથી દશાંશ શીખ્યું. જુઓ Hindu Achievements in Exact Sciences' by Sarkar. પા. ૧૧.

૩૨. ચો. મૂ. અને વ્યાસભાષ્યમાંથી જૈન તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં અને તેના ઉપરના સ્વોપજ ગણ્યતા ભાષ્યમાં કેટલીક દક્ષીણ સેવામાં આવી છે તે તારે જુઓ. આર્યવિદ્યા-વ્યાખ્યાન-માગમાં પં. સુખલાલજીનું યોગદર્શન વિષયક વ્યાખ્યાન પા. ૧૮૭ ફ. નો. ૧૯. તેમાં અર્થ સામ્ય છે એટલું જ નહિ પણ આર્દ્રવસ્ત્ર અને તૃણશાંપિના દશાન્તમાં શબ્દનું પણ થતું

આ રીતે માહરવૃત્તિમાં આવેલા ઉલ્લેખો તેને ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અન્તમાં અને ચોથાની શરૂઆતમાં મુકતાં આડા આવતા નથી.

અન્યની અંદર ફેટલાક એવા ઉલ્લેખો છે કે જે તેની પ્રાચીનતાનો પૂરાવો આપે છે. તેની પ્રતિપાદન શૈલી અને ભાષાદિકની સરળતા જોતાં તે અર્વાચીન દીકાઓ કરતાં પ્રાચીન ભાષ્યોમાં સહેલાઈથી સ્થાન લે છે. અન્યની અંદર જે પ્રતિપક્ષીઓ આવે છે તેમાં મુખ્ય 'વેદવાદિનઃ,'^{૧૩} વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને આજીવક^{૧૪} છે. આમાં ખાસ ધ્યાન વેદવાદિનઃ અને આજીવક જેવે છે. આજીવક સંપ્રદાય છુદ્ધ અને મહાવીરના સમયનો છે. તે ફેટલાએ સૈકા સુધી ચાલ્યો હતો. પણ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સાતમા સૈકા પછી તેનું નામ અંભળાતું નથી. સત્કાર્યવાદની ચર્ચામાં તેમને જે સ્થાન મળ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આજીવક સંપ્રદાય માહરના સમયે જીવતો અને ધ્યાનમાં લેવાજોવો હશે. 'વેદવાદિનઃ'^{૧૫} ના સિદ્ધાન્તો એ મીમાંસાના સિદ્ધાન્તો છે—એટલે કે એમાં યજુર્વાગદિકના અને આત્મા કર્તા છે એ પૂર્વમીમાંસાના સિદ્ધાન્તો અને 'આત્મા એક છે' વગેરે ઉત્તરમીમાંસાના પણ સિદ્ધાન્તો આવી જાય છે. જે રીતે આ ઉલ્લેખો કર્યા છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે માહરના સમયમાં પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાનો ભેદ પડ્યો નહિ હોય. પણ જનને એકજ નામથી પ્રસિદ્ધ હશે. આ વસ્તુ સ્થિતિ કુમારિલ અને શંકરાચાર્યના સમય પહેલાંની છે. પ્રો. ચાકોબી માને છે કે શળસ્ત્રનામીના સમયમાં પણ જનને દર્શનો એક હતાં.^{૧૬}

આ ઉપરાંત અતુમાનના અવયવોની ચર્ચા વાત્સ્યાયન ભાષ્યના તે ભાગ સાથે સરખાવતાં જણાઈ આવશે કે તે, ન્યાયદર્શનની પરિભાષા ચોક્કસ અને રૂઢ થઈ ગઈ તે પહેલાંની પરિસ્થિતિ સૂચવે છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે ગુણુરત્નસૂરિની દીકામાં અને રાજશેખર-સૂરના પડ્દર્શનમાં તથા નન્દી, અને અતુયોગદ્વારસૂત્રમાં આવતા ઉલ્લેખો રૂપી બાહ્ય પ્રમાણોથી નક્કી કરેલ માહરવૃત્તિના સમય સાથે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંથી કાંઈ વિરોધી પ્રમાણ મળતું નથી. તે ઉપરથી આ ગ્રંથ તે માહરાચાર્યની કૃતિ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

સામ્ય છે. આ ઉપરથી એમ કલ્પના કરી શકાય છે કે તત્ત્વાર્થના ભાષ્યદારને પતંજલિના સૂત્રોની અને વ્યાસના ભાષ્યની ખબર હશે. પણ આ ભાષ્ય સ્વોપસ હશે કે નહિ તે વિષે શંકા છે; પણ ભાષ્ય જોતાં એટલું કહી શકાય છે કે તે, તત્ત્વાર્થ ઉપર શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરોની સાંપ્રદાયિક દીકાઓ થઈ તે પહેલાંનું છે કારણકે તેમાં સ્પષ્ટ મતભેદને અવકાશ નથી. આ પ્રમાણે તે ભાષ્ય જૂનામાં જૂની દિગમ્બર સંપ્રદાયની દીકા સર્વાર્થસિદ્ધ કરતાં પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે. સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તા પૂજ્યપાદનો સમય વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાના પ્રારંભમાં (જુઓ. જૈ. સા. સં. ભા. ૧. અં. ૨. પા. ૭૯) એટલે કે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાનો બીજો શતાર્ધ છે. આથી તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યનો સમય ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા પહેલાં આવે; અને તેથી વ્યાસભાષ્યનો સમય પણ તેની પૂર્વે જાય.

૩૩. ગ્રંથમાં જીવકાઃ એમ છાપેલું છે પણ તે તો પાઠ ભ્રષ્ટ થયાને લીધેજ થયું હશે એમ લાગે છે.

૩૪. જુઓ મા. વૃ. પા. ૭, ૩૨, ૫૫, ૭૫—વગેરે.

૩૫. જુઓ J. A. O. S. પુ. ૩૧. ભા. ૧. ૧૯૧૦.

સંક્ષેપમાં ધરવીસનના પાંચમા અને ચોથા સૈકાના નન્દી અને અનુયોગદ્વારચૂત્રમાં ઉલ્લિખિત માઠરની કૃતિને ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અન્તમાં અથવા ચોથાના પ્રારંભમાં સુકી શકાય; અને તે કૃતિ આ ગ્રન્થ છે એમ માનવાને ગ્રન્થની આન્તર પરીક્ષા આડે આવતી નથી.

નોંધ—માઠરવૃત્તિના નીચેના અવતરણથી જણાય છે કે તેના પહેલાં પણ સાંખ્ય-કારિકા ઉપર કોઇ ટીકા હશે.

અદ્વારમી કારિકાના ‘જન્મમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાત્’ માંથી ‘મરણનિય-માત્’ ઉપર નીચે પ્રમાણે ટીકા છે.

‘અતશ્ચ-મરણનિયમાત્ । મરણેડપિ નિયમો દ્વષ્ટો મમ ભ્રાતા મૃતો મમ પિતા ચ । તસ્માદ્બ્રહ્મવઃ પુરુષા અપરે પુનરિત્યદ્ધારં વર્ણયન્તિ-’ ‘જન્મમરણનિય-માત્ । इह कश्चित् कदाचिन्म्रियते तदैव परो जायते । यद्येकः पुरुषः स्यात् तर्हि एकस्मिन् जायमाने सर्वेऽपि जायेरन् । न चैवम् । त्रियमाणे सर्वे त्रिये-रन् । न चैवम् । तस्माद्ब्रह्म पुरुषः ” ॥ (મા. વ. ૫. ૩૧.)

નિરુક્ત શાસ્ત્ર

[જોડાલાલ ગોરધનદાસ શાહ એમ. એ.]

વેદના અભ્યાસમાટે શિક્ષા, કલ્પ, નિરુક્ત, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ અને છન્દઃ એમ છ વેદાંગો મનાય છે. આમાં નિરુક્તશાસ્ત્ર વેદના અર્થ તથા મન્ત્રનું પ્રકરણ તથા દેવતાઓનું લિંગ તથા સ્વભાવ ઇત્યાદિ ઉપયોગી બાબતો સમજાવે છે. નિરુક્તના અભ્યાસ વગર વેદનો અભ્યાસ નિર્રર્થક છે. આ શાસ્ત્રમાં વિશેષ કરીને વેદમાં આવતા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ સમજાવેલાં છે; અને એક શબ્દના જુદા જુદા કેટલા અર્થ થાય છે, અને ક્યાં ક્યાં, તે પણ જણાવેલું છે. વળી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા અમુક અર્થ શી રીતે થયો તે સંબંધી જે લોકોમાં કંઈ પણ દંતકથા હોય અગર બ્રાહ્મણ્યથોમાં કંઈ ખુલાસો આપ્યો હોય તો તે પણ સવિસ્તર સમજાવેલું છે. એ ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે.

નિરુક્ત શબ્દનો પ્રયોગ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં થયેલો છે: “સ વા एष आत्मा हृदि तस्य तदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद् हृदयम्” (૮-૩-૩). ગોપાથબ્રાહ્મણમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. “ओंकारं पृच्छामः किं निरुक्तम् ? आपेरोंकारः सर्व-माप्नोतीत्यर्थः (૧-૧-૧૪-૩૦).

નિરુક્ત એટલે શું ? શૌનકીય બહુકપ્રાતિશાખ્યમાં દ્વિતીય વૃત્તિકાર દેવમિત્રના પુત્ર વિષ્ણુમિત્ર નિરુક્તનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—“ पदविभागमन्त्रार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रं निरुक्तम् ” જે શાસ્ત્રમાં પદવિભાગ, મન્ત્રના અર્થ અને દેવતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તેવું શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત કહેવાય છે. આમાં પદવિભાગની પ્રવૃત્તિનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સાયણ તે વિષે કહે છે:—“एकैकस्य पदस्य संभावित्वा अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्ते” આ નિરુક્તશાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક પદના સંભવિત અવયવના અર્થો સંપૂર્ણ રીતે કહેવામાં આવે છે (નિરુક્તવિવૃત્તિ, પૃ. ૨-૩) અહિં આ નિઃશેષેણ નો અર્થ વ્યાકરણાનુશિષ્ટેન થાય છે. ભર્તૃહરિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन यागस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥^૧

આ પ્રમાણે નિરુક્તનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. યાસ્કાચાર્યના નિરુક્તમાં આ બધાં લક્ષણો સમાઈ જાય છે. એ ઉત્તમ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તથા ભાષાશાસ્ત્ર છે. આથી કંઈ એમ કહી શકાય નહિ કે તે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો આદિપ્રયાસ છે. વેદના કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટેના પ્રયાસો સંહિતાયુગમાં જ શરૂ થયેલા છે. કૃષ્ણયજુ-વેદની સંહિતામાં ભાષાશાસ્ત્રના આ દિશાના પ્રયાસ માટે એક સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે; અહિં આ નીચેનું અવતરણ મૂકવામાં આવે છે:

૧. નિરુક્ત શાસ્ત્ર પાંચ પ્રકારના વિષયનું વર્ણન કરે છે: વર્ણના આગમ, વર્ણ-વિપર્યય, વર્ણવિકાર, વર્ણનાશ અને ધાતુનો તેના અર્થની સાથેનો યોગ-આ પાંચ જગ્યાં વર્ણવેલાં હોય તેને નિરુક્ત કહે છે.

“ ઘાઘૈ પરાચ્યવ્યાકૃતાવદત્તે દેવા હન્દ્રમનુવન્તિમાં નો વાચં વ્યાકુ. વિંતિ સોઽવ્રવીઢ્ઠરં વૃણૈ મહં ચૈવેપ ઘાયવે ચ સહગૃહ્યાતા ઇતિ તસ્માદૈન્દ્રવાયવઃ સહ ગૃહ્યતે તામિન્દ્રો મધ્યતોઽવક્રમ્ય વ્યાકરોત્તસ્માદિયં વ્યાકૃતા ઘાગૃહ્યતે । ”

“ પ્રથમ વાક્ય અવ્યક્ત તથા અવિભાજ્ય હતી. ત્યારે દેવોએ હન્દ્રને કહ્યું, ‘અમારી વાણીના વિભાગ કરો.’ તેણે કહ્યું, ‘હું તમારી પાસેથી એક વર માગું છું. એક પ્યાલામાં મારે માટે તથા વાયુ માટે સોમ રેડો.’ આટલા માટે એક પ્યાલામાં હન્દ્ર તથા વાયુ માટે સોમ રેડાય છે. પછીથી હન્દ્ર તેમાં ગયા અને વાણીના વિભાગ કર્યા. માટે જ હાલમાં સ્પષ્ટ વાણી બોલાય છે.” ત્યાર પછીથી વિશેષ પ્રયાસો આહ્વાણ્યથોમાં શરૂ થયા. ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં નીચેના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આવે છે: પ્રૈષ (૩-૯), માનુષ (૩-૨૩) જાયા (૭-૧૩), તૈત્તિરીયમંહિતામાં પણ રુદ્ર (૧-૫-૧), વૃષ્ટ (૨-૪-૧) અને ૨-૫-૨ ની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે. તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણમાં અશ્વ (૧-૧-૫) નક્ષત્ર (૨-૭-૧૮) વગેરે શબ્દો જોવામાં આવે છે. યાસ્કના નિરુક્તશાસ્ત્રમાં ઘણા પૂર્વાચાર્યોનાં નામ આપેલાં છે જેમણે અમુક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે: “શાકપૂણી, આગ્રાયણ, ઐપમન્યવ, ચર્મશિશ, ઐર્ણવાભ તથા સ્થલૌઘવી.” કેટલેક સ્થળે યાસ્ક-ચાર્યે નામ આપ્યા સિવાય “ઇતિ બ્રાહ્મણમ્” એમ પોતાની વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરવા આહ્વાણ્યથોમાંથી વાક્યો લીધાં છે. દાખલા તરીકે “યજ્ઞાતઃ પશૂનચિન્દતેતિ તજ્ઞાતવેદસો જાતવેદસ્ત્વમ્” “જલગ્લ્યમાનોઽસૃજદિતિ જગતી” “યદસ્ય દિવિ સૂતોયં તદસાવાદિત્ય ઇતિ”; “ગાયત્રીમેષ ત્રિપદાં સર્તાં ચતુર્થેન પાદેન જનુષ્ઠામતિ.” કેટલીક વખત “ત પેતિદ્વાસિકાઃ” એ પ્રભાણે પણ ઉલ્લેખ કરે છે. વળી પોતે નૈરુક્ત હોવાથી નૈરુક્તોત્તો પણ ઘણો ઉલ્લેખ કરે છે; અને તેમને માટે નૈરુક્તાઃ એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યાસ્કચાર્યે નિરુક્તશાસ્ત્ર રચ્યું તે પૂર્વે નિરુક્તશાસ્ત્ર સંબંધી ઘણા પ્રયાસો થયા હતા, પણ તે સર્વે એક શાસ્ત્રરૂપમાં ગોઠવાયલા નહોતા; પણ સંહિતા તથા આહ્વાણ્યથોમાં ફેરા છવાયા પડ્યા હતા. યાસ્કચાર્યે તે સર્વનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું અને સ્વતંત્ર નિરુક્તશાસ્ત્ર માટે તે બધી ઉપલબ્ધ સામગ્રી એકઠી કરી. પણ યાસ્કની પૂર્વે શાકપૂણિ નામનો પણ એક નૈરુક્ત થઈ ગયો. તેણે નિરુક્તશાસ્ત્ર રચ્યું હતું એમ કહેવાય છે. યાસ્ક પણ તેના નિરુક્તશાસ્ત્રમાં એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે: “શાકપૂણિઃ સદ્ગુણપયાઞ્ચક્રે સર્વા દેવતા જાનામીતિ” આ શાકપૂણિ આહ્વાણ્યથામાં થયો હતો. તેનું નામ અનુ-આહ્વાણ્યના પ્રણેતા તરીકે વિશેષ પ્રખ્યાત છે. આ અનુઆહ્વાણ્યમાં મન્ત્રોના અર્થો તથા દેવોનાં પ્રાકૃતિક લક્ષણો સમજાવ્યાં છે. આથી નિદાનસૂત્રમાં કેટલીક વખત અનુઆહ્વાણ્ય અને કેટલીક વખત શાકપૂણિના નામનું સ્મરણ થાય છે, પણ કોઈપણ સ્થળે શાકપૂણિને નિરુક્તકાર તરીકે સ્મરવામાં આવ્યો નથી. પતંજલિ મહાભાષ્યમાં શાકપૂણિ એ નિરુક્તકાર છે એમ કહેતો નથી. નિરુક્ત શબ્દ દરે સામાન્ય રીતે યાસ્કચાર્યના નામ સાથે સંબંધ થઈ ગયો છે. અને નિરુક્ત શાસ્ત્ર ક્રાંતિ એ પ્રમત્રા હત્તરમાં “યાસ્ક” એમ

માન્યતા થઈ ગઈ છે. આપણી પાસે જે નિરુક્તશાસ્ત્ર છે તે યાસ્કાચાર્યનું જ છે માટે અહિંઆં તે સંબંધી જ આપણે વિચાર કરીશું.

યાસ્કાચાર્ય કોણ ?

નિરુક્તશાસ્ત્રના પ્રણેતા યાસ્કાચાર્ય કહેવાય છે. પણ આચાર્યની વાત તો એ છે કે આવા સમર્થ આચાર્ય સંબંધી વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. વળી આ યાસ્કાચાર્ય સંબંધી જુદાં જુદાં અનુમાનો કરવામાં આવે છે: (૧) કેટલાક કહે છે કે શતપથબ્રાહ્મણ માં એ સ્થળે યાસ્કતું નામ આવે છે. “અથ વંશઃ । તદિદંવાયં (શતપથબ્રાહ્મણપ્રચ-કારઃ) શૌર્ષણાચાર્યાત્, શૌર્ષણાચાર્યો ગૌતમાત્.....ભારદ્વાજો, ભારદ્વાજાચ્ચ સુરાચાર્યાચ્ચ યાસ્કાચ્ચ ઇતિ ” “ તત્ર પ્રથમાન્તઃ શિષ્યઃ પશ્ચમ્યાન્ત આચાર્યા વૌદ્ધવ્યઃ” આ ઉપરથી એવું અનુમાન દોરી શકાય કે શતપથબ્રાહ્મણમાંનો યાસ્ક શતપથ-બ્રાહ્મણના પ્રવક્તાની ઘણી પૂર્વે થયેલો હોવો જોઈએ, કારણકે નિરુક્તમાં મધુવિદ્યાનો કોઈપણ ઉલ્લેખ નથી એટલું જ નહિ પણ તેઓ વચ્ચે કાળનો પણ મોટો ભેદ છે. “મધુવિદ્યા” બ્રાહ્મણ-કાળનું છે, જ્યારે નિરુક્ત સૂત્રકાળનું છે. માટે આ મત યુક્ત નથી.^૩ (૨) કેટલાક^૪ એવું કહે છે કે પિઙ્ગલના ઇન્દ્રશાસ્ત્રમાં યાસ્કતું નામ સંભળાય છે “ ઉરો વૃહતી યાસ્કસ્ય ” અહિંઆં નિરુક્તકાર યાસ્કતું નામ હશે. પણ આ અનુમાન વાસ્તવિક નથી. કારણકે જે યાસ્કના ગ્રંથમાં ઉરોવૃહતી શબ્દો હોય તો તે યાસ્ક પિંગલની પહેલાં અથવા એક દાલે ઉત્પન્ન થયેલો ગણાય. પણ આપણી પાસે જે યાસ્કતું નિરુક્ત છે તેમાં “ ઉરોવૃહતી ” શબ્દો જોવામાં આવતા નથી. વળી પિંગલ આ યાસ્કના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપરથી એવું સમજી શકાય કે આ યાસ્ક તે કોઈ ઇન્દ્રશાસ્ત્રનો પ્રણેતા હશે. વળી વૃહવૃકપ્રાતિ-શાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ આપણે યાસ્કતું નામ સાંભળીએ છીએ: “ તથા સર્વેઃ છન્દોવિચિત્યારિભિઃ પિઙ્ગલ-યાસ્ક-સૈતય પ્રભૃતિભિઃ ચત્સામાન્યેનોક્તં લક્ષણમ્” અહિંઆં જે યાસ્કના નામનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે યાસ્ક નિરુક્તકાર નહિ પણ ઇન્દ્રશાસ્ત્રનો પ્રણેતા હશે.^૫ (૩) શૌનકીય પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથમાં પણ એક સ્થળે યાસ્કતું નામ જોવામાં આવે છે પણ ત્યાં વૈયાસ્ક-અથવા યાસ્ક એમ ઉભય પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે અને આથી શંકા થાય છે કે ખરું નામ કયું ? ઉઘ્વટ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે કે ત્યાં વૈયાસ્કતું જ નામ છે, યાસ્કતું નહિ. ધારે કે અહિંઆં યાસ્કના નામનું સ્મરણ છે. છતાં પણ આ નિરુક્તકાર જ યાસ્ક છે એમ કોઈ પણ કહી શકશે નહિ, કારણકે આપણા નિરુક્તમાં એકપદા દાશતયી નામની ઋક્ જે યાસ્કના નામની સાથે જોવામાં આવે છે તે અહિંઆં નથી. (ન દાશતય્યેકપદા કાચિદસ્તીતિ વૈયાસ્કઃ । અન્વચ્ચ વૈમઘાઃ સૈકા દશિની મુખતો વિરાટ્ । વૈયાસ્કના કહેવા પ્રમાણે ઋગ્વેદ

૩. જુઓ નિરુક્તની કલકતા આવૃત્તિમાં પડિત સત્યદેવનો ઉપોદ્ધાત.

૪. આ મત મી. Colebrooke નો છે. જુઓ Misc. Essays II. p, 64.

૫. જુઓ S. E. Ind. H. 1378 ન્યકુસારિણી દ્વિતીયઃ । સ્કન્ધોગ્રીવી કૌન્દુકે । ઉરો વૃહતી યાસ્કસ્ય ।

૬. જુઓ Roth's Introduction to Nirukta આમ્ને યુનીવર્સિટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલો અનુવાદ, પા. ૩.

સંહિતામાં વિમદના સ્તોત્રોમાં દશાક્ષરી વિંશત્, છંદ સિવાય એકે પણ “યકપદા” નથી.) વળી તૈત્તિરીયસંહિતાના કાણ્ડાલુક્રમમાં યાસ્કને પૈંગી (પિંગના વંશજ) કહ્યો છે. ૭ આશ્વાલમનતાં શ્રોતસૂત્રો (૧૨-૧૨)ના અંતમાં પિંગતું નામ આપેલું છે. ત્યાં અંગીરસોની સાથે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ જણીત થાય કે યાસ્ક પણ અંગીરસ ગોત્રનો હશે. વૈજ્ઞાન્ય અને મહાવૈજ્ઞાન્યમાં વૈદિક વિધિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૮ આ મતને રાંધની નિરુક્તની પ્રસ્તાવનામાં અર્થવામાં આવ્યો છે એમાં કોઈ પણ નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કર્યો નથી.

યાસ્કનો સમય.

(૧) મહાભારતમાં નિરુક્તકાર તરિકે યાસ્કના નામનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતને પતંજલિના મહાભાષ્ય પછીથી સુકી શકાય, કારણ કે પતંજલિએ આ મહાભાષ્યમાંથી ઉદાહરણ માટે વાક્યોનું અવતરણ કરેલું નથી. તે પણ “ધર્મેણ સ્મ કુરવા યુધ્યન્તે” એ વાક્ય મહાભાષ્યમાં (૨ પા-૨ અ.) જોવામાં આવે છે. અદ્યત આ કોઈ મહાભારતના શ્લોકની પંક્તિ હશે, પણ એ પંક્તિ કોઈ પણ સ્થળે મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી. પણ એટલું તો ખરું જ કે આ પંક્તિ મહાભારતની કોઈ પણ બીજી આશૃત્તિમાં હોવી જોઈએ, જે આશૃત્તિ હાલની પ્રચલિત આશૃત્તિ ન હોઈ શકે. વળી પતંજલિએ નીચેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે:—

વૃદ્ધકુમારીવાક્યવદિદં વ્રણ્યમ્ તથથા વૃદ્ધકુમારી દ્વન્દ્વેણ ઉક્તો વરં વૃણીષ્વ ઇતિ । સ્ત્રા વરમ્ અવૃણીત આ વૃદ્ધકુમારીની વાત મહાભારતની હાલની આશૃત્તિમાં નથી. માટે પતંજલિનું મહાભાષ્ય તે હાલના પ્રચલિત મહાભારતની પૂર્વે હોલું જોઈએ.

(૨) નિરુક્તકાર યાસ્ક તે પતંજલિની પૂર્વે હોવો જોઈએ. નિરુક્તમાં અર્થદા-પ્રશંસા પ્રકરણમાં જે ઋદ્ધતું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે જ ઋદ્ધતું ઉદાહરણ મહાભાષ્યમાં પણ આપ્યું છે અને નિરુક્તકારે જે અર્થો ક્યાં છે તે જ પ્રમાણે મહાભાષ્યમાં ક્યાં છે (ઉત્ત્વઃ પદ્યન્ન દદર્શ યાચમુત્ત્વઃ શૃણ્વન્ન શૃણોત્યેનામ્ । ઉત્તો ત્વસ્મૈ તન્વં ? વિસસ્ત્રે જાયેવ પત્ય ઉદ્યતી સુવાસા) નિરુક્તના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદની નીચેની પંક્તિ “શ્વતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેષ્વેષ માપ્યતે...દાતિર્લયનાયે પ્રાચ્યેપુ મહાભાષ્યમાં ચોક્ષી રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી છે. વળી ઘણી વખતે “નિરુક્ત” નામનો પ્રયોગ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. નિરુક્તમાં હંસ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. હંસા દન્તેઃ દ્વન્ત્યધ્યાનમ્ । પતંજલિ પણ એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ આપે છે “કિં તર્દિ ? દન્તે હંસઃ, દન્ત્યધ્યાનમિતિ । (૧-૧-૨)

મહાભાષ્યમાં પ્રત્યુત્થાનદોષ સંબંધી ભૃશુસંહિતા-મત્સ્યકૃતિમાંથી અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે. “પૂર્વેયસઃ અપ્રત્યુત્થાને દોષ ઉક્તઃ પ્રત્યુત્થાને ચ ગુણઃ કયમ્ ? “ઋધ્વં પ્રાણાશ્વત્રામન્તિ યનઃ સ્વપિર આયતિ । પ્રત્યુત્થાનામિવાદામ્બ્યાં

પુનસ્તાન્પ્રતિપદ્યતે આ અવતરણ ભગુસંહિતાના બીજા પ્રકરણમાં છે અને તે અક્ષરશઃ ઉતારેલું છે. આથી મહાભાષ્ય ભગુસંહિતાના કાળ પછીનું હોવું જોઈએ.

(૩) નિરુક્ત મહાભારત તથા મહાભાષ્ય પૂર્વે છે તેમ ભગુસંહિતા અગર મનુસ્મૃતિ પૂર્વ પણ છે. નિરુક્તના તૃતીયાધ્યાયમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે “પુમાન્ દાયાદો અદાયાદા સ્ત્રી” સ્ત્રીનાં દાનવિક્રયાતિસર્ગા વિદ્યન્તે ન પુંસઃ “અત્રાતૃકા રથ યોષાસ્તિષ્ઠન્તિ સન્તાનકર્મણે” “ગતારોહિણીવ ધનલાભાય” ના ત્રાત્રામુપય-ચ્છેત આ બધાં ઉદાહરણોમાં મનુસ્મૃતિના નામનો ઉલ્લેખ નથી, જોકે આ વિષયો સ્મૃતિમાં દાયવિભાગનાં પ્રકરણમાં સારી રીતે ચર્ચેલા છે. નિરુક્તમાં કોઈ પણ સ્થળે મનુસ્મૃતિનો ઉલ્લેખ નથી તેથી એમ સમજાય છે કે નિરુક્તનો સમય મનુસ્મૃતિના પૂર્વે હોવો જોઈએ. વળી આ દલીલને વિશેષ ટેકા બીજી દલીલથી પણ મળે છે; મનુસ્મૃતિના બીજા પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે ૫૪ મો શ્લોક છે.

ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, સ્તેય, ગુરુપત્ની સાથે વિરુદ્ધ વર્તન તથા તેમની સાથેનો સંસર્ગ-એ પ્રમાણે પાંચ મહા પાપ ગણાવ્યાં છે, પણ નિરુક્તમાં ચાસ્કાચાર્ય સાત મુખ્ય પાપો ગણાવે છે. “સપ્તમર્યાદાઃ કવચશ્ચક્રુઃ ।” તે સાત પાપ નીચે પ્રમાણે છે “સ્તેય, તત્પારોહણ, બ્રહ્મહત્યા, બ્રૂણહત્યા, સુરાપાન, દુષ્ટત કર્મનું પુનઃ પુનઃ સેવન તથા અસત્ય ભાષણ.” જે ચાસ્ક મનુસ્મૃતિ પછીના કાળમાં હોત તો તેણે સા માટે પાંચ પાપને બદલે સાત પાપ કહ્યાં તેને માટે પોતાની ટીકા નિરુક્તમાં કરી હોત. પણ એક સ્થળે નિરુક્તમાં આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચી છીએ:—

“तदेतद्वृक् श्लोकाभ्यामभ्युक्तम्-अङ्गदङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥” આ શ્લોકમાં મનુનું નામ છે. પણ તે શ્લોક મનુસ્મૃતિમાં નથી. અહિં આ બે મંત્રનું ઉદાહરણ તે ઋગ્વેદસંહિતાનો મંત્ર નથી. આ ઉદાહરણ શતપથબ્રાહ્મણમાં જોવામાં આવે છે. હાલની મનુસ્મૃતિમાં આ અવતરણ લીધેલું નથી. માટે નિરુક્તકારને મનુસ્મૃતિ પછી માનવો તે યુક્ત નથી. ચાસ્ક મનુસ્વાયંભુવઃ એ પ્રમાણે કથન કરે છે. આ મનુનાં સૂત્રો એક કાળે પ્રચલિત હશે પણ હાલમાં તે લુપ્ત થઈ ગયાં છે. નિરુક્તમાં ચાર બીજા મંત્રો પણ પ્રથમ અધ્યાયને અંતે આપેલા છે. વિદ્યા હવે બ્રાહ્મણમાજગાન ઇત્યાદિ આ શ્લોકો નિરુક્તમાં અક્ષરશઃ આપેલા છે. પણ મનુસ્મૃતિમાં અલ્પ ફેરફાર છે માટે સાયણાચાર્ય ઋગ્વેદમાં કહે છે વિદ્યાયા ગ્રહણેઽધિકારિવિશેષઃ શાખાન્તરગતૈશ્ચતુર્ભિર્મન્વૈરુપદાર્શીતઃ તાંચ મંત્રા-ન્યાસ્કઃ ઉદાજહાર” અહિં આ મનુઃ ઉદાજહાર એમ કહ્યું નથી પણ ચાસ્ક ઉદા-જહાર એમ કહ્યું છે. વળી મનુસ્મૃતિના ૧૨ મા પ્રકરણમાં “નૈરુક્ત” શબ્દ વાપર્યો છે કુલ્લુક આ શબ્દનો અર્થ નિરુક્તજ્ઞ એવો કરે છે એટલે ચાસ્કાચાર્યનો ઉલ્લેખ ત્યાં કરેલો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ચાસ્ક ભગસંહિતાના પૂર્વે હોવો જોઈએ.

(૪) મનુસ્મૃતિની પૂર્વે યાસ્કનો સમય મૂકી શકાય એમ આપણે ઉપરની દસિલો ઉપરથી જાણ્યું. પણ કેટલીક દસિલો ઉપરથી એમ માનવાને સંખળ કારણો મળે છે કે યાસ્ક પાણિનિની પૂર્વે હોવો જોઈએ. તેને માટે નીચેનાં કારણો બસ છે.

(ક) નિરુક્તમાં યાસ્ક ધણા પૂર્વ આચાર્યોનાં નામો આપે છે પણ તે પાણિનિનું નામ કોઈ પણ સ્થળે આપતો નથી. વાત ખરી છે કે તે વૈયાકરણાઃ એમ વારંવાર ઉદ્દેશ્ય કરે છે પણ આ ઉદ્દેશ્ય પાણિનિ વિષે હોય એમ માની શકાતું નથી, કારણ કે પાણિનિ પહેલાં પણ કેટલાક વૈયાકરણો હશે જેમાંના કેટલાકે ફિટ્સૂત્રો તથા ઝણાદિસૂત્રો રચ્યાં કહેવાય છે.

(જ) યાસ્કનાર્થ જ્યારે વ્યાકરણની પરિભાષાના શબ્દો વાપરે છે ત્યારે તે પ્રથમ તેમની વ્યાખ્યાઓ આપે છે. યતાનિ ચત્વારિ પદજાતઃ નિ નોમાખ્યાતે ચોપસર્ગનિપાતાશ્ચ તાનીમાનિ ભવન્તિ તત્રૈતન્નામાખ્યાતયોર્લક્ષણ-પ્રદિશન્તિ ભાવપ્રધાનમાખ્યાતં, સત્ત્વપ્રધાનાનિ નામાનિ ઇ.

પાણિનિ આ શબ્દોની વ્યાખ્યા આપતો નથી. કારણ કે એના સમયમાં એ શબ્દો પ્રચલિત થયેલા હોવા જોઈએ કે જ્યાં કરીને તેનાં લક્ષણ આપવાની એને આવશ્યકતા જણાઈ નહિ હોય.

(ગ) યાસ્કે જે પારિભાષિક શબ્દો વાપર્યા છે તે પાણિનિના શબ્દો કરતાં તદ્દન જુદા છે. જે પાણિનિ યાસ્કની પૂર્વે થયે હોત તો યાસ્ક જરૂર પાણિનિના પારિભાષિક શબ્દોના પ્રયોગ કરત. પણ તેણે તેમ કર્યું નથી માટે આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે પાણિનિ યાસ્કની પછી થયેલા હોવો જોઈએ.

(ઘ) પાણિનિના સૂત્રોમાં યાસ્કનું નામ જણાય છે, યસ્કાદિગૌત્રેભ્યઃ આ ઉપરથી જણાય છે કે યસ્કના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા યાસ્કનું ગાન પાણિનિને છે. શિષ્યાદિગણ માં પણ યાસ્કનું નામ છે, ત્યાં યસ્કસ્ય અપત્યમ્ એમ સંબંધિત છે.^૯

(ઙ) યાસ્ક શબ્દના ચાર ભાગ કરે છે. આ વિભાગને પાણિનિની યોજના સાથે કશું પણ સામ્ય નથી.

આ કારણોથી યાસ્ક પાણિનિની પૂર્વે હોવો જોઈએ એવું સંભવિત અનુમાન આપણે દોરી શકીએ.

આ પૂર્વનો સમય ક્યો તે નિશ્ચિત રીતે જણાયો નથી. જુદા જુદા વિદ્વાનોના આ સંબંધી જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે તે ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ ની પછી હોવો જોઈએ નહિ.^{૧૦}

નિધપટ્ટુ અને નિરુક્તના કર્તા એક કે જુદા ?

આ વિષય ઉપર કેટલીક ચર્ચા થયેલી છે. નિરુક્ત નિધપટ્ટુ ઉપરની યાસ્કના ચર્ચાની દીકા છે. યાસ્ક દહે છે કે “સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ સ વ્યાખ્યાતવ્યસ્તમિમ્

સમામ્નાયં નિઘણ્ટવ ઇત્યાચક્ષતે । નિઘણ્ટુમાં માત્ર વેદમાં વપરાયેલા જુદા જુદા શબ્દોને એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. શબ્દસમૂહ જ તેમાં છે, તેના અર્થ આપેલા નથી. તે શબ્દોના મૂળ તથા અર્થ નિરૂક્ત નામની ટીકામાં આપેલા છે. નિઘણ્ટુના પાંચ પ્રકરણ છે. પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણોનું નામ “નૈઘણ્ટુક કાણ્ડ” છે. ચોથા પ્રકરણનું નામ “નૈગમકાણ્ડ” છે અને પાંચમાનું નામ “દૈવતકાણ્ડ” છે. આ પ્રકરણોમાં જે શબ્દસમૂહ આપેલા છે તેમાં કંઈ યુક્તિસરની યોજના પણ જોવામાં આવે છે. ગમે તે પ્રમાણે એકઠા કરવામાં આવ્યા નથી. પ્રથમાધ્યાયમાં પૃથિવી, વાયુ, જલ તથા મેઘ, પ્રભાત, દિવસ, રાત્રિ વગેરે ભૌતિક પદાર્થોનાં નામ આપેલાં છે. બીજા અધ્યાયમાં મનુષ્યોનાં અને તેનાં અવયવો તથા મનુષ્યના ગુણો ઇત્યાદિ શબ્દોનો સંગ્રહ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભાવવાચક નામવાળા શબ્દો છે. શબ્દોની ગોઠવણી સંપૂર્ણ રીતે કોઈ પણ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કરવામાં આવી નથી. આ નિઘણ્ટુમાં ઋગ્વેદના શબ્દોનો સંગ્રહ જ માત્ર કર્યો છે.

સાયણાચાર્ય આ નિઘણ્ટુને નિરૂક્તનું નામ આપે છે. ઋગ્વેદભાષ્યભૂમિકામાં પોતે લખે છે કે “અર્થાવવોધે નિરપેક્ષતયા પદજાતં યત્રોક્તં તન્નિરુક્તમ્ । ગૌઃ । ગ્મા । ઝમા । ક્ષમા । ક્ષા । ક્ષમા ઇત્યારમ્યવસવઃ । વાજિનઃ । દેવપત્ન્યો દેવપત્ન્ય ઇત્યન્તો ય પદાનાં સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ તસ્મિન્ ગ્રન્થે પદાર્થવિવોધાય પરાપેક્ષા ન વિદ્યતે..... । તદેતન્નિરુક્તં ત્રિકાણ્ડમ્ પરનિરપેક્ષતયા પદાર્થસ્યોક્તત્વાત્ તસ્ય ગ્રન્થસ્ય નિરુક્તત્વમિતિ ।

પ્રસ્થાનભેદના કર્તા મધુસૂદનસ્વામી પણ નિઘણ્ટુને નિરૂક્ત કહે છે. સામશ્રમિતો મત પણ એ પ્રમાણે છે. પણ સાથે સાથે (નિઘણ્ટુ) એમ કૌંસમાં મૂકે છે. પણ નિઘણ્ટુને નિરૂક્તનું નામ આપવું તે યોગ્ય નથી. કારણ કે યાસ્ક પોતે નિરૂક્તના પ્રારંભમાં સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ એ લીટીઓમાં નિઘણ્ટુ તથા નિરૂક્તનો ભેદ સમજાવે છે. જેમાં શબ્દસમૂહની યાદિ આપી છે તેનું નામ નિઘણ્ટુ છે અને જેમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થો આપેલા છે તે નિરૂક્ત છે. તો અહિં આ પ્રશ્ન એ થાય છે કે નિઘણ્ટુનો કર્તા કોણ ? નિઘણ્ટુ અને નિરૂક્ત એક નથી પણ જુદાં છે તો તે એ એક જ ગ્રંથકારનાં છે કે જુદા જુદાનાં ? નિઘણ્ટુનો કર્તા કોણ તે સંબંધી ખાસ કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. મહાભારતના મોક્ષર્ષવર્ના ૩૪૨ માં અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે (૮૬-૮૭) શ્લોકો છે:-

વૃષો હિ ભગવાન્ ધર્મઃ ક્ષ્યાતો લોકેષુ ભારત ।

નિઘણ્ટુકપદાખ્યાને વિદ્ધિ માં વૃષમુત્તમમ્ ॥

કપિર્વિરાહઃ શ્રેષ્ઠશ્ચ ધર્મશ્ચ વૃષ ઉચ્યતે ।

તસ્માદ્ વૃષાકપિં ગ્રાહ કશ્યપો માં પ્રજાપતિઃ ॥

આ શ્લોકો ઉપરથી કેટલાક એમ કહે છે કે કશ્યપ નિઘણ્ટુનો કર્તા હશે કારણ કે વૃષાકપિ શબ્દ નિઘણ્ટુમાં આપેલો છે. પણ આ મત યુક્ત નથી કારણ કે ધારો કે કશ્યપે આ શબ્દને શોધી કાઢ્યો હોય તો પણ તે નિઘણ્ટુના અધરા શબ્દો ભેગા તે મૂકત નહિ^{૧૧} વળી નિઘણ્ટુ એક ગ્રંથકારનો સંગ્રહ હોય એમ માની શકાતું નથી. પણ મેક્ષમુલરનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે:--

“Whether the same Yaska who had written the commentary had some part in the arrangement of the list of words, is unknown; probably these lists existed in his family long before his time as Yaska implies himself (N. 1-22). But as he preserved them by his commentary it was natural that their authorship too should have been ascribed to him.”

“જે યાસ્કે ટીકા લખી છે તેનો શબ્દસંગ્રહની રચનામાં કંઈક ભાગ હશે કે. કેમ તે અજ્ઞાત છે; કદાચ યાસ્કે કહે છે તે પ્રમાણે (નિ. ૧-૨૨) આ શબ્દસંગ્રહ તેના કુળમાં હવાત હશે. પણ તેણે પોતાની ટીકા દ્વારા તેનું રક્ષણ કર્યું તેથી નૈસર્ગિક રીતે તેનું ગ્રંથકર્તૃત્વ પણ (પરંપરાથી) તેને નામે ચઢ્યું હશે.” આ રીતે મેક્સમુલર આ વિકટ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપે છે. ૧૨

નિધણ્ટુ ઉપર દેવરાજ યજ્ઞવાની પણ ટીકા છે. તે નિધણ્ટુના પ્રત્યેક શબ્દ સમજાવે છે. પોતાની ટીકાના પ્રારંભમાં નિધણ્ટુની ઘણી પ્રતો પોતે જોઈ હોય એવું તે કહે છે.

નિરુક્ત ઉપર પણ ત્રણ ટીકાકારોની ટીકાઓ હોય એમ જણાય છે. તેમનાં. નામ ઉગ્ર, સ્કન્દસ્વામી અને દુર્ગાચાર્ય છે. આથી વિશેષ ટીકાકારો આવા અગત્યના ગ્રંથ પર નહિ હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે યાસ્કનું નિરુક્ત ઘણી સરળ રીતિએ લખાયું છે. પાણિનિનાં મૂત્રોની ભાષા કરતાં આની ભાષા સહેલાઈથી સમજી શકાય એમ છે. નિરુક્ત ઉપર ઉગ્રે ટીકા કરી છે એ હકીકત આહિકેટના કેટલોગ્સ કેટલોગોરમમાં જણાવી છે. પણ વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ નથી. બીજા ટીકાકાર સ્કન્દસ્વામીનું નામ દેવરાજ યજ્ઞવાચ્યે^{૧૩} જણાવેલું છે. એની ટીકાની એક પ્રત પારિસમાં Biblotheque Nationale માં છે એવું મી. લક્ષમણ સરૂપ જણાવે છે. સૌથી અગત્યની ટીકા પં. દુર્ગની છે. આ દુર્ગ દેવરાજ યજ્ઞવાની પછી હોવો જોઈએ, કારણ કે તે નિધણ્ટુ અને નિરુક્ત ઉપર બીજા ટીકાકારોનાં નામ આપે છે પણ દુર્ગનું આપતો નથી. આ ટીકા ઘણી સરળ અને સરસ છે. (લ. સરૂપની નિરુક્ત ઉપરની પ્રસ્તાવના. પા. ૪૯.)

નિરુક્તમાં એકંદરે ૧૪ અધ્યાયો છે. કેટલીક પ્રતોમાં માત્ર ૧૨ અધ્યાય આપેલા છે અને બાકીના બે પરિશિષ્ટ તરીકે ગણેલા છે. દેવરાજ યજ્ઞવાના કહેવા પ્રમાણે યાસ્કના નિરુક્તમાં માત્ર ૧૨ અધ્યાય જ છે. દુર્ગાચાર્ય માત્ર ૧૨^૩ અધ્યાય યાસ્કના સ્વીકારે છે. ૧૩ મો અધ્યાય નાનો હોવાથી ૩ અધ્યાય ગણેલો છે કારણ કે તેમાં એક જ પાદ છે. ૧૪સાયણાચાર્ય પણ ૧૨ અધ્યાય સ્વીકારે છે, પણ તે ઋક્સંહિતામાખ્ય-

૧૨. જુઓ A His. of Ancient Sanskrit Literature યાસ્કના નિરુક્ત ઉપરનું પ્રકરણ.

૧૩ Volume i, p. 297. G. See Bib. Ind ed. Vol 1, pp. 2-4. Loc cit (Aufrecht.)

૧૪. ઋગ્વર્થટીકા of Nirukta by Durga અષ્ટાદશાધ્યાય, (ત્રયોદશાધ્યાયઃ) સમાપ્તઃ । इति सप्तादसप्तदशाध्यायी ऋग्वर्था नाम निरुक्तविवृतिः समाप्ता ।

ભૂમિકા માં કહે છે “તદ્વ્યાખ્યાનઞ્ચ સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ” ઇત્યારમ્બ્ય તસ્યા-
સ્તસ્યાસ્તદ્ભાવ્યમનુભવત્યનુભવતીત્યન્તં દ્વાદશમિરધ્યાયૈર્યાસ્કો નિર્મમે” પણ
તસ્યાઃ તસ્યાઃ તદ્ ભાવ્યમ્ અનુભવતિ એ લીટી તો ૧૩ માં અધ્યાયના અંતમાં
છે. કદાચ ૧૩ મો અધ્યાય લઘુ હોવાથી વિશેષ મહત્વ તેને આપ્યું નહિ હોય. અને
તેથી જ સાયણ નિરુક્તના ૧૨ અધ્યાય કહે છે. ૧૪ મો અધ્યાય તો બિલકુલ સ્વીકાર્યો
નથી. પછિહત સત્યદેવ બાર અધ્યાય જ યાસ્કના છે એમ કહે છે એટલે “સમામ્નાયઃ
સમામ્નાતઃ” ત્યાંથી આરંભીને ચઃ ક્રતુઃ કાલો જાયાનામ્ ત્યાં સુધીનો ભાગ
યાસ્કનો છે. ૧૩ મો અધ્યાય અતિસ્તુતિ પ્રકરણ છે અને ૧૪ મો ઉર્ધ્વભાગગતિ પ્રકરણ
છે, અને તે યાસ્કના નથી.

નિરુક્તની જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી એવું અનુમાન દોરી શકાય છે કે
તેમાં ઘણો ભાગ પાછળથી ઉમેરેલો છે. એમાં ત્રણ જુદા જુદા કાળની અસર જોવામાં
આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે ૧૫:—

(ક) પ્રથમ કાળનું નિરુક્ત જેમાં ક્રંત ૧૨ અધ્યાય-તેથી વિશેષ નહિ. આ આવૃત્તિ
દુર્ગતના જાણવામાં હતી.

(ખ) બીજા કાળમાં પરિશિષ્ટ સહિત નિરુક્ત જોવામાં આવે છે પણ વધારાના પરિ-
શિષ્ટ અધ્યાયના વિભાગમાં વહેંચેલા નહિં.

(ગ) અધ્યાય ૧૩ અને ૧૪ એમ જુદા વિભાગમાં વહેંચાયેલા પરિશિષ્ટ સહિત
આવૃત્તિ:—આ ત્રીજો કાળ સૂચવે છે.

પ્રાચીન સમયમાં ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ

[હુગાશિંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના એક અભ્યાસી સાથે વાતચિતના પ્રસંગમાં એમણે કહ્યું કે પ્રાચીન કાળમાં આર્યો સામાન્ય રીતે દાઢી રાખતા. વળી ઋષિઓ એટલે દાઢી અને જટાવાળાં પુરુષો એવી કાંઈક કલ્પના સામાન્ય જનસમૂહના ચિત્તમાં રૂઝ થઈ ગઈ છે. આથી વિરુદ્ધ અસ્ત્રા માટે 'હુર' શબ્દ તથા નરેણી માટે નખનિકૃન્તન શબ્દ છે જૂનાં ઉપનિષદમાં પણ વપરાયેલ છે; તથા વૈદાના જૂતામાં જૂતા અન્ય-ચરકમાં હળમતનો વિધિ છે એટલું મને યાદ હતું. હળમતનો રિવાજ ખીલકલ ન હોય તો હુર તથા નખનિકૃન્તનનો ઉલ્લેખ પણ ન હોય; માટે ઉપનિષદકાળમાં કોઈક વર્ગમાં તો હળમતનો રિવાજ હોતો જ જોઈએ. પણ વધારે તપાસ કરતાં હળમતના રિવાજની વિશેષ પ્રાચીનતા તથા વિશેષ વ્યાપકતા જોવામાં આવી.

ઋગ્વેદમાં^૧ તથા તે પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં^૨ ઇમશ્ચુ શબ્દ છે. દાઢી અને મૂઝ ખેપનો ઇમશ્ચુમાં જ સમાવેશ થાય છે. એથી જુદા માથાના વાળને કેશ કહ્યા છે.૩ માથાના વાળ (કેશ)નો અથર્વવેદ વગેરે સંહિતાઓમાં તથા શ્રાક્ષણોમાં ઘણી વાર ઉલ્લેખ આવે છે.૪ વૈદિક આર્યો વાળની બહુ દરકાર રાખતા. અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રોમાં વાળ વધારવાની ઇતેજરી દેખાય છે.૫ કેશ વધારનાર કોઈક ઔષધનું પણ અથર્વવેદ મુચન કરે છે.૫ પણ આ રીતે વાળ વધારવાની ઇચ્છા સ્ત્રીઓ માટે હશે. આને પણ સ્ત્રીઓ માથાના વાળ વધારનાર દવાઓ શોધે છે; અને વૈદિક કાળમાં પણ સ્ત્રીઓ વાળને મજબુત કરવા (ખરી ન પડે એવા રાખવા), ન ઉગતા હોય તો ઉગાડવા તથા વધારવા ઇચ્છતી. અર્થાત્ સ્ત્રીઓની મનોવૃત્તિમાં ત્રણ ચાર હજાર વર્ષમાં જે ઝાઝો ફેર પડ્યો જણાતો નથી. બાકી પુરુષોએ લાંબા વાળ રાખવા એ સૌથી ગણાતું.૬ જોકે કેટલાક પુરુષો એ વખતે જે શોખથી લાંબા વાળ રાખતા હશે તથા એને શુધીને જુદી જુદી રીતે માથા ઉપર બાંધતા હશે એમ કેટલાંક વચનો ઉપરથી જણાય છે. આ રીતે શુધીને બાંધેલા વાળ માટે વેદમાં કપર્દ શબ્દ છે. સ્વદેવનું એક નામ કપર્દિન છે એ તો ધણાંઓને યાદ હશે. ઋગ્વેદમાં એક રથને એક યુવતિને ઘનુષ્કપર્દાં^૭ એટલે ચાર અંગોડા વાળી દેદી છે. વળી મિનો-

૧. ઋ. ૨-૧૧-૧૭; ૮-૩૭-૬; ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૭; ૧૦-૧૪૨-૪.

૨. અ-યે. ૫-૧૯-૧૪; ૬-૬૮-૨; યા. સં. ૧૯-૫૨; ૨૦-૫.

૩. શ-દ્રા. ૨-૫-૨-૪૮.

૪. અ-યે. ૫-૧૯-૩; ૬-૧૩૬-૩; યા-સં. ૧૯-૨૨; ૨૦-૫; શ-દ્રા-૨-૫-૨-૪૮.

૫. જુઓ નીચેના મંત્રો.

હુંદ મરગાન્ વનયા જાતાન્ ।

જાતાન્વર્ષાંયત્કટ્થિ ॥ અ-યે. ૬-૧૭૬-૨.

યાં જમદગ્નિરમનન્ કુદિત્રે કેશવર્ષનામ્ । અ-યે. ૬-૧૪૭-૧.

૬. શ. દ્રા. ૫-૧-૨-૧૪.

૭. ઋ. ૧૦-૧૧૪-૧.

વાલી દેવીને કપર્દા (સારા અંગેડાવાળી) કહી છે.^૮ આ રીતે સ્ત્રીઓનાં વિશેષણ તરીકે કપર્દા શબ્દનો ઉપયોગ એવાં હાલ પેઠે જૂના વખતમાં પણ સ્ત્રીઓ એક કે વધારે અંગેડા જુદી જુદી સુંદર રીતે વાળતી હશે એમ અનુમાન થાય છે. પણ^૯ પૂષ્પન તથા રુદ્ર^{૧૦} બંને દેવોને કપર્દિન કહ્યા છે. વળી વાસિષ્ઠ ઋષિઓને પણ દક્ષિણતઃ કપર્દાઃ જમણી તરફ જટાવાળા કહ્યા છે.^{૧૧} આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલાક દેવો તથા કેટલાક ઋષિઓ લાંબા વાળ રાખતા હશે અને એની, અમુક રીતે, માથા ઉપર ગાંઠ બાંધતા હશે; કેટલાક વાળ રાખતા હશે પણ તેની ગાંઠ નહિં બાંધતા હોય. આ પદ્ધતિને પુલસ્તિ કહી છે.^{૧૨}

માથાના વાળ વિષે કેટલાક પુરુષો વાળ રાખતા અને કેટલાક ન રાખતા એવો વિ-
કલ્પ જેમ દેખાય છે તેમ જ દાઢી મૂછ માટે પણ વિકલ્પ જણાય છે. ઇન્દ્રને તથા પૂષ્પનને ઋગ્વેદમાં પ્રશ્મશ્ચુ (મોટી દાઢી મૂછવાળા) કહ્યા છે.^{૧૩} વળી તૈ. સં.ના એક વચન^{૧૪} પ્રમાણે દાઢી મૂછ પુરુષત્વનું લક્ષણ ગણાતું; વળી મેગેસ્થેનીસે કહ્યું છે કે હિંદીઓ મરણ દિન પર્થત પોતાની દાઢીની સંભાળ રાખે છે. ^{૧૫} આ બધી હકીકતો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં દાઢી મૂછ રાખવાનો વિવાજ સામાન્ય હોય એમ દેખાય છે. પણ કેશ પેઠે દાઢી મૂછ (શ્મશ્ચુ) પણ કેટલાક રાખતા હશે અને કેટલાક નહિં રાખતા હોય એમ નીચેની હકીકતો ઉપરથી સાબીત થાય છે.

હળમતના કામમાં મુખ્ય સાધન રૂપ અસ્ત્રા માટે ક્ષુર (જે ઉપરથી હળમત માટે ક્ષૌર શબ્દ નીકળ્યો છે,) શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં આજ સુધી સામાન્ય છે. આ ક્ષુર શબ્દ ઋગ્વેદમાં ત્રણ સ્થળે વપરાયો છે.^{૧૬} એક ૧૭મંત્રમાં તો પાનાં (છરી તરવાર વગેરેનાં) નો સામાન્ય અર્થ હોય એમ જણાય છે, હૃપકીન્સના માનવા પ્રમાણે મહા-ભારતમાં ક્ષુરનો અર્થ માત્ર છરી પણ થાય છે.^{૧૮} બીજા એક ૧૯મંત્રમાં પણ એટલો જ અર્થ કદાચ હશે. ત્રીજા સ્થળમા^{૨૦} સરાણ (મુરિજોઃ) ઉપર અસ્ત્રાને સંજવા

૮. વા. સં. ૧૧-૫૬.

૯. ઋ. ૬-૫૫-૨; ૮-૬૭-૧૧.

૧૦. ઋ. ૧-૧૧૪-૧; વા. સં. ૧૮-૧૦ વગેરે.

૧૧. ઋ. ૭-૩૩-૧.

૧૨. કપર્દિને ચ પુલસ્તયે નમઃ । વા. સં. ૧૬-૪૩.

૧૩. ઋ. ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૨૭.

૧૪. તૈ. સં. ૫-૫-૧-૧.

૧૫. Diodorus iii, 63.

૧૬. Vedic Index Vol. I, p. 209.

૧૭. ઋ. ૧-૧૬૬-૧૦ પવિષુ ક્ષુરાઃ ‘ધારવાળું પાનું’ એટલો જ કે ‘અસ્ત્રો’ એમ પણ વિવક્ષિત હોય. સંદિગ્ધ છે.

૧૮. Journal of the A. O. Society 17, 61, 69.

૧૯. ઋ. ૧૦-૨૮-૯ સાયણઃ ‘પંજે’ અર્થે કરે છે.

૨૦. ઋ. ૮-૪-૧૬ સં નઃ શિશીહિ મુરિજોરિવ ક્ષુરમ્=સરાણ ઉપર અસ્ત્રા પેઠે અમને ખૂબ તીક્ષ્ણ બનાવો.

વિષે ઉલ્લેખ હોય એમ. ૨૫૯ દેખાય છે. મુરિજ્જનો દિવસની પ્રયોગ સરાણીને બાળુએને લક્ષીને હોવો નોંધએ; એવું પિથલનું મત યથાર્થ લાગે છે. અથર્વવેદમાં મુરિજ્જ સાથે કુરનો પ્રયોગ છે તે પણ આ અર્થને જ અનુકૂળ છે. અથર્વવેદમાં અન્યત્ર^{૨૨} કુસ્થી હળમતની ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે એટલે ત્યાં તે કુરનો અત્રો અર્થ નિઃસંદિગ્ધ છે; ખીન ધણું વચનોમાં અત્રો અર્થ ૨૫૯ છે.^{૨૩} યજુર્વેદમાં કુરો મૃજ્વાન^{૨૪} એ રીતે પ્રયોગ આવે છે; છલુમશીલ એનો અર્થ સહી સાથે અત્રો એવો કરે છે; તે વ્યાજળી જણાય છે. કુરધારા^{૨૫} એટલે અત્રાની ધાર. ષુલ્કદારણ્યક ઉપનિષદમાં અત્રાની ગ્રીણીધારનો દાખલો આપ્યો છે; જ્યારે કંઠોપનિષદમાં અત્રાની સળેલી ધારનો દાખલો આપ્યો છે.^{૨૭} કૌપીતકિ ઉપનિષદમાં અત્રાને રાખવાની ડાબલી (કુરધાન) નો ઉલ્લેખ છે.^{૨૮}

અત્રો, અત્રાને સળવાનાં સહી, સરાણ વગેરે સાધનો, અત્રાની સળેલી રિથિતિ તથા અત્રો રાખવા માટે ડાબલી, હળમતનાં સાધનો વિષેના આ બધા શબ્દોનો વૈદિક સાહિત્યમાં દૃષ્ટાંત તરીકે તથા બીજી રીતે આટલો બધો ઉપયોગ હળમતનો રિવાજ સામાન્ય હોવાનું સાબીત કરે છે. પણ વૈદિક સમયમાં હળમતનું તથા તેના ધધાતું અસ્તિત્વ પુરવાર કરવા માટે આ આડકતરા પુરાવા ઉપરાંત વષ્ટ (હળમ) તથા વષ્ (હળમત કરવી) શબ્દોમાં સાક્ષાત્ પુરાવો પણ છે.

વષ્ટ શબ્દનો ઋગ્વેદમાં તથા પાછળનાં વૈદિક સાહિત્યમાં હળમત કરનાર-હળમ અર્થ થાય છે.^{૨૯} અને હળમતની ક્રિયા માટે વષ્ ધાતુમાંથી જ નીકળેલો વપન શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયો છે.^{૩૦}

૨૧. ઓષ્ટે જિહ્વા ચર્ચરોતિ

કુરો ન મુરિજ્જોરિવ । અ-વે-૨૦-૧૨૭-૪.

હોઠ ઉપર જીભ પેડે, સરાણ ઉપર કુર ૧૨ે છે.

૨૨. યેનાવપત્ સવિતા કુરેળ

સોમસ્ય રાજ્ઞો વરુણસ્ય વિદ્વાન । .

તેનં વ્રહ્માણો વપતેદમસ્ય

ગોમાનશ્વવાનયમસ્તુ પ્રજાવાન ॥ અ. વે-૬-૬૮-૩.

તથા અ-વે-૮-૨-૭.

૨૩. શ-ગ્રા-૨-૧-૪-૪; ડ-૧-૨-૭ વગેરે; તૈ-સં-૨-૧-૫-૭; ૫-૫-૬-૧;

મૈ-સં. ૨-૮-૭; વા-સં. ૧૫-૪; અ-વે. ૧૨-૫-૨૦ (કુરપવિ) .

૨૪. તૈ-સં-૪-૩-૧૨-૬; વા-સં-૧૫-૪; શ-ગ્રા-૮-૫-૨-૪;

૨૫. જૈ-ઉ-ગ્રા. ૩-૧૩-૯.

૨૬. તદાવતી કુરસ્ય ધારા યાવદ્વા મક્ષિકાયાઃ પત્રમા વૃ-ઉ-૩-૩-૨.

૨૭. કુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા । કઠ-ઉ-૧-૨-૧૪.

૨૮. યયા કુરઃ કુરધાને દિતઃ । કૌ-ઉ-૪-૧૯.

૨૯. ઋ. ૧૦-૧૪૨-૪; અ-વે-૮-૧૭; તૈ-ગ્રા-૧-૬-૩.

૩૦. તૈ-સં-૨-૭-૧૭-૧; શ-ગ્રા-૩-૧-૨-૧.

હળમ, હળમત તથા તેનાં સાધનો વૈદિક સમયમાં હતાં પણ એ સમયની અદેશની પ્રજાને ક્યો વર્ગ હળમત કરાવતો તથા શરીરના કયા ભાગની હળમત કરાવતો તે ઉપરનાં વચનોથી સ્પષ્ટ થતું નથી. આ બાબતનું સ્પષ્ટ વર્ણન વૈદિક સાહિત્યમાં હોવાનો સંભવ નથી, પણ અથર્વવેદમાં “સૂર્યે સોમની જે અસ્ત્રાથી હળમત કરી તે અસ્ત્રાથી આ યજમાનની હળમત કરે” [જુઓ ટિપ્પણી ૨૨ મી] એમ કહ્યું છે એટલાજ ઉપરથી આર્યોમાં હળમતનો રિવાજ સામાન્ય તથા એ ધર્મો અનિર્ધારિત હોવો જોઈએ; નહિં તો સૂર્ય જેવા, શ્રેષ્ઠ આર્યોના પણ ઉપાસ્ય દેવ માટે, ઉપર પ્રમાણે કહેવાય નહિ.

શરીરના કયા ભાગની હળમત કરાવવાનો પ્રાચીન કાળમાં રિવાજ હતો? ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે ‘હળમ પેઠે દાઢીની હળમત કરો છો’ (વપ્તેષ વપસિ શ્મશ્રુ । ઋ. ૧૦-૧૪૨-૪). અને અથર્વવેદમાં એક સ્થળે કેશ અને શ્મશ્રુ બેયની હળમતનો ઉલ્લેખ છે.^{૩૧} આ ઉપરથી માથાના વાળ અને દાઢી મૂછ બન્નેની હળમત કરાવવાનો રિવાજ હશે; જાણી હળમત કરાવેલો ચહેરો સારો લાગે એવી પણ કેટલાકમાં માન્યતા હોવાનું અથર્વવેદના શુભં મુક્ષં શબ્દો સૂચન કરે છે. હળમત વિષેનાં આ બધાં વચનોને ઉપર કેશ અને શ્મશ્રુ વિષેનાં વચનો સાથે વિચારવાથી એવું કલિત થાય છે કે વૈદિક કાળમાં કેટલાક આર્યો માથાના વાળ વધારતા તથા તેની ગાંઠ પણ બાંધતા, કેટલાક લાંબી દાઢી રાખતા; જ્યારે બીજા કેટલાક માથાના વાળ તથા દાઢી મૂછ કઢાવી નાખતા. માથાના વાળ કપાવતાં માથું તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે આજ પેઠે શિખા રાખતા એ કાંઈ સમજાતું નથી; તેમજ દાઢીમૂછ કાઢતાં હાલના આંધ્રોદીપી પેઠે તથા અંગ્રેજી (clean shave) રીતે મોઢું તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે મૂછ અથવા દાઢીનો અમુક ભાગ રાખતા એ સ્પષ્ટ કરે એવું કોઈ વચન મળતું નથી.

વૈદિક સમયથી અર્વાચીન કાળના પણ આ દેશના પ્રાચીન કાળના જ ગણાય એવા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તથા બીજાં સાધનોમાંથી આ વિષય ઉપર શો પ્રકાશ પડે છે તે જોઈએ. ઉક્ત સમયમાં સમગ્ર સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર તે સમયના રિવાજનું સામાન્ય તથા વિશ્વસનીય ચિત્ર જેમાં હોય એવાં બે ચાર શિષ્ટ પ્રમાણે બસ છે.

મહાભારત—મહાભારતના સમયના રિવાજનું વર્ણન કરતાં રા. રા. વૈદ્ય લખે છે કે ઘણું કરી બ્રાહ્મણોમાં માથાની તથા દાઢીની હળમત કરાવવાનો રિવાજ સાધારણ હતો. અને ક્ષત્રિયો માથાના તથા દાઢીના વાળ વધારતા. તપસ્વીઓ વાળને ઝાળતા કે ઘોતા નહિં, પણ જટા બાંધી રાખતા. રામે વનવાસ ભોગવવા વનમાં જતી વખતે વડતું છીર નાખીને જટા બાંધી હતી. તપસ્વીઓ દાઢી પણ રાખતા. મહાભારત કે રામાયણમાં કોઈ સ્થળે કોઈ ક્ષત્રિયની કે કોઈ તપસ્વીની દાઢીનું વર્ણન મળતું નથી એ જરા વિચિત્ર છે. કદાચ આજના કવિઓ કે નવલકથાકારો પેઠે પાત્રોનાં બાહ્ય સ્વરૂપના બારિક વર્ણનમાં ભારત રામાયણના કવિઓને રસ આવતો નથી. પણ એરી અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે હિંદીઓ દાઢી રાખે છે અને તેને ઘણું કરી રંગે છે. એ લખે છે કે “Some dye their beards

૩૧. યત્શ્ચુરેણ મર્ચયતા સુતેજસા

વપ્તા વપસિ કેશશ્મશ્રુ ।

શુભં મુક્ષં મા ન આયુઃ પ્રમોષીઃ ॥ અ-વે-૮-૨-૧૭.

white to make them look as white as possible but others dye them blue while some others prefer a red tint, some purple; others a rank green." "કેટલાક લોકો પોતાની દાઢી અતિશય સફેદ બનાવવા પસંદ કરે છે, તો કેટલાક ચઢાવે છે. કેટલાક ભૂરા રંગ આપે છે; કેટલાક લાલ રંગ માટે તેનાપર સફેદ રંગ બાંધીએ; કેટલાક લીલો ક્ય પણ પસંદ કરે છે. "

"આજે જન્મ હિન્દુઓ શિખા રાખે છે તેમ જ ભારતમાંલીન હિન્દુઓ રાખતા હોય એવું ભારતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે શિખાનો ઉદ્દેશ છે એ ઉપરથી લાગે છે. પણ રામના તો આખા માથા ઉપર વાળ હોવા જોઈએ, કારણકે માત્ર છીર લગાડીને તેઓ જટા બાંધી શક્યા છે. " (Epic India, page 150).

રા. રા. વૈદનાં ઉપરનાં વચનોનો સાર એ છે કે શિખા રામવાના આજ સુધી ચાલ્યા આવતા રિવાજને બાદ કરીએ તો મહાભારત કે રામાયણમાં માથાના તથા દાઢીના વાળનું હિન્દુઓ શું કરતા તે વિશે સ્પષ્ટ વર્ણન કોઈ સ્થળે નથી. ઉપર જે લખ્યું છે તે રા. વૈદે અતુમાનથી લખ્યું છે. એમણે બ્રીહ લેખકે એરીઅનનું વચન ઉતાર્યું છે, પણ આ પરદેશીઓનાં વચનો બહુ વિચારપૂર્વક ગ્રહણ કરવાં જોઈએ, કારણ કે એક ખંડ જ્વેડા અ વિશાળ દેશના ક્યા ભાગના લોકો વિશે એરીઅને દાઢી રંગવાનું લખ્યું છે તે જાણવામાં નથી; એ વળતે તથા આજે પણ કોઈ જંગલી લોકો દાઢી રંગતા હોય તો એ સંભવિત છે. બીજા એક બ્રીહ લેખકે લખ્યું છે કે "તેઓ માથાના વાળ વારંવાર ઓળે છે-પણ બાજે જ દેખાવે છે. હડપ્પી ઉપરનો દાઢીનો ભાગ તેઓ કદી દેખાવતા નથી પણ ચઢે રાના બાકીના ભાગના વાળની તેઓ હજીમત કરાવે છે તેથી ચઢેરા સ્વચ્છ લાગે છે. " પરદેશીનાં વચનો વિશે ઉપર કરેલી ટીકા આને પણ લાગુ પડે છે.

મહાભારત રામાયણનો કાળ ધણો લાંબો અને અચોક્કસ છે. એનો જૂનામાં જૂનો ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦થી પ્રાચીનતર અને નવામાં નવો ભાગ ઇ. સ. ૩૦૦થી ૪૦૦ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ વિદ્વાનોને બહુમતે મનાય છે. એ કે. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦થી ધણી પ્રાચીન કાળની કેટલીક વાતો મહાભારતમાં હશે, તેમ ઇ. સ. ૪૦૦ પછી પણ ધણી સોદા અને અધ્યાયોનો પણ મહાભારતમાં પ્રસેપ થયો હોવાનો સંભવ છે, પણ સ્પષ્ટ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦થી ઇ. સ. ૩૦૦-૪૦૦ સુધીનો અર્થાત્ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વૈદિક સાહિત્યના છેવટના ભાગના સમયથી તે કાળો-નાટકોના સમય સુધીનો કાળ તે ભારત-રામાયણનો કાળ એમ ગણીએ તો એ કાળના રિવાજને જાણવાનાં બીજાં સાધનો છે. વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રાચીનતમ ગ્રંથ ચરક મનાય છે. મૂળ પુનર્વસુ આગ્રેએ અગ્નિવેદને ઉપદેશ આપ્યો, એનો ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કર્યો અને પાછળથી ખૂટતા ૪૩ અધ્યાયો ઉગેરી પંચનદના દ્રવ્યસે મન્યને પૂરો કર્યો. આ હાલનો ચરક દ્રવ્યસલા ઉમેરેલા ૪૩ અધ્યાયોને બાદ કરીએ તો પણ ચરકમાં ત્રણ ચર દેખાય છે અને વૈદિક સાહિત્યમાં આવેલા આપુર્વેદિક ઉદ્દેશો સાથે તુલના કરતાં તથા સાહિત્યની પૂર્વાપરતાનો વિચાર કરતાં

૩૨. જટાઃ-શૃંગા ગમિત્વામિ ન્યયોપશ્ચીરમાનય-| અયો ૫૨-૫૮

૩૩. Curtius Rufus. Invasion of India by Alexander, Mac-crindle, page 188,

ચરકનો પ્રાચીનતમ થર ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ નો જણાય છે અને છેક અર્વાચીન ભાગ નાવનીતક (જોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ) થી જૂનો અર્થાત ઇ. સ. ૩૦૦ થી જૂનો છે, આટલું નિઃસંદેહ સાબીત થયું છે. ચરકમાં ભારત જેવું પ્રક્ષિપ્ત અસંભવિત છે. ૩૪

ચરકના સૂત્રસ્થાનમાં (જેમાં દ્રઢબલનો ઉમેરેલો ભાગ આવતો નથી.) આર્યોના મહત્ત્વનો ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે:—

ત્રિઃ પક્ષસ્ય કેશદમશ્ચલોમનશ્ચાન્સંહારયેત્ । ચરક-સૂ.-અ. ૮.

“પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત કેશ, દાઢી, રૂવાડાં અને નખ ઉતરાવવા.” અર્થાત્ ત્રિ પાંચ દિવસે હળમત કરાવવાનો આયુર્વેદના પરમ આચાર્યે ઉપદેશ આપ્યો છે. પણ ઇલા પાંચ પાંચ દિવસે હળમત કરાવવાનું પસંદ નહિ પણ કરતા હોય. અશિવેશના કુભાષ ક્ષારપાણિનું વચન છે કે ત્રિમાસસ્ય લોમનશ્ચાન્સંહારયેત્ ‘મહિનામાં ત્રણ વખત રૂવાડાં અને નખ ઉતરાવવા’ (જુઓ—ચરકની ચક્રપાણિ દત્તની રીકા નિ. સા. તી આંવૃત્તિ પા. ૫૫.) ૩૫

હળમત કરાવવાના ઉપદેશ સાથે જ ચરકમાં વાળ ઓળેલા રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે:—પ્રસિદ્ધકેશઃ (સ્યાત્) । ચરક સૂ. અ. ૮.

આ જે વચનોનો મેળ એવી રીતે જ એસે કે હળમત કરાવ્યા પછી શિખારૂપે જોડેલા વાળ માથા ઉપર રાખવા તેટલા ગમે તેમ અવ્યવસ્થિત નહિ પણ સ્વચ્છ રીતે ઓળેલા રાખવા.

ચરકની અર્થાત્ પ્રાચીન આર્યોની આરોગ્યદષ્ટિએ જે આચાર આવશ્યક ગણાયેલો તેજ આચાર સૌન્દર્યની દષ્ટિએ પણ પ્રાચીન આર્યોને માન્ય હતો. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રનો સમય જોકે તદ્દન ચોક્કસ નથી થયો, પણ ઇ. સ. ૨૦૦-૩૦૦ થી વધારે અર્વાચીનનો એ અન્ય નથી જ. સાક્ષર કેશવ હર્ષદ દ્રુવ તો કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે એટલે કામસૂત્રને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું માને છે.

શરીરનો કયો સંસ્કાર ક્યારે કરવો એ હંકામાં દર્શાવતાં વાત્સ્યાયન કહે છે કે:—

નિત્યં સ્નાનં, દ્વિતીયકમુત્સાદનં, તૃતીયકઃ ફેનકઃ, ચતુર્થકમાયુષ્યમ્, પચ્ચ-મકં દશમકં વા પ્રત્યાયુષ્યમિત્યહીનમ્ ॥ ૧૭ ॥ કામસૂત્ર અ. ધિ. ૧ અ. ૪.

“હમેશા ન્હાવું, એકાંતરે સુગંધી મસાલાવાળું તેલ ચોળાવવું, ત્રીજે દિવસે સાથળમાં શીણ લાવનાર પદાર્થ ચોળવો, ચોથે દિવસે આયુષ્ય કર્મ કરાવવું, પાંચમે દિવસે અથવા દશમે દિવસે પ્રત્યાયુષ્ય કર્મ કરાવવું, આટલું તો (નાગરિકે) જરૂર કરવું જોઈએ.”

૩૪. હર્નલે પોતાના Studies in the medicine of Ancient India નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં તથા જોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટના ઉપોદ્ધાતમાં આયુર્વેદના ઇતિ-હાસના ક્રમ દર્શાવતાં ઉપર્યુક્ત વિધાન સપ્રમાણ સાબીત કર્યું છે.

૩૫. હળમતને ચરકસુશ્રુતે તંદુરસ્તી વધારનાર માની છે જુઓ:—

પૌષ્ટિકં વૃષ્યમાયુષ્યં શુચિરૂપં વિરાજનમ્ ।

કેશદમશ્ચનશ્ચાદોનાં કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥ --ચરક સૂ. અ. ૬.

તથા પાપોપશમનં કેશનશ્ચરોમાપમાર્જનં ।

દર્પલાઘવસૌભાગ્યકરમુત્સાહવર્ધનમ્ ॥ --સુશ્રુત ચિ. અ. ૩૪.

વાત્સ્યાયનના આ સૂત્ર ઉપર દીક્ષા કરતાં જ્યમંગલ દીક્ષાકાર 'ચતુર્થકમાયુષ્ય' એતું વિવેચન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

ચતુર્થકમિતિ ત્રિઃ પક્ષસ્ય ચ શ્મશ્તુનસ્વરોમાણિ વર્ધયેદિત્યયમંગમઃ ।
અત્ર કેર્ષાચિન્નાગરકાણામુપાયમેદાત્કાલભેદઃ । તત્ર આયુષ્યં શ્મશ્તુકર્મ ક્ષુરેણ
તત્ચતુર્થેહિ સ્યાત્ । દિનત્રયાન્તરિતમિત્યર્થઃ । કર્તવ્યાં તુ પશ્ચમકમેવ સ્યાત્
પ્રત્યાયુષ્યમિતિ યદ્ ગુણે ક્ષુરેણ કર્મ તત્પશ્ચમેઽહનિ યત્તુ લોન્નામુત્પાદનેન
તદ્દશમે સ્યાદિત્યાહ.....તથા ચોક્તમ્--

આયુષ્યં તત્ચતુર્થેઽહિ સ્યાદત્તુ ક્ષુરકર્મણાં ।

પ્રત્યાયુષ્યં યદુદ્ધારાહ્લોન્નાં તદ્દશમેહનિ ॥

દીક્ષાકારનાં ઉપરનાં વચનોનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે જોકે પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત ડાઢી, નખ અને રોમ ઉતરાવવાં એવો શાસ્ત્રનો મત છે પણ કેટલાક નાગરકોમાં ચોથો દિવસે સજીઆથી દાઢી ખોડાવવાનો (આયુષ્યક) પાંચમે દિવસે શુભ ભાગના વાળ ઉતરાવવાનો તથા દશમે દિવસે ખીજાં રોમ ઉતરાવવાનો પણ રિવાજ છે.

આ રીતે પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત હજમતનો વિધિ ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ ખતાવે છે, એથી પણ એછા દિવસે શાખીનો (નાગરકો) હજમત કરાવે એ સમજી શકાય એવું છે. કામશાસ્ત્ર ઉપરથી ખીજાં ખે ખાખત દેખાય છે: એક તો દાઢીની હજમત માટે આયુષ્યક શબ્દ વાપર્યો છે. એ ઉપરથી હજમતને આર્યો આયુષ્ય વધારનાર માનતા એમ જણાય છે; ખીજું કામશાસ્ત્રકાર નિલ સ્નાન પેઠે જ ચોથે (કે પાંચમે) દિવસે હજમતને અવશ્ય કર્તવ્ય ગણે છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય કે આ દેશના દિગ્ગેમાં હમેશાં ન્હાવાનો રિવાજ પ્રાચીનકાળમાં જોમ સામાન્ય હતો તેમ હજમતનો (શહેરીઓમાં તો ખાસ) રિવાજ પણ સામાન્ય હતો.

આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્રનાં પ્રમાણો જોયાં. ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદનો એક મત છે એમ જ્યમંગલા દીક્ષાના લેખકે આગમતું વચન કહ્યું છે તેટલાથી જ સાબીત થાય છે છતાં હવે ધર્મશાસ્ત્ર જોઈએ.

ગોમિલ લખે છે કે: શિખા સિવામ કેશ, શ્મશ્તુ, લોમ અને નખોની હજમત કરાવવી. આયુર્વેદાચાર્ય ચરક પેઠે ધર્મશાસ્ત્રકાર મનુ ભગવાન લખે કે ' માથાના કેશ, નખ અને શ્મશ્તુ કપાવેલાં હોય એવો વેપ સ્નાતક વિગ્રે રાખવો. '૩૧ હજમત ક્યારે અને કેટલે દિવસે કરાવવી એ વિગે આયુર્વેદ સાથે ધર્મશાસ્ત્ર એક મત હશે: યૌધાયાન તો સ્નાતકનાં કર્તવ્યો દર્શાવતાં લખે છે કે:--

૩૭પથસુ ચ કેશશ્મશ્તુલોમનઃપ્રાપ્તનન્ । ચૌ-૧-૫-૭.

૩૬. કેશશ્મશ્તુલોમનઃપ્રાપ્તનન્ ચાપયીત શિખાવર્જનમ્ । ગોમિલ.

કલૂતકેશનઃપ્રાપ્તનન્ શુક્લામ્બરઃ શુચિઃ ।

સ્વાધ્યાયે ચૈવ યુક્તઃ સ્યાત્ નિત્યમાત્મહિતે રતઃ ॥ મનુ ઇ. ૪ શ્લો. ૩૬.

૩૭. પણ પાઞ્જનાં ધર્મશાસ્ત્રો પર્વમાં હજમત કરાવવાની ખાસ ના દેશે છે. મનુના એક પ્રક્ષિપ્ત મનાતા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે:--

પણ હળમતનો પ્રચાર આર્યોમાં કેવો વ્યાપક થઈ ગયો એ સિદ્ધ કરવા માટે ચૂડા કર્મ સંસ્કાર એક જ સમર્થ છે.

આ સંસ્કારનો ઉલ્લેખ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતકનાં ગણાવ એવાં મુત્રોમાં છે:—

તૃતીયે વર્ષે ચૌલમ ॥ આ-અ-૧.

સાંવત્સરિકસ્ય ચૂડાકરણમ્ । પા. મૃ. કાણ્ડ ૨.

આ વયનોને અતુસરી મનુ ભગવાન પણ પહેલે કે ત્રીજે વર્ષે, ગધા કિન્ન માટે, ચૂડાકર્મનો ઉપદેશ કરે છે.^{૩૮}

ચૂડાકર્મસંસ્કારને લગતા મુત્રો તો ઉપર વૈદિક સમયના અવલોકનમાં આપણે જોયા છે. ચૂડા કર્મ સંસ્કાર પછી હમેશાં કંટલા અથવા કેવા વાળ રાખવા એ માટે ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે યથામઙ્ગલં કેશશોષકરણમ્ । અર્થાત્ દેશાચારને અનુસરી ધ્રુવજામાં આવે તો વચ્ચે થોડી શિખા રાખે અને બાકીના ભાગમાં હળમત કરાવે અથવા આખા માથા ઉપર જટા રાખે. પરંતુ સાધારણ રીતે મહાભારતકાળમાં ગૃહસ્થ સ્નાતકો મોઢાને સ્વચ્છ રાખતા અને માથે નહાતી મોટી શિખા રાખતા, બ્રહ્મચારીઓ તથા વાનપ્રસ્થો આખા માથા ઉપર જટા તથા દાઢી રાખતા;^{૩૯} અથવા સંન્યાસીઓ પેટે આખે માથે મુંડન કરાવતા. જે કે તેઓ પણ શિખા રાખી હળમત કરાવે તો ખાસ બાધ ન હતો. સંન્યાસીઓ તો મુંડન કરાવતા.^{૪૦}

આ આર્યોની વાત થઈ. પણ આ દેશમાં આર્યો એકલા નહોતા વસતા. એ ઉપરાંત આર્યોના સંસર્ગમાં આવેલા ગુલામ તરીકે કે સ્વતંત્ર રીતે રહેતા શૂદ્રો માટે આ ધર્મ-શાસ્ત્રો જ લખે છે કે:—આર્યાધિષ્ઠિત અથવા ન્યાયને રસ્તે ચાલનારા શૂદ્રોએ ૧૫ દિવસે કે મહિને એક વાર હળમત કરાવવી.^{૪૧} આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે કિન્ન વધારે હળમત ચડાવે તે શૂદ્ર સમાન ગણાતો હશે. અને આર્યોથી અનધિષ્ઠિત અર્થાત્ છટા દ્રાવિડ વગેરે. અનાર્યો તથા અન્યાયથી વર્તનારા શૂદ્રો એટલે હુટશાટથી છવનારા જંગલી અનાર્યો બીલકુલ હળમત ન કરવાના હોય એવો અર્થ ઉપરનાં વચનમાંથી લઈએ તો એરીઅન કંટીઅસ જેવા યવનો (ગ્રીકો) દાઢીવાળા હિંદીઓની જે વાત કરે છે તે આ છટા શૂદ્રો અથવા જંગલી લોકોને લાગુ પડતી હોવી જોઈએ. આર્યાવર્તનો આર્યોનો સામાન્ય રિવાજ વૈદિકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર ત્રણેયના એકમતથી વિરુદ્ધ હોવાનો સંભવ નથી. ચરક, ઔપાધ્યન વાત્સ્યાયન ત્રણેનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ઇ.સ. ૩૦૦ વચ્ચે છે. પરદેશી યવનો એજ વખતની વાત કરે છે.

षष्ठ्यष्टम्यौ त्वमावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् ।

वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ —મનુ ૦ અ. ૪.

૩૮. ચૂડાકર્મ દ્વિજાતીનાં સર્વેષામેવ ધર્મતઃ ।

પ્રથમેઽબ્દે તૃતીયે વા કર્તવ્યં શ્રુતિચોદનાત્ ॥ મનુ. અ. ૨, શ્લો. ૩૬.

૩૯. મુણ્ડો વા જટિલો વા સ્યાદથવા સ્યાચ્છિસાજટઃ ।

મનુ. અ. ૨, શ્લો. ૨૧૯.

૪૦. ક્ષત્રકેશનચશ્મશ્ચુઃ પાત્રી દણ્ડી કુસુમ્ભવાન્ । મનુ. અ. ૬ શ્લો. ૬૨.

૪૧. શૂદ્રાણામાર્યાધિષ્ઠિતાનામર્ધમાસિ માસિ વા વપનમાર્થવદાચમનકલ્પઃ ।

વૌ. ૧-૧૦-૨.

શૂદ્રાણાં માસિકં કાર્યં વપનં ન્યાયવર્તિનામ્ । મનુ-અ-૬, શ્લો-૪૦.

છેવટ એક જુદા પ્રકારનું પ્રમાણ જોઈએ. દેશના શિષ્ટ પુરુષોનાં આકૃતિ તથા પહેર-
વેશ એ સમયની શિષ્ટ તથા ચિત્રકળામાં સાધારણ રીતે ચીતરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક
છે. આ દેશની પ્રાચીન કળામાં તો વ્યક્તિનું નહિ. પણ તે તે સમયના શિષ્ટ સમાજનું
પ્રતિબિમ્બ જ વધારે દેખાય છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તો પ્રાચીન કળાના હયાત નમુનાઓમાં
પુરુષોને દાઢીવાળા ચીતર્યા છે કે દાઢી વગરના તે જોઈએ. જુદા જુદા દેવોની હજારો
મૂર્તિઓ પ્રાચીન મંદિરોમાં ખાસ કરીને ગુફાઓમાં મળી આવે છે. જેમાંની કેટલીક
ઈ.સ. ચોથા પાંચમા શતક જેટલી જૂની છે. શિવ અને વિષ્ણુનાં વિવિધ રૂપોની દેશના
જુદા જુદા ભાગોમાં આવેલી આ જૂની મૂર્તિઓ દાઢી વગરની છે. કુંભેર વગેરે બીજા
દેવોની મૂર્તિઓ પણ દાઢી વગરની છે. ભગવાન બુદ્ધની હજારો મૂર્તિઓ (કેટલીક ગાંધાર-
માંથી મળી આવેલી તો ઈ.સ. બીજા શતક જેટલી જૂની છે) દાઢી વગરની જ છે.
ગાંધારની અનેક મૂર્તિઓ તો મૂઠોવાળી પણ દાઢી વગરની છે. (જુઓ કલકત્તા મ્યુ-
ઝીયમ.) મહાવીર અને બુદ્ધ સાગી હોવાથી અને સાગીઓ માટે ખૌદ અને જૈન
ધર્મોમાં મુદ્દનનો વિધિ હોવાથી ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરની મૂર્તિઓ દાઢી વગરની
હોય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ પૈશાવર પાસેના ભાગમાંથી મળી આવેલી બોધિ-
સત્ત્વની મૂર્તિઓ પણ દાઢી વગરની છે. વળી અજન્તાની ગુફામાં ભગવાન બુદ્ધનાં અનેક
ચિત્રોમાં દાઢી નથી એટલું જ નહિ પણ યશોધરા સાથેનું ભગવાન બુદ્ધનું રાજકુમારની
અવસ્થાનું જે પરમ ભવ્ય અને રમણીય ચિત્ર (ગુફા નં. ૧ માં) છે તેમાં પણ દાઢી
નથી જ્યારે લગભગ એજ સમયમાં એજ ગુફામાં ચીતરાયેલા ધરાનના શાહની દાઢી સ્પષ્ટ
દેખાય છે. (ગુફા નં. ૧)

અજન્તાની ગુફાનાં બીજાં ચિત્રોમાં પણ આર્યોને દાઢી વગરના ચીતર્યા છે. (જુઓ
દૂતનું ચિત્ર ગુફા નં. ૨.) આ હકીકત ધણી સ્પષ્ટ છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે
દાઢીનું ન હોવું એ કળાની રૂઢિ (convention)નું પરિણામ નથી પણ એ વખતના સમા-
જનું વાસ્તવ ચિત્ર છે. પણ અજન્તાનાં ચિત્રો ઈ.સ. પહેલા બીજા શતકથી જૂનાં નથી.
બુદ્ધની મૂર્તિઓનું પણ તેમજ છે. આથી જૂના માટે ભરહત અને સાંચી સ્તૂપોમાં
પથરાઓમાં કેતરેલ મનુષ્યોની આકૃતિ તપાસવાની જરૂર છે.

રાજ પ્રસેનજીત, રાજ અજતશત્રુ વગેરે ભગવાન બુદ્ધના કાળની વ્યક્તિઓની
તથા બીજા ગૃહસ્થ ઉપાસકોની જે અનેક આકૃતિઓ ભરહતસ્તૂપના પથરાઓમાં કેતરી
છે તે બધી દાઢી વગરની છે. (જુઓ Bharahat Tope Pl. XIII, વગેરે). એ
વખતની પાઘડીનાં વિવિધ આકારો સ્પષ્ટ રીતે જૂના કારીગરોએ કેતરેલા છે પણ દાઢી દેખાતી
નથી. (જુઓ Bharahat Tope, Pl. XXIV, Buddhist India p. 95 & 97).

ભરહત સ્તૂપમાં યક્ષરાંજ કુંભેરની તથા નાગરાંજની જે આકૃતિઓ કેતરી છે તે
દાઢી વગરની છે. (જુઓ Bharahat Tope, Pl. XXII તથા Cunningham's
Stup. of Bharhut, Pl. XXI Fig. 3). ભરહત અને સાંચી સ્તૂપના આ દાખલા
ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકની રીતિ દર્શાવે છે. આથી જૂના કાળના કળાના નમૂના જવા
રહ્યા નથી. પણ ચરક, કામસૂત્ર, ધર્મશાસ્ત્રો તથા શિષ્ટકળા હિપ્પરક્રી સ્પષ્ટ દેખાય છે
કે ભારતકાળમાં ભારત સંપ્રદાય રચાય તે વખતમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ થી ઈ.સ.

૩૦૦-૪૦૦ સુધીના વખતમાં દાઢીની, અને શિખા રાખીને માથાની હળમત કરાવવાનો તથા નખ કપાવવાનો રિવાજ આર્યોમાં સાધારણ થઈ ગયો હતો.

ઉપસંહાર—વૈદિકથી પણ જૂના કાળમાં જ્યારે ઈરાની આર્યો અને આ દેશમાં પાછળથી જે આવ્યા તે આર્યો સાથે વસતા હશે ત્યારે માથાના તથા દાઢી મૂંઢના વાળ વધારવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે. કારણ કે ઈરાનીઓમાં પાછળથી ઘણા કાળ સુધી એ રિવાજ ચાલુ રહ્યો છે. આ દેશમાં આવ્યા પછી આર્યોમાં ધીમે ધીમે હળમતનો રિવાજ દાખલ થવા લાગ્યો. છતાં માથાના વાળ કેટલા રાખવા કે એને કેમ બાંધવા, દાઢીમૂંઢ રાખવા કે ન રાખવા એ બાબત કાંઈ સામાન્ય ધોરણ દેખાતું નથી. એ વિષયમાં સ્વેચ્છા-ચાર પ્રવર્તતો હશે. એટલું ખરું કે નવા વિચારના આર્યો દાઢી મૂંઢ મુંડાવી નાખતા હશે. (જુઓ અથર્વવેદનાં વચનો.) ધીમે ધીમે હળમતનો પ્રચાર વધતો ગયો. ભારતકાળનું આર્યજનસમાજનું ચિત્ર વૈદિકકાળથી જુદું જ દેખાય છે.

ભારતકાળમાં જટા અને દાઢી બ્રહ્મચારીઓમાં તથા વનવાસીઓ (અનાર્થ વનવાસીઓ તથા તપસ્વી આર્ય વનવાસીઓ (ત્રતિનાં તુ જટાઃ સટાઃ-અમર.) બન્નેમાં જ દેખાય છે, જે કે તેઓ પણ તીર્થવાસીની નિશાની તરીકે મુંડન કરાવતા હશે. ૪૨ ત્યાગીઓ, સન્યાસીઓ, બૌદ્ધશ્રમણો તથા જૈન સાધુઓ (જેની સંખ્યા ઘણી વધી ગયેલી દેખાય છે) કેશ, દાઢી તથા મૂંઢરહિત મુણ્ડિત વેષ્ટ્ર-આ દેશના વસ્તીવાળા તથા વસ્તી વગરના બધા ભાગમાં પરિવ્રજ્યા કરતા નજરે પડે છે. જ્યારે દ્વિજ-ગૃહસ્થો પખવાડીઆમાં ત્રણ કે વધુ ઝોઢી વાર માથાની તથા દાઢીની હળમત કરાવતા, માથે નાની મોટી શિખા રાખતા, એને જુદી જુદી રીતે ઝોળખી એક કે વધારે ગાંઠ બાંધતાં દેખાય છે. આજના અગ્નિ હોત્રીઓમાં જે મૂંઢો કઢાવી નાખવાનો રિવાજ છે તે પણ ભારતકાળથી ચાલ્યો આવતો હશે. ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં મૂંઢો નથી. જ્યારે ગાંધારની ઘણી મૂર્તિઓમાં સાદ કાતરેલી મૂંઢો છે (જુઓ કલકત્તા મ્યુઝીઅમ). એટલે તે દિવસે જે મૂંઢો કઢાવવાનો રિવાજ સામાન્ય નહિં હોય. ઘણા પુરુષત્વનું ચિન્હ ગણી મોટી મૂંઢો રાખતા હશે. વાનપ્રસ્થ ધર્મથી કે શોખથી દાઢી રાખનારા પણ કેટલાક હશે. પણ સીખ પેઢે ભારતકાલીન આર્ય પુરુષો મોઢાને તથા માથાને અસ્ત્રો ન અડાકતા એવી કલ્પના તો ઐતિહાસિક પ્રમાણથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. બાકી જંગલી અનાર્યોમાંથી જેઓ આર્યોના પરિચયમાં આવ્યા હશે તેઓ ઘણે દિવસે-લાંબે કાળે હળમત કરાવતા હશે અને તદ્દન જંગલી સ્થિતિમાં રહેલાને અસ્ત્રાનો કે કાતરનો સ્પર્શ નહિં જ થતો હોય. આ લોકો માથાના વાળને જુદી જુદી વિચિત્ર રીતે બાંધતા હશે અને દાઢીના વાળ રંગતા હશે.

ખ. સ. ૪૦૦-૫૦૦ પછીની સ્થિતિની પરંપરા મોટે ભાગે આજ સુધી ચાલી આવે છે અને અંગ્રેજ લોકો આ દેશમાં આવ્યા પછી આ દેશની રચિમાં જે ફેરફાર થયો છે તે સુવિદિત છે.

૪૨. તીર્થમાં જનાર ગૃહસ્થે લાંબો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા મુંડન કરાવવું એવો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે—મુળકનં ચોપવાસચ્ચ સ્વતંત્રીયેન્નયં વિદ્મિઃ ।

માણિક્યચંદ્ર

[અધ્યાપક રા. ખ. આઠવલે.]

પુનાનાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ રા. વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકરે હમણાં જ મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશ નામના સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથ ઉપરની માણિક્યચંદ્ર સૂરિની સંકેત નામની દીકા પુનાના આનંદાશ્રમ મુદ્રણાલય તરફથી છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી છે; તે બાબત તેઓથી સાહિત્યરસિક તથા ઐશોધનરસિક જનતાના ધન્યવાદને પાત્ર છે. આ સંકેત દીકા હમણાં જ નવીન ઉપલબ્ધ થઈ છે એમ નથી, કારણ કે ડૉ. પીટરસનના રિપોર્ટમાં આ દીકા સંપાદન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે; વળી, મહંમ ગ્રે. ચંદોરકર તથા શાસ્ત્રીમહેશ્વર વામનાચાર્ય ઝગડીકર એમની પાસે આ દીકા હતી, અને તેમણે તેનો પોતાની દીકામાં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તથાપિ મુદ્રણદ્વારા સૌને આ દીકા સુલભ કરી આપવાનું પ્રથમ માન રા. અભ્યંકર શાસ્ત્રીને જ ઘટે છે.

સાહિત્ય રસિકોની દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રસ્તુત દીકા બહુ જ ઉપયોગી તથા કેટલેક સ્થળે આનંદદાયી પણ છે. દીકાકારોના મુખ્ય દોષો-જે આવશ્યક સ્થળે સંક્ષેપ કરવો, અને અનાવશ્યક સ્થળે વ્યર્થ વિસ્તાર કરવો-આથી આ દીકાકાર સંપૂર્ણ અલિપ્ત છે. કાવ્યપ્રકાશકારે જેમના ગ્રંથોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે એવા ભામહ, ભટ્ટોદ્ભટ, રુદ્રટ, દંડી, વામન, આનંદવર્ધન, અભિનવગુપ્તાદિગણ, મુકુલ, જોગ વગેરેના ગ્રંથોના ઠેકાણે ઠેકાણે મતો રજૂ કરીને દીકાકારે પોતાની ઔચિત્યવાળી માર્મિકતા બતાવી છે. દીકાકારની રસિકતા આ દીકામાં ડગલે ડગલે દેખાય છે. ખાસ કરીને મુગ્ધ ચિકિત્સાસ્મિમ્ (કાં ૦ પ્ર૦ ૨-૯), તથા પ્રસ્થાને વલ્લયૈઃ કૃતમ્ (કાં ૦ પ્ર૦ ૪-૩૬) આ શ્લોકો ઉપરની દીકામાં દીકાકારે હંડી રસિકતા દર્શાવી છે. શૃંગારમ્ય દ્વૌ મેદૌ (કાં ૦ પ્ર૦ ૫૪) તથા રત્તિ-ર્જાસન્ન શોકશ્ચ (કાં ૦ પ્ર૦ ૫૯) આ ઉપરનું વ્યાખ્યાન રસિક વિદ્વાનોને આનંદ આપે એવું છે. એક ઠેકાણે બાણમદે 'કાદંબરી'માં કથાસૂત્રને અનાવશ્યક એટલું જ નહિ પણ વિદ્વન્મત અવાંતર વર્ણનો કરીને કેવો ઐચિત્યભંગ કર્યો છે એ દીકાકારે બહુ માર્મિકતાથી બતાવ્યું છે. અનેક ઠેકાણે મૂળ ગ્રંથ વિચર કરવા સાર પોતાનાં કાવ્યોમાંથી જે દાખલા આપ્યા છે તે ઉપરથી દીકાકાર પોતે સહૃદય કવિ પણ છે એમ માત્રમ પડે છે. દીકાકારની વિદ્વતા તથા પાંડિત્યના પૂરાવા દીકામાં અનેક ઠેકાણે મળે છે. પોતે જૈન સાધુ હોવા છતાં એમનું વેદવેદાંતાદિકમાં જે ગાઢ અધ્યયન હતું તે ઉપરથી, જૈન અને વૈદિક ધર્મની વચ્ચે કેટલી સદિગ્ધુતા તથા ઐક્ય હતું તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. વિદ્વતા, રસિકતા અને માર્મિકતા આ ત્રણેનો સંગમ આ દીકામાં હોવાથી દીકાકારે નવમા હજારસની દીકાના પ્રારંભે 'લોકોત્તરોડયં સંકેતઃ' એમ જે કહ્યું છે તે વ્યાખ્યાનની હક્તિ ન જ હટેવાય. સંકેત શબ્દ ઉપર શૃંગારાર્થપર શ્લેષ કરીને બીજે ઠેકાણે પણ દીકાકારે આત્મવિશ્વાસથી પોતાની દીકાનું મદત્ત્વ વર્ણવ્યું છે.

દીકાકાર માણિક્યચંદ્રના કાવ્યનિર્ણયમાં બીજકલ્પ સંદેહ નથી. કારણ દીકાકારે દીકા સમાપ્તિના શ્લોકમાં દીકાનો દાગ સ્પષ્ટ આપ્યો છે. તે ઉપરથી માણિક્યચંદ્ર ઇ. સ. ૧૧૫૯

માં હતા એ સિદ્ધ છે. આ મિતિનો ઉપયોગ કાવ્યપ્રકાશકારનો કાળ એક બાબતથી નક્કી કરવામાં થઈ શકે છે, એટલે કે મમ્મટાચાર્ય ૧૧૫૯ પહેલાં થઈ ગયા એ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપલબ્ધ ટીકાકારોમાં ભાણિફયંદ્ર સૌથી પ્રથમ છે. આપ્તીના ટીકાકારોએ પોતપોતાનો કાળ આપ્યો છે તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે. પણ ભાણિફયંદ્ર કાવ્યપ્રકાશના સૌથી પહેલા ટીકાકાર છે એમ તો ન જ કહેવાય. પ્રસ્તુત ટીકામાં એક પણ કાવ્યપ્રકાશટીકાકારનો નામનિર્દેશ નથી. આ ઉપરથી ભાણિફયંદ્ર જ સૌથી પહેલા ટીકાકાર એમ લાગવાનો સંભવ છે. પણ સંકેત ટીકાની અંદરનાં બીજાં કેટલાંક પ્રમાણોથી આથી વિરુદ્ધ અનુમાન નીકળે છે. ટીકામાં બે ત્રણ સ્થળે કાવ્યપ્રકાશના પાડભેદની ચર્ચા કરી છે:—

(૧) “અર્થવ્યંજકતોચ્યતે” (કા० પ્ર० ૩-૨૧) ઉપર “વ્યં તુ અથ વ્યં-જકતોચ્યતે इति पठामः”.....વ્યાખ્યાનં ચેત્યં ।

(૨) “ત્વત્કોતિઃ” (કા० પ્ર० ૭૪) इत्यत्र त्वच्छब्दो न युक्तः.....તત્કો-તિરिति युक्तः पाठः ।

આ ઉપરથી ‘સંકેત’કારની વખતે કાવ્યપ્રકાશ ગ્રંથમાં કેટલાંક પાડભેદ ઉત્પન્ન થયા હતા એમ દેખાય છે. આ પાડાન્તરો બીજા ટીકાગ્રંથોમાં મળી આવ્યા હશે એવું અનુમાન કરવું એ વધારે પડતું નથી.

ટીકામાં અન્ય ટીકાકારોનો નામનિર્દેશ નથી તો પણ--

“मनोविषयशब्दयोः सामानाधिकरण्यं गौर्वाहीक इति गुणद्वारेणेति केचित् वयं तु विशेषणतया सामानाधिकरण्यं ब्रूमः” સંકેત, ૨૨૪.

“अन्ये तु सकलरत्नसारतुल्योऽधर इति व्यंग्योपमामाहुः” સંકેત ૨૬૯.

એમાં ‘કેચિત્’, ‘અન્યે’ વગેરે શબ્દોથી અન્ય ટીકાકારો જ સંકેતકારના મનમાં અભિપ્રેત છે એવું અનુમાન થાય છે. આ ઉપરથી સંકેતકાર એ આદ્ય પ્રકાશટીકાકાર નથી એમ લાગે છે.

પણ ઉપરના કરતાં પણ વધારે દૃઢ પૂરાનો મહંમ વામનાચાર્ય અગ્રકીકરની આગ્રમો-ધિની ટીકાની પ્રસ્તાવનામાં મળે છે. તેમાં શાસ્ત્રી મહાશયે કાવ્યપ્રકાશટીકાકારોની જે યાદી આપી છે તેમાં ત્રીયે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

‘रुचकेन कृता टाका संकेताख्या तथा परा’

આ ‘રુચક’ ઉપર શાસ્ત્રીમહાશય પોતે જ ટીપ લખે છે:—

“अयं खलु रुच्यकापरनामा राजानकरुचकः उद्भटविकेकारव्यराजानक-तिलकसूनुः कश्मोरदेशे खिस्ताब्दीयद्वादशशतकपूर्वार्धे आसीत् ।.....एत-त्प्रणीता ग्रन्थास्त्वैते-(१) सोमपालविलासकाव्यटीको, (२) काव्यप्रकाशसंकेतः, (३) श्रीकण्ठस्तवः, (४) सहृदयलीला, (५) साहित्यमीमांसा, (६) हर्षचरित-कम्, (७) अलंकारसर्वस्वम्.

આ ઉપરથી અગ્રકારસર્વસ્વકાર રાજનક રુચક કાવ્યપ્રકાશના સૌથી પહેલા ટીકાકાર છે એમ જણાય છે. રાજનકનો કાળ ભાણિફયંદ્ર કરતાં પ્રાચીન છે, તથા મમ્મટ અને રાજનક બન્ને પણ કાશ્મીરના રહીશ હતા, વગેરે વાતનો પણ ઉપરના સિદ્ધાન્તને ટેકો મળે છે.

અત્રે, શાસ્ત્રીમહાશય વામનાચાર્ય ઝળટીકરે અલંકારસર્વસ્વકારની બાબતમાં જે પરસ્પર વિરોધી વિધાનો દર્શા છે તેની ચર્ચા કર્યા વગર આગળ જવાય નહિ. શાસ્ત્રીજીના ઉપરિલિખિત ઉતારા ઉપરથી રાજનક રચક કાવ્યપ્રકાશકાર કરતાં અર્વાચીન છે એવો તેમનો અભિપ્રાય જણાય છે. પણ તેમનું નીચેનું વિધાન જુઓ:-

“एवमयं रचयको मम्मटापेक्षयाऽपि किञ्चित्प्राचानः । अतएव ‘राजति तदीयम्’ इति श्लोके मम्मटेन रचयकमन्तं खण्डितम् । अत एव व्यतिरेकालंकारस्य द्वितीयं लक्षणं तदुदाहरणं च रचयकोपन्यस्तं मम्मटेन खण्डितम् । किञ्च ‘योऽलंकारो यदाश्रितः’ इत्यपि ग्रंथेन रचयकस्यैव खण्डनं कृतमिति बोध्यम् । अत एव च ‘ननु स्वरितादिगुणभेदात्’ इत्यादि काव्यप्रकाशग्रन्थं अलंकारसर्वस्वग्रन्थखण्डनपरतयैव योजयन्ति काव्यप्रदीपकाराः ॥”*

આ જે પરસ્પર વિરોધી વિધાનોમાંથી એકજ વિધાન ખડું હોય શકે. અમોને શાસ્ત્રીજીનું પહેલું વિધાન જ સત્ય લાગે છે. બીજું વિધાન કેમ ભૂલ ભરેલું છે તે હવે જોઈએ. વાદવિપયનો શ્લોક ‘રાજતિ તદીયમ્’ અને તેના ઉપરની કાવ્યપ્રકાશકારિતે નોતાં કાવ્યપ્રકાશકારનાં મનમાં અલંકારસર્વસ્વતા મતનું ખડન કરવાનું હોય એમ જરાએ લાગતું નથી. અહીં ‘અસુકનો’ એવો મત છે પણ તે અયોગ્ય છે એવું પણ દર્શુ દર્શુ નથી. દક્ષા ‘પદ્યરૂપશ્ર સંકરઃ શબ્દાલંકારયોરપિ પરિદ્રશ્યતે યથા ‘રાજતિ.’ એટલું જ લખ્યું છે. હવે અલંકારસર્વસ્વકારની આ શ્લોક ઉપરની અવતરણિકા અને વૃત્તિ જુઓ—

“शब्दालंकारसंस्कारस्तु कैश्चिदुदाहृतो यथा ‘राजति तदीयम्’ इति पतञ्जलसम्यगावर्जकम् । शब्दालंकारसंसृष्टिस्तु अप्र श्रेयसी.”

આ ઉતારા ઉપરથી અલંકારસર્વસ્વકારના મનમાં કાવ્યપ્રકાશકારનો મત છે એ ચોક્કસ ખાતમ પડશે. અહીં ‘કૈશ્ચિત્’ આ શબ્દ ઉપર અલંકારસર્વસ્વ ઉપરની વિમર્શિનીના દર્શા ‘કૈશ્ચિત્=કાવ્યપ્રકાશકારાદિભિઃ’ એમ લખે છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. બીજું વાદ્યસ્ત સ્થળ વ્યતિરેકાલંકારનું. અહીં માત્ર મમ્મટ કહે છે:-

‘क्षीणः क्षीणोऽपि’ इत्यादौ उपमानस्य उपमेयादाधिक्यमिति केनचित् दुक्तं तदयुक्तम् ।

પણ ‘કૈનચિત્’ થી અહીં અલંકારસર્વસ્વકાર જ અભિપ્રેત છે એમ કહી શકાય નહીં. કારણ ‘ક્ષીણઃ ક્ષીણોઽપિ શશી’ આ શ્લોક છે રોકડનો. રોકડે વ્યતિરેકનો આ બીજો પ્રકાર માનીને તે ઉપર ‘ક્ષીણઃ ક્ષીણોઽપિ’ આ પોતાનું જ ઉદાહરણ આપ્યું છે. તેથી મમ્મટનો આક્ષેપ રોકડ ઉપરજ છે એમ માનવું વધારે સ્વાભાવિક અને ન્યાયશુદ્ધ છે.

આખરે એક વાદસ્થળ રજુ—શ્લેષાલંકાર વિષયક. આ વાદ એટલો વિરત્ત છે કે તેમાંથી અહીં ઉતારા લેવાય જ નહિ. હુંકામાં એટલું જ કહીશું કે આ બાબતમાં મમ્મટે જે કાંઈ લખ્યું છે તે ઉપરથી તેમના મનમાં અલંકારસર્વસ્વકાર જ હતા એમ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહિ. હવે અલંકારસર્વસ્વ વાંચતાં ભાનું વિવરણ અને આક્ષેપો કાવ્યપ્રકાશકારની સામે જ છે એમ લાગે છે. એક જો કેકાજો તો કાવ્યપ્રકાશકાર જે ઉદાહરણો

* અમને ખડું આશ્ચર્ય થાય છે કે ડૉ. રઘુનાથ દરમરકરે આ મંથનું પુનઃ સંગ્રાધન કરી વખતે પણ આ બાબતનો ખુલાસો કર્યો નથી!

સ્વંમતસમર્થનાર્થ' આધ્યાં છે તે જ લક્ષણે તેમણે તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. તે ઉપરથી અમારો સિદ્ધાન્ત ટઠ થાય છે. જુઓ—

(૧) “ન ચાયં ઉપમાપ્રતિભોત્પત્તિહેતુઃ શ્લેષઃ અપિ તુ શ્લેષપ્રતિભોત્પત્તિ-
હેતુરુપમા” કાઠ પ્ર૦ ૧-૩૭૯.

“સકલકલં પુરમેતજ્ઞાતં સંપ્રતિ સુધાંશુવિસ્વમિવ” ઇત્યાદી ન ગુણક્રિયા-
સામ્યુપમાપ્રયોજકમપિ તુ ઉપમાપ્રતિભોત્પત્તિઃ શ્લેષ એવાવસેયઃ ।” અલંકાર-
સર્વસ્વ, નિ. સા. ૧૯.

(૨) “इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सः अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां एवावतिष्ठते । उपमादयः शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।” કાઠ પ્ર૦ ૧,

“पूर्वत्र अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दहेतुकत्वाच्छब्दालंकारत्वमिति चेत् न ।
आश्रयाश्रयिभावेनालंकारत्वस्य लोकवद्व्यवस्थानात् ।” અલંકારસર્વસ્વ ૧૯.

પણ ઉપરનાં પ્રમાણો કરતાં પણ સજ્જડ પ્રમાણ અલંકારસર્વસ્વની વિમર્શિની ટીકામાં મળી આવે છે. વિમર્શિનીકાર એક ઠેકાણે લખે છે:—

“यत्तु ‘काव्यप्रकाशसंकेते’ ग्रन्थकृता वस्तुध्वनेः शब्दशक्तिमूलत्वं
चिन्त्यमुक्तं तदुदाहरणाभिप्रायेणैवोन्नेयम् । तत्र हि ‘पन्थिअ ण इत्थ’ इत्याद्यु-
दाहरणमुभयशक्तिमूलं शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेः श्रीमम्मटेनोपात्तम् । इह
तु यथासंभवमेव विचारितम् ।” અલંકારસર્વસ્વ ૧૦૨.

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અલંકારસર્વસ્વકારે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ‘સંકેત’
નામની ટીકા લખી છે. તેમાં ગ્રન્થકાર કાવ્યપ્રકાશને અનુસરીને ટીકા કરે છે. પણ અલં-
કારસર્વસ્વ આ પોતાના સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં મમ્મટની સામે વાંધો ઉઠાવીને તેમના મતનું ખણકન
કરે છે. વિમર્શિનીકારે આ ‘સંકેત’ ટીકા જોયેલી હતી. હુદ્દેવે તે હાલ ઉપલબ્ધ નથી
એ જૂદી વાત. અસ્તુ. ઉપરના વિવેચન ઉપરથી આપણને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. માણિ-
ક્યયંદ્ર કાવ્યપ્રકાશના પેહેલા ટીકાકાર નથી, તે તો અલંકારસર્વસ્વકાર છે એ એક, અને
કાવ્યપ્રકાશકાર, અલંકારસર્વસ્વકાર પેહેલા હતા, એ બીજી વાત. અલંકારસર્વસ્વકાર એ
મખંડવિના ગુરૂ. મખંડ કાશ્મીરના રાજા જયસિંહના સમકાલીન હતા. જયસિંહનો કાલ
ઈ. સ. ૧૧૨૯-૧૧૫૦ એ પ્રસિદ્ધ છે. તે પેહેલાં અલંકારસર્વસ્વકાર એટલે આશરે ૧૧૦૦
થી ૧૧૨૯ સુધી. તે પેહેલાં કાવ્યપ્રકાશકાર એટલે ૧૧૦૦ પેહેલાં કેટલાક વર્ષો થયા એ
સિદ્ધ થાય છે. માણિક્યયંદ્રે નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રંથકારો ભામહ, દુણ્ડી, વામન, વગેરે કાવ્ય-
પ્રકાશ કરતાં પ્રાચીન છે આ બાબતમાં શંકા નથી. એ નામ વિશે શંકા આવવાનો સંભવ
છે એક સુકલ અને બીજું શ્રીભાજ. માણિક્યયંદ્રે બીજા ઉલ્લાસ ઉપરની ટીકામાં એ ત્રણ
ઠેકાણે ‘मुकुलस्याप्यदोऽनुमतम्’ (સંકેત ૧૭) ‘मुकुलस्त्वैवमाह’ (સં૦૨૧) એવો
સુકલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સુકલ માણિક્યયંદ્ર પેહેલાના કાવ્યપ્રકાશ ઉપરના કોઈ ટીકાકાર
તો નથી ને? એવી શંકા કદાચ કાઠને લાગશે. પણ આ સુકલ કાવ્યપ્રકાશકાર કરતાં
પ્રાચીન છે, એમાં શંકા નથી. ભટ્ટોદ્ભટના ‘કાવ્યલંકારસંગ્રહ’ ઉપર ટીકા લખનાર પ્રતીહા-
રેન્દુરાજ આ સુકલને ગુરૂ તરીકે માને છે. ટીકાપ્રારંભે તે લખે છે:—

श्रीविहङ्गदय्यान्मुकुलकोदधिगम्य विविच्यते ।

પ્રતીહારેન્દુરાજેન કાવ્યાલંકારસંગ્રહઃ ॥

આ મુકલે 'અભિધામાતૃકા' કરીને ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાંના કેટલાક શ્લોકો મમ્મટ કાવ્યપ્રકાશના ખીજ ઉલ્લાસમાં થોડાઘણો ફેરફાર કરીને લીધા છે. (જુઓ કા. પ્ર. ઉપ- રની પ્રો. ચંદોરકરની ટિપ્પણી પા. ૨૬, ૩૬, ૩૯, ૪૨, ૫૫). આ મુકલ કલ્લટ- પુત્ર છે એમ અભિધામાતૃકાગ્રંથની સમાપ્તિના શ્લોક ઉપરથી દેખાય છે:—

મટ્કલ્લટપુત્રેણ મુકલેન નિરૂપિતા ।

સૂરિપ્રયોધનાયેયમભિધાવૃત્તિમાતૃકા ॥

આ કલ્લટ અવન્તિવર્માનો સમકાલીન હતા. (જુઓ રાજતરંગિણી પા. ૬૬.) અવન્તિવર્માનો સમય ૮૫૫-૮૮૪ સુધીનો ગણાય છે. (જુઓ રાજતરંગિણી પા. ૩૪) તેથી મુકલનો સમય આશરે નવમા સદીના છેલ્લા ભાગમાં પડે છે* એ નક્કી થાય છે. અને મુકલનો કાલ નક્કી થતાં તેમના શિષ્ય પ્રતીહારેન્દુનો કાલ પણ લગભગ નક્કી કરી શકાય. આ શુશિષ્ય વિષે શાસ્ત્રીમહાશય લખે છે: “હમો મુકલમત. હારન્દુરાજો કારમી- રિકો.” પણ એ અર્ધસત્ય છે. મુકલ એ કાશ્મીરવાસી હતા એ ખરું, પણ પ્રતીહારેન્દુ કાંઈકદેશવાસી હતા એ તેમની દીકરા સમાપ્તિના શ્લોકમાં તે પોતે જ કહે છે:— ‘કાવ્યાલંકારસારે લઘુવિવૃત્તિમધાત્કોંકણઃ શ્રીન્દુરાજઃ । શાસ્ત્રીમહાશયે આ શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યા છતાં તેમનું અનુમાન કેમ જુદું થયું?

આખરે રજા. શ્રીભોજ. એમના વિષે ત્રણ પ્રશ્નો સંભવે છે. એ કાવ્યપ્રકાશકારના પછીના કે સમકાલીન કે કાવ્યપ્રકાશકાર પહેલાં? પ્રથમ પ્રશ્ન જરાખર નથી, સાચી કે મમ્મટ, કાવ્ય- પ્રકાશની અંદર ‘તદ્વિદ્વદ્વચનેષુ ભોજનૃપતેસ્તસ્યાગલીલાયિતમ્’ (કા. પ્ર. ૧૦-૨૦૫) એવો ભોજરાજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. હવે ભોજને મમ્મટ સમકાલીન, કે મમ્મટ ભોજ પછીના એટલોજ સવાલ રહ્યો. જાને સમકાલીન હતા એમ કાવ્યપ્રકાશકારના એક દીકાકાર હરીમસેન લખે છે કે મમ્મટના કૈવ્ય અને જૈવ્ય કરીને એ ભાઈ હતા. તેમાંથી જૈવ્ય મમ્મટના નાના ભાઈ. હવે જૈવ્ય પોતાના પાળસનેથી સંહિતાગ્રાખ્યમાં

ઋણ્યાર્દોશ્ચ પુરસ્કૃત્ય અવન્ત્યામુવટાં વસન્ ।

મન્વ્રભાષ્યમિદં ચક્રે ભોજે રાજ્યં પ્રશાસતિ ॥ (સલ્લકીકર, પ્રસ્તા.)

એમ લખે છે. તે ઉપરથી મમ્મટ અને ભોજ સમકાલીન હતા એમ લાગે છે. પણ આ જૈવ્ય મમ્મટના ભાઈ એ નક્કી નથી, કારણ તે ઉપરોક્ત મન્વ્રભાષ્યમાં પોતાનો ‘વજ્રદાહ્યસ્ય સુનુના’ એવો નિદેશ કરે છે અને મમ્મટ જૈવ્યના પુત્ર કહેવાય છે. તેથી આ જામત સંશયગ્રસ્ત હોવાથી ભોજ અને મમ્મટનું સમકાલીનત્વ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહીં. હવે રહ્યો છેલ્લો પશ્ચ-ભોજ પછી મમ્મટ. એજ પક્ષ અમને ગ્રાણ લાગે છે. આ પક્ષને અનુકૂલ પુરાવો ઉપરના કાવ્યપ્રકાશના શ્લોકમાં આવ્યો જ છે. વળી આપણા માણિક્યચંદ્રનો અભિપ્રાય એવો જ છે એમ તેમની દીકામાંના નીચેના શ્લોક ઉપ- રથી જણાય છે:—

“શ્રીભોજેન જૈમિન્યુક્તપદ્મમાણાનિ સંભવશાલંકારતંયોક્તાનિ । કેપાં- ચિતુક્તિવ્યન્તર્ભાવાત્ કેપાંચિદ્વચમત્કારકારિત્વાત્કેપાંચિત્કાવ્યશરીરતંયંશ- તાન નાત્ર કાવ્યાલંકારતયા પ્રતિપાદિતાનિ ” —સંકેત, પા. ૩૦૪.

* વધારે વિગતો માટે જુઓ. Aufrecht, Catalogus Catalogorum, Part I, p. 86).

માત્ર ભોજ અને મમ્મટની વચ્ચે બહુ અંતર ન હતું. કદાચ એક હૃદયસ્થામાં અને બીજો તારુણ્યવસ્થામાં—એવું તેમનું સમકાલીનત્વ હશે. પણ એટલું તો નક્કી જ કે સરસ્વતીકણ્ઠાભરણુ ગ્રંથ થયા પછી મમ્મટે પોતાનો કાવ્યપ્રકાશ રચ્યો.

ઉપરની ચર્ચામાંથી જે સિદ્ધાન્તો નિકળે છે તે ફરીથી એકત્ર ચતુરશ્પે નીચે આપીએ છીએ:—

- (૧) શ્રીભોજનો કાલ ઇ.સ. ૯૯૬ થી ૧૦૫૧ સુધી (જુઓ ઝળદીકર, પ્રસ્તા. પા. ૯.)
- (૨) શ્રીમમ્મટનો કાલ ઇ.સ. ૧૦૫૧ અથવા તે પહેલાં થોડાં વર્ષોથી ૧૧૦૦ સુધી.
- (૩) અલંકારસર્વસ્વકાર રાજનંદ સ્વયંક ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૨૫ સુધી (આ કાવ્યપ્રકાશના પ્રથમ ટીકાકાર.)

(૪) માણિક્યચંદ્ર (ઉપલબ્ધ ટીકાકારોમાં પ્રથમ) ૧૧૨૫ થી ૧૧૬૦ સુધી.

ઉપરની સંશોધનાત્મક ચર્ચામાં માણિક્યચંદ્રની ટીકાનો થોડો ઘણો ઉપયોગ થયો. વળી પણ કેટલીક બાબતોમાં તેમની ટીકા પુરાવારૂપ ગણી શકાય. દાખલા તરીકે—કાવ્ય-પ્રકાશ ગ્રંથ મમ્મટે દર્શમોક્ષાસમાંના પરિકરાલંકાર સુધી જ રચ્યો. ત્યારપછીનો ભાગ ‘અલ્પટ’ કરીને પાંડિતે રચીને ગ્રંથ પૂરો કર્યો એવી એક આખ્યાયિકા છે. આ આખ્યાયિકામાં પૂર્ણ સત્ય હોય એવા વિશ્વાસથી એક ઠેકાણે માણિક્યચંદ્ર તેનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

“ અયં ગ્રંથોઽન્યેનારબ્ધોઽપરેણ સમાપિત इति द्विखण्डोऽपि संघटन-
वशादखण्डायते । ” સંકેત, ૩૦૪.

કાવ્યપ્રકાશના ‘વિભિન્નરૂપોઽભિન્નરૂપઃ પ્રતિભાસતે ચત્’ આ શ્લોક ઉપર ઉપરની ટીકા છે. સંકેતકારના લખવાની ઢબ ઉપરથી ઉપરની આખ્યાયિકા સાચી છે એમ માનવું પડે છે. એ સાચી હોય તો બાણભટ્ટની કાદંબરીના પૂર્વાર્ધ—ઉત્તરાર્ધની પેઠે આ બે ગ્રંથકારની એક કૃતિ પણ અત્યંત કૌતુહાસ્પદ છે એમાં શક નથી.

હવે ખુદ માણિક્યચંદ્ર વિષે પ્રસ્તુત ટીકામાં તથા અન્યત્ર શી માહિતી મળે છે તે બોધીએ. આ ટીકાના સમાપ્તિશ્લોકોમાં (જુઓ ડૉ. પિટરસનનો ત્રીજો રિપોર્ટ) માણિક્યચંદ્રે પોતાના સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરા આપી છે—તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—શ્રી શીલભદ્રસૂરિ, ભરતેશ્વરસૂરિ, વૈરસ્વામિ મુનીશ્વર, શ્રીસાગરેન્દુ, માણિક્યચંદ્રસૂરિ. આ માણિક્યચંદ્રે કેટલાંક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે; શાથી કે સંકેત ટીકામાં અનેક ઠેકાણે “સ્વં યથા” “સ્વોક્તં યથા” “ક્રયોદાહૃતિઃ યથા” આવા અવતરણપૂર્વક પોતાના ઘણા શ્લોક એમણે ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. એક ઠેકાણે તો પોતાના પાશ્વનાથવર્ણનપર કાવ્યમાંથી વર્ણચ્યુતકનો એક શ્લોક આપ્યો છે. તપાસ કરતાં (૧) ‘દશસ્કન્ધ’, (૨) દશસર્ગવાળ ‘પાર્શ્વનાથચરિત’ અને (૩) શાંતિનાથચરિત આ ત્રણ કાવ્યો એમણે રચ્યાં છે એવી માહિતી મળી છે. આ ત્રણમાંથી શાંતિનાથચરિત કાવ્યના પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભના કેટલાક શ્લોક પ્રો. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવની પાસેથી અમને મળ્યા છે. તે ઉપરથી આ માણિક્યચંદ્ર રાજગરુ સંપ્રદાયના હતા એમ જણાય છે (શાંતિનાથચરિત, સર્ગ ૧-૨૦). હવે ‘નલાયન’ આ સો સર્ગવાળા કાવ્યના કર્તા માણિક્યચંદ્ર એ સંકેતકાર માણિક્યચંદ્ર કરતાં જૂદા જ છે એ સ્પષ્ટ છે કારણ ‘નલાયન’ કાર ‘વટગચ્છતપોમૃગાંકઃ’ એમ પોતાના ‘વટગચ્છ’ સંપ્ર.

દાખનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. ઉપરના શાંતિનાથચરિતની હસ્તલિખિત પ્રત પાલિતાણા ગ્રંથ-સંગ્રહમાં છે એમ જાણ્યું છે.

સંકેતકાર માણિમ્યયંદ્ર ગુર્જરદેશવાસી હતા એમ કહેવાય છે. રાજા વસ્તુપાલે એમને અધ્યયનઅધ્યાપન સારૂ એક મોટા ગ્રંથસંગ્રહ આપ્યો હતો. વસ્તુપાલને માણિ-મ્યયંદ્ર વચ્ચે ધણો સ્નેહસંબંધ હતો. માણિમ્યયંદ્રનો મઠ આણુપર્વતની પાસે હતો. ત્યાં એ પોતાની ગ્રંથરચના કરતા ઇત્યાદિ આખ્યાયિકા એમને વિષે છે. એમાં ઐતિહાસિક સત્ય કેટલું છે એની ચર્ચા કરવાનું પ્રસ્તુત સ્થળ નથી. માત્ર દીકાના અન્તઃપ્રમાણથી એ ગુર્જરદેશીય હતા એમ લાગે છે. કાવ્યપ્રદાશના ‘પત્તન્મન્દવિપક્ષતિદુકફલં’ (કા. પ્ર. ૭-૧૪૩) આ સ્લોક ઉપર દીકા કરતાં “તિન્દુકફલં દિમ્બરૂક ઇતિ ક્ષ્યાતં (સંકેત, ૧૨૩) એમ દીકાકાર લખે છે. ‘દિમ્બરૂક’ શબ્દ ગુજરાતીમાં જ પ્રસિદ્ધ છે, તે ઉપરથી માણિમ્યયંદ્ર ગુર્જરદેશીય હતા એવું અનુમાન થાય છે.

એક ઠેકાણે દીકાકારે ‘પૂજ્યાનાં યથા’ એમ કહીને એક સ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે તે એમના ગુરુનો હોય એમ ‘પૂજ્ય’ શબ્દ પરથી લાગે છે. એ અનુમાન સાચું હોય તો માણિમ્યયંદ્રના ગુરુ શ્રીસાગરેન્દુએ એકાદ કાવ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે.

અહીં દીકાકાર અને દીકા વિષેની ચર્ચા પૂરી થઈ. હવે સંકેતદીકામાં સંશોધનદષ્ટિથી મહત્વની જે કેટલીક નાની બાબતો છે તેનો અમે નીચે સંગ્રહ કરીએ છીએ.

(૧) તથા ચોક્ક ‘કાવ્યકૌતુકે’ (સંકેત પૃષ્ઠ ૬) આ કોનો ગ્રંથ ?

(૨) તત્પદ્મધોક્તં ‘મર્તૃમિત્રેણ’ (સં. ૧૭) આ ભંટૃમિત્ર કોણ ?

(૩) ‘હા માતસ્ત્વચરિતાઽસિ’ (કા. પ્ર. ૪-૩૯)—કાશ્મીરરાજમાતૃમંરણે મંદુનારાયણકવિકાવ્યમિદમ્ । આ ભંટુનારાયણ કોણ ?

(૪) ‘વિસ્તરવિચારસ્તુ કોહલલોચનગ્રન્થાદિપુ ક્ષેયઃ’ (સં. ૬૫) આ ‘કોહલ’ કોણ ?

(૫) “અગ્ર શોણિતશબ્દસ્ય રુધિરલક્ષણેનાર્થેનોજ્ઞઘણીકૃતરૂપોઽર્થઃ વેયધ-ધોયતે” (કા. પ્ર. ૪-૧૪૬) ઉપર સંકેતઃ—“યદ્વા કાશ્મીરભાપયા ઉજ્જ્વલશબ્દોઽ-રૂપાર્થઃ” (સં. ૧૨૪) મમ્મટ કાશ્મીરદેશવાસી હતા એનો એ એક પુરાવો છે.

(૬) પ્રિતિમોનિરુદ્ધનાટકે વૃત્તમિદમ્ (સં. ૧૪૯) આ નાટકના કર્તા કોણ ? અને એ નાટક પણ કયું ?

(૭) ‘ગૌઢીયાનાં નિર્દેશો ન યુક્તિમાન’ ઇતિ વામનમંગલો (સં. ૧૧૦) આ ‘મંગલ’ સાહિત્યશાસ્ત્રી કોણ ?

(૮) યથા ‘ઉદ્ભટકુમારસંભવે’ ગૌરીસ્તુતી (સં. ૨૫૨) માણિમ્યયંદ્રના વખત સુધી એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ હતું. પ્રતીકારેન્દુરાજ પણ આ કાવ્યમાંથી પોતાની દીકામાં ઘણી વખત ઉદાહરણો આપે છે.

દશ માનવધર્મ

[અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાઠક.]

મન્નિઝમનિકાયના ૪૧મા સાલેચ્છકસુતમાં નીચે પ્રમાણે વાત આપેલી છે:

કેસલ દેશમાં ઉપદેશને અર્થે દ્રતા દ્રતા એકવાર ભગવાન કેસલદેશના સાલા નામના બ્રાહ્મણગામ પાસે મોટા ભિક્ષુસંઘ સાથે આવી ચડ્યા. શામ્યકુલથી પ્રવર્ણિત થયેલ શામ્યપુત્ર શ્રમણ ગોતમ આવ્યા છે એમ સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થોએ સાંભળ્યું. ત્યારે ભગવાન યુદ્ધને એવો કલ્યાણકારી કીર્તિશબ્દ ફેલાયો હતો કે પોતે પરમશ્રેષ્ઠ સુગત લોકવિદ છે અને દમ્યપુરુષોના સારથિ અને દેવ તથા મનુષ્યોના શાસ્તા છે; તેઓ દેવ, માર, ક્ષત્રિય, બ્રહ્મ સહિત સર્વ લોકને, શ્રમણ બ્રાહ્મણ સહિત અને દેવ મનુષ્ય સહિત સર્વ પ્રજાને સ્વયં જાણીને અને સાક્ષાત્ કરીને ઉપદેશ આપે છે; તેઓ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે જે ધર્મ, આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં કલ્યાણકારી છે અને અર્થવાળો શબ્દ છે; તથા કેવળ પાર-પૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનો પ્રકાશ કરે છે; એવા રૂપના અર્હતનાં દર્શન થાય છે.

હવે સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થો જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં ગયા અને જઈને કેટલાએક ભગવાનને અભિવન્દન કરીને, કેટલાએક ખબરઅંતર પૂછીને, કેટલાએક હાથ જોડીને, કેટલાએક પોતાનાં નામગોત્ર કહીને અને કેટલાએક કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એક બાજુ બેઠા. એક બાજુ બેઠેલા એવા સાલાના બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થોએ ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું: “ભો ગોતમ! કેટલાએક જીવો કાયાના નાશ પછી, મરણ પછી, અપાય^૩ હર્ગતિ^૩ વિનિપાત^૩ નરક^૩ પામે છે તેનું કારણ^૪ અને હેતુ^૪ શા? વળી ભો ગોતમ, કેટલાએક જીવો કાયાના નાશ, મરણ પછી સુગતિ સ્વર્ગલોકને પામે છે તેનું કારણ, હેતુ શા?”

“હે ગૃહસ્થો, અધર્મચર્યા અને વિષમચર્યાના હેતુથી કેટલાએક જીવો.....નરક પામે છે; હે ગૃહસ્થો ધર્મચર્યા અને સમચર્યાના હેતુથી કેટલાએક જીવો.....સ્વર્ગ પામે છે.”

“ભગવાન ગોતમે આ સંક્ષિપ્તથી બાળેલા, વિસ્તારીને અર્થ સ્પુટ નહિ કરેલાનો અર્થ અમે વિસ્તારથી સમજતા નથી. ભગવાન ગોતમ એવી રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપો જેથી અમે.....વિસ્તારથી અર્થ સમજીએ.”

“ત્યારે હે ગૃહસ્થો સાંભળો સારી રીતે મનમાં સમજો, હું કહું છું.”

“ભલે” એમ સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થોએ ભગવાનને સામું કહ્યું. ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા—

“ભો ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયાથી અધર્મચર્યા, વિષમચર્યા થાય છે, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિષમચર્યા થાય છે, ત્રણ રીતે મનથી અધર્મચર્યા વિષમચર્યા થાય છે.”

૧. ‘દમ્ય’નો યૌગિક અર્થ ‘ધોંસરી’ને જોડી શકાય’ એવો છે અને લાક્ષણિક અર્થ ‘શિક્ષાચોગ્ય’ એવો અહીં છે.

૨. લોકોને પાપને રસ્તે દોરનાર.

૩-૪. એકજ કે સમાન અર્થના શબ્દો એક સાથે વાપરવાની પાલીસાહિત્યમાં પ્રથા છે.

છે. ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક પ્રાણીપાતિ થાય છે, ૨ રક્તપાણિ મારકાડમાં મન લગાડે છે, પ્રાણીઓ તરફ અદયાથી વર્તે છે. અદત્તાદારી^૪ પણ થાય છે; જે ખીજે કાંઈ ગામ કે વગરે ગયો હોય ત્યારે તેનું ધન કે રાચરચીકું આપ્યા સિવાય લાઇ લે છે અને તેથી જોને ચોરી કહે છે તે થાય છે. કામમાં મિથ્યાચારી પણ થાય છે જે, માએ રહેલી, પિતાએ રહેલી, બાપએ રહેલી, બહેને રહેલી, સગાંએ રહેલી, કુટુંબે રહેલી, (ધર્મે રહેલી) સ્વામીવાળી, દણ્ડ પામેલી, જેને કાષ્ટએ માળા પહેરાવી હોય તેટલું પણ કરેલું હોય એવી, એવી જાતની સાથે સંબંધ કરે છે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે. હે ગૃહસ્થો, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક મૃપાવાદી થાય છે, સભામાં કે પરિષદમાં સગાં સંબંધીઓ મધ્યે, શ્રેણીમધ્યે, રાજદરબારમધ્યે આણીને તેને સાક્ષી તરીકે પૂછે કે-હે પુરુષ, જે જાણતો હો તે કહે-તે નહિ જાણતાં છતાં કહે કે હું જાણું છું, જાણતો હોય છતાં કહે કે હું જાણતો નથી, જોયું ન હોય છતાં કહે કે મેં જોયું છે, અને જોયું હોય છતાં કહે કે મેં જોયું નથી. આ પ્રમાણે પોતાના કારણે અથવા ખીજના કારણે પોતાને કાંઈ લાભ મળ્યો હોય તેના કારણે જાણતો છતાં મૃપામાપી થાય છે. પિશુનવાચી^૫ પણ થાય છે. તે આંમનામાં ફાટફૂટ કરવા માટે અહીંનું સાંભળીને ત્યાં કહે છે અને તેમનામાં ફાટફૂટ કરવા માટે ત્યાંનું સાંભળીને અહીં કહે છે, અને એવી રીતે સમગ્રમાં^૬ ભેદ પાડે છે, બિન્ન થયેલાને ઉસ્કેરે છે, વ્યગ્રમાં મજ પામે છે, વ્યગ્રમાં રત રહે છે, વ્યગ્રમાં આનંદ માને છે અને વ્યગ્ર કરવાની વાણી બોલે છે, પરુપવાચી^૭ પણ થાય છે તે મર્મભેદી કંઈક ખીજને કંઠવી લાગે એવી, ખીજને ચોટી જાય એવી, ક્રોધના જેવી વિશેષ કરે એવા પ્રકારની વાણી બોલે છે. સંભિન્નાલાપી^૮ પણ થાય છે તે અકાલે બોલે છે, નહિ બનેલું બોલે છે. અનર્થ, અધર્મ, અવિનય બોલે છે રહસ્ય વિનાની વાણી બોલે છે. અકાલે મ્હોંમાથા-વિનાનું અર્થવિનાનું બોલે છે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે. હે ગૃહસ્થો ત્રણ રીતે મનથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક લાલચુ હોય છે જેઓ ખીજના વિત્ત અને રાચરચીલાની લાલચ કરે છે-અહા જે ખીજનું છે તે માફ હોય તો! વ્યાપન્નચિત્ત^૯ પણ હોય છે, તેમનામાં દુષ્ટ સંકલ્પો થાય છે-આ છત્રો હણાઈ જાઓ, તેમનો વધ થાઓ, તેમનો ઉગ્રજેદ થાઓ, તેમનો વિનાશ થાઓ, તે હોય જ નહિ એમ થાઓ. મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે જેની દષ્ટિ વિપરીત હોય છે-દાન નથી, ઇષ્ટ નથી, હુત^{૧૦} નથી, સુકૃત દુષ્કૃત ક્ષોભોના ફલવિપાક નથી, આ લોક નથી, પરલોક નથી, માતા નથી, પિતા નથી, ઊર્ધ્વગામી સત્ત્વો નથી, સમ્યગ્ ગતિવાળા સમ્યગ્ આચરણવાળા શ્રમણ બ્રાહ્મણો નથી જે આ લોક પરલોકને સ્વયં જાણીને સાક્ષાત્ કરીને ઉપદેશ આપે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે

૪. દીધા વગર લેનારા.

૫. ચાડી યુગલી કરનાર.

૭. કઠોર બોલનાર.

૮. હિંસાશુદ્ધિવાળા.

૬. સંપીને, એકલા રહેલા. તેથી ઉલટું તે વ્યગ્ર.

૯. બડબડાટ કરનાર.

૧૦. હોમેલું. યગ.

મનથી અધર્મચર્યા થાય છે. એ રીતે અધર્મચર્યા વિપમચર્યાના કારણથી, હે ગૃહસ્થો, કેટલાંએક જીવો.....નરકમાં જાય છે. ”

આ પછી એજ સુતમાં^{૧૧} એવી જ રીતે ધર્મચર્યા, સમચર્યાનું વર્ણન કર્યું છે: ત્રિવિધ કાયધર્મચર્યામાં પ્રાણુતિપાતથી વિરામ પામેલો નિહિતદશઃ નિહિતશઃ લગ્નમ્ વાળો દયાપત્ર સર્વભૂતહિતમાં અનુકંપા રાખનારો હોય છે; અદત્તાજ્ઞાનથી વિરામ પામેલો ક્રોધનું કાંઈ આપ્યા વિના લેતો નથી, કાયમાં મિથ્યાચારથી વિરામ પામેલો કાયના મિથ્યાચારથી દૂર રહે છે. ચતુર્વિધ વાણીની ધર્મચર્યામાં મૃષાવાદથી વિરામ પામેલો જુદું બોલતો નથી, પિશુન વાણીથી વિરામ પામેલો ક્રોધને બ્રહ્મકાંડવા અહીંનું અહીં કહેતો નથી પણ બાહેલાને ભેગા કરી આપે છે અને એવી વાણીમાં જ આનંદ લે છે, પરુષ વાણીથી વિરામ પામેલો અમૂઢ, કર્ણસુખ, પ્રેમાળ, હૃદયંગમ, નાગરિક, બહુ જનને વહાલી લાગે તેવી અને બહુ જનના મનને પ્રીતિ કરે એવી વાણી બોલે છે. અને સંભિન્નપ્રલા-પથી વિરામ પામેલો યોગ્ય રીતે અર્થવાણું બોલે છે. ત્રિવિધ માનસિક ધર્મમાં અલાલચ, ક્રોધનું હોય તે પોતાનું થાય એવી ધ્રુજા કરતો નથી; અવ્યાપન્નચિત્ત દુષ્ટ સંકલ્પ કરતો નથી અને સમ્યગ્ દષ્ટિવાળો, હોય તે નથી ને બદલે હોય તે છે એ પ્રમાણે સમજે છે.

આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય ધર્મમાં દશ અકુશલ કર્મપથ ગણાવેલા છે. ત્રણ કાયિક (૧) પ્રાણુ-ધાત (૨) અદત્તાદાન (૩) વ્યભિચાર; ચાર વાયિક (૪) અસત્ય ભાષણ (૫) ચાડી (૬) ક્રોધ ભાષણ (૭) બહુબહાર અને ત્રણ માનસિક (૮) પરદ્રવ્યનો લોભ (૯) ક્રોધ (૧૦) નાસ્તિકતા. આ દશ અકુશલ કર્મપથથી નિવૃત્ત રહેવું એ દશ કુશલ કર્મપથ છે. આ ધર્મોના ઐશ્વર્યનોમાં અનેક જગાએ ઉલ્લેખ છે. અદૃઢકથાકાર બુદ્ધધોષાચાર્યે આ કુશલ કર્મપથને એક જગાએ મનુષ્યધર્મ કહ્યા છે. તે ઉપરથી લાગે છે કે એ કાળમાં સામાન્ય દશ મનુષ્યધર્મો ગણાવા લાગ્યા હશે.

વૈદિક ધર્મગ્રંથોમાં પણ આજ દશ પાતકોથી નિવૃત્ત રહેવું તેને સામાન્ય મનુષ્ય-ધર્મ કહેલો છે. ન્યાયદર્શનના બીજા સૂત્ર ઉપરના વાત્સ્યાયનભાષ્યમાં આજ ધર્મોના ઉલ્લેખ નીચેના શબ્દોમાં છે:—

પતસ્માન્મિથ્યાજ્ઞાનાદનુકૂલેષુ રાગઃ, પ્રતિકૂલેષુ દ્વેષઃ ।

રાગદ્વેષાધિકારાશ્ચાસત્યેષ્યામાયાલોભાદયો દોષા ભવન્તિ । દોષૈઃ પ્રયુક્તઃ શરીરેણ પ્રવર્તમાનો હિંસાસ્તેયપ્રતિષિદ્ધમૈથુનાન્યાચરતિ, વાચાનૃતપરુષસૂચના-ડસમ્બદ્ધાનિ, મનસા પરદ્રોહં પરદ્રવ્યાભીક્ષ્ણં નાસ્તિક્યં ચેતિ । સેયં પાપા-ત્મિકા પ્રવૃત્તિરધર્મીય ।

અથ શુભા-શરીરેણ દાનં પરિત્રાણં પરિચરણં ચ, વાચા સત્યં હિતં પ્રિયં સ્વાધ્યાયં ચેતિ, મનસા દયોમસ્પૃહાં શ્રદ્ધાં ચેતિ । સેયં ધર્મીય । જુઓ ન્યાય-દર્શનમ્ ચોખ્ખા સંસ્કૃત સીરીઝ. પૃ. ૧૪-૧૫.

“આ મિથ્યાજ્ઞાનથી અનુકૂલ વિષયમાં રાગ અને પ્રતિકૂલમાં દ્વેષ થાય છે.”

૧૧. દીકાકાર આ શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્રમાંથી આવેલો માને છે. પણ સૂત્ર અને સૂક્ત એ બંનેનું પાલીમાં સુત્ત થાય. અહીં સૂક્ત લેવું જ યોગ્ય છે. સૂક્ત એટલે ‘સારી રીતે કહેલું.’

“ રાગદ્વેષની સત્તા નીચે આવવાથી અસત્ય ધર્મો માયા લોભ વગેરે દોષો થાય છે. દોષોથી પ્રેરાયેલો માણસ, શરીરની પ્રવૃત્તિથી હિંસા ચોરી અને વ્યભિચાર કરે છે, વાણી વડે અસત્ય કટોર ચાડી અને અસંબંધ વાતો બોલે છે, મન વડે પરદ્રોહ પરદ્રવ્યની લાલસા અને નાસ્તિક્ય ચિંતવે છે. આ પાપમય પ્રવૃત્તિથી અધર્મ થાય છે. ”

“ હવે શુભ (પ્રવૃત્તિ)—શરીરવડે દાન રક્ષણ અને સેવા, વાણીવડે સત્ય હિત પ્રિય અને સ્વાધ્યાય, અને મનવડે દયા અરુદ્ધા અને શ્રદ્ધા. આ પ્રવૃત્તિથી ધર્મ થાય છે. ”

અહીં એનાં એજ દશ પાતકો અને તેમાંથી નિવૃત્ત થવાથી થતા એના એજ દશ ધર્મો ગણાવ્યા છે. અને તેમનું કાયિક વાચિક માનસિકનું વર્ગીકરણ પણ એને એજ છે.

એજ વર્ગીકરણથી મનુસ્મૃતિમાં પણ આ દશ પાતકોથી દૂર રહેવું એ સર્વ મનુષ્યનો ધર્મ છે એમ કહ્યું છે. ૧૧મા અધ્યાયમાં ચતુર્વિધના ધર્મો કહ્યા પછી ૧૨મામાં સર્વ મનુષ્યોના ધર્મો કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સ તાનુચાચ ધર્માત્મા મહર્ષિર્નિમાનયો મનુઃ ॥

અસ્ય સર્વસ્ય શૃણુત કર્મયોગસ્ય નિર્ણયમ્ ॥ ૨ ॥

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગ્દેહસંભવમ્ ॥

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમધ્યમાઃ ॥ ૩ ॥

તસ્યેહ ત્રિવિધસ્યાપિ ત્ર્યધિષ્ઠાનસ્ય દેહિનઃ ॥

દશલક્ષણયુક્તસ્ય મનો વિદ્યાત્ પ્રવર્તકમ્ ॥ ૪ ॥

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાતં મનસાનિષ્ઠચિન્તનમ્ ॥

વિતથાભિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥ ૫ ॥

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ પૈશુન્યં ચાપિ સર્વશઃ ॥

અસંવદ્નપ્રલાપશ્ચ વાદ્મયં સ્યાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૬ ॥

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધોનતઃ ॥

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

માનવધર્મશાસ્ત્ર, અધ્યાય ૧૨, મંડળીકની આવૃત્તિ. પૃ. ૧૪૭૮-૧૪૮૧.

“ તે ધર્માત્મા ગાનવ બ્રહ્મા એ તે મહર્ષિએને કહ્યું—આ સર્વ કર્મયોગનો નિર્ણય સાંભળો. શુભ અને અશુભ ફળવાળું કર્મ મન વાણી અને દેહથી થાય છે. અને કર્મથી માણસોની ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ ગતિઓ થાય છે. એ ત્રણ પ્રકારની ગતિવાળા અને (મન વાણી કર્મ એ) ત્રણના અધિષ્ઠાન ૩૫ (હવે પછી કહેવાશે તે) દશ લક્ષણવાળા દેહીને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર મન જ બાબતું. મન વડે પરદ્રવ્યનું ચિંતન, અનિષ્ઠનું ચિંતન અને વિતથમાં આસક્તિ એ ત્રિવિધ માનસ કર્મ છે. કટોરતા, અસત્ય, ચાડીઆપણું અને અસંબંધ પ્રલાપ એ સર્વ રીતે ચતુર્વિધ વાદ્મયં કર્મ છે. નહિ આપેલાનું ગ્રહણ કરવું, શાસ્ત્રવિધિ વિના હિંસા કરવી, પરદારાનું ગમન કરવું એ ત્રણ પ્રકારનું શારીર કર્મ છે. ” અહીં પણ પાતકોનાં એજ દશ લક્ષણો કહેલાં છે. મોત્ર એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે હિંસાને પાતક ગણવામાં શાસ્ત્રવિહિત હિંસાનો અપવાદ સ્પષ્ટ રીતે કરેલો છે. આ પછી કાયિક, વાચિક અને માનસિક પાતકો વાળા અનુક્રમે સ્થાવર, પશુપક્ષી અને અત્યંત યોનિમાં જન્મે છે એમ કહેલું છે. ”

એવોજ ઉલ્લેખ યાતુવલ્ક્ય સ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં છે.^૧

પુરાણોમાં પણ આ રીતે દશ પાપોનો ઉલ્લેખ આવે છે. જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમીને દશ-હરા કહેલી છે અને એમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે તે દિવસે સ્નાન કરીને અમુક ક્રિયાઓ કરવાથી દશ પાપોથી મુક્ત થવાય છે. આ પાપો ઉપર જણાવેલાં જ ત્રિવિધ દશ પાપો છે. એનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, રાજમાર્તણ્ડ અને ગરુડપુરાણમાં પણ આપેલ છે. (જુઓ દશહરા શબ્દકલ્પદ્રુમ.)

આ દશ માનવ ધર્મો એક વખત એટલા બધા સર્વમાન્ય ગણાતા કે ધર્મશાસ્ત્ર સિવાયના ગ્રંથોમાં પણ એમનો ઉલ્લેખ થયો છે. વાગ્ભટકૃત અષ્ટાંગહૃદય નામના વૈદ્ય-વિદ્યાના ગ્રંથમાં બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

સુखं च न विना धर्मात्तिस्मान्धर्मपरो भवेत् ।

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ ૨૦ ॥

हिंसास्तेयान्यथाકામં પૈશુન્યં પરુષાનૃત્તે ।

સંમિત્ત્રાલાપવ્યાપાદમભિધ્યાદૃગ્વિપર્યયમ્ ॥ ૨૧ ॥

પાપં કર્મેતિ દશધા કાયવાહુમાનસૈસ્ત્યજેત્ ।

નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ પૃ. ૧૪-૧૫.

“ધર્મ વિના સુખ નથી મારે ધર્મપરાયણ થવું જોઈએ. ભક્તિ વડે કલ્યાણમાં સહાય કરે તેમની સેવા કરવી અને ઇતરથી દૂર રહેવું. હિંસા, ચોરી, અયોગ્ય કામ, ચાડીઆપણું, કઠોરપણું, જૂઠું, અસંગદ્ય પ્રલાપ, વ્યાપાદ, અભિધ્યા (લાલચ), મિથ્યા-દૃષ્ટિ એ દશ પ્રકારનાં પાપકર્મને કાય વાણી મનથી ત્યજવાં.”

આ પછી આ દશ મનુષ્યધર્મની માન્યતા ક્યારે શિથિલ થઈ તે કહી શકાતું નથી. પણ એમ જોઈ શકાય છે કે કાયદાની રીતે આ વિચારોના વિભાગ થતાં થતાં છેવટે તે લુપ્ત થઈ ગઈ. યાતુવલ્ક્ય સ્મૃતિના પહેલા અધ્યાયના ૧૩૨ માં સ્લોક ઉપરની અપરાધની ટીકામાં વાક્યમય ૭ દોષો ગણાવ્યા છે: “તત્ર પરુષવચનમપવાદઃ પૈશુન્યમનૃતં વૃથા-લાપો નિષ્ઠુરમિતિ વાહુમયાશ્ચ ષટ્ ।” અહીં પરુષ વચન ઉપરાંત અપવાદ એટલે ‘પરોક્ષ રીતે પરુષ વચન કહેવાં’ અને નિષ્ઠુર વચન એ જે વધારે ગણાવેલાં છે. એવી જ રીતે અદત્તાદાન શબ્દ કાયદામાં પડી જે જે દાનો કાયદાની દૃષ્ટિએ ખોટાં હતાં તે સઘળાં અદત્ત શબ્દ નીચે સંગ્રહાયાં અને નારદસ્મૃતિમાં તેમની નીચે પ્રમાણે ગણના થયેલી જોઈએ છીએ.

૧. અન્ત્યપક્ષિસ્થાવરતાં મનોવાક્કાયકર્મજૈઃ ॥

દોષૈઃ પ્રયાતિ જીવોડયં ભવયોનિશ્ચતેષુ ચ ॥ ૧૩૦ ॥

પરબ્રવ્યાણ્યભિધ્યાયંસ્તથાડનિષ્ઠાનિ ચિન્તયન્ ॥

વિતથાભિનિવેશી ચ જાયતેડન્ત્યાસુ યોનિષુ ॥ ૧૩૩ ॥

પુરુષોડનૃતવાદી ચ પિશુનઃ પરુષસ્તથા ॥

અનિવદ્ધપ્રલાપી ચ મૃગપક્ષિષુ જાયતે ॥ ૧૩૪ ॥

અદત્તાદાનનિરતઃ પરદરોપસેવકઃ ॥

હિંસકશ્ચાવિધાનેન સ્થાવરેષુપજાયતે ॥ ૧૩૫ ॥

અદત્તં તુ ભયઘ્નોધશોકવેગરુજાન્વિતૈઃ ।

તથૌત્કોચપરીહાસવ્યત્યાસચ્છલયોગતઃ ॥

વાલમૂઢાસ્વતંત્રાત્તમત્તોન્મત્તાપર્વાજિતમ્ ।

કર્તામમેદં કર્મેતિ પ્રતિલોભેચ્છયા ચ યત્ ॥

અપાત્રે પાત્રમિત્યુક્તે કાર્યં વા ધર્મસંહિતે ।

યદ્દત્તં સ્યાદવિજ્ઞાનાદદત્તમિતિ તત્સ્મૃતમ્ ॥ શાખદંડ્યુદ્ધમ્.

અહીં ભય, ક્રોધ, શોક, વેગ, રોગથી આપેલ તથા કાંઈ અડચણ પડતી હોય તે ખસેડવા, કે મસ્કરીમાં, બદલામાં, હળમાં આપેલું તથા, બાળક, મૂઢ, અસ્વતંત્ર, આર્ત, મત્ત, ઉન્મત્તે આપેલું, તથા મારું અમુક કામ કરી આપશે એવા પ્રતિલોભથી આપેલું, અપાત્રને પાત્ર ધારીને આપેલું અથવા નહિ જાણીને ધર્મ કાર્યમાં વપરાવાનું છે એમ ધારીને આપેલું અદત્ત ગણાય છે એમ કહેલું છે, અને એવું દાન દીધું હોય છતાં તે પાછું લઈ શકાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે ઐશ્વર્યમાં દશ કુશળ પથનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ અને તેના જ ન્યાયભાષ્યમાં, મનુસ્મૃતિમાં તથા અનેક પુરાણોમાં પણ તેમનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ. એક સમય ભારતવર્ષમાં એ સિદ્ધાન્ત દૃઢભૂમિ થયો હતો. પછી તેના વિચારોનું પૃથક્કરણ થઈ ધીમે ધીમે તે લુપ્ત થયો જોઈએ છીએ.

આ ઉપરથી એટલું તો અનુમાન કાંઈ પણ જોખમ વિના થઈ શકે કે છુદ્ધકાળ પહેલાં સામાન્ય માનવધર્મો વિષેનું, કોઈ પણ ખાસ એક ધર્મ કે સંપ્રદાયનું નાહ એવું, સર્વસામાન્ય સાહિત્ય હશે અને તેમાંથી ઐશ્વર્ય અને વૈદિક ધર્મ છૂટથી લીધું. પણ આથી વધારે કાંઈ અનુમાન કરી શકીએ ખરા ?

મજ્જિમનિકાય એ ઐશ્વર્યધર્મના પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાંનો એક ગ્રંથ ગણાય છે. હવે નિર્વિવાદ રીતે તેનાથી પ્રાચીનતર ગ્રંથો તે વેદ અને પ્રાચીન મનાતાં ઉપનિષદો છે. આ ઉપનિષદોમાં માનવધર્મોનું છૂટું છપાયું નિર્ણય અનેક જગાએ અનેક દૃષ્ટિથી થયેલું છે. જેમ કે મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિચ્છન્નમ્ “કેાઇના ધનનો લોભ કરીશ માં” એ ઇલાવાસ્થોપનિષદનું વાક્ય લાલચથી નિવૃત્ત રહેવાનું સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. પણ આ દશ ધર્મોના એજ સ્વરૂપે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાંઈ જોવામાં આવતો નથી.

એક બીજી દૃષ્ટિએ જોવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આ દશધર્મોમાં કર્મોનું કાયિક વાચિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ વર્ગીકરણ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. ઉપનિષદોમાં મન અને વાકના મહિમાનું વર્ણન અનેક જગાએ છે. પણ ઉપનિષદોપ જોતાં મન વાણી કાયનું ત્રિવિધ વર્ગીકરણ પ્રાચીન દશ ઉપનિષદોમાં જોવામાં આવતું નથી. મનુસ્મૃતિનો ૧૨, ૪ ને ઉપર ટાંચો છે તેના ઉપરની ટીકામાં કુલ્લુક નીચે પ્રમાણે લખે છે: મનસા દ્વિ સંકલ્પિતમુચ્યતે ક્રિયતે. ચ । તથા તૈત્તિરીયોપનિષદિ ‘તસ્માદ્યત્પુરુષો મનસા-મિગચ્છતિ તદ્વાચા ષદતિ તત્કર્મણા કરોતી’તિ ।^૧ અહીં મન વાણી અને કર્મના ત્રિવિધ વર્ગીકરણ માટે તૈત્તિરીયોપનિષદનું વાક્ય ઉતારેલું છે પણ તે વાક્ય એ ઉપનિષદમાં

૧. મહાજ્ઞાની અને નિર્ણયસાગરની બન્ને આદ્યતિઓમાં ઉપર પ્રમાણે જ પાઠ છે. એનો અર્થ—મનથી સંકલ્પ કરેલું બોલાય છે અને કરાય છે. તે પ્રમાણે તૈત્તિરીયોપનિષદમાં ‘માટે પુરુષ ને મનથી જાણે છે તે બોલે છે અને તે-કર્મથી-કરે છે.’

મળી આવતું નથી. ઉપનિષદોપમાં તત્કર્મણા કરોતિ એટલું વાક્ય નૃસિંહપૂર્વતાપની ઉપનિષદ ૧, ૧ માં આવેલું જતાવેલું છે. આવી સ્થિતિમાં નિઃસંદેહ એટલું જ અનુમાન કરી શકાય કે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જો કે મન વાણી કાયનાં ત્રિવિધ કર્મોનું સ્પષ્ટ વર્ગીકરણ નથી, પરંતુ મન વાણી કર્મનો ઉલ્લેખ છે અને એ ત્રિવિધ કર્મોનો ખીજભૂત વિચાર છે.

અને આ ત્રિવિધ કર્મોનો વિચાર પછી વિકાસ પામ્યો છે એમ જૈન શાસ્ત્રા જ્ઞેતાં નિશ્ચય થાય છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં નિર્વિવાદ સૌથી જૂના આચારાંગમાં મળતો વચસા કાયસાં (મન વાણી કાયથી થતા) ત્રિવિધ કર્મોનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ દેખાય છે. (જુઓ આચારાંગ ૪૨૫ સમિતિ વાળી આવૃત્તિ) તેમજ ઉપનિષદો પછીની ભગવદ્ગીતામાં ત્રિવિધ કર્મોનો અનેક જગાએ ઉલ્લેખ છે. એટલે પછીના કાળમાં ત્રિવિધ કર્મોની યોજના સર્વ માન્ય થઈ હતી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ ભગવદ્ગીતામાં પણ દશ ધર્મોનો ઉલ્લેખ નથી. ૧૭ માં અધ્યાયના ૧૪-૧૬ શ્લોકોમાં શારીર વાહુમય અને માનસિક તપ નિર્દિષ્ટ કરેલાં છે તે દશ પાતકોની વ્યવસ્થા પર રચાયેલાં નથી.

પણ માત્ર ગીતાના વિચારથી એ પ્રશ્ન અટકતો નથી. ગીતા એ મહાભારતનો ભાગ છે અને મહાભારતમાં એ સંબંધી ઉલ્લેખ છે કે નહિ એ નક્કી કરવું જોઈએ. અને અહીં જ સર્વ સુસ્કેલી ઉભી થાય છે. કોઈપણ વિચાર કે માન્યતા મહાભારતમાં છે એમ કહેવા કરતાં અસુક નથી એમ કહેવું એ શતગુણ મોટું સાહસ છે. અને મારા અન્વેષણને અંગે એમ કહેવાનું મને પ્રાપ્ત થાય છે. મારો મહાભારતનો અભ્યાસ અત્યંત અધૂરો છે. હું માત્ર એટલું જ કહી શકું કે મારા થોડા અભ્યાસમાં મેં દશધર્મોનો ઉલ્લેખ જોયો નથી. મહાભારતના સર્વ માન્ય વિકાસોનાં લખાણોમાં પણ મેં એનો ઉલ્લેખ જોયો નથી. પણ આ દશધર્મોના શોધની દૃષ્ટિથી જ આખું મહાભારત ન વંચાય ત્યાં સુધી ગમે તેટલા વિકાસોના મહાભારત ઉપરના લેખોમાં જોઈને પણ મહાભારતમાં એનો ઉલ્લેખ નથી જ એમ નિર્ણયાત્મક રીતે ન કહી શકાય. માટે ક્યાં ક્યાં તપાસ કરતાં એ નથી મળી આવતું એ કહી આ ભાગ લખાવવા માગતો નથી. માત્ર વિકાસોનું આ પ્રશ્ન તરફ લક્ષ જ ખેંચું છું.

પણ મહાભારત કરતાં કાલની મર્યાદામાં વધારે ચોક્કસ, અને વિસ્તારમાં ટુંકા એવા કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ઉપર હવે આવું છે. જેમ મનુસ્મૃતિમાં ચાતુર્વર્ણ્યના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરીને પછી સાર્વવર્ણિક ધર્મ કહ્યો છે, જેમ મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૩૦૩ ના અધ્યાયમાં સર્વ વર્ણના વિશેષ ધર્મો કહ્યા પછી સર્વ વર્ણના સાધારણ ધર્મો કહ્યા છે તેજ

૧. તે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

વિશેષધર્મા નૃપતે વર્ણનાં પરિકીર્તિતાઃ ।

ધર્માન્સાધારણાંસ્તાત વિસ્તરેણ શૃણુષ્વિમે ॥

આનૃશંસ્યમર્હિસા ચાપ્રમાદઃ સંવિભાગિતા ।

શ્રાદ્ધકર્માતિથેયં ચ સત્યમક્રોધ એવ ચ ॥

સ્વેષુ દારેષુ સંતોષઃ શૌચં નિત્યાનસૂચતા ।

આત્મજ્ઞાનં સિતિક્ષ્ણા ચ ધર્માઃ સાધારણા નૃપ ॥

પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રના ૧લા અધિકરણના ૧લા પ્રકરણના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રથમ ચાર વર્ણોના ધર્મો દહી, તે પછી ચાર આશ્રમોના ધર્મો દલા છે. અને તે પછી મનુષ્યના સાધારણ ધર્મો નીચે પ્રમાણે દલા છે:—

સર્વેષામર્હિસા સત્યં (શૌચ) મનસૂયાડનૃશંસ્ય ક્ષમા ચ ।^૧

અહિંસા, સત્ય (શૌચ), અનસૂયા, અક્રૂરતા અને ક્ષમા એ સર્વેના ધર્મ છે.

અહીં આપણે નિઃસંશય રીતે દહી શકીએ કે ચાલુક્યને, મનુષ્યનીના ૧૨ મા અધ્યાયમાં છે તેવી, માનવ ધર્મની દહપના નથી. તેના આખા પુસ્તકના વિચારો મહાભારતના શાન્તિપર્વ સાથે બહુ જ મળતા આવે છે અને આ સાધારણ ધર્મ વિષે પણ શાન્તિપર્વ અને ચાલુક્યના વિચારો પાછા મળતા આવે છે. ચાલુક્યે ગણુવેલા આ જ ધર્મો ઉપર શાન્તિપર્વમાં લાંબાં વ્યાખ્યાનો છે અને આ મળતાપણાથી મહાભારત સંબધી મેં સૂચવેલા નાસ્તિકશ્વને કંઈક પરાક્ષ ટેકા મળે છે.

આ દહીકતથી સહજ દહપના રૂઢે છે કે આ કાયિક વાયિક માનસિક ત્રિવિધ ધર્મો ઉપર આધાર રાખતા દશ સાધારણ માનવ ધર્મની ભાવના પ્રથમ બૌદ્ધ ધર્મસાહિત્યમાં ઉદય પામી એમ તો ન હોય !

આ દહપનાને મજ્જિમનિકાયના આપેલા અવતરણમાંથી આંતર સમર્થન મળે છે. સાલાના બ્રાહ્મણો જેઓ યુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા તેઓ પોતે યુદ્ધના અનુયાયીઓ નહોતા. તેઓ માત્ર ગૌતમની કીર્તિ સાંભળી ગયા હતા. “કેટલાએક ભગવાનને અભિવન્દન કરીને કેટલાએક ખચર અંતર પૂછીને, કેટલાએક હાથ જેડીને કેટલાએક પોતાનાં નામગોતર દહીને અને કેટલાએક કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એક બાણુ બેઠા” એ વાચ્ય, તેના ટીકાંકાર દહે છે તેમ, બ્રાહ્મણોનો યુદ્ધ ભગવાન તરફ કાંઈક અનાદર કાંઈક અશ્રદ્ધા કાંઈક ઉપેક્ષા સૂચવે છે. વળી આ દશલક્ષણ ધર્મ જે વૈદિક સાહિત્યમાં હોત તો એ જ ધર્મ બ્રાહ્મણો પોતે ન જાણતા હોય અને તેમને દહેવા પડે એ પણ સંભવિત લાગતું નથી. એટલે એ ત્રિવિધ દશ પાતકોની પ્રથમ ભાવના ત્યાં બૌદ્ધસાહિત્યમાં જ ઉત્પન્ન થઈ એમ લાગે છે.

પણ આ પાતકો પહેલાં પાતકો જ નહોતાં મનાતાં, નીતિશાસ્ત્રમાં તેમની પહેલી શોધ યુદ્ધ ભગવાને કરી એવું અત્ર વિવક્ષિત નથી. એ પાતકો તો પાતકો જ મનાતાં હતાં; એ સઘળાનો છૂટો છૂટો, અથવા ખીજા ક્રમમાં, ઉલ્લેખ અનેક જગાએ શાન્તિપર્વમાં છે જેમકે ૨૩મા અધ્યાયમાં અદત્તાદાન એટલે ચોરીનો ઉલ્લેખ^૨ છે. યુદ્ધ ભગવાને જે કહ્યું તે એ કે ૧૦ પાતકોનો કાયિક વાયિક માનસિક એવો ત્રિવિધ ભેદ કર્યો અને તેમાંથી નિવૃત્ત થવું તે માનવોનો સાધારણ ધર્મ દહી.

૧. અર્થશાસ્ત્રના અનુવાદના પમા પાનાની ત્રીજી અને ચોથી લીટી નીચે પ્રમાણે પારિગ્રાહ પાડી વાંચવી.

શુદ્ધિ રાખવી.

અહિંસા, સત્ય (શૌચ),^{૨૯} અનસૂયા, અક્રૂરતા અને ક્ષમા એ સર્વેના ધર્મ છે.

૨. ગચ્છ રાજાનમાસાવ સ્વર્કર્મ કથયસ્વ યૈ ।

અદત્તાદાનમેયં દિ કૃતં પાર્થિવસુતમ ॥

અને એકવાર આ તર્ક ઉપપન્ન લાગ્યા પછી તેનું સમર્થન દશધર્મ સંબંધી જે સાહિત્ય ઉપર આધાર્યું છે તેનાથી થાય છે.

પ્રથમ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં મન વાણી અને કર્મનો ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ છીએ. તેમાંથી કર્મ માત્ર મન વાણી અને કાપથી થાય છે એવો વિચાર યુદ્ધ કાલ પહેલાં રૂઢ થઈ ગયો હશે એમ અતુમાન કરવું વધારે પડતું નથી કારણ કે એ વિચાર વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણેય સાહિત્યમાં નજરે પડે છે. વળી એ પણ નોંધ લેવા યોગ્ય છે કે વર્ણ કે આશ્રમ પ્રમાણે નોંખા નોંખા ધર્મો હોય પણ અમુક ધર્મો તો વર્ણમાત્રને સાધારણ છે એ વિચાર પણ યુદ્ધકાલ પહેલાંનો રૂઢ હશે એમ લાગે છે. આપણે સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ જેવો શાન્તિપર્વમાં અનેક જગાએ જોયો છે તેવો જ મતુરમૃતિમાં અનેક જગાએ છે અને તે ઘણા જૂના કાલથી ચાલ્યો આવતો હશે. અનેક સમયે તેમાં વધારો ઘટાડો પણ થયો હશે. દાખલા તરીકે ચાણક્ય માનવ ધર્મ તરીકે પાંચ કે છ ગુણો ગણાવે છે. મહાભારતમાં આઠ કે તેથી ઓછા વધારે ગુણોનો ઉલ્લેખ અનેક જગાએ મળે છે. અને એવા જ પ્રાચીન ઉલ્લેખો જૂદી જૂદી સંખ્યાના મતુરમૃતિમાં મળી આવે છે.

યુદ્ધને ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા ધ્રુવ નહોતી અને એ કારણથી સર્વ મતુષ્યોના દશઅ-કુશલપથ અને દશ કુશલપથ તેણે કોઈ પણ વર્ણ પ્રમાણે નહિ પણ જૂના ચાલતા આવેલા કાયિક વાયિક માનસિક વર્ગીકરણથી વ્યવસ્થિત કર્યા.

વૈદિક સાહિત્યને આ વ્યવસ્થા ગ્રહણ કરતાં કાંઈક કાળ ગયો. માટે મહાભારત અને ચાણક્યમાં તે દેખાતી નથી. પણ ન્યાયસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન, જે અનેક સ્થલે બૌદ્ધો સામે બાકરી બાંધે છે તે પોતે તેને પોતાના સિદ્ધાન્ત તરીકે ગ્રહણ કરે છે. આમ થતાં એ માનવધર્મની ભાવના પણ વધારે પુષ્ટ બની લાગે છે કારણ કે મૂળ યુદ્ધ ધર્મમાં એ મુખ્યત્વે નિષેધાત્મક છે, માત્ર પિશુનતા અને પારુષ્યથી નિવૃત્ત રહેવા સાથે વ્યગ્ર ન કરતાં સંમગ્ર કરવું અને કઠોર ન બોલતાં પ્રિય બોલવું એમ કહેલ છે પણ તે સિવાય તો અમુક અમુક ન કરવું એવા રૂપે જ એ વિશેષે કરીને છે, તેની વિધાનાત્મક બાબત વાત્સ્યાયન પાસે ઘડાઈ ગઈ; તે સ્પષ્ટ રીતે દશ અશુભ પ્રવૃત્તિ ત્યજવી એમ કહીને સાથે સાથે કાયની દાન રક્ષણ અને સેવા, વાણીની સત્ય, હિત, પ્રિય અને સ્વાધ્યાય મનની દયા અસ્પૃહા અને શ્રદ્ધા એવી દશ શુભ પ્રવૃત્તિઓ ગણાવે છે.

એટલે એ પહેલાં વૈદિક ધર્મે આ બૌદ્ધ ભાવના સ્વીકારી લીધી એમ ગણવું જોઈએ. આગળ જતાં આ ભાવના પૌરાણિક સ્વરૂપ લઈ લેછે અને પુરાણોમાં જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ દશમીના દિવસે ગંગામાં સ્નાન કર્યાથી દશવિધ પાતકનો નાશ થાય છે એવા ઉલ્લેખો છે અને

૨. જેમકે મતુરમૃતિ—૬-૮૨.

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

વળી જુઓ ૧૦-૧૦

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ઈતં સામાસિકં ધર્મમ્ ચાતુર્વર્ણ્યેઽવધીન્મનુઃ ॥

ખીજી તરફ કાયિક પાપથી સ્થાવરની વાચિકથી. પક્ષીઓની અને માનસિકથી અત્યંતની યોનિમાં અવતાર આવે એ સ્વરૂપે એ વિચાર ચાતુરદશ્ય સ્મૃતિમાં અને મનુસ્મૃતિમાં દેખાવ દે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ઇયૂદ્ધર સાહેબે મનુસ્મૃતિના ૧૨ મા અધ્યાયનો આ ભાગ અર્વાચીન માન્યો^૧ છે એ મતને આથી વિશેષ સમર્થન મળે છે.

તે પછી કાયદા દ્વારા તેના વિભાગો પડી ગયા અને બુદ્ધ ધર્મ અદસ્ય થતાં તે બાવના પણ ભૂંસાઇ ગઇ.

આ માનવ દશ ધર્મની બાવનાના વિકાસ વિષે અત્ર કહેલો તર્ક, - બૌદ્ધ ધર્મમાં તેનો ઉદય, તે પછી અમુક કાળે વૈદિક ધર્મ સાહિત્યમાં તેનો સ્વીકાર, અને પછી તેનો લય, - જે વિશેષ પુરાવાથી સિદ્ધાન્તનું રૂપ પકડે તો તે કાળના ખીજી સાહિત્યના કાળ નિર્ણયમાં કંઈક ઉપયોગી થાય, નહિ તો એટલું જ સિદ્ધ રૂપે ગણાય કે માનવધર્મ સંબંધી છટું સાહિત્ય અનેક રૂપે બૌદ્ધ કાળ પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું અને તેમાંથી બધા ધર્મોએ છૂટથી લીધું.

જૈન શાસ્ત્રોમાં દશ ધર્મો છે પણ તે જૂદી રીતે આપેલા છે માટે તેના બહુજ હંકમાં ઉલ્લેખ કરીશું. પ્રાચીન સાહિત્યમાં એક વસ્તુઓ કદ કદ છે બે કદ કદ છે એવી રીતે કેટલાંએક સત્યો આપવાની રીત હતી.^૨ એવી રીતે અંશુતરનિકાય નામના બૌદ્ધ ધર્મ-ગ્રંથમાં જૂદી જૂદી સંખ્યાના નિપાતો છે તેના દશનિપાતમાં દશ ધર્મોનું વર્ણન પણ છે. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના ૩૭મા અધ્યાયમાં વિદુરજી આ રીતે જ એકથી દશ સુધીની સંખ્યામાં અમુક અમુક સત્યો કહે છે.^૩ જૈનોના ઠાણુંગ સૂત્રમાં પણ આ પદ્ધતિ જ સ્વીકારાઇ છે. તેમાં દશ શ્રમણધર્મ નીચે પ્રમાણે કહેલા છે.

“ દસચિહે સમણધમ્મે પન્નપ્પે તંજહા-ચંતા, મુત્તો, અજ્જવે, મહવે, લાઘવે, સચ્ચે, સંજમે, તવે, ચિમાપ, ચંભચેરવાસે ” ટાળંગસૂત્ર. (બાલુવાણ) ૫. ૫૪૦

“ દશવિધ શ્રમણધર્મ જણાયેલા છે તે આ પ્રમાણે-ક્ષમા, નિર્લોભતા, આર્જવ, મૃદુતા, નિરભિમાન, સહ, સંયમ (=હિંસાથી નિશ્ચિત) તપ, ત્યાગ, પ્રહયર્થવાસ. ” આ દશધર્મોનો ઉલ્લેખ ખીજી રીતે પણ છે.

૧ The Laws of Manu, Introduction p. lxxiv.

૨ આ રીતનો અવશેષ એક ગૂજરાતી વરતમાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે-એક અલખ, બે નયન, ત્રણ ત્રિભુવન, ચાર વેદ, પાંચ પાંડવ, છઠ્ઠા નારાયણ, સાત સમુદ્ર, અઠકુળ પર્વત, નવકુળ નાગ, દશ અવતાર, અગ્નીચાર રૂદ્ર, બાર મેધ, તેર તિલક, ચૌદ રત્ન, પંદર તિથિ, સોળ દેશ, સત્તર સતીનાં વન, અઠાર બાર વનસ્પતિ, જોગણીસમી રાણી ને વીસમો રાજા.

૩. આ જગાએ દશધર્મનું નિરૂપણ નથી. જોકે ક્યા ક્યા દશ પ્રકારના માણસો અધર્મ કરે છે તેનો ઉલ્લેખ છે.—

દશ ધર્મ ન જાનન્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર નિયોષ તાન ।

મત્તઃ પ્રમત્ત ઉગ્મત્તઃ ધ્યાન્તઃ કુદ્ધો યુયુસિતઃ ।

સ્વરમાણસ સુલ્બધ મીતઃ કામીચ તે દશ ॥

खंती य महव अज्जव मुत्ती तव संजमेय चोद्धव्वे सच्चं सोयं अकिच्चणं
च वंभं च जइधम्मो उपर्युक्त णाणुंगसूत्र टीका. ५. ३५०

ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્લોભતા, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, આક્રિયન્ય અને પ્રહ-
ર્ય એ જૈનધર્મ જાણવો.

ઉપરનાં અવતરણોમાં સામાન્ય માનવધર્મ નથી દર્શાવેલો પણ ખાસ શ્રમણધર્મ દર્શાવેલો છે
અને તે દશધર્મ સાથે મળતો પણ નથી આવતો એટલે તેના ઉપરથી કશું અતુમાન ન
કરી શકાય. પણ ઉપર દર્શાવેલા દશ શ્રમણધર્મો મહાભારતના ઉદ્દેશો સાથે ઘણાજ મળતા
આવે છે. તે પણ પ્રથમ પ્રાચીનતમ કોઈ સર્વસામાન્ય ધાર્મિક સાહિત્ય હોવાની
આશી રાખે છે.

૩ આ લેખમાં વિષયના સૂચન તથા પાલી સાહિત્યના ફકરાઓ માટે અધ્યાપક
શ્રી ધર્માનન્દ કોસંખીનો અને જૈન આગમેના ફકરાઓ માટે પંડિત શ્રી બહેચરદાસજીનો
હું આભારી છું.

ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ

(પંડિત સુખલાલ)

દર્શન એટલે તત્ત્વવિદ્યા. અત્યારે દેશભેદની દૃષ્ટિએ દર્શન બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે: યૂરોપીય અને ભારતીય. યૂરોપીય દર્શનનું ધ્યેય મુખ્ય ભાગે અમુક વિષયોની ચર્ચા કરી તેનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા પૂરતું છે; જ્યારે ભારતીય દર્શનનું ધ્યેય તે તે વિષયોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત છેવટે તે દ્વારા મોક્ષ મેળવવા સુધીનું છે.^૧ આ દારણ્યથી ભારતીય દર્શનોના પ્રતિપાદ વિષયનું ક્ષેત્ર સંસાર અને તેની પરની સ્થિતિ સુધી લાંબા-એકું છે. તેમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ શું? તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કયાં અને કેટલાં? મોક્ષના આધારી આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે? સંસાર એટલે શું? છત્યાદિ અનેક આધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચા પ્રધાનપદ ભોગવે છે.

મોક્ષ એટલે આધ્યાત્મિક વિદ્યાસની પૂર્ણતા. આવી પૂર્ણતા દાંઠ એકાએક પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, દારણ્ય તેને પ્રાપ્ત કરવામાં અમુક વખત વ્યતીત કરવો પડે છે. તેથી જ મોક્ષ મેળવવા માટે આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિનો ક્રમ સ્વીકારવો પડે છે. તત્ત્વજ્ઞાનસુઓના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિનો ક્રમ કેવા પ્રકારનો હોય છે? આનો ઉત્તર સ્વતંત્ર રીતે આપવા કરતાં તે સંબંધમાં આર્ય દર્શનોના જે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો મળી આવે છે, તેનું સંક્ષેપમાં એકત્ર પ્રદર્શન કરી દેવું એ વિશેષ ઉપયોગી છે, એમ ધારી પ્રસ્તુત લેખમાં તે વિચારોનો સંબંધ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખેલો છે. આ ઉપરથી વાચકને ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોની આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમ સંબંધી વિચાર-સરણી જાણવાની તક મળશે, તે ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવશે.

ભારતીય દર્શનોની મુખ્ય ત્રણ શાખા ગણાય: વૈદિક, ઐદ, અને જૈન. પહેલી શાખા બ્રાહ્મણ્યની અને બીજી જે શાખાઓ શ્રમણ્યની છે, જે કે પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણ્યની બીજી અનેક શાખાઓ હતી. પણ આજે તે શાખાઓનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય કે સંપ્રદાય દાંઠ પણ શેષ નથી. શ્રમણ્યની અનેક પ્રાચીન શાખાઓનાં છુટાં છવાયાં નામ અથવા અસ્તવ્યસ્ત મંત્રોના વર્તમાન સંપ્રદાયોના સાહિત્યમાં મળી આવે છે.^૨ આ તેમાં આજુબક સંપ્રદાયનું નામ ખાસ નોધવા જેવું છે. દારણ્ય કે તેનાં અન્ય મંત્રોના સાથે આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમને સગતા કેટલાક વિચારો ઐદ સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. બ્રાહ્મણ્ય અને શ્રમણ્યની અનેક ભિન્નતાઓમાંની એક ભિન્નતા એ છે કે જ્યારે બ્રાહ્મણ્યનું સાહિત્ય મુખ્યપણે સંસ્કૃત બાપાનું ગૌરવ વધારે છે, ત્યારે શ્રમણ્યનું સાહિત્ય મુખ્યપણે પ્રાકૃત બાપાનું ગૌરવ વધારે છે. આ દારણ્ય અને અન્ય દારણ્ય

^૧ આ. તે તે દર્શનના મૂળ સંચ જેતાં આ બાજત આપોઆપ જાણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ ન્યાયદર્શનનું પહેલું મૂલ; યોગદર્શનનું છેલ્લું મૂલ; સાંખ્યદર્શનનું પહેલું મૂલ અને પેદાન્તદર્શનનું પહેલું તથા છેલ્લું મૂલ. તેજ પ્રમાણે જૈનદર્શન માટે જુઓ ૧ તત્ત્વાર્થોધિગમચૂતનું પહેલું મૂલ.

^૨ આ. જુઓ રીપનિદાય, બ્રહ્મજલસુત.

આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમને લગતા તે જાંને પંથોના વિચારોમાં ભાષાનો પરિભાષાનો અને પ્રતિપાદનપદ્ધતિનો ભેદ હોય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ નિમગ્નન કરનારને તે વિચારોનું ઐક્ય સમજવા સિવાય રહેશે નહિ.

આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમનો વિચાર આવતાં જ તેની સાથે તેના આરંભનો અને સમાપ્તિનો વિચાર આવે છે. તેનો આરંભ એ તેની પૂર્વ સીમા, અને તેની સમાપ્તિ એ તેની ઉત્તર સીમા પૂર્વ સીમાથી ઉત્તર સીમા સુધી વિકાસનો વૃદ્ધિક્રમ એ જ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિક્રમની મર્યાદા. તેના પહેલાંની સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસ અથવા પ્રાથમિક સંસારદશા, અને તેના પછીની સ્થિતિ એ મોક્ષ અથવા આધ્યાત્મિક વિકાસની પૂર્ણતા. આ રીતે કાળની દૃષ્ટિએ સંક્ષેપમાં આત્માની અવસ્થા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે: (અ) આધ્યાત્મિક અવિકાસ, (વ) આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ, (ક) મોક્ષ.

અ. આત્મા સ્થાયી સુખ અને પૂર્ણ જ્ઞાન માટે તલસે છે. તેમજ તે દુઃખ કે અજ્ઞાનને જરા યે પસંદ કરતો નથી. છતાં દુઃખ અને અજ્ઞાનના વમળમાં ગોથાં ખાય છે, તેનું શું કારણ? આ એક ગૂઢ ગ્રંથ છે. પણ તેનો ઉત્તર તત્ત્વજ્ઞોને સ્ફુરેલો છે. તે એ છે કે “સુખ અને જ્ઞાન મેળવવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિથી આત્માનું પૂર્ણાનંદ અને પૂર્ણજ્ઞાનમય સ્વરૂપ સાબીત થાય છે; કારણ કે તે જ્યાં સૂધી પૂર્ણાનંદ અને પૂર્ણજ્ઞાન ન મેળવે ત્યાં સૂધી સંતોષ પામી શકતો નથી. છતાં તેના ઉપર અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના એવા પ્રબળ સંસ્કારો છે કે જેને લીધે ખરા સુખનું ભાન કરી શકતો નથી, અગર કાંઈક ભાન થયું તો પણ તે ખરા સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી.” અજ્ઞાન એ ચેતનાના સ્ફુરણનું વિરોધી તત્ત્વ છે. તેથી જ્યાં સૂધી અજ્ઞાનની તીવ્રતા હોય ત્યાં સૂધી ચેતનાનું સ્ફુરણ અત્યંત મંદ હોય છે. તેને લીધે ખરા સુખ અને ખરા સુખના સાધનનો ભાસ જ થવા પામતો નથી. આ કારણથી આત્મા પોતે એક વિષયમાં સુખ મળવાની ધારણાથી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેમાં છેવટે નિરાશા થવાથી બીજા વિષય તરફ વળે છે. બીજા વિષયમાં નિરાશ થતાં ત્રીજા વિષય તરફ દોડે છે. આ રીતે તેની સ્થિતિ વમળમાં પડેલ લાકડાના જેવી કે વંટોળીઆમાં ઉડતા તણખલા જેવી થઈ જાય છે. આવી કષ્ટપરંપરા અનુભવતાં કાંઈક અજ્ઞાન ઓછું થાય છે. તો યે રાગદ્વેષની તીવ્રતાને લીધે સુખની ખરી દિશામાં પ્રયાણ કરી શકાતું નથી. અજ્ઞાનની સહજ મંદતાથી ઘણી વાર એવું ભાન થાય છે કે સુખ અને દુઃખનાં બીજા બાજુ જગતમાં નથી, છતાં રાગદ્વેષની તીવ્રતાને પરિણામે પૂર્વ પરિચિત વિષયોને જ સુખ અને દુઃખનાં સાધન માની, તેમાં હર્ષ અને વિપાદનો અનુભવ થયા કરે છે. આ સ્થિતિ ચોક્કસ લક્ષ્ય વિનાની હોવાથી, દિશાનો ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યા સિવાય વહાણ હંકારનાર ખલાસીની સ્થિતિ જેવી છે. આ જ સ્થિતિ આધ્યાત્મિક અવિકાસ કાળની છે.

વ. અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના ચક્તું બળ પણ હમેશાં જેવું ને તેવું તો ન જ રહી શકે. કારણ તે બળ ગમે તેટલું વધારે હોય તો પણ છેવટે આત્મિક બળ સામે તો અગણ્ય છે. લાખો મણ ધાસ અને લાકડાંને બાળવા તેટલા જ અગ્નિની જરૂર નથી હોતી તે માટે તો અગ્નિનો એક પણ ઠણ ખસ છે. શુભ પ્રમાણમાં થોડું હોય તો પણ તે લાખોઘણા અશુભ કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. જ્યારે આત્મામાં ચેતનાનું સ્ફુરણ સહજ વધે છે અને રાગદ્વેષ સાથેના આત્માના યુદ્ધમાં જ્યારે રાગદ્વેષની શક્તિ ઘટે છે, ત્યારે આત્માનું વીર્ય

જે અત્યાર સુધી ઉલટી દિશામાં કામ કરતું તે ખરી દિશામાં વળે છે. તે જ વખતે આત્મા પોતાના ધ્યેયનો નિર્ધાર કરી તે મેળવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી લે છે અને તે માટે તે પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે છે. આ વખતે આધ્યાત્મિક વિકાસનો પાયો નંખાય છે.

ક. હવે પછી આત્મા પોતાની જ્ઞાન અને વીર્યશક્તિની મદદ લઈ અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષ સાથે કુસ્તી કરવા અખાડામાં ઉતરી જાય છે. કદાચ તે ક્યારેક હાર ખાય છે પણ છેવટે તે હારના પરિણામે જ વધેલ જ્ઞાન અને વીર્યશક્તિને લઈ હરાવનાર અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષને દબાવતો જ જાય છે. જેમ જેમ તે દબાવતો જાય છે તેમ તેમ તેનો ઉત્સાહ વધતો જાય છે. ઉત્સાહવૃદ્ધિ સાથે જ એકે અપૂર્વ આનંદની લહેર છુટે છે. અને આનંદની લહરીમાં આનંદશિખ સુધી હુમેલ આત્મા અજ્ઞાન તેમ જ રાગદ્વેષના ચક્રને વધારે ને વધારે નિર્બળ કરતો પોતાની મહજ સ્થિતિ તરફ આગળ વધતો જાય છે. આ સ્થિતિ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની છે. આ સ્થિતિની છેવટની મર્યાદા એ જ વિકાસની પૂર્ણતા. આ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે સંસારની પર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમાં કેવળ સ્વાભાવિક આનંદનું જ સામાન્ય હોય છે. આ મોક્ષકાળ. આટલો સામાન્ય વિચાર ક્યાં પછી હવે તે સંબંધમાં પ્રત્યેક દર્શનના વિચારો ક્રમશઃ જોઈએ.

વૈદિક દર્શન.

ઉપનિષદ અને અન્ય ગ્રંથોમાં આધ્યાત્મિક વિચારની પ્રધાનતા હોવાથી તેમાં વિકાસક્રમને લગતા વિચારો મળી આવે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં વૈદિક સાહિત્યમાં યોગ-દર્શન ઉપરનું વ્યાસભાષ્ય અને યોગવાસિષ્ઠ એ બે ગ્રંથો એવા છે કે જેમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે સાંગોપાંગ આલેખાયેલો છે; બ્યારે અન્ય ગ્રંથોમાં તેટલો પૂર્ણ રીતે નથી. તેથી એ બે ગ્રંથોમાંથી જ વૈદિક દર્શનની તે સંબંધી માન્યતા અત્રે જણાવીશું.

(ક) યોગદર્શનમાં મહર્ષિ પતંજલિએ મોક્ષના સાધનરૂપે યોગનું વર્ણન કરેલ છે. યોગ એટલે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની ભૂમિકાઓ. જે ભૂમિકામાં યોગનો આરંભ થાય છે, તે ભૂમિકાથી માંડી અને તે યોગ ક્રમશઃ પુષ્ટ થતાં થતાં જે ભૂમિકામાં પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે ત્યાં સુધીની ચિત્તની ભૂમિકાઓ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં આવી જાય છે. યોગનો આરંભ થયા પહેલાંની ભૂમિકાઓ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસની ભૂમિકાઓ છે. આ પ્રકારના સૂત્રકારના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાષ્યકાર મહર્ષિ વ્યાસે ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ બતાવી છે: (૧) ક્ષિપ્ત (૨) મૂઢ (૩) વિક્ષિપ્ત (૪) એકાગ્ર (૫) અને નિરુદ્ધ. આ પાંચમાં પહેલી બે એટલે ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ભૂમિકાઓ અવિકાસસૂચક છે. ત્રીજી વિ-

૧ દ્.—(૧) જે ચિત્ત હમેશાં રજોગુણની બહુલતાથી અનેક વિષયોમાં પ્રેરાતું હોવાથી અત્યંત અસ્થિર હોય છે, તે ક્ષિપ્ત. (૨) જે ચિત્ત તમોગુણના પ્રાગલ્ભ્યથી નિદ્રાવૃત્તિવાળું અને તે મૂઢ. (૩) જે ચિત્ત અસ્થિરતા વિશેષ હોવા છતાં, ક્યારેક ક્યારેક પ્રશસ્ત વિષયોમાં સ્થિરતા અનુભવે, તે વિક્ષિપ્ત. (૪) જે ચિત્ત એકતાન-સ્થિર બની જાય તે એકાગ્ર. (૫) જે ચિત્તમાં તમામ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ ગયો હોય અને માત્ર સંસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તે નિરુદ્ધ.

ક્ષિપ્ત ભૂમિકા એ અવિકાસ અને વિકાસનું સમ્મેલન છે. પણ તેમાં વિકાસ કરતાં અવિકાસનું બળ ધણું વધારે છે. ચોથી એકાગ્ર ભૂમિકામાં વિકાસનું બળ વધે છે. અને તે સવિશેષ વધતાં પાંચમી નિરુદ્ધ ભૂમિકામાં પૂર્ણ દલાએ પહોંચે છે. તેથી આ રીતે ભાષ્યકારની વિચારસરણીનું સંક્ષેપમાં પૃથક્કરણ કરીએ તો સાર એટલો જ નિદેશે છે કે ક્ષિપ્ત, મૂઠ અને વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં અવિકાસકાળ હોય છે; બ્યારે છઠ્ઠી એ એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ભૂમિકાઓમાં વિકાસક્રમ અથવા આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિનો ક્રમ હોય છે.^૨ આ પાંચ ભૂમિકાઓ બાદની સ્થિતિ એ મોક્ષકાળ.

યોગવાસિષ્ઠમાં ચેતનની સ્થિતિના સંક્ષેપથી બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે: (૧) અજ્ઞાનમય (૨) અને જ્ઞાનમય. અજ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે અવિકાસકાળ અને જ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે વિકાસકાળ. આ વિકાસકાળ પછી મોક્ષકાળ આવે છે. અજ્ઞાનમય સ્થિતિના સાત વિભાગ કરી તેને સાત અજ્ઞાનભૂમિકાઓના નામથી ઓળખાવ્યા છે, જેમકે (૧) બીજન્મગ્રત (૨) જગ્રત (૩) મહાજગ્રત (૪) જગ્રત સ્વપ્ન (૫) સ્વપ્ન (૬) સ્વપ્નજગ્રત (૭) સુષુપ્તક.^૩ જ્ઞાનમય સ્થિતિના પણ સાત ભાગ કરી તેને જ્ઞાન ભૂમિકાઓના

૨. આ પાંચ ચિત્તોમાં પહેલાં બે તે અનુક્રમે રજોગુણ અને તમોગુણની બહુલતાને લીધે નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તિમાં હેતુ થઈ શકતાં નથી. એટલું જ નહીં બલકે તે ઉલટાં નિઃશ્રેયસનાં બાધક છે, જેથી તે યોગકોટિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી. અર્થાત્ તે બે ચિત્તની સ્થિતિઓમાં આધ્યાત્મિક અવિકાસ હોય છે. વિક્ષિપ્ત ચિત્ત ક્યારેક ક્યારેક સાત્વિક વિષયોમાં સમાધિ મેળવે છે ખરું, પણ તે સમાધિ સામે અસ્થિરતા એટલી બધી હોય છે કે જેથી તે પણ યોગકોટિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી. એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે જ ચિત્ત વખતે જે સમાધિ હોય છે કે તે યોગ કહેવાય છે. એકાગ્ર ચિત્ત વખતે જે યોગ હોય છે તે સમ્પ્રજ્ઞાત અને નિરુદ્ધ ચિત્ત વખતે જે યોગ હોય છે તે અસમ્પ્રજ્ઞાત. જુઓ પાતંજલ દર્શન, પાદ ૧, સૂ. ૧ વ્યાસભાષ્ય તથા વાચસ્પતિ મિશ્રની ટીકા.

૩. (૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વબુદ્ધિની જાગૃતિ નથી હોતી, માત્ર તેવી જાગૃતિની બીજરૂપે યોગ્યતા હોય છે, તેથી તે બીજન્મગ્રત કહેવાય છે. આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા ક્ષુદ્ર નિકાયમાં માની શકાય. (૨) બીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વબુદ્ધિ અલ્પાંશે જાગે છે. તેથી તે જગ્રત કહેવાય છે. આ ભૂમિકા કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષીમાં માની શકાય. (૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વબુદ્ધિ વિશેષ પુષ્ટ હોય છે. તેથી તે મહાજગ્રત કહેવાય છે. આ ભૂમિકા મનુષ્ય, દેવ આદિ નિકાયમાં માની શકાય. (૪) ચોથી ભૂમિકામાં જગ્રત અવસ્થાના મનોરાજ્ય (ભ્રમ) નો સમાવેશ થાય છે, જેમકે એકને બદલે બે ચંદ્ર દેખાવા, છિપમાં રૂપાનું ભાન અને ઝાંઝવામાં પાણીની બુદ્ધિ. આ હેતુથી આ ભૂમિકા જગ્રતસ્વપ્ન કહેવાય છે. (૫) પાંચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું જગ્યા બાદ જે ભાન થાય છે, તેનો સમાવેશ છે. તેથી તે સ્વપ્ન કહેવાય છે. (૬) છઠ્ઠી ભૂમિકામાં વર્ષોનાં વર્ષો સૂધી ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્વપ્ન શરીરપાત થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે, તેથી તે સ્વપ્નજગ્રત કહેવાય છે. (૭) સાતમી ભૂમિકા ગાઠ નિદ્રાની હોય છે, જેમાં જડ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે અને કંઈ માત્ર વાસના રૂપે રહેલાં હોય છે, તેથી તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે. ત્રીજીથી સાતમી

નામથી ઝોળખાવ્યા છે: જેમકે (૧) શુભેચ્છા (૨) વિચારણા (૩) તતુમાનસા (૪) સંત્વાપત્તિ (૫) અસંસકિત (૬) પદાર્થભાવની અને (૭) તુર્યગા.^૪ સાત અગ્નિભૂમિકાઓમાં અગ્નિનું પ્રાપ્ત્ય હોવાથી તે અવિકાસકાળમાં ગણાવી જોઈએ. તેથી ઉલ્લેખ સાત ગ્નિભૂમિકાઓમાં ક્રમશઃ ગ્નિવૃદ્ધિ થતી હોવાથી તે વિકાસક્રમના કાળમાં ગણાવી જોઈએ. ગ્નિની સાતમી ભૂમિકામાં વિકાસ પૂર્ણ થવાએ પહેંચે છે. તેથી ત્યારબાદની સ્થિતિ તે મોક્ષકાળ છે.

બૌદ્ધદર્શન.

બૌદ્ધ સાહિત્યના મૌલિક ગ્રંથો પિટકના નામે ઝોળખાય છે. પિટકમાં અનેક જગ્યાએ આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું વ્યવસ્થિત અને સ્પષ્ટ વર્ણન છે. તેમાં વ્યક્તિની ૭ સ્થિતિઓ કરવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે (૧) અંધપુત્યુજ્જન, (૨) કલ્યાણપુત્યુજ્જન, (૩) સોંતાપન, (૪) સકદાગામિ, (૫) ઝોપપાતિક, (૬) અને અરહા,^૫ જેમાં પહેલી સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસનો કાળ છે. બીજી સ્થિતિમાં વિકાસનું સ્કુરણ અસ્પાંશે અને અવિકાસનો પ્રભાવ સવિશેષ હોય છે. ત્રીજીથી છઠ્ઠી સૂધીની ચાર સ્થિતિઓમાં ઉત્તરોત્તર આધ્યાત્મિક વિકાસ જ વધતો જાય છે અને તે વિકાસ છઠ્ઠી સ્થિતિમાં પૂર્ણ થવાએ પહેંચે છે. ત્યાર બાદ નિર્વાણતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બૌદ્ધ વિચારસરણીનું પૃથક્કરણ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે પહેલી બે સ્થિતિઓ એ અવિકાસકાળ છે. ત્રીજીથી છઠ્ઠી સૂધીની ચાર સ્થિતિઓ વિકાસકાળ છે અને ૭ સ્થિતિઓ પછી નિર્વાણકાળ છે.

સૂધીની પાંચ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટપણે મનુષ્યનિકાયમાં અનુભવાય છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિપ્રકરણ, સર્ગ ૧૧૭.

૪. (૧) હું મૂઠ જા માટે રહું? હવે તો શાસ્ત્ર અને સંજ્ઞાના દ્વારા કાંઈક આત્માવલોકન કરીશ એવી વૈરાગ્યપૂર્વક જે ઇચ્છા તે શુભેચ્છા. (૨) શાસ્ત્ર અને સંજ્ઞાના સંસર્ગપૂર્વક વૈરાગ્યભ્યાસને લીધે જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે વિચારણા. (૩) શુભેચ્છા અને વિચારણાને લીધે જે હૃદયોના વિષયોમાં આસક્તિ ઘટે છે તે તતુમાનસા કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં સંકલ્પવિકલ્પ ઝોળાયે થાય છે. (૪) તથા ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત મુદ્દામાં પણ વિરતિ થવાથી સત્ય અને શુદ્ધ એવા આત્મામાં જે સ્થિતિ થવા પામે છે તે સંત્વાપત્તિ. (૫) પૂર્વની ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અસંગ રૂપ પરિપાકથી એવી અવસ્થા થાય છે, કે જેમાં ચિત્તની અંદર નિરતિશય આત્માનંદનો ચંમત્કાર પુષ્ટ થયેલ હોય છે તે અસંસકિત ભૂમિકા. (૬) પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રગટ થયેલ આત્મારામ સ્થિતિને લીધે એક એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે બાહ્યને આંખોના વાગા, પદાર્થોની ભાવના છૂટી જાય છે. દેહમાત્રા ફક્ત બીજના પ્રવર્તનને લાક્ષણિકતા છે તે પદાર્થભાવની ભૂમિકા. (૭) ૭ ભૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે મેદબાવનું બાન બીલકુલ ચમી જવાથી જે એકમાત્ર સ્વભાવનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તે તુર્યગા. આ સાતમી તુર્યગાવસ્થા જીવનશુદ્ધિમાં હોય છે. વિદેહયુક્તનો વિષય ત્યારબાદની તુર્યાતીત અવસ્થા છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિ પ્રં સં ૧૧૮ તથા નિર્વાણ પ્રકં સં ૧૨૦.

૫. (૧) પુત્યુજ્જન એટલે સામાન્ય મનુષ્ય. તેના અંધપુત્યુજ્જન અને કલ્યાણપુત્યુજ્જન એવા બે બેદો છે. ૫થા—

જૈનદર્શન.

જૈન સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથો જે આગમના નામથી ઓળખાય છે, તેમાં મુદ્દા આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમ સંબંધી વિચારો અવસ્થિત રીતે મળી આવે છે. તેમાં આત્મિક સ્થિતિના ચૌદ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે જે ગુણસ્થાનને નામે ઓળખાય છે. તે આ

દુવે પુથુજ્જના વુત્તાવુજ્જેનાદિચ્ચર્વણુના

અંધો પુથુજ્જનો પ્કો કલ્યાણેકોપુથુજ્જનો ॥

મન્નિઝમનિદાય, મૂળ પરિચાય, સુતવક્કુના.

આ બન્નેમાં સંયોજના (બંધન) તો દશે હોય છે. છતાં અંતર એટલું જ કે પહેલાને આર્યદર્શન (સત્સંગ) પ્રાપ્ત થયેલ નથી હોતું, બ્યારે બીજાને પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. આ બન્ને નિર્વાણમાર્ગથી પરાક્રમુણ હોય છે. (૨) નિર્વાણમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલાના ચાર પ્રકાર છે: જેણે ત્રણ સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે સોતાપન્ન. (૩) જેણે ત્રણનો ક્ષય અને પછીથી જેનું શૈથિલ્ય કર્યું હોય તે સકદાગામી. (૪) જેણે પાંચેનો ક્ષય કર્યો હોય તે ઓપપાતિક. (૫) જેણે દશે સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે અરહા. (૬) સોતાપન્ન વધારેમાં વધારે સાત વાર મનુષ્યલોકમાં અવતરે છે, સાર બાદ અવશ્ય નિર્વાણ પામે છે. સકદાગામી એક જ વાર મનુષ્ય લોકમાં આવે છે, પછી નિર્વાણ પામે છે. ઓપપાતિક બ્રહ્મલોકમાંથી જ નિર્વાણ પામે છે. અરહા તે સ્થિતિમાંથી જ નિર્વાણ મેળવે છે. દશ સંયોજનાઓ માટે જુઓ અંગુત્તરનિકાય, પૃ. ૧૭-કુટનોટ ૧૩ તથા મન્નિઝમનિદાય તથા 'બુદ્ધ, ધર્મ આણિ સંધ' મરાઠી પૃ. ૯૯.

૬. ગુણસ્થાન—જે એટલે આત્માની ચેતના-સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ શક્તિઓ. સ્થાન એટલે તે શક્તિઓની શુદ્ધતાની તારતમ્યભાવવાળી અવસ્થાઓ. આત્માના સહજ ગુણો વિવિધ આવરણોથી સંસારદશામાં આવૃત્ત હોય છે. જેમ જેમ આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેમ તેમ તે સહજ ગુણો વિકાસ પામી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતા જાય છે. આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ જેટલું વિશેષ તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ વિશેષ અને આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ જેટલું ઓછું તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ ઓછી. આ રીતે આત્મિક ગુણોની શુદ્ધિના પ્રકર્ષ કે અપકર્ષ-વાળા અસંખ્યાત પ્રકારો સંભવે છે. પણ સંક્ષેપમાં તેને ચૌદ ભાગમાં વહેંચી નાખેલા છે, જે ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ગુણસ્થાનની કલ્પના મુખ્યતઃ મોહનીય કર્મની વિરલતા અને ક્ષયને આધારે કરવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મની મુખ્ય બે શક્તિઓ છે: પહેલી શક્તિનું કાર્ય આત્માના સમ્યક્ત્વગુણો આવૃત્ત કરવાનું છે, જેથી આત્મામાં તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા પામતું નથી. બીજી શક્તિનું કાર્ય આત્માના ચારિત્ર ગુણોને આવૃત્ત કરવાનું છે, જેથી આત્મા તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા છતાં પણ તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરી સ્વરૂપલાભ કરી શકતો નથી. સમ્યક્ત્વની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની પ્રથમ શક્તિ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની બીજી શક્તિ ચારિત્રમોહનીય કહેવાય છે. આ બેમાં દર્શનમોહનીય પ્રબળ છે. કારણ કે જ્યાંસુધી તેની વિરલતા કે ક્ષય ન થાય ત્યાંસુધી ચારિત્રમોહનીયનું બળ ઘટતું નથી. દર્શનમોહનીયનું બળ ઘટ્યું એટલે ચારિત્રમોહનીય ક્રમે ક્રમે નિર્બળ થઈ છેવટે સર્વથા ક્ષીણ થવાનું જ. સમસ્ત કર્માવરણોમાં

પ્રમાણુ (૧), મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) સાસ્વાદન (૩) સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (૪) અવિરત સમ્યક્ દૃષ્ટિ (૫) દેશવિરતિ (વિરતાવિરત) (૬) પ્રમાણસંયત (૭) અપ્રમત્તસંયત (૮) અપૂર્વકરણ (નિવૃત્તિઆદર) (૯) અનિવૃત્તિઆદર (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંતમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગદેવલી (૧૪) અયોગદેવલી. પ્રથમ

પ્રધાનતમ અને બલવત્તમ મોહનીય જ છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી મોહનીયની શક્તિ તીવ્ર હોય ત્યાં સુધી અન્ય આવરણો તીવ્ર જ રહે છે અને તેની શક્તિ ઘટતાં જ અન્ય આવરણોનું બળ મંદ થતું જાય છે. આ જ કારણથી ગુણસ્થાનોની કલ્પના મોહનીય કર્મના તરતમભાવને આધારે કરવામાં આવી છે.

૭. જુઓ સમવાયંગ ૧૪.

૮. (૧) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયની પ્રબળતાને લીધે સમ્યક્ત્વ ગુણ આવૃત્ત થયેલો હોવાથી આત્માની તત્ત્વરચિત્ત જ પ્રગટી શક્તિ નથી જેથી તેની દૃષ્ટિ મિથ્યા (સત્યવિરુદ્ધ) હોય છે તે અવસ્થા મિથ્યાદૃષ્ટિ. (૨) અગીઆરમા ગુણસ્થાનથી પતિત થઈ પ્રથમ ગુણસ્થાન ઉપર આવતાં વચ્ચે બહુ જ યોડા વખત સુધી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સાસ્વાદન. આનું સાસ્વાદન નામ એટલા માટે છે કે તેમાં પતનોન્મુખ આત્માને તત્ત્વરચિત્તો સ્વરૂપ પણ આસ્વાદ હોય છે. જેની રીતે મિષ્ટાન્તના ભોજન બાદ ઉલટી થતી વખતે એક વિલક્ષણ સ્વાદ હોય છે. આ બીજું ગુણસ્થાન પતનોન્મુખ આત્માને જ હોય છે. (૩) હીચકે હીચતા માણસની પેઠે જે અવસ્થામાં આત્મા દોલાયમાન હોય છે, જેને લીધે તે સર્વથા સત્ય દર્શન કરી શકતો નથી કે સર્વથા મિથ્યાદૃષ્ટિની સ્થિતિમાં રહી શકતો નથી અર્થાત્ તેની સંશયાળુ જેવી સ્થિતિ બની જાય છે, તે અવસ્થા સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ. આ ગુણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનું વિષય પ્રથમ જેટલું તીવ્ર રહેતું નથી, પણ તે હોય છે ખરું. (૪) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયનું બળ કાં તો ખિલકુલ શમી જાય છે કે વિરલ થઈ જાય છે અને કાં તો ખિલકુલ ક્ષીણ થઈ જાય છે જેને લીધે આત્મા અસંદિગ્ધ પણે સત્ય દર્શન કરી શકે છે. આ અવસ્થા અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ. આનું અવિરત નામ એટલા માટે છે કે તેમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા સ્વિશેષ હોવાથી વિરતિ (લાગવૃત્તિ) હલ્લ પામતી નથી. (૫) જે અવસ્થામાં સત્યદર્શન ઉપરાંત અંદ્યાંશે પણ ત્યાગવૃત્તિનો હલ્લ થાય છે, તે દેશવિરતિ. આમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા અવસ્થ ઘટેલી હોય છે અને તેની કર્મીના પ્રમાણમાં ત્યાગવૃત્તિ હોય છે. (૬) જે અવસ્થામાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ રીતે હલ્લ પામે છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રમાદ સ્ખલન સંભવે છે, તે પ્રમત્તસંયત. (૭) જે અવસ્થામાં પ્રમાદનો જરાયે સંભવ નથી તે અપ્રમત્ત સંયત. (૮) જે અવસ્થામાં પહેલાં ક્યારે પણ નહીં અનુભવેલ આત્મ-શુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીરોદ્ધાસ આત્મિક સામર્થ્ય પ્રગટે છે, તે અવસ્થા અપૂર્વકરણ. આનું બીજું નામ નિવૃત્તિઆદર પણ છે. (૯) જે અવસ્થામાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલ અંશેને શમાવવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ ચાલતું હોય છે, તે અવસ્થા અનિવૃત્તિઆદર. (૧૦) જે અવસ્થામાં મોહનીયનો અંશ લોભ રૂપે જ હલ્લમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં તે અવસ્થા સૂક્ષ્મસંપરાય. (૧૧) જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ લોભ સુદ્ધાં શમી જાય છે, તે ઉપશાંતમોહનીય. આ ગુણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વથા હાય સંભવે ખરો, પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેનો હલ્લ નથી હોતો, માત્ર તેની સર્વોંશે

ગુણસ્થાન એ અવિકાસકાળ છે. બીજા અને ત્રીજા એ જે ગુણસ્થાનમાં વિકાસનું સહજ સ્ફુરણ હોય છે. તેમાં પ્રયત્નતા અવિકાસની જ હોય છે. ચોથાથી વિકાસ ક્રમશઃ વધતાં વધતાં તે છેવટે ચૌદમા ગુણસ્થાને પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે અને ત્યાર બાદ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, જૈન વિચારસરણીનું પૃથક્કરણ એટલું જ કરી શકાય કે પહેલાં ત્રણ ગુણસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે, ત્યાર બાદ મોક્ષકાળ છે.

આ પ્રાચીન જૈન વિચારને હરિભદ્રસૂરિએ બીજી રીતે પણ વર્ણવ્યો છે. તેઓના વર્ણનમાં જે પ્રકાર છે: પહેલા પ્રકારમાં અવિકાસ અને વિકાસક્રમ બન્નેનો સમાવેશ કરેલ છે.^૯ અવિકાસકાળને તેઓ ઓઘદષ્ટિના નામથી અને વિકાસક્રમને સહદષ્ટિના નામથી ઓળખાવે છે.^{૧૦} સહદષ્ટિના મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા

ઉપશાંતિ હોય છે. આને લીધેજ મોહનો ફરી ઉદ્ભવ થતાં આ ગુણસ્થાનથી અવસ્થ પતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી જવું પડે છે. (૧૨) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે, તે ક્ષીણમોહનીય. આ સ્થિતિથી પતન સંભવતું જ નથી. (૧૩) જે અવસ્થામાં મોહના આત્મતિક અભાવને લીધે વીતરાગ દશા પ્રગટવા સાથે સર્વગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અવસ્થા સયોગગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાનમાં શારીરિક, માનસિક અને વાચિક બાપાર હોય છે. એથી આને જીવનમુક્તિ કહી શકાય. (૧૪) જે અવસ્થામાં શારીરિક, માનસિક, વાચિક પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય છે, તે અયોગગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાન છેલ્લું છે. તેથી શરીરપાત થતાં જ તેની સમાપ્તિ થાય છે અને ત્યાર બાદ ગુણસ્થાનાતીત-વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે જુઓ કર્મચંથ બીજો.

૯. જુઓ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય.

૧૦. દષ્ટિ એટલે દર્શન અથવા બોધ. આના જે પ્રકાર છે. પહેલામાં સત્ શ્રદ્ધાનો (તાત્ત્વિક રુચિનો) અભાવ હોય છે. બ્યારે બીજામાં સત્ શ્રદ્ધા હોય છે. પહેલો પ્રકાર ઓઘદષ્ટિ અને બીજો યોગદષ્ટિ કહેવાય છે. પહેલામાં આત્માનું વલણ સંસારપ્રવાહ તરફ અને બીજામાં આધ્યાત્મિક વિકાસ તરફ હોય છે. તેથી યોગદષ્ટિ એ સહદષ્ટિ કહેવાય છે. જેમ સમેધરાત્રિ, અમેધરાત્રિ, સમેધદિવસ અને અમેધદિવસમાં અનુક્રમે અતિ-મંદતમ, મંદતમ, મંદતર અને મંદ આક્ષુપજ્ઞાન હોય છે. તેમાં એ ગૃહાવિષ્ટ અને ગૃહમુક્ત પુરુષના ભેદથી, બાળ અને તરુણ પુરુષના ભેદથી, તેમજ વિકૃત નેત્રવાળા અને અવિકૃત નેત્રવાળા પુરુષના ભેદથી આક્ષુપજ્ઞાનની અસ્પષ્ટતા કે સ્પષ્ટતા તરતમભાવે હોય છે; તેવી રીતે ઓઘદષ્ટિની દશામાં સંસારપ્રવાહનું વલણ છતાં આવરણના તરતમભાવે જ્ઞાન તારતમ્યવાળું હોય છે. આ ઓઘદષ્ટિ ગમે તેવી હોય તો યે તે આધ્યાત્મિક વિકાસની દષ્ટિએ અસહદષ્ટિ જ છે. ત્યાર બાદ બ્યારથી આધ્યાત્મિક વિકાસનો આરંભ થાય છે, પ્રથમ બન્ને તેમાં બાહ્ય જ્ઞાન ઓછું હોય છતાં, ચારથી સહદષ્ટિ શરૂ થાય છે. કારણ કે તે વળતે આત્માનું વલણ સંસારોન્મુખ ન રહેતાં મોક્ષોન્મુખ થઈ જાય છે. આ સહદષ્ટિ (યોગદષ્ટિ) ના વિકાસના તારતમ્ય પ્રમાણે આ ભેદો છે. આ આઠ ભેદોમાં ઉત્તરોત્તર બોધ અને વીર્યની સવિશેષ જગૃતિ થાય છે. પહેલી મિત્રા નામક દષ્ટિમાં બોધ ને વીર્યનું બળ વૃણાગ્નિની પ્રભા જેવું હોય છે; બીજી તારા દષ્ટિમાં જાણના અગ્નિની પ્રભા જેવું; ત્રીજી બલા દષ્ટિમાં લાક્ષ્મીના અગ્નિની પ્રભા જેવું; ચોથી દીપ્રા દષ્ટિમાં દીવાની પ્રભા

અને પરા એવા આઠ વિભાગ કરે છે. આ આઠે વિભાગોમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસનો ક્રમ વધતો જાય છે. પહેલી મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ હોય છે ખરો પણ તેમાં કાંઈક અજ્ઞાન અને મોહનું પ્રાબલ્ય રહે છે. જ્યારે સ્થિરા આદિ પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ્ઞાન અને નિર્મોહતાનું પ્રાબલ્ય વધતું જાય છે. બીજા^{૧૧} પ્રકારના વર્ણનમાં તે આચાર્યે માત્ર આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ યોગ^{૧૨} રૂપે વર્ણન કર્યું છે. તે પહેલાંની સ્થિતિ વર્ણવી નથી. યોગના તેઓએ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિ-સંક્ષય એવા પાંચ ભાગો કરેલા છે.^{૧૩}

જેવું; પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિમાં રત્નની પ્રભા જેવું; છઠી કાન્તા દૃષ્ટિમાં નક્ષત્રની પ્રભા જેવું સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં સૂર્યની પ્રભા જેવું, અને આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં ચંદ્રની પ્રભા જેવું; હોય છે. જો કે આમાંની પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં સ્પષ્ટપણે જેય આત્મ સ્વરૂપનું સંવેદન નથી હોતું. શકત છેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ તેવું સંવેદન હોય છે; છતાં પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓને સદૃદૃષ્ટિમાં ગણવાનું કારણ એ છે કે તે સ્થિતિમાં આવ્યા પછી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિના માર્ગે નિશ્ચિત યથ જાય છે. યોગના યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રલાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગોને આધારે સદૃદૃષ્ટિના આઠ વિભાગો સમજવાના છે. પહેલી દૃષ્ટિમાં યમની સ્થિરતા, બીજીમાં નિયમની એમ અનુક્રમે આઠમીમાં સમાધિની સ્થિરતા મુખ્યપણે હોય છે.

૧૧. જુઓ યોગબિંદુ.

૧૨. યોગ એટલે જ્ઞાત્રી મોક્ષ પાપ્ત કરી શકાય તેવો ધર્મવ્યાપાર. અનાદિ કાળ-ચક્રમાં જ્યાં સુધી આત્માની પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપપરાડ્મુખ હોઈ લક્ષ્યબદ્ધ હોય છે, ત્યાં સુધીની તેની બધી ક્રિયા શુભાશય વિનાની હોવાથી યોગકોટિમાં આવતી નથી. જ્યારથી તેની પ્રવૃત્તિ બદલાઈ સ્વરૂપોન્મુખ થાય છે, ત્યારથી જ તેની ક્રિયામાં શુભાશયનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે અને તેથી તેવો શુભાશયવાળો વ્યાપાર ધર્મવ્યાપાર કહેવાય છે અને તે પરિણામે મોક્ષજનક હોઈ યોગ નામને પાત્ર બને છે. આ રીતે આત્માના અનાદિ સંસારકાળના જે ભાગ યથ જાય છે; એક અધાર્મિક અને બીજો ધાર્મિક. અધાર્મિક કાળમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોય, તો પણ તે ધર્મ ખાતર નથી હોતી, કેવળ 'લોકપક્ષિ' (લોકરંજન) ખાતર હોય છે. તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ ધર્મકોટિમાં ગણવા યોગ્ય નથી. ધર્મ ખાતર ધર્મની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિકકાળમાં જ શરૂ થાય છે. તેથી તે બધી પ્રવૃત્તિ યોગ કહેવાય છે. જુઓ યોગબિંદુ.

૧૩. જ્યારે યોગ કે ધણા ત્યાગ સાથે શાસ્ત્રીય તત્ત્વચિંતન હોય છે અને મૈત્રી, દરુણાદિ ભાવનાઓ વિશેષ સિદ્ધ યથ જાય છે, ત્યારે તે સ્થિતિ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. (૧) જ્યારે મન સમાધિપૂર્વક સતત અભ્યાસ કરવાથી અધ્યાત્મ સવિશેષ પુષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે ભાવના. ભાવનાથી અશુભ અભ્યાસ ટળે છે, શુભ અભ્યાસની અનુકૂળતા વધે છે અને સુંદર ચિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે (૨). જ્યારે ચિત્ત શકત શુભ વિષયને જ આલંબીને રહેલું હોય છે, અને તેથી તે સ્થિર દીપક જેવું પ્રદાશમાન હોઈ સુદૃઢમોહવાળું બની જાય છે ત્યારે તે ધ્યાન કહેવાય છે. ધ્યાનથી દરેક કામમાં ચિત્ત આત્માધીન યથ જાય છે. ભાવ નિશ્ચય થાય છે અને બંધનોનો વિચ્છેદ થાય છે (૩). અજ્ઞાનને લીધે ધૃટ અનિષ્ટ રૂપે દૃષ્ટાયેલી વસ્તુઓમાંથી જ્યારે વિવેકને લીધે ધૃટ અનિષ્ટપણાની ભાવના નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેવી સ્થિતિ સમતા કહેવાય છે (૪). વાસનાના સંબંધથી ઉત્પન્ન યત્ન, વૃત્તિઓનો નિર્મળ નિરોધ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય. જુઓ યોગબિંદુ સ્ત્રો. ૩૫૭ થી ૩૬૫.

આ બંને પ્રકારનાં વર્ણનો એ પ્રાચીન જૈન ગુણસ્થાનના વિચારોનું નવીન પદ્ધતિએ વર્ણન માત્ર છે.

આજીવકદર્શન.

આ દર્શનનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય અને સંપ્રદાય નથી; તથાપિ તેના આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ સંબંધી વિચારો બૌદ્ધ ગ્રંથમાં સચવાઈ રહેલ છે. જે કે સંપ્રદાય ન હોવાથી તે વિચારોનો સ્પષ્ટ ખુલાસો તે ગ્રંથોમાં નથી જણાતો, તો પણ તે વિચારો જેવા મળે છે તેવા સંગ્રહવા જરૂરના છે.^{૧૪} આજીવક દર્શન આધ્યાત્મિક આઠ પાયરીઓ માને છે, તે આ પ્રમાણે—મંદ, ખીડા, પદવીમંસા, ઉબ્બુગત, સેખ, સમણ, જિન અને પન્ન. આ આઠમાં પ્રથમની ત્રણ અવિકાસ અને પાછળની પાંચ ભૂમિકાઓ વિકાસક્રમની જણાય છે. ત્યારબાદ મોક્ષકાળ હોવો જોઈએ.

૧૪. મજ્ઞિમ્મનિકાય નામના પ્રાચીન બૌદ્ધગ્રંથના સામકગ્ગ-પલસુત પ્રકરણમાં આજીવક સંપ્રદાયના નેતા મંખલી ગોશાળનો ઉલ્લેખ છે. મૂળમાં તેના કેટલાક વિચારો આપેલા છે; આ ગ્રંથની યુદ્ધધોષકૃત સુમંગલાવિલાસિની રીધામાં આજીવક દર્શનની આઠ પાયરીઓનું વર્ણન છે જે આ પ્રમાણે (૧) જન્મ દિવસથી સાત દિવસ સુધી ગર્ભ-નિષ્ક્રમણજન્ય દુઃખને લીધે પ્રાણી મંદ (મોઝૂહ) સ્થિતિમાં રહે છે. આ પહેલી મંદ ભૂમિકા. (૨) દુર્ગતિમાંથી આવીને જે બાળકે જન્મ લીધેલ હોય છે તે વારંવાર રુવે અને વિલાપ કરે છે, તેમ જ સુગતિમાંથી આવી જન્મ લીધેલ બાળક સુગતિનું સ્મરણ કરી હાસ્ય કરે છે, આ ખિડા (ક્રીડા) ભૂમિકા. (૩) માખાપના હાથ કે પગ પકડીને અગર ખાટલો કે બાજેક પકડીને બાળક જમીન ઉપર પગ માંડે છે, તે પદવીમંસા ભૂમિકા. (૪) પગથી સ્વતંત્ર રીતે ચાલવાનું સામર્થ્ય આવે છે તે ઉબ્બુગત (ઝબ્બુગત) ભૂમિકા. (૫) શિલ્પકળા શીખવાનો વખત તે સેખ (શૈક્ષ) ભૂમિકા. (૬) ઘરથી નિકળી સંન્યાસ લીધેલ વખત તે સમણ (શ્રમણ) ભૂમિકા. (૭) આચાર્યને સેવી જ્ઞાન મેળવવાનો વખત તે જિન ભૂમિકા. (૮) પ્રાણ થયેલ ભિક્ષુ (જિન) જ્યારે કાંઈ પણ નથી ખોલતો તેવા નિર્લોભ શ્રમણની સ્થિતિ એ પન્ન (પ્રાણ) ભૂમિકા.

આ આઠ ભૂમિકાઓનાં નામ અને તેની વ્યાખ્યા યુદ્ધધોષે આપેલ છે. યુદ્ધધોષના વખતમાં એટલે ઇ. સ. પાંચમા-છઠ્ઠા સૈકામાં કદાચ આજીવક સંપ્રદાય અગર તેનું સાહિત્ય ચોંડે ઘણું હશે તે ઉપરથી તેને આ નામો મળ્યાં હશે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે યુદ્ધધોષની આ વ્યાખ્યા યુક્તિસંગત નથી કારણ એ છે કે તેની એ વ્યાખ્યામાં બાળકના જન્મથી માંડી યૌવનકાળ સુધીનું વ્યાવહારિક વર્ણન છે જે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે બંધાયેલું નથી. તેનો ખરો અર્થ તે સંપ્રદાય પ્રમાણે શો હશે તે અત્યારે સાધનના અભાવે કહી ન શકાય, પણ એ ભૂમિકાઓનાં નામ અને તેમાં રહેલ આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનો સંબંધ વિચારતાં એમ જણાય છે કે આ ભૂમિકાઓનો જન્મ સાથે કશો સંબંધ નથી. તે દ્વારા પ્રકૃત અજ્ઞાનની પ્રખળતાઓ અને જ્ઞાનની ક્રમશઃ વૃદ્ધિનો જ ભાવ સૂચવવાનો આશય હોય તેમ જણાય છે. આની પુષ્ટિમાં એટલું જ કહી શકાય કે આજીવકદર્શન એ પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણપંથોમાંનું એક ખાસ દર્શન હતું અને તેનો સંપ્રદાય મોટો હતો તેવી સ્થિતિમાં તેના આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિને લગતા વિચારો અન્ય શ્રમણપંથને અગર બ્રાહ્મણપંથને મળતા હોય તે વધારે સંભવિત છે. પ્રો. હૉર્નલે પોતાના 'ઉવાસગ-દસાઓ'ના અનુવાદમાં ભા. ૫, પૃ. ૨૩ ઉપર યુદ્ધધોષના ઉક્ત વિચારો આપ્યા છે.

ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ

(યોગદર્શનના પ્રથમ પાઠને આધારે)

[પ્રાણજ્ઞાન વિધિનાથ પાઠક]

એક. ડબલ્યુ. થોમસ સાહેબે હિબર્ટ જર્નલમાં^૧ શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ દાસ ગુપ્તના હિંદુ ફિલસૂફીના ઇતિહાસ પરના પુસ્તકની સમાલોચનામાં કહ્યું છે, કે યુરોપીય તત્ત્વચિંતકોને, કાંઈ પણ અભ્યાસી આપણી પ્રાચીન ફિલસૂફીમાં આધુનિક સિદ્ધાન્તો આરોપે એ ગમતું નથી. કારણ એમના મત પ્રમાણે, નહિં જેવા વિજ્ઞાનની મદદથી માત્ર આત્મનિરીક્ષણ^૨ ઉપર ચર્ચાઓ અને ધર્મની સાથે બળી ગયેલું ચિત્તશાસ્ત્ર^૩ પોતાના વિષયનું બહુ સારું નિરૂપણ કરી શકે નહિ. આ ઉપરાંત એક બીજી નવાઈની વાત એમને એ લાગે છે, કે આપણી ફિલસૂફીમાં કદંગી રીતે^૪ બધાં સત્યો અનુભવમાં ઉતારવાનું કહેવામાં આવે છે.^૫ ઉપર જે અનુભવમાં ઉતારવાની વાત કહી, તે તો આપણી ફિલસૂફીની એક વિશિષ્ટતા જ ગણાય. કારણ આપણે ત્યાં જ્ઞાન યુક્તિવાદમાં ફસાયું નથી, પણ જ્ઞાનની સાથે સાથે તેને જીવનમાં

૧. Hibbert Journal, July 1922.

૨. Introspection.

૩. Psychology માટે ચિત્તશાસ્ત્ર મને સારો શબ્દ લાગે છે. પહેલાં ચેતનાશાસ્ત્ર શબ્દ સૂચેલો, પણ Psychology માં ચેતના-Consciousness, અર્ધચેતના-Sub-consciousness અને નેચેતના-unconsciousness એ બધા પ્રશ્નોનું નિરૂપણ આવી જાય છે. તે ઉપરાંત મન-mind as a sixth internal sense of old Psychology-આપણે ત્યાં મન છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય તરીકે ગણ્યું છે, તેનો તથા બુદ્ધિ-Ratiocination, Determination, ઇલા-will એમ બીજા ઘણા પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ થાય છે. મનસ્વનો પારિભાષિક અર્થ આપણી ફિલસૂફીમાં જૂદો થાય છે, એટલે માનસશાસ્ત્ર શબ્દ જે કે ચાલુ થયો છે, તેપણુ ઠીક લાગ્યો નથી. ઉપર જે ક્ષેત્ર દર્શાવ્યું છે તેનો સમાવેશ આનંદશાસ્ત્રમાં થયેલો છે (ગીતારહસ્યમાં). પણ તેને માટે અહિં ચિત્ત શબ્દ સારો ગણ્યો છે. ગ્રીક ફિલસૂફીમાં Psykheની બરાબર એ આવી રહે છે. એટલે ગુજરાતી ભાષામાં કાંઈ પણ અનર્થ થવાની બહીક વગર ચિત્તશાસ્ત્ર શબ્દને ચોજી શકીએ.

૪. "Awkward feature"

૫. Bibliography-Psychology-H. U. L:

(જવાબમાં આપણે એમ કહી શકીએ, કે ચિત્તશાસ્ત્રમાં આપણે ધર્માનુભવને પણ સ્થાન આપ્યું છે, એ જો બૂલ ગણીએ તો એથી ઉલટી બૂલ યુરોપીય વિદ્વાનોએ એજ બાબતમાં કરી છે. કારણ-એક દાખલો લખએ-તો વિલીઅમ મેકડુગલ સાહેબ, પ્રોફેસર વિલીઅમ જેમ્સના "વિવિધ પ્રકારના ધર્માનુભવ" Varieties of Religious Experience ઉપરના પુસ્તકને આસાધારણ મનુષ્ય પ્રકૃતિના ચિત્તશાસ્ત્રમાં (Abnormal Psychology) પોતાના પુસ્તકને છેડે મૂકે છે.)

ઉતારવાનું પણ કહ્યું છે. યુરોપીય વિદ્વાનો આપણી શિલસુશ્રીને આ દૃષ્ટિએ જૂનો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કારણ જ્યાં સુધી આપણે જ આપણી શિલસુશ્રીનું ચોક્કસ નિરૂપણ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી એમની દૃષ્ટિ એવી જ રહેશે.

આધુનિક યુરોપીય શિલસુશ્રીના સિદ્ધાન્તો આપણી પ્રાચીન શિલસુશ્રીમાં આપણે સર્વાંશે આરોપવા તત્પર થઈ જવું એ તો એક મોટી ભૂલ જેવું ગણાય. પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં વિજ્ઞાન બહુ આગળ ગયું નહોતું, તોપણ જેટલે અંશે બાહ્ય સ્પષ્ટિનું જ્ઞાન આપણને હતું, તે ઉપર રચેલી શિલસુશ્રીમાં ધ્યાન અને મનનની મદદથી આપણા પ્રાચીન ચિન્તકો સાચે માર્ગે પ્રગટ કરતા હતા કે નહિ તે જ જોવાનું છે. આપણે અહિં ચિત્ત-શાસ્ત્રનો જ દાખલો લઈએ. યોગદર્શનના પ્રથમપાદમાં ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ ઉપર આપણને જે સાહિત્ય મળી આવે છે, તેના ઉપર આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાન ભલે ન આગળ ગયું હોય, પરંતુ મનુષ્યની આંતર સ્પષ્ટિનું પૃથક્કરણ કોઈ પણ માણસ તેની શક્તિ પ્રમાણે કરી શકે છે. બાહ્યસાધનોથી ચિત્તશાસ્ત્રમાં પણ, ખીજાં શાસ્ત્રોની પેઠે પ્રગતિ થાય છે એ ખરું, પણ તેના અભાવે કોઈ પણ વિચારક ચિત્તના ધર્મો વિષે ઉડામાં ઉડાં સત્યો શોધી શકે છે. કારણ તેમાં આધિભૌતિક વિજ્ઞાનની બાહ્યદૃષ્ટિની નહિ, પણ ચિત્તશાસ્ત્રની આંતર દૃષ્ટિની જ જરૂર હોય છે. ડૉ. જેમ્સ વૉર્ડ ચિત્તશાસ્ત્રને ખીજાં વિજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોથી જુદું પાડીને એમ કહે છે, કે ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ કોઈ વ્યક્તિના અનુભવ પરત્વેની છે; અને એટલે જ સમાધિ (Attention) કેળવીને ચિત્તનું પૃથક્કરણ કરી શકાય છે.

વિષયનિરૂપણમાં આપણે આગળ ચાલીએ, તેના પહેલાં એક ચોખ્ખવટ કરવાની જરૂર છે. યોગદર્શનની શિલસુશ્રીની દૃષ્ટિએ ચિત્ત અને ચિત્તશક્તિનો ભેદ બહુ મોટો છે. તે વિષયને આપણે અહિં ચર્ચવા બેઠા નથી. એટલે તે બે વચ્ચેનો ભેદ અહિં ગણીશું નહિ. એ બે વચ્ચેનો ભેદ તો શરૂઆતમાં જ બતાવવામાં આવ્યો છે. પણ ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ બે વચ્ચેનો ભેદ ગણ્યા વગર આપણે આગળ ચાલીએ તો કાંઈ વાંધો નથી; કારણ કે યોગદર્શનની શિલસુશ્રી પ્રમાણે જોકે ચિત્તશક્તિ અને ચિત્ત એક નથી, પણ વ્યુત્પાદનદશામાં, એટલે વ્યવહારમાં, બન્ને એક ભાસે છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી ચિત્તનું શું સ્વરૂપ છે, તે વિષે વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્ત જ છે કે નહિ તેની ચર્ચા બૌદ્ધમત સામે લાઘ્યમાં થોડી કરી છે.

यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन्नथ, कथमन्य-
प्रत्ययदृष्टस्यान्यः समर्ता भवेत् । कथंचित्समाधीयमानमप्येतद्गोमयपायसी-
न्यायमाक्षिपति ।

किं च स्वात्मानुभवापह्नवः चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति । कथं यदहमब्राह्म

૬. Encyclo. Brit. Article on Psychology.

૭. સૂ. ૨. મં. ૨.

૮. આ બે વચ્ચેનો ભેદ આપણે કાઠી નાંખીએ, તેને આપણે હાલ તો ચિત્તશાસ્ત્રનું એક Methodological Postulate ગણવું જોઈએ.

તત્સ્પૃશામિ । કથમત્યન્તભિન્નેષુ ચિત્તેષુ વર્તમાનઃ સામાન્યમેકં પ્રત્યયિનમાશ્રયેત્ । સ્વાનુભવગ્રાહ્યધાયમભેદાત્માડહમિતિ પ્રત્યયઃ ।^૯

ભાષ્યમાંની બીજી તથા ત્રીજી દલીલ જ માત્ર અહિં પ્રસ્તુત હતી, એટલે આપી છે. એ બીજી દલીલમાં એમ બતાવી આપ્યું છે, કે એક વૃત્તિરૂપ ચિત્ત બીજી વૃત્તિરૂપ ચિત્તને સંભારી શકતું નથી. અહિં આપણે વૃત્તિના અર્થ જરા સ્પષ્ટ કરીયું. વૃત્તિ શબ્દ વૃત્ત 'હોવું' એ ધાતુ પરથી આવ્યો છે. ચિત્તની વૃત્તિ એટલે કે ચિત્ત એક ક્ષણે જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિ તેની વૃત્તિ કહેવાય.^{૧૦} ચિત્તમાં ઘણી વૃત્તિઓ હોય છે એ આપણે આગળ જોઈશું. અહિં માત્ર પ્રશ્ન એ છે, કે આપણે ચિત્તને કશા પણ એકત્વવાળું ન ગણીએ; તો તેની વૃત્તિઓ એકબીજાને નાણી શકે કે નહિ ?^{૧૧} ભાષ્યમાં જવાબ આપ્યો છે, કે એકત્વના તત્ત્વ વગર ચિત્તની એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને નાણી શકે નહિ. કારણ ચિત્તમાં જે જે સ્વભાવભિન્ન જ્ઞાન થાય તેના કોઈ પણ પ્રકારનો સમન્વય જ અશક્ય અને છે. એ તો એક ખાસ અને બીજાને સ્વાદ આપવા જેવું થાય. એટલા માટે જ ગોમયપાયસીન્યાયથી ચિત્ત ઘણું ન હોઈ શકે એમ બતાવ્યું છે.

આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રનાં પાનાં એ શાસ્ત્રમાં ચિત્તને કાંઈ પણ સ્થાન આપવું કે નહિ તે ઉપરની ચર્ચાથી ભરેલાં હોય છે. ગ્રેફિસર વિલીઅમ જેઠમ્સનું કોઈ કોઈ વાર તો લગભગ એવું માનવું થઈ જાય છે, કે ચિત્તની એક વૃત્તિ બીજીને નાણી શકે જ.^{૧૨} તોપણ એ સાહેબ ચિત્તના એક ધર્મી તરફના એકત્વને માને છે. કોઈવાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે, કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ચર્ચાતા ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચિત્ત જેવા અસ્પષ્ટ વિષયને સ્થાન આપવાની જરૂર નથી. આ વિષે જરા વધારે ઉઠો વિચાર કરવાથી આપણને જણાશે કે ચેતનાનું સ્વરૂપ જોકે સતત વહેતું અને બદલાતું છે. તોપણ તેનામાં એકત્વનું તત્ત્વ રહેલું છે. અને ચેતનાના એકત્વના તત્ત્વ વિના-જેને આપણે ચિત્ત કહીએ-તેના વિના આપણને ચિત્તશાસ્ત્રમાં બિલકુલ આસે તેમ નથી.

ચિત્તમાં કાંઈ પણ એકત્વ નથી એમ માનવું એ આપણા અનુભવને જ ખોટા પાડ્યા

૯. સૂ. ૩૨. ૫૨નું ભાષ્ય.

૧૦. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાંની States of consciousness ને આ વૃત્તિઓ મળતી આવે છે. એક વૃત્તિ બીજીને નાણી શકે એમ માનીએ, તો મિલ સાહેબના શબ્દોમાં આપણે કહેવું હોય તો, This would require us "to accept the Paradox that something which ex hypothesis is but a series of feelings can be aware of itself as a series." અહિં feelings શબ્દ તેના સામાન્ય અર્થમાં વપરાયો છે. એજ અર્થમાં આપણે વેદના શબ્દ વાપરી શકીએ.

૧૧. Can one State of consciousness know another state of consciousness?—without its principle of Unity.

૧૨. Principles of Psychology, Vol. 1. ૩૪૦-૩૪૮.

જુઓ functional Unity of consciousness.

બરોબર છે. કારણ સ્મરણ, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ સાથે એક થઈને આપણને જે પ્રત્યક્ષિજ્ઞા^{૧૩} કરાવે છે, તેવો સામાન્ય વ્યાપાર પણ ચિત્તના એકત્વ વગર અશક્ય બને છે. બધા અનુભવોમાં એક એવું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ રહેલું હોય છે,^{૧૪} જેનાવડે આપણને સમજાય છે, કે તે અનુભવો કોષ્ટકના પણ હોય છે; કોષ્ટક પણ ચિત્તના કેન્દ્રની આસપાસ જ તેમને સ્થાન મળે છે. અને એ સર્વસામાન્ય એક જ્ઞાતાનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ થાય છે. આ તે ભાષ્યમાંની ૩ છ દલીલ છે. સ્વાનુભવગ્રાહ્યશ્રાવ્યમમે-
દાત્માડહમિતિ પ્રત્યયઃ । પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનું જે વિધાન આપણે કરી શકીએ છીએ, તે આંતર એકીકરણના વ્યાપારને લઈને જ શક્ય બને છે, તે ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે જ કહ્યું છે. યદ્દહમદ્રાક્ષં તત્સ્પૃશામિ વગેરે વગેરે.

આવા અભેદાત્માનું જે પ્રત્યક્ષથી આપણને જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ કેવા પ્રકારનું છે તેનો જરા વિચાર અહિં અસ્થાને નહિ ગણાય. યોગદર્શનના પ્રથમ પાદમાંજ પ્રત્યક્ષ (જ્ઞાન) પણ જૂદી જૂદી કોટિ ઉપર વસે છે, એ સિદ્ધાન્ત આપણને મળી આવે છે,^{૧૫} અને તેનું નિરૂપણ આપણે કોષ્ટ જીજ્ઞવાર કરીશું;^{૧૬} તોપણ અહિં એટલું કહેવું તો પ્રાપ્ત થાય છે, કે આ અભેદાત્માનો અનુભવ તે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષની કોટિનો નથી, પણ તે આંતર અનુભવનું પ્રત્યક્ષ છે. અને ભાષ્યમાં કહ્યું છે, કે ન ચ પ્રત્યક્ષસ્ય માહાત્મ્યં પ્રમાણાન્તરે-
ણાભિભૂયતે । સૂત્ર ૩૨ ભાષ્ય. આનાથી પણ આગળ જઈને આપણે કહી શકીએ કે ઉચ્ચ કોટિનું પ્રત્યક્ષ તેનાથી નીચેની કોટિના પ્રત્યક્ષથી જૂદું પડતું નથી. તે પ્રત્યક્ષ ક્રેંચ શિલસુક દેકાર્ટના Cogito ergo sum એ કોટિનું પ્રત્યક્ષ છે.^{૧૭}

૧૩. Recognition. Perceptual Judgment of Bosanquet. અથવા Subjective Synthesis of william James. Vol. 1. p. 332.

૧૪. There are no states of consciousness without their reference to some subject. ચિત્તવૃત્તિમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બન્ને હોય છે, પણ તેમાં પ્રાધાન્ય જ્ઞાતાનું જ છે. હરબર્ટ સ્પેન્સર સાહેબની માફક આપણે મૂળ અસ્પષ્ટ અનુભવમાંથી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય પૃથક્કરણ વ્યાપાર દ્વારા ઉગ્યા છે એમ કહી શકીએ નહિ. કારણ એ પૃથક્કરણ વ્યાપારજ્ઞ જ્ઞાતાના પ્રધાનપણાને લઈને શક્ય બને છે. ૩૨મા સૂત્ર પરના ભાષ્યની પહેલી દલીલ આપણે છોડી દીધી ત્યાં આનો ધ્વનિ આપણે જોઈએ છીએ. કારણ તેમાં કહ્યું છે કે ચિત્ત જૂદાં જૂદાં હોય, તો વિક્ષિપ્ત કે મૂઢ કે એકાગ્ર એવી ભૂમિકાઓજ અશક્ય બને છે. H. Spencer નું—Development of self-consciousness as a differentiation between subject and object.

૧૫. સૂત્ર ૪૨ પરનું ભાષ્ય.

૧૬. યોગદર્શનનાં levels of પ્રત્યક્ષ Bergson નાં Levels of consciousness, Bradey ની Degrees of Absolute Experience, Bosanquet ની Degrees of Individuality અને સામાન્ય રીતે Degrees of truth અને Degrees of Reality આ બધામાં પ્રશ્ન એક જ છે. પ્રત્યક્ષ, ચેતના, સમાધિ એની બધી ભૂમિકાઓને, પાછળ આપ્યા છે તે પ્રશ્નો સાથે જોડીએ તો શિલસુકીના ક્ષેત્રમાં સૌથી સારી ચર્ચા થઈ શકે.

૧૭. દેકાર્ટનું આ વિધાન કોષ્ટ જ્ઞાતાનું અનુમાન નથી, કારણ તો તો-હું વિચાર કરું

ચિત્તવૃત્તિઓનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં ચિત્ત જ છે કે નહિ, તેની આટલી ચર્ચા અથોગ્ય નહિ ગણાય. આ ચિત્ત તે એક છે એ આપણે જોયું, પણ તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તેના જરા વિચાર કર્યા પછી આપણે આગળ ચાલીશું.

ચિત્તનદી નામોભયતોવાહિની વહતિ કલ્યાણાય વહતિ પાપાય ચ । આપણે માટે માત્ર ચિત્તનદી^{૧૮} શબ્દ જ જરૂરનો છે. ચિત્ત એક છે તે ખરૂં પણ તેના પ્રવાહ સતત અને બહુરંગી છે. તે પ્રવાહમાં કોઈ પણ જાતનું સ્ખલન આવતું નથી. ચિત્તના પ્રવાહમાં એક વૃત્તિ આવે છે, અને બીજી જાય છે. તોપણ—

बहुत्वे सति चित्तस्य,

वृत्तयः पञ्चतयः ॥ सूत्र ५ ॥

ચિત્તની વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવા છતાં, (મુખ્ય) વૃત્તિઓ પાંચ છે.

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः^{૧૯}

આ ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ છે. આ પાંચ વૃત્તિઓ જોઈને કોઈને એમ સવાલ ઉભો થાય, કે આ જ પાંચ વૃત્તિઓ કેમ ગણાવી હશે? આનો જવાબ આપવા માટે યોગદર્શનનું ‘પ્રયોજન’ આપણે જાણવું જોઈએ. તે પ્રયોજન માણસને તેના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. એ ખરા સ્વરૂપને વિશે મતભેદ હોય તો બંને, પણ તેને અહિં દૂર રાખીને, આપણે એટલું કહી શકીએ, કે સાધારણ માણસને આટલી વૃત્તિઓ સહેજે માણમ પડે છે.

ઉપરની પાંચ વૃત્તિઓમાં નિદ્રાને પણ સ્થાન મળ્યું છે, તે એક વિશિષ્ટતા છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે ચિત્ત એક નદીના જેવું છે, અને તેનો પ્રવાહ સતત છે. આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચિત્તના પ્રવાહને સતત ગણ્યો છે, પણ તેમાં નિદ્રાને શું સ્થાન આપવું તે એક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.^{૨૦} કેટલાએક એમ કહે છે, કે ચિત્ત એક છે, કારણ તે એક

છું, માટે હું છું-એ જેટલું સાચું છે, તેટલું જ બોડા છું, માટે હું છું એ સાચું છે. ‘વિચારમાં’ દેશાઈ સમસ્ત જીવન લઇ લે છે, અને તેને અનુભવપ્રત્યક્ષ ગણે છે. આ ઉચ્ચ પ્રસન્ન સામે જીવન સાહેબનો યુક્તિવાદ (rationalism) કે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષવાદ (Sensationalism) કશું સાબિત કરી શકતો નથી. પણ આ ચર્ચાને આપણે અહિં છોડી દઈશું.

૧૮. ચિત્તનું સ્વરૂપ નદી જેવું છે, તે એટલા જુના કાળમાં ખજર હતી, તે કદાચ નવાઈ લાગશે. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાં પહેલાં ચેતનાને જ સ્થાન હતું. એટલે ચિત્તનું સ્વરૂપ એક નદી જેવું નહિ, પણ એક ક્ષેત્ર જેવું ગણાતું. ચેતનાનું ક્ષેત્ર એક માત્ર સપાટીરૂપ હતું, અને તેમાં કંઈ ઉડાણ છે એવું ખાસ મનાતું નહિ. આ સિદ્ધાન્ત હેરબાર્ટ-Herbart-કડ્યો. તેના ‘Threshold of consciousness’નો અર્થ આવેજા છે. તે ‘Threshold of consciousness’નું રૂપક બદલીને, કાલ ચિત્તનદીને ‘Stream of consciousness’ ની સાથે સરખાવવામાં આવે છે.

૧૯ સૂત્ર ૬ પા. ૧ શ્લો. ચૂ (આ. સં. સી)

૨૦. કારણ Physical fatigue અને Neural Sleep, Attentionનું tension અને Detension-Partial waking state in sleep અને functional sleep -અને આ ઉપરાંત Unconsciousnessનો પ્રશ્ન-આ બધાથી ચર્ચા બહુ દહિન થઈ પડી છે.

ધર્મી તરીકે વ્યાપારો કરે છે.^{૨૧} પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાનની સ્થિતિ હાલ જેટલી વિસ્તૃત ન હતી, એટલે યોગદર્શનમાં નિદ્રાને એક વૃત્તિ રૂપે જ ગણવામાં આવી છે, અને એથી કરીને ચિત્તના સાતત્યમાં સ્ખલનનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા પામ્યો નથી.

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥ ૭ ॥

ઇન્દ્રિયપ્રણાલિકયા ચિત્તસ્ય વાહ્યવસ્તુપરાગાત્તદ્વિષયો સામાન્યવિશેષા-
ત્મનોર્ઽર્થસ્ય વિશેષાવધારણપ્રધાના વૃત્તિઃ પ્રત્યક્ષમ્ ।

પ્રમાણની વૃત્તિના ત્રણ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. આપણા દર્શનની વિશિષ્ટતા એ છે, કે પ્રત્યક્ષને પણ પ્રમાણ ગણવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષની વૃત્તિમાં પ્રમાણનાં કેટલાં તત્ત્વો છે, તે જોઈએ.

અ. શુદ્ધ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ આપણને વસ્તુનું ભાન કરાવે છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્યવિશેષ-મય છે-એનું સ્વરૂપ સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને રૂપે રહેલું છે; પણ પ્રત્યક્ષમાં વિશેષનું અવધારણુ ખાસ કરીને થાય છે.

પ્રત્યક્ષમાં માત્ર એકદેશીય વિશેષ છે, અને સામાન્ય તો વિચારની શક્તિદ્વારા પ્રત્યક્ષમાં પાછળથી આરોપાય છે, એ સિદ્ધાન્તે ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં અયોગ્ય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયાં છે. ખરી વાત એ છે, કે nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu, અર્થાત્ વિચારશક્તિમાં એવું કશું નથી કે જે પહેલેથી જ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં ન હોય. વસ્તુ તો સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેથી અનુસ્યૂત છે, પણ જૂદે જૂદે વખતે તેનાં જૂદાં જૂદાં અંગો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આમ પ્રત્યક્ષમાં તેના વિશેષનું પ્રધાનપણું ભાન થાય છે. સામાન્ય અને વિશેષ અન્યોન્ય આધાર રાખીને જ, સમવેત થઈને, (organically)^{૨૨} રહેલાં હોય છે. જેમ વિચારવ્યાપારથી સામાન્ય સ્પૃટ થતું જાય છે, તેમ તેમ વિશેષ પણ અર્થવાણું થતું જાય છે, અને અન્યોન્ય એવી રીતે વ્યક્ત (concrete) થતાં જાય છે. યુરોપમાં પહેલાં ખોટા ચિત્તશાસ્ત્રે વિશેષ અને સામાન્યને પહેલેથી જૂદાં રાખીને ખોટું પ્રમાણશાસ્ત્ર અને તેના ઉપર ખોટું પ્રમાણશાસ્ત્ર (epistemology) રચ્યાં. પણ યોગદર્શનમાં આપણને જેટલું મળી આવે છે, તેમાં, જે પૃથક્કરણની શક્તિથી બધી બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કે ફિલસૂફીના કોઈ એકદેશીય તંત્રને તેમાં સ્થાન ન હતું, પણ વિચારનો પૃથક્કરણવ્યાપાર સીધો જ ચિત્તના અનુભવ ઉપર લઈ જવામાં આવતો.

વ. અનુમેયસ્ય તુલ્યજાતોયેષ્વનુવૃત્તો મિન્નજાતોયેભ્યો વ્યાવૃત્તઃ સંબન્ધો
યસ્તદ્વિષયા સામાન્યાવધારણપ્રધાના વૃત્તિરનુમાનમ્ । આપણે ઉપર જોયું, કે ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષના વિષયમાં સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને હોય છે. તેમાંના^{૨૩} સામાન્ય ઉપર જે કોઈ વિચારવ્યાપાર કરવામાં આવે તે ચિત્તને અનુમાનના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. અનુમાનની વૃત્તિમાં સામાન્યનું અવધારણુ ખાસ પ્રધાન હોય છે. અનુમાનમાં વિશેષ વ્યક્તિ બંધે

૨૧. Functional Unity of consciousness.

૨૨. સૂત્ર ૪૩ પરના ભાષ્યમાં અવયવીનો ઉલ્લેખ છે.

૨૩. સરખાવો: સઙ્ગ (પ્રત્યક્ષ) શ્રુતાનુમાનયોર્વીજમ્ સૂત્ર ૪૨ પરનું ભાષ્ય.

આવે, પરંતુ તે વિશેષ વ્યક્તિ કોઈ એક સામાન્યના બળે કરીને આવી શકે છે. કારણ અનુમાનનો વ્યાપાર જાતિસામાન્ય ઉપર એટલે કે તુલ્ય જાતિમાં હોય અને ભિન્ન જાતિમાં ન હોય એવા સંબંધ ઉપર રચાયેલો હોય છે. એ વ્યાપાર આપણને, જાતિ અને વ્યક્તિ અને તેના પરસ્પર સંબંધના પ્રશ્ન પર દિલસૂઝીમાં ઉઠે લાઇ જાય છે. અહિં માત્ર એટલું કહેવું બસ થશે, કે અનુમાન ઠારા માત્ર સામાન્યજ્ઞાન જ મળી શકે છે. આગળ આ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે: સામાન્યમાત્રોપસંહારે ચ કૃતોપક્ષયમનુમાનં ન વિશેષપ્રતિપત્તૌ સમર્થમિતિ।^{૨૪}

આ રીતે જોતાં, યુરોપીય પ્રમાણશાસ્ત્રમાં અનુમાન આપણને કાંઈ પણ નવું કહે છે કે નહિ, ^{૨૫} એ પ્રશ્ન જે ખૂબ ચર્ચામાં આવ્યો છે, તે તદ્દન નિરર્થક લાગે છે. કારણ એ બધી ચર્ચામાં મતે એમ લાગે છે, કે જુદા જુદા પક્ષવાદીઓ એ દૃષ્ટિઓ વચ્ચે એલાં ખાય છે. કારણ ખરી રીતે જે કાંઈ નવું મળે છે, તે તો પ્રત્યક્ષમાંથી જ મળે, અને અનુમાનમાંથી કાંઈ નવું મળે છે કે નહિ, એમ સવાલ પૂછવો તે જ અનુમાન અને પ્રત્યક્ષની ભૂમિકા વચ્ચે ગોટાળો કરવા જેવું છે. અનુમાનની ભૂમિકા તે વિચારવ્યાપારની જાતિસામાન્યની ભૂમિકા છે, અને તે ન વિશેષપ્રતિપત્તૌ સમર્થમિતિ।

ક, હવે આપણે ત્રીજા પ્રમાણ આગમને લઇએ.

આત્મેન દદોડનુમિત્તો વાડર્થઃ પરમ્ સ્વસંયોધસંક્રાન્તયે શબ્દેનોપદિશ્યતે, શબ્દાન્તદર્થવિપયા વૃત્તિઃ શ્રોતુરાગમઃ। યસ્યાશ્રદ્ધેયાર્થો ઘટ્કા, ન દદાનુમિત્તાર્થઃ, સ આગમઃ પ્લવતે। મૂલવક્તરિ તુ દદાનુમિત્તાર્થે નિર્વિપ્લવઃ સ્યાત્।^{૨૬}

ઉપરના બાળ્યથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે ગમે તે માણસ ગમે તેમ કહે, તે આગમપ્રમાણમાં આવી શકતું નથી. આત્મજન એટલે કે જે માણસે પોતાના જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર (પ્રત્યક્ષ) કર્યો હોય. ^{૨૭} જે પ્રત્યક્ષદ્વારા સાક્ષાત્કાર ન કર્યો હોય, તે અનુમાનથી પોતે સિદ્ધ કર્યું હોય તોપણ ચાલે, કારણ આપણે ઉપર જોયું કે અનુમાનનો પાયો પ્રત્યક્ષ જ છે.

આટલાનો જે આપણે પૂરેપૂરો અર્થ કરીએ, તો એમ શકિત થાય છે, કે કોઈ પણ માણસે એક આત્મવચનનું ગ્રહણ કર્યું હોય, અને તેણે તેને અનુમાનના પ્રદેશમાં-અને અંતે પ્રત્યક્ષ સુધી લઇ ન ગયો હોય; તો તે માણસ તે જ આત્મવચનને આગમપ્રમાણ તરીકે ખીળાં આગળ મૂકી શકે નહિ. કારણ દદાનુમિત્તાર્થ વક્તા હોય તો જ તે આગમ તરીકે પોતાનું જ્ઞાન ખીળીને આપી શકે છે. ટીકા તરફથી આને પુષ્ટકા સમર્થન મળે છે, કારણ વાયસ્વતિ મિશ્ર કહે છે, કે નન્વેચં મન્વાદીનામપ્યાગમઃ પ્લવેન, ન હિ તેડપિ દદાનુમિત્તાર્થાઃ।^{૨૮}

૨૪. સૂત્ર ૨૫ પરનું બાળ્ય.

૨૫. Whether the Syllogism is a petitio principii.

૨૬. સૂત્ર ૭ પરનું બાળ્ય.

૨૭. જુઓ વાત્સ્યાયનભાષ્ય. અ. ૧. આ. ૧ સૂ. ૭ પરનું બાળ્ય, આપ્તઃ સત્ સાક્ષાત્કૃતધર્મા યથાદૃશ્વાડર્થસ્ય।

૨૮. આનંદાશ્રમગ્રન્થાવલિ પૃષ્ઠ ૧૨.

આગમને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવો કે નહિ, તેનું એક ધોરણ આપણે કહી શકીએ. આ આગમને સાંભળ્યા પછી અંતે તો પ્રત્યક્ષમાં જ લાવવાના હોય છે. કોઈ એમ કહે કે એને અમુક જોયું છે અગર અનુમાનથી પોતે સિદ્ધ કર્યું છે, તો તેને આગમ માનવો કે નહિ? અહિં કોઈ પણ આગમ મર્યાદા-સત્ય છે કે નહિ તેના કોઈ ધોરણના વિચાર પર આપણે આવીએ છીએ. આ સત્યાસત્યનું ખાસ ધોરણ વિષયની પ્રતિમા લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે. એજ ધોરણને આગમના પ્રમાણમાં લગાડવું કે નહિ તે વિષે બાળ્યમાયી આપણને કશી સૂચના મળતી નથી. તોપણ વિષયની પ્રતિમા વિષયન કદીનું તેમાંથી ખબર પડશે કે એમાં કશું છે તે ધોરણ આગમને અને બીજા પ્રમાણને પણ સમાવી શકાય.

(૨) વિષયયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮ ॥

સ કસ્માત્ ન પ્રમાણમ્ । યતઃ પ્રમાણેન વાધ્યતે । ભૂતાર્થવિષયત્વાત્પ્રમાણસ્ય । તત્ર પ્રમાણેન વાધનમપ્રમાણસ્ય દૃષ્ટમ્ ।

વિષયયને બ્યારે મિથ્યાજ્ઞાન કહ્યું છે, અને મિથ્યાજ્ઞાનને મર્યાદાજ્ઞાનથી ઉલટું, અમર્યાદા જેટલે કે વસ્તુના સ્વરૂપ જેવું નહિ, એમ કહ્યું છે, ત્યારે કદાચ આપણને એમ લાસ થાય કે જ્ઞાન માત્ર વસ્તુઓની નકલ કરે છે, એટલે કે જેવી વસ્તુ હોય તેવી, તેને અનુરૂપ તેની છાપ પાડે છે. પણ વસ્તુઓ અને તેના વિષેના જ્ઞાનનું આપણે કૈવલ સ્વીકારીએ તો આપણું જ્ઞાન વસ્તુના જેવું છે કે નહિ તે બંધુકા માટે આપણી પાસે કશું જ ધોરણ રહે નહિ.^{૩૦} કારણ આપણે-જાણી-શકીએ-નહિ એવી કોઈ વસ્તુના અસ્તિત્વનું વિધાન આપણે કરી શકીએ નહિ. અને એટલા માટે મૂળ વસ્તુ અને તેના જ્ઞાનનું સંરૂપ્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. પણ ભાષ્યમાં મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિતમ્ નો અર્થ સમજાવ્યો છે. સ કસ્માત્ ન પ્રમાણમ્ । મિથ્યાજ્ઞાનને આપણે પ્રમાણ સામાટે ન ગણી શકીએ. યતઃ પ્રમાણેન વાધ્યતે । કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનનો મર્યાદાજ્ઞાન કે પ્રમાણથી બાધ થાય છે.

ઉપરના શબ્દોમાં રહેલું તાત્પર્ય આપણે સ્પષ્ટ કરીએ તો જણાઈ આવશે કે, પ્રમાણનો બાધ પ્રમાણથી થતો નથી, તેમજ પ્રમાણનો બાધ અપ્રમાણથી પણ થઈ શકતો નથી, એ સિદ્ધાન્ત એમાં સૂચિત રીતે રહ્યો છે. કારણ માત્ર અપ્રમાણનો જ બાધ પ્રમાણથી થઈ શકે છે. પ્રમાણો બધાં-સમસ્તજ્ઞાન-એક બીજાની સાથે, અંદર અંદર સંગત થઈને રહે છે, અને જે જગ્યાએ પ્રમાણથી અપ્રમાણને બાધ આવે છે તે જ અસંગતિ.^{૩૧} સત્યનું ધોરણ અસંગતિનું છે એમ કહી શકાય. આ સિદ્ધાન્ત માટે ભાષ્યનું પ્રમાણ છે, ભૂતાર્થવિષયત્વાત્પ્રમાણસ્ય । તત્ર પ્રમાણેન વાધનમપ્રમાણસ્ય દૃષ્ટમ્ । અહિં ભૂતાર્થનો અર્થ વસ્તુ જેવી થઈ ગઈ છે એવો નથી, પણ ભૂતાર્થ એટલે સત્યાર્થ અને મિથ્યાજ્ઞાન, સત્યાર્થની સાથે સંગતરીતે, એક થઈને, રહી શકતું નથી એટલે જ તે મિથ્યા

૨૯. ધોરણ Criterion.

૩૦. Metaphysical Realism અને Correspondence Theory of Truth.

૩૧. Inconsistency the Criterion of Truth.

ભાસ્કરાચાર્યની કાવ્યપ્રસાદી

[હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ]

ભાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથો પરથી માલુમ પડે છે કે જેમ તેમની ગણિતશક્તિ અસાધારણ હતી, તેમ તેમની કાવ્યશક્તિ પણ સુંદર હતી. ઘણે પ્રસંગે તેઓ શાસ્ત્રીય યંત્રમાંથી બહાર આવી કાવ્યપ્રદેશમાં થોડી વાર વિહાર કરી લે છે. એવા થોડાક પ્રસંગ નીચે આપું છું.

(૧) ઉત્પાદકં ચત્પ્રવદન્તિ બુદ્ધેરધિષ્ઠિતં સત્પુરુષેણ સાંખ્યાઃ ।

વ્યક્તસ્ય કૃત્સ્નસ્ય તદેકવાજમવ્યક્તમીશં ગણિતં ચ વન્દે ॥

‘વીજગણિત’નું મંગલાચરણ.

આ શ્લોકમાં ત્રણ અર્થ છે:—(૧) પ્રધાન તત્ત્વ (અવ્યક્ત) ને, (૨) ઇશ્વર (ઈશ) ને અને (૩) બીજગણિતને લાગુ પડે છે.

(૧) કપિલના અનુયાયી (સાંખ્ય) જેને મહત્તત્ત્વ (બુદ્ધિ) નું અભિવ્યંજક (ઉત્પાદક) કહે છે અને જે પુરુષથી અધિષ્ઠિત થતાં સર્વ જગત (વ્યક્ત) નું એક જ મૂળ કારણ બને છે એવા પ્રધાન તત્ત્વ (અવ્યક્ત) ને હું નમું છું.

(૨) સમ્યક્ ધ્યાયતે (જ્ઞાયતે) યયા સા સંખ્યા (આત્માકારાન્તઃ-કરણવૃત્તિઃ) સા વિચતે યેષાં તે સાંખ્યાઃ । જે સત્પુરુષ વડે ઉપાસિત થતાં તત્ત્વજ્ઞાન (બુદ્ધિ) ના ઉત્પાદક બને છે અને જે સર્વ જગતનું મૂળ છે એવા ઇશ્વર (ઈશ) ને હું નમું છું.

(૩) સંખ્યાવિદઃ इति સાંખ્યાઃ । કુશળ પુરુષ વડે અધીત થતાં (અભ્યાસ થવાથી) જે બુદ્ધિનું ઉત્પાદક બને છે એમ ગણિતિઓ કહે છે, તથા જે સર્વ વ્યક્ત ગણિત (અંકગણિત વગેરે)નું મૂળ છે, એવા બીજ (અવ્યક્ત) ગણિતને હું નમું છું.

(૨) અણોરણીયાન્મહતો મહીયાનચિન્ત્યમૂલપ્રકૃતિપ્રભાવઃ ।

મહેશ્વરો વા ઋણરૂપરાશિર્વિચારણીયો હૃદિ સાંખ્યવિદ્भिઃ ॥

—‘ધનર્જસંકલના’ નો ઉલ્લેખ, વીજગણિત.

આના બે અર્થ છે:—

(૧) જે ઇશ્વર ઝીણાથી પણ ઝીણો અને મોટાથી પણ મોટો છે, તથા જેનાં મૂળ, પ્રકૃતિ અને પ્રભાવ નહિ સમજી શકાય એવાં છે, એવા પરમેશ્વરનું જ્ઞાની લોકોએ હૃદયમાં ધ્યાન ધરવું.

(૨) જે ઋણરાશિ નાનામાં નાની તેમ જ મોટામાં મોટી હોઈ શકે છે, જેનું વર્ગમૂળ (મૂલ) કદપી શકાતું નથી, જેના સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) એટલે ઋણની સીધી દેખના અશક્ય છે, તથા જેની અન્ય રાશિ પર થતી અસર (પ્રભાવ) પણ સીધી રીતે નહિ સમજી શકાય એવી છે એવા ઋણરાશિનો ગણિતિએ મનમાં ખૂબ વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

(૩) શૂન્યાભાસવશાત્સ્વતામુપગતો રાશિઃ પુનઃ સ્તોદ્યતો—

ડગ્યાવૃત્તિ પુનરેવ તન્મયતયા ન પ્રાક્તર્નો ગચ્છતિ ।

આત્માભ્યાસવશાદનન્તમચલં ચિદ્રૂપમાનન્દદ
પ્રાપ્ય વ્રહ્મપદં ન સંસૃતિપદં યોગી ગરીયાનિચ ॥

-‘સપ્તધ્વિધ’ નો ઉલ્લેખ, વીજગણિત.

કોઈ રક્ષકને ૦ થી શુણ્ણવાથી તે રક્ષક ૦ (સ) થઈ જાય છે. પછી તેને ફરી ૦ થી ભાગો તો, મૂળ રક્ષક સંખ્યરૂપ થઈ ગઈ હોવાથી ફરી જવાબમાં તે જ રક્ષક આવતી નથી, જેમ કોઈ મહાન યોગી આત્માભ્યાસે કરીને અનન્ત, અચળ, ચિદ્રૂપ અને આનંદ-મય બ્રહ્મપદ પામ્યા પછી ફરી સંસારમાં જન્મતો નથી.*

(૪) અસ્મિન્નિવારઃ સહરે ન રાશાવપિ પ્રવિષ્ટેષ્વપિ નિઃસૃતેષુ ।

વહુષ્વપિ સ્યાલ્લયસૃષ્ટિકાલેડનન્તેડચ્યુતે ભૂતગણેષુ યદ્વત્ ॥

-સપ્તધ્વિધ, શ્લોક ૬.

સૃષ્ટિના આરંભસમયે ધણું સત્ત્વો ભગવાનમાંથી બહાર નીકળે છે અને પ્રલયકાળે ભગવાનમાં ફરી પ્રવેશ કરે છે, છતાં જેમ ભગવાનમાં વિદ્યાર થતો નથી, તેમ જ અનન્ત (∞) સંખ્યા (સહર)માંથી ગમે તેવી મોટી રક્ષક બાદ કરવાથી અથવા તેમાં ગમે તેવી મોટી રક્ષક ઉમેરવાથી તેની કિંમતમાં ફેર પડતો નથી.

(૫) દુસ્તરઃ સ્તોકબુદ્ધીનાં શાસ્ત્રવિસ્તરવારિધિઃ ।

અથવા શાસ્ત્રવિસ્તૃત્યા કિં કાર્યં સુધિયામપિ ॥

ઉપદેશલવં શાસ્ત્રં કુરુતે ધીમતો યતઃ ।

તત્તુ પ્રાપ્યેષ વિસ્તારં સ્વયમેવોપગચ્છતિ ॥

જલે તૈલં જલે ગુદ્ધં પાત્રે દાનં મનાગપિ ।

પ્રાક્ષે શાસ્ત્રં સ્થયં યાતિ વિસ્તારં વસ્તુશક્તિઃ ॥

ગ્રંથાલંકાર શ્લોક ૮૫-૮૬-૮૭.

શાસ્ત્રોના વિસ્તારનો સમુદ્ર તરવો થોડી બુદ્ધિવાળાને દેખી પડે છે. તેમ જ ધણી બુદ્ધિવાળાને પણ શાસ્ત્રોના વિસ્તારની શી જરૂર છે ? કેમકે શાસ્ત્ર તો બુદ્ધિમાનને જરા જોડો ઉપદેશ કરે છે. તે ઉપદેશ બુદ્ધિમાનને પહોંચતાં જ પોતાની મેળે વિસ્તાર પામે છે. પાણી પર તેલ, હુઆને છાની વાત, સુપાત્રે દાન અને બુદ્ધિમાનને શાસ્ત્ર, અદ્ય પણ, પ્રાપ્ત થયાં હોય તો પોતાના સ્વભાવે કરીને જ તેઓ વિસ્તાર પામે છે.

નીચેના ત્રણ શ્લોકો કાવ્યમય નથી પણ ગણિતશાસ્ત્રમાં બીજગણિતને ક્યું રચાન છે, તથા બીજગણિતમાં પ્રધાન તથા ગૌણ ભાગ કયા કયા છે તે એમાં બતાવ્યું છે, માટે તે અદિ આપ્યા છે.

* જેમકે ૫ ને ૦ થી શુણ્ણતાં ૦ આવે છે, પણ આવેલા ૦ ને પહેલાંના ૦ થી ભાગો, તો ૫ જ આવે એવું કંઈ નહિ; ગમે તે રક્ષક આવી શકે, કારણ કે

$$૨ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૨$$

$$૫ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૫$$

$$૧૦૦૦ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૧૦૦૦$$

$$\text{તેથી } ૦ \div ૦ = \text{ગમે તે રક્ષક.}$$

(૬) નૈવ વર્ણત્મકં વીજં ન વીજાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

एकमेव मतिर्वीजमनल्पा कल्पना यतः ॥

‘एकवर्णसमीकरण,’ वा.ज.गणित, श्लो. ४१.

વર્ણોના ઉપયોગમાં જ કંઈ બીજગણિત સમાધ નહીં. તેમ જ પદ્ધતિ, સમી-
કરણ વગેરે કંઈ જુદી જુદી બીજગણનાઓ નથી. શુદ્ધિ એ એક જ બીજગણિત છે,
કારણ કે ગણિતિક કલ્પના અનન્તવિધ હોઈ શકે.

‘આર્થગણિત માત્ર યાત્રિક હતું, તેમાં કંઈ તર્ક હતો નહિ’ એવો ગણિતનો
ઇતિહાસ લખનાર કેટલાક યુરોપીય પંડિતોનો આશય છે. તેને માટે ઉપરોક્ત શ્લોક જવાબ
છે. પણ તેના કરતાં વધારે સારો જવાબ આગળ આવે છે.

उपपत्तियुतं बीजगणितं गणका जगुः ।

न चेदेवं विशेषोऽस्ति न पाटो बीजयोर्यतः ॥

‘भावितम्’ શ્લો. ૪૦.

જે ઉપપત્તિ (તર્ક, સાગિતી)થી યુક્ત હોય તેને જ ગણિતિઓ બીજગણિત કહે
છે. જો એમ ન હોય તો પછી અંકગણિત અને બીજગણિત વચ્ચે કંઈ તફાવત નથી.

સંસ્કૃત ગણિતિઓ નિયમ લખે છે, પણ તેની ઉપપત્તિ આપતા નથી તેનું કારણ
એવું જણાય છે કે ઉપપત્તિ વિનાના ગ્રંથો પણ ખૂબ દળદાર હોય છે, તેથી જે વખતે
લગભગ બધો અભ્યાસ મુખપાઠે થતો હશે એમ જણાય છે, તે વખતે ઉપપત્તિને લખ-
વાની અને મુખપાઠ કરવાની મહેનત લેવાને બદલે માત્ર તેને મોંઘે સમજી લેવા હશે અને
નિયમોનો જ લેખ અને પાઠ થતો હશે.

બીજગણિતનાં જૂદાં જૂદાં અંગોના સાપેક્ષ મહત્ત્વ વિષેના હાસના અને ભાસ્કરા-
રાયાર્થના વિચારો વચ્ચે બહુ અંતર છે. હાલ આપણે સરવાળો, સમીકરણ, અપૂર્ણાંક
વગેરે બધાં અંગો મળીને બીજગણિત થાય છે એમ માનીએ છીએ, ભાસ્કરાયાર્થ એમ
માનતા હતા કે ખરૂં બીજગણિતો સમીકરણો જ છે અને બાકીની પ્રક્રિયાઓને, માત્ર
સમીકરણને સહાયરૂપ હોવા પુરતું જ સ્થાન છે. તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યું છે:

(૭) उक्तं बीजोपयोगीदं संक्षिप्तं गणितं किल ।

अतो बीजं प्रवक्ष्यामि गणकानंदकारकम् ॥

‘चक्रवालम्’ શ્લો. ૩૫.

(ઐનિક સરવાળો, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, ઘાત અને મૂળ એ ૭ પ્રક્રિ-
યાઓ બતાવ્યા પછી સમીકરણ શરૂ કરતાં કહે છે:—)

બીજગણિતમાં ઉપયોગી એવું ગણિત મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું. હવે ગણિતિઓને આનંદ
આપનારૂં બીજગણિત કહીશ.

હવે માત્ર જ્ઞાનરાજ દેવરાનો એક શ્લોક આપી પૂરું કરું છું:—

(૮) यद्योगादथवान्तरादपि पदं संप्राप्यते साधकैः

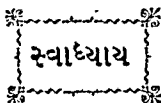
अभ्यासादिह लभ्यते घनपदं तौ तावभिन्नौ वद ।

नानारूपधरौ यथा हरिहरौ सद्बीजवेद्यौ सखे

संख्याशास्त्रविचारसारचतुरा बुद्धिस्त्वदीयाऽस्ति चेत् ॥

હે મિત્ર ! જે ગણિતશાસ્ત્રના વિચારસારંમાં તારી બુદ્ધિ કુશળ હોય તો વિવિધ અંકવાળી (નાનારૂપધરો) તથા ઉંચા બીજગણિતથી જાણી શકાય એવી (સદ્વૌજ-વેદ્યો) જે પૂર્ણાંક સંખ્યા (અભિન્નો) બતાવે—જેના સરવાળાનું (યોગાત્) તથા બાદબાકીનું (અન્તરાત્) વિદ્યાર્થી (સાધક) વર્ગભૂળ (પદં) લઈ શકે અને પ્રયત્ન કરે તો (અભ્યાસાત્) ધનભૂળ (ઘનપદં) પણ લઈ શકે;

જેમ વિવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરનાર (નાનારૂપધરો) અને પ્રણવાદિક સદ્મંત્રથી જાણી શકાય એવા (સદ્વૌજવેદ્યો) અને વસ્તુતઃ જુદા નહિ એવા (અભિન્નો) વિષય અને શબ્દ (હરિહરો) એ બંને પાસેથી (યોગાત્) અથવા બેમાંથી એક પાસેથી (અન્તરાત્) સાધક પરમપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પ્રયત્ન કરે તો દુષ્પ્રાપ્ય એવું (ભોક્ષ)પદ (ઘનપદમ્) પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

માગધં પુરં.

પાઠ્ય ચ ભોગનગરં વેસાલિં માગધં પુરં । -મુત્તનિપાત, ૧૦૧૩.

પ્રો. વિ. ફાઉન્ડેશન ઉપરના વાક્યનું આ પ્રમાણે ભાષાંતર કરે છે: " And to Pava the city of wealth, to Vesali the city of Magadha (ધનવાળા શહેર પાવા તરફ, મગધના શહેર વેસાલી તરફ). આ ભાષાંતરને આધારે પ્રો. ફ્રાઈઝ રેવિન્સ પોતાના " બુદ્ધિશ્લ કન્ડિયા " નામના ગ્રંથમાં (પા. ૨૪) તેમ જ હાલ પ્રકટ થયેલ " કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા " (પૃ. ૧ પૃ. ૧૮૮) માં વેસાલિને મગધનું શહેર કહે છે. કલકત્તા યુનીવર્સિટિના પ્રો. દે. રા. બાપ્પાચર્યર આને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીને કહે છે કે " જે આ પ્રમાણે વેસાલિ એ મગધગાંધ્યનું પાટનગર હોય તો બિમ્બિસારે એ પ્રદેશને વજ્રજ્યો પાસેથી પકાવી લીધો હોય એવો સંભવ છે." (પિ ધારમાણસ મેમ્બર્સ, ૧૯૧૮, પૃ. ૭૩.)

હવે અદ્વૈતાધાર આ વાક્યનો શો અર્થ કરે છે તે જોઈએ. “તત્થ માગધ પુરં તિ માગધપુરં, રાજગહં તિ અધિપ્પાયો” (અહિં માગધ પુરં નો અર્થ માગધપુર એટલે રાજગહ એવો અભિપ્રાય છે.) એવી એની દીક્ષા છે. આ પ્રમાણે આ વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. બાવરીના શિષ્યો પાવા, ભોગનગર, વેસાલિ તથા માગધપુર (રાજગહ) માં થઈને ક્રમશઃ પસાર થાય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રો. ફાઉઝબૉલનો અર્થ બીનજરૂરી તથા ખોટો છે અને તેથી પ્રો. ભાણુદાસદરનું અનુમાન અપ્રમાણિક્ષ કરે છે.

ભાષાંતરમાં માત્ર આ જ એક ભૂત્ર નથી. ભોગનગરં (જુઓ દીધનિકાય પુ. ૨ પૃ. ૧૨૩-૧૨૬) નો અર્થ ભોગનું નગર (city of wealth) આવે. ક્યો છે તથા તેને પાવાના વિશેષણ તરીકે ગણ્યું છે; પરંતુ ભોગનગર એક જુદું જ શહેર હતું અને “પાલી ટેક્સ્ટ સોસાઇટી”ની નવી આવૃત્તિમાં એને વિશેષ નામ તરીકે લખેલું છે.

પ્રો. ફાઉઝબૉલના અયથાર્થ ભાષાંતરનું એક વધુ ઉદાહરણ આપીએ. સ્વર્ગવિસ્તા-
ગસુત્ત માં “एकौ चरे स्वर्गविस्ताणकप्पो” એ વાક્યનું “એને ગેંડાની માફક એકલો ભટકવા દો” એવું ભાષાંતર કર્યું છે. પરંતુ અદ્વૈત તથા ચુલ્લનિદેસે કરેલો અર્થ તદ્દન જુદો જ છે. અદ્વૈત “एतत् स्वर्गविस्ताणं नाम स्वर्गमिगसिगं” એવી દીક્ષા કરે છે. ચુલ્લનિદેસનું ભાષાંતર આથી પણ સારું છે. હાલ મારી પાસે પુસ્તક નથી પરંતુ મને યાદ છે તેમ “यथा स्वर्गविस्ताणं एकं होति अद्वितियं” “ગેંડાના શીંગડાની પેઠે એકલા રહેવું જોઈએ”—એ પ્રમાણ છે.

આ ઉદાહરણો હું દોષેક્ષ્ટિથી નથી આપતો. પરંતુ આવા અયથાર્થ ભાષાંતરને આધારે ઐતિહાસિક અનુમાનો બાંધવાં એ મોટી ભૂલ છે એટલું હું કહેવા માગું છું.

ધ. કાસરખી.

x

x

x

x

x

પાતઞ્જલદર્શન-ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાયકૃતવ્યાખ્યોપેતં તથા હરિભદ્રી યોગવિશિકા (હિન્દીસારસહિત) સમ્પાદક શ્રીમાન પં. સુખલાલજી, પ્રકાશક લાલા હાલચન્દજી જૌહરી, મન્ત્રી શ્રી આત્માનન્દ જૈ. પુ. પ્ર. મંડલ, રોશનમુહલ્લા, આગ્રા. મૂલ્ય રૂપયા ૧૧૧.

પંડિત સુખલાલજીના આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં અમને આનન્દ થાય છે. યશોવિજય ઉપાધ્યાયની યોગસૂત્ર ઉપરની દીક્ષા છપાએલ ગ્રંથરૂપે પહેલીવાર જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ દીક્ષા જૈનપ્રક્રિયા અનુસાર લખાએલી છે. પંડિતજી પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે તે પ્રમાણે આ દીક્ષા જૈનદર્શન અને યોગદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું ‘સમન્વય અને વિરોધનું નાનુંસરખું પ્રદર્શન છે.’

યોગવિશિકા એ હરિભદ્રસરિની ત્રીશ વિશિકાઓમાંની એક છે. મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં છે. તેમાં સંક્ષેપમાં યોગને લગતા વિચારો દર્શાવ્યા છે. વિશિકા સાથે યશોવિજયની સંસ્કૃત દીક્ષા પણ છાપેલી છે.

પંડિતજીએ ‘પરિચય’માં આ પુસ્તકમાં છપાએલા ગ્રંથોનો સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટ પરિચય કરાવ્યો છે; તેમ જ પતંજલિ, હરિભદ્ર અને યશોવિજયના વ્યક્તિગત ઇતિહાસ આપવા

પણ પ્રયાસ કર્યો છે. સાથે સાથે અંધની વાચનાના નિર્ધાર કેવી રીતે કર્યો છે તે પણ જણાવ્યું છે.

પ્રસ્તાવનામાં પંડિતજીએ પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલા પોતાના યોગવિષયક વ્યાખ્યાનનો હિન્દી અનુવાદ આપ્યો છે. આ લેખમાં પ્રાચીન દખ્ખના ગંભીર પાણ્ડિત સાથે નૈસર્ગિક તાત્ત્વિક બુદ્ધિનું સરસ મીલન થયું છે. સંશોધન દૃષ્ટિ પણ લેખમાં રાખવામાં આવી છે. આ લેખ તૈયાર કરવા માટે પંડિતજીએ યોગવિષયક તમામ વૈદિક અને જૈન સાહિત્યનો તથા મળી શક્યું તેટલા ઔદ સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. લોકભાષામાં લખાએલ મહાન સંતો-જેવા કે માનદેવ, કમ્પીર ઇત્યાદિના-અથવા પણ લક્ષમાં રાખ્યા છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે પંડિતજીએ વિષયનું નિરૂપણ બંને તેટલું વ્યાપક બનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

આખો લેખ મંદિર તરફથી પ્રકટ થયેલ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળામાં ઉપાયો છે, એટલે અંદોઆં તેનો સાર આપતા નથી. પણ એમાં જે અંગત્યની બાજતો છે તે ઉપર વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જે બાજતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે; એક એ કે યોગવિષયક વિચારો પ્રત્યેક ભારતીય દર્શનના એક ભાગ રૂપે છે; અને બીજું એ કે યોગદર્શનમાં સર્વ દર્શનોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ છે.

સંશોધનની દૃષ્ટિએ નીચેની બાજતો વિચારવા જેવી છે. શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં યોગદર્શનનું ખડકન કરતી વખતે ‘અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ’ એ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરથી પંડિતજી અનુમાન કરે છે કે શંકરાચાર્યની પાસે હાલના યોગસૂત્રથી ભિન્ન-બીજું-યોગશાસ્ત્ર હોવું જોઈએ, કારણ કે હાલનું યોગશાસ્ત્ર ‘અથ યોગાનુશાસનમ્’ એ સૂત્રથી શરૂ થાય છે. યોગસંબંધી શાંકરભાષ્યમાં બીજા બે ઉલ્લેખો છે: એક તો હાલના યોગસૂત્રમાં મળી આવતું સૂત્ર છે; બીજો ઉલ્લેખ આખું સૂત્ર નથી પણ હાલના યોગસૂત્રના એકાદ સૂત્ર સાથે બંધ બેસાડી શકાય એવો છે. તો પણ ‘અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ’ એ ઉલ્લેખની શબ્દરચના વગેરે બેતાં એમ લાગે છે કે બીજા બે ઉલ્લેખો પણ આ ભિન્ન યોગશાસ્ત્રના હોવા જોઈએ, જેનો આરમ્ભ ઉપરના સૂત્રથી થતો હશે.

આ પ્રસ્તાવનામાં જે જે વિષયો ચર્ચાયા છે તે લેખના પેટાવિભાગનાં નામ જેવાથી દક્ષી શકાશે: જેમકે (૧) યોગ શબ્દનો અર્થ, (૨) યોગના આવિષ્કારનું માન, (૩) જ્ઞાન અને યોગનો સંબંધ તથા યોગનો દરજ્જો, (૪) વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક યોગ, (૫) યોગની બે ધારાઓ, (૬) યોગ અને તેના સાહિત્યના વિકાસનું દિગ્દર્શન. (આ વિભાગમાં મુગ્ધવેદનાં સૂત્રોથી તે લૌકિક સંતવાણી સુધીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે; તેમ જ જૈન સંપ્રદાયના યોગવિષયક સાહિત્યનો પણ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.) (૭) યોગશાસ્ત્ર, (૮) મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા, (૯) જૈનદર્શન સાથે એની સમાનતા, (૧૦) આચાર્ય હરિભદ્રની યોગમાર્ગમાં નવીન દિશા ઇત્યાદિ.

પંડિતજી શુદ્ધરાત્રી હોવા છતાં તેમણે મુંદર હિન્દીમાં આ અંધી રચી રાષ્ટ્રભાષાની સેવા બીજા પ્રાન્તના લોકો પણ કેમ બનવી શકે એ દર્શાવી આપ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના દરેક અભ્યાસીને આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળામાંથી મળે લેખને કે આ અથમાંથી તેના હિન્દી અનુવાદને ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જતાં આભારી ખાસ બધામણે છે.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા: કવિશ્રી ભાસના પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નાટક ઉપરથી રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ, અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયો.

ભારતના મહાકવિઓમાં સુકવિ શ્રી ભાસનું ભાગ્ય કાંઈક વિલક્ષણ જણાય છે. કોણ જાણે, કવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાનાં નાટકોને લોકપ્રિય કરવા માટે કરેલી શંકરની પ્રાર્થનાના બળથી હો કે કવિતાકાંત ભવભૂતિએ પોતાનાં નાટકો પ્રતિ લોકોને કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવા માટે ભજેલા ભૂતપતિની કૃપાવિભૂતના બળે હો-અગર ગમે તે કાંઈ કારણે હો-પરંતુ એક વખતે આર્ય પ્રજાનાં હૃદયમાં પોતાના સાદા અને સરલ ગુણોથી દૃઢ નિવાસ કરી મુકેલાં એ યશઃશાલી મહાકવિનાં નાટકસંતાનોને સૈકાઓ સુધી અજ્ઞાતવાસ અને લોકાનાદરની કઠિન તપસ્યા કરવી પડી હતી એટલુંજ નહિ પણ વચ્ચે એક સમયે તો, કવિ રાજશેખર જણાવે છે તેમ, ખલજનોના હાથે અશ્વિદેવને આધીન થવા જેવી દેહાંત-શિક્ષા પણ રરમાવવામાં આવી હતી; પરંતુ 'સાચને આંચ નથી' એ વિધાનાનુસાર એ સત્કર્મી સુકવિના શ્રેષ્ઠ માનસપુત્ર 'સાચા રુવમ્' ને અશ્વિદેવ પણ જરાએ આંચ આપી શક્યા નથી અને આખરે પોતાના સારા ગુણોના થોડે ભારતવંશના ગૌરવરક્ષક પાંડવભાઈઓની મારફત, ભાસકવિના યશઃપ્રકાશક આ નાટકભાંડુઓએ પણ પુનઃ ઉત્તમ લોકાદર અને ગત ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યા છે. એ મહાકવિના અક્ષરદેહતું પુનર્જન્મ થયે એ કે પૂરો એક યુગે વીત્યો નથી છતાં તેની યશોરાશિ તો, યુગયુગાંતરથી જનસમૂહમાં ઉચું આસન અને સાંડું સન્માન પામતા આવેલા કવિકુલગુરુઓની યશોરાશિ કરતાં પણ અધિક પ્રમાણમાં ફેલાતી જાય છે.

જ્યારથી એ મહાકવિનાં સુંદર નાટકો પ્રસિદ્ધમાં આવ્યાં છે ત્યારથી દેશ અને વિદેશના સંસ્કૃત સાહિત્યોપાસકોમાં એ નાટકોના સંબંધમાં જે અનેક પ્રકારના બિહાપોહો ચાલી રહ્યા છે તેને જાણુએ મુકીએ તોપણ દેશ અને વિદેશની વિવિધ ભાષાઓમાં એ નાટકોનાં જે અનેક ભાષાંતરો થયાં છે અને થતાં જાય છે તેજ એની વિદ્વત્પ્રિયતાની પૂર્ણ સાક્ષી આપી શકે છે. અમને જાણીતે આનંદ થાય છે કે ગીર્વાણગિરાની સ્વર્ગીય કુલવાડીમાં એક શ્રેષ્ઠ માલીએ ઉપજવેલાં અનુપમ રસપૂર્ણ કાવ્યકૃતોનો રસાસ્વાદ ગુર્જરગિરાના ઉપાસકોને આપવા માટે પણ ગુર્જર સાહિત્યોદ્યાનના પ્રસિદ્ધ 'વનમાલિએ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન આરંભ્યો છે.' આની પહેલાં જ સ્વપ્નવાસવદત્ત અને મઘ્યમ નામનાં ભાસનાં જે નાટકોનું સુંદર ભાષાંતર પોતાની માતૃભાષાના ચરણે ભેટ કરી, એ જ મહાકવિના પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નામે એક ત્રીજા નાટકના આ ઉત્તમ ભાષાંતરની નવી ભેટ શ્રીયુત કેશવલાલભાઈએ હાલમાં જ ઉપસ્થિત કરી છે. જ્યાં સુધી અમે જાણીએ છીએ, હિંદુસ્થાનની કોઈ પણ દેશભાષામાં ભાસની આ સુંદર કૃતિઓમાંની એકનું પણ આવું અત્યુત્તમ ભાષાંતર હજી સુધી થયું નથી ત્યારે સહભાગ્ય છે ગુજરાતીના કે એ મહાકવિની ત્રણ ત્રણ કૃતિઓનાં સુંદર અને સુંદરતર ભાષાંતરો પ્રકટ થઈ ચુક્યાં છે અને આવી રીતે માતૃભાષાની અત્યુત્તમ સેવા બજાવવા માટે શ્રીયુત કેશવલાલભાઈને જેટલાં અભિનંદન આપીએ તેટલાં ઉચિત જ છે. અસ્તુ.

(આ નાટકની પ્રસ્તાવના અને પાઠ્યિક્ષિતસાના સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કોઈ આગળના અંકમાં કરવા ઇચ્છીએ છીએ.)

જિ. વિ.

The Text of the S'akuntala, + by B. K. Thakore B.A.I.E.S. pp. 96. 1922.

પૂનામાં ભરાએલી 'પ્રથમ પ્રાચ્યવિદ્યા-પરિપદ્ધ' માં આ અંથ નિબંધ રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ નિબંધનો કેટલોક ભાગ પ્રો. ઠાકોરે પરિપદ્ધના 'સાહિત્ય વિભાગ' માં વાંચી બતાવ્યો હતો. તે સમયે અમને એમ લાગેલું કે તે વિભાગમાં વચ્ચાએલા નિબંધોમાં તે ઉત્કૃષ્ટ હતો. અંથ રૂપે તેનું અધ્યયન કરતાં એ મત દઢ થાય છે.

આ અંથમાં પ્રો. ઠાકોર 'શાકુન્તલ' નાટકની સર્વમાન્ય થાય એવી વાચનાની આવશ્યકતા જણાવી તે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તે ઉદાહરણો સાથે સમજાવે છે. 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ' એ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં શિરોમાણ્ય છે અને જગતના સાહિત્યમાં જળહળતું રત્ન છે; અને છતાં એ આ અભિપ્રાય બાંધવાને આધારભૂત શાકુન્તલનો પાઠ અનિર્ણયિત છે. આ ખરેખરી વિષમ સ્થિતિ છે. સામાન્ય પાઠનિર્ણયના નિયમોથી શાકુન્તલના-દેવનાગરી, બંગાળી અને કાશ્મિરી-એમ ત્રણ પાઠ નક્કી કરી શકાય છે. પણ એક અંથના આવા ત્રણ પાઠ અસંભવ છે. પ્રો. ઠાકોરનું કહેવું યથાર્થ છે કે કોઈ પણ સંસ્કારી માણસ શાકુન્તલના ત્રણ પાઠ સાંખી શકે નહિ. સર્વ સહૃદય સાહિત્યરસિકોને માન્ય થાય એવી એક ચોક્કસ વાચનાની આવશ્યકતા નિર્વિવાદ છે.

પણ પ્રશ્ન એ છે કે ત્યાં પાઠાન્તરોની સંખ્યા ચક્રવી નાખે એવી હોય અને જેની પ્રતો, પ્રો. ઠાકોર જણાવે છે તે પ્રમાણે, સોળમાં સૈકાથી પ્રાચીન ન હોય, ત્યાં કાલિદાસને અભિપ્રેત પાઠ કયો હશે એ શી રીતે નક્કી કરવું? પાઠ કેમ બ્રહ્મ થાય છે અને તે કેવી રીતે શુદ્ધ કરી શકાય એની નાની મોટી કુંચીઓ આ દેશના અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ શોધી કઢાડી છે. પ્રો. ઠાકોર આ કુંચીઓનો કરી શકાય તેટલો ઉપયોગ કરવાની વિરુદ્ધ નથી; પણ એ પોતે જેનો આગ્રહ રાખે છે તે સહૃદયતાની કુંચી છે. દેવનાગરી, બંગાળી અને કાશ્મિરી એ ત્રણ પાઠમાં જે ભેદ હોય તેનું 'ઔચિત્ય' ની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવું નોંધ્યું. આ ઔચિત્યના નિર્ણયમાં અનેક મતભેદ હોવાનો સંભવ છે એ પ્રો. ઠાકોર જણાવે છે. પણ એમને શ્રદ્ધા છે કે 'કાલિદાસ એવો સાહિત્યકાર છે કે જેના વિષે ખાત્રીથી એમ કહી શકાય કે જો અનેક પાઠાન્તરોમાંથી આપણે એ શોધી શકીએ કે અમુક પાઠ નિર્વિવાદરીતે વધારેમાં વધારે સુંદર, અર્થપૂર્ણ, ઉચિત અને નાટ્યકળાની દૃષ્ટિએ અસરકારક છે તો તે નિર્વિવાદરીતે કાલિદાસનો છે.' આ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈ એમણે આ નવીન પદ્ધતિનો આગ્રહ કર્યો છે.

'કાલિદાસનું હોય તે ઉત્તમ હોય' એવી સામાન્ય શ્રદ્ધા વિષે બહુ મતભેદને અવકાશ નથી. મતભેદ 'કાલિદાસની દૃષ્ટિએ અમુક પાઠ ઉત્તમ હશે કે નહિ' એ બાબતમાં હોવાનો સંભવ છે. અને તેથી કેવળ અભ્યાસકની રસવૃત્તિને પ્રમાણ ગણી ચાલવું એ ઉચિત નથી. અનેક પ્રતોમાં જે સમાન ભાગ હોય તેને મૂળ પાઠ તરીકે સ્વીકારવો એ એક બાલ કસોટી છે; ખીણ કસોટી કાલિદાસના અન્ય અંથોમાંથી જે સમાન બાબત હોય તેનો વિચાર કરી શબ્દમાં, અર્થમાં, સાદૃશ્ય શોધવામાં, અને કલાચાતુર્યમાં કાલિદાસની ખાસીયતો-તેનું વિશિષ્ટ પ્રસ્થાન થું છે-તેનો સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરવો નોંધ્યું.

+ 'શકુન્તલાની વાચના' લેખક બ. ક. ઠાકોર. ખી. એ. આઇ. ઇ. એસ. પા. ૬૬. ૧૯૨૨.

આમાં કાલિદાસના અનેક પ્રકારના દોષો જેવા કે રસની ક્ષતિ કરે એવા અર્થાન્તર-ન્યાસો,^૧ અતુચિત શબ્દલંકરો, સીતા જેવી સ્ત્રીને રામ જેવા પુરુષને મુખે વિષયનું સાધન કહેવામાં રહેલી ભાવનાની ક્ષુદ્રતા^૨ ઇત્યાદિ પણ આવી જાય. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે છે કે કળાની દૃષ્ટિએ જે ઉત્તમ લાગે તે કાલિદાસનું હોય એ દૃષ્ટતા સાથે તેની ગુણદોષમય વિશેષતાના અનુભવનો પણ પાઠનિર્ણયમાં ઉપયોગ થવો જોઈએ. અમને એમ લાગે છે કે એક બાબુ કેવળ બાહ્ય પ્રમાપકો અને બીજી બાબુ કેવળ આંતર-રસવૃત્તિ. તે બન્ને વચ્ચે ઉપર જણાવ્યો તે મધ્યમ માર્ગ છે; અને ગ્રાહ્ય છે.

પ્રો. ઠાકોરના નિબંધનું એક ઉત્તમ લક્ષણ એ છે કે એમણે પાઠનિર્ણયની તાત્ત્વિક ચર્ચા સાથે અનેક ઉદાહરણોથી માર્ગ પણ બતાવ્યો છે. એ ઉદાહરણોની ચર્ચામાં પ્રો. ઠાકોરની ઉંડી રસબુદ્ધિ અને ચિકિત્સાપદ્ધતિ પાને પાને જણાઈ આવે છે. ગ્રંથને અન્તે આપેલું દીપ્તપણુ પણ એટલું જ મનનીય છે. સ્થળસંકેચને લીધે અમે ઉદાહરણો ટાંકી શકતા નથી; પણ દરેક અંગ્રેજી જાણનાર કાલિદાસના અભ્યાસકરતે આ ગ્રંથનો ધ્યાન અને મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની અમે સલાહ આપીએ છીએ.

પ્રો. ઠાકોરને એમના અનેક મિત્રોએ એમની પોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર ‘શાકુન્તલ’ ની એક આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કહ્યું છે. અમે પણ એમને એ વિનંતી કરવાની ધૃષ્ટતા કરીએ છીએ. છેવટે એટલું તો ઇચ્છીએ છીએ કે તેઓ આ નિબંધને વધારે વિસ્તારથી ગૂંજરાતીમાં લખી સ્વભાષાનું ઋણ ઉતારશે.

+ + + + + +

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના ચાલુ વર્ષના મે મહિનાના અંકમાં રા. ચિંતામણરાવ વૈદ્યે મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ એ વિષય ઉપર એક નિબંધ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તેના ઉપર વિલિંગ્ડન કોલેજના મરહુમ અધ્યાપક ડૉ. ગુણેએ અનેક આક્ષેપો કર્યા, ને પછી તે વિષય ઉપર એ માસિકમાં ઘણી ચર્ચા થઈ. ચર્ચા વ્યક્તિવિષયક નિન્દાથી ભરેલી છે તો પણ વિષય સંબંધેના બન્ને વિદ્વાનોના મતો મહત્વના હોવાથી એ ચર્ચાનો સાર અમે ત્રૈમાસિકમાં આપીએ છીએ—

રા. વા. ગો. આપટેએ પોતાની મરાઠીકાશની પ્રસ્તાવનામાં મંગળવેદાનો તાત્ત્વ-લેખ આપીને મરાઠીનો પ્રાચીન લેખ ઇ. સ. ૪૦૦ના વખતનો છે એમ કહ્યું. આજ મુદ્દો લઈને રા. વૈદ્યે નિબંધ લખ્યો. પછી ભારત-ઇતિહાસ-સંશોધક મંડળમાં તપાસ કરતાં એમ જણાયું કે ઉપર્યુક્ત તાત્ત્વપટનો શક જે ૪૧૦, તે શાલિવાહનનો શક નથી પણ શિલા-હોરનો છે ને તેની શરૂઆત શાલિવાહનના ૭૧૫ માં શકથી થાય છે.

વૈદિકસંસ્કૃત-સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રી-અપભ્રંશ-મરાઠી એવી હાલની મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિપરંપરા છે. મરાઠીમાં પણ વૈદિક સંસ્કૃતના કેટલાક શબ્દો જેવામાં આવે છે જેમકે ‘ત્યો’ સર્વનામ. મહારાષ્ટ્રના ખેડૂતવર્ગમાં આ શબ્દ પ્રચલિત છે એમ કહી તે ઉપરથી રા. વૈદ્યે ખેડૂતો વૈદિક આર્યોના વંશજો છે એમ કહે છે. ડૉ. ગુણે તેમને જવાબ આપતાં કહે છે કે આર્યવંશીય માણસ આર્ય ભાષા જ ધણે ભાગે બોલે એ સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રીય બુદ્ધિને રુચે પણ આર્ય ભાષા બોલનાર આર્ય જ હોય એ ઉલટો સિદ્ધાન્ત ગ્રાહ્ય ન થઈ શકે.

મરાઠી ગ્રન્થકારો નંદભાપાના શબ્દોને નામે કેટલાક દ્રાવિડી શબ્દો આપે છે. નંદ-ભાપાને દ્રાવિડી ભાષા કહેવાતું આ જ કારણ હોવું જોઈએ એમ કહી વૈદ્ય સિદ્ધાન્ત બાંધે છે કે નંદ એટલે ગોવાળીઓ. આ વ્યુત્પત્તિથી આ ભાષા દ્રાવિડવંશીય ગોવાળીઓની હોવી જોઈએ. ડૉ. ગુણે કહે છે કે કેટલાક દ્રાવિડી ભાષાના શબ્દોને નંદભાપાના કહેવાથી આખી નંદભાષા દ્રાવિડી થઈ જતી નથી. ભાષાનું વ્યક્તિત્વ, વૈદ્યે પોતે જ કહ્યા મુજબ, એકલા શબ્દસમૂહ ઉપર આધાર રાખતું નથી પણ ક્રિયાપદનાં રૂપ, વિભક્તિપ્રત્યયો વગેરે એટલે કે વ્યાકરણ ઉપર આધાર રાખે છે.

મરાઠી ભાષામાં ધીના અર્થમાં વપરાતા 'તૂપ' શબ્દ ઉપરથી રા. વૈદ્ય આખો એક સિદ્ધાન્ત ઠાકી દે છે: પ્રાચીન કાળમાં મહારાષ્ટ્ર દેશ એ દ્રવ્યકારણનો પ્રદેશ હતો; કોઈક જ ઠેકણે દ્રાવિડી ગોવાળીઓની વસતી હતી. આર્યોએ જ્યારે આ ભાગમાં વસાહત કરવા માંડી ત્યારે ગોવાળીઓના સંસર્ગમાં આવીને તેમના ઘૃત શબ્દોનો લોપ થઈ ગયો ને તૂપ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો. ગુણે કહે છે કે દ્રવ્યકારણનો વિસ્તાર, તેમાં રહેતા લોકો કઈ જાતના હતા છતાં પ્રત્યેક પ્રત્યેકનો હજી નિર્ણય થયો નથી. એવામાં આવી રીતે બેધક સિદ્ધાન્ત રા. વૈદ્યે ઠાકી દીધો છે. નંદ ગોવાળીઓ દ્રાવિડવંશી નથી એ વાત સિદ્ધ છે. આ લોકો ગુજરાત માળવામાં પ્રબળ જે અહીંર લોકો તેમાંની કોઈ જાતના છે. અસલ-મ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. મથુરામાં પહેલો નિવાસ કરી, પછી સુરાષ્ટ્રથી બહાર સુધી તેઓ પ્રસરી ગયા. મહારાષ્ટ્રના ગોવાળીઓ સાથે તેમનો કશો સંબંધ નથી.^૧ વૈદ્ય આને ફરી જવાબ આપતાં કહે છે કે તે વખતના ધી વેચનારા ગોવાળીઓ દ્રાવિડવંશી જ હતા એમાં શક નથી.

મરાઠી ભાષા જ્ઞાનેશ્વર પહેલાં ઉત્પન્ન થઈ ને પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત જે પ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રી તે મૃત થઈ એ ઐતિહાસિક સત્ય છે એમ કહેતાં વૈદ્ય અપભ્રંશ ભાષાને કહાડી મુકી છે. અપભ્રંશ એ મરાઠીની પ્રત્યક્ષ જનની છે એ વાત રાજવાડે તેમજ લાંડારકરે સિદ્ધ કરી છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે રા. વૈદ્ય પોતાની કલ્પના પ્રમાણે બે સિદ્ધાન્ત આપે છે: પારકો અમલ નવી ભાષાની ઉત્પત્તિનું કારણ હોઈ શકતો નથી. (૧) જ્યારે એક સમાજ બીજા સંસ્કૃત સમાજની સાથે ભળી જાય છે ને તેની ભાષા બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે નવી ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે; અગર તો (૨) સમાજમાં વિલક્ષણ સંશ્લેષ થઈ જ્યારે નવીન વિચારશક્તિ થાય છે ત્યારે નવી ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રૃત્ય, ઇટાલિયન છતાં ભાષાની ઉત્પત્તિ પહેલા સિદ્ધાન્તના ઉદાહરણ રૂપ છે ને આપણી તરફની પ્રાકૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ બીજા સિદ્ધાન્તના પ્રમાણરૂપ છે.

ડૉ. ગુણે ઉપલા સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરતાં કહે છે કે Renaissance ને લીધે યુરોપમાં નવી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ નહિ એટલું જ નહિ પણ જુની ભાષાઓના સ્વરૂપમાં કોઈ ફરક થયો નહિ. (રા. વૈદ્ય એમ કહે છે કે Renaissance ની ચળવળ બૌદ્ધ ધર્મનો ઉગ્રદ થયા પછી હિંદુધર્મની પુનર્ધટનાની ચળવળ કરતાં ઘણી જ હીનજન હતી.

૧. જુઓ Tribes and Castes of Bombay p. 20 અને Tribes and Castes of Bengal p. 42.

ત્યાં એક ધર્મનો બીજા સાથે વિગ્રહ ન હતો માત્ર કેટલીક રૂઢીઓ સામે બંધ હતા.) તેથી ઉલટું જે જે વખતે ને જ્યાં જ્યાં નવી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે તે વખતે ને ત્યાં ત્યાં ભિન્ન સંસ્કૃતિના, ભિન્ન ભાષાના, ને ભિન્ન માનવવંશના લોકો વચ્ચે વિગ્રહ થઈ તેમાં કોઈ પણ બાબતમાં હીન એવા જે હોય તે પ્રબળ પક્ષ સાથે ભળી જાય છે ત્યારે જ નવી ભાષા પેદા થાય છે. અને એવી જ રીતે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૪૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૨ સુધીમાં જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. તે વખતે આર્ય લોક બહારથી આવ્યા ને અહીંના જાતાણલા લોકો ઉપર તેમણે પોતાની ભાષા પણ ઠોડી બેસાડી. ભિન્ન માનવ જાતિના એક ભિન્ન, (લગભગ હીન), સંસ્કૃતિના આ લોક હોવાથી તેમને મોઢે સંસ્કૃત તરું રૂપ મૂલતઃ વિકૃત થઈને પ્રાકૃત ભાષાનો જન્મ થયો. તેવાં જ બનાવ ઇ.સ. ૩૦૦ ને આશરે બન્યો. આ વખતે પદ્મવ, શક, ગોપાળ, અહીર ઇત્યાદિ અન્ય ભાષા બોલનારા અને અન્ય ધર્મના લોકો પાંજળબમાંથી હિંદુસ્તાનમાં પેદા તેમણે કેટલોક વખત રાજ્યસત્તા ભોગવી પણ તેમની સંખ્યા અદ્ય હોવાને લીધે તથા સંસ્કૃતિ હીન હોવાને પરિણામે તેઓ આપણી સાથે ભળી ગયા અને આપણી પ્રાકૃત ભાષા બોલવા લાગ્યા. આમાંની જુદી જુદી અપભ્રંશ ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. હાલની આપણી પ્રાન્તિક ભાષાની ઉત્પત્તિ તેવું જ કોઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ; અને તે ઇતિહાસમાં મળી પણ આવે છે.

ઇ.સ. ના આઠમા સૈકાથી આરબ લોકોએ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારીઓ કરવાની શરૂઆત કરી પણ તેમની મોટી ટોળીઓને આપણા દેશમાં આવી આપણી સાથે ભળી જતાં ૧૧ મા સૈકા સુધીનો કાળ વીતી ગયો. આ ધમાલ અને વિગ્રહનું રજ તે હાલની હિંદી-મરાઠી ઇત્યાદિ પ્રાન્તિક ભાષાઓ છે. (આ વિધાનની સામે વૈદ્ય વાંધો ઉઠાવે છે. આરબ લોકો હિંદુસ્તાનમાં સિંધની આણી પાર આવ્યા જ નહતા. મહમુદે સ્વારી કરી તેમાં પણ તેનો હિંદીઓ સાથે ગાઢો પરિચય થયો નહિ. ને મરાઠી ને બંગાળી ભાષાના પ્રાન્તમાં તો તેનો કોઈ પણ જાતનો સંબંધ આવ્યો નહતો. બીજું મરાઠી કે ઇતર ભાષાઓ ઉપર અરબી ભાષાની છાપ લેશ માત્ર પણ નથી. આ ગુણેનું સ્વકપોલકલ્પિત વિધાન છે! ઐતિહાસિક સત્યનું આ વિધાનમાં નામ પણ નથી!)

જે અંતઃસ્થ ધાર્મિક ચળવળ કે વિચારક્રાન્તિથી નવી ભાષા પેદા થતી હોય તો આપણી જાણમાં ભાષાપરિવર્તનના ત્રણ પ્રસંગ મળી આવે છે—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ અને તે પહેલાં શુંગ રાજના કાળમાં જ્યારે બૌદ્ધધર્મની ગ્લાનિ થઈ, બ્રાહ્મણધર્મનું ફરીથી સંસ્થાપન થયું ત્યારે; અને ગુપ્ત રાજાઓએ હિંદુધર્મને રાજ્યાશ્રય આપી ફરીથી તેને ઉત્તેજન આપ્યું ત્યારે.

પણ તે તે પ્રસંગોએ ભાષાપરિવર્તન થયાનું ઇતિહાસ કહેતો નથી. શંકરાચાર્યના વખતે થયેલી બૌદ્ધિક ચળવળ પછી પણ એવાં જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયેલા છે: એક મહારાષ્ટ્રમાં અને બીજે સંત કવિઓનો ઉદ્ભવ અને બીજે અંગ્રેજી અમલ તથા તેમના સાહિત્યની અસર. માટે બીજી ભાષાઓના પૂર્વ ઇતિહાસ ઉપરથી ભાષાશાસ્ત્રજ્ઞોએ જે કારણ ઠરાવ્યું છે તેજ યથાયોગ્ય છે એમ માનવું જોઈએ. પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશની બાબતમાં તે લાગુ પડે છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. દરેક વખતે ભિન્ન સંસ્કૃતિના જે માનવ વંશો વચ્ચે ઝગડો થયો હતો.

હવે હાલની પ્રાન્તિક ભાષાની ઉત્પત્તિ ૧૦માથી ૧૮મા સૈકાની વચ્ચે થઈ એમ ગુણે કહે છે. ૧૩મા સૈકામાં મરાઠી, ગુજરાતી પ્રત્યાદિ ભાષાઓમાં વાક્યમયરચના બેલામાં આવે છે. આઠમા સૈકામાં આર્યો જલ્પમાર્ગે સિંધ કુચ સુધી આવી ગયા હતા. રાજપુતાનામાં હાર ખાવાથી તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. તેમણે પંજાબમાં પોતાની સત્તા કાયમ કરી. ૧૦મા સૈકામાં સિંધુ નદીની આણીપાર પણ તેઓ આવ્યા. એટલે તેમની પહેલાં આવેલા ક્ષત્રિયો જે ઉત્તરમાં હતા તે મહારાષ્ટ્ર તરફ ગયા, તથા તેમણે મહારાષ્ટ્ર ને ગુજરાતમાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. પરમાર, ચાલુક્ય, ને ચૌહાણ રાજ્યો તે આજ. આ લોકો બિજા ધર્મ ને સંસ્કૃતિના હતા એટલે અહીંના લોકો સાથે તેમના બળી જવાની વખતે નવી ભાષાની ઉત્પત્તિના પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. પછી ૧૧મા સૈકામાં મહમુદ ગિઝનીએ ચઢાઈઓ કરવા માંડી ને મહમદ ઘોરીએ તો રાજસત્તા સ્થાપી પોતાનાં લશ્કર ખંગાળ સુધી મોટાંટાં હતાં. તે શક્ત લૂટ કરવા આવ્યો ન હતો. ખંગાળાને બહાર પ્રાંત ૧૧૯૪-૯૫ માં મુસલમાનોને હાથ ગયો. તેરમા સૈકામાં અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાતના કર્ણુરાજના રાજ્યનો નાશ કર્યો ને દક્ષિણમાં દેવગિરિના ચાદવેનો ૧૨૯૪ માં પરાબવ કર્યો. આ તાર્તર, આરય, અધ્યાન લોકોએ આપણો ધર્મ સ્વીકાર્યો નહિ પણ આપણી ભાષા તેમને બોલવી પડી ને આજ સંઘર્ષણને પરિણામે હાલની ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી અને હિંદુ ધર્મની પુનર્ધટનાની ચળવળને પરિણામે જ મરાઠી પ્રત્યાદિ ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ; હવેના મરણ પછી (ઈ. ૬૪૫) બૌદ્ધ ધર્મની પડતી શરૂ થઈ અને કુમારિલ ભટ્ટના લખાણથી વેદિક ધર્મનો ફરીથી ઉદય થયો. બૌદ્ધ ધર્મની પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા શંકરાચાર્યને વખતે થઈ એમ વૈદ્ય કહે છે. બૌદ્ધ ધર્મની પડતી ને હિંદુ ધર્મની પુનર્ધટનાની આથી ઘણા વખત પહેલાં શરૂઆત થઈ હતી એમ ડૉ. ગુણે કહે છે. મહાભારતના ઉપસંહાર નામના પોતાના ગ્રંથમાં વૈદ્ય પણ કહે છે કે ભારતનું મહાભારત સૌતિએ એ જ કારણ માટે થ્યું. બૌદ્ધ ધર્મનો ઉચ્છેદ વૈદ્ય કહે છે તે દરતાં મોડો થયેલો છે: "Before Mahommedan Conquest they were the lords. The Government was for four centuries in their hands. They had vast monasteries, exercised great influence in their own country and other neighbouring countries. They had learning on their side." (હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના લેખ, મૉડર્ન રિવ્યુ પા. ૪૮૪).

આ વિધાન એકતરફી ને ભૂલ ભરેલું છે એમ વૈદ્ય કહે છે. કદાચ ખંગાલ માટે જ ખાસ લાગુ પડે !

મરાઠીએ શબ્દસમૂહ સંસ્કૃતમાંથી લીધો; અને નામનાં તથા ધાતુનાં રૂપ પણ સંસ્કૃતના અનુકરણથી જ ઘડ્યાં એવી રીતે મરાઠીની ઉત્પત્તિ થઈ એમ વૈદ્ય કહે છે. ગુણે એમ કહે છે કે તત્સમ શબ્દો તો પ્રાકૃતમાં પણ કોષ્ટ પણ ફેરફાર વગર લેવામાં આવે છે. આ કાંઈ મરાઠીનું વૈશિષ્ટ્ય નથી. ખીલ્તું, સંસ્કૃત શબ્દ તે જ રૂપમાં મરાઠીમાં પ્રિય લોક જ વાપરે છે. સાધારણ જનસમાજ તેને નરમ કરી નાખે છે.

વિભક્તિની બાબતમાં પ્રાકૃત સંસ્કૃતનું અનુકરણ કરે છે. શક્ત પ્રત્યયને નરમ બનાવી દે છે, અપભ્રંશે આ પ્રત્યયોની સામે પણ બંડ થઈ છે. તેણે વિભક્તિપ્રત્યયમાં ઘણા ફેરફાર

કર્યા. પ્રથમા એકવચન ઉદારાન્ત કર્યું, અગર તો તેને રજા આપી; તૃતીયાના એકવચનનાં એકવચન નવાં રૂપ ઘડ્યાં; ચતુર્થાને તો પ્રાકૃતમાં જ રજા અપાઈ હતી અને પછીથી તેનું કામ સંધાવા લાગ્યું હતું; પંચમીનાં જે ચાર રૂપ કર્યાં; પછીનું એક જ રૂપ કાયમ રાખ્યું ને વધારામાં તેને વિશેષણનું રૂપ આપી 'તણ' 'કેર' ઇત્યાદિ પ્રત્યયો જોડવાનો રિવાજ પાડ્યો. આ ફેરફાર મહત્વનો છે. આ જ પ્રકાર આગળ મરાઠીએ પોતાનો ફરી બીજી કેટલીક વિભક્તિને પણ લગાડ્યો.

પ્રથમા અને સંવોધન-	આ, -ઉ, એકવચન -આ, -અ, અનેકવચન
દ્વિતીયા	-પ્રથમા પ્રમાણે.
તૃતીયા	-ઈ, -ઈ, -ઈ એકવચન. -હિ, ઈ, (-ઈ,) અનેકવચન
ચતુર્થી	-વિભક્તિ જ ઉડાવી મૂકી.
પચ્ચમી	-હે, -હૂ, (-હો) એકવચન -હું અનેકવચન
ષષ્ઠી	-સુ, -હો, (-હુ) -સ્સુ એકવચન હં અનેકવચન.
સપ્તમી	-ઈ, -ઈ, -ઈ એકવચન -હિ, -હું અનેકવચન.

આની મરાઠી પ્રત્યયો સાથે સરખામણી કરતાં જણાશે કે (૧) પ્રથમા વિભક્તિ એક વચનમાં ઉ, ઓ, આ પ્રત્યય લગાડવા અથવા બંને વચનમાં તેમ જ દ્વિતીયામાં પણ તે ન લગાડવાનો પ્રકાર, (૨) પછી વિભક્તિ વિશેષણરૂપ બનાવીને તેને ધાતુસાધિત પ્રત્યય જોડવાનો પ્રકાર, અને (૩) બીજી કેટલીક વિભક્તિ નવા પ્રત્યયો લગાડીને બનાવવાનો પ્રકાર આ સર્વ પ્રકાર મરાઠીએ નવા જ કોઈ ઠેકાણેથી આણ્યા નથી; તે અપભ્રંશમાં જ મળી આવે છે.

લકારની બાબત પણ એમ જ છે. આનો પત્તો પણ અપભ્રંશ ઉપરથી લાગે છે. આ પ્રકાર પણ મરાઠીએ નવીન જ કોઈ ઠેકાણેથી પેદા કર્યો નથી. વૈદ્યનું કહેવું એમ છે કે પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી મરાઠીએ પોતાના લકાર ઘડ્યા છે. પણ તે પ્રાકૃતમાં મળી આવે છે તેથી લકાર બનાવવાનું શ્રેય મરાઠી લઈ શકતી નથી.

અપભ્રંશ

કરમિ, કરઉં, કરહ-હં
કરહિ કરહુ-હું
કરહ, કરન્તિ

મરાઠી

કરોં, કરું
કરિશી, કરાં
કરી, કરિતી.

મરાઠીમાં આ રીતે વર્તમાનકાળનાં રૂપ થયાં છે. સાદા વર્તમાનનાં રૂપ પ્રાકૃતના વર્તમાનવાચક ધાતુસાધિતો ઉપરથી થયેલાં છે.

ભૂતકાળ—કય, ગય, ઘડિય, બોલિય, ઘારિય, વુત્ત, સંસેપિય ઇત્યાદિ ભૂતકાળવાચક ધાતુસાધિતોના કર્તાની ઝતિ પ્રમાણે બદલનારાં રૂપો હોઇને તે વડે ભૂતકાળ દર્શાવવાની રીત મરાઠી પહેલાં અપભ્રંશમાં હતી. અપભ્રંશે તે પ્રાકૃતમાંથી લીધી. ષકલ્લ, નંવલ્લ, ઉવરિલ્લ, ઇત્યાદિ માટે તથા મરાઠીના ઘડલેલે, ચઢલેલે ઇત્યાદિ રૂપો માટે સંસ્કૃત તરફ જવું અશાસ્ત્રીય છે.

મરાઠી ભવિષ્યકાળ જૂના વર્તમાન ઉપરથી બનાવેલો છે. એ કરીન, કરશીલ, કરાલ ઇત્યાદિ રૂપ ઉપરથી જણાશે.

અપભ્રંશમાં આશ્ચર્યનાં ત્રણ રૂપ છે એમ હેમચંદ્રના વ્યાકરણ ઉપરથી જણાય છે. એક-ઇ પ્રત્યયનું, બીજું-ઉ પ્રત્યયનું, ત્રીજું-હિ પ્રત્યયનું.

વિધ્યર્થ પણ મરાઠીએ સંસ્કૃત ઉપરથી બનાવ્યો નથી. તે પ્રાકૃત અપભ્રંશ ઉપરથી જ તેણે લીધો છે.

કર્મણિ પ્રયોગ જૂની મરાઠીમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ઉપરથી લીધેલો છે. અપભ્રંશ-ફપજ્ઞઙ, ગિલિજ્ઞઙ, ઇત્યાદિ જૂની મરાઠીમાં કલ્પિજે, ગિલ્લિજે ઇત્યાદિ.

આ ઉપરથી જણાશે કે મરાઠીએ જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃતની મદદથી નવી વિભક્તિઓ બનાવી નથી તેમજ લક્ષર પણ પંડિતી સંસ્કૃત ઉપરથી તેણે લીધા નથી.

મરાઠી ભાષા શા કારણથી ને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ એની ચર્ચા ઉપર થએલી જ છે. હવે મરાઠી ભાષા ક્યારે ઉત્પન્ન થઇ તે વિષે શુભેના સવિસ્તર વિચાર નીચે મુજબ છે. આ પ્રશ્નને જવાબ બે રીતે આપી શકાય. (૧) અપભ્રંશ ભાષાનો અન્ત ક્યારે થયો તે બતાવીને; અને (૨) તાલ્પટ, શિલાલેખ કે વાઙ્મય સ્વરૂપમાં મરાઠીનું અસ્તિત્વ ક્યાં સુધી આપણે દેરી શકીએ છીએ તે બતાવીને.

૧. અમુક એક ભાષા વ્યવહારમાંથી ક્યારે નિકળી ગઇ ને તેને બદલે બીજી ક્યારથી પ્રચારમાં આવી એ વિષે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળવો દષ્ટાંત છે; વળી વ્યવહારમાંથી બંધ થયા પછી પણ મૃત ભાષામાં સાહિત્ય પેદા થાય છે ઇત્યાદિ બીજી સુસીબતો છે જ. અપભ્રંશની બાબતમાં સુદૈવે આડકતરી રીતે પુરાવો મળી આવે છે.

કવિ-રાજની દાન્યપરીક્ષણની સભા કેવી હોવી જોઇએ તે વિષે વર્ણન કરતાં રાજશેખર 'દાન્યમીમાંસા'માં વર્ણન આપે છે-સંસ્કૃત દવિઓની પાછળ પડિતો, પ્રાકૃત દવિઓની પાછળ નાટકપ્રિય લોકો અને અપભ્રંશ દવિઓની પાછળ વણિગર્ગ અને સામાન્ય જનસમૂહ. એટલે તેના વખતમાં સંસ્કૃત પંડિતોની ભાષા હતી, પ્રાકૃત નાટકોની, અને અપભ્રંશ એ સામાન્ય જનસમૂહની ભાષા હતી. રાજશેખર નવમા સૈદાની છેવટે ને દશમાની શરૂઆતમાં થઇ ગયો.

રૂઢના 'સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ इति त्रिधा' આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં નમિસાધુ અપભ્રંશના જુદા જુદા બેદ દહીને તેમનાં લક્ષણો લોકોના વ્યવહારમાંથી જ જાણી લેતા 'तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम्' એમ કહે છે.

નમિસાધુ ૧૧મા સૈદાની મધ્યમાં થઇ ગયો એટલે ૧૧મા સૈદાના મધ્ય સુધી તે અપભ્રંશ શોધવ્યવહારની ભાષા હતી.

આ સર્વ વિવેચન ઉપરથી ૧૧મા સૈકાના મધ્ય સુધી પ્રાકૃત ભાષા જોલવામાં આવતી. તે પછી હાલની પ્રાન્તિક ભાષાનો કાળ શરૂ થાય છે.

(૨). હવે તામ્રપટ, શિલાલેખ ઇત્યાદિના આધારે મરાઠી ભાષા કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે તે જોઈએ.

જ્ઞાનેશ્વરીની રચનાનો નક્કી વખત જાણવામાં છે. એટલે તેના પહેલાંના શિલાલેખોનો જ વિચાર કરવો ઘટે છે. પ્રાચીનતાના ચઢતા અનુક્રમે તે નીચે મુજબ છે:

(૧) શકે ૧૧૯૫ નો પંઢરપુરનો શિલાલેખ આ જ્ઞાનેશ્વરી પહેલાં ૧૭ વરસનો છે. (૨) શકે ૧૧૨૮ નો ચાલિસગામ પાસેના પાટણનો હેમાદિદેવનો શિલાલેખ—આમાં શકત છેવટની ચાર લીટીઓ મરાઠી છે. આ જ્ઞાનેશ્વરી કરતાં ૮૪ વરસ જૂનો છે. આમાં એકલાં નામ નથી પણ સંપૂર્ણ મરાઠી વાંચ્યો છે. (૩) શકે ૧૧૦૯ નો પરળનો કોંકણાધિપતિ શિલાહારનો શિલાલેખ—આમાં શકત છેવટની બે લીટી મરાઠી છે. (૪) ઇસવિ સનના ખારમા સૈકામાંના બીજા એક શિલાલેખનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવો ઘટે છે. તે શ્રાવણવેળગોળાના જૈન મંદિરનાં પગથિયાં પાસે કાતરેલો છે. તેમાં શકત બે લીટી છે. ‘શ્રીચામુળક-રાજે કરવિચલે’ અને ‘શ્રીગંગરાજસુત્તાલે કરવિચલે.’ ઇ. સ. ૧૧૧૬ કે તે પછીનો આ શિલાલેખ છે.

આ શિવાય બીજા બે તામ્રપટ મરાઠી ભાષાનું પ્રાચીનત્વ સિદ્ધ કરવા રા. રાજવાડે એ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તેમાંનો એક તે મંગળવેદાનો. તેના શક વિષેની ગેરસમજ દૂર થવાથી તે ૧૨મા સૈકાનો છે એમ સિદ્ધ થયું છે. બીજો તામ્રપટ ચિકુડે ગામનો. આ વિષે રા. ગુણેને કેટલાક વાંધા છે. “આમાં શક કે સંવતનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર તિથિ, વાર, ને સંવત્સર આપેલા છે. તે પ્રમાણે ગણતરી કરતાં બે વર્ષ આવી શકે—એક ૬૫૮ ને બીજું ૧૧૯૬ એમ રાજવાડે કહે છે.” આ અનિશ્ચિતતા એજ મુખ્ય વાંધો છે. આમ જોતાં શકે ૧૧૦૯ નો પરળનો જ શિલાલેખ આપણી પાસે છે તે વિશ્વસનીય શિલાલેખોમાં જૂનામાં જૂનો છે. આજે ઉપલબ્ધ છે તે પ્રમાણે ઉપરથી મરાઠી ભાષા તેની પૂર્વે લઈ જઈ શકાય તેમ નથી.

હવે વાઙ્મય રૂપે પુરાવો: એ વિષે જ્ઞાનેશ્વરી ખતાવી એટલે બસ, એમ લાગતું હતું. પણ ‘મરાઠી ભાષેચી વટના’માં રા. જોશી મરાઠી વાઙ્મય ઇ. સ. ૯૬૧ સુધી પહોંચે એમ કહે છે. તેમજ પંચતંત્રનું મરાઠી ભાષાંતર નામનો ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વરી પહેલાંનો છે એમ તે જણાવે છે. ગ્રંથના અન્ત: પ્રમાણેથી જોતાં તે જ્ઞાનેશ્વરી પછીનો છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે:

જ્ઞાનેશ્વરીમાંના શબ્દો.

તેથ

તિચે

પ્યાવેયાંસિ

જેવાવેયાંસિ

પંચતંત્રમાંના શબ્દો.

તેથે

તચે

પ્યાવયાસિ

જેવાવયાસિ

પંચતંત્રના શબ્દો અર્વાચીન મરાઠી સાથે વધારે મળતા આવે છે, ને તે જ્ઞાનેશ્વરી પછીનો છે એ ઉપર આપેલા શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

x

x

x

x

x

‘દ.’

“હિબર્ટ જર્નલ”ના ૧૯૨૨ના અક્ટોબરના અંકમાં મી. આર્લ્સ જોન્સ્ટન ડૉ. ફ્રાન્કફાર્ટના કર્મવિષયક લેખના (હી. જ. ઑક્ટોબર ૧૯૨૧) પ્રતિવાદ રૂપ “કર્મ તથા મોક્ષ” એ શીર્ષક પોતાના લેખમાં (૧) પ્રાચીન ભારતવર્ષ તથા ભારતવર્ષીય ગ્રંથોની કાલગણના, (૨) આર્યો તથા પ્રાચીન ભારતવર્ષની જાતિઓનાં લક્ષણ તથા (૩) કર્મના સિદ્ધાન્તનું શાસ્ત્રોમાં કરેલું વિવેચન, એ ત્રણ વિષયોની ચર્ચા કરે છે.

(૧) ભારતવર્ષના ઇતિહાસની કાલગણના વિષે તેમનો એવો મત છે કે “પુરાણોની કાલગણનાને સુધારવા બેઠેલા તથા હજારો વરસોના ભારતવર્ષના ઇતિહાસને યોડીક સદીઓમાં સમાવી દેવા ઇચ્છતા વિલીયમ જોન્સ તથા કર્નલ વિલ્કિન્સ જે કાલગણના ગોઠવી છે તેના કરતાં ખુદ પુરાણોની જ કાલગણના, જે બ્રહ્માંડ, પૃથ્વી, મનુષ્યજાતિ એ ગ્રંથ સરખાવાને અસંખ્ય યુગો જેટલો સમય વીતી ગયો છે એમ માને છે, તે આપણા આધુનિક સિદ્ધાન્તોને વધારે બંધબેસતી આવે છે.” અદ્વારમી સદીના છેવટના ભાગમાં જ્યારે “એસિયાટિક સોસાયટી ઑફ બેંગાલ” દ્વારા સંસ્કૃત ગ્રંથોની શોધખોળનું કામ પહેલું વહેલું શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે આર્યવિશય અશરે વિશ્વની ઉત્પત્તિનો ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૪ નો જે સમય નક્કી કરેલો તેને પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવ્યો હતો, જેને લઈને પુરાણોમાંના અસંખ્ય યુગોને તથા કલિયુગના આરંભમાં એટલે ૫૦૦૦ વરસ પૂર્વે થયેલા મહાભારતના યુદ્ધને ઇ. સ. ની પૂર્વેની યોડીક સદીઓમાં જમતેમ ગોઠવી દેવાં પડ્યાં. પાછળથી મેક્સમૂલર વગેરે વિદ્વાનો પણ એ જ ચીજે આધાર્ય તે ઠેક અત્યાર સુધી આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર વિદ્વાન હોવાથી એની અસર ગંભીર નથી.

આર્યવિશય અશરે કરાવેલો વિશ્વોત્પત્તિનો સમય પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી શકીએ એમ નથી જ એમ આધુનિક શોધો પરથી જણાય છે. આર્થર કીથ પોતાના “એન્ટિકિવટિ ઑફ મેન” (૧૯૧૫) નામના ગ્રંથમાં “મનુષ્ય જાતિઓને પોતે હાલ જે સ્વરૂપમાં છે છે તે સ્વરૂપમાં આવતાં ૫ લાખ વરસ લાગ્યાં હશે” એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

મીસરના પહેલા રાજવંશના રથાપક મિનિસ અથવા મેનાનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૪, ૫૮૧૭, અથવા ૫૮૯૨ નો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ઐગિપ્તોનાના ઇતિહાસમાં પણ આટલો જ પ્રાચીન સમય સ્વીકારવામાં આવે છે. આર્યવિશય અશરેના સિદ્ધાન્ત કોઇપણ રીતે ટકી શકે એમ નથી. ભારતવર્ષના ઇતિહાસની શોધખોળનું કામ એક સો વરસ મોડું ઉપાડવામાં આવ્યું હોત તો સાફ થાત એમ અમને લાગે છે !

મી. જોન્સ્ટન ભારતવર્ષના ઇતિહાસની સાચી કાલગણના કરવાની દિશા સંચવતાં સિદ્ધાર્થ બુદ્ધથી શરૂ કરી પાછળ જાય છે. સિદ્ધાર્થ બુદ્ધને ૨૫૦૦ વરસ થઈ ગયાં એ બાબત લગભગ એકમત છે. બુદ્ધના વખતમાં બ્રાહ્મણજાતિ આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ ગઈ હતી એટલુંજ નહિ પણ તેનું અધઃપતન પણ થઈ ચૂક્યું હતું. તેવિનજ સુતમાં બુદ્ધે બ્રાહ્મણોનો ચીતાર આપ્યો છે તે હોવાથી આ વાત સાચી જણાય છે.

હવે બુદ્ધનો સમય વટાવીને પાછળ જઈએ તો મહાભારતમાં બ્રાહ્મણોની જાતિનું પૂરેપૂરું ઓગટન પણ થયું હોય એમ નથી લાગતું. પાછળથી બ્રાહ્મણોએ જે સત્તા મેળવી હતી તે હવે તેમને મળી પણ નથી. આ હોવાથી એવું અનુમાન સદજ થઈ શકે છે કે મહાભારત (અથવા મહાભારતના જે ભાગોમાં બ્રાહ્મણોનું આવું વર્ણન છે તે ભાગો)

બુદ્ધના સમયથી સારી પેઠે પ્રાચીન હશે. બ્રાહ્મણોની જાતિનું પુરેપૂરું અંગન થાય, તેમને સત્તા મળે, અને પાછો તેમનો અધઃપાત શરૂ થઈ ઘણે દૂર પહોંચે: એ બધું બતાવવા માટે ઘણી સદીઓનો અવકાશ જોઈએ.

એથી ચે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ જોઈએ તો તેઓ ક્ષત્રિયો પાસે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે શિષ્યો બનીને આવતા જોવામાં આવે છે. મહા-ભારત કાળના બ્રાહ્મણોની સ્થિતિથી આ સ્થિતિ જરૂર કેટલાએક સૈદ્ધાંતો જેટલી પ્રાચીન હોવી જોઈએ એટલે અલગત બુદ્ધથી તો ઘણીજ પ્રાચીન હોવી જોઈએ. કર્મનો સિદ્ધાન્ત પહેલવહેલો આપણે આ સમયમાં જોઈએ છીએ.

બીજા મુદ્દા પર ચર્ચા કરતાં મી. જોન્સ્ટન કહે છે કે આર્ય એ કોઈ વિશેષ જાતિ-વાચક શબ્દ નથી. ભારતવર્ષમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી તે આજ સુધી (૧) શ્વેત બ્રાહ્મણો, (૨) લોહિત અથવા રક્ત રાજપુતો (ક્ષત્રિયો) (૩) પીળા ખેડૂતો (વૈશ્યો, ખેડવાળા સંતાલ તથા મદ્રાસના સૌર જેવા) તથા (૪) દક્ષિણના દ્રવિડિયો જેવી કાળી જાતો: એ ચાર જાતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી આવી છે. અને એમાંથી પહેલી ત્રણ જાતિને “આર્ય” એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. તેથી અંકસમૂહ વગેરેએ પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષની કાળી જાતો પર શ્વેત વર્ણના આર્યોના આક્રમણની જે કલ્પના કરી છે તે બ્રાન્તિમૂલક છે. અને તેથી કર્મનો સિદ્ધાન્ત “ભારતવર્ષ પર પ્રાચીન કાળમાં આક્રમણ કરનારા (શ્વેત) આર્યો” પોતાની સાથે લાવ્યા એમ કહેવું એ પણ ખરાખરા નથી. કારણકે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં રાજન્યો એટલે ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણોને-શ્વેત આર્યોને-કર્મના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ આપ્યો એવું વર્ણન છે.

“કર્મના સિદ્ધાન્તનું શાસ્ત્રોમાં કરેલું વિવેચન” એ ત્રીજા મુદ્દાનો વિચાર કરતાં બૃહદારણ્યક તથા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાંના પ્રવાહણ તથા શ્વેતકેતુ અને જનકના પ્રસંગો ઉપરથી કર્મ (પુનર્જન્મ) તથા મોક્ષ એ બંને વિચારો પ્રથમથી જ એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. દેવયાન તથા પિતૃયાન એવા બે માર્ગો મરણ પછી આત્મા માટે છે, તેમાંથી દેવયાન માર્ગે જનતાર માટે પુનર્જન્મ નથી; અને દેવયાન માર્ગે રક્ત નિષ્કામ કર્મ કરનાર જ જઈ શકે છે. આવા સિદ્ધાન્તો કર્મના સિદ્ધાન્તને અંગે પહેલેથી જ જોવામાં આવે છે એમ બતાવેલું છે; તથા “આલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ” તેમ જ “ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટ” માંથી વચનો ટાંકી એવા જ વિચારો આધ્યાત્મમાં પણ બીજા રૂપે છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા બાદ મોક્ષપ્રાપ્તિ અશક્ય છે. કર્મના જળની અનંત પરંપરા-માંથી છૂટવાનું જ નથી એમ માનવું એ ઉપનિષદથી તદન ઉલટું છે; ફક્ત સંક્રામ કર્મો જ બંધનકર્તા છે.

અંગુત્તરનિકાયમાં ભગવાન બુદ્ધે પણ આજ પ્રમાણે કહ્યું છે, “લિક્ષણો, કર્મોના સાર ક્ષણ માણસે ભોગવવું જ જોઈએ એમ કોઈ કહે તો ધાર્મિક જીવન જ ન સંભવે; તેમ જ હુણના આત્મતિક નાશનો પ્રસંગ જ ન હોઈ શકે. પરંતુ, લિક્ષણો, જો કોઈ એમ કહે કે માણસ જે જળ ભોગવે છે તે કર્મોના સાર હોય છે તો ધાર્મિક જીવનને અવકાશ રહે; તથા હુણના આત્મતિક વિનાશ માટે પ્રસંગ સંભવે.”

બૌદ્ધ ધર્મના કદા વિરોધી કુમારિલ ભટ્ટે યુદ્ધને ઉદ્દેશીને જે ઉદ્દગારો દાઢયા છે તે પશુ એજ સાખીત કરે છે. તે કહે છે કે, “ક્ષત્રિય થઈને ક્ષાત્ર ધર્મનો ત્યાગ કરનાર તથા ઉપદેશ આપવાના તેમજ દાન લેવાના પરધર્મનો સ્વીકાર કરનાર (યુદ્ધ) કર્તવ્યની નિર્મળ પ્રણાલી રંધાપશે એવી ખાતરી આપણે શી રીતે રાખી શકીએ? છતાં પશુ યુદ્ધ તથા એના શિષ્યોના આ સ્વધર્મોલ્લંઘનને ભૂપણરૂપ માનવું પડે છે, કારણ કે કળિયુગનાં બધાં પાપથી ઉપજતાં દુઃખો મારા ઉપર આવી પડે અને જગત્ મુક્ત થાઓ’ એમ યુદ્ધ કહે છે.” (મીમાંસાવાર્તિક પરની ટીકા) “કુ”

+ + + + +

“ઇન્ડિયન ઐન્ટિક્વેરિ” ડિસેમ્બર ૧૯૨૨ ના અંકમાં મી. કાલિપાદ. મિત્રનો “બૌદ્ધ બિશ્વણીઓ વિષે” એક લેખ પ્રકટ થયો છે. સ્ત્રીઓને સંન્યાસ આપવાનો રીવાજ યુદ્ધે શરૂ કર્યો એમ માનવું ભૂલભર્યું છે; યુદ્ધ પહેલાં પણ સ્ત્રીઓને સંન્યાસની છૂટ હતી એવું તેમનું માનવું છે. શાન્તિનિકેતનવાળા પંડિત વિદ્યુશેખર શાસ્ત્રીએ “પાતિ-મોક્ષમ્” નામના પોતે સંપાદિત કરેલા ગ્રંથની જે પ્રસ્તાવના લખી છે તેને આધારે મી. મિત્ર પોતાના મતના સમર્થન માટે નીચે સુજળ ફલીલો કરે છે.

સંહિતાના સમયમાં સ્ત્રીઓએ સંન્યાસ લીધાનો ચોક્કસ પુરાવો આપી શકાય એમ નથી. પણ વિશ્વવારા, મોષા, લોપામુદ્રા, વગેરે મંત્રપ્રણેત્રી સ્ત્રીઓ તે વખતે પણ હતી, તેઓ બ્રહ્મવાદિની કહેવાતી. પણ બ્રહ્મવાદિનીઓ બધી સંન્યાસીનીઓ જ ન હતી. કેટલીક બૃહદારણ્યકોપનિષદની મૈત્રેયીની પેઠે ગૃહિણીઓ પણ હતી; તથા કેટલીક બ્રહ્મચારિણીઓ અને સંન્યાસિનીઓ પણ હતી. દાખલા તરીકે ગાર્ગી બ્રહ્મવાદિઓની ભરસામાં બેઘડક વાદવિવાદ કરે છે તે ઉપરથી તે બ્રહ્મચારિણી હોય એમ લાગે છે. શંકરાચાર્ય પણ કહે છે કે તે પરણી ન હતી. પણ અનાશ્રમિણી હતી. વળી હારીત સ્ત્રીઓના લાગે પડે છે: બ્રહ્મવાદિની તથા સંધોવધુ. આ ઉપરથી પણ બ્રહ્મવાદિની એ કુમાર-બ્રહ્મચારિણી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

રામાયણ તથા મહાભારતમાં તો બ્રહ્મચર્ય તથા બિશ્વવ્રતમાં જીવન ગાળનાર અનેક સ્ત્રીઓ મળી આવે છે. શાબરી, શાણ્ડિલ્ય મુનિની તથા મહર્ષિ ગાર્ગ્યની કૌમાર-બ્રહ્મચારિણી પુત્રીઓ તથા જનક સાથે વાદ કરનાર ક્ષત્રિય જાતિની, પૃથ્વી પર એકલી ફરતી, બિશ્વકી મુલમા એતો સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

આ ઉપરથી એટલું સાફ જણાય છે કે યુદ્ધના સમય પહેલાં પણ સ્ત્રીઓ સંન્યાસ લઈ શકતી. યુદ્ધે સ્ત્રીઓને સંન્યાસની નવી છૂટ નથી આપી. એટલું ખરૂં કે મિત્રણુ તથા મિત્રણુણી એ શબ્દો માત્ર બૌદ્ધ સંન્યાસી તથા સંન્યાસિની માટે જ વપરાતા. બીજાઓને પરિવારક તથા પરિવારિકાઓ કહેતા.

તેઓમાં પણ સંન્યાસિનીઓ હતી. એટલે રાજની પુત્રી (?) ચન્દના કૌમારવરયાથી જ બ્રહ્મચારિણી હતી અને ૩૬૦૦૦ આર્પાઓની ગણિની હતી.

બુદ્ધને જ્યારે બિંદુપુણીસંઘ સ્થાપવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે વજીરા વિચાર કરીને સખત નિયમો વાપ્યા બાદ જ તો પાટી પડી. એ પણ એમ જ સૂચવે છે કે પોતાની પહેલાના કે સમકાલીન બીજા મતના પરિપ્રાગ્નિકાસંયોના કાળા અનુભવો તેના ધ્યાનમાં હતા. આથી જ એણે કહ્યું હતું કે જે સંઘ ૧૦૦૦ વરસ નહીં ચક્રત તે હવે બિંદુપુણીઓને દાખલ કરવાથી પૂરા ૫૦૦ વરસ પણ નીંદ નમે.

૬૬

x

x

x

x

x

* The Geographical Data of the Raghuvansa and Dasakumaracharita considered more especially in their bearing upon the date of these works, by Mark Collins. Leipzig, 1907.

માર્ક કૉલીન્સ સાહેબે આ નિબંધ લાયપ્સીગની (જર્મની) યુનીવર્સિટીની ડૉક્ટરની પદવી મેળવવા માટે તૈયાર કર્યો હતો. રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતમાં હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન રાજ્યો વિષે જે કાંઈ ઉલ્લેખો છે તેની ચર્ચા કરી જનનેનો દાત્તનિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હુય કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. ૪૦૦-ઈ. સ. ૬૦૦ ના ગાળામાં મુકે છે. દણ્ડી પણ આજ અરસામાં ગૂઢાય છે. આ તર્ફને રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતની ભૌગોલિક અને રાજકીય સ્થિતિની સમાનતા ટેકા આપે છે. જનનેમાં લગભગ આઠ રાજ્યોના ઉલ્લેખો સરખા જ છે. જનને ઉજ્જયિનીમાં મહાદાત્ર મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને જનને વિદર્ભદેશ ભોજવંશનો છે એમ જણાવે છે. વળી જનને ગ્રંથો વિદર્ભને અગત્યનું સ્થાન આપે છે. જનને ગ્રંથોમાંથી એમ જણાય છે કે ઉત્તરમાં મોટું સામ્રાજ્ય હતું: રઘુવંશ પ્રમાણે દિલીપ અને તેના વંશજોનું અને દશકુમારચરિત પ્રમાણે રાજહંસનું. દક્ષિણમાં એક મોટી સત્તા હતી કે જેને જનને વિદર્ભ કહે છે. “અહીંઆ મને એમ લાગે છે આ ગ્રંથોમાં જે સમયમાં તેના કર્તાઓ જીવતા હશે તેની સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું છે; અને તેથી જનને કર્તાઓ નજીક હોવાનો થોડો પણ વધારાનો પૂરાવો મળે છે.” (પા. ૨૧).

દશકુમાર ચરિતમાં અપહરવર્માનું કાર્યક્ષેત્ર અંગદેશ છે; તેની રાજધાની ચમ્પાનગરીમાં મૌર્ય રાજાઓએ વાણીઆઓને આપેલા અમુક ખાસ હક્ક ચાલુ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી કૉલીન્સ સાહેબ એવી કલ્પના કરે છે કે મૌર્યવંશનો અવશેષ દણ્ડીના સમયમાં તે દેશમાં હશે. આ મૌર્યો અને ઇતિહાસને જાણીતા મૌખરીઓ વચ્ચે તેઓ નિકટ સંબંધ જુવે છે.

જનને ગ્રંથો દક્ષિણમાં વિદર્ભનું રાજ્ય મોટું હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે; જનને ત્યાંના રાજાઓને ભોજવંશીય ગણે છે. હવે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તે સમયમાં વરાહમાં

* રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતમાંથી મળતી ભૌગોલિક હકીકત (ગ્રંથોના કાલનિર્ણયના સંબંધની ચર્ચા સાથે). લેખક માર્ક કૉલીન્સ લાયપ્સીગ ૧૯૦૭-).

‘વાકાટક’ વંશની એક શાખા હોવાનું જણાય છે. આ ભાગમાં લોન્ડટરાજ્ય નામનું એક પરગણું છે; તેમાં પરપરાશ્રુત પ્રમાણે લોન્ધિપતિ વિદર્ભ રાજાએ વસાવેલું લોન્ડટ નગર પણ હશે. આ વાકાટકરાજાઓ લોન્ડરાજાઓ પછી આવેલા હોવાથી તેઓ પણ ‘લોન્’ કહેવાતા હશે એવી મી. કૅલીન્સ કલ્પના કરે છે. આ વાકાટક વંશ ઇ. સ. ૪૦૦ થી ઇ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં રાજ્ય કરતો હતો એ સાબીત કરવાને તેઓએ પ્રયાસ કર્યો છે. અને તેથી તે દણ્ડી અને કાલિદાસ માટે સ્વીકારાએલા સમયમાં (ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦) આવી જાય છે.

આ વાકાટક વંશની કાલગણના ઉપરથી દણ્ડીનો સમય વધારે ચોક્કસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દશકુમારચરિતના આઠમા ઉચ્ચાસ પ્રમાણે કુન્તલલોકો વિદર્ભના તાળામાં હોવાનું જણાય છે. હવે વાકાટક વંશના છેલ્લા રાજા હરિષેણના સમયમાં કુન્તલ લોકો સ્વતન્ત્ર હતા. આ રાજાનો સમય મી. કૅલીન્સ ઇ. સ. ૫૮૫ પહેલાં મુકે છે. આથી દણ્ડી તે પહેલાં થયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન મી. કૅલીન્સ કરે છે.

આ ભૌગોલિક વર્ણનની સમાનતા ઉપરથી રઘુવંશના કર્તા કાલિદાસનો સમય પણ આ અરસામાં આવે. શ્રીમનમોહન ચક્રવર્તીના મત પ્રમાણે કાલિદાસે રઘુવંશ સ્કન્દશૂરના રાજકવિ તરીકે લખ્યો છે. પ્રાં. લીબીક પણ આ મતને ટેકો આપે છે. શ્રીમનમોહન ચક્રવર્તી રઘુવંશનાં ચોથા સર્ગનો સમય ઇ. સ. ૪૮૦-૪૯૦ ના ગાળામાં મુકે છે.

‘૨.’

* * * * *

“ ઐનાદસ ઝાંકે ધિ ભાણ્ડારકર ઇન્દ્રિયટુટ ” ના ચોથા પુસ્તકના પહેલાં અંકમાં “ ધરસેન ખીળના (શુભ) સંવત ૨૫૨ ના ભાદવાના તામ્રપત્રો ” એ શીર્ષક દિ. બિ. હિસ્તલકરનો લેખ પ્રકટ થયો છે. જેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

આ જે તામ્રપત્રો કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાન્તમાંના રાજકોટ શહેરને અગ્નિપ્રણે ૧૫ માઈલિ પર આવેલા ભાદવા નામના ગામડામાંથી ૨૭ વરસ પહેલાં મળી આવ્યાં હતાં. હાલ તે રાજકોટનાં “ વૉટસન મ્યુઝીયમ ” માં છે. જન્ને વલ્લભી રાજાઓની સાધારણ મુદ્રા વડે જોડવામાં આવ્યા છે.

અક્ષરો બધાં સ્પષ્ટ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય એવા છે. સંધિના નિયમોનો વખતો વખત ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. લખાણમાં ખીજ પણ ઘણી જતની બૂલો છે. સિંહને બદલે સિંધ લખ્યો છે; ધસ્ય તથા દીર્ઘનો તો આદિથી અંત સુધી ગોટાળો કરવામાં આવ્યો છે; ન્હ ને બદલે રૂ અથવા રૂ વાપર્યો છે; અતુસ્તાર કાયમ રાખીને પણ સંધિ કરવામાં આવી છે—જેમકે સામાન્યંજ્ઞ, ઝક્કંચ; પ્રાપ્ય ને બદલે પ્રાપોય તથા દર્શયિતા ને બદલે દરિશાયિતા એમ કેટલાંક પ્રાકૃત રૂપો પણ વાપરવામાં આવ્યાં છે; કેશિન્ તથા ચસત્તમાં છેલ્લો ત્ નથી, પણ તે કદાચ કૌતરનારનો પણ પ્રભાવ હોય.

વલભીમાંથી પરમભાદેશ્વર સામન્ત મહારાજ શ્રી ધરસેન (ખીન્ને) “વૈશાખ બ(હુલ) ૧૫ (ગુપ્ત) સંવત ૨૫૪” એ તિથિએ દાન કરે છે. આજ તિથિએ આ રાજાએ ખીન્ને પાંચ દાન કરેલાં જેનાં તામ્રપત્રો મળ્યાં છે. આરંભમાં ધરસેનના પૂર્વજ રામગોત્રી પ્રશસ્તિ કરી છે તે આ જ રાજાનાં પસિદ્ધ થયેલાં ખીન્ને તામ્રપત્રોમાંની પ્રશસ્તિ માફક ન છે. ધ્રુવસેન (પહેલા)ની પેઠે ધરસેન પોતાને “સામન્ત” વિશેષણ લગાડે છે. ધરસેનની પહેલાંના ગુહસેને એ વિશેષણ દાઢી નાખ્યું હોય એમ લાગે છે. ધરસેનના પિતામહનું નામ “ધરપદ” એવું આપેલું છે. પરંતુ એક બાદ કરતાં ધરસેનનાં ખીન્ને બધાં તામ્રપત્રોમાં “ધરપદ” અથવા “ધરપદ” એવું નામ આપેલું છે.

આનર્તપુરવાસી કૌશલસસ ગોત્રના અથર્વણસખલ્યારી બ્રાહ્મણ સુદ્રોપના પુત્ર સુદ્રોપને બલિ-ચરુ-વૈશ્વદેવ-અગ્નિહોત્ર-અતિથિ-પંચમહાયજ્ઞના નિર્વાહાર્થે અગ્નિચરુ છા (સ્થલી)નું ઇપિકાનક નામક ગામ દાન કરવામાં આવ્યું છે. (કૌશલસસ ગોત્ર કિયું હશે?)

રાજ્યાધિકારીઓના ઉલ્લેખમાં “અવલોકિક” તથા “દશાપરાધિક” એવાં નામો આવે છે. આ વંશનાં ખીન્ને તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે તેમાં આ નામો ક્યાંય નથી. “અવલોકિક” કદાચ મહેસુલની આંકણી કરવા માટે ખેતરો પર દેખરેખ રાખવા વગેરેનું પરચુરણ કામ કરનાર કોઈ અધિકારી હોય. “દશાપરાધિક” એટલે પોતાની હદમાં થતા અમુક દશ અપરાધો માટે દંડ કરવાનો અધિકાર ધરાવનાર કોઈ આધિકારી. “દશાપરાધ”નો અધિકાર તો જેને દાન કરવામાં આવતું તેને પણ કોઈવાર સોંપાતો. (સુદ્રોપને ઇપિકાનક સદશાપરાધ આપવાનું લખ્યું છે.)

આ હુકમના અમલ કરનાર “હૂતક”નું નામ ચિર્મિર છે; તથા લખનાર “સન્ધિ-વિગ્રહાધિકરણાધિકૃત” સ્કન્દભટ છે. સ્કન્દભટ ગુહસેનની કારકીર્દિના છેવટના ભાગથી તે ધરસેનની કારકીર્દિના અંત સુધી પોતાના આ હોદ્દા પર રહ્યો હોય એમ લાગે છે, પણ ચિર્મિરનું નામ શકત (ગુપ્ત) સંવત ૨૫૨ના સાત પત્રોમાં જ જોવામાં આવે છે.

ભાવનગરના વાયવ્યખુણામાં ૧૮ માઇલ પર આવેલું વળા ગામ એજ અસલનું વલભી એવી ખાતરી થાય છે. આનર્તપુર તથા આનન્દપુર બન્ને એક છે અને તે હાલનું ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલું નાગર બ્રાહ્મણોનું મથક વડનગર. (ગુપ્ત) સંવત ૩૩૦ ના ધરસેન (ચોથા)ના એક તામ્રપત્રમાં શાર્દરાક્ષી ગોત્રના ઋગ્વેદસખલ્યારી બ્રાહ્મણ કેશવ-મિત્રનો પુત્ર નારાયણ આનર્તપુરથી આવીને કાસરગ્રામમાં વસ્યો એવો ઉલ્લેખ છે. સંવત ૩૩૭ ના ખરગાહ (ખીન્ને)ના એક તામ્રપત્રમાં શાર્દરાક્ષી ગોત્રના ઋગ્વેદ સખલ્યારી બ્રાહ્મણ કેશવનો પુત્ર નારાયણ આનન્દપુરથી આવીને ખેટકમાં વસ્યો એવો ઉલ્લેખ છે. આ બન્ને તામ્રપત્રોમાં એક જ વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ હોય એમ લાગે છે. પહેલા પત્રમાં એને મૂળ આનર્તપુરનો તથા ખીન્નેમાં એને મૂળ આનન્દપુરનો કહ્યો છે. તે ઉપરથી લાગે છે કે આનર્તપુર એ આનન્દપુરનું જ પ્રાચીન નામ હશે. પણ આનર્તપુરને દ્વારકા માનવું એ ભૂલ છે. દ્વારકાનો બ્રાહ્મણ વલભી રાજ્યના આશ્રયતી ઇન્દ્રાથી કાંઈ ખેડામાં (ખેટક) રહેવા ન જ બાય. વળી ગોત્ર ઉપરથી બ્રાહ્મણ નાગરબ્રાહ્મણ હોય એમ લાગે છે. અને દ્વારકા નાગરોનું મથક નહોતું. એટલે આનર્તપુર અથવા

આનન્દપુર એ હાલનું વડનગર જ. માનવું જોઇએ. અમ્મરેણુ અને હાલના નવાનગર-તાળેતું ખવાસ ગીરાસદારેતું અમ્મરેણુ એ બે વચ્ચે સામ્ય દેખાય છે, પણ અમ્મરેણુ (સ્થલી) કાઠિયાવાડ કરતાં ગુજરાતમાં જ હોવાનો વધારે સંભવ છે. ઈપિકાનક ગામ ક્યાં હશે એની અટકળ ચક્ર શકતી નથી.

તિથિનો ઉલ્લેખ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. વૈશાખ બહુલ ૧૫ એટલે વૈશાખની અમાવાસ્યા, પણ હાલ આપણે વૈશાખ બહુલ (=વદી) ૩૦ કહીએ છીએ; વદી ૧૫ નથી કહેતા.

‘ક’

× × × × × ×

“નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા” ભાગ ૩, અંક ૨, માં પં. ગૌરીશંકર હીરાશંકર ઝોઝોનો “રાજપુતાનાના ઇતિહાસ ઉપર પ્રાચીન શોધના પ્રભાવનું એક ઉદાહરણ” એ શીર્ષક એક લેખ છે, જેમાં તેમણે મેવાડના રાણા જૈતસિંહનો કેટલોક ઇતિહાસ આપ્યો છે.

કર્નલ જેમ્સ ટોડે પોતાના રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં આ રાજાનો નામનિર્દેશ પણ નથી કર્યો; મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ શ્યામલદાસે પોતાના મેવાડના ઇતિહાસ, “વીર-વિનોદ”માં જૈતસિંહનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એકલિંગેશ્વરના એક લેખ ઉપરથી તે વિ. સં. ૧૨૭૦ માં રાજ્ય કરતો હશે એટલું કહ્યું છે.

જૈતસિંહના પિતાનું નામ રાણા પદ્મસિંહ તથા પિતામહનું નામ રાણા મંથનસિંહ હતું. પ્રાચીન શિલાલેખોમાં જૈતસિંહને જયતલ, જયસલ, જયસિંહ, અથવા જયતસિંહ પણ કહ્યો છે. બાટોની પ્રચસ્તિઓમાં એનો જૈતસી અથવા જૈતસિંહ એ નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એના સમયના શિલાલેખો વગેરે વિ. સં. ૧૨૭૦ થી ૧૩૦૯ સુધીના મળી આવે છે એ ઉપરથી એણે ઓછામાં ઓછા ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યું હશે એવું અનુમાન થાય છે.

શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે જૈતસિંહે પોતાની કારકીર્દિ દરમિયાન ૭ લડાઈઓ કરી હતી. તે આ પ્રમાણે:—

૧. દિલ્હીના સુલતાન સમ્મુદીન અલ્તમશ સાથે વિ. સં. ૧૨૭૯ થી ૧૨૮૬ વચ્ચેના કોષક વરસમાં એક લડાઈ ચક્ર હતી જેમાં જૈતસિંહનો વિજય થયો હતો.

૨. સિંધમાંથી જલાલુદ્દીને વિ. સં. ૧૨૭૯ માં અણહિલવાડ પર ચડાઈ કરી હતી, અણહિલવાડ હુદી પાછી ફરતી એ સિંધી સેનાને રસ્તામાં જૈતસિંહે હરાવી હતી.

૩. દિલ્હીના સુલતાન નાસિરુદ્દીન મહમ્મદના સમયમાં જંગલદેશની રાજધાની નાગોર (અહિજતપુર) ગુલામ હલગખા (અલખન) ને જાગીરમાં મળી હતી. તેણે વિ. સં. ૧૩૧૦ માં રણથંભોર ચિતોડ વગેરે સ્થળોપર ચડાઈઓ કરી હતી. “જંગલદેશના મુસલમાનો જૈતસિંહનું માનમર્દન ન કરી શક્યા” એવું શિલાલેખોનું કથન છે તે ઉપ-

રથી વિ. સં. ૧૩૧૦ માં જૈત્રસિંહ હયાત હશે અને તેણે આ બલખનની જ સેનાને પાછી હાંપી દાઢી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

૪. પોતાના પડોશી, માલવાના પરમાર રાજા જયતુગિદેવ (જૈત્રકર્ણુ અથવા જયસિંહ) પર જૈત્રસિંહે પોતાના રાજ્યની હદ વધારવાના ઇરાદાથી એક વખત ચડાઇ કરી હતી.

૫. ગુજરાતના રાજા ત્રિભુવનપાલ સાથે વિ. સં. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૨ વચ્ચેના અરસામાં જૈત્રસિંહને એક લડાઈ થઈ હતી.

૬. મારવાડના ચૌહાણ રાજા ઉદયસિંહ (“શાહબરીશ્વર”) સાથે એક લડાઈ થઈ હતી.

જૈત્રસિંહના સમયના હજી સુધી બે શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. એક એકલિંગ-જીના મંદિરની સામેના આંગણમાં પાપાણના નંદીની પાસેના એક સ્મારક પથ્થર પર વિ. સં. ૧૨૭૦ માં કોતરેલો છે તથા બીજો નદિસમા ગામના સૂર્યમંદિરના સ્તંભપર વિ. સં. ૧૨૦૯ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ ને દિન કોતરેલો છે.

જૈત્રસિંહના સમયમાં તાડપત્રો પર લખાયેલાં બે પુસ્તકો ખંભાતના શાંતિનાથના જૈનમંદિરના ગ્રંથભંડારમાંથી મળી આવ્યાં છે. (૧) ૧૭૪ પત્રોમાં, દશવૈકલિક સૂત્ર, પાલિકસૂત્ર તથા ઓધનિર્યુક્તિ એ ત્રણે ગ્રંથો એક સાથે જ લખેલા છે. એ ગ્રંથ સંવત ૧૨૮૪ ના ફાગણ વદ અમાસને દિન લખાઈ રહ્યો હતો; (૨) “પાલિકસૂત્રવૃત્તિ” એ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૩૦૯ ના માત્ર વદ ૧૪ ને સોમવારને દિન પૂરો થયો હતો.

જૈત્રસિંહના મરણનો સમય વિ. સં. ૧૩૦૯ થી ૧૩૧૩ વચ્ચેના અરસામાં હોવાનું અનુમાન થાય છે.

+ + + + +

ચિત્રપરિચય

અણહીલવાડ પાટણમાં ખાનસરોવરની ઉત્તર બાજુએ દામાજીએ (૧૭૬૬-૬૭) બંધાવેલું શૈવમંદિર. સરોવરની આશરે રચના કોઈ સોલંકી રાજાએ કરી હશે. ખાન-મ-અઝમ-મીરજા-અઝીઝ-કોકડ નામના અધ્યક્ષના સુબાએ એને ફરીથી બંધાવ્યું (ખ. સ. ૧૫૮૯-૧૫૯૪).

કૈલાસવાસી અધ્યાપક ડૉ. પાણ્ડુરંગ દામોદર ગુણે

એમ. એ. (બા.એ.) પીએચ. ડી. (લાયસેન્સીંગ.)

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિદ્વાન અભ્યાસીઓ એક પછી એક જતા જાય છે તે બહુ જ દુઃખદાયક છે. આપણા વિદ્વાન અભ્યાસી ડૉ. ધાટેને વિદેહ યુવા યોદ્ધા જ વખત ગયો છે એટલામાં ડૉક્ટર ગુણેનાં કૈલાસવાસની નોંધ સેવાની આવે છે. જન્મેની યશસ્વી કારકીર્દી હજી શરૂ થઈ એટલામાં તો અકાલ બંધ પડી.

ડૉક્ટર ગુણે ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયા, ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં વિસ્તૃત કૉલેજના વિદ્યાર્થી તરીકે બી. એ. થયા, લાં ફેલો તરીકે કામ કર્યું અને ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં એમ. એ. થયા. દરેક પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં નિપુણતા માટે આપવામાં આવતાં ઇનામો અને છાત્રવૃત્તિઓ તેઓએ મેળવ્યાં હતા. બી. એ. માં તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા હતા અને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ડૉ. ભાંડારકર જેવા પરીક્ષકે પણ તેમનાં વખાણ કર્યાં હતાં.

સરકારી નોકરીના આર્થિક લાભને ન ગણકારતાં તેઓએ ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં અધ્યાપકત્વ પદ સ્વીકાર્યું. ૧૯૦૯ માં વિશેષ અભ્યાસ માટે તેઓ જર્મની ગયા અને લાંબી અતિમાન સાથે પીએચ. ડી. ની પદવી લઈ પાછા આવી ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં અધ્યાપકત્વ કામ પાછું શરૂ કર્યું. અંહી આવી તેમણે ભારતીય પુરાતત્ત્વ ના સંશોધન માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાની યજ્ઞવળ કરી. તેમના પ્રયાસના પરિણામે 'ભાણ્ડારકર ઓરિઅન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટની' સ્થાપના થઈ.

આ લેખકને તેમના શિષ્ય થવાનું, અને બી. એ. ના અભ્યાસમાં તેમના અન્તેવાસી થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. મારા વખતમાં બી. એ. માં ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં જૈન શીલ્પશીલ્પના અભ્યાસ કરનાર હું એક જ વિદ્યાર્થી હતો છતાં તેમણે વિશેષ મહેનત કરીને મારે એકને માટે ખાસ વર્ગ કઢાડ્યો હતો. અધ્યાપક તરીકે તેમનું કોઈ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને માટે દુષ્પ્રાપ્ય નહોતું, તેમનો કોઈ સમય પ્રતિપિદ્ધ નહોતો, તેમની કોઈ મહેનત વધારે પડતી નહોતી. ઘણીવાર સમયના અભાવે મારી નોંધો તેઓ જમતાં જમતાં મુદ્રાવતા. વિદ્યાર્થીઓ તરફનો તેમનો સ્નેહ તો જમણે અનુભવ્યો હોય તે જ જાણે!

તેમનો અભ્યાસ ગહન હતો, ઘણો જ પ્રયત્નસાધ્ય હતો છતાં તેનો ભાર-દેશ તેમને કદી જણાતો નહોતો. તેમનો સ્વભાવ પ્રેમાળ અને ખુશનુમા હતો. તેમનાં અતિ ચપલ તેજસ્વી નયનો વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષતા, તેમની બુદ્ધિને સતેજ કરતા અને અભ્યાસની પ્રેરણા કરતા.

ભાષાના અભ્યાસમાં તેમના તુલનાત્મકભાષાશાસ્ત્ર ઉપરના પુસ્તકથી દરેક અભ્યાસી તેમની પ્રતિભા જોઈ શકશે. મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે રા. ભવંતામણિ વૈદ સાથેની ચર્ચા તેમની વિદ્વતાનો, પ્રમાણિક્તાનો અને વૈચક્ષણ્યનો સુંદર નમૂનો છે.* વાંચનાર ભાણે જ માની શકે કે તે તેમણે ક્ષયના દર્દમાં પુસ્તકનું વજન પણ ન ઉપાડી શકાય, બેસી પણ ન શકાય એવી સ્થિતિમાં લખેલી-લખાવેલી છે. સત્તાં સત્તાં પણ અદ્વર પુસ્તક ટેકાવરાવી તેઓ વાંચતા એટલા વિદ્યાવ્યસની તેઓ હતા.

આવા એક વિદ્વારત્નને આપણે ગુમાવ્યું છે અને તેની જગા પૂરાય એમ પણ લાગતું નથી. પણ તેની પ્રમા ભાષાશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં અને તેમના વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદયમાં ચિરકાળ રહેશે.

પુરાતત્ત્વમંદિરમાં ચાલતા વર્ગો.

શીલુ સત્રમાં પુરાતત્ત્વમંદિરમાં નીચે પ્રમાણે વર્ગો ચાલે છે. પંડિત સુખલાલજી સોમવાર, બુધવાર અને શુક્રવારના દિવસે ગૌતમમુનિના ન્યાયસૂત્રો ઉપરના વાત્સ્યાયન-ભાષ્યનું અધ્યયન કરાવે છે. મંગળવાર, ગુરુવાર અને શનિવારે પંડિત ધર્માનંદ કોસમ્બી જૈન તિપટ્કમાંથી મન્નિજમનિકાયનું અધ્યયન કરાવે છે. સમય સાંજના સાડાચારથી સાડાપાંચ સુધીનો છે. વ્યાકરણતીર્થ પ્રાકૃતભાષાવિશારદ પંડિત બહેચરદાસ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જુની ગુજરાતીનું અધ્યયન સોમવાર, બુધવાર અને શુક્રવારને દિવસે કરાવે છે.

આ ઉપરાંત પ્રખવાડીઆમાં એક રવિવારે જૈનશીલસુશીના અભિધર્મમત્યસંગહ નામના ગ્રંથ ઉપર પંડિત કોસમ્બી પ્રવચન કરે છે, અને એક રવિવારે જૈનશીલસુશીના પ્રવચન-સારનામના ગ્રંથ ઉપર પંડિત સુખલાલજી પ્રવચન કરે છે. સમય સવારમાં ૮-૩૦-૧૦-૩૦.

આ ઉપરાંત ખીજા વિષયોમાં અતુરનાતક અધ્યાપનની (post-graduate teaching) ગોઠવણ માટે મંદિરનો પ્રયાસ ચાલુ છે.

મંદિર તરફથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિવિષયક જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવવાની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

૨. છ. પરીખ.

મંત્રી ગ. પ્ર. મં.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂચને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ વાળુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લેખો લખી તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ટેકાણું-લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' છત્યાદિ ક્રમાંકમાં ગોઠવવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવસ્તુ જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

અમારા તરફથી મળતાં પુસ્તકો.

૧. કારાવાસની દહાણી, વ્યાખ્યાનો, પત્રો અને લેખો. લેખક: શ્રી અરવિંદ ઘોષ ૦-૧૦-૦	૪. ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો બા. ૧ ૦-૧૦-૦
૨. રાષ્ટ્રગીત, (બંગાળી, હિંદી, હિન્દુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી ગીતોનો સંગ્રહ) સંગ્રહકર્તા: ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ૦-૧૦-૦	૫. " " " બા. ૨ ૦-૧૦-૦
૩. વિંદ સ્વરાજ, એક સત્યવીરની કથા અને સર્વોદય લેખક: મદાત્મા મોદનદાસ ક. ગાંધી ૦-૮-૦	૬. આટલું તો જાણુજો ૦-૬-૦
	૭. સત્યાગ્રહીના સ્વાતંત્ર્યમંત્રો ૦-૦-૩
	૮. લાલા લાભસિંગ ૦-૩-૦
	૯. ગુલામ છલાની ૦-૨-૦
	૧૦. હજીમનો અંસદહાર ૦-૧-૬
	૧૧. અમૃતસરની વીરાંગના ૦-૧-૦
	૧૨. પંતળના અસાચારો ૦-૧-૦
	૧૩. કામદા સાથે થવાની ધરજ ૦-૧-૦
	૧૪. મુક્તધારા ૦-૬-૦
	૧૫. ખેડાની લડત ૧-૮-૦

એક રૂપિયા દરતાં ઓછી રકમનાં પુસ્તકો મંગાવનારે દિવન નેટલી રીપીટર ટપાલ ખર્ચ સાથે મોકલવા કૃપા કરી.

પ્રકાશક: ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, બર-અમદાવાદ.

અમારા એજન્ટો:

૧. એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, દાલગાદેવી રોડ, મુંબાઈ.
૨. વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, ટ્રામ જંકશન, પાપુલોની, મુંબાઈ નં. ૩.
૩. શુક્લા સમિતિ, લીમડાચોક, મુરત.
૪. ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર, કેળાપીઠ, મુરત.
૫. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટપરા (કાઠીઆવાડ).
૬. ચંદ્રલાલ મણિલાલ દેસાઈ, વડુના બજાર, મુરત.

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર વિરચિત) સોળપેજ કાંકન, પાન ૧૨૫.
[અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં
રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુન્તલ, દાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો
ઉપરના ચર્યાત્મક બંગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે. કી. ૦-૧૨-૦

૨. પાલીપાઠાવલી, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
પ્રાયશ્ચિદ્ધ ગ્રંથ. ૩૫૦ આપેજ, પાન ૧૧૭. કી. ૦-૧૪-૦

૩. પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં
પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી. ૩૫૦ આપેજ,
પાન ૧૦૬. કી. ૦-૧૨-૦

૪. ઉપનિષદ્વાકાવલી, સંપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળ-
ભૂત રસપદ્મ તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ; પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કંઠિત
શબ્દોના કોષ સાથે. ૩૫૦ આપેજ, પાન ૧૦૦. કી. ૦-૧૨-૦

૫. જિનચરિત્ર, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુલલિત પાલી
પદ્યમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે.
(છપાય છે.)

૬. અમિઘમ્મત્થસંગહો, સંપાદક અધ્યાપક ધર્માનન્દ કોસમ્બી. (છપાય છે.)

૭. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિક્રાંત પ્રો.
ધર્માનન્દ કોસમ્બીએ લખેલું છે. આ તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મની
કથાઓ, બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. બૌદ્ધધર્મના
વિષયમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. (થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૮. હિંદુઓના તહેવારોનો ઇતિહાસ, જેમાં આપણા સમ્રાજ્ય તહેવારોની ઉત્પત્તિ,
વિકાસ વગેરેની સપ્રમાણ હકીકત, તે વિષેની આખ્યાયિકાઓ સાથે આપવામાં આવી છે
(ગ્રંથ થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૯. આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા, યોગદર્શન, કૌટિલ્ય, ઉમ્મરખુઆમ વગેરે
લેખોનો સંગ્રહ. કી. કપડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦ ચામડાની પટ્ટી ૨-૮-૦.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસંધ્રીજ, અમદાવાદ,

તા. ક. અમારા પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો:—

૧ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, એલીસંધ્રીજ, અમદાવાદ,

૨ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ

૩ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, ટ્રામ જંકશન, પાંચધુની, મુબાઈ નં. ૩.

તથા બાણીતા બુકસેલરો પાસેથી.

અમદાવાદ—ધી હાયમંડ ન્યુબિલિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

સત્યં પરં ધીમહિ

પુરાતત્વ

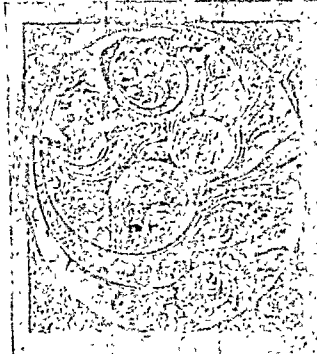
ચેત્ર અભાષ્યા, ૧૯૭૯.

તા. ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૨૮.

વર્ષ ૨ હુ.]

ત્રેમાસિક

[અંક ૩ ભે.]

વિષયાનુક્રમ

૧. અભિનંદન મંપાદર. ... ૫. ૨૪૩
૨. અભિનંદનમયમંદ્ય અને તેના કર્તા અનુરુદ્ધાચાર્ય ... અ. ધર્મોત્તર દાસમ્બી. ૨૪૪
૩. બાસ્તીય મંચીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન - ... અ. નાશાપત્ત મો. ખરે. ૨૫૨
૪. દેવાદીના મંચસનાક રાજ્યનો નાપક રાજ્ય ચેટક ... મુનિ જિતનિરમ્બ. ... ૨૬૪
૫. જ્યોતિષ વેદાંત દરિદર પ્રા. બદ. ૨૮૫, ૩૨૪
૬. મિતનાર-ચૈત્યપરિપાટિ ૫. બરેમરમ્બ જી. દેશી. ૨૯૧
૭. રવાખાવ ૩૩૫
૮. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (અનુવાદ) ... અ. રામનારાયણ વિ. પાઠક ૪-૧૬

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ હોરાલાલ પરીખ,

મુજબ પુસ્તક મંદિર, અમદાવાદ.

પ્રથમ પાલકમ દ. ૫, પોસ્ટલ ટ આના. પુસ્તક નકલો વિતરણ ૧-૮-૭, પોસ્ટલ જુદ.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાંસ્કૃતિક પ્રયત્નનાવડું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.

- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જૂની ગૂજરાતી, શરસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુધ્ધિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબંધ સમિતિ—

(૧) મુનિ શ્રી જિનવિજયજી.	(૩) શ્રી ધર્માનંદ કોસમ્બી.
—આચાર્ય.	(૪) „ રામચંદ્ર આઠવલે.
(૨) શ્રી રસિકલાલ છાત્રાલાલ પરીખ.	(૫) „ રામનારાયણ પાઠક.
—મંત્રી.	(૬) „ પંડિત સુખલાલજી.

પુરાતત્વ

પુસ્તક ૧ લું.]

ચેત્ર ૧૯૭૨.

[અંક ૩ લે.]

ત્રીજો અંક પ્રગટ કરવામાં છેલ્લાંક અનિવાર્ય કારણોથી ને વિલંબ થયા છે તે માટે અમે વાચકોની ક્ષમા ચાહીએ છીએ.

મંપાદક.

ગ્રંથસ્થ ૪ પુરાતત્વ માહત્તવા રચના જાન લગાવના કામસાદગજન આજ્ઞા આમારા નવા પ્રાચીન મંરૂચિના અભ્યાસકે તરીકે કામસાદગની દષ્ટિ ઉઠી અને ભેદ છે. એક રૂઢિગ કળાવિધાયકની મારક કામસાદગ પ્રાચીન સાધનો ઉપરથી અનેક ખોટાસી અને ગુણિતે નવે એવી રચનાઓ કરી ચો છે. કામસાદગની ગ્રંથનિ અનુવ્રમ છે. કામસાદગ બોદ પરિમાણમાં કરીએ તો 'અભિમાન' છે-એકતે પ્રત્યેક વિવર્ધા તેમને કંઈકે કંઈ નવો વિચાર રહેવાનો તો દેવ જ, જનાં એમના ખાસ વિષય તે ખૂબીજ અને સમાજકામ, અને એમનો ખામ મર્યા તે 'રંદખનો.' મારક એમની જુદાગને ૧ એમની વિષયગિતે રેખાનામાં જુદે થવાને કામિત્ત અરસાત નરિ જાણે, જન્મ કામસાદગ એમ રહેના થવા છે ૨ 'સમાજકામ' એમનામાં થવાને કામ રંદ ખાલીક. 'મારક તેમને આવા જાન અભ્યાસ માટે ને અનુવ્ર આપે છે તે માટે તેના અદે આમા માનીએ છીએ.

મંપાદક.

અભિધર્મત્થસંગહ અને તેના કર્તા અનુરુદ્ધાચાર્ય*

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી.]

સામાન્ય રીતે હાલના બૌદ્ધોના બે ભાગ પડે છે—ઉત્તરના બૌદ્ધો અને દક્ષિણના બૌદ્ધો. ટિબેટ, મંગોલીયા, ચીન અને જાપાનના બૌદ્ધો ઉત્તરબૌદ્ધો કહેવાય; અને શ્રીલંકા, બ્રહ્મદેશ, સિયામ અને કામ્બોડીયાના બૌદ્ધો દક્ષિણબૌદ્ધો કહેવાય. ઉત્તરના બૌદ્ધો પોતાને મહાયાનના અને દક્ષિણના બૌદ્ધોને હીનયાનના કહે છે.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જીવન્મુક્તિ અથવા ‘બોધિ’ ત્રણ પ્રકારની મનાય છે, તે આ પ્રમાણે— ‘શ્રાવકબોધિ,’ ‘પ્રત્યેક જુદ્ધબોધિ’ અને ‘સમ્યક્સંબોધિ.’ ‘શ્રાવક’ એટલે જુદ્ધ પાસે ધર્મ શીખનાર. તેઓની જીવન્મુક્તિને ‘શ્રાવકબોધિ’ કહે છે. ‘પ્રત્યેક જુદ્ધ’ એટલે શુરુ પાસે ઉપદેશ લીધા વિના સ્વસ્ફૂર્તિથી જુદ્ધ થાય છે તે; પણ તેનામાં બીજા લોકોને તારવાતું સામર્થ્ય નથી હોતું. તે અરણ્ય વગેરે કોઈ પણ એકાન્ત સ્થળમાં એકલો રહી વિમુક્તિસુખ અનુભવે છે. તેની ‘બોધિ’ તે ‘પ્રત્યેક જુદ્ધબોધિ’ કહે છે. ‘સમ્યક્સંબુદ્ધ’ એટલે શુરુ વિના જે સર્વ ધર્મને જાણે છે, અને પોતાના સામર્થ્યથી બીજાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે. આવા સ્વયંસંબુદ્ધો ઘણા છે. તેમાં આ કલ્પના છેલા સ્વયંસંબુદ્ધ ગૌતમ જુદ્ધ છે.

મહાયાન પંથના અનુયાયિઓને પહેલા બે ‘બોધિ’ પસંદ નથી; તેમને તો ‘સમ્યક્સંબોધિ’ જ જોઈએ. અનેક જન્મોમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓનું હિત સાધી અનંત કાળ પછી સમ્યક્સંબુદ્ધ થઈ મોક્ષ મેળવવો એ તેમનું ધ્યેય છે. શાન્તિદેવાચાર્ય કહે છે:—

एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मयासादितं शुभम् ।

तेन स्यात् सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिकृत् ॥

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः ।

तैरेव ननु पर्याप्तं मोक्षेनारसिकेन किम् ॥^૧

(આ પ્રમાણે આ બધું કરીને મને જે પુણ્ય મળ્યું છે તેના વડે સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ દુઃખની શાન્તિ કરનાર થાઉં! સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર થતાં તારામાં જે પ્રમોદસાગર ઉલટે છે તે બસ નથી? અરસિક મોક્ષથી શું?)

આ રીતે સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરીને જ આપણે મોક્ષમાં જવું જોઈએ; અને આથી જ પોતાનો પંથ મહાયાન પંથ છે એમ ઉત્તર દેશોના બૌદ્ધો માને છે; અને દક્ષિણ દેશોના બૌદ્ધોને તેઓ હીનયાન કહે છે, કારણ કે તેઓ શ્વેત પોતાના પુરતી જ દરકાર રાખે છે; અહીં તો થઈ મોક્ષ મેળવવા તરફ જ તેમનું ધ્યેય હોય છે.

દક્ષિણના બૌદ્ધસાહિત્યમાં ‘મહાયાન’ અને ‘હીનયાન’ એ શબ્દો બીલકુલ મળતા

* પુરાતત્ત્વમંદિર-ગ્રન્થાવલીમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ‘અભિધર્મત્થસંગહો’ નામના પાલીગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાંથી.

૧. બન્ને શ્લોકો બોધિચર્યાવતારમાંથી લીધેલા છે. પહેલો ત્રીજા પરિચ્છેદમાં છે, અને બીજો દશમા પરિચ્છેદમાં હોવો જોઈએ.

નથી. પોતાના પંથને તેઓ 'થેરવાદ' (સ્થવિરવાદ) પંથ કહે છે. યુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ત્રણ મહીને મહાકાશ્યપ, આનંદ, ઉપાસિ ઇત્યાદિ મહાસ્થવિરોએ રાજગૃહમાં એકઠા થઈ યુદ્ધના ઉપદેશનો સંગ્રહ કર્યો. સો વરસ પછી વૈશાલી નગરીમાં 'યથ' સ્થવિરના પ્રયાસથી બિક્ષુસંઘની મોટી સભા મળી; અને તેમાં ધર્મગ્રંથોનું પુનઃ સંશોધન કરવામાં આવ્યું. સાર્વભૌમ અશોકના સમયમાં પણ મોગ્ગલિપુત્ત તિસ્સ સ્થવિરના અધ્યક્ષપણા નીચે એક મોટી સભા ભેગી થઈ અને તેમાં ત્રીજી વાર યુદ્ધના ઉપદેશોનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું. આ પરંપરા દક્ષિણના બૌદ્ધોમાં ચાલતી હોવાથી તેઓ પોતાને સ્થવિરવાદી કહેવડાવે છે. દીપવંશ અને કથાવલ્યુઅટ્ટકથામાં અશોકના સમયે બૌદ્ધોના અઢાર ભેદ થયા એવું વર્ણન છે. તેમાં જોને મહાસંધિક કહે છે તેજ મહાયાન પંથના અનુયાયીઓ હશે એવું આધુનિક પણ્ડિતો અનુમાન કરે છે. પરંતુ આ મહાસંધિકોની બાબતમાં સવિસ્તર ઉલ્લેખ પાલિસાહિત્યમાં મળતા નથી.

સ્થવિરવાદ પંથના અનુયાયીઓને જેમ ત્રિપિટક ગ્રંથ પૂજ્ય છે તેમ મહાયાન પંથના અનુયાયીઓને પણ છે. ફરક કેવળ ધ્યેય પૂરતો છે. ત્રિપિટક ગ્રંથ મૂળ પાલિભાષામાં છે. તેના સુત્તપિટક, વિનયપિટક તથા અભિધમ્મપિટક એવા ત્રણ ભાગ છે. મહાયાન પંથીઓએ આ ગ્રંથોનો સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદ કરી તેમાં ઘણું નવું દાખલ કરી દીધું છે; અને પોતાને અનુકૂળ રીતે તેનો અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. યુદ્ધ ભગવાનના અને તેમના પ્રાચીનતમ અનુયાયીઓના શુદ્ધ અને સરળ વિચારો પાલિભાષાના ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં છે. અને આ ગ્રંથોના અભ્યાસથી મહાયાન પંથના ગ્રંથોના અભ્યાસ પણ સુલભ થાય છે એ બાબતમાં વિદ્વાનોનો એકમત છે.

ત્રિપિટક ગ્રંથોનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપવાનું આ સ્થળ નથી. તેને માટે એક સ્વતંત્ર લેખ લખવો પડે. અહીં આ અમારે અભિધર્મ પૂરતો જ વિચાર કરવાનો છે. અભિધર્મના ધર્મસંગણિ, વિભંગ, ધાતુકથા, પુગ્ગલપગ્ગત્તિ, કથાવલ્યુ, યમક અને પટ્ટાન એવા સાત પ્રકરણો છે. આ બધાં યુદ્ધે જ ઉપદેશોલાં છે એવી શ્રદ્ધાણુ લોકોની માન્યતા છે, અને તેને ટેકો આપવાનો પ્રયત્ન અભિધમ્મઅટ્ટકથાદારે અટ્ટસાલિની નામની ધર્મસંગણિની અટ્ટકથાના આરંભમાં કર્યો છે. બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં અભિધમ્મપિટક, સુત્ત અને વિનય એ બે પિટક પછી લાંબા કાળે રચાયેલો હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ રીતે જોણી આવે છે. કથાવલ્યુ પ્રકરણ તો મોગ્ગલિપુત્ત તિસ્સે અશોક રાજના સમયમાં રચ્યું એવો અટ્ટકથામાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે; અર્થાત્ પહેલાં ચાર પ્રકરણ તેની પહેલાં કેટલાક સમયે અને છેવટનાં બે તેની પછી કેટલાક સમયે રચાયાં હશે.

ધર્મસંગણિ એ જોવો સર્વમાં પ્રાચીન ગ્રંથ છે તેનો જ તે મહત્ત્વવાળો પણ છે. કારણ કે સર્વ અભિધમ્મનો પાયો તેના ઉપર રચાયેલો છે. એમાં સર્વ પદાર્થોના મિત્ર મિત્ર વિભાગ કરી તેનો અર્થ વિશદ કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે, પહેલી જ 'ત્રિક' લ્યો. સર્વ પદાર્થોના 'કુસલા ધર્મો', 'અકુસલા ધર્મો' અને 'અબ્યાકતા ધર્મો' એવા ત્રણ વિભાગ પાડી પછી કુશલ ધર્મ કયા, અકુશલ કયા અને અબ્યાકત કયા એનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. આ બાબતમાં જ લગભગ ગ્રંથનો પોણો ભાગ રોકેલો છે. બીજા વિભાગોનો અર્થ સંક્ષેપમાં કર્યો છે; કારણ એવું દેખાય છે કે-પહેલા

ત્રિકતો અર્થે બરાબર સમજ્યા પછી બાકીના વિભાગોનો અર્થ તે પ્રમાણે સમજવો સુલભ પડશે એવો અંતઃકર્તાનો કે-અંતઃકર્તાઓનો-ઉદ્દેશ હશે.

અનિન્દ્ય હોષ પરિણામમાં સુખકારક તે કુશલ, નિન્દ્ય હોષ પરિણામમાં દુઃખકારક તે અકુશલ. આ સિવાયના બાકી બધા અવ્યાકૃત. બીજી રીતે કહીએ તો લોભમૂલક, દ્રેષ્યમૂલક અને મોહમૂલક કર્મો અકુશલ કહેવાય છે, અને અલોભમૂલક, અદ્રેષ્યમૂલક તથા અમોહમૂલક કર્મો કુશલ કહેવાય છે. અહિંઆં અલોભ એટલે કેવળ લોભનો અભાવ નથી, પણ મનુષ્ય જાતિને ઉપયોગી થવાની ઉત્કટ ઇચ્છા; અદ્રેષ્ય એટલે પ્રેમ અને અમોહ એટલે સાત્ત્વિક જ્ઞાન એવો અર્થ સમજવો જોઈએ.

અવ્યાકૃત કર્મનાં રૂપ અને નામ એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. રૂપ એટલે બધી જડસૃષ્ટિ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈએલી પાંચ જ્ઞાતેન્દ્રિયો. આ બધાને કુશલ કે અકુશલ કહી શકાય નહિ. છતાં આ ચાર મહાભૂતો અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈએલી જડસૃષ્ટિ કુશલ-અકુશલનું મોટું કારણ થઈ પડે છે.

અવ્યાકૃત નામનાં (મનના) બે ભેદ છે; પહેલો વિપાક અને બીજો ક્રિયા. વિપાકમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે: ચક્ષુવિજ્ઞાનઆદિ પાંચ વિજ્ઞાન, આ વિજ્ઞાનથી તે રાગદ્રેષ્ય મોહ અથવા અરાગ, અદ્રેષ્ય, અમોહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીનો મનોવ્યાપાર અને પૂર્વજન્મના કુશલ અકુશલ કર્મને લીધે પ્રાપ્ત થતું પ્રતિસન્ધિ વિજ્ઞાન.

ક્રિયા બે પ્રકારની છે. એક સર્વસાધારણ પ્રાણીઓની ક્રિયા અને બીજી અર્હતની ક્રિયા. તેમાં પહેલાના ત્રણ ભેદ છે: ‘પશ્ચદ્ધારાવજ્જન’, ‘મનોદ્ધારાવજ્જન’ અને ‘વોટ્ટપન.’ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયો વિષયોના સંબંધમાં પડેલી હોય છે તે સમયે પ્રાણીનું ચિત્ત અમુક એક ઇન્દ્રિય તરફ વળે છે. આ પ્રવૃત્તિને ‘પશ્ચદ્ધારાવજ્જન’ કહે છે; શાથી જ તે પ્રવૃત્તિને લીધે ચિત્ત પાંચમાંથી ગમે તે ઇન્દ્રિય તરફ વળે છે. જે ક્રિયાત્મક વ્યાપારથી ચિત્ત ભૂતકાળની બાબતો તરફ વળે છે તેને ‘મનોદ્ધારાવજ્જન’ કહે છે; અને જેના વડે ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતાં રૂપ ચિત્ત આગળ વ્યવસ્થિત તરીકે સ્પષ્ટ થાય છે તેને ‘વોટ્ટપન’ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે આ બન્ને-મનોદ્ધારાવજ્જન અને વોટ્ટપન-એક જ જાતની ક્રિયાઓ છે.

અર્હતની ક્રિયામાં તથા સામાન્ય લોકોના કુશલમાં બહુજ થોડો ફરક છે. કુશલ કર્મોનો વિપાક હોય છે, ત્યારે ક્રિયા કર્મોનો વિપાક હોતો નથી. કુશલ કર્મ એટલે સાંસાર

૨ આ મનોવ્યાપારની છેલ્લી ક્ષણ જે રાગદ્રેષ્ય આદિમાં લઈ જાય છે તે ‘વોટ્ટપન’ કહેવાય છે.

૩ કુશલ અથવા અકુશલ કર્મના વિપાકને લીધે વ્યક્તિ-અન્તઃકરણ પુનર્જન્મરૂપે પેદા થાય છે. ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રથમ ક્ષણને અને દેવાદિમાં ઉત્પત્તિની પ્રથમ ક્ષણને ‘પટિસન્ધિ’ (પ્રતિસન્ધિ) કહે છે. આ અન્તઃકરણ આખી જીંદગીમાં સંતાનરૂપે ઠાયમ રહે છે, અને તેના આધારે પ્રાણી નવાં કુશલ, અકુશલ, અને ક્રિયા કર્મો કરે છે. આ આખા જીવનમાં વ્યક્તિરૂપે રહેનાર અન્તઃકરણને ‘ભવંગ’ (મવાજ્ઞ) કહે છે. અન્ત્ય ક્ષણમાં આ અન્તઃકરણને ‘ચુત્તિ’ (ચ્યુત્તિ=મરણ) કહે છે.

રિક માણસોએ કરેલું સત્કર્મ, અને ક્રિયા એટલે જીવન્યુક્ત અર્હન્તોએ કરેલું સત્કર્મ. કુશલ કર્મોમાંથી અકુશલ સંભવી શકે છે પરંતુ ક્રિયાકર્મોમાં અકુશલનું મિશ્રણ હદી પણ થઈ શકતું નથી.

આનો થોડોડ ખુલાસો અસ્થાને નહિ ગણાય. સાંસારિક મનુષ્ય દાન દે છે, શીલરક્ષણ, ધ્યાન, ભાવના વગેરે કરે છે અને એનો આસ્વાદ લે છે. તેના પરિણામે અભિમાન, તૃષ્ણા ઇત્યાદિ દુર્ગુણ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે એટલે કે દાન શીલ વગેરે કુશલ કર્મોમાંથી અકુશલ કર્મો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પણ અર્હન્તની સ્થિતિ આવી નથી. તે જો કે બીજા સામાન્ય જન પ્રમાણે જ દાન, શીલ, ધ્યાન, ભાવના વગેરે કર્મો આચરે, તોપણ તેની સર્વ વાસનાનો ક્ષય થયો હોવાથી તેના અન્તઃકરણમાં અભિમાન વગેરે દુર્ગુણોનો આવિર્ભાવ હદી પણ થતો નથી.

સઘ્વપાપસ્સ અકરણં કુંસલસ્સ ઉપસંપદા ।

સત્તિત્તપરિયોદપનં પત્તં બુદ્ધાંન સાસનં ॥

આ ધમ્મપદનાં શ્લોકમાં આજ અર્થ ચોક્કસી રીતે કહેલો છે. “લોભમૂલક, દ્વેષમૂલક, અને મોહમૂલક કોઈ પણ કર્મ કરવું નહિ. અલોભમૂલક, અદ્વેષમૂલક અને અમોહમૂલક સર્વ પુણ્ય કર્મો સારી રીતે કરવાં, અને પોતાનું ચિત્ત આ શુભ કર્મોમાં પણ આસક્ત ન થવા દેતાં શુદ્ધ રાખવું એ બુદ્ધોનું શાસન છે.”

બુદ્ધ ભગવાને કર્મને જ અત્યંત પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. તેઓ કહે છે કે “કમ્મસ્સ કોમ્હિ કમ્મદાયાદો કમ્મયોનિ કમ્મવન્ધુ કમ્મપંટિસરણો, યં કમ્મં કરિસ્સામિ કલ્યાણં ઘા પાપકં ઘા તસ્સ દાયાદો મવિસ્સામી તિ પવ્વજિતેન અંભિણંદં પચ્ચેક્કિસ્સત્થં ॥” (કર્મ એજ મારું ધન છે, કર્મ એજ મારો વારસો છે, કર્મ એજ મારો બંધુ છે, કર્મમાંથી જ મારી ઉત્પત્તિ છે, કર્મ એજ મારું શરણુ છે, જે પુણ્ય કે પાપ કર્મ હું કરીશ તેનો જ મને વારસો મળશે એમ પ્રવર્જિતે વારંવાર વિચાર કરવો જોઈએ.) અર્થાત્ અકુશલ કર્મોનો ત્યાગ કરી કુશલ કર્મો કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે. એક પ્રસંગે વૈશાલીમાં સિંહ સેનાપતિએ બુદ્ધને પ્રશ્ન પુછ્યો કે, “બદન્ત, ઘણા લોકો આપને અક્રિયાવાદી કહે છે; તેઓના કહેવા પ્રમાણે આપ ખરેખરા અક્રિયાવાદી છો ?” બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, ‘સિંહ ! એક રીતે મને અક્રિયાવાદી કહી શકાય. પાપી વિચારો ક્રિયામાં મુકવા નહિ, પાપી વિચારોનો નાશ કરવો, પાપી વિચારોને મનમાં આવવા પણ નહિ દેવા, એવો એવો હું ઉપદેશ કરું છું, આ દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો હું અક્રિયાવાદી ખરો. પણ જો બીજો કોઈ મને ક્રિયાવાદી કહે તો તેનું કહેવું પણ જોડું કહેવાય નહિ; કારણકે પવિત્ર વિચારોને ક્રિયામાં મુકવા, કુશળ મનોવૃત્તિને બઠાવવી, સદિચ્છાનુસાર વર્તન કરવું એવો હું ઉપદેશ કરું છું, આ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો હું ક્રિયાવાદી છું.”

બુદ્ધના આ કર્મયોગમાં અને ભગવદ્ગીતાએ પ્રતિપાદિત કરેલા કર્મયોગમાં ધણો મોટો ફરક છે. ભગવદ્ગીતાનું એવું કહેવું છે કે ચાતુર્વર્ણ્ય ધર્મને ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી જે વર્ણમાં જન્મ થયો હોય તે વર્ણને અનુસરીને કર્મ કરવું જોઈએ; અને તે કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના વર્તવું જોઈએ. શત્રિયોનો ધર્મ યુદ્ધ કરવાનો છે; અને બુદ્ધ બાહ્ય-

ભાંડ સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ તે મોક્ષમાર્ગ જ છે એમ સમજી નિરપેક્ષપણે યુદ્ધ કરવું તે તેનું કર્તવ્ય છે; અને આમ કરવાથી જ તેને મુક્તિ મળે. બૌદ્ધોને આ વર્ણવ્યવસ્થા પસંદ નથી. તેઓની કર્તવ્યની કસોટી રાગ, દ્વેષ અને મોહનો ત્યાગ કરી નિરપેક્ષતા, પ્રેમ અને જ્ઞાનપૂર્વક, કર્મ સતત કર્યા કરવું એમાં છે. અર્થાત્ કોઈ પણ જાતનો માણસ આ પ્રમાણે વર્તે તો તે અહર્ત થઈ શકે.

વેદાન્તીઓનું ધ્યેય જેમ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ છે તેમ બૌદ્ધોનું ધ્યેય નિર્વાણ છે. નિર્વાણને બૌદ્ધો શૂન્ય કહે છે અને બ્રહ્મને વેદાન્તી નિર્ગુણ કહે છે. અર્થ એકજ છે; શબ્દ માત્ર જૂદા છે. પણ નિર્વાણ તત્ત્વોમાંથી જગતનું નિર્માણ થયું કે જગતમાંથી નિર્વાણ-તત્ત્વ નીકળ્યું આ વાદમાં યુદ્ધ પડતા નથી. યુદ્ધ કહે છે, ‘પુરિમા ભિક્ષવે ! કોટિ ન પઞ્ચાયત્તિ અવિજ્ઞાય’ ‘લિક્ષુઓ, અવિદ્યાનું મૂળ કારણ કહી શકાય તેમ નથી.’ સંસાર દુઃખપ્રદ છે અને નિર્વાણ શાન્તિદાયક છે, અને તેના માર્ગ કહીએ તો તે અખંડિત સત્કર્મ કરવું એજ છે. યુદ્ધનું આટલું જ કહેવું છે.

નિર્વાણતત્ત્વ અને તેના માર્ગના વિષયમાં બ્રાહ્મણ અને ખીજ પંથો સાથે થયેલા વાદવિવાદ મહાયાન ગ્રંથોમાં પુષ્કળ છે; તેવા તે સ્થવિરવાદી પંથના ગ્રંથોમાં નથી. અભિધર્મપિટકમાં વાદવિવાદાત્મક ગ્રંથ પ્રકત ‘કથાવત્થુ’ જ છે. પરંતુ તેમાં પણ ખીજ પંથો સાથે વાદવિવાદ બહુજ થોડો છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રમેયો વિશદ કરી બતાવવા સારુ ગ્રંથકારે પ્રાચીન વાદપદ્ધતિનો અંગીકાર કર્યો છે એટલું જ. આ ઉપરાંત બૌદ્ધોમાં સ્થવિરવાદથી ભિન્ન પંથો હતા તેના મતોનું ખંડન કરવાનો થોડો ઘણો પ્રયત્ન આ ગ્રંથમાં જણાય છે. ખીજ બધા પ્રકરણો સારભૂત પદાર્થોની વ્યાખ્યા અને સ્પષ્ટીકરણથી ભરેલા છે. ધર્મસંગણિ ગ્રંથમાં કુશલ અકુશલ આદિ ભેદ વર્ણવ્યા છે તે ઉપર કહ્યું જ છે. વિભંગના અઠાર વિભાગ છે તેમાં સ્કંધ, આયતન, ધાતુ, આર્યસત્ય, ઇન્દ્રિય, પ્રતીત્યસમુત્પાદ, ઇત્યાદિ બાબતોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. ધાતુકથામાં ધાતુ, આયતન, વગેરેના સ્કંધ વગેરેમાં કેવી રીતે સંગ્રહ થાય છે તેનું વર્ણન છે. પુગલપગ્ગતિમાં જગતમાં મળતા ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવની વ્યક્તિઓનું વર્ગીકારણ કર્યું છે. ચમકમાં પ્રશ્નજેડ અને તેના ઉત્તર છે. પદ્ધાનમાં ચોવીસ પ્રત્યય કહીને પ્રત્યયોને કુશલ અકુશલ અને અવ્યાકૃત સાથે કેવો સંબંધ છે એ બતાવ્યું છે.

આ સાત ગ્રંથોમાં જે પદાર્થોનો જિહાપોહ કર્યો છે તેમાંના પ્રધાનભૂત પદાર્થોનો સંગ્રહ અનુરુદ્ધાયયં અભિધર્મત્થસંગ્રહ ગ્રંથમાં કર્યો છે. અભિધર્મમાં જે અર્થ એટલે પદાર્થ છે તેનો સંગ્રહ એવો આ ગ્રંથના નામનો અર્થ છે. પહેલા પરિચ્છેદમાં ચિત્તના ૮૯ કે ૧૨૧ વિભાગ કેવી રીતે થાય છે તેનો સંગ્રહ છે. ખીજ પરિચ્છેદમાં પ્રત્યેક ચિત્તમાં ૬૪ ૬૪ ચિત્તવૃત્તિઓ હોય છે અથવા હોઈ શકે તેનો વિચાર કર્યો છે. ત્રીજામાં ચિત્ત અને ચેતસિક ધર્મો, વેદના, હેતુ, કૃત્ય, દાર, આલમ્બન વગેરેના સંબંધથી કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનું વિવેચન છે. ચોથો વીથિ-સંગ્રહ છે. એમાં રૂપરસાદિ વિષયો સાથે અને પોતાની ભૂતકાળની પ્રવૃત્તિ સાથે મનનો સંબંધ થતાં કેવી રીતે વ્યાપાર થાય છે તેનો બહુ ચુંદર વિચાર છે. પાંચમાં પૂર્વજન્મથી આ જન્મમાં પ્રાણીની તે તે ઉત્તમ, અધમ લોકમાં કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે એ બતાવ્યું છે. છઠ્ઠામાં જડ સૃષ્ટિના વિભાગ

પાડી, કર્મ, ચિત્ત, ઋતુ, આહારના સંબંધથી શરીરનો જડ ભાગ કેવી રીતે બદલાય છે તે બતાવ્યું છે. છેવટે 'દુંકામાં નિર્વાણુતું' વર્ણન છે. સાતમો સમુચ્ચયસંગ્રહ. એમાં કુશલ, અકુશલ, અને અવ્યાકૃત પદાર્થોનું અભિધર્મમાં જે ભિન્ન ભિન્ન ઠેકાણે વર્ગીકરણ કર્યું છે તેનો સંગ્રહ છે. આઠમામાં પ્રતીત્યસમુત્પાદરૂપે વર્ણવેલા અને પટ્ટાન પ્રકરણમાં વર્ણવેલા પ્રત્યયોનો (કારણોનો) સંગ્રહ છે; અને નવમામાં સમાધિના જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર છે તે બતાવ્યા છે.

આ ગ્રંથ સિંહલદ્વીપ અને બ્રહ્મદેશમાં બહુ લોકપ્રિય છે. તેના ઉપર પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક દીકાઓ છે. આમ છતાં પણ તેના કર્તા વિષે બહુ થોડી માહિતી મળે છે. એનું કારણ એનું હશે કે અનુરુદ્ધાચાર્ય કાંચીનગરમાં જન્મ્યા; અને ઘણું કરીને આ ગ્રંથ તેમણે ત્યાં જ લખ્યો હશે. આ જ આચાર્ય રચેલા 'પરમત્થવિનિચ્છય' નામના ગ્રંથને અન્તે નીચે પ્રમાણે ગાથાઓ મળે છે:—

“સેટ્ટે કચ્ચિવરે રટ્ટે કાલીરનગરે વરે ।

કુલે સજ્ઞાતભૂતેન ઘહુસ્સુતેન આણિના ॥

અનુરુદ્ધેન થેરેન અનુરુદ્ધયસસ્સિના ।

તમ્બરટ્ટે ષસન્તેન નગરે રાજ્ઞનામકે ॥

સત્થ સંધિવિસિટ્ટેત રાજિતેન એનાકુલં ।

મહાવિહારવાસિનં વાચના-મગ્ગનિસ્સિતં ॥

પરમત્થં પકાસેતું પરમત્થવિનિચ્છયં ।

પકરણં કતં તેન પરમત્થવેદિનાતિ ॥”

(એક કાંચીવરદેશમાં કાલીરનામના નગરમાં, ઉત્તમકુળમાં જન્મ પામેલા અનુરુદ્ધ જેવા યશવાળા તે બહુશ્રુત જ્ઞાની અને પરમાર્થવસ્તુ બળ્યુંનારા અનુરુદ્ધસ્થવિરે તામ્રરાષ્ટ્રમાં રાજા નામના નગરમાં વિશિષ્ટ બૌદ્ધ સંઘ સાથે રહેતાં મહાવિહારવાસી આચાર્યોની પરિશુદ્ધ પરંપરાનું અવલંબન કરીને પરમાર્થ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી આ 'પરમત્થવિનિચ્છય' નામનું પ્રકરણ રચ્યું)

તેવી જ રીતે સદ્ધમ્મસંગહ ગ્રંથમાં આ પ્રકરણ સંબંધે ઉદ્દેશ્ય છે. તે આ પ્રમાણે:—

અનુરુદ્ધેન થેરેન કચ્ચિપુરવરે વરં ।

પકરણં કતં તેન પરમત્થવિનિચ્છયં ॥

(એક કાંચીપુરમાં અનુરુદ્ધસ્થવિરે પરમત્થવિનિચ્છય નામનું પ્રકરણ રચ્યું.) ઉપરના શ્લોકમાં અને આ શ્લોકમાં બહુ ફરક છે. પહેલામાં રાજનગરમાં રહેતી વખતે આ પ્રકરણ રચ્યું હતું એવું કહ્યું છે; અને આમાં કાંચીપુરમાં રચ્યું એમ કહ્યું છે. પહેલામાં કાંચીવરને 'રાષ્ટ્ર' કહ્યું છે અને આમાં 'પુર' કહ્યું છે.

આના કરતાં વધારે ગોટાળો હાલના પશ્ચિમોએ અભિધમ્મત્થસંગહના અન્તિમ

૫. આ શ્લોકો દેવમિત્ર મહાસ્થવિરની સિંહલી આવૃત્તિમાંથી લીધા છે, કારણકે મૂળ ગ્રંથ ભારી પાસે નથી.

૬. આ 'અનુરુદ્ધ' બુદ્ધનો એક શાક્યવંશીય પ્રસિદ્ધ શિષ્ય હતો. બુદ્ધો ચુલ્લવગ્ગ ભા.૭:

શ્લોકમાં આવતા ‘તુમૂલસોમ’ નામના વિહાર સંબંધે ક્યો દેખાય છે. દેવમિત્ર સ્થવિરે ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલમાં પોતે પ્રકટ કરેલા ‘અભિધમ્મત્થસંગહ’ ની પ્રસ્તાવનામાં ‘તુ’ શબ્દ નિરાળો કરી ‘મૂલસોમવિહાર’ લંકાદ્વીપમાં હતો એવું કહ્યું છે. પરંતુ તેની વિશ્લેષણ પૂરાવો સુમંગલ નામના આચાર્યે બારમા સૈદ્ધમાં રચેલી વિભાવની નામની ટીકામાં મળી આવે છે. તેમાં ‘તુમૂલસોમ’ નામ વિહારં’ એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પણ તે વિહાર ક્યાં હતો તેનો ઉલ્લેખ નથી. લેડીસાયા (લેડીગામના આચાર્ય) નામના પ્રસિદ્ધ આધુનિક બ્રહ્મી પંડિતે ‘પરમત્થદીપની’ નામની અભિધમ્મત્થસંગહ ઉપર વિસ્તૃત ટીકા લખી છે. આ ટીકાનો મુખ્ય હેતુ વિભાવની ટીકાના દોષો બતાવવા એ હશે એમ દેખાઈ આવે છે, છતાં બીજી માહિતી પણ તેમાં પુષ્કળ મળે છે. પરંતુ લેડીસાયાને આધુનિક ઐતિહાસિક પદ્ધતિની માહિતી ન હોવાથી તુમૂલસોમ વિહાર ક્યાં હતો અને તે કાણે બાંધ્યો એ વિશે જ માહિતી આપી છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગ્રાહ્ય લાગતી નથી.

તેઓ કહે છે કે—તુમૂલસોમં તિ ઇધં નામકં વિહારં ॥ ઉત્તં હિ સુહસિક્ખાટોકાયં—
“સીહલદીપે તુમૂલસોમવિહારે સદ્ધસ્સ પાકવત્તં પિ તાલપણ્ણં વિક્કિણિત્વા કરિયતિ ॥ નહિ તત્થ પણ્ણેન અત્થો અત્થિ ॥ સવ્વે પિ ઇટ્ઠકાછન્ના પાસાદાદયો” તિ ॥ एसो किर विहारो आदितो अभयगिरिरिञ्जो अगमहेसोभूनाय सोमदेविया कारापितत्ता यावज्जतना पिसोमविहारो त्वेव पज्जायित्थ ॥ तुमूलसहो पन विपुलसहपरियायो...सा च विहारो सद्विमत्तेहि महापरिवेणेहि संठितो होती ति अतिविय विपुलो महन्तो वित्थिण्णो होति । तस्मा सो विपुलत्ता महन्तत्ता धित्थिण्णत्ता तुमूलसोमो ति उच्चति ॥ (તુમૂલસોમ એટલે આ નામનો વિહાર ખુદસેકખા પ્રકરણની ટીકામાં કહ્યું છે કે “સિંહલદ્વીપમાં તુમૂલસોમ વિહારમાં રહેતા સંઘનું ભોજન તાડપત્રો વેચી કરવામાં આવે છે; કારણકે ત્યાં તાડપત્રનો ઉપયોગ નથી; સઘળા મહેલો વગેરે નળીઆથી ઢાંકેલા.” આ વિહાર પહેલવહેલો અભયગિરિ રાજાની સોમદેવી નામની પટરાણીએ કરાવ્યો; અને તેથી આજે પણ તે એજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તુમૂલ શબ્દ વિપુલના અર્થમાં છે.....તે વિહારમાં જુદી જુદી સાધક ધમારતો હોવાથી તે બહુ વિપુલ, મહાન, અને વિસ્તીર્ણ છે. તે વિપુલ, મહાન અને વિસ્તીર્ણ હોવાથી તેને ‘તુમૂલસોમ’ કહે છે.)

અભયગિરિ નામનો રાજા લંકાદ્વીપમાં થયાનો મહાવંશમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી. તો પછી તેની રાણી સોમદેવી અને તેણે બાંધેલા તુમૂલસોમવિહારની તો શી વાત કરવી! લેડીઆચાર્યે ખુદસિકખા ટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે કઇ ટીકા છે તે સમજાવતું નથી. સિંહલદ્વીપમાં ‘સુમર્જ’લખ્ખસાદની’ નામની જે ‘ખુદસિકખા’ ની ટીકા પ્રસિદ્ધ છે તેમાં આ ઉતારો મળતો નથી; અને તે તેમાં હોવાનું પણ કારણ લાગતું નથી. કારણ એ છે કે તેનો કર્તા સિંહલદ્વીપનો રહેવાસી હોવાથી “સિંહલદ્વીપે” લખે એમ લાગતું નથી. અર્થાત્ આ ટીકા કોઇ બ્રહ્મી આચાર્યે લખી હશે, તે બ્રહ્મીભાષામાં જ લખાઇ હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. તે આચાર્યે કરેલું ‘તુમૂલસોમવિહાર’ નું વર્ણન કાલ્પનિકજ હશે. લેડીઆચાર્યે પોતે તુમૂલ શબ્દ ઉપર બતાવેલું પાણ્ડિત્ય પણ આવા જ પ્રકારનું છે. આવડો મોટો વિહાર જે સિંહલદ્વીપમાં હોત તો તો તેનો મહાવંશમાં કે બીજા કોઇ ગ્રંથમાં કોઇક

ઠેકાણે તો ઉદ્દેશ્ય મળત; અને આજે તેનો અવશેષ કોઇ પણ જગ્યાએ પાત્રીથી મળત. પણ સિંહલદ્વીપમાં તેનો જરા પણ પતો નથી.

આ પ્રમાણે અનુરુદ્ધાચાર્યની બાબતમાં મળતી માહિતી અધૂરી હોઇ કેટલેક ઠેકાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; તો પણ આ આચાર્ય કાંચીપુર (હાલનું કાંછવરમ) શહેરમાં અથવા તેની આબુબાબુ ધસ્તી સતના ૧૧મા સૈકાના અન્તમાં અથવા બારમા સૈકાના પ્રારંભમાં થયા હોવા જોઇએ એટલું અતુમાન કરી શકાય છે. સિંહલદ્વીપમાં પ્રખ્યાત:પરાક્રમ્યાહુની કારકીર્દીની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૧૬૪ ની સાલમાં થઇ; અને તે પછી તેણે ૩૩ વર્ષ એક-છત્રી રાજ્ય કર્યું. પોતાની કારકીર્દીમાં બૌદ્ધ ધર્મની ઉન્નતિ માટે તેણે અનેક કામો:કર્યો. તેમાં પોતાની રાજધાની પુલ્લતિયપુર (સિંહલીમાં પોલોનરુવા) ની નજીક જેતવન નામનો મોટો વિહાર બંધાવી તેમાં સારિપુત નામના મહાસ્થવિર માટે નિવાસસ્થાન કરી આપ્યું, એવું વર્ણન મહાવંશમાં મળે છે. આ સારિપુત સ્થવિરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં સિંહલીભાષામાં લખેલી અભિધમ્મત્થસંગહની ટીકા પણ છે. તેના આધારે મુમંગલસ્થવિર નામના તેમના શિષ્યે વિભાવની ટીકા પાંલીભાષામાં લખી. અર્થાત્ અનુરુદ્ધાચાર્યનો સમય સારિપુતસ્થવિર પહેલાં જોઇમાં જોછા પચાસ વર્ષ પહેલાં હોવો જોઇએ.

ધસ્તી સેનના અગીઆરમા શતકના અન્તમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં કાંછવરની આબુ-બાબુ ધણી ગ્રંથકારો થઈ ગયા. ગ્રંથવંશમાં કહ્યું છે કે- “બુદ્ધદત્તાચરિયો, આનન્દાચરિયો, ધમ્મપાલાચરિયો, દ્વે પુલ્લાચરિયો, મહાવજિરબુદ્ધાચરિયો, ચુદ્ધજીરબુદ્ધાચરિયો, દીપંકરાચરિયો, ચુલ્લધમ્મપાલાચરિયો, કસ્સપાચરિયો તિ રૂદ્ધદત્તાચરિયા જમ્બુદીપિકા દેટ્ટાવુત્તપ્પકારે ગચ્છે અકંસુ.” આમાં ‘પુલ્લાચરિયો’ (પૂર્વાચાર્ય) કોણ હતા એ સમજાતું નથી. ખાડીના આચાર્યો વિષે પણ અનુરુદ્ધાચાર્ય પ્રમાણે તેમના ગ્રંથો ઉપરાંત વધારે માહિતી મળતી નથી. આનું કારણ એવું હશે કે આ આચાર્યો પછી થોડાસમયે અત્યન્ત અસહિષ્ણુ શૈવધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં થયો. તામિલભાષામાં હલમાહાત્મ્ય નામનું એક પુસ્તક છે, અને તેમાં હલ નામના શૈવ સંન્યાસીએ બૌદ્ધો અને જેનેનો કેસી રીતિ નાશ કર્યોતેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે, એવું મારા સાંભળનામાં આવ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં કાંછવરની આબુબાબુ બંધાવેલા બૌદ્ધવિહારનું નામ પણ નથી એમાં શું આશ્ચર્ય છે? મારા વિચાર પ્રમાણે તુમ્મસોમવિહાર પણ આજ પ્રદેશમાં હતો, અને જે ‘નંબ’ નામના ગૃહસ્થે ‘અભિધમ્મત્થસંગહ’ લખવાની અનુરુદ્ધાચાર્યને પ્રાર્થના કરેલી તે તામિલ જાતિનો હતો. આ સર્વ આચાર્યોના ગ્રંથો સિંહલદ્વીપમાં પહોંચી ગયા હોવાથી આજે હયાત છે; નહિ તો તેઓના વિહારોની જે ગતિ થઇ તે તેઓના ગ્રંથોની પણ યાત તે કહેવાની જરૂર નથી.

ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન.

૧.

[અધ્યાપક નારાયણ ચૌરેશ્વર ખરે.]

પ્રાણી માત્રને આનંદ આપનારી સંગીત જેવી બીજી વસ્તુ નથી. સંગીતનું મૂળ જેવા જતાં “ઋષિનું કુળ અને નદીનું મૂળ” એ કહેવત યાદ આવે છે. સંગીતની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ સંબંધી એક પરંપરા પ્રાચીન સંગીતગ્રંથોમાં મળી આવે છે:—

સામવેદાદિદં ગીતં સંજગ્રાહ પિતામહઃ ।

તદ્ગીતં નારદાયૈવ તેન લોકેષુ વર્ણિતમ્ ॥

સંગીતમકરંદ, પ્રથમપાદ, શ્લોકો. ૧૮.

આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ મળે છે, પરંતુ આથી ઇતિહાસસંશોધકનું સમાધાન શું થઈ શકે? વેદોનો ઉગમ જેમ બ્રહ્માથી તેમ જ સંગીતશાસ્ત્રનો ઉગમ પણ બ્રહ્મેવથી કર્યો શકાય. ઉપરની ઉક્તિથી સંગીતનું પ્રાચીનત્વ વેદકાળ જેટલું જ સિદ્ધ થાય છે. અસ્તુ.

પ્રસ્તુત વિષયની ઐતિહાસિક ચર્ચા કરતાં પહેલાં એ વિષયની રચના કેવી રીતે કરવામાં આવશે તે બાબતમાં એ શબ્દ લખવાની જરૂર છે.

હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન યુગ—એટલે કે વેદકાળ. તે કાળ કેટલાક વિદ્વાનોના મતાનુસાર ઇ. પૂ. ૫૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ વર્ષે છે, છતાં ઇ. પૂ. ૧૫૦૦ કરતાં તે તે અર્વાચીન નથી જ એ વિષે તો બધા સંમત જ છે. તેથી તે વખતના વૈદિક વાદ્યમયમાં મળતા સંગીતવિષયક ઉલ્લેખો લઈને તેનો નિષ્કર્ષ કાઢી, સાર પછી પાલી અને પ્રાકૃત ગ્રંથો તેમ જ મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથો, પુરાણ, કાવ્ય, નાટક વગેરેના ગ્રંથો, તેમના સમય, અને સંગીતવિષયક પુરાણ સાહિત્ય ઇત્યાદિ જે જે મળી આવે છે તે બધા ઉપર થોડી થોડી માહિતી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

વૈદિક વાદ્યમયના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે છતર વિદ્યા, શાસ્ત્ર અને કળાની જેટલા પ્રમાણમાં આર્યાવર્તમાં ઉન્નતિ હતી તેટલા જ પ્રમાણમાં સંગીતની પણ હતી. સંગીતનું સ્થાન ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં ઉચ્ચ હતું. ચાર વેદ પૈકી સામવેદ એ ગાયનનો સ્વતંત્ર વેદ માનવામાં આવે છે એવું કારણ તેની બધી ઋચાઓ ગાયનબદ્ધ છે. નરમેધ, અશ્વમેધ ઇ. ધાર્મિક મહોત્સવના પ્રસંગે સંગીત અલંત આવશ્યક હતું. દેવતાઓની સ્તુતિવિષયક ઋગ્વેદની ઋચાઓ જુદી કાઢીને તેનો એક સ્વતંત્ર વેદ બનાવ્યો, તે જ સામવેદ. ચાર વેદ પૈકી પહેલા ત્રણ—ઋગ્, યજુઃ અને સામ—એ અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એવું વર્ણન શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવે છે (જુઓ ૧,૧,૫,૮, અગ્નેઋગ્વેદો, વાયોર્યજુર્વેદઃ સૂર્યાત્સામઃ). સામવેદની એકંદર ઋચાઓ ૧૮૧૦ છે, અને તે સામવેદસંહિતામાં મળે છે. આ ૧૮૧૦ પૈકી કેટલીક ઋચાઓની પુનરુક્તિ બાદ કરતાં ખરી ઋચાઓ ૧૫૪૯ રહે છે. એ ૧૫૪૯ ઋચાઓમાંથી ઘણીખરી ઋગ્વેદમાંથી લીધેલી છે, ફક્ત ૭૫ ઋચાઓ સ્વતંત્ર છે. આખી સામસંહિતા બે ભાગમાં છે:—આર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક. આ બંને ભાગમાં જે ઋચાઓ છે તે ગાયત્રી, જગત્રી, ત્રિષ્ટુપ, પ્રગાથ ઇત્યાદિ વૈદિક છંદોમાં છે. આ છંદો ઉપરથી એ ઋચાઓ ગાયન

કરવા માટેનું ચુંટાયેલી હોય એમ લાગે છે. જેમ હાલના શાર્દૂલવિકીરિત વગેરે જૂનો બોલાતા સાંભળવાંથી ગાયનની પ્રતીતિ થાય છે તેમ સામવેદમાં આવતા છંદો વિશે થતું હશે. સંહિતાના જે બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે તેનો હેતુ ગાન જ છે. પહેલા આર્ચિક વિભાગમાં ૫૮૫ ગાયનની ઋચાઓ છે. તે જુદા જુદા છંદમાં છે. પ્રત્યેક ઋચાને ચોતી કહે છે. જેમ એક રાગ અનેક તાલમાં ગાઈ શકાય છે તેમ ઋચાઓ અનેક છંદમાં ગાઈ શકાય છે. જો કે એક છંદમાં અનેક ઋચાઓ ગાઈ શકાય, તો પણ કેટલીક ઋચાઓના અસુક્ર ચોક્કસ છંદ માનેલા છે. તે પ્રમાણે આર્ચિક એટલે ૫૨૫ ઋચાઓનો એક સંગ્રહ. બીજા વિભાગ, ઉત્તરાર્ચિકમાં ત્રણ ત્રણ ઋચાઓનું એક પદ એવાં ૪૦૦ પદો છે. આ પદોનાં ગાયનો યજ્ઞ પ્રસંગે થતાં હતાં.

યજ્ઞના પ્રસંગે ઘણી જુદી જુદી જાતના વિદ્વાનો આવીને ભાગ લેતા હતા. યજ્ઞશ્રુતિ તૈયાર કરવા માટે શ્રુતિમંત્રી, શુભશુદ્ધત પર આરંભ કરવા માટે જ્યોતિષમંત્રી, વેદવેદાંગ, મીમાંસક, કર્મવાદી વગેરેની તથા ગાયકવર્ગની આવશ્યકતા હોવાથી ઘણા વિદ્વાનો યજ્ઞસભામાં હાજર રહેતા હતા. એ ઉપરથી જુદી જુદી પાઠશાળાઓ તે વખતમાં હશે એમ લાગે છે. સામવેદના બે વિભાગ ઉપરથી પાઠ્ય અને ગેય એ બે શબ્દ યાદ આવે છે. સાધારણ પ્રસંગે પાઠ્યનો ઉપયોગ કરાતો હશે અને મોટા મેળાવડામાં-મહાન યજ્ઞની સભાઓમાં 'ગેય' તો ઉપયોગ થતો હશે. ખાસ યજ્ઞને વખતે ઉત્તરાર્ચિકની ઋચાઓનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

શબ્દોના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે ચિહ્નો બે ભાગમાં આપેલાં છે. તેમાં સ્વરોનાં ચિહ્નો પણ આપેલાં છે. ગાતી વખતે પુનરાવૃત્તિ અને પ્રક્ષેપનાં રૂપો જેવી રીતે થાય છે તેવી જ રીતે આપવામાં આવેલાં છે. તેને સ્તોમ કહે છે. સ્તોમનું સ્વરૂપ સામ ધ્યાહણ્યમાં આપેલું છે. (જુઓ: તૈત્તિરીયસંહિતા, પ્રથમ કાંડ, અષ્ટમ પ્રપાઠક, ૧૩ મા અનુવાદ ઉપરની ટીકા:-તિસ્મૃત્યો હિં કરોતિ સ પ્રથમયા તિસ્મૃત્યો હિં કરોતિ સ મધ્યમયા તિસ્મૃત્યો હિં કરોતિ સ ઉત્તમયોઽતી ત્રિવૃત્તો ચિષ્ટુતિઃ) એટલે ત્રણ ઋચાઓનું જે આખું ૫૬ ગાવાનું હોય તે પહેલી ઋચાના ઢાળમાં ગાવું એ એક પ્રકાર, બીજી ઋચાના ઢાળમાં ગાવું એ બીજો પ્રકાર, તેમજ ત્રીજી ઋચામાં ગાવું તે ત્રીજો પ્રકાર.^૧

પ્રાચીનસ્વરલેખનપદ્ધતિઃ આ પદ્ધતિમાં જે સામ છે તે ત, કા, જ, ઇ, ઇ, અક્ષરની મદદથી કરેલ છે. ઘણી વખત સમ સ્વરને માટે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭ એ આંકડાઓ પણ જોવામાં આવે છે. સામવેદ ગાવાની પદ્ધતિ નારદીયશિક્ષામાં આપેલી છે. એ પદ્ધતિમાં સામગાયક પોતાના હાથ અને આંગળીઓ ચલાવીને જુદા જુદા સ્વર ઉપર જોર આપે છે.

આર્ચિક ગાયનમાં બીજા બે વિભાગ 'ગ્રામ' અને 'આરણ્ય' એવા છે, જેને 'ઉહ' અને 'ઉહા' પણ કહે છે. વસ્તીમાં ગવાતાં 'ગ્રામ' કહેવાય અને અરણ્યમાં ગવાતાં 'આરણ્ય.'

સામવેદનું આટલું વિવેચન કર્યા પછી ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ ઉપર આવીએ. ઋગ્વેદમાં સમસ્વરોને સમઘાતુ તરીકે ઉલ્લેખ્યાં છે. માતા યન્મન્તુર્યુયસ્ય પૂર્વામિ ઘાણસ્ય સત્તઘાતુરિજ્જનઃ। ઋગ્ ૧૦ મં ૧૦. ૩૨-૪.

૧ સોમયાજી વેદશાસ્ત્રસંપન્ન દાશીનાથ શાસ્ત્રી લેલે ફૂત અનુવાદ ઉપરથી.

૨ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતનાં આ ચિન્હો હોય એમ મને લાગે છે.

ગાયકને 'ઉદ્ગાતા' કહે છે. શકુનિ પક્ષીને સંબોધતાં તેને ઉદ્ગાતાની સાથે સરખાવે છે
 ઉદ્ગાતેવ શકુને સામ ગાયસિ । વ્રજપુત્ર ઇવ સવનેષુ શંસસિ ॥ ઋ.મં.૨-૪૩-૨
 વીણા વગાડનારને માટે વીણાગાથિન અને વીણાવય એ બે શબ્દો આવે છે.
 ઋગ્વેદમાં ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વાદનવિદ્યામાં
 તે વખતના લોકો કુશળ હશે. વાદ્યોનાં તત્ત, વિતત, ઘન, સુપિર એવા ચાર પ્રકાર છે.
 તત્ત એટલે તંતુવાદ્ય. વિતત એટલે ચર્મવાદ્ય. ઘન એટલે ધાતુવાદ્ય. સુપિર એટલે
 વાયુવાદ્ય. તત્તવાદ્યમાં કર્કરિનો ઉલ્લેખ આવે છે.

આવદંસ્ત્વં શકુને ભદ્રમાવદ તૂષ્ણીમાસીનઃ સુમતિ ચિકિદ્ધિ નઃ । યદુત્પ-
 ન્વદસિ કર્કરિયથા વૃહદ્ વદેમ વિદથે સુવીરાઃ ॥ ઋગ્ ૦ મં. ૨, ૪૩, ૩.
 તત્તવાદ્ય પૈકી ખીને ઉલ્લેખ કાંડવીણાનો આવે છે:—

આઘાટયો ઘાટલિકાઃ કાંડવીણાઃ । કાઠક સંહિતા ૩૪, ૬.

આમાં આઘાટિ શબ્દ ધનવાદ્યસૂચક છે, જેને અંગ્રેજીમાં Cymbal કહે છે. ધન-
 વાદ્યની વ્યાખ્યા કાંસ્યતાલાદિકં ઘનમ્ એમ સંગીત ગ્રંથોમાં મળે છે.

આઘાટિનો ખીને ઉલ્લેખ અથર્વવેદ મં. ૪, ૩૭, ૫ માં આવે છે. અપ્સરાઓને
 સંબોધતાં કહે છે:—યત્ર વ હ પ્રેહ્લા હરિતા અર્જુના ઉત યત્રાઘાટાઃ કર્કર્યઃ
 સંવદન્તિ તત્ પરે તા અપ્સરસઃ પ્રતિવુદ્ધા અભૂતન । 'હે અપ્સરાઓ, જ્યાં લીલો
 અને ઘોળો હિંડોળો છે, અને જ્યાં આઘાટ કર્કરિની સાથે સંવદે છે, ત્યાં તમે જાઓ.'

આ સૂત્રમાં બંને વાદ્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે. અને આખું સૂત્ર નૃત્યસૂચક હોય એમ
 જણાય છે. સાયણાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં પણ કહે છે:—તથા યત્ર યસ્મિન્દેશે આઘાટા
 આહન્યમાના વાદ્યમાનાઃ કર્કર્યઃ વાદ્યવિશેષાઃ સંવદન્તિ એટલે કે 'યુષ્મન્નૃત્તા-
 નુગુણ્યેન સામાનં ધવનન્તિ.' આમાં નૃત્યની સાથે કયા પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડવામાં
 આવતાં હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

તંતુવાદ્યમાંથી ત્રીજું વાદ્ય જેને વાળ કહે છે તેનો ઉલ્લેખ ઋગ્. મં. ૯, ૯૭, ૮;
 ૧૦, ૩૨, ૪ માં આવે છે: વાળસ્ય સપ્તધાતુરિજ્જનઃ । વાણ એટલે વીણાવાદ્ય એમ
 કહીએ તો ચાલે. પક્ષીના ગ્રંથોમાં એ વાદ્યનું લક્ષણ પણ મળે છે. આ લક્ષણ જોતાં તે
 વાદ્ય હાલના સારમંડલ જેવું દેખાય છે. તેનું વિવેચન પછી કરીશું.

વાણનો એક ખીને અર્થ ઋગ્. મં. ૮, ૨૦, ૮ માં દેખાય છે. સાયણાચાર્ય એનો
 અર્થ મંરુદ્રીણા કરે છે.

વિતત વાદ્યમાં દંદુભિનો ઉલ્લેખ આવે છે. ખાંડણીયાને ઉલ્લેખીને કહે છે:—

યન્ચિદ્ધિ સ્વં ગૃહેગૃહ ઉલૂખલાક યુજ્યસે ઇહ ધુમત્તમં વદ જયતામિવ દુન્દુભિઃ ।
 (ઋ ૦ ૧, ૨૮-૬).

તેમજ આમૂરજ પ્રત્યાવર્તયેમાઃ કેતુમદુન્દુભિર્વાવદીતિ સમશ્વપર્ણાશ્ચ-
 રતિ નો નરો અસ્માકમિન્દ્ર રથિનો જયન્તુ । ઋ ૦ મં. ૬, ૪૭, ૩૧.

જે વાદ્યના ભયંકર ધોષ છે તે વાદ્યના ઉલ્લેખ ઋ ૦ મં. ૮, ૬૯, ૯ માં આવે છે.

૩ આઘાટિનો સાયણાચાર્ય 'આહન્યમાનાઃ' એવો અર્થ કરતા દેખાય છે પણ
 ખીન વિદ્વાનો તેનો અર્થ પણ વાદ્યવિશેષ કરે છે.

અવ સ્વરાતિ ગર્ગરો ગોધા પરિ સનિષ્વણત્ ।

પિહ્નના પરિ ચનિષ્કદલિન્દ્રાય વ્રહ્મોષતં ॥

આ ત્રણ પ્રકારનાં ગર્ગર, ગોધા, પિંગા એ વાદ્યો રણુનાદો હશે. પિંગા એ સુપિર, ગોધા ચર્મવાદ્ય અને ગર્ગર એ તંતુવાદ્ય હશે. સુપિર વાદ્યનો ખીળે ઉદ્દેશ વાકુરનો આવે છે. એનો અર્થ શંખ જેવો લાગે છે.

યથં વૃક્ષેનાશ્વિના વર્ષતેષં દુહન્તા મનુપાય દક્ષા અભિ દસ્યું વકુરેણા ધમન્તોરુ જ્યોતિશ્ચકથુરાયાય ॥ આમાં બકુર વાદ્ય ધ્રુક્ષીને અશ્વિનોએ દસ્યુને હરાવ્યા.

સુપિર વાદ્યનો ત્રીજો ઉદ્દેશ ઋગ્ ૦ મં. ૧૦, ૧૩૬, ૭ માં આવે છે:

ઈદં યમસ્ય સાદતં દેવમાનં યદુચ્યતે ।

ઈયમસ્ય ધમ્યતે નાહીર્યં ગીર્મિઃ પરિષ્કૃતઃ ॥

‘આ યમનું ધર છે. તેને દેવમાન કહે છે. એમાં ગાયન વડે નાળી ધ્રુક્ષાય છે.’

આ પ્રભાણે તતવિતતાદિ ચાર વાદ્યોના ઉદ્દેશ ઋગ્વેદમાં મળી આવ્યા એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે ગાયન સાથે વાદ્ય વગાડવાનો પ્રચાર હતો અને તે વખતે તે તે જાતનાં વાદ્ય વગાડનારા પણ હતા. પાછળના ગ્રંથોમાં વિશેષ વર્ણન આવે છે એટલે અહિં એની ચર્ચા કરીશું નહિ.

નૃત્યનો ઉદ્દેશ ઋગ્વેદ મંડળ ૧૦, સુ. ૭૨, ઋ. ૬ માં છે:—

“યદ્દેવા અદઃ સલિલે સુસંરઘ્યા અતિષ્ઠત ।

અગ્રા વો નૃત્યતામિવ તીવ્રો રેણુરજાયત ॥

આમાં ઉપાની શ્લોકે દર્શાવેલો રંગ, નાચનારી સ્ત્રીનાં પગ વડે હોતી ધૂણી સાથે સરખાવ્યો છે. એથી ખુદ્ધા મેદાનમાં નૃત્ય કરવાની રીત તે વખતે હતી અને સ્ત્રીઓ પણ આમાં ભાગ લેતી હતી એમ જોવામાં આવે છે.

સામઘોષ કરતી વખતે ખીજ જાતનું વેદવહન બંધ કરવું એવો નિયમ હોતો, તેમ જ વાદ્યનો અવાજ થાય તો પણ વેદઘોષ બંધ કરવો એમ લખ્યું છે એ ઉપરથી સામ-વેદનાં ગાનો અને તે વિષે પૂર્વદાહીન લોકસમજ અને દષ્ટના સીં હતી તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે (જુઓ, આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર ૧-૩-૧૩, ૧૯.)

હવે સંગીતશાસ્ત્રની પરિભાષાના જે શબ્દો મળી આવે છે તેનો વિચાર કરીશું. ઋદ્રપ્રાતિથાપ્યમાં મન્દ, મધ્ય, તાર એ ત્રણ સ્વરસ્થાનો માટે મન્દ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એ શબ્દો આવેલા છે. તેમજ સામસ્વરો માટે ‘યમ’ શબ્દ આવેલો છે; જેમ કે ત્રીણિં મન્દ્રં મધ્યમમુક્તમં ચ સ્થાનાન્યાહુઃ સસ યમાતિવાચઃ ॥ સસ સ્વરા યે યમાસ્તે । ઋક્પ્રતિશાસ્ત્ર્ય, પટલ ૧૩,

સામસ્વર દર્શાવેલ જૂદા કામલ તીલાદિ સ્વરોના ઉદ્દેશ ઋદ્રપ્રાતિથાપ્યમાં મળે છે, જેમ કે પૃથગ્વા ॥ અથવા સ્વરેભ્યઃ પૃથગ્ભૂતા દન્યે યમાઃ સ્વરેષુ ધતન્તે પતેષાં મૃદુત્વં તીક્ષ્ણત્વં ચ ચેદિતલ્પ્યમ્ ।

તાલવિભાગમાં ત્રણ લયોનો ઉદ્દેશ મળે છે, તિલ્લો ઘૃત્તીરુપદિશન્તિ વાચો વિલમ્બિતાં મધ્યમાં ચ દ્રુતાં ચ ॥ તિલ્લો ઘૃત્તીયાંચ ઉપદિશન્ત્યાવાયાઃ ।

આમાં લય માટે વૃત્તિ શબ્દ આવ્યો છે. અને એ વિલગિત, મધ્ય અને દ્રુત એ ત્રણ પ્રકારની છે. આ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે ગાયત્રીમાં લખે છે:—
વિલમ્બિતાં વાલાનામધ્યાપનાદિષૂપદિશન્તિ । મધ્યમાં વ્યવહારાદિષૂપ-
દિશન્તિ । દ્રુતામધ્યનસ્ય વહુરૂપામ્યાસ ઉપદિશન્તિ ।

વેદનાં ત્રણ પ્રકારનાં સવનો હોય છે: પ્રાતઃસવન, મધ્યાહ્ન સવન અને તાર સવન, જેમાં આ ત્રણ વૃત્તિનો અનુક્રમે ઉપયોગ થાય છે.

પ્રાતઃકાલનું વિશેષ ગાંભીર્ય જણાવે તે વખતનાં સવન વિલગિત વૃત્તિમાં ગાવાનું પસંદ કરેલું હશે, એ ઉપરથી આ ત્રણ વૃત્તિના કે લયોના શાસ્ત્રીય ઉપયોગ તે વખતના લોકો દરતા હતા એમ જણાય છે.

લયની જે માત્રા હોય તેને પ્રતિવૃત્તિ કહે છે, જેમ કે માત્રાવિશેષ: પ્રતિવૃત્ત્યુ-
પૈત્તિ । માત્રાના ચોક્કસ માપને માટે નીચે પ્રમાણે આપત્રામાં આવ્યું છે: ચાપસ્તુ વદતે
માત્રાં દ્વિમાત્રાં વાયસોઽન્નવીત્ । શિખી ત્રિમાત્રો વિજ્ઞેય ણ્ય માત્રાપરિગ્રહઃ ॥
ત્રિમાત્રાં તુ શિખી વ્રૂતે નકુલસ્ત્વર્ધમાત્રિકઃ ॥ ‘ચાપ પક્ષી એક માત્રાનો અવાજ
કાઢે છે, કાગડો બે માત્રાનો, મોર ત્રણ માત્રાનો અને નોળીઓ અર્ધા માત્રાનો અવાજ
કાઢે છે.’ શુક્લયજુઃપ્રાતિશાખ્યમાં યજુર્વેદેઽપિ સપ્ત સ્વરા ભવન્તિ । (જુઓ ૩,
૪૬૭, ૧૬ માં) .

આ ઉપરથી સંગીતના શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દો તે વખતમાં બનાવેલા હોવા જોઈએ.

હવે ઋગ્વેદની કે બીજા વેદની ઋચાઓ ઉપર જે સ્વરોનાં ચિહ્નો વાપર્યા છે તે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત સ્વરોનાં દર્શક છે. સ્વરોના આ ત્રણ વિભાગમાં સપ્તસ્વરો આવે છે તેની વહેંચણી ઉદાત્તે નિષાદગાન્ધારૌ અનુદાત્ત ઋષભધૈવતૌ । સ્વરિત-
પ્રમવા હ્યેતે ષડ્જમધ્યમપશ્ચમાઃ ॥ આની રીતે કરેલી ઘણા સંગીત ગ્રંથોમાં મળી આવે
છે. પરંતુ ઋચા ગાતી વખતે તે સ્વરો કેવી રીતે વાપરવા એ વિષે બરાબર ખુલાસો નથી.

एकान्तरः स्वरोर्द्ध्वं गथासुव्यन्तरः स्वरः ।

सामसुव्यन्तरं विद्यादेतावत्स्वरतोऽन्तरम् ॥ (નારદીયશિક્ષા ૧, ૩).

આ શ્લોક નારદીય શિક્ષામાં પ્રથમ કંડિકામાં આવે છે અને ઋગ્વેદની ઋચાઓ
એક સ્વરમાં, યજુર્વેદની બે સ્વરમાં, અને સામની ત્રણ સ્વરમાં ગવાય છે એવો તેનો
અર્થ છે. પરંતુ નારદીય શિક્ષા એ ગ્રંથ વેદ જેવો પુરાણો નથી, તેથી ઋચાઓ ગાવા
સંબંધી આ માહિતી પૂર્ણ હશે એમ લાગતું નથી.

વેદના પછી બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ અને સૂત્રો આવે છે. આ ગ્રંથોનો કાળ
ક્રિ.પૂ. ૮૦૦ થી ૪૦૦ સુધી છે. તેમજ સૂત્રોનો કાળ ક્રિ.પૂ. ૪૦૦ સુધીનો છે એમ
સાધારણ રીતે મનાય છે. હવે આપણે બ્રાહ્મણગ્રંથો લઈએ.

બ્રાહ્મણકાળમાં સંગીતની ઉત્પત્તિ વેદકાળ કરતાં વિશેષ જણાય છે. તે વખતમાં
સંગીતની પરિભાષામાં વધારો થયો હોય એમ લાગે છે. વીણા વગાડનારને માટે વીણાવદ
તેમજ સંગીતકૃદના નાયકને માટે વીણાગણગિત્ શબ્દ આવે છે. (જુઓ તૈત્તિરીય
બ્રાહ્મણ ૩, ૯, ૧૪, ૧ તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩, ૧, ૫, ૧.)

બીજો ઉલ્લેખ શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઉત્તરમન્દ્રા આવે છે. ઉત્તરમન્દ્રા એ મૂર્છનાડું

નામ છે. મૂર્છના એટલે થાટ (Scale). (જુઓ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩, ૪, ૨, ૮; ૩, ૨, ૪, ૬; ૧૩, ૧, ૫, ૧).

આમાં વીણાનો તાર જે થાટમાં મેળવવો હોય તે થાટનું નામ ઉત્તરમંદ્રા આપ્યું છે. (જુઓ શતપથ બ્રા. ૧૩, ૪, ૨, ૮.) અને એ થાટ મૂળ શુદ્ધ સપ્ત સ્વરોનાંજ છે; એમકે સંગીતના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉત્તરમંદ્રાની વ્યાખ્યા આપી છે તે જોતાં તે મૂળ સપ્ત સ્વરોમાં જ આવે છે. એમકે પડ્જે તૂત્તરમંદ્રાદૌ રજની ચોત્તરાયતા ઇત્યાદિ.

પ્રાચીન સંગીતમાં ત્રણ ગ્રામો મનાતા હતા, અને તેમાં પ્રત્યેક ગ્રામની સાત સાત મૂર્છનાઓ મનાતી હતી. એ મૂર્છના એટલે જ થાટ. હવે પડ્જ નામના ગ્રામની પહેલી મૂર્છનાનું નામ ઉત્તરમંદ્રા છે; અને એ પડ્જ સ્વર ઉપરથી જ શરૂ થાય છે.

બીજા વાદ્યોમાંથી તણુવનો ઉદ્દેશ્ય તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૬, ૧, ૪, ૧ અને ૩, ૪, ૧૩, ૧ માં આવે છે. તણુવનો અર્થ વાંસળી છે, તે વાંસની હોય છે. પુરુષમેધ વખતે હોમવાનાં મનુષ્યોની ગણતરીમાં જે વાદ્ય વગાડનારા અથવા ગાનારાનો સમાવેશ કરેલ જોવામાં આવે છે, તેમાં તૂળવધ્મ એટલે વાંસળી વગાડનારનું નામ આવે છે. ૩, ૪, ૧૫, ૧ માં તલવ નામનું એક વાદ્ય આવે છે તે વગાડનારનો પણ તે યાદીમાં સમાવેશ છે. વીણા, ઇન્દ્રિમિ વગાડનારને પણ તે યાદીમાં સ્થાન છે.

યજ્ઞને વખતે જે બ્રાહ્મણ હાથમાં વીણા લઈને ગાતા હતા, તેનો ઉદ્દેશ્ય આ પ્રમાણે છે:—બ્રાહ્મણો ધીનાગાયિનો ગાયતઃ । શ્રિયા વા પતદ્રૂપમ્ । યદ્દીણા । શ્રિયમેવા-સ્મિન્ તદ્વતઃ । યદા સ્વલુ વૈ પુરુષઃ શ્રિયમચ્ચુતે । ધીનાસ્મૈ વાચતે । તદાહુઃ । યદુભો બ્રાહ્મણો ગાયેતામ્ ।

યજ્ઞ વખતે એક બ્રાહ્મણ અને એક ક્ષત્રિય એવી એક વીણા વગાડનારની જોડી હશે એમ પણ લાગે છે:—પ્રમં શુકાસ્યાચ્છ્રી સ્યાત્ । ન વૈ બ્રાહ્મણે ચિરમત ઇતિ । બ્રાહ્મણો અન્યો ગાયેત્ । રાજન્યોઽન્યઃ । વ્રહ્મ વૈ બ્રાહ્મણઃ ।

ગાયન થયા પછી ગાનારને કે વગાડનારને ધનામ આપવામાં આવે છે તે બાબતમાં તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ઠાંડ ૩, પ્રપાઠક ૯, અનુવાદ ૧૪ માં અનોયુક્તે ચ શતે ચ દદાતિ એટલે ૧૦૦ બળદનાં ગાડાંઓ ભરીને દ્રવ્ય આપવું એવો ઉદ્દેશ્ય છે.

બ્રાહ્મણ ઠાળમાં જે ચાર પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડતા હતા તેનો ઉદ્દેશ્ય તૈનિરીય બ્રાહ્મણમાં ઠાં ૩. પ્ર. પા. ૪ અનુ. ૧ માં આવી રીતે છે:—પ્રતિશ્રુત્કાયા ઋતુલમ્ । ધોપાય ભપમ્ । અન્તાય ઘહુવાદિનમ્ । અનન્તાયમૂકમ્ । મહસે ધીનાવાદનમ્ । ક્રોશાય તૂળવધ્મમ્ । આકન્દાય હુન્દુમ્બ્યાઘાતમ્ । અવરસ્પરાય શઙ્ગધ્મમ્ । ઋધુમ્બ્યો જિતસન્ધાયમ્ । સાવ્યેમ્બ્યમ્બર્મ્મણમ્ ॥ એમાં વીણા, તણુ, ઇન્દ્રિમિ, શંખ એ ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોનો ઉદ્દેશ્ય છે.

આ બધાં વાદ્યો વૃત્તની સાથે આવતાં હોય એમ લાગે છે, એમ હસાય પૂંજ-લૂમાલભતે । ધીનાવાદં ગણકં ગીતાય । યાદસે શાયુલ્યામ્ । નર્માય મદ્રવ-તીમ્ । તૂળવધ્મં ગ્રામણ્યમ્ । પાણિસંઘાતં વૃત્તાય । મોદાયાનુક્રોશકમ્ । આનન્દાય તલયમ્ । તૈં બ્રા. ૩, ૪, ૧, ૧૫.

દુન્દુભિનું વનસ્પતિ એવું પણ નામ છે. સા વનસ્પતિનપ્રાવિશત્ સૈવા વાગ્વન-
સ્પતિષુ વદન્તિ યા દુન્દુભે યા તૂળવે યા વીણાયામ્ યદ્દીક્ષિતદણ્ડં પ્રયચ્છતિ।
વાણવાદ સો તંત્રીનું હોય છે,

વાણઃ શતતન્તુર્ભવતિ (તૈ. વ્રા. કાં ૭, ૫, ૯, ૨.)

ભૂમિદુન્દુભિનો ઉલ્લેખ તે જ સ્થળે આવે છે;

દુન્દુભિ વાચમવરુન્ધતે ભૂમિદુન્દુભિમેવ। યજુક્ષેત્રમાં એક જગાએ જમીનમાં
ખાડો કરીને તેનું મોઢું ચામડાથી ઢાંકવું.

બકુર વાદ (કૂંકવાનું વાદ)નો ઉલ્લેખ બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં ઘણી જગ્યાએ આવે છે.
તેનો ઉપયોગ યુદ્ધ વખતે થતો હતો. તૈ. વ્રા. ૩, ૪, ૭, ૧. શ. વ્રા. ૪, ૯ અને ૪,
૧૯. વ્રા. પંચિકા. ૧, ૩, ૧ અને ૬, ૭, ૫.

આરણ્યક ગ્રંથોના સમયમાં પણ પહેલાંની મારફત જ સંદર્ભો મળી આવે છે. વીણા,
જે વસ્તુ વડે વગાડવામાં આવે છે તેને માટે વાદન શબ્દ છે, તેને આપણે હાલમાં 'નખી'
કે 'મિજરાફ' કહીએ છીએ. સારમંડળ વગાડીએ તો હાથીદંતની નખી વાપરીએ છીએ;
તેમ જ વીણા વગાડવા માટે વાદનનો ઉપયોગ થતો હશે. યે. આ. ૩, ૨, ૫ માં
વાદનનો ઉલ્લેખ છે.

ભૂમિદુન્દુભિ વાદ તે વખતે સાધારણ હતું એમ લાગે છે. જેમ લગ્નાદિ મંગલ
કાર્યમાં આપણે ત્રાંસાં, ઢોલ વગેરેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમ યજુની વખતે ભૂમિ-
દુન્દુભિનું વગાડવું સામાન્ય થયું હતું. (જુઓ તૈ. આ. ૫, ૧, ૫ અથવા પ્રો. કીયતું
તૈ. આ. ભાષાંતર પૃ. ૨૭૭, નોટ ૧૪.)

સંહિતાના ગ્રંથમાં બકુર તો સામાન્ય છે જ. ચર્મવાદમાં આડંબર કે લંબરનો
ઉલ્લેખ વાજસેનીયી સંહિતામાં કાંડ ૩૦, અધ્યાય ૧૯, ૨૦ માં નરમેધમાં હોમવાનાં
મનુષ્યોની યાદી આપેલી છે તેની સાથે છે. તે આ પ્રમાણે છે, જેમ આઢન્વરમ્
આહન્તિ તં કોલાહલ કર્તારમ્। મહસે વીણાવાદમ્। ક્રોશાય તૂળવધમમ્।

(તેની ટીકામાં વાદ્યવિશેષ ધમનિ તથાભૂતમ્ અવરસ્પરાય શંખધમમ્
શંખવાદકમ્ મહસે વીણાવાદમ્ વાણિધમમ્ તૂળવધમમ્ તાન્ નૃત્તાય।
આનન્દાય તલવમ્।

કાંડક સંહિતામાં પણ

સર્વાસુ સૂક્તિષુ। દુન્દુભયો વદન્તિ યા દિક્ષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે ભૂમિ-
દુન્દુભિર્ભવતિ યાસ્યાવાક્તાં તેનાવરુન્ધતે વીણા વદન્તિ યા પશુષુ વાક્તાં
તેનાવરુન્ધતે કાણ્ડવીણા વદન્તિ યૌષધીષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે નાડીતૂળવા
વદન્તિ યા વનસ્પતિષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે વાગ્દશતતન્તુર્ભવતિ શતાયુર્વૈ
પુરુષશ્શતવીર્યા આયુરેવ વીર્યમવરુન્ધે.

આ પ્રમાણે ઉપર દુન્દુભિ, ભૂમિદુન્દુભિ, વીણા, કાંડવીણા, નાડી, તૂળવ, વનસ્પતિ,
વાણ, શતતન્તુ ઇત્યાદિ વાદ્યવાદ્યક પારિભાષિક શબ્દો આવે છે. મૈત્રાયણી સંહિતામાં
પણ કંકરિ, તૂળવ અને વીણા એ ત્રણ વાદ્યોનો ઉલ્લેખ અનુક્રમે ૪, ૨, ૯ માં અને
૩, ૬, ૮ માં મળે છે.

આ બધા ઉપરથી સંહિતાક્ષણમાં વેદક્ષણ જેવું જ સંગીતનું મહત્ત્વ હતું અને ધાર્મિક ક્રિયામાં સંગીતની આવશ્યકતા તે વખતના લોકોને ભાસતી એમ આપણે સ્થળે સ્થળે જોઈ શકીએ છીએ.

ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં પણ સંગીતને લગતાં વાદ્યોના ઉલ્લેખ, સ્વરોના ઉલ્લેખ, તથા ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય એ ત્રણેના ઉલ્લેખ આવે છે. ગીતવાદિતે સમુત્તિષ્ઠતઃ (જુઓ છાન્દો, ૮, ૨, ૮). તેમજ ક્ષોપનિપત્તમાં અપિ સર્વ જીવિતમલ્પમેવ તથૈવ વાદ્યાસ્તવ નૃત્તગીતે । કઠ, ૧, ૨૬. એવો ઉલ્લેખ આવે છે.

છાન્દોગ્યોપનિષદમાં સ્વરનું 'ઉદ્ગીત' એવું નામ છે અને ગાનારને 'ઉદ્ગાતા' કહે છે. બૃહદારણ્યકોપનિપત્તમાં હન્દુભિ, શંખ અને વીણા એ ત્રણેના ઉલ્લેખો આવે છે. (જુઓ વૃહદ ૨, ૪, ૭ થી ૯,). તેમજ વીણાવાદ એટલે વીણા વગાડનારાનો ઉલ્લેખ ઘોળાયે તુ વ્રહ્મણેન વીણાવાદસ્ય વા શબ્દો ગૃહીતઃ એમ આવે છે.

ઉપનિપત્તક્ષણમાં સામગાયનનો પ્રચાર વધારે હશે. છાન્દોગ્યોપનિપત્તમાં પહેલા અધ્યાય, ખંડ ૮ સુધી સામગાયનનું વર્ણન આપેલું છે, પણ વખતે સામગાયન કરનાર ત્રણ ઉદ્ગાતાઓ બહુ કુશળ હોવા જોઈએ વગેરે ઉલ્લેખ છે. ગર્ભોપનિપત્તમાં (જુઓ ક્ષેપભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિપાદ એ સાત સ્વરોનાં નામો પહેલા ક્ષેપમાં મળે છે. હંસોપનિપત્તમાં જે વાદ્યો મળે છે તે આ પ્રમાણે છે:-

સપ્ત જપ કોટયાનાદમનુભવતિ પથં સર્વં હંસવશાન્તાદો - દશવિધો જાયતે । ચિળીતિ પ્રથમઃ । ચિચ્ચિળીતિ દ્વિતીયઃ । ઘણ્ટાનાદસ્તૃતાયઃ । શંખનાદશ્ચતુર્થઃ । પશ્ચમસ્તન્ત્રીનાદઃ । પણ્ડસ્તાલનાદઃ । સત્તમો વેણુનાદઃ । અષ્ટમો મૃદંગનાદઃ । નવમો મેરીનાદઃ । દશમો મેઘનાદઃ ।

ઉપરના સંદર્ભમાં ચારે પ્રકારનાં વાદ્યો મળ્યા આવે છે. આ પ્રમાણે ઉપનિપત્ત ક્ષણમાં ગાયનવાદનનૃત્યાદિના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો, વાદ્યોના ઉલ્લેખો, તથા સામગાયનવિષયક ઘોડી માહિતી અને તેનું મહત્ત્વ આટલી ગાળતો આપણને મળે છે. એ ઉપરથી સંગીત વિદ્યા તરફ લોકો અત્યંત શુદ્ધ ભાવથી અને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોતા હતા એમ દેખાય છે.

ઉપનિપત્ત ક્ષણ પછી સુત્રક્ષણ આવે છે. આ ક્ષણમાં કર્મકાંડીઓનું પ્રાણસ્થ હોવાથી તે ક્ષણમાં થયેલા ગ્રંથોમાં કર્મો કેવી રીતે કરવાં એ વિષય આવે છે. એથી સંગીત ઉપર વિશેષ માહિતી આપણને મળે એવી આશા છે. પાંચળ આવેલાં શતતંત્રી વીણાનો ફરી ઉલ્લેખ શાંખાયન શ્રૌતસુત્ર ૧૭-૧-૩, માં આવે છે. જેમ,

અયૈતાં વીણાં શતતંત્રીમ્ ઉપકલ્પયતિ । તસ્યા પાલાશી સૂના ભવતિ । ઔદુંવરો દણ્ડઃ । અપિ ઔદુંવરી સૂના પાલાશી દણ્ડઃ । તમાનુદુહેન સર્વ-રોહિતેન ચર્મ્મણા વાહ્યતો લોમ્નાભિપીગ્વન્તિ । તસ્યૈ મૂલે દણ્ડં દશઘાંતિ વિધ્યતિ । તા દશ દશ રજ્જૂ પ્રવયન્તિ । તા અગ્રે નાના વદ્ધન્તિ । દણ્ડસમાસા વીણા શતતંત્રી ભવતિ । વેતસશાસ્ત્રા સપલાશા વાદિન્યુપકૃષ્ણા ભવતિ । સ્વયં ન તા વા શરેપીકા । ધાટકર્કરીરવઃ ઘટારિકાઃ કાળવૈણાઃ પિચ્છોરા इति

પત્ન્ય ઉપકલ્પયતિ । ઉપમુખેન પિચ્છોરાં વાદયેત્ । વાદનેન કાણ્ડવીણામ્ ।
તાં ધાટરીરિત્યાચક્ષતે । યા ધાટરી મૃદું વાદયેતત્સારાતિઃ સ્યાત્ ।

આ સૂત્રમાં શતતંત્રીનું વર્ણન આવે છે. ઉમરાના ઝાડના લાકડાનો દંડ અથવા પલા-
શનો દંડ લઈને તેને બળદના ચામડાથી એવી રીતે ઢાંકવું કે વાગવાળી બાબુ ઉપર રહે.
દંડના મૂળમાં ૧૦ કાણાં પાડી તે પ્રત્યેકમાં ૧૦, ૧૦ તાર પરાવી તેને અગ્રમાં બાંધવા.
દંડની સપાટી ઉપર સો તાર આવે છે, તેને પલાશ અથવા નેતરની નાની સોટીનાં નખી
વડે વગાડવા. આગળના ભાગમાં ઘાટ, ધર્ધરિ, ઠાંડવીણા ૪૦ નો ઉદ્દેશ છે, તેમજ પિચ્છોરા
વાદ્ય ફૂંકીને વગાડવું અને ઠાંડવીણા નખીથી (વાદનેન) વગાડવી. આ સૂત્ર ઉપરથી
તંતુવાદના પ્રધાત તે વખતે વધારે હશે એમ લાગે છે.

યજ્ઞ વખતે જે જે તંતુવાદો વગાડવામાં આવતાં હતાં તે તે વાદ્યો કયા કયા લાક-
ડાનાં બનાવતા હતા એ અંદાજ ઉપલા સંદર્ભમાં આપ્યો છે. હવે અલાબુવીણા નો
ઉદ્દેશ અને તેની માહિતી લાઘ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર ૪.૨.૧ થી ૧૦ સુધીમાં આવે છે.

અલાબુવીણાયાં વક્રા કપિશીઘ્રયૌ ચ પૂર્વસ્યાં દ્વારિ વહિ સદસમ્ ॥ ૧ ॥

વક્રા કપિશીઘ્રયૌ દુન્દુભિશ્ચ પ્રતિમંત્રયેત યા વક્રાયામ્ કપિશીઘ્ર્યામ્
દુન્દુભૌ યચ્ચ વાદ્યં ઘોષો યો મહતો મહંસ્તેન નો રાદ્ધિ મા વદેતિ ॥ ૨ ॥

મહાવીણાપિ શીલવીણે ચાપરસ્યામન્તરીતિ ગૌતમશાણ્ડિલ્યૌ વહિરિતિ
ધાનજ્ઞયઃ ॥ ૩ ॥

અલાબુવીણાપિ શીલવીણે ચ પ્રતિમંત્રયેતાલાબુવીણેઽપિશીલી ચ યં
મંત્રમધિજગ્મતુસ્તેનેદમુપગાયતાં તે સામમહયેષ્યત ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમેનોપગાતૃન્ દ્વે દ્વે એકેકા પત્ની કાણ્ડવીણાં પિચ્છોરાં ચ વ્યત્યાસં
વાદયેત ॥ ૫ ॥

ઉપમુખં પિચ્છોરા વાદનેન કાણ્ડમયીમ્ ॥ ૬ ॥

તા અપઘાટિલા ઇત્યાચક્ષતે ॥ ૭ ॥

તાઃ પ્રતિમંત્રયેત યાં પલ્યપઘાટિલાં મૃદુકં વાદયિષ્યતિ સારાતિમપવાદ્યતાં
દ્વિપન્તં તૈજનિત્વગિતિ ॥ ૮ ॥

સર્વમનુવીક્ષ્યમાણો જપેદાકંદા હલૂલયઃ પ્રકોશાયવાચઘૃતિ સર્વા સત્રસ્ય
સારાદ્ધિસ્તથેદં સામ ગાયત ઇતિ ॥ ૯ ॥

જપે દેવ સુપર્ણોઽસ્મિ ગરુત્માન્ પ્રમાં વાચં વદિષ્યામિ વહૂકરિષ્યન્તી
વહૂકરિષ્યન્ સ્વર્ગમિષ્યન્તીમ્ સ્વર્ગમયિષ્યમ્ મામિમાન્ યજમાનાનિતિ ॥ ૧૦ ॥

લાઘ્યાયનીયે ૪, ૨, ૧ થી ૧૦.

અલાપુત્રીશ્યા એટલે જે વીણાને તુંબકું હોય તે, અને જેનું માથું વાંદરાના મ્હોં જેવા વક્ર આકારનું હોય તે. દંદુભિનો પણ ઉદ્દેશ્ય આ સુત્રમાં આવે છે. એ પણ વાંદરાના મ્હોં જેવું જ વાંકું હોય છે. તે સિવાય મહાત્રીશ્યા, શીલવીણાનો પણ ઉદ્દેશ્ય તેજ મંદકર્ષમાં આવે છે. અલાપુત્રીશ્યા અને શીલવીણાને મંત્રીને પછી તેના સ્વરો વડે સામગાયન કરવું. ઉપગાતાની પશ્ચિમ ખાંણુએ જે સ્ત્રીઓને સામસામે બેસાડીને એકના હાથમાં ઠાંડવીણા અને બીજાના હાથમાં પિચ્છોરા આપવી. પિચ્છોરા મુખ વડે અને ઠાંડવીણા નખીથી (વાદનથી) વગાડવી. આ બેની બેડીને ‘અપધાટિકા’ કહે છે. આ અપધાટિકા એટલે બંને વાદ્યો બહુ ક્રોમળ અવાજથી વગાડવાં.

આ ઉપરથી ગાવા માટે અથવા વાદ્ય વગાડવા માટે કેવી રીતે બેસવું, કેવી રીતે વગાડવું, ઇ. સૂક્ષ્મ માહિતી આપણને મળે છે. એ જમાનો કર્મકાંડનો હોવાથી દરેક વિષયમાં વિધિ અને પદ્ધતિ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું, તે જ પ્રમાણે સંગીતની બાબતમાં પણ બન્યું. આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ગાયનવાદનની પદ્ધતિઓનો ખાસ વિકાસ આ સમયે થયો હશે.

બીજો એક ઉદ્દેશ્ય લાટમાયન-શ્રૌતસૂત્રમાં શતતત્રી વીણા વિષે આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

રોહિતેનાનહુદેનોત્તરલોમ્ના ચમર્ણા પિહિતં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

તસ્ય દશસુ પથ્યાચ્છિદ્રેષુ દશ દશ તંયો વદ્ધાઃ સ્યુર્મૌજ્યોદાભ્યોવા ॥૨॥

ત્રિણ્વિતિ શાળિલ્યશ્ચતુસ્ત્રિશન્મધ્યમે ત્રયસ્ત્રિશતા વા મિત્ત-ઇતિ ॥૩॥

પુરસ્તોદકૈકશસ્તાસ્ત્રેયં વિભજ્ય મૂર્ધ્નઃસ્વરિત્વેતાભિઃ પૃથગુત્તરોત્ત-
રુદ્દેહૈત્ ॥ ૪ ॥

તમભિમૃશેદ્દો વદવદા વદો વદો વદોરુ.....ઇયાદિ પેંદી વાચં વૃહતીમ્
વિશ્વરૂપાં શતાયુષીમ્ મવદદેવ વાળં ઇતિ ॥ ૫ ॥

શિથિલાંસ્તંતુના ચચ્છેદેભિર્નો ત્રાણતંતુભિઃ શતં રાદ્ વીરીહાવહારાત
સ્મ ઇત્યાદિ ॥ ૬ ॥

વાક્ સર્વં ઇત્યાદિ જાપિત્વા વાદયેત ઇન્દ્રેણ તથા રૂપીકયા વેતસશાખયા ચ
સપલાંશયા મૂલતઃ ॥ ૭ ॥

સ્વભાવનતયા ન વાળવત્ નામીતયા વેતસશાખયા ચ સપલાંશયા તયા
રૂપીકા શાખયોર્મૂલાભ્યામ્ વાદયેત્ । ન અગ્રાભ્યામ્ ।

પ્રાણાયત્વે ઇતિ ઝર્વમુલ્લિખેત્ અપાનીયત્વેત્યવાંચમ્ ॥ પ્રાણાયત્વ ॥૮॥

વ્યાનાયત્વા વ્યાનાયત્વા ઇતિ ત્રિઃ સંલય્ય ઉદ્ધ્રમ્ પ્રોદેત્ ॥૯॥

બ્રાહ્મણં ઉક્ત્વેમં ઉલ્લિખન્નાસ્વેતિ ॥ ૧૦ ॥

આહતદુન્દુભિં મવદન્તુ વીણા ઇતિ વૃથાત્ ॥ ૧૧ ॥

પત્ન્ય ઉપકલ્પયતિ । ઉપમુખેન પિચ્છોરાં વાદયેત્ । વાદનેન કાણ્ડવીણામ્ ।
તાં ધાટરીરિત્યાચક્ષતે । યા ધાટરી મૃદું વાદયેતત્સારાતિઃ સ્યાત્ ।

આ સૂત્રમાં શતતંત્રીતું વર્ણન આવે છે. ઉમરાના ઝાડના લાકડાનો દંડ અથવા પલા-
શનો દંડ લઈને તેને બળદના આમડાથી એવી રીતે ઢાંકવું કે વાળવાળી બાબુ ઉપર રહે.
દંડના મૂળમાં ૧૦ ઠાણાં પાડી તે પ્રત્યેકમાં ૧૦, ૧૦ તાર પરાવી તેને અગ્રમાં બાંધવા.
દંડની સપાટી ઉપર એ તાર આવે છે, તેને પલાશ અથવા નેતરની નાની સોટીની નખી
વડે વગાડવા. આગળના ભાગમાં ઘાટ, કર્કરિ, કાંડવીણા ૪૦ નો ઉદ્દેશ્ય છે, તેમજ પિચ્છોરા-
વાદ્ય કૂંકીને વગાડવું અને કાંડવીણા નખીથી (વાદનેન) વગાડવી. આ સૂત્ર ઉપરથી
તંતુવાદના પ્રધાત તે વખતે વધારે હશે એમ લાગે છે.

યસ્ય વખતે જે જે તંતુવાદો વગાડવામાં આવતાં હતાં તે તે વાદ્યો કયા કયા લાક-
ડાનાં બનાવતા હતા એ અંદાજ ઉપલા સંદર્ભમાં આપ્યો છે. હવે અલાબુવીણા નો
ઉદ્દેશ્ય અને તેની માહિતી લાઠ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર ૪.૨.૧ થી ૧૦ સુધીમાં આવે છે.

અલાબુવીણાર્યાં વક્રા કપિશીષ્ટર્યૌં ચ પૂર્વસ્યાં દ્વારિ વહિ સદસમ્ ॥૧॥

વક્રા કપિશીષ્ટર્યૌં દુન્દુભિશ્ચ પ્રતિમંત્રયેત યા વક્રાયામ્ કપિશીષ્ટર્યામ્
દુન્દુભૌ યચ્ચ વાદ્યં ઘોષો યો મહતો મહંસ્તેન નો રાદ્ધિ મા વદેતિ ॥૨॥

મહાવીણાપિ શીલવીણે ચાપરસ્યામન્તરીતિ ગૌતમશાણ્ડિલ્યૌ વહિરિતિ
ધાનજ્ઞયઃ ॥ ૩ ॥

અલાબુવીણાપિ શીલવીણે ચ પ્રતિમંત્રયેતાલાબુવીણેઽપિશીલી ચ યં
મંત્રમધિજગ્મતુસ્તેનેદમુપગાયતાં તે સામમહ્યેષ્યત ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમેનોપગાતૃન્ દ્વે દ્વે એકેકા પત્ની કાણ્ડવીણાં પિચ્છોરાં ચ વ્યત્યાસં
વાદયેત ॥ ૫ ॥

ઉપમુખં પિચ્છોરા વાદનેન કાણ્ડમયીમ્ ॥ ૬ ॥

તા અપઘાટિલા ઇત્યાચક્ષતે ॥ ૭ ॥

તાઃ પ્રતિમંત્રયેત યાં પલ્પપઘાટિલાં મૃદુકં વાદયિષ્યતિ સારાતિમપવાદ્યતાં
દ્વિષન્તં તૈજનિત્વગિતિ ॥ ૮ ॥

સર્વમનુવીક્ષ્યમાણો જપેદાક્રંદા ઉલ્લયઃ પ્રકોશાયવાચણ્ણતિ સર્વા સત્રસ્ય
સારાદ્ધિસ્તથેદં સામ ગીયત ઇતિ ॥ ૯ ॥

જપે દેવ સુપર્ણોઽસ્મિ ગરુત્માન્ પ્રમાં વાચં વાદિષ્યામિ વહૂકરિષ્યન્તી
વહૂકરિષ્યન્ સ્વર્ગમિષ્યન્તીમ્ સ્વર્ગમયિષ્યમ્ મામિમાન્ યજમાનાનિતિ ॥૧૦॥

લાઠ્યાયનીયે ૪, ૨, ૧ થી ૧૦.

અલાપુવીણા એટલે જે વીણાને તુંબડું હોય તે, અને જેનું માથું વાંદરાના મ્હોં જેવા વક્ર આકારનું હોય તે. દંડુભિનો પણ ઉદ્દેશ આ સુત્રમાં આવે છે. એ પણ વાંદરાના મ્હોં જેવું જ વાંકું હોય છે. તે સિવાય મહાવીણા, શીલવીણાનો પણ ઉદ્દેશ તેજ મંદલમાં આવે છે. અલાપુવીણા અને શીલવીણાને મંત્રીને પછી તેના સ્વરો વડે સામગાયન કરવું. ઉપગાતાની પ્રશ્નિ આંગુએ જે સ્ત્રીઓને સામસામે બેસાડીને એકના હાથમાં કાંડવીણા અને બીજાના હાથમાં પિચ્છારા આપવી. પિચ્છારા મુખ વડે અને કાંડવીણા નખીથી (વાદનથી) વગાડવી. આ બેની બેડીને ‘અપધાટિલા’ કહે છે. આ અપધાટિલા એટલે બંને વાદ્યો બહુ કામળ અવાજથી વગાડવાં.

આ ઉપરથી ગાવા માટે અથવા વાગ વગાડવા માટે કેવી રીતે બેસવું, કેવી રીતે વગાડવું, ઇ. સુક્ષ્મ માહિતી આપણને મળે છે. એ જમાનો કર્મકાંડનો હોવાથી દરેક વિષયમાં વિધિ અને પદ્ધતિ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું, તે જ પ્રમાણે સંગીતની આખ તમાં પણ બન્યું. આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ગાયનવાદનની પદ્ધતિઓનો ખાસ વિકાસ આ સમયે થયો હશે.

બીજો એક ઉદ્દેશ લાટયાયન-શ્રૌતસૂત્રમાં શતતંત્રી વીણા ત્રિષે આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

રોહિતેનાનહુहेनोत्तरलोम्ना चमर्णा पिहितं स्यात् ॥ १ ॥

तस्य दशसु पञ्चाच्छिद्रेषु दश दश तंज्यो वद्धाः स्युर्मौज्योदाभ्यो वा ॥ २ ॥

त्रिष्यिति शाण्डिल्यश्चतुस्त्रिंशन्मध्यमे त्रयस्त्रिंशता वा मित इति ॥ ३ ॥

पुरस्तादेकैकशस्तास्त्रૈધં વિભજ્ય ભૂર્ભુવઃસ્વરિત્યેતાભિઃ પૃથગુત્તરોત્ત-
યુદ્ધેત્ ॥ ૪ ॥

તમભિમૃશેદ્વદો વદવદા વદો વદો વદોરુ.....ઇયાદિ પેંદ્રીં વાચં વૃહતીમ્
વિશ્વરૂપાં શતાયુષીમ્ પ્રવદદેવ વાણં ઇતિ ॥ ૫ ॥

શિયિલાંસ્તંતુના ચચ્છેદોભિર્નો વાણતંતુભિઃ શતં રાદ્ વીરીહાવહારાત
સ્મ ઇત્યાદિ ॥ ૬ ॥

વાક્ સર્વં ઇત્યાદિ જપિત્વા વાદયેત ઇંદ્રેણ તથા ઇપીકયા વેતસશાખયા ચ
સપલાશયા મૂલતઃ ॥ ૭ ॥

સ્વભાવનતયા ન વાણવત્ નામીતયા વેતસશાખયા ચ સપલાશયા તયા
ઇપિકા શાખયોર્મૂલાભ્યામ્ વાદયેત્ । ન અગ્રાભ્યામ્ ।

પ્રાણાયત્વે ઇતિ ઝર્વમુલ્લિખેત્ અપાનીયત્વેત્યવાચમ્ ॥ પ્રાણાયત્વ ॥ ૮ ॥

વ્યાનાયત્વા વ્યાનાયત્વા ઇતિ ત્રિઃ સંલરૂપ વદન્નમ્ પ્રોદેત્ ॥ ૯ ॥

બ્રાહ્મણં ચક્ત્વેમં હલિલ્લિખન્નાસ્વેતિ ॥ ૧૦ ॥

આહતદુન્દુભિં પ્રવદન્તુ વીણા ઇતિ વૃષાત્ ॥ ૧૧ ॥

આ ઉપરથી શાંખાયન ઐતસ્યમાં જે શતતંત્રી પાછળ હેલ્લી છે તે પ્રમાણે જ આ ખીજ વીણાનું વર્ણન છે. આ વીણા પહેલાંની જેવી જ પણ થોડા ફરકવાળી છે. બળદના ચામડા વડે તેનો દંડ ઢાંકીને તેની પાછળના ભાગમાં દશ દાણાં પાડીને તેમાં દશ, દશ તંત્રી બાંધવી. તે તંત્રી દલની અથવા આંતરડાની હોય. શાંકિલ્ય ઋષિને મો. ૧૦ ને બદલે ત્રણ જ દાણાં પાડવાં અને વચલા દાણાંમાં ૩૪ તાર, અને બાકીનામાં ૩૩, ૩૩ તાર બાંધવા. તે તારો એકના પછી એક એવી રીતે ચડાવવા કે તેઓ મૂર્ધ્ન્યઃ દ્યઃ એ સ્વરોની પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ચડતા હોય. તેનો સ્પર્શ કરીને મંત્ર બણીને જે તાર દીક્ષો હોય તે ઉપર ચડાવવો અને પલાશ અથવા નેતરની નખી બનાવીને તેને વગાડવી. પછી પ્રાણા-યત્ત્વ એ મંત્રથી ઊર્ધ્વ ઉલ્લેખન એટલે આરોહ અને અપાનાયત્ત્વ એ મંત્રથી નીચે ઉલ્લેખન એટલે અવરોહ કરવો (સ્વરોનો). વ્યાનાયત્ત્વ એ ત્રણ વખત બોલીને પ્રાણ-ણને કહી વગાડવું. તે વખતે આહતદુન્દુભિ પ્રવદન્તુ વીણા એ મંત્ર બોલવો.

સૂત્રકાળનાં ખીજ એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ અહિં કરીએ તો દીક છે. એ ગ્રંથ સંગીત સૂત્ર કરીને છે, અને તે સરસ્વતીએ બનાવેલો છે એમ મનાય છે. આ ગ્રંથ લુપ્ત થયો છે, તથાપિ તેનાં બે પાનાં સદ્ગત તત્ત્વસુખરામ મ. ત્રિપાઠીને આશરે વીશેક વર્ષ પહેલાં મળેલાં તે તેમણે વિ. સં. ૧૯૬૯ ના 'શુન્નરાત્રી'ના દીવાળીના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

આ ગ્રંથ ઉપર જે દીકા થઈ છે તે દીકા જ્યગોપાલ ચિંતામણિ નામનાં એક વિકાસે કરેલી છે. જ્યગોપાલ પોતે તેલંગ હતા અને સુપ્રસિદ્ધ ગોસ્વામી વિકૃલનાથજીનો શિષ્ય હતા. તે વિ. સં. ૧૬૩૨ ની લગભગમાં વિદ્યમાન હતા. તે દીકા ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલાંનો હોવો જોઈએ, એટલે કદાચ તે સૂત્ર-કાળનો જ હશે.

વૈદિક કાળની જે સમાલોચના ઉપર કરવામાં આવી તે ઉપરથી આપણે નીચેના નિષ્કર્ષ કાઢી શકીએ:—

(૧) વૈદિક કાળમાં સંગીતવિદ્યા એક સ્વતંત્ર વિદ્યા તરીકે મનાતી હતી અને તેનું તે વખતનું સ્વરૂપ શુદ્ધ, ધાર્મિક અને પવિત્ર હતું.

(૨) ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણે વિભાગમાં લોકો કુશળ હતા, અને સંગીતનું નિયમિત શિક્ષણ આપવા માટે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા હતી.

(૩) ગાયક, વાદક અને નર્તક એ ત્રણે પ્રકારના લોકો વિદ્યમાન હતા અને તે ભેગા થઈને પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરતા હતા.

(૪) સંગીત વિદ્યામાં સ્ત્રીઓ પણ કુશળ હતી અને તેઓ સમાજમાં ખુલ્લી રીતે ગાયન, વાદન, નર્તન કરતી હતી.

(૫) વાદ્યો કેવી રીતે બનાવવાં, તે કેવી રીતે વગાડવાં, ઇત્યાદિની તેમને પૂર્ણ માહિતી હતી.

(૬) સંગીતને લગતા પારિભાષિક શબ્દો પણ તેમની પાસે હતા અને તેથી કરીને સંગીતશાસ્ત્રમાં વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતા.

(૭) સંગીતની એક સ્વતંત્ર લેખનપદ્ધતિ હાલના જેટલી શાસ્ત્રીય અને સૂક્ષ્મ નહિ, પણ સ્થૂલ રૂપમાં હતી.

વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યનો નાયક રાજા ચેટક

(આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજી.)

જૈન સાહિત્યમાં વૈશાલીનો રાજા ચેટક ઘણી રીતે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે પ્રચારેલા ધર્મના એક મહાન ઉપાસક તરીકે તો તેની ખ્યાતિ છે જ, પરંતુ બીજી રીતે વ્યાવહારિક પ્રસંગોથી પણ તેની તેટલી જ પ્રસિદ્ધિ છે. એ પ્રસિદ્ધિનું પહેલું કારણ તો એ છે કે જૈન ધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર નિર્જન્ય જ્ઞાતપુત્ર શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે તેનો બેવડો સંબંધ હતો. શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી એ ચેટકની સગી બહેન થતી હતી અને એ ત્રિશલાના મોટા પુત્ર અને મહાવીરના મોટા ભાઈ નન્દિવર્ધન સાથે એની વચલી પુત્રી નામે જેઠાએ લગ્ન કર્યા હતાં. બીજું કારણ, જેવી રીતે મહાવીરના ધરાણા સાથે એનો કૌટુંબિક સંબંધ હતો તેવી જ રીતે તત્કાલીન ભારતના બીજા કેટલાક પ્રધાન રાજવંશો સાથે પણ એનો સંગપણનો સંબંધ બંધાએલો હતો. સિંધુસૌવીરનો રાજા ઉદાયન, અવંતીનો રાજા પ્રવોત, કૌશાંબીનો રાજા શતાતીક, ચંપાનો રાજા દંધિવાહન અને મગધનો રાજા બિંબિસાર એ બધા એના જામાત થતા હતા. જૈન સાહિત્યમાં કૃષ્ણિક અથવા કૌણિકના અને બૌદ્ધસાહિત્યમાં અમ્બતશત્રુના નામે અસિદ્ધિ પામેલો મગધનો સમર્થ સમ્રાટ તથા સામાન્ય રીતે જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ત્રણે સંપ્રદાયના કથાસાહિત્યમાં વ્યાપક થએલો ઉદયન વત્સરાજ, એના સગા દૌહિત્ર થતા હતા. ત્રીજું, તે વખતે હયાતી ધરાવતા ભારતના ગણસત્તાક રાજ્યોમાંના એક પ્રધાન રાજ્યતંત્રનો તે વિશિષ્ટ નાયક હોવાનો હતો. અને છેલ્લું, જૈનપરંપરા પ્રમાણે આખા આર્યાવર્તમાં ક્યારે એ નહીં થએલી એવી એક બપોરે જનનાશક લડાઈ એને લડવી પડી હતી, જેમાં એનો પ્રતિપક્ષી, એનો પોતાનો જ સગો દૌહિત્ર મગધરાજ અમ્બતશત્રુ હતો !

જૈનપરંપરામાં આટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર અને ઉક્ત રીતે તત્કાલીન ભારતમાં એક મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એ રાજાના વિષયમાં જૈન સાહિત્ય સિવાય અન્યત્ર ક્યાંએ ઉલ્લેખ મળી આવતો ન હોવાથી ઐતિહાસિકોની દૃષ્ટિમાં અઘાપિ એનું અસ્તિત્વ ધ્યાન ખેંચવા લાયક રીતે અંકિત થયું નથી. બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના સાહિત્ય તરફ નજર ફરિએ છીએ ત્યારે તેમાં, એ સમયના ભારતના મગધ, કોસલ, કૌશાંબી અને અવંતી જેવા રાજસત્તાક રાજ્યોની તો નાની મોટી નોંધો લેવાએલી મળી આવે છે ખરી, પણ વૈશાલી જેવા સ્થાન કે જેમાં ગણસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ આગતી હતી તેનો નામનિર્દેશ પણ તેમાં ભાગ્યેજ નહીં આવે છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વૈશાલી અને ત્યાં આધિપત્ય ભોગવતી સિમ્બલી નામની ક્ષત્રિય જાતિનાં સંબંધમાં ઘણી ઘણી વાતો લખેલી મળી આવે છે, પરંતુ એ સ્થાન અને એ સમાજ ઉપર સર્વોપરિ અધિકાર ચલાવનાર કોણ હતો તેનો ઉલ્લેખ બૌદ્ધ લેખકો પણ દાંધ કરતા નથી,

હિંદુસ્થાનના ઐતિહાસિક યુગના ઉદ્દગમકાલ તરીકે ગણાતા એ સમયના ઇતિહાસના અભ્યાસિઓનું ધ્યાન ખેંચવા માટે, આ લેખમાં હું, જૈનમતે વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યના રાજા મનાતા એ ચેટક અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા રાજાઓના સંબંધમાં જેટલી પરંપરા જૈન ગ્રંથકારોએ તોંધી રાખી છે તેનો સાર અને સંકલના કરવા પ્રયત્ન કરું છું.

૧ તીથકર શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે ચેટકનો સંબંધ.

ઉપર મેં સૂચવ્યું છે કે તીથકર શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી ચેટક રાજાની સગી બહેન થતી હતી. તેનો પુરાવો જૈન આગમોમાં જૂનામાં જૂના આગમ તરીકે મનાતા આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં મળે છે. એ ચૂર્ણિ ક્યારે રચાય તેનો નિશ્ચય અંધાપિ જોઈએ તેવો થઈ શક્યો નથી, પરંતુ પિક્કમના આકાશ સેધા કરતાં અર્વાચીન નથી એટલું ચોક્કસ જણાય છે. આવશ્યકસૂત્રની સંસ્કૃત ટીકા કરનાર આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય મેં વિક્રમ સંવત્ ૮૦૦ ની આસપાસ નિર્ણય કર્યો છે. (જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ખંડ ૧, અંક ૧, પૃષ્ઠ ૫૩). આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાની એ સંસ્કૃત ટીકામાં ઉક્ત પ્રાચીન ચૂર્ણિમાંથી સંકેદો અવતરણો લીધાં છે, તેથી હરિભદ્ર પહેલાં ચૂર્ણિકારનો સમય સ્વતઃસિદ્ધ છે. એ ચૂર્ણિમાં શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલાને સ્પષ્ટ રૂપે ચેટકની ભગિની લખી છે અને તેજ ઠેકાણે ત્રિશલાના મોટા પુત્ર નંદિવર્ધનની ભાર્યા-શ્રી મહાવીરની ભોજા-ને ચેટકની પુત્રી જણાવી છે. પાઠ આ પ્રમાણે છે:—

ભગવતો માયા ચેડગસ્સ ભગિણી; મો[જા]યી ચેડગસ્સ ધૂયા ।

‘ભગવાન મહાવીરની માતા, ચેટકની ભગિની;^૧ ભોજા ચેટકની પુત્રી’ આ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખી પાછળના બીજા ગ્રંથકારોએ પણ કેટલેક ઠેકાણે ચેટકને મહાવીરના માતુલ (મામા) તરીકે ઉદ્દેશ્યો છે. મહાવીરના જીવનવૃત્તાંતની તોંધ જૈન આગમોમાં સૌથી પ્રાચીન અને પ્રથમ ગણાતા આગમ આચારાંગ સૂત્રમાં લેવાયેલી છે. તેમાં મહાવીરની માતાનું એક નામ વિદેહદિન્ના પણ લખેલું છે. જેમકે—

સમણસ્સ ણં ભગવઓ મહાવારસ્સ અમ્માવાસિટ્ઠસ્સગુત્તા તોસેણં તિનિ નામધિજ્જા एव माहिज्जंति, तं जहा तिसला इ वा विदेहदिन्ना इ वा प्रिय-कारिणी इ वा । (આચારાંગ, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ. ૪૨૨)

‘શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની માતા-જેનું વાસિષ્ઠ ગોત્ર હતું, તેનાં ત્રણ નામ હતાં એમ કહેવાય છે; જેમ કે ૧ ત્રિશલા, ૨ વિદેહદિન્ના, અને ૩ પ્રિયકારિણી’ ‘વિદેહદિન્ના’ ના વ્યુત્પત્ત્યર્થ ઉપરથી જણાય છે કે તેનો જન્મ વિદેહના રાજકુળમાં થયો હતો. માતાના આ કુળસૂચક નામ ઉપરથી મહાવીરનું પણ એક નામ વિદેહદિન્ન હતું જેનો ઉદ્દેશ્ય આચારાંગ સૂત્રમાં ઉપર્યુક્ત સૂત્ર પછી તરતજ આવેલો છે. જેમકે—

સમણે ભગવં મહાવીરે નાપ નાયપુત્તે નાયકુલનિવૃત્તે વિદેહે વિદેહદિન્ને વિદેહજંચ્ચે વિદેહસૂમાલે. (પૃ. ૪૨૨)

૧. જુઓ કલ્પસૂત્રની ધર્મસાગરગણિકૃત કિરણાવલી નામે ટીકા પૃષ્ઠ ૧૨૪ ‘ચેટકમહારાજસ્ય ભગવન્માતુલસ્ય’

૨. ભાવનગરની આત્માનંદ જૈન સભાએ પ્રકટ કરેલ, ધર્મસાગર ગણિકૃત ટીકા રણાવલી પૃ. ૯૩ તથા વિનયવિજયોપાધ્યાયકૃત ટીકા સુબોધિકા, પૃ. ૧૪૪.

આ બંને અવતરણે કલ્પસૂત્રમાં પણ અવિકલરૂપે ઉદ્ધૃત થયેલાં છે, લાં ટીકાકારો વિદેહદિન્નની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે: - વિદેહદિન્ના ત્રિશલા તસ્યા અપત્યં વેદેહદિન્ન: । આગળ ઉપર આપણે જોઈશું કે વૈશાલી એ એક વિદેહનો જ ભાગ હતો અને તેથી ચેટકનું ધરાણું વિદેહ રાજકુળ તરીકે લખાય એ સ્પષ્ટ જ છે. આ રીતે મહાવીરની માતા ત્રિશલા વિદેહ રાજકુળના ચેટકની બહેન થતી હતી તે ઉક્ત આવ-સ્થકચૂર્ણિ અને આચારાંગના ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ત્રિશલાના મોટા પુત્ર અને મહાવીરના મોટા ભાઈ નન્દિવર્ધનની સ્ત્રી ચેટકની પુત્રી થતી હતી તેનો એક ઉલ્લેખ તો ઉપર આવી ગયો છે. બીજો ઉલ્લેખ પણ એજ આવ-સ્થકચૂર્ણિમાં આગળ ઉપર થયેલો છે જેમાં ચેટકની કન્યા પુત્રીએ કોની સાથે લગ્ન કર્યા તેની નોંધ લેવામાં આવી છે. એ નોંધ પ્રમાણે ચેટકને એકંદર સાત પુત્રીઓ હતી જેમાંથી છનાં લગ્ન થયાં હતાં અને એક કુમારિકા જ રહી હતી. એ સાત પુત્રીઓમાંથી પાંચમી પુત્રી જેનું નામ બ્યેષ્ઠા હતું તેનું લગ્ન નન્દિવર્ધન સાથે થયું હતું. ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે.

‘જેઠ્ઠા કુંડગ્ગામે વદ્ધમાણસામિણો જેઠ્ઠસ્સ નન્દિવદ્ધણસ્સ દિન્ના’

બ્યેષ્ઠા [નામે કન્યા] કુંડ્યામમાં વદ્ધિમાન (મહાવીરનું મૂળ નામ) સ્વામિના બ્યેષ્ઠ [બંધુ] નન્દિવર્ધનને આપી હતી. આ ઉલ્લેખ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં પણ કરેલો છે:—

કુણ્ડગ્ગામાધિનાથસ્ય નન્દિવર્ધનમ્ભુજ: ।

શ્રીવીરનાથજ્યેષ્ઠસ્ય, જ્યેષ્ઠા દત્તા યથાશ્ચિ ।

શ્રી મહાવીરના મોટા ભાઈનું નામ નન્દિવર્ધન હતું તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો આચારાંગ અને કલ્પસૂત્ર-એમ બંને મૂળસૂત્રોમાં આવેલો છે,—યથા

સમણસ્સ ણં મગ્ગસી મહાવીરસ્સ જિટ્ઠે માયા નન્દિવદ્ધણે કાસવગુત્તેણ ।
(આચારાંગ પૃ. ૪૨૨, કલ્પસૂત્રમાં પણ આ જ પાઠ છે.)

[કેટલાક દેશો અને કેટલીક જાતોમાં મામાની કન્યા ઉપર બાણજનો પ્રથમ હથ્થ હોય એમ પ્રચલિત રીવાજ અને જૂનાં પ્રમાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાંની મરાઠા જાતિમાં ખાસ કરીને આજે પણ એ રીવાજ ચાલુ છે. આવશ્યક સૂત્રની ટીકામાં હરિભદ્રચરિત્રે એક ટેકાણે ‘દેશકથા’ નું વર્ણન કરતાં જૂની ગાથા ઉતારી છે જેમાં જણાવ્યું છે કે દેશ દેશના રીત રીવાજો જુદા જુદા હોઈ, મોઢાં દેશમાં બ્યારે એક વસ્તુ ગમ્ય કે સ્વીકાર્ય હોય છે ત્યારે બીજા દેશમાં તે જ બાબત અગમ્ય કે અસ્વીકાર્ય હોય છે. ઉદાહરણાર્થ-જેમ અંગ અને લાટ દેશના લોકોને માતુલહરિતા એટલે મામાની છાકરી ગમ્ય હોય છે ત્યારે ગોડદેશના લોકો માટે તે ભગિની હોઈ અગમ્ય છે. ગાથા આ પ્રમાણે—

ઉંદો ગમ્માગમ્મે જહ માહલલુહિયમંગ-લાહાણં ।

અણ્ણેસિ સ્સા મગિણી મોલાહણં અગમ્મા ડ ।

જેમ મહાવીરની મામાની પુત્રીએ પોતાની કન્યાના પુત્ર નન્દિવર્ધન સાથે લગ્ન કર્યા હતા તેમ જુદા મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શિનાનાં લગ્ન પણ તેની સગી શ્રી સુદર્શિનાના પુત્ર

૧. લાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ છપાવેલ ‘ત્રિપથીશલાકાપુરુષચરિત્ર’ ના ૧૦ પૃષ્ઠનું પૃષ્ઠ ૯૩.

જમાલિ નામના ક્ષત્રિય કુમાર સાથે થયાં હતાં જેનો ઉલ્લેખ ઘણા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોમાં થયેલો છે. આવશ્યક સૂત્રના ભાષ્ય, ચૂંચિ, ટીકા આદિમાં પણ એ બાબતની સ્પષ્ટ નોંધ છે. યથા—

કુણ્ડપુરનગરં તત્થ જમાલી સામિસ્સ માહ્ણિજ્જો...તસ્સ મજ્ઞા સામિસ્સ દુહિતા । (હરિભદ્ર કૃત આવશ્યક સૂત્ર ટીકા, પૃષ્ઠ, ૩૧૨)]

૨. ભારતનાં બીજાં કેટલાંક પ્રધાન રાજ્યો સાથે ચેટકનો કૌટુંબિક સંબંધ.

ઉપરના ભાગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચેટકને એકંદરે સાત પુત્રીઓ હતી જેમાં એક તો કુમારિકા જ રહી હતી અને બાકીની છતાં, ભારતના તે વખતના જુદા જુદાનામાંકિત રાજ્યો સાથે લગ્ન થયાં હતાં. એ પુત્રીઓ અને જેમની સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં તે રાજ્યો વિગેરેનો ટુંક ઉલ્લેખ આવશ્યક ચૂંચિમાં નીચે પ્રમાણે કરેલો છે.

एतो य वेसालीए नगरीए चेडओ राया हेहयकुलसभूंतो । तस्सा देवीणं अणमण्णाणं सत्त धूताओ । पभावती, पडमावती, मिगावती, सिवा, जेट्टा, सुजेट्टा, चेळणत्ति । सो चेडओ सावओ परवीवाहकरणस्स पच्चक्खातं । धूताओ ण देति कस्सत्ति । ताओ माति मिस्सगाओ रायं आपुच्छित्ता अण्णेसिं अच्छित्तकाणं सरिसगाणं देति । पभावती वीतिभए उद्दायणस्स दिण्णा, पडमावती चंपाए द्दिवाहणस्स, मिगावती कोसंबीए सताणियस्स, सिवा उज्जेणीए पज्जो-तस्स, जेट्टा कुंडगामे वद्धमाणं सामिणो जेट्टस्स नन्दिवद्धणस्स दिण्णा । सुजेट्टा चेळणा य देवकारिओ अच्छंति । १

અર્થાત્—‘વૈશાલી નગરીમાં હેહયવંશમાં જન્મેલો ચેડગ (‘ચેટક’) નામે રાજા, તેને જુદી જુદી રાણીઓથી સાત પુત્રીઓ થઈ:—૧ પ્રભાવતી, ૨ પડમાવતી, ૩ મૃગાવતી, ૪ શિવા, ૫ જ્યેષ્ઠા, ૬ સુજ્યેષ્ઠા, અને ૭ ચેદલણા. તે ચેડગ શ્રાવક હોવાથી તેણે કોઈનાં પણ લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હતી, તેથી તે પોતાની પુત્રીઓનાં લગ્ન નથી કરતો, આથી તે પુત્રીઓની માતાઓએ રાજાની સંમતિ મેળવી પોતાને ઇચ્છિત અને પુત્રીઓને સદૃશ એવા રાજાઓને તે કન્યાઓ આપી. જેમાં ૧ પ્રભાવતી વીતિભયના ઉદાયતને, ૨ પડમાવતી ચંપાના દધિવાહનને, ૩ મૃગાવતી કૌશાંબીના શતાનીકને, ૪ શિવા ઉજ્જેણીના પ્રદોતને, અને ૫ જ્યેષ્ઠા કુંડગામમાં વર્ધમાન સ્વામિના મોટા ભાઈ નંદિવર્ધનને પરણાવી હતી. સુજ્યેષ્ઠા અને ચેદલણા [ત્યાં સુધી] કુમારિકા જ હતી. ૨ આની આ જ હકીકત આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ મહાવીરચરિત્રમાં, પોતાના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે નોંધી છે—

इतश्च वसुधावध्वा मौलिमाणिक्यसन्निभा ।

वैशालीति श्रीविशाला नगर्यस्त्यगरीयसी ॥

आखंडल इवाखण्डशासनः पृथिवीपतिः ।

चेटीकृतारिभूपालस्तत्र चेटक इत्यभूत् ॥

पृथग्रोज्ञीभवास्तस्य वभूवुः सप्त कन्यकाः ।

सप्तानामपि तद्राज्यांगानां सप्तेव देवताः ॥

प्रभावती पद्मावती मृगावती शिवापि च ।

૧ થોડાં અક્ષરોનાં ફેરફાર સાથે આનો આ જ ઉલ્લેખ હરિભદ્રવાળી આવશ્યક ટીકામાં પણ આવેલો છે. જુઓ આગમોદ્ભવ સમિતિદ્વારા પ્રકાશિત એ ટીકા, પૃષ્ઠ ૬૭૬-૭૭.

જ્યેષ્ઠા તથૈવ સુજ્યેષ્ઠા ચિલ્હુણા ચેતિ તોઃ ક્રમાત્ ॥
 ચેટકસ્તુ શ્રાવકોઽન્યવિવાહનિયમં વહન ।
 વદૌ કન્યા ન કસ્મૈચિદુદાસીન ઇવ સ્થિતઃ ॥
 તન્માતર ઉદાસીનમપિ દ્યાપૃચ્છય ચેટકમ્ ।
 ઘરાણામનુરૂપાણાં પ્રદદુઃ પંચ કન્યકાઃ ॥
 પ્રભાવતી ધીતીભયેશ્વરોદાયનભૂપતેઃ ।
 પદ્માવતી તુ ચંપેશદધિવાહનભૂભુજઃ ॥
 કૌશામ્બીશશતાનીકનૃપસ્ય તુ મૃગાવતી ।
 શિશ્વા તૂજ્જયિનીશસ્ય પ્રદ્યોતપૃથિવોપતેઃ ॥
 કુણ્ડગ્રામાધિનાથસ્ય નન્દિવર્ધનભૂભુજઃ ।
 શ્રીવીરનાથજ્યેષ્ઠસ્ય જ્યેષ્ઠા દત્તા યથાચ્ચિ ॥
 સુજ્યેષ્ઠા ચિલ્હુણા ચાપિ કુમાર્યાંવેવ તસ્યતુઃ ॥
 રૂપશ્રિયોપમાભૂતે તે દ્વે ઇવ પરસ્પરમ્ ॥^૧

આ છેલ્લી બન્ને પુત્રીઓ જે કુમારિકા રહેલી છે તેમાંથી એલ્લણા મંગલના રાજા એણિક સાથે કેમ પરણે છે અને સુજ્યેષ્ઠા કુમારિકાવસ્યામાં જે જૈન મિત્રણી કેમ થઈ બન્ય છે તેની હકીકત આગળ ઉપર જોઈશું. એ પહેલાં પાંચે પરિણીત પુત્રીઓના વિષયમાં જરા વધારે વિસ્તારથી તપાસ કરીએ. આ પાંચમાંથીએ વયથી કનિષ્ઠા પણ નામથી જ્યેષ્ઠાના વિષયમાં તો ઉપર જે નોંધ લીધી છે તે કરતાં વધારે કાંઈ હકીકત જૈનશ્રીકારો આપતાં નથી. તેથી હવે ચાર જ પુત્રીઓની હકીકત આપણે જાણવાની રહી.

પ્રભાવતી.

ઉપર આપેલા ઉતારા પ્રમાણે ચેટકની પ્રથમ પુત્રીનું નામ પ્રભાવતી હતું અને તે ધીતીભયના ઉદાયન વેરે પરણી હતી. આ ઉદાયનનો ઉલ્લેખ ધણા જૈન ગ્રંથોમાં થયેલો છે. સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ ખાસ ભગવતી નામના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્રમાંથી મળી આવે છે. એ સૂત્રના ૧૩ મા ચતકના, ૬ હા ઉદ્દેશકમાં, એના દેશસ્થાનાદિની નોંધ આ પ્રમાણે લેવાયેલી છે:

તેણં કાલેણં તેણં સમયેણં સિંધુસોવીરેસુ જળવપસુ ધીતીભય નામં નગરે હોત્યા । તસ્સ ણં ધીતીભયસ્સ નગરસ્સ વહિયા ઉત્તરપુરચ્છિમે વિસીમાય પત્ય ણં મિયવણં નામં ઉજ્જાણે હોત્યા । તત્થ ણં ધીતીભય નગરે ઉદાયણે નામં રાયા હોત્યા...તસ્સ...રન્નો પમાવતી નામં દેવી હોત્યા...તસ્સ ણં ઉદાયણસ્સ રન્નો પુત્તે પમાવતીપ દેવીપ અત્તપ અમીતિનામં કુમારે હોત્યા ।...તસ્સ ણં ઉદાય-
 ણસ્સ રન્નો નિયપ માયણેજ્ઞે કેસી નામં કુમારે હોત્યા ।...સે ણં ઉદાયણે રાયા સિંધુસોવીરપ્પામોક્ષાણં સોલસપંદ જળવયાણં ધીતીભયપ્પામોક્ષાણં તિપંદ તેસદ્દોણં નગરાગરસયાણં મહાસેણપ્પામોક્ષાણં દસપંદ રાઈણં ઘંદમઝ-
 હાણં વિદિન્નહસ્સચામરયાલલોચનાણં અન્નેસિં ચ વહૂણં રાઈસરતલવર જાય

સત્થવાહપ્પભિર્ણં આહેવચ્ચં જાવ કારેમાણે પાલેમાણે સમણોવાસપ અભિગય
જીવાંજીવે જાવ વિહરહ્ ।^૧

તાત્પર્યાર્થ—તે કાલ અને તે સમયમાં સિંધુસૌવીર નામના દેશમાં વીતિભય નામે
એક શહેર હતું. તે શહેરની ઉત્તર-પૂર્વ બાજુએ મૃગવન નામે નગરોદ્યાન હતું. તે વીતિ-
ભય શહેરમાં ઉદાયન નામે રાજા હતો, તે રાજાની પ્રભાવતી નામે પટરાણી હતી. તેને
અભીતિ નામે પુત્ર હતો. તે ઉદાયન રાજાને કેસી નામે એક કુમાર ભાણેજ હતો. એ
ઉદાયન રાજા સિંધુસૌવીર આદિ સોળ જનપદ, વીતિભય આદિ ત્રણસો ત્રેસઠ નગર
અને આઠર (બાણ) તથા મહાસેન પ્રમુખ દશ મોટા મુકુટબદ્ધ રાજાઓનો, તેમજ બીજા
અનેક નગરરક્ષક, દણ્ડનાયક, શેઠ, સાર્થવાહ આદિ જનસમૂહનો સ્વામી હતો. એ શ્રમણો-
પાસક અર્થાત્ જૈનશ્રમણોનો ઉપાસક હતો અને જૈનશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત જીવ અજીવ આદિ
તત્ત્વ-પદાર્થનો જાણકાર હતો. ઇત્યાદિ.

આ સૂત્રપાઠ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચેટકની મોટી પુત્રી પ્રભાવતીનાં લગ્ન
વીતિભયના ઉદાયન સાથે થયેલાંનો જે ઉદ્દેશ આવશ્યક ચૂંલિમાં કરેલો છે તે પર-
પરાને ખરાબર અનુસરતો છે. આ સૂત્ર પાઠમાં ઉદાયનને જે મહાસેન પ્રમુખ દશ મુકુટ-
બદ્ધ રાજાઓનો સ્વામી જણાવ્યો છે તે હકીકત ખાસ વિચારવા જેવી છે. મહાસેન
સિવાયના બીજા કયા નવ રાજા એના આજ્ઞાકિત હતા તેની નોંધ તો કોઈ પણ જૈન
ગ્રંથમાં મારા જોવામાં આવી નથી. પણ મહાસેન શી રીતે એનો આજ્ઞાકિત થયો તેની
કથા ઘણા ગ્રંથોમાં આપેલી છે. આ મહાસેન, તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અવન્તીના રાજા
તેજ મહાસેન છે જેનું વધારે પ્રખ્યાતિ પામેલું નામ પ્રઘોત અથવા ચંડપ્રઘોત છે. અવન્-
તીના એ મહાસેન ઉપર ઉદાયને જે નિમિત્તથી ચઢાઈ કરી એને પરાજિત કર્યો તેનું
વર્ણન, આવશ્યક ચૂંલિ અને ટીકા બંનેમાં દશપુરનગરની ઉત્પત્તિ બતાવતાં કરેલું હોય
તેનો સારાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

એક વખતે કેટલાક મુસાફરો સમુદ્રની યાત્રા કરતા હતા. સમુદ્રમાં ખૂબ તોફાન
થવાથી તેમનું વહાણ ખરાબે ચઢ્યું અને કોઈ પણ રીતે તે આગળ વધતું ન હતું. તેથી
લોકો બહુ ગભરાયા. તેમની આ દશા એક દેવના જોવામાં આવી અને તેથી પોતાની
શક્તિ વડે તે વહાણને ખરાબામાંથી બહાર કાઢી રસ્તે પાડ્યું અને વળી તે લોકોને મહા-
વીર તીર્થંકરની ચંદનકાળની બનાવેલી અઠ મૂર્તિ—જે તે દેવે જાતે જ બનાવી હતી—
લાકડાની પેટીમાં બંધ કરીને આપી અને કહ્યું કે આમાં દેવાધિદેવની મૂર્તિ મુકેલી છે. એના
પ્રભાવથી તમે સહીસલામત રીતે સમુદ્ર પાર જઈ શકશો. થોડા જ દિવસોમાં એ વહાણ
સિંધુસૌવીરના કાંઠે આવી લાગ્યું. પછી તે લોકોએ દેવે આપેલી તે મૂર્તિને વીતિભયમાં
ઉતારી દીધી. તેને ત્યાંના રાજા ઉદાયનની રાણી પ્રભાવતીએ પોતાના મહેલમાં એક
ચૈત્યગૃહ બનાવી તેમાં સ્થાપી અને હમેશાં તેની પૂજા કરવા લાગી. રાજા જે કે પહેલાં
તો તાપસધર્મિઓનો ભક્ત હતો પણ પાછળથી ધીમે ધીમે તે એ મૂર્તિ ઉપર શ્રદ્ધાવાળો
થવા લાગ્યો. એક દિવસે રાણી પ્રભાવતી નાચ કરતી હતી અને રાજા વીણા વગાડતો
હતો. તે વખતે રાજાની દૃષ્ટિમાં રાણીનું માથું નહીં દેખાવાથી તે અધીરો થયો અને તેથી

તેના હાથમાંથી વીણા વગાડવાનો ગજ સરકી પડ્યો. રાણી આ જોઈ ગુસ્સે થઈ અને બોલી કે “સ્વામિન! શું મહેં ખરાબ નાય કર્યો છે, જેથી તમે વીણા વગાડવી બંધ કરી દીધી?” વધુ આગ્રહ કરતાં રાજ્યે ખરી હકીકત છાંંધી અને તેથી રાણી સમજી ગઈ કે હવે મારું આયુષ્ય થોડુંજ બાકી રહ્યું છે. તેથી જીવનનું શ્રેયઃ સાધવા સંસારનો ત્યાગ કરી બિશુણી થવું જોઈએ. બિશુણી થવા માટે રાજની અનુમતિ માંગતાં, ઘણા વિરોધ પછી, રાજ્યે એવી સરતે તેને અનુમતિ આપી કે “જો તું મરીને સ્વર્ગમાં દેવતા થાય તો પછી અહીં આવીને મને તારે સદ્બોધ આપવો.” રાણીએ તે સરત કબૂલ કરી અને બિશુણી થઈ. થોડા જ દિવસમાં કાલ કરી તે સ્વર્ગમાં દેવતા રૂપે ઉત્પન્ન થઈ, પૂર્વે આપેલા વચન પ્રમાણે તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને રાજને સદ્બોધ કર્યો અને તેથી રાજ પણ દિવસે દિવસે વધારે ધર્મિષ્ઠ થયો.

રાણીના મરી ગયા પછી તે મહાવીરની મૂર્તિની, રાણીની એક વિશ્વાસુ પણ શરીરે કૂચડી એવી એક દાસી હતી તે હમેશાં ભક્તિપૂર્વક પૂજા કર્યા કરતી હતી. એક વખતે ગાંધાર દેશનો એક શ્રાવક એ પ્રભાવશાલી મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે ત્યાં આવ્યો. દાસીએ તે શ્રાવકની પૂજા સેવા કરી તેથી તે ખુશી થઈને જતી વખતે પોતાની પાસે એક પ્રકારની દૈવી પ્રભાવવાળી ગાળિઓ હતી તે તેને આપતો ગયો. એ ગાળિઓના ભક્ષણથી દાસીનું કુખડાપણું મટી જઈ તેને બદલે અપ્સરા જેવું રૂપસૌંદર્ય પ્રાપ્ત થયું. એની એ સુવર્ણ જેવી શરીરકાંતિને લીધે લોકો તેને હવે સુવર્ણચુલિકાના નામે ઓળખવા લાગ્યા. એના એવા દૈવી સૌંદર્યની ખબર જ્યારે ઉજ્જયિનીના ચંડપ્રદોતના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તે એના ઉપર મોહિત થયો અને એને મેળવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. ગુપ્ત ચરો દ્વારા પ્રદોતનો મનોભાવ દાસીના જણવામાં આવતાં તે પણ એના ઉપર અતુરકત થઈ. આખરે એક રાત્રિએ પોતાના નલગિરિ નામે દેશપ્રસિદ્ધ હાથી ઉપર બેસીને ચંડપ્રદોત જાતે ત્યાં આવ્યો અને તે દાસીને ઉપાડી ગયો. જતી વખતે દાસી પોતાની સાથે તે મહાવીરની ચત્તકારિક મૂર્તિ પણ લેતી ગઈ અને તેને ઠેકાણે, ઉદાયન રાજ્યને તરત ખબર ન પડે તેટલા માટે પહેલાંથી જ પ્રદોત પાસે તૈયાર કરાવી મંગાવેલી તેના જેવી બીજી મૂર્તિ સ્થાપિત કરતી ગઈ. બીજી દિવસે સવાર થતાં ઉદાયનને એ બધી હકીકતની ખબર પડી. ચંડપ્રદોત તરફ તેણે તરત એક દૂત મોકલી તેના એ કૂલ પ્રત્યે પોતાનો ખૂબ તિરસ્કાર અને ક્રોધ બતાવ્યો અને છેવટે જણાવ્યું કે જો દાસી તેને રાખવી હોય તો બંધે રાખે, પણ તેની સાથે લઈ જવામાં આવેલી મહાવીરની મૂર્તિને પાછી મોકલી આપવી. ચંડપ્રદોતે આનો કાંઈ જવાબ ન આપ્યો અને તેથી ઉદાયન પોતાના મોરા દળબળ સાથે અવંતી ઉપર ચઢાઈ કરવા ચાલી નિહળ્યો. એ વખતે જઈ મહિનો ચાલતો હોવાથી મરુભૂમિ પસાર કરતાં તેના સૈન્યને પાણી વિના ઘણી પીડા બોગવવી પડી હતી અને છેક જ્યારે પુષ્કરના પ્રદેશમાં તે આવ્યો ત્યારે કાંઈક શાંતિ મળી. ત્યાં થોડાક સમય યોગી તે ઉજ્જયિની પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ પ્રદોત પણ એનો બેટો કરવા સામે તૈયાર થઈ હશે હતા. યુદ્ધની વાટાઘાટ ચાલી ત્યારે ઉદાયને જણાવ્યું કે જો તારી મરજી હોય તો આપણે બંને જાતે જ યુદ્ધ કરી એક બીજાના બાગ્યનો નિર્ણય કરીએ. વિના કારણ આ બીજા માણસોનો સંહાર કરવા કરાવવામાં શો લાભ છે? પ્રદોત ઉદાયનના આ

વિચાર સાથે સમ્મત થયો અને જાને રથ વડે સુદ્ધ ઠરવાનું નિશ્ચિત કર્યું. પરંતુ પ્રદ્યોત કપટથી પાછળથી પોતાના જગપ્રસિદ્ધ નલગિરિ હાથી ઉપર ચઢી જેસી ઉદાયન ઉપર ધસી ચાલ્યો. ઉદાયન પ્રદ્યોતની આ ધર્તના જોઈ શહેર આશ્રય પામ્યો અને છેવટે પોતાની બાણ ચલાવવાની કુશળ કળાથી પ્રદ્યોતના હાથીના પગોને વાંધી નાખી તેને ભોંય ભેગો કર્યો અને પછી પ્રદ્યોતને પકડી પોતાના શિબિરમાં કેદ કર્યો. આ રીતે પ્રદ્યોતનો પરાજય કરી તેને પોતાનો બંદી બનાવ્યો અને ઉદાયન ત્યાંથી તુરંત પોતાના રાજ્ય તરફ રવાના થયો. ઉજ્જયિનીથી કેટલેક છેટે જતાં ચોમાસાનું જોર વધ્યું તેથી વચ્ચે જોઈ ડેકાણે સાંઝે મેદાન જોઈ ઉદાયનના સૈન્યે ચોમાસું વિતાડવા વ્યવસ્થિત રીતે પકાવ નાખ્યો. એ આખું સૈન્ય ૧૦ વિભાગોમાં ગોઠવાયું અને દરેક વિભાગની આસપાસ કામચલાઉ માટીની દીવાલો બાંધી લેવામાં આવી. બર ચોમાસામાં બ્યારે પર્વપણા (પવનસણ)નું પર્વ આવ્યું ત્યારે ઉદાયને પોતાની સાથેનાં બધાં માણસો સાથે વૈરવિરોધની ક્ષમા માંગી. પ્રદ્યોત પણ તેની સાથે જ હતો તેથી તેની પણ ક્ષમા માંગવાની તેને ધર્મદૃષ્ટિએ ધરજ નજીક. જોઈલે તેણે પ્રદ્યોતને બંધનમુક્ત કરીધો અને સ્વસ્થાનમાં જવા માટે વિસર્જિત કર્યો. ચોમાસું ઉતર્યા બાદ ઉદાયન પોતાના નગરમાં આવ્યો.

જે ડેકાણે ઉદાયનનું સૈન્ય દસ વિભાગોમાં ફિલ્લેબંધી કરી ચોમાસું વિતાડવા રહ્યું હતું. ત્યાં સૈન્યના આશ્રયને લઈને ખીખ પણ કેટલાક વ્યાપારી વગેરે લોકો આવી વસ્યા હતા કે જેઓ સૈન્યના ચાલ્યા ગયા પછી પણ ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગયા હતા. તેથી લોકો તે સ્થાનને દશપુરના નામે ઓળખવા લાગ્યા.

*આવશ્યકસૂત્ર ટીકા, પા. ૨૮૬-૩૦૦.

માળવામાં આવેલા મન્દસોર શહેરને દશપુર કહેવામાં આવે છે. જૂના લેખોમાં એનું નામ દશપુર લખેલું જ મળી આવે છે. 'દશપુર'નું નામ 'મન્દસોર' કેમ થયું તે ખાખતમાં ડૉ. ફ્લીટે Corpus Inscriptionum Indicarum ના ૩ જ ભાગમાં પાન ૭૯ ઉપર એક નોટ લખી છે તે જણાવે છે કે:—

“એ ગામને, ત્યાંના તથા લગભગ ઇંદોર સુધીના આબુજાબુના ગામડીયા અને ખેડૂતો, મન્દસોરને બદલે દસોરના નામથી વ્યવહારે છે. લગભગ દોઢેક સૈકા પહેલાંની દ્વિભાષિત સનદોમાં અત્ય ભાષામાં લખેલા લેખોમાં દસોર, તથા દારસી ભાષામાં લખેલા લેખમાં મન્દસોર એમ લખેલું જોવામાં આગે છે. વળી, જેમ બેલગામ જિલ્લામાં સંપ-ગામ અને ઉગરગોળને સ્થાને પંડિત લોકો અનુક્રમે અહિપુર અને નળપુરનો પ્રયોગ કરે છે, તેમ અહીં પણ પંડિતો પોતાના વ્યવહારમાં એને માટે સામાન્ય રીતે 'દશપુર' નામ વાપરે છે. પરંતુ, આ સંસ્કૃત નામો મૂળ અસ્તિત્વમાં હતાં, અગર તો મળ ગ્રામીણ શબ્દોની પંડિતોએ કરેલાં સંસ્કૃત ભાષાંતરિત નામો છે. એ વિષે શંકાને પૂરતું સ્થાન રહે છે. પૂર્વે, એ સ્થળે પૌરાણિક રાજા દશરથનું નગર હતું એમ સ્થાનિક લોકો સમજાવે છે. એ સમજણ ખરી માનવામાં આવે, તો એ ગામનું નામ 'દસરથોર' થવું જોઈએ. હવે, એનો ખરો અર્થ આ પ્રમાણે હોય એમ લાગે છે:—જેમ હાલમાં આબુજાબુ આવેલાં ખિલચીપુર, જંકપુરા, રામપુરિયા, ચંદ્રપુરા, બાલાગંજ વગેરે બાર-પંદર ગામડાંનો સમાવેશ એ નગરમાં થાય છે, તેમ પૂર્વે પણ તેમાં 'દશ' ગામડાં ('પુર')નો સમાવેશ

આ રીતે, જૈનપરંપરામાં મહાસેન પ્રઘોત વીતિભયના ઉદાયનનો આગંધિત થએલો માનવામાં આવે છે.

ઉદાયનનું પાછલું જીવન.

ઉદાયનના રાજકીય જીવન સંબંધમાં આટલી હદીકત પાછળનાં જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે. મૂળ ભગવતી સૂત્ર કે જેનો ઉલ્લેખ ઉપર દરવામાં આવ્યો છે તેમાં ફક્ત એટલીજ બાબત વર્ણવી છે, કે જ્યારે શ્રી મહાવીર વીતિભયમાં આવ્યા ત્યારે ઉદાયન તેમના ધર્મોપદેશ સાંભળી તેમની પાંચે દીક્ષા લઈ તેમને શિષ્ય બન્યો. આ દીક્ષા લેતી વખતે તેણે પોતાનું રાજ્ય કોને સોંપવું એ માટે એક વિલક્ષણું વિચાર કર્યો. રાજ્યનો ખરો હકદાર એનો પુત્ર અભીતિકુમાર થતો હતો. પણ, રાજ્યાધિકાર ચલાવનાર મનુષ્યો ઘણા ભાગે દુર્વ્યસની અને દુરાચારી થઈ જાય છે અને એવા વ્યસની અને આચારહીન મનુષ્યો મરીને દુર્ગતિમાં જાય છે, તેથી પોતાનો પુત્ર રળેને રાજ્યસત્તાના ચેગે દુર્વ્યસની બની દુર્ગતિમાં જઈ પડે એવી બહીકથી પુત્રને રાજ્ય ઉપર ન બેસાડતાં પોતાનો ભાણેજ જે કેશીકુમાર કરીને હતા તેને બેસાડ્યો. પિતાના આ કૃત્યથી અભીતિકુમાર બહુ નારાજ થયો અને

થતો હશે. પરંતુ, મન્દસોર એવું જે આજુ નામ સર્વત્ર પસિદ્ધ છે તથા નકશામાં લખવામાં આવે છે તેના મૂળ વિષે હાલમાં કંઈ પણ સમજીતી આપી શકાય તેમ નથી. હેતુ નામ 'મન્દ-દશપુર' પડ્યું હશે એમ ડા. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ મહેને એક વખતે સૂચવ્યું હતું. મન્દ એટલે દુઃખી થયેલું; કારણ કે સુસલમાનોના હાથે તેની તથા હિંદુ દેવાસયોની અત્યંત ખરાબી દરવામાં આવી હતી, અને જેને લીધે હાલમાં પણ નાગર બ્રાહ્મણો ત્યાંનું પાણી પીતા નથી. આ સૂચનાના સમર્થનમાં મારે જણાવવાનું કે જ્યારે હું એ સ્થળે ઉભો હતો, ત્યારે મહે એક પંડિતને એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો અને તેની ઉત્તરમાં તેણે એ ગામનું 'મન્દસોર' એવું એક ત્રીજું નામ પણ જણાવ્યું. એ વિષે બીજી એક સૂચના મી. એફ. એસ. બ્રાઉનની છે. તે જણાવે છે કે એ નામમાં 'મંદ' અને 'દશપુર' એમ બે નામો ભળેલાં છે. આમાં 'પહેલું મંદ' (જુઓ ઇ. એ. પુ. ૧૫, પા. ૧૯૫) એક ગામનું નામ છે; જેને અમરજપુર પણ કહે છે, તથા જે મન્દસોરથી દક્ષિણ-પૂર્વમાં લગભગ ૧૧ મૈલ દૂર છે. એમ કહેવાય છે કે આ મંદનાં ભાગેલાં હિંદુ દેવાસયોના પતથરો વડે મન્દસોરનો સુસલમાની દિશ્વો બાંધવામાં આવ્યો હતો. હું ધારું છું કે ગમે તેવી પણ સત્ય હદીકત 'દશપુર-માહાત્મ્ય' ગાંધી મળી શકશે. પરંતુ તે પુસ્તક મને જોવા મળી શકું નથી. આ લેખ ઉપરાંત, ઉપવદાનના નાસિકના એક પ્રાચીન લેખમાં બીજી લીટીમાં દશપુર એ સંસ્કૃત નામ વાપરવામાં આવેલું છે. (જુઓ આર્ચી. ક્વે. રેકૉ. ઇ. પુ. ૪, પા. ૯૯, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫); તથા મન્દસોરના જ એક બીજા લેખમાં એ નામ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે. એની મિતિ (વિક્રમ) સંવત ૧૩૨૧ (ઇ. સ. ૧૨૬૪-૬૫) શુરુવાર ભાદ્રપદ શુક્લ પંચમી છે; તથા એ લેખ દિલાના પૂર્વ તરફના પ્રવેશદ્વારના અંદરના દરવાજાની ડાબી બાજુએ ભીંત પર ચણી લીધેલા એક સ્તંભ પતથર પર લખેલો છે. ૧૧ી, બૃહત્સંહિતા ૧૪, ૧૧-૧૬ (જુઓ કર્નનો અનુવાદ જર્ન. રૅ. એ. સો. નો. સ. પુ. ૫, પા. ૮૩) માં પણ અવંતિ સાથે આ સ્થળનો પણ એજ નામથી ઉલ્લેખ કરેલો છે.

તેથી પોતાની બધી માલમત્તા લઇ તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ચંપાના રાજા કુણિક પાસે (કે જે તેનો માસિયાઇ ભાઇ થતો હતો તેની પાસે) જઈ રહ્યો. આ પ્રમાણે આખી જીંદગી તે પિતા ઉપર વૈરભાવ રાખતો થકો ત્યાંનો ત્યાં જ મરી ગયો. નમુના ખાતર સૂત્રધારનાં કેટલાં વચનો અહિં આપું છું—

તથા ણં સે ઉદાયણે રાયા સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિયં ધમ્મં સોચ્ચા નિસમ્મ હટ્ઠતુદ્ધે ઉદ્ધાપ્પ । ઉદ્ધેહિતા સમણં ભગવં મહાવીરં તિક્કુત્તો જાવ નમંસિત્તા एवं વયાસી—‘ પવમેયં મંતે ! તહમેયં મંતે ! જહેયં તુબ્બે વદહ ’ તિ...
.....અહં દેવાણુપિયાણં અંતિપ્પ મુંડે ભવિત્તા જાવ પવ્વયામિ । ’...તથા ણં તસ્સ ઉદાયણસ્સ રન્નો અયમેવારૂવે અબ્ભત્થિપ્પ...સમુપ્પજ્જિત્થા—‘ एवं खलु अभीयीकुमारं ममं एगे पुत्ते इद्वे कंते ज्ञाव किमंग पुण पासणयाए, तं जइ णं अहं अभीयीकुमारं रज्जे ठावेत्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं मुंडे भवित्ता ज्ञाव पव्वयामि; तो णं अभीयीकुमारं रज्जे य रद्वे य ज्ञाव जणवए माणुस्सएसु य कामभोगेसु मुच्छिप गिद्वे गढिप अज्झेववन्ते अणादीयं अणवदगं दीहमद्वं चाउरतसंसारकंतरं अणुपरियदिस्सइ । तं नो खलु मे सेयं अभीयीकुमारं रज्जे ठावेत्ता...पव्वइत्तए । से यं खलु मे णियगं भाइणेज्जं केसिं कुमारं रज्जे ठावेत्ता...पव्वइत्तए । ’...तथા ણં સે કેસીં કુમારે રાયા જાણ...।... તથા ણં સે ઉદાયણે રાયા સયમેવ પંચમુદ્ધિયં લોયં કરેઈ...જાવ સવ્વદુક્ખપ્પહીણે ।

તથા ણં તસ્સ અભીયિસ્સ કુમારસ્સ અન્નદા કયાઈ પુવ્વરત્તાવરત્તકાલ-સમયંસિ કુંડંબજાગરિયં જાગરમાણસ્સ અયમેયારૂવે અબ્ભત્થિપ્પ જાવં સમુપ્પ-જ્જિત્થા—‘ एवं खलु अहं उदायणस्स पुत्ते पभावतीए देवीए अत्तए, तथ णं से उदायणे राया ममं अवहाय नियगं भाइणिज्जं केसिकुमारं रज्जे ठावेत्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिप पव्वइप । ’ इमेण एयारूवेणं महया अप्पत्तिणं मणो माणसिणं दुक्खेणं अभिभूए समाणे अंतेपुरपरियालसंपरि-
વુડે સમંદમત્તોવગરણમોયાણ વીતીભયાઓ નયરાઓ પહિનિગગ્ગ્છંતિ । પહિનિ ૦૨ પુવ્વાણુપુલ્લિ ચરમાણે ગામાણુગામં દુહજ્જમાણે જેણેવ ચંપાનયરી જેણેવ કૂણિણ રાયા તેણેવ ઉવાગચ્છઈ...કૂણિયં રાયં ઉવસંપજ્જિત્તરણં વિહરઈ । તત્થ વિ ણં સે વિઉલભોગસમિતિસમન્નાગણ યાવિ હોત્થા । તથા ણં સે અભીયીકુમારે સમણોવાસણ યાવિ હોત્થા । અભિગયજીનાજીવે...ઉદાયણંમિ રાયરિસિમિ સમણુવદ્ધવેરે કાલમાસે કાલં કિચ્ચા...। (ભગવતી, પૃષ્ઠ ૬૧૮-૨૦)

ઉદાયનના મરણની હકીકત.

આવશ્યકચૂલિ, દીક્ષા આદિ ગ્રંથોમાં ઉદાયનના મૃત્યુની નોંધ આ પ્રમાણે લીધેલી મળી આવે છે:—ઉદાયન રાજાએ દીક્ષા લીધા પછી લૂખા—સક્રા મળેલા ભિક્ષાહારને લીધે તેના શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો. વૈદ્યોએ તેને દહીં ખાવાનું જણાવ્યું. તેના માટે તે વ્રજમાં રહેતા. એક વખતે વીતભયમાં ગયો. ત્યાં તેનો ભાણેજ કેશી રાજા રાજ્ય કરતો હતો કે જેને તેણે જ રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો હતો. કેશીકુમારને તેના દુષ્ટ મંત્રિઓએ ભરમાવ્યો કે ‘ આ ઉદાયન ભિક્ષુજીવનના કષ્ટથી કંટાળ્યો છે અને રાજ્ય મેળવવા ચાહે છે. ’ તેણે કહ્યું—‘ આખી દહીં. ’ મંત્રિઓએ કહ્યું કે ‘ એ રાજધર્મ નથી. મળેલું રાજ્ય તે કોઈ આખી

હેતું હશે ?' લાંબાકાળે મંત્રિઓએ તેને સમજાવી પડાવી રાજ્ય ન આપવા માટે પાકો કર્યો. ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે- 'તો પછી શું કરવું જોઈએ ?' મંત્રી કહે- 'વિષ આપાવવું જોઈએ.' પછી તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. એક ગોવાળણના હાથે દહીંમાં એર નળાવી તે મુનિને અપાવ્યું અને એ રીતે તેના જીવનો અંત અણાવ્યો. આ વૃત્તાંત જાણી નગરની દેવતાને બારે કોષ થયો અને તેથી તેણે આખા નગર ઉપર ધૂળાની વૃષ્ટિ કરવી શરૂ કરી. ઉદાયન મુનિ ત્યાં એક કુંભારના ઘરમાં ઉતર્યા હતા અને તે કુંભાર એમની પરિચય કરતો હતો તેથી તેને અનપરાધ જાણી દેવતાએ ત્યાંથી ઉપાડી સિનવલ્લી નામના પ્રદેશમાં મુક્યો કે જ્યાં તેના નામથી ખીલું નગર વસ્યું. વીતભય પત્તને દેવતાએ વર્ષાવેલા ધૂળના વર્ષાદથી આણું તેની અંદર દટાઈ ગયું. આજે પણ ત્યાં ધૂળનો ઢગલો મોજીલ છે.

૧ આવશ્યકસૂત્રટીકા, પૃષ્ઠ ૫૩૭-૩૮. ઉદાયન સંબંધી આ બધી હકીકતવાળી કથા, પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રકટ થયેલ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહમાં પણ આવેલી છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રની ખીજ નવી હકીકત.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં, મહાવીરના સમયને લગતી નેટલી હકીકતો કથાઓ વિગેરે જૈન પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળી આવી છે તે બધીનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે. અને જ્યાં ત્યાં પ્રસંગ લઈ એ હકીકતોને બંધબેસતી બનાવી છે. ઉદાયનની ઉપર આપેલી બધી કથા પણ તેમણે પોતાના એ ચરિત્રમાં સંપૂર્ણરીતે ગોઠવી છે. અને તેમાં ખીજ પણ ફેટલીક વધારે વાતો મુકી છે જે જૂના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતી નથી. પણ વધારે ધ્યાન ખેંચવા લાયક નોંધ તો તેમણે એક એ કરી છે કે-વીતભયપત્તને બ્યારે ઉતારીતે, ઉદાયનના મૃત્યુને લીધે, દેવતાના કોપથી નષ્ટ થઈ ગયું ત્યારે તેમાં મહાવીરની તે અંદનની મૂર્તિ પણ દટાઈ ગઈ હતી. એ મૂર્તિને ગુજરાતના ચાલુક્યરાજા કુમારપાળે, પોતાના કહેવાથી, જમીનમાંથી ખોદી કાઢી હતી અને એક રથમાં બેસાડી તેને પાટણમાં લાવવામાં આવી હતી. પછી તેના માટે કુમારપાળે-એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું અને હેમચંદ્રના હાથે તે મૂર્તિની એ મંદિરમાં ઘણા મહોત્સવ-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી. હેમચંદ્રે આ બાબતનું બધું વૃત્તાંત, ભવિષ્ય પુરાણની માફક, મહાવીરના મુખથી કહેવડાવ્યું છે. રાજા એણિદનો પુત્ર અભયકુમાર મહાવીરને પૂછે છે અને મહાવીર તેનો ઉત્તર આપે છે. ભવિષ્યની ભાષાને છોડી દઈને આપણે જો હેમચંદ્રના કથન ઉપર વિશ્વાસ કરી શકીએ તો તેમાંથી આટલું ઐતિહાસિક તથ્ય આપણે જરૂર કાઢી શકીએ કે-વીતભયનું ઉદ્ધવસ્ત થયેલું પ્રાચીન સ્થાન આચાર્ય હેમચંદ્રને જાણીતું હતું અને ત્યાંથી એક પ્રાચીન તીર્થંકરની મૂર્તિ પણ તેમને મળી આવી હતી જે રાજા કુમારપાળ પાસેથી તેમણે પાટણમાં અણાવી હતી અને તેના માટે એક નવીન મંદિર તૈયાર કરાવી તેમાં તેને સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. આ મૂર્તિનો પ્રસંગ લઈ હેમચંદ્રસરિએ ગુજરાતની ગૌરવશાલી રાજધાની પાટણ અને તેના રાજા કુમારપાળનું કાંઈક આલંકારિક પણ ઘણે ભાગે સત્ય એવું જે વર્ણન એમણે પોતાની કલમથી કરેલું છે તે લાંબુ હોવા છતાં પણ ભાષાંતર રૂપમાં બધું અહીં આપી દેવાનો મને લેભ થાય છે. પુરાતત્ત્વના વાચકોને એ અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડશે. વર્ણન આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે:- 'અભયકુમારે પુનઃ પૂછ્યું, 'હે પ્રભુ! તમે કહ્યું કે... એ પ્રતિમા પૃથ્વીમાં દટાઈ જશે, તે પછી ક્યારે પ્રકટ થશે ?' પ્રભુ જોત્યા કે-ઝોરાઈ, લાટ, અને

ઉદાયનના મરણની આ પરંપરા ઘણી પ્રાચીન હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે આ હકીકતનું મૂળ સૂચન ખાસ આવશ્યક સૂત્ર-નિર્યુક્તિમાં કરવામાં આવ્યું છે, એ સૂત્ર-નિર્યુક્તિ ભદ્રપાહુની રચેલી કહેવાય છે અને પરંપરા તેનો સમય મહાવીર નિર્વાણ પછીની બીજી શતાબ્દી જણાવે છે. ઐનિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિર્યુક્તિના કર્તા ભદ્રપાહુ એટલા

ગુર્જરદેશના સીમાડામાં અણહિલપુર પાટણ નામે એક નગર વસશે, તે નગર આર્યભૂમિનું શિરોમણિ, કલ્યાણનું સ્થાન અને અર્હત ધર્મનું એક છત્રરૂપ તીર્થ થશે. ત્યાં ચૈત્યોને વિષે રહેલી રત્નમયી નિર્મળ અર્હતપ્રતિમાઓ નંદીશ્વર વિગેરે સ્થાનોની પ્રતિમાની સત્યતા બતાવી આપશે. પ્રદાશમાન, સુવર્ણ કળશોની શ્રેણિથી જેમનાં શિખરો અલંકૃત છે એવાં તે ચૈત્યોથી જળે સૂર્ય ત્યાં આવીને વિશ્રાંત થયો હોય તેવી શોભાને ધારણ કરશે. ત્યાં પ્રાયઃ સર્વજનો આવક થશે, અને તેઓ અતિથિસંવિભાગ કરીને જ ભોજન કરશે. બીજાની સંપત્તિમાં ઇર્ષ્યારહિત, સ્વસંપત્તિથી સંતુષ્ટ અને પાત્રમાં દાન આપનાર એવી ત્યાંની પ્રજા થશે. અલકાપુરીમાં યજ્ઞની જેમ ત્યાં ઘણા ધનાઢ્ય શ્રાવકો થશે. તેઓ અરિહંતભક્ત બની સાતે ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્યનો વ્યય કરશે. સુખમાં કાળની જેમ લાંબા સર્વ લોકો પરધન અને પરસ્ત્રીથી વિમુખ થશે. હે અભયકુમાર ! અમારા નિર્વાણ પછી સોળસો ને ઝોગણોતર વર્ષ જશે, ત્યારે એ નગરમાં ચૌલુક્ય કુળમાં ચંદ્રસમાન, પ્રચંડ પરાક્રમી અને અખંડ શાસનવાળો કુમારપાળ નામે ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર રાજા થશે. તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની જેમ પાત્રન કરીને મોટી સમૃદ્ધિવાન કરશે, સરલ છતાં અતિ ચતુર, શાન્ત છતાં આજ્ઞામાં ઇંદ્ર જેવો અને ક્ષમાવાન છતાં અઘૃષ્ય એવો તે ચિરકાળ આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે. ઉપાધ્યાય જેમ પોતાના શિષ્યોને વિદ્યાપૂર્ણ કરે તેમ તે પોતાની પ્રજાને પોતાના જેવી ધર્મનિષ્ઠ કરશે. શરણેશ્વરોને શરણ કરવા લાયક અને પરનારીસહોદર તે રાજા પ્રાણથી અને ધનથી પણ ધર્મને બહુ માનશે. પરાક્રમ, ધર્મ, દયા, આજ્ઞા અને બીજા પુરુષગુણોથી તે અદ્વિતીય થશે. તે રાજા ઉત્તર દિશામાં તુરુષ્ક (તુર્કસ્થાન) સુધી, પૂર્વમાં ગંગાનદી સુધી, દક્ષિણમાં વિંધ્યગિરિ સુધી અને પશ્ચિમમાં સસુદ્ર સુધી પૃથ્વીને સાધશે. એક વખતે વજ્રશાખા અને ચાંદ્રકુળમાં થયેલા આચાર્ય હેમચંદ્ર તે રાજાના જોવામાં આવશે. તે ભદ્રિક રાજા મેઘના દર્શનથી મયૂરની જેમ તે આચાર્યના દર્શનથી હર્ષિત થઈ તેમને વંદના કરવાની ત્વરા કરશે. સૂરિ જિનચૈત્યમાં ધર્મદેશના દેતા હતા, ત્યાં તેમને વંદના કરવાને માટે તે રાજા પોતાના શ્રાવક મંત્રીઓની સાથે આવશે; ત્યાં પ્રથમ દેવને નમસ્કાર કરીને પછી તત્ત્વને નહી જાણતા છતાં પણ તે રાજા શુદ્ધ ભાવથી આચાર્યને વાંદશે. પછી તેમના સુખથી શુદ્ધ ધર્મદેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને તે રાજા સમક્તિપૂર્વક અંણુવ્રત (શ્રાવકનાં વ્રત) સ્વીકારશે. પછી સારી રીતે બોધને પ્રાપ્ત કરીને તે રાજા શ્રાવકના આચાર્યનો પારગામી થશે અને રાજસભામાં બેઠો સતો પણ તે ધર્મગોષ્ઠિથી પોતાના આત્માને રમાડશે, અર્થાત્ ધર્મચર્ચા કરશે. પ્રાયઃ નિરંતર બ્રહ્મચર્યને પાળનાર તે રાજા અન્ન, શાક અને ફળાદિ સંબંધી અનેક નિયમો વિશેષ પ્રકારે ગ્રહણ કરશે. સદ્યુદ્ધિવાન તે રાજા અન્ય સાધારણ સ્ત્રીઓને ત્યજી દેશે, એટલુંજ નહિ, પોતાની ધર્મપત્નીઓને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો પ્રતિબોધ કરશે. સૂરિનાં ઉપદેશથી, જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોને જાણનાર તે રાજા આચાર્યની જેમ બીજાઓને પણ બોધિ (સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્ત કરાવશે. અર્હત ધર્મના દેષી એવા પાંડુરોગી બ્રાહ્મણો પણ તેની આજ્ઞાથી ગર્ભશ્રાવક જેવા થઈ જશે.

પ્રાચીન હોય તેમ લાગતું નથી. તેનો સમય અવેક્ષાકૃત અર્વાચીન છે, પણ દીકાકારે કરતાં તેનો સમય ઘણો જ આગળ જાય તેમ છે. તેથી દીકાકારેનો નોંધેલી ઉદાયનની એ હકીકત ઘણા જૂના સમયથી ચાલતી આવી છે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે.

પરમ શ્રાવકપણાને પ્રાપ્ત કરનાર અને ધર્મ જાળુનાર તે રાજા દેવપૂજા અને શુરુવંદન કયાં વગર જોગ્યન કરશે નહિ. તે રાજા અપુત્ર મૃત્યુ પામેલાઓનું દ્રવ્ય લેશે નહીં, વિવેકનું ક્ષણ એજ છે, અને વિવેકીઓ સદા તૃપ્ત જ હોય છે, પાંડું જેવા રાજાઓએ પણ જે મૃગયા (શિકાર) છોડેલ નહીં તેને એ રાજા છોડી દેશે, અને તેની આગાથી ખીજાં સર્વ પણ છોડી દેશે. હિંસાનો નિષેધ કરનાર એ રાજા રાજ કરતે સતે મૃગયાની વાત તો દૂર રહી, પણ માંદણ કે જુ જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓને અંત્યજ પણ મારી શકશે નહીં. પાપહિં (મૃગયા) નો નિષેધ કરનારા એ મહાન રાજાના રાજ્યમાં અરણ્યમાં રહેતી સર્વ મૃગજાતિઓ ગોષ્ઠની ગધીની જેમ સદા નિર્વિદ્ધે વાગોળશે. શાસનમાં પાદશાસન (ઇંદ્ર) જેવા તે રાજા સર્વ જળચર, રથજચર અને ખેચર પ્રાણીઓની રક્ષા કરવાને માટે કાયમની અમારી ધોપણા કરાવશે. જેઓ જન્મથી જ માંસના ખાનારા હતા તેઓ પણ તેની આગાથી હસ્તવ્રમની જેમ માંસની વાર્તા પણ ભૂલી જશે. પૂર્વે દેશની રીતિથી શ્રાવકોએ પણ જેને પૂરેપૂરું છોડ્યું નહોતું તેવા મધને આ નિર્દોષ રાજા સર્વત્ર છોડાવી દેશે. તે રાજા આ પૃથ્વીપર મધને એવું કંઈ દેશે કે જેથી કુંભકાર પણ મધનાં પાત્રને ઘડવાં છોડી દેશે. મધપાનના વ્યસનથી જેમની સંપત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે એવા પુરુષો એ મહારાજાની આગાથી મધને છોડી દેવા વડે સંપત્તિવાન થશે. પૂર્વે નજ વગેરે રાજાઓએ પણ જે ઘૂતકીકાને છોડી નથી, તે ઘૂતનું નામ પણ ચતુના નામની જેમ ને ઉન્મૂલન કરી દેશે. તેનું ઉદયવાળું શાસન ચાલતાં આ પૃથ્વીપર પારેવાની પણ કીડા અને કૂકડાનાં યુદ્ધ પણ થશે નહિ. નિઃસીમ વૈભવવાળો તે રાજા પ્રાયઃ પ્રત્યેક ગ્રામે જિનમંદિર કરાવવાથી બધી પૃથ્વીને જિનમંદિરોથી મંડિત કરશે, અને સમુદ્રપર્યંત પ્રત્યેક માર્ગે તથા પ્રત્યેક નગરે અર્હત પ્રતિમાની રથયાત્રાનો મહોત્સવ કરાવશે. દ્રવ્યના પુષ્કળ દાન વડે જગતને ઝંજીરબંધ કરીને તે રાજા આ પૃથ્વી ઉપર પોતાનો સંવત્સર ચલાવશે.

આવો મહાન પ્રતાપી કુમારપાળ રાજા એક વખતે કથાપ્રસંગમાં શુરુમુખથી કપિ-લમુનિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અને રજમાં ગુપ્ત થયેલી તે પ્રતિમાની વાત સાંભળશે; જેથી તત્કાળ તે ધૂળિનું રથાન ખોદાવી એ વિશ્વપાવની પ્રતિમાને બહાર કાઢી લઈ આવવાનો મનોરથ કરશે. તે વખતે મનનો ઉત્સાહ અને ખીજાં શુભ નિમિત્તો વડે એ રાજા પ્રતિમાને હસ્તગામી થવાનો સંભવ માનશે. પછી શુરની આગા લઈ યોગ્ય પુરુષોની યોજના કરીને વીતભય નગરના તે સ્થળને ખોદાવવાનો આરંભ કરશે. તે વખતે પરમ અર્હત એવા તે રાજાના સત્ત્વથી શાસનદેવતા ત્યાં આવીને સાબિધ્ય કરશે. કુમારપાળ રાજાના ઘણા પુણ્યથી ખોદાવવા માંડેલા સ્થળમાં જ તત્કાળ તે પ્રતિમા પ્રકટ થશે; તે સાથે તે પ્રતિમાની પૂજાને માટે ઉદાયન રાજાએ આપેલાં ગામોનો આગાલેખ પણ પ્રકટ થશે. રાજાએ નીગેલા પુરુષો પ્રાપ્ત થયેલી તે પ્રતિમાને નવીન હોય તેમ યથાવિધિ પૂજા કરીને રથમાં બેસારશે. માર્ગમાં તેની અનેક પ્રકારે પૂજાઓ થશે, તેની પાસે અહોરાત્રિ સંગીત થવા કરશે, તેની સગીપે ગામડાની સ્ત્રીઓ તાળીઓ દબા રાસડા મેશે; યજ્ઞશબ્દ વાજીતો દર્શપૂર્વક

મૂર્તિ વિગેરેની હદીકત સંબંધે ગમે તેમ હોય પણ એકંદર જૈન કથા અને સૂત્રોના આધારે આપણે આટલું તો માની શકીએ કે મહાવીરના સમયમાં સિંધુસૌવીરમાં કોઈ વીતિભય કરીને નગર હતું અને ત્યાં ઉદાયન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની એક સ્ત્રી પ્રભાવતી હતી જે વૈશાલીના ચેટકની પુત્રી થતી હતી. તેને અમીષ નામે પુત્ર હતો જેને પિતાએ ગમે તે દારણે પોતાનું રાજ્ય સોંપ્યું ન હતું, અને તેટલા માટે તે અંધારામાં અનતશયુના આશ્રયે જઈને રહ્યો હતો. મહાસેન રાજા સાથે ઉદાયનને લડાઈનો પ્રસંગ બન્યો હશે, અને તેમાં ઉદાયનને વિજય મળ્યો હશે.^૧

વાગશે, અને તેની બંને બાજુ આમરો વીંળતા જશે. એવી રીતે મોટી ધામધૂમ સાથે એ પ્રતિમાને રક્ષકજનો પાટણના સીમાડામાં લાવશે. તે હદીકત સાંભળીને અંતઃપુર પરિવાર સહિત ચતુરંગ સેનાથી પરવરેલો કુમારપાળ રાજા સર્વસંઘની સાથે તે પ્રતિમાની સામે જશે. ત્યાં જઈ તે પ્રતિમાને પોતાને હાથે રથમાંથી ઉતારી હાથી ઉપર બેસારીને મોટા ઉત્સવ સાથે પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરાવશે. અને પોતાના રાજભવનની પાસેના કીડા-ભવનમાં રાખીને તેની વિધિપૂર્વક ત્રિદાળ પૂજા કરશે. પછી તે પ્રતિમાને અર્થે ઉદાયન રાજાએ જે આજ્ઞા લેખ લખી આપ્યો હતો, તે વાંચીને કુમારપાળ તેને પ્રમાણ કરશે. નિષ્કપટી કુમારપાળ રાજા તે પ્રતિમાને સ્થાપન કરવા માટે એક સ્ફટિકમય પ્રાસાદ કરાવશે. જાણે અષ્ટાષ્ટક પર રહેલા પ્રાસાદનો યુવરાજ હોય તેવો તે પ્રાસાદ જેવાથી જગતને વિસ્મય ખમાડશે. પછી તે પ્રાસાદમાં તે પ્રતિમાનું સ્થાપન કરશે. એ પ્રમાણે સ્થાપિત કરેલી તે પ્રતિમાના પ્રભાવથી કુમારપાળ રાજા પ્રતિદિન પ્રતાપ, સમૃદ્ધિ અને આત્મ-કથાણુમાં વૃદ્ધિ પામ્યા કરશે. હે અમયકુમાર! દેવ અને ગુરુની ભક્તિ વડે એ કુમારપાળ રાજા આ ભારતવર્ષમાં તારા પિતાની જેવો થશે. ” [ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રકાશક સભા મારશ્વત પ્રકટ થયેલ, મહાવીરચરિત્ર ભાષાંતર, પાન ૨૬૯-૨૭૨ (ખીછ આવૃત્તિ).]

૧. કદાચિત્, સુવર્ણગુલિકા નિમિત્તે અંડપ્રધોત સાથે થયેલા યુદ્ધની કિંવદન્તીમાં પણ પ્રાચીનતાનો પુરાવો હોય એમ એક બીજા સૂત્રના સૂચન ઉપરથી અતુમાન થાય છે. ભગવતી જેટલાજ પ્રાચીન સૂત્ર નામે પ્રશ્નવ્યાકરણમાં, એક ઠેકાણે જેમના નિમિત્તે મોટાં યુદ્ધો થયાં હતાં એવી કેટલીક સ્ત્રીઓનાં નામો ગણાવ્યાં છે જેમાં સુવર્ણગુલિકા નું નામ પણ લખેલું છે. સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે છે:—

‘મેહુણમૂલં ચ સુવવણ તત્થ તત્થ વત્તપુઠ્ઠા સંગામા જળવલ્લયકરા-સીયાપ, દોવર્ણપ કપ, રુપ્પિણીપ, પડમાવર્ણપ, તારાપ, કંચણાપ, રત્તસુભદ્રાપ, અહિન્નિયાપ, સુવન્નગુલિયાપ, કિન્નરીપ, સુરુવવિજ્જુમતીપ, રોહિણીપ ય; અન્નેસુ ય પવમાદિપસુ વહવો મહિલાકપસુ સુવવત્તિ અઙ્કંતા સંગામા । [આગમેદ્ય સમિતિદ્વારા પ્રકાશિત પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્ર (અમયદેવસૂરિની ટીકા સાથે) પૃષ્ઠ ૮૫.]

“સ્ત્રીસંસર્ગના મૂળે પ્રાચીનકાલમાં ત્યાં ત્યાં થયેલા સંગ્રામો સાંભળીએ છીએ જેમકે સીતા અને દ્રૌપદીના માટે, તથા રુકિમણી, પદ્માવતી, તારા, કંચના, રક્તસુભદ્રા અહિન્નિકા, સુવર્ણગુલિકા, કિન્નરી, સુરવ-વિદ્યુન્મતી, રોહિણી, આદિ અને ખીછ પણ અનેક સ્ત્રીઓ નિમિત્તે સંગ્રામો થયેલા છે.”

એક વિલક્ષણ પરંપરાસામ્ય. જૈન ગ્રંથોમાં જેમ વીતમયના ઉદાયન સાથે ચંદનકાકીના બનાવેલી જૈનમૂર્તિનો આ પ્રમાણે સંબંધ લખેલો મળી આવે છે તેવો જ એક સંબંધ કૌશાંબીના ઉદયન સાથે ખૌદ ગ્રંથોમાં જોડેલો મળી આવે છે. પ્રસિદ્ધ ચીની પ્રવાસી ખૌદશ્રમણ ચવનચંગ કે બહેનત્સંગ જ્યારે હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો ત્યારે ખૌદ લોકોમાં એ વાત ધણી જાણીતી હોય તેમ લાગે છે. તેણે પોતાના પ્રવાસવૃત્તાંતમાં, કૌશાંબીનું વર્ણન લખતાં નોંધ કરી છે કે-“કૌશાંબી શહેરમાં એક જૂનો મહેલ છે જેની અંદર ૬૦૦ શ્રીટ ઉંચો મોટો વિહાર છે. એ વિહારમાં ચંદનના લાકડામાંથી કાઢેલી એવી યુદ્ધની મૂર્તિ છે જેના ઉપર પત્થરનું છત્ર ફરેલું છે. આ કૃતિ ઉદાયન રાજાની ફરેલી કહેવાય છે. આ મૂર્તિ ધણી ચમત્કારિક છે અને એની અંદર દેવી તેજ રહેલું છે જે વખતે વખતે અગ્નિ ઉઠે છે. આ મૂર્તિને ઉપાડી જવા માટે જુદા જુદા દેશના અનેક રાજાઓ પોતાની શક્તિ વાપરી છે અને ઘણા માણસોએ મોગા થઈને એને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેઓ એને જરા પણ હલાવી શક્યા નથી. તેથી તેઓ એ મૂર્તિની પ્રતિકૃતિ બનાવીને તેની પૂજા કરે છે* અને તેમ કરી, મૂળ મૂર્તિની જ તેઓ પૂજા કરે છે એમ શ્રદ્ધા રાખે છે.” (જુઓ-Beal's Records of Western Countries, Book I. p. 234) આવી જ એક મૂર્તિની ખીજ નોંધ, એ સુસાઈરે પોતાના પ્રદેશના પિમા શહેરના વૃત્તાંતમાં લીધી છે. તે લખે છે કે-“અહીં (પિમા શહેરમાં) ચંદનના લાકડામાંથી બનાવેલી યુદ્ધની એક ઉભી આકૃતિની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ લગભગ ૨૦ શ્રીટ ઉંચી છે. આ મૂર્તિ ધણી ચમત્કારિક છે અને એમાંથી તેજ રડ્યો ફરે છે. જેમને કાંઈ પણ પ્રકારનો રોગ થાય છે તેઓ આ મૂર્તિની સોનાના વરખથી પૂજા કરે છે અને તેમ કરવાથી તેઓ સાજા થઈ જાય છે-એવી અહીંનાં લોકોની માન્યતા છે. જેઓ અંતઃકરણપૂર્વક આ મૂર્તિની પ્રાર્થના કરે છે તેમનું ઇચ્છેલું સર્વજન થઈ જાય છે. અહીંના લોકો કહે છે કે, આ મૂર્તિ, એ જૂના જમાનામાં કે જ્યારે યુદ્ધ જીવતા હતા ત્યારે, કૌશાંબીના ઉદાયન રાજાએ બનાવી હતી. યુદ્ધ જ્યારે નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે એ મૂર્તિ પોતાની મેળે ત્યાંથી આકાશમાં ઉડીને આ રાજ્યની ઉત્તરે આવેલા હિં-લો-લો-કિઅ નામના શહેરમાં આવીને રહી. આ નગરના લોકો થીમાન અને વૈભવશાલી હતા, તેમજ મિથ્યામતમાં અતુરક હતા. તેમને કાંઈપણ ખીજ પ્રકારનું ધર્મ માટે માન ન

મૂળ સૂત્રમાં આપેલાં આ ઉદાહરણોની વ્યાખ્યા સમગ્રવર્તી દીકાકારે સંક્ષેપમાં તે બધી કથાઓ લખી છે જે એ સ્ત્રીઓના વિવચનમાં બીજા બીજા ગ્રંથો પુરાણો આદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમાં સુવર્ણગુણિકાની જે હકીકત આપી છે તે, ઉપર આપેલી હકીકતને અક્ષરે અક્ષર મળતી છે અને તેથી એમ સાબીત થાય છે કે સુવર્ણગુણિકા નિમિત્તે ઉદાયનના ચંદ્રપ્રભોત સાથે થયેલા સંગ્રામની પરંપરા ધણી પ્રાચીન છે. [સૂત્રકારે ગણાવેલાં સ્ત્રીઓનાં નામોમાંથી અહિનિકા, કિતરી અને સુરપવિધનમતીની હકીકત દીકાકાર અમયદેવસૂત્રની જાણમાં ન આવવાથી તેમણે એમની કશી હકીકત લખી નથી, ફક્ત ‘અપ્રતીતા’ (અગત) એટલીજ નોંધ કરી છે. એ ઉપરથી દીકાકારની ચોક્કસાધનો પુરાવો નોંધવા જોઈએ છે.]

*આવી જાતની એ મૂર્તિની એક પ્રતિકૃતિ ચવનચંગ પોતાની સાથે ચીનમાં લઈ ગયો હતો-તેની નોંધ પણ એજ પુસ્તકમાં, પ્રસ્તાવના, પાન ૨૦ ઉપર ફરેલી છે.

હતું. જે દિવસથી એ મૂર્તિ ત્યાં આવી હતી ત્યારથી તેની દૈવી ચમત્કૃતિ પ્રકટ થવા લાગી. પણ લોકોએ તેના તરફ જરાએ આદર દેખાડ્યો નહીં.

ત્યાર પછી એક અર્હતે ત્યાં આવીને તેને નમસ્કાર કરી તેની પૂજા કરી. તે દેશના લોકો એ અર્હતનો આદાર અને વેશ જોઈને ભયભીત થયા અને રાજાને જઈને તરત તેની ખબર આપી. રાજાએ એવું ફર્માન કાઢ્યું કે એ આગતુક મનુષ્યને રેતી અને ધૂળથી ઢાંકી દેવો. તેથી લોકોએ તેને તેવી રીતે હેરાન કર્યો અને કોણએ અન્નપાણી આપ્યાં નહિ. તેની આ સ્થિતિ જોઈને એક માણસ કે જે હમેશાં એ મૂર્તિની પૂજા કરતો હતો તેને ક્રોધ થયો અને તેથી છાની રીતે આવી તેણે એ અર્હતને ખોરાક આપ્યો. જતી વખતે તે અર્હતે એ માણસને બોલાવીને કહ્યું કે આજથી સાત દિવસ પછી અહીં રેતી અને ધૂળની ભયંકર વૃષ્ટિ થશે જેથી આ આખું નગર દટાઈ જશે અને કોઈપણ જીવવા પામશે નહીં; એટલા માટે તારે પોતાનો જીવનચાલવો હોય તો અહીંથી તરત ચાલ્યા જવું જોઈએ. ગામના લોકોએ મને જે રેતી અને ધૂળથી ઢાંકી દઈ હેરાન કર્યો છે તેનું આ ફળ થનાર છે. આવી રીતે કહીને તે અર્હત બીજી ક્ષણે અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી તે માણસે શહેરમાં આવીને પોતાના સગા સંબંધિઓને આ વાત જણાવી પણ તેઓ સાંભળીને માત્ર તેની સામે હસી રહ્યા. બીજે દિવસે એકાએક એક ભયંકર વંટોળીયો થયો જેના લીધે જમીન પરની બધી ગંદી ધૂળ આકાશમાં ઉડી ગઈ અને બદલામાં આકાશમાંથી અનેક પ્રકારના મૃત્યવાન પદાર્થો નીચે પડ્યા. આથી લોકો, તે માણસની ઉલટી ખૂબ નિંદા કરવા લાગ્યા.

પરંતુ તે માણસને તો ભવિષ્યના બનાવની ચોક્કસ ખાત્રી હોવાથી તેણે શહેર બહાર નિકળી જવા માટે જમીનમાં એક માર્ગ ખનાવ્યો અને તેમાં જઈ તે છુપાઈ રહ્યો. સાતમે દિવસે સંધ્યાકાળ થતાં ત્યાં રેતી અને ધૂળની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ જેથી તે આખું નગર દટાઈ ગયું. પછી તે માણસ જમીનમાં ખોદેલી સુરંગમાંથી બહાર નિકળી પૂર્વ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો અને આ પિમા શહેરમાં આવીને સુકામ કર્યો. એ માણસ અહીં આવ્યો કે તરત જ તે મૂર્તિ પણ અહીં આવીને પ્રકટ થઈ. માણસે તેની અહીં પણ પૂજા કરી અને ત્યારબાદ તે અહીં જ રહી ગયો. જૂનાં ગ્રંથોમાં એમ કહેલું કે “જ્યારે શાક્યધર્મનો અંત આવશે ત્યારે આ પ્રતિમા પાછી નાગલોકમાં ચાલી જશે. હો-લો-લો-કિચ શહેરની જગ્યાએ આજે એક મોટા રેતીના ટેકરો થઈ રહેલો છે.” (બીલનું ઉપરોક્ત પુસ્તક, ભાગ ૨, પાન ૩૨૪.)

યવનચંગ અને દિવ્યાવદાન.

યવનચંગે આપેલી ઉપરોક્ત હકીકતનું મૂળ શું હશે તે કાંઈ હજી જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ એને મળતી કેટલીક હકીકત દિવ્યાવદાનનાં મારા જોવામાં આવી છે. દિવ્યાવદાનમાંની હકીકતનો કેટલોક ભાગ યવનચંગની હકીકત સાથે મળતો જોઈને તો મને આશ્ચર્ય થયું જ, પણ એ કરતાંએ વધારે આશ્ચર્ય એ જાણીને થયું કે યવનચંગ અને દિવ્યાવદાનમાંની બંને હકીકતો ભેગી મળીને ઉપરોક્ત ઉદાયનવાણી જૈન હકીકત સાથે પણ કેટલેક અંશે, એક થઈ જાય છે. દિવ્યાવદાનમાં, સુદ્રાયણાવદાન નામનું એક પ્રકરણ છે જેનો હુંકસાર આ પ્રમાણે છે—

જે વખતે ભગવાન યુદ્ધ રાજગૃહમાં રાજા બિંબિસારના વખતમાં રહેતા હતા તે વખતે, એ મહાનગરો કહેવાતાં હતાં એક પાટલીપુત્ર અને બીજું રૌરુક. રૌરુક નગરમાં

રુદ્રાયણુ નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેને ચંદ્રપ્રભા નામે દેવી (રાણી), શિખાડી નામે કુમાર, તથા હિરુ અને હિરુ નામના બે મુખ્ય મંત્રિઓ હતા. રાજગૃહમાં રાજ બિં-
ગિસાર રાજ્ય કરતો હતો અને તેને વૈદેહી મહાદેવી, અન્નતથા કુમાર અને વર્ષાકાર નામે બ્રાહ્મણ મુખ્ય મંત્રી હતા. એક તખતે રાજગૃહના કેટલાક વ્યાપારિઓ રોડક નેગ-
રમાં ગયા અને તેઓ ત્યાંના રાજ રુદ્રાયણુને મળ્યા. રુદ્રાયણુ રાજગૃહના બિં-
ગિસારની હકીકત સાંભળી તેની સાથે મિત્રતા બાંધવાના ઇરાદાથી પોતાના રાજ્યમાં જે રત્ન વિગેરે બહુમૂલ્ય પદાર્થો થતા હતા તે કેટલાંક ભેટ રૂપે ત્યાં મોકલી આપ્યા. બિં-
ગિસારે પણ તે ભેટના જવાબમાં પોતાના દેશમાં જે મૂલ્યવાન વસ્તો તૈયાર થતાં હતાં તે કેટલાંક મોકલી આપ્યાં. આ રીતે દિવસે દિવસે એ બંને રાજ્યોની મિત્રાચારી વધારે દઢ થતી ગઈ.
એક વખતે રાજ બિં-ગિસારે રોડકના એ રાજને ધર્મમાર્ગનો પરિચય દરાવવા માટે ભગવાન યુદ્ધની એક ભવ્ય છબી તૈયાર કરાવી તેના તરફ ઘણા માનપૂર્વક મોકલી આપી.
તે છબી જોઈ રુદ્રાયણુ રાજ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો અને છબી લાવનાર મેનુષ્યોને તે છબી કોની છે એ વિગેરે પ્રશ્નો પૂછી ભગવાન યુદ્ધના કલ્યાણકર જીવન અને ધર્મમાર્ગથી પરિ-
ચિત થયો. પછી તેની ઇચ્છા પણ એ ધર્મના અનુયાયી થઈ જવાની થઈ. પછી રાજ બિં-
ગિસારે એ રાજને વિશેષ ધર્મબોધ આપવા માટે ભગવાન યુદ્ધને વિદ્યમિત્રીને મ-
હાકાલપાત્ર નામના એક બિહુ અને શૈલા નામની એક બિહુણીને એ દેશમાં મોકલાવ્યાં.
બિહુએ રાજને અને બિહુણીએ રાજના અંતઃપુરમાં રહીને રાણીને ભગવાન યુદ્ધના ધર્મનો બોધ આપવા માંડ્યો. એ બંનેના ઉપદેશથી રાજ અને રાણીની ધર્મ પ્રતિ-
બદ્ધ પ્રીતિ થઈ.

એ રાજ વીણા વગાડવામાં બહુ પ્રવીણ હતો અને રાણી નૃત્ય કરવામાં કુશલ હતી.
એક દિવસે જ્યારે રાજ વીણા વગાડતો હતો અને રાણી નૃત્ય કરતી હતી, ત્યારે રાજએ
રાણીના મરણકાલ નજીક આવ્યાનાં લક્ષણો જોયાં, તેથી તેના હૃદયમાં ધ્રાસદો
પડ્યો અને તેના હાથમાંથી વીણા જમીન પર પડી ગઈ. આ જોઈ રાણી ચમકી
અને રાજને કહેવા લાગી કે દેવ ! શું મહેં ખરાબ નાય કર્યો ? રાજ કહે ના, એમ નથી.
પછી તેણે એ જોએલી બધી વાત દહી અને આજથી સાતમે દિવસે તારું મૃત્યું થશે
એમ કહ્યું. તે સાંભળીને રાણીએ કહ્યું 'દેવ જ્યારે એમ છે તો પછી, જે તમે અને અનુ-
મતિ આપો તો મારું કલ્યાણ કરવા માટે હું પ્રવ્રજ્યા લઈ બિહુણી, યજ્ઞ જાઉં. રાજએ
એવી શરતે અનુમતિ આપી કે જે તું મરીને દેવ થાય તો અહીં આવીને પછી મને
તારે દર્શન આપવું. રાણીએ તે વાત કબૂલ કરી અને શૈલાનામા બિહુણીની પાસે પ્રવ્રજ્યા
લીધી. સાતમે દિવસે તે રાણી મરણસંજ્ઞાની બાવના કરતી થકી મરીને આતુર્મહારાજિક
દેવલોકમાં દેવતાપણે ઉત્પન્ન થઈ. કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તે પછી રાત્રિ આવીને રાજને
પ્રત્યક્ષ થઈ ત્યારે રાજએ સચ્ચામાં સૂતાં સૂતાં બે હાથો લાંબા કરી તેને આલિંગન
કરવા માટે પાસે બોલાવી. દેવી કહે 'મહારાજ ! હું તો અહીંથી મરીને સ્વર્ગમાં દેવ-
કન્યા થઈ છું. જે તમારે મારા સમાગમ જોઈતા હોય તો તમે પણ ભગવાન યુદ્ધ પાસે
પ્રવ્રજ્યા લો જેથી કાળ દર્શાવે પછી તમે સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ શકશો અને મારી સાથે
સમાગમ કરી શકશો.' એમ કહી દેવી અંતર્ધાન થઈ. રાજએ આખી રાત સંકલ્પ વિદ-
લ્પમાં વીતાડી, આખરે પ્રવ્રજ્યા લેવાનો નિશ્ચય કરી, અને તે પ્રમાણે પોતાના પુત્રને

શિખંડીને રાજ્ય ઉપર બેસાડી પોતે ત્યાંથી રાજગૃહ નગરમાં જ્યાં ભગવાન યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં ગયો. જતી વખતે પુત્રને ધર્મનીતિપૂર્વક રાજ્યનું રક્ષણ અને પ્રજાનું પાલન કરવા માટે બે શબ્દો કહેતો ગયો. અને પોતાના જે બે મુખ્ય મંત્રિઓ હતા તેમને બધી વ્યવસ્થા સંભાળવાનું સૂચન કરતો ગયો. તેણે પછી ભગવાન યુદ્ધ પાસે પ્રવચ્ચા લીધી અને તે તેમનો શિષ્ય બન્યો.

આ તરફ તેનો પુત્ર શિખંડી બીજા બે હુદ મંત્રિઓની સંગતિથી અનીતિના માર્ગે ચઢ્યો અને પ્રજાને પીડા આપવા લાગ્યો. જૂના જે બે સારા મંત્રી હતા તેમને રાજ્યકારભારથી દૂર કર્યા. આ હકીકતની ખબર જ્યારે કેટલાક વ્યાપારિઓ મારશ્વરે પ્રવ્રજિત થએલા એ વૃદ્ધ રાજાની જાણમાં આવી ત્યારે તે વ્યાપારિઓ સાથે પ્રજાજનોને જોડા આશ્વાસનનો સંદેશો મોકલ્યો અને જણાવ્યું કે શિખંડીને એ અન્યાયાચરણમાંથી દૂર રાખવા માટે હું જાતે જ ત્યાં આવીશ. વ્યાપારિઓ સાથે આવેલો એ સંદેશો એક બીજાની કર્ણપરંપરાએ તે હુદ મંત્રિઓની જાણમાં આવતાં તેઓ મનમાં ગમરાયા અને અને એ વૃદ્ધ રાજા રોરુક નગરમાં ન આવી શકે તેનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. પછી તે બંને રાજા શિખંડી પાસે જઈને તેને કહેવા લાગ્યા કે-‘દેવ, સંભળાય છે કે વૃદ્ધ રાજા અહીં આવે છે’ રાજા કહે-‘તે તો પ્રવ્રજિત થએલો છે, તેને હવે અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન ન હોય?’ મંત્રીઓ કહે-‘દેવ, જેણે એક દિવસ પણ રાજ્ય કર્યું હોય છે તેનું મન પછી રાજ્ય વિના ક્યાંએ રમી શકતું નથી. એટલે ફરી એ રાજ્ય મેળવવા પાછો અહીં આવે છે.’ રાજા કહે-‘જો એ રાજા થશે તો હું પાછો કુમાર થઈ જઈશ એમાં શો વિરોધ છે!’ મંત્રિઓ કહે-‘દેવ, એ અયુક્ત છે. જેણે કુમારો, મંત્રિઓ અને પ્રજાજનોના નમસ્કારો ઝીલ્યા હોય તે કેમ પાછો યુવરાજ પદમાં દાખલ થઈ શકે?’ ઇત્યાદિ ઘણી રીતે તે રાજાને તેમણે ખોટી રીતે ભરમાવ્યો અને આખરે તેની અનુમતિ મેળવી કેટલાક ઘાતક મનુષ્યો એ આવતા વૃદ્ધ રાજાની સામે મોકલ્યા જેમણે તેનો શિરઃછેદ કરી તેના જીવનનો અંત આણ્યો. પછી ક્રમે ક્રમે તે શિખંડી રાજા વધારે હુદ થતો ગયો એક દિવસે તે શહેર બહાર સઘળા લવાજમા સાથે શ્રવા નિકળ્યો તે વખતે રસ્તામાં એક ઠેકાણે એકાંતમાં ઉભા રહેલા તે આગળના મહાકાવ્યાયન ભિક્ષુને જોયો. રાજા તેને જોઈને હેમ્મિત થયો અને પોતાનાં માણસોને તેના ઉપર મૂઠી મૂઠી ધૂળ નાંખવાનો હુકમ કર્યો. લોકોએ તેના ઉપર એટલી બધી ધૂળ નાંખી કે જેથી તેનું આખું શરીર તેમાં દટાઈ ગયું.

આ બાબતની ખબર જ્યારે પેલા બે જૂના મંત્રિઓને થઈ ત્યારે તેઓ ત્યાં આવ્યા અને તે ભિક્ષુને ધૂળના ઢગલામાંથી બહાર કાઢ્યો. ભિક્ષુએ કહ્યું આ નગરનો વિનાશકાળ આવી ગયો છે અને આજથી સાતમે દિવસે ધૂળની વૃષ્ટિના લીધે આ આખું નગર જમીનદોસ્ત થઈ જશે. તેથી તમારે અહીંથી બચી જવું હોય તો ઘરથી માંડી નદી સુધી જમીનમાં એક સુરંગ ખોદાવી રાખો અને એક નાવ તૈયાર કરી મુકો. પહેલે દિવસે એક મોટા વંટાળિયો થશે જેના લીધે શહેરની બધી ખરાબ ધૂળ આકાશમાં ઉડી જશે. પછી બીજે દિવસે ટુલોની વૃષ્ટિ થશે. ત્રીજે દિવસે વસ્રોની વર્ષા થશે એમ અનુક્રમે રત્નોની વર્ષા થશે અને પછી છેવટે ધૂળની વર્ષા થઈ બધું શહેર તેમાં દટાઈ જશે. તમે પુણ્ય કાર્ય કરનારા હોવાથી એ આક્રમકમાંથી ઉગરી શકશો. એટલે તૈયાર કરી રાખેલી નાવ રત્નોથી ભરીને નદી માર્ગે તમે અન્ય દેશમાં ચાલ્યા જાઓ. છેવટે બધું તેમ થયું અને તે

મંત્રિઓ જે પ્રદેશમાં જમને રહ્યા ત્યાં તેમના નામથી કમથી હિરુક અને સિરુક નામનાં નગરો વશ્યાં.

મહાકાત્યાયન બિશ્નુ પણ ત્યાંથી નિકળી લમ્પકપાળ, સ્વામાકરાજ્ય, વોકાણ વગેરેના સુદકમાં થતો સિન્ધુ નદી ઉતરી મધ્યદેશમાં આવેલી આવસ્તી નગરીમાં જ્યાં આગળ ભગવાન યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં સંધ ભેગો જઈ મળ્યો.

રુદ્રાયણ રાજની આ હકીકત, જ્યાં સુધી હું જાણું છું, દક્ષિણના હીનપાન સંપ્રદાયના પાલી સાહિત્યમાં ક્યાંએ આવેલી નથી. ઉત્તરના મહાપાન સંપ્રદાયના સંસ્કૃત અને ટિબેટીયન સાહિત્યમાંજ આ હકીકત મળી આવે છે. દિવ્યાવદાન સિવાય, ક્ષેમેન્દ્રના અવદાન કથલતાનાર્મક ગ્રંથમાં પણ રુદ્રાયણાવદાન આવેલું છે. અવદાનશતક હાલમાં મારી પાસે નહિ હોવાથી તેમાં એ વૃત્તાંત છે કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી. ખેર. એ બીજા ગ્રંથોમાં હોય કે ન હોય તેની ચર્ચા કાંઈ અહીં પ્રસ્તુત નથી. આપણે તો અહીં એ જોવાનું છે કે, યવનચંગ અને રુદ્રાયણાવદાનની હકીકતમાં કેટલી બધી સમાનતા મળી આવે છે. યવનચંગે જણાવેલી હો-લો-લો-કિય નગરના નાશની અને આ અવદાનમાં જણાવેલી રો-રુ-ક નગરના નાશની હકીકતમાં જરાએ તફાવત નથી. તેથી હું ધારું છું કે આ બંને હકીકતોનું મૂળ એકજ હોવું જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ મને તો યવનચંગનું હો-લો-લો-કિય એ અવદાનમાંના રો-રુ-ક નામનું જ ચીની ઉચ્ચારણ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. થામસ વૉટર્સ, એ નામની જોડણી o-lao-lo-ka (Rallaka?) આ પ્રમાણે કરે છે;^૨ અને મિ. બીલ્ડ Ho-lo-lo-kia આ પ્રમાણે કરે છે. બીલ્ડ આનું બીજું ઉચ્ચારણ (જુટનોટમાં) Ragha or Raghan, or perhaps Ourgha, આ પ્રમાણે આપે છે^૩ અને વૉટર્સ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણ રલ્લક આપે છે. પણ આ બંને ઉચ્ચારણો કરતાં મને અવદાનમાંનું રો-રુ-ક એ ઉચ્ચારણ વધારે સંગત અને ભાષાશાસ્ત્રને મળતું લાગે છે. તેથી આ બંને સ્થાનો એક જ હોવાનું માઈ અનુમાન મને સંપ્રમાણ જણાય છે.

પણ, અહીં એટ બીજો ભૌગોલિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે તેમ છે. દીધનિકાય નામના પ્રાચીન પાલી આગમના મહાગોવિંદ નામના સુત્રમાં,^૪ તથા જાતકકુંડયામાં^૫

૧. ષિંબ્લીએથિકા ઇન્ડિકામાં પ્રકાશિત થએલ અવદાનકલ્પલતા, ભાગ ૧, પાન ૯૭૦ થી ૧૦૨૭.

૨. જુઓ, થામસ વૉટર્સનું On Yavan Chwang's "Travels in India," પુસ્તક ૨ જી, પાન ૨૯૮.

૩. બીલ્ડનું, Buddhist Records of the western World, પુસ્તક ૨ જી, પાન ૩૨૨.

૪. દંતપુરં કર્લિગાનં અસ્સકાનં ચ પોતનં ।

માહીસ્સતી અર્વતીનં સોધીરાનં ચ રોહકં ॥

મિથિલા ચ વિદેહાનં ચંપા અંગેસુ માપિતા ।

ધારાણસો ચ કાસીનં, યતે ગોવિંદમાપિતા તિ ॥

પાલી ટેકસ્ટ સોસાયટીએ છપાવેલ, દીધનિકાય, ભાગ ૨, પૃ ૨૩૫, મહાવસ્તુ, ભાગ ૩, પાન ૨૦૮-૨૦૯, માં પણ આ બે ગાથાઓ સંસ્કૃતમાં આપેલી છે.

૫. જાતકકુંડયા ભાગ ૩, પા. ૪૭૦-“અતીતે સોધીરરદ્દે રોહવનગરે” ।

રોરુકને સૌવીર દેશનું એક પાટનગર જણાવ્યું છે; અને સૌવીરદેશનું સ્થાન, હિંદુસ્થાનના નકશામાં, પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન હીસ ડેવિડ્સ ધણા ભાગે કુચ્છના અખાતના નાકા ઉપર મુકે છે.^૧ ત્યારે બીજી બાજુ ચવનચંગે વર્ણવેલું Ho-lo-lo-kiā અગર o-lao-lo-ka એ ખોતાનના પ્રદેશમાં (મધ્ય એશિયામાં) આવેલું હતું. તેથી એ બંને સ્થાનોના ઐક્યના અનુમાનમાં આ પ્રમાણ બાધક રૂપે ઉભું રહે છે. એના સમાધાનમાં ધણા સાધક બાધક પ્રમાણો ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રથમ તો એ કે દીધનિકાય આદિમાં જણાવેલો સૌવીર દેશ ક્યાં આવેલો હતો તેનો હજી કાંઈ ચોક્કસ પત્તો લાગ્યો નથી. વૈદિક પુરાણો અને જૈન સાહિત્યમાં પણ સૌવીર દેશનું નામ આવે છે અને ઘણી વખતે સિન્ધુ-સૌવીરના ભેગા સામાસિક નામ વડે પણ તેનો ઉલ્લેખ થયેલો મળી આવે છે. એ સૌવીર દેશ એજ બૌદ્ધોનો સૌવીર હોય તો તે સિન્ધુ નદીની આસપાસ આવેલો હોવો જોઈએ. પણ જૈન અને બૌદ્ધ બંનેનો સૌવીર એક હોય તેમ જણાતું નથી. કારણ કે બૌદ્ધ જેટલા જ જૂના જૈન ગ્રંથોમાં સૌવીરના પાટનગર તરીકે જેમ આપણે ઉપર જોયું, તથા વળી આગળ જોઈશું તેમ, વીતિભય કે વીતભય નામે પત્તન જણાવ્યું છે, ત્યારે બૌદ્ધો તેના ઠેકાણે રોરુવ અગર રોરુક નામ લખે છે. વળી એ નામના પાઠમાં પણ જૂદા જૂદા દેશના બૌદ્ધ હસ્તલેખો જૂદા જૂદા પાઠભેદો આપે છે. ઉદાહરણાર્થે જાતકકૃત્યામાં રોરુવનગર અને રોરુવમનગર એવા બે પાઠો મળે છે, ત્યારે દીધનિકાયમાં સિંહલીવાચનામાં રોરુક, અને ખરમીવાચનામાં રોરુણ પાઠ છે. એટલું જ નહીં પણ દેશના નામમાં પણ પાઠફેર છે. દીધનિકાયમાં સૌવીરના બદલે એક પાઠાન્તર સોચિર છે અને જાતકકૃત્યામાં તો તેના બદલે સ્પષ્ટરૂપે ‘શિવિરટે’ પાઠાન્તર છે જે ખાસ વિચારણીય છે. લેખકોના પ્રમાદ અને અજ્ઞાનથી આવા પાઠભેદો થવા સુલભ છે^૨ પણ એ પાઠભેદોથી ઐતિહાસિકોને પરંપરા ગોઠવવી કેટલી દુર્લભ થઈ પડે છે એ ક્યો પુરાતત્ત્વજ્ઞ નથી જાણતો? ટીમેટિયન સાધનો

૧. જુઓ ‘Buddhist India’ પાન ૩૮; તથા છેવટે આપેલો નકશો.

૨. આવી જાતના પાઠભેદો અને પાઠફેરો જૈનગ્રંથોમાં પણ ઘણા થયા છે અને તેથી કેટલીક વખતે તે બહુ ગુચ્છવાડો ઉભો કરે છે. એક ઉદાહરણ આપું. ઉપરની નોટમાં જેમ દીધનિકાયની ગાથામાં અમુક દેશોની અમુક રાજધાની જણાવેલી છે, એવી જ કેટલીક ગાથાઓ જૈનસૂત્રોમાં પણ મળે છે. હાલમાં જે આગમો આગમોદયસમિતિ નામે સંસ્થા તરફથી છપાયા છે તેમાંથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (પાન ૫૫) માં કૌશાંબી જેની રાજધાની છે એ દેશ માટે પણ ‘વચ્છ’ (વત્સ) એ શબ્દ લખ્યો છે અને વૈરાટ જેની રાજધાની છે એ દેશ માટે પણ ‘વચ્છ’ એ જ શબ્દ આપ્યો છે. એની એ જ ગાથાઓ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની દીકામાં (પાન ૧૨૩) આપેલી છે જ્યાં ‘વચ્છ કોસંબી’ અને ‘વહ્નરાટ મચ્છ’ એવા શબ્દો છે જેનો તાત્પર્ય ક્રમથી ‘વત્સદેશમાં કૌશાંબી’ અને ‘મત્સ્યદેશમાં વૈરાટ’ નગર મુખ્ય શહેર છે, એવો થાય છે. ખરો પાઠ આ પાછળના ગ્રંથોમાં જ્યારે પહેલાનો ખોટો છે. લેખક અને શોધકના પ્રમાદ અગર અજ્ઞાનથી આવા ઘણા પાઠોમાં ગડબડ થઈ જાય છે અને પછી શોધકોને યથાસ્થિત પાઠો જોઈ તેના ઉપરથી અનેક તર્ક-વિતર્કો કરવા પડે છે.

ઉપરથી વળી રોરુક એ, પાલીસાહિત્યપ્રસિદ્ધ કોલિય ક્ષત્રિયોનું રામગ્રામ હોય એવી શંકા રોકીલીલને થાય છે.^૧ આ ઉપરથી એમ શકિત થાય છે કે પ્રથમ તો રોરુક અને સોનીરનો સંબંધ અને સ્થાનાદિ નિશ્ચિત નથી અને જો તેમ નિશ્ચિત થાય તો પણ, દિવ્યાવદાનવાળું રોરુક અને દીધનિકાપાદિવાળું રોરુક-બંને જૂદાં જૂદાં મોની લેવામાં પણ કાંઈ વધારે બાધ હોતો નથી. એક નામનાં અનેક સ્થાનો હતાં અને હોય છે. ખીલું દિવ્યાવદાનવાળું રોરુક એ હિંદુસ્થાનની હદની બહાર હતું એ બાબત તેમાં કેટલાક ચોક્કસ પુરાવાઓ પણ મળે છે. રોરુક નગરનો નાશ થયા પછી કાલ્યાણન કિશ્તુ-જ્યારે પાછો મધ્ય દેશમાં આવવા નિકળ્યો ત્યારે તે લ'પાક, સ્યામાક અને વોક્કાણુદિ દેશોમાં થઈ સિંધુ નદીના કાંઠે આવ્યો હતો અને પછી એ નદીને પાર કરી ફરતો ફરતો કેટલાક દિવસે આવસ્તિએ પહોંચ્યો હતો. બીજા બીજા પ્રમાણે ઉપરથી આપણને જણાય છે કે લ'પાક, સ્યામાક અને વોક્કાણુ વિગેરે દેશો હિંદુસ્થાનની બહાર હોય તે અનાર્થ મુશ્કે ગણાતા હતા. સિંધુ-નદીની પેલીપાર હોવાની બાબત પણ એ વિચારને વધારે સખળ બનાવે છે. તેમ જ અવદાનનાં વર્ણન ઉપરથી આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે રોરુકમાં જ્યારે રત્ન વિગેરેની ખૂબ પેદાશ થતી ત્યારે વસ્ત્રાદિ ચીજો ત્યાં નહોતી. થતી.^૨ હવે, હિંદુસ્થાનના બંધા ભાગો તરફ જ્યારે આપણે નજર ફરિએ છીએ ત્યારે એમાં એકે ભાગ એવો નથી જણાતો કે જ્યાં આગળ રત્નો વિગેરે તો ખૂબ નિષ્પન્નતાં હોય અને વસ્ત્રાદિ ચીજો ન થતી હોય. એનાથી ઉલટું મધ્યએશિયાના પ્રાંતોમાં આવી સ્થિતિ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવતી હતી એ હકીકત પ્રસિદ્ધ જ છે. આ બધાં કારણો અને પ્રમાણોથી આપણે માનવું જોઈએ કે અવદાનવાળું રોરુક નગર હિંદુસ્થાનની બહાર હતું, અને, તેમાં આપેલી હકીકત સાથે યવનચંડે આપેલી હો-લો-લો-હની હકીકત મળતી આવતી હોવાથી તે બંને સ્થાનો એક જ હતાં.

બૌદ્ધ અને જૈનકથામાં સમાનતા.

યવનચંડેની અને અવદાનમાંની હકીકતનું સામ્ય-તો આપણે ઉપર જોયું છે પણ એ કરતાં એ વધારે સામ્ય બૌદ્ધ અને જૈનકથામાં જણાઇ આવે છે જે એક ખરેખર વિસ્મય ઉપજાવે તેવી બાબત છે. યવનચંડે અને અવદાનમાંની હકીકતમાં તો ફક્ત રોરુક નગરના નાશવાળી હકીકતમાં જ સામ્ય રહેલું છે પણ જૈનકથામાં વળી અવદાન-માંની બીજી પણ કેટલીક બાબતો સાથે સામ્ય રહેલું છે; જેનો વિચાર કમથી કરવાની આવશ્યકતા છે.

રોરુક નગરના નાશની અને જૈનકથાવાળા વીતિભય નગરના નાશની હકીકત યવનચંડે, અવદાન અને જૈનકથામાં સમાન છે. ત્રણેમાં ધૂળની વૃષ્ટિ થવાના કીધે નગ-

૧ જુઓ- 'Rockhill's Life of the Buddha', પાન ૧૪૫.

૨ રાજગૃહના વ્યાપારિઓ રોરુકના રાજા રૂદાપણને કહે છે કે દેવો રત્નાધિપતિઃ સ રાજા યશ્નાધિપતિઃ, તસ્ય રત્નાનિ દુર્લભાનિ । રાજગૃહના રાજા બિંબિસાર આગળ વ્યાપારિઓ કહે છે કે-દેવો યશ્નાધિપતિઃ સ રાજા રત્નાધિપતિઃ, તસ્ય યશ્નાનિ દુર્લભાનિ । (દિવ્યાવદાન, પાન ૫૪૫.)

રતો નાશ થએલો જણાવ્યો છે. જૈનકથામાં ઉદાયન અને અવધાનમાં સુદ્રાયણ રાજા ભિક્ષુ થાય છે. તેનું મૃત્યુ તેના ઉત્તરાધિકારીની અનુમતિથી, દુષ્ટ અમાત્યો દ્વારા છે. એકમાં વિષપ્રયોગથી તે કરવામાં આવે છે અને બીજામાં શસ્ત્રાધાતથી. ઉત્તરાધિકારીના સંબંધમાં ફરક છે. જૈનો તેને વૃદ્ધ રાજાનો ભાણેજ કહે છે, ત્યારે બૌદ્ધ પુત્ર કહે છે. એક ઓરસ પુત્ર દ્વારા પોતાના જન્મદાતા પિતાનું આવું જઘન્ય કૃત્ય કરાય તેના કરતાં ભાણેજ દ્વારા તે કૃત્ય થાય તેમાં મનુષ્ય જાતિના રાજાના વ્યવહારને વધારે અંધ-ગ્રેસનું લાગે ખરું. (આ માત્ર એક સામાન્ય કથન છે, બાકી આવા દાખલાઓ જગતના ઇતિહાસમાં ઘણાંએ મળી આવે છે તેથી એ કથન ઉપર બાર મુકવાની આવશ્યકતા નથી.) આ હકીકતને લગતો જે ઉદ્દેશ્ય બંને પંથવાળાઓ કરે છે તેનું ભાવસામ્ય ખાસ જોવા જેવું છે. સુદ્રાયણ રાજાને આવતો સાંભળીને શિખંડીના દુષ્ટ અમાત્યો તેને કહે છે કે—

... દેવ શ્રૂયતે વૃદ્ધરાજા આગચ્છતીતિ । સ કથયતિ પ્રવ્રજિતોઽસૌ કિમર્થં તસ્યાગમનપ્રયોજનમિતિ । તૌ કથયતઃ દેવ યેનૈકદિવસમપિ રાજ્યં કારિતં સ વિના રાજ્યેનાભિરંસ્યત ઇતિ કુત ઇતત્ । પુનરપ્યસૌ રાજ્યં કારયિતુઃ કામ ઇતિ ।

શિખંડી કથયતિ—યદ્યસૌ રાજા મવિષ્યત્યહં સ ઇવ કુમારઃ કો નુ વિરોધ ઇતિ । તૌ કથયતઃ—દેવાપ્રતિરૂપમેતત્, કથં નામ કુમારામાત્યપૌરજન-પદૈરજ્જલિસહસ્રૈર્નમસ્યમાનેન રાજ્યં કારયિત્વા પુનરપિ કુમારવાસેન વસ્તવ્યમ્ । ...સ તામ્યાં વિપ્રલબ્ધઃ કથયતિ—કિમત્ર ચુક્તં કથં પ્રતિપત્તવ્યમિતિ । તૌ કથયતઃ—દેવ પ્રઘાતયિતવ્યોઽસૌ, યદિ ન પ્રઘાતયતે નિયતં દુષ્ટામાત્યવિગ્રાહિતો દેવં પ્રઘાતયતીતિ ।...ન દેવેન શ્રુતં—

પિતા વા યદિ વા બ્રોતા પુત્રો વા સ્વાહ્નિસૃતઃ ।

પ્રત્યનીકેસુ વર્તેત કર્તવ્યાં ભૂમિવર્ધના ॥^૧

આ જ ભાવને આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં આ પ્રકારના શબ્દોમાં પ્રકટ કરે છે—

જ્ઞાત્વોદાયનમાયાતં કેશ્યમાત્યૈર્મણિષ્યતે ।

નિર્વિણ્ણસ્તપસામેષ નિયતં તવ માતુલઃ ॥

ઋદ્ધં રાજ્યં હ્યેન્દ્રપદં તસ્યત્તવાનુશયં દધત્ ।

નૂનં રાજ્યાર્થમેવાગાદિશ્વસીર્મા સ્મ સર્વથા ॥^૨

૧ દિવ્યાવધાન, પાન ૫૬૪.

૨ આ એ શ્લોકો સાથે હેમચંદ્રની અવધાનકથાલતામાંના આ નીચેના શ્લોકો સરખાવા જેવા છે :—

પ્રવાદે પ્રસૃતે તસ્મિન્નમાત્યૌ દણ્ડમુદ્ગરૌ ।

અતીતભૂપાગમનત્રસ્તૌ ભૂપતિમૂચતુઃ ॥ ૮૩ ॥

સર્વત્ર શ્રૂયતે દેવ પ્રવાદઃ સાધુનિન્દિતઃ ।

વૃદ્ધપ્રવ્રજિતો રાજા રાજ્યાર્થી યત્નવાનિતિ ॥ ૮૪ ॥

(અવધાનકથાલતા, ભાગ ૧, પાન ૪૯૫.)

કેશી વધ્યત્યસૌ રાજ્યં ગૃહ્ણાત્વઘાપિ ક્રોડસ્મ્યહમ્

ગોપાલસ્ય દિ કઃ કોપો ધનં ગૃહ્ણાતિ ચેદ્ધનો ॥

વધ્યન્તિ મન્નિષ્ણઃ પુણ્યસ્તથ રાજ્યમુપસ્થિતમ્ ।

પ્રદત્ત ન દિ કેનાપિ રાજધર્મોઽપિ નેદશઃ ॥

પિતુર્ગાતુર્માતુલાદ્યા સુહૃદો ઘાપરાદપિ ।

પ્રસહ્યાપ્યાહરેદ્રાજ્યં તદ્દત્ત કા દિ મુશ્યતિ ॥^૧

રુદ્રાયણી સ્ત્રીનું નામ ચંદ્રપ્રભા છે ત્યારે ઉદાયનની સ્ત્રીનું નામ પ્રભાવતી છે. 'પ્રભા' શબ્દ બંનેમાં ને અનુગત છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે, પણ તે કરતાં એ વિશેષ ધ્યાન ખેંચવા લાયક બાબતો એ છે કે—બંને કથાઓમાં રાણીના નામની અને રાજાની બીણા વગાડવાની હકીકત તથા રાજાને, દુઃશિન્હ જોઈ રાણીના આસન મેરણી વાત બણી સેવાની, રાણીએ પછી પ્રવળ્યા લઈ લેવાની અને મરી ગયા પછી સ્વર્ગમાંથી આવીને, દરેલી પ્રતિયા પ્રભાણે, રાજાને દર્શન દેવાની એ વિગેરે હકીકત અક્ષરેઅક્ષર મળતી આવે છે. સરખાવા માટે બંનેનાં સંસ્કૃત અવતરણો આપું છું—

રુદ્રાયણો રાજા ધીળાયાં કૃતાઘો ચન્દ્રપ્રભા દેવી નૃત્યે । યાવદપરેણ સમ-
યેન રુદ્રાયણો રાજા ધીળાં યાદયતિ ચન્દ્રપ્રભા દેવી નૃત્યતિ । તેન તસ્યા
નૃત્યન્ત્યા વિનાશલક્ષણં દ્રષ્ટું, સ તામિતંદ્રામુતઘ્ન નિરીક્ષ્ય સંલક્ષયતિ । સત્તા-
શ્ચસ્યાત્પયાત્ કાલં કરિષ્યતિ । તસ્ય હસ્તાધૂ ધીળાં ધસ્તા ભૂમૌ નિપતિતા ।
ચન્દ્રપ્રભા દેવી કથયતિ—દેવ મા મયાં દુનૃત્યમ્ । દેવિ ન ત્વયા દુનૃત્યં, અપિ
તુ મયા તથ નૃત્યન્ત્યા વિનાશલક્ષણં દ્રષ્ટું સતમે દિવસે તથ કાલક્રિયા મય-
તીતિ । ચન્દ્રપ્રભા દેવી પાદયોર્નિપત્ય કથયતિ—દેવ યથેયં કૃતોપસ્યાનાઽર્ધં
દેવસ્ય, યદિ દેવોઽનુજાનીયાદ્ અર્ધં પ્રમજ્જયેયમિતિ । સ કથયતિ—ચન્દ્રપ્રભા
સમયતોઽનુજાનામિ યદિ તાવંતુ પ્રમજ્જ્ય સર્વક્લેશપ્રદાણાદ્ અર્ધત્વં સાક્ષાત્કરોપિ
પથ પથ તે જુગ્ગાન્તઃ । અથ સાવશેપસંયોજના કાલં કૃત્વા દેવેસુપપદસે દેવ-
ભૂતયા તે મમોપદર્શયિતવ્યમિતિ ।^૨

આજ હકીકત ઉદાયન અને પ્રભાવતીના સંબંધમાં થયેલી બેટું વર્ણન હિમ-
ચંદ્રના શબ્દોમાં જોઈએ:

તામન્યદાર્ચનાર્ચિત્વા પ્રમોદેન પ્રભાવતી ।

પરયા સમેતા સંગીતમધિગીતં પ્રચમ્રમે ॥

તાનોપાનગતધ્રુવ્યં વ્યક્તવ્યજ્ઞનઘાતુકમ્ ।

વ્યક્તચરં વ્યક્તરાગં રાજા ધીળામયાદયત્ ॥

તીવ્રપ્રતપરિક્લિષ્ટઃ સંયોગાભિમુદાદરઃ ।

લજ્ઞાં પ્રમજ્જયયા સાલ્લે ત્યક્ત્યા સ પુનરેત્યતિ ॥

વ્યક્તાંગહારકરણં સર્વાંગાભિનયોજ્જ્વલમ્ ।
 નનર્તે દેવ્યપિ પ્રીતા લાસ્યં તાંડવપૂર્વકમ્ ॥
 રાજાન્યદા પ્રભાવત્યા ન દર્શ શિરઃ ક્ષણાત્ ।
 નૃત્યન્તં તત્કવન્ધં તુ દર્શાજિકવન્ધવત્ ॥
 અરિષ્ટદર્શનેન દ્રાક્ષુભિતસ્ય મહીપતેઃ ।
 તદોપસર્પન્નિદ્રસ્યેવાગલત્ કંવિકા કરાત્ ॥
 અકાંડતાંડવચ્છેદકુપિતા રાઙ્યથાવદત્ ।
 તાલચ્યુતાસ્મિ કિમહં વાદનાદ્વિરતોઽસિ યત્ ॥
 હૃત્યં પુનઃ પુનઃ પૃષ્ઠઃ કંવિકાપાતકારણમ્ ।
 તત્તથાચ્યુત મહીપાલો વલીયાન્ સ્ત્રીગ્રહઃ સ્વલુ ॥
 રાઙ્યૂચ્ચે દુર્નિમિત્તેનાલ્પાયુરહં પ્રિય ।

* * * * *
 તજ્ઞાપનાય ભવતિ યત્સર્વવિરતો મમ ॥

* * * * *
 પવમુક્તઃ સનિર્વન્ધમભ્યધાદ્વસુધાધવઃ ।

અનુતિષ્ઠ મહાદેવિ યત્તુભ્યમભિરોચતે ॥

દેવત્વમાતથા દેવિ વોધનીયસ્ત્વયાન્વહમ્ ૧

આ બંને અવતરણે ઉપરથી બૌદ્ધ અને જૈન બંને દેવોમાં કેટલી બધી અભિનતા છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અને હું તો આથી પણ આગળ વધી એમ કહી શકું છું કે દિવ્યાવદાનમાંનું ઉદ્રાયણુ નામ એ જૈન નામ ઉદાયનના બદલે, અગર જૈનનામ ઉદાયન એ બૌદ્ધનામ ઉદ્રાયણુના બદલે ભ્રાંતિથી કે લિપિભેદથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. કારણ કે બંનેના ગ્રંથોમાં બંને પ્રકારના પાઠભેદો ચોખ્ખા મળી આવે છે. દિવ્યાવદાનમાં જોકે સર્વત્ર સુદ્રાયણુ પાઠ આપેલો છે તો પણ બે ચાર ઠેકાણે ઉદ્રાયણુ એવું પાઠાંતર પણ મળી આવે છે. ૨ અને એમાં વળી એ ઠેકાણે તો ખાસ શ્લોકમાં જ એ એકજ પાઠ આવેલો છે. -જેમકે

મુક્તો ગ્રન્થૈશ્ચ યોગૈશ્ચ શલ્યૈર્નિર્વરણૈસ્તથા ।

અઘાપ્યુદ્રાયણો મિક્ષૂ રાજધર્મેન મુચ્યતે ॥ (પાન ૫૬૭).

ક્ષેમેન્દ્રે તો અવદાનકલ્પલતામાં સર્વત્ર ઉદ્રાયણુ એ જ પાઠ આપેલો છે અને તે પ્રથમાં હોવાથી બીજા પાઠાંતરને તેમાં અવકાશ પણ નથી. ઉદાહરણાર્થ -

—વભૂષ સમયે તસ્મિન્ રૌરુકાચ્યે પુરે નૃપઃ ।

શ્રીમાનુદ્રાયણો નામ યશશ્ચન્દ્રમહોદધિઃ ॥૪॥

—કદાચિદિવ્યરત્નાઙ્ગં કવચં કાશ્ચનોજ્જ્વલમ્ ।

પ્રાહ્ણિણોદ્ વિમ્બિસારાય સારમુદ્રાયણો નૃપઃ ॥૧૧॥

—વિમ્બિસારસ્ય હસ્તાઙ્ગલેખામુદ્રાયણો નૃપઃ ॥

—ઉદ્રાયણસ્ય નૃપતેરાચ્યૈઃ કાત્યાયનોઽથ સઃ ॥

૧ મહાવીરચરિત્ર પાન ૧૫૦.

૨ દિવ્યાવદાન પાન ૫૬૬. ઉપર બે વાર આ નામ આવેલું છે.

આ અવતરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બૌદ્ધગ્રંથોમાં અસલ નામ રાદ્રાણુ નહીં પણ ઉદ્રાણુ હોવું જોઈએ અને એ જ નામ જૈન ગ્રંથકારોને પણ સંમત હોય તેમ લાગે છે. હેમચંદ્ર વગેરેના ગ્રંથોમાં તેમ જ આવશ્યકસૂત્રની સંસ્કૃત દીક્ષા આદિમાં પ્રાયઃ સર્વત્ર ઉદ્રાણુ એવો પાઠ ઉપલબ્ધ થાય છે પણ ભગવતીસૂત્ર તથા આવશ્યકચૂર્ણના જૂના હસ્તલેખોમાં ધણી જગ્યાએ 'ઉદ્રાણુ' એવો પાઠ સ્પષ્ટ મળી આવે છે. આ ઉપરથી હું માનું છું કે જૈનોને પણ બૌદ્ધોની 'માદ્રક અસલ નામ' ઉદ્રાણુ જ સંમત હતું જેનું પ્રાકૃતરૂપ ઉદ્રાણુ થાય છે. ખરી રીતે 'ઉદ્રાણુ' શબ્દ પણ ખાસ સંસ્કૃત.

૧ આ લેખની શરૂઆતમાં, ઉપર જે મેં, ચેટકની ૭ પુત્રીઓ સંબંધી કથનવાળું આવશ્યકચૂર્ણનું અવતરણ આપ્યું છે તેમાં 'ઉદ્રાણુ પાઠ જ આપેલો જોવાશે. હાલમાં મારી પાસે જે આવશ્યકચૂર્ણની હસ્તલિખિત પ્રતિ છે તેમાં એ જ પાઠ છે. એ પ્રતિ અમદાવાદના હહેલાના ઉપાશ્રમના બંડારમાંની છે અને સંવત્ ૧૫૧૮ ની સાલમાં લખાનું એલી છે. એ પ્રતિ લખાવનારની પ્રશસ્તિ પણ છેવટે આપેલી છે જેમાં ઠેકલીક ઐતિહાસિક હકીકત મોંઘેલી હોવાથી હું તેને અહીં પુરી ઉતારી લઉં છું.

॥ સોં માણિક । સોં માંઢવ । સોં ધીજા લેલિતમંત (ય) પ્રશસ્તિ-
લિખ્યતે । યથા ।

શ્રીઓસર્વશાંવરપૂર્ણચન્દ્રઃ સદ્વૃત્તશોભાગુણદીપ્યમાનઃ ।

શ્રીસાંગણો મંત્રિધરો ઘભૂષ ઢીલીપતેર્ગ્યાસધરાધિપસ્ય ॥

સોં સાંગણસુતઃ સોં પદમઃ (?) શ્રીશત્રુંજયાદિતીર્થ સંઘપતિકાર્યકર્તા ।
સોં પદમ(?) સુત સોં ધર્મ (?) મહાનુભાવો ઘભૂષ તદન્વયે સોં ધર્મસુત
સોં મોજા સોં મોજાભાર્યા વાઈ રાજલદેહ તસ સ(સુ)ત સોં ધીમાણિક
સુતેઃ સોં માંઢવ સોં મીમાભિધેઃ । સોં માણિકભાર્યા શ્રાં.....સોં માંઢવ-
માર્યા શ્રાવ(ચિ)કા સદજ । સોં મીમા ભાર્યા શ્રાં અહયદે સોં મીમાસુત
સોં.....પ્રમુખ કુટુંબપરિચારયુક્તેઃ સરસ્વતીકોશે લેપિ(ચિ)ત સંગૃહીતાનેકમયેઃ
સંઘપતીભૂય શ્રીશત્રુંજયગિરિનારમીસોપારકધીનીરપણીશપાર્શ્વનાયધીઅનુદાચલ-
વડવાણીશ્રીઅભિનંદનપ્રમુ સતીર્થયાત્રાદિદાનપુણ્યકારકૈઃ સંઘત્ ૧૫૧૮ વર્ષ
વડાતપાગચ્છનાયક મટ્ટાં ધી રત્નસિંહસૂરિ । મટ્ટાં ધી ઉદયવલ્લભસૂરિ ।
મટ્ટાં ધી જ્ઞાનસાગરસૂરિ । મટ્ટાં ધી ચારિત્રસુંદરસૂરિ । મટ્ટાં ઉદયસાગર
ઉપાધ્યાય ઉદયમંદનગણીનામુપદેશેન સ્વથેયસે ધીઆવશ્યકચૂર્ણ સમાપ્તમિતિ ॥
છ ॥છા॥ ઘાઘનજીવાલિખિત કરકૃતમપરાર્થ ક્ષંતિમર્હતઃ સન્નુ ॥ (આમાં નેટલા
ગૃહસ્થોનાં નામો આવેલાં છે તે બધા ઉપર ટેણુ જણે કોઈએ ચાલી ફેરવી તેમને જુસી
નાખવાનો પ્રયત્ન થા હેતુથી થ્યો હશે ?) પ્રશસ્તિ પછી ખીજા અક્ષરોમાં એક શેર
ખારેલો છે જેમાં જણાવ્યું છે—પદ્ધ પ્રતિ સંવત્ ૧૭૪૩ વર્ષે વૈશાકુદિ ૭ દિને શ્રી
૬ આચાર્યજી ઋપિ ધી ૬ તેજસિંઘજીયે વૃદ્ધિમંદારી મુકી છે ॥

હોય એમ લાગતું નથી. મૂળ એ શબ્દ પ્રાકૃત હોઈ ઉદાયણ ન હશે જેનું સંસ્કૃત રૂપ બૌદ્ધોએ ઉદ્રાયણ દર્શ્યું અને જૈનોએ તેને વધારે સંસ્કૃત કરી તેની જગ્યાએ ઉદાયન મુક્યું.

આ રીતે આપણે બૌદ્ધ અને જૈન દયામાં ફેરલું બધું સામ્ય છે તે જોયું છે. આ વિલક્ષણ સામ્યનું મૂળ જોળી દાઢવું દર્શિયું છે. જૈનોની હકીકત ઉપરથી બૌદ્ધોએ પોતાની દયા ઘડી દાઢી છે કે બૌદ્ધોની હકીકતને જૈનોએ બંધણેસતી કરી લીધી છે કે વળી આ બંને સંપ્રદાયોએ કેઈ ત્રીજી ન હકીકતના મૂળ ઉપરથી પોતાની દયા-દર્શના ઉપજાવી દાઢી છે, એનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. (અપૂર્ણ)

જ્યોતિષ વેદાંગ*

[હરિહર પ્રાણશંકર લક્ષ્મી]

વેદનાં ૭ અંગમાંનું એક અંગ “જ્યોતિષ” છે. આ વેદાંગ જે રૂપમાં હાલ ઉપલબ્ધ છે, તે રૂપમાં તેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે, હસ્તલિખિત પ્રતોની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અશુદ્ધિ એ જ આનું મુખ્ય કારણ હોય એમ લાગે છે. યુરોપીય સંસ્કૃત પંડિતોએ મહેનત લઈ અનેક પ્રતો મેળવી તેમાંથી શુદ્ધ પાઠ તારવી કાઢવાનો બહુ પ્રયાસ થયો છે, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા છે, અને ‘જ્યોતિષ વેદાંગ’ નો મોટો ભાગ હજી અસ્પષ્ટ છે.

આ ગ્રંથમાં ખતાવેલી ગણતરીમાં પાછળથી રચાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથો જેટલી ઝીણવટ ન હોય એ આ ગ્રંથનું વેદાંગકાળ દાખ જેટલું પ્રાચીનત્વ વિચારતાં સ્હેજે સમજાય એવું છે. આ ગ્રંથ વિષે પુરાતત્ત્વના શોખીનોએ જે રસ ખતાવ્યો છે તે તેની ગણતરીને લીધે નહિ, પણ જૂદાં જ કારણોને લીધે. એક કારણ તો એ કે આ ગ્રંથ હિંદુસ્થાનના અને તેથી જગતના સર્વ જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં પ્રાચીન છે. અસિ પ્રાચીન કાળમાં માનવજાતિની આકાશસ્થ પદાર્થો વિષે શી કલ્પના હતી એ જાણવાની અભ્યારે આપણને સહજ ઇચ્છા થાય છે. વળી આ ગ્રંથ ભારતીય જ્યોતિષ કલ્પનાનું ઉગમસ્થાન ગણાય, તેથી ભારતીય જ્યોતિષપ્રવાહનું સ્વરૂપ સમજવામાં આ ગ્રંથ આપણને સહાય થઈ શકે. પણ યુરોપીય પંડિતોનો આ ગ્રંથ વિષેનો રસ જૂદા જ ધોરણપર છે. આ ગ્રંથમાં ઉત્તરાયણના કાળ સંબંધે ઉલ્લેખ છે, તે ઉપરથી આ ગ્રંથની રચનાના કાળનો એટલે વેદાંગકાળનો નિર્ણય કરવામાં પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

‘જ્યોતિષ વેદાંગ’ નો અર્થ ઉદ્દેશવાના જે પ્રયાસો થયેલા છે, તેમાં પ્રો. થિયોનો પ્રયાસ કંઈક વધારે સફળ હોય એમ લાગે છે. એમણે ‘એશિયાટિક સોસાયટિ ઓફ બેર્લીન’ ના મુખપત્ર (૧૮૭૭, અંક ૪) માં એક લેખ લખ્યો છે, તેનો આધાર આ લેખમાં ઘણું ટેકાણું લીધો છે.

પહેલાં તો પ્રો. ઉવીગરે કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતો પરથી તારવી કાઢેલો ગ્રંથપાઠ નીચે આપ્યો છે. આમ કરવાનો હેતુ એ નથી કે જૂદા જૂદા પાઠની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ નેતાં આ પાઠ ઠીક લાગ્યો છે; એવી મહેનત બની શકી નથી. હેતુ ફક્ત એટલો જ છે કે આગળ ઉપર જે ચર્ચા કરવાની છે તેમાં આ શ્લોકોનો ઉલ્લેખ આપશે, તેથી તેમને પૂર્વાપર સંબંધમાં આપ્યા હોય તો અર્થ સમજવામાં સરળતા થાય. વળી ગ્રંથની બાબા અને દુર્ગમ્યતાનો કંઈક ખ્યાલ આવે એ હેતુ પણ આમાં રહેલો છે.

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् ।

दिनत्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा श्रुचिः ॥ ૧ ॥

* પ્રો. થિયો, ઉવીગર, કાલચૂક, શ્રી. યં. બા. દીક્ષિત, કે. ના. હજે વગેરે એ અનેક રચણે કરેલી ચર્ચાને ભૂમિકા તરીકે લઈને આ લેખ લખ્યો છે. પણ તેમના મન્તવ્યથી મારે અનેક બાબતમાં જૂદાં પડવું પડ્યું છે. જ્યાં જ્યાં આમ થયું છે, ત્યાં ત્યાં મેં તેનાં ગણિતિક કારણો આપ્યાં છે.

ज्योतिषामयनं पुण्यं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
ब्राह्मणेन्द्राणां संमतं यज्ञकालार्थसिद्धये ॥ २ ॥
वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्यां विहिताश्च यज्ञाः ।
तस्मादिदं कालविज्ञानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम् ॥ ३ ॥
यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वदेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धानि स्थितम् ॥ ४ ॥
माघशुक्लपक्षस्य पौषकृष्णसमापिनः ।
युगस्य पञ्चवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
स्वराक्रमेते सोमाकौ यदा साकं सवासवौ ।
स्यात्तदादि युगं माघस्तपः शुक्लोऽयनं ह्युदक् ॥ ६ ॥
प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्याचन्द्रमसाबुदक् ।
सार्पार्थं दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा ॥ ७ ॥
घर्मवृद्धिरपां प्रस्थः क्षपाह्रास उदगतौ ।
दक्षिणे तौ विपर्यासः षण्मुहूर्त्ययनेन तु ॥ ८ ॥
प्रथमं सप्तमं चाहुरयनाद्यं त्रयोदशम् ।
चतुर्थं दशमं चैव द्विर्गुमाद्यं बहुलेऽप्यृतौ ॥ ९ ॥
वसुस्त्वष्टा भवोजश्च मित्रः सर्पोऽश्विनौ जलम् ।
धाता कश्यपायनाद्याः स्युरर्धपञ्चमभस्तुतुः ॥ १० ॥
एकान्तरेऽह्नि मासे च पूर्वान्कृत्वा द्विरुत्तरः ।
अर्धयोः पञ्चवर्षाणां मृदू पञ्चदशाष्टमौ ॥ ११ ॥
दुहेयं पर्व चेत्पादे पादस्त्रिंशत्तु सैकिका ।
भागात्मना पृथ्वायांशान्निर्दिशेदधिको यदि ॥ १२ ॥
निरेके द्वादशाभ्यस्तं द्विगुणं चाऽयसंयुतम् ।
षट्त्वा षट्त्वा युतं द्वाभ्यां पर्वणां राशिरुच्यते ॥ १३ ॥
स्युः पादोऽर्धं त्रिपद्यायास्त्रिद्वयेकेऽहः कृते स्थितिम् ।
साम्येनेन्दोः स्तृणोऽन्येतु पञ्चकाः पर्वसंमिताः ॥ १४ ॥
भांशाः स्युरष्टकाः कार्याः पक्षा द्वादशकोद्धता ।
एकादशगुणश्चोनः शुक्लेऽर्धे चैन्दवा यदि ॥ १५ ॥

ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ

[પં. બહેચરદાસ ઇવરાજ દોશી]

[આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૈરસેની વગેરે ભાષાઓનાં વ્યાકરણો રચતાં પોતાના 'શબ્દાનુશાસન'ના અંતિમ અધ્યાયના અંતિમ પાદમાં 'અપભ્રંશ' ભાષાનું પણ વ્યાકરણ રચેલું છે (જૂઓ સ. ૩૨૯ થી ૪૪૭). અપભ્રંશ એટલે કોઇ કારણને લીધે થએલો મૂળ-સ્થિતિના બગાડ વા વિશેષ બગાડ. જે ભાષા હેમચંદ્રાદિકૃત અપભ્રંશનાં નિયમ-નિયંત્રણોને અનુસારે લખાતી વા બોલાતી તે અપભ્રંશ કહેવાતી. વ્યાપક પ્રાકૃતના મહારાષ્ટ્રી, શૈરસેની, મારગધી વગેરે પ્રાંતિક બોલોની જેમ અપભ્રંશના પણ અનેક ભેદ આચાર્ય પદ્માર્કેએ પોતાના 'પ્રાકૃત-સર્વસ્વ'માં જણાવેલા છે. વર્તમાનમાં ચાલતી પ્રાંત પ્રાંતની આર્યભાષાઓ તે અપભ્રંશની પણ સગી ગણાય. 'બોલચાલમાં કે લખાણમાં વ્યાકરણ-નિયંત્રિત અપભ્રંશ ભાષાનો પ્રચાર તદન ક્યારથી અટક્યો ?' એ હજૂ વિવાદાસ્પદ છે. તે પણ ભાષાઓના ઇતિહાસ એ સમય માટે જે નિર્ણય આણે, એ જ નિર્ણય આપણી પ્રાંતિક ભાષાઓના પ્રસવ માટે બંધખેસતો આવવાનો છે. અમુક અમુક શતકવાર 'પ્રાચીન ગૂજરાતી' નું કે ખીજી કોઇ પ્રાંતિક ભાષાનું ગદ્ય કે પદ્ય સાહિત્ય સામે રાખી અપભ્રંશના નિયમો દ્વારા પૃથક્ કરવામાં આવે, તે જરૂર તે તે ભાષાનો પ્રસવ-સમય જાણવો સુકર થાય. આ જ લક્ષ્ય રાખી એક ૧૬મા સૈકાની 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' અને 'અપભ્રંશનું વ્યાકરણ' આ લેખમાં આપવામાં આવ્યો છે. 'ચૈત્ય-પરિપાટિ'ની ભાષામાં કેટલાં રૂપો શુદ્ધ અપભ્રંશનાં વપરાયેલાં છે અને કેટલાં રૂપો પ્રાંતિક અપભ્રંશનાં આવેલાં છે ?—એ વિષે અને એ 'પરિપાટિ' ના કર્તા-વગેરેના ઇતિહાસ વિષે તે 'પરિપાટિ' સાથે જ સંપવામાં આવનાર છે:]

૧. 'પ્રાકૃત-સર્વસ્વ' માં આવેલા અપભ્રંશ પ્રકરણને જૂઓ.
૨. અપભ્રંશ ભાષામાં વળી નિયંત્રણ શું? તે પણ આચાર્ય હેમચંદ્રાદિ ધ્યાનકરણોએ આ ભાષાને પણ ખાસ ખાસ પ્રત્યયો અને યોગ્યેક ફેરફારો દ્વારા નિયંત્રેલી છે. એ જ નિયંત્રણ અહીં સમજાવું.
૩. શુદ્ધ અપભ્રંશ-ભાષા એટલે વ્યાકરણના નિયમપૂર્વક વપરાયેલી અપભ્રંશ ભાષા.

१

गिरिनार-चैत्रप्रवाडी

(विक्रम संवत्-१५१५ना अरसानी)

- २ पणमवि गायम-सोमि जमु आठ इ सिद्धी ।
 ३ सरमति अंविक् देवि वे वि भूवल्यपसिद्धी ।
 ४ कर सिरि जोडी वीनवुं ए दिऊ मऊ मति माडी ।
 ५ ऊजिल-गिरिवरतणी अ करिसु द्विव चैत्र-प्रवाडी ॥ १ ॥
 ६ जिम जिम मऊ मनि संभरइ ए गिरिवर गिरिनारो ।
 ७ तिम तिम माइ न मारि अंगि अलजउ अपारो ।
 ८ एह जि एक ऊमाहडउ ए हीअडइ निसदीस ।
 ९ कहीं रेवयराय-पाय लाइसु निज सीस ? ॥ २ ॥
 १० जब जात्रइ अम्हे आविआ ए गिरिनारह निअडा ।
 ११ दीठउ तीरथराय हरिपि उल्लसि हव द्विअडा ।
 १२ ओ दीसइ गिरि-सिहरि नेमि-मंदिरे धज लहकइ ।
 १३ आमलसारउ कलस-दंड मोवनमइ झलकइ ॥ ३ ॥
 १४ मेघाडंबर सिरहिं छत्त नित नितु नीझरणा ।
 १५ चामर वरि सोहंति मुकुट नेमीसर-भवणा ।
 १६ बारह-तण पहिरे-वि-नीलकच्छाहि वईठउ ।
 १७ आज सखी ! मइ गिरिहं राय निअ-नयणे दीठउ ॥ ४ ॥
 १८ जूनइ-गहि गयणग-लग्ग कोसीसां-ओलि ।
 १९ माहि समी भूइं नयर-वास विहु पासो पालि ।
 २० पूरवमुखि प्रासादि तिहां जिण प्रथम नमीजइ ।
 २१ पश्चिम-मुखि सिरिवद्धमाण पूजी फल लीजइ ॥ ५ ॥
 २२ त्रीजइ थानकि तेजपाल-मंतीसर-कारिअ ।
 २३ तेजलपुर-वर मंडणउ ए सिरिपास जुहारिअ ।
 २४ समरसिंह-मालदेवतणउ ऊधार निहालउं ।
 २५ मंडपि मंडिअ अतिविसाल चउवीस जिणालउं ॥ ६ ॥

- २६ वस्तुः
- २७ गोअमसामिअ—गोअमसामिअ—पमुह समरेवि ।
- २८ सिरिरेवइगिरितणी रचिसु चेन्न—परिवाडि मीठी ।
- २९ जब आव्या गिरि—कडणि ताम सिहरि वमही अ दीठी ॥ ७ ॥
- ३० जूनइ—गदि गिरि—तलहटीअ वंदी आदि निर्णिद ।
- ३१ वीर पास प्रभु पूजि करि उम्मूलिअ दुह—कंद ॥ ८ ॥
- ३२ भापाः
- ३३ हेव चालउ गिरिनारी—पोलिइं, संचरीइजई गिरि—मोलिइं, ओलिइं
सिहरि दीसंति ।
- ३४ मारगि जिमणइं गिरि दामोदर,—सिरुवरि मूरति नेमि—जिणेसर,
घरइ म आणउ भ्रंति ॥ ९ ॥
- ३५ सोवनरेख—नदीतड—कंठिइं, डावइं मारगनइ उपकंठिइं, कालमेघ खेत्रपाल ।
- ३६ तिहां दीसइं नानाविध रूख, फेडइं जनमतणी जे भूख, दूख करइं
विसराल ॥ १० ॥
- ३७ फुलिअ फलिअ नवल्ली वल्ली, एक एक पाहिइं अतिभल्ली, हेली ! कहण
न जाइं ।
- ३८ एक लगइं हुइं रूपासिद्धि, इकि दिइं कणयकोडिनी रिद्धि, जउ हुइ
गुरु—आमनाय ॥ ११ ॥
- ३९ हव चडिअठ गिरिनारह पाजइं, सलि सुरहि वाय तिहां वाजइं,
तादिक बलइं सरीरि ।
- ४० वेउ पखे परिमालि महमहती, वनसपती दीसइं गहगहती, गिरिवर
गुहिर गंभीर ॥ १२ ॥
- ४१ धन धन बाढडने व्यापारिअ, त्रिसठि लाखद्रव्यइं जिण कारिअ,
इसिअ सुहेली पाज ।
- ४२ रंगिइं रमालि कर्तं चडीजइं, पगि पगि पगव-पोलि पेखीजइं, सारीजइं
यवि कान ॥ १३ ॥
- ४३ बिहु पाखि मोलि अछइं अतिजंडी, आगलि आवइं मांकडकूडी,
रूडीपरि तिहां फीजइं ।

- ४४ साकर—वाणी परव भरीजइ संवलोक पाणी पाईजइ, धनहतणउं
फल लीजइ ॥१४॥
- ४५ बार मास नीझरण झराई, टहुकइं कोकिल मोर कीगाई, छ इ रिख
वासि वसंति ।
- ४६ अनुक्रमि मूलगी पोलि प्रवेस, जव दिष्टा प्रासाद जिणेस, हरिषि
हिआं विहसंति ॥१५॥
- ४७ वस्तु:
- ४८ पाज चडिअइ पाज चडिअइ गिरिहि गिरिनार ।
दामोदर कालमेघ परव पोलि प्रोकार छज्जइ ।
- ४९ ओपधि वृक्ष वनस्पती महमहंति नीझरण वज्जइ ॥१६॥
- ५० अनुक्रमि चडतां मूलगिअ पोलिइं किउ प्रवेस ।
- ५१ जिणप्रासाद निहालिआ टलिआ सयल किलेस ॥१७॥
- ५२ भाषा—
- ५३ एक निरंतर जिणप्रसाद दीसइं तिहां निम्मल ।
- ५४ आमलसारा कलस दंड सोवन्न—झलामल ॥१८॥
- ५५ सिरुवरि लहकइं धज पताक जाणे किर नच्चइं ।
- ५६ वाजित्र वाजइं गुहिर सादि अंबर घण गज्जइं ॥१९॥
- ५७ निरमालडिए:
- ५८ पहिलउं प्रभु नेमीसरह पहुता सीहदुआरि ।
- ५९ सज्जणमांत्रि कराविउ निरमालडिए दीठउ जीरण उधार ॥२०॥
- ६० अलज्जई आजई नेमिनाह भेटिउ परमेसर ।
- ६१ पश्चिम मुह गवभारयम्मि बइठउ अलवेसर ।
- ६२ रतनइं श्रावाकि आणिउ ए कंचणह बलाणा ।
- ६३ ऊवरि पहुतउ जाम ताम न हु चळइ ठाणा ।
- ६४ तउ तिणि फेरी मंडिउ ए जिणप्रासाद असेस ।
- ६५ त्रिणि काल प्रभु नेमि जिण निरमालडिए हव तसु पूजं करेसु ॥२१॥
- ६६ केसर नइ कप्पूर—चूर चंदनि चरचीजइ
- ६७ चंपक केतक कुसुममाल महापूज रचीजइ ।
- ६८ स्नात्र करी हिव इंद्रमाल पोदी पहिरीजइ ।

- ६९ देई महाधन आरति अ मंगलीवउ कीजइ ।
 ७० इणि परि प्रभु पूजा करि अ पूरिअ मनह रुहाडि ।
 ७१ हिव जगतिइं जिन वंदिसिउं निरमालडिए बे कर करवि निलाडि ॥२२॥
 ७२ मंडपि मंत्रिअ वस्तुपालि दोइ प्रतिमा ठाविअ ।
 ७३ आगलि नेमि-जिणिंद-चलण बहु बिब नमेवि अ ।
 ७४ हिव बावत्तरि देहरीसु छहं दरिसण युगतिइं ।
 ७५ जिण-प्रतिमा छहं विविहभंगि पूजाजइ भगतिइं ।
 ७६ चउकी पेखि सवालखिअ अ प्पापा-प्रदि बिब
 ७७ गई चउवीसी सात जिण निरमालडिए अंभि अरचउं अविछं ॥२३॥
 ७८ जगति न लाभइं बिबपार हव रिसह-विहारो ।
 ७९ तिलखउं तोरण जोईअइ सेतुज-अवतारो ।
 ८० दाहिण दिसि संभैतसिहरि पूजउं जिण-वीस ।
 ८१ डावइं अष्टापदि जिणिंद वंदउं चउवीस
 ८२ बंविअ दम्भगि बार कोडि असीअ लाख आनंदि
 ८३ हव कल्याणत्रय-तणइ निरमालडिए जाईजइ प्रासादि ॥२४॥
 ८४ धन धन सोनी समसिह मालदे व्यवहारिअ ।
 ८५ जेहिं कल्याणत्रय-विहार-उद्धार कराविअ ।
 ८६ चिहुं दिसि त्रिहुं भूमीहिं मूलनायक तिहां बार ।
 ८७ कोसगि रहिआ प्रथम भूमे सिरिनेमिकुमार ।
 ८८ थडतां जसु पांतलि अंजलिइं सवे टलंता रोग ।
 ८९ सेविउ स्वामी पूरवइए निरमालडिए अनुदिन भोग-संयोग ॥२५॥
 ९० दिक्ख-नाण-निव्वाण तिहां मिरि सोहइ छत्र ।
 ९१ नारण प्रतिमा वाम-पासि धुरि तामु सनात्र ।
 ९२ मंडप सयल विसाल मेघमंडप रुलिआलउ ।
 ९३ त्रिहुं दिसि भट-तणा प्रमाद बावन्न जिणालउ ।
 ९४ ओसवंसि श्रीसमरसी मालदेव मनरंगि ।
 ९५ संव चऊदचउराणवइ निरमालडिए उद्धरिउ उरुंग ॥२६॥
 ९६ तमु ताडि जिण-पूजा-निमित्त चंपकवन रोपिअ ।
 ९७ दह दिमि परिमल (म)हहंनि छाया-मणि ओपिअ ।

- ९८ हव जईइ नरपाल—साह कारिअ प्रासादि ।
 ९९ संप्रति निव कारविअ वीर पित्तलमय वांदि ।
 १०० नंदीसर अट्टात्रयह सेतुंजय अवतार ।
 १०१ त्रिहुं दिमि थजी(?) जिण नमउं निरमालडिए चंद्रगुफा मज्झारि ॥२७॥
 १०२ हव जीराउलि तित्थ साहगोईइं निम्माविअ ।
 १०३ शोणागर प्रासादि त्रिं पित्तलमय ठाविअ ।
 १०४ कोठारिअ पूनसीहतणइ सिरिसंति जिणिंदो ।
 १०५ नागमोर—झिरि इंद्रमंडप पेखिअ आणंदो ।
 १०६ जोईअ कुंड गइंदमु ए छत्रसिला तसु हेठि ।
 १०७ सांकलिआली पाज पुण निरमाल डिए निरखिअ द्रेठि ॥ २८ ॥
 १०८ नेमिजिणवर नेमिजिणवर करिअ सत्तात्र जगति अ पापामाढि नमिअ ।
 १०९ रिसहनाह सेतुज्ज सामिअ कल्याणत्रय नेमिजिण वद्धमाण
 पित्तलह निम्मिअ ।
 ११० जीराउलि अवतार-वर पित्तलमय जिणचंद ।
 १११ संति—जिणिंद जुहारि करि छूटा भवह विछंद ॥ २९ ॥
 ११२ भाषा— (भमारूली)
 ११३ गिरिवर टूंक सोहामणां तु भमारूली हव तिहां जिण वंदेमि ।
 ११४ धुरि मरुदेवा कवाडि जख तु भमारूली राजीमति रहनेमि ॥ ३० ॥
 ११५ डावइं पाज सुकोमली तु भमारूली चडीइ गेलि करंत ।
 ११६ अंविकदेवि आराहिअइ भमारूली साहम्मिणि गुणवंति ॥ ३१ ॥
 ११७ जसु आदोसिइं नीपजइं तु भमारूली गिरि सिरि इम प्रासाद ।
 ११८ भगत मनोरथ पूरवइ तु भमारूली टालइ सयल विषाद ॥ ३२ ॥
 ११९ नेमीसर सिरुवरि धरइ तु भमारूली समरी दिइ हुंकार ।
 १२० एक जीभ किमु वर्णवुं तु भमारूली महिमा न लहउं पार ॥ ३३ ॥
 १२१ आगलि अवलोणा सिहर तु भमारूली ज्ञानसिला श्रीनेमि ।
 १२२ ईहंथिकउ हुइ दूकडूं तु भमारूली मुगतिइं जईइ खेमि ॥ ३४ ॥
 १२३ अऊठ कोडि यादव कुमर तु भमारूली ईहं ऊपत्तां ज्ञान ।
 १२४ ईणं गिरि ऊचउं सिखर तु भमारूली अवर न एह समान ॥ ३५ ॥
 १२५ तिहां आरुहिअ निहालीइ तु भमारूली रूअडउं लाखाराम ।

- १२६ सहसाराभिइ नेमि जिण तु भमारुली पेखी करउं प्रणाम ॥ ३६ ॥
- १२७ विपम पाज यतनेइ चडीइ तु भमारुली आगलि सांघ पज्जून ।
- १२८ पूजी सफल करेमु हव तु भमारुली लाधी माणुस योनि ॥ ३७ ॥
- १२९ आगलि सिद्ध विणायग तु भमारुली दीसइ पुण अतिदूरि ।
- १३० तसु देहरी निहालता तु भमारुली ऊपनइ आणंद पूर ॥ ३८ ॥
- १३१ वस्तुः—
- १३२ जाख कवडिल जाख कवडिल अनइ मरुदेवि ।
- १३३ राजीमति रहेनेमि नमि पालव डवि अंघिक अराहउं ।
- १३४ अवलोणा सिंहरी जई ज्ञानसिला निअ नयणि चाहउं ॥ ३९ ॥
- १३५ आगलि सांघ पज्जून नमउं सिद्ध विणायक टूंक ।
- १३६ कंचण बलाणा वारणइ पेक्खिअ पातक मूँकि ॥ ४० ॥
- १३७ माल्हंतडे---
- १३८ हव बलि पाछा आविआ ए माल्हंतडे सहसार्चिदु गुफ दीठ ।
- १३९ ऊजिलपति बलि भेटिउ ए माल्हंतडे नयणडे अमिअ पईठ ॥ ४१ ॥
- १४० पाय लागी नइ बीनवुं ए माल्हंतडे वनितडी अवधारि ।
- १४१ हुं प्रभु भागउ भवभ्रमण माल्हंतडे तउ आविउ तुम्ह बारि ॥ ४२ ॥
- १४२ पुद्गल-प्राव्रत जे कहिआ ए माल्हंतडे जिनमति आठ प्रकार ।
- १४३ ते पहिला व मई किआ ए माल्हंतडे अनंत अनंती वार ॥ ४३ ॥
- १४४ चउरासी लख जीवयोनि माल्हंतडे तिहां छई जे कुलकोडि ।
- १४५ ते मई फरिसी अनंतवार माल्हंतडे प्रभु कहिरई दिउं खोडि ॥ ४४ ॥
- १४६ कुणिहि जनमि नवि भेटिउ ए माल्हंतडे तुं ठाकुर मई नाह ।
- १४७ हवडां जउ प्रभु तुम्हि मिल्या ए माल्हंतडे तउ मगरई दिउ बांह ॥ ४५ ॥
- १४८ नारमूआ-
- १४९ हूं नवि मागउं राजगिनि नारमूआ नवि हुं भोगविलास ।
- १५० एक जि मागउं नेमिजिण नारमूआ छोडि नमूं प्रभवाम ॥ ४६ ॥
- १५१ तुं कल्पतरु कामवेणु नारमूआ तुं चिंतामणि सार ।
- १५२ नूंइ मनउ भगि कोइ नही नारमूआ मनवछिन दातार ॥ ४७ ॥
- १५३ दिव करुणा कर गामिआ ए नारमूआ सेवकनी करउ मार ।
- १५४ सुगनिपुरी लेउं पहुचिउ ए नारमूआ आपउ मुख भंडार ॥ ४८ ॥

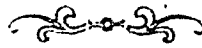
- ૧૬૬ ચૈત્ર-પ્રવાહિ ઇ પદ્મં ગુણં નારમૂઆ અન્નદ્ જે નિસુળંતિ ।
 ૧૬૬ તે સવિ તરિય-જાત્ર તણં નારમૂઆ નિશ્ચદં ફલ પામંતિ ॥ ૪૯ ॥
 ૧૬૭ શ્રીસોમસુંદર ગુરુ અ ગણહર સીમ સિવમુખદાયકો
 ૧૬૮ જયતં શ્રીગુરુ રચણસેહર સૂરિ તપગણ નાયકો ।
 ૧૬૯ તસુ સીસલેસિહિ દેમદંસિદ્ધિ શ્રુણિઅ રેવયગિરિવરો
 ૧૬૦ જે મવિઅ માવદં તાંહ આવદં સયલ સિદ્ધિમયંવરો ॥ ૫૦ ॥

૧૬૧

॥ ઇતિ શ્રીગિરનારસ્તવન સંપૂર્ણ ॥

ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ.

- ૨ પ્રણુમી ગાંતમ-સ્વામી જેને આઠે સિદ્ધિ
 ૩ સરસ્વતી અંબિકા દેવી જે ય ભૂવલયપ્રસિદ્ધિ
 ૪ કર શિરે જોડી વીનધૂં એ દો મને મતિ માતા !
 ૫ ઉજ્જવલ-ગિરિવરની કરીશ હવે ચૈત્ય-પરિપાટિ
 ૬ જેમ જેમ મારા મને માંબરે એ ગિરિવર ગિરનાર
 ૭ તેમ તેમ માય ન મારા અંગે અચરણ અપાર
 ૮ એ જ એક જામાહડો એ હૈડે નિશદિવસ
 ૯ ક્યારે રૈવતરાજ-પાયે લાગીશ નિજ શીપ
 ૧૦ જ્યારે જત્રાએ અમે આવિયા એ ગિરિનારની નિકટ
 ૧૧ દોઢા તીર્થરાજ હરખે ઉલસે હવે હૈડાં
 ૧૨ એ દીસે (દેખાય) ગિરિ-શિખરે નેમિ-મંદિરે ધ્વજ લહેકે
 ૧૩ આમલસારો કલશ દંડ સોવનમય ઝલકે
 ૧૪ મેઘાડંબર શિરે છત્ર નિત્ય નિત્ય નિર્જરણાં
 ૧૫ આમર વર (પરે) શાભે મુગટ નેમીશ્વર-ભવનાં
 ૧૬ દારને પેરે (પ્રહરે) વિનીલક છાયે ખેડો (?)
 [બહાર તૃણ પહેરી નીલક છાયે ખેડો (?)]
 ૧૭ આજ સખી મેં ગિરિનો રાજ નિજ નયને દોડો
 ૧૮ ખૂને-ગઢે ગગનાએ લાગી કાશીવા-ઓળ

- ૧૯ મધ્યે સમી બમી નગર-વાસ બે પાસે પાળ
- ૨૦ પૂર્વ-મુખે પ્રાસાદે ત્યાં જિન પ્રથમ નમીને
- ૨૧ પશ્ચિમ-મુખે શ્રીવર્ધમાન પૂજા ફળ લીને ૫
- ૨૨ ત્રીજે સ્થાનકે તેજપાલ મંત્રીશ્વર-કારિત
- ૨૩ તેજલપુર-વર મંત્રાન્ને શ્રાપાસ જુહાયા
- ૨૪ સમરસિંહ-માલદેવનો ઉદ્ધાર નિહાળ્યો
- ૨૫ મંડુપે મંત્રિત અતિવિશાલ ચોનીય જિનાલય ૬
- ૨૬ વરતુ:
- ૨૭ ગાતમસ્વામી ગાતમસ્વામી પ્રમુખ સમરી
- ૨૮ શ્રીચંદ્રગિરિતણી રચીય ચૈત્ય-પરિપાટિ મીઠી
- ૨૯ જ્યારે આત્મા ગિરિ-કદબો ત્યારે શિખરે વસતિ દીધી ૭
- ૩૦ જૂને-ગદે ગિરિ-તળાટીએ વાંદી આદિ જિનનંદ
- ૩૧ વીર પાર્થિવ પ્રભુ પૂજા કરી કંમલ્યા (કંમલિત) દુઃખકંદ ૮
- ૩૨ બાપા:
- ૩૩ હવે આજે ગિરનાર-પોળે સંચરીને ગિરિ મોલિએ જાળે શિખરે દીસે
- ૩૪ માર્ગે જમણે ગિરિ દામોદર સરોવરે મૂર્તિ નમિ-જિનેશ્વર ધરે મ આજો જાનિ ૯
- ૩૫ સુવર્ણરેખા નદીનક-કાંઠે, ડાળે મારગે કપકાંઠે કાળમેધ ક્ષેત્રપાળ
- ૩૬ ત્યાં દીસે નાનાવિધ વૃક્ષ, ફેડે જન્મજાણી જે ભૂખ, દુઃખ કરે વિસરાળ ૧૦
- ૩૭ ફૂલી ફળી નવલી વેલ એકએકપે અતિબલી હે સખા કલ્પું ન જાણ
- ૩૮ એક લગે દુઃખે (થાય) રૂપાસિદ્ધિ, એક દીએ કનકોટિની સદ્ધિ, જો હોય શુર આત્મા ૧૧
- ૩૯ હવે ચડીએ ગીરનારની પાળે, શીતળ સુરભિ વાય ત્યાં વાયે, ટાંક વળે ચરીરે
- ૪૦ જે પડખે પરિમલે મદમદતી, વગરખનિ દીસે ગદગદતી, ગિરિવર શુદ્ધિર ગંબીર ૧૨
- ૪૧ મન્ય ધન્ય વાચનક દેવ વ્યાપારી, ત્રેમક લાખ દ્રવ્યે, જેણે કારિત, (કરતી) એરી મુખકેલી પાળ
- ૪૨ રંગે રંગ કરતા ચડીને, પડે પડે પરજ-પોળ પેખીને, સારીને સવિ હાળ ૧૩
- ૪૩ જે પડખે જોણિ છે અતિ કંઈ, આમળ આપે માંકડ (માંકડ) કંઈ; રૂડીપરે ત્યાં કીને
- ૪૪ સાકર-પાણી પરજ બરીને, સંપત્કાંકને પાણી પાઈને, ધન્યું ફળ લીને ૧૪
- ૪૫ ખાર માસ નિર્જરજી ઝરે, દુઃખે મોટિલ મોર કેશવ, છપે રત વાસ વસંત
- ૪૬ અનુક્રમે મૂળ પોણિ-પવેસ, જ્યારે દીકા પ્રાસાદ જિનેસ, દરબે દેયા વિદ (ક) સંન ૧૫

૪૭ વસ્તુ:

૪૮ પાજ ચડીએ પાજ ચડીએ ગિરિ ગિરનાર દામોદર કાલમેધ પરણ
પોળ પ્રાકાર જાળે

૪૯ ઔપધી વૃક્ષ વનસ્પતિ મહમહતી નિર્જરણુ વાળે:

૫૦ અનુક્રમે ચડતાં મૃત્તગી પોળે દિયો પ્રવેશ

૫૧ જિન-પ્રાસાદ નિહાળ્યા ટળ્યા સકલ કલેશ.

૫૨ ભાપા:

૫૩ એક નિરંતર જિનપ્રાસાદ દીસે ત્યાં નિર્ભળ

૫૪ આમલનારા કલશદંડ સોવન-ઝળામળ

૫૫ શિર ઉપર લહેકે ધ્વજપતાકા જાણે નાચે

૫૬ વાજિત્ર વાળે ગુહિર સાહે અંબર ધન જાળે:

૫૭ (નિરમાલડિએ)

૫૮ પહેલું પ્રભુ નેમીશ્વરના પહેાંત્યા (ચ્યા) સિંહકારે:

૫૯ સજ્જનમંત્રિ કરાવ્યો નિરમાલડિએ દીડો છર્ણુ-ઉદ્ધાર.

૬૦ અચરજે આજે નેમિનાથ ભેટ્યા પરમેશ્વર

૬૧ પશ્ચિમસુખ ગભારામાં બેઠા અલંકૃશ્વર

૬૨ રતન શ્રાવકે આણ્યો એ કંચનના બલાનક

૬૩ કંબરે પહુંત્યો (ચ્યો) ન્યારે ત્યારે ન જ ચાલે સ્થાનથી

૬૪ તો તેણે શરી માંડ્યો એ જિનપ્રાસાદ અશૈય

૬૫ ત્રણે કાળ પ્રભુ નેમિજિન નિં હવે તેની પૂજા કરો.

૬૬ કેસર અને કપૂરચૂર ચંદને ચર્ચાળે:

૬૭ ચંપક કેતકી કુસુમમાલા મહાપૂજા રચીળે:

૬૮ રનાત્ર કરી હવે ઈંદ્રમાલા પ્રૌઢી પહેરીળે

૬૯ હમ મહાધ્વજ આરતી મંગલદીપક કીળે.

૭૦ એ પ્રકારે પ્રભુ પૂજા કરી પૂરી મનની રૂહાડિ

૭૧ હવે જગતીમાં જિન વાંદિશું નિં એ કર કરી લલાટે

૭૨ મંડપે મંત્રિ વસ્તુપાલ જે ચત્રપ્રતિમા સ્થપિત

૭૩ આગળ મિ-જિનંદ-ચરણ બહુ બિંબ નમી ને

૭૪ હવે બહોતેર દેહરીઓમાં છે દર્શન યુક્તિએ

૭૫ જિન પ્રતિમા છે વિવિધ ભંગે પૂજળે ભક્તિએ

૭૬ ચોક્કી પેખા સવાલખી ને પ્રપા-મઠે બિંબ

૭૭ ગમ ચોવીશી સાંત જિન નિં અમે અરચીએ અવિલંબ

૭૮ જગતી (માં) ન લાભે બિંબપાર હવે ઋપભ વિહાર

૭૯ ત્રણલખુ તોરણુ બેઠાએ શત્રુંઝય અવતાર

૮૦ દક્ષિણ દિશે સંમેતશિખરે પૂજું જિન-વીશ

૮૧ કાળે આજે પદે જિનંદ વાંદ ચોવીશ

- ૮૨ વ્યથા (અર્થા) દ્રમ્ભે (દામ્ભે) આરઠોડ એંશી લાખ આનદે
- ૮૩ હવે કલ્યાણત્રયતણે નિં. નમુએ પ્રાસાદે ૨૪
- ૮૪ ધન ધન સોનાની રૂમ(ર)સિંહ ભાલદેવ વ્યવહારી
- ૮૫ જેઓએ કલ્યાણત્રય-વિકાર-ઉદ્ધાર કરાવ્યો
- ૮૬ ચો દિશે ત્રણે ભૂમિમાં મૂવનાયક ત્યાં બહાર
- ૮૭ કાંકસમે રચા પ્રથમ ભૂમિ શ્રીનેમિકુમાર
- ૮૮ ધનાં (કરનાં) જેના પાદ-તરે અંગત્રિએ સર્વે ટળતા રોગ
- ૮૯ મેઓ સ્વામી પૂરવે એ નિં અનુદિન ભોગ-સંયોગ ૨૫
- ૯૦ દીક્ષા જ્ઞાન નિર્વાણ ત્યાં સિરે શોભે છત્ર
- ૯૧ જીર્ણ પ્રતિમા વામ પાસે ધુરે (પહેલું) તેનું સ્નાન
- ૯૨ મંડપ સકલ વિશાળ મેઘમંડપ રણિયાળો
- ૯૩ ત્રણે દિશે ભદ્રના પ્રાસાદ આવન ગિનાલય
- ૯૪ ઓસવશે શ્રીસમરસિંહ ભાલદેવ મન-રંગ
- ૯૫ સંવત ચૈા ચોરાણું નિં ઉદ્યોં ઉત્તુંગ ૨૬
- ૯૬ તેની તટે (પાસે) જિનપૂજનિમિત્ત ચંપક વન રોપ્યું
- ૯૭ દશ દિશે પરિમલ મહમંડન હાયાબરે ઓપ્યું
- ૯૮ હવે જગત્તે નરપાળશાહ કારિત પ્રાસાદે
- ૯૯ સંપ્રતિ-નૃપ કરાવેલ વીર પિત્તલમય વાંદી
- ૧૦૦ નંદીધર અપ્પાપદના શત્રુજય અવતાર
- ૧૦૧ ત્રણે દિશે (સતી?) જિન નમું નિં ચંદ્રગુણ મોનર ૨૭
- ૧૦૨ હવે જીરાઉલે તીર્થ શાહ ગોથે નિર્માવ્યું
- ૧૦૩ સોનાક(ગ)ર પ્રાસાદે બિંબ પિત્તલમય સ્થાપ્યું
- ૧૦૪ કોઠારી પૂનશીતણે શ્રીશાંતિજિનંદ
- ૧૦૫ નાગમોર-ઝરે ઇંદ્ર-મંડપ પેખી આનંદ
- ૧૦૬ જેઈ કુંડ ગર્જેદ્રપદ એ છત્રશિલા તેની હેઠ
- ૧૦૭ સાકળીવાળી પાજ વળી નિં નિરખી દષ્ટે (?) ૨૮
- ૧૦૮ નેમિજિનવર નેમિજિનવર કરી
- સ્નાત્ર જગતીમાં તે પ્રપામટે નમી
- ૧૦૯ કપલનાથ શત્રુજયસ્વામી
- કલ્યાણત્રય નેમિજિન વર્ધમાન પિત્તલના નિર્મિત
- ૧૧૦ જીરાઉલે અવતાર વર પિત્તલમય જિથુચંદ
- ૧૧૧ શાંતિજિનંદ જીહારી કરી છૂટયા બવના પિંહ ૨૯
- ૧૧૨ ખાયા— (ભમાશ્લી)
- ૧૧૩ ગિરિવર રૂક સોહામણ્યાં તો બમરલા હવે ત્યાં જિન વાંદ
- ૧૧૪ ધુરે મરદેવા કપદિયજી તો બમરલા રાજમતી રહનેમિ
- ૧૧૫ રામે પાજ સુકોમળી તો બં વ્યડીએ ગેલ કરત ૩૦

- ૧૧૬ અંખિકાદેવી આરાધીએ તો બં સાધર્મિણી ગુણવંત ૩૧
- ૧૧૭ જેના આદેશે નીપજે તો બં ગિરિશિરે એમ પ્રાસાદ
- ૧૧૮ ભગત મતોરથ પૂરવે તો બં ટાળે સકલ વિપાદ ૩૨
- ૧૧૯ નેમીશ્વર શિર ઉપર ધરે તો બં સમરી જે હુંકાર
- ૧૨૦ એક જીમ કેમ વર્ણવું તો બં મદિમા ન લાડું પાર ૩૩
- ૧૨૧ આગળ અવલોકન શિખર તો બં જ્ઞાનશિલા શ્રીનામ
- ૧૨૨ મધ્યથી થઈ હૃદયું તો બં મુક્તિએ જઈએ ક્ષેત્રે ૩૪
- ૧૨૩ ઉંડ (૩૧) કોડ યાદવ કુમાર તો બં અડી કપન્યાં નાન
- ૧૨૪ આ ગિરિ કચ્ચ શિખર તો બં અપર ન એલ સમાન ૩૫
- ૧૨૫ ત્યાં આરૂઢી (ચડી) નિલાલીએ તો બં રૂટે લાખારામ
- ૧૨૬ સહસ્રારામે નેમિજિત તો બં પેળી દેડે પ્રણામ ૩૬
- ૧૨૭ વિપમ પાજ ચતને ચડીએ તો બં આગળ શાંખ પ્રધુમ્ન
- ૧૨૮ પૂજ સફલ કરે હવે તો બં લાંબી માતૃપ યોનિ ૩૭
- ૧૨૯ આગળ સિદ્ધ વિનાયક તો બં દીસે વળી અતિહરે
- ૧૩૦ તેની દેહરી નિલાંગતાં તો બં કપજે આનંદ પૂર ૩૮
- ૧૩૧ વસ્તુ:—
- ૧૩૨ ચક્ષુ કપદિ ચક્ષુ કપદિ અને મરૂદેવી
- ૧૩૩ રાજમતી રહનેમિ નમી પાલવ ડાળે અંખિકા આરાધું
- ૧૩૪ અવલોકન શિખરે જઈ જ્ઞાનશિલા નિર્ગ નયને આહું
- ૧૩૫ આગળ સાંખ પ્રધુમ્ન નમું સિદ્ધવિનાયક દેડું
- ૧૩૬ કંચનવલાણા આરણે પેળી પાતક મૂંઝી ૪૦
- ૧૩૭ માલહંતે—
- ૧૩૮ હવે વળી પાછા આવિઆ એ માલહંતા સહસ્રમિંદુ ગુફા દીડી
- ૧૩૯ ઉજ્જવલપતિ વળી ભેટ્યો એ માલહંતા નયને અમી પેડું ૪૧
- ૧૪૦ પાય લાગીને વીનવું એ માલહંતા વીનતડી અવધારી
- ૧૪૧ હું પ્રભો ! (હુ !) ભોગો ભવબ્રમણ માં તો આવ્યો તુમ આરે ૪૨
- ૧૪૨ પુલ્લપરાવત જે કહ્યા એ માં જિનમતે આહ પ્રકાર
- ૧૪૩ તે પહેલા એ મેં કર્યા એ માં અનંત અનંતી વાર ૪૩
- ૧૪૪ ચોરાશી લાખ જીવયોનિ એ માં ત્યાં છે જે કુલકોરિ
- ૧૪૫ તે મેં કરશી અનંતવારે માં પ્રભુ કોને દેડું જોડ ૪૪
- ૧૪૬ કોઈ જન્મે નવિ ભેટ્યો એ માં તું કાકર મેં નાથ
- ૧૪૭ હમણું જો પ્રભુ તમે મલ્યા એ માં તો મને ઘો બાંધ (હ)
- ૧૪૮ (નારમ્યા) ૪૫
- ૧૪૯ હું નવિ માણું રાગરિક્ષિ નારમ્યા ન વિ હું ભોગવિલાસ
- ૧૫૦ એક ન માણું નેમિજિત નારં છોડી નમું ગર્ભવાસ ૪૬
- ૧૫૧ તું કલ્પતર કામધેનુ નારં તું ચિંતામણિ સાર

- ૧૫૨ તારી સમો જગે ક્રોધ નહિ નાર૦ મનવંછિત દાતાર ૪૭
 ૧૫૩ હવે કરણા કરી રવામી એ નાર૦ મેવકની કરો સાર
 ૧૫૪ મુક્તિપુરી લજ પહેંચાવો એ નાર૦ આપો મુખમંડાર ૪૮
 ૧૫૫ ચૈત્ય પરિપાટિ એ પદે ગુણે [ગણે] નાર૦ અને (અન્યો-બીજા) જે નિસુણે
 ૧૫૬ તે સ.વં તીર્થવાત્રાણું નાર૦ નિશ્ચે કૃણ પામે ૪૯
 ૧૫૭ શ્રી સોમમુંદર ગુરુ ગણધર શિષ્ય શિવમુખ દાયકો
 ૧૫૮ જ્યો શ્રી ગુરુ રત્નશેખર મુરિ તપગચ્છ નાયકો
 ૧૫૯ તેના શિષ્ય ક્ષેત્ર હેમહંસે સ્તવ્યો રૈવતગિરિવરો
 ૧૬૦ જે અવ્ય આવે તેઓને આવે સકલ સિદ્ધિસ્વયંવરો
 ૧૬૧ ઇતિ શ્રીગિરનાર સ્તવન સંપૂર્ણ.

પરિપાટિ-પરિચય.

[આ પરિચયમાં 'કર્તા'ના ઇતિહાસ જણાવવા ઉપરાંત પરિપાટિમાં આવેલાં તીર્થકરનાં નામો, ખાસ વિશેષ નામો, ભૌગોલિક નામો, જૈન પારિભાષિક શબ્દો, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, નામની વિભક્તિઓ, ક્રિયાપદના પ્રત્યયો, અવ્યયો, તદ્વિતાંત શબ્દો અને દેશી શબ્દો-એ પ્રત્યેક સંબંધે થોડું ઘણું જણાવવાનું છે.]

કર્તા:-પરિપાટિના છેલ્લા પદમાં “સીસલેસિદ્ધિ હેમહંસિદ્ધિ” (૧૫૯) આ કલ્પેણ કરીને કર્તાએ પોતાનું નામ જણાવ્યું છે, સાથે પોતાનો ગચ્છ, પોતાના ગચ્છગુરુ અને દીક્ષાગુરુને પણ ઓળખાવ્યા છે. કર્તાનું નામ હેમહંસ છે-જે પોતાની ખીજ કૃતિએ માં ગણી તરીકે વિશ્રુત છે: એમના ગચ્છનું નામ તપાગચ્છ, દીક્ષાગુરુનું નામ મુનિમુંદર અને ગચ્છગુરુનું નામ રત્નશેખર.

આ પરિપાટિ કરતા ઉપરાંત એમણે રચેલા ‘ન્યાયસંગ્રહ’ (વ્યાકરણની પરિમાપાનો સંગ્રહ-સં. ૧૫૧૫-અમદાવાદ), તેની ‘ન્યાયમંજૂષા’ નામની વૃત્તિ, એ વૃત્તિ ઉપર ‘ન્યાસ’, ‘પદાવરચક્રનો આલાવખોધ’ (સં. ૧૫૧૦) અને ‘આરંભસિદ્ધિ’ નું (સં. ૧૫૧૦-આશાપદ્ધિ) વાર્તિક વગેરે અનેક ગ્રંથો લખ પણ ઉપલબ્ધ છે. ગ્રંથકાર વૈયાકરણ હોવા ઉપરાંત ન્યોનિયી અને સૈદ્ધાંતિક પણ છે. એમના પ્રશંસક કલ્પેણો ‘સોમસૌભાગ્ય’ કાવ્યમાં. (સં. ૧૫૨૪) અને ‘ગુરુગુણરત્નાકર’ કાવ્યમાં (સં. ૧૫૪૧) પણ મળી આવે છે (પૃ. ૧૦ શ્લો. ૫૬). એમના વિદ્વાગુરુ ‘ચારિત્રરત્ન’ વાચક હતા, એ વિશે એમણે ન્યાયમંજૂષાની પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટપણે “વિદ્યામિદ્ધમિમં હૃદિ પ્રણિદધે ચારિત્રરત્ન મુદ્ધમ” (શ્લો. ૧૨. પૃ. ૧૫૪) જણાવેલું છે. પરિપાટિમાં જે એમણે સોમમુંદરને યાદ કર્યા છે અને ‘ગણધર’ કહ્યા છે તે પોતાના ગચ્છગુરુ રત્નશેખરના ગુરુ હોવાને લીધે જ. એ જ રીતે એમણે ન્યાયમંજૂષાની અને પદાવરચક્ર-આલાવખોધની પ્રુષ્પિકામાં પણ સોમમુંદરને

સંભારેલા છે. આ 'પરિપાટિ'માં કોઈ સંવતનો ઉલ્લેખ નથી તો પણ એમના અન્યાન્ય થયેા દ્વારા એમણે સમય ૧૫૧૦-૧૫ નો સુનિર્ણય છે એટલે આ 'પરિપાટિ' પણ એ સમયની હોય એમાં ખીજ સંવાદની શી જરૂર?

તીર્થંકરનાં નામો:—આ પરિપાટિના નાયક શ્રી નેમિનાથ કે શ્રી નેમનાથસ્વામી (જૈનોના આવીશમા તીર્થંકર) છે. જૈનપુરાણ પ્રમાણે તેમના પિતાનું નામ સમુદ્રવિજય, માતાનું નામ શિવાદેવી, સાસરાનું નામ ઉગ્રસેન, સ્ત્રીનું નામ રાજિયતી (૧૩૩-૧૧૪) અને એમના -કાકાના દીકરા-માઇનું નામ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર-જેઓને વિદ્વાનોએ 'ગીતા'નાં પ્રવર્તક ગણેલા છે. આ 'પરિપાટિ'માં આવેલા (૧૧૪) 'રક્તેભિ' કે (૧૩૩) 'રક્તેભિ' (રચતભિ) પણ શ્રી નેમિનાથના ભાઈ થાય અને 'સાંખ-પદ્મજૂત' (૧૨૭-૧૩૫) (શાંખ અને પ્રહુમ્ન) તે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના પુત્ર થાય. શ્રીનેમનાથસ્વમી વિષાકે જતાં અવવચથી પાછા વળી ગિરનાર ઉપર જઈને ત્યાં પહોંચે રહ્યા હતા એટલે સંચમી કે સંન્યાસી થયા હતા. [આ હકીકતને જૈન પરિભાષામાં 'દીક્ષાક્રયાણુક'નું નામ અપાય] તપ તપતાં એ બ્રહ્મચારી પુરુષે આ પડાક ઉપર જ આત્મવિદ્યા મેળવી હતી, [એ] નામ 'જ્ઞાનક્રયાણુક' અને છેવટે એ યોગીશ્વરે નિર્વાણ પણ આ સ્થળેથી જ મેળવ્યું હતું [એ નિર્વાણક્રયાણુક]. એ મહાપુરૂષ વંશે યાદવ (જડેજ) હતા. આ 'ગિરનાર તીર્થ' એમને લીધે જ પ્રખ્યાત છે. આ પરિપાટિમાં એમને માટે નેમિ (૧૨)^૧ નેમિકુમાર (૮૭) અને ઊજિલપતિ (૧૩૯) એ ત્રણ શબ્દો યોગ્યએલા છે. છેલ્લો શબ્દ ઊજિલપતિ એટલે ઉજ્જવલપતિ.

ગિરનારનું ખીજું નામ 'ઉજ્જવલ' છે, માટે એમને એના પતિ-ધણિ-હોલા છે. આ પુરુષ સિવાય ખીજ કોઈ તીર્થંકર અહીં આવ્યા હોય એમ જૈનપુરાણ પણ કહેતું નથી, તો પણ એ ગિરનાર ઉપર ખીજ ખીજ તીર્થંકરોનાં મંત્રિ છે તે એની તીર્થભૂમિને લીધે. પરિપાટિમાં ખીજ તીર્થંકરોનાં નામ આ પ્રમાણે નોંધેલા છે: 'જિણ મથગ' (૨૦) 'રિસહ-નાહ' (૧૦૯) શાંતિ (૧૦૪), 'પાસ' (૩૧) અને 'વર્ધમાન' (૨૧) 'વીર' (૩૧). આમાં 'જિણ (જિન) પ્રથમ' અને 'રિસહ (ઋષભ) નાથ' એ બંને નામો નાભિ રાજના પુત્ર અને (મરહેવા-૧૧૪) (મરહેવિ-૧૩૨) મરહેવીના આત્મજ દેવપ્રકાશી શ્રી ઋષભદેવજીનાં છે. આ પુરુષ જૈનોના^૨ પ્રથમ તીર્થંકર છે અને ભાગવતના પ્રથમ સંન્યાસી છે. જ્ઞાનાર્થ ધર્મકીર્તિએ પણ શ્રી વર્ધમાનના નામ સાથે એમના નામને યાદ કર્યું છે. જૈનસંપ્રદાયમાં સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ કપિલને આ પુરુષના સમસમયી ગણેલા છે. આમના પિતા 'કુલકર' કહેવાતા. એમના પુત્રોમાં ભરત અને આહુવલી એ બે મુખ્ય હતા. 'શાંતિ' એ સોળમા 'શાંતિનાથ' તીર્થંકરનું હુંકું નામ છે. આ મહાપુરુષે માત્ર એક પારેવાને અયાવવા માટે પણ પોતાનો દેહ જતો. બેઈ હતો. આવા દયાળુ પુરુષો મહાભારતમાં (રાજા શિખિ) પણ મળી આવે છે. એમનાં માતા અચિરા અને પિતા વિશ્વસેન હતા. 'પાસ' 'પાર્શ્વ' એ પણ ત્રેવીસમા જૈન તીર્થંકર 'પાર્શ્વનાથ'નું હુંકું નામ છે. આ યોગીશ્વર બનારસમાં

૧. અહીં એ () માં આંકડા આપેલા છે તે 'પરિપાટિ'ના આગળના આંકડા સમજવા.

* ય: સર્વજ્ઞ: આત્મો વા સ જ્યોતિર્જ્ઞાનાદિકમુપદિષ્ટવાન્ । તદ્વથા ઋષભ-વર્ધમા-નાદિ: ક્વતિ" -ન્યાયવિદુ પૃ. ૯૦ સ્ત્ર ૧૩૧ (રશિપત આ. સિ)

જન્મ્યા હતા. એમના પિતા અધ્યક્ષ અને માતા વામાદેવી હતાં, ‘શ્રમણ પંથ’ ના મૂળ પુરુષોમાં આ પુરુષ અગ્રગણ્ય છે, જૈનસંપ્રદાયમાં આમના શિષ્યોમાંના કેઈ સાથે ‘ઔદ્દર્શન’ની ઉત્પત્તિની કથા છે; એ ઉપરથી એમ અટકળાય છે કે, તત્ત્વગવેષક મહાત્મા બુદ્ધ જેમ બીજા બીજા સંન્યાસીઓ પાસે તત્ત્વ પ્રાપ્તિ માટે ગયા હતા તેમ કદાચ આ શ્રમણ પંથના નાયકના વંશજે પાસે પણ ગયા હોય. મહાપુરુષ બુદ્ધની સાંધક દલાની કોર નપથયાં શ્રમણ પંથના એ આગેવાનની દીર્ઘતપસી પ્રતિનિ સાથેના એમના સહવાસનાં સંવાદ રૂપ છે. એમના સમયમાં વેદિક પ્રવાહ સૂકે થવ માંગ્યો હતો અને ધર્મ ગુરુઓ એટલે સંન્યાસીઓ ફક્ત નિર્લેપ ક્રિયામાં જ રોકાયેલા હતા. એ હકીકત જૈનસંપ્રદાયમાં કહેલી એમના સમસમથી કમકામપસની કથામાં મળી આવે છે. છેલ્લું નામ ‘વીર’ કે ‘વર્ધમાન’ છે. આ જ મહાપુરુષ શ્રમણ પંથના છેલ્લા ઉપધારક હતા. ઔદ્ધ પિટક ગ્રંથોમાં ભગવાન બુદ્ધના સમસમથી (નિર્ગંઠો નાતપુત્તો) ‘નિગ્રથ જ્ઞાપુત્ર’ ને નામે પ્રસિધ્ધ થયેલા પણ આ જ મહાત્મા છે. મરણ પથારીએ પડેલા અહિંસા ધર્મને આ જ પુરુષે ફરી એકવાર જીવંત કર્યો હતો. એ સાચા માહણ્ય (બ્રાહ્મણ) અને શ્રમણ હતા. એમની પ્રવૃત્તિના સરચાળામાં કુંભારો અને ચડોળોનાં પણ મુક્તિદાર ખુદ્દાં થયાં, સ્ત્રીઓનું અબણ પણ જતું રહ્યું, બ્રાહ્મણોને કેટલોક વર્ગ શુદ્ધ ‘વેદમાગ’ને ઓળખી રહ્યો, સજીવ ત્યાગની પૂજા વધી અને ‘અહિંસા’ના નાદથી સમસ્ત ભારત ગાજી રહ્યું.

એ વંશે ‘જાત’ હતા, એમના પિતા રાજા સિદ્ધાર્થ, માતા ત્રિશલા, બહેન ત્રિયદર્શના, મ્હોટાભાઈ નંદિવર્ધન હતા. એમની રાણીનું નામ યશોદા, પુત્રીનું નામ સુવર્ણના. અને બાણેજ કે જમાણનું નામ જમાલી હતું. એમના મુખ્ય શિષ્ય નામે ‘ઈન્દ્રિય-ગોતમ’ હતા (૨-૨૭). મહાભારતમાં જેમ શ્રવણની માતૃપિતૃ-સેવા સુવર્ણના છે એમ આ પુરુષની માતૃપિતૃ-મક્તિ વિશેષ ગવાયેલી છે-જન્મ સંન્યાસી હોવા છતાં એમણે માતાપિતાની-એઓ (હયાતી મુંધી સેવા) કરી હતી. એમનો જન્મ રાજગૃહ પામેના ક્ષત્રિયકુંડ ગામમાં ચેત્ર શુક્ર દિવસે ૬૦ વર્ષે અને નિર્વાણ મિહારની પાસે આવેલા પાવામાં કાર્તિક ૧૬ દિવસે-૧૫૦૦ (દીવાળીએ) થયાં હતાં. એમનાં નામ વીર, વર્ધમાન, મહાવીર, દેવાર્થ, જ્ઞાપુત્ર કે જ્ઞાત-નંદન વગેરે મુખ્યસિદ્ધ છે.

ખાસ વિશેષ નામે:-વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્ર મંત્રીશ્વર-સં. ૧૨૮૮.

પરિપાટિમાં સૌથી પ્રથમ મંત્રીશ્વર તેજપાત્ર (તેજપાલ મંત્રીશ્વર-૨૨) અને પછી મંત્રી વસ્તુપાત્ર (મંત્રિજ વસ્તુપાત્ર-૭૨) આવે છે. પેરવાઃ વંચના એ ચાર ભાગ હતા: હુણિમ, માત્રદેવ, વસ્તુપાત્ર ને તેજપાત્ર. એમના પિતાનું નામ આશ્રમજ અને માતાનું કુમારદેવી હતાં. આશ્રુનાં અને બીજાં મંદિરો તેઓની કક્ષાપ્રિયના અને ધર્મપરાયણતા;—અનેક દૂતા, વાગો, જડેર ધર્મશાળાઓ અને બગીચાઓ તેઓની દાનવીરતા;—સંખ્યાબંધ શિવાલયો તેઓની સર્વ ધર્મીની-અને તેઓનું મંત્રિપણ તેઓની વીરતાનાં એધાત્રો છે. ગિરનારમાં ય એમણે અનેક વિહારો બંધાવ્યા છે: સંમે ૧૫૦૦ સંવતાર, અષ્ટાષ્ટાવતાર, અને શતગુણવાતાર આદિનાથનું મંદિર વગેરે મોટા પ્રાકારો બંધાવતાં કૃપાંત નાની દેવ-કુલિદાઓ, તોરણો, પોનાના નાના બાઇઓની મૂર્તિઓ સહિત ‘સુખોદયાદસ્તમ’ અને અભિનવમંથ વગેરે પણ બંધાવ્યાં છે. એ વિશે વધુ વીગત માટે જુઓ: પ્રત્યીત, જૈન

લેખ સંગ્રહ^૧ માંના 'ગિરનાર અને આગુના લેખો'. કવિ નયચંદ્રે પોતાના 'ગિરનાર-
અર્થાધ્યયન'માં તે બંને ગંધુઓને આ પ્રમાણે કવે છે:

શ્રીવસ્તહ-તેજપાલ મંત્રી મુદ્રે દ્વિપાલ
શ્રીગ્નિધર્મ દીપાવ્યા પદ્મરિસાય મન બાવ્યા ૧૫
શ્રીશેઠ્ય ગિરિવર ક્રોધિ અદાર તે કોપરિ
ગાણું લક્ષ પ્રસીધ એતલો દ્રવ્ય પદ્ય દ્વાધ^૨ ૧૬
શ્રીગિરિનારિ એ ગાર ક્રોધિ ગરસી લાખ સાર
અર્ધદ કુલુગ^૩ વસહી^૪ વરેપત્ત^૫ લાખ ગાર ક્રોધિ સધી ૧૭
એકસો ચોત્રીસ યંગ ગિરનપ્રસાદ કિનંગ
૧૦ળિ સદસ ત્રિભુવસે સાર દ્વાધા છર્ણુ^૬ કંધાર ૧૮
સન નય ચોરાસી વિશાલ દ્વાધી પૌપથ^૭ સાલ
ક્રોધિ અદાર ધન બાવ્યા જૈન બંધાર ત્રિપાવ્યા^૮ ૧૯

+ + + + +

શિવાલય ત્રિભુવસે દાય સાતસે અક્ષશાલા જંતય
કાપાલિક મહ એનો સદસ જંતગી નિત જમતા ૨૨
શત્રુદાર^૯ એસાન ગાસહસદાન વિખ્યાત
વિદ્યામહ શતપંચ સાતસે દ્વિપ કયા યંગ ૨૩
ચારસે ચોસઠ વાપિ અક્ષપુરી શન આપી
સરોવર ચોરાસી પ્રમાણુ બત્રીસ દુર્ગપાપાણુ^{૧૦} ૨૪

કંથ્યાદિ.

પરિપાટિમાં (૨૨-૨૩) જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રીશ્વર તેજપાલે પોતાના નામનું 'તેજવપુર'
ગામ વસાવી તેમાં પોતાના પિતાના નામથી શ્રી પાર્શ્વનાથનો ત્રિદાર અને માતાના નામથી
કુમરસરોવર ગંધાવ્યાં હતાં. (તીર્થકલ્પ.)

મંત્રી વસ્તુપાલના મિત્ર ચાલુક્ય કુલગુરુ શ્રી સોમેશ્વરે પોતાના મિત્રની કીર્તિને અમર
કરવા રચેલું 'કીર્તિ-કોમુદી' નામનું ઉત્તમ કાવ્ય આજે પણ હયાત છે અને જૈન સંન્યાસી

૧ આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી સંગ્રહીત. ૨ આ કવિ નયચંદ્રે આ 'ગિરનારતીર્થોદ્ધાર'
ઉપરાંત બીજા પણ અનેક મોટા મોટા રાસાઓ લખેલા છે. એમની કવિતાનો સમય સત્તરમો સદી
છે, એ વિષે વધારે જોવા માટે નૃસિંહ-આનંદ કાવ્ય મહેદ્દધિ-મૌક્તિક છકામાં આવેલી ૨૦
મોહનભાઈ દેશાઈએ લખેલી પ્રસ્તાવના. ૩ શ્રીમદ્દરાજ્યદ્રજ્ઞાનમંડાર-પુરાતત્વ મંદિરમાં આવેલા શ્રી
કમલસુરિના સંગ્રહની પ્રતિ, પાનું ૮. ૪ વસ્તુપાલનું દુંડું નામ વસ્તહ-વસ્તો. ૫ વ્યય. ૬ કૃત-
કિત-કિદ અને કીધ. ૭ વસ્તુપાલનો મોટો ભાઈ-એમના રમારકમાં બનાવેલું મંદિર 'લુણુગ વસહી'.
૮ વસતિ-વસહી-ધર-મંદિર. ૯ વેપનલાખ. ૧૦ એ સહસ્ર. ૧૧ પૌપથશાળા-કુપાશ્રયો-અપાસરો.
૧૨ લખાવ્યા. બહુ જૂના સમયમાં 'લખવાનું' તથા 'લાઈ વગાડવાનું' નામ દ્વારા થતું હતું. (વીળાં
લિખતિ-વગાડવાનું નો હકુ પણ થાય છે). 'નખ' નામ અને 'લખ' ધાતુની વિશિષ્ટ સંમાનતાથી
એ ભેદ કળી શકાય છે. 'ન' અને 'લ' બંને અનુનાસિક હોવાથી 'લલાટ' ના 'નિલાટ' ની જેઠે 'લખ'
નો 'નખ' થયો છે. ૧૩ સત્રાગાર-સત્રુદાર-શત્રુદાર એટલે અત્રછત્ર (સત્ર=છત્ર).

પં. જિનહર્ષિગણીએ વણુવેલું એ મહાપુરુષનું ચરિત્ર પણ આજે એમનાં અવદતો બતાવી રહ્યું છે.

સમરસિંહ અને માલદેવ. સં. ૧૪૯૪.

આ અને પુરુષનાં નામ 'પરિપાટિ'માં એ ત્રણ વાર આવેલાં છે (૨૪-૮૪-૯૪-૯૫).

સમરસિંહને સોની કહીને પણ 'એસવાળ' વંશના ઝોગખાવ્યા છે, એમણે 'ત્રણ કપાલક' વિકારનો કપ્પાર કરાવ્યો જણાય છે. (૮૫).

વાહડહે કુમારપાલના સમસમયી.

'ધનધન વાહડહે' (૪૧) કહીને પરિપાટિદારે એમને સંભારેલા છે. આ રાજકીય પુરુષ હતા, એમની પંડિતાઇ માટે એમના 'વાગ્મગ્રાહકાર' થયેલા સંવાદ પૂરતો છે. એમણે ગિરનાર ઉપર ત્રેમઠ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચાને પગથીયાં બંધાવ્યાં છે, માટે કવિએ એમને 'ધનધન' કહ્યા છે. મતિહાસનાં વિશિષ્ટ સાધનોથી હવે જાણી શકાયું છે કે, એ પગથીયાં એમણે નવી બંધાવ્યાં, પણ સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય શ્રીમાળી શ્રીઆંબાડ (આંબ્ર) રાણાએ (સં. ૧૨૨૦) બંધાવેલાં છે. આ કવિની પેઢે આંબાડ પ્રભાચંદ્ર પ્રભાવકચરિત્રમાં અને આચાર્ય મેરુતુએ પ્રવંધચિન્તામણિમાં પણ જણાવેલું છે; કિંતુ ખુદ ગિરનારના લેખોમાં, રત્નસિંહચરિત્રમાં કૃત 'ગિરનાર-તીર્થ'માં (કડી-૬) અને એ પગથીયાં બંધાવવાને સમયે હયાતી ધરાવતા આચાર્ય સોમપ્રભના 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં એ પગથીયાં બંધાવનાર તરીકે સ્પષ્ટપણે શ્રીઆંબરાણાનો ઉલ્લેખ છે. માટે આ પરિપાટિના અને એના જેવા બીજા ઉલ્લેખો બ્રાંત જણાય છે. 'રવંતગિરિ' રાસમાં વસ્તુપાલના ધર્માચાર્ય શ્રીવિજયસેનસૂરિએ પણ એ આંબડનું જ નામ જણાવેલું છે^૩ અને માથે આંબડના ભાઈ 'ધવળે' વચ્ચે વચ્ચે પરમેા બંધાવ્યાનું પણ જણાવેલું છે. આ વાગ્મદેવના પિતાનું નામ ઉદ્ધવન હતું, એ ફૂલ ચાર ભાઈ હતા.

સજ્જનમંત્રી-સં. ૧૧૮૫

આ મહાપુરુષનું નામ પરિપાટિમાં (૫૯) ખાસ મદત્તવું છે. એણે સં. ૧૧૮૫માં શ્રીતેજિનાથનું નવું મંદિર કરાવેલું છે, જ્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહે રાઝમેગારને હણ્યો ત્યારે આ મંત્રીને સોરઠની મુનાગિરિ આપવામાં આવી હતી. આ વિશે 'તીર્થકલ્પ'માં પણ નોંધવામાં આવ્યું છે.

રતનઆવડ

આ શ્રાવકના સમય વિશે જાણી શકાયું નથી. આમનો ઉલ્લેખ આ પરિપાટિમાં (૬૨) હોવા ઉપરાંત 'તીર્થકલ્પ' 'રવંતગિરિ રાસ' (૫૦ ૪-૫-પ્રાચીન મૂર્તિ કાવ્ય સંગ્રહ) અને નવમુંદરના 'ગિરનાર તીર્થ' ઉદ્ધાર'માં પણ મળી આવે છે. તે કાશ્મીરનાં હતા અને ગિરનારે યાત્રાએ ગયા હતા. કહે છે કે, એમણે તે વખતની ઇર્ષ્ય જિન પ્રતિમાને નવરાવતાં ઉમંગમાં

૧. જ્ઞા પ્રભાવક ચરિત્ર-કેમચંદ્ર પ્રબંધ-કો. ૧૮૪૫. ૨. જ્ઞા પ્રવંધચિન્તામણિ પૃ. ૨૩૯

૩. આ વિષે વીરતવાર એવા માટે જ્ઞા પ્રાચીનજનલેખસંગ્રહ, ભા. -૨. પૃ. ૮૧-૮૩. તથા પૃ. ૮૦ કપરના લેખ નં. ૫૦-૫૧.

આવી એટલું બધું પાણી વાપર્યું કે, એ મૂર્તિ જ ગળી ગઇ. પછી ઉપવાસો દ્વારા અંધિકા (ગિરનારની રખવાળ) ને આરાધી નવું મિંચ આણી નવો પ્રાસાદ કરાવ્યો. નયસુંદર એમના કુટુંબ વિષે લખતાં એમના પિતાનું નામ ચંદ્રશેક, અને ભાઇઓનાં નામ: મદન અને પૂરણસિંહ આપે છે અને એમને કાશ્મીરમાં આવેલા નવહુલ (?) પાટણના રહીશ જણાવે છે. 'તીર્થક્ષેપ'માં પણ આમને માટે લખેલું છે. વિશેષમાં તેમાં અને 'રેવંત-ગિરિરાસમાં' અગ્રજ અને રતન એ બે ભાઇ જણાવેલા છે. 'શુરુગુણરત્નાકર' કાવ્યના ચોથા સર્ગમાં એક 'રત્નાક' નામે શેઠને આચાર્ય સોમસુંદરના (પિતાના) સગા જણાવેલા છે. પણ તેઓ ગૂંજરાતના છે અને આ રતન આવક તો કાશ્મીરના છે.

નરપાળશા

આ શેઠે ગિરનાર ઉપર પ્રાસાદ કરાવ્યો છે (૯૮) એ વિષે વિશેષ કંઇ જણાવું નથી.

સંપ્રતિરાજ

આ જૈન રાજના અવધાનો વિષે 'પરિશિષ્ટ પર્વ' માં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે ઠીક ઠીક જણાવેલું છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એ રાજ 'સંપદિ'ને નામ પ્રસિદ્ધ છે. હવે સુધી આ નરેન્દ્ર ઐતિહાસિકોની શરણે બરાબર ઓપાયા નથી; એથી એ વિષે અહીં વધારે શું કહી શકાય? પરિપાટિકારે 'સંપ્રતિ'રાજએ કરાવેલી શ્રીવરની પિત્તળની પ્રતિમા વાંઝાતું જણાવેલું છે (૯૯)

ગોયાશા અને પૂનશી કોઠારી.

આ બન્ને ગૃહસ્થો વિષે પરિપાટિમાં (૧૦૨-૧૦૪) જે ઉદ્દેશ્ય છે તે ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ગોયાશાકને સંબંધ છરાઉલા તીર્થ સાથે છે અને પૂનશી કોઠારીનો સંબંધ નાગમોર નામના ઝરા સાથે છે (?) ગોયા એ ગોવિંદનું હુંકું રૂપ છે. એક ગોવિંદ શેઠ વિષે 'શુરુગુણરત્નાકર' કાવ્યમાં (પૃ. ૧૧-શ્લોક-૬૦) "ગોવિંદકારિતગજાઙ્કજિન-પ્રતિષ્ઠા" આમ કહીને જણાવેલું છે, પણ એ ગોવિંદ અને આ ગોયાશા એક હોવાનું કળી શકાતું નથી.

[આ પરિચયમાં માત્ર પરિપાટિનો નિર્દેશ ક્રમ સાચવેલો છે, તેથી સમયને અનુક્રમે ક્રોધનો પરિચય આપેલો નથી].

પરિપાટિમાં આવેલા ભૌગોલિક શબ્દો.

જૈન સંપ્રદાયમાં 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' કરવાનો રિવાજ આજ કેટલાક સંક્રાંતિઓથી ચાલ્યો આવે છે. 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' એટલે જે સ્થળે જેટલાં ચૈત્યો હોય તે બધાંને ક્રમવાર જીહારવાં. આ પરિપાટિના કરનારે એ જ પરિપાટિથી શ્રીગિરનારની યાત્રા કરી હતી તે તેમણે લખેલાં (ગિરનારમાં આવેલાં) સ્થળોનાં નામોથી જાણી શકાય છે: (૧)× ઉર્જિલગિરિ (ઉર્જવલગિરિ) (૨) રેવયરાય (રેવતરાજ) અને (૫) ગિરનાર-એ ત્રણે નામ ગિરનારનાં છે. એ ઉપરાંત એને ઉર્જજયન્તગિરિ (ઉર્જજન્તસેલ) પણ કહેવામાં આવે છે. આ તીર્થને શાંજયને એક ભાગ પણ કહેલો છે: ("માગ પક્ક શાંજય કેરો તોરથ શ્રીગિરનારિ રે"-નયસુંદર). ગિરનારની પ્રસિદ્ધિ પુરાણોમાં છે અને મહાકવિ માધે પણ એને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર વિષે લખતાં યાદ કરેલો છે.

જૂનાગઢ (જૂનઘ-ગઢિ-પ-૮).

મંત્રી તેજપાણે વસાવેલા તેજલપુરથી પૂર્વ દિશાએ ઉગ્રસેનગઢ નામનો દુર્ગ છે-એનાં નામ તથા છે: ઉગ્રસેન ગઢ, ખંગાર ગઢ, જુવણ દુર્ગ (ગઢ). આગળ આપણું જૂનાગઢ અને એ સમયનું ખંગાર ગઢ સ્થળ પાસે પાસે જ છે (તીર્થક્ષેપ).

દામોદર સિરુવર (૯)

ગિરનાર તરફ જતાં રસ્તાની જમણી બાજુએ એક દામોદરકુંડ આવે છે, એને આ 'પરિપાટિ' માં 'દામોદર સરોવર' કહ્યું લાગે છે. કદાચ આ પરિપાટિને સમયે એ મોટું સરોવર હોય-વર્તમાન 'દામોદર-કુંડ'ના ઘાટ જોતાં પણ એ પહેલાં મોટું તળાવ હોય અને પછી છિંછડ થવાથી એની ખ્યાતિ 'કુંડ' તરીકે થઈ હોય એમ અટકળા શકાય છે.

સોવનરેખ નદી (૧૦)

આ નામ સુવર્ણરેખા નદીનું છે.

'માંકડ કુંડી' (૧૪)

ગિરનાર ઉપર કદાચ કોઇ સ્થળે આવેલા ઋષિ 'માંકડેયના કુંડ'ને આ 'માંકડ-કુંડી' નામ આપેલું જણાય છે-એ વિષે મને પિછાણ નથી.

પા (પા) પા મઠિ (૨૩-૨૪)

આ નામ વિષે પણ કંઇ સ્પષ્ટ કળાતું નથી. 'પાણીની પરખ' ને સંસ્કૃતમાં 'પ્રપા' કહે છે, એ ઉપરથી કદાચ આ નામ કોઇ 'પ્રપા મઠ'નું હોય. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના બાંધ-દામોદર વર્ણન કરતાં પં. જિનકર્ણ ગણીએ પોતાના 'વસ્તુપાલ-ચરિત્ર'માં જણાવ્યું છે કે "પ્રપામઠ (પરખડી ?) ની પાસે તથા તીર્થકરોની તથા દેવકુલિકામ-દેવળા: જનાંતી" (પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ-અવલોકન પ. ૭૯). રત્નસિંહસૂરિશિષ્યે (મુંદરે ?) કરેલી 'ગિરનાર તીર્થમાળા'માં આ સ્થળને 'પં.પામઠ' નામે જણાવેલું છે-(૧૧મી કડી)

૧-સેતુજ અવતારો (શત્રુંજયાવતાર-૨૪) ૨-સમ્મેતસિંહર (સમ્મેતશિખર-૨૪)

૩-અઘાવય (અઘાપદ-૨૪-૨૭) ૪-નંદીસર (નંદીશ્વર-૨૭).

૧-ગિરનારમાં આવેલા શત્રુંજયાવતાર થી આદિનાયના મંદિરનું નામ શત્રુંજયાવતાર છે. ૨-સમ્મેતશિખરના-ઘાટના મંદિરનું નામ સમ્મેતશિખર છે. આ સમ્મેતશિખર અત્યારના મધુવન પાસે આવેલા પાર્શ્વનાથ પક્ષાડ. ત્રીજું અને ચોથું એ બંને નામ અઘાપદના ઘાટનાં અને નંદીશ્વર ક્ષીપના ઘાટના મંદિરનાં છે.એ વિષે કંઇ માહિતી આપવાનાં સાધનો નથી.

ચંદ્રગુફા (૨૭) સહસ્ર (સહસ્ર) ખિન્દુ ગુફા (૪૧) આ બંને નામ કોઇ ગુફાઓનાં જણાય છે, પણ એ વિષે માહિતી વિના શું લખાય. રત્નસિંહસૂરિશિષ્યે કરેલી 'ગિરનાર તીર્થમાળા'માં આ બંને ગુફા વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: "માન્ધવી ચરણ ચિરીચ જિજ્ઞહર ચંદ્રગુફા જે પ્રતિમા મળહર, સહસ્રચિન્દુ જે કિચિ"-(૨૪મી કડી).

અરહત (૨૮-૨૯)

આ નામ તે ગામનું છે-જેના નામથી શ્રી પર્વનાથની પ્રસિદ્ધિ 'શુરગુણરતનાકર' કાવ્યમાં આ ગામને શુરપત્ની કહેવું છે. (પૃ. ૩૮ શ્લો. ૩૬; પૃ. ૪૮ શ્લો. ૬૫).

નાગમોર ઝરિ (૨૮)

આ નામ ગિરનારમાં આવેલા કોઈ ઝરાનું લાગે છે, પણ તે કયા ઝરાનું? એ જાણવી શકાતું નથી. આવું જ નામ રત્નસિંહચરિત્રિયની તીર્થમાળામાં મળી આવે છે; "નાગમોર ઝરિ" (કડી. ૧૯) અને ગિરનારના એક શિક્ષાલેખમાં પણ એ નામઝરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે: "સાલિવાહનજેન નાગઝરિ-સિરાયા: પરિતઃ" પ્રત્યાદિ (લેખાંક ૪૯. પ્રાચીન જૈન લેખ-સંગ્રહ' પૃ. ૭૦).

ગન્દેશુ (૨૮)

આ ગિરનારમાં આવેલા એક કુંડનું નામ છે-જેનું સંસ્કૃત નામ 'ગન્દેશ્વર' છે. એ વિશે 'તીર્થકલ્પ' માં જણાવેલું છે કે, "ઐરાવલ્ય હાથીના પગની મુદ્રા જેવો 'ગન્દેશ્વર' નામે કુંડ છે" ('તીર્થકલ્પ' માં તે ગિરનારકલ્પ) 'રત્નસિંહચરિ' શિખરની તીર્થમાળામાં આને 'ગન્દેશ્વર' કહેલો છે. (કડી-૧૯) આ કુંડ મેં નજરે જોયેલો છે, આના ઉપર પથ્થરની એક સુંદર છત્રી પણ છે.

છત્રસિલા (૨૮)

પરિપાટિમાં આ 'છત્રસિલા' ને એ ગન્દેશ્વર કુંડની નીચે આવેલી કહેલી છે. 'તીર્થકલ્પ' માં પણ એને 'સહેસાવન' ની પાસે આવેલી જણાવેલી છે.

અવલોણા (૩૪-૩૬) જ્ઞાનશિલા (૩૪-૩૬)

'અવલોકન' નું અપભ્રંશ રૂપ 'અવલોણ' છે. આ નામ ગિરનારના એક શિખરનું છે. અહીં એક જ્ઞાનસિ (શિ) લા (૩૪-૩૬) હોવાનું પરિપાટિમાં જણાવેલું છે-જે ઉપર શ્રીનેમિનાથ ભગવાને આત્મવિદ્યા લાભી હતી. પરિપાટિની ૧૨૪ મી લીટીમાં આ અવલોકન શિખરને સૌથી ઉચું જણાવેલું છે-કદાચ એ વર્તમાન ચોથી ટૂંક હોય (?)

લાખારામ-સહસારામ (૩૬)

લાખારામ અને સહસારામ (સહસ્રાશ્રવણ-સહેસાવન) એ બન્ને ઉદ્યાનનાં નામ છે. સહસારામમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાને દીક્ષા લીધી હતી; સહસારામને 'સહસ્ત્રશ્રવણરામો' કહીને 'તીર્થકલ્પ' માં લખેલો છે. 'સિંધવિણયગ' (૩૮) ની ટૂંક આ આગ તરફ જતાં આગળ આવે છે.

જૈન શાસ્ત્ર પ્રસિધ્ધ શબ્દો—

આમલસાર (૩-૧૮)

મંદિર ઉપર આવેલા 'ક્ષણસનીબેદક' નું નામ 'આમલસાર' છે. આ શબ્દ વાસ્તુ-વિદ્યાનો છે અને જૈનશ્રદ્ધમાં તે અનેક જગ્યાએ મળી આવે છે. (આ. શ્રી જિનવિજયજી.) કાલમેધ ખેત્રપાલ (૧૦)

આ ક્ષેત્રપાલો સંબંધે 'તીર્થકલ્પ'માં આવેલા 'રેવતગિરિ' ના કલ્પમાં વીગતથી જણાવેલું છે.

અસાણા (૨૧)

મંદિરના તોરણસહિત દ્વારવાળા આગમના ભાગને 'અસાણા' કહેવામાં આવે છે-
આ શબ્દ પણ 'આમલસાર' ની જેવે વાસ્તુવિદ્યાનો છે. (આ. શ્રીગિર્નવિજયશ્લોક)

જગતિ (૨૨)

મંદિરના ડરના ભાગને જગતી કહેવામાં આવે છે-જે ભાગમાં મંદિરને ફરતી દેરીઓ પણ હોય છે.

ભદ્ર-તણા પ્રાસાદ (૨૬)

'ભદ્ર' એ એક જાતના 'પ્રાસાદ' ની સંજ્ઞા છે, જે ચાર દ્વારવાળા મંદિરના ફરતાં-સુખા ફરવાનું તિરાય બાકીના એ ત્રણ ફરવાનુંથી સન્નિધિમાં ત્રણ મંદિરો હોય તો તે 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. જેમ, રાણકપુરનું મંદિર (આ. શ્રીગિર્નવિજયશ્લોક)

અગ્નિકાદેવી (૨૯)

આ 'દેવી' વિષે અને તેની કૃત્તિ વિષે 'તીર્થકલ્પ' માં આવેલા ગિરનારકલ્પમાં જણાવેલું છે.

પુર્ણલ (પુર્ણલ) પ્રાપ્ત (૪૩)

ગસારમાં જેટલાં જેટલાં પુર્ણલાઓ છે, તે બધાંયનો ઉપભોગ કરતાં જીવને જેટલો સમય લાગે-એ (સમય) તું નામ જનશાસ્ત્રમાં પુર્ણલ-પરાવર્ત છે-પરાવર્ત' શબ્દનો ઉચ્ચાર અહીં 'પ્રાપ્ત' થયેલો છે.

ચક્રરાસી લાખ (૪૪)

લોક પ્રસિદ્ધ 'ચોરાસીનો ફેરા' અને આ 'ચક્રરાસી લાખ' શબ્દનો સમાન આવે છે. વીંઝી 'છાણુ' માં ઉપર, માટે જેમ 'છાણુ' એ વીંઝીની યોનિ-કૃત્તિસ્થળ-કહેવાંય તેમ જીવને કૃત્તિન થવાને યોગ્ય એવી યોનિઓ, જનશાસ્ત્રમાં ૮૪૦૦૦૦૦૦ ગણાવી છે:-સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ જલકાય, સાત લાખ અગ્નિકાય, સાત લાખ વાયુકાય, દશ લાખ પ્રત્યેક (એક શરીરમાં એક જ વાળાં) વનસ્પતિકાય, ચૌદ લાખ સંધારણ વનસ્પતિકાય (કંદાદિ), બે લાખ બે ઇન્દ્રિયજીવો, બે લાખ ત્રિ-ઇન્દ્રિય જીવો, બે લાખ ચાર-ઇન્દ્રિયવાળા જીવો, ચાર લાખ દેવો, ચાર લાખ નારકો, ચાર લાખ તિર્યચ-ચૈદ્રિય અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય-એ ચોરાસી લાખ યોનિ.

કુલકોટિ (૪૪)

'કુલકોટિ' માંના 'કોટિ' નો પ્રકાર અર્થ છે અને 'કુલ' નો 'કુલ' અર્થ છે. જુદા જુદા પ્રકારના જીવોના 'કુલ' માં આ શબ્દનો પ્રયોગ જન શાસ્ત્રમાં થયેલો છે, આ શબ્દના વીગતવાર અર્થ અને તેને કુલકોટિની સંખ્યાઓ સંબંધે 'અભિધાન રાજેન્દ્ર' ક્રાશમાંથી જોઈ શકેલું છે.

શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ-

જમુ (૧)-પરિપાટિમાં આ ૩૫ અનેક ઠેકાણે વપરાયું છે. સંસ્કૃતમાં 'યત્' સર્વાનામનું છટ્ટી (એક વચન) માં 'યસ્ય' ૩૫ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં 'યત્' તું 'જમુ' ૩૫ કરવા માટે 'હાસુ'-'આસુ' (૪-૩૫૮ હે. ૦) પ્રત્યય-રહિતો છે-આ ઉપરથી આપણે ઉચ્ચારણના ધારણે એ 'યસ્ય' માંથી જ-આ 'જમુ' કે 'જમુ' ને

એનો 'ડ' દરીએ તો 'આવડિય' થાય છે—જે ગૂં 'આવડું' ની પ્રકૃતિ છે—માત્ર 'ત' ના નિઃસારણ દેશી એ એક જ મૂળ રૂપના એ બાવ—જે એક જેવા છે—થયા જણાય છે

(૨) સં 'અવ ગતિ-રક્ષણાદિષુ' ધાતુ 'આ' ઉપસર્ગ લગાડતાં બૂતકદંતમાં પ્રાં (ખડુવં) 'આવિઓ' રૂપ બને છે; શબ્દસામ્ય અને અર્થસામ્ય બેતાં કદાચ આ 'આવિઆ' રૂપ પણ આપણા 'આવિયા' કે 'આવ્યા' નું મૂળ હોય—'આ' ઉપસર્ગને લીધે 'ગમ' ના 'આગમ' ની પેઠે 'અવ' તો 'આવડું' અર્થ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની દેશી નામગણામાં "દંદ્રગોષ, મથિત અને પ્રેત" અર્થમાં આ રૂપને દેશી કહેલું છે: "આદિઅં દંદ્રાવ-મદિઅ-પોષ્ણુ" —દેં નાં પૂં રૂર-ગાં ઉદ.

(૧) સં 'પ્રાતાઃ' ના પ્રાં 'પાવિઆ' (પામ્યા) ની પેઠે સં 'આતાઃ' ના પ્રાં 'આદિઆ' ગાંથી 'આરિયા' કે 'આવ્યા' થઈ શકે છે—એનો અર્થ અહીં સુષ્ટ્ર ૨:—પણ શબ્દ-વ્યુત્પત્તિ દરતાં સામ્ય અને સંવાદ-બંને બેવા જોઈએ એટલે અહીં 'અવ' કે 'આવ' મધ્યા 'આવિયા' ની વ્યુત્પત્તિ કોઈ સંવાદ સિવાય શી રીતે અવધારાય?

(૪) આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની અવગ્રંથ કવિતામાં "જો જહાં હોંતડ સો તહાં હોંતડ સત્ત વિ મિત્ત વિ કિહે વિ દિ (હુ) આયડ" ૨૬ (કુમારપાલ ચરિત, સર્ગ—૮) 'આયડ' રૂપ 'આવો' ના અર્થમાં વાપરે છે અને દીપાશર પૂર્ણકલ્પ (વિં સં ૧૩૦૭) તેનો અર્થ દરતાં 'આગચ્છતુ' રૂપ મૂકે છે. આ રીતે વિશેષ વિચારતાં જણાઈ આવે છે કે, 'આગચ્છતુ' ના પ્રાકૃત 'આગચ્છડ' માં 'આદડ' તો સહભાવ છે: (આગચ્છતુ=આગચ્છડ=આયચ્છડ=આયચડ=આયડ=આયડ=આવો) અર્થાત્ 'આગચ્છ' ધાતુ પોતે (આગચ્છ=આવચ્છ=આયચ્છ=આયચડ=આવ) આ 'આય' ની પ્રકૃતિ જણાય છે. આપણા 'આવો' ની પેઠે દિંદી 'આઓ' ["આઓ દંદ્રા" —માર્ગનું સંદેશ તી, 'પાવનપતિત' પૂં ૩૧૭] નું મૂળ 'આયડ' ના અને કદાચી 'અઓ' નું મૂળ 'આયચડ' માં પણ સ્વીકાર્ય છે—આ રીતે 'આવો' 'આઓ' અને 'અઓ' ની છત્રી સંક્રાંતતા પણ સ્પષ્ટ બને છે—આ રીતે અછતી જેવી થઈ ગઈ હોય છે—સં 'આગતઃ' નું પ્રાં આગઓ, આઓ (યો) (દિંદી-આયા) અને સં 'આગમિત' નું પ્રાં આગ(ય)મિઅ ["આગમિઅ" (કું મં ૨, જ્ઞેાં ૨૩)] રૂપ બેતાં 'આગચ્છ' ને 'આયઃ' ની પ્રકૃતિ ગણવામાં મુંઝવણ આવે? સં 'આગમિતાઃ' પ્રાં 'આગ(ય)મિઆ' ને 'આયઃ' પણ આગમિઆ = આવિઆ = આવ્યા ની રૂપરેખા વ્યાખ્યાની ન ગણાય?

'આરિયા' ની વ્યુત્પત્તિ માટે અહીં જણાવેલી આ રૂપરેખાઓમાંની આ રીતી તો મને પણ વધારે વ્યાખ્યાની જેવી લાગે છે.

નિગમ (૩) સં નિષ્કટાઃ પ્રાં નિઅડા—માદવાદીમાં એ 'નેડો' એવો સાંજન્યા છે તે આ 'નિઅડા' નો જ દેશી ઉચ્ચાર. કેટલેક દેશી પાલેના મામને 'નેડો' રૂપે પાલો દાખો છે, અને જણાય છે કે, માત્ર સમીપવાસી લોકો એ ('નેડો') ચાલે ત્યાં વપરાય છે. નિઅડા=નેઅડ=નેડા.

દીઠ (૩) સં. દષ્ટઃ=દિદ્ધો પ્રા. —આ 'દિ' પોતાની માત્રાઓને જળવતાં 'દીઠ' ના આધારમાં આવેલાં છે એટલે ગૌરવ સાથે 'દિ' નો 'દી' થયો અને 'ગૌઠઃ=ગૌઠો—ગઠઠો' 'મૌનમ્=મૌનં=મઠમં' ઇત્યાદિ ઉધ્ધારેની પેઠે 'દિદ્ધો' નો 'દી' 'ઠ' થયો. સં. દષ્ટકઃ=પ્રા. દિદ્ધુઓ=અપ. દિદ્ધુઠ=દીઠઠ=દીઠો—એમ પણ થાય અર્થે.

સોવનમય (૩) સં. સુવર્ણમયી=સુવર્ણમય—સોવનમય.

ગિહુ—ખેડ (૫—૧૨—૧૪)

પરિપાટિમાં 'અન્ને પડ્ધે' નો અર્થ સૂચવવા 'ગિહુ પાસો' અને 'ખેડ પખે' શબ્દ વપરાયા છે. જણાય છે કે, 'ગિહુ' અને 'ખેડ' અન્ને સાતમીના અહુવચન છે. સસ્ત્રમાં 'દિ' શબ્દ દિવચનાંત છે, પણ પ્રાકૃતમાં તો (દિવચન જ ન હોવાથી) એને અથા પ્રત્યયો અહુવચનના લાગે છે: પ્રા. વેનુ, વેસુ=વેહુ=ખિહુ. અને આ સ્થળે જ આ 'ખેડુ' ને હું એ: 'ખેડ' નું પૂર્વરૂપ સમજું છું. પરિપાટિમાં 'ગિહુ' અને 'ખેડ' અન્ને સમન્વિત હોવાથી કદાચ આ કથના વ્યાજળી ગણાય. આ 'ગિહુ' અને 'ખેડ' ની વિભક્તિનો વિચાર કરતાં એ અન્નેની પાસે આવેલા 'પાસો' અને 'પખે' ની વિભક્તિને પણ ન ભૂલવી જોઈએ. 'પખે' ની સાતમી નો સ્પષ્ટ છે: સં. એક—પક્ષ, અહુ—પક્ષેષુ=પ્રા. એક—પક્ષમ્મિ. પક્ષે, અહુ—પક્ષેસુ, પક્ષેસુ=અપ. એક—પક્ષિ, પક્ષે, અહુ—પક્ષાહિ, પક્ષાહિ—અહીંનું 'પક્ષે' રૂપ આ છેલા 'પક્ષાહિ' થી ઉતરેલું છે: (પક્ષાહિ=પક્ષાહં=પક્ષાહ=પક્ષે) કદાચ આહી વચન કારણે પણ સમાનાધિકરણતા જળવાય માટે જ 'પક્ષે' ની ઉત્પત્તિ અહુવચન 'પક્ષાહિ' થી જણાયી છે. અન્યથા એકવચન 'પક્ષિ' કે 'પક્ષે' માંથી તો 'પક્ષે' ની વ્યુત્પત્તિ સુગમ છે. જેમ 'પક્ષે' ને અહુવચનાંત કરાવ્યું તેમ એ 'પાસો' પણ એવું હોય તો અહીં સુવટ થાય: સં. પ્રાપ્ત્વેષુ=પ્રા. પાસેસુ, પાસેસું । હવે આ પ્રાકૃત 'પાસ+સુ' નું સાધ્યદશામાં જ "સ્યાદૌ દોર્વ-હસ્વા" ૮—૪—૩૩૦ ના નિયમથી પાસાસુ-પાસસુ કરતાં તેમાં 'પાસો' ની વ્યુત્પત્તિ મળી આવે છે: (પાસસુ=પાસહુ=પાસઠ=પાસો) પ્રતિમાં 'પાસે' રૂપ મળ્યું હોત તો આટલા લખાણની જરૂર ન હોત—એ તો 'પક્ષે' ની પેઠે જે સધાત; પરંતુ સ્પષ્ટપણે 'પાસો' રૂપ મળવાથી અને સમાનાધિકરણતાને સાચવવાના લક્ષ્યથી 'પાસો' માટે એ અતાવેલી વ્યુત્પત્તિને પ્રકાશેલી છે. જે સ્થળે 'ખેડ' રૂપ 'સાતમી' સિવાયના અર્થને સૂચવતું હોય ત્યાં તેની અનાવટ નોખી છે: સં. દ્વાવપિ=પ્રા. વે અવિ, વે વિ આ છેલ્લા 'ખે વિ' રૂપમાં સસ્વર 'વ' ને ઉધો કરવાથી એ સાતમી સિવાયનું પણ 'ખેડ' રૂપ થયું લાગે છે. ગૂજરાતીમાં તો આ રૂપને મૂળ પ્રકૃતિ તરીકે પણ વાપરવામાં આવે છે: ખેડનું, ખેડને, ખેડની ઇત્યાદિ. પરિપાટિમાં આવેલા 'ત્રિહું મૂમીહિ'—(૨૫) [સં. ત્રિપુ=તિસુ, તિસું=ત્રિહું] અને 'ગિહુ-દિસિ'—(૨૫) સં. ચતુષુ=ચડસુ, ચડસું=ચડહું=ચિહું (સ્વરવ્યત્થ)] રૂપોની ઉત્પત્તિ પણ એ પ્રકારે છે.

કારિઅ (૬-૧૩) કારિઅ (૬૬) જુહારિઅ (૬)

સં. કારિત-પ્રા. કારિઅ, કારિઅ, કરાવિઅ, કરાવિઅ-ગૂ. કરાવ્યું, કરાવ્યું. 'જુહારિઅ' (?) એ અતદ્વંત છે.

ઉધાર (૬) ઉધાર (૫૬)

સં. પ્રા. ઉદ્ધાર-આ 'ઉદ્ધાર' નો ઉચ્ચાર નરમ થતાં 'ઊધાર' અને 'કંધાર' થયો.

માલદેવતણુ (૬) રેવઙ્ગિરિતણી (૭)

આ બન્ને રૂપો પૃષ્ઠવંત છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે અપભ્રંશના પૃષ્ઠીના પ્રત્યયો જોતાં આ રૂપો નવાં જોવા લાગે છે. મારી સમજ પ્રમાણે એ રૂપોની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે: સં. 'માલદેવાત્મનઃ'—એ સિદ્ધ રૂપને પ્રાકૃતમાં ઉતારતાં તેનો ઉચ્ચાર 'માલદેવત્તજો' થાય છે, એ ઉચ્ચારને વિશેષ ક્રોમળ કરતાં 'માલદેવતણો' કે 'માલદેવતણુ' થવું કાંઈ અશક્ય નથી, હું સમજું છું ત્યાં સુધી એ 'તણો' પ્રત્યયની નિષ્પત્તિ એ રીતે છે—'તણો' પ્રત્યય ઉપજના પછી એમાંથી જ 'તણુ' કે 'તણી' નીપજતી શકાય છે. આ વ્યુત્પત્તિમાં મેં જે 'માલદેવ' નામની સાથે 'આત્મા' શબ્દની યોજના કરી છે તેમાં અને નામની સાથે યોજના સ્વાર્થિક પ્રત્યયોની યોજનામાં મને કાંઈ વિશેષતા જણાતી નથી: ઘટ પથ ઘટકઃ અથવા ઘટશ્ચાસૌ આત્મા ચ ઘટાત્મા—એ બન્નેના અર્થમાં કંઈ વિશેષતા છે ? પ્રા. 'ઘડયસ્ય' ના મૂળને શોધતાં સં. 'ઘટકસ્ય' ની કલ્પના યાગ્યની લાગે છે તેમ 'માલદેવતણુ' ના મૂળને શોધતાં 'સં. માલદેવાત્મનઃ' ની કલ્પના પણ કેમ ન બંધ બેસે ? વધુ વિચાર કરતાં મને એવું ભાસ્યું છે કે, સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં નામથી પ્રત્યયો લાગે છે તેમ આપણી જૂજશતીમાં બધે તથી બન્યું, કિંતુ કેટલેક સ્થળે તો ધાતુને ઉપસર્ગ લાગે છે તેમ નામોથી એ એ પ્રત્યયોના અર્થોને સૂચવવા કેટલાક પીળા પીળા વિભક્ત્યંત શબ્દો પણ જોડાયા લાગે છે :

(૧) સં. રામનિમિત્તેન પ્રા. રામનિમિત્તેણ અ. રામનિમિત્તે ગૂ. રામનેમાટે.

(૨) સં. રામસ્થિતેઃ=પ્રા. રામઠ્ઠિઈઈ=રામત્થિઈઈ-રામથીઈ=ગૂ. રામથી.

(૩) સં. રામાત્મનઃ=પ્રા. રામત્તજો=રામતજણ=રામતજો=રામનો.

(૪) સં. રામમધ્યે=પ્રા. રામમજ્ઞે (જ્ઞે) અ. રામમધિ=રામમહિ=રામમઈ ગૂ. રામમાં (હિંદી-રામમેં)

'રામનેમાટે' એ રૂપમાં 'નિમિત્તેન' શબ્દ, 'રામથી' રૂપમાં 'સ્થિતિ' ઉપરથી 'ચિઈઈ' શબ્દ, 'રામનો' રૂપમાં 'આત્મનઃ' શબ્દ અને 'રામમાં' 'મધ્યે' શબ્દ જોડાયાથી અર્થમાં કે વ્યુત્પત્તિમાં શી અસંગતિ છે ? આ રીતે શબ્દો જોડાયા પછી તેનાં રૂપાંતરો થતાં 'ને માટે, માટે, નો, ની, તું, થી થતી અને માં' પ્રત્યયો ક્રમા થયા લાગે છે. પંચમીના જૂતા પ્રત્યયોમાં 'તઉ, તું, હુંતઉ, હુંતઉ, હુંતી, થક, થકક, ચિકા અને ચિકુ' ને પણ ગણાવવામાં આવે છે, તેમાં 'તક' અને 'તું' નો સંબંધ સં. 'તસ્' સાથે, 'હુંતઉ' થી 'હુંતી' નો સંબંધ પ્રાકૃત સુંતો સાથે અને 'થક' વગેરે બાહીના બધાનો સંબંધ સં. સ્થિતેઃ, સ્થિતિકાયાઃ પ્રા. ઠિઠ્ઠેઈ-ચિઈઈ, ઠિઠ્ઠાઈ-ચિઈકાઈ સાથે ધટનો લાગે છે. પંચમીની પેઠે જડીના પણ જૂતા પ્રત્યયોમાં 'તણ, સ, હ, આ, નો, ક, ર,ણી, તણુ અને નક' ને ગણાવેલા છે, તેમાં 'તણ' 'તણુ' 'નક' નો અને 'ણી' નો સંબંધ મારી સમજ પ્રમાણે સં. આત્મનઃ=પ્રા. અત્તજો સાથે, 'સ' અને 'હ' નો સંબંધ સં. 'સ્ય' પ્રા. 'સ્ત' સાથે, 'આ' નો સંબંધ પ્રાકૃત 'પચય' (તુમ્હેચય-મરાઠી તુમયા) સાથે, 'ક' નો સંબંધ સં. 'ક્રીય' સાથે અને 'ર' નો સંબંધ પ્રા. 'કેર' સાથે ધટનો લાગે છે—આ

સ્થળે આ વાત ખાસ વિચારણીય છે કે, 'કેર' અને 'પચ્ચ' પ્રત્યયનું મૂળ શું? ઉપર્યુક્ત રીતે સંબંધની યોજના કરતાં જે પ્રત્યય ખાસ વિશિષ્ટ છે તેને ક્તસર્ગ નેવા માનવ પડે છે અથવા કદાચ એ વિશિષ્ટ પ્રત્યયો જ નહીં ક્તસર્ગરૂપ કો ન થયા હોય? આચાર્ય હેમચંદ્રે તો અપભ્રંશના પ્રકરણમાં 'સંબંધિ' શબ્દને સ્થાને 'તન' અને 'કેર' આદેશ કર્યો છે અને 'તુમ્હારા' 'અમ્હારા' વગેરે રૂપો માટે પણ એવાં જ બીજાં વિધાનો કર્યા છે-આ વિષે અહીં જ વિશેષ લખી નાખવું આવશ્યક ન લાગતું હોવાથી વળી પ્રસંગે વાત. પ્રસ્તુતમાં તો 'માલદેવતળડ' ની સિદ્ધિ કરવાની હતી, તે આગળ જણાવી દીધી છે.

મીંડી (૭)

સં. મૃટ=પ્રા. મિટ્ટ-શૂ. સ્ત્રી. મીંડી, મીડી: સંસ્કૃતમાં 'મિટ્ટ' શબ્દ છે તે પણ આ 'મીંડી' ની પ્રકૃતિ થઈ શકે છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર સં. 'મૃટ' ના જે રૂપ કરે છે: એક 'મટ્ટ' અને બીજું 'મિટ્ટ' અને સાથે લખે છે કે, "મિટ્ટે રસે પવ" (જૂઓ-૮-૧-૧૨૮) આ સંવાદને લીધે જ મેં 'મિટ્ટ' ને પડતો મૂકી અહીં 'મીંડી' નું મૂળ 'મૃટ' માં ગતાવ્યું છે. અથવા કદાચ સં. 'વિશિતાશ' અને 'વિશાચ' ની પેઠે સં. 'મૃટ' અને 'મિટ્ટ' માં પણ પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ હોય.

કડણિ (૭)

આ શબ્દ, દેશ્ય નેવા છે, એનો ભાવ 'ચઢાવ' નેવા લાગે છે. કદાચ સં. 'કઠિન' સાથે આ શબ્દનો મૂળ સંબંધ હોય: (કઠિને-કઠિણે-કઠિણે-કઠિણે-કઠિણિ)

જિમણું (૮)

આ શબ્દ 'જમણી' આગુતે સૂચવે છે. દેશીનામમાલામાં જણાવ્યું છે કે. "જેમણયે દાહિણ"-(પૃ. ૧૨૯-ગા. ૪૮) અર્થાત્ 'જમણા' અંગના ભાવમાં આ 'જેમણય' શબ્દ છે. આ 'જેમણય' શબ્દનો મૂળ સંબંધ મને તો 'જમવાની' ક્રિયા સાથે લાગે છે, આપણે જે હાથે જમવાની ક્રિયા કરીએ છીએ તેની પ્રસિદ્ધિ 'જમણા' હાથ તરીકે છે-સંસ્કૃતમાં 'જમૂ છમૂ જમૂ જિમૂ અદને' એ પ્રસિદ્ધ ધાતુ છે. એમાં 'જિમૂ' ધાતુને કર્તા અર્થમાં આવતો અપભ્રંશનો 'અણઅ' (૮-૪-૪૪૩) પ્રત્યય લગાડતાં 'જેમણઅ'(ય) રૂપ હલું થાય છે અને એ રીતે આ શબ્દ પોતાનું દેશ્યપણું મૂકી વ્યુત્પન્ન શબ્દ સંઘમાં ભળી શકે છે. આ 'જેમણય' તો મૂળ પ્રયોગ જમવાની ક્રિયા કરનાર 'હાથ' ને માટે થયો અને પછી એ હાથની હંચ નીચેની પણ સીધી આગુમાં જે જે અંગો આવ્યાં તે પણ જમણાં ગણાણાં, તેથી ય વધીને એ હાથ તરફનું કે એ હાથ તરફના કોઈ અંગ તરફનું સ્થાન પણ 'જમણું' ગણાયું. આ પરિપાટિમાં આ હેલ્લા અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે.

અતિહંડી (૧૪)

આચાર્ય હેમચંદ્રે જણાવ્યું છે કે, 'હંડં ગહીરે'-'હંડં ગમ્મીરમ્' અર્થાત્ હંડ (હંડું) એટલે ગંબીર (દેશી ના. પૃ. ૩૬, ગા. ૮૫) આ ઉપરથી એ 'હંડ' શબ્દ દેશી લાગે છે: પરંતુ તુપાસ કરતાં એની પણ વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે હોઈ શકે ખરી: સં. હંડર્વમ્-પ્રા. હંડમ્, હંડું. આપણું આ 'હંડ' રૂપ પ્રાકૃતના 'હંડ' સાથે વિશેષ સામ્ય રાખે છે, અર્થ માટે લક્ષણોનો આશ્રય લઈએ તો 'હંડ' માંથી 'હંડ' કરવાનું સુગમ પડે છે.

આગલિ (૧૪-૨૩)

સં.-અગ્ર-ઉપરથી પ્રાકૃતમાં 'અગ્રે ભવમ્'-અગ્નિહું-આ 'અગ્નિહ' ઉપરથી 'આગલ' રૂપ આવેલું છે-(જૂઓ હેં ૮-૨-૧૬૩) 'આગલ' ની પેઠે 'પાખલ' અને 'પાછલ' ને પણ અતુકમે 'પક્ષ' અને 'પશ્ચાત્' ઉપરથી સાધવાનાં છે. 'ક્ષેત્ર'ના 'પેત'ની પેઠે 'પક્ષ'ના 'ક્ષ'નો 'ક' નીકળી જતાં એ ઉપરથી પણ 'પાખલ'ની પેઠે 'પાસલ-પાછલ' નીપજી શકે છે.

રૂડી પરિ (૧૪)

સં. રૂપકેણ પ્રકારેણ=(સ્વાર્થના 'ડ' પ્રત્યય ઉમેરતાં) પ્રા. રૂઝડેણ પયારેણ-અ. રૂઝડે પયારે-આ છેલ્લા અપભ્રંશ રૂપમાંનાં 'રૂઝડે' અને 'પયારે' નો દ્રષ્ટા ઉચ્ચાર. આ 'રૂડી' અને 'પરિ' છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશના પ્રકરણમાં "ધન્નિ ન વેચ્છ રૂઝડડ" (અર્થાત્ 'ધર્મ'માં રૂપિયો નથી ખરચતો)-હેં ૮-૪-૪૧૯. કહીને એ 'રૂઝડડ' શબ્દને 'રૂપિયા' અર્થમાં વાપર્યો છે અને આપણે આ પરિપાટિમાં એ 'રૂડી' નો અર્થ સાઈ-રૂડું-કરવાનો છે-હેમચંદ્રના કાળનું અને તર્તમાન કાળનું અંતર જોતાં એ અર્થ થવો કાંઈ દુર્ગમ નથી.

સાકરવાણી (૧૪)

આમાંનો 'વાણી' શબ્દ, સં. પાનીય-પ્રા. પાણીઝ=વાણી. અને 'અમ્લપાનીય'ના 'આમલવાણી'ની પેઠે 'સાકરવાણી' સાકરવાણી-એ રીતે યજ્ઞેષો છે-સાકરવાણી એટલે સાકરનાં વાણી

ધણહતણઉં (૧૪)

આ સ્થળે 'ધન' શબ્દથી યજ્ઞોના યેવડા પ્રત્યય લાગેલા છે-સં. ધનસ્ય-પ્રા. ધનસ-અ. ધનહો-ધનહ-આ 'ધણહ'થી વળી યજ્ઞોના પ્રત્યય 'તણહ' લાગેલો છે-અનિયંત્રિત બાપામાં ગામ યેવડા પ્રત્યયો લાગે અને કાંઈ નવાઈ ન કહેવાય.

કીગાઈ-(૧૫)

સં. કેકાયતે-પ્રા. કેકા(ગા)યપ-આ. 'કેકાયપ' ઉપરથી 'ક' નો 'ગ' થતાં અને દ્રષ્ટા ઉચ્ચાર કરતાં 'કીગાઈ' રૂપ નીપજેલું છે. સંસ્કૃતમાં 'કેકા'નો અર્થ મોરનો સૂર-શબ્દ-છે-મોર કીગાઈ એટલે મોર-કેકા કરે છે-મોરે છે.

ટહુકડું (૧૫)

'ટહુકડું' એટલે ટહુકે છે-આ ક્રિયાપદ અર્ધા ક્રિયાવત્તા બોલવામાં વપરાયેલું છે-આતી નિષ્પત્તિ અનુકરણથી થઈ લાગે છે. આ ઉપરથી ગૂર્જરાતીમાં 'ટીકા' શબ્દ અને 'ટાકવું' (વારંવાર કહેવું) ક્રિયા કતરેલાં જણાય છે.

પ્રેકાર (૧૬) સં. પ્રાકાર-પ્રા. પાયાર) અ. (સ્વરવ્યત્યેય થતાં) પ્રેકાર.

છજ્જડું (૧૬)

આચાર્ય હેમચંદ્રે આ 'છજ્જ'ને 'શોભવું' અર્થ જોઈ 'ગજ'નાં આદેશમાં ગણવેલો છે: (જૂઓ ૮-૪-૧૦૦) કદાચ સં. 'મજ્જ' સાથે પણ આ 'છજ્જ'નો સીધો સંબંધ કેમ ન હોય?

કિઉ-કિઆ (૧૭-૪૩)

સં. કૃતઃ-પ્રા. કિઝો-કિઙ, કિઝા. (હિંદી-કિયા)

સાદિ (૧૯)

સં. શબ્દેત-પ્રા. સદેજં, સદેજ-સદે-સાદે-સાદિ- 'સાદ' શબ્દ, 'અવાજ' અર્થમાં વર્તમાનમાં પણ વપરાયા કરે છે. ગૂજરાતીની 'તને સાકરે છે' કિયાનો વિભાગ-તને સાદ કરે છે-ઓલાવે છે-આમાં આ 'સાદ' નો 'સા' આવ્યો છે.

પહિલઉં (૨૦)

સં. પ્રથમ-પ્રા. પઢમિહ (સ્વાર્થિક પ્રત્યય સાથે) કદાચ આ 'પઢમિહ' સાથે આ પહિલઉંનો સંબંધ હોય, આપણો 'વહેકો' શબ્દ આ 'પહિલઉં'નું જ રૂપાંતર છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તે 'શીઘ્ર' ના સ્થાનમાં 'વહિઘ્ર' નો આદેશ કરે છે: (ગ્રંથો-૮-૪-૪૨૨)

ઓપિઅ (૨૧)

સં. અર્પિત-પ્રા. અપ્પિઅ, ઓપ્પિઅ-પ્રાકૃતનું આ પાછલું 'ઓપ્પિઅ' એ આદી વપરાયેલું 'ઓપિઅ' છે— સં. 'અર્પિત' ના 'અપ્પિઅ' અને 'ઓપ્પિઅ' એમ બે ઉચ્ચારો થતાં અર્થમાં પણ દૈધ થયું છે, પણ મૂળ અર્થ 'અર્પણ' નો બન્નેમાં સચવાયેલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે દેશીનામમાળામાં 'ઓપ્પા' શબ્દને બતાવે છે: "વિમલણે ઓપ્પા"—"ઓપ્પા શાળાદિના મળ્યાદેર્માર્જનમ્"—(પૃ. ૫૯, ગા. ૧૪૮.) 'ઓપ્પા' એટલે સરાણુ વગેરે દ્વારા મણિ વગેરેનું માર્જન-આ માર્જનના જ સાધારણ અર્થમાં ઉપલા (ઓપિઅ) શબ્દને આદી પરિપાટિકારે યોજેલો છે.

પાજ (૨૮-૩૧)

સં. પચા-પ્રા. પજ્જા અને 'પજ્જા' ઉપરથી 'પાજ' એટલે પગથિયાં.

'છટ્ટા' (૨૯)

સં. ક્ષિપ્ત-પ્રા. છૂટ અને 'છૂટ' ઉપરથી 'છટ્ટા' આ 'છૂટ' ભૂતકૃતમાંથી 'છટ્ટુ' 'છટ્ટી' છટ્ટો વગેરે શબ્દો આવેલા છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તે 'ક્ષિપ્ત' નો 'છૂટ' આદેશ કરી એ બન્નેનું અર્થસામ્ય બતાવ્યું છે, આપણે એ વિચાર્યું જોઈએ કે, 'છૂટ' શબ્દનું અક્ષરસામ્ય કયા શબ્દ સાથે થઈ શકે?

ટૂંક (૨૯)

આ શબ્દ આદી પર્વતના અમુક ટેકરાને સૂચવે છે, માટે કદાચ 'ટૂંક' (શિખર) શબ્દ જ 'હિંસ' ના 'સિંહ' ની પેઠે કલટો થઈ 'ટૂંક' રૂપે આવ્યો હોય. ગૂજરાતીનાં 'ટૂંકું' ટૂંકું કરવું, કવિતાની ટૂંક-વગેરે શબ્દો મને એ 'ટૂંક' રૂપની લીલા લાગે છે—'ટૂંક' આવે ત્યાં આટકવાનું હોવાથી-ટૂંક વિશ્રામ સ્થાન હોવાથી એનાં બીજાં બીજાં રૂપોમાં એ અર્થ પ્રધાનપાણું રાખે છે.

આરણ્ય (૪૦)

સં. વારાયતનકે-પ્રા. વારાયયળયે=અપ. વારાયયળયિ=આ અપ. 'વારાયયળયિ' નો ટૂંકો ઉચ્ચાર 'આરણ્ય' છે—આ પરિપાટિમાં આવેલા 'અલાણા' શબ્દનો સંબંધ આ 'વારાયયળય' સાથે છે. ગૂજરાતીનો 'આરણ્ય' શબ્દ પણ એનું રૂપાંતર છે.

રૂંખ (૧૦)

સં. 'રૂંખ' નો 'વ' ઉડી જતાં અને 'ક્ષ' નો 'ખ' બોલાતાં 'રૂંખ' રૂપ નીપજેલું છે-એ 'રૂંખ' ને કામળ કરતાં આ 'રૂંખ' થએલું છે. ગૂજરાતીનાં આ 'રૂંખ' અને 'રૂંકું'-અને રૂપો એ 'રૂંખ' સાથે સંધાએલાં છે. વિશેષતા એટલી કે, 'રૂંકું'નાં 'ક્ષ' નો 'ઙ' બોલાએલો છે.

ભૂખ (૧૦)

સં. વુમ્બા-પ્રા. વુહુમ્બા-આ 'વુહુમ્બા' ના શીઘ્ર ઉચ્ચારનું પરિણામ એ 'ભૂખ' રૂપ છે. "હુદાપ મુમ્બા." અર્થાત્ "મુમ્બા ક્ષુત્" કહીને આ 'ભૂખ' ને આ આર્થ હેમચંદ્ર દેશી રૂપની કાટિમાં ગણે છે:- (દે. ૫૦ ૨૨૦, ગા. ૧૦૬)

વિસરાલ (૧૦)

સં. વિશગર-પ્રા. વિસરાલ-એ 'વિસરાયુ' ઉપરથી ગૂજરાતી 'વિસરાલ' કે 'વિસરાણ' વિસરાણ એટલે નાશવંત. પરિપાટિમાં કવિએ ગિરનારનાં વૃક્ષોનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે, એ વૃક્ષો "વૂલ કરઈ વિસરાલ" અર્થાત્ કુખને નાશવંત કરે છે એટલે કુખને દૂર કરે છે.

હેલી (૩૭)

સં. હે આલે !-અપ. 'હેલિ' આ 'હે આલે' નો ઉચ્ચાર ફેર થતાં 'હેલિ' કે 'હેલી' થયું છે. ગૂજરાતીમાં વપરાતા 'એલા' કે 'એલી' નો સંબંધ એ હેલિ' કે હેલી સાથે છે. હેમચંદ્રે તો 'આલિ' નો 'સખી' અર્થ- (૮-૧-૮૩) લખીને પણ આ 'હેલિ' ને 'હે સલે' નો આદેશ જણાવ્યો છે-૮-૪-૪૨૨

પહુતા-પહુતઉ (૨૦-૨૧)

બાપાશાસ્ત્રી રા. દીવેટિઆના કથન પ્રમાણે આ 'પહુત' નો સંબંધ સં. "પ્રાંત" સાથે છે (?) આપણી બાપાના 'પહોંચો' રૂપનો વર્ગ એ 'પહુત' 'પહુલ' 'પહુલ્ય' માંથી થએલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તો આ 'પહુલ્ય' રૂપને પહોંચી વળવા "મુચઃ પયાંતો હુચઃ" ૮-૪-૩૬૦ આ સૂત્ર બતાવે છે અને 'હુચ'ની સાથે 'પ્રમૂ' નું સામ્ય જણાવે છે.

સીલ (૧૨)

સં. સીતલ-પ્રા. સીઅલ-સીલ-શીખા અર્થે.

પોલિ (૧૪)

સં. પ્રતોલી-પ્રા. પઝોઝી-પોલી-પોળ-અથવા સં. પૃથુલા-પ્રા. વિહુલી-પોલી-ગૂજરાતીની કહેવત 'દમ ઢોલ મારે પોલ' ના 'પોલ' શબ્દનો સંબંધ આ 'પોળ' સાથે કદાચ હોય.

મંગલીવડ (૨૨)

સં. મન્ગલદીપક-પ્રા. મંગલદીવંઓ-આ ઉપરથી મંગલીવડ. 'મંગલદીપક' મા 'દીપક' ના 'દ' ને ઉડાડી, 'લ' અને 'ઈ' ની મેની કરી 'મંગલીવડ' રૂપ બનાવવાનું છે.

કોસગિ (૨૫)

સં. કાયોત્સર્ગે-પ્રા. કાઉસર્ગે-આ ઉપરથી 'કોસગિ.' 'કાયોત્સર્ગે' ના રૂપ 'કાઉસર્ગે' મા 'કા' અને 'ઈ' ને સાંધતા અને 'ગ' લલકા થતાં 'કોસગિ.' રૂપ નીકળી આવે છે.

વેચિઅ (૮૨)

‘વ્યય કરીને-અર્થ કરીને’ અર્થમાં પરિપાટિકારે ‘વેચિઅ’ રૂપને વાપર્યું છે: “વેચિઅ દમ્મગિ” “દ્રમ્મો-દમ્મો-વડે અર્થ કરીને”. આ રૂપની નિષ્પત્તિ મને બે પ્રકારે સૂઝી છે: (૧) ‘વિક્રોય’ રૂપમાં ‘ક્યા’ના ‘ચ્યા’ ઉચ્ચારની પેઠે ‘ક’ તો ‘ચ’ થતાં ‘વિચ્ચિઅ’ ઉપરથી ‘વેચિઅ.’ (૨) ‘અર્થ કરવાનો’ ભાવ એ છે કે, અર્થો પછી એના અદલામાં કંઈ મેળવવું અર્થાત્ એકને અદલે બીજું લેવું-અદલો અદલો કરવો-વ્યત્પય કરવો-આ અર્થમાં સં. વ્યત્યેતિ-પ્રા. વિચ્ચહ-આ પ્રાકૃ રૂપનું સંપ્રદેશ ભૂતકૃદંત ‘વિચ્ચિઅ’ અને છે અને આ રૂપ ઉપરથી સહજે ‘વેચિઅ’ રૂપ તરીકે છે-એનો અર્થ પણ ‘અર્થ કરવાના’ અર્થમાં પૂર્વોક્ત રીતે ઘટી શકે છે. ‘અર્થ કરવાના’ અર્થમાં ‘વેચ્ચહ’ રૂપનો પ્રયોગ આચાર્ય હેમચંદ્રે ગોતાની અપભ્રંશ કવિતામાં કરેલો છે: “ધમ્મિ ન વેચ્ચહ સ્સઅહહ” “ધર્મે રૂપકં ન વ્યયતિ”—(જૂઓ! સુ. ૮-૪-૪૧૯)

નામની વિભક્તિઓ

પરિપાટિમાં ક્યાંય ચોથી વિભક્તિને પ્રયોગ થયા લાગતા નથી, પાંચમાં વિભક્તિના માત્ર બે રૂપ વપરાયાં છે. એ સિવાયની બીજી અંધી વિભક્તિઓનાં (અકારાંત, દકારાંત અને ઉકારાંત નામોનાં) અનેક રૂપો મળી આવે છે-હવે હું આ રૂપો દ્વારા પરિપાટિની ભાષાને (શુદ્ધ અપભ્રંશથી જુદી પાડી) પ્રાંતિક અપભ્રંશ અથવા ગૂઝરાતીનું નામ આપનાર છું:

પરિપાટિમાં જે જે રૂપો પ્રથમાંત તરીકે વપરાયાં છે તેમાંનાં કેટલાંક છેડે ‘ક’ વાળાં, ‘ઓ’ વાળાં, ‘આ’ વાળાં અને વધારે પ્રમાણમાં ‘અ’ વાળાં છે-(ક) અલજહ, દીહંહ, અઘહંહ, આવિહ જિણાલહ. (ઓ) ગિરિનારો, અપારો. (આ) આવિઆ, નિઅડા, હિઅડા, નેમીસરભવણા, નીઝરણા. (અ) ઘજ, ગિરિવર, મુકટ, ચામર, મેઘાટંબર. જન, કલસદંહ, વગેરે અનેક રૂપો છેડે ‘અ’ વાળાં છે. અપભ્રંશમાં પણ પ્રથમાંત તરીકે આ અર્થાં રૂપો ઘટી શકે છે-આમાં જે રૂપો છેડે ‘ક’ વાળાં છે તેનો પ્રયોગ ચાલુ ગૂઝરાતીમાં જણાતો નથી, કિંતુ એ ‘ક’ વાળાં રૂપો ટૂંકા થઈને (એટલે ‘ઓ’ વાળાં થઈને) તો આપણી ભાષામાં આવેલાં છે: દીડો, બેડો,-વગેરે. એ રૂપો ઉપરાંત સિદ્ધી, ઓલિ, સમી, ભૂઈ, દીડી અને સમરી વગેરે સ્ત્રીલિંગી રૂપો પણ પરિપાટિમાં યોગ્યતા છે-એ અર્થાં તો અપભ્રંશમાં કે આપણી ચાલુ ભાષામાં એક સરખાં છે-આ રીતે આપણી ગૂઝરાતીમાં, પરિપાટિની ગૂઝરાતીમાં અને અપભ્રંશમાં ‘પ્રથમાંત’ તરીકે ગણાતાં એ રૂપોમાં અને એ જ પ્રકારે ‘સરસતિ, અંગિકદેવિ, મતિ, ચૈત્રપ્રવાડી, ભૂવલયપસિદ્ધી’ વગેરે દ્વિતીયાંત રૂપોમાં ખાસ વિશેષતા જણાતી નથી; કિંતુ તૃતીયાંત, પઞ્ચમંત અને સપ્તમ્યંત રૂપોમાંના કેટલાંક અપભ્રંશથી જુદાં તરી આવે છે-જે ચાલુ ભાષામાં વપરાઈ રહ્યાં છે માટે જ પરિપાટિની ભાષાને આપણી ભાષા કહી શકાય.

પરિપાટિમાં તૃતીયાંત રૂપો તરીકે કેટલાંક ‘મ’ છેડાવાળાં, કેટલાંક ‘મ્’ છેડાવાળાં, કેટલાંક ‘મ્’ છેડાવાળાં અને કેટલાંક ‘એ’ છેડાવાળાં વપરાયાં છે: (મ) હરિપિ, ચંદનિ, બેમિ, નયણિ, વિવિહભગિ, જાયાભરિ-વગેરે. (મ્) જત્રમ્, પરિમલિ, પાહિમ્, આદેસિમ્, નિશ્રમ્, યુગતિમ્, ભગતિમ્, એકલગમ્, યતનેમ્,-વગેરે. ‘અલજમ્’ અને ‘નયણ’ એ બે જ

રૂપો 'ઈ' અને 'એ' છેડાવાળાં છે. અપભ્રંશમાં ત્રીજાના એક વચનમાં ઘં, ઘળ, ક્ષત અનુસ્વાર (અગિ) અને ઘ (સ્ત્રી) પ્રત્યયની વપરાશ છે અને બહુવચનમાં બધે સ્થળે એકલા 'હિં' નો ઉપયોગ છે, એથી ઉપર જણાવેલાં પરિપાટિનાં એ તૃતીયાંત રૂપોને શુદ્ધ અપભ્રંશનાં તો કેમ કહી શકાય? અપભ્રંશનો એકલો 'ઘં' પ્રત્યય પરિપાટિનાં એ બધાં રૂપોમાં 'એ' 'ઈ' 'ઊ' અને 'ઋ' રૂપે બ્રહ્મ થએલો છે-આપણી ચાલુ ગૂજરાતીમાં ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે 'એ' ની વપરાશ છે-એ વપરાશ પરિપાટિના સમયમાં પણ હતી એમ આપણે 'નયણે' રૂપ દ્વારા કળી શકીએ છીએ, કદાચ એમ પણ હોય કે, એ 'ઘં' પ્રત્યયને વર્તમાન 'એ' નો આકાર ધારણ કરનાં 'ઈ, ઈ અને ઋ' ના અવતારો લેવા પડ્યા હે. ૫-પરિપાટિનાં એ બધાં તૃતીયાંત રૂપો આપણા વર્તમાન રૂપનાં પૂર્વજરૂપ હોવાથી આપણી ભાષાનાં કહેવાય એટલે પરિપાટિની ભાષા પણ આપણી કેમ ન ગણાય?

પરિપાટિમાં 'ઠાળા' (૨૧) અને 'ઈહંચિકડ' (૩૪) એ બે જ રૂપો પંચમીનાં છે. 'ઠાળા' રૂપ તો પ્રાકૃત (સં. સ્થાનાન્ત-પ્રાઠ ઠાળા) છે અને 'ઈહંચિકડ' રૂપમાં 'ઈહ' અવ્યયને પંચમીનાં 'ચિકડ' પ્રત્યય લાગેલો છે-આ 'ચિકડ' વિષે મેં આગળ કેટલુંક જણાવેલું છે. વર્તમાનમાં કેટલાક સાક્ષરો સં. 'સ્થિત' ને એ 'ચિકડ' વગેરેનું પૂર્વરૂપ જણાવે છે-તે કે એ 'સ્થિત' અને 'ચિકડ' વગેરેમાં અક્ષરસામ્ય ઘટતું આવે છે, પણ પંચમીના અપાદાન અર્થને એ 'સ્થિત' શી રીતે જણાવી શકે? અને લાગ્યું છે ના 'સ્થિતિ' કે 'સ્થિત' ને પંચમ્યન રાખીને જ નામથી બોલવામાં આવે તો એ અર્થનો પ્રશ્ન શમી શકે ખરો.

પરિપાટિનાં પાંચમંત રૂપોમાં આટલા પ્રત્યયોનો ઉપયોગ થએલો છે: 'તણી' હ, હં, ઙ, તણુ, ની, હંતણુ, આં: ગિરિચરતણી, ગિરિનારહ, ગિરિં, જસુ, માલદેવતણુ, કણ્યકોટિની, ધણુહંતણુ, કોસીસાં વગેરે. આમાંના 'તણી, તણુ, હંતણુ' વિષે તો હું આગળ લખી આવ્યો છું. 'આં' પ્રત્યય સં. 'કપિશોર્ણાન્તમ્'-રૂપના 'જાન્ત-આન્ત' નો ઉચ્ચારાશ્રય લાગે છે-"કોસીસાં ઓહિ"- "કોસીસાં ઓહિ" અથવા અપભ્રંશમાં 'હં' પ્રત્યયનો વિચાર જણાય છે: 'કોસીસાહં=કોસીસાં.' "ગિરિહ રાય"- "ગિરિઓનો રાય"- 'હં' પ્રત્યયનો પ્રયોગ અહીં બહુવચનમાં છે-અપભ્રંશમાં તો અકારાંત નામેથી એનો એ રીતે વ્યવહાર છે અને ઇકારાંત નામેને માટે તો 'હિં' પ્રત્યય ચોખ્ખોલો છે-કદાચ અહીં આ 'હિં' પણ 'હં' થઈ ગયો હોય. 'ગિરિનારહ' અને 'જસુ' એ રૂપોમાં અનુક્રમે 'હ' અને 'ઙ' વપરાયા છે. અપભ્રંશમાં અકારાંત નામેને લાગતા છઠ્ઠીના પ્રત્યયોમાં માત્ર 'સુ, સ્સુ, હો' ની ગણના છે, 'હ' ની નથી; અને લાગે છે કે, આ 'સુ, સ્સુ, હો' કે અહીંનો 'હ' એ બધા ય એ 'સ્સ'ના જન્માંતરો છે: સં. દેવસ્ય=પ્રા. દેવસસ=દેવસસુ=દેવસ=દેવહ, દેવહુ=દેવહો. એ 'કણ્યકોટિની' રૂપમાં વપરાએલાં 'ની' નો વિચાર રહ્યો, તે વિષે પણ મેં આગળ 'માલદેવતણુ' ની સિદ્ધિ કરનાં પ્રયત્નો દીધું છે-આ 'ની' પ્રત્યય આપણો પોતાનો છે-જેને અત્યારે પણ આખો વાપરીએ છીએ. પરિપાટિનાં આ પાંચમંત રૂપો પાંચ અપભ્રંશનાં રૂપોથી તોખાં પડે છે એટલે અપભ્રંશના પણ બ્રંશ થવાના સમયનાં એ રૂપો આપણી ચાલુ ગૂજરાતીની પૈતૃક સંપત્તિમાં ગણી શકાય.

હેમણે મૂકેલાં સમ્બંધિત રૂપોમાં વધારે રૂપો ‘ઘ’ છેડાવાળાં છે, કેટલાંક ‘ઝે’ છેડાવાળાં છે અને કેટલાંકમાં ‘ઘ’ કે ‘ઞ’ પ્રત્યય લાગેલા છે: (ઘ) મનિ, અંગિ, હીઅડઘ, ગિરિસિહરિ, જૂનઘગઢિ. (ઝે) નયણુડે, નેમિમંદિરે, પળે. (ઘિ) મોલિઈ, ઝોલિઈ, જિમણઈ, ડાવઈ, ઉપકંઈ. (ઞ) તલહટ્ટીઅ, મૂલગિઅ. આ ઉપરાંત એકલા ‘માહિ’ (પ) શબ્દ પણ-જે ‘મધ્યે’ નો પુત્ર અને આપણા ‘માં’ નો પિતાગઢ છે-વપરાયો છે. સમ્બંધિત રૂપો સાથે અપભ્રંશનાં રૂપો મળતાં આવે તેમ છે, માત્ર આપણે વર્તમાનમાં એ ‘ઘ’ છેડાવાળાં ‘ઝે’ છેડાવાળાં બતાવીને બોલીએ છીએ-એ દેર છે: ગિરિ-સિહરિ=ગિરિસિહ (ખ) રે, અંગિ=અંગે, હીઅડઘ=હેડે, જૂનઘગઢિ=જૂનઘગઢ-એ ‘ઘ’ વાળાં રૂપો સાથે કવિએ ‘ઝે’ વાળાં રૂપો પણ મૂકેલાં છે, જે ‘ઘ’ વાળાં રૂપો છે તે તો અપભ્રંશ ‘હિ’ કે ‘હિં’ માથી થયેલા ‘ઘ’ પ્રત્યયવાળાં લાગે છે અને અહીં છેડેલાં મૂકેલાં ‘તલહટ્ટીઅ’ અને ‘મૂલગિઅ’ રૂપો તો પ્રા. ‘તલહટ્ટીઅ,’ ‘મૂલગીઅ’ ના સ્પષ્ટ રૂપાંતરો છે. પરિપાટિનાં આ બધાં સમ્બંધિત રૂપો પણ કાંઈ અપભ્રંશને અનુસારે જ નથી તેથી અને કેટલાંક, ગૂજરાતી-વર્તમાન રૂપોનાં પૂર્વરૂપો હોવાથી એ બધાં પૂર્વ ગૂજરાતીનાં જ લેખી શકાય. જણાય છે કે, કવિના કાળમાં સ્પષ્ટપણે ‘માં’ નો ઉપયોગ થયો લાગતો નથી. ‘જૂનાગઢ’ ને વર્ણવતાં કવિ જણાવે છે કે, “માહિ સમી મુંડ” (૧૯) એટલે “(જૂનાગઢ) માં ભોં સમતળ છે” વગેરે.

આ સ્થળે એક ‘લગઘ’ અને ‘કેર’ પ્રત્યય વિશે પણ થોડું જણાવી દઉં: બાપાશાસ્ત્રીઓ આ ‘લગઘ’ ને ‘ને’ પ્રત્યયનું પૂર્વરૂપ સમજે છે-પણ અને યાદ છે તે પ્રમાણે આ ‘લગઘ’ તો ‘સુધી’ અર્થમાં કે કરણના અર્થમાં વપરાયેલા છે: આ કવિતામાં “एक लगई हुई रुपांसिद्धि” (૩૮) એટલે “એક ઔપધીવડે રૂપાસિદ્ધિ થાય છે” અર્થાત્ અહીં ‘લગઘ’ સાધન-અર્થને સૂચવે છે, “पुण्यलगई पृथ्वीपीठि प्रसिद्धि: पुण्यलगई मनवांछित सिद्धि, पुण्यलगई निर्मल बुद्धि”-(પૃથ્વીયંચરિત્ર-માણિ, ક્યસુંદરસૂરિ-૧૪૭૮) આ સ્થળે ‘પુણ્ય લગી’ એટલે પુણ્યહોય ત્યાં સુધી’ અથવા ‘પુણ્યવડે’ એ બન્ને બાવ ધરી શકે છે-કહેવાનું એ કે, ‘ને’ ના અર્થને સૂચવવા માટે ‘ને’ થી ભિન્ન અર્થ ધરાવતા આ ‘લગઘ’ની કલ્પના શી રીતે સંગતિમાં આવે? ‘કેર’ ના પૂર્વરૂપ માટે ‘કાર્ય’ શબ્દની કલ્પના રા. કમળાશંકરભાઈએ જણાવી છે, પણ તેમાં અર્થની સંગતિ કેમ થાય? હું તો ‘તુમ્હકેરં’ રૂપ બેઠેને એક એવું રૂપ કલ્પું છું કે, જે ઉપરથી અષ્ટ થતાં થતાં આ ‘તુમ્હકેરં’ તરી આવે: સં. ચુષ્મકીયતરં=પ્રા. તુમ્હકીયયરં=તુમ્હકીયરં=તુમ્હકેરં. આ કલ્પના સંવાદ વિનાની હોવાથી સુનિશ્ચિત તો કેમ ગણાય? પણ અહીં એને કલ્પના તરીકે મૂકું છું: સાથે બીજી પણ એટલી એક કલ્પનાને જણાવી દઉં છું: પરિપાટિમાં એક એ કેદાણે દ્વિતીયાંત તરીકે ‘રહ’ પ્રત્યાંત રૂપોનો પ્રયોગ થયેલો છે: “प्रलु कलि रई दिई जोडि” “प्रलु! केने दह जोड (लूल)” “मझरई दिई जाई.” “मने (सुजने) जो जाय” આ જ પ્રકારે પરિપાટિના સમસમયી પૃથ્વીયંચરિત્રમાં પણ રહઈ રહઈ અને રહિં પ્રત્યાંત રૂપોની વપરાશ થયેલી છે: “यायकरहई दान दीवई”-“यायकने दान दीवई” “दूतरहई अहुमान दीवई” “दूतने अहुमान दीवई” “रायरहई दीवई गुहार.”-“रायने दीवई गुहार (૫૦ ૯૭) “पंडित राह आपी” “पंडितने

આપી” (૫૦ ૯૯) “પિતારહઈ. પ્રણામ નીપળી” —“ પિતાને પ્રણામ નીપળી ” (૫૦ ૧૦૧.) આ અને આવા બીજા અનેક પ્રયોગો જોતાં ‘ ને ’ નો ‘ ભાવ ’ સૂચવતાં રહિં, રહં, રહઈ, રહઈં-પ્રત્યયો પૂર્વે વપરાતા હતા ‘-એ કળી શકાય એમ છે. એ પ્રત્યયોનું મૂળ-વિચારવું-શોધવું-વિકટ કામ છે, તો પણ મને એમ જણાય છે કે, જેમ ‘ ને ’ ની નિષ્પત્તિ માટે ‘ લગઠ ’ ને ગોઠવવામાં આવ્યો છે તે રીતે નહિ, પણ તેથી કલ્પી રીતે વિચારવામાં આવે એટલે ભાષામાં જેમ કેટલેક કેકાણે ‘ પ્રતિ ’ (વપસર્ગ) ઉપરથી આવેલા ‘ ચે ’ નો વ્યવહાર પ્રચલિત છે તેમ ‘ નિ ’ (ઉપસર્ગ) ઉપરથી ‘ ને ’ ‘ નહ ’ ‘ નહૈ ’; (‘ ન ’ નો અનુનાસિક ‘ લ ’ કરી (લલાટ=નિલાટ) લહ, લહૈ, ‘ લગહૈ ’ (‘ લ ’ નો ‘ ર ’ કરી) રહ, રહં, રહિં, રહઈ, રહઈં વગેરે ને બનાવતાં શી આપત આવે ?

આ પ્રકારે પરિપાટિનાં નામરૂપોને આપણી પૂર્વ ગૂજરાતીમાં આજ્યાં પછી એનાં કેટલાંક ક્રિયાપદો, કૃદંતો, અવ્યયો, તદ્વિતાંતરૂપો અને દેશરૂપોને તપાસી આ લેખથી ઉપજેલો કંટાળો દૂર કરીશ.

પરિપાટિનાં ક્રિયાપદોનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનાં ક્રિયાપદોને મળતો આવે છે :

પ્રા. દીસઈ=પરિં દીસઈ=વ. ગૂં દીસં

„ નમિજઈ „ નમીજઈ=નમીજે

„ સંચરીઅઈ } „ સંચરીજઈ=સંચરીજે

„ સંચરિજઈ } „ સંચરીજઈ=સંચરીજે

„ કરઈ(ન્તિ)= „ કરઈં = કરે

„ આળેડ = „ આળડ = આણા

અપં.લહઈં = „ લહઈં = લહું

„ ચાહઈં = „ ચાહડ = ચાહું

પ્રા. વંદેમિ = „ વંદેમિ

„ પઢઈ(ન્તિ)= „ પઢઈં = પઢે

„ ગુણઈ(ન્તિ)= „ ગુણઈં = ગુણે

„ પાચંતિ = „ પામંતિ

પ્રા. સોદંતિ = પરિં સોદંતિ, વ. ગૂં. „

„ લિજઈ = „ લીજઈ = લીજે

„ દેઈ(ન્તિ)= „ દિઈં = દે

„ હોઈ(ન્તિ)= „ હુઈં = હોય (થાય)

અપં.વર્ણવઈં = „ વર્ણવું = વર્ણવું

„ વીનવઈં = „ વીનવું = વીનવું

„ નમઈં = „ નમડં = નમું

„ આપડ = „ આપડ=આપી

સંસ્કૃત-જયતાત્ = પરિં જયતં [પૂરે

„ પૂરયતિ=પ્રાં પૂરવઈ=પરિં પૂરવઈ

„ યાયતે = જાઈઅઈ = પરિં જાઈઈ, જાઈજઈ = જાઈજે

આ અર્થમાં રૂપોનું વિશેષ સામ્ય પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાથે છે-તો પણ આમાં આવતો ‘ હૈ ’ પ્રત્યય અપભ્રંશના ‘ હિ ’ નો ભ્રંશ લાગે છે એટલે એમાંના કેટલાંક ક્રિયાપદો અપભ્રંશથી વુઠાં પડી ગયા છે. આ ક્રિયાપદોને જોતાં એમ પણ કળી શકાય છે કે, જે ઋષથી નામેમાં ભ્રંશ થતો આવ્યો છે તેવી ભ્રંશની ઋષ ક્રિયાપદોમાં નથી. કળાતી, કારણ તો ગમે તે હોય (?) પરિપાટિનાં એ ક્રિયાપદોમાં આપણા ‘ છે ’ નો પિતા ‘ છઈ ’ (૭૫) વપરાયેલો છે. [એક રચણે એ ‘ છે ’ ના અર્થમાં ‘ છઈં ’ (૭૪) રૂપ પણ આવેલું છે,—આ ‘ છઈં ’ કદાચ ‘ છઈં ’ ને લખતાં ‘ છઈં ’ લખાયું હોય-‘ હૈ ’ અને ‘ હૈ ’ ની આકાર સખતાને લીધે ‘ હૈ ’ નો ‘ હૈ ’ લખવાની શૂઝ કલ્પાય એવી છે (?)] પણ ક્યાંય (કરે છે, દે છે, લે છે, વગેરેની પેઠે) આપણા ‘ છે ’ નો સંબંધ નથી જણાતા

તેથી એ સંબંધ માટે આપણે પરિપાટિના સમય પછી આવવું વંતછએ. પરિપાટિમાં વપરાએલાં ક્રિયાપદો શુદ્ધ અને અભિન્ન અપભ્રંશનાં નથી માટે આપણે એ બધાને આપણી પૂર્વગૂણરાતીમાં સમાવી શકીએ.

પરિપાટિનાં કૃદંતોમાં માત્ર એક હેત્વર્થ કૃદંત છે અને બીજાં કેટલાંક સંબંધકકૃદંત છે : 'કહણ' એ હેત્વર્થ કૃદંત છે અને 'કથયિતુમ્' - 'કહેવાને' અર્થમાં વપરાયું છે : "હેલી કહણ ન બધ" (૩૭) એટલે "હે સખી કહ્યું ન બધ" અર્થાત્ કહેવાને શક્ય નથી. અપભ્રંશમાં * સં. 'તુમ્' ના અનેક - "પવં, અણ, અણહં, અણહિ, ઇવિં, ઇવિણ્, ઇવિ, અને ઇવિણ્" (સૂ. ૪૪૦-૪૪૧-૮-૪) - આદેશો થાય છે અ સં. 'કત્વા' ના 'ઇવિં, ઇવિણ્, ઇવિ અને ઇવિણ્" એ ચાર આદેશો થાય છે. 'તુમ્' ના એ આડ આદેશોમાંનો આ 'કહણ' માં 'અણ' પ્રત્યય વપરાયો છે, પૃથ્વી-ચંદ્ર ચરિત્રની ગૂણરાતીમાં હેત્વર્થકૃદંત તરીકે "ભણિવા, ગુણિવા" (પૃ. ૯૯) અને "જોડિવા" (પૃ. ૧૦૧) વગેરે રૂપો વપરાયાં છે-એ રૂપોમાં 'તુમ્' ના એ આદેશોમાંના 'પવં' કે 'ઇવિ' નો ભ્રંશ વપરાયો લાગે છે અને આપણી વર્તમાન ગૂણરાતીમાં પણ એની જ વપરાશ ચાલી આવી છે : 'ભણવા, ગુણવા, (ગણવા) અને જોવા' વગેરે. 'ભણવા બધ છે' એ પ્રયોગમાં 'ભણિતવ્યાય' = ભણિઅવ્યાય = ભણિઅવા = ભણિવા = ભણવા' એમ પાંચ વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય, કિંતુ ત્યારે 'તુમ્' ની વ્યુત્પત્તિ બરાબર ઘટતી આવે છે ત્યારે એની કદપનાની શી જરૂર? પરિપાટિમાં સંબંધકકૃદંતો પણ થોડાં છે અને જે છે તેમાંના કેટલાંક અપભ્રંશ દ્વારા અને કેટલાંક પ્રાકૃત દ્વારા નીપજેલાં છે : "પણમવિ, નમેવિ, કરવિ, પહિરેવિ અને સમરેવિ" વગેરે રૂપોમાં પૂર્વોક્ત 'કત્વા' ના 'ઇવિ' અને એનો ભ્રંશ 'અવિ' વપરાયો છે. અને 'પેચિઅ, પૂજી, વંદી, નિરચિઅ, કરિ અને આરાહિઅ' વગેરે રૂપો પ્રાકૃતનાં 'પેચિઅ, પૂજિઅ, વંદિઅ, નિરિચિઅ, કરિઅ અને આરાહિઅ'નાં સીધાં રૂપાંતરો છે. પ્રાકૃતમાં 'કત્વા' ને અલ્લે 'તું, ડં, અં, તૂણ, ડૂણ, તુઆણ અને ડંઆણ' (હિં. ૮-૨-૧૪૬) ને આદિમાં 'ઈ' કે 'એ' લગાડીને વાપરવામાં આવે છે. પરિપાટિનાં આ રૂપોમાં વિશેષે કરીને 'ઈઅ' અને એનો ભ્રંશ 'ઈ' કે 'હ' વપરાયો છે-આપણી ગૂણરાતીમાં ઘણું ભાગે આ 'ઈઅ'ના ભ્રંશ 'ઈ' કે 'હ'ની અને મરાઠીમાં 'હણ' કે 'હંઆણ' નો ભ્રંશની વપરાશ છે. પરિપાટિનાં એ 'પેચિઅ' વગેરે ગૂણરાતીનાં 'પેચી, પૂજી, વાંદી, નિરચી, કરી' વગેરેનાં પૂર્વરૂપો છે. અહીં 'કત્વા' ના અને 'તુમ્' ના આદેશોનાં મૂળો વિશેષ વિચારણીય છે-પણ તે તો હવે પ્રસંગે અને વિશેષ અવકાશે.

અવ્યયો:

પરિપાટિમાં આવેલાં (અધાની નહિ) કેટલાંક અવ્યયોની તો અહીં વ્યુત્પત્તિ જ દર્શાવી શકીએ :

* આર્ષ સંસ્કૃતમાં પણ 'તુમ્' ના - 'સે', 'સેન્', 'અસે', 'અસેન્', 'ક્સે', 'ક્સેન્', 'અધ્યે', 'અધ્યેન્', 'કધ્યે', 'કધ્યેન્', 'શધ્યે', 'શધ્યેન્', 'તવે', 'તવેન્' અને 'તવેન્' - અનેક આદેશો થએલા છે : (શ્રુત્યો પાં. ૩-૪-૮-૧૦) આ આદેશોમાં 'ક' અને 'શ' નો અનુબંધ આવે કરીએ તો પણ નવ આદેશો તો ગણાય.

सः अपि	= प्रा. अत्रि, वि, अपि, वि = परि० इ, वि. व. गू० छ, य, पि.
" च	= " अ " अ,
" अय	= " अह " = " { हय (व्यत्यय) ,, हवे (हव=अय हिद्य हिद्य हयदां
" उत	= " ओ " ओ
" कहीं	= " कही " कहीं
" तत्र	= " तहि " तिहां
" यायत्	= " जाय { जउ (जय उपरधी) ,, जे (जय=
" चय	= " चय { जि

આ સિવાયનાં પરિપાટિમાં આવેલાં જીવનં અવ્યયો પ્રતીનપ્રાય છે.

तद्धितानि त्रयाः

પરિપાટિમાં નવત્રી (નવ + ત્રી) રૂપ સ્તરાર્થિક ‘લ’ પ્રત્યયાંત છે. (જુઓ હે. ૮-૨-૧૬૫) અને રૂઝિઆત્રે (રૂઝિઆ + આત્ર) સાંકલિઆલી (સાંકલી + આલ) અને સોડામણાં (સોડા + મણ) વગેરે રૂપો મત્વર્થીય છે. (જુઓ હે. ૮-૨-૧૫૯)

ଦୃଶ୍ୟ ଶିଖଣ୍ଡ:-

‘ઢાવઈ’ = ડામે (૧૦) - આ ‘ડામે’ શબ્દ અને રમલો (૧૩) શોલી (૧૪) દૂકડું (૩૪) અને ચાંડી (૪૫) વગેરે શબ્દો પણ દેશ્ય છે. એ માટે અનુક્રમે ખૂબો દેશીનામમાલા: “હવ્યો ઢાવો અ ધામકરે” - (પૃ. ૧૩૮ - ગા. ૬) શોલિમાહ મલમલિમા” - (પૃ. ૧૩૨ - ગા. ૫૬) આમાં અર્થ દેર છે.

પરિપાટિની પ્રતિ :

આ પ્રતિ મને આ. જિનવિજયયથ પામેથી મળી હતી, મૂળ આ પ્રતિ મારા (વળા) ગામના મુનિરાજ શ્રીમક્તિવિજયયથ (શ્રીવિજયવાનંદસરિતા આભાસના)ની છે. તેની લખાવટ ૧૯૬૬ની છે એટલે તદ્દન નવી છે તો પણ એમાં એટલે કંઈ દરો લાગતો નથી. આ પરિપાટિની બીજી એક ચૂની પ્રતિ પૂનામાં (આ. જિનવિજયયથ પામે) સાંજળી છે, તેને મેળવી, આવના પુરાતત્ત્વમાં દરો તો પાકીનરો આપવા નહિ ચકું.

કવિ દેવદાસની આખી પરિપાટિના અવતોક્ત પદો (જોમાં શુદ્ધ પ્રાકૃત કે શુદ્ધ અપભ્રંશનો સંસ્કૃત ન હોવાથી) એને હું આપણી સૂચનાની આગળથી જોશી પેઠીએ (એક પેઠી એક સૌદાની ગણનામાં આવે તો) મૂકું છું એટલે પદાનુપૂર્ણીએ વિચારના ' પરિપાટિ 'ને સમયે વપરાતી આપાને સૂચનાની-શું હું આ સંજોગે પરિપાટિનાં સમસમયી મતવર્તમે લેનારાઓ પણ મને રૂપ ૩૫ ૪૮ થશે.

(અપભ્રંશ વ્યાકરણ હવે પછી.)

[पान २८०. थी आशु.]

नवकैरुद्धर्तोऽशः स्यादूनः सप्तगुणो भवेत् ।
 आवापस्त्वयुजे द्वौ स्यात्पौलस्त्येऽस्तं गतेऽपरम् ॥ १६ ॥
 जावाद्यंशैः समं विद्यात्पूर्वार्धं पर्वसूत्ररा ।
 भादानं स्याच्चतुर्दश्यां द्विभागेभ्योऽधिको यदि ॥ १७ ॥
 जौ द्रा गः ख भे ही रो प्रा चित् मू प ण्यः सु मा धा णः ।
 रे मू घा पो जः क ण्य ह ज्येः ष्टा इत्यृक्षा लिङ्गैः ॥ १८ ॥
 कार्या भांशाष्टकाः स्थाने कला एकात्रविंशतिः ।
 जनस्थाने द्विसप्तातिमुद्वेपेद्युक्तसंभवे ॥ १९ ॥
 तिथिमेकादशाभ्यस्तां पर्वभांशसमन्विताम् ।
 विभज्य भसमूहेन तिथिनक्षत्रमादिशेत् ॥ २० ॥
 याः पर्वभादानकलास्तासु सप्तगुणां तिथिम् ।
 उक्तास्तासां विजानीयात्तिथिभादानिकाः कलाः ॥ २१ ॥
 अतीतपर्वभागेभ्यः शोधयेद् द्विगुणां तिथिम् ।
 तेषु मण्डलभागेषु तिथिनिष्ठां गतो रविः ॥ २२ ॥
 विषुवन्तं द्विरभ्यस्तं रूपोनं पदगुणीकृतम् ।
 पक्षा यदर्धं पक्षाणां तिथिः स विषुवान्स्पृतः ॥ २३ ॥
 पलानि पञ्चाशदपां धृतानि तदादकं द्रोणमतः प्रमेयम् ।
 त्रिभिर्विहीनं कुटर्बस्तु कार्यं तन्नाडिकायास्तु भवेत्प्रमाणम् ॥ २४ ॥
 एकादशाभेरभ्यस्य पर्वानि नवाभिस्तिथिम् ।
 युगलब्धं सपर्वस्याद्वर्तमानार्कमक्रमात् ॥ २५ ॥
 सूर्यर्तभागात्रवभिर्विभज्य शेषं द्विरभ्यस्य दिनोपभुक्तिः ।
 तिथियुता श्रुतिर्दिनेषु कालो योगं दिनैका दशकेन तद्भम् ॥ २६ ॥
 ज्यंशी भशेपो दिवसांशभागश्चतुर्दशश्चाप्यपनीय भिन्नम् ।
 भापेऽधिके चापि गते परोऽग्नौ द्वावुत्तमे तं नवकैरवेद्यः ॥ २७ ॥
 त्रिशत्यक्षां सपदपटि रन्यः पद चर्तवोऽप्यने ।
 मासा द्वादश सूर्याः स्युरेतत्पञ्चगुणं युगम् ॥ २८ ॥
 उदया वासवस्य स्युर्दिनराशिः सप्तपञ्चकः ।
 ऋषेर्द्विपटिरीनं स्याद्विशत्या चैकया सृणाम् ॥ २९ ॥

પશ્ચત્રિંશં શતં પૌષ્ણમેકોનમયનાન્યૃષેઃ ।

પર્વણાં સ્યાચ્છતુષ્પાદી કાષ્ઠાનાં ચૈવ તાઃ કલાઃ ॥ ૩૦ ॥

સાવનેન્દુસ્ત્રિમાસાનાં ષષ્ઠિઃ સૈકદ્વિસપ્તિકા ।

દ્વિત્રિંશત્સાવનસ્યાર્ધઃ સૂર્યસ્તૃણાં સપર્યયઃ ॥ ૩૧ ॥

અગ્નિઃ પ્રજાપતિઃ સોમો રુદ્રોઽદિતિર્વૃહસ્પતિઃ ।

સર્પાશ્ચ પિતરશ્ચેવ ભગશ્ચૈવાર્યમાપિ ચ ॥ ૩૨ ॥

સવિતા ત્વષ્ટાઽથ વાયુશ્ચેન્દ્રાગ્રી મિત્ર એવ ચ ।

ઇન્દ્રો નિર્ઋતિરાપો વૈ વિશ્વેદેવાસ્તથૈવ ચ ॥ ૩૩ ॥

વિષ્ણુર્વસવો વરુણોઽહિર્બુધ્ન્યાસ્તથૈવ ચ ।

અજ એકપાત્તથા પૂષા અશ્વિનૌ યમ એવ ચ ॥ ૩૪ ॥

નક્ષત્રદેવતા હેતા એતાભિર્યજ્ઞકર્મણિ ।

યજમાનસ્ય શાસ્ત્રજ્ઞૈર્નામ નક્ષત્રજં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫ ॥

ઉગ્રાણ્યાર્દ્રા ચ ચિત્રા ચ વિશાખા શ્રવણોઽશ્વયુજ્ઞ ।

કૂરાણિ તુ મઘા સ્વાતિર્જ્યેષ્ઠા મૂલં યમસ્ય યત્ ॥ ૩૬ ॥

ઘ્નૂનં દ્વિષષ્ઠિભાગેન હેયં સૂર્યાત્સપાર્વણમ્ ।

યત્કૃતાવુપજાયેતે મધ્યેઽન્તે ચાધિમાસકૌ ॥ ૩૭ ॥

કલા દશ સર્વિંશા સ્યાદ્ દ્વે મુહૂર્તસ્ય નાડિકે ।

દ્વિત્રિંશત્તત્કલાનાં તુ ષટ્શતી ત્ર્યધિકા ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥

સસપ્તકં મયુક્ સોમઃ સૂર્યો ઘ્નૂનિ ત્રયોદશ ।

ઉત્તમાનિ તુ પશ્ચાદ્ઘઃ કાષ્ઠા પશ્ચાક્ષરા ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

યદુત્તરસ્યાયનતો ગતં સ્યાચ્છેષં તથા દક્ષિણતોઽયનસ્ય ।

તદેવ ષષ્ટયા દ્વિગુણં વિભક્તં સદ્વાદશં સ્યાદિવસપ્રમાણમ્ ॥ ૪૦ ॥

યદર્ધં દિનભાગાનાં સદા પર્વણિ પર્વણિ ।

ઋતુશેષં તુ તદ્વિદ્યાત્સંખ્યાય સહ પર્વણામ્ ॥ ૪૧ ॥

ઇત્યુપાયસમુદ્દેશો ભૂયોઽપ્યઘ્નઃ પ્રકલ્પયેત્ ।

જ્ઞેયરાશિગતાન્વ્યસ્તાન્વિભજેજ્ જ્ઞાતરાશિના ॥ ૪૨ ॥

સોમસૂર્યસ્ત્રિચરિતં વિદ્વાન્વેદવિદશ્ચુતે ।

સોમસૂર્યસ્ત્રિચરિતં લોકં લોક ચ સંતતિમ્ ॥ ૪૩ ॥

ઉપર પ્રમાણે યજુર્વેદાંગ છે, ઋગ્વેદાંગનો જે ભાગ આથી જૂદો પડે છે તેજ નીચે આપ્યો છે:—

પ્રણમ્ય શિરસા કાલમભિવાદ્ય સરસ્વતીમ્ ।

કાલજ્ઞાનં પ્રવક્ષ્યામિ લગધસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

પક્ષાત્પચ્ચદશાશ્વોર્ધ્વં તદ્ભુક્તમિતિ નિર્દિશેત્ ।

નવભિસ્તુદ્ધતોઽશઃ સ્યાદ્દૂનાંશઞ્ચધિકેન તુ ॥ ૨ ॥

નાદિકે દ્વે મુદ્ધર્તસ્તુ પચ્ચાશત્પલ્લં માપકમ્ ।

માપકાત્કુમ્ભકો દ્રોણઃ કુટપૈર્વર્ધતે ત્રિપિઃ ॥ ૩ ॥

શ્રવિષ્ઠાભ્યાં ગુણાભ્યસ્તાન્પ્રાગ્વિલગ્નાન્વિનિર્દિશેત્ ।

સૂર્યોન્માસાન્પલભ્યસ્તાન્વિચાચાન્દ્રમસાન્તૂન્ ॥ ૪ ॥

તૃતીયાં નવમીં ચૈવ પૌર્ણમાસીં ત્રયોદશીમ્ ।

પૃષ્ઠીં ચ વિપુવાન્પ્રોક્તો દ્વાદશ્યાં ચ સ સંભવેત્ ॥ ૫ ॥

ચતુર્દશીમુપવસથસ્તથા ભવેદ્યથોદિતો દિનમુપૈતિ ચન્દ્રમાઃ ।

માઘશુક્લાદિકો યુન્કે શ્રવિષ્ઠાયાં ચ વાર્ષિકીમ્ ॥ ૬ ॥

આ યોગેનો અર્થ સમજવા માટે સામાન્ય યોગમાં કરીએ છીએ તેમ અનુક્રમે એક પછી એક શ્લોક લઈ વિચાર કરવા બેસીશું. તો પતો. લાગે એવું નથી. કારણ કે કેટલાક શ્લોકોનો અર્થ તો સહે એવો નથી જ. અને બીજા કેટલાક બે ત્રણ રીતે સમજાવી શકાય એમ હોવાથી તેમના અર્થ પણ સંશયાત્મક છે. તેથી આમ ન કરતાં, બે કોઈ ઠેકાણે મૂળભૂત દષ્ટના સ્પષ્ટતાથી કહેલી મળી આવે તો તે ઉપરથી ગણિતની રીતે નીકળતાં પરિણામોનો ઉપયોગ કરવાથી કોઈ સંશયિત શ્લોક પર પ્રકાશ પડી તે સ્પષ્ટ થાય, અને તેને આધારે કોઈ બીજા સંશય છૂટે એમ ઉત્તરોત્તર મદદ મળતાં જેટલી ગુચ્ચવણ ઉદ્ભવે તેટલી ખરી. આમ કર્યા પછી પણ બહુ લાગ અસ્પષ્ટ રહેશે, પણ પહેલી પદ્ધતિ કરતાં આ પદ્ધતિએ જરૂર વધારે સ્પષ્ટતા થશે.

મૂળભૂત વિધિય શ્લો. ૫ (યજુઃ) માં મળી આવે છે. અર્થઃ-માઘ શુદ્ધી ચર ચતા અને પોષ વદમાં પૂરા ચતા પાંચ વર્ષના યુગનું કાલજ્ઞાન (આ પુસ્તકમાં) કહે છે. આ સાથે શ્લો. ૧ (યજુઃ)નું પૂર્વાર્ધ સરખાવોઃ-“ પાંચ સંવત્સરમય યુગના પતિ પ્રભવતિને.....”

હવે બીજા પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ વર્ષ તે કેવું? તેનો જવાબ શ્લો. ૨૮ માં મળી આવે છે. “ ૩૬૬ દિવસો, ૭ ઋતુઓ, બે અયન, બાર સૂર્ય (સૌર) માસ-આનું પાંચગણું તે યુગ. ”

આ ઉપરથી સમજાય છે કે વર્ષ સૌર નાક્ષત્ર ગણવામાં આવ્યું છે અને તેનું માપ ૩૬૬ દિવસ લીધું છે.

પણ આવાં પાંચ વર્ષનો જ યુગ કેમ લીધો? ત્રણ કે ચારનો કેમ નહિ? આનો જવાબ શ્લો. ૩૧ ના પૂર્વાર્ધમાં છે. “ (એક યુગમાં) ૬૧ સાવન માસ, ૬૨ સાદમાસ અને ૬૭ નાક્ષત્ર માસ છે. ”

[સાવન માસ=સીધો ૩૦ દિવસનો મહિનો.

ચાંદ્રમાસ=અમાસથી અમાસ સુધીનો સૂક્ષ્મ સમય.

નાક્ષત્ર માસ=ચંદ્રને ૨૭ નક્ષત્ર ફરી વળવા લાગતો સૂક્ષ્મ સમય.]

હવે દિવસના વિભાગ કેમ કર્યા છે તે જોઈએ.

શ્લો. ૩૯ માં કાષ્ઠા પંચાક્ષરા ભવેત્ એ ઉપરથી ૫ અક્ષર=૧ કાષ્ઠા.

શ્લો. ૩૦ ના ઉત્તરાર્ધ પરથી (આ શ્લોકની સમજૂતી આગળ આપવામાં આવશે.)

શ્લો. ૩૮ પરથી

૧૨૪ કાષ્ઠા=૧ નાડિકા,

૧૦^૧/_{૨૦} કલા=૧ કલા

૨ નાડિકા=૧ મુહૂર્ત,

૬૦ નાડિકા=૬૦૩ કલા,

(=૧ દિવસ)

હવે સાવન (પ્રાકૃતિક) દિવસ, ચાંદ્ર દિવસ (તિથિ) અને નાક્ષત્ર દિવસનું માપ તપાસીએ.

૧ સાવન દિવસ=૬૦૩ કલા (ઉપલા કોષ્ટક પરથી). ૧ વર્ષ=૩૬૬ (સાવન) દિવસ અને ૫ વર્ષ=૧ યુગ, તેથી ૧ યુગમાં ૧૮૩૦ સાવન દિવસ, પણ ૧ યુગમાં ૬૨ ચાંદ્રમાસ. તેથી ૧ ચાંદ્રમાસ= $\frac{૧૮૩૦}{૬૨} = ૨૯\frac{૧૬}{૬૨}$ સાવન દિવસ. અને ૧ ચાંદ્રમાસમાં ૩૦ તિથિ. તેથી ૧ તિથિ= $\frac{૨૯\frac{૧૬}{૬૨} \times ૩૦}{૩૦} = \frac{૬૨}{૬૨} = ૧$ સાવન દિવસ= $\frac{૬૨}{૬૨} \times \frac{૬૦૩}{૩૦} = ૩\frac{૭૬}{૬૨} = ૫૮૩\frac{૧૭}{૬૨}$ કલા.

હવે ૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર માસ, તેથી ૧ નાક્ષત્ર માસ= $\frac{૧૮૩૦}{૬૭} = ૨૭\frac{૨૭}{૬૭}$ સાવન દિવસ. ૧ નાક્ષત્ર માસમાં ૩૦ નાક્ષત્ર દિવસ, માટે ૧ નાક્ષત્ર દિવસ= $\frac{૧૮૩૦}{૬૭} \times \frac{૩૦}{૩૦} = \frac{૬૨}{૬૭}$ સાવન દિવસ= $\frac{૬૨}{૬૭} \times \frac{૬૦૩}{૩૦} = ૫૪૮$ કલા.

વળી ૧ નાક્ષત્ર માસમાં ચંદ્ર ૨૭ નક્ષત્ર ફરે છે, તેથી ચંદ્ર ૧ નક્ષત્ર ફરે તેટલો વખત= $\frac{૧૮૩૦}{૨૭} \times \frac{૧}{૨૭} = \frac{૬૭}{૨૭} = ૧\frac{૭}{૨૭}$ સાવન દિવસ=૧ સાવન દિવસ અને $\frac{૭}{૨૭} \times \frac{૬૦૩}{૩૦} = ૭$ કલા.

તેમ જ સૂર્ય ૨૭ નક્ષત્ર ૩૬૬ દિવસમાં ફરે છે, તેથી સૂર્ય ૧ નક્ષત્ર ફરે તેટલો વખત= $\frac{૩૬૬}{૨૭} = ૧૩\frac{૬}{૨૭}$ સાવન દિવસ.

હવે શ્લો. ૩૯ નો અર્થ સ્પષ્ટ થશે. મયુક્ સોમઃ સસન્તકં (ચુ મુંકે) । મયુક્ સૂર્યઃ તુ ત્રયોદશ ઘૂનિ અહઃ પંચ નવમાનિ (ચ મુંકે) । બીજા ચંદ્રમાસમાં ઘૂનિ છે તેમાંથી ચ પહેલા ચંદ્રમાસમાં લીધું છે. સસન્તકમ્ નો અર્થ સાત (કલા) સહિત. લગભગ બધી ગણતરી કલામાં કરી છે, માટે સાત પણ કલા હોવી જોઈએ. યજ્ઞુઃ પાઠમાં ઉત્તમાનિ છે તેનો કંઈ અર્થ નથી. તેને બદલે ઋક્પાઠમાં નવમાનિ છે તે સાર્થ છે. અહઃ પંચ નવમાનિ એટલે એક દિવસના પાંચ નવમાંશ. તેથી આ શ્લોકનો અર્થઃ “ચંદ્ર ૧ નક્ષત્રની સાથે ૭ કલા સહિત ૧ દિવસ સુધી રહે છે, અને સૂર્ય ૧ નક્ષત્રની સાથે ૧૩ દિવસ અને ૧ દિવસના $\frac{૬}{૨૭}$ (એટલે ૧૩ $\frac{૬}{૨૭}$ દિવસ.) રહે છે.” ઉપરની ગણતરી પરથી આ વિધેય બરાબર છે એમ લાગશે.

હવે લાંબા હંકા દિવસ વિષે.

શ્લો. ૮. “ઉત્તરાયણમાં પાણીના ૧ પ્રસ્થ જેવડી દિવસની વૃદ્ધિ અને રાત્રિનો ક્ષય થાય છે; દક્ષિણાયનમાં એથી ઉલટું એક અયનમાં ૭ મુહૂર્ત (નો ફરક પડે છે).”

આ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની ક્ષયવૃદ્ધિ રોજની એક સરખી ગણેલી છે, અને તેનું માપ પાણીના ૧ પ્રસ્થ જેવડું છે. એમ અનુમાન થાય છે કે અમુક માપના વાસણમાં તળીએ કાણું હશે; પાણી ઉપર તે વાસણ તરતું મૂકતાં તળીઆના કાણા વાટે વાસણમાં પાણી ભરાતાં વાસણ ડૂબે તેને ૧ પ્રસ્થ કહેતા હશે. પાણીનું માપ લગભગ ૧ બોખા (પ્રસ્થ) જેટલું હશે. આ માપ કેવડો સમય બતાવે છે તે હાલમાં આપણને ખબર નથી, પણ શ્લોકમાં આપેલી બીજી હકીકત ઉપરથી તેનો નિર્ણય થઇ શકશે.

શ્લોકમાં કહ્યું છે કે એક અયનમાં દિનમાનમાં ૬ મુહૂર્તનો ૧૨૬ પડે છે; વળી રોજ એક સરખો ૧૨૬ પડે છે એમ પણ કહેલું લાગે છે. ૧ દિવસ=૬૦નાડિકા=૩૦ મુહૂર્ત. તેથી ટુંકામાં ટુંકા દિવસ (ઉત્તરાયણના આરંભનો)=૧૨ મુહૂર્ત. અને લાંબામાં લાંબો દિવસ (દક્ષિણાયનના આરંભનો)=૧૮ મુહૂર્ત. ૧ અયન=૬ વર્ષ=૩૬૦=૧૮૩ દિવસ. તેમાં ૬ મુહૂર્તનો ૧૨૬ પડે, તેથી રોજ ૬૬૬=૬૬૬ મુહૂર્તનો ૧૨૬ પડે. આ ઉપરથી એવો નિયમ નિકળે કે કોઈ દિવસનું દિનમાન કાઢવું હોય તો

(૧) જે તે દિવસ ઉત્તરાયણનો હોય તો ઉત્તરાયણના જેટલા દિવસ ગયા હોય તેનો ૬૬૬ લઈ તેમાં ૧૨ (ઉત્તરાયણના દિવસનું દિનમાન) ઉમેરવા, તેટલાં મુહૂર્ત.

(૨) જે તે દિવસ દક્ષિણાયનનો હોય તો દક્ષિણાયનના જેટલા દિવસ ગયા હોય તેનો ૬૬૬ લઈ તે ૧૮ (દક્ષિણાયનના દિવસનું દિનમાન) માંથી બાદ કરતાં જેટલાં વર્ષે તેટલાં મુહૂર્ત. અથવા દક્ષિણાયનના જેટલા દિવસ બાકી રહ્યા હોય તેનો ૬૬૬ લઈ તેમાં ૧૨ ઉમેરતાં આવે તેટલાં મુહૂર્ત.

હવે શ્લો. ૪૦ સ્પષ્ટ થશે. એકદમ જણાશે કે સદેવ ષષ્ટ્યા એ હસ્તદોષ છે; સદેવ ષષ્ટ્યા બોધ્યો.

“જેટલું (જેટલા દિવસ) ઉત્તરાયણમાંથી ગયું હોય તેમજ જેટલું (જેટલા દિવસ) દક્ષિણાયનમાં બાકી હોય તેને ૨ થી ગુણી ૬૧ થી બાકી ૧૨ ઉમેરતાં દિનમાન આવે છે.”

શ્લો. ૧૦ નું છેલ્લું ચરણ સમજાવતું નથી. બાકીનાં ત્રણ ચરણોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

“વસુ, ત્વષ્ટા, બ્રહ્મ, અજ, મિત્ર, સર્પ, અશ્વિની, જમ્બ, ધાતા અને ૬ (એ નક્ષત્ર દેવતાઓ) અયનોના આરંભમાં હોય છે.”

યુગનાં વર્ષ ૫ અને વર્ષનાં અયન ૨; તેથી યુગનાં અયન ૧૦ થાય. ૧૦ અયનોને લગતા ૧૦ નક્ષત્રદેવતાઓ છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે અહિં ચંદ્રનાં નક્ષત્રોની વાત છે, સૂર્યનાં નક્ષત્રોની નહિ. સૂર્ય દરેક વર્ષને આરંભે તે જ નક્ષત્રમાં હોય છે, અને અંધાં વર્ષ પછી પણ અમુક એક જ (આરંભથી ૧૪ માં) નક્ષત્રમાં હોય છે. તેથી સૂર્ય તો કોઈ પણ અયનના આરંભમાં બેમાંથી એક નક્ષત્રમાં હોય છે. તેથી સૂર્યને લગતા નક્ષત્ર દેવતા બે કરતાં વધારે સંભવતા નથી.

પણ આ નક્ષત્રદેવતાઓથી ક્યાં નક્ષત્રો સમજવાં? તેનો જવાબ શ્લો. ૩૨, ૩૩, ૩૪ માં છે, કારણકે શ્લો. ૩૫ માં ‘નક્ષત્રદેવતા ક્ષોતા’ એમ આવે છે. પણ અહિં ૨૭ નક્ષત્રોને માટે લગભગ ૩૦ દેવતાઓ છે. શ્લો. ૩૩ માં ‘જન્દ્રામી અને જન્દ્ર એમ આવે છે, માટે પહેલામાં જન્દ્ર અને અમિ ઘુદા ન લેતાં જન્દ્રામી એક જ ગણવું. (શ્લો. ૩૨ માં અમિ આવે છે એ પણ આનું એક કારણ ગણી શકાય.) શ્લો. ૩૪ નું બીજું

ચરણ અસ્પષ્ટ છે. બુદ્ધ્યઃ તો કંઈ અર્થ નીકળી શકતો નથી, અને શ્લો. ૩૨ માં સર્પોઃ આબ્યું છે તેથી અહિં અહિં પણ સંભવતું નથી. છંદોભંગ પણ છે (પહેલા ત્રણ અક્ષરોમાં). આ ચરણ છોડીદેતાં અને હન્દ્રામી એક ગણતાં ૨૭ દેવતાઓ થાય છે. કયા નક્ષત્રની કયી દેવતા છે તે જણાવ્યું નથી, પણ અશ્વિનો એ અશ્વિનીની દેવતા હોવી જોઈએ એ ગણતરીથી નક્ષત્રચક્ર ગોઠવીએ તો ત્રીજે પ્રમાણે થાય:—

દેવતા-નક્ષત્ર.

દેવતા-નક્ષત્ર.

અગ્નિ—કૃત્તિકા ૮
 પ્રજાપતિ—રોહિણી ૯
 સોમ—મૃગશીર્ષ ૧૦
 રુદ્ર—આર્દ્રા ૧૧
 અદિતિ—પુનર્વસુ ૧૨
 બૃહસ્પતિ—પુષ્ય ૧૩
 સર્પ—અશ્લેષા ૧૪
 પિતરઃ—મઘા ૧૫
 ભગ—પૂર્વાશ્લેષુની ૧૬
 અર્યમા—ઉત્તરાશ્લેષુની ૧૭
 સવિતા—હસ્ત ૧૮
 ત્વષ્ટા—ચિત્રા ૧૯
 વાયુ—સ્વાતી ૨૦
 ઇન્દ્રાણી—વિશાખા ૨૧

મિત્ર—અનુરાધા ૨૨
 ઇન્દ્ર—જ્યેષ્ઠા ૨૩
 નિર્ઋતિ—મૂળ ૨૪
 આપ—પૂર્વાષાઢા ૨૫
 વિશ્વદેવા—ઉત્તરાષાઢા ૨૬
 વિષ્ણુ—અવળુ ૨૭
 વસુ—ધનિષ્ઠા ૧
 વરુણ—શતભિષક ૨
 અન્—પૂર્વાભાદ્રપદ ૩
 એકપાત્—ઉત્તરાભાદ્રપદ ૪
 પૂષા—રેવતી ૫
 અશ્વિનો—અશ્વિની ૬
 યમ—ભરણી ૭

નક્ષત્રો પછી જે આંકડા આપ્યા છે તેનો હેતુ આગળ સમજાશે. શ્લો. ૧૦ માં ભવ=રુદ્ર, જલ=આપ, ધાતા=અર્યમા, ક=પ્રજાપતિ સમજવાથી ૧૦ અયનોને આરંભે નીચલાં ૧૦ નક્ષત્રો (ચંદ્રનાં) આવશે:—

૧ ધનિષ્ઠા, ૨ ચિત્રા, ૩ આર્દ્રા, ૪ પૂર્વાભાદ્રપદ, ૫ અનુરાધા, ૬ અશ્લેષા, ૭ અશ્વિની, ૮ પૂર્વાષાઢા, ૯ ઉત્તરાશ્લેષુની, ૧૦ રોહિણી.

નક્ષત્રદેવતાઓ વિષે આપણું અનુમાન ખરું છે કે નહિ તેમ જ અંચનું વિધેય (શ્લો. ૧૦ નું) બરાબર છે કે નહિ એ તપાસી જોવા આ પ્રશ્નને સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચાએ.

૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર. માસ, ૧ અયન=૬૭=૬૭ નાક્ષત્ર માસ=૬ ના. માસ $\frac{૭}{૭} \times \frac{૨૭}{૭} = \frac{૧૮૬}{૭} = ૨૬ \frac{૬}{૭}$ નક્ષત્ર. તેથી ખીજા અયનના આરંભમાં ચંદ્ર પહેલાથી ૧૯ મા નક્ષત્રમાં હશે. યુગનો આરંભ માઘ શુદી ૧ થી થાય છે. (શ્લો. ૫ યજુઃ), તેથી માઘ શુદી ૧૫ ને દિને મઘા નક્ષત્ર હોય (એ પ્રમાણે જ આપણા માસનાં નામ રાખવામાં આવ્યાં છે). તેથી માઘ શુદી ૧ ને દિને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર હોય. ઉપર આપેલી યાદીમાં ધનિષ્ઠાને પહેલું ગણી બધાં નક્ષત્રોનાં આંકડા આપવામાં આવ્યા છે તેનું આજ કારણ આથી ત્રીજેનું કોષ્ટક ઉત્પન્ન થાય છે:—

અયન સંખ્યા.

અયનારંભે નક્ષત્રલોગ.

ચંદ્રસ્થિતિ, નક્ષત્ર સંખ્યા અને નામ.

૧

૨

૧૮૬

૧ ધનિષ્ઠા.

૧૯ ચિત્રા

૩	$૧૮૬૦+૧૮૬૦=૩૭૨૦-૨૭=૧૦૮$	૧૧ આદ્રા
૪	$૧૦૮+૧૮૦=૨૮૭-૨૭=૨૬૦$	૩ પૂર્વાષાઢપદ
૫	$૨૬૦+૧૮૦=૪૪૦$	૨૨ અનુરાધા
૬	$૪૪૦+૧૮૦=૬૨૦-૨૭=૫૯૩$	૧૪ અશ્વેષા
૭	$૫૯૩+૧૮૦=૭૭૩-૨૭=૭૪૬$	૬ અશ્વિની
૮	$૭૪૬+૧૮૦=૯૨૬$	૨૫ પૂર્વાષાઢ
૯	$૯૨૬+૧૮૦=૧૧૦૬-૨૭=૧૦૭૯$	૧૭ ઉત્તરાશાઢ્યુની
૧૦	$૧૦૭૯+૧૮૦=૧૨૬૭-૨૭=૧૨૪૦$	૯ રોહિણી

આ નક્ષત્રો લો. ૧૦ ના નક્ષત્રો સાથે મળી જાય છે, માટે નક્ષત્રદેવતાઓ વિષે આપણે અનુમાન તથા ગ્રંથનું વિધેય જાને બરાબર છે.

પૌર્ણિમા અને અમાવાસ્યા એ બે તિથિઓ યુગમાં ઉપયોગી હોવાથી પર્વ કહેવાય છે. અમુક નક્ષત્ર પર્વ હોય તો તે એ નક્ષત્રના કયા ભાગમાં છે એ જાણવું બહુ અગત્યનું હતું. (નક્ષત્રના ૧૨૪ માં ભાગને 'અંશ' કહીશું.) આ જાણવાનો સંકેત શ્લોકો. ૧૮માં માં છે, પણ એ સમજતાં પહેલાં કેટલીક ગણતરી જાણવી પડશે.

૧ યુગ=૬૨ આદ્રમાસ=૧૨૪ પક્ષ અને ૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર માસ. તેથી ૧ પક્ષ= $\frac{૧૭}{૬૨}$ નાક્ષત્ર માસ= $\frac{૧૭}{૬૨} \times \frac{૧૨૪}{૧} = \frac{૨૧૨}{૬૨} = ૩ \frac{૨૮}{૬૨}$ નક્ષત્ર. તેથી ૧૭ પક્ષ= $૨૪૮ \frac{૨૮}{૬૨}$ નક્ષત્ર= $૨૭૪૮ + ૫ \frac{૨૮}{૬૨}$ નક્ષત્ર

આ ઉપરથી જાણાય છે કે કોષ્ટ પર્વ અમુક નક્ષત્રની શરૂઆતમાં જ આવતું હોય તો ત્યારથી ૧૭ મું પર્વ તે નક્ષત્રથી પમા નક્ષત્રનો ૧ અંશ પૂરો થયે આવે. પણ આપણે જોયું કે યુગનો આરંભ ધનિષ્ઠા જેસતાં જ થાય છે, અને યુગનો આરંભ શુદ્ધ ૧ જેસતાં એટલે પાછલી અમાસના પર્વથી થાય છે, તેથી ૧૭ મું પર્વ અશ્વિનીનો ૧ અંશ થયે આવશે, ૩૪ મું પર્વ આદ્રાનાં ૨ અંશ થયે આવશે, વગેરે. આ ઉપરથી નીચેનું કોષ્ટક ઉત્પન્ન થાય છે. (નક્ષત્રોના આંકડા છેલ્લા કોષ્ટક પ્રમાણે જ છે.).

પર્વનો અંક.	નક્ષત્ર ભોગ.	પર્વ સ્થિતિ.
	નક્ષત્રાંક	નક્ષત્ર નામ નક્ષત્રાંશ
૧૭	$૫ \frac{૨૮}{૬૨}$	૬ અશ્વિની ૧
૩૪	$૧૫ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૧૬ \frac{૨૮}{૬૨}$	૧૧ આદ્રા ૨
૫૧	$૧૦ + ૨ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૧૩ \frac{૨૮}{૬૨}$	૧૬ પૂર્વાષાઢ્યુની ૩
૬૮	$૧૫ + ૩ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૧૯ \frac{૨૮}{૬૨}$	૨૧ વિશાખા ૪
૮૫	$૨૦ + ૪ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૨૫ \frac{૨૮}{૬૨}$	૨૬ ઉત્તરાષાઢા ૫
૧૦૨	$૨૫ + ૫ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૩૦ \frac{૨૮}{૬૨} = ૩૦ + ૩૧$	૩૧ ઉત્તરાષાઢપદ ૬
૧૧૯	$૩૦ + ૫ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૩૬ \frac{૨૮}{૬૨}$	૬ રોહિણી ૭
૧૩૬-૧૨૪=૧૨	$૩૬ + ૫ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૪૨ \frac{૨૮}{૬૨}$	૧૪ અશ્વેષા ૮
૧૫૩	$૪૨ + ૫ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૪૮ \frac{૨૮}{૬૨}$	૧૯ મિત્રા ૯
૧૭૦	$૪૮ + ૫ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૫૪ \frac{૨૮}{૬૨}$	૨૪ મુળ ૧૦
૧૮૭	$૫૪ + ૫ + ૧ \frac{૨૮}{૬૨} = ૬૦ \frac{૨૮}{૬૨} = ૬૦ + ૨૭ + ૧૧$	૨૯ શતભિષક ૧૧

૮૦	૧૧૧૧+૫૧૧=૬૧૨	૭	ભરણી	૧૨
૯૭	૬૧૨+૫૧૧=૧૧૧૩	૧૨	પુનર્વસુ	૧૩
૧૧૪	૧૧૧૩+૫૧૧=૧૬૧૪	૧૭	ઉત્તરાશ્વિની	૧૪
૧૩૧-૧૨૪=૭	૧૬૧૪+૫૧૧=૨૧૧૫	૨૨	અનુરાધા	૧૫
૨૪	૨૧૧૫+૫૧૧=૨૬૧૬	૨૭	શ્રવણ	૧૬
૪૧	૨૬૧૬+૫૧૧=૩૧૧૭-૨૭=૪૧૧૭	૫	ચેત્તી	૧૭
૫૮	૪૧૧૮	૧૦	મૃગશીર્ષ	૧૮
૭૫	૧૪૧૯	૧૫	મિથુ	૧૯
૯૨	૧૯૨૦	૨૦	સ્વાતિ	૨૦
૧૦૯	૨૪૨૧	૨૫	પૂર્વાષાઢા	૨૧
૧૨૬-૧૨૪=૨	૨૪૨૨-૨૭=૨૧૨૨	૩	પૂર્વાભાદ્રપદ	૨૨
૧૯	૭૧૨૩	૮	કૃત્તિકા	૨૩
૩૬	૧૨૧૨૪	૧૩	પુષ્ય	૨૪
૫૩	૧૭૧૨૫	૧૮	હસ્ત	૨૫
૭૦	૨૨૧૨૬	૨૩	ચૈત્રા	૨૬
૮૭	૨૭૧૨૭-૨૭=૦૧૨૭	૧	ધનિષ્ઠા	૨૭

શ્લો. ૧૮ માં જે ૨૭ છુટા છુટા અક્ષરો આપ્યા છે તે અનુક્રમે ઉપરના કોષ્ટકનાં નક્ષત્રોનો કોઈ અક્ષર અથવા તેમના દેવતાઓનો કોઈ અક્ષર છે એ સહેલાઈથી જોઈ શકાશે. ઉપરના કોષ્ટકને આગળ વધારીએ તો એ જ કોષ્ટકની પુનરાવૃત્તિ થશે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

હવે અધિક માસ વિષે. યુગમાં ૬૦ સૌર માસ તથા ૬૨ ચાંદ્ર માસ હોવાથી એક યુગમાં ૨ અધિક માસ આવે. તેથી અર્ધા યુગને અંતે એક અધિક માસ રાખી શકાય, અથવા ૫૦ યુગને અંતે એક પક્ષ પણ ઉમેરી શકાય. ૧ (સાવન) દિવસની ૬૦૩ કલા છે અને એક તિથિની ૫૯૩ $\frac{૧૭}{૬૦}$ કલા છે એમ આપણે ઉપર જોયું. તે બંનેનો તફાવત $૬૦૩ - ૫૯૩\frac{૧૭}{૬૦} = ૬૦૩ - ૫૯૩ = ૧૦$ કલા એટલે (સાવન) દિવસનો બાકસમો ભાગ છે. તેથી શ્લો. ૩૭ માં જ્યુન એ હસ્તદોષ લાગે છે, તેને બદલે જ્યુન (જુન-ઝન જોઈએ. સપાર્વણમ્માં પાર્વણનો અર્થ 'જેમાં પર્વ (ખે) છે એવો-માસ' અને સપાર્વણમ્નો અર્થ 'એક માસ થાય ત્યાં સુધી' એવો કરવો. આખો અર્થ:- "૬૨ મા ભાગથી હીન એવા દિવસને (જુ) (=૧ તિથિને) સૂર્યના દિવસમાંથી બાદ કરતા જવું-જ્યાં સુધી તફાવત એક માસ થાય ત્યાં સુધી. એમ કરવાથી યુગને મધ્યે અને અંતે એમ બે અધિક માસ આવશે."

આની સાથે શ્લો. ૧૨ નું પૂર્વાર્ધ:- "જ્યેષ્ઠર્વ. (પક્ષ) છોડીદેવું હોય તો તે (યુગના) $\frac{૧૭}{૬૦}$ (પાદ)માં (છોડી દેવું). "પાદ" ૩૧ (પર્વ)ની બરાબર છે.

'પાદ'ની ઉપલી સમજણ પછી શ્લો. ૩૦ સમજશે, તેનું પહેલું ચરણ અસ્પષ્ટ છે. સૂર્યના અયનની પેઠે અર્ધા નાક્ષત્ર માસને ચંદ્રનું એક અયન ગણ્યું છે. ૧ યુગ=૬૭ ના. મા. = ૬૭x૨=૧૩૪ ચાંદ્રઅયન. " (એક યુગમાં) ૧૩૫..... (અસ્પષ્ટ)....., તેનાથી ૧ ઓછું (=૧૩૪) ચંદ્રનાં (ઋષેઃ) અયન, ચાર પાદ જેટલાં પર્વ. (૧. પાદમાં ૩૧ પર્વ

એ ઉપર બતાવ્યું, તેથી ૧ યુગમાં ૪ પાઠ એટલાં એટલે ૩૧૪૪=૧૨૪) હોય છે અને એટલી જ (૧૨૪) કાષ્ઠાની ૧ કલા થાય છે.”

મુદ્રપાઠ શ્લો. ૫ માં સૂર્ય વિપુલવૃત્ત પર જે તિથિઓએ આવે છે તે બતાવી છે. આને સંપાત પણ કહે છે અને તે પ્રત્યેક અયનનો મધ્ય સમય છે. એટલે યુગમાં પહેલો સંપાત ૦૧ વર્ષ અને ત્યાર પછીના સંપાતો ૦૧, ૦૧ વર્ષને અંતરે આવશે. ૫ વર્ષ (૧ યુગ) માં ૬૨ ચાંદ્રમાસ, તેથી ૦૧ વર્ષમાં $\frac{૬૨}{૫} = ૧૨.૪$ ચાં. મા. = ૩ ચાં. મા. અને ૩ તિથિ. તેથી ૦૧ વર્ષમાં ૬ ચાં. મા. અને ૬ તિથિ આવે. આ ઉપરથી અને યુગ શુદ્ધ ૧ થી શરૂ થતો હોવાથી પહેલો સંપાત શુદ્ધ ૩ ને દિને આવે. બીજો (૩+૬=૯) શુદ્ધ ૯ ને દિને. ત્રીજો (૯+૬=૧૫) પુનેમને દિને. ચોથો વદી ૬ ને દિને. પાંચમો વદી ૧૨ ને દિને. છઠ્ઠો શ્રી પાછો શુદ્ધ ૩ ને દિને આવે ત્યાર પછીના સંપાતોમાં ઉપલી તિથિઓની જ આંવૃત્તિ આવશે, એટલે સંપાત નીચલી તિથિઓમાં હોઈ શકે:-શુદ્ધ ૩, શુદ્ધ ૯, પુનેમ, વદી ૬ અને વદી ૧૨. શ્લોકમાં ત્રયોદશીમ છે તે જૂલ છે. ૩, ૯ અને ૧૫ શુક્લ પક્ષમાં છે અને ૬ અને ૧૨ કૃષ્ણપક્ષમાં છે, માટે એવું દર્શાવનારો કોઈ શબ્દ અસલમાં ત્યાં હોવો જોઈએ. ડા. ચિત્રો તેને બદલે ચં ઘોઢશીમ એવો પાઠ સૂચવે છે. તેનો સું અર્થ થઈ શકે તે સમજાતું નથી. કદાચ ૧૫ (પુનેમ) પછીની બધી કૃષ્ણપક્ષની તિથિઓને ૧૬ થી કહેવાનો આશય હોય. પણ આમ કહેવાનો રિવાજ ક્યાં એ જોવામાં આવ્યો નથી, અને એમ કહેવું એ કીક પણ લાગતું નથી. ‘કૃષ્ણપક્ષની’ એવા અર્થનો કોઈ શબ્દ ત્યાં હોવો જોઈએ, જેથી તે શબ્દ પછીની ઘણી અને દ્વાદશી એ કૃષ્ણપક્ષની અને બીજીની શુક્લ પક્ષની સમજા શકાય. આમ હોય તો તમોદશીમ અથવા તમોમયોમ જેવો કોઈ શબ્દ ત્યાં હશે એમ માફ અનુમાન છે.

‘ન્યોતિપવેદાંગ’નો અર્થ કષ્ટ રીતે ઉકલી શકે તે આપણે જોયું. સને ૧૮૭૯ માં પ્રો. ચિત્રોએ યજ્ઞ: ન્યોતિપતુ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમાં વેદાંગના દીકાંકાર સોમાકર કરતાં જોએ વધારે શ્લોકનો એટલે સુમારે પંચ્ચીશેષ શ્લોકનો અર્થ મળ્યો છે. ‘ભારતીય જ્યોતિ:શાસ્ત્રાવાદિતિહાસ’માં તેના કર્તા કે. શંકર બાળકૃષ્ણ દીક્ષિત ૩૬ (કુલ ૪૯ માંથી) શ્લોકનો અર્થ આપે છે. વિસ્તાર ભવથી એ અર્થો અહિં આપતો નથી, રા. દીક્ષિતનું પુસ્તક જોવાથી જ એ અર્થો સમજાઈ જશે.

ઉપર પ્રમાણે ન્યોતિપ વેદાંગના કેટલાક ભાગપર કષ્ટક પ્રકાશ પડી શકે છે, છતાં ઘણો ભાગ અંધારામાં છે. ઉપર કહ્યું તેમ આ અંચની ગણતરી અત્યંત સ્પષ્ટ છે, અને ખરી ગણતરીથી બહુ જુદા પડે છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાર પછી રચાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથોથી પણ ઘણી જુદી પડે છે. આનું કારણ અંચની અતિ પ્રાચીનતા છે. આટલી પ્રાચીનતાની સાથે આટલી ખામીઓ કષ્ટ બહુ દુષ્કર ન ગણાય, કારણ કે આ અંચના સંમંયથી માંડીને કેટલીક સદીઓ સુધીમાં કોઈ પણ દેશમાં આટલા માનવાળો કોઈ ગ્રંથ મળી શક્યો નથી.

હવે આપણે વેદાંગનાં સ્થળ, કાળ તથા કેટલાંક વિશેષ લક્ષણો ઉપર વિચાર કરીશું. આપણે જોયું કે મુરોપિપનોતું ખાસ કુવલસ ‘વેદાંગ’માં વર્ણવેલા અયનકાલ વિષે છે. સંપાતગિહઓના પરાક્રમજને ક્ષીપે અયનકાલમાં જે ફરક પડ્યા દરે છે તેને ‘અયનગતિ’

કહે છે. 'વેદાંગના વખતમાં ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતું એ પ્રમાણે જોયું. હાલ તે પૂર્વાષાઢામાં છે. આ ઉપરથી વેદાંગનાકાળનો નિર્ણય થઈ શકે.

કેાલ્યૂક વગેરે યુરોપિયનોએ ઉપલી હકીકત પરથી 'વેદાંગ' કાલની ગણતરી કરી છે તે નીચે પ્રમાણે. રેવતી યોગતારાને નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન ગણતાં તે ઇ. સ. ૫૭૨ ને સુમારે સંપાતસ્થાને હોવી જોઈએ. એટલે એ સમયે ઉત્તરાષાઢાના પહેલા પાદને અંતે ઉત્તરાયણ આવતું, 'વેદાંગ' કાળમાં તે ધનિષ્ઠાને આરંભે હોવાથી ખંતે વચ્ચે ૧૧૧ નક્ષત્રનો એટલે ૨૩ અંશ અને ૨૦ કલાનો અંતર પડ્યો. અયનગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિકલા છે એ હિસાબે ગણતાં આટલું અંતર પડવા માટે ૧૬૮૦ વર્ષ લાગે. એટલે 'વેદાંગ' કાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૮૦-૫૭૨=૧૧૦૮ વર્ષ આવે.

ઉપલા હિસાબમાં રેવતી યોગતારાને આરંભસ્થાન કહ્યું છે તે ભૂલ છે, કેમકે 'વેદાંગ' કાલ ગમે તે હોય તો પણ તે વખતે રેવતી આરંભસ્થાને નહોતી એ નિર્વિવાદ છે. વળી રેવતીને આરંભે ગણતાં વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠા પર સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ થાય એમ કહેવામાં શો અર્થ છે? વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠાને સ્થાને ન તો ખુદ ધનિષ્ઠાનો, ન તો કોઈ અન્ય તારો છે. એવે કોઈ કલ્પિત સ્થળેથી યુગારંભ ગણાય તથા તેવે કલ્પિત સ્થળે સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ મનાય એ 'વેદાંગ' કાલની જ્યોતિષસ્થિતિ જોતાં અસંભવિત લાગે છે.

આ બધા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'વેદાંગ'નું ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર તે કોઈ ગાણિતિક સ્થાન નહિ, પણ ખુદ આકાશીય ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર છે. આ મત સ્વીકારતાં અને તે ઉપર ગણતરી કરતાં રા. દીક્ષિત નીચે પ્રમાણે લખે છે:- "ધનિષ્ઠાના તારાઓમાંથી આલ્કા ડેલ્ફિનિ એ યોગતારા છે એમ કેરોપંત માને છે, કેલ્યૂક પણ તે જ માને છે. આનો ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં લોગ સૂક્ષ્મ રીતિએ મેં કાઢ્યો. તો ૧૦ રાશિ, ૧૫ અંશ, ૪૮ કલા અને ૨૯ વિકલા આવ્યો, એટલે ૪૫ અંશ, ૪૮ કલા વધ્યો. સંપાત ગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિકલા લેખે ગણતાં આટલા વધારા માટે ૩૨૯૭ વર્ષ લાગે. તેમાંથી ૧૮૮૭ બાદ કરતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૧૦ માં ધનિષ્ઠા લોગ નવ રાશિ આવે. એટલે તે વખતે ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠાના આરંભે આવે. ગ્રો. વિહટનીના મત પ્રમાણે ખીટા 'ડેલ્ફિનિ'ને યોગતારા માનીએ તો 'વેદાંગ' કાલ ૭૨ વર્ષ જેટલો નજીક એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૩૮ આવે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના બધા તારાના લોગમાં ૧ અંશ કરતાં વધારે ફરક નથી, તેથી 'વેદાંગ' કાળ ઉપલા કાળ કરતાં આગળ પાછળ જઈ શકશે નહિ."

સામાન્ય રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ એ કાળ માની શકાય.

હવે 'જ્યોતિષ વેદાંગ' માં જે દિનમાન આપેલું છે, તે ઉપરથી તે કયા સ્થળને લાગુ પડે છે તે જોઈએ. યજુઃપાઠ શ્લો. ૮ અને ૪૦ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની રોજની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય દૈનિક નાડી છે. અને અયનાન્તે દિનમાન ૨૪ અથવા ૩૬ ઘડી આવે છે. એટલે દિનાર્ધ ૧૨ અથવા ૧૮ ઘડી નીકળે છે. વિષુવદિનમાન ૩૦ ઘડી અને વિષુવ દિનાર્ધ ૧૫ ઘડી હોય છે. ૧૫ ઘડી અને ૧૨ અથવા ૧૮ ઘડીનો તફાવત ૩ ઘડી એટલે ૧૮ અંશ છે. આને ચરસંસ્કાર કહે છે.

૧૨ અને ૧૮ ઘડી એ અનુક્રમે અલ્પતમ અને મહત્તમ દિનમાન છે, અને તે સૂર્યની પરમ ક્રાંતિને સમયે આવે છે. સૂર્યની પરમ ક્રાંતિ ઇ. સ. ૧૪૦૦ ની લગભગમાં ૨૩ અંશ

અને ૫૪ કલાહતી (જુઓ 'કેરોપતનું' ગ્રહસાધન કોષક, '૫૪-૫૫). આપણા જ્યોતિષગ્રંથોમાં તે ૨૪ અંશ માનેલી છે. આપણે અને કિંમત લખને અક્ષાંશ કાઢીશું. નીચે વર્ણવ્યા પ્રમાણે આકૃતિ દોરવાથી વિશેષ ખુલાસો થશે.

મે પ્રેક્ષકનું સ્થાન છે અને ઉપૂકદપ તેનું ક્ષિતિજ છે. ડ, પૂ, દ અને પ અનુક્રમે તેની ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાઓ છે. ઉધુલ્લરહદધુલ્લલસ તેનું પાશ્ચાત્ય વૃત છે. ધ્રુ અને ધ્રુ ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુઓ છે. ય અને ય અસ્વસ્તિક (Zenith) અને અધઃસ્વસ્તિક છે. પૂર્ગરપસ વિપુલવૃત છે. કહલ અસ્પતમ દિને સૂર્યનો દૈનિક માર્ગ છે. ધ્રુકધ્રુ એ પૂર ને ગ માં છેદે છે.

હવે,

$$\angle \text{પૂધુલ્લ} = \text{વિપુલદિનાર્ધ} = ૧૫ \text{ ધડી} = ૯૦^\circ$$

$$\text{અને } \angle \text{કધુલ્લ} = \text{અસ્પતમદિનાર્ધ} = ૧૨ \text{ ધડી} = ૭૨^\circ$$

$$\therefore \angle \text{પૂધુલ્લ} = \angle \text{પૂધુલ્લ} - \angle \text{કધુલ્લ} = ૯૦^\circ - ૭૨^\circ = ૧૮^\circ$$

$$\therefore \text{પૂગ} = ૧૮^\circ$$

$$\text{ગક} = \text{ધ્રુક} - \text{ધ્રુગ} = ૫૨^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\angle \text{ગ} = ૯૦^\circ$$

$$\therefore \triangle \text{પૂગક માં}$$

$$\text{કોસપ } \angle \text{પૂ} = \text{જ્યા } \cdot \text{પૂગ} \times \text{કોસપ ગક}$$

$$[\text{કોસપ} = \text{કોટિસ્પર્શક} = \text{cotangent}, \text{જ્યા} = \text{sine}]$$

$$\text{પણ } \angle \text{પૂ} = ૯૦^\circ - \text{લર} = \text{ધ્રુલ્લ} = ૯૦^\circ - \text{ઉધુ}$$

$$\therefore \text{કોસપ } \angle \text{પૂ} = \text{કોસપ } (૯૦^\circ - \text{ઉધુ}) = \text{સ્પ ઉધુ}$$

$$= \text{સ્પ અ. } [\text{અ} = \text{અક્ષાંશ}, \text{સ્પ} = \text{સ્પર્શક} = \text{tangent}]$$

$$\therefore \text{સ્પ અ} = \text{જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\therefore \text{માન સ્પ અ} = \text{માન જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{માન કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$[\text{માન} = \text{logarithm}]$$

કોષક ઉપરથી

$$\text{પણ માન જ્યા } ૧૮^\circ = ૯૪૮૮૯૮૨$$

$$\text{અને માન કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' = ૧૦૩૫૩૮૦૧$$

$$\text{અથવા માન કોસપ } ૨૪^\circ = ૧૦૩૫૧૪૧૦$$

$$\therefore \text{માન સ્પ અ} = ૯૪૮૪૩૭૮૩ \text{ અથવા } ૯૪૮૪૧૩૮૯$$

$$\therefore \text{અ} = ૩૪^\circ ૫૪' ૬'' \text{ અથવા } ૩૪^\circ ૪૫' ૮''$$

એટલે વેદાંગમાં વર્ણવેલું દિનમાન આશરે ૩૫ અક્ષાંશને લાગુ પડે છે. આ અક્ષાંશ ઉપર હિંદુસ્તાન અને તેની આસપાસમાં કાશુલ, કાશ્મિરિસ્તાન, કાશ્મીરનો મધ્ય ભાગ, લઘુતિએટ, તિએટની ઉત્તરનો અને ચીન સામાન્યતો દક્ષિણ ભાગ આવે છે. સામાન્ય રીતે એવું અનુમાન કરી શકાય કે 'વેદાંગ'કાર આર્યો કાશ્મીરમાં રહેતા હશે, અને (ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે) 'વેદાંગ' રચના ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૧૪૦૦ માં થઈ.

દિનમાનની રોજની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય દેવ ધડી કલાં છે, પણ આ વૃદ્ધિક્ષય હંમેશાં સરખાં હોતાં નથી. અયનસંધિ આગળ દિનમાનનો દરક બહુ ઓછો. એટલે ૩૫ અક્ષાંશ પર બહુતો દેવ ધડી થાય અને વિપુવસંધિ આગળ સૌથી વધારે એટલે ૩૫ અક્ષાંશ પર પૃથ્વી ધડી થાય.

જેમ દિનમાનાંતરતું મધ્યમ માન ઉપર બતાવ્યું તેમ જ સૂર્યચંદ્રનાં મધ્યમ માન વેદાંગ માં બતાવ્યાં છે. પણ ખરી રીતે તેમ નથી. સૂર્યચંદ્રની ગતિ હંમેશાં એક સરખી નથી, પણ પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાતી જાય છે. તેથી સૂર્યની અને ચંદ્રની સ્પષ્ટ સ્થિતિ મધ્યમ સ્થિતિ કરતાં કોઈ કોઈ વાર અતુકમે ૨ અંશ અને ૮ અંશ જેટલી આગળ પાછળ હોય છે. મધ્યમ સ્થિતિ અને સ્પષ્ટ સ્થિતિની ભિન્નતાની ગણતરીને દ્વલગંસ્કાર કહે છે અને તે જ્યોતિષનો બહુ મહત્વનો ભાગ છે. આ ભાગ 'વેદાંગ' કાળમાં અજ્ઞાત હશે એમ જણાય છે.

માસ ચાંદ્ર અને અમાંત ગણેલો છે, તે પણ સૌર માસનો નિર્દેશ પણ આવે છે. "ચાંદ્ર અને સૌર માસનો સંબંધ અનેક સ્થલે સ્પષ્ટ કહ્યો છે. ૪૫ સૂર્યનક્ષત્રોની એટલે ૨ સૌર માસની ઋતુ કહી છે અને તે પ્રત્યેક ઋતુનો ચાર ભાગ ચાંદ્ર માસની કથી. તિથિએ થાય છે તે કહ્યું છે. વળી સૂર્યસિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં ચાંદ્ર અને સૌર માસના સંબંધમાં અધિમાસ શેષ કાઢવાની રીત હોય છે તેવા જ પ્રકારની રીત આમાં પણ છે. (યજુઃપાઠ શ્લો. ૪૧) " (દીક્ષિત).

યુગારંભ ઉત્તરાયણના આરંભથી થાય છે અને ધનિષ્ઠાના આરંભથી પણ થાય છે એમ કહ્યું છે. તેથી એ વખતે અયનગતિ માલુમ નહોતી એમ લાગે છે. આથી હંમેશાં ઉત્તરાયણ અને તેથી યુગારંભ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રથી ગણાતો એટલે એક રીતે ધનિષ્ઠાને આદિ નક્ષત્ર કહી શકાય. પણ યજુઃ પાઠ શ્લો. ૩૨, ૩૩, ૩૪ માં જે નક્ષત્ર દેવતાઓ આપ્યા છે, તેમનો આરંભ વેદની માદ્રક કૃત્તિકાથી થાય છે. ધનિષ્ઠાદિગણના વિષે મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે, તેમ જ ૬૦ અને ૧૨ વર્ષના બાર્હસ્પત્ય સંવત્સરચક્રનો આરંભ ધનિષ્ઠાથી થાય છે.

જ્યોતિષવેદાંગના વખતમાં પૂર્ણાકના ચતુર્વિધ (સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર) અને ત્રિરાશિતું જ્ઞાન હતું, એટલું જ નહિ પણ અપૂર્ણાક ચતુર્વિધનું પણ જ્ઞાન હતું એમ યજુઃપાઠ શ્લો. ૨, ૮, ૧૮, ૨૪, ૩૭, ૩૮, ૩૯ બોલે છે. તેમ જ અપૂર્ણાકનો સંક્ષેપ વગેરે જે યુક્તિઓ થોડી છે, તે ઉપરથી અંકગણિત ઉપર ખૂબ પરિશ્રમ થયો હતો એમ જણાઈ આવે છે.

સ્વાધ્યાય

*કૃષ્ણોજ હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીયા—એક સમાલોચના.

આ પુસ્તકની સામાન્ય સમાલોચના 'પુરાતત્ત્વ'ના પહેલા અંકમાં આવી ગઇ છે. હિન્દુસ્તાનના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં આ ગ્રંથ ધણો મહત્વનો હોવાથી તેની વિષયવાર અને પ્રકરણવાર બારીક સમાલોચના લેવી યોગ્ય લાગી છે, તેથી આ અંકમાં તેનાં પાંચ પ્રકરણોની સમાલોચના આપવામાં આવી છે. તેમાં પ્રકરણ ૯-૧૦-૧૧-૧૨ અમેરિકન ગ્રો. હાઇપ્રીન્સ સાહેબે લખેલાં છે. હાઇપ્રીન્સ સાહેબ મહાભારત-રામાયણ, તથા ધર્મશાસ્ત્રોના ખાસ ખતીલા અને જૂના અભ્યાસી છે. તેમણે 'The Great Epic of India' વગેરે ગ્રંથો લખી એ વિષયના વિચક્ષણ વિકાસ તરીકેની કૃતિ સંપાદન કરી છે.

આ પ્રકરણમાં તેમણે સૂત્ર, વીરચરિત કાવ્યો (Epic), અને ધર્મશાસ્ત્રોના સમય, તે ઉપરથી તરી આવતા સામયિક ધર્મો અને રીતરિવાજો, રામાયણ-મહાભારતમાં ઉલ્લેખેલા રાજપ્રભાવો, તેમજ કાયદા (વ્યવહાર, ધર્મો) અને ન્યાયની સંસ્થાઓ વિષે ઘણી સારી ચર્ચા કરેલી છે. ત્યારબાદ ૧૩ મા પ્રકરણમાં આ પુસ્તકના સંપાદક ગ્રો. રૅપ્સન સાહેબે પુરાણો વિષે જિહાવોહ કર્યો છે.

આ પાંચે પ્રકરણો સાથે વાંચી જતાં આપણને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી, કે જે તે સધળાં એકજ ક્ષમથી લખાયાં હોત તો, લખાયાં છે તે દરતાં વિશેષ સંબદ્ધતાથી, તે રજૂ થઇ શક્યાં હોત. કારણ કે રામાયણ-મહાભારત, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરેનો વિષય હાઇપ્રીન્સ સાહેબે ચર્ચ્યા પછી રૅપ્સન સાહેબે ફરીથી પુરાણોના વિષય લઇ, તેમાં વળી પાંડવ-કૌરવોના યુદ્ધની ચર્ચા કરેલી છે એ જરો અચોગ્ય લાગે ખરું. આથી સંબદ્ધતા બરાબર ન જળવાતાં કેટલીક પુનરુક્તિ થઇ ઐતિહાસિક ક્રમનો ઘોંટાળો થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી ક્ષી બાજતો ગ્રહણ કરવી અને ક્યોનો ઇન્કાર કરવો એ વિષે વાંચકનું મન નિશ્ચય કરી શકતું નથી.

આ બન્ને લેખકોના નિર્ણયોમાંથી ધણું નવીન જણવાતું મળી શકે તેમ છે. પરંતુ પ્રાચ્ય વિષયોના પાશ્ચાત્ય વિકાસોના જે સ્વાભાવિક દોષો હોય છે તેમાંથી આ લેખકો મુક્ત નથી એ સખેદ જણાવવું પડે છે. આ પાંચે પ્રકરણોમાં ચર્ચેલા વિષયોના પરિચય કરાવતા પહેલાં પાશ્ચાત્ય વિકાસોનાં લખાણો કેવી રીતે દૂષિત થઇ અશ્રદ્ધેય બને છે તે પ્રથમ જણાવવાની જરૂર છે.

જ્યાં સુધી ભારતીય શ્રુત (Indigenous traditions) નું કાળજી અને મનન-પૂર્વક અધ્યયન થાય નહિ, ત્યાં સુધી ભારતીય ઇતિહાસનું સ્પષ્ટીકરણ દુષ્ટ રહે એ સ્વાભાવિક છે. પાશ્ચાત્ય વિકાસ અને સૂક્ષ્મ ચર્ચાશક્તિ સાથે જે ભારતીય શ્રુતનું ચોક્કસ ગાન

*The Cambridge History of India, vol. I, Ancient India, ed. by E. J. Rapson.

જેળવવામાં આવે તો હેનાથી ઐતિહાસિક ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ પરિણામ આવ્યા વિના રહે નહિ. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય આ તરફ ઘણું જ થોડું ગયેલું છે. પણ આ સ્થિતિ ધીમે ધીમે બદલાતી જાય છે એ એક સુચિહ્ન છે. આ વિદ્વાનો વિષે ખીણ એક વાત ખાસ જણવાની છે તે એ કે તેઓ ઇંગ્લંડના અથવા યુરોપના ઇતિહાસમાં ખતેલી ઘટનાઓ અનુસાર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું અનુમાન કરે છે. દાખલા તરીકે, જેમ યુરોપમાં ધર્મોપદેશનું અતિશય જોર (Priesthood) ચાલ્યું હતું અને હેને લીધે અનેક અનર્થો થયા હતા, તેમ અહીં પણ Priesthood એટલે આદ્યજ્ઞાનીનું જોર અત્યંત જામ્યું હતું એમ ધર્મશાસ્ત્રોમાંના આદ્યજ્ઞાનપ્રશંસના કેટલાક શ્લોકો અને ભાગો ઉપરથી તેઓ અનુમાન કરે છે. આ અનુમાન સર્વથા અસંગત છે એમ કહેવાનો અગારો આશય નથી, પરંતુ યુરોપમાં હતી તેમ અગર તેટલા જોરથી અહીં આદ્યજ્ઞાની ચાલી હતી, એમ કહેવું અનૈતિહાસિક છે. સ્વયં વેદકાળમાં પણ આદ્યજ્ઞાનોએ ક્ષત્રિયોના શિષ્યો બની અધ્યયન કરેલાના અનેક દાખલા ઉપનિષદોમાં મળે છે.

આ બાબતમાં જણવાજોગ ત્રીજી વાત એ છે કે ઇતિહાસનું સંશોધન ખાસ કરીને ઇતિહાસનાં જ પુસ્તકોમાંથી થવું જોઈએ, નહિ કે અન્ય વિષયનાં પુસ્તકોમાંથી. કારણકે, અન્ય વિષયનાં પુસ્તકોમાંથી ઇતિહાસનું સંશોધન કરતાં ઘણીવાર ભૂલ ખાવાનો સંભવ રહે છે. અમુક લેખક પોતાના પુસ્તકમાં કેટલાક ગ્રંથો અગર પ્રસિદ્ધ માણસોનો ઉલ્લેખ કરે તે ઉપરથી તે ગ્રંથો અગર તે માણસો તે લેખકના સમયમાં થયા એમ ઘણીવાર મનાવાનો પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવે છે. હા, હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે લખાયેલા ઇતિહાસો પ્રાચીન ગ્રંથસમૂહમાં નથી, તો પણ કાવ્યો અને પુરાણો કેટલેક અંશે ઇતિહાસની ગરજ સારે તેમ છે. થોડા વખતથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પોતાનો પૂર્વગ્રહ છોડી પુરાણોનું અધ્યયન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કરવા માંડ્યું છે એ પણ એક સુચિહ્ન છે.

આ ઉપરાંત એ વિદ્વાનોની એક ખાસિયત એવી છે કે કાંઈપણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં જરા પણ સંશય પડ્યો કે ત્યાં તરત જ 'પ્રક્ષિપ્ત' ની ભાવના કરવી. આ ભાવનાનું ઉદ્ભવન ઘણીવાર ખડું હોયે સુધી જાય છે. પહેલાં અહીં છાપવાની કળા ન હતી તેથી પુસ્તકોમાં પ્રક્ષેપ થવાનો ઘણો સંભવ હતો એ વાત ખરી, પરંતુ પોતાના સ્વયં બાંધી મૂકેલા મતથી વિરુદ્ધ, અગર ન સમજાય તેવું, કાંઈક આવે ત્યાં 'પ્રક્ષિપ્ત' ની જ સંભાવના કરવી એ યોગ્ય નથી. ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોની ચર્ચા જોતાં અમારા કથનની સત્યતા જણાઈ રહેશે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ અનેક દાખલાઓ મળી શકે તેમ છે. તેથી આ સ્થળે તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

વળી, હેમની એક ખાસ વૃત્તિ એવી જોવામાં આવે છે કે ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથોને જેમ બને તેમ અર્વાચીન દેહી બેસાડવા. તે વખતે, ભારતીય દંતકથા અગર તો ભારતીય વિદ્વાનોનું કહેવું શું છે તે તરફ તેઓ જરા પણ લક્ષ્ય આપવા કાળજી રાખતા નથી. દાખલા તરીકે, આ ગ્રંથમાં વૈદિક સમયનો નિર્ણય કરતી વખતે લોકમાન્ય ટિળકના મતનું નિરસન કરવા તસ્દી લેવામાં આવી નથી, માત્ર એક સામાન્ય ઉલ્લેખ કરી તેને કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે.

આ સ્થળે, હજી એક બાબતનો ઉલ્લેખ કરી સિવાય ચાલે તેમ નથી. સર વીલીયમ જોન્સ, વીલ્સન વગેરે જે યુરોપીય વિદ્વાનોએ અઢારમા સદીના અંતમાં પ્રથમ સંસ્કૃતનું

અધ્યયન કર્યું, હોમો પહેલેથી જ એક અટલ સિદ્ધાંત બાંધી મૂક્યો હતો કે જગત માત્ર ૬૦૦૦ વર્ષ જૂનું છે ! હોમની પૂર્વે આર્યબીટપ અશરે એમ નક્કી કર્યું હતું કે જગતની શરૂઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૪ માં થઈ તેથી હવે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માટે એટલું જ કાર્ય રહ્યું કે ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથોને ગમે તે રીતે આ હહનર વર્ષમાં જ ગોઠવી દેવા ! ભારતીય શાસ્ત્રોમાં જગતને અનાદિ જણાવ્યું છે હોનો આશય ગમે તે હોય, તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જગત કદા હહનર વર્ષ નહિ, પરંતુ તેથી સેંકડો ગણાં વર્ષો જૂનું છે. આ વાત હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં 'The Antiquity of Man', 'Antiquity of Man in Europe', 'Prehistoric Man' વગેરે પુસ્તકોમાં પૂરવાર કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત, હાલમાં મધ્ય એશિયામાંથી ખોદી કાઢેલા સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે ખ્રીસ્તીયાની સંસ્કૃતિ ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૪૦૦૦-૫૦૦૦ વર્ષ જૂની પ્રાચીન હતી, અને તે સમયમાં પણ ખ્રીસ્તીયા અને હિંદુસ્થાન સાથે જમીન કે જળ માર્ગે વ્યવહાર ચાલતો હતો એમ માનવાને હરકત નથી.^૨ રામાયણ-મહાભારતમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ કરતાં ઉપનિષદાદિમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ ઘણા સૈકાઓ જૂની લાગે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે વેદાદિ પ્રાચીન ગ્રંથોને ધસવી સનતી આગુબાળુ યોડે યોડે અંતરે લટકાવી દેવામાં ઐતિહાસિક વિચારણાની પરાકાષ્ઠા ગણી શકાય !

આટલી આવશ્યક પ્રસ્તાવના કર્યા પછી પ્રસ્તુત પ્રકરણોનાં અંતરંગ વિષે કહીશું.

પ્રથમ સૂત્ર, વીરચરિત્ર કાવ્યો (રામાયણ-મહાભારતાદિ) અને ધર્મશાસ્ત્રોના સમય વિષે ચર્ચા કર્યા પછી, તે સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. રાજાઓની જે જે વંશપરંપરાઓ થઈ તે વિષે પુરાણોમાં આપેલી માહિતી, તથા અન્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથો ઉપરથી તારવી કાઢવામાં આવેલી માહિતી એ બન્નેમાં ક્યાં ક્યાં સામ્ય તથા વિરોધ આવે છે એનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથો અને લેખકોનો સમય નક્કી કરવો એ ગદ્ય હત્તવા કરતાં વિશેષ દુષ્કર છે, તેથી એ બાબતમાં કેવળ અનુમાનો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે.

વેદ પછીના બ્રાહ્મણી સાહિત્યનાં મૂળ લગભગ જૈન અને બૌદ્ધધર્મેના ઉદયના સમયમાં જોવામાં આવે છે. એ સાહિત્યના સ્વાભાવિક રીતે ચાર વિભાગો થઈ શકે છે:

૧ જુઓ Hibbert Journal, Oct. 1922, *Karma and Liberation*, by Charles Johnston.

૨ જુઓ Bhandarkar Commemoration Volume, *Chaldean and Indian Vedas*, p. 30: " In my Orion or the Antiquities of the Vedas, I have shown that Vedic culture or civilization can be carried back as far as, if not further than, 4500 B. C., when the Vernal equinox was in Orion. This makes the Vedic and the Chaldean Civilizations almost contemporaneous, and it is not unnatural to expect some intercourse either by land or sea between the Chaldean and the Vedic races even in those ancient times." B. G. Tilak

સૂત્ર, વીરચરિત કાવ્યો, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ. આમાં સૂત્રો એક ખાસ શૈલીમાં લખેલાં છે. ‘સૂત્ર’ શબ્દ ઉપરથી તેનો હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે. તેનો મુખ્ય હેતુ જુદી જુદી શાખા-ઓનાં જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરી એક સળંગ રૂપમાં પણ સંક્ષેપમાં આપવાનો છે. વીરચરિત કાવ્યો (Epics)માં રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશનો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથોમાં ભાષા અને સ્વરૂપની બાબતમાં સ્વીકારેલી શૈલી તથા પદ્ધતિ ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં પણ જોવામાં આવે છે. આ કાવ્યોની મૂળ ઉત્પત્તિ બાટચારણો (Bards) ને આશય અગર વિદ્વાન (?) ન હતા તેમના કંઠસ્થ સાહિત્યમાંથી થયેલી છે. સૂત પૌરાણિક, વાલ્મીકિ, અગર વ્યાસને હોપકીન્સ સાહેબ સિવાય કોણ વિદ્વાન નહિ કહી શકે? હીદ. તેમની ભાષા સાદી અને સરળ હોઈ ઘણીવાર પાણિનિના નિયમોનો ભંગ કરતી જોવામાં આવે છે.

પુરાણો હાલ જે સ્વરૂપમાં મળી આવે છે તે સ્વરૂપમાં તે ઇ. સ. ના ચોથા સદ્દ પહેલાં ન હતાં. સામાન્ય રીતે સૂત્ર, વીરકાવ્યો અને ધર્મશાસ્ત્રોનો સમય લગભગ બૌદ્ધ-સમયથી શરૂ થઈ ઠેક પુરાણના સમયમાં પ્રવેશ કરે છે.

અહીં સૂત્રોનો સમય નક્કી કરતાં કેટલાંક વિરોધી વચનો જોવામાં આવે છે. પ્રથમ જણાવેલું છે કે “The later Brahmin literature which whatever may be the age of its representative works in their present form, undoubtedly had its roots in a period at least as early as the rise of Jainism and Buddhism.” (p. 220). [વેદ પછીના બ્રાહ્મણી સાહિત્યનાં મૂળ જૈન અને બૌદ્ધધર્મના ઉદયના સમય જેટલાં પ્રાચીન હતાં.] ત્યાર પછી આગળ ઉપર લેખકે જણાવ્યું છે કે “This (Magadha) dynasty continued in power till the end of the Sutra period. (p. 223.) [આ મગધવંશ સૂત્રસમયના અંત સુધી ચાલ્યો.] આપણે જાણીએ છીએ કે મગધવંશ ૧૩૭ વર્ષ ચાલ્યો અને તેનો અંત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૪ માં આવ્યો. સૂત્રસમયનાં મૂળ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયના સમયમાં નંખાયાં. આ ધર્મોનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-૭૦૦ થી ગણવામાં આવે છે. તેથી આખો સૂત્રસમય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પછીથી શરૂ થઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ સુધી પહોંચી શકે એમ નક્કી થયું. ત્યાર પછી લેખકે એક બીજો સ્થળે લખ્યું છે કે: “The earliest known Purana precedes the later law-books probably by centuries, as the Sutras precede the earliest works of Buddhism.” (પા. ૨૨૧). [જેમ સૂત્રગ્રંથો બૌદ્ધ ધર્મના પ્રથમ ગ્રંથો કરતાં સેંકડો વર્ષો પ્રાચીન છે, તેમ પ્રાચીનતમ પુરાણ પાછળની સ્મૃતિઓ કરતાં કદાચ સેંકડો વર્ષો પહેલું બનેલું હશે.] હવે, બૌદ્ધધર્મના પ્રથમ ગ્રંથો મહાન અશોક રાજાના સમયમાં, એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩ જ સદ્દમાં લખાયા એમ વિદ્વાનોની માન્યતા છે. તો ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દથી સેંકડો વર્ષો પૂર્વે સૂત્રગ્રંથો રચાયા એમ કહેવાનો શો અર્થ હોઈ શકે? ‘સેંકડો વર્ષો’નો અર્થ બે ત્રણ સદ્દાઓ થઈ શકે નહિ. આવાં સંદિગ્ધ વચનોથી વાચકનું મન ઘોટાળામાં ગૂંથાય એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે.

ત્યારપછી લેખકે બ્રાહ્મણી સત્તા વિષે જણાવી તે વખતની હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન આપ્યું છે. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો જોતાં એમ લાગે છે કે તે વખતમાં

બ્રાહ્મણોની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ હતી. પરંતુ એમનું જોર, જે ભાગમાં બ્રાહ્મણ-શાહી નરમ હતી, તે ભાગમાં જ માત્ર જન્મ્યું હતું. તે સમયમાં વર્ણશ્રમની સ્થિતિ હોલના જેવી સંકીર્ણ ન હતી. માત્ર ચાર જ સુખ્ય વર્ણો ગણવામાં આવતા. બૌદ્ધ પુસ્તકોમાંથી પણ એનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

ગૌતમ બુદ્ધથી એટલે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી માંડી ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા સુધીના એક હજાર વર્ષમાં હિંદુસ્તાનના ઐતિહાસિક આકાશમાં ઘણા રંગો એક પછી એક ખેલ્યા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ના અંતે-સુત્રસાહિતના આરંભમાં-ગાંધાર અને સિંધુ નદીનો કેટલોક પ્રદેશ ઇરાનીઓની સત્તા નીચે આવેલો હતો. બુદ્ધ અને મહાવીરના ધાર્મિક શાસનકાળમાં ઘણાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. જેને વસ્તુતઃ મહારાજ્ય (Empire) કહી શકાય એવું રાજ્ય તો પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તે (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૧-૨૯૭) જ સ્થાપ્યું હતું. ચંદ્રગુપ્તના મહારાજ્યનો વિસ્તાર પટનાથી હેરત સુધીનો હતો, અને તેનું સૈન્ય સાત લાખ માણસનું હતું. આ મહારાજ્યનો વિશેષ વિસ્તાર અશોકના સમયમાં થયો. આ મંગધવંશ ૧૩૭ વર્ષ ચાલ્યો. તેના છેલ્લા રાજા બુદ્ધવ્રત મૌર્યનો વંધ દેરી તેનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર રાજ્યાસૂક થયો; અહીંથી શુંગવંશ શરૂ થાય છે. પુષ્યમિત્રનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર, જેની પ્રેમકથા કવિવર કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં અંબર કરી છે, તેના પુત્ર વસુમિત્રને મારીને મિત્રદેવ અથવા વસુદેવ નામના કાણ્વવંશીય બ્રાહ્મણે ગાદીએ બેસી કાણ્વવંશ ચલાવ્યો. તેના વંશના છેલ્લા રાજાનો એકે આંધ્ર રાજ્યએ વંધ કર્યો અને ત્યારથી મંગધનું રાજ્ય આંધ્ર રાજ્યમાં મળી ગયું.

ખીજા જાણુ ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણામાંથી પરદેશીઓના હુમલા આવ્યા કરતા હતા. તેમાંથી શક રાજાઓએ કાંઠિયાવાડ અને કચ્છમાં પોતાની સત્તા જમાવી. ઇ. સ. ૩૯૦ માં આ વંશનો અંત આવ્યો, અને શુભવંશ ગાદીએ આવ્યો. આ શુભસમય સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉન્નતિને માટે ઉન્નત સમય હતો. પુરાણો અને પાછળની સ્મૃતિઓને આ જ સમયમાં અંતિમ આધુનિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.

આ પ્રમાણે સૂત્ર-પુરાણોના સમયનો રાજનૈતિક ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં જણાવ્યો છે.

ઉપર જણાવેલા સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર અને એક આંધ્રરાજા શાતકર્ણિએ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યાનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી એમ શકિત થાય છે કે તેમના સમયમાં બૌદ્ધ અસર લગભગ નિર્મૂળ થઈ ગઈ હતી અને લોકશ્રદ્ધા ફરીથી વૈદિક ધર્મ ઉપર જામી હતી.

ત્યાર પછી દસમા પ્રકરણમાં સૂત્રો ઉપરથી જણાઈ આવતા સામાજિક રિવાજો અને ગૃહસ્થ જીવનના વિવિધ ધર્મોની ચર્ચા કરેલી છે. તેમાં પ્રથમ શ્રૌતસૂત્રો લાઘુ પછી અનુ-ક્રમે ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રો લીધેલાં છે. શ્રૌતસૂત્રો યજ્ઞક્રિયાને લગતાં હોવાને લીધે ઐતિ-હાસિક પ્રમાણ તરીકે નિરૂપણોગી ગણી પહેલેથી જ તેમને અલગ ગૂંથ દીધાં છે. ત્યાર પછી ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રોની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં બ્રાહ્મણ, ગૌતમ, આપસ્તમ્બ, વસિષ્ઠ વગેરે મિત્ર મિત્ર ધર્મશાસ્ત્રકારોના સમય વિશે જરા વિશેષ મંથાપન કર્યું હોત તો તે અસ્થાને ન હતું. વળી, આપણે એમ પણ ધ્યાનમાં લે તાપમાગ, રાજધર્મ વગેરે અત્યુપયોગી વિષયો ઉપર મિત્ર મિત્ર ગ્રંથિકોનાં ચાં ચાં

મન્ત્રો છે તે એક સ્થળે સંગૃહીત કર્યા હોત તો ઠીક થાત. લેખકે એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે “They (the Sutras) represent both the views of different Vedic schools and different localities, from the Andhra country in south-east to the countries of the North-west.....” [સૂત્રગ્રંથો જુદી જુદી વૈદિકશાખાઓના અને દક્ષિણ-પૂર્વમાંના આંધ્રદેશથી ઉત્તર-પશ્ચિમના પ્રદેશો સુધીના મતો દર્શાવે છે.] દાખલા તરીકે, ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો દક્ષિણ ભારત સાથે સંબંધ ધરાવે છે; આપસ્તમ્બીય ધર્મસૂત્રો પૂર્વ-દક્ષિણની આંધ્ર શાખાનાં છે. આવાં સૂત્રોમાંથી આગળ જતાં સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ ઉપરથી, ક્યા ક્યા ધર્મો ક્યા ક્યા વૈદિક શાખાના, અને ક્યા ક્યા પ્રદેશના હોય ક્યા ક્યા આચાર્યના મતના છે એના સંવિસ્તર નિરૂપણની આપણે આશા રાખીએ તો તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એવું યાદીક નિરૂપણ ન કરતાં સામાન્ય રીતે ભારતીય ધર્મો જણાવવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખીજા ગ્રંથોની માફક સૂત્રગ્રંથોમાં પણ પાછળથી સુધારા વધારા થયેલા માલમ પડે છે. ધર્મસૂત્રો કરતાં ગૃહસૂત્રોનું ક્ષેત્ર વિશેષ સંકુચિત છે. ગૃહસૂત્રોમાં મનુષ્યના સમગ્ર જીવનમાં આચરવાના ધર્મો તથા વિધિનિષેધોની ચર્ચા કરેલી છે. જન્મ, વિવાહ, મરણ વગેરે જીવનના મુખ્ય મુખ્ય બનાવો ધાર્મિક સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે; તથા દરેક ક્રિયા કરતી વખતે બોલવાના મંત્રો પણ જણાવેલા છે. ધર્મસૂત્રોમાં આ વિષય ઘણા સંક્ષેપથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યને બાહ્ય જગત સાથે શો સંબંધ છે અને એ રીતે તેને ક્યા ક્યા ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે એ વિષયની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા ધર્મશાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે.

ઉપર જણાવ્યું કે ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો અને આપસ્તમ્બનાં ધર્મસૂત્રો દક્ષિણભારત સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તો એ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવાની જરૂર નથી કે એટલા પ્રાચીન સમયમાં દક્ષિણભારત સુધી આર્યોની વસાહત પહોંચી હતી. કારણ કે ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો એ ગોમિલનાં સૂત્રોનું કેવળ સંક્ષિપ્ત રૂપ છે; અને આવા મહોટા ગ્રંથો ઉપરથી આવા સંક્ષિપ્ત ગ્રંથો ઘણી વાર બનાવેલા જોવામાં આવે છે.

ગૃહસૂત્રો ખ્યાલ આવવા માટે તેમનાં એકાદ દાખલો આપતાં લેખકે જણાવ્યું છે કે ખાદિર ગૃહસૂત્રમાં વિવાહવિધિ થયા પછી દેવતાને બલિ આપવાની વિધિનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે, બલિ આપવાની વિધિ એ વૈદિક યજ્ઞો અને જાતીય અથવા સાંપ્રદાયિક યજ્ઞો એ બેની વચ્ચેની સ્થિતિ દર્શાવી આપે છે. ત્યાર પછી આપદ અને રોગના અધિષ્ઠાતા ચંડ, મર્દ, ઉપવીર વગેરે દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરવાના વિધિ બતાવેલા છે. આ વિધિઓમાં, તેમજ સપ્તપદી વગેરેમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોની કેટલીક અસર નજરે પડે છે.

ગૃહસૂત્રોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાતુર્વર્ણ્યનો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. આમાંના શૂદ્ર એટલે હાલની માફક અસ્પૃશ્ય તો નહિ જ. શૂદ્રો અન્ય વર્ણોનાં શોકોના ધરમાં નોકરો તરીકે રહી શકતા અને તેમને માટે પણ કેટલાક વિધિઓ નિર્માણ કરેલા છે. ગૌતમ (ગૌતમધર્મસૂત્ર ૧૭, ૧.) જણાવે છે કે બ્રાહ્મણ ગમે તે દિનનું અન્ન જમી શકે, અને આપદધર્મ તરીકે શૂદ્રનું અન્ન પણ જમી શકે. નિષિદ્ધાન્નમાં વાળ અગર જીવડાં પડેલું; રજસ્વલા અગર બલિચારિણીએ જોયેલું; ચાંડાલ, હીનડા, દંબુસ, વૈદ્ય વગેરેની દષ્ટિએ પડેલું; શત્રુનું, એવી જાતનાં અન્નની ગણના કરેલી છે.

ઝેટલું તો નક્કી કહી શકાય છે કે ગૃહસૂત્રોમાં ધણું લાંબા સમયથી પળાતા આવેલા આચારોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. એ સૂત્રોની ભાષા અને છંદો ભેદો તેમની પ્રાચીનતા માટે શંકા આવવાનો સંભવ છે. તેમાં ગ્રામ્ય જીવનના પડઘા પડેલા જોવામાં આવે છે.

ધર્મસૂત્રોનો રાજ્ય ગૃહસૂત્રો પછી આવે છે. તેમાં પુર અથવા નગરજીવનનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું છે. આ પુર અથવા નગરનો વિસ્તાર કેટલો હશે તે નક્કી કહી શકાતું નથી. હાલના જેવાં મહાટાં શહેરો તો ત્રિહિ જ હોય એમ આપણે માની લેવું જોઈએ. રાજ્યમાં પણ કાકોર કે જાંગીરદાર જેવા હતા. નગરમાં શાળાઓ ન હતી, તેમ અધ્યયન પણ થતું નહિ. ગૌતમધર્મસૂત્ર જે 'ખીજા' ધર્મસૂત્રો કરતાં પ્રાચીનતર ગણાય છે તેમાં નગરમાં વેદાચાર કરવાનો ખાસ પ્રતિષેધ કરેલો છે. રાજ્ય ભૂતે ચોરોને દંડવડે શિક્ષા કરતો.

ભિન્ન ભિન્ન ધર્મશાસ્ત્રોમાં પોતપોતાના પ્રદેશને લગતા ભિન્ન ભિન્ન નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, અને તે ઉપરાંત ખીજા પ્રદેશોમાં પ્રચલિત નિયમોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલીકવાર, એક શાસ્ત્રમાં જેનો નિષેધ કરેલો હોય છે, તેનો જ ખીજામાં પ્રચાર કરેલો જોવામાં આવે છે. આથી કેટલાક સૂત્રકારોએ તે તે પ્રદેશનો વ્યવહાર જોઈ પોતાનો આચાર રાખવા માટે ઉપદેશ કરેલો છે. ઔદાચન કહે છે કે બ્રાહ્મણ આયુષ્ય ધારણ કરી યુદ્ધમાં પણ જઈ શકે. ગૌતમ જે વિશેષ પ્રાચીન છે તેણે આ બાબતનો નિષેધ કરી જણાવ્યું છે કે બ્રાહ્મણે આવો કૂર ધર્મો કદાપિ પણ કરવો નહિ.

સૂત્રોમાં વારંવાર इति કેचित્ત એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આ વિષયનું ધણું પ્રાચીન સાહિત્ય હાલ અલભ્ય થયું છે.

આગળ જતાં હૃષીપત્રી-સ સાહેબ જણાવે છે કે આ ધર્મસૂત્રો કેટલીક વાર પ્રાચીન સૂત્રોનો મૂળ ખરી રીતે સમજાવતાં નથી. ટીકાકારો સ્વાર્થબુદ્ધિથી ગમે તેમ સમજાવી દે છે. દાખલા તરીકે, સૈનિકનું ખૂન કરનારે એક બળદ અને એક હજાર ગાયો આપવી એવો એક વિધિ છે. 'કોને આપવી?' એ એક પ્રશ્ન થાય છે. તેના ઉત્તરમાં ટીકાકાર (હરદત્ત) જે બ્રાહ્મણ છે તે ઉત્તર આપે છે કે 'બ્રાહ્મણને આપવી.' પણ એજ ભત્રીનો નિયમ ઔદાચનમાં પણ છે, અને ત્યાં જણાવેલું છે કે તે 'રાજાને આપવી.' પણ અહીં અમને પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું ઔદાચન બ્રાહ્મણ ન હતો? અગરતો આ બેમાંથી કયો ઉત્તર પ્રાચીન મતાનુસાર છે એ કહેવું અતિશય મુશ્કેલ નથી ?

વારસાના હક્કો વિષે રાજ્ય તરફથી હજી સુધી કોઈ પણ ભત્રીનો નિર્ણય થયો ન હતો. એ એક જાણવાજોગ બાબત છે. એ વિષે લારવર્ધના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા નિયમો પ્રચલિત થયેલા જોવામાં આવે છે; અને ટીકાકારો તે તે નિયમોના પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થો અનુમાનથી કાઢે છે. દાખલા તરીકે કેટલેક સ્થળે જ્યેષ્ઠ પુત્રને વારસો આપવાનું વિધાન કરેલું છે; પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે સધળા પુત્રોને સરખી રીતે ભિલ્લત વહેંચી આપવાનું પણ જણાવેલું છે.

ત્યારબાદ રાજધર્મ અને સ્ત્રીધનના ઉપયોગી વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી પ્રકરણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

અગીઆરમાં પ્રકરણમાં વીરચરિત કાવ્યો—રામાયણ મહાભારત—માં દેખા દેતા રાજ્યો અને પ્રજાઓ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. સૂત્રોનો અંત અને કાવ્યોનો આરંભ

સમસામયિક છે. શાંખાયનના ગૃહ્યસૂત્રમાં સુમન્તુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન અને પૈલ એમ મહાભારતના ચાર આચાર્યો ગણાવ્યા છે. મહાભારતમાં ઇતિહાસ, પુરાણ અને કાવ્ય એ ત્રણેનો સમાવેશ થયેલો છે. રામાયણ એક કાવ્ય છે અને તે એક જ હાથે લખાયેલું છે; પણ તે મહાભારત કરતાં અર્વાચીન છે. બન્નેની ભાષા સાદી અને વર્ણનાત્મક કાવ્યને જાણે તેવી છે. વૃત્તો અને છંદો પણ વૈદિક ઉપરથી થયેલા આધુનિક રૂપાન્તરવાળા છે. પાછળનાં સૂત્રોની ભાષા આ કાવ્યોની ભાષાથી બહુ ભિન્ન નથી, તેથી આપણે એટલું અતુમાન કરી શકીએ કે બન્નેના સમયમાં પણ વિશેષ અન્તર નથી. સૂત્રો વિદ્વાન વર્ગ માટે લખાયેલાં છે, બ્યારે આ કાવ્યો સામાન્ય વર્ગ માટે રચવામાં આવ્યાં હશે.

ત્યારબાદ, મહાભારતના સમય વિષે, તથા તેમાંનાં મુખ્ય પાત્રો કૌરવ-પાંડવો વિષે ઊહાપોહ કરવામાં આવ્યો છે: શતપથ બ્રાહ્મણમાં એક જનમેજય વિષે, તેમ અંબા અને અંબિકા વિષે પણ ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. જનમેજય એ અર્બુદના પૌત્ર પરીક્ષિતનો પુત્ર થાય. તેણે કરેલા સર્પયજ્ઞ વિષે પુરાણોમાં કથા જોવામાં આવે છે. હવે શતપથ બ્રાહ્મણનો જનમેજય અને મહાભારતનો જનમેજય-એ બન્ને એક જ વ્યક્તિ કે જુદી જુદી એ બાબત પ્રશ્ન ઉઠે છે. વેબર સાહેબ આ વિષયમાં નિરુત્તર રહે છે એમ લેખકે જણાવ્યું છે. હાપકીન્સ સાહેબે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરતાં જણાવ્યું છે કે શતપથ બ્રાહ્મણના લેખકને માટે જનમેજય એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી; પણ મહાભારતકારને મન તે એક દંતકથાની વ્યક્તિ હતી. કદાચ, મહાભારતકાર સસ્ય ઇતિહાસનું પૃથક્કરણ કરવા અશક્તિમાન, પણ પોતાના કાવ્યમાં ઉદાત્તતા આણવા માટે ઇંતેજાર હશે.* આ એક અતુમાન જ છે અને તેના સમર્થનમાં લેખકે કોઈપણ જાતનું પ્રમાણ આપ્યું નથી.

મહાભારત ગ્રંથ ઇ.સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી અર્વાચીન અને ઇ.સ. ૪ થા સૈકાથી પ્રાચીન છે એમ જણાવી કૌરવો અને પાંડવો કોણ હતા, તથા તેમની વચ્ચે કોઈ પણ જાતનું સગપણ હતું કે કેમ એ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખક જણાવે છે કે પાંડવો આર્યજાતિના હતા કે નહિ એ એક વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે. તેની ચર્ચા કરી તેઓ કહે છે કે પાંચાલો એક જંગલી પ્રજા હતી, અને હાલની જેમ તે વખતની કેટલીક જંગલી પ્રજાઓમાં એક સ્ત્રીને એક કરતાં વિશેષ પતિઓ સાથે પરણાવવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

ત્યાર પછી મહાભારતનો આટલો બધો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો એ વિષે જણાવતાં કહેલું છે કે મહાભારતનું મૂળ કથાનક ખાર હજારથી ઓછા શ્લોકોમાં હતું. હાલમાં મળી આવતી મહાભારતની પ્રતોમાં લગભગ એક લાખ શ્લોકો જોવામાં આવે છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મૂળ ગ્રંથમાં પાછળથી અનેક ઉપાખ્યાનો અને સંક્રંડો ઉપદેશાત્મક

*The explanation is simply that at the time of the eleventh Kanda of the S'atapatha Brahmana, Janamejaya to the priestly author, was an historical character, while to the epic poet he was legendary, and the poet himself was, if not a bard, a domestic chaplain probably incompetent to analyse history, but anxious to give his own tale a noble frame. Page 252.

શ્લોકો, જેમાંના કેટલાક તે પૂર્વે પ્રચલિત જ હતા, તે ધુસાડી દેવામાં આવ્યા છે. આશ્વા-
લાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં એક સ્થળે ભારત અને મહાભારત બંનેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
છે; તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રથમના ગ્રંથને ભારત કહેતા હશે, અને પાછળથી
વિસ્તૃત થયેલા ગ્રંથને મહાભારત કહેતા હશે. સમગ્ર ગ્રંથનો એકંદરે વિચાર કરતાં એમ
લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે તેનો સંધળો ઉપદેશ બ્રાહ્મણ કરતાં ક્ષત્રિયોને વિશેષ ઉદ્દેશીને
લખેલો છે.

રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો કેટલેક અંશે ઐતિહાસિક અને કેટલેક અંશે કાલ્પ-
નિક-દંતકથાનાં છે. રામ અને કૃષ્ણ જેમને ઇશ્વરાવતાર ગણવામાં આવે છે તેઓ ઐતિ-
હાસિક પુરુષો હતા કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવાને અવકાશ રહે છે. રામ કૃષ્ણનાં આંટલાં
બધાં ગુણગાન એ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, કારણ કે તે જ સમયમાં બ્રાહ્મણધર્મનું
જોર પુનઃ સ્થાપિત થયું હતું અને તેથી શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનો પ્રચાર વિશેષ
થયો હતો. મહાભારતમાં આ વૈષ્ણવ અથવા ભાગવત ધર્મનાં તત્ત્વો ખાસ જોવામાં
આવે છે.

ત્યાર પછી, રામાયણ-મહાભારતના પરસ્પર સંબંધ વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે.
બંને ગ્રંથો અલગ-અલગ સમયમાં અને પ્રદેશમાં નિર્માણ થયા છે એ કહેવાની જરૂર
નથી; તો પણ એ બેમાં એક જાતનો ગાઢો સંબંધ નજરે પડે છે. બંનેમાં વપરાયેલાં
વૃત્તો અને છંદો લગભગ સરખાં છે. વળી, કેટલાક શ્લોકો, ટુચકાંઓ, વાક્યો, શબ્દો,
આખ્યાનો તો બંનેનાં એક જ અથવા સમાન જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત, બંને
કાવ્યોમાં દર્શાવેલી તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ અને રીતરિવાજો લગભગ સરખાં જ
છે. તેમ છતાં પણ રામાયણની અર્વાચીનતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ત્યાર પછી, તે સમયના બૌદ્ધ ગ્રંથો અને આ બંને કાવ્યોમાં દર્શાવેલી સામાજિક
સ્થિતિની સરખામણી કરવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. મહાભારતની કથા સંક્ષેપમાં વર્ણવી,
પાંડવ-કૌરવોના પરસ્પર દ્વેષનું કારણ બૂતકાંડા અને દ્રૌપદીનું અપમાન જણાવી, ક્ષત્રીએ
બંને કાવ્યોના ઉપદેશાત્મક ભાગોની તુલના કરેલી છે, તથા જે જે જાતોએ મહાભારતનાં
યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો તે વિષે ચર્ચા કરી છે. પુરાણોમાં આપેલી વંશાવળીઓ ઉપર
વિશેષ વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નથી એમ જણાવી આ પ્રકરણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

બારમા પ્રકરણમાં ધર્મ (કાયદા) વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકે ધર્મ-
શાસ્ત્રના અર્વાચીન ગ્રંથોને અલગ રાખી, કેવળ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મનુ, વિશ્ણુ, યજ્ઞ-
વલ્ક્ય અને નારદ સ્મૃતિઓ લેઈ તેમનાં પૂર્વાપર સમગ્ર નક્કી કર્યો છે. આ પ્રકરણ ઘણી
સ્પષ્ટતાથી, પણ ઉપલક્ષ દષ્ટિએ ચર્ચામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનના સમગ્રાણુ ઇતિહાસના
પુસ્તકમાં કાયદાનો વિષય વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચાવો જોઈએ એમ આપણને લાગ્યા
વિના રહેતું નથી.

અહીં, મનુસ્મૃતિના કાળનિર્ણય માટે હાંપડીન્સ સાહેબે કાંઈ પણ જણાવ્યું નથી,
પરંતુ આર્થશોકો માને છે તેટલી પ્રાચીનતા તેને સમર્પવા તેઓ તૈયાર નથી, એ સ્પષ્ટ
જ છે. મહાભારતમાં મનુના શ્લોકોના ઉલ્લેખો આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી જ
એ ગ્રંથ મહાભારત કરતાં પ્રાચીન કહી શકાય નહિ; કારણ કે મનુ વિષે એવા જ ઉલ્લેખો

તેમાં જોવામાં આવે છે, તે હાલમાં ઉપલબ્ધ થતી મનુસ્મૃતિ માટે નહિ, પરંતુ માનવ ધર્મસૂત્ર અગર તો એવા કોઈક પ્રાચીન માનવ ગ્રંથને ઉદ્દેશીને કરેલા છે.

વિષ્ણુસ્મૃતિ સુત્રરૂપમાં છે; પણ તેથી તે કાંઈ મનુથી પ્રાચીન નથી. યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદસ્મૃતિને ચોથા કે પાંચમા સૈદ્ધાંતમાં મૂકી શકાય. યાજ્ઞવલ્ક્ય એક મંચિત પંડિત હતો. તેણે મનુસ્મૃતિનો આધાર લઈ પોતાની સ્મૃતિ લખી છે. તેણે બવહારના પ્રકરણમાં મનુ કરતાં વિશેષ પ્રગતિ કરેલી જણાવે છે.

ત્યાર પછી, દિવ્ય પરીક્ષા (ordeals), ધર્મ, શિક્ષા, વ્યાજ, પગાર, નિલકત અને તેની વહેંચણી, રાજધર્મ, બાળલગ્ન, સ્ત્રીનું સ્થાન વગેરે વિષયો પર આ ધર્મ-શાસ્ત્રોના મતો સંક્ષેપમાં જણાવી ક્ષેપક કરે છે કે આ શાસ્ત્રોમાં લખેલી હકીકતો કેવળ હવાઈ કિશ્કા નથી, કારણ કે હાલમાં ઉપલબ્ધ થયેલા ઇૉટિલ્પ અર્થશાસ્ત્ર, જે ઈ.સ. પૂર્વે ૩-૪ સૈદ્ધાંતો ગ્રંથ છે, તેમાં પણ આ જાતની જ વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવેલી જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે રામાયણ, મહાભારત, ગૃહ્યસૂત્ર, ધર્મસૂત્ર, સ્મૃતિઓ વગેરે વિશે કૉપ-ટીન્સ સાહેબે ચાર પ્રકરણમાં ચર્ચા કર્યા પછી તેરમા પ્રકરણમાં રૂપ્સન સાહેબે પુરાણોનો વિષય હાથ ધર્યો છે. આરંભમાં તેમણે પુરાણ શબ્દની વ્યાખ્યા લીધી છે.

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव પુરાણં પञ્ચલक्षणम् ॥

અને તે ઉપલબ્ધ પુરાણોને કેટલે અંશે લાગૂ પડે છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સધળાં પુરાણો ઉપર આપેલા લક્ષણોને અનુસરતાં નથી, અદાર પુરાણોમાંથી દ્રક્ત સાત જ પુરાણો એ પાંચમા લક્ષણ-વંશાનુચરિતનું અનુસરણ કરી રાજાઓની વંશાવળી આપી છે; અને તેથી ઇતિહાસ માટે આ સાત સિવાય બાકીનાં પ્રકરણો નકામાં છે.

સ્વાભાવિક રીતે દરેક પુરાણમાં લોમહર્ષણ (સૂત) અથવા તેનો પુત્ર ઉગ્રથ્રવા (સૌતિ) કથા કહી રહ્યા છે એમ વર્ણવેલું છે. 'સૂત' શબ્દના બુદ્ધા બુદ્ધ અર્થ આપી ક્ષેપક જણાવે છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં 'સૂત' એટલે 'બ્રાહ્મણ કન્યાને પેટે ક્ષત્રિય પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર' એમ અર્થ આવેલો છે; અને આ સૂત સર્વે પુરાણોની કથાઓ કરે છે; તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે જે દંતકથાઓ ઉપરથી પુરાણો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં તે કથાઓનું મૂળ બ્રાહ્મણો નથી, પરંતુ ક્ષત્રિયો છે.†

પુરાણોની ઉપયોગિતા એટલા ઉપરથી પણ સાબીત થાય છે કે તેમાં આ દંતકથાઓ, ગમે તેવા રૂપમાં પણ, સચવાઈ રહી છે. તે વેદવારા જેટલી જૂની છે અને યજુસમારંભોમાં વારંવાર ગાવામાં આવતી. વસ્તુતઃ પ્રાચીન ક્ષત્રિય સાહિત્ય આપણને હાલ સંપૂર્ણ રીતે ઉપલબ્ધ નથી; જે કાંઈ હાલ મળી શકે છે તે ધર્મ સાથે સંબંધ થઈ રહેલું છે.

જેમ મહાભારત એ પ્રથમ યુદ્ધની કથા હતી, અને તેમાં પાછળથી સુધારા વધારા કરી તેને ધર્મશાસ્ત્ર બનાવી દેવામાં આવ્યું, તેમ પુરાણોની બાબતમાં પણ બન્યું છે. હવે,

†The titles Suta and Sauti clearly indicate that the traditional lore out of which the Puranas have been fashioned, was of Kshatriya, not of Brahman, origin. Page 29 .

પુરાણો કેવળ પ્રાચીના કથાઓના સંગ્રહ નથી, પણ તે ઉપદેશના ગ્રંથો છે. આ ઉપરાંત પુરાણોમાં વિષ્ણુ અગર શિવનાં સ્તુતિવચનો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેથી તે સર્વસામાન્ય મંત્રી જાતીય અગર સાંપ્રદાયિક જાની ગયાં છે.

આ પુરાણો તરફ આધુનિક વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય જુદે જુદે વખતે જુદું જુદું રહ્યું છે. જ્યારે પ્રથમ યુરોપ અને અમેરિકામાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર થયો, ત્યારે પુરાણોને સાસા ઐતિહાસિક પ્રમાણભૂત ગ્રંથો તરીકે ગણવામાં આવતા. ત્યાર પછી એવો યુગ આવ્યો કે જ્યારે પુરાણો ઉપરથી વિદ્વાનોનો વિશ્વાસ એકદમ ઊઠી ગયો, અને પુરાણ એટલે ગપ્પાં એમજ મનાવા લાગ્યું, પરંતુ સુભાષે હવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે કે બીજા ગ્રંથોની માફક પુરાણોના પણ કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ શરૂ થયો છે; અને તેહનું માન પાછું ટર સાહેબને ઘટે છે. પુરાણોમાં કેવળ ઇતિહાસ નથી; તેમાં ઇતકથાઓ અને ઇતિહાસનું સંગ્રહ મિશ્રણ કરેલું છે. આથી કરીને, તેમનો ખત અને કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરી તેમાંથી ઇતિહાસ તારવી કાઢવો એ ખાસ આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી એ અધ્યયન પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી પુરાણોની ઐતિહાસિક કીમત નક્કી કરવી અશક્ય છે.

અહાર પુરાણો ઉપરાંત અહાર ઉપપુરાણો પણ આપેલાં છે. આ સઘળાં પુરાણો અને ઉપપુરાણોમાં પાછળથી થયેલા સુધારા વધારાનાં ચિહ્નો તો સ્પષ્ટ જ જણાય છે. ફક્ત વિષ્ણુપુરાણ જ એક એવું પુરાણ છે કે જેમાં ઓછામાં ઓછા ફેરફાર થયેલા છે. ઉપપુરાણોનું હજી કાળજીપૂર્વક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું નથી, તેથી તેમના વિષે કાંઈપણ ચોક્કસ મત આપી શકાય તેમ નથી, તેઓ પુરાણો કરતાં વિશેષ એકદેશીય અને અચુક; અચુક પ્રદેશને લગતાં છે. ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તેમની કીમત બહુ જ ઓછી છે. આ લગભગ એક જ જાતની કથાઓના જુદા જુદા નમુનાઓની ઉત્પત્તિ વિષે કહેતાં લેખકે એક અવતરણ આપ્યું છે:

“A very striking analogy to the mutual relations of the various Puranas is to be found in the case of our own Saxon chronicle, which as is well-known, continued to be written up in various monasteries down to the reign of Stephen, though the additions made after the Roman conquest were independent of each other. Similarly, the copies of the original verse-Purana that were possessed by the priests of the great centres of pilgrimage were altered and added to chiefly by the insertion of local events after the fall of a central Hindu government had made communication between the different groups of Brahmans relatively difficult. In this way the Brahma-Purana may represent the Orissa version of the original work, just as the Padma may give that of Pushkara, the Agni that of Gaya, the Varaha that of Mathura, the Vamana that of Thanesar, the Kurma that of Benares, and the Matsya that of the Brahmans on the Narmada.” Centenary Vol. of the G. B. B. R. A. S. (1905), p. 73.

[“જુદાં જુદાં પુરાણોના પરસ્પર સંબંધ વિષેનું ચોક્કસ સામ્ય આપણી સંસન તવારીખમાં મળી આવે છે. આ તવારીખો સ્વીકૃતિના રાજ્યકાળ સુધી ભિન્ન ભિન્ન મઠોમાં લખાતી રહી એ સર્વ કાંઈ જાણે છે; પરંતુ રોમનોના વિજય પછી તેમાં થયેલા સુધારા વધારા એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા. તેજ પ્રમાણે, કેંદ્રસ્થ હિંદુ સામ્રાજ્યના પતન પછી ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓના બ્રાહ્મણોનો પરસ્પર સંબંધકાર કઠિન થઈ પડ્યો, અને તેથી મૂળના કાવ્યબદ્ધ પુરાણની જે જે નકલો યાત્રાનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોએ બ્રાહ્મણો પામે હતી, તેમાં મુખ્યતઃ તત્ત્વ પ્રદેશના બનાવોની હકીકતો ઉમેરાવાથી સુધારા વધારા થતા ગયા. આ રીતે, બ્રહ્મપુરાણ મૂળ ગ્રંથનો ઓરિસ્સાનો પાઠ દર્શાવે છે, પદ્મપુરાણ પુષ્કરનો, અગ્નિપુરાણ ગયાનો, વરાહપુરાણ મથુરાનો, વામનપુરાણ થાણેશ્વરનો, કૂર્મપુરાણ બનારસનો, અને મત્સ્યપુરાણ નર્મદાતટના બ્રાહ્મણોનો પાઠ દર્શાવે છે. ”]

આ સર્વ પુરાણો આરંભના શ્લોકોમાં પ્રાચીનતાનો એક સરખો દાવો કરે છે. પરંતુ તેમની પ્રાચીનતા વિષે કાંઈપણ નિશ્ચયાત્મક કહેવું અશક્ય છે. જે પુરાણોના ભવિષ્યવાદી પણાને તથા દંતકથાઓને અલગ કરીએ, તો જ પુરાણોનો ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તથા પ્રાચીન ભૂગોળ તરીકે કાંઈપણ ઉપયોગ થઈ શકે.

ત્યારપછી, લેખકે પુરાણોક્ત મન્વન્તર, કલ્પ, મહાયુગ, અવાંતરયુગ વગેરેનો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તે પછી મનુ, ઇક્ષ્વાકુ, ઇલા, પુરુકુત્સ, દ્વિવોદાસ, પિંજવન વગેરે નામેની વેદ તથા પુરાણો સાથે કેવો સંબંધ છે તે દર્શાવ્યો છે. પરંતુ, પુરાણોની વંશાવળીઓમાં જેવામા આવતાં નામેની અને વેદમાં આવતાં નામેની હંમેશાં એક ગણવામાં મોટી ભૂલ થવાનો સંભવ રહે છે; કારણકે કવિઓ પોતાના આશ્રયદાતા રાજાના વંશને અતિશય પ્રાચીન બતાવવા માટે પ્રાચીન વંશો સાથે ધણીવાર જોડી દે છે. દાખલા તરીકે, કેાસલદેશના ઇક્ષ્વાકુ રાજાઓની વંશાવળીમાં પ્રસેનજિતના પૂર્વગામી રાજાઓમાં અતુકમે શાક્ય, શુદ્રોદન, સિદ્ધાર્થ અને રાહુલનાં નામ મૂકેલાં છે. હવે, ખરીરીતે પ્રસેનજિત ગૌતમ બુદ્ધ (સિદ્ધાર્થ)નો સમકાલીન હતો એ ઇતિહાસ ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી આવી વંશાવળીઓને બરાબર સમજતા પહેલાં વિચાર અને વિવેક કરવાનો રહે છે.

હાર પછી પુરુવંશ, ઇક્ષ્વાકુવંશ અને મગધના બૃહદ્રથ, પ્રદ્યોત, શિશુનાગ અને નંદ રાજાઓના સમય અને રાજ્યશાસન વિષે ઘણી સારી ચર્ચા કરેલી છે, તથા તે સમયના ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્યકર્તાઓ વિષે ઉલ્લેખ કરી મૌર્ય, શુંગ, કાણ્વ વગેરે મગધના અર્વાચીન રાજવંશો વિષે જણાવેલું છે.

આ સ્થળે લેખકે એક જાણવાબેગ સૂચના કરી છે. પુરાણોમાં નન્દોનો જુદો વંશ નંદિ પાડતાં શિશુનાગ વંશમાં તેમને ગણવામાં આવ્યા છે. શિશુનાગ વંશના છેલ્લા અને તે પહેલાના મહાનન્દી તથા નન્દીવર્ધન રાજાઓનાં નામ ઉપરથી એ સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. આ ઉપરથી જે જાતના નન્દો ગણી શકાય, એક જૂના અને બીજા નવા. આ નવા નન્દોને માટે ‘નવનન્દ’ શબ્દ વપરાતો હશે. આથી ‘નવનન્દ’ એ શબ્દમાં ‘નવ’નો સ્વાભાવિક રીતે સંખ્યાવાચક અર્થ લેવામાં આવે છે; તેને બદલે ‘નવ’ એટલે ‘નવીન’

અર્થ લાઇએ તો આ વિચાર બરોબર બેસી રહે છે. કે. પી. જ્યસ્વાસે પણ આ મતનું સમર્થન કર્યું છે*

એકંદરે આ પ્રકરણ શોધક-બુદ્ધિથી લખાયેલું છે, અને હંમેશાં સામાન્ય વાંચકને ઘણું નવીન જણવાનું મળે એમ છે.

અન્ય પ્રકરણોની સમાલોચના હવે પછીના અંકમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

“ના.”

x

x

x

x

x

ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરી ના નવેમ્બર ૧૯૨૨ ના અંકમાં શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી ‘કાર્તવીર્યની માહિમતી’ એ નામના લેખમાં જણાવે છે કે:—

હૈદય વંશના રાજા અર્જુન-કાર્તવીર્યની રાજ્યધાનીનું સ્થાન ક્યાં છે તે વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. શિરીષ ચન્દ્ર વિદ્યાલેખના મત પ્રમાણે કાર્તવીર્યની માહિમતી હાલ જ્યાં ભરૂચ (ભુચુકચ) છે તે સ્થાને હશે. શ્રી મુનશી પુરાણ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં આવતા અનેક માહિમતીઓના ઉદ્દેશોની ચર્ચા કરી આ મતનું સમર્થન કરે છે. તેઓ લેખને અંતે જણાવે છે કે “આ બધી બાબતો બોતાં મને ખાતરી થાય છે કે [પરશુ]રામના રાષ્ટ્રે કાર્તવીર્યની રાજ્યધાનીનો નાશ કરી નાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેનો સૂપીરકમાં સમાવેશ કરી તેના અસ્તિત્વનું નામ નિશાન પણ રહેવા દીધું નહિ; અને તે ભરૂચની નજીકના કાંઈ સ્થાન ઉપર હશે.”

‘વિ.’

x

x

x

x

x

ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરીના માર્ચ ૧૯૨૩ ના અંકમાં પ્રો. કુશીલનો ‘પલ્લવ ચિત્રકળા’ વિષે લેખ છે. તેના સાર રૂપે અતુવાદ આપીએ છીએ: પલ્લવ કોતરકામ અને સ્થાપત્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ પલ્લવ ચિત્રકામ એ તદ્દન નવીન વિષય છે. મહાબલીપૂરમ અને મામનુરમાં જોડેલાં રંગનાં અવશેષો ઉપરથી ત્યાંનાં સ્મારકો ચિત્રિત હશે એ શંકાને સ્થાન મળ્યું. પરંતુ આ અવશેષો પલ્લવ ચિત્રકલા (painting) સમજવા આપણે માટે પૂરતાં છે. સિત્તલવાસલમાંના પહાડમાં આલેખેલાં પલ્લવમંદિરમાંનાં મંડોદક ચિત્રો (fresco) ની શોધ ઘણી અગત્યની છે. આ ચિત્રો ઉપરથી નીચેના સિદ્ધાંતો બાંધી શકાય: ૧. પલ્લવ ચિત્રોની પદ્ધતિ અજન્ટાનાં ચિત્રોને મળતી છે.

૨. કલાની દૃષ્ટિએ આંખેણને મળી આવતા આ અવશેષો ઘણાં લક્ષમાં રાખવા જેવાં છે. એમ જણાય છે કે પલ્લવોની ચિત્રકળા તેમની મૂર્તિવિધાનકળા કરતાં વધારે સુંદર હતી.

સિત્તલવાસલ પુકુછોટથી વાયબ દિશામાં નવ માઈલને અંતરે આવેલું ગામકું છે અને તે નર્તમલૈ, મલૈયદીપટ્ટી, કુકુમિયમલૈ અને કુત્તન્દરકોઇલથી થોડા થોડા માઈલને અંતરે હોઈને પલ્લવ પ્રદેશની મધ્યમાં આવેલું છે. પહેલા મહેન્દ્રવર્મન રાજાના કાળ અને સંગીતમાં દૌશલ્યનાં માનુરના શિલાલેખોમાં વખાણ આવે છે તેજ રાજાએ કોતરાવેલી મામનુરની ગુફાઓના જેવી જ સિત્તલવાસલના ગુફામંદિરની સ્થાપત્યશૈલી છે. સિત્તલવાસલની ગુફામાં જૈનમંદિર છે અને મહેન્દ્રવર્મન પહેલો આપરના બોધથી જૈન થયો,

ત્યાર પહેલાંના એના સમકાલીન સહધર્મીઓ અને મિત્રોને હાથે એ પહાડમાંથી કોતરી કઢાયું હતું. એક સમે એ પૂર લપકાથી શણુગારાયલું હતું, પરંતુ હાલ માત્ર એના ઉપલા વિભાગો જ અખંડ છે. એટલે છત, થાંભલાના ઉપલા ભાગ અને એમની મથોટી પરનાં જ ચિત્રો આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

જળવાઇ રહેલી મુખ્ય ચીજ તે ઝોસરીની સમગ્ર છતને શણુગારતું ભવ્ય મંડોદક ચિત્ર છે. એ કમળકાસારતું ચિત્ર છે. કમળપુષ્પોમાં વચ્ચે વચ્ચે માછલાં, હંસો, લેસો, હાથીઓ અને હાથમાં કમળપુષ્પો ધરેલા એવા ત્રણ જૈનો છે. આમાંના બે જૈનો ઘેરા રાતા રંગના છે અને ત્રીજો જૈન ઉજળા પીળા રંગનો છે. એમની ઉભા રહેવાની ઢળ, એમના પર પુરાયલા રંગો અને એમની મુખાકૃતિની મધુરતા ખરેખર મોહક છે. આ કમળ-કાસારના મંડોદક ચિત્રમાં કદાચ જૈનોના ધાર્મિક ઇતિહાસમાંનો કોઈ દેખાવ હશે. રવેશના બે થાંભલાની મથોટીનો શણુગાર સારો જળવાયો છે. લાં ખીલતા કમળદંડોની રસમય ગુંથણીતું ચિત્રામણુ છે. થાંભલાઓ નાયિકાઓની આકૃતિથી અલંકૃત કરાયા છે. જમણી બાજુનો થાંભલો ઠીક જળવાયો નથી પરંતુ હાખી બાજુનો, મનુષ્ય, વરસાદના સપાટાથી લગભગ પૂરેપૂરો બચી ગયો છે. એના પરની નાયિકા મંદિરની દેવદાસી છે.

મહેન્દ્રવર્મન પહેલાના જમાનામાં નૃત્યકલાતું ઘણું માન હતું. મારા મિત્ર ત્રિવેન્દ્રમ-વાળા કે. જી. શંકર આયરે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં મેં મોકલેલા ફોટોગ્રાફની મદદથી મામ-નુરના શિલાલેખોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એમાં એ નસહિત્વચ નૃત્યવિહિતઃ એમ વાંચી શક્યા હતા. એટલે સંભવ છે કે મહેન્દ્રવર્મન પહેલાએ નૃત્યકલા વિષે ગ્રંથ લખ્યો હતો. એ જ શિલાલેખમાં એમને ક્રધરનિસ્વર વર્ણવપુર તપુઃ કવિગિર અને બીજે ઠેકાણે કિંચ વિવિધૈઃ કૃત્વવર્ણ ચંદ્રાવર્ણમ્ એ શબ્દો પણ વંચાયા હતા. આ પ્રમાણે નૃત્યકલાથી અવિલક્ત એવી સંગીતકલા વિષે પણ મહેન્દ્રવર્મે ગ્રંથો લખ્યા હતા. વળી ‘પદ્મવો’ના ત્રીસમે પાને મેં મારો મત દર્શાવતાં લખ્યું છે કે કુડુમિયમલૈના શિલાલેખમાંનો ઉદ્દેશ મહેન્દ્રવર્માની સંગીતવિષયક પ્રવીણતા વિષે છે.

અત્રે એ પણ ઉમેરવું જોઈએ કે મિ. ડી. એ. ગોપીનાથ રાવને પુણ્ડકોટ રાજ્યનાં ગુહામંદિરો તપાસતાં તપાસતાં સંગીતવિષયક એક નવો શિલાલેખ જડી આવ્યો હતો. એ વિષે પત્રદ્વારા એમણે મને ત્રીયે પ્રમાણે લખ્યું:—“ટીરુમયૈમની ગુફામાં પણ કુડુમિય-મલૈના શિલાલેખ જેવો સંગીતવિષયક લેખ છે. પહાડની બાજુપર કોતરેલા શિવાલયની દિવાલ પર એ ટાંકી કઢાયેલો છે. ઘણા પાંછળના વખતના એક પાંડય રાજાએ એ લેખનો કેટલોક ભાગ એ ના સમન્વય એવી લિપિમાં છે એમ કહી કોતરી કઢાવ્યો છે અને એને બદલે કેટલાકે સિક્કાનું દાન અમર કરવા પોતાનો જ નકામો લેખ કોતરાવ્યો છે. એ ‘ભિખારી’ને ખખર નહિ હોય કે એ અમૃત્ય શિલાલેખને એ કેટલું ભારે નુકસાન કરે છે. મળી આવતા અવશેષો પર ઇધર તીધર કંઈક આમ વંચાય છે:—‘વ [જ] ગંધાર, ધૈવ [ત].’ આ આર્થ સંગીતકલાના પારિભાષિક શબ્દો છે અને તે કુડુમિયમલૈના શિલાલેખ પરની જ લિપિમાં લખાયા છે.”

પદ્મવોના સમયની લલિત કળાઓમાં મૂર્તિવિધાન કળા ઘણા વખતથી બળ્લીતી છે.

હવે આપણને ચિત્રકળા, સંગીત અને નૃત્ય વિષે માહિતી મળે છે. આ રીતે ચિત્રતંત્રવાસલના ફેરફાર પહેલા મહેન્દ્રવર્માના સમયની આપણી કળા વિષેની માહિતી પૂરી કરે છે. 'ચુ.'

* * * * *

ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરીના માર્ચ ૧૯૨૩ ના અંકમાં સર આર. સી. ટેમ્પલે પ્રો. જી. જી. હુલ્લીના 'હિંદુ અને રોમનો' નામના ફ્રેંચ લેખનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ આપ્યો છે. તેનો અમે ગૂજરાતી અનુવાદ આપીએ છીએ:—

ગુહાલોપની ભૂશિર જડ્યા પહેલાં અને વહાણવટાની અભિવૃદ્ધિ પહેલાં યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે પરસ્પર અનેક સંબંધ હોવા છતાં સામાન્ય રીતે એમ ધરાય છે કે યુરોપ અને હિંદુસ્તાન એક બીજાથી ઘણાં વેગળાં છે. એ બે વચ્ચે વ્યવહાર ચાલતો એટલું જ નહિ, પણ તે વારંવાર ચાલતો અને અગત્યનો હતો, તથા હિંદુસ્તાન રોમન સંસ્કૃતિથી ઉભરાઈ જતું હતું એમ સાબીત કરવાનો અહીં મારો પ્રયત્ન છે.

રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને હિંદુસ્તાન સાથે નિઃશંક બાંધે જ કોઈ સંબંધ હતો. પરંતુ શહેનશાહ ઑગસ્ટસના વખતમાં ત્યાં બે હિંદી એલચીમ'ડોના મેયાં હતાં. એક કેટલીક એટ તથા થીક ભાષામાં લખેલો કાગળ લાવ્યું હતું. એ કાગળમાં રોમના લોકોને એક રાજા તરફથી હિંદુસ્તાનમાં પેસવાની તથા વેપાર કરવાની પૂરેપૂરી છૂટ આપવામાં આવી હતી. એટમાં હિંદુસ્તાનની નવાઈની ચીજો હતી: હાથ વગરનો માણસ, જંગી કાંચબો, કેટલાક સાપ અને રાક્ષસી કબુતર (મોર ?) વગેરે. એલચીમો ભરૂચ બંદરેથી નીકળી ધરતી અખાતને કિનારે કિનારે નિપરકાસ થઈને એન્ટીઓકને રસ્તે થઈ ઈટાલી પહોંચ્યા હતા. યુરોપ જવાનો એ પુરાણો માર્ગ હતા.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦ ની સાલમાં ઑગસ્ટસે મિસર જીત્યું અને ત્યારથી મિસર અને રાતા સમુદ્રનો માર્ગ સાધારણ રીતે વપરાશમાં આવ્યો. રૂઝેબોના દહેવા પ્રમાણે એક્સો વીસથી વધારે વહાણના બનેલા ખરા કાફલા રાતાસમુદ્રમાં થઈને હિંદુસ્તાન હકારાતાં વેપારની અગત્ય ધણી થઈ હતી.

રૂઝેબો અને પિલનીનાં પુસ્તકોમાં અને ખાસ કરીને 'પેરીપ્લસ ઓફ ધી એશીયીઅન સી' અને ટોલેમીની ભૂગોળમાં એની કેટલીક વિગતો છે.

એ પુરાણા કાળમાં રોમનો વેપારી સરે નીકળતા તેની સાથે આપણે દેખના દૃષ્ટિએ વિચરીએ. એ ભૂમધ્યસમુદ્ર આરંભાર રોમથી એલેક્ઝાંડ્રીયા જાય છે. પછી એ નાઇલને માર્ગે પડે છે અને સામે પાણીએ થીજસથી જરા નીચે કોપ્ટસ સુધી આવી પહોંચે છે. ત્યાંથી પછી ઉટ પર બેસી જસો માઇલનું રણ ઝાળંગી રાતા સમુદ્રના એક અખાતમાં ટ્રોગ્લોડાઇટસનું (ગુફાઓમાં રહેનારાઓનું) બેરેન્ટિસ નામનું બંદર છે ત્યાં આવે છે. ત્યાં એને આશરે ચારસો વહાણોનો કાફલો હિંદનાં બંદરો તરફ હકારવા તૈયાર હોય જણાય છે. કાફલો જુલાઈની મધ્યમાં મિસરનો કિનારો છોડે છે અને કેટલાક દિવસ પછી અરબસ્તાનમાં મોક્કા નામના કસ્બાની નજીકમાં મોક્કા બંદરે જાવી પહોંચે છે. જરા આગળ બાબુલમંડપની સામુદ્રકૂતીમાં એશીયસ (હાલના રાક્ષા) બંદરે કાફલો તાજું પાણી લે છે. પછી એડન આગળ થઈને તે કાને બંદરે પહોંચે છે.

અને છેવટે અમરપ્તાનનો કિનારો છોડે છે. હવે વહાણો હિંદુસ્તાન જવા ભરદરીએ પડે છે. ઑગસ્ટની શરૂઆત છે. (નૈઋત્ય) ચોમાસુ પૂર જોસમાં છે. એટલે આપણા ખડતલ ખલાસીઓ (હીપ્પેલોસનામ) પવનની આગળ માત્ર દોડે જાય એટલે એક મહીનામાં સારા અમરપ્ત અખાતની આરપાર સપ્ટેમ્બરના એક દિવસે કિનારો આવે છે, અને ક્યાં આવ્યા એ જાણ્યા પછી વહાણ ખાલાતના અખાતમાં ભરૂંચ બંદર તરફ વળે છે. યુરોપથી લાવેલો કેટલોક માલ આપણો વેપારી અહીં ઉતારે છે એમાંનો મોટો ભાગ યુરોપની બનાવટનો બજારમાં વેચી ખાવાનો કચરો હોય છે. તેમાં તૈયાર કપડાં પુષ્કળ છે કારણ કે ધનિક હિંદીઓ રોમની નવામાં નવી ઢબ (Fashion)નો પોષાક પહેરે છે. પોલાદની વા કાંસાની ચીજો, કાચનાં વાસણો, પતરૂં, સીસું, સેન્ડરચ (એક જાતનો સરેસ), પરવાળાં, અત્તરો, લેપવિલેપો વગેરે પણ તેમાં છે. વળી રાજમહારાજઓને ભેટ કરવા ખાસ ચીજો પણ છે; કારણ કે માળવા અને દમખણતું મોટું બંદર જે ભરૂંચ તે ઉજ્જૈન સાથે લાગલું વ્યવહાર કરે છે. ઉજ્જૈનમાં તીઆસ્તનો (ચશતનો) અને પૈથનો રાજ્ય કરે છે. તેનો રાજા શ્રી પુલુભાષી કહેવાય છે. આ રાજ્યો મહા મોજ-શોખમાં રહે છે. એટલે એમને માટે કેટલાક નક્શી ચાંદીના થાળ, ઉંચા દારૂ, સંગીતનાં વાદ્યો, રંગ, અને આર્થ કવિઓએ વખાણેલા અને રાજાઓને ઘણા ગમે છે એવા કેટલાક ગ્રીક (યવની) ગુલામો પણ આપણો વેપારી લાવ્યો છે. બધી યુરોપી ચીજો મોંઘી છતાં ભરૂંચના બજારમાં તડાકાભેર ઉપડી જાય છે.

હવે આપણે દમખણને કિનારે કિનારે દક્ષિણ તરફ આપણી સફર ચાલુ રાખીએ. સફર ધાસ્તીભરેલી છે. અને ચીરાસ પ્રદેશના કેંગાનોર બંદરે પહોંચીએ, ત્યાર પહેલાં જાળીઆના ચાંચીઆઓને હાથ ઝલાઈ જવાનું જોખમ છે. એ ગામમાં રોમન લશ્કરની બે ટુકડીઓ છે. વેપારનું રક્ષણ કરવું એ એનું કામ છે. પાડોશમાં ઑગસ્ટસનું દેવળ છે. ત્યાંથી વહાણ કોમોરીનની ભૂશિર પાછળ ફરી કોલખોઈ અથવા કોકે નામના બંદરે આવે છે. આ ગામ મોતીનું મથક છે. અને એ દેશની મધ્યમાં આવેલું છે. એ મહુરાના પાંડય રાજાને તાબે છે. ત્યાં યુરોપીઓ વારંવાર આવે છે અને ત્યાંના ઘણા રહેવાસીઓ ગ્રીક ભાષા બોલી સમજી જાય છે. પાંડયના અંગરક્ષકો યવનો કિંવા યુરોપી સૈનિકો છે.

આ બધા ઉપરાંત ત્યાં રોમનું નાણું ચાલે છે અને આપણો વેપારી રોમના સિક્કાનો મોટો જથ્થો લાવ્યો છે તેનું ત્યાં તરત ચલણ થશે. એના બદલામાં મોતી તથા લંકાથી આવેલો હાથીદાંત અને પુત્રાત અથવા પુત્રાડ જેનું સુખ્ય શહેર કાવેરીના બોહ ઉપર આવ્યું છે ત્યાંથી આવેલાં નીલમ વગેરે એ ખરીદશે.

હવે નવેમ્બર મહીનો બેઠો હશે. એટલે મોતી, હાથીદાંત અને હીરા ભરી વહાણ કોલખોઈ છોડી યુરોપ જવા પાછું ફરે છે. તે હાલ ત્રાવણકોર રાજ્યમાં આવેલા વૈક્કારે બંદરે આવી નેલઝ્યુડા નામના ગામમાંથી એ પુષ્કળ મરી ભરે છે. નેલઝ્યુડા મરીના પાકના પ્રદેશની મધ્યમાં છે અને પાંડયને તાબે છે. ત્યાંથી ચાલ્યાં વહાણ મલબારને કિનારે કિનારે ભરૂંચ આવી પહોંચે છે. ત્યાંથી તે સુતરાઉ કાપડનો માલ, ખાસ કરીને મજલીપટ્ટમની

મહીપ્પેલાસ ચોમાસાનો ઉપયોગ કરી હિંદી મહાસાગર આજગનાર પહેલો રોમનો નાવિક હતો. એણે એ સુસાફરી લગભગ ઇ. સ. ૭૯ માં કરી.

પ્રાંતોશમાંથી આવેલી ધણી બારીદ મસલીન વગેરે બરશે એટલામાં હીસેમ્બર અથવા જાન્યુઆરી મહીનો થઇ જાય છે અને પ્રશાની પવન ડુંકાવા માંડ્યો છે એટલે વહાણ સહેલાઈથી અમરખતાન થઇને મિસર વળી જાય છે.

ત્યાંથી રોમ જવું એ આપણા વેપારીને મન ખેલ છે. હિંદુસ્તાનમાં સસ્તે બજારે ખરીદેલો માલ એ રોમમાં ઘણું મોંઘે બાવે વેચી શકશે. પ્લીની પુણ્યપ્રકાશમાં આવી જાંઘ શરીઆદ કહે છે કે હિંદુસ્તાનની પડતર કિંમતથી મોગણી કિંમતે રોમમાં માલ વેચાતો હતો. એટલે સરનાં બેખમ જેટલો જ નહિ પણ એથી વિશેષ લાભ એને (આપણા વેપારીને) થશે.

પહેલા શહેનશાહોના વખતમાં રોમમાં મોજશોખ અને બહારનો બપડો એટલો બધો ફરવામાં આવતો કે આ મોંઘી કિંમતનાં મોતી, ધૂપગંધ, હાથીદાંત, મસલીન અને હીરા પણ ત્યાં ચપટીમાં વેચાઈ જતાં.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને વૈભવવિલાસ લાવનાર આ યુરોપીઓ પોતાના દેશમાં આવે એથી હિંદીઓ રાજ થતા. તામીલ કવિઓ યવનોના દીવા અને ચંચુઓનાં તથા સુંદર બપટર ધરી મહુરા શહેરનું બહાદુરીથી રક્ષણ કરનાર યુરોપી સૈનિકોનાં વર્ણન કરે છે.

પુઠરમાં (કાવેરીપટ્ટનમમાં) યુરોપી વેપારીઓનો ખાસ અલગ વગો હતો. ત્યાં દુર્લભ અને મોંઘી ચીજોથી ભરચક દુકાનો હતી. અહનાનરૂ નામની તાલીમ કવિતામાં મુઝીરીઝ બંદરે વારંવાર આવતાં મોટાં, સુંદર વહાણોનાં વખાણુ આવે છે. રોમના વેપારીની અગત્ય એટલી મોટી હતી કે રોમનાં નાણાં આડે દેશી નાણાંને કોઇ પૂછતું પણ નહિ. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જમીનમાં દટાએલા અનેક બંડારો જડી આવ્યા છે અને એમાંના બધા સિક્કા રોમના નીકળ્યા છે. દેશી રાજનો એક સિક્કો પણ કદિ જડ્યો નથી. એ ઉપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે ત્યાંના રાજાએ રોમનું ચલણી નાણું સ્વીકાર્યું હતું. તળપદ નાણું પોતાના દેશ બહાર ચાલતું નહિ. જ્યારે આ નાણાંનું આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણ હતું એ દાખલો હતો.

ખ. સ. ૧૮૫૦ માં ટેલીએરી પાસે કોટ્યામમાં સોનાના સિક્કાઓનો એક જંગી જથ્થો જડી આવ્યો હતો. ૧૮૫૬ માં મહુરા પરગણામાં કલીયમપુટ્ટરમાં ટેબીરીઅસ, કલ્ડોડીઅસ, નીશ, ડોમીટિયન અને નર્વા નામના રોમના બાદશાહોના જમાનાના સોનાના સિક્કાઓની મોટી સંખ્યા જડી આવી હતી. કોઇમ્બતુર પરગણામાં પોલાચીમાં બીજા બે બંડાર જડ્યા હતા. બન્નેમાં ઓગરટસ અને ટાઇબેરીઅસના સિક્કાઓ હતા. એ જ પરગણામાં કરપૂરમાં પણ બે બંડારો જડ્યા હતા. આમાંના ૧૮૯૧ માં જડેલા બંડારમાં પાંચસો ઓગરટસના રૂપાના સિક્કા હતા અને તેનું ટાઇબેરીઅસના રૂપાના. એ જ પરગણામાં વેંછાશ્યૂરમાં રૂપાના સિક્કાના બીજા બે બંડાર જડ્યા હતા. એમાંના ૧૮૯૧ માં જડેલા બંડારમાં એકસોએસી ઓગરટસના અને ત્રણસો ઓગણત્રીસ ટાઇબેરીઅસના સિક્કાથી બરેલું વાસણ હતું. અને ૧૮૪૨ માં જડેલા બંડારમાં ઓગરટસના એકસો પાંત્રીસ, ટાઇબેરીઅસના એકસો એસી તથા કલ્ડોડીઅસના પાંચ સિક્કાઓ હતા. ૧૮૯૮ માં પુઠ-કાટ્ટે સુદમે બંડાર જડ્યો હતો તેમાં ઓગરટસથી વેસપીસીઅન સુધીના બાદશાહોના

સિક્કાઓના મોટા જથ્થો હતો. એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ બધા સિક્કા આપણા કાળના પહેલા શતકમાં થયેલા રોમના બાદશાહોના હતા.

એ શતકના લગભગ અંત સમયે રોમની રીતભાતમાં સાદગી આવી અને પહેલા બાદશાહોના અનિયંત્રિત વૈભવવિલાસ સામે પ્રત્યાઘાત થયો. એટલે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન મુખ્યત્વે કરીને મોજશોખનાં સાધનો પૂરાં પાડતું હોવાથી રોમની સાથેના એના વેપાર પડી ભાગ્યો.

હવે આપણે હિંદુસ્તાન અને રોમના પરસ્પર સંબંધના ઇતિહાસની બીજી દશા પર આવીએ. અત્યાર સુધી 'પાર્થીઓનાં' રાજ્ય ઉત્તર-હિંદુસ્તાન અને પાશ્ચાત્ય દેશો વચ્ચે આડ કરતું હતું. પાર્થીઓના રોમના અને રોમની સંસ્કૃતિના દૃઢ શત્રુ હતા એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. પણ પહેલા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં બેક્ટ્રીઆના કુશનોએ ઉત્તર-હિંદુસ્તાન છૂટું અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો શોખ ત્યાં ફાળવ કર્યો. એ વખતથી ઉત્તર-હિંદુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચે જમીન માર્ગે પણ વ્યવહાર શક્ય થયો. હિંદુસ્તાનથી કાબુલની ખીણમાં થઇને બેક્ટ્રીઆમાં જવાતું. પછી ઑક્સસને કિનારે કિનારે મેસાગેટીસના પ્રદેશને રસ્તે કાળા સમુદ્રમાં જવાતું. બલુચીસ્તાન, દક્ષિણ-ઇરાન અને મેસોપોટેમીઆને રસ્તે પણ જવાતું.

ટ્રોજન અને એન્ટોનીઅસખીઅસ પાસે હિંદી એલચીઓ આવ્યા હતા. ઉત્તર-હિંદમાં રાજ્ય કરતા કનિષ્ક નામના કુશન રાજાએ આવના શિલાલેખમાં સ્વીકરનો ઇલાખ ધારણ કર્યો છે. માણિક્યાલના શિલાલેખ પરથી સાબીત થાય છે કે એ સમયે કુશનો કલાક પ્રમાણે (રોમની રીતિ પ્રમાણે) દિવસના વિભાગ કરતા હતા. કુશન રાજાઓ પોતાના સિક્કા પાડતા; પરંતુ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ સિક્કાઓનું વંજન બરાબર રોમના સિક્કાઓ જેટલું હતું. વિમા કેંક્રીસિસનો જણાયલો એક રૂપાનો સિક્કો (રોમના) દીના રીયસ (કિનાર ?) ના વંજનનો છે. ઉત્તર-હિંદમાં રોમના સિક્કાનું ચલણ નહોતું એવો સંભવ છે, કારણકે એ પ્રદેશમાં એ જાતના ઘણા ઓછા સિક્કા મળી આવે છે. છતાં યાદ રાખવા જેવું છે કે ડોમીટીઅનના, ટ્રોજનના અને હેડ્રીઅનની પત્ની સખીનાના એમ થઈ ત્રણ સિક્કાઓ જલાલાબાદમાં કુશન રાજાઓના સ્તૂપોમાં જડ્યા છે.

એ સમયે ગ્રીક એ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા હતી; અને ઈ. સ. ના પહેલા શતકમાં હિંદમાં પ્રસરેલી રોમની અસર એ ખરૂં જોતાં ગ્રીસો-રોમનને નામે ઓળખાતી સંસ્કૃતિ હતી. ઈ. સ. ૧૦૫ થી ૨૭૩ સુધી વેપારનું મુખ્ય મથક સીરીઆમાં આવેલું પાલમીરા હતું. અને એની દરમીયાનગીને લીધે જ હિંદુસ્તાનને ગ્રીસો-રોમન સંસ્કૃતિનો લાભ થયો અને ત્યાંથી તે સંસ્કૃતિ સર્વ પૌર્વાત્ય દેશોમાં પ્રચાર પામી.

સમસ્ત ભારતવર્ષ પર આ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ભારે અસર થઈ. ગ્રીસો-રોમન પદ્ધતિનાં અનેક નકશી કામો આપણી સમક્ષ છે. એ હિંદુસ્તાનમાંથી જડ્યાં છે એમ કહેવામાં ન આવે તો એ હિંદુસ્તાનનાં છે એમ ઓળખાય નહિ એવાં છે. એ પદ્ધતિને ઘણીવાર ગ્રીસો-બુદ્ધિસ્ટ કહેવામાં આવે છે કારણ કે ગ્રીસો-રોમન કલા બૌદ્ધ વિષયો પર વપરાયેલી જણાય છે. આ જાતનાં કોતરકામો મુખ્યત્વે કરીને ગાંધારમાં જડી આવ્યાં છે. અને સોરખોનના ગ્રેફિસર કાઉચરે આ વિષય પર એક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક લખ્યું છે. છતાં આવાં કોતરકામ જમનાને કિનારે આવેલા મથુરામાં, કાશી પાસે સારનાથમાં અને બેઝાવાડા પાસે અમરાવતીમાં પણ જડી આવ્યાં છે. એ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે

આ કલા સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રચાર પામી હતી. બહુધા દ્રોણન અને હૃદીઅનના સમયની રામનાની લઘાઇઓએ પેર્ગેમોસ અને ઇફિસસની ગ્રીસો-રામન કલા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસારવામાં મદદ કરેલી. અમરાવતીનાં પ્રતિચ્છાપી કાતરકામોમાં દર્શાવેલાં પાવણ અને ધોડેસ્વારોનો મોટો ભાગ દ્રોણનના સ્તંભો (રામમાના) પરના લક્ષકરતું અનુકરણ જણાય છે. કાતરકામમાં બુદ્ધ એપોલોને બદલે આવે છે, અને કુમેરનો દેખાવ શ્રીક્રીષ્ણાસના ઝેચુસના જેવો છે. આકૃતિઓ ગ્રીસ નમુનાના જેવી છે; માથોના વાળ વાંકડીયા છે અને પોષાક રામન ફરશુળ (ટોગા) તું અનુકરણ છે. બુદ્ધના મસ્તકને શરતું તેજ્યક છે. એ તેજ્યક એવી જાતનું છે કે તેમની નિયમિત આકૃતિઓ, તેમના વાંકડીયા વાળ; તેમનો પહેરવેશ અને આશીર્વાદનો તેમનો અભિનય વગેરે સાથે જોતાં એ પ્રાચીન શ્રીસ્તી દેવળોમાંના સંતોનું આબેહુબ ચિત્ર ખડું કરે છે.*

ચિત્રપરિચય.

પાટણથી વાયવ્ય ખુણામાં દોઢેક માઈલ દૂર સરસ્વતીના ઉત્તર કિનારા ઉપર અને સહસ્રલિંગ તળાવની ઉત્તર બાજુની નજીક રોષ ફરિદની દરવા છે. આ પહેલાં હિન્દુ કે જૈન મંદિર હતું. દરવાની પશ્ચિમ બાજુની મેસનરિદને ત્રણ શિલાઓનું અનાવેલું છાપડું હતું. આ શિલાઓને પાણીમાંથી કઢાડી એકઠી મુકતાં એક સુંદર કાતરકામવાળી છત થઈ રહી. આ ચિત્ર તે છતનું છે. શિલ્પ સ્પષ્ટ અને સુંદર છે. પણ પત્થરનો ખરી પડવાનો સ્વભાવ હોવાથી અને શિલાઓ પાણીમાં પડી ગંધ હોવાથી હાનિ ખૂબ પહોંચી છે. પત્થરની સપાટીથી લગભગ એક ફૂટ જેટલું ઉચું કાતરકામ છે; અને તે એવી રીતે કોરેલું છે કે જ્યારે આ શિલાઓ પોતાના મૂળ સ્થાને હશે ત્યારે તે છતમાંથી લટકતું હોય એમ દેખાતું હશે. આની આકૃતિ વળમાં એક સ્થાનેથી આબુબાલુ ગાળ ઉઠેલાતા શુંચળાની છે. આ આકૃતિ હિન્દુ શિલ્પીઓને ખાસ પ્રિય છે. શત્રુંજયમાં બુલવણી મંદિરમાં અને આણુમાં વિમળશાહના દહેરામાં આવી આકૃતિવાળી શિલાઓ છે-સં.

*પ્રાચીન યુરોપીય સંસ્કૃતિની હિન્દુસ્તાન ઉપર બારે અસર હતી એવું જૂત ધંધુ યુરોપીઅન વિદ્વાનેને ભરાએલું છે. પ્રો. કુશીલ તેમાંના એક હોય તેમ જણાય છે. તેમણે આ લેખમાં જે લકીકત આપી છે તે ઉપરથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન સંમયમાં પણ હિન્દુસ્તાનને ખીજ દેશો સાથે સારા સંબંધ હતા. એમણે લેખના પ્રારંભમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવાને આ લેખમાં તો પૂરતા સાધનો નથી તે દરેક વાંચક સંમત થકશે. લેખનું વર્ણનકીચલ્પ સ્પષ્ટ છે. —સંપાદક.

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (સ્વીન્ડરનાથ ઠાકુર વિરચિત) સોળપેજ કાઢત, પાન ૧૨૫.
[અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં
રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુન્તલ, દાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો
ઉપરના ચર્યાત્મક અંગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે. કી. ૦-૧૨-૦

૨. આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા, યોગદર્શન, કૌટિલ્ય, ઉમ્મરખ્યામ વગેરે
લેખોનો અપૂર્વ સંગ્રહ. કી. કપડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦, ચામડાની પટ્ટી ૨-૮-૦.

૩. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રો.
ધર્માનંદ કોસંખીએ લખેલું છે. આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મની
કથાઓ, બુદ્ધત્વ જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. બૌદ્ધધર્મના
વિષયમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. કી. ૨-૮-૦

૪. હિંદુઓના તહેવારોનો ઇતિહાસ, જેમાં આપણા સઘળા તહેવારોની ઉત્પત્તિ,
વિકાસ વગેરેની સપ્રમાણ હકીકત, તે વિષેની આખ્યાયિકાઓ સાથે આપવામાં આવી છે
(ગ્રંથ થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૫. ઉપનિષત્પાઠાવલી, સંપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળ-
ભૂત રસપદ્ર તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ: પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કઠિન
શબ્દોના કોષ સાથે. ડેમી આઠપેજ, પાન ૧૦૦. કી. ૦-૧૨-૦

૬. પાલીપાઠાવલી, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
પ્રાયશ્ચિક્ષ ગ્રંથ. ડેમી આઠપેજ, પાન ૧૧૭. કી. ૦-૧૪-૦

૭. અમિઘમ્મત્થસંગહો, સંપાદક અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંખી. કી. ૨-૦-૦

૮. જિનચરિત્રમ્, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુલલિત પાલી
પદ્યમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધત્વ જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે.
(છપાય છે.)

૯. પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં
પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી. ડેમી આઠ-
પેજ, પાન ૧૦૬. કી. ૦-૧૨-૦

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ.

તા. ક. અમારાં પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો:—

૧ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ,

૨ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ

૩ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, ટ્રામ જંકશન, પાયધુની, મુબાઈ નં. ૩.

તથા બાણીતા બુકસેલરો પાસેથી.

ઇન્દ્રિયજન્ય એ જ આ આખું શાસ્ત્ર છે.

તેથી વિરૂદ્ધ વૃત્તિવાળો, અવશ ઇન્દ્રિયવાળો ચંકવર્તી રાજા પણ સદા વિનાશ પામે છે—જેમ દાણકકથ^{૫૩} લોજ કામથી પ્રાદાણકન્યા ઉપર આસક્ત થતાં ભાયાતો અને રાષ્ટ્ર સાથે નાશ પામ્યો. વેદેહ કરાલનું પણ એમ જ થયું.

કોધને લીધે પ્રાદાણ ઉપર હલ્લો કરવાથી જનમેજય^{૫૪} અને ભૃગુ ઉપર હલ્લો કરવાથી તાલજંઘ નાશ પામ્યો.

લોભને લીધે ચાર વર્ષો પાસેથી બહુ પૈસા પઠાવી લેવાથી ઐલ^{૫૫} નાશ પામ્યો. અને સૌવીર અજગિન્દુનું પણ એમ જ થયું.

અભિમાનને લીધે પરચી પાછી નહિ આપવાથી રાવણ નાશ પામ્યો અને રાન્યનો ભાગ નહિ આપવાથી દુર્યોધન.

મદને લીધે સર્વ લોકનું અપમાન કરવાથી ડમ્ભોદ્ભવ^{૫૬} નાશ પામ્યો અને હેહય અર્જુનનું પણ એમ જ થયું.

હુષને લીધે અગસ્ત્ય ઉપર હલ્લો કરવા જતાં વાતાપિ^{૫૭} અને દ્વૈપાયન ઉપર હલ્લો કરવા જતાં વૃષ્ણિઓ નાશ પામ્યા.

૫૩. આ જ દષ્ટાન્ત આ જ પ્રસંગને માટે કામન્દક પણ આપે છે અને તેની દીકામાં નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત આપેલ છે:—દણ્ડક નામનો લોજવંશનો મુખ્ય પુરુષ હતો. તેના ઉપરથી દાણકકથ એવું નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. તે યુગવા રમવા ગયેલો ત્યાં તરસ્યો થવાથી બૃગુના આશ્રમમાં ગયો અને ત્યાં રૂપયૌવનવાળી તેની દીકરીને એકલી જોઈ તેના તરફ રાગ થતાં તેને રથ ઉપર નાખી પોતાને શહેર ઉપાડી ગયો. સમિધ કુશ વગેરે વનમાંથી લઈ પાછા આવતાં બૃગુએ તેને નહિ જોતાં ધ્યાન ધરી જોયું અને જો બન્યું હતું તે બાપનું. તેથી ક્રુદ્ધ થઈ તેણે શાપ આપ્યો કે “સાત દિવસ સુધી ધૂળનો વરસાદ વરસીને ભાયાતો અને રાષ્ટ્ર સાથે નાશ પામે.” તેનાથી ડંદાઈ જઈને તે મુલો.

૫૪. રાજસ્ય યજ્ઞમાં અશ્વમેધ વખતે ઋત્વિજને ઉપર વહેમ આવવાથી જનમેજયે તેમનો તિરસ્કાર કરેલો તે કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ જ જયમંગલામાં આપેલ છે.

૫૫. જયમંગલામાં આપ્યું છે કે ઐલ એટલે પુરવા. કથા છે કે નૈમિષારણ્યના ઋષિઓએ યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા તેને નિમત્રેલો ત્યાં બધાં મુરલુનાં વાસણો જોઈને તે લોભથી લઈ લેવા માંડ્યો. યજ્ઞક્રિયામાં ખેલો વિરોધથી ઉદ્ભવ થઈ ઋષિઓએ તેને વજ્રબળ કુશો માર્યા, તેથી તે મરી ગયો.

૫૬. જયમંગલા કહે છે કે આ મદા પ્રભાવશાલી રાજાને ન્યારે લઈવાને ડાઈ ન મળ્યું ત્યારે નરનારાયણ બદરિકાશ્રમમાં તપ તપે છે એમ નારદથી સાંભળીને શીર્ષના ગુમાનથી તેમના પર ચડી ગયો અને નરનાં ઐવીક ખાજોથી સજાગ છતાં નાશ પામ્યો.

૫૭. જયમંગલામાં નીચેની વાત લખી છે: વાતાપિ અમુર બહુ અટક્યાલો હતો. તે માવાથી પોતાના બાઈ ધણલને બદરે જનારી તેના માંસથી ઋષિઓને જગાડીને પાછી

આ અને બહુએ ખીજા, સેવતાં આ છ શત્રુને,
લાયાતો ને રાજ્ય સાથે, હણાયા અન્નિતેન્દ્રિય.

છોડી દે આ છ શત્રુને, જામદગ્ન્ય જિતેન્દ્રિયે,
ને અંબરીષ નાભાગે, ભોગવી ચિર પૃથ્વીને.

વિનયાધિકરણે ઇન્દ્રિયજયમાં પડ્મિપુત્ર્યાગનો છઠ્ઠો અધ્યાય પુરો થયો.

એટલા માટે પડ્મિપુર્વગનો ત્યાગ કરીને ઇન્દ્રિયજય કરવો. વૃદ્ધના સમા-
ગમથી પ્રજ્ઞા મેળવવી, ચારની^{૫૮} આંખોથી જોવું, ઉદયમથી યોગક્ષેમ સાધવું,
કર્તવ્ય સંબંધી શાસન ચલાવીને સ્વધર્મનું સ્થાપન કરવું, વિદ્યાનો ઉપદેશ લેને
વિનયવાળા થવું, અર્થપ્રાપ્તિ કરાવીને લોકપ્રિય થવું અને હિત કરીને
પોતાની ધૃત્તિ કરવી.

એવી રીતે ઇન્દ્રિયો વશ રાખીને પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય અને હિંસાનો^{૫૯} ત્યાગ
કરવો. સ્વપ્નમાં પણ લૌલ્ય^{૬૦} વર્જવું તેમજ અસત્ય, ઉદ્વેગ વેષ અને અનર્થનો
સંગ છોડવો. અધર્મ તેમજ અનર્થના સંયોગવાળો વ્યવહાર પણ તજવો.

ધર્મ અને અર્થને વિરોધ ન થાય એવી રીતે કામને સેવવો. નિઃસ્ખાન
થવું. અથવા ત્રિવર્ગને^{૬૧} એક સાથે સેવવા કારણ કે તે પરસ્પર આધાર રાખે
છે. ધર્મ અર્થ અને કામમાંના એકની પણ અતિસેવા કરવાથી તે પુરુષાર્થને
તેમજ બાકીના બેને પણ હાનિ પહોંચે છે. કૌટિલ્યનો મત છે કે “અર્થ જ
પ્રધાન છે”—ધર્મ અને કામનો આધાર અર્થ ઉપર છે.

આચાર્યો અથવા અમાત્યોની મર્યાદા સ્થાપવી, જેઓ તેને અપાય^{૬૨} સ્થાનથી

આગચ્છેલ્લલ (ઇલ્લલ, આવ) એવી ખૂબ ખુલ્લ સ્વરથી ત્રણ વાર પાડી તેને બોલાવતો
એટલે તે કૃષ્ણ ચીરીને બહાર નીકળતો. આ વાત સાંભળીને એકવાર અગસ્ત્ય મહર્ષિ ત્યાં
આવ્યા. તેમને પણ તે પ્રમાણે જમાડીને પછી ખૂમ પાડી. પછી તે તો પચી ગયો છે એમ
મુનિથી જાણીને તેમને ચીરી નાખવાને સૂક્ષ્મ રૂપ ધરી અંદર ગયો અને પોતે પણ પચી ગયો.

૫૮. ચાર એટલે છપો જાસુસ.

૫૯. અગ્રેણ લાપાન્તરકાર એવો અર્થ કરે છે કે “પરસ્ત્રી અને પરદ્રવ્યની હાનિ
ન કરવી.” મૂળમાં પરસ્ત્રીદ્રવ્યહિંસા: એવો પાઠ છે. એટલે કે તેઓ પશ્ચીતપુરુષ સમાસ
ગણે છે. પણ અમે એને દ્વંદ્વસમાસ ગણી પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય અને હિંસા એમ ત્રણેય તબક્કાં
એવો અર્થ કરીએ છીએ.

૬૦. ચાંચલ્ય, લોભવૃત્તિ, કામવાસના એ બધા અર્થો થાય છે.

૬૧. ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થને ચતુર્વર્ગ કહે છે. પહેલા ત્રણને
ત્રિવર્ગ કહે છે.

૬૨. નાશ, તુકસાન.

વારે અને તે ખાનગીમાં પ્રમાદ કરે ત્યારે છાયાનાગિકા^{૧૩} વગાડીને તેને ટોકે.

સહાયથી રાજ્ય ચાલે છે, એકલું ચાલે હોય ના.

તેથી નીમીને સચિવો, તેમનો સુબુવો મત.

વિનયાધિકરણે ઇન્દ્રિયમાં રાજર્ષિવૃત્તનો સાતમો અધ્યાય પૂરો થયો. ઇન્દ્રિયજન્ય સમાપ્ત થયો.

પ્રકરણ ૪ થું: અમાત્યોત્પત્તિ

ભારદ્વાજનો એવો મત છે કે “સહાધ્યાયીઓને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમની શુદ્ધતા અને સામર્થ્ય જોએલાં હોય છે.” તેઓ જ રાજાના વિશ્વાસ-પાત્ર બને છે.

વિશાલાક્ષ તેની ના કહે છે. સાથે રમેલ હોવાથી તેઓ તેની અવગણના કરે છે. જેઓ રાજાની શુદ્ધ બાબતમાં ભાગ લેનારા હોય તેમને અમાત્ય કરવા કારણ કે તેમનાં શીલ અને વ્યસન સમાન હોય છે. પોતાની શુભ વાત રાજા જાણે છે એવા ભયથી તેઓ અપરાધ કરતા નથી.

પરાશર કહે છે કે “આ દોષ સાધારણ^{૧૪} છે.” તેઓ પણ રાજાની શુભ વાત જાણતા હોવાથી રાજાને પણ ભયને લીધે સારાં નરસાં કામોમાં તેમના પ્રમાણે ચાલવું પડે.

જેટલા જનને રાજા, કહી કે ગૂઝ આપવું,

તેથી એ તેટલાઓનો લાચારીથી બને વશ.

જેઓ જીવનું જોખમ ધાય એવી આપત્તિમાં રાજાને વળગી રહે તેમને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમના અનુરાગનો અનુભવ થયેલો છે.

પિથુન તેની ના કહે છે. આ તો ભક્તિ થઇ—બુદ્ધિશુષ્ક નહિ. ગણવી-વાળાં પ્રયોજનોવાળાં કામોમાં નીમેલા જે માણસો આદેશ કરેલાં પ્રયોજન અથવા તેથી પણ વધારે પ્રયોજન સિદ્ધ કરે તેમને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમની લાયકાતનો અનુભવ થઇ ગયેલો છે.

કૌણ્વપદન્ત તેની ના કહે છે. એમનામાં અમાત્યના બીજાં ગુણો નથી. બાપદાદાના વખતથી ચાલતા આવેલાંને અમાત્યો કરવા, કારણ કે તેમનાં શુદ્ધ

૧૩. છાયા એટલે મુર્ખની છાયાથી સમય માપવાનું યન્ત્ર, નાગિકાનો અર્થ પદિષ્ઠા એવો થાય છે. તેમજ સમય બતાવવાને વગાડવાનો ઘંટ એવો અર્થ પણ આપે આપે છે. માટે તે બીજો અર્થ અહીં સ્વીકારવો.

૧૪. રાજા અને અમાત્ય બંનેના પક્ષમાં આ દોષ સમાન છે.

કર્મો જોયેલાં હોય છે. રાજા તેમનો અપકાર કરે તો પણ તેઓ પોતાના સંબંધને લીધે તેને છોડી દેતા નથી. ઠારમાં પણ એ જોવામાં આવે છે.—ગાયો સંબંધ વિનાના ટોળાને છોડી દઇને પોતાના સંબંધવાળા ટોળામાં જઈ રહે છે.

વાતવ્યાધિ આની ના કહે છે. તેવા અમાત્યો તેનું બધું પચાવી પાડીને પોતે જ ધણીરણી થઈ ખેસે છે. માટે નીતિવિદોએ નવા માણસોને અમાત્ય કરવા. નવા રાજેલાઓ દણ્ડધરને યમસ્થાને માને છે, તેથી અપરાધ કરતા નથી.

બાહુદન્તીપુત્ર તેની ના કહે છે.—માત્ર શાસ્ત્ર જાણનારો પણ કર્મના અનુભવ વિનાનો કામમાં ખત્તા બાઈ ખેસે. ઊંચું કુળ, પ્રજ્ઞા, શુદ્ધિ, શૌર્ય અને રાજભક્તિવાળા પુરુષોને અમાત્યો કરવા, કારણ કે તેમનામાં શુભનું પ્રાધાન્ય છે.

કૌટિલ્ય કહે છે કે આ બધું યોગ્ય છે—કાર્યસામર્થ્યથી જ પુરુષસામર્થ્ય કલ્પી શકાય છે. સામર્થ્ય પ્રમાણે

સત્તા દેશ અને કાલ તથા કર્મ અમાત્યનાં,
બહેંચીને નીમવા એમ અમાત્યો; નહિ મંત્રીઓ.

વિનયાધિકરણે અમાત્યોત્પત્તિનો આડમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૫ મું: મન્ત્રિપુરોહિતોત્પત્તિ

પોતાના જ દેશનો, ઊંચા કુળનો, સારા સ્વભાવનો,^{૬૫} કલા જાણનાર, શાસ્ત્રદષ્ટિવાળો, શુદ્ધિશાળી, સ્મરણશક્તિવાળો, દક્ષ,^{૬૬} જોલવામાં કુશલ, પ્રગલ્ભ,^{૬૭} પ્રતિભાશક્તિવાળો^{૬૮} ઉત્સાહ અને પ્રભાવવાળો, કલેશ સહન કરી શકે તેવો, પવિત્ર, મળતાવડો, દઢભક્તિ, શીલ બલ આરોગ્ય અને સત્ત્વવાળો,

૬૫. મૂળમાં સ્વચ્છ શબ્દ છે. રા. શામ શાસ્ત્રી તેનો અર્થ ‘લાગવગવાળો’ કરે છે પણ તેને કોઈ કોપનું પ્રમાણ નથી. શબ્દકંઠપદ્મ, આપ્ટે અને મોનીઅર વિલિઅમ્સ અચ્છન્દનો અર્થ ‘સ્વભાવ’ આપે છે. માટે તે સ્વીકાર્યો છે. કામન્દક (૪-૧૪) માં એજ શબ્દ વાપરે છે અને તેનો ટીકાકાર લાં “પ્રમાદથી અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય તો સુખેથી પાછો ફરે એવો” એટલે કે ‘દુરાચલ વિનાનો’ એવો અર્થ કરે છે, પણ આ પર્યાય નથી પણ ભાષ્ય લાગે છે. અને એ અર્થ પણ અમે આપેલ અર્થથી વિરુદ્ધ નથી.

૬૬. બાહોશ.

૬૭. જોલવામાં બીજાને દબાવી દે એવો.

૬૮. હાજર જવાબીપણું અને સ્મરણશક્તિ.

અક્ષરોં અને આપલ્ય વિનાનો, પ્રિય, વેર ઉભાં ન કરે તેવો, આ ગુણો અમાત્યની સંપત્તિ છે.

આના ચોથા ભાગના ગુણ ન હોય તે મધ્યમ, અર્ધ ભાગના ન હોય તે કનિષ્ઠ.

તેના દેશ અને સ્વભાવની પરીક્ષા આખત માણસોથી કરવી; કલા અને શાસ્ત્રદષ્ટિની તે તે વિદ્યાવાળા માણસોથી કરવી; બુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ અને દક્ષતાની પરીક્ષા તેના કામ ઉપરથી કરવી; તેના બોલવાની કુશલતા, પ્રગલ્ભતા અને પ્રતિભાની પરીક્ષા વાતચીતના પ્રસંગમાં કરવી; ઉત્સાહ પ્રભાવ અને કલેશ સહન કરવાની પરીક્ષા આપત્તિમાં કરવી; પવિત્રતા, મળતાવડાપણું અને દૃઢભક્તિની પરીક્ષા તેની સાથેના વ્યવહારમાંથી કરવી; શીલ બલ આરોગ્ય અને સત્ત્વની તથા અક્ષરોં અને અપલતા ન હોવાપણીની પરીક્ષા તેના સહવાસીઓથી કરવી; તે પ્રિય લાગે તેવો છે અને વેર ઉભાં કરે તેવો નથી એ ગુણની પરીક્ષા પ્રત્યક્ષ^{૬૮} કરવી.

રાજ્યવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ અને અનુમેય^{૭૦} ઉપર આધાર રાખે છે. પોતે જોયેલું તે પ્રત્યક્ષ, બીજાનું કહેલું તે પરોક્ષ; કર્મોમાં, કરેલા ઉપરથી નહિ કરેલાનો વિચાર કરવો તે અનુમેય.

કર્મો એક સાથે કરી શકાતાં નથી, અનેક હોય છે અને જૂદી જૂદી જગાએ કરવાનાં હોય છે. માટે દેશ અને કાલનું ઉદ્ભવન ન થઈ જાય માટે પરોક્ષ રીતે અમાત્યો પાસે કર્મો કરાવવાં. એ અમાત્યનું કર્મ છે.

જેનાં કુલ અને શીલ અત્યંત ઉદય પામેલ^{૭૧} હોય, જેણે પડંગ, વેદ, દૈવ, નિમિત્ત^{૭૨} અને કષ્ટનીતિનો અભ્યાસ કરેલ હોય, જે દૈવી અને માનુષી આપત્તિઓનો પ્રતીકાર અર્થવંથી કરી શકે તેવાને પુરોહિત કરવો. જેમ શિષ્ય આચાર્યનું, પુત્ર પિતાનું અને આકર ધણીનું કહ્યું કરે તેમ તેનું કહ્યું કરવું.

૬૮. જાતે.

૭૦. અનુમાન કરવા ચોગ્ય હકીકત.

૭૧. મૂળમાં ઉદિતોદિતકુલશીલમ્ છે. ઉદિતોદિત શબ્દ પુરોહિતનાં લક્ષણમાં યાતુવલ્ક્યપર્યુતિતા ૩૧૧ માં શ્લોકમાં આવે છે. ત્યાં તેનો અર્થ ઉદિતા ઉક્તાઃ પ્રાજ્ઞાદયો ગુણાસ્તે યસ્યોદિતા ઉદ્ભૂતા સ ઉદિતોદિતઃ એમ આપેલ છે. અને આજ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શબ્દકલ્પદ્રુમ ઉદિતે કથિતે શાસ્ત્રે ઉદિતઃ એમ કહી 'શાસ્ત્ર' એવો અર્થ આપે છે. પણ આમાંનો કોઈ અર્થ આ સમાસમાં જોસે એમ નથી એ જ બતાવે છે કે બંને અર્થો દાહ્યનિક છે. ઉદિતનો અર્થ 'ઉદય પામેલ' એવો છે અને શબ્દનો દ્વિર્ભાવ અતિશય બતાવે છે.

૭૨. દૈવી અને આકસ્મિક બનાવો ઉપરથી ભવિષ્ય જાણવું તે.

વાધેલા બ્રાહ્મણોથી ને, પામેલા મન્ત્ર મન્ત્રીથી,
અનિત ક્ષત્રિયો છતે, શાસ્ત્રાનુગમ^{૭૩} રાસથી.

વિનયાધિકરણમાં મન્ત્રિપુરોહિતોત્પત્તિનો નવમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૬ કું. ઉપધાવડે^{૭૪} અમાત્યોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનું જ્ઞાન.

મન્ત્રી અને પુરોહિત સાથે મૈત્રી કરેલા રાજાએ અમાત્યોને સામાન્ય હોદ્દા ઉપર નીમીને ઉપધા વડે તેમને શુદ્ધ કરવા.

રાજા અયાજ્ય^{૭૫} પુરુષ પાસે યજ્ઞ કરાવવાનું અને તેને લાણાવવાનું કામ પુરોહિતને સોંપે અને તે માને નહિ એટલે તેનો તિરસ્કાર કરે. તે [પુરોહિત] સત્રીઓ^{૭૬} મારફત સોગન દઇને એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં ઠહેવરાવે “આ રાજા અધાર્મિક છે. ખીજા તેના કુળના કોઈ ધાર્મિકને અથવા તેના કેદ કરેલા કોઈ કુલ્યને^{૭૭} અથવા એક લગામે રાજ્ય ચલાવનારા સામન્તને અથવા

૭૩. શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલવું તે. ‘શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા રૂપી રાસથી વિજયી થાય છે’ એવો અર્થ છે.

૭૪. ઉપધા એટલે ભાવની પરીક્ષા કરવા માટે કરેલું છળ. જુઓ કા. ની. સા. ૪-૨૫ તથા તેના ઉપર જયમંગલા ટીકા ત્રિ. સં. સી.

૭૫. યજ્ઞ કરવાના અધિકાર વિનાનો.

૭૬. રા. શામશાસ્ત્રી સન્નિત્ત નો અર્થ ‘સહાધ્યાયી’ અથવા ‘સાથે કામ કરનાર’ એવો કરે છે. સન્નનો સામાન્ય અર્થ ‘યજ્ઞ’ છે. કામન્દક ૧૩-૩૮ માં આજ પ્રકરણમાં સન્નિત્ત શબ્દ વાપરે છે. ત્યાં સન્ન છન્નચરિતં તેનાત્મચ્છાદનાદ્ વક્ષ્યતિ ચ ‘સન્ન છન્નપ્રકીર્તિતમ્’ (સ. ૧૯. પ્રલો. ૬૮.) इति । तदस्यास्तीति सन्नी । स च छापुंसलक्षणायमिज्ञापदेशचारितया परान् विश्वासयति । એ પ્રમાણે જયમંગલામાં આપેલું છે. તે ઉપરથી સન્નનો અર્થ કપટચરિત કરવો યુક્ત લાગે છે. સત્રી, સ્ત્રી પુરુષોનાં લક્ષણો કહી આપવાનો ઢોંગ કરી લોકોમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે એમ કહ્યું છે તે કૌટિલ્યના આ પછીના ૮ માં પ્રકરણમાં જે સત્રીનું લક્ષણ આપ્યું છે તે સાથે મળતું આવે છે. માટે એ શબ્દનો અર્થ જયમંગલા પ્રમાણે ‘કપટવેષધારી’ એવો કરવો જોઈએ. અહીં એ પણ કહેવું જોઈએ કે જયમંગલામાં સન્ન શબ્દના અર્થ માટે સગ ૧૯-૬૮ નું પ્રમાણ આપ્યું છે તે કામન્દકમાં મળતું નથી પણ અમરકોષમાં સન્નમા-ચ્છાદને યજ્ઞે સદાદાને ઘનેડપિ ચ (કા. ૩-૧૮૧) માં આપેલ છે અને મેદિનીમાં ‘સન્ન યજ્ઞે સદાદાનચ્છાદનારણ્યકૈતવે આપેલું છે માટે જયમંગલાનો અર્થ સપ્રમાણ છે એ નિઃસંદેહ છે.

૭૭. કુલ્યનો અર્થ ખાનદાન થાય છે. આ આખું વાક્ય બરાબર એસતું નથી.

કોઈ આટવિકને^{૭૮} અથવા કોઈ ઊભા કરેલાને રાજ કરીએ તો ઠીક. બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ? ” આ કરવાની ના પાડે તો શુદ્ધ. એ ધર્મોપધા.

સેનાપતિનો અસત્ વસ્તુઓ લેવા માટે^{૭૯} તરફકાર કરે એટલે તે સત્રીઓ મારફત લાલની લાલચ આપીને રાજાને મારવાની વાત એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહેવરાવે-“બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ? ” આ કરવાની ના પાડે તો શુદ્ધ. એ અર્થોપધા.

અંતઃપુરમાં સત્કાર પામેલી હોય એવી વિશ્વામ્નુ પરિવાજિકા^{૮૦} એક એક મહામાત્રને^{૮૧} ખાનગીમાં કહે “પટરાણી તારા પર ફિદા થઈ છે અને મળવાની પેરવી કરી છે. મોટો લાલ થશે. ” ના પાડે તો શુદ્ધ. એ કામોપધા.

મોટા વહાણમાં બેસીને જવાને માટે એક અમાત્ય ખીજા બધાને બોલાવે. એ ઉદ્દેગથી રાજા તેમને પકડે. પકડેલેથી કેદ કરેલ વેપધારી છાત્ર, તેઓમાંના ધન અને માનથી અપમાનિત થયેલ એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહે “આ રાજા અસત્ પ્રવૃત્તિવાળો છે. એને મારીને ખીજાને રાજા કરીએ તો સાફ. બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ? ” ના પાડે તો શુદ્ધ. એ લયોપધા.

પછી ધર્મોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને ધર્મસ્થીય^{૮૨} અને કંટકશોધનમાં^{૮૩} નીમવા.

અર્થોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને સમાહતીના^{૮૪} અને સન્નિધાતાના^{૮૫} વસુલાતી કામમાં નીમવા.

કામોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને બહારની અને અંદરની વિહારભૂમિનું રક્ષણ કરવા નીમવા.

લયોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને રાજના હલુરના કામમાં નીમવા. બધી ઉપધાવડે શુદ્ધ જણાયેલાને મંત્રીઓ કરવા. બધી ઉપધાઓમાં અશુદ્ધ જણાયેલાને ખાણ, દ્રવ્ય, હાથીનાં વનનાં કામખાતામાં નીમવા.

ધર્મધિકામલયથી શોધેલાને સ્વકર્મમાં

યથાશુદ્ધિ નીમવા, એ આચાર્યોનો જ નિર્ણય.

૭૮. જંગલમાં રહેનાર કોઈ રાજા.

૭૯. અહીંયાં અસત્પ્રમદેણ ને બદલે અસત્પ્રતિગ્રહેણ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

૮૦. સંસાર લાગ કરેલો હોય એવી એક જગાએ સ્થિર ન રહેનારી તાપસી.

૮૧. અમલદાર.

૮૨-૮૩. રાજ્યનાં ખાતાં છે.

૮૪-૮૫. અમલદારોના હોદ્દાનાં નામ છે.

અમાત્યોની પરીક્ષામાં ન પોતાને ન દેવીને
રાજાએ કરવું લક્ષ્ય, એવો કૌટિલ્યનો મત.

જલે વિષ શું ના દેવો અદુષ્ટે પાસ દોષનો;
કદાચ એ દૂષિતનું પછી ઔષધ ના જડે.

દુષ્ટ નો થાય છે બુદ્ધિ સત્ત્વવાન તાણી સ્થિર
ઉપધાઓથી, તો પાછી હતી તેવી થતી.

બહારના જનથી માટે, કરીને ચાર આ ક્રિયા;
સાફ જોડું અમાત્યોનું, જોળે સત્રીથકી નૃપ.

વિનય સંબંધી અધિકરણ ઉપધાવડે અમાત્યોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના જ્ઞાનનો દશમો
અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૭ મું. ગૂઢપુરુષોત્પત્તિ.

ઉપધાથી શુદ્ધ થયેલા અમાત્ય વર્ગવાળા રાજાએ ગૂઢ પુરુષો તૈયાર કરવા.
કાપટિક, ઉદાસ્થિત, ખેડુત, વૈદેહક અને તાપસના વેષવાળાઓને તથા
સત્રી તીક્ષ્ણ, રસદ અને લિષ્ઠુકીઓને ગૂઢ પુરુષો કરવા.

ખીજનાં મર્મ જાણનાર પ્રગલ્ભ શિષ્ય તે કાપટિક.^{૮૧} તેને અર્થ અને
માનથી ઉત્સાહ આપીને મંત્રી કહે “ રાજાને અને મને પ્રમાણ માનીને જેનું જે
કાંઈ અકુશલ બુવે તે તેજ વખતે કહી દેજે. ”

૮૬. કામન્દક ચારસંસ્થા વિષે નીચે પ્રમાણે શ્લોક આપે છે.

વર્ણિક્ કૃષીવલ્લો લિંગી ભિક્ષુકોઽધ્યાપકસ્તથા ।

સંસ્થાઃ સ્યુચ્ચારસંસ્થિત્યૈ દત્તદાયાઃ સુખાશયાઃ ॥

કા. નો. સા. સ. ૧૩. ૩૬.

આની દીકામાં વણિક તે પરદેશી વેપારી, કૃષીવલ્લ તે ખેડુત, લિંગી તે તાપસ, ભિક્ષુક
તે ઉદાસ્થિત અને અધ્યાપક તે કાપટિક એમ કહ્યું છે. જયમંગલા કહે છે કે અધ્યાપકઃ
છાત્રવૃત્ત્યા સ્થિતઃ । તસ્ય કોપટિક્ इत्यपरं नाम । હવે અધ્યાપકનો અર્થ શીખવ-
નાર થાય છે તેને અહીં તેનો અર્થ ‘ શિષ્યવૃત્તિથી રહેનારો અધ્યાપક ’ એમ કરેલ
છે. તે ખાસ કરીને કામન્દકનો અર્થ કૌટિલ્ય પ્રમાણે કરવાના આગ્રહથી કરેલ હોય એમ
લાગે છે. આ જગાએ કૌટિલ્યના પાઠમાં ઘણો ફેરફાર થયો જણાય છે. જોકે તેથી અર્થમાં બહુ
ફેર પડતો નથી. કૌટિલ્યનો પાઠ હાલ નીચે પ્રમાણે છે. પરમર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભઃ છાત્રઃ કાપટિકઃ ।
તમર્થમાનાભ્યામુત્સાહ્ય મન્ત્રી વ્રૂયાત્ રાજાનં માં ચ પ્રમાણં કૃત્વા યસ્ય યદકુશલં
પશ્યસિ તત્તદાનોમેવ પ્રત્યાદિશેતિ । વગેરે. મતુરમૃતિના ૭ મા અધ્યાયના ૧૫૪ મા
શ્લોક નીચેની મેધાતિથિની દીકામાં નીચે પ્રમાણે પાઠ છે. પરમધર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભઃ છાત્રાઃ
કાપટિકાસ્તાનર્થમાનાભ્યામુપસંગ્રહ્ય મન્ત્રીવ્રૂયાત્ રાજાનં માં ચ પ્રમાણં કૃત્વા

લેખકોને સૂચના

1. નામૂલું લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
2. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
3. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
4. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' ક્રમમાં ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
5. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગ્રેવલે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
6. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

અમારા તરફથી મળતાં પુસ્તકો.

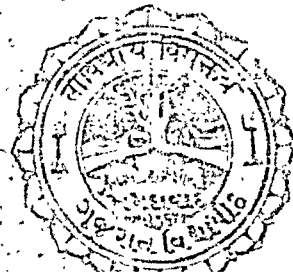
1. કારાવાસની દહાણી, વ્યાખ્યાનો, પત્રો અને લેખો. લેખક: શ્રી અરવિંદ ઘોષ ૦-૧૦-૦૦	૪. ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો ભા. ૧ ૦-૧૦-૦૦ ભા. ૨ ૦-૧૦-૦૦
2. રાષ્ટ્રગીત, (બંગાળી, હિંદી, હિન્દુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી ગીતોનો સંગ્રહ) સંગ્રહકર્તા: ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ૦-૧૦-૦૦	૫. " " " ભા. ૨ ૦-૧૦-૦૦ ૬. આટલું તો જાણ્યો ૦-૬-૦૦ ૭. સત્યાગ્રહીના સ્વાતંત્ર્યપત્રો ૦-૦-૩ ૮. લાલા લાભસિંગ ૦-૩-૦૦ ૯. ગુલામ છવાની ૦-૨-૦૦ ૧૦. ઇજ્જતનો અસહકાર ૦-૧-૬ ૧૧. અમૃતસરની વીરાંગના ૦-૧-૦ ૧૨. પંજાબના અભ્યાસો ૦-૧-૦ ૧૩. કાવદા સામે થવાની યજ્ઞ ૦-૬-૦ ૧૪. સુકતધારા ૧-૮-૦ ૧૫. ખેડની લડત
3. દિંદ સ્વરાજ, એક સત્યવીરની કથા અને સર્વોદય લેખક: મદાત્મા મોહનદાસ દ. ગાંધી ૦-૮-૦	

એક કૃપા કરતાં આવી રકમનાં પુસ્તકો મંગાવનારે કિંમત જોડતી રીકોટી ટપાલ ખર્ચ સાથે મોકલવા કૃપા કરવી.

પ્રકાશક: ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, બદ-અમદાવાદ.

અમારા એજન્ટો:

1. એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, કાલ્યાણેરી રોડ, મુંબાઈ.
2. વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, ડ્રામ જંદલન, પાવણાની, મુંબાઈ નં. ૩.
3. હરલા સમિતિ, લીમડાઓક, સુરત
4. ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર, ગંગાપીઠ, સુરત.
5. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટપરા (કાગીઆવાડ).
6. ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ, નૂતા બગીચ, ભરૂચ.

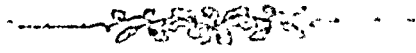

પાન ૨૪૩ થી ૨૯૦ તથા ૩૨૩ થી ૩૫૪ સુધી ધી હાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યાં, અને પાન ૨૯૧ થી ૩૨૨ ખ સુધી આદિત્ય મુદ્રણાલય,
અમદાવાદમાં પાંડક પ્રાણજીવન વિશ્વનાથે છાપ્યાં.

વિષયાનુક્રમ.

૧	ભાગરાનો અશોકનો શિલાલેખ. 'ધર્મોત્તમ' કોસમ્બી.	૫. ૩૫૫
૨	અપભ્રંશનું વ્યાકરણ. પંડિત જોયરદાસ. જી. દોશી.	૩૬૩
૩	નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ. અ. બ્રહ્મલાલ ચી. સ્વામિનારાયણ.	૩૮૨
૪	વલ્લભીના રાગન મુવરોન (પહેલાનું) એક તામ્રશાસન. દત્તાત્રેય. ગા. રિસદત્રકર. એમ. એ.	૩૯૮
૫	ચિત્તની પાંચ શક્તિઓ. પ્રાણચરન વિ. પાંડે.	૪૦૭
૬	આપણી અદૃશ્ય થતી લેખનકલા. મુનિ પુણ્યવિજય	૪૧૯
૭	અંટાળીઆ મહાદેવમાં લક્ષ્મીરાની મૂર્તિ. દુર્ગારામ. કે. ચાર્લી	૪૩૪
૮	હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ. પં. ડૉ. બગ્યાનલાલ મન્નજી	૪૩૬
૯	સ્વાધ્યાય.	૪૪૫
૧૦	કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (અનુવાદ) અ. રામનારાયણ વિ. પાંડે.	૧૭-૨૪

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રનાં તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનાં શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાદું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂજરાતી, દ્રાવડી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સહાય અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રખ્યાત સમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી. —આચાર્ય.

(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.

(૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી.

(૪) પંડિત સુખલાલજી.

(૫) અધ્યાપક રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક

(૬) રસિકલાલ જોશલાલ પરીખ.

} મંત્રીઓ.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ આજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' ઇત્યાદિ ક્રમાંકમાં જોડવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવસ્તુ જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ લું.]

આપાક ૧૯૭૯

[અંક ૪ થો.

ભાખરાનો અશોકનો શિલાલેખ.

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોશમ્બી]

પિયદસિંહ લાજા માગધે સંઘે અભિયાદેત્યાન આઠા-અપાવાધતં ચ ફાસુ-
વિહાલતં ચ । વિદિતે વે મન્તે આઘતકે હમા યુધસિ ધંમસિ સંઘંસીતિ ગાલવે
ચં પસાદે ચ । ઇ કેંચિ મન્તે ભગવતા બુદ્ધેન ભાસિતે સવે સે સુભાસિતે વા ।
પચુ સ્ત્રી મંતે હમિયાયે દેસેયં. હેવં સધમે ચિલઠિતિકે હોસંતીતિ અલહામિ
હવં તં ઘતવે । હમાનિ મંતે ધંમપલિયાયાનિ-વિનયસમુક્સે, અલિયવસાનિ,
અનાગતમયાનિ, મુનિગાથા, મોનેયસૂતે, ઉપતિસપસિને, પ ચા લાઘુલોવાદે
મુન્નાવાદં અધિગિચ્ય ભગવતાબુદ્ધેન ભાસિતે । પતાનિ મંતે ધમપલિયાયાનિ
હમિયામિ કિંતિ વહુકે મિલુપાયે ચા મિલુનિયે ચા અમિલિનં સુનયુ ચા ઉપધા-
લેવેયુ ચા । હેવં મેવા ઉપામકા ચા ઉપાસિકા ચા । પતેના મંતે હમં લિલાપ-
યામિ, અમિપેતં મે જાનંતુ તિ ॥

“ માગધનો? રાજા પ્રિયદર્શી, સંઘને અભિવાદન કરીને, તેનું આરોગ્ય અને કુશલ
પૂછે છે. ‘ભન્તે! છુદ્ધ ધર્મ અને સંઘમાં નું કેટલું ગૌરવ માનું છું, અને તેમાં મને કેટલી
શ્રદ્ધા છે તે આપ જણાવો છો. ભન્તે! ભગવાન બુદ્ધે જે શાંતિ કહ્યું છે તે સર્વ સુભાષિત
જ છે, પણ ભન્તે! આ (શિલાલેખ) વડે જે કંઈ હું બતાવું છું તે સદ્ધર્મ, ચિરસ્થિતિ

૧. ડૉ. સેનાર માગધેસંઘ ને ખેડે પાકમાની / માગધ પાક કહી તેને સંઘનું
વિશેષણ માનતા હતા. પણ માગધે એ માગધનું પુસ્તિકા-એક વચનનું રૂપ છે અને પાલીમાં
આવી રીતે વિશેષણ ધણી જગાએ નામની પછી આવે છે. સરખાવો “ રાજા પસેનદિ
કામલો.” મહિમનિકાય, રથવિનીતમુક્ત.

પામે એટલા માટે હું કહેવાને યોગ્ય છું. હે ભન્તે! આ ધર્મ વચનો છે:-ચિનયસમુક્સે, અલિયવસાનિ, અનાગતભયાનિ, મુનિગાથા, મોનેયસૂતે, ઉપતિસપમ્મિને અને જે રાહુલોવાદ સૂત્રમાં મૂપાવાદને ઉદ્દેશીને ભગવાન યુદ્ધે કહ્યું હતું તે. ભન્તે! આટલાં ધર્મ-વચનો, ઇચ્છું છું કે, બહુ ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓ વારંવાર સાંભળે અને તેનો પાઠ કરે; અને ઉપાસક અને ઉપાસિકાઓ પણ. આ (લેખ) વડે હું આ પ્રમાણે લખાવું છું કે જેથી મારો અભિપ્રાય જાણે.”

આ શિલાલેખની પ્રાચીનતા જોતાં, તેમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ધર્મવચનો ક્યાં ક્યાં છે, અને તેમાં શું છે તે જાણવું આવશ્યક છે.

આ લેખમાં સાત ધર્મવચનોનો નીચેના શબ્દોથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧. ચિનયસમુક્સે.
૨. અલિયવસાનિ.
૩. અનાગતભયાનિ.
૪. મુનિગાથા.
૫. મોનેયસૂતે.
૬. ઉપતિસપમ્મિને.
૭. રાહુલોવાદે મુસાવાદં અધિગિચ્ચ ભગવતા વુદ્ધેન માસિતે.

આ શબ્દોથી બૌદ્ધ મૌલિક સાહિત્યના ક્યા ક્યા ભાગોનો ઉલ્લેખ થયો છે તે સંબંધી મતભેદ છે. આ ઉલ્લેખો સંબંધી પ્રથમ દ્રશ્યના ક્રેંચ વિદ્વાન એમિલ સેનારે અને તે પછી ઓલ્ડનબર્ગે કરેલી છે. અને પછી તેમની દ્રશ્યનાની મદદ વડે પ્રો. હાઇસ ડેવિડ્સે કરેલી છે. આમાં પ્રથમ ઉલ્લેખ વિશે હજી સુધી કોઇ વિદ્વાને દ્રશ્યના કરી નથી, અને સાતમા વિશેનો પ્રો. સેનારનો તર્ક હજી સુધી સર્વમાન્ય રહ્યો છે. મજ્ઞિમનિકાયમાં રાહુલોવાદ નામનાં બે સૂત્રો છે તે પૈકી ૬૧ માના પહેલા પારિશ્રાદમાં મૂપાવાદ સંબંધી બોધ કરેલો છે માટે શિલાલેખમાં એજ સૂત્ર વિવક્ષિત છે, એમ નક્કી થયું છે.

બીજો ઉલ્લેખ અલિયવસાનિ એ દીધનિકાયના સંગીતિસુતમાં છે, એમ પ્રો. હાઇસ ડેવિડ્સ માને છે. હવે દીધનિકાયના સંગીતિસુતમાં દસ અરિય વાસા છે એ ખરું છે. પણ આ દીધનિકાયમાં સંગીતિસુત સારિપુત્તના મુખમાં મૂકેલું છે અને શિલાલેખમાં તો ભગવાનનાં વચનોનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે. વળી એ પણ જોવાનું છે કે આ દસ અરિયવાસામાં એવા ધર્મોનું વર્ણન છે જે સામાન્ય માણસને માટે દુષ્પ્રાપ્ય જ ગણાય, કેટલાએક તો માત્ર અર્હતને જ સાધ્ય છે. દીધનિકાય પોતે એ ધર્મોને દુષ્પતિવિજ્ઞ, દુઃસાધ્ય ગણે છે અને એવા ધર્મોનો અશોક શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ કરે એ સંભવિત નથી. કારણ કે શિલાલેખમાં સર્વ પાળી શકે, માત્ર ભિક્ષુકોજ નહિ પણ સામાન્ય ઉપાસકો પણ પાળી શકે, એવા ધર્મોજ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે. આ વાંધાને લીધે અહિં દસ અરિય-વાસાનો ઉલ્લેખ હોય એમ માની શકાતું નથી. માટે અમે અહીં અરિયવંસાનો ઉલ્લેખ માનીએ છીએ. તેમ કરતાં આ વાંધો રહેતો નથી. ઉક્ત અરિયવંસા, અંગુત્તરનિકાયના

ચતુક્કનિપાતમાં આવે છે; તે સ્વયં ભગવાને ઉચ્ચારેલાં વચનો છે અને તેમાં દર્શાવેલા ધર્મો સામાન્ય ધર્મો છે. વંસાનો અર્થ સનાતન માર્ગ એવો થાય છે. આને પટિસંમિદામાં અરિયવંસાનિ કહેલું છે તથા અંગુત્તરનિકાયની ટીકામાં યુદ્ધધોષ તેને અરિયવંસ સુત્તન્ત કહી તેના ૫૨ દસ પાનાં લખે છે તે તેની અગત્યતા પ્રસિદ્ધિ અને ઓળખાણનું સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે.

ત્રીજો ઉલ્લેખ અનાગતમયાનિનો છે. અંગુત્તરનિકાયનાં ૭૭ થી ૮૦ એ ચારેય સૂત્રો આ નામનાં છે. આ પૈકી ૭૯ મું સૂત્ર અહીં શિલાલેખમાં વિવક્ષિત છે એમ પ્રો. હામ્પ્સ ડેવિડ્સ માને છે. તે સૂત્રમાં ભવિષ્યમાં કેવી કેવી વિપત્તિઓ પડશે એની આગાહી કરી છે અને એવા પ્રસંગોમાં બિશુઓએ કેમ વર્તવું તેની સૂચના છે. આમાં અનધિકારી બિશુઓ અભિધમ્મનો ઉપદેશ કરશે એવી વિપત્તિ પણ ગણાવી છે. આવી બાબત અશોક સામાન્ય માણસોને માટે લેખમાં ગણાવે એ સંભવિત નથી. આવીજ રીતે ૭૭ મા સૂત્રમાં પાંચ પ્રકારની વિપત્તિઓમાં વનવાસી બિશુઓએ કેમ રહેવું એ હકીકત છે તથા ૮૦ મામાં પણ બિશુઓને માટે સૂચનાઓ છે માટે આ ત્રણમાંનું કોઈ સૂત્ર અહીં લક્ષેલું હોય એમ માની શકાતું નથી. ૭૮ મા સૂત્રમાં વય, રોગ, દુષ્કાળ, લડાઈ કે આંતર ભેદ જેવી આપત્તિઓ આવી પડે છે, માટે તે ન આવી હોય ત્યાં સુધીમાં માણસે ચેતીને ચાલવું જોઈએ એ મુદ્દાનો ઉપદેશ છે માટે એજ સૂત્રનો અહીં ઉલ્લેખ છે એમ માનવું પ્રામાણિક છે.

ચોથો ઉલ્લેખ મુનિગાથાનો છે તે સુત્તનિપાતની ૨૦૭—૨૨૧ ગાથાઓ છે એમ પ્રો. હામ્પ્સ ડેવિડ્સે કહ્યું છે તેની સાથે અમે સંમત છીએ.

પાંચમો મોનેયન્તેનો ઉલ્લેખ છે. પ્રો. હામ્પ્સ ડેવિડ્સ અને અંગુત્તરનિકાયનું મોનેય્યસુત્ત ગણે છે. આ સુત્રમાં કાયમોનેય્ય અને વચીમોનેય્ય આવવા ઉપરાંત મનોમોનેય્ય આવે છે જે સામાન્ય ક્રાંતિનાં માણસોને માટે અશોક દર્શાવે એ અસંવિત છે. અમે અહીં સુત્તનિપાતનું નાલકસુત્ત વિવક્ષિત છે એમ માનીએ છીએ. આ સુત્રમાં યુદ્ધ ભગવાન નાલકને સાદાઈ અહિંસા વગેરે નીતિના મૂળ સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કરે છે. આ સુત્રમાં મોનેય્ય શબ્દ ૨૦, ૨૩, ૩૮ માં ગાથાઓમાં મુનિ શબ્દ ૨૦, ૨૫, ૩૦, ૬૩ અને ૪૫ મીમાં અને મોન ૪૦, ૪૫ મીમાં આવે છે. આ સુત્ર નાલકને સંબોધન રૂપે છે માટે નાલકસુત્ત કહેવાય છે પણ પોતાના વિષયને લીધે મોનેય્યસુત્ત પણ કહેવાતું દશે એ નિઃસંદેહ છે. આ રીતે સુતોનાં સ્થલ, વિષય, ઉપદેશક, અને સુત્રમાં વારંવાર આવતા શબ્દ ઉપરથી તેમનાં ખીજાં નામે પડ્યાના અનેક દાખલા મળી આવે છે. વળી આ સુત્ર બહુ પ્રસિદ્ધ હતું એવા પણ પુરાવા છે.

છઠ્ઠા ઉલ્લેખ ઉપતિમ્મ પમિન્નેનો અર્થ ઉપતિસ્સના પ્રશ્નો એવો થાય છે. ઉપતિસ્સ એ યુદ્ધના મદાન શિષ્ય સારિપુત્રનું ખીજું નામ હતું. પ્રો. હામ્પ્સ ડેવિડ્સ આને વિશે ચોક્કસ અભિપ્રાય નથી આપતા કારણકે ઘણાં સુતોમાં સારિપુત્રે પ્રશ્નો પૂછેલા છે અને તે અર્થાને આ નામ ધરી શકે. સુત્તનિપાત ૪, ૧૬ મું સુત્ર સારિપુત્ર સુત્તને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં સારિપુત્રે ૮ ગાથાથી પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને ભગવાન યુદ્ધે ૧૩ થી તેનો જવાબ

આપો છે. તેમાં સામાન્ય અર્થનું ઉપવર્તન કરેલું છે. સ્વચ્છતાના પ્રતીક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત ધર્મશાસ્ત્ર છે એટલે ઉપવર્તન કરેલું આ સાચું જણાવવું જોઈ છે એમ માનવાની જરૂર નથી. પણ આ મન વિશે અમે પણ સ્વાસ્થ્ય રાખી રહેવા નથી.

આ ઉદ્દેશોમાં પણ આ સંતો પિંડપાત્ર છે તેના કોઈ અર્થ અને સંતોષના સંકેતો દર્શાવે છે. ૧૫. કે. ૧૫૧૨. ૫. ૩૫ થી ૪૬ માં કોઈ જોવાથી, જોઈ તેના આર આર કોઈ સાર આપી હવે એ સંતોનું જ આવાનું અને આપીને પીડે.

વિનય મમુકાને આ શું છે તે હવે તો તમ નથી.

અભિય વસ્તાતિ. આને અને અમો અમુક નિશ્ચયના અમુક નિશ્ચયના અભિય વસ્તાતિ ઉપદેશનું સર ગણીએ છીએ. તે તો એ અમુક છે.

હે બિહુઓ, આ આર આરવંશમાં છે જે અમુકના, સનાતન, વનમ પંચમો, પુરાણ, શ્રેયભાગ વિનાના, જે પહેલાં પણ સંપન્ન નથી રહેલી તેના, અમુક, સંપન્ન નથી થતી અને હવે પછી શ્રેયભાગ નહિ થાય એવા માની જાય છે અને આવીએ તો નિદેશ એવા છે. આર ક્યા ?

હવે, બિહુઓ, બિહુ ગમે તે માનથી સંતુષ્ટ થાય, ગમે તે માનના સંતોષથી સંતોષી થાય, ચીવર માટે અનુચિત પ્રયત્નો ન કરે, ચીવર ન મળે તો ક્લેશ ન કરે. ચીવર મળે તો તેનો ક્લેશ ન રાખે, તેનો મોદ ન રાખે, તેનાથી મદ ન કરે, ચીવરના દોષ દેખીને મુક્તિ તરફ જુદિ રાખીને તેનો ઉપયોગ કરે. તેવા ગમે તે માનના સંતોષથી પોતાનાં વખાણુ ન કરે અને બીજાની નિંદા ન કરે; ત્યાં જે દસ અમુકના, માનવાનો, સ્મૃતિવાળો હોય તે, હે બિહુઓ, પુરાણ અમુકના આરવંશમાં રિયત થયેલો બિહુ કહેવાય છે.

વળી હે બિહુઓ, બિહુ ગમે તે પિંડપાત્રથી સંતુષ્ટ થાય, ગમે તે પિંડપાત્રના સંતોષથી સંતોષી થાય, પિંડપાત્રને માટે અનુચિત પ્રયત્નો ન કરે, પિંડપાત્ર ન મળે તો ક્લેશ ન કરે, પિંડપાત્ર મળે તો તેનો ક્લેશ ન રાખે, તેનો મોદ ન રાખે, તેનાથી મદ ન કરે, પિંડપાત્રના દોષ દેખીને મુક્તિ તરફ જુદિ રાખીને તેનો ઉપયોગ કરે. તેવા ગમે તે પિંડપાત્રના સંતોષથી પોતાનું વખાણુ ન કરે અને બીજાની નિંદા ન કરે; ત્યાં જે દસ અમુક માદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે. બિહુઓ, પુરાણ અમુકના આરવંશમાં રિયત થયેલો બિહુ કહેવાય છે.

વળી, હે બિહુઓ, બિહુ ગમે તે શયનાસનથી સંતુષ્ટ થાય, ગમે તે શયનાસનના સંતોષથી સંતોષી થાય, શયનાસન માટે અનુચિત પ્રયત્નો ન કરે, શયનાસન ન મળે તો ક્લેશ ન કરે, શયનાસન મળે તો તેનો ક્લેશ ન રાખે, તેનો મોદ ન રાખે, તેનાથી મદ

૨. સનાતન માર્ગો.

૩. શુદ્ધ એવો અર્થ છે.

૪. રહેવાની જગા એવો અર્થ થાય છે.

ન કરે, શયનાસનનો દોષ દેખીને, મુક્તિ તરફ ખુદ્ધિ રાખીને તેનો ઉપભોગ કરે, તેવા બે ને શયનાસનના સંતોષવડે પોતાનું વખાણ ન કરે અને બીજાની નિંદા ન કરે; જે ત્યાં દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિહુઓ, પુરાણ અગ્રગણ્ય આર્યવંશમાં સ્થિત બિહુ કહેવાય છે.

૧. વળી હે બિહુઓ, બિહુ ચિન્તનમાં મમ રહે ચિન્તનમગ્ન થઈ ક્લેશના ત્યાગમાં રત થાય, વળી તેને ચિન્તનરત ચિન્તનરતિવડે, ક્લેશત્યાગરત ક્લેશ ત્યાગ રતિવડે પોતાનાં વખાણ ન કરે અને બીજાની નિંદા ન કરે; જે ત્યાં દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિહુઓ, પુરાણ અગ્રગણ્ય આર્યવંશમાં સ્થિત બિહુ કહેવાય છે.

હે બિહુઓ, આ ચાર આર્યવંશો છે જે અગ્રગણ્ય, સનાતન, ઉત્તમ પરંપરાઓ, પુરાણ, સેળભેળ વિનાના પહેલાં પણ સેળભેળ નથી થઈ એવા, અને હવે પંચી સેળ-ભેળ નહિ થાય એવા, જ્ઞાની શ્રમણો અને બ્રાહ્મણોએ નહિ નિંદેલા એવા છે.

૨. વળી, હે બિહુઓ, આ ચાર આર્યવંશોવાળો બિહુ પૂર્વ દિશામાં વિહરે છે, અને એ જ અરતિને હરાવે છે અરતિ તેને હરાવતી નથી પશ્ચિમ દિશામાં...કિતર દિશામાં દક્ષિણ દિશામાં વિહરે છે અને એ જ અરતિને હરાવે છે અરતિ તેને હરાવતી નથી. તે ક્યા હેતુથી? હે બિહુઓ, તે ધીર અરતિરતિસહ છે માટે.

૩. અરતિ ધીરને હરાવતી નથી. અરતિને ધીર હરાવે છે. ધીર અરતિને હરાવે છે. ધીર અરતિસહ છે.

સર્વ કર્મ છોડી દીધાં છે એવાને, જેણે સર્વ છોડી દીધું છે તેને કાણ અટકાવે? જ'બુ-નદ સોનાના નિષ્કની પેડે તેની કાણ નિંદા કરી શકે? બ્રહ્મથી પ્રશસિત થયેલા એવા તેની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે.*

ત્રીજી દૃષ્ટ્યે ઐગુત્તરનિકાયના ૭૮ મા સૂત્રનો છે તે ત્રીજો પ્રમાણ છે—

૧. હે બિહુઓ, પાંચ અનાગત બય દેખનારા બિહુએ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે, અલ-બ્ધની લાબ્ધિ માટે, નહિ સાક્ષાત્ કરેલું સાક્ષાત્ કરવા માટે અપ્રમાદી, વીર્યવાન નિર્વોણમાં ચિત્ત રાખીને રહેલું યોગ્ય છે. તે પાંચ ક્યાં?

૨. હવે બિહુઓ, બિહુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “હું અત્યારે નાનો, જુવાન, બાળક, દાળા કેશવાળો, બદ, યૌવનવાળો પ્રથમ વયમાં છું, એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે આ દાયને જરા સ્પર્શ કરે છે, ઇર્ષ્ય અને જરાથી હારી ગયેલાએ ખુદ શાસનનું મનન કરવું સુકર નથી, અરુણ વન જંગલના પ્રાંતોમાં શયનાસન સેવવું સહેલું નથી, આવો અનિદ્ર, અકાન્ત, અપ્રિય ધર્મ મને પહેાંગી વળે. તે પહેલાં હું અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે અલબ્ધની લાબ્ધિ માટે, નહિ સાક્ષાત્ કરેલું સાક્ષાત્ કરવા માટે વીર્યનો આરંભ કરું, જેથી તે ધર્મવાળો હું ઇર્ષ્ય પણ સુખેથી વિદું.

હે બિહુઓ, આ પ્રથમ અનાગત બય દેખનારા બિહુએ.....યોગ્ય છે.

* મગમાં ગાથાઓ છે.

૩. વળી હે ભિક્ષુઓ ભિક્ષુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “હું અત્યારે પ્રધાનકર્મ એટલે નિર્વાણના પ્રયત્ન માટે દરૂ વિનોતો, રોગ વિનાનો, સમપાત્રન શક્તિની હોજરી વાળો, નહિ બહુ શીત નહિ બહુ ઉષ્ણ પણ મધ્યમ પ્રકારની હોજરી વાળો છું; એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે આ કાયને વ્યાધિ સ્પર્શ કરે છે, વ્યાધિને અને વ્યાધિથી હારેલા એ..... જેથી તે ધર્મવાળો હું વ્યાધિત પણ સુખેથી વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ, આ દ્વિતીય અનાગત ભય દેખનારા.....

૪. વળી હે ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “અત્યારે સુભિક્ષ” છે, સારું ધાન્ય છે, પિન્ડ સુલભ છે, ઉંછવૃત્તિથી કે દાન વડે સમય કાઢવો સુકર છે, એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે દુર્ભિક્ષ હોય છે, ધાન્ય હોતું નથી, પિન્ડ દુર્લભ થાય છે, ઉંછવૃત્તિથી કે દાનવડે સમય કાઢવો સુકર નથી હોતો. દુર્ભિક્ષમાં માણસો ન્યાં સુભિક્ષ હોય છે ત્યાં જાય છે, ત્યાં ખીચોખીચ રહેવું પડે છે, ટોળામાં રહેવું પડે છે, ત્યાં ખીચો-ખીચમાં અને ટોળામાં યુદ્ધ શાસનનું.....જેથી તે ધર્મવાળો હું દુર્ભિક્ષમાં પણ સુખે વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ આ તૃતીય અનાગત ભય દેખનારા.....

૫. વળી...વિચાર કરે છે કે “અત્યારે માણસો સમગ્ર છે, આનંદમાં રહે છે, વિવાદ કરતા નથી, દૂધ પાણીની માદક રહે છે, એક ખીજને પ્રિયચક્ષુથી જોતા વિહરે છે, પણ એવો પણ સમય આવે છે, જ્યારે અટવી સંક્ષોભ થાય છે, કુંડાળે વળીને લોકો અહીં તહીં કરે છે, ભય હોય છે ત્યારે માણસો ન્યાં ક્ષેમ હોય છે ત્યાં જાય છે, ત્યાં ખીચોખીચ રહેવું પડે છે, ટોળામાં રહેવું પડે છે. ત્યાં.....જેથી તે ધર્મવાળો હું ભયમાં પણ સુખે વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ આ ચતુર્થ અનાગતભય દેખનારા.....

૬. વળી.....વિચાર કરે છે કે “અત્યારે સંઘ સમગ્ર છે, આનંદમાં છે, વિવાદ કરતો નથી, એક ઉદ્દેશવાળો છે અને સુખે વિહરે છે, પણ એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે સંઘ ભિન્ન થાય છે, સંઘ ભિન્ન થાય છે ત્યારે યુદ્ધ શાસનનું.....જેથી તે ધર્મવાળો હું સંઘ ભિન્ન થતાં પણ સુખે વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ આ પાંચમા અનાગત ભય દેખનારા.....

હે ભિક્ષુઓ આ પાંચ અનાગતભય દેખનારા ભિક્ષુઓ.....રહેવું યોગ્ય છે.

એવા ઉદ્દેશમાં સુત્તનિપાતની જે ગાથાઓ વિવક્ષિત છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૧૨. મુનિસુત્ત.

૨૦૭. સંસ્તવ એટલે માણસ તરફની આસક્તિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, નિકેત, ધરસંસારના જીવનથી રજ એટલે મેલ ઉત્પન્ન થાય છે. અનિકેત અને અસંસ્તવ એવું મુનિનું દર્શન છે.

૫. સુખેથી ભિક્ષા મળે એવો સમય, સુકાળ.

૬. ભેદ, તડ પડે છે.

૨૦૮. જે ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષેત્રને બાંગી નાખીને ફરી ઉગવા નથી દેતો, ઉત્પન્ન થતા ક્ષેત્રને પ્રવેશ કરવા નથી દેતો, તેને એકદો ચર્ચા કરતો મુનિ કહે છે. તે મહર્ષિએ શાન્તિનું પદ બોલેલું છે.

૨૦૯. જે પાપની વસ્તુઓની સંખ્યા કરીને, તેના બીજનો નાશ કરીને તેની આસક્તિને પ્રવેશ ન પામવા દે તે, જન્મના ક્ષય અને અન્તને દેખનારો મુનિ તર્ક છોડી દબને સંખ્યા પામતો નથી અર્થાત્ કોઈ પ્રકારનો જન્મ પામતો નથી.

૨૧૦. સર્વ નિવેશનો, કહેતાં જીવનની ભૂમિકાઓ, જાણીને, તેમાંની એકની પણ જે કામના કરતો નથી તે લોભ વિનાનો નિર્લોભ મુનિ નવા ભવને માટે પ્રયત્ન, કર્મ કરતો નથી અને સર્વની પાર ગયેલો બને છે.

૨૧૧. સર્વનો પરાજય કરનાર, સર્વને જાણનાર, સારી મેધાવાળો, સર્વ ધર્મમાં અલિપ્ત, સર્વનો ત્યાગ કરનાર, તૃષ્ણાનો ક્ષય કરીને મુક્ત થયેલો, એવાને ધીર પુરુષો મુનિ જાણે છે.

૨૧૨. પ્રજાના બળ વાળો, શીલ અને વૃત્તિવાળો, ચિત્તના સમાધાન વાળો, ધ્યાનમાં રત, સ્મૃતિવાળો, સંગ-આસક્તિથી પ્રમુક્ત, આત્મવ અને કાર્ત્ત્વ્યવિનાનો જે હોય એવાને ધીર પુરુષો મુનિ જાણે છે.

૨૧૩. એકદો અપ્રમત ચર્ચા કરતો હોય, નિંદા અને પ્રશંસામાં કંપે નહિ, સિંહની પેઠે શત્રુઓથી ત્રાસ ન પામે, વાયુની પેઠે જાળમાં પકડાઈ જાય નહિ; પાણીથી પવનની પેઠે અલિપ્ત રહે, બીજાઓને દોરે પણ તેને કોઈ દોરે નહિ, એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૪. પોતાને વિશે પારકાઓ બોલવામાં દદગદાર જાય ત્યારે જે ન્દાવાની જગા પરના થાંભલા જેવો ચર્ચ જાય તેવા ચીતરાગ અને સમાદિત ઇન્દ્રિયવાળાને ધીર પુરુષો...

૨૧૫. જે સ્થિતાત્મા કાંકલાની પેઠે સીધો જાય, પાપ કર્મોની જુગુપ્સા કરે, સમ વિગમની મીમાંસા કરે એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૬. જે યતાત્મા મુનિ, પોતે સંયતાત્મા હોય, જાણક હોય, કે મધ્યમ ગયતો હોય ત્યારે પાપ ન કરે, રોષ ન પામે એવો કોઈના ઉપર રોષ ન કરે, એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૭. જે પારકા દાન ઉપર જીવનારો છતાં, પોતાને પિંડ પડેલો મળે મધ્યમાં મળે કે છેવટે મળે તો પણ સ્તુતિ કરે કે નિંદા કરે એવો ન હોય એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૮. જે મુનિ મૈથુનથી વિરત થઈ ચર્ચા કરે, જે દદાપિ પણ યૌવનમાં બંધાઈ જતો નથી, જે મદ અને અપ્રમાદથી વિરત છે અને વિપ્રમુક્ત છે એવાને ધીર પુરુષો...

૨૧૯. જે લોકને જાણીને પરમાર્થદર્શી થયો છે, જે આપને સમુદ્રને તરીને સંત થયો છે. તેના જિજ્ઞાસુ આશ્રય વિનાના આશ્રય વિનાનાને ધીર પુરુષો...

૨૨૦. દારૂપાણ્ય કરનારો સંસારી અને નિર્મમ અને સુવન એવો મુનિ એ બન્ને

૧. ન્દાવાની જગાપર ચોખ્ખૂં કે અટપ્પૂં ચાંબડો રખાતો અને તેની સાથે સરીર પસીને ન્દાવાનો રિવાજ દેતો. તે જાંબડા જેવો અચલ એવો અર્થ છે.

૮. વજ્રવાનો સરસ તે એવો સીધો જાય છે કે જિંયાનીયા થતા તાણામાં ચૂંચવાઈ જતો નથી.

અસમ છે, બંનેનો વ્યવહાર અને વૃત્તિ ભિન્ન છે. સંસારી પરપ્રાણ હરણમાં સંયત હોતો નથી અને મુનિ હમેશાં પ્રાણીની રક્ષા કરે છે.

૨૨૧. જેમ આકાશગામી નીલકંઠ મોર કદાપિ પણ હંસની ગતિને પામતો નથી તેમ ગૃહી વનમાં એકાન્તમાં ધ્યાન કરતા મુનિ ભિક્ષુને તોલે કદી આવતો નથી.

તે પછીનો ઉલ્લેખ મોનેયસૂત્રે તે નાલકસુત્ત છે એમ અમે કહ્યું છે. તેમાં પ્રથમ વસ્તુ, હકીકત સંબંધી પ્રાસ્તાવિક ગાથાઓ છે તે છોડી, પ્રશ્નાત્તરરૂપની ૬૯૯ થી ૭૨૩ સુધીની ગાથાઓનું નીચે ભાષાન્તર આપ્યું છે.

૧. આ અસિતનું ખંડ પડેલું વચન અમે જાણ્યું માટે હે જોતમ, સર્વધર્મની પાર ગયેલું તે તને પૂછીએ છીએ.

૨. ઘરખાર વિનાના થયેલાને અને ભિક્ષુની ચર્માની શોધ કરનારાને માટે ઉત્તમ મુનિપદ કયુ તે હે મુનિ, પૂછાયલો એવો મને કહે.

૩. ભગવાને કહ્યું “ હુષ્કર અને અમલમાં મુકતું મુશિકલ એવું મુનિપદ હું તને સમજાવું છું. તું સ્થિર થા, દઢ થા.

૩. ગામમાં ગાળ કે વંદનાથી સમાન ભાવ રાખવો. મનમાં ખરાબ લાગણી ન થવા દેવી અને અભિમાન રાખ્યા વિના ચર્ચા કરવી.

૪. વનમાં નાની મોટી જવાળાઓની પેઠે ગામમાં સ્ત્રીઓ શરે છે. તે મુનિને લોભાવે છે. તે તમને મા લોભાવો.

૫. મૈથુન ધર્મથી વિરત થઇને, ઉચ્ચ નીચ કામનાઓ છોડી દઇને, સ્થાયર જંગમ પ્રાણીઓ તરફ અનાસક્ત અને અવિરુદ્ધ.

૬. ‘જેવો હું છું તેવાં એ છે જેવાં એ છે તેવો હું છું’ એ પ્રમાણે પોતાનો દાખલો લઇને કોઇને હણે નહિ કોઇનો ઘાત કરે નહિ.

૭. જ્યાં પૃથગ્જન સક્ત થયો છે એવાં ઇચ્છા અને લોભને છોડી દઇને ચક્ષુમાન થઇને ચાલે, આ નરકને તરી જાય.

૮. અલ્પાહારી, મિત્રાહારી, અલ્પ ઇચ્છાવાળો અને અલોભુપ થાય. તે ઇચ્છાની તૃપ્તિ છીપાવેને, ઇચ્છાવિનાનો નિવૃત્ત થાય છે.

૯. તે પિણ્ડને માટે વિહાર કરી આવીને વનમાં જાય, જ્યેષ્ઠ સ્મૃતિ વાળો મુનિ વૃક્ષમૂલે આસન વાળીને બેસે.

૧૦. તે ધ્યાનમાં લાગેલો ધીર વનમાં રમમાણ થાય, વૃક્ષમૂલે આત્માને આનંદ આપતો ધ્યાન કરે.

૧૧. રાત્રિ પુરી થયે તે ગામ તરફ જાય. ગામના નહોતરાને કે ગામથી કોઇ ખાવાનું લઇ આવે તેથી અહુ રાજી ન થાય.

અપભ્રંશનું વ્યાકરણ.

અપભ્રંશમાં થએલો સ્વરોનો અને વ્યંજનોનો ભ્રંશ (વિકાર) :

આર્ષ સંસ્કૃત, સંસ્કૃત, વ્યાપક પ્રાકૃત કે પ્રાતિક પ્રાકૃત શબ્દોમાં આવેલા સ્વરો અને વ્યંજનો કુચ્ચારણીદિનાં વિકારોને લીધે જે જાતની અપભ્રંશતા પામેલા છે, તેનાં યોગિક નમૂના આ પ્રમાણે છે :

ઉ-નો અ, આ :

સં. વાહુ-પ્રા. વાહા (સી.) -અપ. વાહુ-વાહા-વાહ । વર્તમાન ગૂર્જરાતી-બાહુ-બાંય-બાંય (અથવા હજી બોલે તે વ્યવહારમાં બાંય)

ઋ-નો અ-આ-ઈ-ઉ :

સં. કૃત્ય-પ્રા. કિચ્ચ-અપ. કચ્ચુ-કાચ્ચ । વર્ત. ગૂ. કાચુ-કૃત્ય-કૃત્ય.

૧. મારા રચેલા 'પ્રાકૃત-પ્રવેશ' નામક અનુદ્રિત પ્રાકૃત વ્યાકરણનું આ એક છેલ્લું પ્રકરણ છે.

૨. આર્ષ સંસ્કૃત એટલે વૈદિક સંસ્કૃત.

૩. શબ્દોનાં મૂળ રૂપોને અપભ્રંશ થવામાં આવેલાં કારણો આ પ્રમાણે છે :

(૧) સ્પષ્ટ કુચ્ચારણી ખામી. (૨) વ્યાકરણ શાસ્ત્રની મર્યાદા કે મદતનો ભંગ. (૩) અલંકારનું આધિષ્ઠ્ય. (૪) અંકુરોને બૂંસાડવા વા અંકુરોને અસ્પષ્ટ રીતે સુધારવા (પ્રચ્છાદન.) (૫) બોલનાર, લખનાર કે વાંચનારનો ભ્રમ. (૬) જેવું લખ્યું હોય તેવું વાંચ્યું વા જેવું સાંભળ્યું હોય તેવું બોલવું-છત્વાદિ. (આ વિષેની વધુ સમજૂતી મારે જૂઓ શ્રીહરીવિજયરાસમાં મારો (ગૂર્જરાતી-ભાષા) વિષેનો નિબંધ-૫૦, ૫૫-૫૮ દેવચંદ લાલભાઈની આશ્રિતિ.)

૪. જૂઓ પ્રા. વ્યા. હે. ૮-૧-૩૬ સુત.

૫. 'બાહુ'ના અપભ્રંશ 'બાહ' સાથે 'બાંય' રૂપને સરખાવો : જોરદાર કુચ્ચારણા સંસ્કૃત શબ્દો પાલી-પ્રાકૃતમાં નરમ અને છે, તો પણ પોતાનું માત્રા-પરિમાણ બરાબર જાળવવા સાથે એ જોરદાર કુચ્ચારણા નિશાનને તેઓ છોડતા નથી : ઘઘ-ઘઘ-ઘાંઘાં । વૃષિક-વિચિત્ર-વિચ્છી । છિત્ર-છિત્ર । જૂઓ (પ્રા. વ્યા. હે. ૮-૧-૨૬ વગેરે સુતો). આ ધોરણને અનુસાર મદાપ્રાણવાળા 'બાહુ' શબ્દનું 'બાંય' રૂપ થએલું છે, એટલે 'ત'નો બાર અનુસ્વાર લીધો અને 'ય' રૂપમાં 'હ' દલકો થયો. અનેક બારે વ્યંજનોને દલકા કરવા માટે 'પ્રાકૃત' માં 'ય' ની વપરાશ સુપ્રતીત છે. (જૂઓ પ્રા. વ્યા. હે. ૮-૧-૧૫૭ તથા ૧૮૦)

૬. જૂ. હે. ૮-૧-૧૨૮ તથા ૮-૨-૧૩.

૭. 'મૃત=મૃય, મૃજ=મજ' વગેરે પાલી પ્રાકૃત શબ્દોની જેમ અહીં પણ 'મ'ની રૂપે જાણે થએલો છે. જૂ. હે. ૮-૧-૧૨૬.

૮. જેમાં હજુ પણ કોઈ કારણપણું બાકી હોય-તેનો બાવ બનાવવા માટે સંસ્કૃતોદ્ભવ

સં૦ તૃણ-પ્રા૦ તણ-અપ૦તૃણ-તિણ-તણ । વર્ત૦ ગૂ૦તરણું^{૧૦}-તણું^{૧૧} ।
 સં૦ પૃષ્ઠ-પ્રા૦ પઠ્ઠ^{૧૨}-પિઠ્ઠ-અપ૦-પુઠ્ઠિ-પિઠ્ઠિ-પઠ્ઠિ । વર્ત૦ ગૂ૦^{૧૩}-પુંઠું-પુંઠી પીઠ^{૧૪} ।
 સં૦ સુકૃત-પ્રા૦ ^{૧૫}સુકય-શૌ૦ સુકદ-અપ૦સુકિડ^{૧૬}-સુકિડુ-સુકૃદુ^{૧૭} । વર્ત૦
 ગૂ૦-સુકૃત-સુકૃત.

‘કૃત્ય’ (કૃત્ય એટલે કરવા લાયક-કરેલું નહિ અર્થાત્ અપૂર્ણ) શબ્દ બંધ બેસતો લાગે છે એથી એ શબ્દનું ‘કૃત્ય’ કે ‘કાત્ય’ રૂપ કદાચ લોકપ્રસિદ્ધ ‘કાત્યા’ ના ભાવને સૂચવે (?). હીંદીભાષાના કાશમાં ‘કૃત્યા’ શબ્દનો સંબંધ સં. ‘કાષણ’ સાથે જણાવેલો છે, એ બરાબર હું સમજી શક્યો નથી. એ ‘કૃત્ય’ શબ્દનો ‘કૃત્ય’ બંશ ‘કાર્ય’ (કાજ-કામ)ના ભાવને જણાવે છે : “કચ્ચં કોહુંવં કલ્લે” દેશીનામમાલા-પૃ ૬૯, ગા૦ ૨. જૈનસંપ્રદાયના છેદસૂત્ર (પ્રાયશ્ચિત્ત-ગ્રંથ) ‘નિશીથ’ની ચૂર્ણિમાં (જૂઓ અભિધાનરાજેન્દ્ર-‘કિચ્ચકર’ શબ્દ) એક સ્થળે ‘કિચ્ચકર’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘ગામનો મુખી’ કે ‘ગામનો વડો’ એ અર્થમાં પણ થયેલો છે—“ (કિચ્ચકરો) ગ્રામકાર્યે નિયુક્તે-ગ્રામવ્યાપકે.”

૯. જૂઓ હે૦ ૮-૧-૧૨૬.

૧૦. ‘તૃણ’ શબ્દનો ‘ઋ’ ગુણરૂપે બંશ પામી નરમ થયો છે.

૧૧. એ જ નરમ થયેલો : ‘તરણું’ ઉચ્ચારરાભસ્યનેલીધે ‘તણું’ થયો છે.

૧૨. જૂઓ હે૦ ૮-૧-૧૨૬ અને ‘પિઠ્ઠ’ તથા ‘પુઠ્ઠ’ માટે જૂઓ હે૦ ૮-૧-૧૨૮-૧૩૧.

૧૩. અપ૦ ‘પુઠ્ઠિ’ રૂપ સાથે ‘પુંઠું’ કે ‘પુંઠી’ રૂપનો સંબંધ સાધી શકાય છે—અર્થમાં પણ એ બંને-પ્રકૃતિ-વિકૃતિ-સમાન જેવી છે. હસ્તલિખિત (પ્રતિઓનાં) પાનાઓનાં પેલી તરફના (આપણી સામી બાજુના) લખાણને પહેલી ‘પુંઠી’નું લખાણ અને બીજી તરફના લખાણને બીજી ‘પુંઠી’નું લખાણ કહેવાની રીત જૈન સાધુઓમાં તો પ્રચલિત છે. જૈન ભાષામાં જે માટે ‘પુંઠિં’ શબ્દ વપરાય છે તે પણ આ ‘પુઠ્ઠિ’ પ્રકૃતિક છે (‘પુંઠિં’ એટલે ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન દેવાની જગ્યાએ વ્યાખ્યાતાની પીઠ પાછળ આવેલું બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર.)

૧૪. જૂઓ હે૦ ૮-૧-૧૨૮. આ સૂત્ર તો ‘ઋ’નો ‘ઘ’ બંશ થયાનું જણાવે છે, છતાં અહીં જે ‘ઙ’ (‘પીઠ’) જણાય છે તે માત્ર ‘ઙ’નો ખાર સચવાય માટે જ.

૧૫. જૂઓ ટિપ્પ૦ ૬. તથા અહીં ‘ય’ના રૂપમાં ‘ત’ નરમ થયો છે.—‘ત’ અને ‘ય’ બંને વ્યંજન હોવા ઉપરાંત અલ્પપ્રાણ છે, ‘ય’ તો ઘણા ય વ્યંજનોનો ભાર ઉતારે છે માટે ‘ત’ કરતાં પણ વિશેષ અલ્પપ્રાણ હોવો જોઈએ.

૧૬. જૂઓ ટિપ્પ૦ ૯ (‘ઋ’-નો ‘ઘ’)

૧૭. શૌરસેની પ્રાકૃતમાં ‘ત’ને સ્થળે બહુધા ‘દ’ જ બોલાય છે : જૂઓ હે૦ ૮-૪-૨૬૦. એની અસર અહીં—‘સુકિડ’ કે ‘સુકૃદ’માં થયેલી છે. આર્ષ સંસ્કૃત કે સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાકૃતમાં આવતાં નરમ બને છે, એમ જણાવ્યું છે, પણ પ્રાંતિક પ્રાકૃત-

લૂ-નો ઈ-ઈલિ:

સં० વલૂન્ન-પ્રા० કિલિન્ન^{૧૮}-અપ०-કિલ્લઓ-કિલિલ્લઓ ।

એ-નો ઇ-ઈ:

સં० રેલા-પ્રા० રેહા-અપ०-લિહ-લીહ-લેહ । વર્ત० ગૂં-લિહ-લીહ-લીટા, લીટી.

ઐ-નો અઉ-ઓ :

સં० ગૌરી-પ્રા० ગોરી-અપ० ગઝરિ-ગોરિ । વર્ત० ગૂં-ગૌરી-ગોરી-ગવરી-ગઝરી ।

ઉચ્ચારણ:

(કેટલેક સ્થળે દ્વિમાત્રિક સ્વરનો ઉચ્ચાર ધણે ભાગે એકમાત્રિક સ્વર જેવો થાય છે:)

સં० સુલેન આસે-પ્રા० સુલેન અચ્છામિ-અપ० સુલે અચ્છડે । વર્ત० ગૂં-સુલે હું ।

(ઉચ્ચારણદિના વિકારને લીધે એ સ્વર વચ્ચે રહેશે વ્યંજન ધણે ભાગે વિકૃત થય જાય છે:)

ક-નો ગ :

સં० વિક્ષોભકર-પ્રા० વિચ્છોહયર-અપ० વિચ્છોહગર । વર્ત० ગૂં વિક્ષોભકર ।

ખ-નો ઘ :

સં० સુખ પ્રા० સુહ-અપ०-સુવ-સુધિ^{૧૯} । વર્ત० ગૂં-સુખ ।

ત-નો દ :

[કીધું ।

સં० કયિત-પ્રા० કહિઅ-શૌં કધિદ-કહિદ-અપ० કધિદુ । વર્ત० ગૂં-કહિઉ-કહું,

થ-નો ધ, ધ-નો બ :

સં० શપય^{૨૦}-પ્રા० સવહ-શૌં સવહ-સવવ-અપ० સવધુ-સવધુ । વર્ત० ગૂં શપય ।

ફ-નો ભ :

સં० સફલ પ્રા० સહલ-સમલ-અપ० સમલડ । વર્ત० ગૂં સફળ ।

માં એટલે શૌર્યેની પ્રાકૃત, માગધી પ્રાકૃત, પૈશાચી પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં તો ધણે ટેકાણે એથી ઉત્પન્ન પણ અનતું જણાય છે: ' મુક્કિ 'માં ' ત ' ' ય 'ના રૂપમાં હલકો થવાને બદલે કલટો મદાપ્રાણ ' દ ' રૂપમાં બ્રંશ પામેશે છે—મનુષ્યોનાં કંઠાદિ ઉચ્ચારરચનાને અને આસ્થપ્રથના એવાં વિચિત્ર છે કે, કેટલીએ વાર તો એ આખાને આખા વ્યંજનોને ગળી જાય છે અને કેટલીએ વાર એ સરળ ઉચ્ચારને બદલે વિશેષ ક્લિષ્ટ ઉચ્ચાર પણ ઉપજાવે છે—સંભવ છે કે, આમાં ભૂગોલની પણ અસર દારણ હોય.

૧૮. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૪૫.

૧૯. સિંહરાજના ' પ્રાકૃતરૂપવતાર 'માં ' ચતુર્થુષ 'ને ' ચતુર્થુષ 'ના અપભ્રંશરૂપે જણાવેશે છે એટલે ' મુલ ' નો અપભ્રંશ ' મુખ 'ના ' મુધ 'ની થેડે ' મુધ ' પણ થતો જણાય છે.

૨૦. આના સમાનાર્થક સં. ' શાપ: ' ઉપરથી પ્રા० માયો અને ' સવો ' થાય છે. આપણી બાયામાં ' સોગન ' અર્થમાં વપરાતા ' સમ ' શબ્દની પ્રકૃતિ એ ' સવો ' પાનિ હોય.

મ-નો વૈ :

સં. કમલ-પ્રા. કમલ-અપ. કવૈલુ-કમલુ । વર્ત. ગૂ. કમલ-કમળ ।

સં. તથા-પ્રા. તહા-તહ-અપ. તિમ-તિવૈ, તેમ, તેવૈ । વર્ત. ગૂ. તેમ ।

સં. ભ્રમર-પ્રા. ભમર-મસલ-અપ. ભવૈરુ, ભમરુ । વર્ત. ગૂ. ભમર, ભ્રમર ।

સં. યથા-પ્રા. જહ, જહા-અપ. જિમ-જિવૈ, જેમ, જેવૈ । વર્ત. ગૂ. જેમ ।

લોપ :

(ધણે ભાગે સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પાછલો સંયુક્ત બોલાતો નથી :)

સં. પ્રિય-પ્રા. પિઅ-પિય-અપ. પિડ, પ્રિય । વર્ત. ગૂ. પિડે, પ્રિય, પ્રિયદાર-પ્યારે, પ્રિયદારી, પ્યારી ।

ઉમેરણ :

(ક્યાંય ક્યાંય તો લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને ‘ રેષુ ’નો ઉચ્ચાર થાય છે :)

સં. વ્યાસ-પ્રા. વાસ-અપ. વ્રાસ, વાસ । વર્ત. ગૂ. વ્યાસ ।

આદેશ :

(‘ મ્હ ’ને સ્થાને ‘ મ્લ ’ પણ બોલાય છે :)

સં. ગ્રીષ્મ-પ્રા. ગિમ્હ-અપ. ગિમ્હો, ગિમ્મો । વર્ત. ગૂ. ગ્રીષ્મ, ગ્રીષ્મ, ગરમ, ગરમી ।

સં. શ્લેષ્મ-પ્રા. સિમ્હ-અપ. સિમ્હો, સિમ્મો । વર્ત. ગૂ. શ્લેષ્મ, શ્લેષ્મ, સળેષ્મ ।

‘ સંવંધી ’ શબ્દના સ્થાનમાં ‘ કેર ’ અને ‘ તણ ’ એવા બે આદેશ થાય છે :

જસુ કેરુ-ગૂ. જેના સંવંધી અમ્હહંતણુ-ગૂ. અમારા સંવંધી (આ ‘ કેર ’ અને ‘ તણ ’ની મૂળ પ્રકૃતિ માટે પ્રસંગે હવે પછી વીગતથી ચર્ચા કરવાની છે)

સંપ્રસારણ :

(ઉચ્ચારણની સરળતા માટે ધણે સ્થળે બે સ્વર વચ્ચે આવેલા વ્યંજનને પડતો મૂકવામાં આવે છે, એટલે બે સ્વર વચ્ચે આવેલા ‘ ય ’ અને ‘ વ ’ નું સંપ્રસારણ કરી (‘ ઈ ’ અને ‘ ઉ ’ના રૂપમાં ફેરવી) તેને આગલા સ્વર સાથે સાંધી દેવામાં આવે છે માટે જ શબ્દની માત્રાના પરિભાણને પ્રાયઃ ઘટ લાગતી નથી :)

સં. વચન-પ્રા. વચન-અપ. વેણ, વીણ । વર્ત. ગૂ. વચન, વેણ ।

સં. શયન-પ્રા. સયન-પા. સેન-^{૨૧} અપ. સેણ । વર્ત. ગૂ. શયન ।

સં. નયન-પ્રા. નયન-અપ. નેણ । વર્ત. ગૂ. નયન, નેણ । નેન-(હિંદી)

સં. નવનીત-પ્રા. નવનીઅ } -અપ. નોનીઅ । લોની-(મરાઠી)
નવનીઅ }

આચાર્ય હેમચંદ્રે આપેલા કેટલાક શબ્દો :

(આ નીચે જે શબ્દો આપવામાં આવેલા છે તેમાંના કેટલાક વ્યુત્પન્ન છે, અને દેશ્ય (અવ્યુત્પન્ન) વધારે છે :)

[સં. ઈદશ-પ્રા. ઈદસ-] અપ. અદસ, પહ વર્ત. ગૂ. એવું । એસા (હિંદી)

[સં. અન્યાદશ-પ્રા. અન્નાદિસ-] -અપ. અન્નાદસ ।

૨૧. પાલી (પ્રાકૃતી-પાયડી-પાયલી-પાલી) સાહિત્યમાં પણ આ શબ્દ વપરાયેલો છે:—“સેનાસનચારિક”- વિશુદ્ધિમગ્ન પૃ. ૨૪.

- [સં અપરદશ-પ્રા०-અવરાઈસ]-અપ० અવરાઈસ
- [સં. આત્મીય-પ્રા० અપ્પણ]-અપ० અપ્પણ । વર્ત० ગૂં-આપણું.
- [સં. આપત્-પ્રા० આવયા-] અપ० આવહ-વર્ત० ગૂં આપદા, આપત્, આપત ।
- [સં. ઉત્થાનોપવેશન-પ્રા० ઉઠ્ઠાણોવવેસણ-] દેશ્ય-અપ० ઉઠ્ઠવઈસ । વર્ત० ગૂં
ઉઠ્ઠવેશ ।
- [સં. પતાવત્-પ્રા० પત્તિલ-ઈત્તિઅ-પત્તિઅ-પદ્દહ] અપ० પત્તલ-વર્ત० ગૂં એટલું ।
- [સં. ઇયત્-પ્રા० પત્તિલ-ઈત્તિઅ-પત્તિઅ-પદ્દહ] અપ० પવડ, પત્તલ । વર્ત० ગૂં
એવડું, એટલું ।
- [સં. કીદશ-પ્રા० કીઈસ-] અપ० કઈસ, કેહ વર્ત० ગૂં કેવું (કેસા, હિંદી)
- [સં. કિયત્-પ્રા० કેત્તિલ કિત્તિઅ-કેત્તિઅ-કેદ્દહ] અપ० કેવડ, કેતુલ ।
વર્ત० ગૂં કેવડું, કેટલું
- [સં. કોતુક-પ્રા० કોડઅ-] અપ० કોટ્ટ । વર્ત० ગૂં કોડ ।
- [સં. કોડા-પ્રા० કીલા-] અપ० સેદ્દ । વર્ત० ગૂં સેલ ।
દેશ્ય-અપ० વંઘલ । “વંઘલિ વૂદા” હે० પ્રા० દ્રવ્યાં । વંઘલ
એટલે મોઢ “ વંઘલો જગટકઃ ” દ્રવ્યાં ટીં
સં ૮-શ્લો ૧૮ (જગટકઃ-ગૂં જગડો)
દેશ્ય० અપ० છુટ । વર્ત० ગૂં છુટ, છુટડો ।
,, ,, છુડ । છુડ એટલે ને (હેં યદિ)
- [સં. યાદશ-પ્રા० જાઈસ-] અપ० જઈસ, જેહ । વર્ત० ગૂં જેવું । જેસા (હિંદી)
દેશ્ય-અપ० જાઈટ્ઠિઆ । જાઈટ્ઠિઆ એટલે ને ને નેયું તે
(હેં યદ્ યદ્ દટમ-તત્ તત્)
દેશ્ય-અપ० જુઅંજુઅ । વર્ત० ગૂં જુઈં જુઈં (હેં
પૃથક્ પૃથક્)
- { સં. યાયત-પ્રા० જેત્તિલ } અપ० જેવડ, જેતુલ । વર્ત० ગૂં જેવડું, જેટલું
{ જિત્તિઅ-જેત્તિઅ જેદ્દહ } જેડા (મારવાડી)
દેશ્ય-અપ० દકરિ । દકરિ એટલે અદ્ધુત ।
- [સં. તાદશ-પ્રા० તાઈમ-] અપ० તઈમ, તેદ । વર્ત० ગૂં તેવું । તેસા (હિંદી)
- { સં. તાયત-પ્રા० તેત્તિલ } અપ० તેવડ, તેતુલ । વર્ત० ગૂં તેવડું, તેટલું ।
{ તિત્તિઅ-તેત્તિઅ તેદ્દહ }
દેશ્ય-અપ० દડવડ । દડવડ એટલે અવસ્કંદ અર્થાત્
કિતરવું, આકમળ કરવુંઃ વં ગૂં દડવડા-કિં “ રાણી
ગંદલ દડવેથી દડવડા ”
દેશ્ય-અપ० દ્રવ્યક । દ્રવ્યક એટલે બપ.
- [સં. દષ્ટિ-પ્રા०-દિટ્ઠિ-] અપ० ટ્રેષિ । વર્ત० ગૂં દટિ ।

[સં. નવક-પ્રાં નવય (ગ) અથવા સં. નવં ચ તદ્ અક્ષતં ચ નવાક્ષત-પ્રાં
નવક્ષય] અપં નવચ્ચ । વર્તં ગૂં નોખું । અનોઘા (હિંદી)

દેશ્ય-અપં નાલિઅ । નાલિઅ એટલે મૂઢ ।

„ નિચ્ચટ્ટ । નિચ્ચટ્ટ એટલે ગાઢ ।

[સં. પરસ્પર-પ્રાં પરીપ્પર-] અપં અવરોપ્પર । વર્તં ગૂં પરસ્પર ।

[સં. મામૈષીઃ-પ્રાં મા મેસી] અપં મમ્મેસી । ગૂં માખીશ ।

[સં. રમણ- પ્રાં રમણ] અપં રવણ્ણ ।

દેશ્ય-અપં વઢ । એટલે મૂર્ખ ।

દેશ્ય-અપં વહિલ । વર્તં ગૂં-વહેલું (વહિલ એટલે શીઘ્ર)

„ „ વિચ્ચાવર્તં ગૂં વચ્ચે વીચ (હિંદી) (હેં વર્ત્ત)

„ „ વિટ્ટાલ । વર્તં ગૂં વટાળ-વટલાવું

[સં. વિપત્તિ-પ્રાં વિપતિ] અપં વિવટ્ટ । વર્તં ગૂં વિપત-વિપત્તિ.

દેશ્ય-અપં વુત્ત । વુત્ત એટલે વિપણ્ણ

„ „ વુત્ત । વુત્ત એટલે ઉક્ત-કહેલું.

„ „ સટ્ટલ । સટ્ટલ એટલે અસાધારણ.

[સં. સંપત્તિ-પ્રાં સંપત્તિ] અપં સંપટ્ટ । વર્તં ગૂં સંપતિ, સંપત્તિ.

[સં. હે આલે!-પ્રાં હે આલિ!] અપં હેલિ! । વર્તં ગૂં એલિ

(હે સસે!-હેલિ-હેં)

अकारांत पुंलिङ्ग—

प्रत्ययः—

अङ्गव्ययन्.

५० उ, ओ, °
 ६० उ, °
 ७० ण, म
 ८० हु, हे
 ९० सु, स्तु, ह्यो, °
 १० इ, ए
 १० उ, ओ, °

अङ्गव्ययन्.

°
 °
 हि हु ह हि हो °

—७७७७७७७७—

देव

अङ्गव्ययन्.

५० [सं० देवः, ५० देवो] देवु, देवो, देव, देवा
 ६० [सं० देवः, ५० देवः] देवु, देव, देवा
 ७० [सं० देवेन, ५० देवेण, देवेण] देवेण, देवेण, देवे
 ८० [सं० देवात्, ५० देवतो, देवाओ, देवाहि,
 देवाहितो, देवा; शी० देवाओ, देवाड,
 देवातु] देवाहु, देवहु, देवाहे, देवहे

अङ्गव्ययन्.

देव, देवा. [सं० देवाः, ५० देवा]
 देव, देवा. [सं० देवान्, ५० देवा, देवे]
 देवेहि, देवाहि, देवाहि. [सं० देवेभिः, देवैः, ५० देवेहि,
 देवेहि, देवेहि]
 देवाहु, देवहु. [सं० देवेभ्यः, ५० देवतो, देवाओ, देवाड,
 देवाहि, देवेहि, देवाहितो, देवाहितो, देवेसुतो]

ય૦ ૫૦ [સં. દેવસ્ય, પ્રા૦ દેવસસ, મા૦ દેવાહ] દેવાસુ,
દેવસુ, દેવસસુ, દેવાહો, દેવહો, દેવ, દેવા.
સ૦ [સં. દેવો, પ્રા૦ દેવો, દેવસ્મિ] દેવિ, દેવે.
સ૦ [સં. દેવ. પ્રા૦ દેવો, દેવા, દેવ] દેવુ, દેવા, દેવા, દેવ.

નિયમો:—

૧. વિભક્તિના અધા પ્રત્યયો પર રહેતાં નામના અન્ય સ્વરનો દીર્ઘ અને હ્રસ્વ થાય છે.
 ૨. તૃતીયાના એકચયનના પ્રત્યયો પર રહેતાં નામના અન્ય સ્વરનો ણ થાય છે.
 ૩. તૃતીયાના બહુવચનના પ્રત્યય પર રહેતાં નામના અન્ય અક્ષરનો ણ વિદ્યો થાય છે.
 ૪. ન્યાં ૦ શુન્ય છે, ત્યાં પ્રથમ નિયમને અનુસરીને રૂપો સમજવાનાં છે.
- તરુણ, લોગ (લોક), કાગ (કાક), મગ (મગ્), વિમિચ (ચિદિચ), સુદ (સુત), ચુદ (ચુત), ગાય (નાય).
સદવધ (શતપથ), કુકોત્ર (કોપ), તાવ (તાપ), રેમ (રેફ), અને કમ (કમ્) વગેરે અક્ષરોન શબ્દોનાં રૂપો કેવળ
પ્રમાણે સમજવાનાં છે.

અક્ષરોંત સર્વ વગેરે.

સર્વ વગેરે શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનો સામાન્ય અક્ષરોંત નામની (દેવની) નેવાં છે. પરંતુ વિશેષતા આ પ્રમાણે છે:—
૫. અક્ષરોંત સર્વ આદિ શબ્દોને પંચમીના એકચયનમાં ત્તાં પ્રત્યય, અને સમગ્રીના એકચયનમાં ત્તિ પ્રત્યય વાગે છે:

સર્વ આદિ શબ્દોમાં થતો ફેરફાર.

મગ્	-	માહ, મગ્.
રયમ્	-	આય.
કિમ્	-	ફ, કવણ, કાય.

सन्व (भा० शन्व)

अङुपयन्.

५. [सं. सन्व्यः, प्रा. सन्वो] सन्वु, सन्वो, सन्व, सन्वा.
 द्वि. [सं. सर्वम्, प्रा. सर्वं] सन्वु, सन्व, सन्व, सन्वा.
 त्रि. [सं. सर्वेण, प्रा. सर्वेण, सर्वेण] सन्वेण, सन्वेण, सन्वेः.
 च. [सं. सर्वस्मात्, प्रा. सर्वम्हा, सन्वतो, सन्वाओ,
 सन्वाउ, सन्वाहि, सन्वाहिती, सन्वा वगेरे.]

सन्वाहो, सन्वहो.

५. [सं. सर्वस्य, प्रा. सर्वस्त] सन्वासु, सन्वसु,
 सन्वस्तु, सन्वाहो, सन्वहो, सन्व, सन्वा.

- सं. [सं. सर्वस्मिन् ; सन्वस्मिन् ; प्रा. सन्वस्सि, सन्वहि,
 सन्वस्मि, सन्वत्थ.] सन्वाहि, सन्वहि.

अङुपयन्.

५. [सं. पयः, प्रा. पसो] पयो.
 द्वि. [सं. पयः, प्रा. पयस्मात्, प्रा. पयम्हा, शो. पदम्हा. प्रा. पत्ताहे,
 पत्तो अने पयाओ वगेरे सर्वनी पेरे] पदाहो, पदहो,
 पयाहो, पयाहो.
 स. [सं. पतस्मिन्, प्रा. पयस्मिन् शो० पदस्मिन्, प्रा. अयस्मि
 ईयस्मि, पयस्मि वगेरे] पदाहि, पदहि, पयाहि, पयाहि.
 आदी अथा सर्वनी नेभः

अङुपयन्.

- सन्व, सन्वा, [सं. सर्वे, प्रा. सर्वे]
 सन्व, सन्वा. [सं. सर्वान्, प्रा. सर्वे, सन्वा.]
 सन्वेहि, सन्वाहि, सन्वहि. [सं. सर्वेभिः, सर्वे, प्रा. सर्वेहि-हि-हि.
 सन्वाहु, सन्वहु, [सं. सर्वेभ्यः, प्रा. देवनी पेरे]

- सन्वाहु, सन्वहु, सन्व, सन्वा. [सं. सर्वेणाम्, प्रा. सर्वेसि, सन्वाहु.]

- सन्वाहि, सन्वहि. [सं. सर्वेषु, प्रा. सर्वेषु, सन्वेषु.]

अनियमित सन्वादि.

एतद्-एद, एअ

अङुपयन्.

- पद् [सं. पते, प्रा. पप्.]

અદસ્-અસુ

પ્ર. બહુ. ઓઈ [સં. અમી, પ્રા. અમૂ.]

દ્વિ. બહુ. ઓઈ. [સં. અમૂન્, પ્રા. અમૂ, અસુણો.]

બાકી અર્થાં હકારાંત તામની નેવાં.

કિમ્-ક, કવણ, કાઈ.*

પં. એક. કિહે, કવણિહે, કાહાં, કહાં, કવણાહાં, કવણહાં [સં. કસ્માત્ પ્રા. કમ્હા, કીસ, કિણા.]

ચ. પ. એક. કાસુ, કસુ, કસ્સુ, કવણાસુ, કવણસુ, કાહો, કહા, ક, કા, કવણાહો, કવણહો, કવણ, કવણા [સં. કસ્ય, પ્રા. કસ્સ, કાસ.]

બાકી અર્થાં સર્વેની નેમ.

યત્-જ

પ્ર. એક. જુ, જો, જ, જા, જું [સં. યઃ પ્રા. જો]

દ્વિ. એક. જુ, જ, જા, જું [સં. યમ્ પ્રા. જં.]

ચ. પ. એક. જાસુ, જસુ, જસ્સુ, જાહો, જહો, જ, જા, [સં. યસ્ય, પ્રા. જસ્સ, જાસ.]

બાકી અર્થાં સર્વેની નેમ.

તત્-ત

પ્ર. એક. સુ, સો, સ, સા, તં, ટું [સં. સઃ પ્રા. સો]

દ્વિ. એક. સુ, સ, સા, તં, ટું [સં. તમ્ પ્રા. તે]

ચ. પ. એક. તાસુ, તસુ, તસ્સુ, તાહો, તહો, ત, તા [સં. તસ્ય પ્રા. તસ્સ, તાસ].

* 'કાઈ' શબ્દનું 'કાઈ' રૂપ કદી તેનાં રૂપો હકારાંતની નેવાં બાણવાનાં છે.

ચ. ૫. [સં. કવચે, કવે: પ્રા. કવે, કવિસ્સ, કવિણો] કઈ, કઈ [સં. કવિભ્યઃ, કવીનામ્, કઈહું, કઈહું, કઈહું, કવીણ પ્રા. કવીણ કવીણ]

સ. [સં. કવૌ પ્રા. કવિમ્મિ] કઈહિ કઈહિ.

સં. [સં. કવે પ્રા. કવિ, કવી] કઈ, કઈ.

એ પ્રમાણે અગિ, સસિ, હરિ, કરિ, કાઈ, (કિ-કાઈ) ગિરિ, સડણિ (શકુનિ) હત્થિ, સામિ વગેરે શબ્દોનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

માનુ-માણ (તુલના કવિ પ્રમાણે.)

એકવચન.

બહુવચન.

પ્ર. માણ, માણૂ

દ્વિ.

૮. માણુન-નં, માણૂન-ણં, માણૂં, માણૂં, માણૂં, માણૂં.

૫. માણૂહે, માણૂહે

ચ. ૫. માણુ, માણૂ

સ. માણૂહિ, માણૂહિ

સં. માણુ, માણૂ

એ પ્રમાણે તરુ, પસુ. પહુ, ભિક્કલુ, વિહુ, ચલલુ, કહપુ, થાણુ, કારુ વગેરે શબ્દોનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

નપુંસકલિંગ,

અકારાંત, દ્વિધારાંત અને ઉદારાંત નપુંસકલિંગના પ્રત્યયો પુંલિંગની જેવા છે પરંતુ વિશેષ આ પ્રમાણે છે:

(૧) પુંલિંગનાં જણાવેલાં ઓ પ્રત્યય નપુંસકલિંગમાં વપરાતા નથી.

પ્ર. થહું, હું

દ્વિ. થહું, હું

અકારાંત નપુંસક કુંડ

એકવચન,

બહુવચન,

૫૦ [સં. કુળ્લમ્ પ્રા. કુંડં] કુંડ, કુંડ, કુડા કુંડાદં, કુંડદં, [સં. કુળ્લાન્તિ પ્રા. કુંડાદં, કુંડાદં, કુંડાણિ]
દિ.

આફી બધાં અકારાંત પુલિંગના નેવાં છે.

અપવાદઃ ને નામેતે છેડે અકારાંત ક હોય તેને પ્રથમાના એકવચનમાં કે પ્રત્યય લાગે છે:

તુચ્છઅ (તુચ્છક)

મગઅ (મગક)

તુચ્છડં, તુચ્છઆદં, તુચ્છઅદં ।

મગડં, મગઆદં, મગઅદં ।

” ”

” ”

વારિક

મહુક (મધુક)

વારિડં, વારિઆદં, વારિઅદં ।

મહુડં, મહુઆદં, મહુઅદં ।

” ”

”

આફી બધાં અકારાંત કુંડની નેવાં છે.

ઇકારાંત ઉકારાંત નપુંસક.

વારિ

એકવચન,

બહુવચન,

વારિ [સં. વારિ પ્રા. વારિ]

વારીદં, વારિદં, [સં. વારીણિ પ્રા. વારીદં, વારીદં, વારીણિ]

”

આફી બધાં ઇકારાંત પુલિંગના નેવાં છે.

મહુ (મથુ)

મહુઈ, મહુઈ [સં. મથૂનિ પ્રા. મહુઈ, મહુઈ, મહુનિ]

મથુ [સં. મથુ પ્રા. મહુ]

”

”

બાપી બધાં તુશરાંત પુલિંગનાં નેવાં છે.

સર્વનામ નપુંસકે—સવ્વ

[સં. સર્વમ્, પ્રા. સવ્વં] સવ્વુ, સવ્વ, સવ્વા સવ્વાઈ, સવ્વઈ, સવ્વાઈ, સવ્વાનિ.]

” ” ”

” ” ”

બાપી બધાં પુલિંગનાં નેવાં.

एद, एअ (एतद्)

एईइं, एईइं, एइ [સં. एतानि, પ્રા. एआइं, एआइं, एआणि]

[સં. एतत्, પ્રા. एअं, इणं] एहु

एहु

एईइं ” ”

બાપી બધાં પુલિંગનાં નેવાં

आय (इदम्)

[સં. इदम्. પ્રા. इणं, इदं, इणमो] इसु આયાઈ, આયઈ [સં. इमानि, પ્રા. इमाइं, इमाइं, इमाइं.]

इसु આયાઈ, આયઈ

બાપી બધાં પુલિંગનાં નેવાં.

[सं० अदः प्रा० अह, अमुं]	अमु	अमु (अदस्)	[सं० अमूनि, प्रा० अमूइ, अमूइ, अमूणि]
आप्री अथां पुलिगती नेवां.	अमु	ओइइ, ओइइ ओइ	
	”	”	
	”	”	
	”	”	
	”	”	
[सं० किम्-प्रा० कि]	कि, कु, कवणु, काइ,	क, कवण, काइ ^१ (किम्)	[सं० कानि, प्रा० काइ काई, कानि.]
	”	काइ, काइ, कवणइ, कवणइ,	
	”	काइइ, काइइ, कीइ किइ.	
	”	”	
	”	”	
[सं० ककिम्-प्रा० कइ]	कइ, कवणइ, काइउं,	कक, कवणक, काइक (किम्)	[सं० ककानि-प्रा० कआइ, -ई, -णि]
	”	कआइ, कअइ, कवणआइ, कवणअइ,	
	”	काइआइ, काइअइ.	
	”	”	
	”	”	
[सं० यत्-प्रा० जं]	जु, ज, जा, झं,	ज (यत्)	[सं० यानि-प्रा० जाइ, जाई, जाणि.]
	”	”	
	”	”	
	”	”	
[सं० तत्-प्रा० तं]	तुं, तु, त, ता	त (तद्)	[सं० तानि-प्रा० ताइ, ताई, ताणि]
	”	”	
	”	”	

आप्री अथां सर्वादि अक्षरांत पुलिग नेवां.

तुम्ह (युष्मद्)

तुम्हई, तुम्है

तुहँ

[सं० त्वम्-प्रा० तुह]

[सं० त्वाम्-प्रा० तुप्]

[सं० त्वया-प्रा० तइ]

[सं० त्वत्-प्रा० तुय्ह, तुज्झ, तुज्झत्तो, तुज्झत्तो वगैरे]

[सं० तुभ्यं, तव-प्रा० तु, तुज्झ]

[सं० त्वयि-प्रा० तइ]

तुज्झ

पइं, तइं

तुम्हासु

अम्ह (अस्मद्)

अम्हई, अम्है

[सं० अहम्-प्रा० हं-अहं-अहयं] हउं

[सं० माम्-प्रा० मम, मिमं] मइं

[सं० मया-प्रा० मइ] मइं

[सं० मत्-प्रा० महा, मज्झा] महु, मज्झु

[सं० महाम्, मम-प्रा० मह, मज्झ] महु, मज्झु

[सं० मयि-प्रा० मइ] मइं

[सं० मयि-प्रा० मइ] मइं

[सं० मयि-प्रा० मइ] मइं

[सं० मयि-प्रा० मइ] मइं

[सं० मयि-प्रा० मइ] मइं

[सं० मयि-प्रा० मइ] मइं

[सं० यूयम्-प्रा० तुम्ह]

[सं० युष्मान्-प्रा० तुम्ह]

[सं० युष्माभिः-प्रा० तुम्हैहि]

[सं० युष्मत्, प्रा० तुम्हाहिंतो तुम्हैहिंतो धत्थादि]

[सं० युष्मभ्यम्, युष्माकम्, प्रा० तुम्हाणं.]

[सं० युष्मासु-प्रा० तुम्हासु, तुम्हैसु]

[सं० वयम्-प्रा० अम्है]

[सं० अस्मान्-प्रा० अम्है]

[सं० अस्माभिः-प्रा० अम्हैहि]

[सं० अस्मत-प्रा० अम्हाहिंतो, अम्हैहिंतो.]

[सं० अस्मभ्यम्, अस्माकम्-प्रा० अम्हाणं.]

[सं० अस्मासु-प्रा० अम्हासु, अम्हैसु]

સ્ત્રીલિંગ.

આરે અકારાંત નામ સ્ત્રીલિંગે આવે છે ત્યારે તેને લગતા દેશશરોની હકીકત આગળ જણાવાઈ ગઈ છે.
તદુપરાંત વિશેષતા આ છે:

- ૧ નામને સ્વાર્થમાં અ, અડ, ઉછ, અડઅ, ઉછઅ, ઉછહઅ પ્રત્યયો લાગે છે.
- ૨ જે નામને છેડે ઉપરના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તે નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'ઈ' અને 'આ' પ્રત્યય લાગે છે.
- ૩ 'આ' પ્રત્યયની પૂર્વના અકારાંત નામના અંત્ય અનેા દ થાય છે.

સ્ત્રીલિંગ.

પ્રવિષ્ટ - પદ્મ + અ - પદ્મ + ઈ - પદ્મી ।
વર્ત્તા - વર્ત્તા + અડ-વર્ત્તાડ+આ - વર્ત્તાડિઆ ।
કુટી - કુટી - ઉછ - કુહલ + ઈ - કુહલી ।
ધૂલી - અડ - ધૂલડ + આ - ધૂલડિઆ ।

આકારાંત. ઈકારાંત, ઉકારાંત અને ઝકારાંત સ્ત્રીલિંગ.

ઝડવયન.

અહુવયન.

પ્રં	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ	ઙ
હિં	ં	ં	ં	ં	ં	ં	ં	ં	ં
તં	પ	દે	દે	દે	દે	દે	દે	દે	દે
પં	પં	પં	પં	પં	પં	પં	પં	પં	પં
ચં	પં	દે	ં	ં	ં	ં	ં	ં	ં
સં	હિ	ં	ં	ં	ં	ં	ં	ં	ં
સં	ં	ં	ં	ં	ં	ં	ં	ં	ં

૧. આ પ્રત્યયો પર રહેતાં નામના અંત્ય સ્વરનો સ્વર અને દીર્ઘ થાય છે.
૨. ન્યૂં શ્વ છે ત્યાં પણ ઉપરનો નિયમ લાગુ થાય છે.

वत्तडिआ-(वार्ता.)

अधुवयन.

५० [सं० वार्ता-५० वत्ता] वत्तडिआ, -अ

६० [सं० वार्ताम्-५० वत्त] वत्तडिआ, अ,

७० [सं० वार्तिया ५० वत्ताअ, वत्ताइ, वत्ताए] वत्तडि-

आए, -अए,

५० [सं० वार्तायाः-५० वत्ताअ, वत्ताइ, वत्ताए]

वत्तडिअहे, -आहे

५० ५० [सं० वार्तायै, वार्तायाः-५० वत्ताअ, वत्ताइ

वत्ताए] वत्तडिअहे-आहे, वत्तडिआ, -अ,

५० [सं० वार्तायाम्, -५० वत्ताअ, वत्ताइ, वत्ताए]

वत्तडिअहि, -आहि,

सं० [सं० वार्ता !-५० वत्ते !, वत्ता] वत्तडिआ !

वत्तडिअ !,

मइ--(मति)

अधुवयन.

५० [सं० मतिः ५० मई] मई मइ

६० [सं० मतिम्, ५० मई] ,

७० [सं० मत्या, ५० मइआ, मईअ, मईइ, मईए]

मइए, -ईए.

अधुवयन.

मइउ, ईउ, मइओ, मईओ, मइ, मई [सं० मतयः, ५०

मयओ, मईउ, मईओ, मई]

[सं० मतीः ५० मईउ, मईआ, मई]

मइइ, ईइहि, [सं० मतिभिः, ५० मईहि, -हि, -हि]

अधुवयन.

वत्तडिआउ-ओ, वत्तडिअउ, -ओ, वत्तडिआ, अ ।

[सं० वार्ताः-५० वत्ताउ, वत्ताओ, वत्ता]

” ” ”

वत्तडिआहिं, वत्तडिअहिं । [सं० वार्ताभिः-५० वत्ताहि, -

हि, -हि

वत्तडिअहु, -आहु [सं० वार्ताभ्यः-५० वत्ताब्भो, वत्तासुतो,

वत्ताहितो.]

वत्तडिअहु, -आहु, वत्तडिआ, -अ [सं० वार्ताभ्यः, वार्तानाम्,

५० वत्ताण, वत्ताणं]

वत्तडिअहिं, वत्तडिआहिं । [सं० वार्तासु, ५० वत्तासु,

वत्तासुं.]

वत्तडिआहो, -वत्तडिअहो, वत्तडिआ, -अ, [सं० वार्ताः !

५० वत्ताउ, वत्ताओ, वत्ता]

૫૦ ધેણુહે, -જૂહે
 ૨૦ ૫૦ ધેણુહે, -જૂહે, -જૂ, જૂ,
 ૨૦ ધેણુહિ, જૂહિ,
 ૨૦ ધેણુ, -ધેજૂ

૫૦ વહુ, વહૂ
 ૨૦ વહુ, વહૂ
 ૫૦ વહુહે, હૂહે
 ૨૦ ૫૦ " " વહુ, વહૂ
 ૨૦ વહુહિ, હૂહિ
 ૨૦ વહુ ! વહૂ !

ધેણુહુ, -જૂહુ
 ધેણુહુ, -જૂહુ, -જૂ, -જૂ
 ધેણુહિ, ધેજૂહિ
 ધેણુહો, જૂહો, જૂ, જૂ

વહૂ-(વજૂ)

વહુડ, હુડ, હુઓ, હૂઓ, વહુ, વહૂ

"
 વહૂહિ, હૂહિ
 વહુહુ, -હૂહુ

" વહુ, વહૂ
 વહુહિ, વહૂહિ
 વહુહો, ! હૂહો, ! વહુ ! વહૂ !

સર્વાદિ (સ્ત્રીલિંગ)

સર્વાદિ શબ્દોનાં સ્ત્રીલિંગી રૂપાખ્યાનો ઉપર જણાવેલ આકારાંત રૂપોનાં અર્થો અને ઉચ્ચારાંત શબ્દોની જેવા છે માટે તેને અહીં જૂદાં જણાવ્યાં નથી.

સ્ત્રીલિંગમાં આવતા અકારાંત શબ્દો જે રૂપાંતરને પામે છે તે વિશે આગળ જણાવી દીધું છે. (જૂઓ પ્રા. નામક્રાંતિ સ્ત્રીલિંગ પ્રકરણ.) જેમકે :

પુલિંગ,

સર્વ - સર્વ
 હદમ્- હમ
 પતદ્-પદા (દ)
 કિમ્-ક

સ્ત્રીલિંગ.

સર્વો, સર્વો, સાહી, સાહા
 હમી, હમા, આયા, આયી
 પદ, પદા, પદી, પદા
 કી, કા, કવણી, કવણા, કાહ

यत् - ज
तत् - त
अद्म् - अम्

—

- जी, जा,
- ती, ता, णी, णा.
- अमु भत्यादि

एदी, दा, पई, आ (एतद्)

अ३

पह

पह

५०

दि०

अमु (अद्स्)

ओइउ, ईउ, इओ, ईओ. ओई, ओइ

५० ५५०

दि० ५५०

"

किम्

कौ, का, कवणी, कवणा, काइ.

अ३

फहे, कीहे, किहे, फाहे, कहे, कवणाहे, कवणहे,

कवणीहे, कवणिहे, काईहे फाईहे

की, कि, का, क, कवणी, कवणि, कवणा, कवण, काई काइ

५० ५०

तद्

ती, ता, णी, णा

नं, सा

नं, ती, ति, ता, त, णी, णि, णा, ण.

५० ५० अ३वयन तहे, तीहे, तिहे, ताहे, तहे, णीहे, णिहे, णाहे, णहे

ती, ति, ता, त, णी, णि, णा, ण

५० अ३वयन

दि० अ३वयन

५० ५० अ३वयन

યદ્

જી, જા.

પ્ર૦ એકવચન.

ધ્રુ, જી, જિ, જા, જ

દ્વિ૦ એકવચન

”

ય૦ ૫૦ એકવચન જહે, જીહે, જીહે, જાહે, જાહે, જી, જિ, જા, જ

યાદી બધાં રૂપો ઉપર જણાવેલ સૂચના પ્રમાણે સમજવાનાં છે.

અક્ષરાંત નામોનાં રુપાખ્યાનો ખાસ જૂઠાં દર્શાવવાતી જરૂર નથી. કારણ કે, તે નામો અક્ષરાંત, આક્ષરાંત, હ્રસ્વાંત, આક્ષરાંત કે હ્રસ્વાંત થઈ જતાં હોવાથી તેનાં રુપાખ્યાનો આગળ જણાવેલ અક્ષરાંત, આક્ષરાંત, હ્રસ્વાંત, આક્ષરાંત કે હ્રસ્વાંત નામની પેઠે સમજવાનાં છે.

[સં. પિતૃ-પ્રા. પિત (ય), પિતિ (હ), પિતુ (ઝ)

પિદ, પિદિ, પિદુ,

શૌ. પિદ, પિદિ, પિદુ]

પિઅ, પિઈ, પિઝ,

[સં. માતૃ-પ્રા. માતા (યા), માતિ (ઈ) માતુ (ઝ)

માઆ, માઈ, માઝ,

શૌ. માદા, માદિ, માદુ]

માદા, માદિ, માદુ,

[સં. ભતૃ-પ્રા. ભત્ત, ભત્તિ, ભત્તુ]

ભત્ત, ભત્તિ, ભત્તુ,

ભદ્, ભદ્દિ, ભદ્ઝ,

[સં. કર્તૃ-પ્રા. અ૦—

કત્ત, કત્તિ, કત્તુ,

કદ્, કદ્દિ, કદ્ઝ,

[સં. પોતૃ-શૌ૦—

પોદ, પોડુ,

પોઅ, પોઝ,

પ્રા૦ અ૦—

[સં. હોતૃ-શૌ૦—

હોદ, હોડુ,

હોઅ, હોઝ,

પ્રા૦ અ૦—

[સં. સ્વસૃ-પ્રા. અ૦—

સસા, સસુ,

[સં. માતૃ-પ્રાં—

શૌં અ—

[સં. નેતૃ-પ્રાં—

શૌં અ—

માય, માઈ, માડ.
માદ, માદિ, માદુ,
નેય, નેઈ નેડ
નેદ, નેદિ, નેદુ

અપભ્રંશ નામકાંગધિકાર.

ધાતુકાંડ.

પ્રાકૃત અને શૌરસેનીના આખ્યાતકાંડ પ્રમાણે અપભ્રંશના પશુ આખ્યાતકાંડની પ્રક્રિયા સમજવાની છે. અર્થાત્ તેમાં ને સામાન્ય અને વિશેષ નિયમો જણાવ્યા છે તે અધા અર્ધા લાગુ થાય છે. પરંતુ ને ખાસ વિશેષતા છે તેને અહીં જણાવીએ છીએ.

વર્તમાનકાળ.

૧	પું	હું,	મ,	મુ,	મો ।
૨	પું	હિ,	હ,	ધ,	હત્યા ।
૩	પું	દિ,	દ,	વિ,	વેં, હરે ।

મળ

૧ પું [સં. મળામિ, પ્રાં મળામિ, મળેમિ] મળડે, મળેડે, મળહું, મળેહું, મળમ, મળામ, જિમ, જેમ, મળમુ, મળામુ, -જિમ, જેમ, મળમો, મળામો, જિમો, જેમો

[સં. મળામઃ પ્રાં મળામો, મળેમો, મળિમો, મળમો]

૨ પું [સં. મળસિ, પ્રાં મળસિ, મળેસિ] મળવિ, નેવિ, મળહુ, જેહુ જહ, નેહ, જધ, જેધ, મળહત્યા, જેહત્યા, મળિત્યા [સં. મળય, મળહ, મળેહ, મળિત્યા શૌં મળધ, મળેધ]

મળહિં, -જેહિં, નન્તિ, નેન્તિ, નિન્તિ, નન્તે, જેન્તે, નિન્તે, નિન્તે,
નહરે, જેહરે, નિરે. [સં. મળન્તિ. પાલિ. મળંતિ.
મળરે, પ્રા. મળંતિ, મળંતે, મળિરે.]

સં. મૂ.-(હો)

૩ પુ. [સં. મળતિ, પ્રા. મળઈ, મળપ, મળેઈ, મળેપ; શી. મળદિ, મળેદિ; મળદે, મળેદે.] મળઈ, મળેઈ,
મળપ, જોપ, મળદિ, જોદિ. મળદે, મળેદે,

૧ પુ. [સં. મવામિ, પ્રા. હવામિ, હોમિ, હોઅમિ, હોઆમિ
હોપમિ] હોડં, હોમિ, હોઅડં, હોપડં, હોઅમિ,
હોઆમિ, પમિ.] સં. મવામઃ પ્રા. હવામો, હોમો, હવાસુ, હોસુ, હવામ,
હામ, હોઅમો, હોઅસુ, હોઅમ, યોરે.] હાહું, હોમ,
સુ, મો, હોઅહું, હોપહું, હોઅમ, -આમ, હમ, પમ,
અસુ, આસુ, હસુ, પસુ, -અમો, આમો, હમો, પમો.
હોહુ, હોહ, હોધ. હોહત્યા, હોઅહુ, હોપહુ, હોઅહ, પહ,
અધ, પધ, હોઅહત્યા, પહત્યા,

૨ હોહિ, હોસિ, હોઅહિ, પહિ; અસિ, પસિ, અસે, પસે.

૩ હોઈ, હોદિ, હોઅઈ, પઈ, હોઅપ, પપ, અદિ, પદિ,
અદે, પદે

ભવિષ્યકાળ.

‘વર્તમાનકાળના પ્રત્યયોની આદિમાં ‘સ’ અને ‘સ્સિ’ લગાડવાથી તે બધા ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયો થાય છે.

૧ પુ. [સં. મળિષ્યામિ, પ્રા. મળિસ્યામિ, -સામ, સિમ, સેમ, મળિસસુ, -
સાસુ, સિસુ, સેસુ, મળિસનો, સામો, સિસો, સેમો
મળિસિસહું, સિસમ, સિસસુ, સિસમો, [સં.
મળિષ્યામઃ, પ્રા. મળિસ્યામો-સુ-મ.

૨ પુ. [સં. મળિષ્યસિ, પ્રા. મળિસસિ, સસેસિ, સસેસે,
સસેસે] મળિસહિ, સેહિ, સસિ, સેસિ, સસે, સેસે,
મળિસિસહિ, મળિસિસિ, મળિસિસે.

સિસધ, સિસહત્યા, મળિસિસત્યા ।

[सं० भविष्यन्ति, ५।० भणिस्सति भणिस्सन्ते भणिस्सिरे]
भणिसहि, सेहि, संति, सेंति, सिंति, सन्ते, सेंते, सिंते, संहरे, सेहरे, भणिसिरे, भणिसिंहि, सिंसिंति, सिंसिंते, सिंसिहरे, भणिसिंहरे, भणिसिंहरे ।

हो

होसहु, सेहु, सस, साम, सिम, सेम, संसु, सासु, सिंसु, सेसु, समो, सामो, सिमो, सेमो । [सं० भविष्यामः ५।० भविस्सामो होस्सामो, -सु, -म; होहामो, -सु, -म. ३।० भविस्सिम, -सु, मो]

होस्सिहु, सिस्म, सिंसु, सिमो, होसहु, सेहु, सहु, सेह, सध, सेध, सइत्या, सेइत्या, होसिह्या, होस्सिहु, होस्सिह, -ध, सिंसइत्या होस्सिह्या [सं० भविष्यथ ५।० भविस्सह, स्सेह होहिह, होहिह्या ३।० भविस्सिध, -स्सेध] .

होसहि, सेहि, संति, सेंति, सिंति, संते, सेंते, सिंते, संहरे, सेहरे, होसिरे, होस्सिंहि, सिंसिंति, सिंसिंते, सिंसिहरे होस्सिरे । [सं० भविष्यन्ति, ५।० भविस्सन्ति, होहिंते, होहिंति, होहिरे, ३।० भविस्सिंति.]

१. पु० [सं० भविष्यति, ५।० भणिस्सह, -स्सेह, स्सप, स्मेप, ३।० भणिस्सदि, स्सेदि स्मदे, स्सेदे] भणिसह, सेह, सप, सेप, सदि, सेदि, मदे, सेदे, भणिन्सिह, सिंसप, सिंसदि, सिंसदे.

३. पु० [सं० भविष्यामि-५।० होस्सं, होस्सामि, होहामि भविस्सामि, ३।० भविस्सिमि.] होसउं, होसेउं, होसमि, सामि, सेमि, होस्सिउं, होस्सिमि,

२. पु० [सं० भविष्यसि, ५।० भविस्ससि, होहिंसि,] होमहि, मेहि, ससि, मेमि, होस्सिह, होस्सिसि.

३. पु० [सं० भविष्यति, ५।० भविस्सह, होहिह, ३।० सिंस, -दि-दे] होमह, सेह, सेदि, सेदि, होस्सिह, होस्सिदि.

आ ३।० ३परांत प्राकृतशब्दां भविष्यद्गणनां ने ३।० १/५।०यां छे ते अंधां पथु अपभ्रंशमां समञ्ज सेवानां छे.

一

hw

一
九

આનાર્થ— વિદ્યર્થ.---

॥३॥
०
॥३॥
॥३॥

२००५-०६

ከግ
 ከግ
 ዐ
 ከግ
 ጠ

५८

हसमो, सामो, सिमो, सेमो, [भं० हुसाम]

हंसह, हंसिह, [अं० हंसत]

हसंत, हसेतु, हसितु [मं० हसतु] .

नामधातु वगैरे निगे प्राप्तनांद (आभ्यातनांद)भां उद्वा

अनियमित वास्तुशिल्पः .

21873

क्री-कीसु, किण, के,

भू-दुःख, प+दुःख (प्र+भू)

सू-सू, सू. ५१० बोल्ल-गू० भोल्लु.

बन-बन

५-५५

मह-प्रह-र

तश्च-छोले ग० छोलयं.

કાલક્રાંતિ-૧૯૦૫

५३६६

Phil. ०८-५४

किंरुपा. ०१८-३३३३३

३५५

॥ इति आख्यातकाण्ड ॥

[illegible]

કર + પવિણ - કરેપિણ (કર્તુમ) જિ + પવિણ - જેપિણ (જેતુમ)
 કર + પવિણ - કરેપિણ (કર્તુમ) ચય + પવિણ - ચપિણ (ત્યક્તુમ)
 કર + પવિ - કરેપિ પાલ + પવિ - પાલેવિ (પાલયિતુમ)
 કર + પવિણ - કરેપિણ લા + પવિણ - લેવિણ (લાતુમ)
 ધાતુને પવિણ, પવિણ, પવિ, પવિણ, હ, હડ, હવિ, અને અવિ પ્રત્યય લગાડવાથી બ્રહ્મદંત બને છે.
 જિ + પવિણ - જેપિણ (જિત્વા) માર + હ - મારિ (મારયિત્વા)
 દા + પવિણ - દેવિણ (દત્વા) ભજા + હડ - ભજિડ (ભજ્જિત્વા) ॥ ૧૦ ॥
 લા + પવિ - લેવિ (લાત્વા) ॥ ૧૦ ॥ હુંવ + હવિ-હુંવિ (હુમ્મિત્વા) ॥ ૧૦ ॥
 જા + પવિણ - જાપવિણ (જ્યાત્વા) વિહોડ + અવિ - વિહોડવિ (વિહર્ષ) ॥ ૧૦ ॥
 ગમ ધાતુને કાશતા પવિણ અને પવિણ પ્રત્યયના પ નો લોપ થાય છે.

ગમ - પવિણ - ગમ્પિણ (ગન્તુમ , ગત્વા) ગમ - પવિણ - ગમ્પિણ (ગન્તુમ , ગત્વા)
 ધાતુને ફપ્લવડે, પ્લવડે અને પવા પ્રત્યય લગાડવાથી તે સહભેદી દૂદંત નામ બને છે.
 કર - ફપ્લવડે-કરિપ્લવડે (કર્તવ્યમ) ॥ ૧૦ ॥ સુઅ - પવા - સોપવા (સ્વતત્વ્યમ) ॥ ૧૦ ॥
 મર + ફપ્લવડે - મરિપ્લવડે (મર્તવ્યમ) ॥ ૧૦ ॥ જગ + પવા - જગેવા (જાગરિતત્વ્યમ) ॥ ૧૦ ॥
 મહ + પ્લવડે - મહેવ્વડે (સૌહવ્યમ) ॥ ૧૦ ॥

॥ इति कृदन्तकाण्डः ॥

તદ્વિતકાંડ.

૧ નામને સ્થાનમાં અ, અડ, ઉહ, અડઅ, ઉહઅ અને ઉહડઅ પ્રત્યય લાગે છે.
 હટ - વિટ્ટઅ - વિટ્ટઅ । કૃત - કિઅ - કિઅ ।
 દોપ - દોપ + અડ - દોસડ । કુટ - કુડ + ઉહ - કુહ । ॥ ૧૦ ॥
 કુટ - કુડ + ઉહ - કુહ । ॥ ૧૦ ॥ (તેઅનું)

હૃદય - હિઅય - અડઅ હિઅડઅ । ગૂં સિઅડું. વલ - ઉલ્લડઅ - વલુલ્લડઅ
નૂડ - ઉલ્લઅ - નૂડુલ્લઅ । ” ચૂડો.

૨ નામને ‘પર્ણ’ અર્થમાં પ્પણ અને ત્તણ પ્રત્યય લાગે છે.

વહ્નુપ્પણ વહ્નુપ્પણ । મહ્નુપ્પણ - મહ્નુપ્પર્ણ ।

વહ્નુત્તણ - વહ્નુત્તણ । મહ્નુત્તણ - મહ્નુત્તણ ગૂં વડપણ, ભલપણ વગેરે.

૪ સર્વાદિ શબ્દોને સમગ્રીતા અર્થેનો મુયક ‘પત્તહે’ પ્રત્યય લાગે છે.

સર્વત્ર - સર્વેત્તહે । યત્ર - જેત્તહે ।

તત્ર - તેત્તહે । કુત્ર - કેત્તહે ।

પત્તહિ - પત્તેત્તહે, પત્તેત્તહે ।

૫. યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ વગેરે શબ્દોને સંબંધમુયક આર પ્રત્યય લાગે છે.

યુષ્મદ્ - તુહ + આર - તુહાર (ત્વદીય) ગૂં તાહ. અસ્મદ્ - મહ + આર - મહાર (મદીય) ગૂં માહ.

યુષ્મદ્ - તુમ્હ - આર-તુમ્હાર (યુષ્મદીય) , તમાહ. અસ્મદ્ - અમ્હ-આર-અમ્હાર (અસ્મદીય) , અમાહ.

॥ इति तद्धितकांड ॥

અન્યયકાંડ.

અવ - પત્યુ

અથવા - અહવહ

અન્યથા - અનું, અત્રહ

અવશ્યસ્ - અવસ, અવસે

દત્તસ્ - પત્તહે

દદાનીમ્ - પમ્વહિ

ઉદ્વર્વિસ - (ઝઠવેશ)

પકશઃ - પકાસિ

પર્વમ્ - પર્વ પર્વવહ

પર્વ - જિ-જ

કથમ્ - કેમ, કિમ, કિહ, કિધ

કિલ - કિર

કુતઃ - કડ, કહંનિહુ

કુત્ર - કેત્યુ

કેહિ (તાદર્થ્યસૂચક)

સાદ્ (પાદપૂરક)

ઘઈ (પાદપૂરક)

ધુમ્વ (ધુધુ શબ્દ દર્શનો)

જણિ (દ્વ અર્થે)

જણુ (,)

તથા - તેમ, તિમ, તિહ, તિધ ।

તત્ર - તેથુ, તતુ ।

તતસ્ - તો

તથા - તો ।

યથા - જેમ, જિમ, જિહ, જિથ ।
 યત્ર - જત્ર, જેથું ।
 યાત્ર - જામ, જાડે, જામદિ ।
 લીધી-જય, યૂં જો [યાવત્-જાય,
 જય-જવ, જડ-જો]
 રેસિ (તાદૃશ્યસ્ત્રચક)
 વિના - વિણુ
 સમસ્ - સમાણુ
 સહ - સહું
 હુહુસ્ - (હુહુ શબ્દ કરવો.)

નાર (ફવ ઐયં)
 નાદ (")
 પરમ્ - પર ।
 પથાત્ - પચછદ-પથી
 પ્રત્યુત - પચ્છલિટ ।
 પ્રાયસ્-પ્રાડ, પ્રાફવ, પ્રાફ્વ,
 પાગિમ્વરેસિ,
 પુનઃ - પુણુ
 મનાક્ - મનાડે
 મા - મં
 નાદિ (તાદૃશ્યસ્ત્રચક) ।
 ત્રિયા - ત્રિયે ।
 દ્રુલ્લમ્ - દ્રુલુ ।
 ન (ફવ ઐયં) ।
 તડ (")
 નદિ - નાદિ

આ ઉપરાંત આદી બધું ડાહ્યેની વગેરે બાપડો પ્રમાણે યથાપ્રયોગ સમજવાનું છે.
 લિંગ માટે ક્રાઇ ખાસ નિયમ નથી એટલે એ અતંત્ર છે.
 મુદ્દેક પ્રમાણે ને પ્રમાણે ધનું છે તેથી ઉલટું પણ થઇ શકે છે.

ધૃતિ અપભ્રંશ.

નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ.

—૩૯૨—

(અધ્યાપક:—જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામિનારાયણ.)

એકમથી શરૂ થતી અને ગમે તે સંખ્યા સુધી પહોંચતી પૂર્ણાક સંખ્યાઓની નૈસર્ગિક શ્રેણી એક જાતની ગણિતશ્રેણી છે. કારણ કે તેમાં ગમે તે પ્રત્યાસન્ન (પાસે પાસેની) સંખ્યાઓ વચ્ચેનું અન્તર એકની યરોબર છે. આવી શ્રેણીના સંકલિત (સરવાળો) તથા તેવી શ્રેણીની સંખ્યાઓના વર્ગ અને ઘનના સંકલિતો માટે ભાસ્કરાચાર્યે સૂત્રો આપેલાં છે. સાધારણ રીતે પ્રાચીન લેખકો નિયમોને સૂત્ર અથવા કારિકાના રૂપમાં આપે છે, પણ તેઓ નિયમોની ઉપપત્તિ આપતા નથી. આપણામાં વિદ્યા ગુરુગમ્ય ગણાતી. પુસ્તકો સૂત્ર રૂપમાં સંક્ષિપ્ત લખાતાં અને સૂત્રો સમજાવવા માટે જરૂરિયાત જ્ઞાન ધરાવનાર ગુરુઓ બાકીની પૂરવણી પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં કરતા. અને કીધે ભાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથોએ સૂત્રોના રૂપમાં નિયમો આપેલા છે પણ નિયમોની ઉપપત્તિ આપેલી નથી. હવે નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ જે ક્રમમાં ભાસ્કરાચાર્યે આપેલી છે તે ક્રમમાં તેમની ઉપપત્તિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે આ લેખમાં જતાવવામાં આવશે.

નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળાને ભાસ્કરાચાર્ય સંકલિત કહે છે. સરવાળા માટે સર્વધન અને ગણિત એવા શબ્દો પણ વાપરવામાં આવે છે. પણ સંકલિત શબ્દને એકમથી શરૂ થતી નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળા માટે રૂઢ કરવામાં આવ્યો છે. હવે આપણે નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળા માટે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલું સૂત્ર તપાસીએ.

સૈકપદત્રપદાર્ધમથૈકા

ચક્કયુતિઃ સ્વલુ સંકલિતાર્થ્યા ।

પદ એટલે પદસંખ્યા. પદમાં એક ઉમેરીને જે આવે તેને પદના અર્ધ ભાગ વડે ગુણવાથી એકથી શરૂ થતા આંકડાઓનો સરવાળો આવશે. આ સરવાળાને સંકલિત એવું પારિભાષિક નામ આપવામાં આવ્યું છે.

દાખલા તરીકે જો પદસંખ્યા ન હોય તો સંકલિત

$$(n + 1) \times \frac{n}{2} \text{ ની યરોબર છે.}$$

તેથી જો સંકલિતને આપણે સ કહીએ તો નીચેનો નિયમ ઉપસ્થિત થાય છે.

$$સ = \frac{1}{2} n (n + 1).$$

આ પ્રારંભિક નિયમની ઉપપત્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

ધારો કે,

$$સ = 1 + 2 + 3 + 4 + \dots + n \dots (૧);$$

હવે કોઈ પણ શ્રેણીને ઉઘી લખીએ તો, પણ તે શ્રેણીનો સરવાળો એટલો ને એટલો જ રહે છે, તેથી

$$સ = n + (n-1) + (n-2) + \dots + 1 \dots (2).$$

સમીકરણો (૧) અને (૨) નો સરવાળો કરવાથી

$$2 સ = (n+1) + (n+1) + (n+1) + (n+1) + \dots + (n+1).$$

આ સમીકરણની જમણી બાજુએ $(n+1)$ પદસંખ્યા નેટલી વખત આવશે. તેથી જમણી બાજુનો સરવાળો

$n(n+1)$ ની બરાબર છે.

$$\text{તેથી } 2 સ = n(n+1),$$

$$સ = \frac{1}{2} n(n+1).$$

આની પછી બારકરાચાર્ય સંકલિતોના સરવાળા માટેનું સૂત્ર આપે છે. નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના વર્ગના સરવાળાનું સૂત્ર આપતા પહેલાં સંકલિતોના સરવાળાનું સૂત્ર આપે છે. સંકલિતોના સરવાળામાં નીચે પ્રમાણે પદ આવશે.

પહેલું પદ,	1
બીજું પદ,	1+2
ત્રીજું પદ,	1+2+3
ચોથું પદ,	1+2+3+4
છેલ્લું ન મું પદ,	1+2+3+4+ \dots + n

આ પ્રમાણે જે પદો ગણવવામાં આવ્યાં છે તેનો સરવાળો કરવા માટે બારકરાચાર્ય નીચેનું સૂત્ર આપે છે:—

મા દ્વિયુત્તેન પદેન વિનિગ્રી

મ્યાન્ પ્રિહતા મલ્લ સંકલિતૈશ્વયમ્ ।

પદમાં જે કોઈને જે આવે તેના વડે સંકલિતને ગુણવાથી અને ત્રણ વડે ભાગવાથી સંકલિતોના સરવાળો આવશે. તેથી સંકલિતોના સરવાળા માટે આપણે મા વાપરીએ તો

$$મા = \frac{1}{2} n(n+1) \times (n+2) \times \frac{1}{3}.$$

$$= \frac{1}{6} n(n+1)(n+2).$$

આ નિયમની વપરાશ માટે ઉભી $n-2$ દારો અને આડી n દારો એવો એક ચંચોરત્ર બનાવો.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન

ત્રીજી હારના શરૂઆતના બિન્દુથી છેલ્લી હારના છેલ્લા બિન્દુને સાંધનારી એક સીધી લીટી દોરો. હવે જે ખાનાઓ અને તેમાં દરેક હાર નૈસર્ગિક સંખ્યાઓવડે પૂરો. કર્ણની ઉપર એ હારો આવશે અને કર્ણની નીચે ન હારો આવશે. હવે કર્ણની નીચેની સંખ્યાઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

૧	, પહેલું સંકલિત.
૧+૨	, બીજું ,
૧+૨+૩	, ત્રીજું ,
૧+૨+૩+૪	, ચોથું ,
૧+૨+૩+૪+	
૧+૨+૩+૪+ . . . + ન	, ન મું સંકલિત.

તેથી કર્ણની નીચે પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ચોથું, એવી રીતે જમા મુવીનું સંકલિત આવેલું છે. તેથી કર્ણ નીચેની સંખ્યાઓનો સરવાળો સંકલિતોના સરવાળાની બરાબર છે. તેથી કર્ણ નીચેની સંખ્યાઓનો સરવાળો = સ્ત. હવે આપણે કર્ણ ઉપરની સંખ્યાઓ તપાસીએ.

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની પહેલી દાર} &= 1 + 1 \\ &= 1 + 2 \\ &= 2 \text{ (પહેલું સંકલિત)}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની બીજી દાર} &= 2 + 2 + 2 \\ &= 2 \times 3 \\ &= 2 \text{ (બીજું સંકલિત)}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની ત્રીજી દાર} &= 3 + 3 + 3 + 3 \\ &= 3 \times 4 \\ &= 2 \text{ (ત્રીજું સંકલિત)}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની ચોથી દાર} &= 4 + 4 + 4 + 4 + 4 \\ &= 4 \times 5 \\ &= 2 \text{ (ચોથું સંકલિત)}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથીજ રીતે કર્ણ ઉપરની જામી દાર} \\ &= n + n + n \dots + n, (n + 1) \text{ વખત} \\ &= n (n + 1). \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી કર્ણ ઉપરની બધી સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ &= 2 \times [1 \text{ લું સંકલિત} + 2 \text{ લું સંકલિત} + 3 \text{ લું સંકલિત} + 4 \text{ થું સંકલિત} \\ &\quad + \dots + n \text{ મું સંકલિત}] \end{aligned}$$

$$= 2 \times [\text{સંકલિતોનો સરવાળો}]$$

$$= 2 \text{ સ્ત.}$$

$$\text{તેથી આકૃતિમાં જણાવેલી ફક્ત સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= \text{સ્ત} + 2 \text{ સ્ત} = 3 \text{ સ્ત}$$

હવે આપણે આકૃતિમાં $n + 2$ દારો છે. દરેક દારમાં n મું સંકલિત છે. તેથી કુલ સંખ્યાઓનો સરવાળો

$$(n + 2) \times \frac{n(n + 1)}{2} \text{ ની બરાબર છે.}$$

$$\text{તેથી } 3 \text{ સ્ત} = \frac{3}{2} n (n + 1) (n + 2).$$

$$\text{સ્ત} = \frac{1}{2} n (n + 1) (n + 2).$$

આ પ્રમાણે સંકલિતોના સરવાળા બારે બારેકાચાં આપેલાં સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયાં. આ બારે $n + 2$ વડે સંકલિતને ગુણવા મેળે છે અને જે પરિણામ આવે તેને ત્રણ વડે ચાકારે ભાગવા મેળે તેનું આગળ દારમું ઉપરની ઉપરની ઉપરની સમજાવેલું છે.

હવે નૈસર્ગિક સંખ્યાએના વર્ગોના સરવાળા માટે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલું સૂત્ર તપાસીએ.

દ્વિવ્રત્તપદં કુચુતં ત્રિવિભક્તં
સંકલિતેન હતં કૃતિયોગઃ ॥

પદસંખ્યાને બમણી કરીને તેમાં એક ઉમેરો; જે આવે તેને ત્રણે ભાગો અને સંકલિત વડે ગુણો; આમ કરવાથી વર્ગોના સરવાળો આવશે. તેથી વર્ગોના સરવાળાને આપણે સ_૨ કહીએ તો

$$\begin{aligned} \text{સ}_2 &= \frac{(2n + 1)}{3} \times \frac{n(n+1)}{2} \\ &= \frac{n(n+1)(2n+1)}{6} \end{aligned}$$

આની ઉપપત્તિ માટે આપણે સાના મૂલ્યનો ઉપયોગ કરીશું.

$$\begin{aligned} \text{સા} &= 1 + (1 + 2) + (1 + 2 + 3) + \\ &\quad (1 + 2 + 3 + 4) + \dots + \\ &\quad (1 + 2 + 3 + 4 + \dots + n) \\ &= \frac{1}{2} [1^2 + 1 \\ &\quad + 2^2 + 2 \\ &\quad + 3^2 + 3 \\ &\quad + 4^2 + 4 \\ &\quad + \dots \\ &\quad + n^2 + n] \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી } 2 \text{ સા} &= (1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots + n^2) \\ &\quad + (1 + 2 + 3 + \dots + n) \end{aligned}$$

$$\therefore 2 \text{ સા} = \text{સ}_2 + \text{સ}$$

$$\text{તેથી, } 2 \text{ સા} - \text{સ} = \text{સ}_2$$

$$\text{તેથી, } \text{સ}_2 = 2 \text{ સા} - \text{સ}$$

$$\begin{aligned} &= \frac{n(n+1)(n+2)}{3} - \frac{n(n+1)}{2} \\ &= n(n+1) \left\{ \frac{n+2}{3} - \frac{1}{2} \right\} \\ &= n(n+1) \left\{ \frac{2n+4-3}{6} \right\} \\ &= \frac{n(n+1)(2n+1)}{6} \end{aligned}$$

આવી રીતે સંકલિતોના સરવાળો બહુવાચી વર્ગોનું સંકલિત ઉપજાવી દેવાય છે.

હવે નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ધનોના સરવાળા માટેનું બાસ્કરાચાર્યનું સૂત્ર તપાસતાં પહેલાં આપણે નૈસર્ગિક વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો કેટલો થાય છે તે શોધીએ. વિષમ સંખ્યાઓ ૧, ૩, ૫, એવી રીતે આવે છે. આમાં બે પ્રત્યાસન્ન પદો વચ્ચેનું અંતર એની બરાબર છે.

$$\text{પહેલી વિષમ સંખ્યા} = ૧ = ૧^2$$

$$\begin{aligned} \text{બે વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ = ૧ + ૩ = ૪ = ૨^2 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{ત્રણ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ = ૧ + ૩ + ૫ = ૯ = ૩^2 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{ચાર વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ = ૧ + ૩ + ૫ + ૭ = ૧૬ = ૪^2 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{પાંચ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ = ૧ + ૩ + ૫ + ૭ + ૯ = ૨૫ = ૫^2 \end{aligned}$$

તેવી રીતે પહેલી ન વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો ન^૨ની બરાબર છે.

હવે આપણે નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ધનોના સરવાળા માટે બાસ્કરાચાર્યે જે સૂત્ર આપ્યું છે તેને તપાસીએ.

મઙ્ગલિતસ્ય કૃતેઃ સમમેકા

ચઙ્ગચનૈક્યમુદોરિતમાદૈઃ ।

ધનોનો સરવાળો સંકલિતના વર્ગની બરાબર છે એવું આદ્યમુનિએએ કહ્યું છે. ધનોના સરવાળા માટે આપણે સ_૩ વાપરીશું. આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે કે

$$સ_૩ = સ^૨.$$

હવે આપણે સહેલાઈથી બોધ શકીશું કે

$$૧ = ૧^2$$

$$૩ + ૫ = ૮ = ૨^2$$

$$૭ + ૯ + ૧૧ = ૨૭ = ૩^2$$

$$૧૩ + ૧૫ + ૧૭ + ૧૯ = ૬૪ = ૪^2$$

$$૨૧ + ૨૩ + ૨૫ + ૨૭ + ૨૯ = ૧૨૫ = ૫^2$$

તેથી ૧^૨ + ૨^૨ = પહેલી (૧ + ૨), એટલે પહેલી ત્રણ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો,

$$= (૧ + ૨)^2$$

$$\begin{aligned} ૧^2 + ૨^2 + ૩^2 &= \text{પહેલી } (૧ + ૨ + ૩) \text{ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો,} \\ &= (૧ + ૨ + ૩)^2 \end{aligned}$$

$$૧^૩ + ૨^૩ + ૩^૩ + ૪^૩ = \text{પહેલી } (૧ + ૨ + ૩ + ૪) \text{ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= (૧ + ૨ + ૩ + ૪)^૨$$

$$૧^૩ + ૨^૩ + ૩^૩ + ૪^૩ + ૫^૩ = \text{પહેલી } (૧ + ૨ + ૩ + ૪ + ૫) \text{ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

તેથી જ રીતે

$$= (૧ + ૨ + ૩ + ૪ + ૫)^૨$$

$$૧^૩ + ૨^૩ + ૩^૩ + ૪^૩ + ૫^૩ + \dots + n^૩$$

$$= \text{પહેલી } (૧ + ૨ + ૩ + ૪ + ૫ + \dots + n) \text{ સંખ્યાઓનો સરવાળો.}$$

$$= (૧ + ૨ + ૩ + ૪ + ૫ + \dots + n)^૨$$

$$= (\text{સંકલિત})^૨$$

$$\text{તેટલા માટે સર = સર}^૨$$

$$= \left\{ \frac{n(n+1)^૨}{૨} \right\}$$

આવી રીતે નૈસર્ગિક શ્રેણીઓના સંબંધમાં જે નિયમો ભાસ્કરાચાર્યે આપેલા છે તેમની ક્રમવાર ઉપપત્તિ ઉપર પ્રમાણે આપી આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

વલ્લભીના રાજ ધ્રુવસેન (પહેલા)નું એક તામ્રશાસન

[ગુપ્ત-] સંવત ૨૧૦.

(હતાત્રેય બ્રાહ્મણ ડિસકન્કર એમ. એ. કપૂરેટર વૉટસન મ્યુઝિયમ, રાજકોટ.)

વલ્લભીના રાજઓનાં તામ્રશાસનો હમેશાં બે પતરાનાં હોય છે એ ઘણા ખરાને માન્યમંદશે. પહેલા પતરાના નીચલા ભાગમાં અને બીજા પતરાના ઉપરના ભાગમાં બે બે છિદ્રો કરેલાં હોય છે. પહેલા પતરાનું ડાબી બાજુનું છિદ્ર અને બીજા પતરાનું ડાબી બાજુનું છિદ્ર આ બેમાં થઈને એક મોટી ત્રાંચાની કડી લટકાવેલી રહે છે જેમાં વલ્લભી રાજવંશની તામ્રમય મુદ્રા બેસાડેલી હોય છે. આ મુદ્રા ઉપર વલ્લભીના રાજવંશનું ચિન્હ 'ખેડેલા પોડિયો' અને રાજ્યપ્રસ્થાપક 'શ્રી ભટ્ટકનું' નામ કાતરેલું હોય છે. બીજાં બે છિદ્રોમાં એક નાની ત્રાંચાની કડી બેસાડેલી હોય છે. આવી રીતે આ બે કડીઓથી બે તામ્રપત્રો હમેશાં એકત્ર રહે છે; અને જ્યારે વલ્લભીના રાજઓ કોઈને દાન આપતા ત્યારે બે પત્રો પોતાની મુદ્રાથી બેંડીને આપતા હતા. પરંતુ કેટલાક વર્ષ પછી કેણું બળે શાં હેતુથી આ બે પત્રને જોડનારી કડીઓ કોઈક વખત કાઢી નાંખવામાં આવતી હતી અને આ બે પત્રો જુદા કરવામાં આવતાં હતા. આ કારણને લીધે કોઈ કેાંઈ વખત ફક્ત બે પત્રો કડી વગરના મળે છે; કોઈ વખત એમ પણ બને છે કે પહેલું પત્ર જ મળે છે અને બીજું મળી શકતું નથી; અને કોઈ પ્રસંગે બીજુંજ પત્ર મળી આવે છે અને પહેલાનો ક્યાંઈ પણ પત્રો લાગતો નથી.

આટલી સ્પષ્ટત અહીંમાં આપવાનું કારણ એ છે કે પ્રસ્તુત તામ્રશાસનના બે પત્રો બે જુદી જુદી વખત હસ્તગત થયા. તેનું બીજું પત્ર ઘણું વર્ષ પહેલા ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં કાઠિયાવાડમાં જોદિલવાડ પ્રાંતમાં ક્ષિપાવેજ નામનું ગામ છે ત્યાંથી મળેલું. ત્યાંના તે વખતના થાણદારે પોલિટિકલ એજન્ટ લુડલવિસ સાહેબ મારફત કર્નલ વૉટસન સાહેબને આપ્યું. તેના પેદલા પત્ર મારે તે વખતે તપાસ કરવામાં આવેલી પણ તેનો કોઈ પત્રો લાગ્યો ન હતો. વૉટસન સાહેબનો જુની વસ્તુઓનો સંગ્રહ જ્યારે વૉટસન મ્યુઝિયમ મારે વેચાતો લીધો. ત્યારે તે પત્ર મ્યુઝિયમમાં આવ્યું; ત્યારથી તે વૉટસનમ્યુઝિયમમાં રાખેલું છે. અત્યાર સુધી તે પ્રકટ થયું નથી.

પાંચ વરસ પહેલાં પાલીતાણા સંસ્થાનના એકમિનિસ્ટ્રેટર ટપ્પર ઓવેન સાહેબને ત્રણ તામ્રપત્રો મળેલાં. તેમાંથી એક વલ્લભી શાસનનું પહેલું પત્ર હતું. ઓવેન સાહેબે આ ત્રણ

૧ વલ્લભીના રાજઓના તામ્રશાસનો અત્યાર સુધી અગમગ ૭૫ મળેલા છે તે બધાં બે પતરાના છે. પણ અપવાદ તરીકે ફક્ત એકજ તામ્રશાસન કોણસિદ્ધિ આપેલું (સં. ૧૮૩ નું) એક પતરાનુંજ છે.

૨. આ સંગ્રહમાં મારી કરવાના આ પ્રમાણે છે: કોઈ સાધ્યને જમીન મારે રાજ્યે તામ્રશાસન આપ્યું હોય તે મરણ પામ્યા પછી કુલ્યોત્તરે તેના વંશજ બે બાકીઓમાં તેની મિલકતના બે દિસાઓ થાય ત્યારે એક બાકીએ એક પત્ર લીધું હોય અને બીજાએ બીજું. તેઓને માં ખજર કે બે પત્રો મળી એક તામ્રશાસન થાય છે તેના દમથી તેઓ જમીનના બોમવડો કરી શકે છે!

તામ્રપત્રો મુંગઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્હૂઝીયમને ભેટ આપ્યા. થોડા દિવસ પહેલાં સહ્યમ તપાસ કરતાં મને માલુમ પડ્યું કે મુંગઈના મ્હૂઝીયમમાં જે એક પત્ર છે તે ઇસાવેળના તામ્રશાસનનું જ પહેલું પત્ર છે. તેનું બીજું પત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વણા વરસથી રાજકોટના મ્હૂઝીયમમાં રાખેલું છે. વિલક્ષણ યોગાયોગથી આ બે પત્રો જુદી જુદી વખતે મળ્યાં અને તે જુદા જુદા સંપ્રદશ્યાનોમાં રાખવામાં આવ્યાં. મુદ્રા અને કડી બેમાંથી એકમાં પણ ભેડેલી નથી. આ મુંગઈનું પત્ર પણ અત્યાર સુધી છપાએલું નથી. આ બે પત્રો ઉપરથી પ્રસ્તુત લેખ તૈયાર કરેલો છે.

આ બે પત્રો સારી સ્થિતિમાં છે. લિખિત ભાગનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવા માટે પ્રત્યેક પત્રની ચારે તરફની ધાર થોડી ઉચી કરેલી છે. પ્રત્યેકની લાંબાઈ ૧૦૬ મિલ અને પહોળાઈ ૬૬ મિલ છે. હંમેશા પ્રમાણે લિખિત ભાગ પતરાની એક બાજુ ઉપરજ છે. પ્રત્યેક પત્રમાં લિટીઓ ૧૫ છે; અને એક લિટીમાં સરેરાસ અક્ષરો ૩૨ છે.

અક્ષરો બહુ જ સારી રીતે કાતરેલા હોવાથી તામ્રપત્રો વાંચવાનું કામ સહેલું છે. બધા અક્ષરો એક આકારના નથી, કાંઈ વખત એક અક્ષર બીજા કરતાં મોટા હોય છે. પણ સરેરાસ પ્રત્યેક અક્ષરનું માપ ૬ મિલ છે.

પત્રોમાં વપરાએલી લિપિ સ્વાભાવિક રીતે વલ્લભીકાલીન છે. મધ્યયુગીન કાળમાં લગભગ ઇ. સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં ભારતમાં જે પ્રકારની બ્રાહ્મી લિપિ પ્રચલિત હતી તેના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપની લિપિ, જેને આપણે 'સૌરાષ્ટ્રીય લિપિ' કહી શકીએ, તે વલ્લભી કાલીન સર્વ લેખોમાં વાપરવામાં આવતી હતી.

લેખનપદ્ધતિ વિષે એટલુંજ કહેવાનું કે વલ્લભીના તામ્રપત્રોમાં હંમેશા જેમ બહુ જ અશુદ્ધિઓ હોય છે તેમ આ શાસનમાં નથી; લેખન દોષો થોડા છે. તેજ પ્રમાણે વલ્લભીનાં અન્ય તામ્રપત્રોના વિશિષ્ટ લેખનપ્રયોગો જેમ કે—સિંહને બદલે સિંચ, અનુસ્વારને બદલે હ અથવા ન વગેરે છે તે આમાં નથી. દક્ષ કાંઈ યોગ્ય પ્રસંગે પણ સન્ધિના નિયમો પાળેલા લાગતા નથી. આખા લેખમાં જિદ્દામૂલીય ચિન્હોનો એક વખત—(આરમી લિટીમાં કુશલી શબ્દની પછવાડે,) અને ઉપમાનીય ચિન્હોનો બે વખત—(વીસમી લિટીમાં પૂર્વવ્રજ્ઞદેય શબ્દની પછવાડે અને એકર્ષશમી લિટીમાં પ્રદિશતો શબ્દની પછવાડે,) ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

લેખની ભાષા સંસ્કૃત છે અને છેલ્લા ભાગમાં આપેલા ત્રણ શ્લોકો સિવાય બાકી બધો ભાગ ગદ્યમાં છે. ગુપ્તકાલીન અને હર્ષકાલીન ભારતમાં લાંબા લાંબા સમાસો, કૃત્રિમ શબ્દરચના, વિચિત્ર કલ્પનાઓ ઉપર કવિશ્લોકો બહુ મોહ રાખતા હતા. ખરું કવિત્વ હોવાથી બાણ કવિના કાવ્યોમાં ઉપર લખેલા દોષો છતાં તે મનોહર લાગે છે. પણ સાધારણ કવિઓએ બાણ કવિનું અનુકરણ કરતી વખતે તદ્દન હલકું કાવ્ય નિર્માણ કર્યું છે. વલ્લભીના તામ્રપત્રો રચનારાઓએ કાંઈ વખતે મધુર અને મનોહર શબ્દરચના કરી છે સંસ્કૃત ભાષા ઉપર તેઓનું પ્રભુત્વ સાફ હતું એમ પણ માલુમ પડે છે તો પણ એકંદર રીતે બેતાં વલ્લભીના તામ્રપત્રોની કાવ્યરચનામાં ખરું કવિત્વ આવેલું લાગતું નથી. આ તામ્રશાસન દ્રુવસેન (પેહેલાએ) વલ્લભીથી આપ્યું છે, તેના બીરદો પરમભાગવત,

પરમમહારાજપાદાનુધ્યાત, મહાસામંત, અને મહારાજ-તેનાં અન્ય તાત્રપત્રોની માફક છે. ક્રુપસેનના પૂર્વજોનું વર્ણન પણ તેનાં અન્ય તાત્રપત્રોમાં જેવું આપેલું છે તેવું જ છે.

આ તાત્રપત્રોમાં બે બ્રાહ્મણોને નીચે પ્રમાણે દાન આપ્યું છે. એક બ્રાહ્મણનું નામ શાન્તિ-શર્મ્મનું છે. તેનું ગોત્ર અત્રિ અને શાખા વાજસનેયી. તે નગરકના મહેનારા. તેને મુરાદમાં બદેલિકા ગામની આગળેય સીમા ઉપર સો પાદાવર્ત જમીન આપી હતી. બીજા બ્રાહ્મણનું નામ દેવશર્મ્મનું. તે પેટેલા બ્રાહ્મણનો ભાઈ હતો. તેને તેજ સીમાડા ઉપર સો પાદાવર્ત જમીન અને બાર પાદાવર્ત પરીધવાળું એક ઘાપીમોહર (?) આપ્યું હતું.

પાદાવર્ત પ્રાચીન કાળમાં જમીન માપવાનું એક પ્રમાણ હતું. તે કેવડું હતું તે વિષે કાંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. તે શબ્દ ઉપરથી એમ કલ્પના થાય છે કે હાલના ચોરસ ફૂટ જેવું તે કોઈ ચોરસ પ્રમાણ હશે. આ પ્રમાણની ઉત્પત્તિ વિષે મારો એવો તર્ક છે કે એક માણસ, દાખલા તરીકે, પૂર્વાભિમુખ હોય રહે અને ડાબે પગ અસ્થિર રાખી જમણા પગ એક વખત દક્ષિણ તરફ ફેલાવે અને બીજી વખત સામે ફેલાવે અને એવી રીતે જેટલી જગ્યા માપવામાં આવે તેટલીનું એક પાદાવર્ત^૩. મોહર શું હતું તે વિષે પણ કાંઈ નક્કી માહિતી મળતી નથી. આ શબ્દ ફક્ત પ્રસ્તુત તાત્રશાસનમાં જ આવેલો છે. ૨૪. વજ્રમજ્જ હરિદત્ત આચાર્યે^૪ ઘોટસનમ્પ્રતીકમના ઇ. સ. ૧૯૦૫-૬ ના વાર્ષિક રિપોર્ટના પાન ૫૧ ઉપર આ સંજ્ઞામાં નોંધ કરી છે તે વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે. “બોલરીયો કુવો-કુવાવેગના તાત્રપત્રની બીજી સીટની નકલ જે સાહેબ મેહેરજાનના કલેકશનમાંથી આવી છે અને જે ૧ લા ધરસેનનું હોઇને સંવત ૨૦૦ તુલ્ય છે તેની (બીજી સીટની) ૧લી પંક્તિમાં ઘાપી મોહર ચ એવું વાક્ય છે તેમાં મોહર શું હશે એ ગોતી કલાકારની ઘણા વખતથી મુશ્કેલી હતી. ઘાપીની સાથે છે તેથી જગ્યાશય હશે એમ તો અનુમાન કરેલ અને કદિ ગુટ (જુરાઇ ગયેલો કુવાનો ખાડો) હશે એમ પણ ધારેલ; પણ આ વાતનો ગાપડાના લોકોમાંથી વધુ પનો મળશે એવી ધારણાથી તે ખાંજા મુકામે વડીવટદાર રજાર ચરગી; તેમાં પાટણના પટેલ વગેરે હતા તેથી જાણવામાં આવ્યું કે ‘વાગ્ય-એટલે ચોરસ કુવો. (આપણે પૌર નાગવાળીનેજ વાગ્ય કહીએ છીએ પણ માગ્ય લોકો કુવાને પણ વાગ્ય કહે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે) કુવો એટલે ઘોળ કુવો. અને બોલર-એટલે પાંખી પોદ્યવાળો ટાંકાની ખેડે ગવાર મારેલો કુવો, અને એવો એક કુવો પાટણમાં છે જેનું નામ જ બોલરીયો કુવો છે તે જાળત ત્યાંના નાગર દેસાઈએને પુછવાથી પનો મળશે.’ આ ઉપરથી પાટણ આવી ને કુવો જ્ઞેયો. તે પાટણથી વેરાવળ જતી સડકથી ૮ માં આશરે ૨૫૦ ક્રમ છે. તે ચોરસ છે. ૫. ૫. ૧૩૩ અને ૬. ૬. ૮ ફૂટ છે ૬. તરફ અંદર કિનારાની નાજ જેવો ભાગ છે તે ૧૦૧ પેડાળી અને ૨૨૧ માંબી છે. કિનારાને

૩ પાટણ કાળના કાંઈ તાત્રપત્રોમાં આજ અર્થમાં ‘ચિવર્મન’ શબ્દ વપરાયેલો જાણવામાં આવે છે. જુઓ એપિમાદિઆ ડીકા ભાગ ૧૧ પાન ૧૮૨.

૪-૫ આ તાત્રપત્ર ધરસેનનું નથી પણ ક્રુપસેનનું છે અને તેના ઉપર સંવત ૨૦૭ નથી પણ ૨૧૦ છે. ૬. બા. ૬ી.

દેશભેદ મોટી પાટલ અને ૬. માં ૧૫ પગથીયાં છે.” ભોલરનો એવી રીતે બતાવેલો અર્થ બરાબર છે કે નથી એ વિષે હું કંઈ ખાતરીથી કહી શકતો નથી. પણ ૨૫. વલમજી હરિદત્તે વાપી અને મોહર આ બે શબ્દો જુદા લીધેલા લાગે છે. પ્રસ્તુત તાત્રશાસનમાંનું વાક્ય અને બીજા વલબીના તાત્રશાસનો બેતાં આપણને વાપીમોહર આ એકજ શબ્દ લેવો પડે છે. તાત્રપાત્રમાં વાક્ય આવું છે. અસ્યામેવ નીમ્નિ પાદાવર્ત્તશતં વાપીમોહરં ચ દ્વાદશ પાદાવર્ત્તપરિસરં મયા.....નિમ્નૃષ્ટં

ચ તો સંબંધ પ્રાદાવર્ત્તશતં અને વાપીમોહરં સાથે છે એમ મને લાગે છે. અને દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરં આ વિશેષણ વાપીમોહરંનું છે. આ પરીધ જે ભોલરનું હોય તો વાપીતુ પરીધ શું? વલબીના તાત્રપત્રોમાં જ્યાં જ્યાં વાપીનું અથવા દૂપનું દાન કરેલું હોય છે ત્યાં ત્યાં તેનો પરીધ હમેશાં આપેલો હોય છે. દાખલા તરીકે સં. ૨૧૦ ના જ બીજા પ્રસિદ્ધ થએલા ત્રણ તાત્રશાસનોમાં નીચે પ્રમાણે દાનનું વર્ણન આપેલું છે.

પાદાવર્ત્તઃ પંચાશત્ ષોડશપાદાવર્ત્તપરિસરઃ ઉદુંવરકૃપશ્ચ^૬

ત્રાહ્ણવિશાખપ્રભુમંત્રકકરકરકરકરકર દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરામિલિકા વાપી^૭.

દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરા વાપી ક્ષેત્રપાદાવર્ત્તશ્ચ ત્રિશત^૮.

બીજું વાપી અને દૂપનો એટલે કે વાવ અને કુવાનો મારી માહિતી પ્રમાણે લોકો મારી રીતે ફરક કરે છે. વાવમાં લોકોને અંદર જઈ પાણી લાવવા માટે પગથીયા કરેલા હોય છે અને કુવામાં આવી ગોઠવણ કરેલી હોતી નથી. અથવા બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે ઘરકામ માટે પાણી કાઢવું હોય તો જ્યાં દોરીની જરૂર છે તે કુવો અને જ્યાં તે શિવાય કામ આવે છે તે વાવ. તે સિવાય બીજો પણ ઘણી રીતે ફરક બતાવી શકાય છે. પ્રસ્તુત વાપીમોહર સંબંધમાં મારી એવી કલ્પના છે કે જે વાવનો અંદરનો ભાગ પહેળો રાખેલો હોય તે ભોલરી વાવ. વખતે એમ અને કે કોઈ વાવમાં પાણી પુષ્કળ હોય અને તેનો સાગે સંગ્રહ કરવા માટે કાંતો બહુજ મોટા આધારની વાવ બનાવે અથવા અંદરથી વાવ મોટા આધારની પણ નીચે પહેળો ભાગ રાખી દેખાવનો ભાગ સાંકડો કરેલો હોય. આવી રીતે બતાવેલી વાવને કદાચ ભોલરી વાવ કહેતા હશે.*

તાત્રશાસનનો યોગ્ય અમલ થવા માટે રાજ્યને જે અધિકારીઓને હુકમ કર્યો છે તેના નામો નીચે પ્રમાણે છે.

આયુક્તક, વિનિયુક્તક, મહત્તર, દ્રાંગિક, અને દુવસ્થાનાધિકરણિક. આ પ્રત્યેક અધિકારીનું શું કામ હતું તે નિશ્ચયથી કહી શકાતું નથી. આયુક્તક અને વિનિયુક્તક ગામડાની વ્યવસ્થા કરવા માટે નિમાએલા આધિકારીઓ લાગે છે. મહત્તર આ ગામનો કોઈ

૬ જુઓ એપિગ્રાફિકા ઇડિકા પુસ્તક ૧૫ પા. ૨૫૫

૭ “ પુસ્તક ૧૧ પા. ૧૦૯

૮ “ પુસ્તક ૧૧ પા. ૧૧૨

* આ સંબંધમાં કોઈ વાચક વિશેષ ખુલાશો કરશે એમ હું આશા રાખું છું.

પ્રતિષ્ઠિત અને લોકોમાં જેનું વજન પડે છે એવા સન્માન્ય માણસ. દ્રંગ એટલે ગામ તેથી દ્રાંગિક એટલે ગ્રામાધિકારી એવા અર્થ સંભવ છે. ખેડુતો પાસેથી રાજ્યના કરભાગ વસુલ કરનારા અધિકારીનું ધ્રુવ એવું નામ છે. ધ્રુવસ્થાનાધિકરણિક આ શબ્દથી આવેલા અધિકારીનો બોધ થાય છે. અથવા ધ્રુવ અને સ્થાનાધિકરાણિક આ બે શબ્દો જુદા કરવાથી બીજા શબ્દનો અર્થ થાણુદાર થઈ શકે છે.^૯

ભદ્રેણિકા અને નગર આ સ્થળો વિશે-કાંઈ વધારે માહિતી મળી શકતી નથી.

આ તામ્રશાસનનો અમલ કરનાર અધિકારીનું-હૂતકનું-નામ-રુદ્રધર છે અને તે કિલ્લકે લખ્યું છે. ધ્રુવસેનના આ પહેલાના તામ્રશાસનોમાં હૂતકનું નામ 'મમ્મક' છે પણ આમાં અને આ પછીના સંવત ૨૧૦ના બે શાસનોમાં હૂતકનું નામ રુદ્રધર છે. પછીના શાસનોમાં હૂતકનાં નામો જુદા જુદા આપેલા છે. લેખકનું નામ માત્ર ધ્રુવસેનના સર્વ તામ્રશાસનોમાં કિલ્લક જ આપેલું છે.

'હૂતક' શબ્દનો તામ્રપત્રોમાં ખાસ અર્થ છે. હૂત, જલસુદ એવો તેનો અર્થ બંધબેસતો નથી. કેમકે તામ્રપત્રોમાં હૂતક શબ્દ બહુજ મોટા અધિકારીનો દોતક છે. કોઈ વખત હૂતક ખાસ રાજ્યના પુત્ર, પુત્રી અથવા મુખ્યાધિકારી હોય છે. મનુસ્મૃતિ (૭. ૬૩) માં હૂત શબ્દનો ઉપયોગ રાજ્યનો સિંધાસપાત્ર મંત્રી એવો કર્યો છે. તેથી હૂતક શબ્દનો અર્થ રાજ્યનો ખાસ પ્રતિનિધિ, મંત્રી, એવો કર્યો ગ્રચિત છે.

મૂળલેખ પહેલું પત્ર.^{૧૦}

૧ ઐ સ્વસ્તિ વલ્લભીતઃ પ્રસંભપ્રણતામિત્રાણાં [*] મૈત્રકાણામનુલંબલસ-પત્નમણ્ડલા.^{૧૧}

૨ ભોગસંસકસંપ્રદારશતલઘ્વપ્રતાપઃ પ્રતાપોપનત દાનામાનાર્જયોપાર્જિતાનુ^{૧૨}

૩ રક્તમૌલભૂતશ્રેણીવલાંચાત્તરાજ્યંશ્રીઃ^{૧૩} પરમમાહેશ્વરઃ શ્રીસેનાપતિમટક-સ્તસ્ય સુત

૪ સ્તત્પાદરજોરુણાઘનતપવિત્રીકૃતશિરાઃ શિરોવનતશશુન્દામણિપ્રમાચિચ્છુ-રિતપાદન

૫ સ્વયંક્તિશીધિતિઃ દીનાનાયજનોપજીવ્યમાનચિંભવઃ પરમમાહે-શ્વરસ્સેનાપતિધર

૯ આ શબ્દો સંજ્ઞાથી વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તો જુઓ Fleet's Gupta Inscriptions 169 અને E. I. vol. XI 175.

૧૦ મુળપત્રના મુદ્રીયમમાં *છે તે જાતે જોઈ ઉતારેલો લેખ.

૧૧ વલ્લભીના સં. ૨૮૬ પછીના તામ્રશાસનોમાં 'સંપત્ત' ને સ્થાને 'સંપન્ન' શબ્દ વાપરેલો છે.

૧૨ વંચિા °દાનમાના.°

* અન્ય તામ્રપત્રોમાં જૂન પછી અને દ્રેણી પહેલા મિત્ર શબ્દ હોય છે.

૧૩ પછીના વલ્લભીશાસનોમાં ભટ્ટાર્ક એવું સંસ્કૃત રૂપ આપ્યું છે.

- ૬ સેનસ્તસ્યાનુજસ્તત્પા [૬ : *] મિપ્રણામપ્રજસ્તવિમલમણિમો (મો) િઃ
મન્વાદીનાં પ્રણીતવિધિ
- ૭ વિધાનધર્મ્મા ધર્મ્મરાજ દ્વ વિહિતવિનયવ્યપ(વ)સ્થાપદ્ધતિરચિલભુવન
મણ્ડલાભંગ
- ૮ સ્વામિના પરમસ્વામિના સ્વયમુપહિત । (ત) રાજ્યાભિષેક [: *] મહા-
વિશ્રાણનાવપૃતરાજ્યશ્રીઃ
- ૯ પરમમાદેશ્વરો મહારાજશ્રીદ્રોણસિંહસિંહ દ્વ તસ્યાનુજઃ સ્વભુજચલેન પર
- ૧૦ ગજઘટાનોકાનામેકવિજયી શરણપિણા [: *] શરણમવ્યોદ્ધા શાસ્ત્રાર્થ
તત્વા (ત્વા) નાં કલ્પનરુ
- ૧૧ રિચ સુદૃતપ્રણયિનાં યથાભિલપિતફલોપભંગદઃ પરમભાગવતઃ પરમભટ્ટા
- ૧૨ રકપાદાનુદ્વગાતો મહાસામન્તમહારાજધ્રુવસેન કુશલો સવ્યાનંત્ર
સ્વાનાયુક્તક
- ૧૩ વિનિયુક્તકમહત્તરદ્રાંગિકધ્રુવસ્થાનાધિકરણિકાદીનન્યાંશ યથાસંચક્ષ-
માનકાન
- ૧૪ નુદર્શયત્યસ્તુ વસ્તંવિદિતં યથા સુરાપ્રાયાં^{૧૪} મદ્રેણિકાગ્રામસ્ય પૂર્વ-
દક્ષિણસિ (સી) મ્નિ
- ૧૫ પાદાવર્તશતં નગરકવાસ્તવ્યદ્રાક્ષણ શાન્તિશર્મ્મણે આત્રેયસગોત્રાય યાજિ

શ્રીભુ ૫૩. ૧૫

- ૧૬ સનેયસગ્રહચારિણે તથા અસ્યૈવ બ્રાત્રે દેવશર્મ્મણે અસ્યામેવ સીમ્નિ
- ૧૭ પાદાવર્તશતં યાપીભોલુરં ચ દ્વાદશપાદાવર્તપરિસરં મયા માતાપિત્રો
[: *] પુણ્યાપ્યાય
- ૧૮ નાત્મનશ્ચૈહિકામુષ્મિકયથાભિલપિતફલાવાસિનિમિત્તમાચન્દ્રાકર્ણર્ણવક્ષિ-
તિસ્થિતિસરિ
- ૧૯ ત્પર્વતસમકાલીનં પુત્રપૌત્રાન્વયમોગ્યં વલિચરુવૈશ્ય (શ્વ) દેવાધાનાં
ક્રિયાણા [: *] સમુત્સ
- ૨૦ ધર્પણાર્થમુદકાતિસર્ગેણ નિસૃષ્ટં યતોનયો ^{૧૬} પૂર્વવ્રહ્મદેયસ્થિત્યા ભુંજતોઃ
કૃષતો [: *]
- ૨૧ કર્ષાપયતો પ્રદિશતોર્વા ન કેશિચત્સ્વલ્પાપ્યાવાધા વિચારણા વા
કાર્ય્યાસ્મદ્દેશજેશ્વા

૧૪ કોઈ તામ્રપત્રોમાં ' સુરાપ્રેયુ ' એવું રૂપ આવે છે.

૧૫ આ પત્રે રાજકોટના વૈદસનમ્યુઝીયમમાં છે તે ઉપરથી.

૧૬ આ શબ્દને બદલે ધાતું કરી ઉચિતયા અથવા શબ્દ શાસનોમાં આવે છે.

- ૨૨ ૧૭ ગામિનૃપતિમિરપિ અનિત્યાન્યૈશ્વર્યાણિ અસ્થિરં માનુષ્યં સ[વ્યે *] ૧૮
સામાન્યં ભૂમિદાનક
- ૨૩ લમયગચ્છદ્ધિરયમસ્મદ્વાયોનુમન્તવ્યઃ યદ્વાચ્છિદ્યાદાચ્છિદ્યમાનં વાનુમોદે
[ત *]
- ૨૪ સ પંચમિઃ મહાપ [૧ *] તકૈઃ સોપપાતકૈઃ સંયુક્તસ્થાદિતિ—(૧)
અપિ ચાત્ર વ્યાસગીત
- ૨૫ શ્લોકા ભવન્તિ—(૧) પર્થિ ॥ [વ *] ૧૯ સહસ્રાણિ સ્વર્ગે મોદતિ ભૂમિદઃ
[૧] આચ્છેત્તા ચાનુમન્તા ચ
- ૨૬ તાન્યેવ નરકે વસેત્—(૧) સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યો હરેત યસુન્ધરાં
[૧ *] સ ગયાં શતસહસ્ર
- ૨૭ સ્ય દન્તુઃ પ્રાપ્નોતિ કિલિયપમ્ [૧ *] યદુભિર્વસુધા મુક્તા રાજમિઃ
સગરાદિમિઃ [૧ *] યસ્ય યસ્ય
- ૨૮ યદા ભૂમિસ્તસ્ય તસ્ય તદા ફલમિતિ = (૧) સં ૨૦૦ ૧૦ મ (મા)
દ્રપદવદિ ૯
- ૨૯ સ્વહસ્તો મમ મહાસામન્તમહારાજધ્રુવસેનસ્ય—(૧) દૂતકો રુદ્રચરઃ [૧ *]
લિખિતં કિક્ર.
- ૩૦ કેન [૧ *]

ભાષાન્તર.

અ; સ્વસ્તિ; વલ્લભીથી શત્રુઓને જેઓએ નમાવ્યા છે એવા મિત્રક લોકોને, અ-
તુલ્યબળવાળા, શત્રુનાંડલ સાથે લડતાં વાગેલા સેંકડો પ્રહારોથી કીર્તિ મેળવેલી હતી એવા
(તથા) પરાક્રમથી નમાવેલા (અને) દાન, માન, સરલતાને લીધે પ્રેમ કરનારા, ૨૧ મૌલ,
ભૂત અને શ્રેણી, એવા ત્રણ પ્રકારના સૈન્ય વડે જેણે રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરેલી હતી એવો
પરમ શિવભક્ત સેનાપતિ બટક (હતો).

તેનો પુત્ર, જેને પોતાનું શિર તેના (બટકના) ચરણરુનેથી રંગિત કર્યું હતું અને
નમસ્કારથી પવિત્ર કર્યું હતું, શિર નમાવનારા શત્રુઓના મુકુટોના રત્નોના તેજથી જેના
પગના નમ્પક્રિતના કિરણો વિસ્ફુરિત થયાં હતાં, દીન અને અનાથ લોકો જેના વૈભવ
કેવલ જાણતા હતા, એવો પરમશિવભક્ત સેનાપતિ ધરસેન (હતો).

૧૭ કોઈ તાત્રશાસનોમાં 'આગ્રામિમદ્રનૃપતિમિઃ' એમ શબ્દ પ્રયોગ હોય છે.

૧૮ આ મર્ચ શબ્દ ખીજ પત્રોમાં મળતો નથી.

૧૯ આ બે લિટીઓ અર્ધિઆ નિષ્કારણ છે,

૨૧ મૌલ, ભૂત મિત્ર અને શ્રેણી આ બલના એટલે સૈન્યના ચાર પ્રકારે પ્રાચીન-
કાળમાં હતા એમ મદાબારત, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર વગેરે કૃપરથી માન્ય પડે છે. મૌલ-
બલ એટલે જે લોકો વંશપરંપરાથી સૈન્યમાં દાખલ થઈ રાજાની તોફારી કરે છે. ભૂત
એટલે પગાર આપી તોફારીમાં રાખેલું સૈન્ય. મિત્રબલ અને શ્રેણીબલ એટલે સંસ્થાપુક્ત
સૈન્ય. વિશેષ વિગત માટે જુનો ઇન્ડિયન ઐટીકનરી પુસ્તક ૪૮ પા. ૨૦૮. પ્રસ્તુત તાત્ર-
પત્રમાં મિત્ર શબ્દ રહી ગયેલો છે પણ અન્ય તાત્રપત્રોમાં તે હોય છે.

તેનો નાનો ભાઈ, જેના મુકુટમાંનો નિર્મળ મણિ તેના (ધરમનના) ચરણોને નમ્રતાથી પ્રણામ કરવાથી અધિક નિર્મળ થયો, જે મનુઆદિએ આંધી રાખેલા નિયમો પાળવામાં ધર્મ સમજતો હતો, ધર્મરાજ જેવી જેણે નીતિમાર્ગની વ્યવસ્થા કરી હતી, સર્વ વિસ્તૃત પૃથ્વીમાંડલના પ્રભુએ પોતે જેને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો (અને) જેનો રાજ્યવૈભવ અતિ દાનથી પુનિત થયો એવો પરમ શિવભક્ત, મહારાજ શ્રી દ્રાગુસિંહ (દત્તો.)

તેનો નાનો ભાઈ, જે પોતાના ભુવનલયથી રાત્રના હસ્તિસમૂહને સિંહ જેવા એકદો છૂતતો હતો, જે આશ્રય ઇચ્છનારાને આશ્રય આપતો હતો, જે શાસ્ત્રોનો અર્થ અને તત્ત્વ જાણતો હતો, જે મિત્રસ્નેહીઓને કષ્ટપતરની જેમ દમ્ભિત ફલની પ્રાપ્તિ આપનારો હતા, એવો પરમ વિષ્ણુ ભક્ત, સાર્વભૌમ રાજા જેની સેવામાં તત્પર, મહાસામંત મહારાજ દ્રુવસેન કુશલ સ્થિતિમાં પોતાના (અધિકારી)—આયુક્તક, વિનિયુક્તક, મહત્તર, ટ્રાડિંગક, દ્રુવાધિકરણિક વગેરેને અને જીજ્ઞાસુ પણુ જેઓના જેમ સંબંધ આવે છે તેઓને આજ્ઞા કરે છે “ તમારે જાણવું જોઈએ કે મેં સુરાષ્ટ્રમાં બદ્રેણિકા ગામની પૂર્વદક્ષિણ ગામની પૂર્વદક્ષિણ સીમમાં સો પાદાવર્ત (જમીન) નગરક (ગામના) રહેનારા અત્રી ગોત્રી અને વાજસનેય શાખાના બ્રાહ્મણ શાંતિશર્માને તથા તેના જ ભાઈ દેવશર્માને તેજ સીમમાં સો પાદાવર્ત અને ચાર પાદાવર્ત પરીધવાળું વાપી ભોલર (ભોલરી વાપી) મેં મારા પિતાના પુણ્ય માટે તથા મને કલ્પલોકમાં તેમજ પરલોકમાં દમ્ભિત ફલ પ્રાપ્ત થાય એ માટે ચંદ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર, પૃથ્વી, નદી, પર્વત જે કાલ પર્યંત રહેશે તે કાલ પર્યંત પુત્રપૌત્રાદિ વંશજોને ઉપભોગ્ય, બલિ, ચરુ, વૈશ્વદેવાદિ ક્રિયા કરવા માટે ઉદ્દાનક્રિયા અર્પણ કર્યું છે. ત્યારે આ જે (બ્રાહ્મણોને) તે તેનો રીતસર બ્રહ્મદાયના નિયમો પ્રમાણે ઉપભોગ લેવામાં, પોતે ખેડતાં, જીજ્ઞાસુ પામેથી ખેડાવતાં અથવા તે જીજ્ઞાસુ આપતાં તેમા કોઈએ થોડો પણુ ત્રાસ નહિ આપવો અથવા ખૂણપરણ કરતી નહિ. મારા વંશજોએ અથવા ભવિષ્યકાલીન રાજાઓએ ઐશ્વર્ય અનિત્ય છે, મનુષ્યજન્મ અસ્થિર છે અને ભૂમિદાનથી મળવાનું ફલ સૌને મળવાનું હોય છે એમ સારી રીતે વિચાર કરી અમારા આ દાનને અનુમતિ આપવી. જે કોઈ એનો છેદ કરશે અથવા છેદ કરનારાને સંમતિ આપશે તેને પાંચ મહાપાતકો^{૨૨} અને ઉપપાતકો^{૨૩} લાગશે તે સિવાય આ સંબંધમાં વ્યાજે કહેલા જે શ્લોકો છે: ભૂમિદાન કરનારને સાડહજાર વરસ સુધી સ્વર્ગવાસ મળે છે. અને (ભૂમિદાનનો) છેદ કરનારને તથા છેદ કરવા માટે સંમતિ આપનારાને તેટલાજ વરસ સુધી નરકમાં રખાવું પડે છે. જે પોતે આપેલી અથવા જીજ્ઞાસુ આપેલી ભૂમિનો અપહાર કરે છે તેને એક લાખ ગૌહત્યાનું પાપ લાગે છે. સંગરાદિ ઘણા રાજાઓએ ભૂમિનો ઉપભોગ લીધો છે. જે રાજા જે જે વખત ભૂમિનો સ્વામિ હોય છે તેને તે વખત (દાન) ફલ મળે છે. સં. ૨૦૦ ૧૦ ભાદરવા વદિ ૮. મારો મહાસામંત મહારાજ દ્રુવસેનનો પોતાનો હસ્તલેખ છે. (આ શાસનનો) હસ્તકરદ્ધર (હતો અને) તે કિંકકે લખ્યું.

—૨૨—

૨૨

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः

महान्ति पातकान्याहुः ससर्गश्चापि तैः सह.

૨૩ ઉપપાતકો માટે જુવો મનુસ્મૃતિ ૧૧-૬૦ થી ૬૭.

જુવો મનુસ્મૃતિ ૧૧-૫૫

ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ

ચોગદર્શનના પ્રથમ પાદને આધારે

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૭.)

[પ્રાણજીવન વિધિનાથ પાઠક]

ચિત્ત એક છે તે આપણે પહેલાં જાણે; પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને આગમ પ્રમાણોને આપણે તપાસ્યાં; જ્ઞાનના, ખરું અને ખોટું, એવા બે વિભાગો જોયા, એક બાબુ યથાર્થ કે ભૂતાર્થ જ્ઞાનની વ્યવસ્થા, તથા બીજી બાબુ અયથાર્થ કે મિથ્યા જ્ઞાનનું અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ. એ બંધુ જોયું. હવે આપણે ચિત્તની એક જુદીજ વૃત્તિ હાથમાં લેવાની છે.

૩. આ વૃત્તિ તે 'વિકલ્પ'ની છે. તેનું લક્ષણ સૂત્રકાર આ પ્રમાણે આપે છે.—

શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ ।

'વિકલ્પ' એ શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી અને વસ્તુશૂન્ય છે. આ બન્ને વિશેષણોથી એનો પ્રમાણ તેમજ વિપર્યયથી ભેદ કરવામાં આવે છે. આ વૃત્તિ વસ્તુશૂન્ય એટલે કે અર્થાવલંબી ન હોવાથી, તેને યથાર્થ કે અયથાર્થ કહી શકાતી નથી, અને તેથી તે પ્રમાણ કે વિપર્યયની કોટિમાં આવી શકતી નથી. તો પછી આ વૃત્તિનું મૂળ શું એ પ્રશ્ન હોતો હાય છે. સામાન્ય રીતે વ્યવહાર અર્થાવલંબી હોય છે, પરંતુ કેટલોક વ્યવહાર-કેટલાક બાપાના પ્રયોગો એવા હોય છે, કે જ્યાં તે વ્યવહારથી દર્શાવાતો અર્થ વાસ્તવિક રીતે તેના મૂળમાં હોતો નથી. "ચેત્તની ગાય" એમ કહેતી વખતે તો આ બે બિન્ન વસ્તુઓ વચ્ચે આપણે સ્વસ્વામીભાવનો સંબંધ દર્શાવીએ છીએ. પણ જ્યારે "પુરુષનું ચેતન્ય" એવો પ્રયોગ કરીએ ત્યાં શું બતાવવામાં આવે છે? ચોગદર્શનને મતે ચેતન્ય અને પુરુષ એ બિલકુલ બિન્ન નથી, કે જેથી તે બન્ને વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંભવી શકે; કારણ પોતાનાથી પોતે વિશિષ્ટ થવું એનો કાંઈ અર્થ નથી. અને તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે આવો વ્યવહાર તો કરવામાં આવે છે. જે વૃત્તિથી આ જાતનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે 'વિકલ્પ'ની વૃત્તિ છે.

આ વ્યવહાર શબ્દજ્ઞાનનો અનુપાતી છે, એટલે કે બાપાનું અનુપતન-અનુસરણ કરે છે. આનો અર્થ એ હોતો જોઈએ, કે અર્થ દર્શાવવાની બાપાની વિશિષ્ટ રીતોનું એ અનુકરણ કરે છે. એટલે કે અર્થાવલંબી વિચાર દર્શાવવાની જે રીતો છે તેનું અનુકરણ વસ્તુશૂન્ય વિચારો દર્શાવનાં પણ થઈ જાય છે. એટલે કે બાબ્યકાર કહે છે તે પ્રમાણે તેનું નિબંધન શબ્દજ્ઞાન માહાત્મ્ય છે.

૩૬. પ્રમાણ કે વિપર્યય-અર્થાવલંબી વૃત્તિઓ છે, અને તેની categories જુદી છે. બાપાના વ્યવહારની એજ categories લઈને અર્થશૂન્ય વ્યવહારને લાગુ કરવામાં આવે છે, અને આને લઈને વિકલ્પની વૃત્તિ જુદાવે છે. Categories of inter-communication મૂળ જે વ્યવહારને ચોગ્ય નથી તેને લાગુ કરવામાં આવે છે તેથી વિકલ્પ જુદાવે છે. વિકલ્પમાં જે વસ્તુશૂન્ય મૂળ જ્ઞાન છે, તે શું Intuition કોઈ શકે?

અહિં સહેજે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, કે અર્થશૂન્ય વ્યવહાર શી રીતે સંભવી શકે? એવા વ્યવહારમાં દર્શાવાતી બાબતો ક્યાંથી આવે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ રીતે સૂત્રમાં કે ભાષ્યમાં આપેલો નથી. છતાં સૂત્રની રચના અને ભાષ્યનાં ઉદાહરણો ઉપરથી ‘વસ્તુશૂન્ય’નું તાત્પર્ય સમજવું અશક્ય નથી. “ચૈત્રની ગાય” એવી બે ભિન્ન વસ્તુઓ વચ્ચે સંબંધ સમજી શકાય છે. પણ જે સ્વભાવથી એક જ છે, તેમાં અનેકની અપેક્ષા રાખતો સંબંધ શી રીતે આવે? ૩૭ વિકલ્પના વ્યાપારથી—એમ આપણે જવાબ આપી શકીએ. ૩૮ અને આ વ્યાપાર તે પૃથક્કરણનો જ વ્યાપાર હોવો જોઈએ. મૂળ જે એક અર્થ અભેદ એકમ રૂપે ચિત્તે ગ્રહણ કર્યો છે, તેને વ્યવહાર્ય બનાવવા માટે ચિત્ત વિકલ્પની વૃત્તિદ્વારા તેનું પૃથક્કરણ કરે છે, અને એમ કરતાં તે અર્થમાં જ સંબંધ કહી શકાય. સામાન્ય વ્યવહારની રીતે (અર્થાવલંબી) તેને દર્શાવે છે. એમાં ઉપર કહ્યા મુજબ ચિત્તે અમુકરૂપે ગૃહીત કરેલા દોષ એક પદાર્થને પૃથક્ કરી વ્યવહાર્ય બનાવવામાં આવે છે, અને આમ કરવામાં ભાષાના સંબંધનું તેને અનુકરણ કરવું પડે છે. આ વ્યાપાર તે પ્રમાણ અને વિપર્યયની વૃત્તિથી ભિન્ન પ્રકારનો છે, એટલે તેને આપેલું સ્વતંત્ર સ્થાન યોગ્ય જ છે.

દીકમાં મિશ્ર કહે છે, કે ભાષ્યકારે ઘણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તેનું એ કારણ છે, કે ઘણા વાદીઓ પ્રમાણ અને વિપર્યયની વૃત્તિથી ભિન્ન એવી વિકલ્પની વૃત્તિ સ્વીકારતા નથી. આ વૃત્તિ સ્વીકારવાનું તાત્ત્વિક કારણ તો સ્પષ્ટ જ છે, પરંતુ એક વ્યવહારી કારણ પણ લાગે છે. તે એ કે નૈયાયિકો દ્રવ્ય અને ગુણ કર્માદિને ભિન્ન માનનારા, એટલે એમની દૃષ્ટિએ પુરુષનું ચૈતન્ય એમ કહેવામાં વાંધો નથી; પણ સત્કાર્યવાદી યોગાચાર્યો જેઓ દ્રવ્ય અને ગુણને એક માને છે, તેઓ આવો વ્યવહાર શી રીતે કરી શકે? ભેદ પાડી ન જોડે, તો વ્યવહાર અશક્ય થાય. કારણ પ્રમાણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ‘અ અ છે’ એમ કહેવામાં કશું નવું પ્રાપ્ત થતું નથી. આ સ્થિતિમાંથી બચી જવા માટે એનું આંતરિક કારણ શોધવાની જરૂર પડી. ૩૯ આ શોધ કરતાં વિકલ્પની વૃત્તિ જડી હશે (?)

૪. જ્ઞાન અને વિકલ્પની વૃત્તિની ચર્ચા પૂરી કરીને આપણે નિદ્રાની વૃત્તિ આગળ આવતાં શુદ્ધ ચિત્તશાસ્ત્રના જ પ્રદેશમાં આવી પડીએ છીએ. નિદ્રા અને ચિત્તનો સંબંધ હાલના ચિત્ત-

૩૭. ભાષ્યકાર ત્યાં આવો સંબંધ વાસ્તવિક ન હોવા છતાં, ભાષામાં મૂકાય છે, એના અનેક દાખલાઓ આપે છે; અને છેવટે કહે છે, કે—

तस्माद् विकल्पितः सधर्मः । तेन चास्ति व्यवहारः । ‘તેથી તે ધર્મ વિકલ્પિત છે. અને તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે.’

૩૮. All relations are mere appearances એમ કહી શકાય, અથવા તો all relations are infinite. ગણિતની દૃષ્ટિએ પણ આ બંને સિદ્ધાન્તો સરખા છે.

૩૯ આપણે જરા આગળ જઈ એમ કહી શકીએ કે વિકલ્પની વૃત્તિ દ્વારા આપણે ‘અ એ બ છે’ એવું નિધાન કરી શકીએ છીએ (?) તો આ નિધાન તે Synthetic judgment થયું; અને આને વિકલ્પના પૃથક્કરણ વ્યાપાર સંયોજી શો સંબંધ છે તે જાણવાનું રહ્યું.—જરા આગળ જઈને એમ પણ કહી શકીએ કે આ રીતે વિકલ્પની વૃત્તિ બીજી બધી વૃત્તિમાં જોઈ અત્યંત રહેલી હોય છે.

શાસ્ત્રમાં એક મહત્વનો અને ગુચ્છવાડા ભરેલો પ્રશ્ન છે. યોગદર્શનની માન્યતા પ્રમાણે નિદ્રા પણ ચિત્તની એક વૃત્તિ જ છે. આ બાબતમાં મતભેદ હોવાથી સૂત્રમાં ખાસ કરીને વૃત્તિ શબ્દ મૂક્યો છે; અને એ ઉપરથી મિશ્ર કહે છે તેમ યોગદર્શનને મતે નિદ્રા ચિત્તનો એક ધર્મ છે, અને નિદ્રામાં પણ ચિત્તનું સાતત્ય કાયમ રહે છે. ૪૦

ભાષ્યમાં નિદ્રા પણ એક અનુભવ છે એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેના પ્રમાણ તરીકે નયનસ્થાના પ્રત્યવમર્શ-કે હું સુણે ઉઘ્યો અથવા અસ્વસ્થ રીતે ઉઘ્યો છત્યાદિને ગણે છે. કહ્યું છે, કે સ્વલ્પચયં પ્રવુદ્ધસ્ય પ્રત્યવમર્શો ભવતિ ।-‘જો પ્રત્યવનો અનુભવ ન હોય, તો ઉઠવાને પ્રત્યવમર્શ ન થાય, અને તેના ઉપર આશ્રિત સ્મરણો છે તેના વિષય કશો ન રહે.’ એટલે કે જોનો અનુભવ ન થયો હોય, તેના સંસ્કાર પણ ચિત્તમાં ન પડે, અને તેની સ્મૃતિ પણ ન રહે. પણ નિદ્રાની તો સ્મૃતિ થાય છે, એટલે તેના સંસ્કાર, અને તે સંસ્કાર મૂકનાર મૌલિક અનુભવ હોવા જોઈએ. આથી એ સિદ્ધ થાય છે; કે પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ વગેરે જેમ ચિત્તની વૃત્તિઓ છે, તેવી જ નિદ્રા પણ વિધિરૂપ (Positive) એક વૃત્તિ છે.

વિકલ્પની વૃત્તિનું નિરૂપણ કરતાં એનું આલંબન શું છે, એ પ્રશ્ન જેમ ઉઠ્યો હતો, તેમ અહિં પણ નિદ્રાની વૃત્તિનું શું આલંબન છે એ સવાલ ઉઠે છે. સૂત્રકાર કહે છે, કે

અભાવપ્રત્યયાલંબના નિદ્રા ।

—‘અભાવનો પ્રત્યય’ એ નિદ્રાનું આલંબન છે. ‘અભાવનો પ્રત્યય’ એટલે કે નયન કે સ્વપ્નદશામાં આવતા વિષયોના અભાવનું કારણ. આ કારણ તે યોગદર્શનના મત પ્રમાણે તત્ત્વોગુણ છે. વાયસ્પતિ મિશ્ર કહે છે:—

બુદ્ધિસત્યે हि त्रिगुणे यदा सत्त्वरजसी अभिभूय तमस्तકરणावरकमाचिरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाभावाद्બુદ્ધતત્તમોમયી बुद्धिमयबुद्ध्यमानः पुरुषः सुषुप्तः ।

ચિત્ત હંમેશાં તણ ગુણોથી વિશિષ્ટ થયેલું હોય છે. બુદ્ધિ-કે-ચિત્ત-વિષયાકારપરિણામી છે. એ જે જે વિષયમાં પડેવાય છે, તેના જેવું તેનું સ્વરૂપ થઈ જાય છે. બુદ્ધિમાં કે ચિત્તમાં જ્યારે સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, ત્યારે તે જ્ઞાન રૂપે પરિણમે છે. જ્યારે રજોગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, ત્યારે તે પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય છે, અને એ જાને ગુણો ઉપર જ્યારે તમસા-વરણ ચડી જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ કે ચિત્ત સંમગ્ન કશો બાહ્ય વિષય રહેતો નથી, અને એથી વિષયાકારપરિણામી ન થવાથી તત્ત્વોગુણી બુદ્ધિને લગ્નને નિદ્રા આવે છે. ૪૧

૪૦ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા કે યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચેતનાનું સાતત્ય તેના ધર્મ દ્વારા જ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. Consciousness ‘enduring’ functionally.

૪૧ મત્ત્ય, રજસ્ અને તમસ્ને આપણે ગ્રીક ફિલસૂફ એરિસ્ટોટલના એક સિદ્ધાન્ત સાથે ખુશીથી સરખાવી શકીએ. એ ત્રણ અતના આત્માઓ માનતો. (૧) મનુષ્યનો-સત્ત્વ-પ્રધાન, (૨) પ્રાણીઓનો-રજોગુણપ્રધાન, (૩) વનસ્પતિનો-તમોગુણપ્રધાન. બાહ્ય દૃષ્ટિગિહ્યો એરિસ્ટોટલ આ આત્માઓને આખા જગતમાં વહેંચી નાંખે છે. જેમકે

સ્વપ્રાનુભવની ચર્ચામાં આપણને ઉપયોગી થાય એટલા માટે વિષયા-
કારપરિણામાભાવાનુ એનો પૂરેપૂરો અર્થ આપણે સમજવાની જરૂર છે.
ચિત્ત કે બુદ્ધિની સમક્ષ કશો વિષય રહેતો નથી, એટલા માટે બંધ આવે છે.
ઇન્દ્રિયવ્યાપાર બધો બંધ થાય છે, અને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. આથી
એમ કહી શકાય, કે બાહ્ય સૃષ્ટિના અનુભવના અભાવે ચિત્ત પોતામાં સ્થગિત થઈ જાય છે.

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ગુણોનું આપણે બીજી દૃષ્ટિએ પણ નિરૂપણ કરી
શકીએ. ઉપરનું થોડું વિવેચન આપણે બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ કર્યું કહેવાય. કારણ એથી આપ-
ણને જાણે એમ થાય છે, કે ચિત્ત એક તત્ત્વ છે, અને એ વારે વારે બદલાઈ જુદા જુદા
એવા ત્રણ ગુણોથી વિશિષ્ટ થયા કરે છે. પણ આમ આપણે વિદ્યો ૪૨ જ બોલી શકીએ.
ખરી રીતે એ ત્રણે ગુણો એક જ ચિત્તના ગુણો છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ એ ત્રણે ગુણો આખા
વિશ્વમાં વહેંચાએલા દેખાય છે, પણ આંતર દૃષ્ટિએ એ ત્રણે ગુણો આપણા
ચિત્તના ત્રણ જુદા જુદા ધર્મો છે, કે જુદી જુદી ભૂમિકાઓ છે; અને
આ દૃષ્ટિ પણ આપણને યોગદર્શનમાંથી મળી આવે છે. ૧૯જ આપણે
ચિત્તના સર્વસામાન્ય, સાર્વભૌમ ગુણ-સમાધિ-નું વિવેચન કર્યું નથી. એ વળી
કોઈ બીજી વાર કરીશું, પરંતુ અહિં આટલું કહેવું જમ થશે, કે સમાધિ, ધ્યાન-એની
ભૂમિકાઓ જુદી જુદી હોય છે, અને સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ને આપણે સમાધિની ભૂ-
મિકાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે ઘટાવી શકીએ એમ છીએ. ૪૩ એટલે કે સમાધિ સાર્વિક ભૂમિકા
ઉપર હોય ત્યારે માણસને જ્ઞાન થાય, રાજસિક હોય ત્યારે તે પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય, અને
ત્યારે સમાધિ તામસિક ભૂમિકા ઉપર હોય, ત્યારે તે નિદ્રાવશ થાય છે.

ગુણ પ્રમાણે સમાધિની અવસ્થાઓને ભૂમિતિની આકૃતિ દ્વારા સમજવી હોય, તો
એના ત્રણે ધર્મોને આપણે શંકુની આકૃતિમાં મૂકી શકીએ. શંકુની ટોચ આગળ, સમાધિ

મનુષ્ય, પ્રાણી, તથા વનસ્પતિ. પણ આંતરિક દૃષ્ટિએ દરેક જાતમાં બીજા એ રહેલા હોય
છે. એટલે કે મનુષ્યમાં પોતાના તત્ત્વ ઉપરાંત પ્રાણી તથા વનસ્પતિનું તત્ત્વ રહેલું છે. એટલે
એરિસ્ટોલના શબ્દો લઈ આપણે બોલવું હોય, તો એમ કહી શકાય, કે જ્યારે મનુષ્ય અને
પ્રાણીના તત્ત્વો ઉપર વનસ્પતિનું જીવનતત્ત્વ ચડી એસે છે, ત્યારે આપણને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે.
Nous Poetikos, Human soul with knowledge, Animal soul with
motion, Vegetative soul with 'sensation'. સાથે સાથે સરખાવો યુરોપના
અર્વાચીન એરિસ્ટોટલ-જર્મન ફિલસૂફ લાયબ્નિત્સનો સિદ્ધાન્ત. Theory of waking
monad, the dreaming monad અને the sleeping monad. (Monadology)

૪૨ એટલે કે વિકલ્પની વૃત્તિ દ્વારા.

૪૩. જૂઓ. પા. ૧. સૂ. ૨. ભાષ્ય તથા વાયસ્પતિની ટીકા. પ્રવૃત્તિવિરોધી
તમોવૃત્તિધર્મઃ સ્થિતિઃ અહિં સ્પષ્ટ રીતે તમોવૃત્તિ એવો પ્રયોગ કરીને તમોગુણને ચિ-
ત્તનો એક ધર્મ ગણ્યો છે. વળી ભાષ્યમાં-પ્રજ્ઞાપ્રવૃત્તિસ્થિતિશીલત્વાત્ ત્રિગુણમ-
ચિત્તમ્.

અત્યંત તંગ૪૪-એકાગ્ર હોય, અને ત્યાંથી તે પહોળા થતી થતી રુનેશુણી પ્રવૃત્તિઓના પ્રદેશમાં ધર્મને એસણી આગળ અત્યંત વિસ્તારિત અવસ્થામાં આવી જાય છે. અને જ્યાં સમાધિ-ધ્યાન અત્યંત રેખાઈ જાય છે, ત્યાં નિદ્રાનું સ્થાન છે. ૪૫

૫. અનુભૂતવિષયાસંપ્રમોયઃ સ્મૃતિઃ ॥

અનુભૂત વિષયના અસપ્રમોયને સ્મૃતિ કહી છે, એટલે કે જે કંઈ અનુભવેલું હોય, તે સચવાઈ રહે તેનું નામ સ્મૃતિ.

એ અનુભવ કેવી રીતે સચવાઈ રહે છે, તેના સ્વરૂપ વિશે આપણે જરા વિચાર કરીશું. આપણે એ માટે સૂત્ર પાંચમાનું બાહ્ય ભેવું પડે એમ છે. ત્યાં કહે છે:-તથાજ્ઞાનોયકારઃ સંસ્કારાઃ વૃત્તિભિરેવ ક્રિયન્તે । સંસ્કારૈશ્ચ વૃત્તયઃ ॥ ૧ ॥ ૫ ॥ વૃત્તિ-સંસ્કારચક્રમનિશમાવર્તતે । આ પરથી એમ સમજાય છે, કે ચિત્તને મૂળ ધર્મ જ એવો છે, કે, જે એક વૃત્તિ તેમાં હોય આયમી જાય છે, તેના તદ્દન નાશ થતો જ નથી. દરેક વૃત્તિ પોતાની પાછળ પોતાના જેવો જ સંસ્કાર મૂકતી જાય છે. અહિં સંસ્કાર શબ્દનો અર્થ બહુ વિશાળ છે, તે આપણે જોઈએ. ૪૬

બીજી વૃત્તિઓ ચેતનાના પ્રવાહમાં આવી જઈ, પછી થોડા વખત માટે, કે હંમેશને માટે ચિત્તની અર્ધચેતનામાં ડૂબી જાય છે. આ અર્ધચેતનાનું ક્ષેત્ર આપણી ચેતનાની સપાટીના પ્રવાહ કરતાં ઘણું ગૂઢ અને ડુંડું છે. મનુષ્યની આ અર્ધચેતના અંતઃસલિલ વદ્યા કરે છે, અને તે ચેતનાની ડૂબેલી વૃત્તિઓ ૩૫ સંસ્કારો મળાને ચથેલી હોય છે. ૪૭

એક વૃત્તિ સંસ્કાર મૂકતી જાય છે, અને તે સંસ્કાર પોતાના વારો આવે ત્યારે પોતાની જાગી વૃત્તિને ચિત્તપરિણામોના ક્ષેત્રમાં પેગવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે. આ રીતે વૃત્તિ તથા સંસ્કારનું ચક્ર અનાદિ છે; ચિત્ત નવાને જૂનું કરે છે, અને જૂનાથી નવું ઉગે છે. આ રીતે સંસ્કારાઃ વૃત્તિભિઃ પચક્રિયન્તે । સંસ્કારૈશ્ચ વૃત્તયઃ । અને પચ વૃત્તિસંસ્કારચક્રમનિશમાવર્તતે ૪૮

૪૪. 'Tense'

૪૫ તમેશુણે ક્રંચ શિલમુદ્ધ અર્જનના Torpor સાથે આપણે મૂડી સપીએ. અને સમાધિની ભૂમિકાઓ Attention ના Tension અને Detension ને લઇને લઈએ છે એમ કહી શકાય.

૪૬. યુરોપીય લેખકો ચેતનાના તથા અર્ધચેતનાના સંબંધનું નિરૂપણ કરે છે, ત્યારે ઘણી વાર એમ લાગે છે, કે એ બન્ને વિભાગો એક બીજાથી કેમ જાણે તદ્દન સ્વતંત્ર હોય! ચેતના અને અર્ધચેતના એવા બે વિભાગો કરતાં, વૃત્તિ અને તેના સંસ્કાર એવા બે ચિત્તના ધર્મો છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

૪૭. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રના dispositions પણ આમાં આવી જાય છે, અને Apperceptive Mass પણ, જાનના-સંસ્કારધુંજ તે Apperceptive Mass.

૪૮. શિલમુદીના અભ્યાસીને એનિર્ગેટલનો 'energeia' અને 'dynamis' ના સંબંધ વિષેનો સિદ્ધાન્ત આ સાથે માદ આવશે.

સ્મૃતિ શું છે એ હવે આપણે સમજી શકીશું. બધી વૃત્તિઓએ પાછળ મૂકેલા સંસ્કારો ચિત્તમાં ચોરાયા વગર ભેગા થાય છે. ચિત્તના આ ધર્મને સ્મૃતિની વૃત્તિ કહેવામાં આવી છે. સમસ્ત સંસ્કારપુંજ એજ શુદ્ધ સ્મૃતિ^{૪૮} છે.

કિં પ્રત્યયસ્ય ચિત્તં સ્મરતિ એમ જ્યાં ભાષ્યકાર પૂછે છે, ત્યાં આ સંસ્કાર-પુંજમાંથી શું શું યાદ આવી શકે, એમ પ્રશ્ન પૂછે છે. એટલે કે સ્મરણનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પ્રશ્ન આપણી આગળ ઉભો થાય છે. જે કાંઈ સ્મરણમાં આવે છે તે શું વસ્તુ હોય છે. કે વસ્તુ વિષેનો 'પ્રત્યય' હોય છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે સ્મૃતિ ઘડાય છે કેમ એ વિકટ પ્રશ્નનું થોડું વિવેચન કરવું પડશે.

ઘણાનું માનવું એવું હશે કે પદાર્થ કે ગ્રાહ્યવસ્તુ વર્તમાનમાંથી ભૂતકાળમાં જાય, ત્યારે સ્મૃતિમાં સંસ્કાર પડે છે. પણ આ સિદ્ધાન્ત ખરો નથી એમ કોઈને પણ થોડો વિચાર કર્યો મારુમ પડશે. કારણ આંતર દૃષ્ટિએ આપણાં ચિત્તપરિણામોમાં કોઈ પણ એવી ભૂતનો વિભાગ આપણે કરી શકીશું નહિ. એટલે જ ભાષ્યમાં લખ્યું છે, કે ચિત્ત ગ્રાહ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ કરે તેની સાથે સાથેજ સંસ્કારો પણ ઘડાવા માંડે છે. ગ્રાહ્યોપરક્તઃ પ્રત્યયો ગ્રાહ્ય ગ્રહણોભયાકારનિર્માસઃ તજ્ઞાતીયકં સંસ્કારમારમ્ભતે । એટલે કે ગ્રાહ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે, તે સાથે સાથેજ તે વસ્તુ તથા તે વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર ચિત્તનો વ્યાપાર-એ બન્નેના સંસ્કાર ઘડાવા શરૂ થાય છે. અહિં આરમ્ભતે શબ્દનો ઉપયોગ બહુ થોડો છે. તો હવે આપણે કહી શકીશું કે સંસ્કારોનું સ્વરૂપ એટલે કે સ્મૃતિનું સ્વરૂપ જેવી વૃત્તિથી તે ઘડાયો હોય તેવું-ગ્રાહ્યગ્રહણ-ઉભયાત્મક હોય છે.

શુદ્ધ સ્મૃતિનું આવું સ્વરૂપ છે એ જાણ્યા પછી જેનું સ્મરણ થાય તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેનો આપણે વિચાર કરીએ. સ્મૃતિમાં તો ગ્રાહ્યવસ્તુ તથા ગ્રહણવ્યાપાર બન્નેના સંસ્કાર પડે છે. અને જે કાંઈ સ્મૃતિમાં હોય તેનું સ્મરણ પણ થઈ શકે, એટલે કે જેમ સ્મૃતિમાં ગ્રાહ્યવસ્તુ અને ગ્રહણવ્યાપારના સંસ્કાર સચવાઈ રહે છે, તેમ ગ્રાહ્ય વસ્તુ અને ગ્રહણવ્યાપારનાં સ્મરણ પણ થાય છે. અત્યાર સુધી યુરોપમાં લગભગ એમ જ મનાતું કે સ્મરણ ગ્રાહ્ય વસ્તુનાં જ થાય છે, અને ગ્રહણવ્યાપારનાં થતાં નથી. કાણ ગ્રહણ-એ ચિત્તની કોઈ એક સ્થિતિ નથી, પરંતુ ક્રિયા છે; અને એ વ્યાપારમાં ચિત્ત સ્થિતિબદ્ધ ન હોવાને લીધે, ચિત્તની તે સ્થિતિનું^{૫૦} (?) પૃથક્કરણ કરવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. પણ ગ્રહણ-ક્રિયા-વ્યાપારના ચિત્તમાં સંસ્કાર પડે છે. અને એનું સ્મરણ પણ થાય છે.

સ્મરણના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા પછી આગળ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, કે-સ્મરણ આપણને કાંઈ નવું જ્ઞાન કરાવે છે? એટલે કે સ્મરણ અને ચિત્તની બીજી વૃત્તિઓ વચ્ચે શો તફાવત છે? આ ભેદ ભાષ્યકારે બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યો છે. ચિત્તની

૪૯. Pure Memory.

૫૦ ચિત્તની વ્યાપારાત્મક સ્થિતિ એ કાંઈ એક સ્થિતિ નથી; એ ક્રિયા છે, સ્થિતિ નથી. પરંતુ ભાષામાં પણ બીજો એવો સરળ શબ્દ ન હોવાને લીધે છેવટે સ્થિતિ જેવો વિરોધી શબ્દ વાપરવો પડ્યો છે. સરખાવો.-Transitive or dynamic states અને substantive states of consciousness. (William James)

ખીજી વૃત્તિઓ અનધિગત વસ્તુનો-પહેલાં ન જાણી હોય એવી વસ્તુનો બોધ કરે છે. જ્યારે સ્મૃતિ તો માત્ર જે કંઈ ચિત્તમાં પૂર્વે આવી ગયું હોય, તેના ઉપર જ પ્રકાશ પાડે છે. સ્મરણ કોઈ પણ તદ્દન નવી વસ્તુનું ચિત્તને બાન કરાવતું નથી. કારણ નહિ તો એ સ્મરણ કહી શકાય જ નહિ.

તત્ત્વ પ્રદાનાકારપૂર્વાબુદ્ધિઃ । પ્રાધ્યાકારપૂર્વા સ્મૃતિઃ ॥ મોખ્ય ॥

ન ચ ગૃહોતસ્યોપાત્તસ્યોપાદાનં સંભવતિ । તદ્દનેનાનધિગતબોધનં બુદ્ધિઃ ॥ટીકા॥
-જેનું પ્રકણ ન થયું હોય તેનો બોધ કરાવે તે બુદ્ધિ. અને જેનું પ્રકણ થઈ ગયું છે, તેનું કંઈ ફરીથી પ્રકણ થઈ શકે નહિ-તેનું માત્ર સ્મરણ થઈ શકે.

આ ત્રયાપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે, કે સ્મરણનો વિષય પોતે અનુભવેલો કોઈ ભૂતકાળ હોતો જોઈએ.^{૫૧} જે કંઈ અનુભવમાં આવ્યું ન હોય, તેનું સ્મરણ થઈ શકે નહિ. આ મુદ્દો વાચસ્પતિ મિત્રે પોતાની રીકમાં સારી રીતે કૃતાયો છે.

સ્મૃતિઃ ન પૂર્વાનુભવમર્ચોદામતિક્રામતિ । તદ્વિષયા તદ્દનવિષયા યા ન તુ તદ્ધિકવિષયા । સોઽયં વૃત્ત્યન્તરાદિશેષઃ સ્મૃતિઃ

સ્મરણો ભૂતકાળના અનુભવને કોઈ વાર જ ઇલેછલ ભરી કાઢીને ઉગે છે. સામાન્ય રીતે તો ભૂતના અનુભવથી એ કણું હોય છે. ગમે તેમ હોય પણ સ્મૃતિની વૃત્તિ કોઈ પણ દિવસ વ્યક્તિના અનુભવની પાળો તોડીને જબરાતી નથી.

ત્યારે કુંકામાં કહીએ તો સામાન્ય રીતે સ્મરણનો વિષય કોઈ અનુભૂત વિષય છે. આજ સિદ્ધાન્તને વિશિષ્ટ રૂપે આપણે યોજાવો હોય તો, એમ કહી શકાય કે સર્વે સ્મૃતિઓ-સ્મરણો-ખીજી વૃત્તિઓએ મૂકેલા સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે કે સ્મરણનો વિષય બધી પાંચે વૃત્તિઓ છે. ખીજી વૃત્તિઓ સ્મૃતિનો વિષય થાય, તેમ સ્મરણ પણ સ્મૃતિનો વિષય થઈ શકે છે. એટલે કે એક વાર સ્મરણ થયું હોય, તે સ્મરણનું પણ સ્મરણ થાય છે. આ રીતે આપણાં ચિત્તપરિણામો અનંત છે, અને એ અનંત રીતે બેવડાય છે. ઉપરની બાબત બાંધમાં સ્પષ્ટ રીતે દાંકી છે.

મર્ચાઃ સ્મૃતયઃ પ્રમાણવિષયયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતીનામનુભવાત્પ્રમથાન્તિ । સર્વે સ્મરણો પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ બધી વૃત્તિઓના અનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે આપણાં ચિત્તપરિણામો અનંત રીતે બેવડાય છે. મૂળમાં એક અનુભવનો પ્રવાહ છે, અને ખીજે તે સ્મૃતિ-સ્મરણોને પ્રવાહ છે.^{૫૨} બન્ને એક ખીજથી બદલાતાં રહે છે. કંઈ પણ સ્મરણમાં લાવીએ, ત્યારે તેનો વિષય ભૂતકાળનો છે, પરંતુ તેનો વ્યાપાર વર્તમાનમાં રહેલો છે. ઉપર ન્યાં કહ્યું છે, કે-સ્મૃતીનામનુભવાત્પ્રમથાન્તિ એ આ સિદ્ધાન્તને લક્ષમાં રાખીને લખાયું હશે ?

૫૧ સરખાવો Personal Memory.

૫૨ જુઓ Presentation continuum અને Memory continuum. અથવા Primary continuum અને Secondary continuum (Ward અને James).

સ્મૃતિના કાંઈ ભૂતકાળના અનુભવથી ઘેરાએલા હોય છે. એ સિદ્ધાન્ત પરથી એક સામાન્ય સત્ય એ ઉતરી આવે છે, કે વ્યક્તિના ચિત્તમાં સ્મરણોને અમુક નિશ્ચિત સ્થાન હોવું જોઈએ, પણ ઘણી વાર એમ બને છે, કે આપણા સ્મરણોને આપણા અનુભવમાં કશું નિશ્ચિત સ્થાન આપી શકતા નથી.^{૫૩} આને લઈને મુખ્યત્વે બે ભતનાં સ્મરણો ચિત્તમાં ઉગે છે. ભાષ્યકાર સ્મૃતિના એ ભેદ પાડે છે; આ ભેદ સ્મૃતિના વિષયની દૃષ્ટિએ પાડેલા છે. ક્ષર જોયું તે પ્રમાણે સ્મૃતિનો વિષય ભૂતકાળમાં અનુભવેલા પ્રત્યયો હોય છે. આ પ્રત્યયો જે રીતે ચિત્તે ગ્રહણ કર્યા હોય તે રીતે જ પાછા સ્મૃતિમાં આવે તેને ‘ભાવિત સ્મર્તવ્યા’ સ્મૃતિ કહે છે; એટલે કે ‘જે સ્મર્તવ્યને કલ્પતી નથી તે’ સ્મૃતિ. એટલે કે સ્મૃતિની વૃત્તિ એમાં કાંઈ નવું ઉમેરતી નથી. સામાન્ય રીતે જગદવસ્થામાં આપણને આ ભતની સ્મૃતિ થાય છે.

બીજી સ્મૃતિ તે ‘ભાવિતસ્મર્તવ્યા’ છે; એટલે કે આ સ્મૃતિ વડે તેનું સ્મર્તવ્ય કલ્પાય છે; એટલે કે ચિત્તે ચોક્કસરૂપે અનુભવેલ કોઈ એક પ્રત્યય તેમાં યાદ આવતો નથી પણ સંસ્કારો ગમે તે રીતે જોડાઈ સ્મૃતિની માફક ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્વપ્નમાં થતી સ્મૃતિ છે. આ એ ભેદ ભાષ્યકારે શા માટે પાડ્યા છે? વાચસ્પતિ કહે છે કે ‘ભાવિત સ્મર્તવ્યા’ તો સ્મૃતિ જ નથી. તે તો વિષયય છે; દ્રક્ત સ્મૃતિનો આધાર છે માટે તેને સ્મૃતિ કહી છે. આ વાત સાચી છે; પણ ભાષ્યકારે આ ભેદ પાડ્યો છે તેનું બીજું પણ કારણ હશે. ભાષ્યકાર કહે છે કે સ્વપ્નમાં ‘ભાવિત સ્મર્તવ્યા’ સ્મૃતિ થાય છે. આનું શું કારણ? સ્વપ્નમાં આપણું ચિત્ત તમોગુણ વ્યાપ્ત હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો સ્વપ્નમાં ચિત્તનો સાર્વભૌમધર્મ, સમાધિ, સ્થગિત થઈ ગયો હોય છે. આ કારણથી જગદવસ્થામાં રહેતું સમાધિનું નિયંત્રણ તે સ્થિતિમાં હોતું નથી; અને તેથી સંસ્કારો ગમે તે રીતે જોડાઈ જીભા થાય છે. તેમને યથાર્થ રાખી શકે એવી સમાધિનો ત્યાં અભાવ છે. ભાષ્યકારથી આગળ જઈ આપણે એમ કહી શકીએ કે કેવળ સ્વપ્નમાં પણ નહિ, પણ જગદવસ્થામાં પણ જ્યારે સમાધિ શિથિલ થઈ ગયેલી હોય છે ત્યારે સંસ્કારો ગમે તે રીતે જોડાઈ કલ્પિત સ્મર્તવ્યો જીભા કરે છે. રોગી ચિત્તસ્થિતિવાળા માણસોમાં આના અનેક દાખલા મળે છે. આવા અનુભવોને પણ વ્યવહારમાં સ્મરણો કહેવાતાં હોવાથી ભાષ્યકારે તેનો સંગ્રહ આ વિભાગ કરી કર્યો હશે એમ લાગે છે.

આ ‘ભાવિતસ્મર્તવ્યમાં’ જેમ સ્મરણકાલીન સમાધિની શિથિલતા કારણભૂત છે તેમ કેટલેક અંશે મૂળ પ્રત્યયકાલીન સમાધિની શિથિલતા પણ કારણભૂત હોય છે. જે પ્રત્યયો બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક ગ્રહણ થયાં હોય છે તેના સ્મરણો નિદ્રામાં પણ તેવાંને તેવાંજ આવે છે. ગમે તેટલો વખત ગયા પછી પણ તેને તે સ્વપ્નમાં યાદ કરી શકાય છે. પણ જે મૂળ પ્રત્યયો બરાબર સમાધિપૂર્વક ગ્રહાયાં ન હોય તેના અધૂરા સંસ્કારોમાં ઘણી વાર ચિત્ત ‘ચોરીને’ કાંઈ નવું ઉમેરી દે છે. પણ આ સ્મૃતિકાલ પ્રસંગે જો ચિત્ત બરાબર સાવધાન હોય તો મૂળ પ્રત્યયના જેવા અધૂરા સંસ્કાર હોય તેવું જ તે સ્મરણ કરે છે. એટલે એમ લાગે છે કે કલ્પિત સ્મર્તવ્યા સ્મૃતિમાં, તત્કાલીન સમાધિની શિથિલતા એ મૂળ કારણ છે.

(સ્મૃતિ) સા ચ દ્વયો-ભાવિતસ્મર્તવ્યા ચાભાવિતસ્મર્તવ્યા ચ । સ્વપ્ને ભાવિત સ્મર્તવ્યા । જાગૃત્સમયે ત્વભાવિતસ્મર્તવ્યા ।

એ એ જાતનાં સ્મરણો ક્યારે થાય છે તે જોઈએ. ઉપર કહ્યું કે જ્યારે સમાધિ એકાગ્ર કે તંગ હોય, ત્યારે સ્મરણોને આપણે અનુભવમાં નિશ્ચિત સ્થાન આપી શકીએ છીએ. સ્મરણોને એવી રીતે મુકરર સ્થાન આપવા માટે સમાધિના જે પ્રયાસની જરૂર છે, એ પ્રયાસ જાગૃત અવસ્થામાં જ શુભન્ત હોય છે. જાગતાં જ આપણી સમાધિ એટલી તંગ હોય છે, આપણે કે આપણા સ્મરણોની વ્યવસ્થા કરી શકીએ છીએ. જે સ્મરણોને આપણે કલ્પેશ્વરો ન હોય; તે સ્મરણો તે અભાવિત સ્મર્તવ્યા.

નિદ્રાની વૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરતાં આપણે કહ્યું હતું, કે સમાધિ જેમ જેમ વિસ્ફારિત અને દીર્ઘ પડતી જાય છે, તેમ તેમ ચેતના ઉપર નિદ્રાનું પડ જામતું જાય છે; તેના ઉપર તમસાવરણ કરી વળે છે: છેવટે અમુક હદ પછી ધોર નિદ્રા આવે છે. ધોર નિદ્રા અને જાગૃત અવસ્થા એ વચ્ચે સમાધિની કેટલીએ ભૂમિકાઓ વસેલી છે. તેા પૂર્ણ નિદ્રાવશે થતાં પહેલાં, આપણે એવી એક સ્થિતિના મનમાં ખ્યાલ લાવી શકીશું, કે જ્યાં સમાધિ તદ્દન નિદ્રાવીન ન થઈ ગઈ હોય, પરંતુ જરા વિસ્ફારિત હોય-એકાગ્રતાની તીક્ષ્ણતા એમાં રહી ન હોય, ચેતનાના બંધ એ વખતે તદ્દન દીલા હોય, વર્તમાનનું ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને કાલનું બાન પણ અત્યંત અસ્પષ્ટ હોય, અને તેાપણ સમાધિને હર વખતે કોઈ પણ વિષયની અપેક્ષા રહેલી હોય છે તેટલે અંશે, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના અભાવે, ચિત્ત રૂપ નેના ભૂત સંસ્કારોમાં રૂપી જાય છે. ત્યાં તેની સમક્ષ ભૂતકાળમાં અનુભવેલા કષ્ટક વિષયો ખડા થાય છે; પણ સમાધિ-વિસ્ફારિત અવસ્થામાં હોવાને લીધે તેમને નિશ્ચિત સ્થાન મળી શકતું નથી^{૫૮}. આ રીતે આણે ભાવિત સ્મૃતિ કે કલ્પિત સ્મૃતિ પાસે આવીએ છીએ. એ કલ્પિત સ્મૃતિઓને લઈને ચિત્ત સ્વભાવસ્થાનો અનુભવ કરે છે.^{૫૯} એટલે કે સ્વપ્નામાં કલ્પિત સ્મૃતિ રહેલી હોય છે. સ્વપ્ન શાથી આવે છે, તેનું આ પૃથક્કરણ આધુનિક ચિત્ત-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રીય છે. એટલા જૂના કાળમાં સ્મૃતિના ધર્મોનું (functions) પૃથક્કરણ કરીને, સ્વપ્નસૃષ્ટિની વિવિધ રચનામાં સ્મૃતિની વૃત્તિનું શું સ્થાન છે એ જાતરી આપ્યું છે, એ જોઈ આપણને નવાઈ જ લાગે છે. અને બાખ્યકાર કહે છે-

સા ચ દ્વયો-ભાવિતસ્મર્તવ્યા ચાભાવિતસ્મર્તવ્યા ચ । સ્વપ્ને ભાવિતસ્મર્તવ્યા । જાગૃત્સમયે ત્વભાવિતસ્મર્તવ્યા ।

સ્મૃતિની વૃત્તિનું આટલું લાંબું વિવેચન એટલા માટે કરવું પડ્યું, કે સ્મૃતિ તે બીજી બધી વ્રત્તિઓને પોતાનો વિષય કરે છે-એટલે કે સ્મૃતિની વૃત્તિ ને એક દૃષ્ટિએ જોતાં સમસ્ત ચિત્ત જ છે. એને જો આપણે બીજી વ્રત્તિઓની જેમ ક્ષણિક ગણીએ. નો આપણે માટે પેલા જૂનો પ્રશ્ન ખરો થાય છે:-તે એ કે એક વ્રત્તિ બીજી વ્રત્તિને જાણે તે ચેતના પાપે એવ નહીંમાં જાય એના જેવું જ છે.

૫૮. સરખાવો—Theory of Dreams. Prof. Latol.

૫૯. સરખાવો—The Dream stuff Theory.

यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन् अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत् ।

અહિં સ્મર્તુ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે જ એમ બતાવી આપે છે, કે સ્મૃતિની વૃત્તિ તે કાંઈ પ્રમાણ, વિપર્યય, અતુમાન, કે વિકલ્પની વૃત્તિ નથી નથી, પરંતુ તે સમસ્ત ચિત્તની જ એક શક્તિ છે. આથી કાંઈ આપણે જૂના યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રીઓની જેમ ચિત્તને તેની શક્તિઓમાં ભાગી નાંખતા નથી. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા, અને સ્મરણ એ બધાને ચિત્ત પોતાનો વિષય કરી શકે છે, અને આ રીતે સ્મૃતિની વૃત્તિ ખીણ બધી વૃત્તિઓથી જુદી પડે છે. આપણે અહિં ચિત્તના સાર્વભૌમ ધર્મ-સમાધિની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ વિષે વિવેચન કર્યું નથી. એ કોઈ વખત કરીશું; પણ અહિં એ ભૂમિકાઓને માની લઈને એટલું કહીએ તો યસ છે, કે પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા-આ બધી વૃત્તિઓ સમાધિની અમુક જ ભૂમિકાઓ ઉપર વસી શકે છે; ૧૧ પણ સ્મૃતિ તો સર્વ-વ્યાપી છે. તદ્દન વિદ્ધિમ દશામાં સ્મૃતિ ઉદ્ભવે, અને તદ્દન એકાગ્ર અવસ્થામાં પણ એને સ્થાન મળે છે. કોઈ વાર એને ભૂતકાળના અતુભવમાં સ્થાન મળે, અને કોઈ વાર અણ-લાંગરેલ વહાણની માફક આપણાં ચિત્તપરિણામોની સપાટી ઉપર ભટક્યા કરે! સમાધિની વિસ્ફારિત અવસ્થામાં તે સ્વપ્ન સર્જે-અને જ્યત્ અવસ્થામાં યદ્દહમદ્રાક્ષં તત્સ્પૃશામિ એવી પ્રત્યભિજ્ઞા કરાવે! અને ચિત્ત એક કેમ છે, એ પ્રશ્નનો જવાબ પણ આપે! કારણ ચિત્ત એક છે-અને એને 'એક' એવું આવયવી જ્ઞાન સ્મૃતિ દ્વારા થાય છે.

વૃત્તિઓના જે વિભાગો અહિં પાડવામાં આવ્યા છે, તે એક બાજુ ચિત્તનાં બાહ્ય વિષયના સ્વરૂપ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યા છે. ખીણ દૃષ્ટિએ ચિત્તની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ પરની સમાધિની શક્તિ પ્રમાણે તેમનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. યુરોપીય પ્રમાણશાસ્ત્રીને કદાચ આ વિભાગોમાં સંકર લાગે, પણ સામાન્ય માણસ સાધારણ રીતે જે જે વૃત્તિઓ પોતામાં ઉગતી અને આયમતી જોઈ શકે તે વૃત્તિઓ જ યોગદર્શનમાં ગણાવી છે. કારણ યોગદર્શનનું અંતિમ ધ્યેય અને પ્રયોજન ચિત્તવ્યાપારોનું માત્ર શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરવાનું નથી, પણ સમાધિનું છે.

યોગદર્શનના પ્રથમ પાદમાંથી અને તેમાં વળી પાંચ વૃત્તિઓના એટલા ટુંકા વિવેચનમાંથી આપણને ચિત્તશાસ્ત્રનું કેટલું સાહિત્ય મળી આવે છે, તે બતાવવાનો મેં અહિં પ્રયત્ન કર્યો છે. આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રના કોઈ પણ અભ્યાસીને આપણા સાહિત્ય તરફ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકીશ, તો આ મારે નાનોમૂનો શ્રમ હું સરળ થયો માનીશ. કદાચ મારા ઉપર એ આક્ષેપ મૂકવામાં આવે, કે મેં યોગદર્શનમાંની વૃત્તિઓમાં ઘણી નવી વસ્તુઓ આરોપી દીધી છે, તો તેના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે, કે ફરી ફરી વાર વિચાર કરીને યોગદર્શનમાં સમાધિનું જે રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે રીત જોતાં, તેમાં રહેલાં ચિત્તશાસ્ત્રનું મેં અહિં લીધું છે, એનાથી કોઈ પણ ખીજું દૃષ્ટિગિંદ

લેવું અશક્ય છે એમ હું માનું છું. અને વળી યુરોપીય વિદ્વાનોએ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, શ્રીક શિલસુદ્ધ પ્લોટાઇનસ વગેરેની શિલસુદ્ધીનું વિવેચન કરનાં તો કંઈક નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ યોજ્યાં છે. ૧૨ યોગદર્શનમાંની સમાધિનો અનુભવની દૃષ્ટિએ કાંઈક પણ અર્થ કરવો હોય, તો તેમના ચિંતણાં તરફ આપણે જીવનનું જ દૃષ્ટિબિંદુ-જીવન દૃષ્ટિબિંદુ લેવું જોઈએ. (Dynamic point of view) અને મને લાગે છે, કે જ્યારે ચિંતના જુદા જુદા ધર્મોને પોતાના સ્વભાવથી દર દર, મનુષ્યની સામાન્ય ચેતનાથી કળાય નહિ એટલે દર, સમાધિમાં લઈ જવામાં આવતા હશે, ત્યારે એમણે પણ આંખું જ દૃષ્ટિબિંદુ લીધું હશે.*

છેવટ આ લેખ લખવામાં બાઇ શ્રી. રસિકલાલે મને જે મદદ આપી છે તે માટે તેમનો હું અત્યંત આભારી છું

૧૨ બર્નેટ સાહેબ, બેન સાહેબ, ટેલર સાહેબ, સ્ટુઅર્ટ સાહેબ વગેરે વગેરેના મતો તેમના પુસ્તકોમાંથી પાંચવાથી આ બાબત માલુમ પડી આવશે. જેમકે—Dynamic interpretation of the Platonic theory of Ideas.

વિકલ્પ વિશે આટલું કહેઈ છું. વિકલ્પને પહેલાં હું માત્ર Process of abstraction in thought માનતો હતો. એ એ છે; પણ તે ઉપરાંત Process of rational disjunction છે, જે રીતે બોજાન્કવેટ સાહેબ આખા વિશ્વને એક vast disjunction રૂપ માને છે. અથવા એમ પણ કહેવાય કે વિકલ્પ is a rational sundering of the *clau Vital*.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૨)

૧૨. મુનિ ગામમાં આવીને કોઈના ઘરમાં એકદમ ન જાય. બિડાની વાતમાં મૂંગો રહે અને અન્ન મેળવવાની મૂચના થાય એવી ભાષા ન વાપરે.

૧૩. “ મળ્યું તો પણ ભલે, ન મળ્યું તો પણ કુશળ ” એ ગન્ને પ્રસંગે તે સંત એક સંજોગ રહે, અને વૃક્ષમૂલે પાછો જાય.

૧૪. હાથમાં પાત્ર રાખીને દરતો તે મૂંગો ન હોઈ મૂંગા જેવો થાય, અલ્પ દાનની મશ્કરી ન કરે, દાતાનું અપમાન ન કરે.

૧૫. સારો ગુરો રસ્તો શ્રમણે બતાવ્યો છે. નિર્વાણ એ વાર પમાતું નથી પણ આ એક એકજ પ્રકારનો નથી.”

૧૬. છિન્ન આશ્રવ વાળા નદ તૃણા વાળા કૃત્યાકૃત્ય વિનાના બિહુને કશો પરિહાસ નથી.

૩૭. ભગવાને કહ્યું—મુનિપદ હું સમજતીશ. ખાંડાની ધાર જેવો થા. તાળવે છબ ચોટાડીને ઉઠતી આબતમાં સંયત થા.

૧૮. અમન્દ ચિત્તવાળો થા તેમ જાહુ વિચાર ન કર અર્થાત્ ચંચલ ન થા, આમ-ગન્ધ^{૧૦} વિનાનો આશ્રય વિનાનો, અહ્યર્થપરાયાણુ રહે.

૧૯. એકાસન અને શ્રમણોપાસન શીખે એકત્વ એજ મુનિપણું કહેવાય છે, અને એકલોજ આનંદ પામશે,

૨૦. ત્યારે તું દશે દિશા પ્રકાશશે. ધ્યાન કરનારા અને કામનો ત્યાગ કરનારા ધીરોની ગર્જના સાંભળીને મારો પ્રિયબિહુ શરમ અને શ્રદ્ધા રાખે.

૨૧. તે (શિક્ષા) નદીની ઉપમાથી જાણો. ખાડામાં અને વોટખામાં. નાનાં નાળાં અવાજ દરતાં જાય છે મોટી નદીઓ નિઃશબ્દ વહે છે.

૨૨. જે અધૂરું છે તે શબ્દ કરેછે, જે પૂરું છે તે શાન્તજ હોય છે, આગક અધૂરા ઘડા જેવો છે, પંડિત પૂરા ધરા જેવો છે.

૨૩. જે શ્રમણ અર્થવાણું બોલે છે તે જ્ઞાનપૂર્વક ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તે જાણી જોઈને જાહુ બોલે છે.

૨૪. જે યતાત્મા જાણી જોઈને જાણતો છતો, જાહુ નથી બોલતો તે મુનિ મુનિપદને લાયક છે, તે મુનિ મુનિપદને પામેલો છે.

છઠ્ઠા ઉલ્લેખથી સારિપુત્તસુતની ૯૫૫ થી ૯૭૫ ગાથાઓ વિવક્ષિત છે. તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૯ નિર્વાણ એકજ પ્રકારનું છે પણ તેને મળવાના રસ્તા અનેક છે.

૧૦ આમગન્ધનો મૂળઅર્થ માંસની ગંધ થાય પણ આજ યન્યમાં આમગન્ધસુત ૨૩૯ માં શ્લોકથી શરુ થાય છે, તેમાં ભગવાન જુદા કહે છે કે હુણુ-પાપ એ ખરી આમગન્ધ છે માટે એ અર્થ અહીં લેવો.

૬૬ સારિપુત્ર સુત.

૧. આયુષ્માન સારિપુત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું. “આવો, તું પિતૃથી જન્મ પામેલો સુંદર જોલનારો શાસ્ત્રાપૂર્વે મેં જોયો નથી, કાષ્ઠની પાસેથી સાંભળ્યો નથી,—

૨. જેવો દેવ સહિત લોકે અશુભાન શુદ્ધને જોયો. સર્વ તમને ખસેડીને એકસો જ રતિને પામ્યો.

૩. તેના આશ્રય વિનાના, સંત, અકુટિલ, આ લોકમાં જન્મ પામેલા શુદ્ધની પાસે, બદ્ધ થયેલા બહુને માટેના પ્રશ્ન સાથે, હું આવેલો છું.

૪. જુગુપ્સા પામેલા એકાન્ત આસનને સેવનારા, વૃક્ષમૂલ કે ક્ષમશાનને સેવનારા, પર્વતોની ગુફાઓમાં રહેનારા બિહુને

૫. સારાં નરતાં શયનાસનોમાં ક્યા ક્યા ભયો છે જેના વડે બિહુ નીરવ શયનાસનમાં કપે નહિં.

૬. અમૃત દિશામાં જનારાને લોકમાં ક્યા ક્યા ભયો છે, જે ભયોનો એકાન્ત શયનાસનમાં બિહુએ પરાજય કરવો જોઈએ.

૭. નિર્વાણમાં ચિત્ત લગાડેલા બિહુના વાક્યો ક્યા હોય, તેની ગોચરી કષ્ટ હોય, તેનાં શીલવ્રત ક્યાં હોય ?

૮. એક જ પરંપરા વાળો હોંશિયાર સ્મૃતિવાન એવો તે કષ્ટ શિક્ષા, મેજવીને, સોની જેમ રૂપાને ધમીને મલ ઘોષ નાખે છે તેમ આત્માનો મલ ઘોષ નાખે.”

૯. ભગવાને કહ્યું “હે સારિપુત્ર, [સંસારની] જુગુપ્સા કરનારાને, એકાન્ત આસન સેવનારો જે ઉત્તમ ગાન ઇચ્છે તે હોય તે તને, જે સુદર છે તે ધર્માનુસાર જેમ ગણું છું તે પ્રમાણે તને કહું છું.

૧૦. સ્મૃતિવાળો દૂર વસનારો ધીર બિહુ પાંચ બયથી બ્દીએ નહિ. ડાંસ આની પડવા, સરપ આવવો, માણસો (જેમકે ચોરો) આવી જવા અને ચોપગાં આવવાં.

૧૧. પરધર્મીઓના બહુ ભયો જોઈને પણ તેનાથી ત્રાસ પામવો નહિ; કુશલવૃત્તિ અન્વેષણ કરનારાએ બીજા ભયોનો પણ પરાજય કરવો.

૧૨. રાગના સ્પર્શથી, ક્રોધથી સ્પૃહ થયેલો, ઈર્ષ અને અતિ ગરમીનો પરાભવ કરે, ધર વિનાનો તેમનાથી અનેક રીતે સ્પૃહ થએલો પરાધમ કરીને વીધને દદ કરે.

૧૩. ચોરી ન કરે, મૃગા ન જોડે, સ્થાપર જંગમનો મૈત્રીભાવથી સ્પર્શ કરે, મનનો મલ જાણે ત્યારે તે “કૃષ્ણ (માર) નો પક્ષ” છે, એમ માની તેનું નિવારણ કરવું.

૧૪. ક્રોધ અને અતિમાનને વશ ન થાય, તેમના મૂળને પણ ખોદી કાઢે, ભગ્ય પુરુષ પ્રિય અને અપ્રિયનો પણ પરાભવ કરે.

૧૫. કલ્યાણ તરફ પ્રીતિવાળો પ્રજ્ઞાને આગળ કરીને તે ભયોને દબાવી દે. એકાન્ત શયનવાળો અરતિને સહી લે, ચાર પરિદેવનાઓને સહી લે—

૧૬. “ શું ખાઈશ, ક્યાં ખાઈશ, ખરાબ ઊંઘાયું, ક્યાં ઊઘીશ, ” પરિદેવના કરાવનારા આવા વિતર્કો, શિક્ષાયોગ્ય ઘર વિનાનો ધરનારો નિવારે.

૧૭. યોગ્ય કાલે અન્ન અને વસ્ત્ર પામીને, અહીં પણ સંતોષને અર્થે પ્રમાણ જાણે, અર્થાત્ પ્રમાણથી વધારે ન ગ્રહણ કરે, એ બાબતોમાં રક્ષિત થઈ ગામમાં સંયમ-પૂર્વક ચર્ચા કરે, રોપ કરાવ્યા છતાં કઠોર વાણી ન વહે.

૧૮. આમ તેમ જીવે નહિ, આમ તેમ પગ હલાવે નહિ, ધ્યાનયુક્ત બહુ જાગૃત રહે. ઉપેક્ષા કરીને સમાહિત ચિત્ત થઈ તર્કાશય અને મનસ્તાપ છેદે.

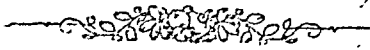
૧૯. વાણી વહે ક્રોધ દોષ બતાવે તો સ્મૃતિવાળો થઈ અભિનન્દન કરે, ખોતાના સમ્પ્રહાર્યારીઓમાં હક ન કરે, કુશળ અને યોગ્ય વખતે વાણી વહે, લૌકિક વાતોનો વિચાર ન કરે.

૨૦. વળી સ્મૃતિમાન જેનો નાશ કરતાં શીખે એવા લોકમાં પાંચ મલ્લ છે; રૂપ શબ્દ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શના રાગનો પરાન્ન્ય કરે.

૨૧. સુવિમુક્ત ચિત્તવાળો સ્મૃતિવાળો ભિક્ષુ આ ધર્મના કુચ્છન્દનો નાશ કરીને યોગ્ય કાલે સમ્યક્ રીતે ધર્મની મીમાંસા કરતો એક પરંપરામાં લાગેલો તે અન્વકારનો નાશ કરે.

એમ ભગવાને કહ્યું.

સાતમે ઉલ્લેખ રાહુલોવાદસુત્તનો છે તેનો ટુંકો સાર પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ના પૃ. ૩૧૭મી ૩૧૮માં આપેલો છે એટલે અહીં ફરી આપવાની અમે જરૂર જોતા નથી.*

આપણી અદશ્ય થતી લેખનકળા અને તેનાં સાધનો.

[મુનિ પુણ્યવિજય]

પાશ્ચાત્ય યાંત્રિક આવિષ્કારના યુગમાં અનેક કળાઓને વિસાચો પછી તેના પુનરુદ્ધાર માટે અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં તેમાં આપણે સફળતા મેળવી શક્યા નથી, તેમ મુદ્રણ-કળાના પ્રભાવથી અદશ્ય થતારી લેખનકળાને માટે પણ બનવાનો પ્રયત્ન આપણી નજર સામે આવવા લાગ્યો છે. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં ગૂજરાત તેમ જ મારવાડમાં લઢી-આઝો વંશો હતા, જેઓ પરંપરાથી પુસ્તક લખવાનો જ ધંધો કરતા હતા. પરંતુ મુદ્રણ-કળાના યુગમાં તેમની પાસે પુસ્તકો લખાવનાર ઘરતાં તેઓએ પોતાની સંતતિને અન્ય ઉદ્યોગ તરફ વાળી. પરિણામ એ આવ્યું, કે જે લઢીઆઓને એક હબર શ્લોક લખવા માટે બે, ત્રણ, અને સારામાં સારો લઢીઓ હોય તો, ચાર રૂપીઆ આપવામાં આવતા હતા, અને તેઓ જે સુંદર ત્રિપિ તેમ જ સામેના આદર્શ જેવો જ આદર્શ-નકલ લખના તેવા શુદ્ધ સુંદર આદર્શ કરવા માટે અચારે આપણે દર હબરે દરથી પંદર રૂપીઆ આપીએ તોપણ તેનો લેખક કોઈ વિરલ જ મળી શકે; અને તાડપત્રની પુરાતન પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરનાર તો ભાગ્યે જ મળે અથવા ન પણ મળે. લઢીઆઓના આ બંધકર દુષ્કાળમાં લેખન-કળા અને તેનાં સાધનોનો અભાવ અવશ્ય થશે એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે અનેક શતાબ્દીઓ પર્યંત ભારતવર્ષ દ્વારા અને અંતિમ શતાબ્દીઓમાં જૈન મુનિઓના પ્રયાસ દ્વારા જીવન ધારી રહેલ લેખનકળા અત્યારે લગભગ નાશ પામવા આવી છે.

આ હુમ થતી કળા વિષેની માહિતી પણ હુમ થતી જાય છે. ઉ. તરીકે:-તાડપત્ર પર લખવાની રીતિ લગભગ ભુતાર્ધ ગઈ છે. તાડપત્ર પર જે લીસાપણું તેમજ ચળકાટ હોય છે કે જે શાહીને ટકવા દેતા નથી તે કહાડી નાખવાનો વિધિ મળી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં આ કળાના સાધનો વિષે જે કાંઈ માહિતી મળે તે નોંધી રાખવી જોઈએ. આ કળાના ભારી ઇતિહાસકારને ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિથી મેં અને મળેલી હકીકતોનો આ લેખમાં સંગ્રહ કર્યો છે.

વર્ધુનની મુગમતા પડે માટે લેખનકળાના સાધનોનું હું નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગમાં નિરૂપણ કરીશ. (૧) તાડપત્ર, કાગળ, આદિ, (૨) કલમ, પીંડી, આદિ, અને (૩) શાહી આદિ. આ પછી પુસ્તકોના પ્રકાર, લઢીઆઓના કેટલાક રીવાજ, તેવો ઇત્યાદિની માહિતી આપી છે.

૧ પુરાતન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં મળતા લંબ ૧૧૩૮ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪ ગુરો લિખિત ધ્રોમલગદિલવાટકે ચાલમ્બાન્યયે કાયસ્ય-માદલેન ” ઇત્યાદિ અનેક ઉલ્લેખો પરથી આપણે જોઈ શકીશું કે ભારતવર્ષમાં કાયસ્ય, આદ્યાણુ આદિ ગાત્રિ-નાં અનેક કુટુંબો આ ધંધો દ્વારા પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકતાં હતાં. આ જ કારણને લીધે આપણી લેખનકળા પ્રૌઢપર્યાએ પહોંચી ચાલી.

૨. આ માત્ર ગૂજરાતને જ લક્ષીને લખવામાં આવ્યું છે.

૧ તાડપત્ર કાગળ આદિ.

તાડપત્ર--તાડનાં ઝાડ જે પ્રકારનાં થાય છે. ૧ ખરતાડ અને ૨ શ્રીતાડ. ગૂજરાતની ભૂમિમાં જે તાડનાં વૃક્ષો અત્યારે વિદ્યમાન છે તે ખરતાડ છે. આ વૃક્ષનાં પત્રો સ્થૂલ, લંબાઈ પહોળાઈમાં ટુંકાં તેમ જ નવાં હોય ત્યારે પણ સહેજ ટકર કે આંચકો લાગતાં તૂટી જાય તેવાં એટલે કે ખરડ હોય છે. માટે પુસ્તક લખવાના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરાતો નથી. શ્રીતાડનાં વૃક્ષો મદ્રાસ અક્ષરેશ આદિમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં (પત્રો) સ્વલ્પ, લાંબાં, પહોળાં તેમજ સુકુમાર હોવાથી ઘણાં વાગવામાં આવે તો પણ ભાગવાનો ભય રહેતો નથી. જે કે કેટલાંક તાડપત્રો સ્વલ્પ તેમ જ લાંબાં પહોળાં હોવા છતાં કાંઈક ખરડ હોય છે, તથાપિ તેના ટકાઉપણામાટે અંદરેશો રાખવા જોઈ નથી રહેતું. આ શ્રીતાડનાં પત્રોનો જ પુસ્તક લખવામાટે ઉપયોગ કરાતો અને હજી પણ તે તે દેશમાં પુસ્તક લખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરાય છે.

કાગળ--જેમ આજ કાલ ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિના કાગળો અને છે, તેમ પુરાતન કાળમાં અને અત્યાર પર્યંત આપણા દેશના દરેક વિભાગમાં પોત પોતાની જાતે તેમ જ જરૂરીયાત પ્રમાણે ભુંગળીયા, રાહોળખાની આદિ અનેક પ્રકારના કાગળો જનતા અને તેમાંથી જેને જે સારા તથા ટકાઉ લાગતા તેનો તે પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા. પણ આજકાલ આપણા ગૂજરાતમાં પુસ્તકો લખવા માટે અમદાવાદી તેમ જ કાશ્મીરી કાગળનો જ ઉપયોગ કરાય છે. તેમાં પણ અમદાવાદમાં જનતા કાગળો મુખ્યત્વે વાપરવામાં આવે છે. કાશ્મીર કે કાશ્મીરમાં જે સારા તેમ જ ટકાઉ કાગળો જાતે છે તેને ત્યાંના સ્ટેટ તરફથી પોતાના દરેક કામમાટે લઈ લેવામાં આવે છે. એટલે કોઈ ખાસ લાગવગ હોય તો પણ અમુક વા કાગળ માત્ર ત્યાંથી મેળવી શકાય છે. આ કાગળો રેશમના જનતા હોઈ એટલા બધા મજબૂત હોય છે કે તેને ઘણા જોરથી આંચકો મારવામાં આવે તોપણ એકાએક શાંત નહિ.

આ સ્થળે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, કે પુસ્તક લખવામાટે જે કાગળો આવે છે તે ત્યાંથી ઘુંટાઈને જ આવે છે; તથાપિ તેને શરદીના હવા લાગવાથી તેના ઘુંટા ઉતરી જાય છે. ઘુંટા ઉતરી ગયા પછી તેના ઉપર લખતાં અક્ષરો કુટી જાય છે, અથવા શાહી ટકી શકતી નથી. માટે તે કાગળોને ઘોળા ફટકડીના પાણીમાં ઓળી સુકાવવા પડે છે. અને કાંઈક લીલાસુકા જેવા થાય એટલે તેને અકીકના કસોડીના અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ઘુંટાથી ઘુંટી લેવા જેથી તે દોષો દૂર થઈ જાય છે.

વિલાયતી તેમજ આપણા દેશમાં જનતા કેટલાક કાગળો કે જેનો માત્રો તેજા અથવાં સ્પિરિટ દ્વારા સાફ કરાય છે, તે કાગળોનું સરવ પહેલેથી જ નષ્ટ થઈ જતું હોવાથી

૩ આ તાડપત્રો સાફ કર્યા પછી પણ સહેજે ઘુંટાથી વધારે લાંબાં અને ૩ ફીટ જેટલાં પહોળાં રહે છે. આ પ્રકારનાં તાડપત્ર પર લખાએલ કેટલાંક પુસ્તકો પાટણના સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

૪ ખાશ્મી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં લખાએલ તાડપત્રો હજી સુધી એટલાં બધાં સુકુમાર છે, કે તેને વચમાંથી આપણે ઉપાડીએ તો તેની બંને તરફનો ભાગ સ્વયંચેવ નમી જાય.

ચિરસ્થાયી નથી હોતા. માટે પુસ્તક લખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરાયો જ નથી. એવા અનેક જાતના વિદ્યાયતી કાગળોનો આપણે અનુભવ કર્યો છે. કે જે કાગળો આરંભમાં શ્વેત, મજબૂત તેમજ સ્વદંતુ દેખાવા છતાં અમુક વર્ષ વીત્યા પછી તેને જોઈએ તો રયામ તથા વાળનાં જ વૃદ્ધી જન્ય તેવા ચર્મ જન્ય છે. આ દોષ આપણે દરેક જાતના વિદ્યાયતી કાગળોને નથી આપી શકતા.

કપડું—કપડાંના આટાની ખેળ જનારી તેને કપડા ઉપર લગાડવી. તે સુકાઈ ગયા પછી તે કપડાને અડીકના અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ઘુંટા વડે ઘુંટવાથી તે કપડું લખવા લાયક અને છે. પાટણના સંઘના બંડારમાં કે જે વખાણી શેરીમાં છે તેમાં સંઘનું ૧૩૫૩ માદ્રવા સુદિ ૧૫. રવો ઉપકેશગચ્છોયયં મહિચન્દ્રેણ લિખિતા પુ. એવા અંતિમ ઉલ્લેખવાળું કપડા ઉપર લખેલું એક પુસ્તક છે. કપડાનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા કરતાં મંત્ર, વિદ્યા આદિના પંડા લખવા ચિતરવા માટે વધારે કરાતો અને હજુ પણ કરાય છે, અભારે આનું સ્થાન દ્રેશીંગ કયોથે લીધું છે.

લોજન પત્ર—ખાતો ઉપયોગ પ્રધાનતયા કેટલાક મંત્રો લખવા માટે કરાતો અને હજુ પણ કરાય છે. 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા' માં લોજનપત્ર પર લખાયેલ પુસ્તકની પણ નોંધ કરી છે.

પણા ખરા પિંધમાન પુસ્તકમંડારો તરફ નજર કરતાં એટલું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય, કે પુસ્તકો લખવા માટે પતાડપત્ર તેમ જ કાગળનો જોડો જોડો ઉપયોગ કરાયો છે તેટલો બીજો કોઈ પણ વસ્તુનો કરાયો નથી. તેમાં પણ લગભગ વિદ્યમની બારમી ચતામ્બી પર્યંત તો પુસ્તક લખવા માટે પતાડપત્રો જ વપરાયાં છે.

૨. કલમઆદિ.

કલમ—કલમ માટે અનેક પ્રકારના બે વપરાનાં અને વપરાય છે. જેમકે—તજામાં બર, કાળાં બર, વાંસનાં બર આદિ. આમાં તજામાં બર તજની માફક મોલાં હોય છે, માટે તજામાં એ નામથી ઓળખાય છે. એ સરખાવે બરડ હોય છે તથાપિ તેમાં એક શુષ્ક એ છે, કે તેનાથી કેટલુંય લખીએ તોપણ તેની આણીમાં કુચો પડતો નથી. આ અપેક્ષાએ કાળાં બર બીજે નજરે ગણાય. વાંસનાં બર પણ રીક ગરમી શકાય.

લેખિનીના શુષ્કદોષ વિવેચક નીચે પ્રમાણે દેહોરો મળે છે,

“માથે ગ્રંથી મત (મતિ) હરે, બીય ગ્રંથ ધન ખાય.

ચાર તમુની લેખજે. લખનારો દટ જન્ય. ૧.”

“આષ્ટમગ્ધિર્હેવાયુઃ, મધ્યમગ્ધિર્હેવ્ ધનમ્.

અમ્ધ્યમગ્ધિર્હેવ્ સૌમ્યં, નિર્મગ્ધિર્હેવિતી શુભા ॥ ૧ ॥”

૫ દેવધિગણિ શામાશ્વજુ કે જેઓ જીવ મુરતી વાસની વાચનાના સુત્રધાર હતા તેઓ-શીએ વજ્રમી-વગા-માં પુસ્તકો લખાવરાનો પ્રારંભ પતાડપત્રો ઉપર જ કર્યો હતો એમ સંભળાય છે. આ પ્રારંભ ત્રીર સંવત્ ૪૮૦માં કરાયો હતો.

પીંછી—આનો ઉપયોગ પુસ્તક શોધવા માટે કરાય છે. જેમકે વ ના પ, વ ના વ, મ ના ન કરવો હોય, કોઈ અક્ષર કે પંક્તિ કહાડી નાખવી હોય અથવા એક અક્ષર ને બદલે બીજો અક્ષર કરવો હોય, ત્યારે હરિતાલ કે સફેદાને તે નકામા ભાગપર લગાડતાં જોઈતો અક્ષર બની જાય છે.

જો કે આજ કાલ અનેક પ્રકારની-છણી, બડી, નાની, મોટી, જેવી જોઈએ તેવી પીંછીઓ મળી શકે છે એટલે તેનો પરિચય આપવા જેવું કાંઈ રહેતું નથી. તથાપિ એટલું બાણું જોઈએ કે-આપણા પુસ્તકશોધનમાં ખીસકોલીના પુંછાના વાળને ક્યુનરના પીંછાના આગલા ભાગમાં પેરાવીને બનાવેલી પીંછી વધારે સહાયક થાય છે. કારણ કે આ વાળ કુદરતે જ એવા ગોઠવેલા હોય છે, કે તેને આપણે ગોઠવવાની જરૂર રહેતી નથી. તેમ જ એકાએક સડી કે તુટી પણ જતા નથી. આ વાળને ક્યુનરના પીંછામાં પેરાવવાનો વિધિ પ્રત્યક્ષ જોવાથી સહજમાં સમજી શકાય તેવો છે.

જુજખન—કલમથી લીટીઓ દોરતાં થોડી વારમાં જ કલમ ખુદી થઈ જાય, માટે લીટીઓ દોરવા માટે આનો ઉપયોગ કરીએ. તેમ જ હજુ પણ મારવાડમાં કેટલેક કેદાણે તેનો ઉપયોગ કરાય છે. આ લોઢાનું હોય છે, અને તેનો આકાર આગળથી ચીપીઆ જેવો હોય છે.

બ્રહ્મદેશ, મદ્રાસ આદિ જે જે પ્રદેશમાં તાડપત્રને ખોતરીને વ્રખવાનો રીવાજ છે, ત્યાં કલમને બદલે લોઢાના અણીદાર સોયાના સળીઆનો ઉપયોગ કરાય છે.

૩ શાહીઆદિ.

તાડપત્રની કાળી શાહી—આજકાલ તાડપત્ર ઉપર લખવાનો રીવાજ રહ્યો નથી, એટલે તેની શાહી બનાવવાનું યથેષ્ટ સ્પષ્ટ વિધાન પણ મળતું નથી. તેમ છતાં કેટલાંક પરચુરણ પાનાઓમાં તેના વિધાનની જે જુદા જુદા પ્રકારની કાંઈ સ્પષ્ટ અને કાંઈક અસ્પષ્ટ એવી નોંધો મળે છે તેનો ઉતારો જ માત્ર આ સ્થળે કરીશ. પ્રથમ પ્રકાર—

“સહવર-મુંડગ-ત્રિફલાઃ, કાસીસં લોહમેવ નીલી ચ ।

સમકજ્જલબોલયુતા, ભવતિ મષી તાડપત્રાણામ્ ॥૧॥

વ્યાખ્યા—સહવરેતિ કાંટાસેહરીઓ (ધમાસો) । મુંડગેતિ માંગુરઓ । ત્રિફલા પ્રસિદ્ધેવ । કાસીસમિતિ કાસીસમ્, યેન કાષ્ટાદિ રજ્યતે । લોહમિતિ લોહચર્ણમ્ । નીલીતિ ગલીનિષ્પાદકો વૃક્ષઃ, તદ્રસઃ । રસં વિના સર્વેષાં ઉત્કલ્ય ક્વાથઃ ક્રિયતે, સ ચ રસોઽપિ સમર્વાસિતકજ્જલવાલયોર્મધ્યે નિશ્કિપ્યતે, તતસ્તાડપત્રમષી ભવતીતિ ॥ ”

આમાં દરેકનું પ્રમાણ કેટલું એ સ્પષ્ટ થતું નથી. જો કે આમાં બધી વસ્તુઓને મેળવ્યા પછી કાંઈ કરવાનું લખ્યું નથી, તોપણ એટલું બાણું જોઈએ કે-તાંબાની કાષ્ઠમાં નાખી તેને ખુબ ઘુટવું. જેથી દરેક વસ્તુ એક રસ થઈ જાય.

બીજો પ્રકાર—

“કજ્જલપાઈળંબોલં, મુમિલયા પારદસ્સ લેસં ચ ।

ઉસિળજલેળ વિઘસિયા, વડિયા કાઠુળ કુટ્ટિજ્ઞા ॥૧॥

તત્તજલેળ વ પુળઓ, ઘોલિજ્જંતી વૃઠં મસી હોઈ ।

તેજ વિલિહિયા પત્તા, વચ્ચે રચગીર દિવસુ વચ્ચે ॥૨૧॥”

“કોરડપ વિસરાવે, અંગુલિયા કોરડમ્મિ વજ્જલપ્પ ।

મહ્હ સરાવલ્લગ્ગ, જાવં વિય વિ[ક્ર]ગં મુઅહ્ ॥૩॥

પિચુમંદગુંદલેલં, ચાયરગુંદં વ ધોયજલમિસ્સં ।

મિજ્જવિ તોણ્ણ દદ્દં, મહ્હ જાતં જલં સુસહ્ ॥૪॥

इति तावपत्रमध्यान्तायः ॥”

આ આર્યાઓનો જે પાના ઉપરથી મેં ઉતારે છે એ તેમાં આંકડા સંગ્રહ રાખ્યા છે. તેનો અર્થ નેતાનાં પૂર્વની એ આર્યાઓ એક પ્રકાર અને હેવટની એ આર્યાઓ બીજા પ્રકાર હોય તેમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે આ આર્યાઓનો અર્થ આપણે આ પ્રમાણે કરી શકીએ—

“કજ્જલપ્રાયેણ—કાજળ જેટલો (?) બોળ-હીરાબોળ અને ભૂમિલતા (?) તથા પારાનો કાંઈક અંશ, (આ બધી વસ્તુઓને) ગરમ પાણીમાં (મેળવી સાત દિવસ અગર તેથી પણ વધારે દિવસો સુધી) ઘુટવી. (પછી) વડીઓ કરી (સુકવી. સુકાયા બાદ) કુટવી-ભૂકે કરવો. ૧. (જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે ભૂકાને) ગરમ પાણીમાં ખુબ ઘુટવાથી તે (લખવા લાયક) શાકી બને છે. તે શાકીથી લખેલ પાનાઓને (અક્ષરોને) રાત્રિમાં (પણ) દિવસની સાદક વાંચો. ૨.”

“કેરા કાજળને કેરા માટીના શરાવમાં નાખી જ્યાં સુધી તેની ચીકણ મૂકાય-દૂર થાય, ત્યાં સુધી આંગળીઓ વડે શરાવમાં લાગે તેવી રીતે તેનું મર્દન કરવું-ઘુટવું. (આ પ્રમાણે કરવાથી કાજળની ચીકણ શરાવ ચૂસી લેશે). ૨. (કાજળને અને) લીંબાના કે ખેરના ગુંદરને બીયાજલ-નીચારસના પાણીમાં મિશ્ર કરી, ભીંજવી, ખુબ ઘુટવાં; તે ત્યાં સુધી કે તેમાં નાખેલ પાણી લગભગ સુકાઈ જાય. (પછી વડીઓ કરી સુકવી આદિ ઉપર પ્રમાણે જાણવું.) ૪.”

ત્રીજો પ્રકાર—

“નિર્યાસાત્ પિચુમન્વજાદ્ દ્વિગુણિતો ઘોલસ્તતઃ કજ્જલં સંજાતં તિલતૈલતો હુતથદે તીવ્રાતપે મર્દિતમ્ ।

પાત્રે શૂલ્કમયે તથા શન(?)જલૈર્લાક્ષારસૈર્ભાષિતઃ

સદ્ગ્રહાતકમૃદ્ધગરાજરસયુક્ત સંયુક્ત સોડયં મળી ॥૨॥”

“લીંબાના ‘નિર્યાસાત્’ એટલે કાચથી અથવા ગુંદરથી બમણો બીજાબોળ લેવો. તેનાથી બમણું તલના તેલનું પાડેલું કાજળ લેવું. (આ સર્વને) તાંબાના પાત્રમાં નાખી તેને સખ્ત અગ્નિ ઉપર ચડાવી તેમાં ધીરે ધીરે લાક્ષારસ નાખતા જવું અને તાંબાની બોલી ચકાવેલ ઘુટાવડે ઘુટતાં જવું. પછી ગૌમૂત્રમાં ભીંજવી રાખેલ ભીંજાવાના ગર્મને

૬ કાજળમાં ગૌમૂત્ર નાખી તેને આખી રાત ભીંજવી રાખવું એ પણ એક કાજળની ચીકણને નાખદ કરવાનો એક પ્રકાર છે. ગૌમૂત્ર તેટલું જ નાખવું જેટલાથી તે કાજળ ભીંજાય. શરાવમાં મર્દન કરી કાજળની ચીકણને દૂર કરવાના પ્રકાર કરતાં આ પ્રકાર વધારે સારો છે. ઘરણ્ય કે આથી વધે, શરીર આદિ બગડવાનો બીજકત બચ રહેતો નથી. પણ જે શાકીમાં લાક્ષારસ નાખતો હોય તો, આ ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ નકામો જાય. કેમ કે ગૌમૂત્ર લાક્ષારસ હોય લાક્ષારસને શકી નાખે છે.

ધુંટાની નીચે લગાડી શાહીને ધુંટી. તેમાં ભાંગરાનો રસ પણ મળે તો નાખવો. એટલે (તાડપત્ર ઉપર લખવા લાયક) મધી-શાહી તૈયાર થશે.”^૭

ધ્યાનમાં રાખવું કે આમાં લાક્ષરસ પડે છે માટે કાળજીને ગૌમૂત્રમાં ભીંજવું નહિ. નહિ તો લાક્ષરસ ફાટતાં શાહી નકામી થઇ જાય.

બ્રહ્મદેશ, મદ્રાસ આદિ જે જે દેશમાં તાડપત્રને કાતરીને લખવાનો રીવાજ છે, ત્યાં શાહીના સ્થાનમાં નાગીએરની ઉપરની કાચલી કે બદામનાં ઉપરનાં છોતરાંને આળી તેની મેષને તેલમાં મેળવીને વાપરવામાં આવે છે. એટલે કે તેઓ કાતરીને લખેલા તાડપત્રના ઉપર તે મેષને ચોપડી તેને કપડાથી સાફ કરી નાખે છે, ત્યારે કાતરેલા ભાગ કાળો થઈ આખું પાતું જેવું હોય તેવું થઈ જાય છે.

કાગળ પર લખવાની શાહી—

૧—“ જિતના કાળજી બોળ, તેથી દ્રણા ગુંદ ઝડોળ.

જો રસ ભાંગરાનો ભળે, અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે.”^૮

૨—“ મલ્યધૈ ક્ષિપ સદ્ગુન્દં, ગુન્દાર્ધે ચોલમેવ ચ ।

લાક્ષા-વીયા-રસેનોષ્ઠૈર્મર્દયેત તામ્રભાજને ॥૧॥

૭ આ શ્લોક તેમ જ તેના ટિપ્પાનું—અનુવાદનું જે પાતું મારી પાસે છે, તેમાં શ્લોક અને શ્લોક કરતાં તેનો અનુવાદ ઘણો જ અસ્તવ્યસ્ત તેમ જ અસંગત છે; માટે તેનો સાર ભાગ માત્ર જ અહીં આપ્યો છે.

૮ કાળજીને કલવાય તેટલા ગૌમૂત્રમાં અને હીરાંબોળ તથા ગુંદરને સામાન્ય પાતળો રસ થાય તેટલા પાણીમાં આપી રાત ભીંજી રાખી, ત્રણેને ત્રાંબાની કે લોઢાની કડાઇમાં કપડાથી ગાળીને એકઠા ભેળવી, ત્રાંબાની ખોલી ચડાવેલાં લાકડાના ધુંટાથી ખુબ ધુંટવા. જ્યારે ધુંટાતાં ધુંટાતાં તેમાંનું પાણી લગભગ સ્વયં શોષાઇ જાય, ત્યારે તેને સુકાવી દેવી. આમાં પાણી નાખી ભીંજ્યા પછી ધુંટવાથી લખવાની શાહી તૈયાર થાય છે. જો ભાંગરાનો રસ મળે, તો ઉપર્યુક્ત ત્રણ વસ્તુઓ નાખતી વખતે જ નાખવો, જેથી શાહી ઘણી જ ભભકાવાળી અને તેજદાર થશે.

૯ લાક્ષરસનું વિધાન—ચોકખા પાણીને ખૂબ ગરમ કરવું. જ્યારે તે પાણી બદબદતું થાય, ત્યારે તેમાં લાખનો ભૂકો નાખતા જવું અને હલાવતા જવું, જેથી તેનો લોહો ન બાઝે. તાપ સખ્ત કરવો. ત્યાર બાદ દસ મીનીટે લોદરનો ભૂકો નાખવો. તદનંતર દસ મીનીટે ટંકણુખાર નાખવો. પછી તે પાણીની અમદાવાદી ચોંપડાના કાગળ ઉપર લીટી દોરવી. જો નીચે કુટે નહિ, તો તેને ઉતારી લેવું, અને ઠરવા દઈ વાપરવું. આ પાણી એ જ લાક્ષરસ સમજવો. દરેક વસ્તુનું વજન આ પ્રમાણે—પાશેર સાદું પાણી, ૩. ૧ ભાર પીપળાની સારી સુધી લાખ જેને દાણાલાખ કહે છે, ૩. ૦૧ ભાર પડાણી લોદર અને ૦) આની ભાર ટંકણુખાર. જેટલા પ્રમાણમાં લાક્ષરસ બનાવવો હોય તે તે પ્રમાણમાં દરેક વસ્તુઓનું પ્રમાણ સમજવું. જો તાડપત્રની શાહી માટે લાક્ષરસ તૈયાર કરવો હોય, તો તેમાં લોદરની સાથે લાખથી પોણે હિસ્સે મજીક નાખવી જેથી વધારે રંગદાર લાક્ષરસ થશે. કોઈ કોઈ ટંકણુ ટંકણુખારને બદલે પાપડીઓ કે સાણખાર નાખવાનું વિધાન પણ જોવામાં આવે છે.

૧૦ ખીઆરસ—ખીઆ નામની વનસ્પતિવિશેષનાં લાકડાંનાં છોતરાંનો ભૂકો કરી

૩—“ ખીઆખોલ અનધ લકખારસ, કનજલ વનજલ (?) નધ અંખારસ.

ભોજરાજ મિસિની પાછ, પાનક ફાટક મિસિ નવિ ભામ. ૧ ”

૪—“ કાજલ ટાંક ૬, ખીઆખોલ ટાંક ૧૨, ખેરનો ગુંદ ટાંક ૩૬, અરીણ ટાંક ૦૧, અલતા પોથી ટાંક ૩, રૂટકડી કાચી ટાંક ૦૧, નિંઅના થોટાસું દિત સાત ત્રાંખાના પાત્રમાં ઘુંટવી. ”

૫—“ કાચાના પાણીને કાજળમાં નાખી તેને ખુબ ઘુંટવું. કાચો નાંદોદી જે કાળો આવે છે તે સમજવો. ”

૬—“ હરડાં અને બહેડાંનું પાણી કરી તેમાં હીરાકસી નાખવાથી કાળી શાહી થાય છે. ”

કાગળની શાહીના આ છ પ્રકારો પંદ્રી પુસ્તકોને ચિરાયુષ્ક અનાવવાં માટે પ્રથમ પ્રકાર જ સર્વોત્તમ તેમ જ આદરણીય છે. તે પંદ્રીના ત્રણ (૨-૩-૪) એ મધ્યમ પ્રકાર છે. જે કે આ ત્રણ પ્રકારથી બનેલી શાહી પહેલા પ્રકાર કરતાં પાછી અવશ્ય છે; તથાપિ તે પુસ્તકને ત્રણ શતાબ્દીમાં મૃતવત્ કરી નાંખે છે; અર્થાત્ પુસ્તકને ખાઈ જાય છે; એટલે તેને આદર ન જ આપવો એ વધારે ફીક ગણાય. અને અંતિમ એ પ્રકાર (૫-૬) એ તો કનિષ્ઠ તેમ વર્ગનીય પણ છે. કારણ કે આ પ્રયોગથી અનાવેલ શાહીથી લખાએલું પુસ્તક એક શતાબ્દીની અંદર જ યમરાજનું અતિથિ બની જાય છે. પણ જે થોડા વખત માં જ રદ કરીને ફેંકી દેવા જેવું કાંઈ લખણું હોય, તો આ એ પ્રકાર (૫-૬) જેવો સરળ તેમ જ સસ્તો ઉપાય એકે નથી.

ટિપ્પણાની શાહી—

“ ચોલસ્ય ત્રિગુણો ગુન્દો, ગુન્દસ્ય ત્રિગુણા મપી ।

મર્દયેત્ ચામયુગ્મં તુ, મપી ચક્ષસમા ભવેત્ ॥૧॥ ”

કાળી શાહી માટે ધ્યાન રાખવા જેવી બાબતો—

“ કજ્જલમત્ર તિલતૈલતઃ સંજાતં ગ્રાહ્યમ્ । ”

“ ગુન્દોઽય નિમ્બસત્કઃ ચવિરસત્કો ચચ્ચૂલસત્કો યા ગ્રાહ્યઃ । ધવસત્કસ્તુ સર્વથા દ્યાજ્યઃ, મપીયિનાશકારિત્વાત્ । ”

“ મપીમધ્યે મહારાટ્ટભાપયા ‘ હેરલી ’ ઇતિ. પ્રસિદ્ધસ્ય ત્રિદ્વગ્ણીવૃક્ષસ્ય ઘનરૂપતિવિશેષસ્ય ફલરસસ્ય પ્રક્ષેપે સતિ સંતેજસ્કમશ્નિકાભાવાદયો ગુણા ભવન્તિ । ”

તેને પાણીમાં કાજળવાથી જે પાણી થાય તે ખીઆરસ જાણવો. આ રસને શાહીમાં નાખવાથી શાહીની કાળાશમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે. પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જે તે રસ પ્રમાણાતિરિક્ત શાહીમાં પડી જાય છે તો તે શાહી તદ્દત નકામી થઈ જાય છે. કારણ કે તેના સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તે તેમાં પડેલ ગુંદરની ચીકાચનો જામળાથી નાશ કરે છે. એટલે તે શાહીથી લખેલું સુકાર્થ જતાં તરત જ રાય કબેરી જાય છે.

આ સિવાય શાહીના પ્રયોગમાં જ્યાં જ્યાં ગુંદરનું પ્રમાણ કહ્યું છે ત્યાં ત્યાં તે ખેરના ગુંદરનું જણવું. જે આવળ કે લીંગાનો ગુંદર નાખવો હોય, તે તેથી પોણે હિરમે નાખવો. કેમકે ખેરના ગુંદર કરતાં તેમાં ચીકાસનો ભાગ વધારે હોય છે. તથા લાખ, કાચો કે હીરાકરી જેમાં પડી હોય તેવી કામ પણ શાહીના ઉપયોગ પુરતક લખવા માટે કરવો નહિ.

આ લેખમાં આપેલા ઉતારાઓમાં કવચિત્ દ્રવિગોચર થતી ભાષાની અશુદ્ધિ તરફ વાચકો ધ્યાન ન કરે એટલી ખાસ ભલામણ છે.

સોનેરી રૂપેરી શાહી—પહેલાં સાદા એટલે કામપણ જાતના કચરા ચિનાના ધવના ગુંદરનું પાણી કરવું. પછી તેને કાચની અથવા ખીજ કામ સારી રકાખીમાં ચોપડતા જવું અને સોનાની કે ચાંદીની જે શાહી બનાવવી હોય તેનો વરગ લઈ તેના ઉપર વળે નહીં તેવી રીતે લગાડવો, અને આંગળાથી તેને ઘુંટવો. આ પ્રમાણે કરવાથી થોડી વારમાં જ તે સોનાના કે ચાંદીના વરગનો ભૂકો થઈ જશે. તદનંતર પુનઃ પણ ગુંદર લગાડી વરગ લગાડતા જવું અને ઘુંટતા જવું. આ રીતે તૈયાર થએલ ભૂકામાં સાકરનું પાણી નાખી તેને હલાવી દેવો. જ્યારે ભૂકો ફરી નીચે ખેરી જાય ત્યારે તેમાંનું પાણી ધીરે ધીરે બહાર કઢાડી નાંખવું. આમ ત્રણચાર વાર કરવાથી જે સોના-ચાંદીનો ભૂકો રહે એ જ આપણી તૈયાર શાહી સમજવી.

આમાં સાકરનું પાણી નાખવાથી ગુંદરની ચીકાસનો નાશ થાય છે, અને સોનાચાંદીના તેજનો હાસ થતો નથી.

જે એકીસાથે વધારે પ્રમાણમાં સોના-ચાંદીની શાહી તૈયાર કરવી હોય, તે ગુંદરના પાણીને અને વરગને ખરલમાં નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. પછી સાકરનું પાણી નાખી સાદા કરવાનો વિધિ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવો.

ધ્યાન રાખવું કે ખરલ સારો હોવો જોઈએ. જે ઘુંટતી વખતે ખરલ પોતે ધસાય તેવો હશે તે તેમાંની કાંકરી શાહીમાં ભળતાં શાહી દૂષિત બનશે.

હિંગળોક—કાચો હિંગળોક, જે ગાંગડા જેવો હોય છે અને જેમાંથી વેઢો પારો કઢાડે છે, તેને ખરલમાં નાખી તેમાં સાકરનું પાણી નાખી ખુબ ઘુંટવો. પછી તેને ફરવા દઈ તેના ઉપર જે પીળાશ પડતું પાણી હોય તેને બહાર કઢાડી નાખવું. ત્યાર બાદ પુનઃ તેમાં સાકરનું પાણી નાખી તેને ખુબ ઘુંટવો. અને હવે પછી ઉપર આવેલ પીળાશ પડતા પાણીને પૂર્વવત બહાર કઢાડી નાખવું. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પીળાશનો ભાગ દેખાય ત્યાં સુધી કર્યાં કરવું. ધ્યાનમાં રાખવું કે આ બે પાંચ વખત કરવાથી જ નથી થતું, પણ વીસ પચીસ વખત આ પ્રમાણે હિંગળોકને ઘોવાથી શુદ્ધ-લાલ સુરખ જેવો હિંગળોક થાય છે અને મોટો ઘાણ હોય તે તેથી વધારે વખત પણ ઘોવો પડે છે. તે શુદ્ધ હિંગળોકમાં સાકરનું પાણી અને ગુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. આ વખતે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે ન થાય, તે માટે વચમાં વચમાં ખાત્રી કરતા રહેવું એટલે કે એક પાના ઉપર તે હિંગળોકના આંગળી વડે ટીકા કરી તે પાનાને હવા વાળી જગામાં (પાણીઆરામાં અગર હવાવાળા ઘડામાં) બેવડું વાળી મૂકવું. જે તે પાતું ન ચોટે તે ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે નથી થયું એમ સમજવું અને નખથી ખોતરતાં સહજમાં

ઉપડી જાય તો ગુંદર નાખવાની જરૂર છે એમ જાણવું. સાકરનું પાણી એક જે વખત જ નાખવું આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા હિંગજોડનો ઉપયોગ લાલ શાદી રૂપે કરાય છે.

હરિતાલ—દગડી અને વરગી એ બે પ્રકારની હરિતાલ પેદા આપણા પુસ્તક-સંશોધનમાં વરગી હરિતાલ ઉપયોગી છે. આને ભાજતાં વચમાં સોનેરી વરગના જેવી પત્તીઓ દેખાય છે માટે તેને વરગી હરિતાલ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ હરિતાલને ખરલમાં નાખી તેને ખુબ ઝીંટી વાટવી. અને તેને જડા કપડામાં-જેમાંથી ઘણીજ મહેનતે છણી શકાય તેવા કપડામાં-આગવી. ત્યાર પછી ફરીથી ખરલમાં નાખી ખુબ લસોટવી. પછી તેમાં ગુંદરનું પાણી નાખતાં જવું અને ઘુંટતા જવું. ગુંદરનો ભાગ વધારે પડતો ન થાય માટે વચમાં વચમાં હિંગજોડની પેટ ખાત્રી કરતા રહેવું.

સફેદો—રંગવાને માટે જે સુકો સફેદો આવે છે તેમાં ગુંદરનું પાણી નાખી ખુબ ઘુંટવાથી તૈયાર થતાં તેનો પુસ્તક સંશોધન માટે ઉપયોગ કરાય છે.

અષ્ટગંધ—મંત્રાક્ષરો લખવા માટે આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમાં ૧ અંગર ૨ તંગર ૩ ગોરાચન ૪ કસ્તૂરી ૫ રક્તચંદન ૬ ચંદન ૭ સિંદૂર અને ૮ કેસર-આ આઠ દ્રવ્યોનું મિશ્રણ થવાથી તેનું નામ અષ્ટગંધ કહેવાય છે.

યક્ષકર્દમ—આનો ઉપયોગ પણ મંત્રો લખવા માટે કરાય છે. ૧ ચંદન ૨ કેસર ૩ અંગર ૪ ખરાસ ૫ કસ્તૂરી ૬ મરચકકોલ ૭ ગોરાચન ૮ હિંગજોડ ૯ રત્નજાણી ૧૦ સોનાના વરગ અને ૧૧ અંબર આ અગીઆર દ્રવ્યના મિશ્રણથી બને છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના વિધિથી તૈયાર થયેલી શાદી હિંગજોડ હરિતાલ સફેદા આદિને એક થાળીમાં તેલ ચોપડી તેમાં તેની વડીઓ પાડી દેવી. સૂકાયા પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેમાં માત્ર પાણી નાખવાથી જ તે કામમાં આવી શકશે.

સોનેરી રૂપેરી શાદીથી લખવાનું વિધાન—સોનેરી અંગર રૂપેરી શાદીથી લખવાના પાનાંઓને કાળા બ્લ્યુ લાલ જામલી આદિ રંગથી રંગી ઘુંટવા. પછી સોનેરી શાદીથી લખવું હોય તો હરિતાલથી અને રૂપેરી શાદીથી લખવું હોય તો સફેદાથી અક્ષરો લખી તેના ઉપર સોના-ચાંદની શાદીને પીંછી વડે પૂરવી (હરિતાલ-સફેદાના અક્ષરો લીલા હોય ત્યારે જ તેના ઉપર સોનેરી-રૂપેરી શાદી ફેરવવી.) સૂકાયા બાદ તે પાનાને અઘીક કે ક્ષોડીના ઘુંટાવડે ઘુંટવાથી તે અક્ષરો ઓપ ચડાવેલ સોના-રૂપાના ધરેણાની માફક તેજાંબા દેખાશે.

પરચુરણ.

પુસ્તકના પ્રકારો—યાદનીશમહત્તરાયનુ શ્રીમાન હરિબદ્ધસરિએ દશવેકાલિકમૂલની પ્રથમ ગાથાની શીકામાં સંજમ પત્તી વ્યાખ્યા કરતાં પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકોની ઉક્તિ કરી નોંધ લીધી છે—

૧૧ સોનેરી-રૂપેરી શાદીથી લખવા માટે હરિતાલ-સફેદો સફેદા વધારે પ્રમાણમાં ગુંદર નાખી તૈયાર કરવો.

ગંડી કચ્છવી મુટ્ટી, સંપુડફલણ તહા છિવાડી ચ ।
 પર્યં પુત્યયપણયં, વક્ષાણમિળં ભવે તસ્સ ॥ ૧ ॥
 વાહલપુહત્તેહિં, ગંડીપુત્યો ડ તુલ્લગો દોહો ।
 કચ્છવિ અંતે તણુઓ, મજ્જે પિહુલો મુણેચ્છવો ॥ ૨ ॥
 ચડરંગુલદોહો વા, વટ્ટાગિહ મુટ્ટિપુત્યગો અહવા ।
 ચડરંગુલદોહો ચિય, ચડરંસો હોઈ વિન્નેઓ ॥ ૩ ॥
 સંપુડગો ડુગમાઈ, ફલગા ચોચ્છં છિવાડિમેત્તાહે ।
 તણુપત્તસિયરૂવો, હોઈ છિવાડી તુહા વૈતિ ॥ ૪ ॥
 દોહો વા હસ્સો વા, જો પિહુલો હોઈ અપ્પવાહલો ।
 તં મુણિયસમયસારા, છિવાડિપોત્થં ભણંતી હ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—૧ ગંડી ૨ કચ્છવી ૩ મુટ્ટિ ૪ સંપુટફલક તથા ૫ સૂપાટિ આ પુસ્તક-
 પંચક. તેનું વ્યાખ્યાન આ થાય. ૧. જે બાહ્ય એટલે બહાર અને પૃથક્ત્વ એટલે પહો-
 નાઇમાં તુલ્ય હોઈ દીર્ઘ-લાંબું હોય તે ગંડીપુસ્ત ૧. જે અંતમાં તનુ-સાંકડું અને
 મધ્યમાં પહોળું હોય તે કચ્છપિ પુસ્તક બાણુ ૨. ૨. જે ચાર આંગળાં લાંબું અને ગોળ
 હોય તે મુટ્ટિપુસ્તક, અથવા જે ચાર આંગળાં દીર્ઘ ચતુરસ્ર હોય તે (મુટ્ટિપુસ્તક) બાણુ
 ૩. ૩. જે આદિ ફલક (?) હોય તે સંપુટફલક ૪. હવે સૂપાટિને કહીશ-વખાણીશ.
 તનુપત્ર-નાનાં પાનાં અને ઉંચું હોય તેને પડિતો સૂપાટિપુસ્તક કહે છે. ૪. જે લાંબું
 કે ટુંકું હોઈ પહોળું થોડું હોય તેને (પાણુ) આગમરહસ્યજ્ઞો સૂપાટિપુસ્તક કહે છે, ૫. ૫.

ત્રિપાટ—જે પુસ્તકના મધ્ય ભાગમાં મોટા અક્ષરથી મૂળ સૂત્ર કે શ્લોક લખી નાના
 અક્ષરોથી ઉપર તથા નીચે ટીકા લખવામાં આવે છે તે પુસ્તક વચમાં મૂળ અને ઉપર નીચે
 ટીકા એમ ત્રણ વિભાગે લખવામાં આવતું હોવાથી-ત્રિપાટ એ નામથી જાણખાય છે.

પંચપાટ—જે પુસ્તકના મધ્યમાં મોટા અક્ષરે મૂળ સૂત્ર કે શ્લોક લખી નાના
 અક્ષરોથી ઉપર, નીચે તથા બંને તરફના માર્ગિનમાં ટીકા લખવામાં આવે છે તે પુસ્તક
 -વચમાં મૂળ, ઉપર નીચે તેમ જ બંને તરફના માર્ગિનમાં ટીકા એમ પાંચ વિભાગે લખાતું
 હોવાથી-પંચપાટ કહેવાય છે.

સૂઢ—જે પુસ્તક હાથીની સુંઢની પેઠે સળંગ-કોઇ પણ પ્રકારના વિભાગ સિવાય
 લખાયેલું હોય તે-સૂઢ કહેવાય.

ત્રિપાટ-પંચપાટ પુસ્તક તે જ લખાય કે જે સદીક ગ્રંથ હોય. આપણાં પુરાતન
 પુસ્તકો સુઢ જ લખાતાં. ત્રિપાટ-પંચપાટ પુસ્તક લખવાનો રીવાજ વિક્રમની પંદરમી
 શતાબ્દીમાં આરંભાયો હોવો જોઈએ એમ વિદ્યમાન પુસ્તકભંડારો જોતાં કહી શકાય.

લહીઆઓનો કેટલાક અક્ષરો પ્રત્યે અણુગમો—લહીઆઓ પુસ્તક લખતાં લખતાં
 સહેજ ઉઠવું હોય અથવા લખવાનું તે દિવસ માટે કે અમુક વખત માટે બંધ
 કરવું હોય તો “ સ્વરો, ક-ખ-ગ-ઙ-ચ-ઞ-ઝ-ઠ-ઢ-ણ-ત-દ-ધ-ન-પ-મ-મ-ય-ર-

પ-સ-હ-ક્ષ-ગ” અક્ષરો ઉપર અટકાતા નથી. કારણ કે તેઓ આ પ્રમાણે માને છે—
 “ક કટ જાવે, ખ ખા જાવે, ગ ગરમ હોવે, ચ ચત્ર જાવે, છ છટક જાવે, જ જોખમ
 દીખાવે, ઠ ઠામ ન બેસે, ઢ ઢળી પડે, ણ હાણુ કરે, થ થીરતા કરે, દ દામ ન દેખે, ધ
 ધન છાંડે, ન નકારો, ફ ફટકારે, ભ ભગાવે, મ માડો, ય ફેર ન લીખે, ર રોવે, પ
 ખાંચાળો, સ સદેહ ધરે, હ હીચો, ક્ષ ક્ષય કરે, જ્ઞ જ્ઞાન નહિ.” અર્થાત “ધ-ઝ-ટ-
 ઠ-ત-પ-બ-લ-વ-શ” અક્ષરો ઉપર અટકે છે. કેમ કે—“ધ ધસડી લાવે, ઝ ઝટ કરે,
 ટ ટકાવી રાખે, ઠ ઠગે નહિ, ત તરત લાવે, પ પરમેશ્વરો, બ બળીયો, લ લાવે, વ
 વાવે, શ શાન્તિ કરે.” એમ તેઓ માને છે.

મારવાડના લેખકો મુખ્યત્વે ‘વ’ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. એટલે કે લખતાં
 લખતાં કોઈ પણ કામ માટે ઉડવું હોય કે લખવાનું બંધ કરવું હોય તો ‘વ’ આવતાં
 ઉડે. અથવા કોઈ કાગળમાં ‘વ’ લખીને ઉડે.

તાડપત્રના અંકો^{૧૨}—ભિન્ન ભિન્ન દેશીય તાડપત્રનાં પુસ્તકો, શિલાલેખો આદિમાં
 આવતા અંકોની સંપૂર્ણ માહિતી, તેની આકૃતિઓ આદિ ભારતીયપ્રાચીનલિપિમા-
 લામાં આપેલી છે. એટલે તેનો સંપૂર્ણ પરિચય મેળવવા ઇચ્છનાર વાચકોને તે પુસ્તક
 જોવા માટે ખાસ ભલામણ છે. આ રથજે માત્ર તેનો સામાન્ય પરિચય આપવાની ખાતર
 ‘જસલમેર’, પાટણ, ખંભાત, ભાણુદારકરમંસ્ત્રીટયુટ પૂના આદિમાં વિદ્યમાન તાડપત્રીય
 પુસ્તકોમાં આવતા કેટલા એક અંકોની નોંધ કરે છું—

એકમ અંકો—

તાડપત્રીય.	આલુ.
૧, સ્વ, સ્વ, કે ઓ	૧
૨, સ્તિ, સ્તિ કે ઓ	૨
૩, ઓ, ઓ, કે ઓ	૩
૪, ઓ, ઓ, કે ઓ	૪
૫, ઓ, ઓ, કે ઓ	૫
૬, ઓ, ઓ, કે ઓ	૬
૭, ઓ, ઓ, કે ઓ	૭
૮, ઓ, ઓ, કે ઓ	૮
૯, ઓ, ઓ, કે ઓ	૯
૦, ઓ, ઓ, કે ઓ	૦

દશક અંકો—

તાડપત્રીય.	આલુ.
૧, કે ૧	૧
૨, કે ૨	૨
૩, કે ૩	૩
૪, કે ૪	૪
૫, કે ૫	૫
૬, કે ૬	૬
૭, કે ૭	૭
૮, કે ૮	૮
૯, કે ૯	૯
૦, કે ૦	૦

૧૨ તાડપત્રના અંકો એટલે તાડપત્રીય પુસ્તકનાં પાનાની ગણતરી માટે કરેલા અંકો
 બહુવા. જેમકે પહેલું પાનું, બીજું પાનું, પાંચમું, દસમું, પચાસમું, સોમું ઇત્યાદિ.

ચાલુ.

सु	१
सू डे स्त	२
स्ता	३
स्तो	४
स्तौ	५
स्तं	६
स्तः	७

१४४ सु	१
मि	४
पके	४

ॐ १०, ॐ ११, ॐ १२, ॐ १३, ॐ १४, ॐ १५, ॐ १६, ॐ १७, ॐ १८,
 ॐ १९, या २०, या २१, या २४, ला ३०, ला ३५, मा ४०, मा ४६, ० ५०, ० ५७,
 ॐ ६०, थ ६२, थ ७०, थ ७८, ० ८०, ० ८३, ० ८६, ० ९०, ० ९२,

सु	सु	स्त	सु	स्त	स्ता	स्तो
० १००,	म १४५,	० २००,	था २२४,	थू २७६,	० ३००,	० ४००,
०	ल	०	एक	फु	०	०
स्तौ	स्तौ	स्त	स्त	स्त	स्त	स्त
० ५००,	ल	० ६३७,	० ६००,	० ७००,	म ७४३,	थू ७७४,
०	ग्र	०	०	०	३	एक

અત્યારે જે તાડપત્રીય પુસ્તકમંડારો વિદ્યામાન છે તેમાં મારા ધ્યાનમાં છે ત્યાં સુધી હસો પાનાની અંદરનાં જ પુસ્તકો છે. તેથી વધારે પાનાનું પુસ્તક એક પણ નથી. ઘણાં ખરાં પુસ્તકો ત્રણસો પાનાં, સુંદીનાં, અને કેટલાંએક તેથી વધારેનાં મળી શકે છે. કિન્તુ પાંચસોથી વધારે પાનાનું પુસ્તક માત્ર પાટણના સંઘનીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તક-સંગ્રહમાં એક જ જોયું છે, તે પણ ત્રુટિત તેમ જ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલું છે. હસોથી વધારે પાનાના તાડપત્ર પુસ્તકને સુરક્ષિત રાખવું ઘણું મુશીબત થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે તેથી વધારે પાનાનું તાડપત્રીય પુસ્તક નહિ લખાતું હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. તથાપિ ચારસોવર્ષ જેટલા એક પુરાતન પત્રમાં તાડપત્રીય અંકોની નોંધ મળી છે. તેમાં સાતસો પાનાં સુંદીના અંકોની નોંધ કરેલી છે. એટલે તે નોંધ કરનારે તેટલાં પાનાનું અગર તેથી વિશેષાધિક પાનાનું પુસ્તક જોયું હોય એમ માનવાને કારણ છે.

પુસ્તકરક્ષણ:—હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર આવતો હોવાથી વર્ષાઋતુમાં તે ચોટી જવાનો ભય રહે છે. માટે તે ઋતુમાં પુસ્તકોને હવા ન લાગે તેમ સુરક્ષિત રાખવાં જોઈએ. આ જ કારણથી હસ્તલિખિત પુસ્તકોને સારી રીતે મજબુત બાંધી કાગળના, ચામડાના કે લાકડાના ડાબડામાં મૂકી કપાટમાં કે મજૂસમાં (મંજૂવા) સુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવે છે. તેમ જ ખાસ પ્રયોજન સિવાય વર્ષાઋતુમાં વરસાદ ન વરસતો હોય ત્યારે પણ લિખિત પુસ્તકમંડારોને કિંચાડવામાં આવતા નથી. જે પુસ્તક બહાર રાખેલું હોય તેના ખાસ ઉપયોગી ભાગ સિવાય બાકીનાને પેક કરી સુરક્ષિત પણે રાખવામાં આવે છે. કોઈ પુસ્તકની શાહીમાં ગુંદરનો ભાગ પ્રમાણ કરતાં વધારે પડેલો હોય તેને બહાર કહાડતાં ચોંટવાનો ભય લાગતો હોય તો તેના પાનાઓ ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો—બમરાવવો—એટલે ચોંટીજવાનો ભય અદ્ય થઈ જશે.

ચોંટણું પુસ્તક:—વર્ષાઋતુમાં અગર કોઈપણ કારણસર પુસ્તકને હવા લાગતા તે ચોંટી ગયું હોય તો તે પુસ્તકને પાણીઆરાની કોરી જગ્યામાં હવા લાગે તેવી રીતે અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કરેલાં હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં મૂકવું, પછી તેને હવા લાગતાં તે પુસ્તકના એક એક પાનાને કુંકે મારી ધીરે ધીરે ઉખાડતા જવું. જે વધારે ચોંટી ગયું હોય તો તેને વધારે વાર હવામાં રાખવું પણ ઉખાડવા માટે ઉતાવળ ન કરવી. આ ઉપાય કાગળના પુસ્તકો માટે સમજવો.

જો તાડપત્રનું પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો કપડાને પાણીમાં ભીંજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું. જેમ જેમ પાનાં હવાવાળાં થતાં જાય તેમ તેમ ઉખાડતા રહેવું. તાડપત્રના પુસ્તકની શાહી પાકી હોવાથી તેની આસપાસ ભીંજવેલું કપડું લપેટતાં તેના અક્ષરો ખરામ થવાનો ભય રહેતો નથી. તાડપત્રનાં પાનાં ઉખાડતી વખતે તેના પડો ઉખડી ન જાય તે માટે નિપુણતા રાખવી.

પુસ્તકનું શેમાં શેમાંથી રક્ષણ કરવું એને માટે કેટલાક લઘીઆ પુસ્તકના અંતમાં ભિન્ન ભિન્ન શ્લોકો લખે છે. તે કાંઈક અશુદ્ધ હોવા છતાં ખાસ ઉપયોગી છે માટે તેનો ઉતારો આ રવાને કર્યું છે—

જલે રક્ષેન્ સ્થલે રક્ષેન્, રક્ષેન્ શિથિલચન્ધનાન્ ।
 મૂર્ખહસ્તે ન દાતવ્યા, પવં વદતિ પુસ્તિકા ॥ ૧ ॥
 અગ્ને રક્ષેજ્જલાદ્ રક્ષેન્, મૂપકાચ વિશેષતઃ ।
 કળ્પેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેન્ ॥ ૧ ॥
 ઉદકાનિલચૌરેભ્યો, મૂપકેભ્યો હુતાશનાન્ ।
 કળ્પેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેન્ ॥ ૧ ॥
 ભગ્નપૃષ્ઠિકટિગ્રીવા, વક્રદિરધોમુગ્ધમ્ ।
 કળ્પેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેન્ ॥ ૧ ॥

આ સિવાય કેટલાક લેખકો પોતાની નિર્દોષતા બતાવે છે. આ માટે પણ કેટલાક શ્લોકો લખે છે—

અદૃષ્ટદોષાન્મતિવિભ્રમાદ્વા, યદ્યદ્યદ્દોષાં લિખિતં મયાઽવ ।
 તન્માર્જયિત્વા પરિશોધનીયં, કોપં ન કુર્યાન્ ચલુ લેખકસ્ય ॥ ૧ ॥
 યાદૃશં પુસ્તકં દૃષ્ટં, તાદૃશં લિખિતં મયા ।
 યદિ શુદ્ધમ શુદ્ધં વા, મમ દોષો ન દીયતે ॥૧॥

જ્ઞાનપંચમી—શ્વેતાંબર જૈનો કાર્તિક શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી એ નામથી ઓળખાવે છે. આ તિથિનું માહાત્મ્ય દરેક શુક્લ પંચમી કરતાં વિશેષ ગનાય છે. તેનું કારણ એટલું જ કે-વર્ષાઋતુને લીધે પુસ્તકમંડારોમાં પેસી ગયેલી હવા પુસ્તકોને ગ્રાહકર્તા ન થાય માટે તે પુસ્તકોને તાપ ખવડાવવો જોઈએ. જેથી તેમાંનો ભેજ દૂર થતાં પુસ્તક પોતાના રૂપમાં કાયમ રહે. તેમ જ વર્ષાઋતુમાં પુસ્તકમંડારને બંધખાંચે રાખેલા હોઈ ઉધેઈ આદિ લાગવાનો સંભવ હોય તે પણ ધ્યાનમાં આદિ દૂર થતાં દૂર થાય. આ મહાન કાર્ય સદાને માટે એક જ વ્યક્તિને કરવું અગવડમયું જ થાય. માટે કુશળ જૈનાચાર્યોએ દરેક વ્યક્તિને જ્ઞાનભક્તિનું રહસ્ય અને તે દ્વારા થતા ફાયદાઓ સમજાવી તે તરફ આકર્ષવા પ્રયત્ન કર્યો. તે દિવસને માટે લોકો પણ પોતાના ગૃહવ્યાપારને છોડી દઈ યથાશક્ય આહારાદિકનો નિયમ કરી પૌષધવ્રત સ્વીકારી પુસ્તકરક્ષાના મહાન પુણ્ય-કાર્યમાં ભાગીદાર થાય છે. વર્ષાને લીધે તેમાં પેસી ગયેલા ભેજને દૂર કરવા માટે સહુથી સરસ, અતુલ્ય અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક માસ જ છે. તેમાં શરદઋતુની પ્રૌઢાવસ્થા, સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો તેમ જ વર્ષાઋતુની ભેજવાળી હવાનો અભાવ હોય છે.

જે ઉદ્દેશથી ઉક્ત તિથિનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું હતું તે અત્યારે લગભગ ભૂલાઈ ગયો છે. એટલે કે પુસ્તકમંડારોની તપાસ કરવી, ત્યાંનો કચરો સાફ કરવો આદિ હુમ જ થયું છે. માત્ર તેના સ્થાનમાં આજકાલ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તિવાળાં ઘણાંબરો ગામોમાં “ સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા ” એ કહેવત પ્રમાણે કેટલાંક પુસ્તકોની આડંબરથી સ્થાપના કરી તેની પૂજા સત્કાર આદિ કરવાનો રીવાજ ચાલુ છે.

મુંબઈની કચ્છી જૈન દશા ઓસવાળની ધર્મશાળામાં હજુ પણ પુસ્તકોની પ્રતિલેખના-તપાસ, સ્થાપના આદિ વિશેષ વિધિસર કરવામાં આવે છે જેથી અન્ય ગામો કરતાં

ઉક્ત તિથિનો ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે ત્યાં જળવાતો જોવાય છે. અસ્તુ, અત્યારે ચહાય તેમ થતું હો તથાપિ એટલું તો કહી શકાય કે સાહિત્યરક્ષા માટે જૈનાચાર્યોએ જે યુક્તિ યોગ્ય છે તે ઘણી જ કુનેહભરી છે.

દ્વિગંધર જૈનો જ્યેષ્ઠ શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહે છે એમ મારા સાંભળવામાં છે. જો તે વાત સાચી જ હોય તો એટલું કહી શકીએ કે પુસ્તકરક્ષાની દૃષ્ટિએ કાર્તિક શુક્લ પંચમી વધારે યોગ્ય છે.

ઉપસંહાર.

મુદ્રણયુગમાં લિખિત સાહિત્યને ઉકેલનારાઓનો તેમ જ તે પ્રત્યે આદરથી જોનારાઓનો કુષ્કાળ ન પડે તે માટે આપણા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના નિપુણ સંચાલકો યોગ્ય વ્યક્તિઓને આ દિશામાં પણ પ્રેરે એમ ઇચ્છી હું મારા લેખને સમાપ્ત કરું છું.*

* પ્રસ્તુત લેખની સામગ્રી તેમ જ તેને અંગે કેટલીક સમજ હું મારા વૃદ્ધ ગુરુ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ તેમ જ ગુરુજી શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ દ્વારા મેળવી શક્યો છું તે બદલ તેમનો ઉપકાર માનું છું. પુ. વિ.

અંટાળીઆ મહાદેવમાં લકુલીશની મૂર્તિ.

[દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

ભાવનગર તાળે લીલીઆ મહાલમાં લીલીઆથી ઇશાન ખૂણામાં એ ગાઉ ઉપર અંટાલીઆ નામનું એક ન્હાનું ગામ છે. ગામમાં ૭૦૦ માણસની લગભગ વસ્તી હશે. ગામમાં થોડી કાઠીઓની અને મોટે ભાગે લેદવા કણખીની વસ્તી છે.

આ અંટાળીઆથી ઉત્તરમાં અર્ધો મૈલ છેટે અંટાળેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. મંદિર આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત છે. આસપાસના ગામોના કણખીઓ નાતના ટંટા પતાવવા આ મંદિરમાં એકઠા થાય છે.

અંટાળીઆ ગામ કે આ અંટાળેશ્વર મહાદેવ કેટલાં પ્રાચીન છે એનો નિર્ણય થઈ શકે એવી કોઈ નિશાનીઓ હજી સુધી મળી નથી. મંદિરને લગતા કુવામાં ચણી લીધેલો એક પાળીઓ છે જેમાં વિ-સં ૧૬૫૦નો લેખ છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે 'સામતછતી સ્ત્રી બાઇ જનન ચેત્ર શુદ્ધ સાતમે રઘુનાથજીને શરણે ગઈ.' આ સામત તે ખેરડીના લોખા ખુમાણનો કાકો સામત ખુમાણ હોવાનો સંભવ છે. અકબરના ગુજરાતના સુબાથી ભાગેલા ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુજ્જરશાહને આશ્રય આપનાર તરીકે આ લોખા ખુમાણ પ્રખ્યાત છે.

આ લેખની હકીકત ઉપરથી અંટાળેશ્વરનું મૂળ મંદિર ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનું જણાય છે. અત્યારે જે મંદિર છે તેતો સો વર્ષથી વધારે જૂનું નથી. એ કણખીઓએ બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપના ઘુમટમાં આ કણખીઓનાં ચિત્રો છે.

અંટાળેશ્વરનું શિવલિંગ સ્વયંભૂ ગણાય છે; ખરેખર લિંગ થોડું નથી. આવા આકાર વગરના લિંગની પૂજા પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા વગર સંભવતી નથી. અંટાળેશ્વર નામ અંટાળીઆ ગામ ઉપરથી પડ્યું હોય એવું લાગે છે. એ નામ પૌરાણિક નથી એટલે બરડાના ખીલેશ્વર જેટલી પ્રાચીનતા પણ સંભવિત નથી. પણ હમણાં એના ગર્ભગૃહમાં એક કાંસાની મૂર્તિ પડેલી જોઈ, એ મૂર્તિ ગાગડીસામાંથી નીઝળી છે અને ગર્ગીયાર્થની છે એમ લોકો હે છે. અંટાળેશ્વરથી લગભગ એક મેલ છેટે ગાગડીઆ નામની ન્હાની નદી વહે છે જે આગળ જતાં શેત્રુજીને મળે છે. ગાગડીઆ ઉપરથી ગર્ગીયાર્થની કલ્પના તો પાયા વગરની છે. મૂર્તિ જેતાં લકુલીશ પાશુપતની લાગે છે. પદ્માસન વાળીને બેઠેલી મૂર્તિ છે. માથું ઘડથી જુદું પડી ગયું છે પણ ભાંગ્યું નથી. આ મૂર્તિને હવે સંભાળવી જોઈએ. મૂર્તિના એક હાથમાં ઉર્ધ્વ ઉપરથી છે એ ઉપરથી એ લકુલીશની મૂર્તિ જ છે એમ તરત સંગઠન છે.

લકુલીશ પાશુપતનો સંપ્રદાય ઇ. સ. દશમા શતકથી લગભગ ચૌદમા શતક સુધી પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં ઘણા જોરમાં પ્રચલિત હતો (જુઓ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) એ કાળની લકુલીશની અનેક મૂર્તિઓ જુદે જુદે સ્થળે મળી છે. સોમનાથ-પાટણ પાશુપત સંપ્રદાયનું એ કાળમાં મોટું ધામ હતું. ત્યાં પાશુપત મંત્રો એક મહાન મંદિર હતો.

એ મકાના એ આચાર્યો બાવનહરપતિ અને ત્રિપુરાંતકની પ્રશસ્તિઓ મળી છે. પણ એ સંપ્રદાય કાઠીઆવાડમાં ક્યાં સુધી ફેલાયો હતો? કાઠીઆવાડમાં બીજો સ્થળે એ મનના મટો હતા કે નહિ એ જાણવામાં નથી. બીજા અનેક પ્રખ્યાત શૈવ મંદિરોમાં સોમનાથના આચાર્યોના શિષ્યોએ જમાવેલા ન્હાના મોટા મટો હોવા જોઈએ પણ એ અનુમાન માટે કાંઈ પુરાવો નથી. લકુલીશની આ મૂર્તિને પુરાવો માનીએ તો અંટાળેશ્વરમાં પાશુપત સંપ્રદાયનો મઠ હોવો જોઈએ. અત્યારે મંદિરની આસપાસ મોટો મઠ છે. ગઢનો દરવાજો દરવાજો ગઢના દરવાજા જેવો માથે માદમેડીવાળો છે. આ દરવાજો તો હમણાંનો છે. પણ ગઢની અંદર ઘણું વિશાળ આંગણું છે. આટલી વિશાળ જગ્યા (લગભગ પાંચ છ હજાર વાર-જેટલી) મંદિરના આંગણાં તરીકે વાળી લેવાનો રિવાજ કાઠીઆવાડનાં મંદિરોમાં સામાન્ય નથી. મંદિરને લગતા એક મકાનમાં ઘણી પેઠે બળદથી ફરતી લોટ દળવાની એક મોટી રાક્ષસી થંદી છે.

ટુંકમાં બધો દેખાવ ખેલાં અહીં મઠ હોય એવો છે. હાલમાં જે આવો છે તે તો હમણા જ રહેલો પરંપરા વગરનો છે; પણ ખેલાં ઘણા બાવાઓ ત્યાં રહેતા એમ બધા કહે છે. આસપાસનું સ્થળ પવિત્ર ક્ષેત્ર મનાય છે અને ત્યાં નિર્ભય રીતે શરતોં દરણાંઓનાં ટાળાંઓનો શિકાર ન કરવો એવું ધોરણ ચાલ્યું આવે છે.

લકુલીશની કાંસાની મૂર્તિથી સુચિત પાશુપત મઠ અંટાળેશ્વરના મંદિરમાં એક કાળે ખરેખર હોય તો એ મંદિર ૫૦૦ વર્ષથી વધારે જૂનું હોવું જોઈએ કારણ કે, લગભગ ૧૪ મા ૧૫ મા શતકમાં એ સંપ્રદાયનો અસ્ત થઈ ગયો હતો. આ મૂર્તિ એટલી જૂની હોય અને બીજીથી અહીં આવી હોય એમ માનીએ તો પણ એ ભાગમાં જૂના વખતમાં કોઈ સ્થળે પાશુપત પૂજા થતી હતી એ તો ચોક્કસ.

સોમનાથની પૂરી જાહેજલાલી વખતે પાશુપત સંપ્રદાય ક્યાં સુધી પ્રસાર્યો હતો એનો આ નથી મળેલી નિશાનીથી કાંઈક વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

લેખક—પંડિત ડૉ. ભગવાનલાલ મંદ્રજી.

[પુરાતત્ત્વના વાંચકોને પંડિત ભગવાનલાલ મંદ્રજીની ઝોળખાણુ આપવાની જરૂર ન હોય. એમના હાથના લેખો, પત્રો વગેરેની શોધ કરતાં તેમની હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી સંબંધી જુનાગઢ દરબારને કરેલા ત્રિમાસિક રિપોર્ટોમાંથી કેટલાક મને હાથ લાગ્યા છે. તે પછી તે વિષે વધુ શોધ કરતાં એ મુસાફરીના પહેલા વર્ષના રિપોર્ટ ઇ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ માં જુનાગઢમાં પ્રસિદ્ધ થતાં સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ નામવા માસિકમાં છપાયેલા માલુમ પડ્યા. તથા પંડિતજીના પત્રોમાં તે વખતે ડા॰ ભાદ્રદાજીએ મુંબઈ સરકાર ઉપર લખેલો પત્ર તથા તે પરથી મુંબઈ સરકારે જહાર પાડેલ ઠરાવ મળી આવ્યો. ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું આપણું સાહિત્ય એટલું જાણુ જોણું છે કે પચાસ વર્ષના અરસા પછી હજીએ રિપોર્ટો સિદ્ધ અને બોધપ્રદ માલુમ પડે છે; એટલે પુરાતત્ત્વમાં આ રિપોર્ટો એક પછી એક આપવાની યોજના કરવામાં આવી છે. શરૂઆતમાં ડા॰ ભાદ્રદાજીનો અંગ્રેજી પત્ર તથા મુંબઈ સરકારના ઠરાવનો સાર અને પછી સૌરાષ્ટ્રદર્પણના અધિપતિએ પંડિતજીના રિપોર્ટ છાપતી વખતે લખેલી પ્રસ્તાવના આખી પછી ક્રમસર રિપોર્ટો આપવામાં આવશે. હરિલાલ. મા. ભટ.]

[ડૉ. ભાદ્રદાજીએ તા. ૧૧-૨ ૧૮૭૧ ના દિવસે મુંબઈ સરકાર ઉપર જે કાગળ લખ્યો હતો તેનો ગૂજરાતી સાર નીચે મુજબ છે.

શરૂઆતમાં ડૉ. ભાદ્રદાજી પુરાતત્ત્વની શોધ અને સંગ્રહ માટે પોતે જે જે ક્યું છે તે જણાવે છે. ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે શિલાલેખોની અગત્યતા બતાવી, પ્રીન્સેપ વગેરેએ કરેલા કાર્યનો સાબાર સ્વીકાર કરી તે દિશામાં હજી થયું કરવાનું બાકી છે એમ જણાવે છે. આ કામ કરવા માટે ભગવાનલાલ મંદ્રજીને મોકલવાની સરકારને વિનંતી કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. પણ આ કામની અગત્યતા જોઈ જુનાગઢ દરબારે તે માટે ખર્ચ આપેલું હોવાથી તેઓ શકત મંદોર, ગ્વાલીઅર અને અજમેરના પોલીટીકલ એજન્ટો ઉપર, તથા દિલ્હી અને પંજાબના કમીશનરો ઉપર તેમજ બીજા અમલદારો ઉપર ભલામણ પત્ર લખી આપવાની મુંબઈ સરકારને વિનંતી કરે છે.

મુંબઈ સરકાર તા. ૧૮-૨-૧૮૭૧ના કાગળમાં તે પ્રમાણે મદદ આપવાનો ઠરાવ જણાવે છે; અને જુનાગઢ દરબારને તેમની ઉદારતા માટે અભિનંદન આપે છે.]

[પ્રસ્તાવના. +

(સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ. અગષ્ટ ૧૮૭૧)

આપણા હિન્દુસ્તાનમાં થયેલી બાબતો જાણવાનાયક હુપી રહેલી છે જેથી તેની પુરાતની બહોળલાલી તથા કળાકૌશલ્યનો પ્રકાશ પુરેપૂરો ઉત્સુક વિકાસોના અંતઃકરણ ઉપર પડ્યો નહોતો. આ અતિ ઉપયોગી અને મહાભારત કામ કરવામાં કેટલાક દેશી પરદેશી

+ આ પ્રસ્તાવનાની તથા લેખની ભાષા અને ત્યાં સુધી જેવી છે તેવીજ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અ.

વિદ્વાનો મહેનત કરતા આવ્યા છે. જેમાં પ્રખ્યાતી પામેલા ડા. ભાદ્રદાજીનો ઉદયમ હજી સુધી જારી ન છે. આ કામને આશ્રય અને ઉત્તેજન આપવા અહીંના (જુનાગઢના) નામદાર નવાબ સાહેબને મળ્યા થઈ તેથી તેઓએ દાકતર ભાદ્રદાજીને એક પત્ર લખી એ કામ તેમના મારફત કરાવવા ચાહતા બતાવી અને તે સાથે એક માણસને બે વરસ સુધી દર માસે રૂ. ૨૦૦ નો પગાર આપવા મળ્યા જણાવી. તે ઉપરથી દાકતર સાહેબે પોતા પાસેના કાબેલ વિદ્વાનોમાંના સર્વોત્તમ વિદ્વાન અહીંના રહીશ પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણ પંડિત ભગવાનલાલ ઇશ્વરજી જે તેમની પાસે આજ ઘણાં વર્ષોથી એ જ કામ કરે છે, જેને જુની લીપિ તો જાણે હાથના આંમળા જેવી થઈ પડી છે અને એ કામમાં જેમણે સારી પ્રખ્યાતી તથા માન મેળવ્યું છે અને જે ફેટિલાપ્રાશનું કામપણુ સાફ કરે છે તેને આ કામગીરી ઉપર નિયત કરી સરકાર તરફથી બલામણુના કાગળપત્રના બદાવજત કરી આપ્યો.

આ નીમણુંકથી જુનાગઢે પહેલે અને બીજે દરજ્જે આખી કાઠીઆવાડે મગર થવું જોઈએ છે. કેમકે ત્યાંના રહીશ તથા શીખેલાને આવું જોખમવાળું કામ માન સહિત સોંપવામાં આવ્યું.

આવી રીતે તેમણે મુસાફરી કરતાં જે જે કામ કર્યું અને કરશે તે બધાનો સંગ્રહ દાકતર ભાદ્રદાજી પાસે થાય છે. તે પૂરા થઈ રહે તરેહવાર ચિત્રો સહિત એ ધુધી વિદ્વાન તરફથી પોતાના વિચારો સહિત એક ઉમદા પુસ્તક બહાર પડશે તે અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. તેમાં પણ આશા છે કે તે પ્રખ્યાત વિદ્વાન એ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષા અને બાળબોધ લીપિમાં બહાર પડશે જેથી તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં વાંચી શકાય.

આ કામગીરીના સારભૂત ત્રૈમાસિક રિપોર્ટો અહીં સરકારમાં દાખલ થાય છે. તે બરેબર વાંચવા ને જાણવા લાયક જાણી સરકારમાંથી તેની નકલ માંગી લઈ અમારા વાંચનારાની હજુરમાં થોડો થોડો ભાગ મૂકવા રજા લેવામાં આવે છે.]

પ્રદાવંદ નવાબ સાહેબ મોહોબત ખાનજી બહાદુરની હજુરમાં;

સાહેબ:—હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન વિદ્યાનો માર્ગ સર વિશ્વમજનેન્સે સુરપના વિદ્વાનોને દેખાડ્યો, ત્યારથી તેની પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે યુરોપના ઘણા વિદ્વાનોએ તે તરફ પોતાની કમર બાંધીને મહેનત શરૂ કરી છે. એ નામાંકિત સર વિશ્વમજનેન્સ સાહેબે એશીઆ ને યુરોપની ઘણી ભાષાઓનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો; તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાની ઘણી સારી માહિતી મેળવી હતી, અને સારા વિદ્વાન પંડિતો રાખી સંસ્કૃત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરી તેમાંની નોખી નોખી બાબતો ઉપર બાબણે લખ્યાં હતાં. એ સઘળા બાબતોમાં તેઓને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ બાબતે લખવાને કંઈ પણ સારું સાધન મળ્યું નહિ; તો પણ યુરોપીય અને બીજા સાધનો ઉપરથી જે બાંધ્યું તુટ્યું સાધન મળી શકે છે, તે ઉપર અનુમાન કરી કેટલીક બાબતો ઉપર તેઓએ જે મત આપેલા છે તે પાછળથી પક્ષા પૂરાવાથી ખરા દરેલા છે.

તે નામાંકિત વિદ્વાન પુરમે એશીઆના સઘળા દેશની વિદ્યાનાં શોધ માટે (તેમાં મુખ્ય કરી હિન્દુસ્તાનના શોધ માટે) કવચતામાં બેગાળ રાખલ એશીયાટિક સોસાયટી સ્થાપી, તેમાં જે વ્યાખ્યાનો વંચતાં તે એશીયાટિક રિસર્ચિઝ નામના ચોપાનીયાના આકારમાં પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં.

તેમાંના, ઘણા નિર્ગંધો હિંદુસ્થાનની વિદ્યા, કાળગણના, વંશાવળીઓ અને ધર્મ, એ આપતોને લગતા હપાયા હતા. તેઓ ઘણું કરીને પુરાણો અને ખીજા સંસ્કૃત ગ્રંથો માંહેની ઘણી મિશ્રિત વાતોમાંથી ચુંટી કાઢીને લખાણુ હતા. તેઓ ઉપર તેના લખનારાઓનો પણ કંઈ ભરોસો નહિ હતો.

તે પછી થોડા જ કાળમાં હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા દેશો માંહેથી મળતાં જુના હજારો ત્રાંખા, રૂપા, અને સોનાના શિક્કાઓ, ઘણાંક ત્રાંખાપત્રો, અને નાના મોટા સેંકડો શિલા-લેખો તરફ તેઓનું મન ખેંચાયું, પણ તેમાંના અક્ષરો હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ પડિતો વાંચી શક્તા નહિ; અને દરેક પ્રાંતમાં એવા લેખો આવત ગયો અને નિઃસાર વાતો જેવી આજ સુધી આવે છે તેવી ચાલતી હતી; તેથી તે આવત હિંદુસ્થાનના લોકો તરફથી ખબર મળવાની આશા રાખવી વ્યર્થ સમજી, તે લેખો કેમ વાંચવા તે ઉપર યુરોપના વિદ્વાનોએ પોતાનું અનુભવિક ધ્યાન પહોંચાડયું. તેમાં મી જેમ્સ પ્રીન્સેપ સાહેબનું પ્રયત્ન તેમની ધૃશ્વર-દત્ત ચમત્કારિક બુદ્ધિથી સરળ થયું. તેઓએ અર્વાચીન અને પ્રાચીન લેખોનો ઉત્તરોત્તર મુકાબલો કરી તેમાંનાં અક્ષરો શોધી કાઢ્યા તે તેની વર્ણમાળા તૈયાર કીધી. ત્યારથી હિંદુ-સ્થાનના ઈતિહાસિક વિદ્યામંદીરનો દરવાજો મળ્યા પ્રમાણે થયું.

તેઓએ કટક પ્રાંતમાં ઘડલી પાસેનો અશોકનો મોટો લેખ અને સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની જુનાગઢ પાસેના અશોકના લેખને સરખાવીને તેનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કીધું, તેમાંથી અમૂલ્ય વાત એ શોધી કાઢી કે ચાર મોટા પરદેશી રાજાઓના નામો તેમાંથી મળ્યાં. તેથી ગ્રીક ઇતિહાસથી તેનો ખરેખરો વખત નિશ્ચય કીધો પણ એ અશોક રાજાની ખરી ઓળખાણ જેમ્સ ટરનરે સીલોનના બૌદ્ધોના સારા સમાગમથી વાકેફ થઈ મહાવંશો નામના ગ્રંથ ઉપરથી કરાવી.

ખીજા અશોકના લેખો જે સ્થળો ઉપર લખેલ છે- જેવા કે-પ્રયાગ, દીલ્હિ, રાઢિયા અને મીથિયા, જે તીરહુટના અને ખીતીયાના રાજ્યમાં છે, ત્યાંના લેખોની નકલો અને તે ઉપર પોતાના મતની સાથે અક્ષરાન્તરો અને ભાષાન્તરો હપાવ્યાં, તેમ જ તે પછીના વખતના ઇતિહાસને મદદ કરે તેવા પ્રયાગના સ્થંભ ઉપરનો સમુદ્રગુપ્તનો લેખ, ભીતરીને કાહાઉના-સ્થંભ ઉપરના સ્કંદગુપ્તના વખતના લેખો અને ઐરતના સ્થંભ ઉપરનો બુદ્ધગુપ્તનો લેખ, એ પ્રસિદ્ધ કીધા. એ સિવાય ખીજા ઘણા શિલાલેખો, ત્રાસપત્રો અને હજારો શિક્કાઓ જે જોરાવર પરદેશી રાજાઓના અને હિંદુસ્થાનના હિંદુ રાજાઓના, નોખા નોખા પ્રાંતમાંથી મળ્યા હતા, તે વાંચી તે ઉપર પોતાનો મત આપેલો છે. આ સઘળું કામ ઘણી ટુંકી મુદતમાં ઝડપથી એ અક્કલમંદ પુરુષે કીધેલું છે પણ હિંદુસ્થાનનાં દુર્દૈવથી એ પુરુષનો સ્વર્ગવાસ જલદી થયો; નહિતો ઘણી ખીજા આવતો પણ એ પુરુષના હાથથી અજ્યાણમાં આવત ? તેમજ તેની વખતના અને ત્યાર પછીના યુરોપના વિદ્વાનોએ પણ એ આવત ઉપર મહેનત જારી રાખી. જેમ્સબર્ડે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની ગુફાઓનું વર્ણન લખેલું છે અને તે ઉપરના લેખો વાંચેલા છે. કર્નલ કનીંગહામ સાહેબે, બીલસાની પાસેના સ્તુપોને ખોદાવી તેમાંનાં શારીરો (?) કાઢ્યાં અને તે ઉપર એક બીલસાસ્તુપ

નામનો ગ્રંથ લખેલો છે, એમાં ત્યાંના લેખો પણ પ્રસિદ્ધ કીધેલા છે છતાંદિ ખીજા યુરોપના વિદ્વાનોએ એ બાબત ઉપર ઘણું લખેલું છે અને આજ સુધી એ બાબત ઉપર અવિચિત્ર પ્રયત્ન નથી છે. પણ કોઈ દેશી વિદ્વાને એ તરફ ધોતાની પણ નજર કીધી હતી નહિ. યુરોપના વિદ્વાનો જેઓ પરદેશી, આ દેશમાં ખીજા કામને માટે આવે છે, તેઓ પોતાના અમુક વખતમાંથી યુરસદ લઈ આ કામ પછવાડે દોડ કરે છે; પણ આ કામમાં દેશીઓના પ્રયત્નની ઘણી જરૂર છે એ બાબત તે વિદ્વાનોએ દરેક વખતે જણાવેલું છે. કારણ કે સ્વદેશી ભાષાના લેખો અને ભાષાંતરો અને અક્ષાંતરો, તે દેશની ભાષામાં જનમથી ગુલાએલો વિદ્વાન પુરૂષ જેવાં કરી શકશે તેવાં થોડા દિવસના પરિચયવાળો, માહિતીદાર પુરૂષ કરી શકવાનો નથી એ તો સર્વ સંમત છે. તેથી એ બાબત ઉપર આપણા સ્વદેશી વિદ્વાન દાકતર ભાદલાજીએ પોતાનો ઘણી જરૂરનો વખત અને ધન ખર્ચાને આજ લખો વખત થયાં પોતાનું પ્રયત્ન નરી કીધું છે. તેઓ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની સંઘળી ગુફાઓ જેની કે, કનેરી, કાર્થે, જબ્બ, ધુરવડી, નારીક, અજંટા, એલોરા, પીતલખોરા, નાગો દાણા ક્રિયાદિ ગુફાઓનું વર્ણન અને તે ઉપરના સેંકડો લેખોનું ભાષાન્તર અને અક્ષરાંતર તૈયાર કીધું છે. તેમ જ પૂર્વ હિંદુસ્તાન માહિલા કટક પ્રાંતમાં ધંડલી પાસેનો અશોકનો લેખ, ખંડમીરોલી ગુફાઓના લેખો, ગયાની પાસેની ગુફા ઉપરના લેખો ક્રિયાદિ લેખોનાં ભાષાન્તરો પણ તૈયાર કીધાં છે.

તેમ જ દીલ્લીમાં શ્વાસ્ત્રભ ઉપરનો લેખને ફિરોજશાહના કોટલા ઉપરનો અશોક ના સ્થંભ ઉપરનો લેખ પ્રયાગમાં કિલ્લાની અંદરનો સ્તંભ ઉપરનો ને તે ઉપર પાછળથી લખેલો સમુદ્રગુપ્તનો લેખ, દાશીની પાસેના ચેતપુરથી ૧૫ કોસ ઉપર ના બીતરી ગામ પાસેના સ્થંભ ઉપરનો સ્કંદ ગુપ્તનો લેખ એનો પણ સંગ્રહ તેઓની પાસે થયો છે. તેનાં અક્ષરાન્તરો અને ભાષાન્તરો તૈયાર કીધેલાં છે.

કોટીઆવાડના વલ્લભીનગરના રાજ્યોનાં ૧૦ થી વધારે તામ્રપત્રો તેમ જ જદા રાજકૂટ અને ચાલુક્યનાં તામ્રપત્રોનાં ભાષાન્તરો તૈયાર કીધેલાં છે અને જુનાગઢની પાસેનો અશોકનો લેખ અને તેની બાજુએ લખેલા રુદ્રામા અને સ્કંદ ગુપ્તના લેખો પણ તેઓએ ભાષાન્તર તૈયાર કરી રાખેલાં છે. આમાંના ઘણા લેખો યુરોપના વિદ્વાનોએ પ્રસિદ્ધ કીધેલા છે તો પણ તેને તપાસવાથી તેમાં જે જે ફેરફાર અને ચૂકા દેખાણી તેથી આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સઘળા લેખોને શ્રી તપાસવા જોઈએ એવો એ વિદ્વાન અનરયે નિશ્ચય કીધો. કારણ કે આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોમાંના કેટલાએક અક્ષરોની ગેરમાદિતીવાળા પુરૂષોની લાલેલી નક્કો ઉપરથી અક્ષરાંતરો કીધેલાં છે. એ અવિદ્વાન પંડિતોની મદતથી તેનાં ભાષાન્તરો થવાથી તેમાં ઘણી ચૂકા બરેલી છે. તેથી કેટલીક અગત્યની બાબતો એ ચૂકામાં દખાવેને રહી ગઈ છે. આ ઉપરથી એ તપાસ વધારે ચલાવવાથી અધારમાં રહેલી કેટલીક બાબતો જાહેરમાં આવશે તેમ જ ધારવાડ અને મેસુર પ્રાંતમાં તેમજ નિશામ સરકારના રાજ્યમાં સેંકડો કમ્પોટક અને તૈલંગ ભાષામાં સંસ્કૃત ભાષા મિશ્રિત લખેલા લેખો પડેલા છે. તેમાંના જુદા લેખો દાલ જણાવેલા છે. તેઓ

ઉપર પણ તેઓનું મન લાગેલું છે. તેમ કાંઈ આવાડમાંના સોમનાથ પાટણના ગુજ્જ હંખો અને ગુનાગઢ પાસેના મોટા પ્રાચીન લેખ શિવાય કોઈ લેખ તપાસવામાં આવેલા નથી. તેને એકઠા કરવાની ઘણી જરૂર છે. તેમ જ કાંઈ આવાડમાં કેટલાએક તામ્રપત્રો લોકોની પાસે છે. તેમાં ઉંડા છુપા ખનનાઓની આશાથી તેને અમૂલ્ય માની દેખાડવાને ઠરે છે. તેઓને વિશ્વાસ આપી સમજાવીને તેની નકલ એકઠી કરવાની પણ જરૂર છે. તેની વલ્લભીના રાજાઓ માટે કાંઈ વધારે ખર્ચ મળવાની આશા છે.

આ બાબત ઉપર પ્રમાણે બાકસાહેબે પોતાના ઘરના ખર્ચ અને જનમહેનત એક સરખી આજ સુધી ચાલુ રાખી છે. માટે હાલ તે વધારવાને કંઈએ સરકાર તરફથી એક પંડિતના ખર્ચની જોગવાઈ કીધી હતી. એટલામાં આપની કદાર સરકારની તરફથી મહેરબાન જમાદાર બાકીન બાઈનો પત્ર ડાકટર સાહેબ ઉપર આવ્યો. તેમાં જણાવેલું હતું કે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતા શોધને માટે જનારા પંડિતને મદદ ખર્ચના દરમાસે રૂ. ૨૦૦ ખર્ચે જે વરસ સુધી ગુનાગઢ સરકાર આપવાને રાહ છે. એ ખુશીના ખર્ચ સાંભળી ડાકટર સાહેબે એ કામને માટે તા. ૧ લી માર્ચ સ. ૧૮૭૨ ને રોજથી મુને નીમ્યો છે.

ત્યારપછી આ વરસમાં મને જ્યાં જ્યાં ફરવાનું છે ત્યાંયાં ત્યાંયાં મદદ મળવાને માટે ભલામણ અપાવવા માટે મુંબઈ સરકારને એક લાંબો પત્ર લખ્યો અને તેટલી મુદતમાં મારે જ્યાં જ્યાં ફરવાનું છે ત્યાંયાંના કામોનો સારો નોંધ તૈયાર કીધો છે.

મુંબઈ સરકાર તરફથી ભલામણ પત્રો આવી પહોંચ્યા પછી તા. ૭ મી માર્ચ સ. ૧૮૭૨ રોજ હું મારા કામ ઉપર જવાને મુંબઈથી રેલવે રસ્તે નીકળ્યો. મુને આકાશ સોંપતી વખતે ડાં બાકસાહેબે ફરમાવ્યું છે કે પ્રતિ ત્રણ માસે મેં જે કામ કીધું હોય તેની યાદી ડાકટર સાહેબની મારફત આપની સરકારમાં મોકલવી તેથી માર્ચ; એપ્રિલ; અને મે એ ત્રણ માસમાં નીચે લખેલાં સ્થળોમાં હું જઈ આવ્યો તેનો નોંધ આપની સરકારની હજુરમાં મોકલું છું.

૧ ખંડવા, ૨ ઓંકારેશ્વર ૩ ઉજ્જૈન ૪ બાધની ગુફાઓ, ૫ ધાર ૬ માંડવગઢ ૭ સાંચી, ૮ સેલારી, ૯ ભોજપુર ૧૦ શતધાર, ૧૧ પીપળીયા.

એ જગાઓમાં હું ગયો હતો અને ત્યાંથી મળેલા લેખો, શિક્ષાઓ અને પ્રાચીન વસ્તુઓનો નોંધ કીધેલો છે. અને ૩૬ પ્લેટો ફોટોગ્રાફની લીધી છે. આ બાબત ડાકટર સાહેબ લેખોનાં ભાષાન્તરો પ્રસિદ્ધ કરશે તે વખતે પોતાના ગ્રંથમાં સવિસ્તર લખશે. તે વખતે એ બાબત સઘળા લોકોના જાણવામાં આવશે. પણ આ કાગળ સાથે મેં જે કામ કીધું છે તેનો ટુંકો નોંધ મોકલું છું. તે ઉપરથી ત્રણ માસની મુદતમાં જે કામ કીધું તે જાણવામાં આવશે.

તા. ૨૭ જુન સ. ૧૮૭૧

આપનો તાબેદાર રૈયત.

મુ. ઉદયગિરિ,

ભગવાનલાલ ઈન્દ્રિની કુરંશ.

(ડિસેમ્બર ૧૮૭૧ સૌ. દ. પા. ૨૨૨)

માંડવગઢ*

પ્રખ્યાત માંડવગઢ નામનો કીલ્લો ધારની સરકારના તાબામાં છે તે ધારથી સાત કોસ દક્ષિણ દિશા તરફ ડુંગરની ઉપર આવેલો છે. ધાર તરફથી જતાં એ ડુંગરની ઉંચાઈ તે દેશની સપાટી કરતાં જુજ છે. પણ ખીજ સઘળી બાજુએ તેની ઉંચાઈ આશરે ૨૦૦૦ ફુટ કરતાં થોડી કમ છે. હાલ એ ઉજડ પડેલો છે. માત્ર તેમાં જુજ ઝુપડાં ને એક વેરાગીનું મંદીર છે. પણ તેનો હુસનશા ગોરીના વખતમાં શું દેખાયો હશે તે તેમાં રહેલી બુલંદ અને મોટા વૈભવને લાયકની ઈમારતો ને દિવસે દિવસે નાશ થતી જાય છે તે બતાવે છે.

એ ઈમારતોમાંથી થોડી ઇમારતો ને આંહીની ઇમારતોમાં મુખ્ય છે તેની થોડી ચાલ નીચે આપું છું.

જહાજ મહેલ—એ મોટા મહેલ છે તેની એ બાજુએ એ મોટાં તળાવો છે. તે તળાવની વચ્ચે જહાજની પેઠે તરતો દેખાય છે. માટે એ નામ તેને આપેલું છે. એ તળાવો ઉનાળામાં પણ ભરેલાં રહે છે. અને કમળોથી છવાઇ રહેલ છે. મહેલમાં કુવારા હોજ ઈતિહાસિ ઉત્તમ પ્રકારના વૈભવની તૈયારીની આજ પણ તૂટી ફૂટી નિશાની દેખાય છે.

જુમામશજીદ—એ ઘણી મોટી મશજીદ છે.

ચરવા મશજીદ—એ હુસનશા ગોરીના સંજેમરમરથી બાંધેલો મુકરમો છે. તે આશરે ૧૦ ફુટ ઉંચો છે. તેમાં નીચેથી ઉપર સુધી સઘળો સંજેમરમર જાપરેલો છે. વચ્ચે હુસનશાહા ગોરીની કબર છે. તેની એએ બાજુએ ખીજ કબરો પણ છે. તેને કોઈ ઝાળખતું નથી આ મુકરમાને ચરવા મસજીદ કહેવાનું કારણ એકે તેની છતમાં ૪ ચાર કળશો ટાંગેલા હતા. તે તૂટી ગયા છે. તેમાંનો એક લટકે છે. આ દેશમાં કળશને ચરવાં કરી કહે છે.

અસરશી મહેલ—એ ઇમારત જુમામસીદની સામે છે. તે સતારે પાક નામના ચોલીયાનું મકાન છે.

તે સઘળું તૂટી ગયેલું છે. પણ આગલા ભાગની દેવડી ઉભી છે. તે ખીજા કાળા ને સફેદ સંજેમરમરની બાંધેલી છે. અંદરના ખંડેરમાં પથ્થરો પડેલા છે. તે ઉપર કુરાનની સતરો કાતરેલી છે. ને લોકો કહે છે કે એવી રીતના પથ્થરનું બાંધેલું મકાન થોડા વખત ઉપર થોડું ઘણું ઉભેલું હતું.

હીડાળા મહેલ એ જ હાજ મહેલની પાસે મોટી ઇમારત છે તેની ઉપરની છત તૂટી ગઈ છે. માત્ર ભીંતો ઉભેલી છે. પણ તેની ઉંચાઈ અને મજબૂતાઈથી એક મોટા મહેલ છે એમ દેખાય છે. આ જનાનખાનાનો મહેલ હશે કારણકે આની બારીઓ અને ગોખ સઘળાને પથ્થરની જાળાઓ છે. અને અગાશીને ઉંચા વંડા છે જેથી બહારના માણસોની નજર ન પડે.

* આંહી પ્રથમનો એક કાળા હાલ ગેરવસ્તે ગયો છે. જેમાં ખાંડવા, ઓંકારેશ્વર ઉજાજી, બાધની શુકાઓ અને ધાર એ પાંચ સ્થળની હકીકત રહી જાય છે ને પાછળથી આવશે.

સૌ. દ. એ.

ચંપાવાવડી એ સુંદર કુવો છે. તેની આગળ આગળ જમીનમાં ધમારતો છે. એ આદ-
શાહી હમામ ખાનાની જગા છે. એ તૂટીને સઘળી ધૂળધાણી થઈ ગઈ છે. કોઈ વખતે
તેમાં આદશાહી હુરમો કોમળ પગ વડે ફરતી હશે તે જગા આજ કુર વાઘો ફરે છે. હું
જોવા ગયો તે વખતે નવા જ વાઘના પંઝા ઝુંડમાં દેખાતા હતા.

રૂપમતી ભાતમતીના મહેલ.—એ ખાજ બહાદુરની હિંદુ એ સ્ત્રીઓ હતી. તેના ઉંચી
જગામાં મહેલ છે. આની પાસે નીચાણમાં સુંદર તલાવને કાંઠે મહેલ છે. અહીંનો દેખાવ
રમણીય છે.

ધારની સરકાર તરફથી એક કારકુન મારી સરભરા માટે આવ્યો હતો. તેણે સઘળો
કિલ્લો મુને દેખાડ્યો. આંહી મુને લખવાનું કાંઈ નહીં હતું. તેથી માત્ર થોડી ધમારતોનો
ટુંકી નોંધ કરી ત્યાંથી ખીજે દિવસે પાછો ઇન્દોર જવા નીકળ્યો તા. ૪ થી મેને રોજ
સવારે ઇન્દોર આવ્યો.

ખીજ વાર ઇન્દોર.

પ્રથમ હું જે વખત મેહરખાન જનરલ ડેલી સાહેબને મળ્યો હતો તે વખતે તેઓએ
કહ્યું હતું કે ભીલસે જવાને તારે પાછું ઇન્દોર આવવું પડશે. તે વખતે મુને મળતે એટલે
ભીલસા તરફનો બંદોબસ્ત કરાવી આપીશ તેથી હું તુરત જ સાહેબ મોસુફને મળ્યો. એટલે
તેઓએ હોલ્કર સરકારના વકીલ રામજીને બોલાવી મહારાજા હોલ્કર સરકારની મુલાકાત
કરવાની મુને બલામણ કરી. અને ભીલસે જતાં રસ્તામાં હોલ્કર સરકારનાં મુલકમાં
મદદ માટે મને પરવાનો લખાવી આપ્યો તે એક સ્વાર સાથે અપાવ્યો. ત્યાર પછી ભીલસા
એ સિંધિયા સરકારના તાખામાં છે. માટે સિંધિયા સરકારના વકીલ અન્ના સાહેબને
બોલાવી ભીલસાનો બલામણ પત્ર અને સિંધિયા સરકારના મુલકમાં ચાલતો રકકો
લખાવી આપ્યો.

ભીલસા પાસેના સ્તુપો ભીલસાના તાલુકામાં નથી પણ તે ભોપાળના મુલાકામાં છે
તેથી ભોપાળના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબ જે સીહોરની ઢાવણીમાં રહે છે તેઓ ઉપર
મેહરખાન ડેલી સાહેબે પોતે બલામણ લખાવી આપી.

સેહોરની ઢાવણી.

ઇન્દોરથી તા. ૬ થી મેને રોજ ચાલ્યો તે તા. ૧૦ મી મેને રોજ સેહોરની ઢાવણીમાં પહોંચ્યો
ખીજે દીવસે સવારના ૭ વાગે ત્યાંના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબને મળ્યો. તેઓએ
અને તે તેઓનાં વિદ્વાન લેડી સાહેબે પોતાની મુસાફરીની નોંધ ઉપરથી મને ભીલસાની આસ-
પાસના સ્તુપો જેમ અનુક્રમે જોવાને હીક પડે તેવો સહેલો રસ્તો લખાવ્યો. એન્સી
તરફથી પરવાનો અપાવ્યો અને એક સ્વાર ભોપાળ સુધી આવ્યો. તા. ૧૧ મી મેને રોજ
સેહોરની ઢાવણીમાંથી ચાલ્યો. તે ભોપાલ થઈને ભોપાલથી સાત કોસ ભોજપુર કરી ભોજ-
રાજના વખતનું ગામ છે ત્યાંહાં પહોંચ્યો. અહીં મોટું શિવાલય ભોજરાજાએ કરાવેલું
છે. તેના મોટા મોટા સ્તંભો અખંડ પથ્થરના છે. એવડા સ્તંભો શૈવ દેવાલયમાં મેં
ક્યાંય જોયા નથી. દેવાલયની ગુફા ૧૩ ફુટ ઉંચી અને ૨૧ ફુટ ચોરસ જલાધારીની વચ્ચે
૭ ફુટ ઉંચું શિવલિંગ છે. આ દેવળ પૂરું થયા પહેલાં ભોજરાજાનું મૃત્યુ થયું કહેવાય છે.

ભોજપુરમાં બીજું ૧ કીમંચર જેનમતનું દેવળ છે. તેમાં ઉમેલી નમ્ ૧૭ કુટ ઉંચાઈની નકષબનાયની મૂર્તિ છે.

ભોજપુરગામ આગળના વખતમાં સારો કસ્બો હતો. હાલ તે નાનું ગામડું છે. તે ભોજનાથ મહાદેવની પૂજનના ખર્ચમાં આપેલું છે.

અહીં મુને લેખ વગેરે કંઈ મળ્યું નહીં. ૩ ખેટા ફોટોગ્રાફની લીધી. તા. ૧૫મી મેને રોજ ભોજપુરથી સાંચીના સ્તૂપો જોવા ચાલ્યો. તા. ૧૬ મીને રોજ સાંચીના ૬ વાગે સાંચી પહોંચ્યો.

સાંચીના સ્તૂપો.

સાંચી ગામ જે તેની પાસેના કાનાખોડા નામના ગામને લીધે સાંચી કાનાખોડા એ નામથી આ પ્રાંતના લોકોમાં સારી પેઠે જાણીતું છે. તે બીજસાથી ૩ કોસ નૈઋત્ય કોણુ તરફ થોડી ઉંચાઈવાળા ડુંગરના નીચા ઉત્તર ભાગ ઉપર વસે છે. ગામથી દક્ષિણ તરફ ઉંચા ટેકરા ઉપર પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપો છે. સઘળા મળી ૧૧ કરતાં વધારે સ્તૂપો અહીં દર્શાવે પશુ માત્ર એ વગર સઘળાં ખડેર ચર્ચ પડેલાં છે. અહીં સહુથી મોટા સ્તૂપ આશરે ૧૦૦ ફૂટ અને તેનો નીચેનો વ્યાસ આશરે ૧૫૦ ફૂટ છે. તેને ધરતો પથ્થરનો કોરો છે. એ ઘણા લોકોની મદદથી બંધાએલો છે. તે ઉપર તે લોકોના નામના શેકડો દુંકા લેખો છે. એ લેખો આશરે ઇ. સ. પહેલાં ૨૦૦ વર્ષના છે. આ સ્તૂપ મહારાજા અશોકના વખતમાં બંધાવેલો એમ ધારવામાં છે. એ કોરો ઉપર આશરે ૬૦૦ વર્ષ ને પછીના લેખો પશુ છે. આંદીના સઘળા લેખોની મેં નકલ કરી લીધી છે.

એ સ્તૂપના કોરોના બનવા પછી આશરે ૨૦૦ કરતાં થોડા વધારે વર્ષ પછી મુંદર દરવાજા બનાવેલા છે. તે ઉપરનાં ચિત્રો ઘણી જરૂરનાં છે. તેથી ધરતી સન પહેલાંની પેઢેલી સહીના લોકોના પાશાક રીતબાત ઇલાકાની સારી ખબર મળે છે. વાળું કરી તે સઘળાં ચિત્રોના ફોટોગ્રાફ લીધા.

સાંચીના બીજો સ્તૂપ એ મોટા સ્તૂપ કરતાં નાહાનો છે. અને તેથી દૂર નીચાણમાં પશ્ચિમ જાણ્યો છે. એ પણ લગભગ આગલા સ્તૂપના વખતનો જ છે. તેના કોરોને ધરતો પશુ લેખો છે તેની પશુ મેં નકલ કરી લીધી.

સાંચીના સ્તૂપો પાસે એક દેવળમાં હું ઉતર્યો હતો. ચોખી અને મારી સરમરા માટે બોપાળ સરકાર તરફથી ૨ શીપાઈ અને એક જમાદાર આવ્યા હતા. સાંચીનું કામ સમજું ૧૦ દિવસમાં પૂરું કર્યો મધી સોનારીના સ્તૂપો જોવા ગયો.

સોનારીના સ્તૂપો.

એ સ્તૂપો સાંચીથી આશરે ૩ કોસ નૈઋત્ય તરફ થોડી ઉંચાઈવાળા ડુંગરના કડા ઉપર સોનારી નામનું ગામ વસે છે ત્યાંથી આશરે ૦૫ માઈલ દૂર ડુંગરા ઉપર છે. આંદી સઘળા મળી આઠ સ્તૂપો છે. તેમાં ૨ મોટા છે અને બાકીના નાનાના છે. તે કર્નલ ક્રીમડામ સાહેબે ઉપાડવા હતા. તેમાંથી શારીરો મળ્યાં છે. તે ઉપરના લેખો ગુપ્તથી

તેના બાંધવાનો કાળ પણ હાલના સાંચીના સ્તંભો જેટલો પુરાણો છે. અહીં ઘણા લેખો નથી માત્ર બે લેખો કોંડાના સ્તંભના તુકડા ઉપરથી મળ્યા.

શતધારના સ્તંભો

એ સ્તંભો ઘોડીપહાડ નદીને કાનારે સુનારીના સ્તંભોથી ૩ માઈલ દૂર છે. આ કુદાણે નદી ઘણી ઉંડી પહાડી બાઘમાં વહે છે. તેના જમણા કિનારા પર ચોરસા ભૂતિયાળી જગાની વચ્ચે આંહીના સ્તંભોમાં સહુથી મોટા સ્તંભ છે. એ આશરે ૪૫ ફુટ ઉંચો છે ને તળીએથી આશરે ૧૦૦ ફુટ પહોળો હશે. આ સ્તંભ તુટી ફી દાલતમાં માત્ર ૧ ટીઆ જેવો છે. તે ઇંટ અને પથ્થરથી બાંધેલો હતો. ઇંટા વચલા ભાગમાં છે ને હપલા ભાગમાં પથ્થરોથી બાંધેલો હતો. આનો પણ બાંધવાનો કાળ સરાસરી સાંચીના સ્તંભ જેટલો જ પુરાણો હશે. એ સ્તંભો શિવાય બીજા ૭ સ્તંભો છે. આંહી લેખ નથી.

પીપળીઆ બીજેલી પાસેના સ્તંભો

સાંચીથી ૪ કોસ અગિયાર તરફ પીપળીઆ નામના ગામની ઉત્તરે રેતીના પથ્થરના બહુ ઉપર છે. અહીં નાહાના મોટા ઘણા સ્તંભો છે. તેમાં સહુથી મોટા ઉપરના ભાગમાં છે. તેની ઉત્તર દક્ષિણ તરફ હાર છે. તેમાં ઉત્તર તરફના સહુથી મોટા સ્તંભ છે. એમ પહેલી હારમાં ૪ સ્તંભો છે. તેમાં ત્રણ બેડાબેડ છે ને ચોથાની વચ્ચે ૧ હમારતનું ખંડીઅર છે. આકીના ૨૦ કરતાં વધારે પીપળીઆ ગામ તરફ નીચે ઉતરતી જગામાં છે. તેઓની ઉંચાઈનું પ્રમાણ પણ નીચે ઉતરતા જાય છે તેમ ઉતરતું જાય છે. આ સઘળા સ્તંભો કર્નેલ કનિંગહામ સાહેબે ઉઘાડેલા છે.

સોનારી સતધાર અને પીપળીઆના સ્તંભો હું એક એક દિવસમાં બેઠા આવ્યો અને તેની ઉપયોગી કેટલીક બાબતોનો નોંધ કરી લીધો. એ સઘળું કામ પૂર્ણ થયા પછી ઉદયગિરિ જે લીલસાના ઘલાકામાં છે ત્યાંહાં તા. ૨૨ મી મેને રોજ આવ્યો છું. હવે પછી જે કામ હું કરીશ તે મારા બીજા ત્રિમાસિક પત્રમાં લખી મોકલીશ.

તા. ૩૧ મી મે સને ૧૮૭૧

ઉદયગિરિ

આપનો તાબેદાર રૈયત,

ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી

સ્વાધ્યાય

પાલીવાહ્યમાંતીલ તૈરા ભિક્ષુણી રત્ને.

(પાલી સાહિત્યમાંથી તેર ભિક્ષુણી રત્નો)

આ પુસ્તક પ્રો. નારાયણ કૈશવ ભાગવત. એમ. એ. એ. લખ્યું છે; અને મુંબાઈમાં સ્થાપિત થયેલી બુદ્ધ સોસાયટીએ વૈશાખ સુદ પુનમનાં શુભ દિવસે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે બૌદ્ધ સાહિત્યનો નિકટ સંબંધ છે. બુદ્ધગયા, કાશી, સાંચી વગેરે ઉકાણે મળેલી અનેક બૌદ્ધ મૂર્તિનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનાં કામ માટે બૌદ્ધ ગ્રંથોનો ઘણો જ ઉપયોગ થયો છે; અને આગળ ઉપર પણ તેટલો જ થતો રહેશે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સારો પરિચય થાય એ માટે બૌદ્ધ ચિત્રકલાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. અને સામાન્ય જનસમૂહમાં તેનો ફેલાવો થાય તે માટે બૌદ્ધ સાહિત્યનો દેશી ભાષાઓ દ્વારા પ્રચાર કરવો એના જેવો બીજો ઉત્તમ માર્ગ નથી.

આથી ઉપરનું પુસ્તક લખવા માટે પ્રો. ભાગવતને અને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધ સોસાયટીને અમે હૃદયપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.

બુદ્ધભગવાન, ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી, ઉપાસક, ઉપાસિકા આ બધાના ચરિત્રો પાલી સાહિત્યમાં બે ભાગમાં મળે છે: એક પૂર્વ જન્મનો અને બીજો બુદ્ધ સમકાલીન. ઓધિસત્તવની (બુદ્ધના પૂર્વજન્મની) કથાઓ જેવી રીતે બૌદ્ધ ચિત્રકલામાં પરિણામ પામી છે તેવી રીતે ભિક્ષુ વગેરેના પૂર્વજન્મની કથાઓ પામી નથી. અને આ કારણથી આ કથાઓ ગૌણ સમજવી જોઈએ. પરંતુ તેઓની બુદ્ધસમકાલીન કથાઓનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્ત્વ છે; આથી તેનું નિરૂપણ કરતી વખતે અર્થમાં ફેરફાર કરવો અથવા તેમાં વિપર્યાસ થવા દેવો ઇષ્ટ નથી. પ્રો. ભાગવતના પુસ્તકમાં આવા દોષસ્થાનો બહુ જ રહેલાં છે. તેમાંથી કેટલાંક અમે અહીં આં રજૂ કરીએ છીએ.

૫ ૧૩ “રોહિણી નદીના તીર ઉપર શાક્ય અને કોલિયોનો જે કલહવિવાદ થયો” પ્રત્યાદિ વાક્ય મૂળ અર્થને અવલમ્બીત નથી. મનોરથપૂરણીના^૧ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે રોહિણી નદીના તીરે કલહવિવાદસૂત્રના ઉપદેશ પછી (કલહવિવાદસુત્તપરિયોસાને) જે ૫૦૦ યુવાનો ધર છોડી ભિક્ષુ થવા તેઓની સ્ત્રીઓ મહાપ્રજાપતિ ગોતમી પાસે ગઈ અને એકમતે તેને પોતાની અગ્રેસર કરી પ્રવ્રજ્યાની ઇચ્છાથી શાસ્ત્ર પાસે (બુદ્ધનીપાસે) આવી.” પ્રો. ભાગવતના મતે શાક્યોની માદામારીનું પરિણામ ગોતમીના મન ઉપર થયું અને તેણે ભિક્ષુણી થવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ મૂળ વાત એવી છે કે શાક્ય કોલિયો વચ્ચે નદીના પાણી

૧. મનોરથપૂરણીની એક સીઆમી અને બીજી સિંહલી એવી બે આંતરિત્તિઓ ઉપલબ્ધ છે. અહીં આ બધા પાંક સિંહલીમાંથી જ લીધા છે. એથી પૃષ્ઠાંક પણ તે જ પ્રતિના સમજવા. આ પ્રતિ ધર્માંશમ મદાસ્થવિરે શુદ્ધ કરી છે અને સત્યસમુચ્ચ છાપખાનામાં છાપી છે.

માટે મોટી મારામારી થવાની હતી, તે બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશથી ટાળી. (જુઓ ધમ્મપદ અફકથા. P. T. S. Vol III. p 254-257.)

પૃ. ૨૦. “ બિબિસાર રાજ્ય એટલે કોશલોના માયાળુ રાજ્ય ” કોશલ દેશનો રાજ્ય પ્રસેનદિ (પ્રસેનજિત) હતો, અને બિબિસાર મગધદેશનો રાજ્ય હતો એ બાબત પ્રો. ભાગવત કેવી રીતે વિસરી ગયા એ સમજાતું નથી !

પૃ. ૫૦ “ બીજે દિવસે સાંજે શ્રાવસ્તીથી જતાં એક મોટા રસ્તા ઉપરથી એક હાથણી વેગથા જતી હતી ” વગેરે. મૂળમાં “ અનુચ્છવિકં હૃત્યસારં ગહેત્વા એવં વાક્ય છે. તેનો અર્થ, બરાબર હાથમાં લઈ જવાય એવી સંપત્તિ લઈને, એવો થવો જોઈએ. હૃત્ય અને હૃત્યી એ શબ્દો લગભગ સરખા હોવાથી આવો જોટાળો થયો હશે.

પૃ. ૬૩. “ સતીનો સાત્વિક ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો ” —આને મૂળમાં આધાર નથી. તે જ પ્રમાણે ૬૬ માં પાના ઉપર “ આયુષ્મન્ વિશાખ, આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયને અગોચર ” વગેરે મજ્જીમ સૂત્રમાં છોડીને લખાયો છે. ‘ અચ્ચસરાવુસો વિસાલ પઞ્હં ’ વગેરે મનોરથપૂરણીમાંનો (પૃ. ૨૧૭) મજ્જીમ સૂત્રવેદલસુતમાંથી લીધો છે, અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે ‘ વિશાખ, તે પ્રશ્નોનો અતિરેક કર્યો (કારણ નિર્વાણ સમાન બીજો પદાર્થ કયો એવો પ્રશ્ન તે પૂછ્યો) બ્રહ્મચર્યનું પર્યવસાન નિર્વાણમાં થાય છે. (અર્થાત્ તેના જેવો બીજો પદાર્થ નથી.) તારી ઈચ્છા હોય તો આ વાત તું ભગવંતને પૂછ.

પૃ. ૧૦૦. “ તાલપર્ણના ચીપિયા વડે તેના કેશનું લોચન કરી ” હત્યાદિ. “ તાલઢિના કેસે લુઙ્ગિચ્છા. ” (તાલકળના ઢળીઆથી કેશનો લોચ કરીને) એવું મૂળ વાક્ય છે.

પૃ. ૧૦૮. ઉપર જે ભદ્રાકાપિલાનીની વાત આપી છે તે મૂળને તદ્દન છોડીને છે. મૂળ વાતનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે. કશ્યપે ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન કરવું એવી હક તેના માળાપે કરી (તે વખતે ભદ્રા કાપિલાનીની ઉંમર સાત વર્ષની હતી) ‘ આપની હયાતિમાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીશ અને પછી સંન્યાસી થઈશ ’ એવું તેણે વડીલોને કહ્યું અને લગ્ન કરવાની ના પાડી. પણ તેટલાથી તેના વડીલો સમજ્યા નહિ. એવડે પોતાની માને સમજાવવા માટે તેણે ૧૦૦૦ સોના નાણાં ખર્ચી એક સુંદર સ્ત્રીમૂર્તિ કરાવી અને પોતાની માને કહ્યું. ‘ મા, આના જેવી સ્ત્રી મળશે તો લગ્ન કરીશ. બીજી સાથે કરીશ નહિ. ’ તેની માએ આઠ બ્રાહ્મણોને આવી કન્યાની શોધ કરવા માટે મોકલ્યા. તે મદ્ર દેશમાં સાગલ નગરમાં આવ્યા. ત્યાં ભદ્રાકાપિલાનીને જોઈને ‘ આ કન્યા સુવર્ણ પ્રતિમા પ્રમાણે છે ’ એમ તેઓએ કપિલ બ્રાહ્મણને (કાશ્યપના પિતાને) લખી મોકલાવ્યું; આ બાબતે કાશ્યપને મળી કે તરત જ તેણે ભદ્રાને લખ્યું કે ‘ હું તરત જ પરિવ્રાજક થનાર છું. તેથી મારી સાથે લગ્ન ન કરતાં તું યોગ્ય પતિ પરણે એ ઠીક. ’ અહિંયાં ભદ્રાએ પણ કાશ્યપને આ અર્થનો પત્ર લખ્યો: ‘ મારો પરિવ્રાજિક થવાનો વિચાર છે તેથી આપ બીજી યોગ્ય પત્ની પરણો. ’ આ બંને કાગળો રસ્તામાં તેઓના મુરખીઓના હાથમાં આવ્યા.

અને તેઓએ તે ફાટી નાખ્યા. અને બીજા યોગ્ય કાગળો લખી અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં મોકલ્યા. આ પ્રમાણે તેઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેઓનાં લક્ષ્ય થયાં. શયનગૃહમાં તે બંને એક પથારી ઉપર સૂતાં બરાબર વચમાં કુલની બે માળાઓ મુકતાં; અને જેની બાજુની માળા ચીમળાય તેના મનમાં કામવિકાર થયો એમ સમજવું એવો એમને સંકેત હતો. માળા ચીમળાય નહિ અને એક બીજાના શરીરનો સંબંધ થાય નહિ એ માટે તે બંને મોટી સાવધાનતાથી વર્તતાં હતાં. આ પ્રમાણે તેઓ પોતાના માંબાપની હયાતિમાં કાળ દાટી તેઓના મરણ પછી કાશ્યપે બિશ્વસંઘમાં અને કાપિલાનીએ બિશ્વણી સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. બ્રાહ્મણવર્ગમાં અહ્યર્ચનું કેટલું મહત્ત્વ હતું એના ચોટીક માહિતી આ વાત ઉપરથી મળે છે. ગ્રે. ભાગવતે આ વાત જો આખી આખી દેાન તે ઘણું જ સાદું થાત.

આ ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં નાની મોટી બીજી કેટલીક બૂતો રહી ગઈ છે. 'કચ્છાના' શબ્દનું 'કાચ્છના' રૂપ થી રીતે થયું એ સમજાવતું નથી. 'કાત્યાયન' શબ્દનું 'કચ્છાનો' થાય છે. તેથી 'કાત્યાયનો' શબ્દનું 'કચ્છાના' થયું વધારે સમજનીય છે. યુરવિહાર (અગ્રવિહાર) નું બાપાંતર ધ્રુવ-વિહાર એવું થયું છે. આ બૂતો બતાવવાનો હેતુ ગ્રે. ભાગવતનો ઉત્સાહભંગ કરવાનો નથી પણ ઉત્સાહવૃદ્ધિ કરવાનો છે. આ પછી તેઓ જે કામ હાથમાં લેશે તે વધારે મહેનત અને ઉત્સાહથી પાર પાડશે અરી આશા છે.

ओ चदैय्यानु सासेय्य असम्भा च निवारये
सतं हि सो पियो होति असतं होति अपिय्यो ॥ ૧૪૫૬.

કેાસમ્બી.

The Political Institutions and Theories of The Hindus: A Study in Comparative Politics. by Benoy Kumar Sarkar.

આ વિચક્ષણ લેખકના આ પુસ્તકમાં એટલા નવીન વિચારો અને નવાં દૃષ્ટિગિન્દુઓ અમને જણાયાં છે કે અમારા સ્વાધ્યાયમાં તેનો ટુંકો સાર આપવો જ અમે યોગ્ય ધારીએ છીએ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ વિષે બંધાએલા અનેક મહો તેનાથી છૂટી જઈ ઇતિહાસના અભ્યાસી અને સંશોધકને વિચાર કરવાના નવા માર્ગો મળશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પ્રકરણ ૧ લું.

હિન્દુઓની ઇતિહાસસામગ્રીથી થતો તુલનાત્મક રાજનીતિવિચાર.

જગત વેગથી ચાલે છે. રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને પ્રજાસત્તાના વિચારો મહાન વિચાર પછી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા છે. પ્રતિનિધિ-સંરચાને બદલે પ્રજામત-સંરચા પાછી આગળ આવતી ગય છે. રાજકીય સ્થિતિમાં આ એક મહાન યુગાન્તર છે. તેમ છતાં પૌર્વાત્ય પ્રાચ્યવિદ્યા હજી બાળપણમાં જ રહેલી છે.

૧. " હિન્દુઓની રાજકીય સંરચાઓ અને રાજ્ય સંબંધી વિચારો: રાજનીતિનું તુલનાત્મક અધ્યયન " ક્રેતાં વિનય કુમાર ચરકાર.

તો પણ પ્રાચીન પૂર્વ વિષે કાંઈ તેવા અભિપ્રાયો બાંધી દેવાનો જમાનો ગયો છે. પૂર્વના નેપોલીઅનો અને મહાન ફ્રેડરિકનો ઇતિહાસ છતો થયો છે. હિંદુ શહેનશાહતનાં બિસમાઈ ક્રોટિલ્પનું અર્થશાસ્ત્ર હાથ લાગ્યું છે. અને ચિદ્રિસક અને મીમાંસક દ્રષ્ટિથી બધાનો વિચાર કરી શકાય એટલી સામગ્રી ભેગી થઈ ગઈ છે.

આ અભ્યાસને તુલનાત્મક શબ્દ જોડી દીધો છે પણ એ ખરો છે. તુલના એ એક વિચારપદ્ધતિ છે. અને ચોક્કસ રીતે તેનું નિરૂપણ ન કર્યું હોય તો ભૂલાવામાં નાખે એવી છે. અત્યારે બન્યું છે એવું કે પશ્ચિમમાં તેજસ્વી પ્રકાશયુગ ચાલે છે ત્યારે પૂર્વમાં ઘોર અંધકારયુગ ચાલે છે. અધૂરામાં પૂરું પૂર્વમાં જાપાન ઝળમ્મું ને પણ પશ્ચિમથી તેજ લાવીને. એટલે પૂર્વ પશ્ચિમથી હલકું છે એ ઇતિહાસનો સિદ્ધાન્ત ગણાઈ ગયો છે. આ સ્થિતિમાં પશ્ચિમની વિજયી પ્રજાઓના વિદ્વાનો પરત્વે પ્રજાઓનાં વિજ્ઞાન, હુન્નર, ઉદ્યોગ, રાજતંત્ર, કલા, ફલસુફીની વાસ્તવિક કિંમત આંખી શકે એમ રહ્યું નથી. તેથી જ ખરી તુલનાત્મક પદ્ધતિ હજી વિકાસ પામી શકી નથી. માણસની સ્મરણશક્તિ ઘણી ટુંકી લાગે છે; નહિ તો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એટલું પણ ન સમજી શકે કે તેમની ઘણીખરી વૈજ્ઞાનિક શોધો છેલ્લાં પચીસ કે પચાસ વર્ષની છે—કોઈક જ સો વરસ પહેલાંની છે અને એ સર્વ પોતાનાં કરી લેતાં જાપાનને ફક્ત ૨૫ વરસ લાગ્યાં !

રાજકારણ વિષે વિચાર કરતાં આધુનિક યુરોપ અમેરિકા ૧૮૬૬-૧૮૭૦થી જ શરુ થાય છે. એઝિની અને બિસમાઈ પહેલાં રાષ્ટ્રભાવના નહિ જોવી જ હતી. કાર્લમાક્સ પહેલાં મજબૂરીનું ગૌરવ સમજાયું નહોતું. અને ખાસ કરીને યુરોપખંડમાં તો પ્રજાસત્તા નામની પણ નહોતી, નહોતી પ્રજાકીય અસ્મિતા કે નહોતી પ્રજાના હકની ભાવના. તો તે પહેલાંના કાળની તો વાત જ શી કરવી ?

જ્ઞાત ઉપરથી અજ્ઞાતમાં જવું તે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ છે. તુલનાત્મક સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીએ પ્રથમ યુરોપની જુલમજાહંગીરીના ઇતિહાસથી વાકેફ થઈને પછી એશિયાના રાજકારણનો અભ્યાસ શરુ કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં માલુમ પડે છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની આગળ એક જ પ્રકારનો ઉપસ્થિત થયા હતા, પશ્ચિમની એવી એક પણ સંસ્થા નથી જેનો જોડો પૂર્વમાં ન મળે અને પૂર્વની એવી એક પણ નિર્બળતા નથી જે પશ્ચિમે ન અનુભવી હોય. અભ્યાસીઓએ કરવાનું છે તે એ છે કે (૧) આજની જે સ્થિતિમાં પોતે રહેતા હોય તેથી બુદ્ધિને અલગ કરવી જોઈએ (૨) એશિયાની વાસ્તવિક હકીકત અને એશિયામાં થયેલા રાજકીય વિકાસ અને તે ઉપરની મીમાંસામાં નિષ્ણાત હોવું જોઈએ અને (૩) પશ્ચિમના રાજકારણને અને પૂર્વના રાજકારણને, યુગયુગ, દેશેદેશ, અને મુદ્દેમુદ્દો લઈ એક નજરે જોવાં જોઈએ. પણ છેલ્લાં સોએક વરસોની “શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓ”એ, એશિયાનું રાજકારણ એટલે અર્ધસંસ્કૃત જાતિ-જીવનની તવારીખ, અને પૂર્વનું રાજકારણ એટલે પારલૌકિક વિચારો ઉપર બંધાએલા તકો એવો એક ગ્રહ, એક ભૂત, સમાજશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં ભમતું કર્યું છે. પ્રાચીન અને મધ્ય ઇતિહાસમાં તો યુરોપીયો નહિ પણ બિસર, આસીરિયા, ઈરાન, મુસલમાન અને બૌદ્ધ તાતાર પ્રજાઓ “શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓ” હતી એ વાત તેઓ ભૂલી ગય છે. વીએનાના બીજા ઘેરાના સમય સુધી એટલે ૧૬૫૯ સુધી તો એશિયા ચઢાઈ કરતું અને યુરોપ રક્ષણ કરતું.

બીજી જાણુ તેથી હલતું પૂર્વના વિકાસનો પ્રજ્ઞસ્વાતન્ત્ર્યની દરેક આધુનિક માન્યતા કોનશ્ચુશિયસ અને મનુના ઉપદેશોમાં છે એમ આપણે કહે છે. આ બંને ગ્રંથો ખોટા છે. ન્યાય એને શાસ્ત્રીયતાની ખાતર એશિયા અને યુરોપ બંને સમાન સ્થિતિમાં જ જોખી જોવા જોઈએ. અને આ પદ્ધતિ પ્રમાણે પેરિક્લિસથી માંડીને ઈન્ડીના સમયનું સમકાલીન હિન્દુ રાજકારણ આપણે તપાસીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

હિન્દુઓના રાજકારણનો વિકાસ

આધુનિક વિચારકો અને ખાસ કરીને અમેરિકનોમાં પ્રજ્ઞસત્તાના વિચારો એટલા જાડા છે કે પશ્ચિમમાં પણ રાજ્યનું સ્વાભાવિક ધોરણ તે રાજની સંસ્થા જ હતું એ તેઓ સમજી શકતા નથી. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રજ્ઞને બ્રિટિશ રાજની સામે થયું પડ્યું, તેમાં પ્રજ્ઞ જીતી, પ્રજ્ઞમાં કોઈ રાજ્યની જ નહોતું અને ૧૭૮૨માં ઘોષિત થયેલ “લાંકાના સંપેદાશ્ચર્ય સાથે” રાજ્યસુકૃત ધારણ કરવાની ના પાડી એ વિષમસ્થિતિમાં પ્રજ્ઞને એક કરવાને માટે પ્રજ્ઞતંત્ર રચાયું. આખા યુરોપના ઇતિહાસમાં પ્રજ્ઞસત્તાક્રમ એ ઇતિહાસનો અદ્ભુત માત્ર છે. અને પ્રજ્ઞસ્વાતન્ત્ર્યની ધોષણ કરનાર ખુદ ઍંગ્લેન્ડના દેશમાં હજી રાજની સત્તા ચાલે છે.

પૂર્વનાં રાજ્યતંત્રો વિષે પ્રથમ એ સમજવું જોઈએ કે હિન્દુ રાજ્યો વ્યાવહારિક વિષયોમાં જ સત્તા ભોગવતાં. પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક સત્તાઓના તેમાં, કદી જોડાણો થયો નથી. ધર્મને નામે કોઈ બીજી સત્તાનો તેમાં પગપેસારો નહોતો. મહાન અશોક, હર્ષવર્ધન અને ધર્મપાલનાં રાજ્યોમાં પણ રાજ્યોની ધાર્મિક માન્યતાઓ ખાતર વ્યવહારને હાનિ પહોંચવા દીધી નહોતી. પશ્ચિમમાં વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સત્તાઓના જોડાણને લીધે જે અનવસ્થા અને જુલમો થયા છે તેને માટે અહીં પ્રસંગ નહોતો. ઇંગ્લેન્ડમાં Church (સંપ્રદાયસત્તા) ને મળતું હિન્દુ બૌદ્ધ ઈસ્લામ કે મુસલમાની ધર્મોમાં કશું નથી.

હિન્દુરાજ્યના ઇતિહાસમાં પ્રથમ મૌર્યયુગ (ઇ. પૂ. ૩૨૩-ઇ. પૂ. ૧૮૫) આવે છે. તેના રાજધાની પાટલીપુત્ર, હાલના બોધીપૂરની જગ્યાએ પૂર્વહિન્દુસ્તાનમાં ગંગાકિનારે હતી. હાલના અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, ઉત્તરહિંદ, અને દક્ષિણહિન્દ સુધી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. પશ્ચિમની રોમન શહેરશાહત આ સમય પછી પોંચસો વર્ષે સ્થપાય હતી.

આ યુગમાં જ માત્ર આખા હિન્દ ઉપર એક જ હકૂમત હતી. આ પછીના સમુદ્રયુગના દિગ્વિજય પછી અથવા રાષ્ટ્રકૂટાની ઉત્તરહિન્દમાં સત્તા વિસ્તરી હતી ત્યારે પણ હકૂમત એક નહોતી. યુરોપમાં બાઇઝન્ટાઈન સામ્રાજ્યના પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગમાં પણ આ જ પ્રમાણે અગેક હકૂમત ચાલતી.

આ ત્રીસે પછી યુગોનું સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થપાયું જેમણે મિનંદરને સખ્ત દાર ખવરાવી. (ઇ. સ. પૂ. ૧૮૩-૬૩) પછી દક્ષિણમાં આન્ડ્રોનિયન રાજ્ય સ્થપાયું (ઇ. સ.

પૂ. ૨૪૦-ઈ. સ. ૨૫૦) તેમને પશ્ચિમઝોશિયા, ગ્રીસ, રોમ, ઈજિપ્ત અને ચીન સાથે વેપાર સંબંધ હતો. ગોતમીપુત્ર અને યજ્ઞશ્રી એ વંશના અતિ સાહસિક રાજાઓ હતા. તેમના સમ્રાટલીન કુશાન પ્રતિસ્પર્ધીઓ પુરુષપુર (હાલના પંજાબ) માં રાજ્ય કરતા. આ કુશાન રાજ્યને ચીનના હાન રાજ્ય સાથે અને રોમન રાજ્ય સાથે રાજદ્વાર સંબંધ હતો. આ કુશાનોમાં સમર્થ કનિષ્ઠના સમયમાં (ઈ. સ.-૧૨૩) હિન્દુસ્તાનની રાજદ્વાર અને સાંસ્કૃતિક સત્તા મધ્ય ઝોશિયા સુધી વિસ્તરી હતી. હાલનાં ખોદકામોથી “કાયેનાં રણખડેરા” માંથી બહુ હિન્દુ દર્શન થાય છે.

કુશાનો પછીના શતકના ઉત્તરહિન્દ વિશે આપણે કંઈ બાંધી શકીએ નથી. અને વિન્ધ્ય-પર્વતના દક્ષિણ ભાગનો ઇતિહાસ તો તે પછીના ત્રણ શતકો જેટલો હજી કંઈ પાતે છે. પણ આ પછીના દશ્યમાં ગંગાની ખાણમાં વિક્રમાદિત્ય ગુપ્તોનું રાજ્ય (ઈ. સ. ૩૨૦-૫૫૦) દેખાય છે. તેમની રાજધાની પાટલીપુત્ર જ હતી. તેમના સમયમાં હિન્દુસ્તાન સમસ્ત જગતનું પ્રભાવશાલી રાજ્ય હતું અને ચીનના પુનરુજ્જીવનને (૬૧૮-૯૦૫) પણ તે જ ઉપકારક થયું હતું. આ ગુપ્તોના સમયમાં પશ્ચિમની રોમન શહેનશાહત તૂટી હતી અને બીજા બાજુ કોન્સ્ટન્ટાઇનથી જર્સિનિયન સુધીનું આઈઝેનટાઇન રાજ્ય બંધાતું હતું. રજુ વંશના લેખક કાલિદાસનું સાહિત્યજન આ સમયનું જ છે.

આ ગુપ્તો પછી આન્ધ્ર-કુશાન જેવાં જ એ રાજ્યો સ્થપાયાં, ઉત્તરમાં વર્ધમાન તેમાં મુખ્ય હર્ષવર્ધન હતા. અને દક્ષિણ ચાલુક્યોનું તેમાં મુખ્ય પુલકેશી હતા. હર્ષને ચીન સાથે અને પુલકેશીને ઈરાન સાથે રાજદ્વાર વ્યવહાર હતા.

સાતમા અને આઠમા સૈકામાં હિન્દમાં, પૂરોપની પેઠે, અનેક નાનાં રાજ્યો સ્થપાયાં. આ માત્સ્યન્યાયથી છેવટે પાંચ મુખ્ય રાજ્યો થયાં, (૧) ગંગાનામાં પ્રાલ અને સેન રાજ્ય, (૨) રાજપૂત તરીકે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત ગુર્જર પ્રતીહારો તેમનામાં મિહિર લોજ દિગ્વિજય કરેલો હતો. (૩) મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રકૂટો પછી ચાલુક્યો થયા. તેમનામાં ત્રીજો ગોવિન્દ સાર્વભૌમ રાજા હતા. (૪) દક્ષિણહિન્દમાં ચોલનું રાજ્ય. (૫) કાશ્મીરનું અલગ પડી ગયેલું રાજ્ય. ગુર્જર પ્રતીહારો ૧૧૧૪માં, ખગાળ ૧૨૦૦માં, દક્ષિણનાં રાજ્યો ૧૩૧૦માં અને કાશ્મીર ૧૩૩૯ માં મુસલમાનોને વશ થયું.

મુસલમાનોના આવ્યા પછી પણ હિન્દુ રાજ્યો છેક નષ્ટ થયાં નહોતાં. ચાર હિન્દ રાજતંત્રો તો બહુ મોડે સુધી ટકી રહ્યાં હતાં. પૂર્વમાં દત્તજનમદન, મધ્યપશ્ચિમમાં રાજપૂતો દક્ષિણમાં વિજયનગર. અને ૧૭મા શતકના મધ્યમાં હિન્દના મહાન ફેડરિક, શિવાજીએ હિન્દુઓની સ્વતંત્રતાનો દુર્ગ સ્થવા માંડ્યો.

આ હિન્દુ-મુસલમાન ખેંચતાણમાં હિન્દુસ્તાનનો કાષ્ઠપણ ભાગ “પરદેશી અમલ તીચે” ગયો નથી. દિલ્હીના સુલતાનો કે મોગલ પાદશાહોનો અમલ એ એક પ્રજાનો બીજા પ્રજા ઉપરનો અમલ નહોતો. મોગલ રાજ્ય તો અકબર, શાહજહાન, ઔરંગઝેબ જેવા વિશ્વવિખ્યાત શહેનશાહો માટે મંથર છે. તે સમયમાં લોકો સંપત્તિશીળી અને શુદ્ધિશીળી હતા. પૃથ્વીરાજ અને મહેમ્મદગોરીથી ખાલજા અને હુદદગલીના સમય સુધીમાં, યુરોપ જેટલો જ મહાન પુરુષો ઓશિયામાં પણ થયાં છે.

ઉપર પ્રબસતાક રાજ્યોની ગણના કરી નથી.

સાર્વભૌમ રાજ્યતન્ત્ર

ચીન કે જાપાનના ઇતિહાસમાં જે એક્ય અને સાતત્ય દેખાય છે તે હિન્દુના ઇતિહાસમાં નથી. આપણે અહીં યુરોપની આક્રમકતાથી શહેનશાહત જેવી નંદિલતા અને ગૂંચવાડ છે. પ્રશ્નમના વિદ્વાનો પોતાની “શ્રેષ્ઠતા” ના અભિમાનથી, પોતાની સંસ્થાઓ એક પછી એક પ્રસંગે ઉત્ક્રાંત થતી આવી છે એવા મતનો દુરાગ્રહ કરે છે. પણ નિષ્પક્ષપાતથી જોનારને સમગ્રશે કે લશ્કરી અવસ્થાની નિર્જનતા, દેશવાત્સલ્યની ખોટ, પ્રબળાયે એકપતે અભાવ એ માત્ર હિન્દુસ્તાનમાં જ નહોતાં. તેમ જ સુકિતપૂર્વક વિચાર કરતાં આખા જગતના ઇતિહાસમાં જણાતી આ નિર્જનતાને ખુલાસો દર્શાવતી “ગરમ હવાપાણી” કે હિન્દુઓની જાતિસંસ્થાથી થયેલી નથી.

ગ્રીસના હવાપાણી સમગ્રીતાથી છે છતાં સિક્ક-દરના સમકાલીન હિન્દુઓ કરતાં તેમનામાં કશી એવી સ્તુતિપાત્ર એકતા દેખાતી નથી. એસિડોનિઆના સોના અને હથિયાર આગળ એમનું ચારિત્ર ટકી શક્યું નથી. ચન્દ્રગુપ્ત અને પુષ્યમિત્રે સેલ્યુકસ અને મિનંદરને હાર અવરાવી હતી. તેનું વીર્ય, વિસ્તરતાં એશિયાને ગ્રીકોએ સેલેમિસ અને મેરેથોન આગળ અટકાવ્યા તેના વીર્ય કરતાં ગાંધી રીતે ઉતરતું નથી. “અસંસ્કૃત” પ્રજાઓના ધસારા આગળ રોમન શહેનશાહન તૂટી ગઈ તેવી જ રીતે સિથિયનો તાતારો અને હણેના ધસારા આગળ હિન્દુ પ્રજાઓ નિષ્જન નીવડી. ત્યારે રોમનોમાં જે લશ્કરી અશક્તિ, સામાજિક અવ્યવસ્થા એ નૈતિક સડો હતી તે કરતાં હિન્દુઓમાં કશું વધારે નહોતું.

સાતમાં અને આઠમાં સદ્કામાં સારસેન પ્રજાઓ (સસિલી, દક્ષિણ ઇટાલી; સ્પેન, અને ફ્રાન્સના થોડા ભાગોની ધણી થેઈ પડી અને ભૂમધ્યસમુદ્રને એશિયાઈ સરેવરે બનાવી દીધું તે વખતે ક્રિસ્તીનો, પોતામાં જાતિસંસ્થા નહોતી છતાં શુજર પ્રતીહારો કરતાં વધારે સારી વ્યવસ્થા નથી બતાવી શક્યા. વળી એશિયાના મંગોલોનું વાવાઝોડું ૧૩મા સદ્કામાં ધસી આવ્યું ત્યારે એશિયાના બરશમાં કસાયેલા યુરોપીઓના પણ કાંઈ પણ શરીરબળ દાખવ્યા વિના હાથે હાથે પાછા જ હક્યા છે. વળી ૧૫મા અને ૧૬મા સદ્કામાં ખાલ્કન, ગ્રીસ, ઇટાલી અને સ્પેનના ક્રિસ્તીનોએ ઑટોમન રાજ્યની ચલાઈઓ થતી હતી. છતાં અંદર અંદરની તકરારો ચલાવ્યા જ કરી છે. બૃહદ્ એશિયાના ધસારા સામે તેઓ એકસપી ટકાવે કરી શક્યા નથી. અને એજ રીતે બૃહદ્ યુરોપના વિસ્તાર સામે ૧૮ મા સદ્કામાં હિન્દુસલ્તમાનો એકસપી કરી શક્યા નથી. આમાં હવાપાણીનો ૧૨૬૬ કે એવા કોઇ પણ દારુણથી યુરોપ એશિયાનો તક્ષવત કલ્પવાની જરૂર ક્યાં છે ?

હિન્દુ રાજતંત્રો સમજવા મુદ્દે એ પણ સમજવું જરૂર છે કે યુરોપનાં રાજતંત્રો પ્રબળીય પ્રસિદ્ધાન્તપર પ્રકાશ્યાં નહોતાં, તેમ જ લાંબો વખત ટક્યાં પણ નથી. આ પ્રમાણે માત્ર શહેનશાહતમાં જ નહિ પણ આખા યુરોપમાં બન્યું છે. ફ્રાંક, ગોથ, સેક્સન, રેન, સ્વીડ વગેરે જુદી જુદી જાતોના ઇતિહાસ જોતાં પણ હિન્દુ જેટલી જ વિવિધતા, અસંગતતા, જટિલતા જણાય છે. ઇંગ્લંડ એટલેવાને લીધે અલગ રહી શક્યું છે છતાં તેમાં

સાત રાજતંત્રો થઈ ગયાં છે, ઓંગલ, સેકસન, અને ન્યુટ, વેલ્સ, અને સ્કોચ એટલી જાતો છે, નોર્મન અને સ્કેન્ડિનેવિયનોના દમલા થયા છે અને માતૃસંસ્કૃતિ પ્રવર્ત્યો છે. તેની પછી ઘડાયેલું પ્રજાતંત્ર ફ્રાન્સનું છે પણ ત્યાં પણ રાજવિશ્લેષ થયો ત્યાં સુધી તો જુદાં જુદાં ૩૬૦ ન્યાયતંત્રો હતાં. આજ સુધી ભાષા કે પ્રજાના ધોરણ ઉપર રાજતંત્રો બંધાયો નથી. ૧૮૧૭-૧૮માં બ્રિટિશ સેન્ટ્રલ એશિયા તરફ ત્યારે જ પૂર્વ યુરોપમાં આત્મનિર્ણય અને પ્રજાતંત્રના સિદ્ધાન્તો અમલમાં આવ્યા. પણ મધ્ય યુરોપમાં વર્સેલની કોંગ્રેસના પ્રયત્ન છતાં હજી સુધી તો યુરોપમાં આલ્સેસ-લોરેનોની સંખ્યામાં વધારો જ થયો છે.

યુરોપમાં રોમન શહેનશાહતને લઈ એક યથું છે એમ જતાવવાના પ્રયત્નો થાય છે પણ એવું એક કદી થયું નહોતું. અને એ રોમ જેવાં રાજ્યો આપણે અહીં પાટલી-પુત્ર અને દિલ્હીની ગાદીએ અનેક થઈ ગયાં છે.

વરતી કે ક્ષેત્રજાની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ યુરોપ કરતાં હિન્દમાં કદાપિ વધારે દુર્વ્યવસ્થા હતી એમ માનવાનું કારણ નથી. ઝારના વખતનું રશિયા બાદ કરતાં જેવું યુરોપ રહે તેવું હાલનું હિન્દુસ્તાન છે. એટલા ક્ષેત્રવાળા યુરોપમાં જે ઝગમગ, વિગ્રહો, લગ્નગોળા અટપટા થઈ છે તેટલી હિન્દમાં કે ચીનમાં જણાય તો તેથી કરીને હિન્દની તવારીખ અંધકાર, કાપાકાપી, ખૂન, આંતરવિગ્રહો અને જંગલી દમલાઓથી ભરેલી છે એમ શામાટે કહેવું? પશ્ચિમના ઇતિહાસકારોએ હજી એક એક મુદ્દો લઈને સાબીત કરી આપવું જોઈએ કે યુરોપના રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચેના ખૂનગાર યુદ્ધો હિન્દનાં હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેનાં યુદ્ધો કરતાં કાંઈપણ રીતે ઉતરતાં હતાં.

પુરાતન ઇતિહાસ જોતાં તો રોમમાં અનેક રાજપુતળાં ગાદીએ આવી અલોપ થતાં તેવું આપણે હિન્દના ઇતિહાસમાં જોતા નથી. દરેક યુગનો કોઈને કોઈ સાર્વભૌમ, ચક્રવર્તી અથવા આતુરન્ત રાજા તો મળી આવે જ છે. આવાં રાજ્યોમાં વ્યવસ્થા ઘણી સારી રહેતી. આ રાજ્યો પણ લાંબાં ચાલ્યાં છે. કોઈ કોઈ વાર તો ત્રણ જ રાજાના અમલથી આખો સૈકો ભરાઈ ગયો છે. એક અન્યકારે કહ્યું છે કે “રોમન શહેનશાહતમાં વિગ્રહો અને બંડો ચાલુ હતાં અને રહ્યા કરે છે. જેનસના મંદિરના દરવાજા કચ્ચિત જ બંધ રહ્યા છે; રોમન શહેનશાહોની મોટી સંખ્યા કમોતે મૂક છે. રોમન શહેનશાહત સુલેહ કરતાં વિગ્રહોની જ વધારે કારણભૂત બની છે.” આ અભિપ્રાય બહુ પછી પશ્ચિમનો ઇતિહાસકાર લાંગ્રેજ પોતાના ઇતિહાસ માટે પોતાને અભિનંદન આપી શકે.

ક્ષેત્રજામાં પણ કહી શકાય કે ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સૈકાના ગ્રીસ રાજ્ય જેવું પશ્ચિમમાં માત્ર એક જ વાર રાજ્ય સ્થપાઈ શક્યું છે અને તે ઇ. સ. બીજા અને ત્રીજા સૈકાનું સત્તાની ટોચે પહોંચેલું રોમન રાજ્ય છે. ગ્રીસથી ઉતરતા પાંચમા સૈકાના ગ્રીસ રાજ્ય, સાતમાના વર્ધનરાજ્ય, અને ૧૧માના ચોલ રાજ્યની હરીશાહ શાલમિતનું રાજ્ય કે સ્પેષનના પાંચમા ચાર્લ્સનાં બેંગ્સ બેંગ્સ કરેલાં રાજ્યો કે નેપોલિયનના ક્ષણજીવી વિજયો ભાંગે જ કરી શકે.

દેશનું એક હોવાનો દાવો યુરોપ તેમ જ હિન્દ અને માટે જોડો છે. માતૃસંસ્કૃતિ બધે એક સરખો જ પ્રવર્ત્યો છે.

ભાગ ૧ લો.

હિન્દુઓનું અધારણ

પ્રકરણ ૩ નું.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં હિન્દુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિ.

આધુનિક કાયદો જે પાયા પર આધાર રાખે છે. પ્રથમ એ કે વ્યક્તિને કુટુંબ, ગામ કે કોઈ સંસ્થાથી સ્વતંત્ર હોય છે બીજું એ કે સ્ત્રીને હાલનાં કાયદામાં સ્વતંત્ર સ્થાન છે. યુરોપમાં અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં સ્ત્રીને જે સ્વતંત્ર સ્થાન કાયદામાં મળેલું છે તે મુખ્યત્વે હાલની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, તેને લીધે થતી મજૂરીની હેઠેર અને હરીશામની સ્વતંત્રતાને આભારી છે. પણ તે પહેલાંની જૂની યુરોપની સ્થિતિ જોતાં, કહેવું જોઈએ કે હિન્દુઓએ ઘણા જૂના કાળથી મિલકત અને સ્ત્રીધન સંબંધી આધુનિક વિચારો અમલમાં મૂક્યા છે. હિન્દુઓમાં માયાદીક ભાગ પાવાને બદલે પેઢી પ્રમાણે ભાગ પડે છે તે સંસ્કૃતિની પ્રગતિ બતાવે છે અને સ્ત્રીધનના હકો હિન્દુના જોડલા પ્રાચીન કાળમાં બીજે ક્યાંય સ્વીકારાયા નથી.

સંઘશક્તિ અને સંઘવ્યવસ્થા શક્તિ પણ હિન્દુ બહુ પ્રાચીન સમયથી દેખાડી છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જુદાના કાળથી જ સંઘ બણીતો થયો છે. આ સંઘ સામાન્ય પદ છે. કેટલાએક સંઘો પૂર્વ તરીકે ઓળખાતા તેમાં અનેક જાતિના લોકો ઉદ્યોગ કે લાભને અર્થે મળતા હોય છે. મારશાલ નેવું કામ કરનારા સંઘો ઉદ્યોગથી ગણાતા. જેનો છેલ્લો એક દાખલો અંકિમચન્દ્રના “આર્નલ્ડમ્”માં છે. બીજા લગભગ કરનારા આયુધથી સંઘો ગણાતા. કૌટિલ્ય ધંધો અને લગભગ કરનારા સંઘો ગણાવે છે. પંજીથી આ અર્થમાં ‘સમૂહ’ અને ‘ગણ’ શબ્દો રૂઢ થયા.

ધર્મોદા સંસ્થાઓ જોતાં યુરોપમાં કોન્ટન્ટન્ટાર્ન બાદશાહ, (૩૦૬-૩૩૭) ના વખતમાં પહેલાં દેખાતાં થયાં છે ત્યારે હિન્દુમાં અશોકે ટોર અને માણસ બંનેને માટે સંસ્થાઓ ઉઘાડી હતી. અમીર, કમરાવ અને શ્રીમંતોએ પણ આવી સંસ્થાઓ ઉઘાડ્યાનું વર્ણન ચીનાઈ મુસાઈર ફાલીઆન કરે છે.

શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનમાં શોધ કરવા માટે પરિપક્વ બરાતી. વિદ્યાને માટે નાલંદાનું વિદ્યાપીઠ મથાહર છે. નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યના સમયમાં (૪૬૮-૪૭૩) અહીં ૩૦૦૦થી વધારે વિદ્યાર્થીઓ બણતા અને તેમનો સંઘનો અર્થ સંસ્થા ઉપાડતી. અરધાનીસ્તાનનો વિદ્વાન વીરદેવ અહીં કુલનાયક થયો હતો. બંગાળના દેવપાળ સાર્વભૌમ નીચે આ વિદ્યાપીઠ ૫૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધી ચાલ્યું. આ વિદ્યાપીઠને બેઠ થયેલી મીલકતની અત્યારની ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રીજની સંસ્થાઓ પણ અદેખાઈ કરે.

મદુરાના તામિલોની પરિદોને ‘સંગમ’ કહેતા. ત્રીજે સંગમ બીજા સ્ત્રીમાં થયો.

હતો. આવા સંગમોનું મુખ્ય કામ ખરાબ સાહિત્ય બંધ કરવું, સારાની કદર કરી વગેરે હતું. આ કામ ૧૫ માં સૈદ્ધાંતમાં ફ્રાન્સ હાથ ધરી શક્યું હતું. આવા સંગમોમાં પરદેશી કવિઓની પણ કદર થતી. આવી પરિપક્વ સાહિત્યસંપ્રદાયનું કામ પણ કરતી. સંહિતા શબ્દ કદાચ આને લીધે જ રૂઢ થયો હશે. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જાગૃતિમાં પણ લાભો સભાસદો અને કરોડો પ્રેક્ષકોના કુંભમેળા એ જ સંઘશક્તિના અપ્રતિમ દાખલા છે. આવી બહાર સંસ્થાઓની દેખરેખ પણ સમાજ જ રાખતો.

વિહારો, મઠો વગેરેની વ્યવસ્થા પણ સમૃદ્ધિ જ થતી. તેમનામાં ચુંટણી, કોરમ વગેરેથી કામ કરવાની રીત ચોક્કસ હતી. આ નિયમો શાક્ય ઋષ્ટને લીધે ધાર્મિક સંઘોમાં આવ્યા છે. ઋષ્ટ પોતે શાક્ય ગણરાજ્યના એક સભ્ય હતા અને તેમણે રાજ્યના નિયમો સંઘમાં દાખલ કર્યા છે. કોરમ વિનાના સંઘને અપૂર્ણ કહેતા. પછીથી અનુમિતિ મેળવી લેવાની શરતે પણ અપૂર્ણ સંઘનો ઠરાવ બંધનકારક નથી એમ એકવાર વાંધો પડતાં ઉપરી સત્તાએ ઠરીવેલું છે. મતભેદ પડે ત્યારે ઉપરી સત્તા જ્યુરીથી ઠરાવ કરતી. મત આપવાને માટે જૂદા જૂદા રંગની શલાકાઓ-શળીઓ વપરાતી. બહુમતિથી કામ થતું. આ રિવાજો માત્ર ધર્મસંસ્થાના નહિ પણ વ્યવહારના હતા.

ભરવાડો, કામદારો વગેરેની શ્રેણિઓ બંધાએલી હતી. શ્રેણિઓ જૂદી રહેતી, કોઈ વાર હજાર કુટુંબોનાં આખાં ગામો જૂદાં વસતાં. તેમને માટે કાયદો જૂદો હતો. તેમનામાં એક શ્રેણિમુખ્ય હતો. શ્રેણિઓ સમય કરી શકતી; તેમનું પ્રતિનિધિત્વ અમુકને અપાતું. શ્રેણિના માણસ તરીકે આપેલી મિલકત મજબુ લેડોળમાં પડતી, એમ ન કરે તેને ૧૧ ગણી ગુન્હેગારી આપવી પડતી. શ્રેણિઓના સમયો દરેકને બંધનકારક હતા. ખરચ મજબૂર હતું. સર્વની સંમતિથી નવા સભ્યો ઉમેરી શકાતા. શ્રેણિઓ પોતાના હકો માટે બહુ જ ચડચુલી હતી. શ્રેણિમુખ્ય સર્વ રાજદરબારી કામમાં પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેતો. રામાયણમાં શ્રેણિમુખ્યને રાજાને અભિષેક કરવાનો હક છે એવો ઉલ્લેખ છે. સમાજમાં શ્રેણિઓની ઘણી સત્તા અને અસર હતી.

શ્રેણિઓના કાયદો જૂદો હતો. કામદારોને પંચથી દાવા ચુકવવાની સત્તા હતી. તેઓ નવા કાયદો ધડી પણ શકતા. તેના પર અપીલ થયે રાજાની અદાલતો પણ તે કાયદો પ્રમાણે જ ન્યાય આપતી. શ્રાણસભા રાજાથી નિરપેક્ષ સભાઓ કરી શકતી.

સાર્વભૌમોની ફરતી સત્તાથી આમાં વિક્ષેપો આવતા હશે પણ તેનો પુરાવો ઇંધ મળતો નથી.

પ્રકરણ ૪.

હિન્દુઓનો બહાર કાયદો.

રાજકીય બંધારણોમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકારનાં બંધારણો મળે છે. આમ્ય જે પછીથી ગામ પંચાયત કહેવાયાં. ખીન્ન નગર સંબંધી જે હાલની મ્યુનિસિપાલિટીને મળતાં છે. અને ત્રીજાં પ્રજાકીય. નાગરિક સંસ્થાઓ યુગ, ગણ, નિગમના નામોથી ઓળખાતી. નિગમ શબ્દ

નાશિકના લેખમાં છે. પ્રજાકીય સર્વોપરી સમાને માત્ર સમાજ જ દહેતા. તેને મન્ત્રિપરિપદ પણ દહેલી છે. તેને કાયદા ધડવાની તેમ જ કારોબારી અને ન્યાયની પણ સત્તા હતી.

લોક સંસ્થાઓ વેદ કાળની છે. વેદ કાળમાં પણ રાજ હતો પણ તે આવી સંસ્થાઓનો કાયમી કારોબારી ઉપરી હતો. તે વળતે રાજ્ય અને સંસ્થા એક જ હતાં તેથી સ્થાનિક અને કેન્દ્ર સત્તાઓનો ભેદ નહોતો. આવી સંસ્થાઓમાં રહી લોકોએ સંચાલન, આરામ, હોજર સ્થાનો મુદ્દાં સહકારથી કર્યા છે એવું જોતકોમાં વર્ણન છે. સ્ત્રીઓ પણ આમાં ભાગ લેતી. મૌર્યકાલ પહેલાંની આ સ્થિતિ છે.

સ્થાનિક અને ગ્રામ્ય પંચાયતોનું સાફ વર્ણન દક્ષિણહિન્દ અને લંકાના ૯ થી ૧૩ માં સૈકાના ઇતિહાસમાં મળે છે. આખા ગામની એક સમગ્ર પંચાયત મળતી અને તે ભાગ, તળાવ, સોનું, ન્યાય વગેરે ખાતાં માટે પેટા પંચાયતો નીમતી. તે ઉપરાંત પંચવરની સમિતિ નીમતી તે કદાચ અંધાપર દેખરેખ રાખતી હશે અથવા કોઈ ખાસ કરેલો હશે.

ચોલ રાજ્યની સ્થાનિક સંસ્થાનો દરેક મુખ્ય ૩૦ ઉપરની અને ૭૫ નીચેની ઉમરનો જોઈએ. તેની પાસે સવા એકર જમીન અથવા પોતાની જમીન ઉપરનું ઘર હોવું જોઈએ. જેમણે બરાબર કામ કર્યું ન હોય કે અમુક પાતકો કર્યા હોય તે નાલાયક ગણાતા. સમિતિમાં ત્રણ વાર આવ્યા પછી શરીવાર આવી ચકાવું નહિ.

નીમણકો વર્ષિક હતી. અને તે એક પ્રકારની ચુંટણી અને લોટરીથી થતી. તેમની પસંદગી કરવાની પદ્ધતિ એક પ્રકારનું જાહેર ચિણ્ણ હતું. સ્ત્રીઓ ચુંટાવાના દાખલા મળ્યા આવ્યા છે.

આ સંસ્થાઓ ન્યાય આપતી, ગુન્હાની તપાસ કરી સજા કરતી, તથા તળાવ અને પાણીની વ્યવસ્થા કરતી. આ ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ અધી જમીનની માલિક હતી. નવી જમીન પણ તેની જ થતી. તે કર નાખતી, ઉધરાવતી, દણ્ડ વસુલ લેતી અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો પકીવટ કરતી.

ચોલની ગ્રામ્ય પંચાયતો આં ગોટી સત્તાઓ ભોગવતી હતી તે તેમને મુખ્ય રાજ્ય તરફથી મળેલી હતી, અને માટેજ કોઈ કોઈ પ્રસંગે રાજ્ય તરફથી તેમાં દરમિયાનગીરી થઈ શકતી. પણ મૌર્ય કાલની રાજસત્તા આના કરતાં વધારે વિસ્તાર વાળી હતી, તે તંત્રમાં ગ્રામ્યસત્તાને કોઈ અગત્યના હકો રહેતા હોય એમ લાગતું નથી. નાનામાં નાના ગામમાં પણ રાજનો અધિકારી રહેતો.

‘હાલ્સ ઓફ કોમન્સ’ ની સિસ્ટેક્ટ કમિટિના ૧૮૩૨ ના રિપોર્ટ પછી ગ્રામ્ય પંચાયતો અને નાનાં પ્રજાસત્તાકો નાશ પામ્યાં એ વાતને પવિત્ર ગણીને તે ઉપર શોક કરવાનો શિવાજ પડી ગયો લાગે છે. પણ સાર્વજનીકોના સમયમાં આ ગ્રામ્ય સંસ્થાઓમાં શક્તિ જીવે હોવો અસંભવિત છે. પછી શું પૂરમાં કે શું પશ્ચિમમાં.

એ બે વિચારો માથે સંભવતા નથી. ત્યારે ત્યારે ગામમાં વધારે સત્તા હોય ત્યારે એટલી સ્વતંત્રતા સમજતી નહિ પણ કેન્દ્ર સત્તાની નિર્બળતા જ સમજતી જોઈએ.

એવું હોય તો તેનો અર્થ એટલો જ કે મૂળ સંસ્કૃતિની અસરથી એ ગામ વેગળું રહી ગયું છે, અથવા ઇતિહાસના ફેરફારોથી તે બચી ગયેલું છે.

શહેરોની જમાવટ બહુ જૂના કાળની જણાય છે. ઐલેકઝાન્ડરની તવારીખોમાં ટ્રકિસલા, તક્ષશિલાને (પંજાબમાં હાલના રાવલપિંડીની વાચવ્યે) મોટું શહેર ગણાવ્યું છે. અશ્વધાનીસ્તાનની હદ ઉપર આવેલું હોવાથી ત્યાં ગૌર્ય સુખો રહેતો. પહેલા સૈકામાં પાંડ્ય રાજ્યનું મહુરા એવું જ મોટું શહેર હતું. તેવી જ રીતે છઠ્ઠા સૈકામાં વાતાપિ ચાલુક્યોનું હતું. સાતમા સૈકામાં હુંગેરનાં ધણા પ્રાચીન તામ્રલિખનું વર્ણન કરે છે. માળવાનું ઉજ્જયિની પણ એવું જ પ્રાચીન શહેર છે. તામિલ પ્રાન્તોમાં શહેરોની રચનાની વિગતો પણ મળી આવે છે. દરેક શેરીમાં કચરો નાખવાની પેટીઓ હતી. ગામની બહારની બાઈમાં ગામની બાજોનું પાણી જતું, વેચાઓનો લત્તો બધી રીતે જૂદો રાખવામાં આવતો, વગેરે બહુવા જેવી બાબતો છે. બંદરોમાં દોવાદાંડી પણ રખાતી. નહાવાના કુડો અને હોજ પણ પૈસાદારો રાખતા. પાટલીપુત્રની વ્યવસ્થા જોતાં જણાય છે કે તેની વ્યવસ્થા હાલના કોઈ મોટા શહેર જેટલી જ ભારે હતી. મ્યુનિસિપાલિટીનાં છ જુદાં જુદાં ખાતાં હતાં. તેનું કામ જોતાં પાટલીપુત્રના નાગરકને માથે કામનો બોજો ધણો હશે એમ લાગે છે. આ શહેર સાથે સરખાવતાં પશ્ચિમનાં જુના કાળનાં શહેરો ધણાં નાનાં લાગે છે. તેમનું મોટામાં મોટું શહેર રોમ હતું. ત્રીજા સૈકામાં, રોમન રાજ્યનો પૂર્વ વિસ્તાર થયા પછી પણ તેનો ઘેરાવો ૧૦૩ માઇલનો હતો, ત્યારે પાટલીપુત્રનો ઘેરાવો ૨૧૩ માઇલનો મેગાસ્થિનીસ આપે છે.

આ શહેરોમાં સુખાકારીના કાયદાઓ પણ ધણા સખત હતા. આગ વગેરે ભયથી લોકોનું સાઈ રક્ષણ થતું.

રાજ્યની મુખ્ય કૌંસિલ સભા તે મન્ત્રિપરિષદ હતી. કૌટિલ્યના સમયમાં આ પરિષદ શું કરતી તે જોઈએ એવું સ્ફુટ નથી. પણ પ્રાચીન મદ્રાસમાં રાજરાજ અને રાજેન્દ્રનાં ફરમાનો મુખ્ય મન્ત્રીઓ બહાન કરવાની આવશ્યકતા હતી. સિલોનમાં મન્ત્રીઓની સત્તા જોઈએ છીએ અને હર્ષવર્ધન તો લોકોની ઇચ્છાથી જ ગાદીએ આવ્યો હતો, એવો પણ દાખલો છે. મન્ત્રીઓ રાજને શીખામણ અને ઇપકો આપી માર્ગે ચલાવતા એવા તો ધણા દાખલાઓ મળે છે.

એશીયામાં તેમજ યુરોપમાં રાજ્યનાં વસ્તી અને વિસ્તાર વધ્યાં તેમાં બેજ કાગળો છે. (૧) રાજસત્તા બળવાન થઈ તે અને (૨) જુની પ્રજા સત્તાઓ ધીમે ધીમે વૂટતી ગઈ તે. યુરોપમાં પણ ક્રીક રાજ્યો પડી ભાંગ્યા પછી અને પૂર્વમાં ત્રણ રાજ્યો ગુપ્તવંશે તોડ્યાં ત્યાર પછી બે હજાર વર્ષ સુધી પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં રાજસત્તા સિવાય કોઈ બીજી સત્તા લોકો બાંહેધર ન હતા. રા. જયસ્વાલ હિન્દમાં પ્રજાસત્તા બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેનો સંતોષ કારક પુરાવો આપી શક્યા નથી.

કાયદાઓ લેવાની બાબતમાં જણાય છે કે ચીન રાજ્યમાં (૮૦૦-૧૩૦૦) દફતરી ખાતું હતું અને તેમાં રાજાના બધા કાયદા નોંધાતા હતા. તે ઉપરાંત રાજ્યના મહત્વના

દસ્તાવેજો પણ ત્યાં રખાતા. વર્ધન રાજ્યમાં તો અનાવોતી પણ નોંધ રહેતી અને કૌટિલ્યની રાજનીતિમાં વસ્તીપત્રકો પણ ચતાં. પણ નવાઇ જેવું છે કે રાજના કરેલા આવા કોઇ કાયદાઓ જડી આવતા નથી. અત્યારે જે કોઇ જડે છે તે મનુ. યાજ્ઞવલ્ક્ય, બૃહસ્પતિ વગેરેની સ્મૃતિઓ અને કામન્દુરી નીતિ, શુક્રનીતિ વગેરે નીતિના અન્યો. આમાંનો કેટલો ભાગ કાયદો ગણવો તે કોઇ જગાએ સ્પષ્ટ નથી. આમાંનો ઘણો ભાગ ખરેખર ચાલુ સમાજને લાગુ પડતો કાયદો નથી પણ લેખકે કલ્પેલું આદર્શ રાજતન્ત્ર છે. આ ઉપરથીજ કેટલાંક યુરોપીઅન વિદ્વાનોએ એમ નિશ્ચય કર્યો છે કે હિન્દુ રાજ્યો-તે કાયદા ધડનારાં રાજ્યો નહોતાં પણ માત્ર કર લેનારાં કે ખંડણી લેનારાં રાજ્યો હતાં. પણ આ મતનું નિરસન થાય એટલો પુરાવો તો મળી ગયો છે. મૈથિલીના મન્ત્રી ચાલુક્યથી તે ચાલુક્ય-ચોલાનાં કુલોત્તુંગ સુધીના ૧૫૦૦ થી વધારે વરસના ગાળામાં રાજ્યોએ કાયદાઓ ધડ્યા છે. દાનપત્રોમાંથી મળતી હદીકત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂના રિવાજો રદ કરી નવા ધારા દાખલ થયા છે. અને એ નવા ધારા પળાવવા માટે રાજ્ય દરેકને ઉપયોગ કરતું. મદ્રાસ અને લંકાના દાખલાઓ નવા કાયદા ધડવાના ચોક્કસ દાખલાઓ છે. અશોકનાં પ્રાચીન શાસનોમાં મુખ્ય ભાગ નૈતિક શીખામણોનો છે, તે દરજ્જાવાત કાયદો નથી. પણ તેની જે અસર થઇ છે તે જોતાં તેમાં પણ ખરા કાયદાનું તત્ત્વ હોવું જોઇએ એવું અનુમાન થાય છે. અશોક પહેલાંના અમલનું કૌટિલ્યનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ તો વધારે મનજીવ પુરાવો છે. તેમાં જૂદા જૂદા ગુન્હાની શિક્ષાઓ, જમીન ખાલસે કરવાના ધારા વગેરે છે. બંદરના ધારાઓ પણ છે. શરીર કુખાકારીના ગુન્હાઓ માટે ૬ પશુથી ૩૭૦૦ પશુ સુધીની સજાઓ હતી.

હાલનાં સમયમાં વારંવાર થતા નવા કાયદા જોનાર અંબાસીએ યાદ રાખવું જોઇએ કે યુરોપમાં પણ જૂના કાળમાં માત્ર રૂઢિ જ પ્રચલિત હતી. નવા કાયદાઓ સરખામણીમાં ઘણા ઓછા થતા. અને આધુનિક કાયદા ધડવાની પ્રવૃત્તિ નેપોલિઅનના કોડ પછી થઇ છે. ‘સ્થાણુ પૂર્વ’ એ વિચાર પરિચયના વિદ્વાનોએ ઊલું કરેલ ભૂત છે. સૈકા સૈકા સરખાવતાં એશિયા યુરોપ કરતાં વધારે સ્થાણુ નથી, તે માત્ર ખંતેના દેહાંતદરેકના કાયદાઓ જોતાં જ જણાઇ આવશે. ઇંગ્લંડના ૧૭-૧૮ અને ૧૯મા સૈકાની શરૂઆતના સમયની કાયદાની દૂરતા મૈથિલી સમયથી ઉતરતી નથી. ત્રીજા જર્મીનીના વખતમાં દેહાંત શિક્ષાના ગુન્હાઓમાં ૬૫ વધારે ઉમેરાયા. ૧૮૪૫માં ૨૫૦ આવા ગુન્હા હતા અને તેમાં બારી ફાડવાનો અને બે પેન્સની કિંમતનો રંગ ચોરવાનો ગુન્હો પણ આવી જતો. આ પહેલાંના જમાનામાં ૧૪૦૦ માણસો આવા નક્કામાં ગુન્હાઓ માટે ફાંસીએ દેવાયા. આની સાથે સરખાવતાં ફ્રાંસમાં વખાણેલું પાંચમા સૈકાનું ગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય તો સ્વર્ગસમાન ગણાય. તેમાં દેહાંતદરેકને તો કોઇ બાજુનું જ નહોતું. એ સૈકા પછી હું એન્સાંગ પણ હિન્દુ વિશે એવું જ વર્ણન કરે છે. આ રીતે મૈથિ રાજ્યના કાયદાઓ વર્ધનોએ ફેરવ્યા છે. અત્યારે પણ ખૂન, રાજદ્રોહ અને ચાંચીઆપણું એ ત્રણ ગુન્હાઓમાં દેહાંત શિક્ષા થાય છે અને માત્ર અત્યારે રૂશિયાના યાલ્લોશોવિકોએ એ શિક્ષા રદ કરી ગુપ્ત સમયની આદર્શરિયતિ પાછી દાખલ કરી છે.

ઇંગ્લંડમાં ત્રણ રાજ્યોને પદ્મપટ કપાના દાખલાઓ છે. એકને ‘મૂળ કરાર’ નહિ

પાળવા માટે ખીજને “ નકકામો, અસમર્થ અને કેવળ અપહોગીઓ અને નાલાયક ” હોવાને લીધે અને ત્રીજને “ રાજ્યારોહણનો શપથ ” ન પાળવાને. હિન્દુસ્તાનમાં પણ મૌર્યવંશના હેલ્લા બૃહદ્રથને (ઇ. સ. પૂ. ૧૯૩-૧૮૫) તે ‘ પ્રતિજ્ઞા દુર્બલ ’ હતો માટે ગાદીએથી હઠાડી મૂક્યો હતો. એવીજ રીતે પિતૃધાતના પાતક માટે નાગદસકોને હઠાડી મૂકી જૂદાજ શિંશુનાગ વંશને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. મહાભારતમાં વેનને પદબ્રષ્ટ કરવાનું કારણ પણ તે અધર્મી હતો તે હતું.

હિન્દુઓમાં રાજવારસો વંશ પરંપરાથી ચાલતો તો પણ લોકોએ રાજ પસંદ કર્યાના ખરા દાખલાઓ છે. પ્રકૃતિએ ગોપાલને રાજ કર્યાથી તે રાજ થયો (૭૩૦-૭૪૦) અને એ રીતે અંગાળામાં પાલ રાજ્ય સ્થપાયું, હર્ષવર્ધનને મંત્રિઓ અને અધ્યક્ષોએ રાજ્ય આપ્યું હતું અને લોકોએ ગીતોથી પોતાની અનુમતિ બતાવી હતી. લોકોએ કુરુ ધર્મન હતો માટે તેને રાજ્ય આપ્યું અને દેવાપિને ત્વગ્દોષ હતો માટે તેને ગાદીએ ન બેસવા દીધો એવું મહાભારતમાં વર્ણન છે.

યુવરાજના અભિષેકમાં પ્રજાની સંમતિ લેવાતી એવું મહાભારત રામાયણમાં વર્ણન છે.

પ્રકરણ ૫.

સામ્રાજ્યનું તંત્ર.

લશ્કર અને નૌકા સैन्यમાં હિન્દુઓની વ્યવસ્થા શક્તિ જેટલી દેખાય છે તેટલી ખીજ કશામાં દેખાતી નથી. હિન્દુઓએ પરરાજ્ય પર હલ્લા કરીને જેટલી શક્તિ બતાવી છે તેટલીજ પરરાજ્યના હલ્લા પાછા વાળવામાં પણ બતાવી છે. સેલ્યુકસથી મીનેન્ડર (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૫ થી ૧૫૫) ના સમય સુધીમાં ગ્રીકોને અને ઇ. સ. ૪૫૫-૪૫૮માં સમુદ્રગુપ્ત અને નરસિંહ ગુપ્તે હજુને પણ સપ્ત હાર ખવરાવી છે. એલેક્ઝાન્ડરને આપેલા એક જવાબ જે તવારીખોમાં નોંધાયો છે તે ઉપરથી તે સમયના લોકોના જુરસો જણાઈ આવે છે. અંડની ઉશ્કેરણી શામાટે કરી એવા સત્કલનો જવાબ એલેક્ઝાન્ડરને એવો મળ્યો કે “ એ માણસે ઇજ્જતથી જીવવું જોઈએ અથવા એક કાયરને લાયક મોતથી મરવું જોઈએ.” એ સમયના વિચારકો, ફિલસૂફો પણ દેશસ્વાતંત્ર્ય માટે એટલેજ પ્રયત્ન કરતા અને તેમના તરફનું નડતર એલેક્ઝાન્ડરને નાનુંસૂતું નહોતું.

લશ્કરની સંખ્યા જોતાં હિન્દનાં લશ્કરોની આગળ રોમન અને યુરોપીય લશ્કરો રમકડા જેવાં દેખાય છે. આ લશ્કરોના દિગ્વિજયો પણ એવાજ યશસ્વી છે. સમુદ્રગુપ્તની વિજયયાત્રા ત્રણહજાર માઈલની હતી. અંગાલના ધર્મપાલના વિજયી સૈન્યે વાયવ્યમાં કેદાર અને દક્ષિણના ગોકર્ણનાં પાણી પીધાં હતાં. અંગાલનાં લશ્કરો સાથે નૌકાબળ પણ જળકે હતું. દક્ષિણના ચોલ રાજાઓ પાસે પણ જળકે નૌબળ હતું અને તેના વિજયોથી અંગાળનો ઉપસાગર તેના રાજ્યનું એક સરોવર થઈ ગયો હતો. ગ્રેમ અથવા પેગુ, આન્ડામાન, નિકોબાર, લકદીવ, માલદીવ સર્વ એનાં છત્ર નીચે હતાં. હર્ષવર્ધનની વિજયયાત્રા અને વિન્ધ્ય પર્વતોમાં પુલુકેશીએ કરેલા તેના નિરોધ, અને બન્નેનાં પરાક્રમે

આપણે બાણના હૃદયચરિત્રમાં જોઈએ છીએ. ગૌર્ય રાજ્યોની સૈન્ય વ્યવસ્થા અર્થશાસ્ત્રમાં વધારે વિગતો સાથે મળી આવે છે. આ મોટાં સૈન્યો મુન્યવંચિત રહેતાં હશે તેમાં શંકા નથી પણ લડાઈઓની યુક્તિઓ, હથ્થા વગેરે કેવી રીતે થતાં તે વિશે ઝાઝું મળતું નથી તેમજ આ વ્યવસ્થાના વગેરે શોધનાર મૂળ પુરાણ કોણ તે પણ જણાતું નથી. પુસ્તકોમાં મળી આવતા વ્યૂહો સંબંધીના કેટલાંકેક વિચારો આણક્યથી પણ જૂના હશે એમ લાગે છે.

દિવાની વહીવટની બાબતમાં દસમા સૈકાનાં તામિલ દશતરો ઉપરથી જણાય છે કે રાજામાં રહેલી કેન્દ્ર સત્તા સ્થાનિક સત્તાઓમાં પુષ્કળ દરમિયાનગીરી કરતી હશે. સ્થાનિક સત્તાનો મૂળ આધાર પણ કેન્દ્ર સત્તા હતી. તે સમયમાં અમલદારોને પગાર નહિ પણ કામ બદલ જમીન અપાતી. મૌર્યકાળમાં પણ કેન્દ્રસત્તા જળ્મરી હતી અશોકની દૂરદર્શી રાજનીતિથી સમગ્ર રાજ્ય એક થવા પામ્યું હતું. અને કારોબાર કર, માપણી વગેરે સર્વ વ્યવસ્થિત હતું. ઇંગ્લંડના પહેલા વિલિયમ માપણીના જે જે પ્રશ્નો નક્કી કર્યા હતા તેમાં આ ગૌર્ય માપણીના સિદ્ધાન્તો કરતાં કશું નવું નથી. આશ્ચર્યની વાત છે કે વિલિયમ જે સાલમાં માપણી નક્કી કરી તે જ સાલમાં એટલે ઈ. સ. ૧૦૮૬માં ચોલ-ચાલુક્યના રાજ્યમાં પહેલા કુલોત્તુંગે પણ ફેર માપણી શરૂ કરી હતી. આ માપણીમાં પઠ્ઠોઠ ઇંચ જેટલી પણ ભૂલ નહોતી આવી એમ કહેવાય છે. રાજ્ય જમાવટનું બીજું સાધન મોટા ધોરી રસ્તાઓ હતા. ગૌર્યરાજ્યમાં ૧૧૦૦ માઇલના મોટા રસ્તા થએલા છે અને દક્ષિણના ચાલુક્ય-ચોલ રાજ્યમાં તો રસ્તામાં અંતરે અંતરે ખેતીનાં સંસ્થાનો રાખ્યાં હતાં જેથી લોકરોને અનાજની સગવડ પડે.

નહેરોનું સાધન પણ ઘણા જૂના કાળથી જાણીતું છે. કારમીરમાં નહેરોની અને બંધની કળાથી વિતસ્તાનાં વહેણો અને તેનો સિન્ધુ સાથેનો સંગમ ફેરવી, મુચ્ચા નામના અનપતિએ આખા દેશને પૂરના વાર્ષિક ઉત્પાદોથી બચાવ્યો એ હકીકત જાણવા જેની છે. તેથી ચોખાના ભાવ ૨૦૦ દિનારથી ૩૬ દિનાર જેટલા ઉતરી ગયા. ગિરનાર-પાસેનું મુદ્દર્શન તળાવ પણ આઠ સૈકાની સાક્ષી આપે છે. ગૌર્ય, શુભ અને કુશાન રાજ્યોએ તેની અનેક વખત મરામત કરાવી છે. અને આ ભાગ કેન્દ્રસત્તાના ચાનકથી એક હજાર માઇલ દૂર હોતો એ જોતાં દેશની અપ્રતિમ સુવેદશાન્તિનો ખ્યાલ આવે છે. તામિલોએ નદીઓમાં બંધ કરવાની જે યુક્તિ શોધી કઢાડી છે તે હવે પણ સર્વોત્તમ રહી છે. સિંધોનનું નહેરકામ આથી પણ વધારે ખરચાળ છે.

આ સાર્વભૌમો આટલે દૂર સુધી રાજ્ય ચલાવી શક્તા અને આટલી સુંદર-સુવેદ રાખી શક્તા. આવા દાખલાઓથી આપણાં મહાકાવ્યો અને નીતિ-શાસ્ત્રોમાં જે વંધુના ક્યાં છે તેમાંથી હકીકત તારવી કઢાડતાં જે હિન્દુનું ચિત્ર ખંડુ થાય છે તે કાન્સના રિચક્ષોના રાજતન્ત્રમાં માત્ર જોઈ શકાય છે અને ગૌર્ય રાજ્ય કાન્સના કરતાં સાતગણું મોટું હતું! પશ્ચિમની તવારીખમાં આવું કોઈ ગૌર્ય રાજ્ય નોંધાયું છે ?

હિન્દુઓની પ્રાચીનતમ ન્યાયપદ્ધતિ વજ્રઓનાં ઈ. સ. પૂર્વેના પાંચમા સૈકાનાં

રાજ્યોમાં દેખાય છે. તે કેવળ પ્રજાસત્તાના ધોરણે ઘડાએલી હતી. ફોજદારી કામ ચલાવવા માટે ઉપરા ઉપરી સાત અદાલત હતી તેમાંની હરકોઇને પણ ગુન્હેગારને છોડી મૂકવાનો અધિકાર હતો. મૌર્ય કાળની ન્યાયપદ્ધતિ પણ જાણીતી છે. ગામ પંચાયતોમાં રાજ્યનો ગોપ પ્રમુખ હતો અને તે તરીકે તે વસુલાતી કામ ઉપરાંત થોડું ન્યાયખાતાનું કામ પણ કરતો. પણ મોટી કોર્ટો આવા કારોબારી કામથી અલગ હતી. તે એ પ્રકારની હતી; ધર્મસ્થીય તેમાં ત્રણ ધર્મસ્થો દિવાની કામ કરતા અને કંટકશોધન જેમાં ફોજદારી કામ ઉપરાંત રક્ષણનું પણ કામ કરાતું. ધર્મસ્થીય કોર્ટો ૪૦૦ ગામે, ૮૦૦ ગામે, એ પ્રાંતો વચ્ચે, અને સૌથી ઉપરી કોર્ટ પાટલીપુત્રમાં હતી. ઇજિપ્તમાં મેગનાકોર્ટો થઇ સ્થાયી અદાલતો સ્થપાઇ તે પહેલાં ૧૫૦૦ વરસ પહેલાં હિંદમાં અદાલતો હતી.

લંકામાં ૧૧મા સૈકામાં ફરતા ન્યાયાધીશેની સંસ્થા હતી. તેઓ ફરીને ન્યાય આપતા અને તેથી સ્થાનિક પંચાયતો ઉપર દેખરેખ અને અંકુશ રહેતો.

ધર્મશાસ્ત્રના પ્રન્યોમાં સ્થાનિક અવલ હકુમતની અદાલતો ઉપર પ્રાંતવિવાદની અદાલત અને તેના પર રાજની પોતાની અદાલત હોય એમ જણાય છે. આ ત્રણ અદાલતો ઉપરાંત કુલ, શ્રેણી અને પૂગની લોકસંસ્થાઓની અદાલતો એક ઉપર એક હતી અને તેના ઠરાવ ઉપર પ્રાંતવિવાદની અદાલતમાં અપીલ થતી એમ જણાય છે.

રાજકીય નાણાં વ્યવસ્થા વિશે વિચાર કરતાં યાદ રાખવું જોઇએ કે આધુનિક બજેટ પદ્ધતિ નેપોલિયનના સમયથી શરૂ થાય છે અને તેથી જૂના કાળમાં તેની અપેક્ષા રાખવી વ્યર્થ છે. તેમાં હિન્દનો ઇતિહાસ હજુ બહાર આવ્યો નથી ત્યારે તો એ ન જ રખાય. મૌર્યોના કાળના ખરચ સંબંધી માહિતી મળી નથી. વર્ધનો વિષે હું એન્સાંગ કહે છે કે તે વખતે વેઠ નહોતી. મગ્ધુરો પાસે કામ કરાવતા તો પણ પૈસા આપતા. રાજ્યની આવકનો વ્યય પ્રથમ રાજ્યકારોબાર અને યજ્ઞ યાગાદિ, પછી મંત્રિઓને અપાતા દરમાયા, લોકોને તેમની કુશળતા માટે અપાતાં વર્ષાસતો અને ધર્મદો એ ક્રમે થતો. એ ચીના વિદ્વાને રાજ્યમાં વેઠ ઝાંછી હતી, કર હળવા હતા વગેરે સ્તુતિ કરી છે પણ એટલા ઉપરથી કાંઇ આખી નાણાં વ્યવસ્થા સમજી શકાય નહિ. દક્ષિણની ૮૦૦ થી ૧૩૦૦ ની સ્થિતિ જેટલી પ્રકાશમાં આવી છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે જમીન મહેસુલ સિવાય કર દરદ અને વેચાણ એ આવકના માર્ગો હતા. કંઈક આવકની વેરા જેવું હશે એમ લાગે છે, તે ઉપરાંત વજન અને ત્રાજવાં રાજ્યની છાપનાં વપરાતાં એ પણ આવકનું કારણ હતું. કંઈક વારસાઇ હક પણ લેવાતો. બજાર ઉપર કર હતો અને ટોલ પણ લેવાતો. જમીન મહેસુલ સંબંધી હકીકત ઉપરથી લાગે છે કે ચોલ રાજ્યમાં ખાનગી વ્યક્તિ અને સંઘ બન્ને જમીન માલિક થઈ શકતાં પણ સરકારી મહેસુલ કર તરીકે લેવાતું કે ખેડૂત પાસેથી જમીનના ભાગ તરીકે લેવાતું તે ચોક્કસ થઇ શકતું નથી.

આ રાજ્યના કર વેરા ઉપરથી જણાય છે કે રૈયત ઉપર આનો બોજો ભારે હશે. આનું કારણ એ છે કે રાજ્યને બહુ મોટું ખરચ રાખવું પડતું. આપણાં રાજ્યોની ફરજો ઘણા પ્રકારની છે. રાજ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધર્મ ફેલાવવાનો હતો. આ ધર્મ શબ્દ જર્મન

સંસ્કૃતિ (Kshatras) અગ્રેણિક કાયદો (Law) જોવોજો મોક્ષમ અને વિસ્તારી છે. ધર્મ જ પશુમાંથી માણસને માણસ કરનારો વિશેષ ધર્મ છે. ૧ હિન્દુ રાજ્યો ધર્મ પ્રવર્તક રાજ્યો હતાં. માટે એટલા જુના કાળથી નહેરો, રસ્તા, આરામ, જાહેર મકાનો વગેરે હિન્દુ રાજ્યોમાં હતાં. રાજ્યો વિદ્યા કલાના પણ પોષક હતા. હાલના સમાજવાદની અસરથી રાજ્યો જે જે જાહેર કામો કરે છે તે ધર્મબુદ્ધિથી હિન્દુ રાજ્યો કરતાં. અને રાજ્યો આપેલું કરતા છતાં ખાતગી ધર્મોદો પણ એટલો જ થતો.

મૌર્યકાલમાં રાજ્યની ઉપજનાં મુખ્ય સાધનો નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકારનાં હતાં. (૧) જમીન મહેસુલ. જમીન એ પ્રકારની હતી રાજ્યની ખાલસા જમીન અને ખાતગી જમીન. (૨) દાણ. આયાતી માલપર દાણ બહુ ભારે છે પણ પરદેશ સાથેના વેપારને ઉત્તેજન પણ આપતું. (૩) વેચાણો વગેરે ઉપરનું એકસાઇઝ દાણ. (૪) સોધા કરવેરો. આમાં વારસાઇ હક, વજન કાંટા ઉપરનો કર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. (૫) દંડ. દરેક જાતના ગુન્હાઓ માટે. (૬) રાજ્યનો પોતાનો નફો. જેવો કે નાવનું ભાડું, તેલની ઉપજ, માંછલાં પકડવાના હકની ઉપજ, દરિયાની પેદાશ વગેરે. (૭) અંદરની ઉપજ વગેરે પરચુરણ આવક. આ સઘળા કરો આપવાની રૈયતમાં ચક્રિત હતી અને રૈયત મુખી હતી.

પ્રકરણ ૬ દુઃ

હિન્દના રાજકારણમાં માત્ર રાજસત્તાક રાજ્યો જ થયાં નથી પણ પ્રજાસત્તાક પણ થયાં છે. આ રાજ્યો જુદે જુદે ત્રણ સમયે ફાલ્યાં છે. તેમની પડતીને માટે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પૌર્વાત્ય સ્વભાવને જ જવાબદાર ગણે છે. માટે પ્રથમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને પશ્ચિમના સ્વભાવમાં કેટલી અનુકૂળતા હતી તે જોવું જોઈએ. આપણે ફ્રાન્સનો જ દાખલો લઈએ. તે ૧૭૯૨માં પ્રજાસત્તાક થયું. પણ ૧૮૦૪માં નેપોલિયન જ તેનો શહેનશાહ થયો. ૧૮૧૪માં તેને હાડી જૂનો વંશ ફરી ગાદીએ આવ્યો. તેને પછાદ ફરી લોકોએ ૧૮૩૦માં ફરી નાગરિક રાજ્ય સ્થાપ્યું પણ તેમાં પણ એકદમ સત્તા વપરાવા માંડી અને ૧૮૪૮માં તેને રાજ્ય છોડવાની ફરજ પડી. તે પછી ખીજું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું તે ચારવર્ષ આંધું. ૧૮૬૨માં લુઇ નેપોલિયન ફરી શહેનશાહ થયો અને જર્મનીએ તેને ૧૮૭૦માં હરાવી કેદ કર્યો તેથી ફરી પ્રજાસત્તા સ્થપાઈ. આ રીતે રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થા પરરાજ્ય સાથેના સંબંધને લીધે ચાલે છે અને બદલાય છે. ઇ. સ. પૂ. પાંચમા સૈકામાં, ઇરાનીઓ સામે ટકાવ કરવાને વ્યવસ્થિત થયેલ હેલોસનું રાજતંત્ર ન્યારે વિજયવંત યશ્વંત શહેનશાહત યશ્વંત ત્યારે પેરિક્લીસે એકદમ સત્તા જમાવી અને પરદેશ ઉપર કરેલા વિજયના મદમાં, પ્રજાસત્તાના આગ્રહમાં અદિતીય ગણાતી આથે-સની જ પ્રજાએ પેરિક્લીસને નમન કર્યું. તેથી જ રીતે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાની હિમાયતી ફેચ

૧ આ જગ્યાએ કર્તાએ ધર્મેણ દીના:પશુભિ: સમાના: એ પક્રિત રામન લિપિ-માં ઉતારી છે. આ અવતરણ તેઓ ગીતાનું ગણે છે પણ એતો દિતોપદેશમાં છે અને ભગવદ્ગીતામાં નથી એ સર્વવિદિત વાત આ વિદ્વાન અને બહુશ્રુત લેખકના ધ્યાનમાં કેમ નહિ રહી હોય તે સમજાતું નથી. !

પ્રજાએ વિજયી નેપોલિયનનું રાજ્ય સ્વીકાર્યું. એજ રીતે લુઇ નેપોલિયન પણ વિજયી થયો હોત તો ૧૮૭૦નું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કદી સ્થપાત નહિ અને આ છેલ્લા મહા વિગ્રહમાં જર્મની પ્રજાસત્તાક થયાનું પણ એજ કારણ છે. ૧૮૭૦ પછી પણ ફ્રાન્સમાં રાજના પક્ષવાદીઓ ઘણાં વરસ ટક્યા છે અને ત્રણે રાજકુલો નષ્ટ થયા છતાં રાજ-પક્ષવાદીઓ ફ્રાન્સમાં છે. લોક અને સમાજનો આ સ્વભાવ યાદ રાખી પૂર્વનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની તુલના આપણે કરવી જોઈએ.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ત્રણ જૂદા જૂદા સમયોમાં વહેંચાઈ જાય છે. સૌથી છેવટનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી ઈ. સ. ૩૫૦ નો છે. મૌર્ય શહેનશાહત તૂટ્યા પછી અને શુભ શહેનશાહત સ્થપાઈ એ વચ્ચેના ગાળામાં જેમ આન્દ્રો અને કુશાનોનાં પ્રબળ રાજ્યો સ્થપાયાં તેમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ સ્થપાયાં હતાં, એમ સિક્કાઓ ઉપરથી માલુમ પડે છે. યૌધેય અને માલવો તેમાં મુખ્ય છે. આ રાજ્યોનો પરરાજ્ય સાથેનો સંબંધ કેવો હશે તે હકીકત મળતી નથી પણ એટલું જણાયું છે કે સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયમાં આ પ્રજાઓ ખંડણી આપીને અને તાબેદારી કબુલીને પોતાની આંતર વ્યવસ્થા જાળવી શકી હતી.

આ ઉપર કહ્યાં તે રાજ્યો જૂનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના અવશેષો હતાં. ઘણું કરીને પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો સૌથી લાંબો કાલ ઈ. સ. પૂ. ૪ થી ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈદ્ધ સુધીનો હતો. એટલે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્પાર્ટા, આથેન્સ, થીબ્સ અને રોમનાં સમકાલીન હતાં. અને એ રાજ્યોનો મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં (ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩) લોપ થયો તે પણ ગ્રીક રાજ્યોનો મેસીડોનિયામાં લોપ થયો (ઈ. સ. પૂ. ૩૩૮) તેજ સમયે.

મેગેસ્થિનિસ પોતાના સમયની પ્રચલિત હિન્દુ પરંપરા એવી જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં “ ડાયોનુસોસથી સેન્ડ્રોકોટોસના સમય સુધીનાં ” ૬૦૪૨ વરસના ગાળામાં “ ત્રણવાર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયાં. ” કોઈ શહેરમાં પ્રજાસત્તા તૂટીને રાજસત્તા સ્થપાયાનો પણ તે ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઈ. સ. પૂ. ૪થા સૈદ્ધ પછી પણ અવશેષ રૂપે રહેલાં એલેક્ઝાન્ડરની સામે થયાં હતાં. તેમાં માલવ અને કુદ્રકનો તાબો સંપ કરેલો ગણ પણ આવે છે અને ખીજ ગણો ગ્રીક ઉચ્ચારોમાં હોઈ બધા સમજી શકાતા નથી.

આ નાનાં ગણરાજ્યો વિસ્તરતા મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં વસમા કંટકરૂપ હશે. આ બધાં રાજ્યો લડાયક અને જખરાં હતાં. અને નાનાં સ્વતંત્ર ગ્રીક રાજ્યોને જેમ મેસિડોનિયાએ પૈસાથી વશ કર્યાં તેમ, દણ્ડથી સામની શક્તિ વધારે સમજનાર ચાણક્યે પણ આ રાજ્યોમાં કુસંપ કરાવીને સામ્રાજ્ય સત્તા સ્થાપી હશે એમ જણાય છે.

પ્રજાસત્તારાજ્યનો જણાએલો પ્રાચીનતમ કાલ ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦થી ઈ. સ. પૂ. ૪૫૦ છે. આ રાજ્યો બિહારમાં હતાં. આ સ્વતંત્ર પ્રજાઓની સંખ્યા ૧૧ હતી. તેમાં કુશિનારા પાવા અને કાશીની મલ્લવોની ત્રણ શાખાઓ, કપિલવસ્તુના શાક્યો, મિથિલાના વિદહો અને વેસાલીના લિચ્છવિઓ વધારે પ્રખ્યાત છે. છેલ્લી એ પ્રજાઓ એક મેકમાં ભળી જઈને વજ્જીઓ કહેવાયા.

પછીની જગતની સંસ્કૃતિ ઉપર શાક્યોના જોટલી ખીળ કોઈ પ્રભસત્તાક રાજ્યની અસર થઈ નથી; જે પ્રદેશ પર તે સત્તા બોગવતી તે પ્રદેશ પછીનાં ૨૫૦૦ વરસ સુધી બુદ્ધોનું ચીન-જાપાનનું પૂર્વનું જેરસાલેમ રહ્યું છે. બુદ્ધનો પિતા શુદ્ધોદન એ સંયુક્ત પ્રમુખો પૈકી એક હતો. શાક્યોની સંખ્યા દશ લાખની હતી. તેમનો પ્રદેશ હિમાલયની તળેટીની દક્ષિણે ૫૦ માઇલ સુધી પૂર્વ-પશ્ચિમ ૩૦-૪૦ માઇલ હતો. રાજ્યનો મુખ્ય લોકો ચુટુંણીથી નક્કી કરતા. અને તે રાજા કહેવાતો. વજ્રજ્યોનું રાજ્ય પ્રાચીન હિન્દનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ગણવામાં જોઈએ. તેમાં આઠ પ્રજાઓ ભેગી થઈ હતી. વિદેહોમાં પહેલાં રાજાની સત્તા હતી અને તે પછીથી પ્રજાસત્તાક થયું હતું. જાતકો ઉપરથી હકીકત મળે છે કે તેમની સભામાં ૭૭૦૭ સભ્યો બેસતા. તે બધા રાજાઓ ગણાતા. તેઓ કાયદા ધરાવતા, સુખા તરીકે દાખ કરતા. તેમની સભાઓમાં રિવાજ, વહિવટ, વિગ્રહ સુલેહ નાણાં સંબંધી અર્થ આલતી. તેઓની કારોબારી સમિતિ નવ 'ગણ-રાયાણોની' હતી. પ્રમુખને રાજ્યાભિષેક કરવાનો રિવાજ હતો. તેમની ન્યાયપદ્ધતિ સ્વતંત્રતાના આદર્શપર ઘડાએલી હતી. કોઈપણ તહોમતદારને સાત અદાલતો ઉપરાઉપરી ગુનેહગાર ઠરાવે તોજ તેને સજા થઈ શકતી પણ હરકોઈ એક તેને નિર્દોષ ઠરાવી શકતી. સજા જૂના કેસના, દાખલાઓને અનુકૂળ કરવાની હતી અને તે દશરે નોંધાતી.

ગ્રીસની માફક આ ગણરાજ્યો નાનાં શહેરમાં નહોતાં પણ મોટા પ્રદેશો ઉપર પથરાયેલાં હતાં. તેથી એ રાજ્યોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હતું. તેમાં સ્ત્રીઓનો પણ ભાગ હતો.

પ્રજા સ્વાતંત્ર્યના મોટામાં મોટા હિમાયતી બુદ્ધ પોતે હતા. નિર્વાણ વિશે તેમણે જોટલું કહ્યું છે તેટલુંજ ન્યાય બંધારણ, પંચનો ચુદાદો, પૂર્વ નિર્ણયનો બાધ, બહુમતિથી ઠરાવ, જહેર સજાઓ વગેરે વિશે પણ કહ્યું છે. તેમના છેવટના સમયમાં બધારે અજાતચેજ વજ્રજ્યોનો નાશ કરવાની ધમકી આપતાં ત્યારે પણ ભગવાન બુદ્ધ વજ્રજ્યોને પ્રજાસત્તાના સિદ્ધાન્તો સમજાવતા. આ પ્રજાસત્તાકોની સંસ્કૃતિ ઉપરની અસર વિશે ગમે તેમ કહેવાય પણ પશ્ચિમનાં પ્રાચીન રાજ્યો કરતાં આની પ્રગતિ અનેક ગણી છે. આ પ્રજાસત્તાકોનાજ સમયમાં ચરકનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર, પાણિનિનું બાળશાસ્ત્ર, પાતંજલિ અને નાગાર્જુનનું રસાયન શાસ્ત્ર, વૈશેષિક વેદાન્ત ચાર્વાક અને લાકાયત દર્શનો, છેવટે કૌટિલ્ય અને શુક્રનીતિમાં સમાઈ જતાં અનેક રાજનીતિ શાસ્ત્રો, મનુ યાગવલ્ક્યના ખીજભૂત વિચારો, જાતક વાર્તા વિસ્તાર, રામાયણ મહાભારત, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનની કલાઓ, નિષ્કામ કર્મનો બોધ દેતી ગીતા અને તેટલુંજ ઉત્તમ, સર્વસત્ત્વમૈત્રી અપ્રમાદ અને વીયનો ઉપદેશ દેતો બુદ્ધધર્મ ઉદ્ભવ પામ્યાં છે.

હિન્દુસ્તાનની પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ વધારે ઊંડી શોધખોળ પછી જણાશે. પણ અત્યારસુધીમાં જે જણાયું છે તે ઉપરથી એટલું તો કહી શકીએ કે એકદમ સત્તાનો શુભમ એ માત્ર પૂર્વનો જ સંદેશો નથી અને ખીજું એ કે પશ્ચિમ પણ શુભમનું એટલું જ દારણ્યુત છે. ખીજી તરફ પૂર્વનાં પ્રજાપ્રીય તરવોમાંથી આધુનિક સમાજસત્તાવાદ વગેરેનો અર્થ દાઢવો ન જોઈએ.

૧. ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હિન્દની રાજસત્તામાં લોક અને મંત્રિસભા વચ્ચે કોઈ જીવંત સંબંધ નહોતો. ધણીવાર મંત્રિઓએ રાજને મર્યાદામાં રાખ્યો છે એ ખરું પણ રાજસત્તાને નિયમમાં રાખવાને તેમની પાસે કોઈ કાયદેસર સાધન નહોતું.

૨. ગામપંચાયતો કે એ નાનાં પ્રજાસત્તાકો સામ્રાજ્યોથી સ્વતંત્ર નહોતાં. વેદકાલમાં સ્વતંત્ર જાતિઓ અને આ ગામ પંચાયતો એક જ હશે. તે પછી તે નાનાં સ્વતંત્ર શહેરોના રૂપમાં નભી ગયાં હશે. પણ સામ્રાજ્યકાળમાં તો તે સામ્રાજ્યની નીસરણીનું સૌથી હેઠલું પગથીયું હતું અને કેન્દ્રસત્તા જામેલી હતી.

૩. સ્થાનિક લોકતંત્રો પોતાનું કાવ્યું કરી શકતાં તેનું કારણ કેન્દ્રસત્તાની નિર્બળતા હતી. હાલ જે કર્મસ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લોકોના હક તરીકે બુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે આ ઉપર જણાવેલા, કેન્દ્રસત્તાની નિર્બળતાથી નિપજતા, સ્વાતંત્ર્યથી સર્વથા ભિન્ન છે.

આધુનિક એશિયાને જે પ્રજાસત્તા જોઈએ છે તેનું સમર્થન આ ઐરોપ્ય ગણ કે એવા ઐતિહાસિક પુરાવાથી મળવાનું નથી. એશિયા કે યુરોપ બન્નેનો ભૂતકાલનો ઇતિહાસ આ નવી સ્થિતિ માટે લેશ પણ ઉપકારક થઈ શકે તેમ નથી. હાલની પ્રજાસત્તાની ભાવના યુરોપ તેમજ એશિયા બન્નેનો ઇતિહાસને અબજણી છે. યુરોપમાં પણ નવાં થતાં પ્રજાતંત્રોને તોડી નાખવા ડગલે ડગલે પ્રયત્નો થયા છે અને ગ્રીસપ્રજાએ ૧૯૨૧માં પાછો કોન્સ્ટન્ટાઇનને ગાદીએ બેસાડ્યો એ પ્રજાનું વલણ બતાવે છે.

હાલનું પ્રજાતંત્ર દેશ ઉપરનું રાજ્ય છે, અમુક જાતિ કે અમુક નગરનું રાજ્ય નથી. અને પરિણામે લોકના પ્રત્યક્ષ મતથી તે ચાલતું નથી પણ પ્રતિનિધિઓથી ચાલે છે. એ ખીજો તફાવત છે. ત્રીજું એ કે તે કોઈ સામ્રાજ્યનું અંગ નથી પણ મેજે પગભર રહેતું સ્વરાજ છે.

આથેન્સ માત્ર નગર-રાજ્ય હતું. વળી તે અન્યાય ઉપર રચાયેલું હતું કારણ કે તેમાં પચીશ હજાર શહેરીઓ અને ત્રણલાખ ગુલામો હતા. વળી પેરિક્લિસ વાસ્તવિક શહેનશાહ જ હતો, -શહેનશાહનું નામ નહોતું એટલુંજ માફ.

મધ્યકાલીન યુરોપમાં ઇટલીની હતરે નાનાં નાનાં નગર-રાજ્યો હતાં. પણ ઇટલી અને જર્મન પ્રજાના વિકાસમાં તે માત્ર આડખીલ તરીકે જ હતાં, એથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂનાં પ્રજાતંત્રો હાલની પ્રજાસત્તાની ભાવનાને લેશ પણ મળતાં નથી.

આ સ્થિતિમાંથી અમેરિકા અને ફ્રાન્સ મુક્ત થયાં ત્યારે તેમની પાસે કોઈ રાજતંત્રનો નમૂનો હતો જ નહિ. એ જ સ્થિતિ અત્યારે એશિયાના લોકોની છે. નવી સ્થિતિમાં તેમની પાસે અમેરિકા અને ફ્રાન્સ સિવાય કોઈ આદર્શ નથી. એશિયા તો શું પણ યુરોપના પણ પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી તેની આશા રાખવી કોઈ છે.

ભાગ ૨ જો.

હિન્દુ રાજનીતિના વિચારો

પ્રકરણ ૭ મું

હિન્દુઓનું રાજનૈતિક સાહિત્ય.

હિન્દુઓના સાહિત્યમાં તાર્કિક આદર્શો, અવ્યવહારિક ગુપ્ત બેદો, ખીછા દુનિયા વિશે ગપ્પાં—અને બહુ બહુ તો તત્ત્વચર્ચા છે. ખીજું કંઈ નથી એવો જ મત પશ્ચિમમાં ચાલ્યો છે તે મત, મેક્સમ્યુલરે પ્રસિદ્ધ કરેલ “સંસ્કૃત વાંદ્મયે નો ઇતિહાસ” “હિન્દુ શું શીખતી શકે” અને બુદ્ધના થોડા નિરાશાવાદના ઉતારા ને લીધે બંધાયો છે. હિન્દુને સંપૂર્ણ ઇતિહાસ હંજુ રચવાને વાર છે. જર્મનીના આલ્ફ્રેડકેટની નોંધમાં જ હંજુ પચીસ હજાર પુસ્તકો અપ્રસિદ્ધ રહ્યાની યાદી છે તે સિવાય હંજુ કેટલાંય નોંધવાં બાકી છે. પણ જે કંઈ જણાયું છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિને દરેક પ્રદેશ, સંધર્મ, નાચંબું, ચિતરણ, ઢાર ઉછેરવાં, બાગ ધરવા, થોડા રાજનાથી માંડીને તે સંગાર, ચોરી, લડાઈ વહાણવટું હથિયાર બનાવવાં, ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મ અર્થે કામ મોક્ષ સર્વ પ્રવૃત્તિનું સાહિત્ય મળે છે તો સંપત્તિશાસ્ત્ર રાજનીતિ, કાયદાનું સાહિત્ય તો મળે જ તેમાં નવાઈ શી! આ સિવાય શુદ્ધ સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં પણ રાજનીતિ વગેરે વિષયોની હકીકત મળી આવે છે. પણ રાજનીતિને લગતા વિષયો ખાસ સ્મૃતિશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મસૂત્ર અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના પણ છે. યુરોપીય વિદ્વાનોનું પ્રથમ ધ્યાન આ સ્મૃતિ ગ્રન્થોપર પડ્યું કારણ કે વારસાના દાવામાં તેમની જરૂર પડી. પણ સમાજ અને લોકસંઘ વિશેનું ખૂં સાહિત્ય તેમની નજર બહાર રહી ગયું. પાલી સાહિત્ય પણ આ સંબંધી ઘણો પ્રકાશ પાડે છે.

આ વિષયને ખાસ લગતાં પુસ્તકો અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર છે. અર્થશાસ્ત્રના ઘણા લેખકોનાં નામો કૌટિલ્ય આપે છે તે બધાં હાલ તો નષ્ટ થયાં છે. તે સિવાય બકત વિદુરને નામે એક નીતિશાસ્ત્ર અને વૈશંપાયનને નામે નીતિપ્રકાશિકા ચડ્યાં છે. સોમદેવનું નીતિવાક્યામૃત અને ભોજનું ચુક્રિતકલ્પતરુ પણ નીતિના ગ્રન્થો છે. પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સર્વમાન્ય એવો ગ્રન્થ તો હમણાં હાય લાગેલો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનો છે. ખરી હકીકત તો આમાંજ છે. તેમ છતાં આશ્ચર્ય છે કે પ્રમાણભૂત પુસ્તક શુદ્ધનીતિ ગણાયું છે. આ નીતિના ઘણાખરા ગ્રન્થોમાં ચાલુ કાયદા સાથે લેખકે કલ્પેલી આદર્શ સ્થિતિનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે અને તે સમયના ઇતિહાસના અભાવે કલ્પના અને હકીકત બન્નેને ચાળી દાઢવાં દરેક પ્રસંગે મુલમ નથી. પુરાતત્ત્વની વધારે શોધખોળ અને ખોદકામ પછી આ વિષય ઉપર વધારે પ્રકાશ પડશે.

પ્રકરણ ૮

હિન્દુ રાજનીતિમાં બંધારણ વિશે વિચારો

રાજનીતિમાં રાજ્યનાં સાત અંગો મનાયાં છે, ૧ સ્વામી, ૨ અમાત્ય, ૩ સુવેદ, ૪ કોશ, ૫ રાષ્ટ્ર, ૬ દુર્ગ, અને ૭ બલ. ચાણક્યથી ભોજ સુધી દરેક લેખક આ પ્રમાણે

વિભાગથી વિષયનિરૂપણ કરે છે. આ ચર્ચામાં રાજસભ્ય, રાજાનો અતિમ હિદ્દેશ ધર્મ છે તે, આવી જાય છે; કર અને બલિતું એકજ સમર્થન છે. રાજાને પદબ્રહ્મ કરવાનું મંડળ વગેરે સંબંધી વિચારો પણ આમાં આવી જાય છે.

જેમ ધર્મોપદેશકો પોતાને અનુકૂળ અર્થ ઓરિસ્ટોટલમાંથી કાઢતા આવ્યા છે તેમ હાલના રાજકરણના વિચારકો પણ એજ પ્રાચીન ગ્રંથકારના શબ્દોમાંથી આધુનિક વિચારો કાઢે છે. આ ભૂલ છે અને આ રીતે પ્રાચીન ગ્રંથોનો અભ્યાસ ન થયો જોઈએ. અમે હાલના કોઈપણ રાજકીયમતના નિયમો કે સિદ્ધાન્તો આ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી કાઢવા માગતા નથી માત્ર એટલું જ બતાવવા માગીએ છીએ કે પશ્ચિમમાં જે માણસ સ્વભાવતઃ રાજકીય છે તો પૂર્વમાં પણ તેવો જ છે. અને પૂર્વ વિશે એટલું વિશેષ જણાવવું છે કે અહીં રાજ્યસત્તા અને ધર્મસત્તા એવી એવડી સત્તાઓનો અમલ કદી ચાલ્યો નથી.

અકબરના મુસલમાન મંત્રી અબુલફઝલે આઘનીઅકબરી લખ્યું છે તેમાં હિન્દુઓના “વ્યવહાર” ઉપર પણ પ્રકરણો છે તેમાં તે સમયના ચાલુ રાજનીતિના વિચારો સંગ્રહેલા છે; તેમાં કહ્યું છે કે રાજા વિજિગીપુ હોવો જોઈએ. નાના શત્રુની પણ ઉપેક્ષા ન કરવી. રાજ્ય હમેશાં નિષ્કંટક રાખ્યા કરવું વગેરે આમાં. જર્મનોના આત્મરક્ષણના, અમેરિકાના તૈયારીના, ગ્રીકોના દેશનિકાલના અને એવા ઘણા વિચારો પણ આવી જાય છે. મંત્રની ગુપ્તિ વિશે પણ કહેલ છે અને એવી ગુપ્તિ હાલ પણ દરેક રાજ્યમાં સચવાય છે. રાજાએ કોઈનો વિશ્વાસ ન કરવો, દરેક પરરાજ્યથી ચેતતાં રહેવું. ખીજા પણ કૌટિલ્યના મંડળ સંબંધી વિચારો છે. પોતાની હદ ઉપરનો સામન્ત રાજા તે શત્રુ અને તેની પાસેનો રાજા તે મિત્ર એ વિચાર તો હાલની સર્વ સુલેહો, મિત્ર રાજ્યો વગેરેમાં પણ રહેલા છે. અબુલફઝલ કહે છે કે ચક્રાઈ કરવી તો ધાન્ય લેવાના સમયે કરવી. નેપોલિયનની પણ આજ યુક્તિ હતી.

હિન્દની પ્રાચીન વિદ્યા વિશે વધારે હકીકત મળી ન આવે ત્યાં સુધી આપણે આ સાહિત્યનું વિવેચન માત્ર તાર્કિક દૃષ્ટિએ જ કરી શકીએ.

જહાન રુઝઅર્ મિલ કહે છે કે પ્રતિનિધિ રાજ્ય સત્તાને માટે સૌથી પ્રથમ એ જરૂરનું છે કે માણસો અધાં પોતાની જવાબદારી સમજતાં હોવાં જોઈએ અને રાજ્ય વ્યવસ્થા રહે તેને માટે પોતે સંભાળ રાખતાં હોવાં જોઈએ. કૌટિલ્ય અને શુક્રનીતિના કાયદાઓના પૃથક્કરણથી માલુમ પડે છે કે આ લક્ષણ તે વખતના સમાજોમાં હતું.

રાજ્યમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય વિશે અત્યારે જે સખ્ત વિરોધી મતો છે. એક બાળુ સમાજસત્તાવાદીઓ દરેક બાબતમાં રાજ્યની વ્યવસ્થા માગે છે બીજા બાળુ મિલ વગેરે કહે તેમ ચાલવા દેવાના સિદ્ધાન્તની તરફેણમાં હોઈ રાજ્યની દરમિયાનગિરી ઓછામાં ઓછી હોવી જોઈએ તેમ કહે છે. કૌટિલ્ય અને શુક્ર આવા કેવળ તર્કવાદી નહોતા. ધર્મના પક્ષકારો હોઈ તેઓ જેની જેની જરૂર પડે તે સર્વનો સમાવેશ રાજ્યના કાર્યક્ષેત્રમાં થઈ શકે એમ તેઓ માને છે. સર્વ ધરડા માણસોને પેન્શન આપવું એવી હિમાયત આ શાસ્ત્રકારોએ કદી કરી નથી પણ લડાઈમાં મરેલા સૈનિકોનાં બેરી છોકરાંને પોષવાનું વસિય

કહે છે, રાજકાર્યમાં જેમણે જાણી જોઈ હોય તેમને પ્રદ્ધ કરવા મહાભારત કહે છે અને નિર્ણય અને આર્તનું રક્ષણ કરવા કૌટિલ્ય કહે છે તેવીજ રીતે તે તુલશાનકારક માણનું વેચાણ અને નકાબોરીપણું પણ અટકાવે છે. તેવીજ રીતે પશુઓનાં વેચાણ, દારૂ જુગાર વગેરે સમાજને અસર કરનારા સર્વ વ્યવહારો રાજ્યની અનુભૂતિ સિવાય ન થઈ શકે એમ શુક લખે છે. રાજ ન કાલનું કારણ છે એ મૂલ્ય આ રીતે સકારણ બને છે. શુક કહે છે કે રાજ જનને મોટા નથી રાજનું પદ મોટું છે. પ્રજાને રાજ રાખવા તેણે પોતાના અમલદારોને પણ બરતરફ કરવા જોઈએ. રાજ્યોધર્મ અને ન્યાયની ખાતર ચારચતુર રહેવું જોઈએ. આ ચારે માત્ર રૈયતની અંદર અંદરની બાબત ન પહોંચાડે પણ રાજ નિરુદ્ધની હકીકત પણ પહોંચાડે અને એ બાબતથી રાજ્યે પ્રકૃતિની અપ્રસન્નતાનું જે કારણ હોય તે ખસેડવું જોઈએ. શુક તો ત્યાં સુધી કહે છે કે રાજ તો પ્રજાના દાસ છે. તેણે નયના પ્રજામાં મંત્રીઓની સલાહ લેવી જોઈએ. આ મંત્રીઓની સંસ્થાનાં મૂળ વેદકાળથી મળી આવે છે. રાજની સત્તાને તેઓ અમલમાં રાખે છે. શુક કહે છે કે રાજ જેમનાથી બંધીતો રહે તે મંત્રીઓ સારા. રાજના દિવ્ય હક્કો જેવા પશ્ચિમમાં મનાયા છે તેવા અહીં મનાયા નથી. રાજ જે ધર્મ પ્રમાણે ન ચાલે તો તે દેવ નહિ પણ રાક્ષસ સમજવો એવા ઉદ્દેશો છે. એવા રાજને મારી નાખવો એમ મહાભારત કહે છે અને તે પછી ખીજા રાજને પસંદ કરીને નીમવો એમ શુક કહે છે.

રાજને જે કર જણિ અથવા બાગ મળે છે તે રાજના કામનો તેને મળતો બદલો છે. તે સમયને લીધે મળે છે. રાજ જ્યારે ગાદીએ આવે છે ત્યારે તેને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે, અને એ કામ બદલ નીતિશાસ્ત્રમાં રાજને કર લેવાનો હક મળે છે અને એવાં કર રૈયત ભરી શકે તેવી શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ એટલી રાજ્યે સંભાળ રાખી જોઈએ. નવાં ઔદ્યોગિક સાહસોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ અને શુક કહે છે કે સાહસમાં જોડેલી મૂઠીનું બગણું ન ઉપજે ત્યાં સુધી તેના ઉપર દર ન લેવો જોઈએ. પરદેશી માલ પર દાણ નાખી સ્વદેશી ધંધાનું રક્ષણ કરવાની પદ્ધતિ પણ કૌટિલ્યને જાણીતી હતી. લગઈ જેવા પ્રસંગે જાસ કરો પણ નાખી શકાય.

યુદ્ધકોશ અને લડાયક જુરમો પણ આપણામાં ખૂબ જોડાયેલા હોય. ગીતાના નિષ્કામ કર્મમાં પણ શીટ્ટોએ એક ઉપદેશ આપ્યો છે. લડાઈમાં મરવાથી સ્વર્ગ મળે છે એવી અહીં સામાન્ય માન્યતા છે. શુક તો બ્રાહ્મણોએ પણ લડવું જોઈએ એમ કહે છે. લડવું એ સર્વ નાતોની બ્રાહ્મણ સુધાંની ધરમ છે એમ મહાભારત ગીતા અને વસિષ્ઠ પણ કહે છે. અને કૌટિલ્યના લેખપરથી પણ લાગે છે કે બ્રાહ્મણો પણ વડતા હશે જો કે તે ક્ષત્રિયો કરતાં બ્રાહ્મણોને લડવાને માટે જોગ લાયક ગણે છે. પ્રાચીન ઐક્યની પેઠે હિન્દુઓ પણ શૂરોને સ્વાભાવિક દાસ માને છે તેથી શૂદ્રો લડાઈમાંથી બાદ થયા છે. પણ આ સામાન્ય વિચારો પણ વીર્ય અને શક્તિ હોય તો શૂદ્ર કે વૈશ્યની પણ આદા આવડા નથી, શુક કહે છે કે સેનાપતિ ગમે તે ચાર વર્ગોમાંથી લઈ શકાય. મંત્રીઓની જાણતમાં પણ પ્રથમ બ્રાહ્મણ પછી ક્ષત્રિય અને પછી વૈશ્યને માટે પ્રસૂપાને બતાવી છેવટે એમજ કહ્યું છે કે કાર્ય, શીલ અને વીર્ય, જન્મ નહિ. ખીજા દિશાની વગાઓ

પૂરવાની બાબતમાં વર્ણભેદ તેથી પણ ઝોઝો મદરવતો હતો અને સાથે સાથે એ પણ બાણવું જોઈએ કે તે વખતના વર્ણો, જાતિઓ, નાતો હાલના જેવી ચોક્કસ બંધાઈ ગમ્મ નહોતી, આંતરલગ્નો થઈ શકતાં.

પ્રકરણ ૯મું.

હિન્દુરાજનીતિમાં રાજ સંબંધી વિચારો.

રાજ્ય સંબંધી વિચારો નીતિવિદોએ એ રીતે કર્યા છે. રાજાના અને અરાજક જનપદ વચ્ચે ફરક શો છે? અને અરાજકતામાંથી રાજ્ય શી રીતે ઉદ્ભવ્યું? અનેતો એક જ જવાબ તેઓ આપે છે કે “માત્રયન્યાય.” પશ્ચિમના નીતિવિદો અરાજક સ્થિતિને પ્રાકૃતિક સ્થિતિ કહે છે. અને તેમાં સળગો નળગાને હજે એમજ એમનું પણ કહેવું છે. અને વિચારકોનો ત્યાં એક જ મત થાય છે.

હિન્દુ દણ્ડનીતિ એ મુખ્ય પાયા પર રચાયેલી છે (૧) મમત્વ અથવા સ્વામિત્વ અને (૨) ધર્મ. આ વિચારો ઉપરથી આખી રાજતત્ત્વની મીમાંસા થઈ છે. દણ્ડ ન હોય તો રાજ્ય નથી. આ સિદ્ધાન્તોનું નીચે પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરી શકાય.

૧. દણ્ડ ન હોય તો રાજ્ય ન હોય.

(ક) રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ન હોય.

(ખ) ધર્મ ન હોય તો સ્વામિત્વ કે માલીકી ન હોય.

દણ્ડ રાખવાનું મૂળ કારણ મનુષ્ય સ્વભાવમાં છે. દણ્ડ સિવાય માણસ શુચિ રહી શકતો નથી. હાલના અસ્વામિવાદીઓ આ વિચારની વિરુદ્ધ છે. પણ યુરોપના પણ આજમુંનીના સર્વ વિચારકોએ આજ વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. રાજ્ય જોકે પોતે દણ્ડધર છે છતાં તે પણ દણ્ડને અધીન છે અને જે દણ્ડ પ્રજા પર પડે છે તેજ રાજ્ય પર પણ પડી શકે.

મમત્વ, જ્ઞાનગી માલીકીની ખેડે ધર્મ પણ રાજ્યને માટે આવશ્યક છે. રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ન હોય. કોઈ પણ કારણથી એટલે કે સ્વતંત્રતા નષ્ટ થવાથી કે રાજ્યક્રાન્તિને લીધે કે અરાજકતાથી રાજકીય સ્થિતિ બંધ પડે તો ધર્મ પણ નષ્ટ થાય.

આ ધર્મ બહુજ વ્યાપક શબ્દ છે, પૃથક્કરણ કરતાં તેના ઝોઝામાં ઝોઝા નીચે પ્રમાણે પાંચ અર્થો થાય છે.

૧. કોઈ પ્રકારનો મોક્ષવાદ જેમકે હિન્દુ ધર્મ, મુસલમાની ધર્મ વગેરે.

૨. પાપથી ઉલટું તે, પુણ્ય, એટલે ચારિત્રમીમાંસામાં જેને સાફ કહીએ તે.

૩. કાયદો. રાજ્યે અમલમાં મૂકેલો કાયદો.

૪. ન્યાય.

૫. ફરજ, કર્તવ્ય.

રાજનીતિચર્ચામાં પહેલા એ અર્થોનું કામ નથી. એ કાઠી નાખતાં એમ શકિત થાય છે કે રાજ્ય એટલે (૧) કાયદા આપનારી, (૨) ન્યાય આપનારી (૩) કર્તવ્ય કરાવનારી સંસ્થા.

હવે ધર્મ એટલે કાયદો દણ્ડને લીધે જ રહી શકે છે. ત્યારે જે રાજ્ય ન હોય તો મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓ પણ હોઈ ન જ શકે. પણ એ સ્મૃતિઓ શું કાયદા હતા? હવે કાયદા વિશે એ મતો છે તે બાણવા જોઈએ. એક તો કોઈએ પણ

ધડ્યા વિના માનવ સ્વભાવમાંથી સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવેલો અથવા લોકોમાં શિવાજી તરીકે આલસો કાયદો અને બીજો રાજ્યે ઘડેલો કાયદો. આમાંનો બીજો વિચાર યુરોપમાં ૧૬મા સદીમાં જ સ્કુટ રૂપે મૂકાયો. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ બંને વિચારો હતા. યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્મૃતિમાં વિસાનેશ્વર આ ભેદ કહે છે. બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં ધર્મ એ જ સત્ય છે એમ કહ્યું છે. મનુ કહે છે કે કાલ્યા અને રાગદ્વેષ રહિત પુરુષોએ જ આચાર પાળ્યો તે ધર્મ. યાજ્ઞવલ્ક્ય સદાચારને ધર્મ કહે છે. ડિમોસ્ટ્રિનિસે પણ આનું જ કહ્યું છે. પણ ધર્મ સંબંધી વિચાર, જેને કૌટિલ્ય રાજની આગ કહે છે તેનો પણ ઉદ્ભવ નારદ શુક વગેરેમાં છે. શુક કહે છે કે રાજાનાં શાસનોને પૂરેપૂરાં પ્રસિદ્ધ કરવાં જોઈએ. શાસનપત્રો ઉપર રાજાની મહોરછાપ તથા મિતિ પણ જોઈએ.

ધર્મ એટલે ન્યાય પણ રાજ્યમાં હોવો જોઈએ. મનુ કહે છે કે એ માણસો વચ્ચે તકરાર પડે ત્યારે સ્મૃતિઓ પ્રમાણે ન્યાય કરવો તે ન્યાય છે. શુક પણ એવું જ કહે છે. એ જ રીતે રાજ્ય જ માણસોને સ્વધર્મ-સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તી શકે.

રાજ્યનું મૂર્તિ અંગ તે રાષ્ટ્ર. રાષ્ટ્રમાં બે વિચારો આવે છે (૧) સ્થાપિત (૨) પ્રકૃતિ કે પ્રજા. આ પ્રજા કેટલાએક સ્વાભાવિક વર્ગોમાં વહેંચાય તે વર્ગો. ચાર વર્ણ ગણાય છે પણ શુક કહે છે તેમ વર્ણો અસંખ્ય છે. મૂળ વર્ણોના વિચાર આમડીના રંગ ઉપરથી આવ્યો હશે. હવે પ્રજાની જે દરેક વ્યક્તિને પોતાના વિકાસમાં કેટલીએક ભૂમિકાઓ છે તે આશ્રમો છે. એટલે પ્રજા હોય ત્યાં વર્ણાશ્રમો હોવાજા જોઈએ. અને ધર્મ એટલે એ વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે કર્તવ્ય કરવું તે.

રાજ્યનું ઔર્થિક પરરાજ્યથી સ્વતંત્ર હોય તો જ ઔર્થિક ગણાય એ પણ પ્રાચીન નીતિવિદો જાણતા હતા. શુક કહે છે કે પરતંત્રતા જેવું એકે બીજું દુઃખ નથી અને સ્વતંત્રતા જેવું સુખ નથી. કૌટિલ્ય કહે છે કે પરદેશી રાજ્ય દેશને પોતાનું ગણવું નથી, તેને ગરીબ બનાવી દે છે, તેની સંપત્તિ ઘસડી જાય છે. અથવા તેને વેપારના સાધન તરીકે ગણે છે. આ વિચારોને લીધે પરરાજ્ય સાથે કેવી નીતિ રાખવી એ વિચારો, આંતર રાજ્યનીતિ, અસ્તિત્વમાં આવી અને તે ઝોજામાં ઝોજી ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

એક રાજાને બીજા જે જે રાજ્યો સાથે સંબંધ હોય તે રાજ્યોનું એક મંડળ ગણાય છે અને તે મંડળને અંગે નીતિવિદોએ પોતાના વિચારો બતાવેલા છે. મંડલના વિચારમાં કેન્દ્રભૂત વિચાર વિજિગીપુ રાજનો છે. વિજિગીપુની ભાવનામાં વિજય અને વિસ્તારની ઇચ્છા રહેલાં છે. દરેક વિજિગીપુએ મંડળમાં સુખ્ય બનવાની ઇચ્છા કરતી જોઈએ. તેને માટે તેણે સદાસર્વ રહેવું જોઈએ પોતે આગળ, વધવા પરને નીચે પાડવો જોઈએ. એ માટે મંડળની નીતિમાં ધર્મવિચારોને સ્થાન નથી. પશ્ચિમના આંતર-રાજ્યનીતિનું કૌટિલ્યનું પણ કહે છે કે રાજાઓ કાંઈ પણ કારણ સિવાય યુદ્ધ કરે છે અને યુદ્ધમાં કોઈ ધર્મની ગચાંદા રાખતા નથી. ઓક વિચારકો પણ એમ જ માનતા. આં જાગ્યતમાં પૂર્વના નીતિવિદોને પશ્ચિમના નીતિવિદોથી જુદા ગણવાનું કાંઈ કારણ નથી.

કૌટિલ્યના મંડળમાં વિજિગીપુની દૃષ્ટિએ પ્રથમ તેનો જે અડીને પાડાશી હોય તે તેનો અરિ છે, તે પછી મધ્યમ છે ને પછી ઉદાસીન છે. અને. અત્યારે પણ યુરોપમાં જે

વિચારો આલે છે તેમાં આજ નીતિ નજરે પડે છે. મુખ્ય નીતિ એ છે કે શત્રુઓને અંદર અંદર લડાવવા. ત્યારે સર્વ રાજનીતિમાંથી નીચેના એ સિદ્ધાન્તો નીકળે છે.

૧. રાજ્યો પોતાની પ્રજામાં માત્સ્યન્યાય ન પ્રવર્તવા દેવો.

૨. મંડળમાં પાછો જોજ માત્સ્યન્યાય પ્રવર્તે જ.

એટલે એક અનવસ્થામાંથી આપણે બીજી અનવસ્થામાં આવીએ છીએ. હિન્દુ રાજનીતિમાં આજ કોયડો છે.

આટલેથી જ રાજનીતિ અટકી પડી નહિ. આથી આગળ જઈ સાર્વભૌમ રાજ્યની ભાવના ઉદ્ભૂત થઈ. યુરોપમાં આ ભાવના ૧૪ માં સદ્માં અસ્તિત્વમાં આવી. હિન્દુઓમાં આ ભાવના પ્રાચીન કાળથી હતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પણ સાર્વભૌમ અને એકરાજ્ય થવાનો ઉલ્લેખ છે. આજ વિચારો ચક્રવર્તી, આંતરન્ત, સાર્વભૌમ, સમ્રાટ, આસમુદ્રસિત્તિલક્ષી પણ કહેલી છે. શુક્રનીતિમાં ઉપજ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે પાંચરીઓ ગતારી છે. સામન્ત, મોડલિટ, રાજ, મહારાજ, સ્વરાટ, સમ્રાટ, વિરાટ, અને સાર્વભૌમ. આ ભાવના મુખ્ય યજ્ઞ અને રાજમૂલ્યયજ્ઞની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દિગ્વિજયની અભિલાષાનું મળ આ કારણ હતું. અને રાજનીતિની અંતિમ તેમ જ હતી.

આ સ્વાધ્યાયમાં ટીકા કરવાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ સ્વાધ્યાયથી થતા કેટલાં એક વિચારોની તોંધ લેવી ઉચિત માનીએ છીએ. આ પુસ્તકના અભ્યાસથી, પૂર્વના અભ્યાસના કેટલાંએક ગ્રંથો—જે સઘળા ગ્રંથો પૂર્વ સ્વતંત્ર થવાને લાયક નથી એવા એક જ વિધાનને લક્ષે છે તે—ગ્રંથો તૂટી જાય છે. તે સાથે જ એજ ગ્રંથોના સહગામી બીજા ગ્રંથો—કે પશ્ચિમ ઇતિહાસના આદિથી જ રાજ કરવા સરળએણું હતું એ ગ્રંથો પણ ટકી શકતા નથી. પુરાતત્ત્વ સંશોધનમાં આટલું સંમાર્જનનું કામ પણ ઓછું અગત્યનું નથી. પણ આ થતાં બીજા ગ્રંથો ખંધાઈ ન જાય એ સંભાળ રાખવાની છે. પૂર્વની પ્રજાઓ અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ સરખી છે—માણસ છે એટલે દરજ્જે સરખી હોય એમાં નવાઈ નથી. પણ એ સૂત્રથી એમ ન સમજાઈ જવું જોઈએ કે પૂર્વના ઇતિહાસની શોધખોળમાં પશ્ચિમના ઇતિહાસ જેવું પરિણામ આવે કે ગતારી શકીએ એટલે ઇતિહાસનો તાળો મળી ગયો. પૂર્વ પશ્ચિમ એક છે એ જ ઇતિહાસના શોધખોળનું ધ્યેય છે એમ ન મનાવું જોઈએ.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ સમાન્તર લીટીએ ચાલ્યા છે એમ કહી શ્રી વિનયકુમાર સરકાર એક એવું પણ અનુમાન કાઢે છે કે પૂર્વ કે પશ્ચિમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અત્યારની નવીન સ્થિતિને કાંઈ પણ રીતે માર્ગદર્શક થઈ શકશે નહિ. આનો ફલિતાર્થ એ થાય કે આપણાં રાજકીય પ્રશ્નો માટે વિચાર કરવાની સામગ્રી પાશ્ચાત્ય દેશોની આધુનિક સ્થિતિના અભ્યાસમાંથી જ મળી શકશે—બીજા શબ્દોમાં આપણે આપણું ભાવી તેમને પગલે પગલે ચાલીને રચવું જોઈએ. આ સઘળા અનુમાન સ્વીકારતા પેહેલાં બહુજ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આધુનિક સ્થિતિ નવીન છે એ ખરું. પણ તેને પણ આપણે આપણા ઇતિહાસમાં સિદ્ધ થતી પ્રકૃતિ અનુસાર ઉકેલવાની છે. નહિ કે માત્ર પશ્ચિમના અનુકરણથી. એટલે અંશે પૂર્વની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ છે અને તે પ્રકૃતિ તેના ઇતિહાસમાંથી આપણે વિચારી ને સમજી લેવી જોઈએ.

ચોપાનીઆં

કનિષ્કની સાલ. 'કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૧' ના ૫૮૩મા પાના પર કહેવામાં આવ્યું છે એમ 'કનિષ્કના વારંસી સાલવારી એ હિન્દુસ્તાનના આખા ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે ગુચ્છાયુ ભરેલો પ્રશ્ન છે, અને અત્યારે પણ એ પ્રશ્ન ઉકેલાયો છે એમ માગ્યે ન કહેવાય.' ૧૯૨૩ ના ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરીના એપ્રિલના અંકમાં પ્રો. જી. બેવીઓ હુબેલ આ સાલવારીના પ્રશ્નના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અગત્યની માહિતી આપે છે.

'તક્ષિલા ઓગમનાં સર જહોન માર્શલનાં જોદકામોના સંભાળપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી ઉપર્યુક્ત પ્રશ્ન વહેવાર પૂરતો ઉકેલાયો ગણાય એવો મત નળયુલનાંતી હું રજૂ લઉં. તક્ષિલાના પ્રદેશમાં ઇ. સ. ૪૫ માં જોન્ડોર્સનીસ રાબ્બ કરતો હતો એમ મોની ત્રણમે તો ઇરાનમાં એના વારસે પેકોરેસ હતો પેકોરેસનાં વ.રામાં અશ્વવર્ધનો ભત્રીજો સસસ તક્ષિલાનો હાકેમ હતો. ઇ. સ. ૬૪ માં એ જ પ્રદેશ મહારાજા કુશના હાથમાં હતો. (પરંતુ શિલાલેખ).

સર જહોન માર્શલનાં તક્ષિલાનાં જોદકામોના અહેવાલ (એકસ્કેવેશન્સ એટ ટક્ષિલા. આર્કયો. સર્વે. ઇન્ડિયા. ૧૯૧૨-૧૩ પાનું ૧ એકએક, અને એ ગાઇડ ટુ ટક્ષિલા: કંલક્ટા ૧૯૧૮) ને હું બરાબર સમઠ્યો હોંક તો ત્યાં કેટલાંક તદ્દન સ્પષ્ટ પડ જડ્યાં છે જેમકે-(૧) જોન્ડોર્સનીસનું પડ; સસનનું વગેરે, (૨) હમ્યુઝ તથા કુલ્યુલ-કાંદીસીસનાં પડ, અને (૩) વીમા કાંદીસીસનું પડ. જે કાળમાં કુલ્યુલકાંદીસીસ અને હમ્યુઝના નં સિક્કાઓ ચાલતા હતા તે પછી એનું પડ અંધાયાને ઘણાં વર્ષો થયાં. અને પછી વીમા-કાંદીસીસના સિક્કાઓનું ચલણ થતાં પણ લાંબો કાળ વીત્યો હશે.

પરંતુ આ પૂરતું નથી. એક અતિ મહત્વની બાબત પર ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે. વીમા-કાંદીસીસના રાજ્યનાં અમુક વર્ષો પછી એકાએક સંરકપ નામનું ગામ તળેણું નળાયુ છે. હકીકત એ છે કે સંરકપમાં વિમા-કાંદીસીસનાં તથા એની પહેલાં ચંદ્ર ગયેલાં સર્વ રાજ્યોના સિક્કા જડ્યા છે. પરંતુ એની પાછળના રાજ્યનો એક પણ સિક્કો સંરકપમાં કદી જડ્યો નથી.

વળી સર જહોન માર્શલ બહુ એક અગત્યની ટીકા કરે છે કે 'સોટરમેગસનો એક પણ સિક્કો સંરકપમાં જડ્યો નથી.' આ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં સોટરમેગસનાં સિક્કાઓ ટેકાણે ટેકાણે મળ્યાં આવે છે અને એની સાલ કનિષ્કનાં પહેલાના સમયની છે. આ ઉપરાંત સ્પષ્ટ થાય છે કે સંરકપ તળેણા પછી ઘણાં વર્ષો પછી કનિષ્ક ગાદીએ આવ્યો, વળી તક્ષિલાના બીજા કોઇ ભાગમાં એટલે કે ચીરસ્તુપ આગળ વીમા-કાંદીસીસ, સોટર મેગસ, કનિષ્ક વગેરેના સિક્કાઓ પુષ્કળ મળ્યા આવે છે. હુંકમાં ઇ. સ. ૬૦ની લગભગમાં તક્ષિલા કુશનોના હાથમાં આવ્યું અને એ સાલથી (૧) કુલ્યુલ અને હમ્યુઝ (૨) વીમા-કાંદીસીસ (૩) સોટર મેગસ અને (૪) કનિષ્કના સિક્કાઓના સમય ગણવેાં જોઈએ. આમાંની દરેકનો સમય એકો વર્ષોનો છે અને આવા સંજોગમાં કનિષ્કનો રાજ્યસંહાર કાળ ઇ. સ.

૭૮નો એટલે કે કુશનો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પછી માત્ર ૧૮ વર્ષ પછીનો ગણતો અસંભવિત બને છે.

આપણે જો હવે તે વખતનાં કેટલાંક દેવતદ્રામની શૈલીનો વિચાર કરીએ તો આપણે કહેવું જોઈએ કે કનિષ્કની કલા એ ગ્રીસો-રુદ્ધિસ્ટ કલાનું એટલું બધું હીન સ્વરૂપ છે કે તેનો નિર્માણ કાળ ઈ. સ. નો પહેલો સદી ગણવો અસંભવિત છે. સર જોહન માર્શલે કનિષ્કની શૈલીને સાચી રીતે હલકી પદ્ધતી આપી છે. (કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી વો. ૧ પા. ૬૪૮).

આથી કરીને કનિષ્કનો સમય ઈ. સ. બીજા સદીનો પૂર્વાર્ધ હશે, અને શકસંવતનો શરૂ કરનાર પણ એ નથી જ. ત્યારે એ સંવત કોણે ચલાવ્યો? આ સંવતના ઘુનામાં ઘુના ખાત્રિવાળા લેખો સુદામનના રાજ્યના વખતના છે અને એમની સાલ શક સંવત બાવનની છે. સુદામનનો વંશ તેના દાદા ચરતને સ્થાપ્યો હતો અને ચરતનનો પૌત્ર શક સંવત બાવનમાં રાજ્ય કરતો હતો. એટલે એ સંવત ચરતનના વારામાં આવુ થયો એ નક્કી છે.

ચરતન એ વંશનો આદિ પુરુષ હતો અને શક સંવત પણ તેણે જ સ્થાપ્યો એમ કયુલ કરવું એ સૌથી સ્વાભાવિક અનુમાન છે. આ અનુમાન પ્રમાણે ચાલવાથી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે-ઈ. સ. ના પહેલા સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગોન્ડોપરીસનું વિશાળ સામ્રાજ્ય હતું. પૂર્વ ઇરાનનું પદ્મવ રાજ્ય, કાયુક્તનું ચવનોનું રાજ્ય તથા પંજાબ રજપુતાના અને મહારાષ્ટ્રના શકરાજ્યોનો એમાં સમાવેશ થતો હતો. આ સામ્રાજ્ય ઈ. સ. ૬૦ માં પડી ભાંગ્યું અને ત્યારે કુશનોએ પંજાબનો કબજો લીધો ત્યારે દક્ષિણનરેશ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ શકો, ચવનો તથા પદ્મવોનો નાશ કર્યો અને મહારાષ્ટ્ર કાલીઆવાડ અને માળવા તાણે કર્યાં. નાસિકનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ બરાબર આ જ વાત જણાવે છે (ઈ. સ. નં. ૨ એપિ. ઇન્ડ., વો. ૭. પા. ૬૧) “ગૌતમીપુત્રે શકો, ચવનો તથા પદ્મવોનો નાશ કર્યો અને પોતે સૌરાષ્ટ્ર, અકરવન્તી વગેરેનો રાજ બન્યો. દક્ષિણ નરેશની ઉજ્જવેન અને કાલીઆવાડની ઉપર્યુક્ત છત્ર શક્તિ હંગામી જ હોઈ શકે. ઈ. સ. ૭૮માં ચરતન માળવા અને સૌરાષ્ટ્રનો રાજ થયો અને તેણે નવી ગાદી તથા શકસંવત નામનો નવો શતક ચલાવ્યો.”

ચુ.

૧ સારનાથનો અશ્વધોષ વાળો શિલાલેખ (એપિ. ઇન્ડ., વો. ૮ પાન ૧૭૧) જે આળીસની સાલમાં લખાયો છે તેનો મી. આર્થર વેનિસે ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. એ શિલાલેખ ૨૦૯ની સાલમાં લખાયો એમ પણ જણાશે. જો કોઈ એમ ધારે કે આમાંની એક સાલ વિક્રમ સાલ છે અને બીજી કનિષ્કની સાલ છે તો ઈ. સ. ૧૫૧ (વિક્રમ સંવત ૨૦૯) એ કનિષ્કની આળીશમી સાલ થશે અને કનિષ્કની સાલ ઈ. સ. ૧૧૧ થશે.

૨ કદાચ એના રાજ્ય પહેલાં (પા. ૫૭૪) ખાલસા થયેલી કાયુલની ખીણમાં પણ એનું રાજ્ય હતું એ બાબત એના મુખ્ય શહેરમાંથી મેસને શોધી કાઢેલા સિક્કાના મોટા જવાબી સાબીત થાય છે (કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૧. પા. ૫૭૭)

મીથીક સોસાયટીના ત્રેમાસિકના એપ્રીલ ૧૯૨૩ના અંકમાં રંગસ્વામી સરસ્વતી બી. એ.ને 'ભારવિ અને દણ્ડીના સમય અથવા પદ્ય સમયના સાહિત્યનો ઇતિહાસ' એ વિષય ઉપર લેખ છે. લેખ બહુ જ અવ્યવસ્થિત રીતે લખાયો છે પણ તેમાં કેટલીક નવીને માહિતી હોવાથી તેનો સાર આપ્યો છે.

મદ્રાસ ઓરીઅન્ટલ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટસ લાયબ્રેરીના ક્યુરેટર અને તેમના સહાયક 'અવન્તી સુન્દરી' નામનો એ ગ્રંથ શોધી કહાડ્યો છે. આ ગ્રંથ ચમ્પૂ છે અને દણ્ડીનો સ્તોત્ર છે. ગ્રંથના ૧૬૫ છ પરિચ્છેદ જ જડ્યા છે. પહેલા પરિચ્છેદમાં દણ્ડીના વંશનો તથા જે પરિચ્છિતમાં ગ્રંથ લખાયો તેનો અહેવાલ છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

કાન્ધીપુરીમાં સિંહવિષ્ણુ નામનો પદ્યવ વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સંજ્ઞામાં બેઠો હતો તે સમયે એક ગાન્ધર્વે આવી તેની સમક્ષ નીચેની આર્યા ગાદી

વનુજપતિહૃદયમૂધરવિભેદવિજ્ઞાતશક્તિનંસ્વકુલિશમ્ ।

જગદુદયહેતુવિષ્ણો રચતુ ચપુર્નારસિદ્ધં વઃ ॥^૧

(દાનવોના પતિના હૃદય-પર્વતને તોડવામાં જેનાં નખવળ્લી શક્તિ જણાઇ છે તે, -જગતના હૃદય હેતુ વિષ્ણુનું નરસિંહાવતારનું-ચરીર તમારું રક્ષણ કરે !)

રાજાએ પુછ્યું, 'આ વર્ણ-પદ્ધતિ કોણે નિર્માણ કરી છે?' ગાન્ધર્વે જવાબ આપ્યો 'સાંભળો પશ્ચિમોત્તરપ્રદેશમાં આનન્દપુર નામનું નગર છે. ત્યાંથી કૌશિકગોત્રનું એક કુટુંબ અચલપુર આવ્યું.....આ કુટુંબના નારાયણસ્વામી નામના માણસને દામોદર નામે પુત્ર થયો. " તે મેઘાત્મી કવિ, વિદ્વાન, ભારવિએ " વિષ્ણુવર્ધન નામના રાજાની મૈત્રી કરી. રાજા એક સમયે મૃગયા કરવા ગયો ત્યારે તે તેની સાથે ગયો હતો. ત્યાં તેને માંસ ખાવાની ધરા પડી. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવા તે તીર્થયાત્રા કરવા ગયો. હાલ તે દુર્વિનીત નામના રાજાની ભેટ છે, તેણે આ આર્યા રચી છે.'

સિંહવિષ્ણુરાજાએ તેને અનેક આદરપૂર્ણ નિમન્ત્રણો મોકલી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે આવી રાજાને અનેક સુભાષિતાથી સંતુષ્ટ કર્યો.

કવિને ત્રણ પુત્રો હતા. તેમાંથી વચસા મનોરથ નામના પુત્રથી વંશરુદ્ધિ થઈ. આ મનોરથને આર પુત્રો હતા. તેમાંથી વીરહતને ગૌરીનાંમની સ્ત્રીથી દણ્ડી નામનો પુત્ર થયો. દણ્ડી માતૃપિતાથી બાળપણમાં વિકૃત થયો પણ એ "સરસ્વતી અને શ્રુત"થી યુક્ત થયો નગરમાં પરચકતો ઉપદ્રવ થતાં તે નગર છોડી ચાલ્યો ! અનેક આશ્રમોમાં બળુતો અને પુણ્યપર્યટનો જોતો તે બહુ દિવસ બહાર રહ્યો. ઉપદ્રવ શાન્ત થતાં રાજાએ એને પાછો બોલાવ્યો.

આ પછી 'અવન્તી સુન્દરી કથા' કેવા પ્રસંગે લખાઇ તેનું વર્ણન છે.

આ અહેવાલ પ્રમાણે ભારવિનું નામ દામોદર થયું ગણાય; અને તે દણ્ડીનો પિતામહ થયો કહેવાય. દામોદર-ભારવિના સમકાલીન રાજાઓ-વિષ્ણુવર્ધન, દુર્વિનીત અને સિંહવિષ્ણુ.

૧. આ શ્લોક કિરાતમાં મળતો નથી.

દુર્વિનીતના અનેક તાત્પર્યો મળ્યાં છે. તેમાં તેને—“શબ્દાવતારકારદેવભારતી નિવદ્ધવૃહત્કથઃ કિરાતાર્જુનોયપંચદશસર્ગટીકાકારદુર્વિનીતનામા” એટલે કે શબ્દાવતાર નામના વ્યાકરણનો રચનાર, ગૃહસ્થા તે સંસ્કૃતમાં લખનાર, અને કિરાતાર્જુનીયના પંદર સર્ગનો ટીકાકાર—કહ્યો છે. આ દુર્વિનીત ‘ગંગ’ વંશનો હતો. આ નામનો ઢક્ત આ એક જ રાજા હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં જણાવેલો છે, એમ શ્રી રંગસ્વામી કહે છે. આ રાજાના કેટલાક લેખોમાં શબ્દાવતારના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ જૈન વૈયાકરણ પૂજ્યપાદને જણાવ્યો છે. આ આચાર્ય તેના ગુરુ હતા.

શ્રી રંગસ્વામીના મત પ્રમાણે વિષ્ણુવર્ધન પુલકેશી-ખીખનો બાપ હતા. તે શિલાલેખોમાં કુખર વિષ્ણુવર્ધન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

હવે ભારવિના સમય વિષે. પશ્ચિમના આલુક્ય રાજા પુલકેશી ખીખના ઇ. સ. ૬૩૪ ના શિલાલેખમાં પ્રશસ્તિકાર રવિગ્રીર્તિને “કવિતાશ્રિતકાલિદાસમારગ્નિકીર્તિઃ” કહ્યો છે. આ ઉપરથી ભારવિ તે પહેલાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ નિર્વિવાદ છે.

શ્રી રંગસ્વામીએ ઉપર જણાવેલા રાજાઓના સમયનો પોતાના લેખમાં નિર્દેશ કર્યો ન હોવાથી મૈ. હુબરીલના દક્ષિણના ઇતિહાસમાંથી તે નોંધીએ છીએ. સિંહવિષ્ણુનો સમય ૫૭૫-૬૦૦, અને દુર્વિનીતનો ૬૦૫-૬૫૦. આ ઉપરથી એટલું અનુમાન કરી શકાય કે ભારવિ છઠ્ઠા સદીના ખીખ શતાબ્દમાં થયો હશે.

કાવ્યાદર્શના ખીખ પરિચ્છેદના ૨૭૯મા શ્લોકમાં ‘રાજવર્મા’ કે ‘રાતવર્મા’ નો ઉલ્લેખ આવે છે. શ્રી નરસિંહાચાર્ય આ રાજાને અને રાજસિંહ નરસિંહવર્મા—ખીખને એક ગણે છે. તે ઉપરથી દણ્ડીનો સમય સાતમા સદીની છેવટની પચીસીમાં મુકાય છે.

પરંપરા પ્રમાણે દણ્ડીએ ત્રણ ગ્રંથો રચ્યા કહેવાય છે. તેમાં કાવ્યાદર્શ, અને દશકુમારચરિત પ્રસિદ્ધ છે. પણ દશકુમારચરિતના કર્તૃત્વ વિષે મતભેદ છે. કાવ્યાદર્શમાં દણ્ડીએ કાવ્યનો જે આદર્શ કહ્યો છે તેનાથી દશકુમારચરિત બહુ જ હલકું હોવાથી શ્રી. આગાશે દશકુમારચરિતને કાવ્યાદર્શકાર દણ્ડીનું હોવાની ના પાડે છે. આ મત સાથે શ્રીરંગસ્વામી સંમત થાય છે. તેઓ દશકુમારનું સ્થાન ‘અવન્તીસુન્દરી’ ને આપવા માગે છે. કારણકે તેમના મત પ્રમાણે, એમાં કાવ્યાદર્શનો આદર્શ શુદ્ધ રીતે સચવાયો છે.

દણ્ડીના ત્રિજ્ઞ ગ્રંથ વિષે આ પ્રમાણે કલ્પના કરી છે. મંદ્રાસ લાયબ્રેરીમાં ભોજપુરિયત ‘શ્રીગારપ્રકાશ’ નામના ગ્રંથની પ્રત છે. તેમાં અનેક ઉત્તારાઓ લીધા છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે દણ્ડીએ ‘દ્વિસન્ધાન’ નામનું એક કાવ્ય રચ્યું હશે. આ ગ્રંથના પ્રત્યેક શ્લોકમાં રામાયણ અને મહાભારતના બનાવો વર્ણવ્યા છે.

૨

એનાદસ એક ધી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટના ૧૯૨૨-૨૩ ના જન્યુઆરીના અંકમાં ‘નારદનાં ભક્તિસૂત્રો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ વિષેના પોતાના લેખમાં શ્રી પી. કે. જોડે બન્ને ગ્રંથોની ભાષા અને વિચારની સરખામણીનો અભ્યાસ કરી નીચેનાં અનુમાન બાંધે છે:

(૧) ગીતામાં ચર્ચેલા લગભગ બધા સિદ્ધાંતોનો નારદનાં સૂત્રોમાં મુખ્ય આશરો લીધેલો છે.

(૨) કેટલાંક સૂત્રો-તો ગીતાના જ શ્લોકોને સૂત્રની સંક્ષિપ્ત ભાષામાં ફરવી રચેલાં છે.
 (૩) દાખલા તરીકે છપનમું સૂત્ર લાગતું ગીતાના સાતમા અધ્યાયના ૧૬મા શ્લોકમાંનું 'આર્તાદિમેદાત' વાળું વચન યાદ લાવે છે. આનો એવો અર્થ થાય છે કે સૂત્રકારને ગીતાનો એટલો બધો પ્રિય થયેલો કે એને એતું નામ દેવાની જરૂર લાગી નથી. એણે એમ ધાર્યું જણાય છે કે 'આર્ત' શબ્દનું કથન માત્ર વાંચક યાદગીદારીને ગીતાના સાતમા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકનું સ્મરણ કરાવશે.

(૪) ગીતાનો સારસાદી સ્વભાવ નારદનાં સૂત્રોમાં દેખાતાં આવેતો નથી; એ કે એનાં ગ્રંથનાં વિષયવિષયનું પૂરતું ગીતાનું દેવું એને માથે ધણું છે. એણે કેવળ તર્કની દૃષ્ટિએ ભક્તિની ભાવનાનું વિવેકપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યું છે.

(૫) ત્યાગીમાં સૂત્રમાં શાન્તિલેખ ગીતાનો સંબંધ ઠાકરો છે. માત્ર એટલા ઉપરથી પણ આપણે નિર્ભય થઈએ અનુમાન બાંધી શકીએ કે શાન્તિલેખનાં સૂત્રો ગીતા પછી રચાયાં છે; આગળ જન્મ્યો તો નારદનાં સૂત્રોમાં શાન્તિલેખનું નામ આવે છે. એ ઉપરથી પ્રતિત થાય છે કે નારદનાં સૂત્રો ગીતા પછીના સમયમાં રચાયાં છે એટલું જ નહિ પરંતુ શાન્તિલેખસૂત્રની પણ પછી રચાયાં છે.

(૬) નારદસૂત્રો અને ગીતા બન્નેની ભાષાના મળતાંવડાપણાના પ્રમાણ પરથી તથા છપનમા સૂત્રમાં ગીતાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવે છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે બન્ને ગ્રંથો એનું સૌમાન્ય ગ્રંથના આધારે રચાયા હોય એવો સંભવ નથી.

(૭) ભક્તિ ઉપદેશનાર અનેક ઉપદેશકોનાં જેમાં નામ આવે છે એ ત્યાગીનું સૂત્ર 'જનજલ્પનિર્મયાઃ' એ વચનનો પ્રયોગ કરે છે. આ પરથી એની મૂલ્યના મળી શકે કે ભક્તિમાર્ગ જે હજી ખીલતો હતો તેની કિંમતી હાંસી નહિ તો દીક્રા તો લોક કરતાં હશે. ખચિત જ એ ત્યારે સર્વમાન્ય લૌકિક સંપ્રદાય નહોતો.

(૮) નારદસૂત્રો ભક્તિમાર્ગીઓને મિત્રભાષી અને સ્પષ્ટવક્તા બોધિયાની ગરજ સારવા રચાયાં હશે.

(૯) એકવીસમા સૂત્રમાં 'વ્રતાવનની ગોળીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે તે બતાવે છે કે એ વખતે ગીતાના મૂળ કૃષ્ણની કથા વિદ્યમાન પામી ગઈ હતી. એ જ પ્રમાણે હાસક અને બ્રાહ્મીમાં સૂત્રમાં 'હાન્તાશક્તિ'નો આદર્શ દર્શાવાયો છે તે જણાવે છે કે ભક્તિનો એક નિયમિત સંપ્રદાય ચાલ્યો હતો અને 'ભક્તિ'નું વિવેકપૂર્ણ પ્રયત્ન ધણું આગળ વધ્યું હતું.

(૧૦) આઠવીસ અને ઝોગણ્યાળીસામાં સૂત્રમાં નારદ સતસંગનું તત્ત્વ દાખલ કરે છે તે ભક્તિમાર્ગના કેટલો વિદ્યમાન થયો હતો તે મૂલ્ય છે. કેટલાક આવા મવા પુરો એ વખતે હોવા બેધએ. અને પ્રશ્ન અને મનુષ્યનો મેળ કરી આપનાર તરીકે આવા માણસોનો સંગ કરવાની આવશ્યકતા નારદ સૂત્રો સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે.

(૧૧) નારદ પોતાના સૂત્રોમાં (૨૧, ૨૩, ૩૧, ૩૨, ૫૨) વાપરેલાં દાખલાઓ અને ઉપમાઓ તદ્દન અપૂર્વ છે અને ગીતામાં એવું કંઈ જ નહિ.

(૧૨) કેટલીક જગાએ નિરોધ (સ. ૮), અનન્યતા (સ. ૧૦), ' ગોણી ' (સ. ૫૬) એવી કેટલીક પરિભાષાની ચોક્કસ સમજાતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. આ જરા વિસ્મયકારક છે.

(૧૩) છેવટે 'મૂલાસ્વાદનચત્ર' (સ. ૫૨) વડે ભક્તિનું ગૃહ અને આંતરોની સ્વરૂપ આપણને દીવા જેવું થાય છે. આગળ આપણને હિપદેશ આપવામાં આવે છે કે એ સ્વરૂપ હોવાથી એને ન્યાય કે પ્રમાણની જરૂર નથી (સ. ૫૯). મિથ્યા વિવાદને છેડા નહિ હોવાથી એવો વિવાદ કરવો નકામો છે. (સ. ૭૪, ૭૫) શુદ્ધિજ્ઞ કરતાં શ્રદ્ધાળુ વડે છે એ નારદસૂત્રોનું મુખ્ય કથન છે અને ગીતાનું મુખ્ય સંદેશ ' જ્ઞાન ' છે ' કર્મ ' છે કે ' ભક્તિ ' છે એ વિશે પાંડિતો વિવાદમાં પડે પણ નારદ મુખી શાસ્ત્ર એટલા બધો ભાર મુકાને કહે છે કે ' ભક્તિરેવ ગરીયસી ' (સ. ૮૧).

ચુ.

ચિત્રપરિચય

—સંસ્કૃત—

વડનગરમાં જે મોટા કીર્તિસ્તંભો છે. તેમાંના એકનું આ ચિત્ર છે. શહેરથી ઉત્તરે કોટની બહાર તે આવેલા છે. જનને સ્તંભો લગભગ સરળા છે અહીંઆ આખો છે તે વધારે સુરક્ષિત છે. આ જનને સ્તંભો કોઈ મહાનમંદિરના દરવાજાને શણગારતા હશે. હાલ ત્યાં મંદિરનાં બીજા કાંઈ ચિન્હો જણાતાં નથી.

આ સ્તંભો કેવળ રાતા અને પીળા ફરફરના પંથરના બનાવેલા છે. તેમાં સીમેન્ટ કે એવો કોઈ પદાર્થ વાપર્યો નથી. સ્તંભો મજબૂત અને ગિરજાથી અને માટે ' પીઠ ' સારી રીતે પહોળા રાખવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પીઠનો ઘેરવો ' પડ ' ચોરસ શીટ છે.

કીર્તિસ્તંભની રચના ખાસ કરી ભવ્યતાનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રત્યેક અવયવમાં જળ અને સ્થૈર્ય હોવા છતાં કોમળતાનો અભાવ નથી. તોરણ કે જે અહીંઆ કેવળ આભૂષણરૂપે છે તે તેની કિંચિત મનોહરતાથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સં.

સુધારો.

પા. ૪૨૧. લી. ૧૩માં ' જોજનપત્ર ' ને બદલે ' ભોજપત્ર ' વાંચો.

પા. ૪૨૨. લી. ૧૨માં ' જુજળળ ' ને બદલે ' ભુજળળ ' વાંચો.

નોંધ

ગંધા સત્રની જેમ ચાલુ સત્રમાં સોમવાર, ગુરુવાર અને શુક્રવાર પંડિત સુખલાલજી 'વાતસ્યાયનભાષ્ય' અને મંગળવાર, ગુરુવાર અને શનિવાર અધ્યાપક કોસમ્બી 'મન્નિકમનિકાય' શીખવે છે. સમય સાંજના ૫ થી ૬. સ્થળ પુરાતત્ત્વ મંદિર.

પ્રીન્સીપાલ આનન્દશંકર ગાપુભાઈ ધ્રુવે 'વસન્ત' ના ચાલુ વર્ષના ચૈત્ર માસના અંકમાં અને તેઓશ્રીએ ગૂજરાતમહાવિદ્યાલયમાં ચાલુ સત્રના પ્રારંભમાં આપેલા ભાષણમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર વિષે જે સારાં વચનો કહ્યાં છે તે માટે અમે તેઓશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. તેમણે બતાવેલી ખામી તથા કરેલી સૂચનાઓ માટે પણ અમે તેમના ઝેટલાજી આભારી છીએ. એમની સૂચનાઓનો ચચાચોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો અમે વ્યૂક્તિ નહિ. આ પ્રસંગે અમે તેઓશ્રીને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓની સહાનુભૂતિ સૂચના કરવામાં જે પર્ચાસ ન થતાં મંદિર માટે આ દિશામાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવા સુધી પહોંચે.

મંદિરનું કાર્ય રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને ઉપકારી થવા બાબત મંદિરની જે ખામી બતાવવામાં આવી છે તે વિષે અમે જણાવવાની રજા લઇએ છીએ કે તેઓશ્રીનો અભિપ્રાય અપૂર્ણ માહિતી ઉપર બંધાએલો છે. આભાર સુધીમાં મંદિરે જે કાંઈ થોડું થાંજું કામ કર્યું છે તેમાં રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને ઉપયોગી થવાય એ દૃષ્ટિ હંમેશા રાખવામાં આવી છે. આ બાબતનો ઉચ્છેષ્ટ પુરાતત્ત્વના પહેલા અંકમાં (પા. ૪) પુરાતત્ત્વમંદિર વિષેના લેખમાં શ્રી કાલેલકરે કરેલો છે. પુરાતત્ત્વમંદિર અચાવલીમાં જે આઠ પુસ્તકો આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાંથી ચાર-પ્રાકૃત કથાસંચદ, પાલીપાઠાવલી, ઉપનિષદપાઠાવલી અભિધ્યમત્યસંગદ્ધા-પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. અને તે પ્રમાણે તેના મહાવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમમાં ઉપયોગ પણ થાય છે. આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા અપાવવામાં અને પ્રસિદ્ધ કરવામાં પણ તેજ હેતુ લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ગુદ્દિલીલાસારસંચદ, પ્રાચીનસાહિત્ય અને તહેવારોનો ઇતિહાસ-આગ્રંથો પણ વિદ્યાપીઠમાં ચાલના અભ્યાસને ઉપયોગી છે આ સાથે તે ગ્રંથો જાહેર પ્રગતે ઉપયોગી થાય એ હેતુ પણ રાખવામાં આવ્યો છે. અધ્યાપનકાર્યમાં પણ મંદિર તરફથી મહાવિદ્યાલયને બાતની મદદ કરવામાં આવે છે.

વિજ્ઞપ્તિ

આ અંકથી 'પુરાતત્ત્વ' નું પહેલું વર્ષ પૂર થાય છે. આખા વર્ષમાં '૬૦' કાર્મ એટલે ૪૮૦-પાના આપવાનું અમે જાહેર કર્યું હતું. 'પુરાતત્ત્વ' ના ચારે અંકો જોતાં જણાશે કે અમે ૪૭૮+૬ અને અર્થશાસ્ત્રના અનુવાદના ૨૪ પાનાં મળી કુલ ૫૦૮ પાનાં એટલે કે ૬૩૩ કાર્મ આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત 'પુરાતત્ત્વ' ના પુઠા ઉપર પ્રાચીન શિલ્પનાં પણ ચાર ઉત્તમ નમુના આપ્યાં છે. કાગળો અને છપાઈ પણ સારાં આપવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

લેખોની પ્રામાણિકતા અને ગુણુ દોષ વિષે અભિપ્રાય બાંધવાનું અમે અમારા વિદ્વાન વાંચકોના માથે છોડી દઈએ છીએ.

હવે-પુરાતત્ત્વના વાંચકોને અમારે જણાવવું જોઈએ કે ગ્રાહકોના લવાજમથી ત્રેમાસિકનું ખર્ચ પૂર થતું નથી. વિદ્યાર્થીઓ આનું ત્રેમાસિક શરૂ કરાવવાનું સાહસ ઉઠાવી શકે પણ નભાવી તો લોકો જ શકે. આ માટે અમે અમારા વાંચકોને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ ભાન્તવર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે મમતા ધરાવતાં લોકોમાં 'પુરાતત્ત્વ' નો વધારે ફેલાવો કરવામાં બનતી મદદ કરે. પુરાતત્ત્વનો પ્રત્યેક વાંચક જે ત્રણ ત્રણ ગ્રાહક વધારી આપે તો પણ ખસ થશે.

પુરાતત્ત્વને દેવનાગરી લિપિમાં છાપવા માટે કેટલાક દક્ષણી, બંગાળી, હિન્દી તથા ગૂજરાતી વિદ્વાનોએ અમને આગ્રહ કર્યો છે. અમે પણ એ આવશ્યકતા સ્વીકારીએ છીએ. પણ અમદાવાદમાં ગૂજરાતી કરતાં દેવનાગરી છાપવાનું ખર્ચ ઘણું ભારે પડે છે. તેથી જ્યાં સુધી અમને ગ્રાહકોનો સારો આશ્રય મળે નહિ ત્યાં સુધી અમે એ ખર્ચ ઉઠાવી શકીએ નહિ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે 'પુરાતત્ત્વ' ને અમારા વાંચકોની મદદથી થોડા વખતમાં દેવનાગરીમાં છાપવાને અમે શક્તિમાન થઈશું.

જે વિદ્વાનોએ લેખો લખી પુરાતત્ત્વને પોષ્યું છે તેમના અમે અત્યંત આભારી છીએ. અમે તેઓને અને ગૂજરાતના સમસ્ત સાહસ્યર્ગને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ થોડાં લેખો મોકલી 'પુરાતત્ત્વ' નું ગૌરવ વધારશે.

જાહેર ખબર.

'પુરાતત્ત્વ' ના બીજા વર્ષનો પહેલો અંક મહાત્મા ગાંધીજીની પંચાવનમી જન્મતિથિ બાદરવા વદ. ૧૨ ને દિવસે જાહેર પડશે. અમારા ગ્રાહકો જેમ બને તેમ જલદી બાદરવા મહીના પહેલાં લવાજમ-રૂ. ૫-૮-૦-ભરી દેશે એવી આશા રાખીએ છીએ. જેઓનું લવાજમ નહિ આવ્યું હોય તેમને 'પુરાતત્ત્વ' વી. પી. થી મોકલશે; તેઓ તે સ્વીકારી આભારી કરશે. પહેલા પુસ્તકનું સુખપૃષ્ઠ તથા વિષયાનુક્રમ અને શબ્દાનુક્રમ આવતા અંકની સાથે મોકલવામાં આવશે.

સન્યાસથી પતિત^{૯૭} થયેલો પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધિવાળો તે ઉદાસ્થિત. તે પુષ્કળ સોનું અને ચેલાઓ સાથે, વાતીકર્મ માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં કામ કરાવે. તેના ઉત્પન્નમાંથી સર્વ સન્યાસીઓને તે સીધું પાગરણ ઉતારે પૂરું પાડે. આજીવિકાની જરૂર વાળાઓને ખાનગીમાં કહે “આજ વેપમાં^{૯૮} રા-
જના અર્થની સરત રાખવી. પોતાનો ભાગ લેવા વખતે આવીને હાજર થવું.”

બધા સન્યાસીઓએ પોત પોતાનાં વર્ગને એ પ્રમાણે કહેવું.

આજીવિકા ક્ષીણ થયેલા પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધિવાળા જેડુતને જેડુતના વેપે રાખવો. તે જેતીના કામ માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં-વગેરે ઉપર કહ્યા મુજબ.

આજીવિકા ક્ષીણ થયેલા, પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધિવાળા વેપારીને વેદેહકના^{૯૯} વેપે રાખવો. તે વેપારને માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં-વગેરે ઉપર કહ્યા મુજબ.

આજીવિકાની જરૂરવાળા મુંડી અથવા જટાધારીને તાપસના વેપે

ચત્રચંદ્રકુશલં તત્તદાનીમેવાચ્છાતવર્ષ ત ચેતિ (આલ્યાતવર્ષત્વયેતિ ?) એજ શ્લોકની દીકામાં કુશ્લક જેણે મેધાતિથિની દીકા લેયેલી છે તે લખે છે:—તત્ર પરમમદ્જઃ પ્રગલ્ભછાત્રઃ કપટવ્યવહારિત્વાન્ ક્રાપટિકસ્તં વૃત્ત્યર્થિનમર્થમાનામ્યામુપગૃહ્ય રહસિ રાજા દ્વ્યાત્ । यस્ય દુર્વૃત્તં પદ્યસિ તત્તદાનીમેષ મયિ વક્તવ્યમિતિ । માનવધર્મશાસ્ત્ર મંડલિકની આવૃત્તિ અ. ૮-૧૫૪. પૃ. ૮૨૮-૮૨૯. ઉપર આપેલા મેધાતિથિના પાઠનો છેલ્લો ભાગ તો દેખીતો અસ્ફુટ અને ભ્રષ્ટ છે. સામાન્ય રીતે કામન્દકે દૌટિલ્યને ગુરુ માને છે એ ઉપરથી તેનું કથન તે જ દૌટિલ્યનો અભિપ્રાય હશે એમ માનવું વાજબી લાગે અને ઉપરના પાઠોમાં પ્રગલ્ભછાત્ર સમાસ કર્મધારયને બદલે બહુવીહિ લખ્યો તો તેનો અર્થ ‘પ્રગલ્ભ છાત્રવાળો’ અધ્યાપક એવો જ થાય પણ ક્રાપટિકનો અર્થ અધ્યાપક કરવાને કાર્ધ કોશનું પ્રમાણ નથી. જ્યમંગલા પણ અધ્યાપકનો અર્થ ‘કપટથી શિષ્યવૃત્તિથી રહેતો અધ્યાપક’ કરે છે અને જૂના કાલમાં વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાને માટે દેશ પરદેશ રસ્તા અને ગાય અને શહેરોમાં માગીને નિર્વોહ કરતા એ જોતાં શિષ્ય જ ગુપ્તચારનું કામ બરાબર કરી શકે એમ લાગે છે માટે ક્રાપટિકનો અર્થ શિષ્ય સેવો જ રીક છે

૮૭. મૂળમાં પ્રવ્રજ્યાપ્રત્યવસિત પાઠ છે. રા. શામશાસ્ત્રી એનો અર્થ ‘સન્યાસ દીક્ષા લીધેલો’ એવો કરે છે, પ્રત્યવસિતનો અર્થ જ્ઞાનિયર વિલિંગમ્સ ‘ચ્યુત થઇ જતો’ રીતે કહેવા માંડેલો’ એવો આપે છે અને તે અર્થને મનુસ્મૃતિ અને નારદસ્મૃતિ નો આધાર હોવાનું જણાવે છે. ૮૬મી દીપમાં જણાવ્યું છે તે મંધર્મમાં જનમંગલા મિશ્રુક ઇતિ કુત્સાયામ્ કનઃ, તસ્ય પ્રવ્રજ્યાપ્રત્યવસિતત્વાત્ એમ દીકામાં જણાવે છે. તે પ્રકરણમાં કુશ્લક બદલે પ્રવ્રજ્યાક્રુદપતિત ઉદાસ્થિતઃ લખે છે માટે અર્થે પ્રત્યવસિત નો અર્થ ‘પતિત થયેલો’ એવો કરેલો છે.

૮૮. પનેનૈચ દોષેણ ને બદલે પનેનૈચ વેપેણ પાઠ સ્તીકર્ણો છે.

૮૯. પરદેશી વેપારી.

રાખવો. તે નગરની પાસે પુષ્કળ મુંડી અને જટાધારી ચેલાઓ સાથે રહે
અને શાક કે યવસની^{૯૦} મૂઠી મહિને એ મહિને ચાલન ખાય પણ છાની
રીતે મન ગમતો આહાર લે. વેદેહકો અને ચેલાઓ તેના પ્રદીપ યોગની
ખાતર^{૯૧} તેના અર્થો કરે. શિષ્યો અને વિશે કહે કે “આ સિદ્ધ અને

૯૦. એક જાતનું ધાસ.

૯૧ મૂળમાં સમિદ્ધયોગૈરર્ચયેયુઃ એમ તૃતીયાન્ત છે. તે તાદર્થ્ય ગણીને અર્થ
કર્તો છે. સમિદ્ધનો અર્થ પ્રદીપ એટલે સિદ્ધ એવો થઈ શકે. યોગીઓ એ પ્રકારના
હોય છે ‘યુગ્મન’ એટલે સાધક દશામાં અને ‘યુક્ત’ એટલે સિદ્ધ દશામાં તેમાં અહીં
સિદ્ધ દશા વિવિક્ષિત લાગે છે. આ આખો દ્રષ્ટા સ્ફુટ નથી. આજ પ્રકરણમાં મેધાતિથિ
પ્રસિદ્ધયોગે લખે છે પણ ચાલુક્યનો પાઠ અને મેધાતિથિનો પાઠ સરખાવતાં તથા
મેધાતિથિના પાઠના અર્થ વિચારતાં મેધાતિથિની પ્રતની એક એ પંક્તિઓ છપાવી રહી
ગઈ હોય એમ લાગે છે. સરખાવવા માટે બંનેની પંક્તિઓ નીચે ટાંકી છે

ચાળક્ય:—મુળ્હો જટિલો વા વૃત્તિકામસ્તાપસવ્યંજનઃ । સ નગરાભ્યાશે
મેધાતિથિઃ—મુળ્હો જટિલો વા વૃત્તિકામસ્તાપસવ્યંજનઃ સન્ નગરાભ્યાશે
ચા૦ પ્રભૂતમુળ્હજટિલાન્તેવાસી શાકં યવસ મુષ્ટિ વા માસદ્વિમાસાન્તરં પ્રકાશ
મે૦ પ્રભૂતજટિલમુળ્હાન્તેવાસી શાકં યવ મુષ્ટિ વા માસાન્તરિતં પ્રકાશ
ચા૦ મઝ્નીયાત્ ગૂઢમિષ્ટમાહારં । વૈદેહકાન્તેવાસિનશ્ચૈનં સમિદ્ધ
મે૦ મઝ્નીયાત્ ધર્મવ્યાજેન ગૂઢયથેષ્ટમાહારં તાપસવૈદેહકાન્તવાસિનશ્ચૈનં પ્રસિદ્ધ
ચા. યોગૈરર્ચયેયુઃ । શિષ્યાશ્ચાસ્યાવેદયેયુઃ—“અસૌ સિદ્ધસ્સામેધિકઃ” ઇતિ । સમેધા
મે૦ યોગે

ચા૦ શાસ્ત્રિભિશ્ચાભિગતાનામદ્ગવિચયા શિષ્યસંજ્ઞાભિશ્ચ કર્માણ્યભિજનેઽ
મે૦

ચા૦ વસિતાન્યાદિશેદલ્પ લાભ મગ્નિ દાહં ચૌરમયં દૂષ્યવધં
મે૦ રયં લાભ મગ્નેશિષ્યાશ્ચાદિશેયુઃ દાહં ચૌરમયં દુષ્ટવધં ચ

ચા૦ હુષ્ટદાનં વિદેશપ્રવૃત્તિજ્ઞાનં “ઈદમચ શ્વો વા ભવિષ્યતીદં વા રાજા
મે૦ વિદેશપ્રવૃત્ત મિદમચ શ્વો વા ભવિષ્યતીદં વા રાજા

ચા૦ કરિષ્યતીતિ ” ॥ તદસ્ય ગૂઢાસ્તત્રિણશ્ચ સંવાદયેયુઃ ।

મે૦ કરિષ્યતીતિ ત સ્ય ગૂઢમન્ત્રિણસ્તત્પ્રયુક્તા સંપાદયેયુઃ ।

(માનવધર્મશાસ્ત્ર, મંડળીકની આવૃત્તિ પૃ. ૮૨૮). જ્યાં મેધાતિથિનો પાઠ હું પડેલો માનું
ત્યાં મેં જગા ખાલી રાખેલી છે. મેધાતિથિએ ચાલુક્યમાંથી જ અવતરણ લીધેલું છે તેમાં
સંદેહ રહેતો નથી. મેધાતિથિના પાઠથી ચાલુક્યનો પાઠ સુધારી શકાય એમાં શક નથી
અલ્પલાભમ્ ને બદલે અર્થલાભમ્ પાઠ તો દેખીતી રીતેજ વધારે સારો છે. બીજો
અર્થમાં તદ્વાવંત એ છે કે મેધાતિથિના પાઠ પ્રમાણે ગૂઢ મન્ત્રીઓ (સત્રીઓ ?) ખાનગી
રીતે પહેલેથી અર્થલાભ, દાહ, કાલે આમ બનશે અને રાજા આમ કરશે વગેરે હકીકત
તાપસને પૂરી પાડે એવો અર્થ થાય છે અને તે વધારે ઉચિત લાગે છે. પણ જ્યાં સુધી
મેધાતિથિનો પાઠ અખંડ ન મળે ત્યાં સુધી ચોક્કસ કહી શકાય નહિ.

સામેધિક^{૬૨} (૧) છે સમિધ્ અને આશીર્વાદ માટે આવેલા લોકો આગળ અંગવિદ્યા અને શિષ્યોએ કરેલી સંજ્ઞા વડે મોટા માણસોમાં બનેલાં કર્મો, અલ્પલાભ, અશિદ્ધાહ, ચારભય, દૂષ્યનો^{૬૩} વધ, મહેરબાનીની બક્ષિસો, પરદેશના સમાચાર, “આજે અથવા કાલે આમ બનશે અથવા રાત્ર આમ કરશે” એમ કહી આપે.

તેના ગુપ્ત સત્રીઓ તે બાબતની ટાપશી પૂરે.

સત્ત્વ પ્રજ્ઞા અને બોલવાની શક્તિવાળા માણસોને રાત્ર તરફથી જે મળવાનું હોય તે, તેમજ મંત્રીઓની ગોઠવણ પણ કહી આપે. મંત્રી પણ વૃત્તિ અને કર્મ વડે એમને માટે પ્રયત્ન કરે. જેઓ કોઈ પણ કારણને લીધે કોધિત થયા હોય તેમને અર્થ અને માન વડે શાન્ત કરે. કારણ વિના કોધિત થયેલા હોય તેમજ રાત્રનો દ્રેષ કરતા હોય તેમને ગુપ્ત દષ્ટથી શાન્ત કરે.

રાત્રએ અર્થ ને માન વડે રાહ કરેલ આ

પાંચ સંસ્થા રહે બેતી શુદ્ધિ રાત્રેપણવિની.

વિનય સંબંધી અધિકરણો ગૂઢપુરુષોત્પત્તિમાં સંસ્થોત્પત્તિના અગિયારમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૮મું ગૂઢ પુરુષનું કામ^{૬૪}

સંબંધ વિનાના હોવાથી જેમનું અવશ્ય ભરણ પોષણ કરવાનું હોય તેવા જે માણસો લક્ષણ ^{૬૪}અ, અંગવિદ્યા, જલકવિદ્યા,^{૬૫} જાદુ, આશ્રમધર્મ, નિમિત્ત, અંતરચક્રનો^{૬૬} અભ્યાસ કરે તેઓ તેમજ જેઓ સંસર્ગવિદ્યા^{૬૭} જાણે તે સત્રીઓ.

૬૨ સમિધ્ વડે યજ કરનાર ? કોઈ કોષમાં આ શબ્દ મળતો નથી.

૬૩ દૂષ્યનો અર્થ રાત્રદોહી એવો થાય છે.

૬૪ મૂળ શબ્દ ગૂઢપુરુષપ્રણિધિઃ એવો છે. પ્રણિધિનો અર્થ આર, સંભાળ અને પ્રાર્થના એવો થાય છે. રાજપ્રણિધિઃ, નિશાન્તપ્રણિધિઃ અપસર્પપ્રણિધિઃ વગેરે અનેક પ્રકરણોનાં નામોમાં પ્રણિધિ શબ્દ આવે છે અને દરેક જગ્યાએ આમાંનો કોઈ એકજ અર્થ લાગુ પડતો નથી. માટે શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી તેનો અર્થ ‘કામ’ કે ‘કામની ગોઠવણ’ એવો કરેલો છે.

૬૪અ લક્ષણ એટલે વ્યાખ્યા. અર્ધી આ શબ્દથી ન્યાય કે વૈશેષિક દર્શન વિવક્ષિત લાગે છે. ઉદ્યનાચાર્યના વૈશેષિક દર્શનના એક ગ્રન્થનું નામ લક્ષણાચલિ છે.

૬૫ મહાભારત દ્વિગપર્વના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૬ શ્લોકમાં જંમક શબ્દ આવે છે તેની ટીકામાં ‘ઔપધસાધન’ એવો એનો અર્થ આપેલો છે.

૬૬ પક્ષીઓ ઉપરથી ભવિષ્ય જાણવું તે.

૬૭ અર્થ સ્ફુટ નથી. સમાજમાં સંસર્ગ કરીને જાણે તે સંસર્ગવિદ્યા એવો અર્થ શામશાસ્ત્રી કહે છે.

જનપદમાં જે શૂરા માણસો જાતની દરકાર કર્યા વિના દ્રવ્ય માટે હાથી કે વાઘ સામે લડે તે તીક્ષ્ણ.

જે બન્ધુઓ તરફ સ્નેહ વિનાના ફર આગસુ હોય તે રસદ.

આજીવિકાની જરૂરવાળી દરિદ્ર પ્રગલ્ભ ગ્રાહ્યણી વિધવા તે પરિવારિકા. અંતઃપુરમાં સત્કાર પામેલી તે મહામાત્રોને ઘેર જતી રહે.

આનાવડે મુણડા અને વૃષલી પણ કહેવાઈ જાય છે.

આ સંચારો^{૯૯} થયા.

શ્રદ્ધા રાખવા યોગ્ય દેશ વેષ શિલ્પ લાખા ખાનદાનીનું અનુકરણ કરી શકે એવા સંચારોને તેમની લક્ષિત અને સામર્થ્ય પ્રમાણે પોતાના રાજ્યમાં મંત્રી પુરોહિત સેનાપતિ યુવરાજ દૌવારિક^{૯૯} અંતર્વશિક^{૧૦૦} પ્રશાસ્તા સમાહર્તા સંનિધાતા પ્રદેષ્ટા નાયક પૌર વ્યાવહારિક કાર્માન્તિક મન્ત્રિપરિષદ્ અધ્યક્ષ દણ્ડપાલ અન્તપાલ અને આટવિકોમાં મોકલે.^{૧૦૧}

૯૮ ૧૨નારા ચારો.

૯૯ ૬૧૨ સાયવનારો અમલદાર

૧૦૦ જનાના ઉપર દેખરેખ રાખનાર અમલદાર.

૧૦૧ સરખાવો કામન્દક

સ્વપક્ષે પરપક્ષે ચ યાવાન્ કશ્ચિદ્ વિવક્ષિતઃ ।

સર્વસ્મિંસ્તત્ર સંચારાસ્તિષ્ઠેયુશ્ચિત્તવેદિનઃ ॥

ત્રિ. સં. સિ. ૧૩, ૩૭
તે ઉપર જયમંગલા લખે છે. તત્ર કાર્યયોગીન્યષ્ટાદશ તીર્થાનિ સંભવન્તિ । તથા ‘ મન્ત્રિપુરોહિત સેનાપતિ યુવરાજ દૌવારિકા ન્તર્વશિક પ્રશાસ્તૃ સમાહર્તૃ સન્નિધાતૃ પ્રદેષ્ટનાયક પૌર વ્યાવહારિક પરિષદધ્યક્ષ દણ્ડ દુર્ગાન્તિપાલાટવિકાઃ ’

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અમલદાર વર્ગને અને તેમનાં ખાતાંને તીર્થ કહેતા અને ઉપર ગણાવેલાં અઠારે તીર્થોમાં (જયમંગલામાં કૌટિલ્યનું જ અવતરણ થોડા પાકાંતર સાથે છે) પોતાના દેશમાં અને પારકા દેશમાં રાજ્યો ચારો રાખવા બેઠાં.

મહાભારતમાં ૨, ૫, ૪૧—

કશ્ચિદષ્ટાદશાન્યેષુ સ્વપક્ષે દશપંચ ચ ।

ત્રિભિષ્વિભિ રવિજ્ઞાતૈર્વેત્સિ તીર્થાનિ ચારકૈઃ ॥

ત્રીએ તીર્થ શબ્દ ઉપરની ટીકા ધ્યાન જેણે તેથી છે,

પરરાજ્યમાં^{૧૦૨} તેમની (ઉપર ગણાવેલા અમલદારોની) હીલચાલો, છત્ર ધરવાનું, ઝારી ઝાલવાનું, વીંજણો નાખવાનું, પાટુકા ઝાલવાનું, ગાદીનું, પાલખીનું અને વાહનનું કામ કરનાર તીક્ષ્ણો જાણી લે.

એ જાણેલી હકીકત સત્રીઓ સંસ્થાઓમાં પહોંચતી કરે.

ખાવાનું ખનાવનારા, રસોયા, પગથંપી કરનારા, બિછાનું કરનારા, વાળદો, શણગાર અજવનારા, પાણી ભરનારા તરીકે રહેતા રસદ ચારો, તથા કૂખડા, વામન, કિરાત, મૂંગા, બહેરા, જડ, અન્ધ હોવાનો ઢોંગ કરીને રહેનારાઓ તથા નટો, નાચનારા ગાનારા, બજવનારા, ઘોડીઓ કરનારાઓ અને લવાયાઓ તથા સ્ત્રીઓ અંતઃપુરની હકીકત જાણે. તે હકીકત લિશ્તુકીઓ સંસ્થાઓમાં પહોંચતી કરે.

સંસ્થામાં રહેનારા માણસો સંજ્ઞા અને લિપિ વડે ચારોનો સંચાર કરે. તેઓ પોતે તથા ચારસંસ્થાઓ એક બીજાને જાણે નહિ.

લિશ્તુકીનો પ્રતિપેદ કરે તો દરવાજા પર રહેલી નોકરોની પરંપરા, માતા-

મન્ત્રી પુરોહિતશ્ચૈવ યુવરાજશ્ચમૂપતિઃ ।

પંચમો દ્વારપાલશ્ચ પશ્યન્તર્વેશિકસ્તથા ॥

કારાગારાધિકારીચ દ્રવ્યસંચયકૃત્તથા ।

કૃત્વાકૃત્યેષુ ચાર્યાનાં નવમો વિનિયોજકઃ ॥

પ્રદેષા નગરાધ્યક્ષઃ કાર્યનિર્માણકૃત્તથા ।

ધર્માધ્યક્ષઃ સમાધ્યક્ષો દણ્ડપાલશ્ચિપંચમઃ ॥

પોદશોદુર્ગપાલશ્ચ તથા રાંદ્રાન્તપાલકઃ ।

અટ્વોપાલકાન્તાનિ તીર્થાન્યષ્ટાદશૈવતુ ॥

ચારાન્વિચારયેત્તીર્થે જ્વાત્મનશ્ચ પરસ્ય ચ ।

પાશ્વળ્હાદીનવિજ્ઞાતાનંન્યોન્યમિતરેશ્વપિ ॥

મન્ત્રિણં યુવરાજંચ દિત્ત્વા સ્વેષુ પુરોહિતમ્ ।

અહીં પણ તીર્થો ગણાવ્યાં છે અને જ્યમગણાથી તકાવત એટલા પર છે કે પોતાના રાજ્યમાં એ અદાર પૈદી મન્ત્રી યુવરાજ અને પુરોહિત ઉપર જાણુઓ મૂકવા નહિ એવો અપવાદ થયો છે.

૧૦૨ મૂળમાં તેમાં વાક્ય ચારં.....તીક્ષ્ણા વિદુઃ એમ છે. ખાલ ચારોના અર્થ અહીં પરદેશની ખાતમી મેળવવાનું કામ એમ કરેલા છે ને, ડીપ ૧૦૧માં આપેલ પ્રશ્નોના ફકરાના આધારે તથા કાગદ્દ ૧૩, ૪૪ ઉપર જ્યમગણમાં આ ચારો પરપક્ષે મોક્ષેલા હોય છે એમ ક્યું છે તેને આધારે તથા ચાણક્યના ઉપરના ફકરામાં સ્વવિષયે કહેલું છે માટે અહીંમાં પરવિષય વિવક્ષિત છે એવા અનુમાનથી કરેલા છે. છેવટના શ્લોકો આ અર્થને પુષ્ટિ આપે છે.

પિતૃવ્યંજનો, ૧૦૩ કારીગર સ્ત્રીઓ, ભવાઈ કરનારા કે દાસીઓ ગીતવાદ્ય, ૧૦૪ ભાંડપણું, ૧૦૫ ગૃહલેખ કે સંજ્ઞા વડે ચારની હકીકત લઈ જાય.

દીર્ઘરોગ કે ઉન્માદ (ને બહાને) કે આગ (લગાડવાના) કે વિષ (આપવાના બહાના) થી છાનામાના (પરજન્યમાંથી) નીકળી જાય.

ત્રણેયની હકીકત મળતી આવે તો સાચું માનવું.

તેમાં વારે વારે તકાવત પડે તો ગુમદણ્ડ કરવો કે રજા આપવી.

કંટક શોધનના અધિકરણમાં કહેલા ચારે, (બીજા ચારે તેમને ત્યાં)

૧૦૩ અર્થ સ્પષ્ટ નથી. રા. શામશાસ્ત્રી 'માતા અને પિતા તરીકે રહેલા ગુમચરો' એવો અર્થ કરે છે પણ તે યોગ્ય લાગતો નથી. આ શબ્દ સાહિત્યમાં બીજા ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નથી. નીતિવાક્યામૃત ના રાજરક્ષાસમુદેશ નું ૩૦મું સુત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

માતૃવ્યંજનવિશુદ્ધા રાજવસત્યુપરિસ્થાયિન્યઃ સ્ત્રિયઃ સંમક્તવ્યાઃ ॥ તેના દીકાકાર યાઃ સ્ત્રિયો માતૃવ્યંજનવિશુદ્ધા ભવન્તિ એવો અર્થ આખી સમર્થનમાં બાગુરિનો

માતૃચિહ્નવિશુદ્ધા યા રાજહર્મ્યે ષસન્તિ ચ ।

તા વેશ્યાઃ સેવનીયાશ્ચ નાન્યાસેવ્યા વિચક્ષણૈઃ ॥

એવો શ્લોક આપે છે. વ્યંજનનો અર્થ લક્ષણ કે ચિહ્ન થાય છે અને અહીં પ્રકરણ જોતાં એજ અર્થ ઘટે છે. પણ ચાલુક્યમાં એ અર્થનો લાભ કઈ રીતે લેવો? આજ અર્થ ચાલુક્યમાં પણ લગાડવોજ હોય તો સ્ત્રીના કે પુરુષના ચિહ્નવાળા ચાલુસો, એટલે પણ પુરુષો એવો કરવો પડે. રાજ્યમાં એવા પણ્ડોને રાખવામાં આવતા. વળી આગળ જતાં ચાલુ અધિકરણના નિશાન્તપ્રણિધિના પ્રકરણમાં જનાનામાં જવાને માટે ચાલુક્ય એંશી વરસના પુરુષો અને પચાસ વરસની સ્ત્રીઓ સાથે માતાપિતૃવ્યંજનોને પણ આધિકારી ગણે છે એટલે આ અર્થ સ્વીકારવાને લલચાઈએ પણ સાથે જ વર્ષવર એટલે પણ્ડો પણ બૂદ્ધા ઉલ્લેખ છે તથા તે અરસાનાં આયુર્વેદનાં પુસ્તકોમાં આ અર્થમાં ક્યાંય માતાપિતૃવ્યંજન શબ્દ મળી આવતો નથી એટલે આ અર્થ પણ સ્વીકારી શકતો નથી. કુલની દેવીને પણ માતૃ કે માતૃકા કહે છે એ અર્થ લઈએ તો માતાનો જેમાં પરચો દેખાતો હોય એવી સ્ત્રી એવો અર્થ થાય પણ તો સાથે પિતૃઓ પણ એવી રીતે કોઈનામાં આવતા એવો અર્થ કરવો પડે. છેવટે મા અને બાપુના નામે બોલાતાં કોઈ દરબારી માણસો એવો અર્થ પણ કરી શકાય. અર્થશાસ્ત્રની પરંપરા તૂટી ગઈ હોવાથી નિશ્ચિતપણે કાંઈ કહી શકાતું નથી.

૧૦૪ સરખાવો: મુદ્રારાક્ષસ પ્રથમ અંકમાં ચાર ગીતથી ગૃહ સંદેશો પહોંચાડે છે.

૧૦૫ રંગલાપણું. હાલની ભાંડ જાતિ આવો જ ધંધો કરે છે.

લેગા થાય અને ત્યાંથી જૂઠા પડે તે માટે પરશન્યનો પગાર ખાઈને રહે તે ઉભયવેતનો. ૧૦૯

જહાનામાં પુત્રદારને રાખી ઉભયવેતનો
શત્રુમાં મોકલી, જાણે શુદ્ધિ તેવાથી તેમની.
ચરે મોકલવા એમ શત્રુમિત્રે જ મધ્યમે
ઉઠામીને અને તેનાં અઢારે તીર્થમાં વળી.

૧૦૬ મૂળમાં કण्टकशोधनोक्ताध्यापसर्पाः परेषुकृतचेतना घसेयुः ।
સંપાતધારાર્થ । ત ઉભયવેતનાઃ આ પ્રમાણે પાઠ છે. અને તેનો અર્થ રા. શામશાસ્ત્રી
એવો કરે છે કે “કંટકશોધનના અધિકરણમાં કહેલા ચારેએ પોતાનો પગાર
શત્રુરાજ પાસેથી લેવો. પણ જ્યારે તેઓ ચોરોને પકડવાના કામમાં જન્ને રાજ્યોને
મદદ કરે ત્યારે જન્ને રાજ્યોનો તેઓ પગાર ખાય” પણ ઉભયવેતનો આવો
અર્થ જ નથી. એક માણસ શુભરીતે એક રાજ્યનો ચાર હોય પણ તે
બીજા રાજ્યમાં જઈ નોકર રહે ત્યાંનો પગાર પણ ખાય અને એ સ્થિતિમાં રહી
એ રાજ્યમાં બેઠે કરાવે તેને ઉભયવેતન કહે છે. સુદારાક્ષમાં ચાણક્યના કેટલાએક
માણસા મલયકેતુના માણસ તરીકે રહી બેઠે કરાવે છે તે સવળા ઉભયવેતનો છે.
તેઓ એક રાજ્યમાંથી શુભ રીતે અને બીજામાંથી દેખીતી રીતે પગાર ખાય છે માટે તેઓ
ઉભયવેતનો છે, અને એક રાજ્યના હિતને માટે બીજા રાજ્યને હોદ્દા દે છે. તેઓ રા.
શામશાસ્ત્રી ધારે છે તેમ ખુલા પડી જન્ને રાજ્યોના ચોરોને પકડે એ અસંભવિત છે.
માટે ઉપરનો પાઠ અને રા. શામશાસ્ત્રીનો અર્થ ન સ્વીકારતાં નીચે આપેલા બીજા પાઠ
સ્વીકારી અંદરના દોઢા, વિરામચિહ્નો, કાઠી નાખી નીચે પ્રમાણે પાઠ સ્વીકારીએ છીએ
કण्टक शोधनोक्ताध्यापसर्पाः परेषु कृतचेतना घसेयुः संपातनिश्चारार्थं त
उभयचेतनाः आग करवाभी आगण आपेक्षां रसद तीक्ष्ण पणेरनां सक्षयवाप्ते ज्ञेयां કે
ये यन्धुपु नित्स्नेहाः कुराधालसाश्च ते रसदाः । તેમની સાથે આ વાક્ય સમાનરૂપ
વાપ છે. સંપાતનો અર્થ અહીં ‘બેમાં થવું’ અને નિશ્ચારનો અર્થ ‘જૂઠું પડવું’
એટલે પરશન્યમાં તાપસ પગેરે બીજા જે વેપારી સંજોગો દોષ તેમજે બેમાં થઈ ચાર-
કર્મ માટે જરા પડવાની મસલત કરવાની સમગર ઉભયવેતનો કરી આપે એવો અર્થ
અને કથો છે. તેને માટે કામવદ્ધના નીચેના શ્લોકોના આધાર છે.

विद्याशिल्पापदेशेन मंत्रिज्योभयवर्तनः ।

कृण्यपक्षं विजानीयान् तदभर्तुश्च विनेष्टिम् ॥ ૧૩ ॥

गीर्वाणमसुरम्याने शाम्रविमानहेतुना ।

तपस्विज्योजनोपेनः स्वचारिः मह संपतन् ॥ ૧૪ ॥

प्रयोदशमर्गः का. नी. मा. वि. सं. मी. ४. ૧૭૫.

કામવદ્ધ પણ ચોરોને બેનાં ચાર માટે સંપત્તિ કિલખા વાપરે છે.

તેમાં અંતઃપુરે હેરે કુળ, વામન, ગંડળો,
કલાવાન સ્ત્રીઓ, મૂંગા વિચિત્ર સ્લેષ્ઠબલતિઓ.

હુએ વેપારીની સંસ્થા, હુગાંતે સિદ્ધ તાપસો,
ખેડુ ઉદ્ધારિતો રાષ્ટ્રે, રાષ્ટ્રાંતે વ્રજવાસીઓ.

વને વનચરો હેરે લિશ્તુ આટવિકે તથા
પરની ખાતમી અર્થે શીઘ્ર ચારપરંપરા.

બાણવા પરના ચારે તેવા તેવાથી એ સહી
ચાર સંચારની સંસ્થા સંજ્ઞા ગૂઢ અગૂઢથી.

કર્ત્ય કૃત્ય તાણું કામ કહી એમ વસાવવા,
સુખ્ય અકૃત્યો સીમાડે, પરના ચાર બાણવા. ૧૦૭

વિનય સંબંધી અધિકરણે ગૂઢપુરુષોત્પત્તિના પ્રકરણમાં સંચારોત્પત્તિનો ખાસમાં અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૯મું.

પોતાના રાજ્યમાં કૃત્ય અને અકૃત્ય પક્ષોનું રક્ષણ.

ગૂઢ પુરુષને મોકલીને, મહામાત્રોમાં ચારેને મોકલ્યા પછી પોતાના દેશની વસતીમાં ચારેને મોકલવા.

જે સત્રીઓ લેગા થઇને તીર્થ, સભાશાલા, કે શ્રેણીના જનસમવાયમાં વિવાદ કરે. “સર્વગુણસંપન્ન આ રાજા સંલગાય છે. આ જે પોતાના દેશની વસતીને ઢણડ અને કરથી ખીડે છે તેનો કોઈ ગુણ નજરે પડતો નથી.”

૧૦૭ મૂળ નીચે પ્રમાણે છે.

અકૃત્યાન્ કૃત્યપક્ષીયૈઃ દર્શિતાન્કાર્યહેતુભિઃ ।

પરાપસર્પજ્ઞાનાર્થ મુખ્યાનન્તેપુવાસયેત્ ॥

રા. શામશાસ્ત્રી નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે. “રાજાના પક્ષને ટેકો આપનાર ચારે જે, રાજાનાંઓની વિરોધી યોજનાઓ શોધી ફસાડે, તેમને, તેઓ પરરાજ્યના ચારે પકડી શકે અટલા માટે, સીમાડે વસાવવા”. આ અર્થના સમર્થનમાં કામન્દક સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૨૫ થી ૪૯ ખતાવે છે પણ એ શ્લોકોમાંથી અમને આ અર્થનું સમર્થન મળતું નથી તેમજ આ અર્થ અમને અનુપપન્ન લાગે છે, માટે હિપરનો અર્થ કર્યો છે. પોતાના સાચા બાણસોને ખોટા ચારોપ મુકી દેશવટા દબાવે એ રીતે પરરાજ્યમાં અટપટ કરાવવાની પદ્ધતિ મુદ્દાલક્ષમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થએલા ગ્રન્થો

પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રન્થાવલી

આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા—મૂલ્ય છીટની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦.

આમડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૮-૦.

પ્રાચીન સાહિત્ય—મૂળ લેખક રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદક. શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ
શ્રી. નરહરિ પરીખ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦. (બુજા નક્કો બાકી છે)

પાલીપાઠાવલી—સંપાદક, મુનિશ્રી. જિનવિજયજી, મૂલ્ય ૦-૧૪-૦.

પ્રાકૃતકથાલંગ્રહ—સંપાદક, મુનિશ્રી. જિનવિજયજી, મૂલ્ય ૦-૧૨-૦.

ઉપનિષતપાઠાવલી—સંપાદક, શ્રી. દત્તાત્રેય કાશ્યપજી મૂલ્ય ૦-૧૧-૦.

મુદ્રલીલાસારસમુદ્—લે. ધર્મનંદ કોસમ્બી. મૂલ્ય ૨-૮-૦.

અમિધમ્મત્તસંગ્રહો—સંપાદક અધ્યાપક ધર્મનંદ કોસમ્બી. મૂલ્ય ૨-૦-૦.

તહેવારોનો ઇતિહાસ. લે. ઝગ્ગેદી. ૩-૮-૦

અભિધાનપદીપિકા. (પાલીભાષાનો શબ્દકોશ) છંપાય છે.

પ્રાકૃતભાષાઓનું વ્યાકરણ. લે. પં. ખેગરદાસ જીવરાજ " "

વેદિક પાઠાવલી. " "

જિનચરિત્રમ " "

મહાવિદ્યાલયો માટે.

પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા—લે. શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક, અધ્યાપક ગુજરાત મહાવિદ્યાલય
અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

સંપત્તિશાસ્ત્ર—અ. અટિના મૂળ મરાઠી પુસ્તકને આધારે ફેરવાર સાથે. મૂલ્ય, બાગ ૧
ના ૦-૩-૦, બા. ૨ ના ૦-૮-૦, બા ૩-૪ ના ૧-૪-૦.

POETICAL SELECTIONS for the First Year Examination 0-8-0.

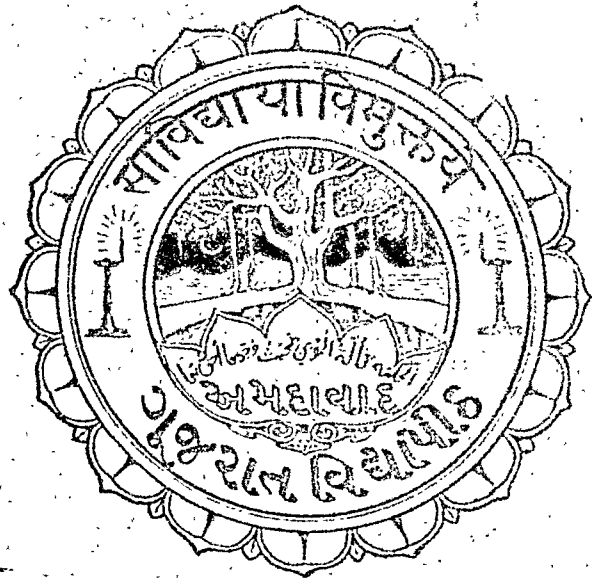
સંગ્રહ કરનાર આચાર્ય મ. ઠાકુર, આનંદ પે. શિપાદીમજાની, વાલજી
ગો. દેસાઈ.

હિંદી રાષ્ટ્રીય ખર્ચ—શ્રી. ખુશાલ ત. શાહ. મૂલ્ય ૦-૮-૦

ગોવિંદગમન—(નરસિંહ મહેતા દ્વા) સં. રા. વિ. પાઠક તથા ન. હા. પરીખ
મૂલ્ય. ૦-૫-૬.

મહાવિદ્યાલયો અને વિનય મંદિરો માટે.

પૂર્વરંગ—(ખાસ્તવર્ણના પ્રાચીન કાગળો દર્શિદામ) સંપાદક શ્રી. દત્તાત્રેય કાશ્યપજી
તથા શ્રી. નરહરિ પરીખ, અધ્યાપક ગુજરાત મહાવિદ્યાલય, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયગરજોર-અમદાવાદ.
મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

